USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA PEDESET DRUGA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET TREĆA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

INICIJATIVNI ODBOR

Predsednik

KOČA POPOVIC

Članovi

Vera ACEVA, Spasenija Cana BABOVIĆ, Marko BELINIĆ, Anka BERUS, Petar BRAJOVIĆ, Savo BRKOVIĆ, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Vinko HAFNER, Fadil HODŽA, Vlado JANJIĆ, Đuro KLADARIN, Slavko KOMAR, Voja LEKOVIĆ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Kosta NAĐ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Petar RELIĆ, Ivan RUKAVINA, Velimir STOJNIĆ, Lidija ŠENTJURC, Pal ŠOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

ZBORNIK

KNJIGA TREĆA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD
1963.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE
1941.

POSAVSKI PARTIZANSKI ODRED

FORMIRANJE PARTIZANSKIH ČETA

Krajem jula 1941. godine Glavni štab partizanskih odreda za Srbiju doneo je odluku o formiranju Posavskog partizanskog narodnooslobodilačkog odreda. U stvari, Kosmajsko-posavski odred, osnovan 2. jula, ubrzo je izrastao u dva posebna odreda: Kosmajski i Posavski. Pokazalo se da je na manjoj teritoriji lakše uspostaviti povezanost i sadejstvo vodova i četa, da se tako više pažnje može posvetiti političkom radu sa narodom i borcima i organizovanije izučavati i koristiti iskustva partizanskog ratovanja. Bilo je neophodno omogućiti njihovo dalje omasovljenje, organizaciono jačanje, sticanje osnovnih ratnih veština i pojačati ofanzivna dejstva desetina, vodova i četa.[1]

U štab Posavskog odreda imenovani su: za komandanta Koča Popović (španski borac); za političkog komesara Bora Marković (bravarski radnik iz Beograda); za zamenika komandanta Srba Josipović (zemljoradnik iz Stublina — Obrenovac).

U sastav Posavskog odreda ušle su tri čete.

Prva četa je dejstvovala na teritoriji sreza Obrenovac. Formirana je 4. jula u selu Veliko Polje, kod Josića kolibe, kada je sastanku prisustvovalo 25 članova Partije i simpatizera, naoružanih puškama i mitraljezima. Sreski komitet KPJ je prethodno održao sastanak i dogovorio se o sastavu komande čete: komandir Radenko Ranković (zemljoradnik iz Stublina); zamenik komandira Srba Josipović (koji je s te dužnosti otišao u komandu odreda), politički komesar Dragan Marković (student iz Zabrežja), a docnije, kada je prebegao iz mariborskog

[1] Pri obradi ovog napisa, pored ličnih sećanja, služio sam se već postojećim dokumentima, zatim sećanjima Koče Popovića, Srboljuba Josipovića, Miladina Ivanovića, Andrije Mazinjanina, Pavla Petkovića, Milorada Drenjanina, Jove Penčića, Dobrivoja Cekića, Bogoljuba Tanasijevića, Dobrivoja Pešića, Milivoja Katića, Čede Minderovića i drugih (oko pedesetak) učesnika.

zatvora, za političkog komesara je postavljen Vlada Aksentijević, student tehnike, inače sekretar Sreskog komiteta KPJ za Obrenovac.

Druga četa je dejstvovala na području sreza Umka. Formirana je početkom jula u selu Draževcu (a nešto kasnije reorganizovana). Prvom sastanku prisustvovalo je 13 drugova, od kojih: 9 članova KPJ, 1 kandidat, 2 skojevca i 1 simpatizer. U komandu čete su izabrani: za komandira Srećko Petrović (zemljoradnik iz Draževca; posle izvesnog vremena za komandira je određen Boško Marković, a kasnije je na tu dužnost imenovan Miladin Ivanović, učitelj); za političkog komesara Rade Tadić (trgovački pomoćnik iz Beograda; posle njegove smrti ovu dužnost je vršio Ivan-Vanjka Vondraček, obućarski radnik iz Beograda, a docnije je za komesara imenovan Ljubomir Živković-Ilić, obućarski radnik, inače španski borac).

Treća (Tamnavska) četa je dejstvovala na teritoriji sreza Ub. Formirana je još 26. juna u selu Banjanima i to od 20 članova KPJ i simpatizera, sa ovom komandom čete: komandir Dobrosav Simić (zemljoradnik iz Banjana); politički komesar Andrija Mazinjanin (obućarski radnik sa Uba). Sreski komitet Ub je bio organizaciono vezan za Okružni komitet KP Valjevo koji je neposredno pomagao razvoj partijskih ćelija na području sreza tamnavskog, pa i ove čete.

Svi politički komesari i komandiri četa bili su članovi KP Jugoslavije.

Čitavo područje Posavine i Tamnave je ravničasto, ispresecano rekama i komunikacijama. Uz to, ono je bilo na domaku mehanizovanih neprijateljskih jedinica i aerodroma. Nije tu bilo ni bregova ni velikih šuma, a zabrani, šančevi, prućaci i kukuruzovina služili su za zasede i zaklone. Ovakav teren je, može se reći, pogodovao neprijatelju koji je s tenkovima i artiljerijom mogao proći i pored porušenog mosta i oštećenog druma. I sama blizina Beograda je bila otežavajuća okolnost za razvoj ustanka. Okupator je preduzimao niz mera za ugušivanje partizanskog pokreta i uništenja Posavskog odreda koji je, zajedno sa Kosmajskim, stvarao »crveni pojas« oko Beograda.

Podaci pokazuju da su srezovi Ub, Obrenovac i Umka imali pred početak ustanka oko 116 000 stanovnika sa 134 člana Komunističke partije i preko 100 članova SKOJ-a.[2] Posavski odred je krajem oktobra 1941. godine brojao preko 3000 partizana organizovanih u četiri bataljona, šesnaest četa, šezdeset

---

[2] Po sećanjima Srbe Josipovića i Andrije Mazinjanina (članova sreskih i okružnih partijskih rukovodstava), kao i nekih članova KPJ iz tog perioda.

vodova i preko stotinu desetina; 47 dana je živelo u slobodi sresko mesto Ub (na drumu Beograd — Valjevo), a nekoliko dana držana je blokada Obrenovca.

Komunisti ovoga kraja su svakodnevno održavali male, a zatim sve masovnije skupove i objašnjavali ljudima uzroke okupacije i opravdanost oslobodilačke borbe. Partijske ćelije najviše su bile angažovane na jačanju vojne moći oružanih jedinica i razvijanju vere ljudi u tu novu snagu k[illegible]rasla iz nedara naroda. Koliko je ta vera u Partiju bila neizm[illegible]a govori i primer partijske ćelije sela Grabovac. Ona je brojala 7 članova, a poslala je u odred preko 30 omladinaca koji su se bez kolebanja odlučili da stupe u partizanske redove.

Svaki član Partije se osećao odgovornim za razvoj događaja u svom mestu i okolini. Brzo se dogovaralo i reagovalo na manevre neprijatelja, što pokazuju ovi primeri. Partijska ćelija sela Baćevca je brojala 6 članova (Vladislav Nikolić, radnik, inače sekretar ćelije, Milorad Ćurčić, Radiša Jovanović, Boško Ivković, Milivoje Katić i Živorad Ikonić) koji su uspeli da okupe širok krug simpatizera i da ih pripreme za oružanu borbu. Članovi Partije u selu Kaleniću su danonoćno izvršavali zadatke čiji su bili nosioci i pokretači.[3] Slično se događalo i u ostalim selima, pogotovu u mestima gde su bili nastanjeni radnici.

U početku se nailazilo i na izvesne teškoće. Jedni su obećavali da će uzeti puške i poći u šumu, a kada je došao taj trenutak, predomišljali su se. »Ne moramo mi baš biti prvi. Nemci su jaki, vršiće represalije. Ima vremena, dok svi krenemo«. Drugi su po svaku cenu nastojali da odu u odred, te ih je komitet s teškom mukom zadržavao da još izvesno vreme rade na terenu. »Ostavićemo na terenu druge, manje kompromitovane, a ja ne mogu bez odreda«, — govorio je Milosav Pavlović sekretaru partijskog komiteta, a njegov slučaj nije bio usamljen.

Partijska ćelija u Obrenovcu je, početkom juna, održala sastanak sa sledećim dnevnim redom:

1. Politička situacija
2. Dogovor za pripremu ustanka.

Više časova se raspravljalo o događajima u svetu i raspoloženju ljudi u mestu. Znalo se kako ko gleda na minule doga-

---

[3] U selu Kaleniću su se uoči ustanka našli Dušan Danilović i Judita Alargić, iskusni partijski radnici i poznavaoci revolucionarnog radničkog pokreta, koji su sa članovima partijske ćelije (Ratkom Rankovićem, Živkom Jevremovićem, Dušanom Kostićem, Vićom Perićem) prikupili oružje i organizovali grupu omladinaca za partizanski odred.

đaje i na pripreme koje su u toku. Odlučeno je da se svaki pojedini član Partije zaduži za jednu grupu drugova i s njima nađe potrebno oružje. U slučaju racije niko ne sme dozvoliti da padne u ruke neprijatelju. »Jedini izlaz je u oružanoj borbi« — glasila je direktiva.

SINE, ČUVAJ ZAKLETVU

Nastalo je danonoćno sprovođenje zaključaka partijskih organizacija. Na kućama su ispisivane revolucionarne parole. Na dan napada Nemaca na Sovjetski Savez, jedan član Partije je uspeo da sazna da Nemci i policija pripremaju spisak ljudi Obrenovca i okoline predviđenih za hapšenje. Pohitao je do veze i ubrzo sve upozorio. Komunisti su napuštali stanove i porodice i odlazili u šumu da pristupe oružanim odredima. Sledili su ih simpatizeri i rodoljubi.

Ugled članova Partije bio je veliki, a ustankom je još više porastao.

— U odredu su pošteni i plemeniti ljudi. Tamo je mesto svima koji imaju snage da se late oružja — govorili su stariji seljaci.

Taj pionirski posao u stvaranju oružanih jedinica i dobrovoljnom angažovanju ljudi za NOP svestrano su pomagali drugovi iz Beograda, iskusni borci radničke klase. Uprkos jačini okupatorskog garnizona, Beograd je vršio znatan uticaj na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Posavini i Tamnavi. Radnička klasa i partijska organizacija Beograda su pružale stalnu i neposrednu pomoć ovom području. Iz Beograda je upućeno na stotine omladinaca, radnika, komunista, skojevaca i patriota u Posavski odred.

U svim četama Posavskog odreda su još u početku njihovog formiranja položene zakletve. To su nezaboravni trenuci koji su borce uzbuđivali do suza.

Filip Kljajić Fića, član Glavnog štaba za Srbiju, obilazio je, sa Borom Markovićem, partizanske čete i prisustvovao svečanostima polaganja zakletvi. U 1. četu su stigli 26. jula i odmah održali sastanak partijske ćelije. Govorili su o naglom porastu ustanka u Srbiji, o »taktičkom« povlačenju Crvene armije na istočnom frontu, o ulozi partijaca u odredu. Pojedini drugovi su postavljali pitanja:

— Da li ćemo i kada primiti neku pomoć od SSSR?

— Da li su članovi komunističkih partija drugih zemalja pošli u ustanak protiv fašizma? A ako jesu, da li možemo dobiti pregled događaja?

— Kažite nam nešto bliže o krajnjim ciljevima naše borbe!

Odgovarali su Fića, Bora i Vlada. Komunisti su bili zadovoljni nagoveštenom perspektivom koja je namenjena članovima Partije i SKOJ-a. Bora je otirao znoj s lica i sa osmehom posmatrao borce.

Došlo je i vreme zakletve.[4] Četa se postrojila u Đurašinovića šumi (14 km od Obrenovca). Fića je govorio o borbi koju je povela radnička klasa pod rukovodstvom KPJ i teškoćama koje očekuju borce. Reči mu prosto naviru. Govorio je da partizani moraju biti spremni na sve teškoće. Podvlačio je da borba neće biti laka, da smo daleko od Sovjetskog Saveza i ostalih saveznika, da treba svaki brežuljak i svaki grm pretvoriti u busiju protiv Nemaca i izdajnika...

Komandir čete komanduje »mirno!«, a komesar Bora drži u ruci neku ceduljicu. Tišina! Svi ga posmatraju. On ćuti. Seljaci koji su u belim torbama doneli hranu i ostali da prisustvuju ovoj svečanosti, poskidaše kape. Glasom koji je mestimično podrhtavao, Bora započe:

— Neka, drugovi, iziđe iz stroja svaki onaj koji iz bilo kojih razloga neće moći da izdrži borbu do konačne pobede! Neka ostanu svi oni koji se žele zakleti na vernost narodu i pravednoj stvari...

Tajac.

— Pošto se niko ne koleba, ponavljajte za mnom reči: »Ja — svako izgovara svoje ime — sin srpskog naroda...« Glasovi čete zabrujaše snažno, odlučno.

»Zaklinjem se svojom čašću i čašću svoga naroda...« Zaklinjem se, kunem se, zaklinjem... — kao da mešoviti hor peva — »da stupam sa čvrstom odlukom u partizanski odred da se borim protiv okupatora i izdajnika srpskog naroda...« — bruje složni glasovi partizana.

A onda, zaori se iz svih grla:

»Diži se narode radni...«

Nastadoše uzajamna čestitanja. Priđoše nam i seljaci. Otac Radeta Vićentića (čika Dragiša) prestao da poziva sina da se vrati kući. Nije ga više podsećao da je suviše mlad. Prišao mu je posle zakletve i rekao:

— Neka ti je od danas i od mene srećna borba u koju si pošao, sine! Zakleo si se i čuvaj zakletvu!

Slično se odigralo i u 2. (Posavskoj) i 3. (Tamnavskoj) četi Posavskog partizanskog odreda. Za svakoga ko je izgova-

---

[4] Opis je dat po autorovom ratnom dnevniku.

rao reči zakletve ona je značila veliku obavezu, a za posmatrače, ljude iz Posavine i Tamnave, odluku da pomažu pokret. Vesti o polaganju zakletve stizale su vrlo brzo od jednog do drugog.

POČETNE AKCIJE

Sve tri čete su od prvih dana počele sa intenzivnim akcijama: spaljeni su spiskovi na vršalicama, kako bi se sprečio okupator da uzima žito od seljaka, pokidane telefonske i telegrafske veze: razoružane žandarmerijske stanice, spaljene opštinske arhive; razoreni drumovi i pruge, porušeni mostovi.

Radi boljeg pregleda prvih akcija četa Posavskog odreda, dajemo deo izveštaja komandanta Koče Popovića Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju:

11—12 VII I četa: a) sela Skela: Razoružano 5 žandarma. Zaplenjeno 3 puške. Učestvovalo 20 partizana u 24 časa.
b) Stubline: Presečene telefonske žice. Učestvovalo 5 partizana u 24 časa.

12—13 VII I četa Stubline: Presečene telefonske žice. Učestvovalo 17 partizana u 24 časa.

13—14 VII I četa — kod Obrenovca: Bačena u vazduh 2 mosta. Učestvovalo 20 (14 + 6) partizana. U 1 čas.

19 VII I četa — Raskrsnica na putu Valjevo — Grabovac: Vraćeni konji koje su seljaci vodili da predaju Nemcima. Učestvovalo 5 partizana. Trajalo od 2 1/2 do 8. Puškaranje sa žandarmima. Veliki politički uspeh.

23 VII I četa — Lončanik: Opomena špijunu Milanu Jankoviću.

25 VII Od 24—1 sat. Neuspeo pokušaj proganjanja žandarma koji su se uputili u Banjane.

27 VII I četa — Mitinzi kod vršalica u selima Orašac, Vukićevica, Dren (i pred opštinom), Ljubinić. Po 6 partizana. Okupilo se oko 400 seljaka.

28 VII I četa Kazneni pohod protiv bivšeg člana čete Milivoja Jadranina. Učestvovalo 20 partizana. Uspešno.

29—30 VII I četa — Očekivanje reakcije. Poslane dve patrole po 10 partizana.

30 VII II četa — Selo Konatice: Pregovori sa predsednikom opštine oko predaje 1 radio-aparata, u dva maha. Poginuo politički komesar R. T.[5] Ubijen kroz prozor iz puške od predsednika opštine. Tada su bačene bombe i otvorena paljba na kuću. Telo druga ostavljeno i docnije od »vlasti« odneseno na Umku. Učestvovalo 12 partizana. Kasnije zasede da bi se oduzelo telo. Bez uspeha. Žandarmi se preobukli u seljake.

---

[5] Rade Tadić, trgovački pomoćnik iz Beograda. Aprila meseca 1941. je po odluci Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju poslat u Obrenovac za sekretara Sreskog komiteta.

31 VII I četa — Stanojevića zabran, kod sela Ljubinića. Oružana borba sa 36 žandarma koji su pošli u poteru. Učestvovalo 30 + 8 partizana, sa 22 puške i 2 puškomitraljeza. Od žandarma 2 ubijena, verovatno 7 ranjenih, 2 zarobljena su poslana kući pošto su prethodno svučeni (docnije se saznalo da je to imalo veliki uticaj na deo ostalih žandarma). Malo kasnije, na poprište borbe dolaze 2 automobila i 1 kamion sa 30 Nemaca i 20 žandarma peške. Ispalili nekoliko rafala, pa se povukli. Akcija počela u 6,45.

31 VII II četa — Draževac: Oružani sukob sa 3 žandarma koji su došli da regrutuju nove žandarme. Dva žand. ubijena, treći ranjen pobegao. Plen: 2 puške, 45 metaka, 4400 din., dva sata. Učestvovalo 8 partizana. Seljaci predali 1 puškomitraljez.

1 VIII I četa — Za svaki slučaj isturena patrola od 12 partizana. Od 24—24 čata.

1 VIII II četa — U Draževac dolazi 7 žandarma sa 1 oficirom radi uviđaja. 3 zasede. Bez uspeha, jer su zadocnile. »Vlasti« se zadržale svega 5—6 minuta.

1 VIII II četa — Četa stiže u Vranić. Žandarmi beže prema Jasenku. U 20 časova doznaje se za dolazak 10 kamiona Nemaca i ljotićevaca. Oni ubijaju jednu ženu na drumu. Patrola stiže u Vranić po njihovom odlasku.

1 VIII III četa — Dokmir. Spaljena opštinska arhiva. Preko noći prikupljanje oružja sa 10 partizana. Isto u Babinoj Luki, sa 10 partizana. Između ostalog dobijeno 3 puškomitraljeza.

3 VIII I četa — Grabovac: vršalice i opština.[6] Mitinzi. Učestvovalo 14 partiz. Od 10—16 čas.

3 VIII a) Baćevac. Isto kao i I. Učestvovalo 10 partiz.

3 VIII b) II četa — Između Vranića i Šiljakovca. Presečene noću tel. žice.

4 VIII a) III četa — Između Stublina i Brgula. Bačen most (slabo oštećen). Posečeno 13 tel. bandera. U 1 čas.
b) Kod Skele. Učestvovalo 8 partizana. Posečeno 11 bandera.

4 VIII a) II četa — Na putu Vranić — Meljak. Zaseda. Učestvovalo 8 partizana sa 2 puškomitr. i 6 pušaka. Vršen napad na nem. auto. Bez uspeha: puškomitr. izdali izgleda zbog rđave municije. Auto uspeo da pobegne.
b) Pred opštinom Baćevac spaljena akta koja su se odnosila na javljanje obveznika nemačkim vlastima. U kafani spaljeni antikomunistički plakati. Trajalo do 45 minuta.

Nastavak sa izlaganjem opšteg stanja u četama i van njih sleduje. Prekidam izveštaj zbog nedostatka vremena i svetlosti.

Prva četa okolina Obrenovca
Druga četa Umka—Draževac
Treća četa Banjani—Ub.

PERA[7]

---

[6] Misli se na uništenje spiskova kod vršalica i opštinske arhive.

[7] Koča Popović. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom I, knjiga 1, strana 52.

Bilo je u tom razdoblju još akcija koje slučajno nisu unete u ovaj izveštaj. One su označavale samo početak. Veće borbe su tek sledile. Pomenućemo neke od njih.

Prva četa je, 11. avgusta, uputila dva voda u zasedu na drum kod sela Lončanika. Pojavili su se Nemci sa bornim kolima. Borba je trajala više časova. Poginulo je nekoliko neprijateljskih vojnika... 14. avgusta, partizanska patrola u kojoj su pored ostalih bili: Milutin Filimonović, Miloš Matijević i Čeda Minderović, sačekala je u selu Skeli automobil sa 4 Nemca koji su putovali iz Beograda za Šabac. Nemci su pružili otpor i na kraju su sva četvorica poginuli, među njima i poručnik Erman. Jedan Nemac, smrtno ranjen, pucao je u partizana koji mu je prilazio, ali ga nije pogodio. Patrola je zaplenila dve mašinke, dva parabeluma, tri puške, dosta municije, šatorskih krila i ćebadi. Akcija je iznenadila Nemce koji su sutradan stigli kamionima iz Beograda u Skelu i sukobili se s partizanima. Bili su nadmoćniji. Dobili su i pojačanje. Kamionima su dovezli i 50 ljudi iz logora sa Banjice, a u selu uhapsili još 15 meštana. Počeli su da pale seno i slamu kraj druma. Iz jednog zapaljenog sena odjeknule su eksplozije sakrivene municije. Nemci »kaznene ekspedicije«, van sebe od besa, spaljuju u Skeli oko 70 kuća i na licu mesta streljaju sve dovezene zatvorenike iz Beograda i pohapšene meštane. Hteli su da zaplaše ne samo narod Posavine i Tamnave, već i narode Jugoslavije u celini, što dokazuje i njihovo

SAOPŠTENJE

Vojni zapovednik u Srbiji saopštava:

U selu Skeli jedna komunistička banda pucala je na nemački vojni automobil.

Utvrđeno je da su neki stanovnici bili zapazili pripreme za ovaj napad.

Utvrđeno je da su ovi stanovnici bili u mogućnosti da neopaženo uzbune obližnju žandarmerijsku stanicu.

Utvrđeno je da su ovi stanovnici sela mogli i sasvim neopaženo da obaveste nemačka vojna vozila o pripremanom atentatu. Oni tu mogućnost nisu iskoristili i time su stali na stranu razbojnika.

Selo Skela je spaljivanjem sravnjeno sa zemljom.

Pri tome je u pojedinim kućama eksplodirala municija. I time je dokazano saučesništvo stanovnika sela.

Oni muški stanovnici sela čije je saučesništvo utvrđeno, streljani su.

PEDESET KOMUNISTA OBEŠENO JE NA LICU MESTA[8]

Međutim, efekat ovako okrutne mere okupatora bio je sasvim suprotan.

Druga četa je, 19. avgusta, iz zasede kod sela Dubokog (nedaleko od Umke) otvorila vatru na dva kamiona koji su se kretali iz Obrenovca ka Beogradu i jedan automobil koji je išao u suprotnom pravcu. Vozila su zaustavljena i oštećena, a dezorijentisani Nemci su pucali jedni na druge i imali 7 mrtvih. Istoga dana je pruga kod Umke pokidana na 4 mesta.

Treća (Tamnavska) četa je vodila borbe oslanjajući se i na snažan Valjevski partizanski odred. Delovi čete su 12. avgusta sačekali grupu od oko 100 Nemaca i 40 žandarma na drumu Ub — Banjani i naneli joj gubitke.

Neprijatelj je imao nekoliko poginulih, među kojima je bio i 1 nemački oficir. Gubici čete: 1 poginuo i 1 ranjen. Bilo je još nekoliko uspelih zaseda. Razoružane su sve žandarmerijske stanice osim onih u Lajkovcu i na Ubu.

GRABOVAC

Nemci su preduzimali organizovane napade na partizane. 19. avgusta 1941. godine, načelnik štaba neke više komande — Kranich dostavlja jedinicama strogo poverljivi plan o napadu na selo Grabovac gde su se nalazili delovi Posavskog partizanskog odreda. Naredbom od jedanaest tačaka bilo je predviđeno da u napadu učestvuju sledeće jedinice: poterni odred nemačkog 734. pešadijskog puka, delovi 750. puka, poterni odred 704. pešadijske divizije, mnogobrojni žandarmi, policajci i drugi.

Napad je preciziran za 23. avgust u 04.00 časova. I zaista, oko 1 čas posle ponoći stigla je u selo Grabovac nemačka grupacija, budila ljude i skupljala ih kod crkve. Prva četa se nalazila u šumi blizu sela Trstenica. O kretanju Nemaca obavestila nas je Ciganka Milica Katić iz Grabovca (kasnije je sa svoja dva sina stupila u odred). Komandant Koča Popović je odmah naredio da se krene ka Grabovcu. Jedna patrola (u kojoj je bio i književnik Jovan Popović) sa Milom Manićem Albantom, upućena je da napadne Nemce s leđa, kod grabovačkog groblja. Patrola je izazvala zabunu kod nemačkih vojnika, što su iskoristili uhapšeni seljaci i razbežali se.

---

[8] Zbornik, I/2, str. 326. Original Plakata se nalazi u Vojnom muzeju JNA — soba ustanka — neregistrovan.

Toga dana postavljeno je još nekoliko zaseda u Grabovcu i Drenu. Manji odred Nemaca, žandarma i ljotićevaca naišao je na zasede kojima je rukovodio lično Koča Popović.

Borba je trajala do kasno u noć i u njoj se posebno istakao Srba Josipović. Tučeni unakrsnom vatrom Nemci su u ovom sukobu imali 15 mrtvih.

Od većih akcija odreda treba istaći napad Tamnavske i Posavske čete na varošicu Ub, noću 30/31. avgusta 1941. godine, koji je počeo tek u zoru. Napred su išli bombaši — dobrovoljci. Tamnavska četa je u snažnom naletu prodrla u varošicu, likvidirala sva utvrđenja i došla do sreskog načelstva. Posavska četa je imala zadatak da zauzme osnovnu školu gde su se zabarikadirali Nemci, nabačeni ovde i prodorom Tamnavske čete. Cela varošica, sem škole i načelstva, oslobođena je. U svanuće su partizani bili primorani da se povuku.

NOVA VLAST

Jul i avgust su u Posavini i Tamnavi protekli u stalnim sukobima između partizanskih četa i Nemaca. Svojim divljačkim odmazdama neprijatelj nije uspeo da pokoleba slobodarski duh naroda. Otpor okupatoru je rastao, a s njim i pomoć naroda partizanima.

Partijsko rukovodstvo sa terena i komanda Posavskog odreda održavali su stalnu vezu sa Okružnim komitetom Beograd, Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju i Glavnim štabom partizanskih odreda Srbije, koji su pružali pomoć odredu u pravilnom usmeravanju toka ustanka. Rodoljub Čolaković i Filip Kljajić su još u fazi formiranja odreda obišli neke čete. Na osnovu njihovih izveštaja sagledano je pravo stanje na terenu i doneta odluka o formiranju Posavskog odreda. Stvorena je velika slobodna teritorija jugozapadno od Beograda. Neprijatelj je držao samo Obrenovac i Umku.

Nastojalo se da svaki partizan bude u isto vreme i nosilac političkog rada u jedinici i na terenu. Često su održavani skupovi i mitinzi sa omladinom, ženama i narodom uopšte, na kojima su birani narodnooslobodilački odbori, umesto starih opština. Tako je u selu Grabovcu, u Čolića šumi, pred preko 500 ljudi govorio književnik Jovan Popović. Ljudi su ga sa posebnim interesovanjem slušali.

U Banjanima su na zboru govorili Andrija Mazinjanin i Pavle Petković. Građani su postavljali pitanja o kralju, budućem uređenju nove države i sl. Sve im je objašnjavano sa puno

širine i elastičnosti. Sličnih skupova je bilo i u ostalim selima Tamnave. Na zboru u sreskom mestu Ubu govorio je Bora Marković, politički komesar odreda.

I u selima na domaku Beograda birani su narodnooslobodilački odbori, gde su na zborovima najčešće govorili Miladin Ivanović, Ivan Vanjka Vondraček, Dobrivoje Pešić, Dragan Marković, Miladin Petrović, Dobrivoje Cekić i dr.

Narodnooslobodilački odbori, kao privremeni organi vlasti, u početku su se brinuli samo za najosnovnije potrebe partizanskih jedinica. No, u tim ustaničkim danima život je nametao sve novije zadatke i odbornici su često od jedinica tražili uputstva za rad. Nisu hteli da primenjuju dotadašnje norme, jer se s preziranjem gledalo na sve što je bilo tekovina starog društva. Osuđivani su sudije, poreznici, finansi, žandarmi i sve što je u službi okupatora. Raskrinkavani su političari koji su pomagali Nemce.

Drugom polovinom avgusta, kada su već stečena izvesna iskustva, komanda Posavskog partizanskog odreda donosi Uputstva za obrazovanje narodnooslobodilačkih odbora,[9] koja sadrže osnovne odredbe o karakteru i zadacima organa narodnorevolucionarne vlasti, dragocene za praktičan rad odbornika. U tački 4 su nabrojani najvažniji zadaci odbora što je i činilo suštinu tih mladih institucija.

Ishrana odreda je uspešno organizovana. U selu se znalo koja će porodica, kojoj desetini i u koje vreme pripremiti obrok. Mnoge porodice su i samoinicijativno donosile hranu na položaj ili u logor voda ili čete. Veliki broj novodošlih drugova je bio prijatno iznenađen tako raznovrsnom i obilnom ishranom. Narod Posavine i Tamnave je ponudio gostoljubivo srce svojim borcima, a oni su imali korektan odnos prema njegovoj imovini.

EVAKUACIJA ŽITA

Odbori ovoga kraja su oktobra 1941. godine organizovali i jednu veću akciju. U Posavini i Tamnavi je prikupljeno više vagona pšenice. Angažovano je 500—600 zaprega da tu hranu odvuku u brdske krajeve — Pecku i prema Ljuboviji. Trebalo je obezbediti ishranom partizane koji su se nalazili u krajevima sa nedovoljno pšenice. Osim toga, nastojalo se da okupator ne koristi žito u slučaju eventualnog povratka. Zadatak je obavljen vrlo uspešno. Zaprežna kola su se kretala noću, jer su

[9] Zbornik, knj. 1, str. 68 i 69.

danju slobodnu teritoriju nadletali i bombardovali avioni. Jednu kolonu je pratio vod partizana 1. bataljona.

11. oktobra 1941. zapisao sam u partizanski dnevnik:

»... Tridesetak konjskih kola odvuklo je iz Joševe i Miloraca pet vagona pšenice prema brdima, u Pecku.

— Sprema se rezervna hrana da se može i narod povući ako zatreba — priča odbornik Janko Simić.

— Više desetina vagona posavske pšenice prevozi se ovih jesenjih dana u partizansku republiku — reče Mića Pavlović. Ljudi su bez reči iznosili iz svojih magaza žito. Nije bio redak slučaj da su davali i više nego što su ih odbori zadužili...

Imao sam prilike da putujem sa jednom kolonom koja je prevlačila žito. Među sobom su se pomagali ljudi iz raznih sela. Pričali su na rastancima, pevali, a gde je trebalo, išli oprezno. Jedan prijatelj iz Piromana nosio je sa sobom čobanjicu rakije. Stalno je upoređivao svoje putovanje sa nekom svadbom. Usput je našao i jednog trubača, kapelnika neke muzičke družine.

Jedan je imao veoma dobre konje, ali nikako nije smeo ići na čelu kolone. »Znam ja da je slobodna teritorija, ali me ipak hvata strah, jer ne znam šta nosi dan a šta noć« — govorio je on. Piromanac je služeći rakijom ovog uvek »zaobilazio«... Uglavnom žito je istovareno na određenom mestu i svi smo bili zadovoljni...«[10]

Odbori su radili organizovano: i kada je u pitanju nabavka jahaćih i teglećih konja i odeće i obuće, oružja i ostalih potreba za borce. Odbori su predstavljali teritorijalnu organizaciju naroda; preko njih, kao i preko partizanskih jedinica, Komunistička partija je sprovodila dobrovoljnu organizaciju svih snaga ravne Posavine i Tamnave za borbu protiv fašizma.

Odbori su izvršavali sve zahteve komandi partizanskih jedinica. Ostvarena je najbolja saradnja na jačanju oružanih snaga ustanka, ali nikad nije bila zapostavljena briga o ljudima u selu. Težilo se dogovaranju, zajedničkom odlučivanju i rešavanju svih spornih pitanja koja su se neminovno javljala u tom vremenu.

Na slobodnoj teritoriji je izlazio i list »Posavski partizan«. Uređivali su ga književnici Jovan Popović i Čeda Minderović. Tretirao je aktivnost u jedinicama i na terenu i služio kao slobodno glasilo boraca i naroda ovoga kraja. (Tri broja ovoga lista su sačuvana i nalaze se u Vojnom istorijskom institutu JNA).

---

[10] Knjiga »Posavski partizani«, strana 108 i 109 (Izdanje »Mlado pokolenje«, Beograd, 1961.)

Sa omasovljenjem partizanskih jedinica u Posavini i Tamnavi pojačavale su se i njihove akcije kako po broju tako i po obimu. One su mestimično poprimale i karakter frontalnih sukoba. Uporedo s tim pojavili su se i problemi organizacionog učvršćenja partizanskih vodova i četa u uslovima nedostatka stručnog komandnog kadra, a time i političkog rada i samodiscipline boraca.

KAZNE ZA PREKRŠAJ

Trebalo je brzo delovati na otklanjanju nedostataka. Osećala se potreba za preduzimanjem izvesnih disciplinskih mera, pa je komanda odreda donela Uredbu o kaznama u Posavskom partizanskom odredu. Uredba je pokazala duboko narodni karakter partizanskih jedinica i predviđala kazne za sledeće prekršaje:

1. Upotreba nepristojnih reči.
2. Gruba zadirkivanja drugova.
3. Kraće samovoljno udaljavanje od jedinica bez odobrenja.
4. Samovoljno uzimanje narodne imovine (branje voća, uzimanje robe bez plaćanja itd.).
5. Odlazak kući bez odobrenja jedinice.
6. Greške na straži (spavanje, bekstvo taoca itd.).
7. Nepažljivo rukovanje oružjem na bilo kome mestu (u borbi, kretanju ili stanovanju).
8. Krađa iz koristoljublja.
9. Netačno izveštavanje pretpostavljenih o ma čemu bilo.
10. Lažno izveštavanje pretpostavljenih o ma čemu bilo.
11. Širenje straha — panike — među drugovima na bilo koji način i na kome bilo mestu.
12. Namerno ili nenamerno izdavanje partizanskih tajni (o jačini jedinice, mestu stanovanja, kakve se akcije pripremaju, kada se i gde jedinica premešta itd.), bilo kome van partizana (rođacima, simpatizerima ili ma kome drugom licu).
13. Upotreba alkohola i pijanstvo.
14. Neurednost u opremi i čuvanju poverenih stvari i nespremnost za brži pokret.
15. Izostajanje od stroja pri kretanjima dnevnim i noćnim.
16. Svako neizvršenje primljenog naređenja od pretpostavljenih starešina.
17. Namerno ili nenamerno ubistvo partizana ili koga bilo drugog lica neosuđenog na smrt.

18. Razbojništvo iz koristoljublja ili osvete i silovanje ženskinja.

19. Bacanje oružja, municije i druge partizanske opreme u bekstvu iz akcije.

20. Izvlačenje — napuštanje borbe bez naređenja vojnog odeljenja, koji odgovara za izvršenje zadataka i

21. Primanje panikerskih vesti od poznatih ili nepoznatih lica i njihovo širenje među drugovima.[11]

Ovo je samo deo odredaba u Uredbi sa kojima su borci bili upoznati i trudili se da istinski budu narodni, jer su dobrovoljno stupili u borbu. Dešavalo se da po neko i napravi prekršaj, ali čitav postupak je bio demokratičan i human i svako izricanje kazne imalo je značajan vaspitni uticaj.

U eri naglog narastanja partizanskih vodova i četa bio je donekle zanemaren rad partijskih ćelija: nisu redovno održavani politički sastanci, sektašilo se pri prijemu novih članova itd. Na ove slabosti je ukazao i instruktor PK KPJ za Srbiju koji je obišao čete Posavskog odreda. Njegov dolazak je mnogo doprineo radu partijskih ćelija što je imalo odraza i na stanje u jedinicama.

SANITET

Komanda odreda je posebnu pažnju posvećivala organizaciji sanitetske službe. Svaki vod, četa i bataljon su imali referenta saniteta. Dr Đura Mešterović i dr Julka Pantić su neposredno unapređivali i razvijali sanitetsku službu u jedinicama i na slobodnoj teritoriji: obučavali bolničarke, lečili ranjenike, brinuli se o higijeni, učestvovali u akcijama jedinica ukazujući neposrednu pomoć ranjenicima; trudili se da ulogu saniteta shvati svaki pojedinac.

Prva bolnica je bila u selu Ljubiniću (u kući Budimira Milovanovića). U njoj su, između ostalih, lečeni Avram Pijade i Draga Vuković. Bolnica se povećavala i sve češće je menjala mesta (Kožuar, Banjani, Tulari, Miličinica).

Nije bilo lako snabdevati bolnicu lekovima i sanitetskim materijalom, ali se i taj problem rešavao na zadovoljstvo službe, ranjenika i bolesnika. Pored ratnog plena, stizale su i pošiljke sanitetskog materijala iz Beograda, Valjeva i Obrenovca.

---

[11] Zbornik, knjiga I, strana 161 sl.

Bolničarke su obučavane na najbrži način i postajale sve vičnije svome poslu. Ništa im nije bilo teško, čak ni da na ramenima izvlače ranjenike iz borbe.

OKUPATOR DOBIJA POJAČANJE

Posavski odred je brzo postao organizovana snaga na svom području. Okupator je preko domaćih izdajnika pokušavao da uguši ustanak u Posavini i Tamnavi. Nedićev odred je dobio zadatak da dejstvuje:

»... istočno od linije Umke — Lazarevac zaključno. Raščistiti ovu zonu i obrazovati posadne jedinice potrebne jačine u Umci, Obrenovcu, Ubu, Valjevu i Mionici i Lazarevcu... Kada sva tri odreda budu stigla na liniju Zvornik — Krupanj — Valjevo — Mionica, uhvatiće vezu sa četničkim odredima koji su pod komandom generalštabnog pukovnika gospodina Draže Mihajlovića na toj liniji i sačekaće naređenje za nastavak dejstva...«[12]

Partizanske čete su dočekale jednu kolonu »dobrovoljaca« kod šume Lipovice, na putu Beograd — Stepojevac, i potukle je do nogu. Slično je prošao i odred nedićevskih dobrovoljaca blizu Obrenovca.

Slobodna teritorija je dopirala do samog Beograda, na čijem domaku su partizanske jedinice izvodile akcije i time pomagale pokret u samom gradu. Nemci su shvatili jedinstvenost partizanske borbe s narodom, što potvrđuje i zapovest komandanta nemačke 12. armije — feldmaršala Lista, koji pored ostalog naređuje:

»... osiguranje treba ograničiti na one objekte čije je održavanje od životne važnosti. Prvenstveno ovamo spadaju Beograd kao prestonica (tu treba imati dovoljno rezervi!), železnička pruga Leskovac — Niš — Beograd — pravac Zagreb, dunavski i savski mostovi, Gvozdena vrata na Dunavu, Borski rudnik bakra itd.«[13]

Jedna od prvih jedinica koju su Nemci prebacili sa područja van Srbije bio je nemački ojačani 125. pešadijski puk (povučen iz Grčke), koji je odmah uveden u borbu širom Posavine i Tamnave. Nemačka komanda je procenila da je ovaj puk tu najpotrebniji. A ovim pojačanjem neprijatelja na teritoriji Posavine i Tamnave nastaje period najtežih borbi i sukoba Posavskog partizanskog odreda, koji traju od polovine septem-

---

[12] Zbornik, knjiga I, strana 407

[13] Zbornik, knjiga I, strana 391

bra pa do kraja 1941. godine. Ustanak u Posavini i Tamnavi dostiže kulminaciju, što se najbolje vidi iz dejstva pojedinih bataljona Posavskog partizanskog odreda. Komanda odreda je nastojala da svaki bataljon deluje što samostalnije.

PRVI (POSAVSKI) BATALJON

Formiranje 1. bataljona Posavskog odreda zvanično je izvršeno 22. septembra u jednoj šumi blizu sela Kožuara. Četiri voda su naglim prilivom ljudstva prerasla u čete. Formiranju bataljona su prisustvovali i članovi štaba odreda. Sastav komande bataljona je bio: komandant Radenko Ranković, zemljoradnik iz sela Stublina, član KPJ; politički komesar Vlada Aksentijević, student, sekretar Sreskog komiteta KPJ; zamenik komandanta Mile Manić Albanta, član Sreskog komiteta iz Obrenovca.

Sastav komandi četa je bio:

a) 1. četa: komandir Žoja Nikolić, zemljoradnik; politički komesar Čeda Minderović, književnik.

b) 2. četa: komandir Momčilo Vukosavljević, vazduhoplovni podoficir; politički komesar Steva Vulić, radnik iz Beograda.

c) 3. četa: komandir Stojan Ljubić, student, politički komesar Bogdan Jakovljević, student (kasnije je za komesara postavljen Ivan Bogdanović, radnik).

d) 4. četa: komandir Mića Miljković, podoficir, politički komesar Milorad Gajić, novinar iz Beograda (kasnije Čeda Kovačević, student).

Svi pomenuti rukovodioci bili su članovi KPJ.

Komanda odreda i komanda bataljona odmah su održale sastanak sa komandama četa i vodova. Dogovoreno je da se pojača ofanzivna delatnost svih jedinica i poboljša vojni i politički rad. Bora i Srba su kritikovali neke slabosti desetina i pojedinih boraca.

Prvi bataljon je na dan formiranja brojao oko 450 ljudi, 1. oktobra je narastao na 560, polovinom oktobra na 700, a početkom novembra na preko 800 boraca. Prema nepotpunim podacima, bataljon je pri najbrojnijem stanju imao 260 radnika, 90 đaka i studenata, a ostali su bili seljaci (pretežno omladinci).

Organizovane su i partijske ćelije u svakoj četi i održani i prvi partijski sastanci. Na njima su analizirana dotadašnja borbena iskustva, razmatrana politička situacija i doneti zaključci o radu svakog člana Partije. Za sekretare partijskih će-

lija izabrani su: u 1. četi Valter Koen, u 2. Judita Alargić, u 3. Ivan Bogdanović, a u 4. Milutin Filimonović. Svaka partijska ćelija je kandidovala za Partiju po nekoliko hrabrih i dobrih boraca.

Tih dana je zaustavljeno i spaljeno nekoliko brodova na Savi, od kojih je najveći bio »Kraljica Marija«. Partizanske zasede su ga pozvale na predaju kod sela Ušća. Pratnja od 2 do 3 Nemca i vod nedićevaca su odbili taj poziv ali su na kraju bili primorani na predaju. Putnicima sa broda održan je govor i svi su odmah pušteni kućama.

BLOKADA OBRENOVCA

Od 11. do 17. septembra Obrenovac je držan u blokadi u kojoj je učestvovao gotovo ceo 1. i delovi 2. i 3. bataljona. Grad je bio odsečen sa svih strana i nikakav saobraćaj s njim nije se mogao vršiti. Partizanske patrole ne samo što su se približavale, već su i ulazile u Obrenovac. Bilo je i pregovora za predaju Obrenovca. Književnik Čedomir Minderović, pored ostalog, piše u svom dnevniku:

> . . . U prljavoj sobi je vrilo. Kuriri su dolazili i odlazili, uvek s novim vestima. Preko, sa beogradske strane, odjekivale su eksplozije bombi. Čekali smo. U talasima pristizale su prebeglice iz Obrenovca, gradski stražari, žandarmi, građani. Negde oko pronoći stigli su parlamentarci gradske straže sa pismenom ponudom predaje, potpisanom od komandira straže:
>
> Posavskom narodnooslobodilačkom odredu ovde.
>
> Dolazi parlamentarac Bogoljub Rosić. Živko Bojić, sa izveštajem o predaji.
>
> 14. IX 1941. g. — Komandir straže
> Obrenovac u 19.30 časova — *M. Drenjanin*[14]

Nemci su svim silama nastojali da onemoguće oslobođenje Obrenovca. U tu svrhu su uputili delove 125. pešadijskog puka i pretrpeli izvesne gubitke pri prodoru u grad. Sadejstvovale su im avijacija, artiljerija i tenkovi.

Ali i posle toga 1. bataljon Posavskog odreda je držao slobodnu teritoriju čitavog sreza i napadao opkoljeni Obrenovac, prema kome su i bile orijentisane čete.

U desetinama, vodovima i četama aktivno se odvijala vojna obuka, naročito sa onima koji nisu služili vojsku. Politički rad je bio veoma razvijen. Borci su uredno obaveštavani

---

[14] Čeda Minderović, »Za Titom«, str. 25, izdanje Državnog izdavačkog Zavoda Jugoslavije 1945.

o događajima na istočnom frontu i o ustanku naroda u svim krajevima Jugoslavije. Bataljon je u početku imao jedan, a kasnije i više radio-aparata preko kojih su hvatane vesti, štampane i deljene borcima i narodu. Na ovom poslu su radili Jovan Popović i Mika-Milorad Pavlović.

Uporedo sa vojnim i političkim radom razvijala se i svestrana kulturno-prosvetna delatnost. U bataljonu je formirana kulturna ekipa koja je organizovala priredbe za narod i borce. U njoj je radila i Katarina Šer (Keti Minderović). Bataljon je izdavao i zidne novine.

Nemci su pojačavali aktivnost i 19. septembra su počeli da nadiru ka selu Grabovcu, gde je iznenađena desetina Milutina Filimonovića. Poginula su 4 partizana, među kojima Dane Bubalo, učitelj i Zdravko Mihajlović, zemljoradnik. Nemci su napredovali do Drena i Orašca. U svom sastavu su imali bicikliste, artiljeriju, a podržavani su i avijacijom. Ipak su morali da se povuku posle protivnapada partizana.

Krajem septembra se jedna kolona nedićevaca probila pored Save u selo Ratare i napala delove 2. čete, iznenadila jednu partizansku patrolu i ubila 4 druga. Komanda bataljona je naredila i 3. četi da stupi u akciju, jer neprijatelj mora biti po svaku cenu oteran iz sela. Kada su partizani po podne ponovili napad, nedićevci su bili prinuđeni na povlačenje. Uveče je nesporazumom došlo do sukoba između Nemaca i nedićevaca na žel. stanici Zvečka (3 kilometra od Obrenovca), ubeđeni jedni za druge da su partizanska jedinica. Meštani su pričali da je u ovom međusobnom sukobu poginulo oko 50 Nemaca i nedićevaca.

Početkom oktobra Nemci su silom odvodili seljake, čak i ljude iz Obrenovca, da oprave porušenu prugu, a potom su se utvrdili u Stublinama. Komanda odreda je naredila da 1. i 2. četa napadnu Nemce. Sa četama je bio i zamenik komandanta odreda Srba Josipović. Borci 1. čete su stigli na određeno mesto oko ponoći, ali je 2. četa zakasnila. Do napada je ipak došlo. Borba je trajala nekoliko časova. Nemci su otvorili vatru iz malih bacača i partizanima nije pošlo za rukom da ovu grupu unište. Poginula su 3 — 4 nemačka vojnika, a ranjeni su partizani: Živorad Sujić (u grudi) i Valter Koen (u stomak).

POLAZAK NA BRDA

Pored svakodnevnih akcija, 1. i 4. četa su, polovinom oktobra, upućene sa komandom bataljona na područje posavotamnavskog sreza gde su se, osloncem na Mačvanski i Valjevski

odred, sukobljavali s Nemcima koji su prodirali iz Šapca. 2. i 3. četa su ostale na teritoriji Posavine i imale učestale borbe s Nemcima i nedićevcima. Dva kamiona nedićevaca prodrla su do Stublina i oko 15 časova pokušale da se vrate u Obrenovac. Partizani su iz povoljnih zaklona otvorili iznenadnu vatru i onesposobili jedan kamion. Nedićevci su, iako ih je bilo znatno više, počeli da beže. Ubijeno je 5 žandarma, od kojih jedan narednik.

14. oktobra partizani su imali borbu sa oko 200 Nemaca kod Matića kuća u selu Grabovcu. Zgrade su se nalazile na čistini što je otežavalo povlačenje. U tom vodu partizana je bilo novopridošlih boraca koji su počeli da beže preko čistine. Borba je trajala nekoliko časova. Najduže se zadržalo 9 partizana, među kojima i vodnik — Bora Kečić, koji je tu i poginuo. Nemci su zapalili slamu i bacili u plamen njegovo telo. Sa Borom je poginulo još 7 drugova. Neprijatelj je takođe imao više poginulih. Primenjujući svoj krvavi sistem odmazde, Nemci su streljali oko 100 seljaka iz Grabovca i spalili desetine kuća.

Partizani 1. bataljona, zajedno sa četnicima, nastavili su borbu protiv Nemaca na reci Dobravi. Borba se vodila na frontu od 8 kilometara. Neprijatelj je vršio česte prepade. Položaj se najduže održao kod mosta nedaleko od vile »dr Popovića« koja je korišćena kao kasarna. Partizani su odbili nemačku pešadiju, ali se neprijatelj ipak probio do sela Nakučana sa 4 tenka. Tada su partizani izmešali slamu i plevu sa blatom i postavili na put, tako da se tenkovi nisu mogli kretati dalje. Nemački vojnici ih nisu smeli napuštati jer su bili izloženi vatri partizana. Gonili su seljake da oni uklone slamu i tako prokrče put. Kada su kasnije pristigle 2. i 3. četa 1. bataljona, povela se borba s Nemcima na mestu zv. Konjski grob kod sela Oglađenovca, u kojoj su učestvovali: delovi Tamnavskog i Posavotamnavskog bataljona i Rađevska četa Valjevskog odreda. Borbom je komandovao Koča Popović. Neprijateljske snage su imale gubitaka, ali su bile daleko brojnije te su prinudile partizanske jedinice na povlačenje.

PREMA LJUBOVIJI

10. novembra je u Peckoj bio na okupu gotovo ceo 1. (Posavski) bataljon. Naišlo je 8 nemačkih aviona i nadletalo varošicu. Partizani su bili u kućama. Ubrzo su se začule eksplozije bombi. Ljudi su počeli da iskaču iz kuća, tražeći zaklone. Toga dana je u Peckoj bilo dosta komore. Bombardovanje je trajalo sat i četvrt. Poginulo je nekoliko partizana 1. bataljona: Spasoje Stanojčić, obućar, Slavko Jovičić, učitelj iz Drena, Živan Živa-

nović, stolar iz Drena, Milnović iz Orašca, a teže su ranjeni: Velizar Veljović (posle 2 dana umro), Živorad Mihajlović i još neki.

Nekoliko dana trajale su danonoćne borbe 1. bataljona Posavskog partizanskog odreda sa četnicima na terenu sreza Ljubovije, do kojih je naglo došlo kao i u ostalim krajevima Srbije. Komanda odreda je u dva maha preduzimala organizovan napad na četnike. Partizani su krenuli preko brda u nameri da opkole četničke snage. Posavskom i Tamnavskom bataljonu stiglo je pojačanje užičkih i sandžačkih partizana i četnici su bili primorani na povlačenje.

Prvi bataljon Posavskog odreda je 23. novembra prebačen kamionima u slobodno Užice. Odatle je krenuo na pregrupisavanje i kratak odmor u Biosku. Sve je to bilo povezano sa snažnim nadiranjem Nemaca i pregrupisavanjem partizanskih snaga za ofanzivne operacije ... Tih dana je pojačan rad partijskih ćelija. Primljeno je više kandidata i skojevaca u članstvo Partije. Čete su brojale i do 30 članova KPJ. Broj skojevaca u aktivu se kretao od 20 do 35.

KADINJAČA

27. novembra je Posavski bataljon dobio naređenje da krene preko Užica u pravcu Ljubovije, odakle su nadirale nemačke snage. Treću četu, pod komandom Stojana Ljubića, iznenadili su Nemci na putu od Bajine Bašte prema Ljuboviji, kada je poginuo Milorad Jovanović Svileni (zamenik komandira 4. čete) i Miloš Matijević, obojica članovi KPJ. Nemci su vršili snažan prodor ka Bajinoj Bašti i odsekli 3, četu od glavnine bataljona koji je uzastopnim otporom odstupao ka Užicu ... 29. novembra Nemci su u zoru zaustavljeni na brdu (14 km od Užica). Zajedno sa Radničkim bataljonom Užica, Posavski bataljon se rasporedio na Kadinjači. Naređeno je da se Nemci zadrže što duže, kako bi se omogućila nesmetana evakuacija ranjenika i prebacivanje ratnog materijala iz grada.

Oko 9 časova 29. novembra naišla je kolona Nemaca: biciklisti, pešadija i tenkovi. Ispaljena je prva topovska granata. Bombaši — dobrovoljci i borci sa tromblonskim bombama osuli su paljbu. Nemci su počeli da se povlače. Nešto kasnije krenuli su tenkovima napred, ali su i tenkovi ustuknuli. Komande četa upućivale su udarne patrole da napadaju nemačke vojnike. Borba je poprimala sve oštriji karakter. Neprijatelj se ponovo pregrupisavao i u širokom streljačkom stroju krenuo napred. Zaustavljen je i vraćen na polazne položaje.

Nastalo je zatišje. Nemci su promenili taktiku. Zaobišli su levo krilo partizana i 1. četu Posavskog bataljona prinudili na povlačenje zauzeli su dominirajuću kotu i ugrozili Radnički bataljon koji je odolevao jakoj koloni Nemaca na drumu, a u isto vreme je vodio borbu s Nemcima koji su mu ugrožavali zaleđe. Borba je trajala do predveče. Glavnina Posavskog bataljona pružala je otpor Nemcima sadejstvujući radnicima — borcima iz Užica. Svojom hrabrošću su se posebno isticali Bora Marković i Vlada Aksentijević.

Gotovo ceo Radnički bataljon je junački izginuo braneći svoj slobodni grad. Poginuo je i znatan broj boraca iz Posavskog bataljona: metalski radnik iz Beograda Radomir Marković Gembeš, Rade Vićentić iz Drena, komesar čete Steva Vulić, vodnik Bogdan Govedarica i mnogi drugi. Na Kadinjači je, prema pričanju učesnika, poginuo i komesar Posavskog odreda Bora Marković. Ranjen je kroz vilicu i zamenik komandanta 1. bataljona Mile Manić Albanta.

Komesar 1. bataljona Vlada Aksentijević je znao da je pravac povlačenja Zlatibor. Krenuli su ka drumu, prolazeći kraj stotine mrtvih Nemaca i partizana. Videli su i ranjenog druga iz Radničkog bataljona koji je imao izgorelo lice, poveli ga sobom, ali je on uskoro umro. Malo dalje naišli su u jednoj kući na ranjene drugove: Miću Kovačevića (ranjenog dum-dum zrnom u rame kada je sa benzinskom flašom čekao u zasedi tenkove), Branka Petraševića i Uroša Ćirića. Krenuli su svi ka Bioski ... 30. novembra ujutru Nemci su stigli u Biosku i produžili za selo Kremnu. Vlada Aksentijević je smestio ranjenike u jednu kuću, a sa preostalim delovima bataljona uputio se ka selu Šljivovici. Tu su našli još neke delove svoga bataljona pa ih je sada bilo oko 250,[15]

Negde na obroncima Zlatibora, u blizini sela Dobroselice, uhvaćena je veza sa delovima Glavnog štaba partizanskih odreda za Srbiju. Bataljon je upućen u selo Radojinju gde je stigao noću, 8. decembra, a 14. decembra 1941. godine, od 1. bataljona je izdvojeno 46 boraca za Posavsku četu Prve proleterske brigade. Jedna četa, sa oko 100 boraca, vraćena je sa komandirom Milom Raškovićem Užarom u Srbiju.

---

[15] Ogromna većina boraca 1. bataljona disciplinovano je izvršavala zadatke i izdržavala sve napore po odlasku sa terena Posavine. Ali je bilo takvih koji su se trenutno pokolebali, izgubili vezu s jedinicom i nastojali da se na neki način u grupama ili pojedinačno povrate na teren Posavine i nastave borbe posle neprijateljske ofanzive. Teror je bio jak i njihove želje nisu ostvarene. Mnogi su poginuli ili zarobljeni decembra 1941. god. ili u prvom tromesečju 1942.

DRUGI (BEOGRADSKI) BATALJON

Drugi bataljon Posavskog odreda formiran je drugom polovinom septembra, u rejonu sela Brgule. Naređenje o formiranju saopštio je Koča Popović, a prisutni su bili Bora Marković i Srba Josipović.

Komandu bataljona su sačinjavali: komandant Miladin Ivanović (učitelj iz Danilovgrada), zamenik komandanta Dobrivoje Cekić (zemljoradnik iz sela Draževca), politički komesar Ljubomir Živković-Ilić (obućarski radnik iz Beograda), kulturno-prosvetni referent Vera Crvenčanin Čupčik (student iz Beograda).

Sastav komandi četa je bio:

a) 1. četa: komandir Dobrivoje Pešić (radnik iz Pećana), politički komesar Ivan Vondraček Vanjka (radnik iz Beograda).

b) 2. četa: komandir Danilo Đorđević (podoficir), politički komesar Mihajlo Delić (pravnik iz Beograda).

c) 3. četa: komandir Dragan Marković (student iz Zabrežja), politički komesar Bora Kecman (radnik iz Beograda).

Izuzev Đorđevića, ostali komandiri i komesari su bili članovi KPJ.

Nešto kasnije formirana je 4. četa: komandir Siniša Nikolajević (oficir iz Beograda), politički komesar Brana Cvetković (inženjer iz Beograda). Treba istaći da je ljudstvo ove čete izašlo organizovano sa Čukarice, gde je i formirana četa i postavljeno komandno osoblje. Po izlasku iz grada, priključili su se 2. bataljonu.

Početkom oktobra 2. bataljon je imao 489 boraca. Već 13. oktobra narastao je na 645 ljudi (172 radnika, 66 seoskih zanatlija, 373 seljaka, 24 intelektualca i 10 vojnika).[16] Bataljon je orijentisao svoje čete prema Beogradu, Umki i Obrenovcu. Svakoj četi je dodeljen rejon za dejstvo.

Komanda odreda je imala stalni kontakt sa bataljonima, pa i susednim odredima. Situacija je ipak iziskivala da 2. bataljon dejstvuje više samostalno i da se oslanja na Kosmajski odred. Pred početak prve neprijateljske ofanzive komanda Posavskog odreda upućuje sledeće pismo Kosmajskom odredu:

Komandi Kosmajskog odreda

Drugovi, usled nastale situacije sa razvitkom partizanske borbe i namerom Nemaca da nas razbiju, došli su u vezu sa Valjevskim odredom koji nam je preneo direktivu Glavnog štaba po kojoj treba hitno preduzeti sledeće mere:

---

[16] Zbornik, knjiga I, strana 190.

1. Najhitnije se povezati sa svim susednim odredima i stalno održavati što uži kontakt.

2. Koncentrisati snage sviju odreda kao i budnu kontrolu komunikacija ka glavnoj bazi ustanka.

3. S obzirom na situaciju oko Valjeva, Valjevci su tražili da se hitno povežete sa Šumadijskim odredom po traženju Valjevaca. Vi bi trebali da preduzmete sledeće mere zajedno sa II bataljonom našeg odreda :

a) Potpuno onemogućiti prolaz putem Beograd — Stepojevac — Lazarevac;

b) Šumadinci da prekinu sve komunikacije koje vode preko Lazarevca — Lajkovca ka Valjevu.

4. Učiniti što pre da se povežete sa Šumadincima, a oni sa sledećim odredima, tako da u najskorije vreme svi odredi u Srbiji budu među sobom povezani.

Ovo je sugestija Glavnog štaba partizanskih odreda Jugoslavije.

Za Posav. nar. — oslob. odred
BORA[17]

BORBE I NA DOMAKU BEOGRADA

Izvedene su mnogobrojne akcije na rušenju železničke pruge i druma Beograd — Obrenovac; stalno su postavljane zasede. Razbijene su Nedićeve čete u Meljaku, a 15. septembra je izvršen napad na žandarme u selu Bariču. Razorena je pruga, porušena železnička stanica i napadnuta fabrika municije u Bariču koju su branile nemačke trupe. Nemci su u ovoj borbi angažovali i avijaciju. Pet nemačkih »štuka« bombardovalo je nekoliko časova partizanske položaje, mitraljiralo selo. Tukli su i topovima sa rečnih torpiljera. I pored toga, partizani su uporno prodirali, pa su se Nemci morali povući čamcima preko Save.

Tog dana je spaljena opština i demolirana železnička stanica Mala Moštanica. Uz neprestanu podršku avijacije i artiljerije i pod zaštitom oklopnog voza, nemačke jedinice su potisnule partizane sa pruge i puta Umka — Obrenovac i povratile fabriku municije u Bariču. Nemačka jedinica blokirana u Obrenovcu, dobila je veliko pojačanje.

Noću 6/7. oktobra bataljon je izvršio akciju na železničkoj pruzi između Železnika i Ostružnice; 4. četa je uz pomoć seljaka skinula i bacila u Savu oko 380 metara železničkih šina. Partizani su zaustavili prvi voz koji je naišao iz Beograda, na-

[17] Zbornik, knjiga I, strana 154 i 155.

redili putnicima da ga napuste, a zatim lokomotivu pod punom parom pustili da sa vagonima iskoči iz šina i sjuri se u duboki propust. Isto su postupili i sa vozom koji je naišao iz Obrenovca. Pored ove dve, uništena je i treća lokomotiva koja se zatekla na železničkoj stanici. Zarobljeno je nekoliko žandarma, među kojima i jedan oficir Nedićeve vojske.

Posle neuspešnih pokušaja da se probiju na teritoriju 2. bataljona pravcem Beograd — Umka, Nemci su preduzeli napad iz pravca Lazarevac — Stepojevac, pošto se prethodno 125. pešadijski puk uklinio između 1. i 2. bataljona Posavskog odreda. Neprijateljske snage su bile znatno nadmoćnije. Drugi bataljon se morao povući sa svoga terena. O tome govori i izveštaj komande 2. bataljona od 20. X 1941. god.:

... 13. oktobra došla je jedna grupa Nemaca pred Stepojevac. Po izveštaju jednih došli su iz Cvetojevca, a po izveštaju drugih, od Lazarevca. Bilo ih je, po izveštaju jednih 5—600, a po drugima oko 1.000. Imali su 4 topa, 4 bacača mina i tri tenka.

Naša 2. četa ih je dočekala pred Stepojevcem, ali slabo. Time je bilo omogućeno Nemcima prolaženje prema Konatici. Nemci su popalili nekoliko kuća u Stepojevcu i pobili oko 50 ljudi. Uz pomoć artiljerijske vatre popravljali su put ka Konatici.

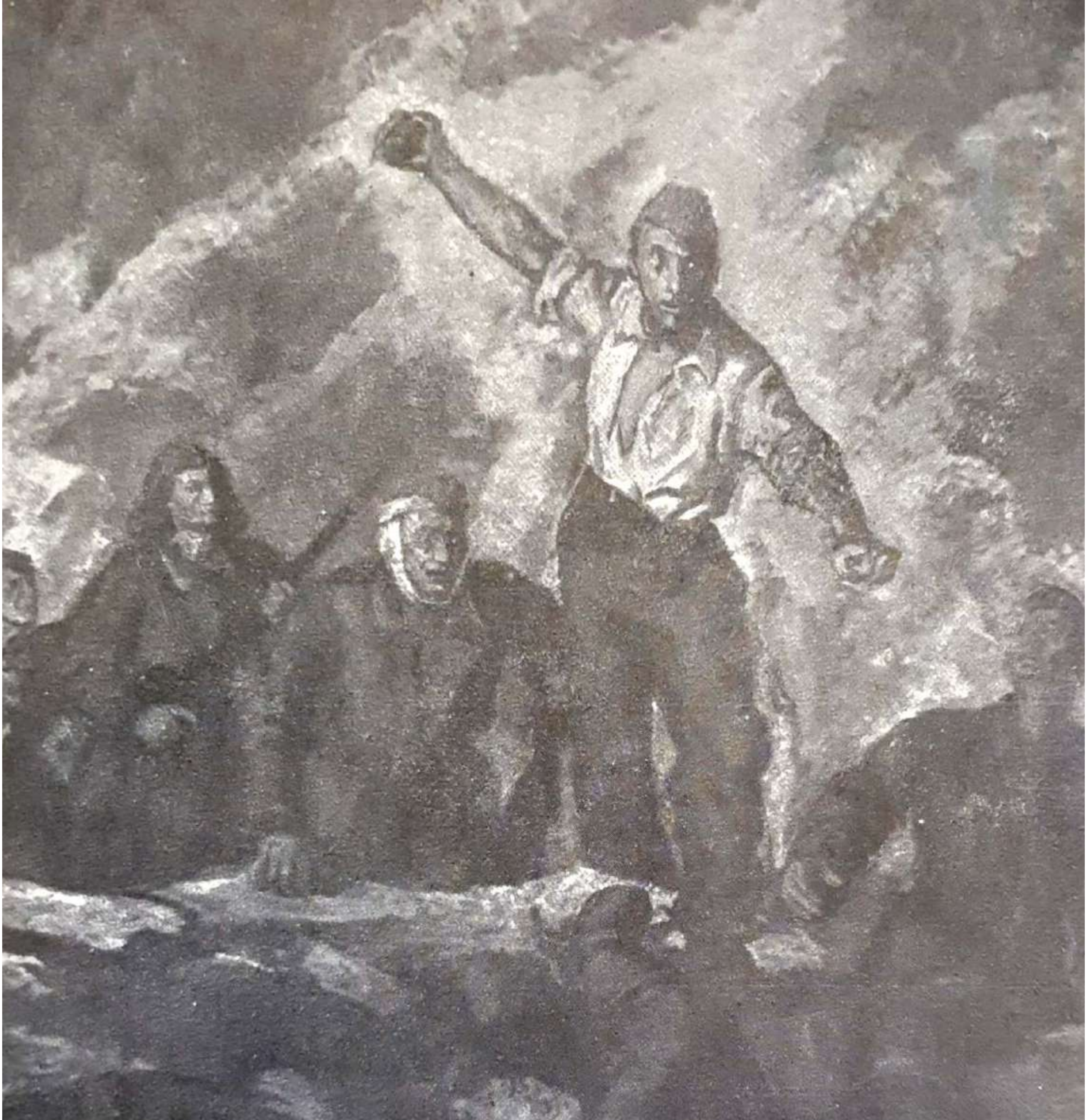
14. X ujutro ovaj štab je poveo 170 do 180 partizana na Konaticu, gde su Nemci presretnuti i donokle blokirani. To blokiranje se držalo od 9 do 14 sati sa malim puškaranjem. Velikog puškaranja nije bilo zbog samog sela, jer su Nemci bili u centru sela, gde su počeli da pale kuće. Na našoj strani ima dva mrtva, a na njihovoj strani jedan oficir i četiri do pet vojnika. U 14 sati su počeli da nas tuku minama... Uz pomoć artiljerijske i mitraljeske vatre Nemci su i dalje opravljali drumove. Za opravku su uzimali seljake iz sela Konatice i Draževca. Posle opravke sve su te seljake poubijali. U Konatici je poubijano 30, a u Draževcu do 150 seljaka (po izveštajima seljaka). U isto vreme popalili su veliki broj kuća, a naročito u Draževcu.

Ujutro 15. oktobra Nemci su počeli tući artiljerijskom vatrom Baljevac i Vranić gde se nalazila naša 1. četa... Nemci su pod zaštitom artiljerijske i mitraljeske vatre upali u Vranić i produžili sa paljenjem i pljačkanjem kuća. Takođe i sa ubijanjem ljudi. Ubijeno je u Vraniću oko 60 seljaka.

Dejstvo mina i topova, veliki broj žrtava u Stepojevcu, Konatici, Draževcu i Vraniću, paljevina tih sela, pretnja Nemaca stanovništvu da će sve poklati ako se partizani iz tih sela ne vrate svojim kućama, pretnja stanovništvu da ne sme pustiti partizane u selo, kuknjava roditelja i ostalih srodnika, prisustvo Nemaca, neposredna blizina četnika, svestrana agitacija da se vrate kućama itd.; sve je to pokolebalo naše ljudstvo...

...

Stanje se popravlja, ali sada ljudstvom vlada takva psihoza da je nemoguće s njima za sada povesti ma kakvu akciju. U njih je ušao takav strah i neki nemir, da je sa njima nemoguće preduzeti efikasne i brze mere za ponovno zauzimanje celog sektora. Stanovništvo je uplašeno, te nam jako otežava raniji konstruktivni rad na našem sektoru.

Petar Lubarda: BOMBAŠI (ulje)

Nastojavamo, trudimo se i nastojavaćemo da se sve ispravi, da se ponovo zauzme sektor, tj. da se njim ponovo ovlada, kao što je i bilo ali sumnjamo da ćemo imati onog uspeha kojeg smo ranije imali. Trudimo se i trudićemo se da se kod ljudstva povrati i postigne uspeh kako u vojničkom tako i u političkom pogledu, onakav kakav treba da je i kako smo mislili da je pre ovog slučaja. Naše je mišljenje da ovo ljudstvo treba da bude udaljeno od svojih kuća, od svoje rodbine koja ga stalno posećuje i priča o nezgodama svojih i obećanjima Nemaca, petokolonaša i četnika. Naše je mišljenje da ovo ljudstvo nije bilo u blizini svojih kuća, ne bi ni došlo do ovog bekstva ... [18]

Da bi se stanje poboljšalo, pristupilo se reorganizaciji 2. bataljona koji, uz pomoć delova Kosmajskog odreda, preduzima akciju na širem delu Posavine. Cilj je bio razoružati četnike koji su se u toku i posle nemačke ofanzive pojavili po selima. Trebalo je uliti novu snagu, ohrabriti pokolebane borce i ojačati uticaj na terenu. Izvedena je uspešna akcija u Boždarevcu, zatim u Baćevcu i Stepojevcu. Prevareni i zavedeni ljudi ubrzo su napustili tek formirane četničke jedinice, dolazili kod partizana ili odlazili kućama. Bataljon je intenzivno vodio sve veće borbe. Partizani su bili u stalnom sukobu s neprijateljskim jedinicama u Draževcu, Vraniću, Leskovcu ...

BORBE NA RUDNIKU

Nemci, ljotićevci i nedićevci započeli su nove protivnapade znatno jačim snagama. Došlo je do težih borbi kod sela Borka i Bagrdana. Bataljon je bio prinuđen da napusti teren Posavine i povuče se, krajem oktobra, na teritoriju Kosmajskog odreda. Ni tu nije imao vremena da predahne i da se sredi. Išao je iz okršaja u okršaj. Jedna od većih borbi, zajedno sa Kosmajcima, odigrala se 12. novembra kod sela Drlupe. Razbijen je odred od nekoliko stotina nedićevaca. Poginulo je sedam partizana.

I pored svakodnevnih borbi i pokreta, u bataljonu i na terenu je razvijen partijsko-politički rad. Partijske ćelije po četama su pojačavale napore na vojnom i političkom učvršćivanju jedinica. Korišćen je kao ideološki materijal i list »Borba« koji je stizao iz Užica.

Treća četa Kosmajskog odreda je bila upućena na oslobođenu teritoriju da bi donela municije. (Na oslobođenu teritoriju je upućena i grupa od 33 druga i drugarice — svi borci Kosmajskog odreda i 2. bataljona Posavskog odreda. Četnici su ih na prevaru zarobili u selu Brajićima, zverski mučili i pou-

---

[18] Zbornik I/1, str. 198.

bijali. Svi su se držali junački. Mnoge drugarice su na streljanju prkosile neprijatelju pevajući. Po izjavi preživele Leposave Lukić, u grupi su se, pored ostalih, nalazile: Vuja Oljača, Olga Jojić, Boba, dr Loti Ebl, dr Olja (visoka plava), zatim komandant Kosmajskog odreda Todorović s drugaricom . . .)[19] Zapretila je opasnost da 2. bataljon Posavskog i Kosmajski odred koji su imali samo po 10 — 15 metaka na svakog borca budu opkoljeni. Poslata četa se nije vraćala, a obruč neprijatelja je pretio i glavnini. Zato je 15. novembra na sastanku komandi Kosmajskog odreda i 2. bataljona odlučeno da se jedinice probiju na oslobođenu teritoriju samo do Belanovice i snabdeju municijom, pa tek onda da se vrate na svoj teren, što je 16/17. novembra i učinjeno usiljenim maršem. Pre njihovog dolaska, u Belanovicu su već upale četničke i nedićevske snage (oko 700 ljudi). Bataljon i Kosmajski odred su stupili u borbu, naneli neprijatelju znatne gubitke i 18. novembra probili se do Rudnika. Drugi bataljon Posavskog odreda je brojao tada 265 boraca.

20. novembra je nemačka avijacija napala partizanske položaje ispred Rudnika. Posavci i Kosmajci su dali organizovan otpor i u protivnapadu odbacili nedićevce sa Rudnika. Neprijatelj je dobio pojačanje i uz podršku avijacije ponovo napao 23. i 25. novembra Rudnik. Posle teške borbe 2. bataljon je morao da se, zajedno sa ostalim partizanskim odredima, povuče preko Rudnika u dubinu oslobođene teritorije i, sa Kosmajskim i Šumadijskim odredom, organizuje položaje ispred Gornjeg Milanovca. Zajedničkim uspešnim protivnapadom sa ovih položaja ove partizanske jedinice su nanele nedićevcima gubitke od pedesetak mrtvih, od toga 5 oficira. Tako je 26. novembra Rudnik ponovo oslobođen.

Drugi bataljon Posavskog odreda je izgubio oko 90 boraca. Nekoliko ih je poginulo, nešto ranjeno, a jedan broj je izgubio vezu sa glavninom. Sa svim počastima izvršena je sahrana poginulog Steve Čolića, radnika iz Beograda. Otpevan je Lenjinov posmrtni marš i ispaljen počasni plotun.

U Gornji Milanovac su upali Nemci. Bataljon je morao da se povuče. Komanda bataljona je učestvovala na sastanku komandi nekih partizanskih odreda (Kosmajskog, Čačanskog, Šumadijskog) u selu Savincu. Doneta je odluka da se hitno prebace na položaj prema Čačku i nastave borbu za odbranu oslobođene teritorije.

---

[19] Zbornik I/1, str. 284 i 285.

KA SANDŽAKU

Neprijatelj, znatno nadmoćnijim snagama 113. nemačke divizije, brzo je nadirao ka Čačku i Užicu. Drugi bataljon Posavskog odreda, zajedno sa grupom odreda, preduzeo je pokret prema Sandžaku. Marš je bio izuzetno težak i naporan. Nailazili su na nemačke zasede, trpeli napade četničkih grupa. Sve komunikacije koje je trebalo preći bile su zaposednute. Došlo je i do osipanja ljudstva. Bataljon je posle osmodnevnog napornog marša stigao u selo Radojinju sa 154 partizana. Uhvaćena je veza sa Vrhovnim štabom i dobijeni su novi zadaci.

22. decembra 1941. godine izvršen je organizovan napad na Sjenicu u kojem su učestvovali i delovi drugih odreda. Drugi bataljon je pokazao veliku hrabrost u toj borbi u kojoj je imao 21 mrtvog, 3 zarobljena i 11 ranjenih boraca.

Do boraca bataljona stigla je radosna vest: »Formirana je Prva proleterska brigada, prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Odlukom Vrhovnog štaba partizanskih odreda Jugoslavije i druga Tita, u sastav Prve proleterske brigade ušao je i 2 (Beogradski) bataljon Posavskog partizanskog odreda sa nešto više od 100 preostalih boraca, kao njen 6 (Beogradski) bataljon.

Početkom februara 1942. godine u sastav Beogradskog bataljona ušla je i Posavska četa koja je 21. januara iste godine imala prilične gubitke na Pjenovcu.

TREĆI (TAMNAVSKI) BATALJON

Treća (Tamnavska) četa Posavskog odreda je 10. septembra oslobodila sresko mesto Ub. Oko 70 žandarma je pokušalo da pobegne ka Valjevu, ali su razoružani u selu Murgašu. Priliv novih boraca u četu postao je osetan. Formirali su se novi vodovi (Petar Jovanović, učitelj iz sela Paljuva, došao je u odred sa 60 naoružanih ljudi i od njih je odmah formiran poseban vod). Svaka partizanska patrola se vraćala sa povećanim ljudstvom.

U selu Radljevu je, 17. ili 18. septembra, doneta odluka da četa preraste u 3 (Tamnavski) bataljon Posavskog partizanskog odreda koji će u svom sastavu imati 4 čete.

Sastav komande bataljona je bio: komandant Dobrosav Simić, zamenik komandanta Rajko Mihajlović, politički komesar Andrija Mazinjanin; za agitaciono-propagandni rad zadužen je Svetislav Pandurović Puja.

Sastav komandi četa je bio:

a) 1. četa: komandir Života Ilić, politički komesar Vlada Marinković, radnik iz Valjeva (a nešto kasnije Pavle Petković).

b) 2. četa: komandir Stevan Borota, politički komesar Josip Majer, tekstilni radnik (kasnije Vićentije Perić).

c) 3. četa: komandir Sveta Popović, agronom, politički komesar Milan Marčetić, student šumarstva.

d) 4. četa: komandir Bora Stanković, sudski pripravnik, politički komesar Obren Nikolić, obućarski radnik iz Valjeva.

Pošto je bila oslobođena gotovo čitava teritorija tamnavskog sreza, komanda odreda je upućivala 3. bataljon na mesta gde se ukazivala najveća potreba:

1. četa je dobila zadatak da poruši železničku prugu u Slovcu. Preko 100 metara šina je bačeno u Kolubaru; četa je sačekala u zasedi nemački oklopni voz i otvorila na njega vatru. Kasnije je upućena prema Beogradu, u sela Vranić, Baćevac i Meljak, kao pojačanje 2. bataljonu i sa uspehom je obavila svoj zadatak. Posle desetak dana vratila se u Tamnavu.

2. četa je upućena u sela oko Valjeva (Dupljaj i Klanica) gde je operisala sa jedinicama Valjevskog odreda. Jednog dana neprijatelj je uspeo da ugrozi vod boraca ove čete. Veštim manevrom vod je uspeo da izbegne opasnost. Nemci su spalili nekoliko kuća, streljali 4 omladinca i krenuli prema drugim selima, ostavljajući za sobom krv, dim, ruševine; zapalili su neke kuće u selu Grabovici, a potom se uputili ka selu Zabrdici, gde ih je sačekala 2. četa i posle jednočasovne borbe primorala na povlačenje. Neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i nešto ranjenih vojnika. U borbi je poginuo i partizan Živorad Mandić.

3. četa je vodila borbu s Nemcima u selu Rukladi. Poginula su 3 Nemca. Kod železničke stanice Brgule zaplenjena je lokomotiva sa vagonima punim municije. Puštena je da pod punom parom sleti s porušene pruge.

U svakoj četi Tamnavskog bataljona bio je razvijen intenzivan politički i kulturno-prosvetni rad. Proučavan je materijal iz oblasti marksizma-lenjinizma. Sa borcima se radilo i pojedinačno. Partijska organizacija je bila u stalnom kontaktu s narodom. Omladinske organizacije sela i narodnooslobodilački odbori su tražili pomoć boraca, bilo po pitanju istupanja na skupovima, bilo po pitanju nekih drugih potreba jedinica ili sela. Pomagano je i oko organizovanja obućarske i krojačke radionice u kojima je radilo dosta omladinki sa Uba i iz okoline. Borci su se interesovali za ideološko-politički rad i zahtevali da se na vodnim sastancima kolektivno čitaju članci iz »Borbe« i biltena Vrhovnog štaba. Jedni su proučavali »Istoriju SKP(b)«, drugi čitali knjigu »Kako se kalio čelik«. Tako su jačali moral i borbena spremnost komunista i ostalih boraca. Kroz borbe i politički rad vršilo se odabiranje članova za SKOJ i KPJ. Kri-

terijum je bio jednostavan: biti hrabar i disciplinovan borac, uživati ugled čestita čoveka u četi, aktivno učestvovati u političkom i kulturno-prosvetnom radu. Kroz svakodnevne akcije rastao je i broj članova Partije i kandidata. U selima na oslobođenoj teritoriji nisu stvarane posebne partijske ćelije (što je imalo loših posledica povlačenjem bataljona, kada je na terenu sreza tamnavskog ostao neznatan broj članova Partije ili SKOJ-a.[20]

POKUŠAJI ČETNIKA

Prvih dana oktobra četnici su počeli da upućuju po neku patrolu prema delovima Tamnavskog bataljona. Jedna grupa Pećančevih četnika otvorila je vatru na vod partizana u selu Gvozdenoviću. Partizani su razbili ovu grupu, naterali je u panično bekstvo i zarobili četvoricu, koji su jednoglasno izjavili da je inicijator napada na partizane bio neki imućniji seljak. On je sa tri sina stupio u četnike »plašeći se da će partizani uspostaviti vlast bez kralja«. Pošto je vinovnik priznao delo, komanda bataljona je donela odluku da se konfiskuje deo njegove imovine: 3 vagona pšenice, jedan vagon suvih šljiva, 20 goveda i 50 svinja.[21] Sve je to upućeno partizanskoj bolnici u selu Miličinici.

Kasnije su četničke grupe pojačale aktivnost u selima tamnavskog sreza. Jedna grupa je ušla u oslobođenu varošicu Ub i počela stvarati nered. Partizani su je odmah najurili. Četnici vojvode »Kamenice« su doveli Nemce u selo Vrhovine i artiljerijom bombardovali kuće u kojima su boravili partizani. Poginula su dva partizana i jedan seljak. 26. oktobra je na Ub opet stiglo oko 100 četnika i nedićevaca. U varošici je bilo samo desetak partizana kojima je uskoro stiglo pojačanje, te su se udruženi izdajnici povukli. Prva četa ih je gonila do Ruklade i ranila nekolicinu.

Inače, u početku ustanka u srezu tamnavskom, kao i u posavskom, nije bilo četničkih grupacija. Javljali su se postepeno, dok je Tamnavski bataljon bio zauzet borbama protiv okupatora.

BORBE TAMNAVACA ZA ODBRANU SLOBODNE TERITORIJE

Po naređenju komande Posavskog odreda 3. bataljon je, zajedno sa 1, upućivao svoje jedinice prema Šapcu. Dejstvovao

---

[20] Na području sreza posavskog — Obrenovac nije ostao ni jedan član Partije.

[21] Po kazivanju Pavla Petkovića koji je kao komesar čete bio zadužen za ovu akciju.

je na velikom području. Postao je jedan od najmasovnijih, brojao je 1200 partizana, među njima i 14 devojaka sa Uba. Neke od njih su pre rata učestvovale u radničkom pokretu i omladinskoj organizaciji. One su bile dobre bolničarke, borci, politički radnici. Čitav bataljon je znao za hrabrost i aktivnost omiljene Milene Sitarice, Ljubice Rebavke-Mazinjanin, Sofije Mušicki, sestara Milićević, Milice Rebavke, Dragane Milovanović i drugih.

Udružene neprijateljske snage nisu mogle dozvoliti da Ub i dalje bude slobodan gradić. Sresko mesto, oko 55 kilometara udaljeno od Beograda, imalo je svoj narodnooslobodilački odbor i organizacije koje su aktivno radile za ustanak. Došla je jesen, lišće opalo, kukuruzi isečeni. Prostrlo se ravno polje. Nemci naredili seljacima da poseku sve šumarke kraj puteva. Ljudi su lukavo izbegavali ova naređenja i s partizanima prekopavali puteve.

Jake neprijateljske snage krenule su ka Ubu. Trebalo je obavestiti komandu u Berlinu da je partizanski odred odbačen od Beograda, da je »crveni pojas« presečen. Varošici su se od Valjeva i Lajkovca približavali jaki konjički i motorizovani odredi Nemaca. 27. oktobra oko 8 časova izjutra, Dušan Danilović, novi politički komesar bataljona, zauzeo je sa delom bataljona položaj iznad Uba na Vučijaku. Kad su Nemci primetili zasedu, zatražili su da pregovaraju. Dušan ih je zapitao šta traže u našoj zemlji. Oni su kategorički i nadmeno zahtevali slobodan prolaz kroz Ub. Na Dušanov zahtev da polože oružje, nemački oficir je opalio iz strojnice i na mestu ga ubio. To je razjarilo borce Tamnavskog bataljona. Započela je žestoka borba. Nemci su poseli položaj kod groblja na brdu iznad varoši. Stalno su im pristizala pojačanja od Valjeva i Lajkovca. Odbrana Uba (delovi 3. bataljona) zauzela je položaje kod Radovića šume, na putu Ub — Gvozdenovići. Ubrzano su pristizali delovi Tamnavskog bataljona. Kao pojačanje su došle i dve čete 1. bataljona.

Borba je dostigla kulminaciju oko 14 časova. Tada je 1. četa Tamnavskog bataljona izvršila juriš. Nemci kod groblja su primorani na povlačenje. Panika je uhvatila i one na Vučijaku koji su bežali u neredu trpeći gubitke. Tamnavci su ih gonili preskačući preko njihovih leševa. Izgledalo je da partizani pobeđuju, ali su uto stigli tenkovi. Neprijatelj je sredio svoje redove. Partizani su pružili jak otpor, ali je Posavcima i 3. četi Tamnavaca nestalo municije, te su bili prinuđeni na povlačenje iz Uba.

Prema nepotpunim podacima, Nemci su napadali sa oko 1000 vojnika i imali su velike gubitke. Tamnavski bataljon je u ovoj borbi izgubio, pored komesara Dušana Danilovića, još

neke hrabre borce. Ranjen je i komandir 1. čete Života Ilić. Prvi bataljon Posavskog odreda takođe je imao žrtava.

Za odmazdu zbog pretrpljenih gubitaka Nemci su pokupili oko 150 talaca i zatvorili ih u crkvu na Ubu. Sutradan su ih streljali ispod Rađovića šume, pored puta Ub — Zvizdar. Na Ubu je nastalo maltretiranje građana, pljačkanje domova. Tako je, posle 47 slobodnih dana, Ub ponovo osetio okupatorsku čizmu

BLIZANJSKI VIS

Tamnavski bataljon se morao povući u Valjevsku Podgorinu, na južnu stranu puta Valjevo — Koceljevo — Šabac. Zastao je u selu Družetiću. Izvršena je reorganizacija i popuna kadra. Na mesto ranjenog komandira Živote Ilića došao je Petar Jovanović, učitelj, a za političkog komesara 3. čete postavljen je Srbislav Popović Pop, student iz Beograda. Za političkog komesara bataljona komanda odreda je imenovala Čedu Minderovića.

Dok je bataljon proslavljao 7. novembar, dan oktobarske revolucije, naišla je od Šapca nemačka kolona. Njoj je u susret pošla grupa Nemaca od Valjeva. Oko 800 neprijateljskih vojnika trebalo je da se sretnu na Blizanjskom visu i opkole Tamnavce. Bataljon je prekinuo proslavu i zauzeo položaj na Blizanjskom i Jaućanskom visu, a 150 partizana je upućeno da posedne dominirajuću kosu. Neprijatelj je dejstvovao teškim mitraljezima, bacačima i artiljerijom. Vod partizana je zašao u šumu i osuo vatru u bok Nemaca koji su zastali i polegali po jednoj livadi. Vod je imao dominirajući položaj. Nemci se nisu mogli maknuti s mesta. Nemački oficir, stojeći iza jednog drveta, komandovao je da krenu napred, ali se niko nije pomakao! I na ponovljenu komandu Nemci su ležali kao mrtvi. Oficir je izvadio pištolj i ubio jednog vojnika iz neposredne blizine, ali ni to nije pomoglo. Nešto kasnije i sam nemački oficir je poginuo od bočne vatre partizana.

Borba je trajala od 9 sati pre podne do 3 sata posle podne. Bataljon se povukao i izbegao napad neprijateljske kolone koja je dolazila od Valjeva. Nemci su u ovoj borbi imali oko 20 mrtvih vojnika i desetak ubijenih konja. U partizanskom stroju ranjen je pored ostalih i komandir Petar Jovanović. Bacač mu je prebio obe noge. Prenet je u bolnicu.

Komanda bataljona je održala savetovanje sa komandama četa u šumi iznad Družetića i Gole glave. Razmatrana je situacija u kojoj se bataljon našao: Blizanjski i Jaućanski vis su zauzeli Nemci, a na putu Koceljevo — Valjevo nalazi se ne-

mačka kolona jačine divizije. Odlučeno je da se bataljon probije preko Jaućanskog visa i Oglađenovca i produži za Lopatanj. Spaljena je bataljonska arhiva i zakopan višak oružja (oko 20 pušaka).

Bataljon se u koloni po jedan izvukao iz nemačkog obruča i otišao preko Miličinice za Lopatanj. U selu Osladiću sudario se noću sa grupom četnika koju je iz pokreta razbio. Stigla je i 3. četa iz Ljubovije i Rogačice. Događaji u Tamnavi i naporne borbe po selima Podgorine demoralisali su neke borce koji su noću dezertirali sa stražarskih mesta. Stare i iznemogle oslobađale su i komande četa. Iscrpenost ljudi pojavila se i u krojačkoj radionici, pa ju je komanda bataljona rasformirala, a njeno ljudstvo rasporedila po četama.

U ODBRANI UŽICA

Tamnavski bataljon je 14. novembra stigao u selo Sušicu. Pred oko 200 seljaka održan je miting na kome je govorio Čeda Minderović, podvlačeći nužnost oružane borbe protiv okupatora. Posle podne je razoružana četa četnika koji su pripucavali i napadali partizane.

Prva četa je poslata u selo Lelić, sa zadatkom da postavi zasede prema klisuri Gradac i onemogući saobraćaj na putu Valjevo — Mravinjci — Varda — Užice. Uhvaćena su dva špijuna koji su prodavali so i igle. Priznali su da su im Nemci dali nešto novaca da bi ih obaveštavali o partizanima.

U selu Poćuti Tamnavski bataljon se sastao sa delovima Valjevskog partizanskog odreda pa je u kući Tome Tomića održano savetovanje rukovodilaca jedinica u toj okolini, kome su prisustvovali: Zdravko Jovanović, Vlada Zečević, Mile Milatović, Vojin Sofranić, Milosav Milosavljević i Živan Dimitrijević. Razmatrana je mogućnost akcija u nastaloj situaciji.

Nastale su još češće borbe sa neprijateljskim snagama. Politički komesar Tamnavskog bataljona, Čeda Minderović, piše u svom dnevniku 19. novembra 1941. godine u selu Poćuti između ostalog:

> ... Juče u ranu zoru, kroz gustu maglu, vrletnim putevima, povukli smo se iz Sušice. Prethodni dan, uporedo sa nadiranjem četnika iza leđa naših jedinica kod užičkog puta, nas su, savršeno vođeni od seoskih špijuna, iznenadili Nemci. U poslednjem trenutku pošli smo skoro trčećim korakom, za jednom kolonom nemačke konjice, koja je hitala da zaposedne položaj i da nam preseče odstupnicu. Kasnije smo saznali da nam je s druge strane nastupala mnogobrojna nemačka pešadija, neposredno pred nama. Zaobišli smo klancem, ispod brda, pod vatrom nemačkih mitraljeza. Kad smo zauzeli položaje — bilo je kasno. Nemci su,

videvši da im je manevar opkoljavanja propao, odstupili. Dugo smo ih gledali kako u daljini, van dometa naših mitraljeza, u sporoj koloni odmiču.

Poginuo nam je kurir Momir Ninković.

— Izvolite se predati nama, tu blizu je naš štab — izjavio je poručniku komandir Jadarske čete, kad je naleteo na četnike, i jedva je uspeo da se izvuče i da nam javi da preduzmemo gonjenje.

Poginuo je daleko od nas, opet na putu. Teško su ga ranili juče Nemci. Ležao je do uveče u nekoj košari kraj Poćuta, u koju su ga preneli seljaci. Kada ga je naša patrola pronašla bio je već u agoniji. Umro je ubrzo, pri prenosu u bolnicu.

Ispod Poćuta šumi Jablanica. Kotlina je velika, zelena, mestimično se po oranicama i livadama beli sneg. Seoske kuće razbacane su svud unaokolo kao igračke. Prekjuče su tuda prošli Nemci, potkovice njihovih konja toptale su po kamenju, išli su nama iza leđa.

U nedelju izvršeno je streljanje Marjanović Luke iz Stuba kraj Sušice. Od njega je ostao samo »Personal Ausvajs«, sa generalijama.

Star, hrom, s jednim nepomičnim okom, streljan u mrazno sunčano jutro. Tri druga su nam u Letiću poginula njegovom krivicom. Vodio je nemačku konjicu nama iza leđa, jahao je na čelu nemačke konjičke kolone.[22]

Jednog jutra Nemci su napali 1. četu Tamnavskog bataljona koja se uz otpor izvlačila prema selu Leskovici, u sastav bataljona. Tu je održano bataljonsko savetovanje komunista. Čeda Minderović se naročito osvrnuo na pojavu dezertiranja. Doneta je odluka da se partijsko-političkom radu u četama posveti veća pažnja i da se svi istaknuti borci prime u Partiju. Odlučeno je takođe da se Čeda Minderović i Pavle Petković upute u Užice, uhvate vezu sa komandom Posavskog odreda i Vrhovnim štabom i da im izlože stanje u bataljonu.

Nešto kasnije iz Valjeva je krenula nemačka kaznena ekspedicija. Bataljon je stupio u borbu na Lastri, a zatim na Bačevcima. Borba je trajala ceo dan i bila vrlo naporna, jer je istovremeno trebalo čistiti teren od četnika. To je oslabilo odbranu puta Valjevo — Varda — Užice. Tražena je pomoć iz Užica. Poslat je jedan top koji je ispalio tri granate. Jedna od njih je pogodila kamion pun nemačkih vojnika. Top je odvučen na Crnokosu i tu uništen.

Razvoj borbe sa nemačkom kaznenom ekspedicijom koja se probijala ka Užicu prinudio je Pavla Petkovića da se vrati u svoju četu. Čeda Minderović je produžio za Užice, gde mu je dodeljena nova dužnost.

Kaznena ekspedicija je napustila put preko Varde koji je štitio Tamnavski bataljon i prodrla pravcem Valjevo — Bukovi — Užice. Neki borci 3. bataljona zatekli su se kao kuriri ili veza u Užicu i sa glavninom snaga NOVJ odstupili ka Sandžaku.

---

[22] Čeda Minderović: »Za Titom«, str. 52 i 53.

Kasnije su pojedinačno stupili u Prvu i Drugu proletersku brigadu. Glavnina Tamnavskog bataljona je posle pada Užica ostala u zapadnoj Srbiji sa Valjevskim partizanskim odredom. To su bili najteži dani borbe i iskušenja. Neprijatelj je besneo od ponovnih udaraca partizanskih jedinica i preduzimao nove mere za njihovo uništenje. Treći bataljon Posavskog odreda je nastojao da se po svaku cenu održi. To mu je uspelo samo do marta 1942. godine, kada su neki drugovi zarobljeni u teškim borbama na reci Ubači i Tamnavi, a samo su pojedinci sa Valjevskim partizanskim odredom prešli u istočnu Bosnu.

ČETVRTI (POSAVOTAMNAVSKI) BATALJON

Prema Šapcu

Početkom septembra je 3. četa Tamnavskog bataljona, pod komandom Svete Popovića, upućena na položaj prema Šapcu, kako radi obezbeđenja slobodne teritorije Posavskog odreda, tako i pojačavanja blokade Šapca. Masovnim prilivom novih boraca i ova četa je narasla u bataljon (Posavotamnavski), četvrti u sastavu Posavskog PO.

Sastav komande bataljona je bio: komandant Sveta Popović (agronom iz Vukone), zamenik komandanta Rajko Mihajlović (iz Banjana), politički komesar Dušan Danilović (iz Kalenića, koji je posle nekoliko dana otišao za komesara Tamnavskog bataljona, a na njegovo mesto je došao Andrija Mazinjanin — sekretar Sreskog komiteta KPJ za tamnavski srez).

Na svom putu prema Šapcu Posavotamnavski bataljon je došao u Vladimirce, gde je zatekao četnike potpukovnika Dabića koji su u to vreme sarađivali s partizanima. Bataljon se rasporedio u Maovinama, Zavlaki, Dumači, Lojanici i Oridu, držeći položaje i u drugim selima. Tu se zadržao oko mesec dana. Nemci su odbili prvi napad Mačvanskog i delova Valjevskog odreda na Šabac, ali nisu mogli da uspostave vezu s Valjevom i Obrenovcem.

Početkom oktobra je jaka grupacija Nemaca, sa 4 tenka, stigla u selo Orid, na mesto gde je bio srušen most i prekopan put. Pošto nisu mogli proći, Nemci su se uputili prema selu Skupljenu. Delovi Posavskotamnavskog bataljona odmah su se prebacili na tu stranu i sačekali nemačke motocikliste. Tenkovi sa začelja kolone pokušavali su da pređu preko porušenog mosta kod Orida, ali je prvi pao u ambis. Nemci su pokušavali da ga izvuku, a partizani su ih napadali. Borba se rasplamsala, ali se neprijatelj povukao.

U borbi kod Orida bataljon je imao samo jednog ranjenog borca. Nemci su imali i mrtvih i ranjenih. Pri povlačenju Nemci su streljali četiri seljaka u selu Skupljenu. Već sutradan iz Beograda je doletelo 9 »štuka«. Bombardovan je i mitraljiran čitav raspored Posavotamnavskog bataljona. Nemci su pokušali da prodru iz Šapca prema Valjevu i Obrenovcu. Partizani su ih u tome ometali. Put Šabac — Koceljevo zatvorila su dva voda 4. bataljona. U tim akcijama uzeli su učešća i četnici potpukovnika Dabića . . . 29. oktobra su Nemci iz Šapca izvršili jak pritisak tenkovima i topovima. Prešli su rečicu Dobravu i zašli za leđa 4. bataljonu. Nastala je teška situacija. Zahvaljujući mraku, bataljon se izvukao i odstupio u pravcu Crniljeva, Družetića i Bresnice.

DOGOVOR ZA NOVE BORBE

Bataljon je u povlačenju stigao u selo Družetić, gde je ostao 3—4 dana i uz pomoć komande odreda rešio neka pitanja. Komanda odreda je održala sastanak sa komandom bataljona i komandama četa. Komandant Koča Popović je govorio o stanju na frontovima i o pokušajima neprijatelja da zagospodare ovom teritorijom. Analizirao je iskustva i izvukao osnovne zadatke bataljonu i četama. Komesar odreda Bora Marković je naglasio potrebu razvijanja još boljeg odnosa prema narodu, organizovanijeg političkog rada sa borcima i narodom. Kritikovan je sektaški odnos oko prijema borbenih i odanih drugova u Partiju. Izvršena je reorganizacija bataljona i formirane su tri čete sa sledećim sastavom komandi:

a) 1. četa: komandir Milan Marčetić, student, politički komesar Relja Kalember, svršeni maturant.

b) 2. četa: komandir Đukan Janković, učitelj, politički komesar Obren Lazić, obućarski radnik.

c) 3. četa: komandir Milovoje Belašević, učitelj, politički komesar Velimir Buzadžić, student (iz Nove Gradiške).

Svi su bili članovi KPJ.

Iz sela Družetića bataljon je stigao u Osečinu, a odatle su čete raspoređene svaka prema dobijenom zadatku. Trebalo je u sadejstvu sa drugim odredima i bataljonima naneti Nemcima što više gubitaka.

Prva četa je otišla u Pocerinu, u selo Tekeriš, i tu ostala 7 dana. Razoružala je grupu od 20 četnika i jednu njihovu patrolu. Seljaci su pušteni kućama, a dva poručnika poslata u Užice. Tu je uhvaćen i jedan nemački špijun. Četa je po nare-

đenju komande bataljona krenula za Lopatanj. U putu je razoružala 80 četnika: 14 njih je sa poručnikom Vulom stupilo u partizane. Od bivših četnika i novopridošlih boraca, većinom iz sreza posavotamnavskog, formirana je 4. četa, čiji je komandir bio poručnik Vule, a politički komesar Prvislav (učitelj iz Jalovika).

U Lopatnju je održan sastanak članova Partije bataljona. Rešavani su problemi u vezi sa razoružanjem četnika. Govorio je Andrija Mazinjanin o nastojanjima KPJ i Vrhovnog štaba da ne dođe do bratoubilačke borbe, o ujedinjavanju svih snaga u borbi protiv okupatora. »Četničke vođe ne žele saradnju sa partizanima već sa Nemcima. Mi se moramo boriti protiv svih koji su sa okupatorom. Ovi četnici nemaju ničeg zajedničkog sa četnicima iz ranijih ratova. O tome moramo govoriti narodu — borcima . . .«, rekao je pored ostalog Andrija. Posle toga su partijske ćelije održale svoje sastanke i svaka je primila po nekoliko novih članova.

Posavotamnavski bataljon se kroz svakodnevne borbe povlačio pred nadmoćnijim neprijateljem i preko Pecke stigao u Gornju Ljuboviđu koju su držali četnici i s njima je 1. četa odmah stupila u borbu. U sadejstvu između 1. bataljona i delova Valjevskog partizanskog odreda očišćeno je područje Ljubovije od četnika. Borba je trajala dan i noć. Po oslobođenju Gornje Ljuboviđe 1. četa je nekoliko dana obilazila sela ispod Medvednika, a u Gornjoj i Donjoj Orovici je održala Mitinge. Nekoliko dana kasnije razmestila se u Donjoj Ljuboviđi i tu je ostala na odmoru.

Kulturna ekipa Valjevskog partizanskog odreda je tih dana održala priredbu u Donjoj Ljuboviđi, prikazavši »Podvalu« Milovana Glišića. Iz Donje Ljuboviđe četa je otišla za Ljuboviju odakle se kamionima, 22. i 23. novembra, prebacila za Užice, a zatim je otišla u Kremnu.

Po reorganizaciji bataljona u Družetiću, 2. i 3. četa su stigle u Osečinu, a zatim u Mojković i Zavlaku, gde su izvukle napušten nemački tenk iz rečice Jadar. Odavde su preko Lopatnja i Pecke stigle u Gornju Ljuboviđu i nastavile put za Ljuboviju, gde im se pridružila i 4. četa, pa su zajedno produžile za Užice.

ODBRANA UŽICA

Sve čete Posavskotamnavskog bataljona su se sakupile u selu Kremni, gde je razvijen vrlo živ politički i kulturno-prosvetni rad, kako sa borcima tako i sa stanovništvom. 26. novembra je održano savetovanje u Vrhovnom štabu NOPOJ sa

rukovodiocima partizanskih odreda i bataljona koji su se u to vreme nalazili u Užicu i okolini. Na savetovanju su određeni zadaci i položaji jedinica za odbranu grada.

Posavotamnavski bataljon je dobio zadatak da posedne položaj iznad puta Užice — Kosjerić (počev od petog kilometra od Užica): 1. četa je posela položaj na Bukovima, a ostale čete u rejonu sela Karan i Lokve, gde je bataljon 29. novembra vodio borbu od 8 časova ujutro do 3 posle podne. Položaj je bio vrlo podesan, jer se nalazio iznad puta kuda su nadirali Nemci prema Užicu. Neprijateljska kolona se otegla u nedogled i partizani su je zasuli ubitačnom vatrom. Nemci su bili iznenađeni i pretrpeli su ozbiljne gubitke: uništeno je više motocikla, prevrnuto nekoliko kamiona i jedan luksuzni auto, ubijeno na desetine nemačkih vojnika. Partizani su imali 4 mrtva, 1 ranjenog i 1 zarobljenog.

Posle ove borbe bataljon je krenuo u selo Stapare (kraj Užica). Na Bukovima je komandant Sveta Popović sa delom 1. čete došao u kontakt sa 3. bataljonom i pridružio mu se, pa je Posavotamnavski bataljon bez komandanta, a sa grupom boraca Užičkog odreda, krenuo za selo Šljivovicu. Tu je ostao tri dana. Imao je oko 300 boraca. Iz sela Šljivovice je upućeno nekoliko kurira ka Zlatiboru i Sandžaku da uhvate vezu sa Vrhovnim štabom ili komandom Posavskog odreda, zbog direktiva o daljim borbama i kretanju. Međutim, ni jedan se kurir nije vraćao. Pošto je bila bez ikakvih veza sa drugim komandama, komanda bataljona je održala sastanak članova Partije, a posle toga sastanak svih boraca bataljona, na kome je većinom glasova odlučeno da se bataljon vrati na svoj teren.

Trećeg dana boravka u Šljivovici, dok su se borci odmarali u osnovnoj školi, Nemci su iznenada napali bataljon, neopaženo se približivši na 50 metara, i otvorili vatru iz automata. Od 300 boraca koliko je brojao bataljon spaslo se oko 100; ostali su pobijeni, zarobljeni ili nestali.[23] Sa zarobljenim partizanima Nemci su vrlo surovo postupali: Milicu Rebavku, Dragicu Milićević, jednu drugaricu — izbeglicu iz Banjana i učiteljicu iz Šljivovice vezali su za drvo pred školom, posuli benzinom i zapalili.

Bio je to težak poraz 4. bataljona do koga je došlo dužim boravkom u Šljivovici. Iako se moglo kretati i za delovima partizanskih jedinica koje su prolazile kroz Šljivovicu, iako se znalo da su Nemci u okolini, te se očekivao njihov napad, ipak su mere obezbeđenja bataljona bile vrlo slabe.

---

[23] Prema sećanju Andrije Mazinjanina i Petra Krasulje.

Stotinak preostalih boraca bataljona se okupilo u jednoj jaruzi iza škole i sačekalo noć. Nemci su prošli kosom iznad njih ne primetivši ih. Kada je pala noć, partizani su se vratili u selo za hranu. Jedan seljak ih je izveo na put prema železničkoj pruzi Užice — Šargan, koju su čuvali Nemci. Bila je noć i nije se mogao oceniti raspored nemačke straže. Na drugu stranu pruge su prešli jedan po jedan i tada se na nepun kilometar ukazalo svetlo iz nemačkog logora.

U toku noći je održan sastanak radi razmatranja situacije. Bilo je predloga da se na svaki način pokuša uspostavljanje veze sa ostalim jedinicama koje su se povukle prema Sandžaku. Međutim, bilo je više predloga (od boraca sa sela) i zahteva da se ide na svoj teren. Na kraju je odlučeno da se krene prema Valjevu i Podgorini, da se nađe 3 (Tamnavski) bataljon i njemu pripoji.

Na putu ka Pašinoj ravni i Ogläđenovcu dolazilo je svakodnevno do sukoba s četnicima. Jednoga dana, polovinom decembra, baš kad su se borci smestili u školi sela Oglađenovca, naišao je neki seljak i predstavio se kao simpatizer NOP-a. Ne sluteći ništa, Rajko Mihajlović ga je poslao u Koceljevo da izvidi raspored neprijateljskih snaga. Seljak je, međutim, izvestio četnike o dolasku partizana i oni su ih posle ponoći napali u školi. Bataljon se razvio za borbu i najurio četnike, ali su ovi u toku dana koncentrisali jače snage. Bataljon je bez ikakvog plana za odbranu sačekao veče. Oko 7 časova četnici su stegli obruč, izvršili napad i ove ostatke bataljona razbili u tri grupe: jedna grupa (oko 40 boraca), sa Andrijom Mazinjaninom, uspela je da se spoji sa Tamnavskim bataljonom; druga grupa (oko 15) s potporučnikom Vulom, u kojoj su se nalazili i neki bivši četnici iz Posavine i Tamnave, povukla se na svoj teren i tamo zakonspirisala; treća grupa se pokolebala i razišla pa su borci zarobljavani pojedinačno. One koji nisu u Tamnavi i Posavini imali kuće i rođake kao: Relju Kalembera, Petra Krasulju, Velju Buzadžića itd. zarobili su četnici u Gvozdenovićima i odveli na Ub, a odatle na Banjicu.

* *

*

Tako se na teritoriji Posavine i Tamnave završila 1941. godina. Nikao je i razvio se partizanski odred sa preko 3000 naoružanih partizana. Bio je to jedan od najbrojnijih odreda u Srbiji. Njegova masovnost je bila rezultat borbe i aktivnosti partijskih rukovodstava (ćelija) i partizanskih jedinica, rukovodećeg kadra i komande odreda (Koče Popovića, Bore Mar-

kovića i Srbe Josipovića); borbenosti boraca, podrške naroda Posavine i Tamnave i pomoći Beograda.

Gotovo cela Posavina i Tamnava bile su naoružani narod koji se bori za jasne ciljeve svih naroda Jugoslavije. Nadmoćne snage nemačke vojske, uz strahovit teror i pomoć domaćih izdajnika, privremeno su otele teritoriju na domaku Beograda, oivičenu Savom, a ispresecanu Kolubarom, Tamnavom, Ubačem i drumovima i železničkom prugom. Pa ipak narod Posavine i Tamnave se uverio da je oružana borba jedini put kojim se može doći do slobode i lepše budućnosti. Razbijen je mit o nepobedivosti nemačkog oružja. Podignuta je vera u vlastite snage.

Otimajući oružje od neprijatelja i skupljajući pušku po pušku, metak po metak, jačale su partizanske čete i bataljoni. Pred Beogradom, kraj najjačeg neprijateljskog garnizona, na ravnim njivama i poljima pucale su puške i mitraljezi, gruvali topovi, bombardovali avioni, plamtela sela . . . Vodila se bitka na život i smrt u kojoj je, uz velike žrtve, pobedio narod Posavine i Tamnave.

Milosav BOJIĆ

CETINJE U JULSKOM USTANKU

STANJE U PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI POČETKOM 1941. GODINE

Komunistička partija koja je imala jaku tradiciju, predstavljala je značajan faktor u političkom životu i bila nosilac stalnog otpora velikosrpskom hegemonizmu. To je političkoj borbi u ovom kraju, kao administrativnom centru velikosrpske vlasti, davalo još veću oštrinu.

Početkom 1941. godine partijska organizacija je razvila široku i veoma živu aktivnost na svim sektorima. Mreža partijskih ćelija postojala je na čitavoj teritoriji sreza. U gradu ih je bilo ukupno osam, formiranih po profesijama i teritorijalnoj podjeli grada. Tako je postojala partijska ćelija među radnicima, među činovnicima i jedna među srednjoškolcima. Ostale su formirane po rejonima, i to: u Bogdanovom kraju, Donjem Kraju, Donjem Polju, Bajicama i jedna u centru grada.

Biro ćelije za katunsku nahiju koji su sačinjavali: Blagota Mićunović — sekretar, Nikola Krstov Popović, Blažo L. Popivoda i Mirko Vujović, rukovodio je radom partijskih ćelija u Cucama, Čevu, Bjelicama i Ćeklićima. Tada je u katunskoj nahiji bilo oko dvadeset članova Partije. Posebno je postojala partijska ćelija za sela Njeguše, Majstore i Grbalj, koja je bila direktno povezana sa Mjesnim komitetom. Sekretar ove ćelije bio je Jole Vrbica, zemljoradnik iz Njeguša.

Biro ćelije opštine riječke, sastava Janko Lopičić — sekretar, Stevo P. Mašanović, Dušan Petričević i Božo M. Lopičić, rukovodio je radom partijskih ćelija u Gornjem i Donjem Ceklinu. Ukupan broj članova ove partijske organizacije iznosio je preko sedamdeset.

Na teritoriji sokolske opštine postojale su dvije partijske ćelije i to jedna u Kosijerima, Bokovu i Đinovićima, a druga u Štitarima i Orasima. U opštini je bilo šesnaest članova Partije. Biro ćelije sačinjavali su: Petar Borozan — sekretar, Dušan Đurković Baro i Niko Čelebić.

Biro ćelije ljubotinjske opštine, sastava: Marko Vučković — sekretar, Đoko Vukićević, Blažo Kostin Vučković i Marko N. Laličić, rukovodio je radom partijskih ćelija u Ljubotinju i Prekornici. U ovoj partijskoj organizaciji bilo je ukupno oko četrdeset članova.

U Konaku su postojale dvije partijske ćelije, koje su takođe bile direktno povezane sa Mjesnim komitetom, i to jedna u Očinićima, a druga u Bjelošima, sa ukupno deset članova Partije.

Partijskom organizacijom u srezu rukovodio je Mjesni komitet KPJ sa sjedištem na Cetinju, koji su sačinjavali: Niko Rolović — sekretar, Andro Lompar, Vojo Ražnatović, Danica Marinović, Petar Borozan i Janko Lopičić. Mjesni komitet je rukovodio partijskom organizacijom na čitavoj teritoriji ondašnjeg sreza do početka ustanka, 13. jula 1941. godine, kada je formiran Okružni komitet za širu teritoriju. Instruktor Pokrajinskog komiteta pri Mjesnom komitetu, do početka ustanka i formiranja Okružnog komiteta, bio je Bajo Sekulić.[1]

Mjesni komitet je preuzeo rukovodstvo nad partijskom organizacijom krajem 1940. godine u izuzetno teškim okolnostima. Naime, u gradskoj partijskoj organizaciji došlo je do izvjesnih nezdravih pojava, trvenja između nekih rukovodećih drugova i nedisciplinovanog ponašanja pojedinih komunista, zbog čega je, krajem 1940. godine, došlo do smjenjivanja partijskog rukovodstva. Pokrajinski komitet je imenovao privremeno rukovodstvo — prvobitno od tri člana, koje je kasnije prošireno i djelovalo u navedenom sastavu — sa zadatkom da sredi i ozdravi stanje u organizaciji i stvori uslove za izbor novog Mjesnog komiteta. Odlukom Centralnog komiteta isključeni su iz redova Partije neki članovi smijenjenog Mjesnog komiteta i neki drugi komunisti. Međutim, izvjestan broj članova Partije, vezanih za članove ranijeg rukovodstva, nije bio ubijeđen u opravdanost tako oštrih mjera, pa je odlukom Pokrajinskog komiteta početkom maja 1941. godine došlo do raspuštanja cetinjske gradske partijske organizacije, koja je po ocjeni Pokrajinskog komiteta bila i dalje pod jakim uticajem smijenjenog partijskog rukovodstva. Nakon toga formirane su tri partijske ćelije od odanih i disciplinovanih članova, a zaobiđeni su svi oni koji nijesu prihvatili kao opravdanu odluku Centralnog komiteta o isključenju nekih komunista iz rukovodstva. Ali, svi oni su ostali na pojedinačnoj vezi članova komiteta, i primani su u Partiju postupno, kada se pokazalo da su svoj stav izmijenili. Isto tako, na pojedinačnoj vezi članova

---

[1] Sastav partijskih rukovodstava dat je isključivo po sećanju.

Mjesnog komiteta bili su i oni drugovi koji su isključeni iz Partije. Razumije se, ovo je jako otežavalo rad i rukovođenje u jednoj ionako teškoj i složenoj političkoj situaciji. Seoska partijska organizacija je bila poštijeđena ovih trzavica i radila je normalno. Ali, i pored svih teškoća i nedovoljnog iskustva u rukovođenju, Mjesni komitet je uspio da razvije i učvrsti partijsku organizaciju i da je orijentiše na široku aktivnost u narodu. Broj članova Partije se naglo povećao, a takođe i broj partijskih ćelija, tako da je partijska organizacija vrlo brzo izišla iz učaurenosti i sektaštva.

Partijska organizacija je sa jednakom pažnjom razvijala aktivnost na svim sektorima partijskog rada. Posebnu pažnju je poklanjala radu sa omladinom. U srezu je postojala veoma jaka organizacija SKOJ-a; samo u riječkoj opštini bilo je oko sto članova. Isto tako, najveći dio omladine u gradu bio je preko raznih formi angažovan i pod apsolutnim uticajem Partije. Tako je u gimnaziji vaspitnim grupama obuhvaćena skoro cijela omladina, a u učiteljskoj školi, pored partijske ćelije i većeg broja članova SKOJ-a, radom u omladinskim organizacijama bio je obuhvaćen najveći broj omladinaca. I u bogosloviji je organizovano šest omladinskih aktiva — gotovo čitav jedan razred bio je pod uticajem Partije. Radnička omladina je organizovana u okviru sindikata ili omladinskih aktiva u rejonima, a studentska je obuhvaćena vaspitnim grupama, pošto je Udruženje studenata bilo zabranjeno. Omladina je sa oduševljenjem prihvatila liniju Partije i odgovorno izvršavala zadatke.

U nastaloj situaciji rad među ženama bio je takođe od velikog značaja. Partijske ćelije i svi komunisti prišli su najozbiljnije ovom zadatku, koristeći razne mogućnosti da se ženama protumači politička situacija i linija Partije. Najveći broj žena u gradu, a dobrim dijelom i na selu bio je na ovaj ili onaj način uključen u rad. Posebna pažnja je posvećena vaspitnom radu, tako da je samo vaspitnim grupama na Cetinju bilo obuhvaćeno oko sedamdeset žena, koje su na sastancima prorađivale marksističku literaturu. Jedan član Mjesnog komiteta bio je odgovoran za organizovanje rada sa ženama. Isto, tako, svaka partijska ćelija, i u gradu i na selu, imala je po jednog člana zaduženog za organizovanje rada među ženama.

PREGLED DOGAĐAJA POČETKOM 1941. GODINE

Osnovu političke aktivnosti predstavljala je linija Partije o mobilizaciji svih snaga za borbu protiv fašističke agresije i odbranu nezavisnosti zemlje. U toku 1940. i 1941. godine, kada

se osjetila aktivnost talijanskih agenata, regrutovanih iz redova bivših crnogorskih emigranata u Gaeti, koji su se odjednom našli u Crnoj Gori, partijska organizacija je odmah reagirala i uspjela je da ih raskrinka kao agenturu fašističke Italije u Crnoj Gori. A kada je razvojem događaja početkom 1941. godine izišla na vidjelo potpuna izdaja vladajuće klase, tako da su se režimske partije potpuno kompromitovale, Partija je stvarno stala na čelo narodnih masa i zadobila njihovo povjerenje.

U svim većim mjestima Crne Gore 27. marta 1941. godine organizovane su masovne demonstracije protiv vezivanja Jugoslavije za Trojni pakt. One su na Cetinju počele još 24. marta i trajale tri dana. Povod im je bio pokušaj i namjera nekih engleskih agenata i policije da demonstracijama protiv pakta sa Nijemcima preduhitre masovnu akciju građana protih izdajničke politike vladajućih krugova. Partijska organizacija je odmah reagovala i komunisti su izašli na ulice sa transparentima i parolama protiv Trojnog pakta, a za savez sa SSSR-om. Na ulice je izašlo sve građanstvo, a kasnije, u toku 24, 25. i 26. marta, demonstriralo se ulicama grada preko cijelog dana. Prvo veče jedna grupa demonstranata otišla je pred komandu divizije i zahtijevala od komandanta divizije Varjačića da iziđe, ali je on to odbio. U toku demonstracija istupali su govornici — članovi Mjesnog komiteta Partije i ostali komunisti, kao i drugi demokratski orijentisani građani. Demonstracije su se produžavale spontano.

Odmah poslije napada Nijemaca na Jugoslaviju partijska organizacija je, dosljedna stavu Partije da komunisti moraju svim silama podupirati nastojanja za odbranu nezavisnosti zemlje, organizovala masovno javljanje omladine za odlazak na front. Međutim, komandant vojnog okruga Blagota Pajević grubo je odbijao zahtjev dobrovoljaca.

Sedamnaestog aprila se očekivao ulazak talijanskih trupa u Cetinje. Narod je izišao na ulice i zahtijevao od komunista da uzmu vlast. Međutim, komunisti su odgovorili da nije pogodan momenat za uzimanje vlasti, ali da je potrebno skloniti oružje i sačuvati ga za pogodniju priliku. Tada je partijski i skojevski aktiv munjevito organizovao izvlačenje oružja iz svih vojnih skladišta, i zahvaljujući masovnom učešću građana, akcija je spovedena uspješno. Policija je pokušala da spriječi iznošenje oružja iz magacina auto-čete, čak su oficiri koji su se tamo našli počeli da pucaju, ali su im omladinci pružili otpor i izvršili zadatak. Ovom prilikom je sklonjena izvan grada velika količina oružja i sanitetskog materijala. Da se

ne bi gubilo u vremenu, u prvom momentu je svaka grupa samoinicijativno određivala privremeno skladište.

Tada su u Mjesnom komitetu bila svega dva člana, ostali, mobilisani, još nijesu bili stigli s fronta. Oni su u prvom momentu koncentrisali svu pažnju na izvlačenje oružja, jer je trebalo da talijanske trupe svakog časa uđu u grad, a izgubili su iz vida sklanjanje životnih namirnica, kojih je bilo u magacinima u velikim količinama. Za organizovano izvlačenje i sklanjanje hrane bilo je kasno, jer je narod stihijno već bio otvorio magacine i izvukao gotovo sve životne namirnice. Kasnije, na sastanku Mjesnog komiteta, oštro je kritikovan ovaj propust i data je direktiva svim partijskim organizacijama za sakupljanje namirnica i stvaranje rezervi za potrebe borbe. Osim toga, gotovo sav partijski novac je uložen za nabavku hrane i drugih potreba. Tako su stvoreni magacini namirnica, smješteni kod pojedinih komunista u selima Ceklinu, Bokovu, Štitarima i drugim. Ova rezerva dobro je došla u prvim danima ustanka.

Neposredno po ulasku Talijana u grad, Mjesni komitet je preko policijskog pisara Petra Tomaševića i činovnika u policiji Vlada Ulićevića obezbijedio spaljivanje spiskova komunista i sve povjerljive arhive, tako da Talijani u prvo vrijeme nijesu raspolagali podacima o komunistima i njihovom radu.

Čim su stigli u grad, Talijani su uspostavili vezu sa separatistima,[2] koji su ih jedino i dočekali, i odmah ih postavili na razne dužnosti. Međutim, partijska organizacija je već bila pripremila narod da bojkotuje okupatora, tako da su Talijani, i pored pomoći separatista, imali teškoća oko uspostavljanja vlasti. I pored veoma strogih naredbi o predaji oružja, narod ga je brižljivo čuvao — samo pojedinci su predali nešto starog i neupotrebljivog.

Zaklanjajući se iza okupatorskih trupa fašističke Italije, vođi separatista su obrazovali tzv. »Privremeni administrativni komitet« kao organ vlasti. Okupator je u početku držao neki prividno blag kurs s ciljem da u narodu stvori iluziju o oslobodilačkoj misiji Talijana u Crnoj Gori, što je ujedno činilo i osnovu propagande separatističkog vođstva. Međutim, partijska organizacija je od početka imala pravilan stav i raskrinkala je ovu politiku kao privremenu, podmuklu i opasnu, smišljenu da bi okupator dobio u vremenu dok se ne učvrsti. Narod je prihvatio stav Partije i stao na razne načine da bojkotuje okupatora.

---

[2] Reakcionarni nacionalisti crnogorskih vladajućih krugova koji su pozivajući se na sistem nacionalnog ugnjetavanja, težili izdvajanju Crne Gore iz sastava predratne jugoslovenske države.

Petoga maja stigao je u Crnu Goru Macolini,[3] koji je odmah raspustio »Privremeni administrativni komitet«, uzimajući u svoje ruke svu civilnu vlast. Od separatista je obrazovao nekakvo vijeće Crnogoraca pod imenom »Konsulta«. Kada je 16. maja na Cetinje stigao i talijanski kralj, naređeno je da se istaknu zastave i da narod izađe da ga dočeka. Međutim, Mjesni komitet je dao direktivu da se zastave ne ističu i ne izlazi na doček, tako da je na njemu bilo svega nekoliko ljudi iz redova separatista, na čelu sa Perom Dubovičaninom. S tim u vezi pripremano je i hapšenje komunista, ali partijska organizacija je preko veze, koju je imala u policiji na vrijeme doznala za to i preduzela mjere da se ljudi sklone.

Rad organizacije morao se nastaviti i prilagođavati novim uslovima. Ocjena političke situacije data u »Proleteru« (br. 3, 4. i 5. za mart, april i maj 1941. godine) omogućila je komunistima da sagledaju situaciju i uzroke koji su doveli do nacionalne katastrofe. Tu su takođe detaljno razrađeni neposredni zadaci komunista u nastaloj situaciji za sve krajeve zemlje, a o zadatku crnogorskih komunista, između ostalog, stajalo je, da mobilišu crnogorski narod protiv talijanskih okupatora, da vode borbu protiv pokušaja uspostavljanja nekakve dinastije nad slobodoljubivim crnogorskim narodom, protivu federalista kao agenata talijanskih imperijalista, protivu pljačkanja siromašnog crnogorskog naroda; da preduzimaju najhitnije mjere za obezbjeđenje narodu najnužnijih sredstava za život i obezbijede ga od prijeteće gladi, itd.

Na partijskim sastancima su detaljno pretresani rad partijske organizacije u toku posljednjih događaja, slabosti i propusti, metodi rada i propagande. Razmatrane su akcije koje treba preduzeti u novim uslovima. Posebno je naglašena potreba vaspitanja i čuvanja partijskih kadrova. Pored ostalog, trebalo je odmah uskladištiti oružje koje je na dan kapitulacije izvučeno iz vojnih magacina. Najveći dio smješten je u selu Očinićima, a ostalo u Špadijerskom Vrhu. Tako je partijski i omladinski aktiv čitavih deset dana, takoreći naočigled talijanskom okupatoru, prenosio oružje u određena skladišta. Pored ovih i u Ljubotinju, Gornjem i Donjem Ceklinu, Bokovu i Štitarima bilo je više skladišta oružja. U isto vrijeme prenesena je i smještena u Gornji Ceklin partijska tehnika i radioaparat, koji nam je, pored partijskog obavještenja viših rukovodstava, ostao kao gotovo jedini izvor obavještavanja o događajima od dolaska Talijana.

---

[3] Serafino Macolini (Mazzolini) civilni guverner Crne Gore u vrijeme izbijanja oružanog ustanka.

Informisanje o događajima bilo je jako otežano, jer su Talijani većim dijelom oduzeli radio-aparate i zabranili slušanje vijesti sa drugih stanica sem njihovih. Zato je odlučeno da se organizuje ilegalno izdavanje informacija, pa je formiran i poseban odbor. Vijesti su umnožavane u partijskoj tehnici, a u tome su pomagali i drugovi koji su radili u pošti, banci i drugim ustanovama. Sve vijesti je prethodno redigovao i kontrolisao sekretar Mjesnog komiteta, a njihovo rasturanje je bilo organizovano tako da se moglo tačno pratiti kuda se kreću i koliko ih je ljudi pročitalo.[4] One su redovno slate i seoskim partijskim organizacijama.

U nekoliko mahova organizovano je i ispisivanje parola u gradu, i to tako da su se vrlo teško mogle izbrisati. To je izazivalo bijes okupatorskih vlasti i njihovih pomagača iz redova domaćih izdajnika. U svim ovim akcijama niko nije bio uhapšen, i pored pojačane budnosti neprijatelja.

Krajem juna Pokrajinski komitet je izdao letak antifašističke i protivratne sadržine na talijanskom jeziku, namijenjen okupatorskim vojnicima, koji su komunisti uspješno ubacili u vojne kasarne.[5]

PRIPREME ZA ORUŽANU BORBU

Krajem maja Pokrajinski komitet, po instrukciji CK KPJ, dao je direktivu za formiranje borbenih (pripremnih) odreda za gerilsko ratovanje. U našem srezu u toku maja i juna formirani su odredi u svim opštinama. Evo nekoliko podataka o tome.

U Ljubotinju su formirana tri odreda sa oko 85 boraca; u Donjem Ceklinu četiri sa oko 100 boraca; u Gornjem Ceklinu tri sa oko 60 boraca; u sokolskoj opštini, takođe, tri sa oko 70 boraca; u Konaku jedan sa oko 20 boraca; u Njegušima dva (nema bližih podataka o njihovom brojnom stanju) i jedan za Majstore i Čavore (nema podataka o brojnom stanju); u katunskoj nahiji nekoliko odreda sa preko 90 boraca.

U samom gradu odredi su se formirali prema djelokrugu pojedinih partijskih ćelija. Nema tačnih podataka o njihovom broju, ali se pouzdano može uzeti da ih je bilo blizu dvadeset, s obzirom da je u gradu bilo uslova za uključivanje većeg

---

[4] U početku je na vijestima stajalo: »Kad pročitaš daj dalje«, a kasnije, radi veće sigurnosti,: »Pročitaj i daj onome koji ti je dao«.

[5] Jedan oficir i dva karabinjera kod kojih su pronađeni leci — strijeljani su.

broja aktivista u njih. Oni su brojali od 15 do 25 boraca, prema uslovima i mogućnostima za okupljanje i vježbanje.

U prvom momentu postojali su samo komandiri odreda, većinom rezervni oficiri ili drugovi koji su odslužili vojni rok. Odredi su formirani od komunista, skojevaca i simpatizera Partije. U njima je zavedena vojnička disciplina i izvođena je intenzivna obuka u rukovanju oružjem i borbena obuka. Za odrede u gradu obučavanje je predstavljalo posebnu teškoću, jer je trebalo neprimijećeno izvoditi izvan grada velik broj ljudi. Zbog toga je izrađen plan i raspored po kome se obuka vršila.

Za organizovanje odreda u našem srezu bio je odgovoran Vojo Biljanović, delegat Pokrajinskog komiteta za vojna pitanja. On je održavao vezu sa sekretarom Mjesnog komiteta, a pri svakoj partijskoj ćeliji postojao je delegat za vojna pitanja, odgovoran za organizovanje i rad odreda na dotičnom području. Partijske organizacije na terenu organizovale su obuku prema uputstvima delegata za vojna pitanja.

Uporedo sa formiranjem i obučavanjem odreda, u gradu je bilo organizovano i nekoliko sanitetskih tečajeva, kojima su obuhvaćene žene i omladinci predviđeni za sanitetsku službu. Tečajevi su trajali po dvadeset i pet dana.

Pored organizovanja odreda, partijska organizacija je razvila veoma živu aktivnost i na drugim sektorima partijskog rada. U smislu direktive Pokrajinskog komiteta formirani su odbori Narodne pomoći. Osnivačkom sastanku odbora, koji je održan početkom maja, prisustvovali su i delegati iz opština, tako da je izabrani odbor predstavljao sresko rukovodstvo Narodne pomoći. Zadatak ovih odbora bio je da se davanjem materijalne pomoći vezuje širi krug ljudi za političku liniju Partije i na taj način angažuje svako prema onome koliko je spreman i koliko je u mogućnosti da doprinese opštoj stvari. Neposredno pred ustanak, početkom jula, odbori Narodne pomoći pretvoreni su u Narodnooslobodilački fond, koji je imao za cilj da prikupljanjem materijalnih sredstava za potrebe ustanka — hrane, odjeće, obuće, oružja i municije, sanitetskog materijala, sredstava za propagandu, novca i drugog — doprinosi spremnosti za borbu protiv okupatora. Tako je Sreski odbor Narodne pomoći postao Sreski odbor NOF-a. Za rad po liniji NOF-a u Mjesnom komitetu bio je zadužen Vojo Ražnatović. Isto tako, u svim opštinama su osnovani opštinski odbori NOF-a. Sreski odbor Narodnooslobodilačkog fonda je brzo razvio rad i stvorio široku mrežu svojih povjerenika u selima, ustanovama, ulicama, školama, među radnicima, ženama, omla-

dinom i ostalim građanima, preko kojih je organizovano djelovao.

Kao što se vidi, u radu partijske organizacije ispoljila se izvanredna širina i elastičnost tako da je ona, i pored teškoća sa kojima se borila, problemi u unutrašnjem životu gradske organizacije, teškoće usljed okupacije i životne opasnosti za ljude), uspjela da se čvrsto poveže sa narodom, zadobije njegovo povjerenje i podršku i postane stvarni rukovodilac masa. Može se slobodno reći da su cetinjski komunisti zbog svog elana, samoprijegornog rada i principijelnog držanja postali ljubimci naroda svoga kraja.

Okupatorske vlasti su pokušavale da se učvrste i uzmu stvar u svoje ruke, nastojeći pritom da dođu do bližih podataka o komunistima. Tako su već u maju pozvali mnoge ljude u policiju na saslušanje. To je nalagalo još veću opreznost. Čuvanje kadrova je od početka bila posebna briga partijskih organizacija. Zahvaljujući tome i velikoj budnosti, organizacija je uspjela da sačuva sve svoje kadrove do početka ustanka. Drugovi kojima je prijetila opasnost od hapšenja sklonjeni su.

Na dan 22. juna, kada su Nijemci napali Sovjetski Savez, okupator je pokazao pravo lice. Talijanski vojnici i karabinijeri blokirali su grad. Otpočele su racije hapšenja, premlaćivanja i druga maltretiranja. Na ulicama su fašisti u crnim košuljama, koji su u međuvremenu pristigli, šamarali ljude bez ikakvog povoda i zahtijevali da se pozdravlja fašistički. Naši ljudi, nenaviknuti na ovakva poniženja, jedva su uspjevali da se savladaju i izbjegnu sukob. Ali, ovo je konačno razbilo sve iluzije pojedinaca o stavu okupatora prema crnogorskom narodu. Odmah je odlučeno da svi kompromitovani drugovi pređu u ilegalnost.

Sve ovo je pojačalo revolt prema okupatoru i stvorilo jednu grozničavu atmosferu. Borbeno raspoloženje komunista došlo je do vrhunca. Napadom Nijemaca na Sovjetski Savez, shvatanje internacionalne obaveze naših ljudi došlo je do punog izražaja. Borbeno raspoloženje se prenijelo i na narod. Bilo je očigledno da se nešto sprema, ali je bilo tako organizovano da neprijatelj nije mogao osjetiti i pretpostaviti u kakvim će se razmjerama sve to razviti. Okupatorske vlasti još uvijek nijesu ovladale situacijom, a separatisti su se pokazali kao totalne političke neznalice. Teško je shvatiti da jednu tako široku i masovnu aktivnost, kojom je bio obuhvaćen bezmalo čitav narod, nijesu jasnije zapazili i sagledali okupatorska tajna policija i ostali aparat.

To su bili zaista nezaboravni dani i ljudi su prevazilazili sebe. Sa najvećim poštovanjem i ljubavlju sjećam se onih

divnih, samoprijegornih ljudi i žena, komunista, skojevaca i prijatelja Partije, punih poleta i samopouzdanja, koji su u sebi sjedinjavali sve najlepše osobine komunista i rodoljuba.

Tako je partijska organizacija spremno i organizovano dočekala direktivu za otpočinjanje oružane borbe protiv okupatora.

Desetog jula poslije podne održan je vanredni sastanak Mjesnog komiteta u Donjem Kraju, u stanu Voja Ražnatovića, zapravo, u jednoj maloj ljetnjoj kuhinji i dvorištu, na kome je donesena odluka za otpočinjanje oružane borbe u srezu cetinjskom. Pored članova komiteta, sastanku su prisustvovali instruktor Pokrajinskog komiteta Bajo Sekulić i delegat Pokrajinskog komiteta Niko Vučković. Na sastanku je delegat Pokrajinskog komiteta saopštio odluku Centralnog komiteta KPJ o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora. Istoga dana, izložio je dalje delegat Pokrajinskog komiteta, održan je sastanak Pokrajinskog komiteta, na kome je donesena odluka da gerilski odredi u Crnoj Gori otpočnu odmah sa akcijama na komunikacijama i manjim neprijateljskim uporištima. Posebno je naglašeno da akcije moraju imati gerilski karakter. Određeni su takođe delegati Pokrajinskog komiteta koji će organizovati gerilske odrede i rukovoditi borbom. Za vojnog rukovodioca na našem terenu bio je određen Peko Dapčević, kapetan Španske republikanske narodne armije, koji je tih dana stigao u Crnu Goru.[6] Odlukom Pokrajinskog komiteta formiran je Okružni komitet za srezove: cetinjski, barski i bokokotorski. Za članove Okružnog komiteta određeni su: Bajo Sekulić — kao sekretar, Peko Dapčević, Periša Vujošević i Niko Vučković — kao članovi.

Za sve nas ovo je bio veliki momenat. Iako smo se pripremali za oružanu borbu i očekivali odluku o tome, na prve riječi delegata Nika Vučkovića skočili smo od iznenađenja i velike radosti i napravili malu manifestaciju, tako da su postavljene straže morale da nas upozore na konspiraciju. Ovaj izvanredni trenutak nas je povezao u jedan spontani drugarski zagrljaj. Teško je riječima izraziti ono uzbuđenje koje smo u tom momentu svi doživljavali. Jedan donedavno dalek san postao je stvarnost koju ćemo doživjeti, svjesni dalekosežnosti i veličine onoga što treba preduzeti. Bili smo ponosni što je našoj generaciji palo u dio da sprovede tako odgovoran isto-

---

[6] Poslije razbijanja Španske republikanske narodne armije sa borcima internacionalnih brigada nalazio se u koncentracionom logoru u Girsu u Francuskoj, odakle je uspio da pobegne i preko Njemačke i Austrije dođe u svoju zemlju.

rijski zadatak, ali smo uspjeli da sagledamo stvari realno i shvatimo da na nas pada odgovornost za ljude koji će, i pored najveće brige, neminovno ginuti.

Sa izvođenjem akcija trebalo je početi odmah. Prema onome što je prenio delegat Pokrajinskog komiteta izgledalo je da će akcije »dolje« — oko Podgorice — početi u nedjelju, 13. jula, pa je poželjno bilo da otpočnu istovremeno. Mada nije izričito zaključeno da akcije moraju početi 13. jula, stvoreno je tako raspoloženje i data je orijentacija za taj datum. Prema tome, ostalo je svega dva dana da se direktiva prenese na sve partijske organizacije i izvrše sve potrebne pripreme. No, i pored toga što je trebalo raditi brzo, na sastanku su se brižljivo razmatrali kako karakter oružanih akcija na našem terenu i plan za njihovo izvođenje, tako i sva ostala pitanja s tim u vezi. Zato je komitet bio stalno na okupu i do detalja je razrađivao konkretne zadatke partijskih organizacija i borbenih odreda. Izričito je podvučeno da akcije u prvom momentu zadrže karakter gerilskih borbi i da kasnije, prema razvoju situacije, prerastu u masovnu borbu i konačno u ustanak. To je bio smisao direktive Pokrajinskog komiteta. Borci, organizovani u odredima, prema onome kako je tada zamišljeno, izvršavali bi pojedine akcije uglavnom noću, s tim da se poslije vrate kućama i obavljaju redovne poslove. Zato je njihovo učešće u akcijama moralo ostati u tajnosti.[7]

Planom prvih akcija u srezu predviđeno je:

da odredi njeguške opštine likvidiraju neprijateljsku postaju u Njegušima, a zatim kontrolišu komunikaciju Cetinje — Kotor i Cetinje — Ivanova korita radi izvođenja daljih akcija;

da Majstorsko-čavorski odred likvidira postaju na Lovćenu;

da odred sastavljen od ljudstva iz Bajica, Umaca i Gornića kontroliše komunikaciju Cetinje — Lovćen i na Gorniču stvori uporište i obezbijedi stalnu vezu sa Cetinjem ovim pravcem;

da odredi na teritoriji katunske nahije likvidiraju talijansku stanicu na Čevu, s tim da jedan odred kontroliše put Cetinje — Kotor, a ostali komunikaciju Danilovgrad — Čevo — Cetinje;

da odred u Konaku dejstvuje na putu Cetinje — Budva;

da se jedan odred iz sokolske opštine orijentiše na izvođenje akcija na putu Rijeka — Cetinje, a drugi pripremi za

[7] Međutim, vojno rukovodstvo je, raspravljajući o određivanju položaja i borbenih zadataka na terenu i na osnovu naknadnih direktiva, znatno odstupilo od ove zamisli.

ubacivanje udarnih grupa u samo Cetinje, radi izvođenja akcija, ako se za to ukaže potreba;

da odredi iz Gornjeg i Donjeg Ceklina, sa nekim odredima iz Ljubotinja, unište neprijateljsku posadu na Rijeci Crnojevića;

da ostali odredi iz ljubotinjske opštine dejstvuju na komunikaciji Cetinje — Budva u pravcu Obzovice i Brajića.

Ostalo je da se plan za izvođenje akcija prenese partijskim organizacijama na terenu. Zbog toga su još iste noći poslati na teren članovi komiteta i instruktori zaduženi za pojedine opštine. Ostali su imali da prenesu direktive partijskoj organizaciji u gradu i da o predstojećim događajima obavijeste omladinsku i druge organizacije koje su djelovale pod rukovodstvom Partije.

Odlučeno je da sjedište Mjesnog komiteta bude u Bokovu, a Okružnog u Gornjem Ceklinu. Pošto je odredio zadatke partijskim ćelijama koje ostaju da rade u uslovima neprijateljske okupacije i obezbijedio kanale kojima će se održavati stalna veza, Mjesni komitet je napustio Cetinje 12. jula uveče i prenio svoje sjedište u centar samih događaja. Nije formirano posebno rukovodstvo u gradu, jer je ocijenjeno da je u onoj situaciji direktno rukovođenje Mjesnog komiteta gradskom partijskom organizacijom neophodno. Predviđeno je da se veza održava preko Leka Markupa, radnika sa Cetinja. Računalo se s tim da on nije mnogo kompromitovan i da će se moći kretati nesmetano, a da kao stari iskusni komunista pruža garanciju da će se veza održavati pravilno. Pored ove, predviđena je i druga mogućnost za održavanje veze sa gradom — preko sela Gorniča, koje se nalazi u blizini komunikacije Cetinje — Lovćen. Ovaj zadatak je bio povjeren Svetu Martinoviću, studentu sa Cetinja. Trebalo je da on iziđe iz grada na Gornič i sa pripadnicima odreda sa teritorije Bajica, Umaca i Gorniča stvori tamo naše uporište u neposrednoj blizini Cetinja, i da organizuje stalni kanal kojim će se iz grada dobijati sva obavještenja, naročito podaci o kretanju i snagama neprijatelja, njegovim planovima i slično.

Dalje, svima kompromitovanim drugovima saopšteno je da napuste Cetinje najdalje do subote 12. jula uveče i da se priključe odredima u selima. Svi ostali imali su da ostanu u gradu, nastave rad po zaduženjima koja su dobili i pripreme se za izvođenje akcija u samom gradu. U tom cilju je ostavljen i jedan dio bombi iz skladišta oružja. Ovako je odlučeno s obzirom da je trebalo da prve oružane akcije dobiju karakter gerilskih borbi, te nije bilo potrebno da se zbog njih iz grada

izvede veći broj aktivista. U stvari iz grada su izišli samo oni drugovi koji će rukovoditi akcijama i oni kojima je prijetila životna opasnost. Osim toga, po ocjeni Mjesnog komiteta, bilo je veoma važno da se u gradu, centru okupatorske vlasti u Crnoj Gori, obezbijedi stalni i organizovani partijski rad.

U toku 11. i 12. jula održani su sastanci svih partijskih ćelija na kojima je članovima Partije saopštena odluka Centralnog komiteta o otpočinjanju oružane borbe. Odluka je primljena sa oduševljenjem.

Na sastanku Mjesnog komiteta Cetinja, održanom 10. jula, na kome je utvrđen osnovni plan izvođenja akcija, data je orijentacija da oružani napadi otpočnu po mogućstvu u nedelju 13. jula. Biroi partijskih ćelija su, na osnovu toga plana, imali da sa rukovodiocima odreda i ostalim aktivistima razrade konkretan plan dejstva na svome području. Zbog toga su 12. jula biroi opštinskih ćelija organizovali savjetovanja kojima su prisustvovali članovi Mjesnog komiteta i instruktori odgovorni za pojedine sektore. Time je omogućeno da se ispolji puna inicijativa i samostalnost odlučivanja šireg partijskog aktiva, koji je primio na sebe punu odgovornost za sve ono što preduzima.

U isto vrijeme, dok su se napredne snage ubrzano spremale za izvođenje akcija, na Cetinju su vršene neke pripreme i u taboru neprijatelja. Tako je po odobrenju okupatora, 12. jula održana skupština crnogorskih separatista nazvana »Petrovdanska skupština«, koja je trebalo zvanično da izrazi privrženost crnogorskog naroda talijanskom okupatoru. Ova skupština, koja je dobila naziv »Crnogorski sabor«, proglasila je »slobodnu i nezavisnu kraljevinu Crnu Goru«. Čak je bio imenovan i šef te države pod imenom vojvode od Spoleta. Međutim, narod je odmah, sjutradan, dao dostojan odgovor talijanskom okupatoru i separatističkim vođama.

13. JUL — DAN USTANKA

Dvanaestog jula uveče komunisti su bili potpuno spremni. Odredi su dobili konkretna uputstva za dejstvo. U prvom momentu trebalo je likvidirati sve okupatorske postaje u srezu i rasturiti opštinske uprave. Prvobitno je dobijena direktiva da ne treba rušiti puteve, niti prekidati saobraćaj, ali je naknadno, na sastanku Okružnog komiteta, održanom 12. jula, Periša Vujošević saopštio direktivu Pokrajinskog komiteta da se razruše putevi prema Cetinju, spriječi saobraćaj i po mogućstvu zadrže osvojene pozicije.

Prvi napad na okupatora u srezu izvršen je na Čevu, 13. jula negdje oko dva sata ujutru. U napadu su učestvovala četiri odreda (Cucki, Bjelički, Velestovsko-zagredsko-markovinski i Ubalski) ukupne jačine oko 150 boraca. Okupatorska posada je zarobljena. Tog momenta bila je brojno slaba (10 karabinijera i 5 žandarma), pošto je dan uoči napada, 12. jula ujutru, oko 80 pripadnika crnih košulja povučeno sa Čeva na Cetinje. U oslobođenom Čevu je zatim održan miting i formirana je komanda mjesta. Odred iz Ćeklića je u toku noći 12/13. jula prekinuo telegrafsku i telefonsku liniju Čevo — Cetinje, napravio prepreku na putu u rejonu Simunje i Čekanja i na taj način obezbjeđivao dejstva ostalih odreda prema Čevu. Pored toga, njegovi gerilci su razoružali karabinijersku stanicu koja se nalazila u školi na Ćeklićima.

Majstorsko-čavorski odred je likvidirao okupatorsku postaju na Ivanovim koritima i razrušio puteve Lovćen — Cetinje i Lovćen — Kotor.

Tako je u toku dana 13. jula oslobođena čitava katunska nahija, likvidirane su karabinijerske stanice i rasturene opštinske uprave, sem onih na Njegušima. Naime, odredi iz Njeguša, sastavljeni od naprednih mladih ljudi, pošli su da izvrše napad na okupatorsku postaju, ali su izvjesni neprijateljski elementi istupili sa parolom da ne treba vršiti napad bez učešća svih Njeguša. Ovakav njihov stav naišao je na podršku svih kolebljivih i oportunističkih elemenata, tako da je preovladalo raspoloženje da nije momenat za akciju i da treba sačekati dok svi shvate potrebu napada na okupatora.[8] Tako je okupatoru ostao slobodan prolaz od Kotora prema Čekanju, što je otežalo položaj odreda kod Čekanja i Simunje, koji su računali na dejstvo Njeguških odreda, pa i sami nijesu ništa preduzeli radi obezbjeđenja sa te strane.

Poslije izvršenih akcija odredi iz katunske nahije prebacili su se na sektor kod Čekanja i zauzeli položaj na ovoj važnoj komunikaciji. U toku dana pridružio im se izvjestan broj seljaka, tako da su odredi brzo prerasli u čete, zbog čega je obrazovana i komanda ovoga sektora.

---

[8] Partijska ćelija u Njegušima formirana je na nekoliko mjeseci prije ustanka, tako da nije uspjela da se u tom kratkom vremenu afirmiše i obezbijedi veći uticaj u masama, pogotovu što je ovdje bio dosta jak uticaj separatističkih elemenata, aktivnih i prije dolaska Talijana u Crnu Goru.

Na teritoriji riječke opštine održano je savjetovanje partijskih i vojnih rukovodilaca i napravljen je plan napada na Rijeku Crnojevića. Odredi iz Donjeg Ceklina vršili su obezbjeđenje na komunikaciji Podgorica — Rijeka postavljanjem zasjeda duž komunikacija i više prepreka na putu, dok su dio komunikacije Rijeka — Cetinje obezbeđivali odredi iz Gornjeg Ceklina, Ljubotinja i sokolske opštine. Tako je od ranog jutra čitava komunikacija Cetinje — Podgorica bila pod našom punom kontrolom. Pokušaji Talijana da se malim grupama probiju brzo su osujećeni i grupe su uništene. U toku čitavog dana odredi na sektoru Rvaša i Drušića vodili su oštru borbu sa okupatorskim snagama, koje su uporno nastojale da ovladaju komunikacijom. Oko 15 časova jedna neprijateljska kolona od 27 motociklista i jednog kamiona sa oko 30 vojnika uspjela je da se probije iz pravca Podgorice i uđe u Rijeku Crnojevića. Kada je, poslije kraćeg zadržavanja na Rijeci, negdje oko 15.45 časova nastavila put prema Cetinju, kolona je na Košćelama ušla u zasjedu i poslije kraće borbe je savladana. Tom prilikom poginulo je 5, a zarobljeno oko 30 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno cjelokupno oružje i oprema. Motocikli i kamioni su uništeni. Samo jedan ranjeni motociklista je uspio da se vrati ka Rijeci, ali je tu pao u ruke naših boraca. Jer, u isto vrijeme kada je na Košćelama napadnuta talijanska kolona, odredi sa Riječkog Grada napadali su talijanski garnizon na Rijeci, slomili otpor posade (oko 20 karabinijera) i oslobodili varošicu. Na Rijeci je takođe rasturena opštinska uprava i formirana je komanda mjesta. Tom prilikom je uhvaćen poznati petokolonaš i sluga Talijana Jovan Belov Vujović, ali je sjutradan zbog nebudnosti nekih boraca uspio da pobjegne.[9]

Naporedo sa akcijama na Košćelama i na Rijeci Crnojevića napadnuta je i jedna manja talijanska kolona na prostoru Mekavca, u blizini Dobske Ploče. Poslije kraće borbe, u kojoj je ranjeno nekoliko talijanskih vojnika i oficira, i ova grupa je položila oružje. Naši borci su uništili kamione i putnička kola i zaplenili nešto oružja i druge opreme. Na kamionima je pronađena arhiva i drugi predmeti talijanske komisije koja je trebalo da izvrši kontrolu i verifikaciju novčanica stare Jugoslavije.

---

[9] Ova nebudnost nam se kasnije teško osvetila, jer je Vujović poslije jenjavanja ustanka išao na čelu kaznene ekspedicije, koja je palila sela, i ukazivao na one koje treba hapsiti, internirati i strijeljati.

U svim ovim akcijama naši borci nijesu imali gubitaka, osim jednog lakše ranjenog.

Čim su pukle prve puške, seljaci su se počeli priključivati odredima na položajima. Čak su se u nekim okolnim selima, u kojima prije toga nije bilo ni partijske ćelije ni odreda, seljaci samoinicijativno organizovali i izlazili na položaje. Tako je ova važna komunikacija bila zaposjednuta od strane brojnih odreda, koji su se u toku dana omasovili.

Odredi iz Ljubotinja i Prekornice likvidirali su neprijateljsku postaju na Ljubotinju i jednim dijelom snaga zauzeli položaje prema Rijeci Crnojevića, dok su ostali odredi zauzimali položaje na sektoru Grkov grob — Velja gora na komunikaciji Cetinje — Budva. Uporedo sa odredima iz Ljubotinja i Prekornice, na ovoj komunikaciji, na sektoru Mokrog Dola (5 kilometara daleko do Cetinja) bio je raspoređen i odred iz Konaka. Zadatak ove grupe odreda bio je da onemogući kretanje neprijateljskih trupa ovim pravcem. Kolonu kamiona koja se 13. jula ujutro uputila prema Budvi likvidirali su ljubotinjski odredi. Oko 11 časova od Cetinja je naišla kolona tenkova koja je kod Mokrog Dola upala u zasjedu Konadžiskog odreda. Borci ovog odreda uspjeli su da bombama oštete dva tenka, ali su ostali produžili prema Obzovici, gde su ih napali borci Prekorničkog odreda. Ali pod pritiskom jake neprijateljske vatre borci Prekorničkog odreda su morali da se povuku sa komunikacije. Tom prilikom je poginuo Pero Banović, istaknuti komunista i odličan borac iz Prekornice, štiteći sa grupom boraca odstupnicu odreda.

Odredi iz sela Građana i Radomira, koja su administrativno pripadala opštini ljubotinjskoj, dejstvovali su u sastavu grupe odreda sreza barskog, jer je partijska organizacija, radi lakšeg povezivanja i rukovođenja, bila u sastavu partijske organizacije sreza barskog. Tako su ovi odredi bili orijentisani prema komunikaciji Cetinje — Budva na sektoru Brajića, sa nekim odredima iz Crmnice.

Do 13. jula uveče čitava teritorija sreza cetinjskog bila je oslobođena, sem Njeguša i samoga grada Cetinja, koja je bila blokirana sa svih strana. Tako je u toku toga jednog dana dejstvo borbenih odreda preraslo u narodni ustanak. Svaki kontakt između sela i grada bio je prekinut, tako da su Talijani sjutradan morali uspostaviti vazdušni most.

Okupatorske vlasti su bile potpuno iznenađene napadom. Samo dan ranije, 12. jula, bio je sazvan »Crnogorski sabor« koji je svečano proglasio »slobodnu i nezavisnu kraljevinu Crnu Goru«. Uveče je priređen i prijem kod visokog komesara

Macolinija. Na vijest o prvim borbama zavladala je prava panika. U gradu je odmah zavedeno opsadno stanje i pojačano je obezbjeđenje na svim utvrđenjima oko njega. Članovi »Crnogorskog sabora« nijesu uspjeli da se pojave u svojoj ulozi. Iluzije ovih izdajnika o »slobodnoj« Crnoj Gori, pod okriljem fašističke Italije, razbijene su prvim ustaničkim mecima.

Sve akcije izvedene 13. jula prošle su sa malim gubicima na našoj strani, dok je na strani okupatora bilo prilično ubijenih i ranjenih. Najvećim dijelom su zarobljeni. Pošto zarobljene i ranjene nijesmo mogli zadržavati, upućivani su na Cetinje.

NAROD SE MASOVNO DIŽE NA USTANAK

Brzim razvojem događaja nastala je jedna nova i veoma složena situacija. Prvobitno odredi su dobili zadatak da likvidiraju okupatorske postaje, razoružaju posadu i zaplijene oružje. Naknadno je Pokrajinski komitet dao direktivu da se prekine saobraćaj na svim komunikacijama, a ubrzo zatim da se osvojene pozicije zadrže. Otpočeli smo sa akcijama s tim da one postepeno prerastu u oružani ustanak. Međutim, već prvog dana borbe imali smo oružani ustanak u pravom smislu riječi. Borbeno raspoloženje naroda stvoreno radom komunista bilo je izvanredno veliko. Mržnja prema okupatoru dostigla je kulminaciju.

Poslije prvih iznenađenja i zabune okupator se pribrao i pokrenuo sve raspoložive snage za obezbjeđenje grada, čineći očajničke napore da se oslobodi blokade. Već sjutradan su pristigle veće neprijateljske snage, koje su išle u pomoć opsjednutom garnizonu, tako da su odredi morali voditi žestoke borbe na svim pravcima prema Cetinju da bi sačuvali osvojene pozicije, kako je bilo naređeno. Sjutradan, 14. jula, jedna neprijateljska kolona jačine dva bataljona naišla je iz pravca Podgorice i nesmetano stigla do Careva Laza. Tu su je dočekali odredi iz Rvaša, Borije, Drušića i Meteriza i znatno usporili njeno nadiranje ka Rijeci Crnojevića. Talijani su se tek uveče probili do Brestova uz gubitke od 10 mrtvih, a tek oko 23 časa stigli na Rijeku Crnojevića. Ovo je u stvari bila prva kaznena ekspedicija, koja je u Rvašima zapalila oko 80 kuća i ubila, premlatila ili internirala sve što se zateklo u selu. Pod pritiskom jačih snaga odredi su se morali povući prema Pavlovoj Strani i Meterizima. Kasnije je na Meterizima i na Sinđonu takođe ubijeno nekoliko ljudi i zapaljen je veliki broj kuća. Talijani su pljačkali i uništavali sve što im je došlo do ruku.

Pokušali su da se probiju iz pravca Cetinja prema Rijeci, ali su bili odbačeni. Te njihove pokušaje podržavale su artiljerija i avijacija, tukući sistematski ne samo položaje na kojima su se nalazili odredi već i okolna sela. Avioni su naročito bombardovali Gornji Ceklin i Ljubotinj, što je kod stanovništva izazivalo pravu paniku.

U toku noći jedan ojačani motorizovani bataljon divizije »Mesina«, iz kolone koja je uspjela da zagospodari Rijekom, nastavio je kretanje prema Cetinju. Međutim, na Košćelama je naišao na zasjedu dva naša odreda — jedan iz Gornjeg Ceklina, drugi iz Ljubotinja — koji su prvobitno imali 48 boraca, a od naoružanja puške, nešto bombi i jedan mitraljez marke »švarcloze«. Rukovodstvo ustanka na ovom položaju odlučilo je da se bataljon napadne. Tako je došlo do poznatog okršaja na Košćelama.

Borba je trajala do ujutro. Ko je slušao sa strane imao je utisak da se vodi zaista velika bitka. U toku borbe našim odredima je pristigla izvjesna pomoć, tako da je konačno učestvovalo 78 boraca. I tako je, za relativno kratko vrijeme, malim snagama i oskudnim naoružanjem, zahvaljujući borbenosti i elanu naših boraca, jedan elitni bataljon divizije »Mesina« sa svom ratnom opremom potpuno uništen. Bilans ove borbe bio je: preko polovine mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira, ostalo zarobljeno. Naši odredi su izišli iz ove neravne borbe bez gubitaka — imali su samo jednog lakše ranjenog. Neprijatelj je na bojištu ostavio i velike količine ratnog materijala: oružja, municije, opreme i slično. Sve oružje koje je tom prilikom zaplijenjeno borci su uz pomoć naroda uspjeli da sklone. Međutim, nije bilo ni vremena ni fizičke snage da se ostala oprema, hrana i drugo na jedan organizovan način sklone i sačuvaju za potrebe dalje borbe. Pri tome je napravljen još jedan krupan propust: u onom oduševljenju zbog uspjeha i žurbe da se sklone tako velike količine oružja nijesu uništeni kamioni i motocikli, tako da su kasnije nađeni nedovoljno oštećeni. Zbog tog propusta je partijska organizacija Gornjeg Ceklina oštro kritikovana.

Ova pobjeda dovela je masu novih boraca na položaje, tako da su odredi prerasli u čete. Odmah je organizovano obučavanje boraca u rukovanju zaplijenjenim mitraljezima. Kao instruktori su korišćeni zarobljeni talijanski oficiri i podoficiri. Sve jedinice u srezu snabdijevene su sa automatskim oruđima. Inače, oružje zaplijenjeno na Košćelama poslužilo je kasnije kao važan izvor naoružanja partizanskih jedinica i u drugim krajevima. Postupak prema pobijeđenom neprijatelju bio je

human. Ranjeni talijanski vojnici su odmah previjeni; teški ranjenici su upućeni na Rijeku radi ukazivanja pomoći; zarobljenicima je o ciljevima i karakteru naše borbe održao govor na španskom komandant Peko Dapčević, a zatim su pušteni da idu kud žele. Od opreme im je oduzeto samo oružje. Sa ubijenih takođe nije ništa uzeto sem oružja.[10]

Prvim uspješnim akcijama izvedenim takoreći bez gubitaka sa naše strane i kod boraca i kod naroda još jače se ispoljilo potcjenjivanje talijanske vojske i shvatanje o brzoj i lakoj pobjedi nad okupatorom. Učvrstila se jedna opasna iluzija koja nam je nanijela ozbiljne političke štete. Isto tako, postojalo je čvrsto uvjerenje o nepobjedivosti Crvene armije. U takvoj situaciji stvoreno je raspoloženje da se preduzme napad na Cetinje. Međutim, rukovodstvo se nije odlučilo na ovakav poduhvat, jer je ocijenilo da i pored borbenog raspoloženja boraca i naroda nema za to realnih uslova, pogotovu što su odredi na svim pravcima bili već pod jakim pritiskom talijanskih trupa koje su pokušavale da se po svaku cijenu probiju do Cetinja. Nema sumnje da bi osvajanje Cetinja dalo još većeg podstreka daljoj borbi i predstavljalo ozbiljan udarac okupatorovoj upravi. Ali, isto tako, napad na utvrđeni i veoma dobro obezbijeđeni grad, preduzet na brzinu i nepripremljeno, nedovoljno organizovanim i učvršćenim jedinicama, mogao bi imati teških posljedica i dovesti do gubitaka dragocjenog ljudstva.

U prvim akcijama odredi su bili na visini zadataka i po borbenosti i po disciplini, tako da su od početka postigli odlične rezultate. Sastavljeni pretežno od komunista, skojevaca, simpatizera Partije i jednog broja rodoljubivih elemenata čija je politička svijest i borbena spremnost bila zaista na visini, predstavljali su jedan ogroman politički kapital i realnu vojničku snagu sa kojom se moglo računati u svakoj situaciji. Međutim, brzim razvojem događaja, odredi su najednom preplavljeni masom novih boraca, koji su poslije prvih uspjeha pristizali sa svih strana. Oni nijesu bili u stanju da tu masu organizovano prihvate i vojnički učvrste.

Osim toga, pojavile su se i druge teškoće. Pod uticajem opšteg poleta i borbenog raspoloženja na položaje su izašli i razni oportunistički, kapitulantski, pa čak i neprijateljski elementi, koji su svojim stavom djelovali demoralizatorski i uopšte unosili dezorijentaciju i nedisciplinu u redove boraca.

---

[10] Kada su kasnije, prilikom sahranjivanja, kod njih našli satove i sve ostalo Talijani su bili iznenađeni. Od naših boraca na to se niko nije osvrtao.

I dalje, zbog nedovoljnog iskustva, u dejstvu odreda su se ispoljile i neke slabosti. Od samog početka nije se posvetila posebna pažnja organizovanju službe veze, tako da je veza između pojedinih grupa odreda slabo funkcionisala. Istina, i objektivne mogućnosti su za to bile slabe. Jedino se moglo povezati preko kurira, koji su morali zaobilaziti i savladavati prepreke. Ali, odmah se pokazalo da je prenošenje obavještenja, direktiva i dr. preko kurira sporo i neefikasno. Tako su grupe odreda na pojedinim sektorima faktički dejstvovale manje-više samostalno, dok su odredi iz katunske nahije bili potpuno odsječeni.

U takvoj situaciji i rukovođenje iz jednog centra bilo je otežano. Sjedište Mjesnog komiteta je bilo u Bokovu. Članovi rukovodstva i instruktori su se uglavnom nalazili na položajima i direktno su rukovodili akcijama; u stvari dolazili su u sjedište komiteta samo radi konsultovanja i dobijanja informacija, direktiva i slično. Faktički, sva odgovornost je bila na rukovodećem aktivu dotičnog područja, jer su se događaji odvijali veoma brzo. Članovi rukovodstva i instruktori su imali široka ovlašćenja. Oni su se uglavnom dobro snalazili, ali je ipak nedostajalo usklađeno dejstvovanje pojedinih grupa odreda.

Naša zamisao da održavamo direktnu vezu sa partijskom organizacijom u gradu nije mogla da se sprovede. Talijani su onemogućili svaku vezu između grada i njegove okoline, tako da je partijska organizacija na Cetinju ostala potpuno odsječena. Kao što se vidi, nijesmo dobro procijenili kakvo će biti ponašanje neprijatelja poslije prvih akcija. Osim toga, uslijedilo je masovno interniranje i veliki broj aktivista je uhapšen, čime je partijska organizacija znatno oslabljena. To je stvorilo teškoće i u radu Mjesnog komiteta, jer više nije bilo mogućnosti da se tim putem dođe do informacija, propagandnog materijala i drugih potreba, kako je bilo zamišljeno. No, ovo su bila prva iskustva iz kojih smo izvukli dobru pouku. Naučili smo da studiramo neprijatelja i njegove metode borbe.

U toku prvih dana borbe na čitavom terenu se odvijala jedna veoma živa i oštra politička borba. Petokolonaški elementi su stalno rovarili protiv komunista i nastojali da ih izoluju od naroda. Parola da još nije vrijeme za borbu bila je opasna i perfidna. Ona je naročito pogodovala svim kapitulantskim i oportunističkim elementima, koji su takođe buškali potajno protiv komunista i unosili nesigurnost i paniku. Sve je to, naravno, ostavilo traga u narodu, a takođe i u jednom dijelu boraca-organizovanih u odredima, ali politički nedo-

voljno uzdignutih i neiskusnih u političkim obrtima, kao i u onim dobronamjernim i poštenim rodoljubima koji su se u toku borbe priključili odredima. To je od komunista zahtijevalo da pojačaju politički rad i da uporno raskrinkavaju sve mahinacije neprijatelja.

Mjesni komitet je budno pratio razvoj događaja i, analizirajući situaciju na položajima i terenu, ocijenio da su se borbeni odredi, usljed priliva većeg broja neobučenih boraca koji su sa svih strana, sa oružjem ili bez njega, pristizali, faktički razbili. Odredi, kao što je već rečeno, i sami nedovoljno organizovani i vojnički učvršćeni, nijesu bili u stanju da potpuno obuhvate i da vojnički učvrste ovoliku masu novih boraca, ponijetih zanosom lake i brze pobjede. Osim toga, borba je i mimo naše volje dobila donekle frontalni karakter, a za to nije bilo ni dovoljno snaga ni uslova. — Bilo je jasno da se ustanak dalje mora razvijati drugim sredstvima. To je značilo da treba preduzeti hitne mjere da se situacija uzme u ruke i suzbije djelovanje stihije. Data je direktiva da se ponovo formiraju i učvrste odredi, da se pojača politički rad u njima, i na taj način sačuva ono osnovno i zdravo političko i vojničko jezgro ustanka od navale stihije koja ga je za momenat preplavila. Trebalo je sačuvati ono što je brižljivim radom Partije stvoreno i učvrstiti odrede kao udarnu snagu ustanka.

JENJAVANJE USTANKA

Borbe su se još uvijek uspješno nastavile i u toku 17. i 18. jula. Međutim, u nastojanju da po svaku cijenu razbije blokadu i oslobodi komunikacije, okupator je dovlačio sve veće vojne snage i upotrebio sva ratna sredstva, ne samo protiv odreda na položajima već i protivu stanovništva. Svakodnevno je artiljerijom i avionima sistematski tukao sela i napravio pravi haos u pozadini naših položaja. Bombardovanje je izazvalo paniku u pozadini, što je otežavalo položaj i samih odreda. Uprkos tome, odredi su vodili žestoke borbe na svim pravcima sve do 20. jula. Ali, pod pritiskom nadmoćnijih snaga bili su prinuđeni da postepeno napuštaju pojedine položaje i povlače se dalje od komunikacija i naselja, što je omogućavalo kaznenim ekspedicijama da izvrše represalije nad stanovništvom. One su bile veoma drastične i neočekivane u toj razmjeri. Kada su se odredi povukli sa komunikacija, okupatorske jedinice su zagospodarile selima i uz pomoć domaćih izdajnika u onom prvom naletu napravile pravu pustoš. Kuće su popaljene, a ljetina, stoka i sve ostalo što je bilo dostupno uništeno. Muško

stanovništvo koje je zatečeno kod kuća ubijeno je ili internirano. Prvih dana strijeljanja su vršena nasumice, a kasnije na osnovu dostava domaćih špijuna i petokolonaša. U narodu je zavladao strah i očajanje.

Povlačenjem jedinica sa položaja došlo je i do njihovog osiguranja. Ostali su oni ubijeđeni i politički svjesni borci i odani rodoljubi, koji su bili spremni na borbu do kraja. Veliki broj učesnika u akcijama prvih dana predao se, i svi su internirani, ukoliko nijesu strijeljani. Svi oni koje su označili domaći špijuni kao učesnike u oružanim borbama ili ih prepoznali talijanski zarobljenici bili su strijeljani.[11]

Za vrijeme izvođenja akcija, usljed brzog razvoja događaja, bio je u izvjesnoj mjeri zapostavljen politički rad u narodu. Težište rada partijskih organizacija u prvim momentima prenijeto je na odrede. To je omogućilo petokolonašima i drugim kolebljivim elementima da razviju življu agitaciju i stvaraju raspoloženje protiv izvođenja akcija. U uvjerenju da će se tako narod zaštititi od represalija, a pod uticajem neprijateljskih elemenata, bilo je zahtjeva da se komunisti predaju okupatoru i tako zaštite narod od daljih nevolja. Tako su se mase faktički našle pod uticajem petokolonaša, koji su od početka nastupali sa parolom čekanja. Međutim, moral komunista i omladinaca ostao je na visini: i pored izvanredno teške situacije i pritiska da se predaju nijesu popustili, već su se odredi organizovano povukli u šumu i nastavili da žive vojničkim životom.

Ali, desilo se da su neki komunisti zbog nebudnosti, nesnalaženja ili zbog teškoća u kojima su se našli pali u ruke neprijatelja i bili strijeljani. Položaj komunista u Njegušima bio je posebno težak. Zbog neprijateljskog stava jedne grupe ljudi, pao je u ruke neprijatelju Jole Vrbica, sekretar partijske ćelije u Njegušima, koji je odmah strijeljan. Isto tako, Talijani su na osnovu obavještenja dobijenih od domaćih izdajnika u toku noći opkolili selo Gornič i uhvatili Sveta Martinovića. Iako je blagovremeno upozoren na opasnost i dobio nalog da se sa Bajičkim odredom povuče gore u planinu, on je i dalje ostao na Gorniču, u neposrednoj blizini grada, smatrajući da će odatle ipak bolje obavljati zadatak koji mu

---

[11] Iako je postupak prema zarobljenim Talijanima bio dobar, oni su se kasnije pokazali kao vrlo okrutni. Predvodili su kaznene ekspedicije i prepoznavali borce koji su učestvovali u pojedinim akcijama, te su mnogi strijeljani. Tako su zarobljenici postaje sa Ivanovih korita prepoznali učesnike Majstorsko-čavorskog odreda, koji su učestvovali u napadu na njihovu postaju te su mnogi strijeljani, selo zapaljeno, a stanovništvo pobijeno ili internirano.

je bio povjeren. On, očigledno, nije dobro procijenio situaciju poslije prvih naših neuspjeha i nije shvatio da mu prijeti neposredna opasnost. Sva njegova nastojanja da izađe iz blokade ostala su bez uspjeha. I kada je uvidio da izlaza nema, zauzeo je dostojanstven stav i herojski je poginuo. Razdrljio je košulju i viknuo: »Pucajte! Ovo su komunističke grudi!« I u zadnjem času života bio je divan kao što je uvijek bio vedar, otvoren, smion i neustrašiv. Zvali smo ga Sveto Planina, istinski je to i bio.

Prilikom jednog iznenadnog upada u selo Bjeloše Talijani su uspjeli da uhvate tri omladinca (Luku Jovanovića — službenika, Luku Perovića — studenta i Boža Jovanovića — zemljoradnika, sve iz Bjeloša). Od njih je samo Luka Perović bio član Partije. Oni su 25. jula pošli na gubilište pjevajući. Prilikom strijeljanja odbili su da im se zavežu oči. U momentu strijeljanja nekoliko talijanskih vojnika palo je u nesvijest. Bilo je naređeno da strijeljanju prisustvuje sve stanovništvo radi zastrašivanja. Ali, poslije ovoga, strijeljanja su vršena samo noću.

Represalije su vršene i nad stanovništvom u gradu. Talijani su hapsili i mlatili masovno. Zatvori su brzo napunjeni taocima iz grada i okolnih sela. Razjareni zbog događaja od 13. jula, sjutradan su na komade isjekli člana Partije Milutina Ivanovića, radnika sa Cetinja.

Drugovi koji su pali u ruke neprijatelja držali su se herojski na gubilištu, i to kako članovi Partije, tako i vanpartijci. To je pokazalo koliki je uticaj Partije i kakav je ona moral stvorila u narodu.

Poslije prvih velikih uspeha, a zatim veoma žestokih represalija, došlo je do izvjesnog predaha u borbi. Okupator je uz pomoć domaćih špijuna i petokolonaša otpočeo masovna strijeljanja, interniranja žena, djece, staraca, i strahovitu pljačku i paljenja po selima. Petokolonaši su pozivali ljude da polože oružje i da se predaju, uvjeravajući ih da su okupatorske vlasti velikodušne i da se neće svetiti. Kazniće se samo organizatori, a ostali će biti pošteđeni, govorili su oni. Mnogi učesnici u borbama su nasjeli ovoj propagandi i vratili se kućama, ali su odmah bili internirani. Tako su u toku druge polovine jula okupatorske jedinice prošle čitavom teritorijom koja je bila oslobođena. Nastalo je masovno interniranje u Albaniju i Italiju. Iz straha od novih represalija narod je bio protiv izvođenja oružanih akcija. Može se slobodno reći da su i odredi u toj situaciji preživljavali izvjesnu krizu i do kraja bili stvarno u defanzivi.

U takvoj situaciji iz osnova izmijenjenoj i ozbiljnoj, trebalo je preduzeti mjere i ponovo uzeti stvar u ruke. Prije svega, trebalo je srediti odrede i u njima orijentisati komuniste i ostale pripadnike na aktivan politički rad u masama; održati čvrste veze pripadnika odreda sa narodom; onemogućiti djelovanje petokolonaša i vezati mase za ciljeve narodnooslobodilačke borbe. To je bio krupan zadatak i preduslov za ponovno organizovanje oružane borbe.

Odredi su se za kratko vrijeme sredili i prilagodili novim uslovima. Razvili su intenzivan politički rad u selima, tako da je vrlo brzo suzbijen uticaj pete kolone. Pristupalo se formiranju četa u svim selima gdje su postojali odredi, a tamo gdje zbog nedovoljnog broja boraca nije bilo uslova za formiranje četa, ovi su i dalje ostali (u katunskoj nahiji, Konaku i drugim krajevima). Početkom avgusta su i u samom Cetinju formirana četiri odreda od po 25 boraca. Privremeni vojni komitet je već 8. avgusta izdao naredbu svim komandirima četa da ispitaju mogućnost izvođenja oružanih akcija. Pored ostalog, u naredbi je posebno istaknuto da se neprijateljski špijuni likvidiraju. Odmah zatim, 11. avgusta, Privremeni vojni komitet izdao je proglas narodu u kome je analizirao situaciju nastalu poslije kaznenih ekspedicija, ukazao na katastrofalne posljedice rada špijuna i pete kolone i pozvao narod da stupa u jedinstvenu borbu protiv okupatora i napada neprijatelja gdje god se za to ukaže prilika.

Mada se nije odmah otpočelo sa oružanim akcijama na teritoriji sreza cetinjskog, Partija je, zahvaljujući predanom radu komunista i ostalih boraca, ubrzo uzela situaciju u ruke i obezbijedila potpuni uticaj u masama. Na čitavoj teritoriji odvijao se uporan rad po svim linijama, tako da su ubrzo stvoreni uslovi da se ustanak ponovo razvije i dobije potpuno organizovane oblike i u vojničkom i u političkom pogledu — da njegove snage dobiju puni zamah i potpunu prevlast na čitavoj teritoriji koja je oslobođena u prvim danima. Uz to su i odbori Narodnooslobodilačkog fonda, u gradu i u selima, razvili veliku aktivnost za prikupljanje namirnica i drugih potreba za borce, što je takođe bilo od velikog značaja za rad i život partizanskih jedinica.

Na partijskoj konferenciji za srez cetinjski, koja je održana 12. septembra 1941. godine na planini Stavoru, data je analiza i ocjena vojne i političke situacije i doneseni su zaključci za dalji rad partijske organizacije i dejstvo partizanskih jedinica. Partijska konferencija, kojoj je prisustvovao i sekretar Pokrajinskog komiteta Blažo Jovanović, pozitivno je

ocijenila rad partijske organizacije i partijskog rukovodstva. Izvršen je i izbor novog partijskog rukovodstva. Sastav Mjesnog komiteta, koji je izabran na ovoj konferenciji, bio je: Veljko Mićunović — sekretar, Filip Bajković, Vojo Biljanović, Danica Marinović, Vojo Ražnatović i Blažo Jošov Orlandić — članovi. Dotadašnji sekretar Mjesnog komiteta Niko Rolović određen je za sekretara sreskog komiteta sreza barskog.

Nešto kasnije, odlukom Pokrajinskog komiteta, Mjesni komitet sreza cetinjskog podignut je na rang Okružnog komiteta Cetinja, a dotadašnji Okružni komitet je resformiran.

Za rukovođenje partijskom organizacijom na Cetinju, formiran je Mjesni komitet, jer je direktno rukovođenje od strane Okružnog komiteta bilo otežano. Sastav ovog Mjesnog komiteta bio je sljedeći: Milovan Vujović, radnik — sekretar, Stana Tomašević, učiteljica i Milutin Nikolić, student — članovi komiteta.[12]

Zaključci partijske konferencije imali su velik uticaj na dalji rad i razvitak partijske organizacije, kao i na dalji razvoj ustanka u ovom kraju.

U prvoj polovini oktobra formirana je Lovćenska brigada, čiji je štab rukovodio svim jedinicama u srezovima cetinjskom i barskom.

U isto vrijeme formiraju se i prvi teritorijalni bataljoni.

Početkom oktobra formiran je bataljon »Bajo Pivljanin«, u čiji su sastav ušle Gornjoceklinska i Ljubotinjska četa i odredi iz sokolske opštine, Dobrskog Sela i Konaka. U prvoj polovini oktobra formiran je i bataljon »Carev Laz«, u čiji su sastav ušli odredi iz Donjeg Ceklina.

U ostalim opštinama i dalje su ostali odredi, koji su krajem oktobra dobili naziv vodovi.

Dvanaestog novembra je izdata naredba za formiranje posebnog Lovćenskog bataljona za operacije u Sandžaku, koji je već 1. decembra učestvovao u napadu na Pljevlja. U sastav ovog elitnog bataljona, od ukupno 350 boraca, ušle su 4 čete iz sreza cetinjskog — Katunska, Ljubotinjska, Ceklinska i Sokolska — sa 280 biranih boraca.

Tokom decembra formirani su ostali teritorijalni bataljoni — Gornjolješanski i Čevsko-bjelički, kao i samostalna Cucko-ćeklićka četa.

Prerastanje odreda u vodove i čete, a zatim i bataljone nije bilo samo formalno — promjena naziva jedinica, već stvarno — rezultat jednog pozitivnog procesa u razvoju odreda.

---

[12] Sastav rukovodstva dat je po ličnom sjećanju.

Oni su se bili već toliko učvrstili da se postavilo kao nužno njihovo organizovanje u veće i čvršće jedinice. Stvaranje bataljona je u stvari predstavljalo organizaciono i vojničko učvršćenje naših partizanskih jedinica i bilo je izraz njihove sposobnosti za borbeno dejstvo. I upravo sa prerastanjem odreda u veće i čvršće vojne jedinice ponovo počinje izvođenje oružanih akcija. Istovremeno je, zahvaljujući upornom političkom radu, u narodu stvoreno uvjerenje o opravdanosti izvođenja oružanih akcija i učvršćena vjera u vojničku spremnost partizanskih jedinica za efikasnu borbu protiv okupatora, naročito poslije formiranja Lovćenskog bataljona koji je poslat na Pljevlja.

Danica MARINOVIĆ — PEJOVIĆ

SEĆANJA NA BREŽIČKI POHOD

Iz Griža je išla u pravcu Celja partizanska kolona. Dva dana se odmarala na senjacima seljaka Naprudnika, Novaka i Kajtna, stigavši posle napornog marša iz Dobrovlja. Tamo je dva dana ranije doživela svoju prvu veliku pobedu nad Nemcima. Takvu pobedu su u Sloveniji zabeležili još samo Gorenjci 1942. godine u borbama kod Dražgoša. Naš 1. štajerski bataljon bio je ponosan.

Put je išao desnom obalom Savinje do petrovškog mosta, zatim smo prešli na drugu obalu i preko Lopata kod Celja kretali smo se laganim korakom prema Dramljama. Kada je Celje ostalo iza nas, počeo je da pada sneg. Put prema Dramljama nije niko poznavao, pa ipak smo se posle nekoliko časova našli pred selom. Sneg je padao sve jače. Dramlje smo obišli i oko pet časova izjutra došli smo do jedne usamljene seoske kuće u šumi, prilično daleko iza sela u kojoj smo ostali u toku dana.

Dan smo proveli prilično mirno, mada bez hrane. Popodne je stigla vest da u našem pravcu idu Nemci, ali se tog dana s njima nismo sreli. Čim se smračilo nastavili smo put i u blizini Ponikve prešli železničku prugu i produžili u pravcu Slivnice. Išli smo cele noći i u praskozorje se našli ponovo kraj jedne usamljene seljačke kuće u blizini Ljubečne. Bili smo mokri i promrzli, jer nam je sneg, koji je padao već puna dva dana, skoro bio do pojasa. Dan smo ponovo proveli bez tople hrane, u senu i u štali. Oko tri časa po podne Nemci su nedaleko od nas jurili po šumi i pucali u prazno. Svi smo bili spremni za borbu, ali do sukoba nije došlo. Uveče smo nastavili put.

Prvi štajerski bataljon je imao veliki zadatak. Morao je bezuslovno stići na Bizeljsko, gde su tada Nemci uveliko raseljavali stanovništvo, tu preći na akcije i sprečiti neprijatelja u tome. Zadatak bi bio potpuno izvodljiv da nas u tome nisu sprečavali dubok sneg i svakodnevne borbe i hajke. Ovaj bre-

žički pohod je vodio Franc Rozman Stane, a s nama su bili i Silas, Petar Stante Skala, Sergej Krajger, Zidanšek, Bor i Toledo — koji je nekad bio učitelj u Rušama i španski borac.

Sneg je već bio do pojasa i mi smo ponovo upali u njega kada je pao mrak. Izjutra smo, posle dugog i napornog marša, došli do jednog malog zaselka kod Sv. Helene iznad Slivnice.

»Ovde ćemo ostati preko dana«, rekao je Stane, posle čega smo se jedan za drugim zavukli u seno da bismo prespavali taj dan u miru, malo se odmorili i toplotom svog tela osušili odelo, koje je bilo mokro kao da smo plivali u njemu. Da li ćemo šta jesti? Ne, na hranu niko nije ni pomišljao, jer nije bilo ničeg. O straži su se starali Lojze Vreskov i Silas. Menjala se svakog sata, da bi se na taj način svakom pružila prilika da se odmori i što manje smrzava. Oko jedanaest časova neko je počeo da nas budi. Robin mitraljezac je vikao na jednog druga: »Šta larmaš i što nas budiš?« Ovaj mu je odgovorio da bude miran ako hoće da dobije kuvano vino. Vino je bilo gorko, ali je svako od nas zamišljao da je slatko. Posle ovoga smo ponovo svi pospali.

Oko 13 časova Stane je za svaki slučaj poslao dvojicu u patrolu. To su bili Don i Curk. Polako su išli prema vrhu odakle smo izjutra došli. Sneg je prestao da pada, tako da je trag iza nas bio širok najmanje pola metra. Bio je baš Dan svih svetih, 1. novembar. Kada su zašli oko male okuke, pred njima se iznenada pojavio civil u kišnom mantilu, koji je munjevito izvadio automat ispod mantila i povikao: »Hände hoch«. Drugovi su podigli ruke, jer se sve to desilo tako iznenada, da nisu ni mogli misliti na revolvere.

Čas kasnije su se pribrali, pogledali se za trenutak i razumeli. Don je brzo stavio ruku u džep, ali nije mogao izvući revolver, jer ga je Nemac preduhitrio metkom u nogu iznad kolena. U tom trenutku Curk je udario gestapovca svojim snažnim rukama u lice, oborio ga u sneg, uzeo njegov automat i otkopčao bombe koje je imao o pojasu. Gestapovac je od snažnog udara u lice smesta oslepeo. Curk je priskočio Donu u pomoć, a onda su obojica pošli do svojih drugova koji su još dremali i nisu znali šta se dešava u njihovoj blizini.

»Na noge! Švabe!« povikao je Curk. Posle nekoliko minuta kolona je bila spremna za pokret, a i za borbu ako ustreba. Nemcima nije bilo teško da nađu put do nas. Izdala nas je široka staza, a jedan seoski mladić se potrudio i otišao u Celje da javi Gestapou. Nemci su tog dana mobilisali i tamošnje meštane, naoružali ih austrijskim karabinkama i dali svakom po 11 metaka, da bi im pomogli u borbi.

Stane je naredio da kolona krene prema susednom imanju, gde je počinjao deo šume. Čim je kolona krenula, srela je dve žene koje su nosile neke korpe. Iznenada su se okrenule i počele bežati, a mi smo videli da su to preobučeni gestapovci. Odmah posle toga počeli su da lete hici iz susedne kuće. Ko to puca? Nemci se nisu videli, a meštani valjda nemaju oružja i verovatno oni ne pucaju? Nešto tako još nismo doživeli. Međutim, prevarili smo se. Ovog puta na nas su prvi put pucali meštani, izdajnici svoje domovine — vermani.

Odjeknula su još dva pucnja, a onda je neko od naših opalio. Jedan bledunjavi postariji čovek je ležao na samom uglu štale. Tri njegova »pajtaša« smo uhvatili ispod salaša, gde su se krili iza nekih dasaka i ispod kola. Svima smo uzeli puške i municiju. Oni su nam rekli da su ih Nemci poslali kao izvidnicu. Kada smo ih upitali gde su Nemci i koliko ih ima, nisu znali da nam kažu. Stane im je omogućio da biraju između dve stvari: pošto su meštani i dobro poznaju ove krajeve, treba da nas vode tako da se ne susretnemo sa Nemcima, ili će dobiti metak u glavu ako nas prevare. Morali su da se povinuju i da nam pokazuju put. Na ovo rešenje su odmah pristali, bili su nekako ravnodušni i nije im se mnogo žurilo. Računali su da će doći do borbe i da će tada moći da pobegnu. Kada smo došli do šume, oni na čelu su se iznenada zaustavili. Nekoliko stotina metara ispred njih je bilo mnogo Nemaca. Sa vrha, preko jednog brdašca, kretala se nova kolona. Povukli smo se malo dublje u šumu i zauzeli položaje.

Na našem položaju je vladala najveća tišina, ali je svako mislio na to kakav će biti rezultat borbe. Ko će prvi opaliti?

Nemci su polako išli prema uzvišici, drugi su se spuštali niz padine, pravili su neku vrstu potkovice. Mi smo smatrali da im je cilj da nas opkole. Dubok sneg je i njih sprečavao u akciji, a za nas je, s jedne strane, to bila povoljna okolnost a, s druge rđava, jer smo znali da ćemo imati velike teškoće u povlačenju. Njihovi glasovi su bili sve bliži, reči su bile razgovetnije, mada su se sporo približavali.

»Vatra!« tišinu je prekinuo glas komandanta. Nekoliko crnih figura počelo je da se valja po snegu. Posle nekoliko sekundi pucali su i Nemci. Mada su bili mnogo bolje naoružani od nas, u prvom naletu nismo imali nijednog ranjenog ili mrtvog. Sneg je padao na nas sa drveća, a ispred položaja se video oblak dima. Borba je trajala oko četvrt sata, a mi još nismo imali nijednu žrtvu.

Međutim, za nas je situacija postajala sve ozbiljnija. Nemci su počeli da se približavaju sa obe strane, a bilo ih je mnogo više od nas. Trebalo se povlačiti. Ali kuda? Šumica je

bila mala, oko nas svuda vinogradi, desno čistina i taj đavolji sneg po kome se ne može trčati.

Šta onda? Uzbrdo je nemoguće, ne može se ni pravo u njihovu vatru, preostaje samo dolina na desnoj strani. Nju je Stane i izabrao.

— Za mnom, spasavajte se kako ko može, povikao je Stane i zagazio u prtinu. Niko nije pomislio da ide svojim putem, svi su pošli za komandantom koji se nalazio na čelu. Neprijateljeva vatra je iznenada prestala. Šta to treba da znači? Da li misle da nam negde preseku put? Nije bilo ni jedno, ni drugo. Nemci su bili u prvom trenutku toliko iznenađeni ovim smelim skokom, da su zaboravili da pucaju. Bili su uvereni da će na čistini sve da nas pobiju.

Ćutanje na njihovoj strani je trajalo možda minut-dva, ali za nas je to mnogo značilo. Ponovo je odjeknula paljba, meci su fijukali iznad glava i među nogama. Prvi je pao Don.[1] Drugovi su mu pomagali da krči prtinu, ali pošto je ranije bio ranjen s mukom je išao iza nas. Nekoliko minuta kasnije pao je i Peter Šprajc Jur, rodom iz Megojnice kod Celja. On je bio jedan od starijih komunista, koji je izdržao mnoga politička hapšenja i pred kapitulaciju stare Jugoslavije došao iz logora u Bileći. Nekoliko sekundi kasnije pao je ispred mene jedan drug od nepunih dvadeset godina. Bio je to Juvan, ne sećam se njegovog partizanskog, a ni pravog imena, sin proletera iz Trbovlja. Pogodio ga je metak direktno u glavu. Nije se ni moglo misliti da ga ko ponese. Svako je u tom trenutku video istu sudbinu. Bacali smo rančeve u sneg da bismo bežali što lakše. U toku borbe su pali i izdajnici koje smo vodili sa sobom. Pala su još dva druga čijih se imena ne sećam.

Prvi su se već približavali kapeli, još malo pa će biti bezbedni, ako im ko ponovo ne stane na put. S velikim naporom su se prebacili preko grebena i ostali drugovi. Čim smo se našli na drugoj strani, mada nas meci više nisu mogli dostići, mi se nismo zaustavljali. Brzo smo prešli na obližnje brdo, jureći pored jedne kuće za koju nam se učinilo da je bila gostionica. Pred njom su stajale neke žene koje su uzdisale: »Jadni ljudi!« Na brzinu su donele nešto hleba, vina i cigareta.

Uskoro smo došli do šume koja se daleko protezala i spajala sa planinskim šumskim kompleksima. Stali smo za trenutak da se izbrojimo. Niko nije bio ranjen, ali je nedostajalo pet drugova. Bilo nam je veoma teško za palim drugovima. Posle kratkog odmora smo produžili preko mnogih brdskih vrhova i dubodolina. Nekako se išlo do noći ali onda su nastale teškoće,

---

[1] Angel Besednjak Don, proglašen je za narodnog heroja.

mada se povremeno pojavljivao mesec kroz oblake. Po koji put su zastajali Stane, Modras i Silas gledajući kartu — specijalku, da bi odredili pravac prema Buhoru. U međuvremenu su ostali stavljali kundake ispod glave i dremali. Mučila nas je i glad, jer dva dana nismo ništa jeli.

Išli smo cele noći. Pre svanuća smo bili negde usred Bohora. Planina nas je primila mokre, umorne i gladne. Nigde se u blizini nije videla nijedna seljačka kuća, svuda samo beskonačne šume i oštri vrhovi. Ulogorili smo se usred šume i uskoro su planule vatre. Nismo mogli zaspati, jer smo bili suviše mokri, niko nije imao kakvo ćebe, sve smo to sa rancima dan ranije pobacali u sneg.

Oko deset časova pre podne komandir Savinjske čete je upitao: »Ko želi da ide u patrolu?« Javili smo se: njegov brat Lado, koga smo zvali Mirko, moj najbolji drug Peter — kome je dan ranije poginuo otac i ja.

Brzo smo se spremili. Krenuli smo između visokih stabala smreka i stigli u jedan dubok jarak, odakle se teren diže prema povećoj uzvišici. Kmet nam je rekao da odemo na susedno brdo i otud osmotrimo da li je sve u redu. Išli smo oko jedan sat i našli smo se pred jednim malim proplankom. Videli smo neku kućicu iz koje se pušilo. Nekoliko koraka dalje bila je mala štala, a još dalje druga kućica. »Šta da radimo?« upitao je Mirko. »Idem unutra pa neka bude šta hoće, gladan sam kao vuk,« rekao je i odlučno pošao napred.

Zakucali smo na vrata. »Napred« — javio se prilično dubok muški glas. Čovek srednjeg rasta i prilično bledog lica, postao je još bleđi kada je ugledao pred sobom tri naoružana čoveka. »Ništa se ne plašite«, rekao je Mirko. »Naši smo — partizani«.

Ne čekajući da nas domaćin ponudi, seli smo oko peći koja je prijatno grejala. Zamolili smo ga za nešto jela, jer već dva dana nismo ništa okusili. Ženu i decu nismo videli, ali dok smo se grejali pored peći, on je otišao u susednu sobu. Doneo nam je neku čorbicu i malo kačamaka. Pošto je u sobi bilo toplo, malo smo porazgovarali sa domaćinom, ali nam se nije išlo. Oko 13 časova pozvao nas je na ručak. Prihvatili smo. Posle ručka smo još malo sedeli, a onda smo se spremili za odlazak.

Slavc — partizansko ime Petera — ustao je i rekao da ga pričekamo, jer će se odmah vratiti. Tek što je izašao, povikao je iz sve snage: »Ivo, Mirko — Švabe!« Kao da je grom u nas udario, skočili smo i dohvatili puške. Mirko je uzeo ranac, a ja Slavčevu pušku i izjurili smo iz kuće. Domaćin je bio bled, još

više je prebledeo kada je Slavc viknuo, ali nekako nije bio suviše uzbuđen. Kada smo došli do ugla kuće, primetili smo Nemce. Bilo ih je mnogo. Približavali su se ovoj kući razvijeni u strelce. Mirko je potrčao u šumu iznad kuće, a ja u pravcu štale. Slavca sam video na levoj strani štale, jurio je u dolinu. Povikao sam za njim da ne ide u dolinu. Pogledao sam u pravcu Mirka i video da su mu odleteli ranac i puška. Dobio je rafal u kundak, a jedan metak mu je presekao kaiš ranca. Ranac je odleteo u sneg. Za mnom i Slavcem su leteli meci na sve strane, ali smo u početku dobro prošli. I ja sam pošao levo, malo niže od štale, ali ne za Slavcem, a zatim sam krenuo desno prema šumi, jer sam osećao da je na toj strani malo sigurnije nego u dolini. Bežao sam ivicom nekog šipražja, dok se nisam sapleo o neku granu i pao. Puška mi se zaplela u šipražje i ostala da visi. Nemci su videli da smo samo trojica i jurili su za nama, tako da nisam smeo da se vratim. Uskoro sam primetio krvav trag i poverovao da je Slavc ranjen, ali pošto je dobro bežao, mislio sam da nije ništa ozbiljnije. Jurio sam u cik-cak liniji. Pucnjava je uskoro prestala. Kada sam izašao na vrh brda, našao sam put, ali u snegu nije bilo nikakve prtine. Naslonio sam se na jednu jelu i čekao oko pola časa da se pojavi ko od drugova. Niko se nije pojavljivao i zato sam pošao dalje. Hodao sam oko pola časa, a onda sam se iznenada ponovo našao pred kućom, odakle smo počeli da bežimo. Mraz mi je ulazio u kosti. »Neka đavo sve nosi. Pre sam jedva pobegao, a sada im ponovo padam u ruke«, pomislio sam i ponovo krenuo uzbrdo. Našao sam svoj trag i video da su sa šipražja skinuli moju pušku. Ponovo sam išao starim putem i kada sam stigao do vrha primetio sam da je neko dolazio s desne strane odakle sam nešto ranije i ja skrenuo i da je otišao dalje. Misleći da je ko od mojih drugova, pošao sam istim tragom.

Ovo potucanje je trajalo oko sat i po. Računao sam da će uskoro noć i zbog toga sam ubrzao korak. Stigao sam na jedan proplanak i ugledao nekoliko kuća. Dok sam razmišljao na koju stranu da krenem i gde se u stvari nalazim, iznenada je ispred mene neko radosno uzviknuo. Hteo sam da izbegnem susret, ali sam poznao Mirka. Zagrlili smo se kao da se nismo videli čitavu večnost. U ruci je držao dobar komad štrudle. Brzo smo ga pojeli.

— Prokleti Nemci, razbili su mi pušku. Gde je Slavc? Uh, strašno sam gladan, hajdemo u onu kuću, nešto ćemo sigurno dobiti. Možda i koju čašu vina.

Pristao sam. Od oružja Mirko je još imao revolver, a ja bombu. Za svaki slučaj.

U kući je bilo pravo veselje. Odjekivala je pesma, a i zvuci harmonike. Računali smo da je to gostionica. Međutim, nije bila gostionica već neko domaće veselje. Ispred podruma smo videli domaćina i još jednog civila. Pogledali su nas malo čudnovato, ali kad smo zamolili za hleb i malo vina, odmah su nam dali. Domaćina je interesovalo odakle smo i odakle dolazimo. Rekli smo da smo iz Bizeljskog i da smo pobegli od Nemaca koji preseljavaju stanovništvo iz tog kraja. U toku razgovora na pragu se pojavilo nekoliko muškaraca. Dvojica su došla do nas. Počeo je razgovor o raznim domaćim stvarima. Domaćin nas je pozvao u sobu, ali smo odbili, jer mu nismo verovali. Onda nas je pozvao u podrum. Doneo je još jedanput čašu vina, ali nismo hteli da ostanemo ni u podrumu. Mučilo nas je neko predosećanje. Stalno mi se vrzmalo po glavi da nam pripremaju neku zamku i da će nas tu zatvoriti. U toku razgovora sva četvorica su nas gotovo opkolili, a to smo odmah primetili i povukli se nekoliko koraka. Iskoristio sam poslednji trenutak. Nekako instinktivno sam povikao: »Mirko, beži!« Posle ovih reči i ja sam pojurio. Za mnom je potrčao domaćin vičući: »Stoj, balavče, pucaću!« »Pucaj«, pomislio sam, »ako me ne oboriš prvim metkom, nećeš ni kasnije«. Nisam više mogao bežati, bio sam suviše umoran. Pre su nas progonili Nemci, a sada domaći izdajnici. Zavukao sam ruku u džep, izvukao bombu i brzo se okrenuo. Domaćin nije imao nikakvog oružja, osim jednog štapa u ruci. Kada je video da držim pripremljenu bombu, počeo je polako da uzmiče, a ja sam stavio bombu ponovo u džep i nastavio put. Na ivicu šume sam stao da sačekam Mirka. Čekao sam nešto više od 15 minuta, ali se on nije pojavljivao. Bio sam već zabrinut i hteo sam da pođem, ali se u tom trenutku čuo dogovoreni znak. Došao je razbarušene kose, bez kape i mantila, a i bez pištolja.

Kada je skočio i počeo da beži preko dvorišta, na njega su se bacila trojica. U dvorištu se spotakao i pao. Odmah je izvukao revolver, ali nije stigao da opali. Dvojica su ga čvrsto držala, a treći mu je presekao nožem opasač i uzeo revolver. Zatim ga je uhvatio za kosu. Najpre ih je upozorio lepim rečima da nije nikakav bandit, već borac za slobodu, ali ništa nije pomoglo.

Odgovorili su mu da je došlo nemačko naređenje da sva sumnjiva lica, naročito naoružana, odmah prijave, ili da ih predaju policiji. Polako su ga podigli na noge. Dvojica su ga držala za rukave mantila, a treći za kosu. Kada je video da se lepim ne može ništa postići, počeo ih je nazivati raznim imenima, govoreći da su veliki izdajnici. A onda je svom snagom udario pesnicom u bradu čoveka koji ga je držao za kosu, tako da je odleteo u sneg, a onda je zamahnuo rukama napred i natrag.

Onoj dvojici je ostao mantil u rukama, a on je potrčao prema šumi gde smo se našli.

Bili smo ponovo zajedno. Oko devet časova uveče smo došli do rudnika Senovo. Zastali smo pred jednom kućom u kojoj se još videla svetlost. Zakucali smo na vrata. Otvorila nam je žena rudara koji se baš spremao za odlazak na posao u rudnik. Primio nas je ljubazno i ugostio hlebom i vinom. Odmah je znao da smo partizani i s njim smo se o mnogo čemu porazgovarali. Otišli smo zajedno u dolinu. Pokazao nam je put za Bohor i upozorio na neka važna mesta pored kojih moramo proći da se ne bismo izgubili. Putovali smo celu noć. Pre svanuća smo se uvukli u slamu kraj kuće jednog seljaka ispod Bohora. Spavali smo možda samo jedan sat, jer nam je bilo dosta hladno, a onda smo ustali i nastavili put. Cilj nam je bio da tog dana dođemo do Planine, a i dalje ako to bude bilo mogućno i ako nas šta ne iznenadi. Računali smo da ćemo iduće noći biti u Grižama. Ni u snu nismo mogli slutiti gde se sada nalazi bataljon pošto smo znali da su drugovi krenuli dalje.

Oko devet časova pre podne naišli smo na vrhu Bohora na prilično široko ugaženu stazu. Možda su Nemci ponovo pred nama? A možda nisu oni? Da slučajno nisu naši? Na to smo stalno mislili i odlučili smo da idemo tim tragom. Pratili smo tragove već skoro dva časa. Na putu smo videli u snegu mesta gde su ljudi sedeli i gde su se odmarali. Na mokrom snegu su se dobro raspoznavali otisci cipela i po tome smo zaključili da su pred nama naši drugovi. Nismo se prevarili. Primetili smo ih iza jedne okuke. Odmarali su se. Odmah smo se javili Stanetu i ispričali mu ceo događaj. Svi su smatrali da smo izginuli, jer se čulo puškaranje. Slavc nije dolazio i od tada ga više nismo videli. Bio je ranjen prilikom begstva i uspeo je da se odvuče do jednog seljaka. Srećom, seljak je bio dobar i krio ga je skoro sedam meseci. U toku proleća Antonesko i Modras su otišli sa svojom četom na Kozjansko i Slavc se njima pridružio. Odatle je kasnije otišao u Hrvatsku i tamo ostao sve do oslobođenja.

Još u toku puta od bataljona su se odvojili Skala, Rudo, Sergej i Štefan, koji su otišli u Lesičnu, gde je u kući Kolarevih bila prva partizanska javka. Tu ih je morala čekati hrana. Hrane je zaista bilo dosta, ali je došlo do manje izdaje, tako da su se jedva spasli. Hrana nije dospela do gladnog bataljona.

Mirko i ja smo, dakle, uspeli da pronađemo svoj bataljon i sada nam je bilo lakše. Išli smo još oko pola sata i došli do lovačke kuće »Federmaus«. Tu smo ostali u toku celog dana. Grejali smo se oko vatre i više puta pričali jučerašnje događaje. Oko tri časa po podne po našem tragu je došla jedna stara žena. Bila je to dobra i poštena žena iz Bohora, zvala se Tonka Žvar

(umrla je 1951). Donela je pun ranac suvih krušaka. Svaki je dobio po jednu, a dvojica dve.

Kada je počeo da pada mrak, pošli smo odatle i oko deset časova uveče stigli u Golobinjek kod Planine. Tu je Curk poznavao jednog seljaka, u čijoj kući su nam skuvali »ajdove žgance« (kačamak od heljde).

To su bili seljaci Anton Senica i Ivan Gračnar. Kod prvog je u toku dana bio štab. Oko jedanaest časova smo krenuli dalje, ali tek što smo prešli oko 500 metara, počela je da pada kiša. Zato su neki od nas predlagali da se vratimo, da se dobro naspavamo i odmorimo i da noću nastavimo put. Skoro polovina drugova je bila za to da ostanemo i nekako smo uspeli da nagovorimo komandanta Staneta. Odlučio je da se vratimo. Neki su otišli da spavaju u senu, drugi u štali, a naša četa sa drugom Lojzetom na čelu polegala je iznad svinjca.

Oko pola dva sam otišao na stražu. Stajao sam iza jedne grede i posmatrao šumu, kroz koju je vodila obična seoska staza. Snežna belina bi zasvetlela kada bi se pokazalo sunce iza oblaka. Zasneženi vrhovi su blistali u popodnevnim zracima. Posmatrao sam sve ovo čitav sat. Tada se na ivici šume pojavio jedan civil. Zastao je i nekoliko trenutaka posmatrao okolinu. Zatim je polako krenuo prema seoskoj kući. Oko sto koraka iza njega se pred šumom pojavila grupa naoružanih Nemaca. Bilo ih je sedmorica. Prvi je nosio na ramenu mitraljez. To sam dobro video i bilo mi je jasno šta to znači.

Drugove sam upozorio i bili su odmah na nogama. Buč je već legao na svoju »zbrojovku« i hteo da pusti rafale. Bili smo udaljeni oko 500 metara. Lojze ga je ipak upozorio da najpre moramo obavestiti i ostale borce i da ne znamo da li Nemci dolaze i iz drugih pravaca.

Lojze je bio u pravu. Svi su poskakali sa svinjca i brzo pozvali ostale drugove koji još nisu primetili neprijatelja. Čim smo se okupili, na brdašcu iznad kuće se već videla druga kolona Nemaca.

Komandant je naredio polazak i prethodnica je već žurila u određenom pravcu. I mi smo odmah krenuli za njom. Neprijatelj se brzo kretao prema kući sa obe strane, ali smo ga mi iznenadili žurnim povlačenjem. Čudio sam se kako nije pao ni jedan jedini hitac.

Brzo smo stigli na vrh uzvišice, a odatle smo se spustili u dolinu. Pred nama je žuborio nadošli potok Gračnica, a pored njega je vijugao put Planina — Jurklošter.

Kada su Nemci primetili da smo im pobegli, brzo su se okrenuli i odjurili, verovatno, do svojih automobila. Tako smo

mi zaključivali. Možda su nameravali da alarmiraju svoje ljude u drugim uporištima. Na svaki način hteli su da nam spreče povlačenje.

Morali smo se brzo odlučiti. Ispred nas je žuborio prljavi potok Gračnica. U njemu je bila voda do grudi. Ledena voda je pekla kožu, ali smo ipak za nekoliko minuta bili na drugoj strani. Put smo prešli u blizini jednog mlina, a odatle smo krenuli pravo prema jednom brdu koje je bilo tako strmo i okomito da smo se jedva peli. Retko bukovo drveće nije pružalo nikakvu zaštitu, a ispod mokrog snega se nalazila klizava trava. Nemci su išli tragom preko puta i pošli uzbrdo, bili su dvadesetak metara ispod nas kada se na putu zaustavio auto, a odmah za njim i drugi.

Nemci su poskakali na automobile, ali su ih preduhitrili naši drugovi, koji su se nalazili u blizini vrha. Curk je dobro nanišanio svojom »zbrojovkom« i već su se dvojica valjala ispod automobila. Neko je bacio i bombu i to nam je omogućilo da se odmaknemo od ovog opasnog mesta, s obzirom da su se neki nalazili još u blizini puta. Nemci su pucali, ali nije bilo žrtava. Iznenada su se na strmini okliznuli Blisk (brat Martina Grajfa) i Toledo, koji su bili u Pohorskoj četi, i skotrljali se niz brdo skoro do pred sam nemački auto. Toledo se brzo snašao, bacio bombu i obojica su ponovo pojurila prema brdu. Ali, posle nekoliko koraka Bliska je presekao rafal nemačke »zbrojovke«. Toledo je srećno umakao. Bio je lakše ranjen i Matevž.

Neprijatelj nije pošao za nama. Kad smo stigli na vrh mi smo se prebrojili i konstatovali da osim Bliska nismo nikog drugog izgubili. Bili smo utučeni, jer je bio jedan od najboljih boraca, čovek koji se ničeg nije plašio. Ovde se nismo dugo zadržavali. Pošli smo preko brda u pravcu Jurkloštra. Išli smo celo popodne i celu noć, sve do sedam časova izjutra. U toku noći smo sišli na put Rimske Toplice — Planina, skoro sve do Toplica. Kada smo došli do nekih mlinova, primetili smo kako povremeno svetlucaju reflektori automobila.

Uskoro je zabrujao motor ispred prve zasede. Mitraljezac je opalio, ali u trenutku kada je auto već prošao. Međutim, nije ga pogodio i vozilo je projurilo dalje. Mi, ostali, nismo pucali. Nismo znali ko se nalazio u njemu. Prema jednima — neki učitelj sa ženom, a prema drugima — Nemci koji su uplašeni stigli u Jurklošter.

Oko 5 časova izjutra prešli smo Savinju kod Šmarjete, nešto dalje od Rimskih Toplica. Zaustavili smo se tek u Golcama, iznad Št. Jederta, kod nekog rudara. On je ženu izjutra poslao u dolinu kod nekih poznanika da bi organizovala obave-

štajnu službu, a vraćajući se donela je nekoliko kilograma mesa za ručak. Pre nego što smo prešli Savinju, kod nekog seljaka smo pokupili nešto repe i kupusa, što smo pojeli s najvećim apetitom. Zadržali smo se kratko vreme i kod nekog bivšeg savetnika banovine, koji nas je ugostio sa nekoliko hlebova i nešto oraha.

Kod ovog rudara smo prvi put proveli dan u miru i odmoru. To je bila šesta noć napornog marša i opšteg stradanja. Ovde smo se prvi put dobro najeli, prvi put imali dobar ručak.

U toku marša smo, prolazeći pored seljačkih kuća, uzimali sve što smo našli ispod ambara i kozolca. Jeli smo sirovi kukuruz, smrznutu šargarepu i sve drugo na šta smo nailazili. Sve nam je bilo dobro, mada smo najčešće nailazili na prazne ambare.

Ako bismo uračunali i dobroveljske borbe, putovali smo punih deset dana. Skoro deset dana se niko nije izuvao i menjao rublje, svaki komad odela je bio mokar, a noge takoreći nismo osećali, one su bile gotovo u ranama od vode i mraza.

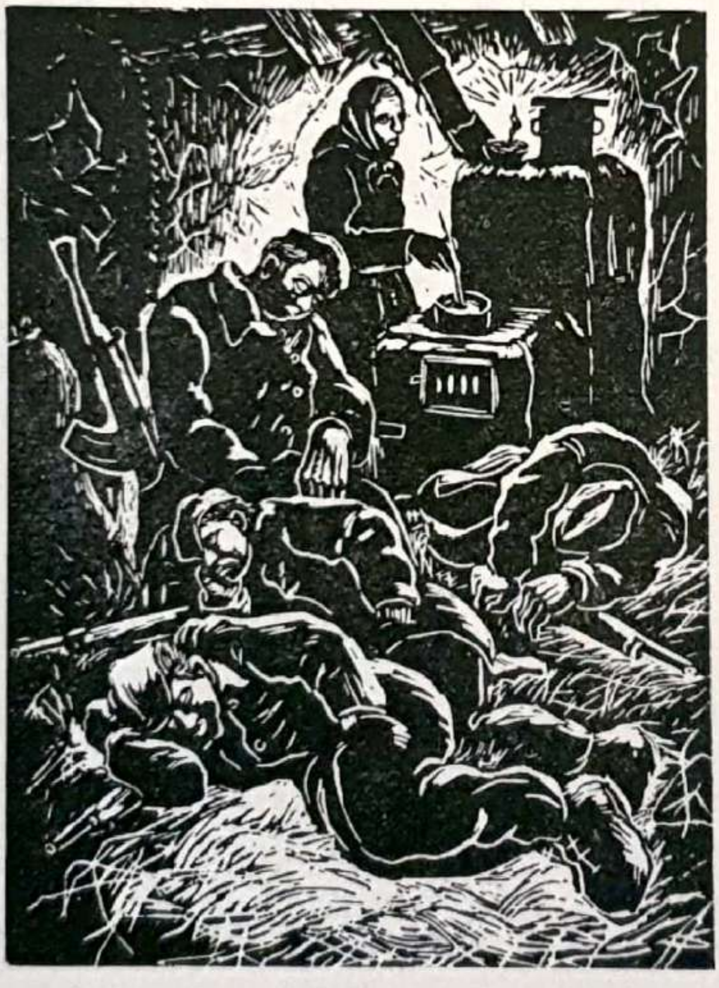
Popodne oko tri časa pozvao me je Silas: »Ivo, ti ćeš ići napred u Savinjsku dolinu, jer poznaješ ljude i put. U Grižama pripremi hranu i odmor kod seljaka«.

Za nekoliko minuta sam bio u sobi kod komandanta Staneta i Zidanšeka koji su već bili spremni da pođu sa mnom. Pošli smo preko brda Golce i spustili se prema Gornjoj Rečici. Išli smo prilično brzo. Uskoro smo prešli preko puta koji vodi za Gozdnik. U putu smo se zadržali kod seljaka Povšeta, za koga sam znao da je naš čovek. Kada sam mu rekao čiji sam, poverovao je, decu odveo u kuhinju, a ženu poslao da donese hleb i vino od jabuka. Ponudio nam je i rakiju. Ubrzo smo bili u prijatnom razgovoru. Žena nas je ponudila hlebom i svinjskim mesom. Posle dugog vremena oskudice to nam je veoma prijalo, a onda smo sve to zalili jabukovačom. Zbog mraka nismo mogli da se duže zadržimo i kad nam je domaćin pokazao put, krenuli smo dalje.

Noć nas je već hvatala i pošto preko Gozdnika nije bilo utabane staze pošli smo prema selu Zabukovici. Javili smo se seljaku Mohoru i zamolili ga da nam njegov sin bude vodič. Bez oklevanja je pošao s nama, osvetljavajući put štalskom lampom. Mada sam ovaj put dobro poznavao, ipak smo malo zalutali zbog dubokog snega i tako smo stigli do Petrovca na Gozdniku. Ovo mesto se nalazi na suprotnoj strani. U dolini su se jasno videla svetla rudnika Zabukovice, koji je bio od nas udaljen oko jedan čas. Stigli smo potpuno mokri, jer je počela da pada ledena kiša sa snegom.

Kod Petrovca smo se odvojili od našeg pratioca, kome smo se toplo zahvalili, a zatim produžili put u dolinu. Uskoro smo se našli na Britnim Selima, paralelno s rudnikom. Oko četiri časa izjutra smo stigli kod domaćina Brinara u Grižama. Domaćin je sa svojima brzo ustao. Njegova Mija je donela neka odela da ih obučemo dok se naša ne osuše, a i malo rakije da ne ozebemo. Bio sam u blizini kuće i zato nisam hteo da se presvlačim, već sam zamolio Staneta da me pusti da odem do svojih. Stane mi je dao za svaki slučaj svoj revolver i oko pet časova sam zakucao na kućna vrata. Nekako u to vreme su i ostali partizani stigli u Griže. Pre nego što je svanulo, svi su već spavali u mekom senu kod dobrih slovenačkih seljaka.

Ludvik ZUPANC

TRI TJEDNA U JUŽNOJ DALMACIJI

Nakon velikih provala partijskih organizacija u Dalmaciji 1936. godine nastalo je masovno hapšenje komunista, pa su se u najvećem broju mjesta našli u zatvoru čitavi partijski komiteti, pored velikog broja članova KP. Jedan dio komunista nije mogao izdržati policijska mučenja i priznavao je mnoge stvari za koje ih je policija teretila. Ovakvo držanje bilo je, nakon njihovog izlaska iz zatvora, povod za mnoge kasnije nesuglasice i sukobe koji su dovodili do formiranja frakcijskih grupa.

Zbog ovakve situacije u zatvorima stvorilo se mišljenje kod jednog dijela rukovodećih komunista u Dalmaciji (prvenstveno kod Vicka Jelaske), nakon izlaska iz zatvora 1937. godine, da je besmisleno ponovo formirati partijske ćelije i komitete, jer bi to moglo dovesti do novih provala i hapšenja. Ovo shvatanje našlo je svog odraza i u Dubrovniku, koji je također bio zahvaćen provalama i hapšenjima 1936. godine, što je dovelo do nezdravih odnosa među rukovodećim članovima Partije i otežavalo sređivanje partijske organizacije sve do kraja 1941. godine.

Ovakvo stanje i shvatanja, koja su zahvatila partijske organizacije u cijeloj Dalmaciji, naveli su CK KPJ da potkraj 1939. godine, nakon ranije neuspjelih pokušaja uvjeravanja Vicka Jelaske u njegov nepravilan stav, kako po organizacionim, tako i nekim drugim pitanjima, uputi u Dalmaciju Edvarda Kardelja i Mirka Bukovca da raščiste sa stavom i držanjem Vicka Jelaske i da formiraju novi Pokrajinski komitet.

Pred novoformiranim PK KPH za Dalmaciju prvenstveno je stajao zadatak da sredi organizaciono i političko stanje u partijskoj organizaciji u Splitu, koja je tada predstavljala centralni problem u Dalmaciji. Zbog toga PK u prvo vrijeme nije bio u stanju da pruži jaču pomoć u sređivanju partijskih organizacija i u drugim mjestima, iako je to bilo nužno. Zato i dolazi

do toga, da je PK uputio u Dubrovnik tek u prvim mjesecima 1940. godine Ivana Lučića Lavčevića sa zadatkom da se poveže sa poznatim komunistima Dubrovnika i da formira mjesni komitet. Kao osnovni zadatak tada se pred sve partijske komitete postavljalo: formiranje partijskih ćelija, uspostavljanje čvršće veze sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije i pružanje svestrane pomoći u njegovom organizacionom i političkom jačanju, formiranje i rukovođenje ostalim organizacijama koje su bile pod neposrednim utjecajem i rukovodstvom Partije (Narodna pomoć, organizacija žena, sindikat i druge).

Nakon povratka iz Dubrovnika, u kome se zadržao nekoliko dana, Lavčević je izvijestio PK o stanju u Dubrovniku i mjerama koje je preduzeo da bi se formirao Mjesni komitet. U MK su ušli: Ivo Čubelić, Bruno Radeljević, Miho Mrnarević i Martin Klarić; za političkog sekretara izabran je Ivo Čubelić, koji je smatran najpartijnijim i bio najmanje opterećen međusobnim nesuglasicama. Pokrajinski komitet složio se sa izvještajem i odobrio mjere koje je Lavčević sproveo. Drugovi koji su izabrani u MK i ranije su smatrani kao rukovodeća grupa komunista u Dubrovniku, iako formiranog rukovodstva nije bilo. No, i među njima su postojale neke nesuglasice.

Međutim, događaji koji su uslijedili ubrzo poslije formiranja Mjesnog komiteta remetili su njegov rad i često se mijenjao njegov stav. Najprije je napustio Dubrovnik sekretar Ivo Čubelić, što je izazvalo reorganizaciju Mjesnog komiteta. U novi MK ušao je Dušan Todorović (pored Radeljevića, Klarića i Mrnarevića).

U septembru 1940. godine, povodom demonstracija održanih na godišnjicu napada fašističke Njemačke na Poljsku, uhapšeni su Bruno Radeljević i Martin Klarić i odvedeni u koncentracioni logor u Lepoglavu. Time je bio nanesen težak udarac Mjesnom komitetu.

Zbog ove situacije u MK, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju upućuje na rad u Dubrovnik Slavka Ruskovića koji se u Splitu nije mogao dalje održati zbog policijskog progona, sa zadatkom da se uključi u rad i stavi na raspolaganje partijskoj organizaciji. Nakon dvadesetak dana Rusković je došao u Split i obavijestio PK da je uključen u rad Mjesnog komiteta, te da je izabran za njegovog sekretara. Ostali članovi MK su Martin Klarić (koji se vratio iz Lepoglave), Miho Mrnarević, Dušan Todorović i Pajo Čerović. Mjesni komitet je u ovom sastavu djelovao do sredine juna 1941. godine, kada ga, iz neobjašnjivih razloga i bez suglasnosti ostalih članova, Rusković napušta i bježi iz Dubrovnika, a da o tome nije obavijestio PK, koji ga

je tamo uputio na partijski rad. Otada pa sve do prve polovine novembra 1941. godine bio je Mjesni komitet veoma slabo povezan sa PK.

Moji prvi dodiri s dubrovačkim komunistima datiraju od vremena štrajka građevinskih radnika u Dubrovniku u ljeto 1939. godine. U to vrijeme radio sam u sjedištu Oblasnog odbora URSS-a u Splitu, u svojstvu sekretara Podsaveza građevinskih radnika za Dalmaciju. Za vrijeme tog štrajka u Split je jednom prilikom došao Martin Klarić, tada predsjednik podružnice Saveza građevinskih radnika Jugoslavije — Podsaveza za Dalmaciju u Dubrovniku. To je bio naš prvi susret i poznanstvo. Inače u toku štrajka u Dubrovnik je odlazio Duško Mrduljaš, predsjednik Oblasnog odbora URSS-a, radi pregovora o zaključenju kolektivnog ugovora sa građevinskim poduzećima. Mrduljaš je nas, koji smo radili u URSS-u kao stalni funkcioneri, upoznavao sa stanjem i odnosima u partijskoj organizaciji u Dubrovniku i sa situacijom u radničkom sindikalnom pokretu uopće u tom gradu. On je u to vrijeme bio i povjerenik CK KPH za formiranje Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, pa je imao ovlašćenja za formiranje partijskih organizacija u Dubrovniku. Ta partijska ovlašćenja omogućavala su mu da dolazi u dodir kako s komunistima koji su se nalazili među građevinskim radnicima (kao što je bio Martin Klarić), tako i sa drugima koji nisu radili u toj struci (Brunom Radeljevićem, Nikolom Mašenovićem i Ivanom Čubelićem). Sjećam se da nam je Mrduljaš iznosio nesuglasice koje su postojale između ovih rukovodećih članova KP u Dubrovniku. (Te nesuglasice spominjem samo zato, što su one stvarale kasnije teškoće kod sređivanja partijske organizacije u Dubrovniku, nakon što je pred konac 1939. godine formiran Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju — bez Duška Mrduljaša.)

U oktobru 1941. godine na sjednici PK KPH za Dalmaciju, kojoj je prisustvovao i Rade Končar, sekretar CK KPH, donesena je odluka da otputujem na područje južne Dalmacije, tj. na Pelješac i Dubrovnik, radi upoznavanja sa političkom situacijom na tom području i radi sređivanja tamošnjih organizacija. Na put sam krenuo između 5. i 7. novembra 1941. godine (tačnog se datuma ne sjećam). Putovao sam brodom »Šipan« na kojem je kao konobar bio mornar Pero Radovčić, a koji je bio veza između PK i Ivana Morđina Crnog, koji je u to vrijeme bio jedan od najistaknutijih komunista na Pelješcu i južnoj Dalmaciji. Odlučio sam da putujem ovim brodom računajući na eventualnu Radovčićevu pomoć, iako sam imao ilegalne isprave u redu.

O mom dolasku Morđin je bio unaprijed obaviješten. Poručeno mu je da me na pristaništu u Trsteniku na Pelješcu, ispred Janjine, netko dočeka sa dogovorenom lozinkom. Kada sam se iskrcao sa broda, prepoznao sam Branka Cvitanovića, studenta medicine, sa kojim me je jednom prilikom upoznao Rade Končar u Zagrebu, u ljeto 1940. godine. Tako nije ni došlo do upotrebe ugovorene lozinke, jer mi je bilo jasno da me on čeka. Doveo me je u Popovu Luku kod Janjine, gdje sam se sastao sa Crnim.

Od momenta susreta u Trsteniku sa Cvitanovićem do dolaska u Popovu Luku bio sam, po navici stečenoj u Splitu, oprezan i hodajući osmatrao sam svaki kutak, da me ne bi što iznenadilo. Tu moju opreznost primijetio je i Cvitanović. Skrenuo mi je pažnju da tu naročito što se tiče zapadnog dijela Pelješca, nema nikakve opasnosti i da se možemo slobodno kretati. Ovo me je iznenadilo. Naime, sve do dolaska na Pelješac znao sam i slušao o svireposti ustaških vlasti i proganjanju komunista, a sad, najedanput, kao da tu nema nikakve vlasti i da se krećem slobodno kao u ničijoj zemlji. Dodao je da su do tada jedino žandarmi pokušavali u dva navrata da uhapse Crnog, ali da je on svaki put uspio izbjeći hapšenje i da drugih progona nije bilo. Tada mi je postalo jasno da na Pelješcu ustaše ne ugrožavaju komuniste, a ni komunisti ustašku vlast.

Na Pelješcu sam se zadržao oko 4—5 dana. Detaljno sam se upoznao sa stanjem i situacijom. Utjecaj Partije na seoske mase na Pelješcu bio je značajan, a naročito u Pijavičinu, Potomju, Janjini i još nekim mjestima. Međutim, iako je već bio novembar, do tada još nije bilo nikakvih oružanih akcija. Ustaške vlasti pozivale su neka mlađa godišta u domobrane, ali se na poziv nije nitko odazivao. Grupa od 16 mladića iz Janjine i drugih sela, pozvanih u domobrane, povezala se sa Nikolom Bojanovićem, podoficirom bivše vojske, članom KPJ i skrivala se od žandarma, ali ni Pavelićevi žandarmi nisu pokazivali neku naročitu aktivnost u gonjenju ove grupe domobranskih obveznika. Čak nisu ispoljavali ni neku aktivnost u patroliranju ili izviđanju da bi doznali da li se što na Pelješcu događa. Kako reče Cvitanović — po danu čuvaju kasarnu, a po noći puške. Oni su, zapravo, bili jedina vlast na Pelješcu.

Pored žandarmerijske stanice u Janjini, Stonu, Orebiću i Trpnju postojalo je još nekoliko finansijskih stanica sa po 3 do 4 naoružana financa. Sa nekim od ovih stanica Cvitanović je održavao vezu i pripremao ih da se bez otpora predaju kod prve oružane akcije.

Formalno je postojala i općinska vlast u mjestu Kuna, koja nije politički ništa značila ni pravila bilo kakve teškoće u

radu našim organizacijama. Čak je i Jozo Rusković, koji je bio najkompromitovaniji kao komunista na Pelješcu (navodno je i bježao ispred hapšenja), legalno dobio propusnicu za odlazak sa Pelješca na Korčulu, gdje je namjeravao da završetak rata dočeka na okupiranom teritoriju. Propusnicu mu je kod tajnika općine izvadio Ivo Kalafatović.

Odmah nakon kapitulacije stare Jugoslavije Jozo Rusković je pripovijedao da je uzaludno poduzimati bilo kakve oružane akcije i da treba mirno sačekati završetak rata. On je osuđivao drugove koji su pozivali bivše vojnike stare vojske da sakriju oružje i da ga ne predaju ustaškim vlastima, jer će im kasnije trebati. Nagovarao je neke poznatije članove KP da bježe bilo kuda, samo da se ne zadrže na Pelješcu. Taj svoj paničarski stav tumačio je kao direktivu Partije (ovo, razumije se, nije imalo nikakve veze sa linijom ni sa direktivama KP). Zahvaćen strahom on je bio izgubio glavu do te mjere, da je nekuda lutao do Boke Kotorske i nazad, te po povratku nagovarao i Morđina da bježe zajedno na okupirani teritorij. Međutim, Morđin ga je oštro osudio i okvalificirao njegov bijeg kao oportunistički i izdajnički. Rusković je drugog ili trećeg dana boravka na Korčuli bio uhapšen i sproveden u splitski zatvor. U zatvoru se držao antipartijski. Klevetao je PK i širio sumnju među zatvorenim komunistima na račun članova PK, da se oni uspijevaju održati na slobodi u Splitu samo zato što su u službi OVRE (talijanska obavještajna služba). Ovakvo njegovo antipartijsko držanje vuče korijen iz njegovog shvatanja unutar partijskih odnosa i podrške koju je davao držanju i stavovima Vicka Jelaske i u svim situacijama, kada se god pokušavalo od strane CK da se sredi stanje i odnosi u partijskoj organizaciji u Dalmaciji. (To je naročito došlo do izražaja koncem 1939. kada je CK KPJ preko Kardelja i Mirka Bukovca poduzeo najenergičnije mjere da se prekine frakcionaštvo Vicka Jelaske i njegove grupe u Partiji i da se onemoguće njegove uzurpacije političke vlasti u partijskoj organizaciji u Dalmaciji.)

Na jednom od partijskih savjetovanja, koje je održano početkom 1940. godine, a kojeg je organizirao novi PK, kojem je prisustvovao i Jozo Rusković, pored pokušaja da brani Vicka Jelasku, on nije propustio priliku a da Morđinu ne izjavi da je Kremlj već ranije dva puta kapitulirao pred Splitom i da će i treći. Time je on ne samo izrazio neslaganje sa mjerama CK KPJ za sređivanje stanja u partijskoj organizaciji u Dalmaciji, nego i nagovještaj da u najmanju ruku neće pružiti podršku novoformiranom PK, koji je čvrsto i bez ikakvih rezervi usvojio liniju Partije i založio se za njeno sprovođenje. Videći uspjehe koje je Partija u Dalmaciji postizala, kako na liniji unutrašnje

konsolidacije i organizacione izgradnje, tako i njene političke afirmacije u najširim narodnim masama i bez Vicka Jelaske i njegove grupe, on je, ovakvim klevetanjem PK i njegovih članova, imao namjeru da kompromitira PK u očima zatvorenih komunista i onemogući ga u njegovoj ulozi organizatora narodnog ustanka u Dalmaciji.

Izvjesnu opasnost i smetnju za nesmetan rad komunista, predstavljali su jedino neki doušnici — špijuni, koji su bili u dosluhu sa žandarmima i nekim popovima, i to naročito na istočnom dijelu poluotoka. Znači, postojala je za partijsku organizaciju vrlo široka mogućnost političkog djelovanja i raskrinkavanja izdajničke uloge kolovođa NDH i ustaških izroda, koji su se pojavili na području južne Dalmacije nakon kapitulacije stare Jugoslavije.

Partijska organizacija na Pelješcu u to vrijeme je imala 37 članova KPJ, koji su bili organizirani u 7 partijskih ćelija. Pored njih postojala je i skojevska organizacija koja je brojila 78 skojevaca organiziranih u 11 skojevskih aktiva. Međutim, u organizacionom pogledu postojala je nesređenost. Oni koji su se smatrali članovima KP sastajali bi se, ali unutrašnje podjele rada u organizacijama nije bilo. U organizaciji su se, osim toga, sukobljavale dvije linije. Po jednoj, čiji je nosilac bio Ivan Morđin Crni, trebalo je prići oružanim akcijama i podići ustanak na Pelješcu. Ovu liniju podržavali su mlađi komunisti i omladina. Nosilac druge linije bio je Jozo Rusković, koji je bio protiv bilo kakvih akcija koje bi mogle izazvati reakciju okupatora ili ustaških vlasti i poremetiti mir i spokojstvo na Pelješcu. Na ovoj liniji našli su se neki stariji članovi KP koje su podupirali imućniji seljaci sa Pelješca, spremni da daju izdašnu pomoć u novcu samo da se ne izvode nikakve akcije.

Dok sam boravio na Pelješcu raščišćena su mnoga politička i unutar partijska pitanja. Na sastanku koji je održan u kući Mate Markića, u Pijavičinu Donjem, osuđen je stav i držanje Joze Ruskovića (o njegovom odlasku na Korčulu i držanju referisao je Crni). Ova osuda Ruskovića tako je snažno u to vrijeme djelovala, da su ga se odrekli ne samo stariji članovi Partije koji su ranije bili pod njegovim utjecajem, nego čak i njegova bliža rodbina.

Na ovom sastanku, kojem su prisustvovali pored Morđina, Mate Markić, Ante Rusković, Ante Poljanić i Nikola Bojanović, formiran je Kotarski komitet. Za političkog sekretara određen je Ivo Morđin Crni. Dogovoren je i sastav Kotarskog komiteta SKOJ-a, Narodne pomoći i Komisije za žene.

Raspravljeno je i riješeno pitanje početka oružanih akcija. Grupa mladića koja se krila od domobrana, pristala je da

se od njih formira partizanski odred. Napravljen je plan da Pelješki partizanski odred izvrši napad na žandarmerijsku stanicu u Janjini i da je likvidira, da zatim razoruža finance, a nakon toga da se očisti Pelješac od špijuna i doušnika. Iza ovih akcija trebalo je da se odred sa Pelješca odmah prebaci na područje Neretve i spoji sa odredom koji se nalazio na području Metkovića, a koji također do tada nije vršio oružane akcije.

Nakon ovih dogovora otputovao sam u Dubrovnik, gdje sam došao oko 12. novembra. Trebalo je i ovdje da ispitam stanje u partijskoj organizaciji i da je orijentiram na oružane akcije protiv okupatora i domaćih izdajnika, istaknutih ustaških elemenata i suradnika okupatora. Ujedno da se upoznam sa političkom situacijom, političkim raspoloženjem naroda u Dubrovniku i okolici i njegovim odnosom prema okupatoru i ustaškoj vlasti kao i previranjima u građanskim strankama, te mogućnostima okupljanja antifašističkih i demokratskih elemenata na platformi Narodnooslobodilačkog fronta i formiranja akcionih odbora NOP. Po dolasku u Dubrovnik odmah sam uspostavio vezu sa MK.

Već sutradan naveče održan je prvi sastanak. Na njemu su bili Martin Klarić, Dušan Todorović, Miha Mrnarević i Marija Radeljević. Na sastanku sam utvrdio 15-dnevni plan rada i upoznao se sa stanjem u partijskoj organizaciji. Na osnovu stanja koje sam zatekao donio sam odluku da MK KPH za Dubrovnik treba organizaciono srediti.

Naime, u to vrijeme u Dubrovniku nije ni postojao organiziran ni organizaciono sređen MK. Odlaskom Slavka Ruskovića znatno je oslabila uloga i aktivnost MK u rukovođenju partijskim radom, uslijed čega ni PK nije mogao u punoj mjeri utjecati na partijsku organizaciju i njenu aktivnost. Pored toga što je MK bio krnj, on se nije ni redovno sastajao, tako da se nije osjećalo u jačoj mjeri njegovo političko postojanje.

Krupni zadaci, oružane akcije i drugi oblici borbe koji su se u to vrijeme postavljali i koje je rješavao PK na području Splita, srednje i sjeverne Dalmacije, nisu dozvoljavali odvajanje nekog člana, i onako malobrojnog PK, na duže vrijeme iz središta PK. Kada se saznalo za odlazak Slavka Ruskovića iz Dubrovnika PK je postavio zadatak Ivanu Morđinu da on održava veze s Dubrovnikom i da mu pruža pomoć. Međutim, ni Crni nije uložio nikakav trud da pomogne partijskoj organizaciji u Dubrovniku već se ograničio isključivo na Pelješac. Takva situacija tražila je da PK poduzme potrebne mjere.

Prvo što sam poduzeo na pomenutom partijskom sastanku bilo je popunjavanje krnjeg MK i njegovo konstituiranje. Za političkog sekretara određen je Martin Klarić, za organizacionog

Dušan Todorović, za Narodnu pomoć Miho Mrnarević, a za rad sa ženama Marija Radeljević, koja je tada kooptirana u MK. Još je trebalo popuniti jedno mjesto u MK sa sekretarom MK SKOJ-a, ali je u to vrijeme i MK SKOJ-a ostao bez sekretara odlaskom Miloša Žuvele, sekretara MK SKOJ-a i člana MK KP na drugi zadatak. U međuvremenu za sekretara SKOJ-a postavljen je Milan Prizmić, pa je na slijedećem sastanku popunjen MK (sada je imao 5 članova). Tako je MK mogao pristupiti sistematskom organizacionom i političkom radu i pokrenuti partijsko članstvo na rad i političku aktivnost.

Koji dan kasnije postalo mi je jasno da ovakav sastav MK nije bio garancija da bi on bio u stanju da izvrši zadatke koji se pred njega postavljaju. To naročito zbog držanja sekretara komiteta Martina Klarića, čije sam neke slabosti otkrio poslije formiranja MK. Uza svu popularnost koju je stekao u radničkom pokretu i među građanima Dubrovnika za vrijeme legalnog djelovanja sindikalnih organizacija, štrajkaških i drugih akcija, nije bio prikladan za ilegalni partijski rad. Iako ga nitko nije progonio nakon izlaska iz logora, izbjegavao je da se viđa na javnim mjestima, a naročito sa bilo kakvim iole kompromitiranim ljudima iz radničkog pokreta. Nerado je dolazio i na partijske sastanke. On je to opravdavao time da ga prate policijski agenti i da će, ako ustanove da ponovo aktivno radi, biti ponovno uhapšen, a i zbog toga što je izašao iz logora na intervenciju i zalaganje nekih dubrovačkih ličnosti, pa ne želi da ih kompromituje i dovede u nezgodan položaj. No, uza sva ta saznanja smatrao sam da ga treba iz taktičkih razloga zadržati na toj dužnosti bar kraće vrijeme dok se ne nađe neko drugo rješenje ili dok ne dođe netko iz Splita kao pomoć partijskoj organizaciji, a koji bi ujedno mogao biti i sekretar MK. Namjeravao sam da se Klarić povuče iz Dubrovnika u Okružni komitet, koji je trebalo da se formira i koji bi se nalazio uz partizanske odrede.

U to vrijeme bilo je u Dubrovniku oko 25 članova Partije. Njihova aktivnost do tada se svodila uglavnom na sakupljanje novčanih priloga, sanitetskog materijala i kancelarijskog pribora. Najznačajnije što je MK do mog dolaska poduzeo bilo je uspostavljanje veze sa partizanima u Hercegovini, kao vezu MK je uputio Miloša Žuvelu. Postojale su još i druge veze, koje su sa Dubrovnikom održavali neki omladinci koji su otišli iz Dubrovnika u partizane u Hercegovinu. Pa i pored toga partijsko rukovodstvo nije se još bilo čvrsto orijentiralo na oružane akcije na svom području, kao ni na bilo kakve diverzantske akcije, koje bi nanosile štetu okupatoru i ustašama i slabile njihove pozicije. Dakle, nije bilo još nikakvih značajnijih akcija

koje bi partijsku organizaciju afirmirale u očima rodoljubivih masa kao nepokolebljivog i beskompromisnog borca protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika.

Na te zadatke ukazano je novom MK i od njega se tražilo da u tom pravcu aktivira partijsko članstvo, da pristupi formiranju odgovarajućih oružanih grupa od članova Partije, SKOJ-a i rodoljubivih građana antifašista, da im odredi zadatke, prostor i objekte na koje će oružano ili diverzantski djelovati. Naročito je bila naglašena potreba da se mobilišu građani antifašisti i da se sporazumno sa najbližim komandama partizanskih odreda u Hercegovini uključuju u hercegovačke odrede, s tim da njihove akcije budu usmjerene na što bližu okolinu Dubrovnika. To bi omogućilo povezivanje ovih odreda sa narodom toga kraja, a borci bi politički djelovali objašnjavajući ciljeve NOB-a. Ovo bi, dalje, doprinijelo mobilizaciji novih boraca i jačanju vojnih odreda, a i stvaranju materijalne baze za održavanje i snabdijevanje tih jedinica hranom i drugim materijalnim sredstvima. Time bi se stvorila stalna baza za svakodnevno pristizanje novih boraca iz Dubrovnika. Ovo bi, ujedno, ubrzalo proces oštrije diferencijacije u redovima HSS-ovih pristaša, čime bi slabile pozicije okupatora i domaćih izdajnika. Svakodnevna aktivnost partizanskih odreda natjerala bi okupatora i njegove ustaške marionete u uže područje grada gdje bi bili prikovani, kao što je to bio slučaj i u drugim mjestima u Dalmaciji.

Takva je bila data orijentacija MK i neposredni konkretni zadaci koji su mu omogućavali da se izvuče iz situacije u kojoj se našao.

S obzirom na stanje kakvo je bilo do tog vremena u Dubrovniku, partijska organizacija nije bila spremna da odmah počne sa postavljenim zadacima. Ona se je morala organizaciono i politički pripremiti za takve akcije. Te su pripreme zahtijevale brz i intenzivan rad. Dakle, trebalo je da partijska organizacija svjesno pođe u organiziranu oružanu borbu, u relativno mirnom Dubrovniku, protiv okupatora i ustaške vlasti uz najširu mobilizaciju rodoljuba i antifašista.

U Dubrovniku ni okupatori ni ustaše nisu vršili neke naročite represalije poslije junskih hapšenja i ubijanja srpskog življa, koje bi izazivale revolt i ogorčenje građana i podsticale ih na masovne proteste i spontani otpor. Zato je trebalo da još više djeluje svjesna snaga Partije.

S obzirom na političke, organizacione i druge slabosti partijska organizacija je bila u teškom položaju. Mentalitet izvjesnog dijela dubrovačkog građanstva, utjecaj HSS koji je imao na mase a čije se rukovodstvo solidariziralo sa ustaškom vlasti,

zatim politika okupatora — izbjegavanje zaoštravanja odnosa sa okupiranim narodom, te mjere da se on što više pasivizira — sve je to otežavalo položaj partijske organizacije. Ali i mnoge druge partijske organizacije u Dalmaciji u 1941. god. našle su se u sličnoj situaciji s tom razlikom, što su se one mnogo brže i ranije snašle u novim uslovima i odlučnije se orijentirale na efikasne forme borbe.

Partijska organizacija u Dubrovniku nije umjela ranije, za vrijeme jake plime radničkog pokreta, da se čvršće politički i organizaciono učvrsti u radničkim masama, iako je za to imala objektivne uslove. Ne smije se izgubiti iz vida izvanredno snažni sindikalni pokret u Dubrovniku koji je stajao na prvom mjestu iza Splita u Dalmaciji, čiji je nosilac bio »ujedinjeni radnički sindikalni savez« (URSS), u kojem je prevladavao utjecaj Partije, koja je, posredno ili neposredno, rukovodila svim značajnijim akcijama. Samo u štrajku građevinskih radnika 1939. godine sudjelovalo je preko 600 radnika, a organiziran je i sproveden i niz drugih tarifnih pokreta obalskih i zanatskih radnika.

Svakako da je zabranom URSS-ovih sindikata 1940. godine bila umanjena objektivna i legalna mogućnost djelovanja Partije na radničke mase, ali isto tako stoji činjenica, da partijska organizacija nije ranije znala da iskoristi sva preimućstva koje je imala da zadrži politički utjecaj i organizacione veze sa radnicima i da se tako jače učvrsti u njenim redovima. Pomanjkanje tih organizacionih veza u novim uslovima (okupacije zemlje i tzv. ustaške vlasti) sa radničkom klasom u Dubrovniku jedna je od najznačajnijih slabosti partijske organizacije. To je i osnovni razlog, što je partijska organizacija ostala bez masovne baze.

Izoliranost partijske organizacije od radničkih masa pružala je mogućnost širenja raznih Partiji tuđih utjecaja na redove dubrovačkog stanovništva. Tako se, na primer, pojavila grupa Hamdije Zupčevića, koju su neki drugovi nazivali »divljom partijom«, a koja je bila ozbiljna smetnja za objašnjenje i provedbu linije Partije među pristašama i simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta. Zupčević se izdavao za predstavnika Partije, a odnos Partije prema okupatoru i domaćim izdajnicima tumačio je na svoj način. Cilj mu je bio potpuna dezorijentacija i pasiviziranje onih, koji su bili spremni da pomažu NOP da se za njega bore. Partijska organizacija osjećala se nemoćna da mu se suprotstavi i da ga u očima rodoljuba raskrinka kao potencijalnog agenta okupatora. Zupčević je djelovao slobodno sve do dolaska Pijera Grubišića i Mate Bilobrka u Dubrovnik u decembru 1941. godine, koji su ga početkom 1942.

godine lično pozvali na razgovor i upozorili da će ako ne prestane sa tom svojom antipartijskom rabotom, biti fizički spriječen. Pored ove antipartijske grupe, javljali su se i drugi, na razne načine otpali od radničkog pokreta, elementi koji su također unosili zabunu govoreći da su ustaničke akcije »avanture usijanih glava« itd. Boriti se protiv svih tih pojava svakako da je bilo otežano zbog organizacione začaurenosti i uskosti u kojoj se našla partijska organizacija.

Partija je 1941. godine u Dubrovniku imala glavno uporište među malobrojnom radničkom klasom i među srednjoškolskom omladinom. Skojevska organizacija brojila je preko 100 članova. Ova skojevska omladina bila je organizirana u aktive koji su bili organizaciono sređeni i dobro učvršćeni. Ovo je bio glavni izvor revolucionarnih snaga na koje se Partija mogla osloniti i učiniti skojevsku organizaciju osnovnim nosiocem svih revolucionarnih akcija. Međutim, s obzirom na pomanjkanje jasne orijentacije u pogledu oružanih akcija, revolucionarna omladinska energija malo je dolazila do izražaja. Tako su, na primer, nakon izbijanja ustanka u Hercegovini, veze koje su uspostavljene sa ustaničkim partizanskim odredima prvi uspostavili skojevci. Neki članovi MK SKOJ-a (Pajo Čerović i Baldo Mekišić) i još nekoliko skojevaca dobrovoljno su i otišli kao borci u partizanske odrede, a ostali deo omladine ostao je pasivan čekajući direktive.

Na planu organizaciono-političkih priprema za početak oružanih akcija svakako je bilo važno ispitati koliko ima mogućnosti da se dođe u dodir sa istaknutijim antifašistički orijentiranim građanima i nekim licima iz građanskih političkih stranaka radi njihovog okupljanja oko platforme narodnooslobodilačkog fronta kako bi se rodoljubive i demokratske narodne snage, koje su bile pod utjecajem tih ličnosti i stranaka, politički pokrenule i usmjerile na aktivnu podršku i učešće u NOB-u. Pokazalo se da je u tom momentu broj takvih istaknutijih antifašista malobrojan i da ne pruža mogućnost formiranja masovnijeg antifašističkog pokreta na ovoj bazi. Jedine ličnosti na koje se moglo osloniti u tom času bili su Mate Jakšić, koji je već bio poznat kao demokrata i antifašista još iz doba hapšenja i suđenja komunistima 1936. godine (koje je dobrovoljno na sudu branio), te sudac Jozo Lujak i Marko Marojica, lijevi HSS-ovac, koji je i ranije održavao veze sa komunistima u Dubrovniku. Trebalo se s njima povezati i razgovarati o platformi NOF i njihovom pristanku da se formira akcioni odbor Narodnooslobodilačke fronte za Dubrovnik.

Lično sam dva puta posjetio Matu Jakšića u njegovom stanu na Lapadu. On mi je objašnjavao raspoloženje među du-

Ismet Mujazinović: BIJEG (ulje)

brovačkim građanima i njihov odnos prema ustaškoj vlasti, kao i stav i držanje najistaknutijih HSS-ovih prvaka, koji su bili listom, na čelu sa Rokom Mišetićem, narodnim zastupnikom, za podršku ustaškoj vlasti i NDH. Jakšić je tada preuzeo obavezu da razgovara sa sucem Lujakom i još s nekim naprednijim građanima antifašistima, te da ih počne povezivati na radu za NOP. Na slijedećem sastanku MK izvijestio sam drugove o toku razgovora s Jakšićem. Dogovorili smo se i donijeli zaključak o formiranju akcionog odbora NOF i predvidjeli lica koja bi u taj odbor ušla. To su bili Mato Jakšić, Martin Klarić, Marojica Marko kao lijevi HSS-ovac i sudac Jozo Lujak. Formiranje ovog odbora ispred MK trebalo je da obavi Martin Klarić.

Za vrijeme ovog mog 15-dnevnog boravka u Dubrovniku, formiran je Odbor narodne pomoći, kojem sam prisustvovao i dao mu smjernice za rad. U odbor narodne pomoći ušli su: Miho Mrnarević, Božo Morđin, Ivo Ljubičić i Branko Begović. Sastanak je održan u stanu Branka Begovića.

Međutim, s obzirom na sastav MK, njegovu političku slabost i nedovoljna iskustva, on nije bio sigurna garancija da će se svi zadaci uspješno obaviti i riješiti. Zato sam na povratku u Split, na sjednici PK, nakon podnesenog izvještaja predložio PK da se u Dubrovnik pošalje kadrovska pomoć, dok partijska organizacija ne prebrodi teškoće u kojima se našla. Predlog je bio prihvaćen i zaključeno je da se u Dubrovnik za instruktora PK KPH za Dalmaciju pošalje Pijero Grubišić, koji je nekoliko dana kasnije i otputovao. Nešto kasnije donesena je odluka da se u Dubrovnik uputi kao pomoć i Mato Bilobrk, s tim da se ukopča u rad partijske organizacije i SKOJ-a i da prema potrebi preuzme, sporazumno sa Pijerom Grubišićem i Mjesnim komitetom, odgovarajuće partijske dužnosti. Bilobrk je otputovao u Dubrovnik 24. decembra 1941. godine.

Osim toga, u to vrijeme se u južnoj Dalmaciji izgradnja partijskih organizacija nalazila u početnoj fazi. U Dubrovniku je postojao MK. Na Pelješcu su postojale osnovne organizacije u nekoliko mjesta i tek formiran Pelješki partijski komitet. U Dubrovačkoj župi i u Konavljima bile su grupe komunista, vezane za MK Dubrovnik. Postojali su uslovi da se formiraju, ako ne odmah partijske ćelije, ali bar simpatizerske ili kandidatske grupe i u nizu drugih mjesta. Budući da su se za čitavo južnodalmatinsko područje postavljali krupni partijski zadaci, čije je uspješno ostvarenje ovisilo o čvrstom međusobnom organizacionom povezivanju, nametala se imperativna potreba da se formira jedinstveno partijsko rukovodstvo za cijelo područje južne Dalmacije, koje bi obuhvatalo pored Dubrovnika i Pelješca još i Korčulu i Konavlje. Među ostalim zadacima koje

je trebalo obaviti bio je i taj da razmotrim, i ako za to postoje uslovi, da formiram Okružni partijski komitet za južnodalmatinsko okružje. Po dolasku na Pelješac razgovarao sam sa Crnim i o ovom pitanju i upoznao sam ga sa stavom PK. Saopćio sam mu da bi on trebalo da bude sekretar komiteta, pored toga, što će privremeno i dalje biti sekretar Pelješkog partijskog komiteta. Dogovorili smo se da bi u Okružni komitet sa Pelješca ušao i Nikola Bojanović, koji je bio predviđen za komandanta Pelješkog partizanskog odreda, a zatim i jedan drug sa Korčule. Crni je preuzeo na sebe zadatak da uspostavi vezu sa Korčulanima i da vidi tko bi došao u obzir za Okružni komitet. Ja sam preuzeo zadatak da ću, nakon što sredim stanje u Dubrovniku, vidjeti tko će doći u obzir iz Dubrovnika. Nakon što sam upoznao dubrovačke kadrove, riješio sam da u Južnodalmatinski komitet iz Dubrovnika uđu Martin Klarić i Marija Radeljević.

Prije odlaska iz Dubrovnika poručio sam Crnom da dođe u Dubrovnik radi formiranja i konstituiranja Okružnog komiteta. Na ovaj sastanak sa Pelješca došao je samo Crni. Ne sjećam se zašto drugi nisu došli. Na ovom prvom sastanku bili su prisutni Ivan Morđin Crni, Martin Klarić i Marija Radeljević. Tu smo se dogovorili o načinu rada komiteta, s obzirom da su njegovi članovi ujedno bili i članovi MK Dubrovnik i Pelješkog komiteta. Bilo je dogovoreno da se radi i na tome da se njima što prije nađe zamjena u Dubrovniku i Pelješcu, kako bi oni mogli slobodno djelovati na cijelom području Južne Dalmacije.

Za održavanje sastanaka koristio sam se najviše kućom Kate Radeljević, gdje sam skoro svaki dan zakazivao sastanke sa grupom drugova ili pojedincima. Kata i njene kćeri stalno su dežurale i obezbjeđivale ove sastanke od provala. Inače mi je kretanje u Dubrovniku bilo dosta otežano, jer sam nekoliko puta sreo nepoželjna lica koja su me poznavala iz Splita, među kojima i Tecilazića, koji je bio sreski načelnik u Splitu 1937/38. godine, a koji me je dobro poznavao; često sam morao iskakati iz tramvaja prije no što bi me tko od njih primijetio.

Oko 27. novembra vratio sam se iz Dubrovnika u Split. Još je tada u Splitu postojao policijski čas od 6—14 sati koji je bio uveden nakon što su bačene bombe na talijansku fašističku glazbu. Pri izlasku sa broda, koji je u Split stigao oko 16,30 časova, policija je pregledala putne isprave. Pokazao sam legitimaciju i propusnicu. Legitimaciju mi je policija vratila, a propusnicu zadržala. Ali kako je u to vrijeme bilo zabranjeno kretanje po gradu, sa broda do stana moglo se doći samo sa specijalnom propusnicom, koja je važila samo 15 minuta. Izdavala se na željezničkoj stanici na osnovu redovne propusnice. Svi

putnici dolazili su po redu pred policijskog činovnika koji je izdavao te specijalne propusnice. Cijeli prostor oko željezničke stanice i na obali bio je blokiran policijom i karabinijerima. Kad sam došao na red dao sam samo legitimaciju koja je izdana od općinske ustaške vlasti Kaštel-Stari. Policajac je tražio od mene propusnicu. Odgovorio sam mu da mi propusnica ističe upravo na današnji datum i da mi je zadržana kod policije na izlasku sa broda, s tim da dođem sutradan na Kvesturu, jer će mi biti produžena. Dva putnika koji su se našli iza mene potvrdili su ove moje navode, te sam dobio specijalnu propusnicu i tako se izvukao iz klopke. Kada sam došao u stan doznao sam pravi razlog zadržavanja moje propusnice. Naime, propusnicu za moj put u Dubrovnik napravila je naša partijska tehnika, koja je pravila legitimaciju i za Rada Končara. Kada je on bio uhapšen, policija je vidjela da je Končareva legitimacija falsificirana. Primjećivala se razlika na pečatu između onog kojeg je imala naša tehnika i originalnog policijskog pečata. Taj je falsifikat policija primijetila i na mojoj propusnici zbog čega ju je i zadržala i valjda računala da me imaju u rukama. Sreća me je poslužila da sam dobio specijalnu propusnicu prije dolaska policije sa brodske skele u prostorije željezničke stanice i otišao i tako izbjegao sigurnom hapšenju.

Tako sam izvršio zadatak zbog kojeg me je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju poslao na Pelješac i u Dubrovnik.

Ivo AMULIĆ

SJEĆANJA NA ČETVOROMJESEČNU KRIZU USTANKA NA DRVARSKOM PODRUČJU 1941.

Brzo razgaranje ustanka u Drvaru, Livnu, Glamoču, Bosanskom Grahovu, Bosanskom Petrovcu, Bihaću, kao i u Lici, koji je planuo 27. jula 1941. godine, dovelo je veoma brzo do značajnih vojnih i političkih uspjeha. Znatna slobodna teritorija, izrasle krupne vojne jedinice, pravovremeno snabdijevanje odreda na frontu, pokrenut rad industrije i trgovine u Drvaru, organizovana vlast naroda (Narodnooslobodilačko vijeće, seoski odbori i odbori Oslobodilačkog fonda), ojačana partijska i skojevska organizacija i dr. — sve su to, nesumnjivo, bili krupni rezultati julskog ustanka i njegovog uspješnog dvomjesečnog razvoja (od 27. jula do 25. septembra).

Poslije mnogobrojnih uzaludnih pokušaja ustaško-domobranskih snaga da u tom periodu uguše drvarski ustanak, udruženi okupatori su se sporazumjeli da u te krajeve dođu Musolinijevi fašisti, sa zadatkom da ih oni ponovo pokore. Računali su, naime, da će na taj način lakše slomiti otpor ustanika i to nemirno područje zaposjesti novom »autoritativnom« vojnom silom, koja treba da zamijeni kompromitovanu ustašku »vlast«. Zbog toga je počela i italijanska ofanziva na slobodnu teritoriju sa pravaca: Knin — Bosansko Grahovo i Livno — Glamoč. Istovremeno su ustaško-domobranski garnizoni iz Bihaća, Bosanskog Petrovca, Ključa i drugih mjesta, u sadejstvu sa italijanskim snagama, vršili pojačani pritisak na slobodnu teritoriju. Time je počela odlučujuća borba partizanskih odreda za odbranu slobodne teritorije drvarskog područja. Partizani su samo na Pločama (između sela Resanovaca i Kamenice) čitavih 15 dana odolijevali nadiranju fašističkih hordi, kojima je bio cilj da što prije zauzmu Drvar i zaposjednu industrijske objekte u njemu. Pošto je naš otpor popustio pred jakim neprijateljskim snagama, Drvar je ponovo okupiran 25. septembra. Neprijateljske snage su se na taj način preko Oštrelja spojile sa ustaško-domobranskim garnizonom u Bosanskom Petrovcu.

Italijani su zaposjeli to područje sa oko 20 000 dobro naoružanih vojnika. Treba istaći da je okupator lako i brzo prodro preko Grahova do sela Resenovaca, i to zahvaljujući četničkoj izdaji na frontu Strmica — Derale. Djelovanje četničkog vođe, popa Momčila Đujića iz Knina, omogućilo je fašistima da u redovima ustanika na tom frontu pridobiju nove izdajnike, tipa Brane Bogunovića i njemu sličnih, i da na taj način unesu zabunu i demoralizaciju u naše odrede, koji su, na tom dijelu fronta, brojali oko 1000 boraca. Na taj način okupator je, uz pomoć izdajnika, bez ikakve borbe prošao za Bosansko Grahovo, krenuo dalje prema Drvaru i stigao do sela Resenovaca. Poslije te izdaje većina ustanika sa fronta na Deralima rasula se kućama; jedan dio otišao je u četnike, a drugi se (iz donjih sela Bosanskog Grahova) na Pločama priključio drvarskim odredima i nastavio borbu protiv fašističkog nadiranja prema Drvaru.

Ti događaji stavili su i ustanak i narod u tim krajevima u novu situaciju. Uslijed velikih vojnih snaga koje su tada bile tu raspoređene i taktike koju su Italijani primjenjivali, drvarski ustanak doživljava svoju prvu, pa i jedinu krizu u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. Ta kriza je trajala četiri mjeseca (od 25. septembra 1941. do kraja januara 1942. godine).

U ovom napisu iznijeću neka svoja sjećanja na taj period i rad Partije na ponovnom oživljavanju borbi, zatim ću se osvrnuti na uslove pod kojima smo radili, kao i neke događaje koji su se u tom vremenu odigrali.

TAKTIKA NOVOG OKUPATORA

Odmah poslije prodora Italijana i gubitka slobodne teritorije naglo je došlo do promjene raspoloženja, kako u pogledu spremnosti naših odreda da se tuku i sa tim neprijateljem, tako i u pogledu shvatanja naroda u mogućnost vođenja rata protiv tako jakih neprijateljskih snaga. Naime, u narodu se, tu i tamo, sve više prepričavala sumnja u ishod oružanog ustanka. Takvoj promjeni, u pravcu nekakvog primirja sa Italijanima, doprinijelo je nekoliko osnovnih činilaca.

Odmah treba naglasiti da su Italijani, za razliku od svojih prethodnika — ustaša i Nijemaca, radili veoma smišljeno. Tako, na primjer, kad smo mi, pošto smo se dobro pripremili, tako reći pred nosom motorizovanih fašističkih trupa, digli u zrak i potpuno spalili fabrike u Drvaru, koje su im punih 15 dana svijetlile, Italijani su, iako ozlojeđeni zbog toga, primijenili »novu taktiku«. Oni su, prije svega, uz pomoć svojih slugu —

četnika, u narod ubacili nekoliko krilatica, kao: »Mi smo došli da spasavamo srpski narod od ustaških pokolja«, »Naša je vojna vlast, a civilna — to je stvar naroda«, »Ovdje smo radi odbrane srpstva i stvaranja srpske vojske« i sl. Istovremeno su dovukli i nešto makarona i soli i počeli dijeliti onim seljacima koji su se prvi vraćali kućama, jer je narod bio izbjegao u šumu.

Sastavni dio te taktike bili su i postupci karabinijera koji su usput nudili seljake — pješake da ih povezu svojim kamionima. Okupator zatim pristupa osnivanju »Puka kralja Petra II« radi toga da u taj puk okupi ološ i izdajnike, kako one koje je doveo iz Knina i Grahova, tako i one koje pridobije u Drvaru. Uporedo sa tim okupator osposobljava željeznički saobraćaj, pokreće privatnu pilanu talijanaša Danila Mandića, gradi barake za svoje trupe, organizuje sječu drveta u obližnjim šumama i na taj način zapošljava izvjestan broj radnika bivšeg preduzeća »Šipad«, koji su se vratili kućama, ili se osuli iz naših odreda, čime neprijatelj stvara u narodu lažnu predstavu o pravim ciljevima i svrsi okupacije tih krajeva. Sem toga, okupator uvodi legalne forme pljačke i »kupuje sve za lire«, kako bi se što više zamaskirao; zatim naveliko daje propusnice za »slobodno kretanje« i preduzima slične korake koji treba da što bolje prikriju njegove stvarne namjere. Tako civilni komesar Marušić uspostavlja neke urede u kojima bi stanovništvo moglo »rješavati svoje poslove«, obećava zapošljenje, organizuje trgovinu, naročito stokom i drvetom i sl. Pored svih tih mahinacija i metoda, novi okupator se u prvo vrijeme uzdržava i od otvorenih izgreda i pljačke. Jedino je bio »jasan« u proklamaciji da će beskompromisno progoniti komuniste, i to sve dok ih ne uništi, jer su oni »krivi« za nedaće koje su snašle narod. Naravno, cio taj vješto pripremljen i dobro razrađen sistem propagande imao je za cilj da se okupator prikaže »kao oslobodilac i spasitelj« naroda tih krajeva. Takva taktika okupatora u prvo vrijeme imala je veoma negativan uticaj na borbeni moral naroda i naših odreda. Pokazalo se, u stvari, da okupator vještom taktikom, iako su ustaše, koje je taj isti okupator spremao za njihov zanat, tuda žarile i palile, može privremeno da zavara narod, pa čak i u takvim situacijama kao što je bila naša, tj. u najvećem usponu ustanka.

Pored različitih mahinacija i smišljenih poduhvata da se predstave kao »spasioci« srpskog naroda, Italijani su odmah po zaposjedanju Drvara i ostalih mjesta počeli da vrbuju ljude za izdaju, i to kako one od »ugleda« u narodu, tako i pojedine istaknutije ustanike u našim odredima. Za taj posao angažovali su poznatije izdajnike, koje su već ranije za sebe pridobili i u Drvar doveli, kao što su bili pop Đujić, Brane Bogunović i dr.

Okupatoru, takođe, nije bilo teško da u svoju službu stavi veći broj reakcionarnih trgovaca u Drvaru, među kojima Panu Kecmana, Lukinu Bilčara i još neke. Pomoću tih izdajnika okupator se brzo povezuje sa pojedincima u našim odredima, inače već tada četnički nastrojenim (Nikicom Kesmanom, Ilijom Desnicom, Manetom Rokvićem, Vladom Moračom i sa još njih nekoliko). Uporedo sa tim, okupator pronalazi i pomoću izdajnika pridobija za sebe i izvjestan broj »uglednih« ljudi i u selima — Lugara Grahovca Čobrlokmana iz Zaglavice, pobirača Bodirožu iz Kamenice, Đuđulu Krnetu iz Drvar-Sela, popa Iliju Rodića iz Trubara, Stevicu Rodića iz Velikog Cvijetnića i još neke. Okupator je lako uspio da odmah pridobije i Tomu Kecmana, nekadašnjeg »vođu« radničkog pokreta u Drvaru, inače socijaldemokratu i đaka Živka Topalovića, i još nekoliko njegovih socijaldemokratskih kolega. Sva ta bratija veoma se brzo aktivirala i, po uputstvima okupatora, počela da demoralizatorski djeluje u narodu, pa i u našim odredima, da vrbuje kolebljivce, da se baca blatom na vođe ustanka, a naročito na Komunističku partiju i njene članove i sl. Takva djelatnost izdajnika, iako malobrojnih, doprinijela je brzom ostvarivanju plana okupatora za dezorijentaciju masa u novonastaloj situaciji i njihovom privremenom pasiviziranju.

Uništavanje drvarskih fabrika prilikom našeg povlačenja takođe je negativno uticalo na raspoloženje masa, jer te fabrike, željeznica i šume zapošljavale su oko sedam hiljada ljudi. Svi ti ljudi najednom su ostali bez posla, a poznato je da je narod tih krajeva, uglavnom, živio od zarade u tim fabrikama. I sve dok i taj okupator — Italijani — nije počeo sa grubom pljačkom i hapšenjem pojedinih patriota, naši ljudi nijesu mogli shvatiti sav značaj te naše sjajne akcije. Sam, recimo, nijesam mogao ubijediti ni svoju rođenu majku da je paljenje i miniranje fabrike bilo nužno. Govorila mi je, kao i stotine drugih ljudi: »E, moj sine, puče ti u naš lonac iz koga smo puru jeli«. Takva žalost za fabrikama susretala se na svakom koraku, naročito prvih mjesec-dva dana.

Pored tih činilaca, koji su imali negativan uticaj na ustaničko raspoloženje, podesnu okolnost za taktiku okupatora predstavljala je i naša praksa u prva dva mjeseca ustanka — »smjenaška vojska« u odredima i na položajima. Naime, osim rukovodećeg kadra i pojedinih boraca dobrovoljaca, koji nisu napuštali odrede, ljudi su se smjenjivali na frontu svakih osam dana. Borci su išli na položaje po redu i po naredbama. Razumljivo, pošto su Italijani prodrli u te krajeve, u odredima se našlo i takvih ljudi koji nisu dobrovoljno htjeli uzeti pušku. Bilo ih je i sa raznim shvatanjima i političkim i socijalnim pripad-

nostima. U toj našoj »smjenaškoj vojsci« bilo je i trgovačkih sinova, raznih politikanata, velikosrpski nastrojenih pojedinaca i sl. Iako takvih nije bilo mnogo, ipak je takvo stanje predstavljalo podesan teren za širenje demoralizacije u odredima i za izdaju pojedinaca.

STANJE U ODREDIMA

U takvim uslovima Sreski komitet KPJ i štab Drvarske ustaničke brigade donijeli su odluku o prilagođavanju rada Partije i djelatnosti partizanskih jedinica novonastaloj situaciji. Radi toga je prvih dana oktobra izvršen i novi raspored komunista na vojne dužnosti. Tako je Slavko Rodić otišao na područje Bosanskog Petrovca, Milan Trninić Crni, Ilija Miljević i Vlado Malbašić — na područje Kulen-Vakufa, a Duško Jović i Jovo Kecman — u Glamoč. Štab drvarskog bataljona »Sloboda« sačinjavali su Milutin Morača i Simo Bajić, komandant i zamjenik, Ilija Materić i Mirko Radinović, politički komesar i zamjenik. Područje djelovanja našeg bataljona obuhvata Drvar i Bosansko Grahovo. Sličan raspored izvršen je i kod drugova koji su radili u partijskim komitetima.

Imajući u vidu stanje u odredima, izazvano gubitkom teritorije i djelovanjem neprijateljske propagande, vojna rukovodstva i svi komunisti na terenu Drvara i Grahova (bilo nas je svega oko 25) počeli su uporno da rade na sprečavanju osipanja boraca iz odreda, koji su se povukli u planine i udaljena sela.

Odmah poslije prodora Italijana pročetnički tipovi su počeli svoju aktivnost na širenju demoralizacije u našim odredima. Situacija je postala veoma ozbiljna, jer su se, neposredno po dolasku Italijana, neki do tada poznati borci i komandiri (Vlado Morača, Ilija Desnica i Mane Rokvić) pripremali za izdaju. Svi naši pokušaji da ih odvratimo od toga i zadržimo kod nas — ostali su bez uspjeha. Ali, njihova djelatnost na širenju demoralizacije nije se ograničila samo na odrede, već je obuhvatila i sela. Nekolicina njihovih pristalica odmah su počeli da obilaze sela i održavaju konferencije i zborove u narodu. Zahvaljujući, pored ostalog, i takvom djelovanju tih izdajnika, kod mnogih boraca u odredima stvara se raspoloženje da se ide kući i sobom nosi oružje, pa tako sačeka šta će Italijani poduzeti. Naši napori oko zadržavanja boraca ostali su gotovo u svim odredima bez uspjeha i oni su se, osim četrdesetak boraca koji su ostali u Šipovačkom odredu, razišli kućama. Oko ostalih štabova odreda, međutim, ostalo je svega po nekoliko boraca, uglavnom omladinaca, koji nisu živjeli u logorima, već u udaljenijim selima.

Prilikom rasipanja odreda naš uspjeh se sastojao u tome što smo, osim zadržavanja tih malih jezgara sigurnih omladinaca i radnika (pored članova KPJ i SKOJ-a), uspjeli da oduzmemo i pohranimo oružje i municiju, kao i da aktivnim radom održimo stalne kontakte sa većinom boraca koji su otišli kućama da čekaju šta će biti. Uspjeli smo, takođe, i da najveći dio boraca koji su napustili odrede odvratimo da ne odlaze u grad, da se ne zapošljavaju kod okupatora i da ne podliježu četničko-italijanskoj propagandi. U tome je bilo najteže oduzeti oružje od boraca koji nisu htjeli da ostanu u odredima, jer je svaki smatrao da ga je on oteo od neprijatelja i da je to njegova lična svojina. Ilustracije radi, iznijeću samo jedan primjer.

U Ataševcu smo (komesar odreda Sima Tadić, Ilija Došen i ja) na sastanku ubjeđivali borce Šipovačkog odreda da ne napuštaju odred i da nastave borbu i protiv novog neprijatelja. (Odred je brojao preko 100 boraca i bio je naoružan.) Ali kada se vidjelo da ipak većina boraca hoće da napusti odred, razvila su se ubjeđivanja i oštre prepirke oko toga hoće li se ići kućama sa oružjem ili će se oružje ostaviti u odredu. Uslijed takvih objašnjavanja poneki borac bi opalio metak, a onda bi se »pravdao« da se to nehotice dogodilo. Kada nije išlo drugačije, nastupili smo oštro i odlučno da bismo razoružali sve one koji neće da ostanu u odredu, jer se nije moglo dozvoliti da ljudi nose oružje u sela. Jedan borac, koji je slučajno bio najbliže nama, pokušao je da pruži otpor uperenom puškom, ali nije imao hrabrosti da okine. (Međutim, opet je brzo došao u četu i zatražio svoju pušku.) Kada smo ga razoružali, oružje su, bez većeg otpora, odložili i svi ostali koji nijesu htjeli da ostanu u odredu.

Oduzeto oružje tog odreda pakovali su, podmazivali i u šumu sklonili komunisti, koji su, zajedno sa našim stalnim magacionerom u Ataševcu Stankom Materićem, jedino za njega znali. Na sličan način se postupilo i u ostalim drvarskim odredima, s tim što su Cvijetnićani otišli kućama sa oružjem. Haubicu je ipak Marko Trikić, uz pomoć boraca Šipovačkog odreda, izvukao iz Oštrelja i dobro je sakrio u šumu.

MJERE KOJE JE PODUZELA PARTIJA U TAKVIM PRILIKAMA

Povodom novonastale situacije, u prvoj polovini oktobra, održano je partijsko savjetovanje u Klekovači u jednoj radničkoj baraci. Tom savjetovanju prisustvovali su komunisti iz Drvara, Grahova, Glamoča i Bosanskog Petrovca. Tu je razmotrena situacija i određeni zadaci u vezi s njom. Savjetovanjem je rukovodio Ljubo Babić.

Poslije savjetovanja stiglo je nekoliko ustanika iz Podgrmeča, koji su na tri konja dotjerali žito, s tim da mi njima damo u zamjenu oružje i municiju, pošto su čuli da su mnogi naši ljudi ostavili oružje. Dali smo im jedan puškomitraljez, nešto pušaka, municije i eksploziva.

Povodom takvog stanja na tom području, negdje oko polovine oktobra, na teren Drvara stigao je i Đuro Pucar Stari. Sa njim je došao i Šefket Maglajlić Mirko. Ja do tada Starog nisam poznavao, iako sam slušao o njemu. Naš štab bataljona (tada bez vojske) nalazio se pred uvalom u Ataševcu, u jednoj kolibi. Milutin Morača je bio negdje na konferenciji u selu. Rano izjutra Đuro Trikić je doveo prispjele drugove u štab. Nijesam ih prepoznao. Stari, je želio odmah da nastavi put, pošto se ukratko raspitao za situaciju i za štab brigade, koji se nalazio u Prekrajskim uvalama — Razvale. Tada je zatražio alat da potkuje konja. I dok su im kuriri ponudili nešto za jelo, ja sam našao alat i počeo potkivati konja. Čim je Stari to čuo, izišao je iz kolibe i upitao me: »Otkud ti znaš to raditi?«, interesujući se šta sam po zanimanju. Kada sam mu rekao, odgovorio je: »Gdje tišljeri znaju konje potkivati — daj to ovamo, kovaču od zanata«. Uzeo je alat i dovršio potkivanje. Ali čim je rekao da je kovač — znao sam »s kim imam posla«.

Nešto kasnije naši gosti su otišli, a ja sam, po naređenju Starog, tek naveče krenuo za njima. Ali, kada sam stigao, zatekao sam neugodnu situaciju u kolibi u kojoj je bio smješten štab brigade, jer je bio nestao Nikica Pavlić. Pretpostavljalo se da je zalutao u šumi. Dugo smo ga tražili i noću ga pronašli u dubokoj šumi.

Tom prilikom održan je sastanak, kome su, pored Starog i Šefketa, koliko se sjećam, prisustvovali: Ljubo Babić, Veljo Stojnić, Ratko Vujović Čoče, Nikica Pavlić i dr Moni Levi. Tu je odlučeno, pored ostalog, da se, bez kolebanja, uporno radi na okupljanju boraca u čete i logore i da što prije počnu akcije na svim područjima. Zatim je odlučeno da štab brigade, sa Ljubom i Veljom na čelu, krene u Podgrmeč, odakle će rukovoditi jedinicama, odnosno akcijama i na tom području. Isto tako, riješeno je da ostatak Šipovačkog odreda krene sa štabom brigade u Podgrmeč. To je, s jedne strane, iziskivao razvoj ustanka u Podgrmeču, a s druge, činjenica da to jezgro, koje nam je ostalo na okupu od svih odreda što smo imali u ustanku, sačuvamo od daljeg osipanja i to udaljavanjem od svojih sela. Poslije toga Stari i Šefket su krenuli preko Bosanskog Petrovca, ka Podgrmeču, a neposredno iza toga su otputovali i štab brigade i Šipovački vod (48 boraca), na čijem čelu su se nalazili Mile Kecman, komandir, i Simo Tadić, politički komesar.

Od ogromnog značaja za rad Partije u takvim uslovima na drvarskom području — bila je odluka Oblasnog komiteta (Stari ju je tom prilikom saopštio) o formiranju Okružnog komiteta KPJ za područje Drvar, Bosanski Petrovac i Bosansko Grahovo, kao i dolazak Rudija Kolaka za sekretara Okružnog komiteta, koji je stigao negdje krajem oktobra.

Poslije odlaska Šipovačkog voda u Podgrmeč mi smo u Drvaru ostali bez ikakve organizovane vojne jedinice na čitavom području za koje je bio štab formiran. Imali smo, naime svega četiri borca, i to iz Drinića (Bosanski Petrovac), kao stražu pri štabu bataljona i jednog kurira pionira, koga smo zvali Đuđica. Međutim, najveći broj boraca koji su otišli kućama dobro se držao u odnosu na Italijane i četnike, tako da smo mi iz štaba bataljona i komandi četa i partijska organizacija u selima sa njima stalno sarađivali i održavali kontakt. Ti borci su postepeno, zahvaljujući takvom svom držanju, sve više održavali vezu sa komunistima u pozadini i sa nama. Oni su sve više i organizovanije patrolirali po selima, da ih ne bi iznenadio okupator ili četnici. Isto tako, uporno se radilo i sa onim ranijim borcima, koji su otišli na rad u Drvar, pa je najveći broj i njih ponovo pridobijen i prekinuo da radi kod Italijana. Ali, ponovno okupljanje tih ljudi u čete i logore išlo je veoma teško i sporo, jer su mnogi od njih ovako mislili: »Čekati tako dok ne prođe zima, pa onda udariti«. Takvom njihovom stavu doprinijela je i zima 1941/42. godine, koja je bila veoma hladna, teška i snijeg dubok, a i taktika Italijana, koji mjesec — dva dana nijesu pravili nikakve ispade i pljačke.

Uporedo sa uvjeravanjem svakog borca, sa kojim smo računali, u ispravnost našeg stava, u štabu su vršene ostale pripreme, kao: popis boraca, organizacija jedinica, raspored komandnog kadra, planiranje akcija itd. Isto tako, ulagani su veliki napori i oko prikupljanja hrane, izgradnje logora i magacina. Kraj je bio siromašan. Seoska domaćinstva nijesu imala ni osnovne potrebe za život, s obzirom na to da se većina ljudi izdržavala od zarada u fabrikama i u šumi. Masnoće smo nešto imali, so smo nabavljali preko ljudi iz grada, a meso smo, zahvaljujući aktivnosti pozadinskih organa koji su prikupljali dobrovoljne priloge, dobijali od seljaka, zatim ga sušili i spremali u magacine kod logora u kojima je trebalo da se okupe čete. Ali žita nijesmo imali. Taj problem smo rješavali, prije nego što je snijeg zapao, na taj način što smo organizovali male karavane (od po nekoliko konja) i slali ih, putem naših veza, u Podgrmeč za žito. A tamo smo slali kožu i vunu, sakupljenu kao priloge od naših seljaka. I tako smo pripremili nešto rezervi. Ljudi koji su obavljali te zadatke — odbornici narodnooslobodi-

lačkih odbora i odbora Fonda — bili su ne samo hrabri (morali su se često provlačiti sa konjima između italijanskih posada) već i visoko svjesni i odani našoj borbi.

Sjećam se, na primjer, jedne nezgode sa Blažom Rašiljićem, odbornikom iz Šipovljana. Kada je jednog dana stigao u naš štab, bio je jako zabrinut. Izvijestio me je da je došao sa praznim vrećama iz Podgrmeča i da je pet dana izdangubio. Objašnjavao je šta mu se desilo. Nije vršio razmjenu preko organa vlasti u Podgrmeču, već je to činio sam, neposredno sa seljacima. Partizanske straže su ga, međutim, uhvatile, oduzele mu robu i sprovele ga u štab odreda . . . Tada je prekinuo svoje izlaganje, izvadio neku cedulju i pružio mi je. Čitam: »Upućujemo tome štabu Blažu Rašljića, koji je uhvaćen u švercu na terenu Podgrmeča, s tim da ga streljate kao špekulanta čim tamo stigne. Za štab odreda . . .«. Zastao sam, sav preneražen. Nisam znao šta da mu kažem. Upitah ga samo toliko da li je to pročitao. »Jesam« — odgovori on — »i to ne jedanput«. Nisam znao šta da uradim, a kad sam se obratio Blaži šta on misli o tome, odgovorio je: »Druže Ilija, ja sam došao i evo mene, eto Partije, pa neka bude šta će biti«. Bio sam uvjeren da je u pitanju dobar i pošten čovjek. I nisam se mogao odlučiti — da izvršim naređenje . . . Poderao sam cedulju i bacio je u vatru . . . Blažo se kasnije vratio u selo i nastavio posao kao vrijedan odbornik i aktivan učesnik našeg pokreta sve do kraja rata.

Ali pošto je pao dubok snijeg, konji više nijesu mogli ići za žito u Podgrmeč. Hljeba nije bilo, a borbe su već počele. Ni sam ga narod nije imao, pa smo morali tražiti drugo rješenje. Odlučili smo da šaljemo omladinu u Podgrmeč da donosi žito u torbama. Skojevci su bili prvi. I kolone od 30 do 40 omladinaca i omladinki noću su prelazili preko komunikacija, danju se provlačili kroz šume i sela, stizali do Podgrmeča i vraćali se noseći u torbama po desetak kilograma žita. U ovim »malim« omladinskim brigadama — kako ih je nazvao Kosta Bosnić, sekretar SKOJ-a — bilo je najviše djevojaka, jer su se omladinci nalazili u četama. Put je trajao četiri do pet dana i iziskivao je vanredne napore. Tako smo, iako uz najveće poteškoće, obezbjeđivali borcima ono što im je bilo najneophodnije za vrijeme akcija u toj teškoj zimi.

U tom periodu organizovano je po selima prikupljanje priloga u odjeći i obući. Narod je, a naročito omladinke, mnogo učinio, dajući sve što je mogao. Bilo je dosta djevojaka koje su davale za borce sve svoje ruho, sakupljano za udaju.

U novembru je došlo i do reorganizacije i naših odreda. Tako je za područje Drvar — Grahovo, umjesto dotadašnjeg bataljona »Sloboda«, formirana četa sa vodovima. Naša aktiv-

nost u vojničkom smislu svela se na stalna patroliranja po selima i izviđanja neprijatelja, na održavanje veza sa susjednim područjima i zaštitu pojedinih akcija, kao što su pratnja karavana, čuvanje magacina, pratnja pojedinih drugova koji su tuda prolazili i sl. Isto tako, naši mali vodovi, u stvari desetine, kretali su se po selima i učestvovali na konferencijama i zborovima sa narodom. A to je doprinijelo da se raspoloženje onih boraca, koji su bili kod kuća, mijenja brže, i to u našu korist.

U to vrijeme, pored mnogih rukovodećih drugova koji su iz raznih krajeva nailazili ovuda, u novembru nam je došao gost Ilija Gromovnik Španac. O njegovim diverzantskim podvizima dosta smo slušali ranije. Tom prilikom mnogo nam je pričao o svojim akcijama po Hrvatskoj, a naročito u Španiji. Cilj njegovog dolaska kod nas bio je da mu osiguramo što više eksploziva, pošto smo mi poslije evakuacije iz Drvara dosta toga spremili u šumu. Natovarili smo mu tri konja i sa pratnjom je krenuo. Ali, jedan sanduk je uprtio i sam na leđa, govoreći: »Trebaće mi usput da ne bih morao trošiti ovo što je na konjima«. Poslije nekoliko dana čuli smo kako je kod Bosanske Krupe odletio voz u vazduh, a to se dogodilo upravo kada je Gromovnik prelazio ovu komunikaciju.

IZDAJA ČETNIKA

Na cijelom području Drvara bilo je svega oko 50 četnika. To je bila »snaga« koja je sačinjavala »Puk« kralja Petra II, čiji je komandant bio Ilija Desnica. Istina, bio je još izvjestan broj pristalica Italijana, uglavnom kukavica koji nisu smjeli da uzmu oružje u ruke, ali su, ipak, predstavljali sluge okupatora. Tih dana je nekoliko četnika i pljačkaša, u selu Očjevu, na zvjerski način ubilo i u jamu bacilo Marka Oreškovića, člana CK KPJ. On je poslije prodora Italijana na to područje krenuo iz Like za Drvar bez pratnje, te su ga tri-četiri bandita u tome selu, vidjevši na njemu dobar kožni kaput i gojzerice, ubili i te stvari među sobom podijelili. Kada su Milutin Morača, Nikola Kotle i dr. Moni Levi boravili sa desetinom boraca u tom selu, negdje krajem oktobra, doznali su za taj slučaj, izvršili istragu, našli zločince i po zasluzi ih kaznili.

Poslije relativno kratkog vremena — oko dva mjeseca — italijanska vojska nije mogla dalje »taktizirati«. Po svojoj prirodi ona je morala, kao i njeni prethodnici (Pavelićeve ustaše) krenuti u pljačku, hapšenja i slična djela. Mi smo već imali neka obavještenja o takvim namjerama neprijatelja. Sjećam se, negdje u drugoj polovini novembra, držali smo veliki zbor omla-

dine u Trikica Račkovcu, na kome je učestvovala omladina iz svih sela i grada Drvara. Tom prilikom govorili smo da će okupator vrlo brzo krenuti u pljačku i druga zlodjela i da treba u svim selima biti do kraja budan. Posebnu pažnju, naglasili smo tada, treba obratiti na to da neprijatelj ne pohvata i u logore ne otpremi mnogobrojne borce, koji su bili kod kuća. I već sjutradan je okupator, predvođen četnicima kao vodičima, krenuo u pljačku u selo Mokronoge. Tom prilikom, pored toga što su zaplijenili stoku, karabinijeri su ubili dva čovjeka u tom selu. Nekoliko dana poslije toga Italijani su, zajedno sa četnicima, izvršili raciju u selu Šipovljani i odjedanput opljačkali preko 100 volova. Tih dana su pohapsili i prvu grupu naših saradnika i simpatizera (Todora Dodiga, Mihajla Banjca i dr), i neke od njih otpremili u logore, u Italiju. U tim pljačkaškim akcijama četnici su se utrkivali u prokazivanju naših simpatizera.

U vezi sa takvom aktivnošću okupatora i četnika, donijeli smo odluku, negdje pri kraju novembra, da, bez obzira na to što još nijesu čete okupljene, treba pristupiti likvidaciji izdajnika, i to kako onih najistaknutijih u gradu (kao što je Desnica, Rokvić i dr.), tako i onih po selima, zamaskiranih. I već u početku decembra nekoliko ih je likvidirano, među kojima najprije Ilija Desnica, komandant četničkog »puka«.

AKCIJA PROTIV ITALIJANA

Zlodjela okupatora i njihovih slugu, s jedne, i naša aktivnost na likvidaciji izdajnika, s druge strane, doprinijeli su brzom sazrijevanju raspoloženja kod boraca kod kuća i naroda za borbu radi odbrane sela i života ljudi. U takvoj situaciji borci kod kuća su počeli tražiti puške u namjeri da se brane kod kuća. Kada se vidjelo da to ne ide, jer mi nijesmo dali ni u takvoj situaciji da se rastura oružje, onda je došlo do okupljanja i zajedničkog života boraca u logorima i jedinicama. Preko Okružnog komiteta smo tražili da se iz Podgrmeča vrati Šipovački vod, koji je stigao u Drvar oko 1. januara 1942. godine. Tako smo, krajem decembra, imali na okupu šest vodova: Šipovački, Žaglavički, Kamenički, Resenovački, Mokronoški i Trubarski. Po brojnom stanju ti vodovi su ličili na čete, i to sa čvrstim komandnim kadrom na čelu. Cvijetničani su se, istina, teže okupljali, s obzirom na jak uticaj četnika iz Like i razbijački rad Stevice Rodića, izdajnika iz Velikog Cvijetnića, koji je bio uticajan u tim selima.

Međutim, iako su se jedinice nalazile na okupu (oko 300 boraca), sa početkom akcije išlo je vrlo neodlučno. Strah od ve-

likog snijega sada je bio najveća »prepreka«. Što se tiče raspoloženja naroda za borbu, ono je bilo na visini, osim u nekim zaseocima oko grada (Kesmani — Pejići) i kod pojedinih porodica koje su otišle pod skut okupatora.

Partijska organizacija je stalno i uporno radila na svestranom organizovanju pozadine u toku čitavog ovog perioda. Okružni komitet je uspješno organizovao rad odbora Fonda, narodnooslobodilačkih odbora, organizacija AFŽ i SKOJ. Za dva-tri mjeseca nije bilo ni jednog sela u kome nijesu bile stvorene i uspješno radile sve te borbene organizacije. U okupiranom gradu takođe je uspješno radila organizacija SKOJ i individualni saradnici pokreta. Politički rad u narodu, u najširem smislu riječi, stalno se i organizovano odvijao. Nije bilo mjesta, osim nekih oko Grahova i Drvara, u kome se nijesu redovno održavale konferencije i različiti dogovori sa narodom. Osim toga, preko aktivnosti Partije, SKOJ, odbornika, itd., svakodnevno se dolazilo u dodir sa pojedinim ljudima, kojima su davane informacije o stanju na istočnom frontu, o borbama naših jedinica na drugim područjima; razgolićavani su konkretni trikovi okupatora u mjestu i ukazivano na opasnosti koje od okupatora i izdajnika prijete svakom čovjeku raspoloženom za našu borbu. Takav rad je urodio plodom i relativno brzo se povraćalo povjerenje naroda u sve ono što Partija radi i propagira. Na tim zadacima najaktivnije su radili komunisti iz vojske sa drugovima koji su vršili dužnosti u pozadini.

Posebno treba istaći da je omladina bila veoma aktivna u tom periodu, sa kojom je partijska organizacija razvijala svestran rad. Omladina je bila naročito masovno angažovana na poslovima obavještavanja. Nije se moglo desiti da italijanske ili četničke patrole bilo koga iznenade, a naročito aktiviste na radu po selima, iako se partijsko-politički rad intenzivno odvijao, pa i u najbližim selima oko Drvara i Grahova. Bilo je, tako reći, nemogućno da ma ko nepoznat prođe kroz sela pored patrola i partizanskih straža, jer su omladinci i omladinke, a isto tako i pioniri, stalno bili »mobilni«, uvijek spremni da brzo obavijeste o nailasku neprijatelja. Osim toga, zadatak omladine, naročito skojevaca, bio je povezivanje sa ljudima i organizacijom SKOJ u gradu radi rasturanja vijesti, letaka, parola i drugog propagandnog materijala. U tom periodu omladina se intenzivno bavila i kulturnim radom. Na tom planu veoma aktivno je djelovala prilično brojna kulturna ekipa, koja je dopirala gotovo u svako selo. Te priredbe, čiji su programi bili ispunjeni borbenim pjesmama, recitacijama i skečevima, uveliko su doprinosili podizanju morala i borbenog duha u narodu.

U to vrijeme održano je i partijsko savjetovanje u selu Risovcu, kod Bosanskog Petrovca, kome su prisustvovali i rukovodeći komunisti sa našeg područja. Savjetovanjem je rukovodio Đuro Pucar Stari. Tu je, pored ostalog, rečeno da nema nikakvih razloga za ma kakvo dalje odlaganje akcije protiv Italijana. Bilo je i oštre kritike, naročito na račun nas sa područja Drvara i Petrovca kao i raznoraznih opravdanja što nema akcija i sl. Izvršene su i neke izmene u rasporedu kadrova i partizanskih jedinica. Tako je, umjesto Drvarsko-grahovske čete, ponovo formiran bataljon »Sloboda«, na čijem je čelu i dalje ostao kao komandant Milutin Morača. Za zamjenika komandanta postavljen je Milan Bosnić, za političkog komesara Ljubo Babić, a za njegovog zamjenika i sekretara partijske organizacije u bataljonu — Ilija Materić. Vodovi su prerasli u čete.

Po povratku sa savjetovanja počeo je uporan rad oko priprema za uvlačenje četa u borbe. Ali akcije i dalje nijesu počinjale. I tako nam je prošao gotovo cijeli januar.

U to vrijeme okupator pravi sve drskije ispade, pljačka i hapsi pojedine ljude. Sa mukom povezuje svoje snijegom zatrpane garnizone probijajući se prema Grahovu i Oštrelju. Vozovi saobraćaju prema Hrnjadima i svi uslovi postoje za uspješne akcije, ali njih nema zahvaljujući neodlučnosti pojedinaca u rukovodstvima četa. Po ocjeni kako Okružnog komiteta tako i štaba bataljona, nije bilo nikakvih razloga za oklijevanje sa akcijama. Naprotiv, snijeg je bio povoljan momenat za to, naročito na komunikacijama.

Krajem januara, međutim, počela je borba u selu Kalumić protiv Italijana. Neprijatelj je bio do nogu potučen. Petrovčani su u toj borbi zaplijenili dosta materijala i oružja. Ta vijest se veoma pozitivno odrazila i u četama našeg bataljona. Nekoliko dana poslije toga je Kamenička četa u Bastasima dočekala karabinijere, koji su izišli u pljačku, potukla ih i natjerala u bijeg prema Drvaru otevši im opljačkanu imovinu od seljaka. Time se »pokazalo« da se i u velikom snijegu može uspješno tući i daleko jači neprijatelj. Odmah nakon toga i druge naše čete, pošto su već bile spremne na položajima, počele su sa akcijama na Pasjaku i Kamenici, pa su za kratko vrijeme Italijani bili sabijeni u Drvar i blokirani tako da iz žice tako reći i nijesu smjeli nosa pomoliti. Za to vrijeme naše čete su se nalazile stalno na zasjedama. A time je prekinut svaki dodir drvarskog garnizona, koji je imao oko 3000 vojnika, sa snagama i garnizonima okupatora u Grahovu i Oštrelju. I saobraćaj željeznički i drumski je bio prekinut, Italijanski garnizon u Drvaru sada se mogao snabdijevati jedino pomoću aviona. Ta blokada je trajala oko

dva mjeseca. Avioni »savoje«, koji su donosili hranu i municiju blokiranom garnizonu, mnogo puta su se vratili neobavljena posla, jer su naše čete sa mitraljezima stalno stražarile po svim padinama okolnih brda i ćuvika. Blokada je bila potpuna.

Tek krajem marta okupatoru je pošlo za rukom, uz pomoć jakih snaga, da prodre iz pravca Bosanskog Grahova i tako oslobodi blokirani garnizon u Drvaru. Tom prilikom okupator je spalio sva sela Donjeg Grahova i sela oko Drvara (Gornju Kamnicu, sva sela oko grada i Podove). Okupatorske trupe, koje su prodrle od Grahova, sve su pustošile i palile pred sobom, dok su se one iz Drvara razmiljele po Drvarskoj Župi pljačkajući i paleći sve do posljednjeg svinjca. Narod je bez igdje ičega bježao prema šumi i u udaljena sela. Slika je bila više nego jeziva. Sva sela u drvarskoj dolini odjednom su gorela. Borbe su se vodile na svakom mjestu. Naše čete branile su svaku kuću. I u toj »ofanzivi« vodiči su bili četnici.

Ali narod je bio jedinstveniji nego ikada i, čvrsto povezan sa svojim četama i borcima, junački se odupirao toj najezdi, podnoseći sve nedaće koje su ga snašle tom zločinačkom okupatorskom akcijom.

To najbolje, pored ostalog, ilustruje primjer u selu Jadovniku. Pošto je neprijatelj ovo selo do posljednje kuće spalio, narod je morao da se povuče u šumu. Snijega je bilo dosta. Resenovačka i Kamenička četa su se tukle na život i smrt da zaštite narod koji se povlačio prema šumi ostavljajući iza sebe selo u plamenu. U takvoj situaciji omladina Resenovaca i drugih donjih grahovskih sela za vrijeme povlačenja s narodom i borcima razvila je kolo i pjesmu. Malodušnika ni u četi ni u narodu nije bilo, izuzev Mirka Radinovića, koji je dotad bio komesar Resenovačke čete. Toga dana, izgubivši živce uslijed kukavičluka, on odlazi među omladinu koja svojom pjesmom diže moral narodu i umjesto da je bodri, on, duhom malaksao, govori: »Omladino, čemu pjevate i igrate i čemu se radujete, žalosna vam majka? Je li tome što vam kuće gore?«, i nastavlja: »Naša propast je očita, pa i ako pobijedimo, doći će vrijeme kada se ovca ni preko novina neće moći naći, a kamoli nabaviti«. Blagodareći držanju ostalih komunista u tako teškoj situaciji i ugledu Partije i u četi i u narodu, ta naricanja pesimiste i kukavice Radinovića nisu imala štetnog uticaja ni na koga drugog do na njega samog. To je bio drugi slučaj, pored Mile Kecmana, da član KPJ odlazi u izdaju i otpada od nas, s tom razlikom što je ovoga puta razlog bio malodušnost i kukavičluk.

Spajanje okupatorskih snaga u toj zločinačkoj »ofanzivi« signaliziralo je i pripremu okupatora za napuštanje tih krajeva do kojeg je pod stalnim pritiskom naših nabujalih četa i odreda

i došlo juna 1942. godine. Od tada se više Italijani kao okupator i njihovi plaćenici — četnički ološ, nikada više nisu ni vratili na to područje.

Opisaću još dva-tri detalja i događaje koji se odnose na period priprema za akcije i blokade Drvara.

Naveo sam da je bilo teško sa okupljanjem boraca Velikog i Malog Cvijetnića, ali, kada su akcije otpočele oko Drvara i Petrovca, naši napori za organizovanje Cvijetničke čete ipak su, iako sa mukom, urodili plodom. Ukazaću na neke momente koji su u vezi sa organizovanjem ove čete.

Komunista u ovim selima, koliko se sjećam, nije bilo. Znalo se da Cvijetnićani za rukovodioce, ni vojne ni političke, ne žele »strance«. Jednog dana u februaru 1942. godine, kada smo ih u velikom broju okupili kod škole u Boboljuscima, konferisali smo dugo sa njima. Najteže je išlo sa izborom rukovodstva čete i određivanjem položaja na koji treba da se smjesti ova četa, jer borbe sa Italijanima bile su u punom jeku i svaka akcija sa uspjehom se izvodila. Nakon ubjeđivanja i dugog natezanja došlo se do kompromisa, pa je za komandira izabran Đorđe Rodić, brat izdajnika Stevice Rodića, čovjek tvrdoglav i na svoju ruku, a za političkog komesara — Dragan Rodić, iako tada nije bio član Partije. Tako smo se sporazumjeli i uspjeli da četa odmah krene na položaj prema Oštrelju, jer cilj nam je bio da ove borce bar na kraće vrijeme odvojimo od kuća i izvučemo u borbu. Ispalo je sve dobro. Dragan Rodić bio je solidan oslonac, zajedno sa većim brojem dobrih ljudi i boraca u ovoj četi, a komandir Đorđe, poslije likvidacije brata mu Stevice kao izdajnika, bio je vrsan borac i rukovodilac u daljim borbama. Tako je i ova četa organizovana i učvršćena.

Treba naglasiti takođe da su u prvim danima uvlačenja četa u borbu vršena odstranjivanja pojedinih kolebljivih elemenata i u ostalim našim četama, jer je aktivnost okupatora i izdajnika ostavila uticaja na pojedine borce dok su bili kod kuća, naročito tamo gdje su bile u pitanju jače rodbinske i komšijske veze sa pojedinim izdajnicima i talijanašima. Sjećam se, kada je u februaru na Pasjaku vršena zakletva 2. zaglavičke čete u prisustvu naroda, koji je u velikom broju došao na ovu svečanost i našu borbenu manifestaciju, razoružano je nekoliko kolebljivaca pred narodom i poslano kućama. To je bio veliki žig sramote za svakoga od njih kasnije u selu. I ovi su se ljudi docnije povratili u čete i neki su od njih u narednim borbama bili dobri borci.

Kako je narod bio jednodušan u osudi izdaje i dosljedan u kažnjavanju ne samo onih koji su se borili zajedno sa Italijanima sa puškom u ruci protiv svoga naroda, nego i raznih

švercera, kradljivaca i pljačkaša, vidi se iz jednog, za naše prilike, jedinstvenog slučaja koji se dogodio u selu Zaglavici.

Kada bi Italijani potisli našu 2. četu koja je branila ta sela i narod se, štićen od boraca, sklanjao, ljudi bi sve od vrednijih stvari, naročito hranu i odjeću, dobro sakrivali i zakopavali. Okupatorski vojnici i njihovi vodiči nijesu mogli mnogo toga pronaći. Međutim, našao se u selu njihov komšija, neki Simišić, zvani »Podrepac«, koji, eto, nije otišao u izdaju nego je tobož uz nas. Prilikom povlačenja on nije išao sa narodom, nego se navodno sakrio u selu, i, kada se narod vraćao u selo, on bi se izvlačio iz svog skrovišta. Ljudima je to bilo sumnjivo pa su počeli da ga motre, jer su znali da je on i prije rata volio ukrasti. Ubrzo su ga otkrili i ispostavilo se da je »Podrepac« motrio gdje ljudi sakrivaju ono što su imali, da bi, kad se narod povuče i poslije prolaska Italijana i četnika, sam pljačkao sakrivenu imovinu. Tako su ga uhvatili na djelu i javno ga osudili kao pljačkaša.

Ranije sam već napomenuo da je okupator u Drvar doveo nekog Marušića na dužnost civilnog komesara. To je bio vrlo lukav i prepreden čovjek kojemu je ovakva misija odgovarala. On je svojom aktivnošću najviše doprinio otpadanju malobrojnih kolebljivaca i izdajnika iz naših redova. Bio je stalan i aktivan nosilac lažne propagande okupatora. Ali, sve mu to na kraju nije pošlo za rukom. S obzirom da se otpočinjanjem borbi sa Italijanima njegov položaj »spasitelja srpskog naroda« definitivno razgolitio, on se opredeljuje za drugu taktiku i pokušava da uspostavi kontakte sa štabom našeg bataljona. Tako nam u cilju razmjene zarobljenika šalje neke dopise i prijetnje u vezi sa nekim »pravima« zaraćenih strana i sl. Njegovo prvo pismo štabu našeg bataljona otprilike glasilo je:

»Štabu drvarskog bataljona »Sloboda« na ruke gosp.

Morači Milutinu i Materiću Iliji u šumi

Imam čast da upozorim komandu bataljona »Sloboda« i Vas lično da prema međunarodnoj konvenciji svaka zaraćena strana ima pravo, ako se druga brani iz kuća civilnog stanovništva, da upotrijebi sva oružja za razaranje objekata odbrane druge strane. U tom duhu mi ćemo to morati učiniti, a pošto vi koristite i kuće stanovništva kao objekte za vođenje rata protiv italijanske vojne sile, Vi ćete i snositi svu odgovornost za razaranje domova civilnog stanovništva. Saopštavajući Vam prednje, molim Vaš odgovor. S poštovanjem

Marušić.«

Ovo pismo sa našim odgovorom smo umnožili u tehnici Okružnog komiteta u oko 1000 primjeraka u formi letka i upoznali narod sa ovim poduhvatima i lukavstvima Marušića. Naš odgovor glasio je približno ovako: »Nama su dobro poznate međunarodne konvencije, ali u njima nigdje ne stoji da jedna strana sila ima pravo i može najnečovječnije gaziti slobode drugih naroda i pljačkati njegova bogatstva kao što to čini Vaša »velika« imperija. Isto tako u toj konvenciji, na koju se Vi, gospodine Marušiću, pozivate, nigdje ne stoji da vojnici strane sile mogu pljačkati sve što im se dopadne. Vaši karabinijeri su palikuće, odvode volove i krave, zabadaju ruke u kačice od sira i kajmaka, rove po svinjcima i kokošinjcima, penju se po tavanima i pljačkaju ljudima sve što imaju. Od vojnika Vaše »velike sile« ni mačke ne mogu ostati na miru. Zbog svega toga mi ćemo tući Vaše pljačkaše i bande svugdje i na svakom mjestu sve dok ne oslobodimo i posljednju stopu naše otadžbine«.

Ovakav stav i našu odlučnost narod je jednodušno pozdravio, pa su i ti pokušaji i smicalice još jednom pokazali svu nemoć okupatora da primjenom nove taktike onemogući borbu naših naroda.

*

Ako bismo, na kraju, sumirali rezultate rada i djelatnost Partije za vrijeme ova četiri mjeseca — od oktobra 1941. do januara 1942. godine — onda s pravom možemo tvrditi da su oni veoma krupni u svakom pogledu. Partija je uspjela da ponovo stvori vojsku, koja je kvalitetno i moralno bila na daleko većem nivou nego što je bila ona »smejnaška« u prva dva mjeseca drvarskog ustanka. U vojnim jedinicama uspešno su organizovane partijske i skojevske organizacije u čije redove su dolazili sve novi i novi članovi, što je bilo od kapitalnog značaja za dalji razvoj naših jedinica i borbe uopšte. U tom periodu učvršćeni su i svi organi borbe u pozadini, od seoskih do sreskog narodnooslobodilačkog odbora, zatim Oslobodilačkog fonda, organizacije žena i pionira; brojno su porasle partijska i skojevska organizacija; u narodu je podignut autoritet partijskih i vojnih rukovodstava, itd. Svestranim i organizovanim radom u tim krajevima stvoreno je jedinstvo naroda, okupljenog oko Partije, koji je bio spreman da se bori do kraja, bez obzira na sve teškoće i žrtve koje su ga pratile sve do oslobođenja zemlje. Nije manje značajno ni to što je u tom periodu izoštren i politički odnos prema malobrojnim izdajnicima, bez obzira na sve rodbinske, komšijske i druge veze, koje su do tada imale uticaj na tom području. Borbeni duh, jedinstvo naroda, odlučnost boraca i sve ono što je u kasnijim zbivanjima bilo svojstveno tom kraju, plod je rada naše Partije.

Ilija MATERIĆ

27. MART U SKOPLJU

Nedonošče kakav je bio ugovor kojim je vlada Cvetković — Maček priključila Jugoslaviju Trojnom paktu živelo je samo dva dana. Narod je poništio potpis kojim je izdajnička vlada pokušala da okalja svetlo lice zemlje. Osramoćen i izdan, on je u danima između 25. i 27. marta prikupljao svoje snage, koje su se toga martovskog dana pretvorile u eksploziju kakva se dotle nije pamtila. Evo kako je tih dana izgledalo Skoplje.

Na izgled miran, grad je vrio od uznemirenosti i priprema za otpor izdajnicima i napadačima.

Komunisti su se dogovarali kako da deluju u ovoj situaciji. Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju kao da nije bilo sasvim jasno šta treba da čini u novonastaloj situaciji. Čekalo se na konkretnije direktive iz Beograda. U tom cilju tadašnji sekretar partijske ćelije na fakultetu Blažo Orlandić odlazi u Beograd i 27. ujutru se vraća sa jasnim uputstvima da komunisti treba da uzmu inicijativu u svoje ruke i da povedu sve što je patriotsko na demonstracije.[1] Ove demonstracije trebalo je pretvoriti u masovan pritisak naroda i zahtev za formiranje narodne vlade, za sklapanje saveza sa Sovjetskim Savezom kao najsigurnijim saveznikom u borbi protivu preteće fašističke opasnosti, za obezbeđenje punih demokratskih sloboda i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije.

*

*   *

Od 10 sati naročito je bilo živo na Filozofskom fakultetu. Sastanke su održali prvo komunisti, a zatim skojevske grupe.

---

[1] Još nije rasvetljeno da li je Orlandić otišao u Beograd po direktivi PK KPJ za Makedoniju ili na svoju inicijativu da bi se povezao sa Akcionim odborom studenata u Beogradu i partijskim rukovodstvom Beogradskog univerziteta od koga je dobio direktive.

Analizirana je novonastala situacija i donesen zaključak da posle stastanka skojevci i članovi Partije povedu što veći broj studenata i studentkinja u grad i da u određeno vreme stignu u glavnu ulicu gde će početi demonstracije.[2] Posebna grupa je dobila zadatak da napiše parole na ogromnim transparentima, određeni su i drugovi koji će te transparente nositi i braniti ih od policijskih napada. Data su najkonkretnija uputstva kako se držati u demonstracijama.

Bile su određene desetine (grupe od po 10 ljudi), koje su, čvrsto se držeći za ruke imale da onemoguće policiji i žandarmima da rasture demonstrante.

U međuvremenu je i Mesni komitet Partije Skoplja održao sastanak i svoje članove uputio u fabričke kolektive, radnički dom, odnosno u pojedine delove grada, kako bi u kratkom roku do mraka organizovali grupe koje bi povele što više ljudi na demonstracije.

Grupe demonstranata su se sa raznih strana slivale na trg, glavnu ulicu i prostor kod železničke stanice. Monopolski i drugi radnici iz toga kraja pošli su prema zgradi sindikata gde su se sjedinili sa grupom studenata, i sporednim ulicama se uputili u centar. Železničari su isto tako pošli prema trgu. Grupe srednjoškolaca su pristizale sa raznih strana i slivale se u ovu masu. Žene — članice ženske nabavljačke zadruge su se isto tako masovno odazvale pozivu za demonstracije. Glavna ulica se s kraja na kraj pretvorila u nabujalu reku demonstranata. Policija je pokušala da probije redove demonstranata, ali nije uspela. Povorka se zaustavila na prostoru između Narodne banke i Oficirskog doma. U isto vreme na dva različita kraja digli su se govornici,[3] oni su u kratkim i jezgrovitim govorima ocrtali težak položaj u koji su Jugoslaviju doveli potpisnici pakta, pozivali narod u akciju za poništavanje sramne kapitulacije, upozoravajući da će svaki onaj koji pokuša da pregazi ovu zemlju naići na otpor. Govornici su, istovremeno, ukazivali na to da je pakt sa Sovjetskim Savezom i davanje demokratskih sloboda narodima, jedina garancija za organizovanje uspešnog otpora. Treći govornik je bila Filimena Mihajlova[4] koja se obra-

---

[2] Istini za volju treba reći da su se već 26. marta na ulicama Skoplja pojavile grupice prozapadne orijentacije, koje su tražile od kralja da ih spase od izdaje i sramote. To su bile izolovane srednjoškolske grupe, većinom članovi »Srpskog kluba« koje su napravile »miran marš« od muške gimnazije do učiteljske škole i odatle do Filozofskog fakulteta.

[3] Po sećanju nekih drugova ovi govornici su bili: Antonije Kolendić i Blagoj Korubin, studenti Filozofskog fakulteta u Skoplju.

[4] Isto tako student Filozofskog fakulteta.

tila ženama i pozvala ih u zajedničku borbu sa ostalim patriotskim snagama.

Demonstranti su se, zatim, uputili ka kamenom mostu i prolazeći kroz radničke delove grada izbili pred zatvor u kome su ležali, odranije uhapšteni studenti i radnici. Zahtevajući oslobođenje zatvorenika, demonstranti su svojim drugovima slali vatrene borbene pozdrave.[5]

Ovakve demonstracije Skoplje nije nikada ranije doživelo. Kažu da je bilo negde između 15 000 — 20 000 demonstranata. Neprijatelj je bio sasvim zbunjen. Trebalo mu je vremena da se pribere i rasturi demonstrante. Dok je povorka demonstranata išla prema zatvoru i vraćala se nazad, žandarmerija je mobilisala svoju konjicu koja je na sredini kamenog mosta zauzela busiju, probila se među demonstrante, i isukanim sabljama vitlala iznad glava demonstranata. Tako je sprečila da demonstranti ponovo izbiju u centar grada i naterala ih da se postepeno rasture. Ali još dugo su u toj martovskoj noći ulicama Skoplja odjekivali povici: »Dole pakt«, »Neka živi savez sa Sovjetskim Savezom«, »Neka živi Narodna armija«, »Hoćemo narodnu demokratsku vladu« itd. itd.

I sutradan su napredne snage Skoplja bile na nogama. Demonstriralo se i manifestovalo u raznim delovima grada. Policija i žandarmerija su sa isukanim sabljama isto tako svuda bile prisutne. Došlo je i do otvorenog sukoba sa njima. Jedan policajac je sabljom rasekao transparent što su ga nosili studenti Krsto Bajić i Vako Đurović.[6] Sablja je rasekla ne samo transparent, već i glavu Vaka Đurovića, ali ni on nije ostao dužan policajcu. Zamahnuo je motkom transparenta i policajac se srušio na zemlju.

Veliki broj učesnika u ovim demonstracijama je ostao veran zavetu koji je te večeri dao pred svojim narodom; organizovao je otpor neprijatelju i izvojevao bitku za slobodu i svetliju budućnost svoju i onih koji će ih zameniti.

Desa MILJOVSKA

---

[5] Pored ostalih u zatvoru se tada nalazio i Dobrivoje Vidić, tadašnji sekretar PK SKOJ-a za Makedoniju.

[6] Ova dvojica su docnije, jedan kao komandant, a drugi kao politički komesar proleterskih brigada poginuli herojskom smrću. Narod im se odužio proglasivši ih narodnim herojima.

ZEMUN 1941.

Zemun je počeo narodnooslobodilačku borbu sa oko 9000 radnika, prekaljenih u raznim štrajkovima, demonstracijama i manifestacijama, koje je organizovala Komunistička partija u Beogradu ili Zemunu, a od kojih se posebno ističu: 14. decembra 1939. godine; aprila 1940. godine kada su preko URS-ovih sindikata, BOTIĆ-a, kulturno-prosvetnog društva »Sloga« i fudbalskog kluba »Sloboda« organizovane masovne demonstracije u Zemunu protiv priključenja Jugoslavije Trojnom paktu; zatim, na svim izletima koje je Partija organizovala i koji su zbližavali radnike među sobom.

Od 1936. do 1940. godine u Zemunu je u štrajkovima učestvovalo više hiljada radnika, što je znatno uticalo na ekonomsko poboljšanje njihovog života, a još više je ukazalo na uzroke njihovog teškog materijalnog stanja. Tako su poznati: 1936. godine štrajk radnika u fabrici aviona »Zmaj«; 1938. godine štrajk građevinskih radnika; 1940. godine štrajkovi: aeronautičkih radnika (bez radnika »Ikarusa«), sa kojima su u štrajku učestvovali i službenici; drvodeljskih i tekstilnih radnika; radnika fabrike peroreza »Fortuna« i šegrta.

Svim ovim štrajkovima rukovodila je Komunistička partija.

U Zemunu je 1939. godine obnovljena ranije rasformirana partijska organizacija, čemu je najviše doprineo Radoje Dakić,[1] a na njenom omasovljavanju radili su i: Miloš Mamić, Bajo Sekulić, Rifat Burdžević, Miša Zečević i drugi članovi Gradskog komiteta Beograda i Pokrajinskog komiteta Srbije. 1940. godine je održana (u stanu Šandora Majora) partijska konferencija kojoj je prisustvovalo oko 30 članova Partije. Trajala je pet dana. Partijska organizacija Zemuna je imala šest par-

---

[1] Narodni heroj, umro u Moskvi 1946. godine.

tijskih ćelija kojima su (od 1939. do 1941. godine) bili obuhvaćeni, pored ostalih, sledeći: Lazar Mamuzić, Čeda Dimitrijević, Đoka Bošković Bata, Đura Ber (kasnije isključen), Silvester Fogl, Janko Fogl, Mariša Mamuzić, Boško Filipović, Andrija Miler, Ivanka Glavaški, Šandor Major, Oto Burger, Đurđa Burger, Milačko Konstantinović, Milan Sarić Jure, Jozo Šćurla, Milan Pavlović, Milutin Porlić, Milan Uzelac (1940. godine prestao sa članstvom), Marijan Vasilić, Lenka Gauder, Jovan Bošković, Miodrag Branković, Milan Marić, Frida Filipović, Sava Mihić, Muja Čerimović, Ratko Aleksa, Mihajlo Vukša, inž. Milenko Đurić, Geza Tikvicki, Milica Mihić, Antun Slovenac i njegova žena, Joca Bogavec, neki Jovanović, jedan student Jevrejin, a više puta su dolazili u Zemun Janko Lisjak i Milan Premasunac.

Na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu je takođe bilo članova KP, ali su oni bili uključeni u beogradsku partijsku organizaciju, sem manjeg broja koji su radili u Zemunu.

SRESKI KOMITET ZEMUNA

Zemunskom partijskom organizacijom rukovodio je Rejonski komitet koji je zatim prerastao u Gradski. Članovi prvog komiteta su bili: Lazar Mamuzić (sekretar) Đoka Bošković Bata, Čeda Dimitrijević i Oto Burger. Posle aeronautičkog štrajka 1940. godine iz Zemuna je otišao Đoka Bošković, a koncem godine uhapšen je Čeda Dimitrijević, pa su umesto njih u komitet kooptirani: Silvester Fogl, Frida Filipović i Đura Gajić.

Čim je učvršćena partijska organizacija, prešlo se na formiranje skojevske, koja se naglo omasovljavala i ubrzo imala preko 100 članova obuhvaćenih u skojevske aktive kojima je rukovodio Gradski komitet SKOJ-a u sastavu: Milan Premasunac (sekretar), Ivanka Glavaški, Jozo Šćurla, Milan Marić i još dva druga čijih se imena ne sećamo.

Do maja 1941. godine u partijskim i skojevskim organizacijama nije bilo organizacionih promena, jedino se znatno smanjio broj članova usled odlaska izvesnog broja drugova u vojsku, koji se po aprilskoj kapitulaciji nisu više vraćali u Zemun. Drugom polovinom maja dolazi do prerastanja Gradskog komiteta u Sreski koji se proširio novim članovima. Formiranje Sreskog komiteta diktirala je potreba rukovođenja svim partijskim organizacijama u srezu, jer je u uslovima okupacije bila otežana veza Zemuna sa Beogradom. Dotadašnji Gradski komitet nije imao vezu sa selima u srezu. Progarska partijska organizacija je bila vezana za Sreski komitet Obrenovca.

Sreski komitet Zemuna brojao je 6 članova i to: od dotadašnjeg Gradskog komiteta Lazar Mamuzić, Silvestar Fogl i Frida Filipović; iz Beograda su u komitet ušli Miloš Mamić, Andrija Habuš i Pal Šoti. Sekretar komiteta je bio Miloš Mamić, zadužen za rad po selima; Andrija Habuš je bio odgovoran za rad sa SKOJ-em; Pal Šoti je bio sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, a Frida Filipović je bila odgovorna za rad sa ženama. Sreski komitet je neposredno rukovodio partijskim ćelijama u Zemunu (jer sve do 1943. godine u Zemunu nije postojao Gradski komitet Partije).

Komisijom za vojna pitanja, formiranom pred sam rat, rukovodio je Đura Gajić koji se u Zemun vratio tek juna meseca i odmah je kooptiran u Sreski komitet.

Đura je ubrzo po zadatku Partije otišao iz Zemuna, pa je komitet odredio jednog svog člana da rukovodi ovom komisijom.

23. juna uhapšen je član Sreskog komiteta Lazar Mamuzić jer ga je žena Steve Lakočevića iz Surduka prijavila žandarima. On je posle mučenja u Zemunu prebačen u Beograd, a kada ni tamo policija nije od njega mogla ništa doznati, prebačen je sa slomljenom rukom na Banjicu i iste godine streljan.

Krajem jula ili početkom avgusta iz Beograda je za člana Sreskog komiteta došao Janko Lisjak.[1a] Polovinom avgusta uhapšen je član komiteta Silvester Fogl, ali je septembra, zajedno sa Habuš Andrijom, uspeo da pobegne iz zemunskog zatvora. 30. avgusta je održan sastanak komiteta u stanu Jove Vukićevića, gde je banula policija. Pal Šoti i Janko Lisjak su uspeli da pobegnu kroz prozor, a Miloš Mamić i Andrija Habuš su uhapšeni. Policija nije znala koga je uhapsila, pa je Mamića i Habuša držala zatvorene sa zatvorenicima gde je bio i Tafl. To im je omogućilo da uz pomoć partijske organizacije iz Zemuna pobegnu septembra 1941. godine iz zatvora. Najpre su se krili neko vreme u Zemunu i Batajnici, a zatim su prebačeni u partizanske jedinice u Srbiju, gde su i poginuli u okolini Valjeva. Miloš Mamić i Šandor Major pobegli su nekoliko dana posle Habuša. Mamić je po odluci PK za Srbiju upućen na rad u niško-leskovački okrug, a 14. aprila 1942. je, pošto su ga sa još tri druga opkolili Bugari u selu Jugovcu, posle uporne borbe i kada je ostao bez municije, izvršio samoubistvo.

Posle hapšenja ova četiri člana, u komitetu su ostali samo Janko Lisjak i Pal Šoti. Početkom septembra je sekretar komiteta postao Janko Lisjak, a u Sreski komitet su kooptirani

---

[1a] Uhapšen 1943. godine i posle zverskog mučenja streljan. Proglašen za narodnog heroja.

Čeda Dimitrijević i Jozo Šćurla. Zaduženja su bila: Pal Šoti za rad po selima, Čeda Dimitrijević za rad sa ćelijama u Zemunu, a Jozo Šćurla je bio sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a.

Polovinom novembra Zemun je morao napustiti Čeda Dimitrijević, a 21. novembra i Jozo Šćurla. Posle njihovog odlaska u komitet je kooptirana Anka Daus, a sekretar SKOJ-a postao je Buca. Njih dvoje su 10. decembra uhapšeni, ali nevezano jedno od drugog. Opet su u komitetu ostali samo Lisjak i Šoti. Krajem decembra je iz Beograda došao za člana Sreskog komiteta i sekretara SKOJ-a Marko Nikezić.

RAD PARTIJSKIH ĆELIJA

Reorganizacijom su u Zemunu (maja 1941. godine) formirane sledeće ćelije:

— u fabrici čokolade (sada »Nada Štark«), sa sekretarom Silvestrom Foglom i članovima: Šandorom Majorom i Lenkom Gauder. Ćelija je u avgustu 1941. godine, posle hapšenja Silvestra Fogla i Šandora Majora, rasformirana; Lenka Gauder je isključena iz Partije; ova ćelija je bila na produktivnom principu;

— ćelija tekstilaca čiji je sekretar bio Oto Burger, a članovi: Ivanka Glavaški, Marica Mamuzić, Milan Pavlović, Đurđa Burger, jedna Slovenka i Jovan Bošković;

— ćelija drvodeljaca i građevinskih radnika čiji je sekretar bio Čeda Dimitrijević a članovi: Boško Filipović, Jozo Šćurla i Andrija Miler;

— ćelija metalaca čiji je sekretar bio Mihajlo Vukša, a članovi: Milačko Konstantinović i Pal Šoti.

Pored ovih, bilo je i nekoliko članova KP koji su bili poznati policiji, a nisu bili uključeni ni u jednu od pomenutih ćelija (bili su na ličnoj vezi pojedinih članova Sreskog komiteta kao: Milan Marić, Marijan Vasilić, Janko Fogl, Ratko Aleksa, Anka Daus, Marica Mamuzić i Toma Devald).

Jula meseca, usled odlaska nekih i učlanjenja novih drugova, partijske ćelije se formiraju na teritorijalnom principu i to: prva ćelija centra (od dotadašnje ćelije metalaca) čiji je sekretar Vukša Mihajlo, a članovi: Pal Šoti, Uroš Ostojić i Dragan Rajnić (Rajnpreht); druga ćelija centra sastava: Edita Pisker sekretar, Margita Vuk i Toma Devald; prva ćelija Gornjeg Grada (od ćelije drvodeljaca i građevinskih radnika) sastava: Čeda Dimitrijević (sekretar), Boško Filipović, Jozo Šćurla i Maksim Divnić Štukica; druga ćelija Gornjeg Grada sastava:

Branko Ralić, (sekretar), Radomir Radovanović, Đurđa Burger i Desa Ležajić.

Nastojalo se da nijedna ćelija ne bude veća od 4 do 5 članova, a čim bi bila veća, pristupalo se formiranju nove ćelije. Ovo radi toga da neprijatelj ne bi mogao naneti Partiji teži udar ako bi prodro u jednu od ćelija.

U septembru su opet, pored ovih, formirane i ćelije na produktivnom prinicipu: u fabrici aviona »Ikarus« sastava: Mihajlo Vukša (sekretar), Uroš Ostojić i Pera Jovanović, kandidat za člana KP (nakon kratkog vremena je i učlanjen); ćelija železničara sastava: Stevan Rajić (sekretar), Diša Marčetić, mašinista Dominković i Jova Bravar.

Teritorijalne ćelije su bile:

— za Donji Grad, sastava: Dragan Rajnić — Rajnpreht (sekretar), Milan Popović i Ilija Rogulić Brka. U septembru je iz ćelije otišao Milan Popović, a došla je Edita Pisker; oktobra je primljena za člana KP Joza Trgovac koja je ubrzo uhapšena i slabim držanjem odala mnoge komuniste, pa je ova ćelija 22. novembra rasformirana;

— za centar, sastava: Margita Vuk (sekretar), Aca Sinadinović Šnajder, Milan Popović (došao iz rasformirane ćelije Donji Grad), Radivoj Golubović (učlanjen u KP septembra), Milan Uzelac i Stevan Kovač (učlanjeni u KP oktobra), Marko Britvec (učlanjen u KP decembra), Vojo Nanović (došao u ovu ćeliju iz Beograda); iz ćelije su kasnije otišli Milan Popović, Milan Uzelac i Aca Sinadinović;

— za Gornji Grad, sastava: Branko Ralić (sekretar), Desa Ležajić, Radomir Radovanović, Vlada Jovanović (učlanjen u KP krajem godine), neki Buca (prešao iz Beograda); iz ćelije su po zadatku otišli Radomir Radovanović i Desa Ležajić; Branko Ralić je napustio Partiju, a policija je uhapsila Bucu, pa je decembra ćelija rasformirana;

— druga ćelija za Gornji Grad, sastava: Čeda Dimitrijević (sekretar), Đoka Kolarić, Kosta Dragičević i jedan drug iz valjaonice lima (ime ne znamo); do konca godine su iz drugih ćelija došli: Desa Ležajić, Radomir Radovanović, Boško Filipović, Milan Uzelac i novoučlanjeni Pera Serafimović Uča; iz ćelije su kasnije otišli Čeda Dimitrijević i Desa Ležajić, pa je početkom novembra sekretar ćelije postao Milan Uzelac;

— treća ćelija za Gornji Grad, sastava: Boško Filipović (sekretar), Andrija Miler, Jozo Šćurla i Maksim Divnić Štukica; ćelija je rasformirana početkom novembra usled odlaska njenih članova iz Zemuna, sem Boška Filipovića koji je prešao u drugu ćeliju;

— za Tošin Bunar, sastava: Mali (sekretar), Anka Daus, Elza Košar i Milka Menjak. Mali je početkom oktobra povučen na drugi zadatak, a sekretar ćelije je postala Anka Daus. U oktobru je u ćeliju došao Sava Mihić, a učlanjeni su Jakob Kuburović, Herman Šener, Marina Major, dok je zakandidovana Anica Cep. Posle kooptiranja Anke Daus u Sreski komitet, sekretar ćelije je postala Elza Košar. Nakon kratkog vremena iz ćelije je otišla Milka Menjak.

ORGANIZACIJA SKOJ-a

Članovi komiteta SKOJ-a su, kao i članovi Partije, otišli aprila 1941. godine iz Zemuna, a ostali su samo Ivanka Glavaški i Jozo Šćurla (uhapšen 1942. godine u Beogradu i iste godine ubijen). Dolaskom u Zemun Pala Šoti, maja 1941. godine, pristupilo se reorganizaciji SKOJ-a. Dotadašnji Gradski komitet prerasta u Sreski komitet SKOJ-a čiji je sekretar postao Pal Šoti, a članovi Ivanka Glavaški i Jozo Šćurla. Ivanka Glavaški je aprila meseca morala ići iz Zemuna pa su u komitet kooptirani Desa Ležajić i Aca Sinadinović. Početkom septembra je Pal Šoti povučen na drugi partijski zadatak, pa je sekretar SKOJ-a postao Jozo Šćurla.

21. novembra su iz Zemuna morali otići Jozo Šćurla i Aca Sinadinović, pa je sekretar komiteta SKOJ-a postao Buca koji je iz Beograda došao sa Vojom Nanovićem Gandijem.

10. decembra je uhapšen Buca, pa su u komitetu ostali samo Desa Ležajić i Voja Nanović. Koncem decembra je iz Beograda došao za sekretara Sreskog komiteta Marko Nikezić. Sa ova svoja tri člana komitet je ušao u 1942. godinu.

Sreski (kao ni pre rata Gradski komitet SKOJ-a) nije imao dobru vezu sa selima zemunskog sreza, iako su postojale organizacije u pojedinim selima. Veza je održavana preko partijskih ćelija tih sela i išla je preko komiteta Partije. Prvi zadatak Sreskog komiteta SKOJ-a je bio povezivanje sa članovima SKOJ-a koji su posle aprila ostali u Zemunu, što nije bilo teško s obzirom da su Ivanka Glavaški i Jozo Šćurla poznavali veći broj članova. Stvorena organizacija imala je oko 50 članova povezane u strukovne, polustrukovne ili ulične skojevske aktive.

Juna meseca 1941. godine u Zemunu je održano skojevsko savetovanje u stanu braće Abafi, na kome je bilo oko 20 članova SKOJ-a. Iz Pokrajinskog komiteta Srbije i Gradskog komiteta Beograda savetovanju su prisustvovali: Ratko Mitrović, Ljubica Milosavljević, Dragi Stamenković, Jova Stoisavljević (Sima) i Milan Premasunac.

Savetovanje je imalo veliki značaj za dalji rad organizacije. Do tog vremena skojevski aktivi su brojali 4—5 drugova, a članovi jednog nisu poznavali članove drugog aktiva. Sada su se međusobno upoznavali i videli da nisu sami, da su brojno veliki. Konferencije su održavane u vinogradima, stanovima i na ostrvima (kod Šace Dukića). Konferencijama je prisustvovalo 20 do 30 članova SKOJ-a.

Rezultat ovih savetovanja bio je nagli brojni porast partijskih organizacija i skojevskih aktiva. I dalje se nastojalo da skojevski aktivi ne budu veliki. Ako je jedan aktiv postao velik, on se delio u dva. Svaki član SKOJ-a imao je svoj podaktiv, preko koga je delio propagandni materijal i prikupljao materijalnu pomoć za NOF. Iz podaktiva su i regrutovani novi članovi KP. Podaktivi su često prerastali u aktive čime se povećavao broj članova SKOJ-a.

Anka Daus je kao član KP došla u Zemun maja 1941. godine. S obzirom da u Zemunu nije bila kompromitovana, Sreski komitet je odlučio da kod nje smesti partijsku tehniku, što joj je saopštio Andrija Habuš. Ona ne bi bila povezana ni u jednu partijsku ćeliju dok radi na tehnici. Materijal za umnožavanje Anka je držala u jednoj rupi poda ispod svog kreveta, a propagandni materijal je donosio Ratko Aleksa (član Partije). Njega je Anka umnožavala i predavala Andriji Habušu.

Koncem juna Anki je saopštio sekretar Sreskog komiteta Miloš Mamić da materijal neće više predavati Habušu, već će ga sama raznositi na određena mesta, gde će ga preuzimati sekretari partijskih ćelija. Materijal je obično nosila u nekom cegeru. Da bi poznala one kojima treba predati materijal, bili su određeni znaci raspoznavanja, obično držanje nekog predmeta u ruci ili džepu. Njima je trebalo prići i pitati: »Koji je put za aerodrom?« Ako ovaj odgovori da je u suprotnom pravcu tj. ako pokaže put prema Konjičkoj školi, bio je znak da mu treba predati materijal.

Sekretar ćelije je dalje materijal delio članovima Partije, a ovi članovima svoje grupe. Organizacija raspodele materijala je bila tako dobra da policija nikad nije mogla otkriti one koji ga pripremaju.

Potreban materijal je Anka dobijala od Diše Marčetića, a nekoliko puta i od Tome Devalda i to uvek na ulici, najčešće na početku Ugrinovačke ili Tošinog bunara.

Mesto gde je smeštena tehnika znali su samo članovi Sreskog komiteta Partije. Miloš Mamić, kao sekretar komiteta, ispoljio je ličnu odgovornost za konspiraciju članova Partije, a posebno za rad tehnike i podelu materijala. Uvek je pratio

Anku na izvesnom odstojanju kada je raznosila i predavala materijal. Često je poučavao članove Partije, naročito mlađe, kako se treba držati pred policijom u slučaju da budu uhapšeni: »Ako te policija uhvati s tim materijalom, mučiće te. Ako nisi sigurna da ćeš izdržati muke, te se bojiš da bi mogla nekoga izdati, odgrizi sama svoj jezik i ispljuni ga; tada nećeš moći govoriti«, — seća se danas Anka njegovih saveta.

Partijska tehnika je kod Anke ostala do oktobra, kada ju je Pal Šoti prebacio kod Diše Marčetića.

Posle 22. novembra su članovi rasformirane ćelije Donjeg Grada Ilija Rogulić, Edita Pisker i Dragan Rajnić (Rajnpreht) živeli izvesno vreme ilegalno u Zemunu. Početkom decembra je Sreski komitet odlučio da ih pošalje kao partijske instruktore na rad u sela zemunskog sreza. Tu su bili prvi partijski instruktori koje je slao Sreski komitet kao ilegalce na teren. Priprema za njihov odlazak je trajala nekoliko dana, a vršili su je Janko Lisjak i Pal Šoti u stanu Janka Lisjaka (Ulica cara Dušana br. 163). Oni su upoznavali ljude sa zadatkom, prorađivali izvestan partijski materijal i sl. Prvi je na teren pošao Dragan, s tim da živi u Surčinu, a svojim radom da obuhvati sela: Surčin, Dobanovce, Jakovo i Bečmen, s kojima do tada nije postojala partijska veza.

Draganu Rajniću je 12. decembra priređen mali ispraćaj iz Zemuna. Prisutni su bili: Janko Lisjak, Pal Šoti, Ilija Rogulić i Edita Pisker. Tada je Janko Lisjak pored ostalog rekao: »Ovo je za nas najveći događaj. Doživeli smo da u revoluciji šaljemo prve kadrove na partijski rad u sela kao što je to činila Boljševička partija 1917. godine. Ugledajmo se na kadrove koje je slao Lenjin i dokažimo da možemo učiniti ono što su i oni učinili u revoluciji«. Ubrzo je za Draganom upućena Edita Pisker u Šimanovce gde je u to vreme postojala partijska organizacija s kojom je sreski komitet imao dobru vezu.

USTANAK

U Zemunu je još pre no što je stigla direktiva CK KPJ o dizanju ustanka počelo sa prikupljanjem oružja i municije. Po prijemu proglasa CK, Sreski komitet je pristupio formiranju vojnih desetina, preko partijskih i skojevskih organizacija, i njihovoj obuci u rukovanju oružjem i diverzantskim sredstvima. Rad Sreskog komiteta po vojnom sektoru je smatran jednim od najvažnijih zadataka Partije, te su zato za taj sektor odgovarali svi članovi komiteta.

Sastanci partijskih ćelija, kao i Sreskog komiteta, održavani su redovno dvaput nedeljno: jedan je bio teoretski, a

drugi radni. Svakom članu KP stavljeno je u zadatak da mora oformiti grupu simpatizera partije i NOB, s kojom je održavao povremene sastanke, prorađivao propagandni materijal, diskutovao o političkoj situaciji, prikupljao materijalnu pomoć za NOB, prikupljao oružje i municiju, a od najborbenijih članova grupa stvarao je vojne desetine s kojima je izvodio razne sabotažne akcije. Iz tih desetina su regrutovani novi članovi Partije. Svaki skojevac i simpatizer Partije morao je proći kroz kandidatski staž, a za to vreme je bio uključen u jednu od vojnih desetina kroz koju se proveravao. U Partiju su primani samo hrabri, požrtvovani, snalažljivi i Partiji odani. Na svakom radnom sastanku ćelije član Partije je podnosio izveštaj o radu grupa i desetina: koliko je obuhvatio novih članova, koliko je prikupio materijalne pomoći, koliko je sabotažnih akcija izveo ili misli izvesti i da li je kandidat dorastao da bude primljen u Partiju.

Sabotažne akcije su pripremali članovi Partije, partijske ćelije ili komitet — zavisno od njene važnosti i obima. O akciji se pre izvođenja detaljno razmatralo na sastanku ćelije ili Sreskog komiteta, zavisno od toga ko je priprema. Posle izvedene akcije vršena je analiza: kako je akcija uspela, kakav je utisak ostavila na građanstvo, a kakav na neprijatelja.

U Zemunu je 1941. godine izveden niz uspelih akcija sabotaže. Veliki broj akcija izveden je hemijskim sredstvima koja je izrađivao metalski radnik Vukša Mihajlo. Izvesne količine sumporne kiseline stavljane su u prezervativ. Ovaj se umakao u rastvor šećera i šalitre i s tim rastvorom stavljao u drugi prezervativ. Cela smesa je bila veličine oraha. U roku od 1 do 7 časova kiselina bi progrizla prvi prezervativ pa bi u dodiru sa šećerom i šalitrom izazivala visoku temperaturu sa jakim plamenom. Vreme od sastavljanja sredstva pa do njegovog dejstva omogućavalo je onom ko je sabotažu izvodio da sredstvo stavi tamo gde je hteo i da se nesmetano udalji. Smesa nije uvek bila jednake jačine jer se oskudevalo u sumpornoj kiselini. Ni prezervativi nisu bili istog kvaliteta, te je zbog toga dolazilo i do bržeg progrizanja prezervativa, tj. do bržeg paljenja.

Da bi se ovo »oružje« masovnije proizvodilo, Vukša je održao i kratak kurs sa izvesnim brojem drugova koji su radili u »Ikarusu«. Pored toga, on je poznavao i niz drugih načina za izvođenje sabotaže, što je korišćeno u akcijama.

Na dunavskom keju u Zemunu je bilo skladište sa oko 20 vagona kože koja je otpremana za potrebe nemačke vojske. Njega je čuvala nemačka straža, pa je Vukša preko nekih drugova, a i sam lično, nekoliko dana tražio način kako da ga zapali. Jedne večeri su on i Uroš Ostojić, prolazeći pored stra-

žara, ubacili zapaljivo sredstvo u skladište. Intervencija zemunskih i beogradskih vatrogasaca nije pomogla i skladište je izgorelo.

Jedan omladinac (zvao se Đorđe) koji je radio u tekstilnoj fabrici »Avala« (proizvodila je svilu za padobrane), dobivši sredstvo od Vukše, zapalio je jednog avgustovskog dana oko 17 časova tu fabriku. S obzirom da je zapaljena u toku dana, zemunski vatrogasci su ugasili požar, ali materijalna šteta nije izostala.

U septembru je Dragan Rajnić (Rajnpreht) istim sredstvom zapalio fabriku aviona »Zmaj«. Stavio ga je oko 14 časova, a ono se upalilo oko 21 čas. U prostorijama fabrike se u to vreme nalazila velika količina demontiranih aviona vojske stare Jugoslavije, spakovanih u sanduke i spremnih za odašiljanje u Nemačku. Sredstvo je stavljeno u više sanduka sa preciznim instrumentima. Vatra je ugašena, ali je izgorela ili oštećena veća količina materijala. Policija je uhapsila oko 30 radnika iz fabrike, ali pošto oni nisu ništa znali o akciji, pušteni su svi iz zatvora posle izvesnog vremena. Da bi ipak doznala ko je izveo tu sabotažu, policija je tu zaposlila svog agenta Pavelića, ali ni preko njega nije ništa doznala. (O ovoj akciji je pisao i Bilten br. 2 NOV i POJ 1941. godine.)

Jedan drug koji je radio na zemunskom aerodromu kod nemačke vojske, pokušao je da tim sredstvom upali skladište avionskog benzina ali, zahvaljujući intervenciji nemačke straže, benzin nije izgoreo, dok je pumpa za izbacivanje benzina iz cisterni potpuno uništena.

U jednom pogonu bivše fabrike aviona »Rogožarski«, preko puta aerodroma, nalazilo se u podzemnim skladištima oko 25—30 manjih avionskih bombi i nešto mitraljeske municije. Dragan Rajnić koji je radio kod nemačke komande na prikupljanju aviona, avionskih i protivavionskih bombi i protivavionske artiljerijske municije po Jugoslaviji, a koja je prenošena u Zemun, stavio je oko 13 časova za vreme rada u tom skladištu to zapaljivo sredstvo u sanduk s municijom; već oko 15 časova došlo je do eksplozije. Nemački stražar je odleteo u vazduh, svi prozori zgrada na udaljenju od nekoliko stotina metara su popucali, a armirani stubovi na ulazu u skladište odbačeni su 200 — 300 metara.

U septembru su Edita Pisker i Beža Albahari zapalili, istim sredstvom, nemački kamion kod crkve na pijaci u Donjem Gradu. Sredstvo je stavljeno oko 20 časova, dok se šofer nalazio u gostionici, a aktiviralo je oko 22 časa. Edita i Beža su bile Jevrejke kojima je kretanje bilo ograničeno samo do 17 časova.

One su skinule žutu traku s ruke, što je u to vreme za policijske agente i članove Kulturbunda mogao biti dovoljan razlog da ih streljaju.

Niz sabotažnih akcija je organizovano i na pruzi Beograd — Zagreb: uništavane su telefonsko-telegrafske linije i sigurnosni železnički uređaji, što je imalo veliki značaj u doba napada Nemačke na Grčku i prve neprijateljske ofanzive u Srbiji. Svaka akcija izazvala je zastoj u redovnom železničkom saobraćaju. Na primer:

U julu su Marijan Vasilić, Jožika i Herman Šener isekli sa skojevcima, na delu pruge između Zemuna i Novog Grada (kod železničkog podvožnjaka), TT žice i nekoliko stubova. Telefonsko-telegrafska veza nije uspostavljena nekoliko dana, što je znatno ometalo redovan železnički saobraćaj.

U avgustu je u Ulici cara Dušana isečen telefonski nadzemni kabl (kod sadašnjeg pogona »Istre«). U akciji su učestvovali: Kosta Dragičević, Đoka Kolarić i Stevan Berko. Jednom drugom prilikom ista grupa odmotala je izolaciju na TT žicama na istom mestu.

18. avgusta je na pruzi Zemun Novi Grad — Zemun-Polje (kod stražara broj 5 na 7,7 km) presečeno 8 TT linija.

22. avgusta je na stanicama Zemun Novi Grad i Zemun-Polje presečeno tri telefonsko-telegrafske linije.

28/29. avgusta je na istoj liniji između stražare 26 i 27 (na 12,350 km) presečeno 11, a 18/19. septembra (u blizini stražare broj 7) 7 TT linija.

Usled čestih akcija na tom delu pruge, a posle izvršene sabotaže 18/19. septembra, »prometni kolodvor hrvatskih državnih željeznica iz Vinkovaca« odgovara na depešu postaji u Zemunu (pod brojem 6546 od 19. IX 1941. godine): »Tu bi trebalo nešto poduzeti jer se to vrlo često dešava. Treba stupiti u dodir sa tamošnjim vlastima i Kulturbundom pa da se stražarčenje pojača«, našta zemunska postaja izveštava 22. XI 1941. godine (pod brojem 3322): »U predmetu obavješćujemo naslov, da smo već prije tj. kod prvog slučaja zamolili intervencijom žandarmerije i pojačanje nadzora nad željezničkim objektima. Svaki slučaj javlja se odmah telefonski na žandarmeriju, policiji i bat. oblasti u Zemunu«. Iako su straže na pruzi pojačane, akcije su nastavljene nesmanjenom žestinom.

22/23. septembra je između stanica Zemun-Polje i Zemun Novi Grad (kod stražare broj 7) presečeno 37 TT linija, od čega 10 železničkih i 27 poštanskih, zbog čega »prometni kolodvor iz Vinkovaca« piše Ministarstvu željeznica: »Na izveštaj pomoćnika primećujem da se sumnja na našeg jednog otpuštenog službe-

nika, koji vodi ovu družinu, ali je žandarmerija preslaba-mlitava da ga uhvati na delu. Kada bi i straža Kulturbunda bila malo agilnija ovo bi se lako spriječilo. Zatvaranjem granice u Zemunu će ovih štetočina nestati«.

23. septembra je između stanica Zemun-Polje i Zemun Novi Grad presečeno 6 TT linija.

Fašističke vlasti su smatrale da te akcije izvode ljudi koji prelaze iz Srbije u Srem. One su ih primorale da, pored redovne straže koja se noću kretala prugom, povremeno postavljaju i zasede. Tako je 6. oktobra žandarmerija iz Zemuna postavila zasedu u blizini železničke stanice Zemun Novi Grad, koju je iz voza broj 11 osmotrio jedan nemački vojnik i po dolasku u Zemun prijavio nemačkim vlastima, misleći da se radi o partizanima. Sa zemunske stanice je odmah upućen specijalni voz s nemačkom vojskom, a za izvesno vreme obustavljen je svaki saobraćaj između Zemuna i Batajnice. Zasedu su, dakle, postavili žandarmi, a o tome nisu obavestili nemačke vlasti, što je svedočilo o nedovoljnoj saradnji između nemačkih i vlasti tzv. NDH.

11/12. oktobra je između stanica Zemun-Polje i Zemun Novi Grad kod stražare broj 7 presečeno 22 TT linije, od toga 3 železničke i 19 poštanskih.

29/30. oktobra je između stanica Zemun-Polje i Batajnica (na 17,150 i 17,220 km) presečeno 54 TT linije i 3 TT stuba.

Na auto-putu između Zemuna i Batajnice više puta su presečene TT linije. Takve akcije su izveli u septembru i oktobru Đoka Kolarić, Kosta Dragičević i Radovan Jaković.

U oktobru su Herman i Josip Šener i Elza Košar isekli TT žice u blizini gostionice »Tošin bunar« koje vode od Zemuna prema aerodromu i Surčinu.

18. decembra je između stanica Zemun-Polje i Zemun Novi Grad, sekretar ćelije Tošin bunar drug Mali presekao signalni vod i to usred dana (između 13 i 14 časova). Za vreme izvođenja akcije Malog je primetila straža s pruge i pucala za njim sve dok nije umakao preko zemunskih bašta.

21. decembra je između stanica Zemun Novi Grad i Zemun-Polje presečeno 36 TT liinija, od tog 4 železničke i 32 poštanske.

24. decembra su Đoka Kolarić, Kosta Dragičević, Petar Serafimović Uča i dr. iskidali između stanica Zemun i Zemun Novi Grad (na 12,400 km), 40 TT linija.

Ovakve akcije su izvođene ne samo u Zemunu već i u čitavom Sremu. Pošto preduzete mere policije i žandarmerije

9*

nisu urodile plodom, »veliki župan« NDH iz Slavonskog Broda (13. XI 1941. godine pod brojem »tajno 572/1941«) naređuje kotarskim oblastima: »Da se odmah izda nalog svim vlasnicima i posjednicima da u udaljenosti do 1 km od železničke pruge imadu posjeći i ukloniti kukuruzinac pod prijetnjom odgovarajuće globe odnosno zatvora. Podjerno treba pojačati pasku nad željezničkom prugom i preduzeti shodne mere da se slični slučajevi spriječe. O učinjenom izvjestiti«. Dakle, kukuruzovina je kriva za akcije.

Negde u decembru je Maksim Divnić Štukica, sa još tri druga, presekao kod gostionice »Tošin bunar« TT liniju koja je spajala aerodrom sa Beogradom i Zemunom.

Krajem decembra su kod gostionice »Tošin bunar« Dragan Rajnić, Pera Đuričić i Steva Debeljak presekli električni provodnik koji je vodio prema aerodromu. Usled toga ceo dan nije bilo struje na aerodromu.

SABOTAŽE U »IKARUSU«

Vukša Mihajlo, sekretar partijske ćelije u »Ikarusu«, bio je i vođa grupe u alatnici. To mu je omogućavalo da sa ostalim drugovima iz preduzeća sprovede niz sabotaža u »Ikarusu«, o čemu su Vukša, Uroš Ostojić i Pera Jovanović više puta diskutovali na partijskim sastancima. U ovome su im znatno pomogli Branko Plećaš, Lazar Savetić, Ljuba Lazarević, Nikola Đepera, Nikola Bobić i drugi. Tako su u »Ikarusu« poznate sledeće sabotaže:

Vukša je sa još nekim drugovima pravio četvorokrake klince koji su bacani po ulicama Zemuna i Beograda, pa i po pontonskom mostu koji su dobro čuvali nemački, ustaški i Nedićevi stražari. Radnici bi, kada su išli iz »Ikarusa« za Beograd, puštali klince kroz nogavice. Kada je izrađeno više alata za pravljenje klinaca, nekoliko ih je izneto iz fabrike pa su klinci pravljeni i van nje. Jednom prilikom kada je Nikola Depera obrađivao alat na šepingu, prišao mu je šuc-policajac, inače kontrolor po odeljenjima, i upitao šta radi. Nikola mu je hladnokrvno pružio crtež, overen od fabričke kontrole, što je za fašistu bio zakon. Da bi se alat mogao izneti iz preduzeća, on je rasklapan u delove koje su radnici iznosili bilo montirane na bicikle, bilo zavijene u hleb kupljen u fabričkoj kantini. Kada su jednom ustaški graničari hteli da oduzmu hleb radniku kod Sajmišta jer su bili gladni, ovaj se otimao jer je u hlebu bio alat. U gužvu se umešao vođa grupe Stanković Crni koji je znao šta radnik nosi i, dok se on raspravljao sa ustašama, radnik je s hlebom pobegao.

Sabotaže sa klincima su se u avgustu 1941. godine u tolikoj meri rasprostranile da su fašisti preduzeli čitave racije po preduzećima i radionicama da bi otkrili proizvođače. »Bacaju se po drumovima trokraki, 7 cm dugi ekseri, do sada javljeno 22 oštećene gume« — žali se šef nemačke okupacione uprave za Srbiju[2]. U »Ikarusu« je komandant šuc-policije rekao da će biti pooštrene mere kontrole i da će počinioci sabotažnih akcija biti streljani, a u najpovoljnijem slučaju svi koji se nađu na mestu sabotaže biće oterani u koncentracione logore. Zabranjen je i prelazak peške preko pontonskog mosta, pa su ljudi preko Save prebacivani čamcima i malim brodovima, ali se, zbog zakašnjavanja radnika iz Beograda na posao, to moralo ponovo dozvoliti.

Vukša Mihajlo, Uroš Ostojić, Ljuba Lazarević, Laza Savatić, Branko Plećaš i drugi u »Ikarusu« sipali su strugotinu od šmirgla i metala u mazalice mašina i motora. To je izazvalo zaribavanje ležišta kod mašina koje su se morale slati na opravku, a ona je trajala po nekoliko dana. Fabrička policija je brojno pojačana i stalno se kretala po fabrici, ali sabotaže nisu prestajale. (O ovim akcijama je pisano u Biltenu broj 2 NOV i POJ 1941. godine.)

Radnici »Ikarusa« su kupovali hranu u fabričkoj kantini. Hrana je bila slaba, pa je partijska ćelija organizovala bojkot te hrane. Jednog dana nijedan radnik nije otišao u kantinu na ručak. Svi su ostali pored svojih mašina. A na pitanje zašto ne idu na ručak, odgovarali su: »Neću da jedem stočnu hranu i za nju da dajem svoju zaradu«. Akcija je potpuno uspela. Međutim, policija je povela istragu, ali bez uspeha. Nisu mogli pronaći organizatora.

Jedna grupa radnika u »Ikarusu« je obrađivala alat za izradu krilaca na avionima »foke-vulf«. Izrada je namerno odugovlačena. Trebalo je napraviti još samo jedan prorez. Vukša je predložio poslovođi Boci da se alat da na dovršenje jednom belogardejcu Rusu koji je simpatisao Nemce. Alat je bio na frezeru za obradu i kada je belogardejac izišao iz radionice, Lazar Savatić i Ljuba Lazarević su pomerili alat na postolju, pa je prorez bio veći nego što je trebalo. Tako su izrađeni delovi za krilca bili neispravni pa se morao praviti drugi alat. Belogardejac je uhapšen i u zatvoru je zadržan 3—4 meseca.

Policija je ubacila u fabriku »Ikarus« agenta Babića koji je bio zaposlen u limarnici. Babić je uspeo da se ubaci u jednu omladinsku organizaciju i provali neke članove SKOJ-a. Sreski komitet, na predlog partijske ćelije iz »Ikarusa«, doneo je od-

---

[2] Zbornik, tom I, str. 359.

luku da se Babić ubije, jer je postojala opasnost da otkrije još neke drugove. Zadatak je poveren članovima Partije Urošu Ostojiću, Jozi Trgovcu i još jednom drugu. Oni su jednom prilikom sreli Babića više Oračke ulice kada je išao prema Čukovcu. Uroš Ostojić je pucao u njega, ali ga je samo ranio u donji deo trbuha.

OKO NEMAČKOG AERODROMA

U fabrici aviona »Zmaj«, pored demontiranih aviona, nalazio se i izvestan broj avionskih mitraljeza i to u delu fabrike koji je imao samo jedna vrata. Tu je stajao šuc-policajac i kontrolisao šta se iz hangara nosi. Odlučio sam da iznesem jedan mitraljez. Razbio sam prozor koji je bio okrenut prema radionici auto-karoserija »Petrović«, gde je mitraljez trebalo da prihvate Svetislav Žutić, Pera Đurčić, Milan Popović i Cane. Da bih mitraljez provukao kroz prozor, prethodno sam ga rasklopio, zavio delove u krpe i izbacio kroz prozor. Drugovi su deo prihvaćenog materijala odneli u stan Svetislava Žutića, a drugi deo sam istog dana preuzeo od njih i odneo svojoj kući. Kasnije smo sklopili mitraljez i prebacili u Batajnicu kod Cvejka Golubovića. U proleće 1942. godine mitraljez je predat Podunavskom partizanskom odredu.

Nemačka komanda koja je rukovodila prikupljanjem trofejnih aviona i bombi, imala je skladište za protivavionsku municiju na Tošinom bunaru, preko puta srednje kapije aerodroma. Tu je bilo složeno 150—200 vagona municije. Sreski komitet Partije je odlučio da se municija uništi i taj zadatak je poveren Radivoju Goluboviću. On i drugovi su usred dana ubacili zapaljivu smesu i to pored samog stražara okrenutog leđima. Zapaljena su dva sanduka, ali je brzom intervencijom straže požar ugašen. Dotle su skladište čuvala samo dva stražara Nemca, ali je posle toga straža pojačana, a noću su joj dodati i psi.

Od odluke za uništenje skladišta ipak se nije odustalo. Sreski komitet je taj zadatak poverio meni, jer sam povremeno radio u tom skladištu kao radnik. Bila je prilično jaka kontrola pri ulazu u skladište; s radnicima su uvek išli nemački vojnici. Da bih izvršio zadatak, ispitao sam sa Čedom Dimitrijevićem, ili sam, skladište, i to padom mraka. Sabotažu je trebalo izvesti iz dvorišta ili zgrade gostionice koja se nalazila uz samo skladište. Zaključio sam da bi eksploziv trebalo uneti u jednu spavaću sobu gostionične zgrade i staviti ga uz sam zid, uz čiju je spoljnu stranu bila prislonjena municija. Sreski komitet je prihvatio moj plan. Za to je bilo potrebno 30—40 kg eksploziva,

što se nije moglo nabaviti u Zemunu, pa je Sreski komitet tražio pomoć od beogradske partijske organizacije koja je i nabavila eksploziv. Njega je iz Beograda u Zemun preneo Čeda Dimitrijević sa policijskim agentom Cvetkom Crnjakom, inače simpatizerom NOB-e.

Dok sam pripremao akciju, više puta sam odlazio u gostionično dvorište i s voskom uzimao otiske brava (sobe i vrata okrenutih dvorištu). Otisak sam predao Janku Lisjaku, a ovaj dalje Vukši Mihajlu koji je napravio ključeve. Posle priprema koje su trajale oko mesec dana odlučeno je da mi u ovome pomogne član KP Milan Popović, a eksplozivno punjenje — minu da sastavi jedan domobranski oficir — simpatizer NOB-e koji je radio u sanitetskom slagalištu u Zemunu. Eksploziv je aktiviran i smešten u jedan veliki kofer koji je Vuška odneo do Oračke ulice i predao Milanu Popoviću. Od Oračke ulice do gostionice Milan je kofer prebacio najmljenim fijakerom, a da fijakerista nije znao šta prevozi. Milana sam dočekao oko 19 časova pred gostionicom, primio kofer i, poslužívši se napravljenim ključevima, nesmetano ušao najpre u dvorište, a zatim i u sobu. Na oko 10 metara bila je nemačka stražarska desetina. Dok sam prolazio kroz dvorište kofer je od težine zaškripao, što je alarmiralo stražu. Nemci su odmah pustili pse, ali sam ja već bio u sobi i zaključao vrata. Straža je oko 30 minuta pretraživala dvorište. Kada se sve utišalo izašao sam na ulicu, zaključavši za sobom vrata.

Eksplozija se očekivala oko 3 časa posle aktiviranja, ali je efekat bio slabiji nego što se računalo, jer punjenje nije bilo kompaktno. Nije došlo do uništenja skladišta već je samo izbijen plafon i krov gostionične sobe. Nemačka komanda je sutradan ubrzo prebacila municiju na golu poljanu u Gornji Grad (kod Bikare). Baš u to vreme na aerodromu je bilo više stotina nemačkih aviona i više hiljada nemačkih vojnika koji su se pripremali za front u Grčkoj. Da je skladište odletelo u vazduh, veći broj tih aviona i vojnika bio bi uništen.

Partijska organizacija se nije pomirila s tim neuspehom već mi je stavila u zadatak da sabotažu izvedem pri prenošenju municije. Počeo sam unositi manje količine eksploziva u samo skladište, stavljajući ga u jedan sanduk od municije. Trebalo je staviti još samo detonator, odnosno sredstvo koje bi izazvalo eksploziju, ali sam u međuvremenu morao preći u ilegalnost, ne izvršivši dobiveni zadatak.

Nemački vojnici koji su s radnicima išli iz preduzeća »Zmaj« da prikupljaju avione i municiju, uvek su sa sobom nosili nekoliko sanduka municije i nekoliko bombi. Ja sam sa Antonom »kovačem« koristio nebudnost nemačke vojske i iz

sanduka vadio po 50—100 metaka, a povremeno i neku bombu. Tako sam odneo svojoj kući oko 1000 puščanih metaka i 3 bombe. U početku sam metke predavao Čedi Dimitrijeviću, zatim sam krio u svom stanu, a sve skupa je otpremano u Frušku goru.

Janko Fogl je radio na aerodromu kao mehaničar. To mu je omogućilo nesmetan dolazak kod aviona, što je on iskoristio da ubaci izvesnu količinu peska u benzinski rezervoar jednog aviona, usled čega se ovaj prinudno spustio znatno oštećen. Sabotaža je konstatovana ali se njen izvršilac nije mogao otkriti.

Prema izveštaju sreskog načelnika — Zemun Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH 6. VIII 1941. godine službeno, »vrlo tajno« zavedeno u Ministarstvu 7. VIII 1941. godine pod brojem 22466 kaže se: »Na dan 3. kolovoza 1941. godine u noći ubijen je jedan nemački vojnik, pa je zbog toga streljano 92 komunista, koji su se nalazili u pritvoru«. Taj deo izveštaja obuhvata teritoriju grada Zemuna, a streljanje su izvršili Nemci.

30. avgusta je uhapšenog Miloša Mamića, Andriju Habuša i Jovu Vučkovića policija strahovito tukla u zatvoru, nastojeći da od njih nešto dozna. Kada nije mogla ništa doznati ona ih je zatvorila u sobu sa ostalim zatvorenicima. Oni nisu znali koga su tada uhapsili, te prema njima nisu ni primenili nikakav poseban režim. Zatvorenicima su tada rukovodili gestapovci koji su bili većinom mladići-sinovi ruskih belogardejaca, neiskusni ali surovi. Sutradan po hapšenju Mamića i drugova izbio je sukob između ustaša i gestapovaca. Do njega je došlo zbog batinanja Petra Štoke, istaknutog ustaše, koga su uhapsili gestapovci. Sukob je završen time što su iz te kasarne gestapovci premešteni u Beograd, a na njihovo mesto došli su folksdojčeri koji su preuzeli i zatvor. Odlaskom Gestapoa naglo je popustio teror u zatvoru.

BROJ SARADNIKA RASTE

Preseljavanjem policije u kasarnu, među zatvorenicima koji su prenosili ugalj, drva i ostalo nalazili su se Andrija Habuš i Silvester Fogl. Oni su na ulici iskoristili nebudnost stražara i pobegli. U zatvoru je potom pooštren režim, ali je opet morao popustiti.

Sreski komitet Partije je od prvog dana hapšenja pomenutih drugova preduzimao mere da ih na neki način spase, što je povereno Tomi Devaldu, zatvoreniku. Toma se u krugu ka-

sarne slobodno kretao i preko svojih poznanika Nemaca — policajaca i svojih roditelja koji su mu donosili hranu održavao vezu između Sreskog komiteta i uhapšenih. Rešeno je da zatvorenici pobegnu po danu, pa je Sreski komitet obezbedio bicikle u parku kod samog zatvora. Toma je (kao Nemac i delimični slobodnjak) tražio od uprave zatvora da mu se dodele na ispomoć u radu Miloš Mamić, Šandor Major i Marko Britvec. Pri tome mu je znatno pomogla član KP Edita Pisker koja je radila u kuhinji zatvora.

Plan je bio da se beži ka slabo čuvanom odeljenju u kome je stajao stari nameštaj; tu se nalazio prozor na čijem gornjem delu nije bilo rešetki. Toma je ispred prozora stavio deo starog nameštaja, kako bi zatvorenici lakše mogli pobeći. Polovinom septembra, dok je policija bila zauzeta oko prijema hrane od porodica zatvorenika, Miloš Mamić, Šandor Major i Marko Britvec iskoristili su nebudnost neprijatelja i pobegli. Britvec koji je iskakao poslednji, zakačio je prozor i razbio ga. U krojačkoj radionici »Jug i Klajn« nalazio se jedan policajac koji je odmah digao uzbunu. Policija i ustaše su u poteri uspeli da uhvate Britveca, ali su Mamić i Major pobegli.

Sreski komitet je poslao bicikle dan pre bekstva, pa ih je na sam dan bekstva povukao verovatno iz bojazni da ne bi otkrili plan. Na doturanju bicikla i fizičkom obezbeđenju učestvovali su: Diša Marčetić, Branko Ralić, Gvozden Tomić, Radomir Radovanović Tekstilac, Kosta Dragičević, Aca Sinadinović Šnajder i još neki. Bekstvo Mamića i Majora uspelo je i bez bicikla.

S obzirom na korumpiranost nemačke i ustaške vlasti, iz zatvora su neki drugovi otkupljivani novcem. Novac je posrednim putem primao čak i šef policije Filipović. Iz zatvora su na taj način, pored ostalih, izišli: Anka Daus, Buca, Ivanka Glavaški, roditelji Tome Devalda i drugi. (Istina, Ivanka, Anka i Buca su izašli iz zatvora 1942. godine, ali su još 1941. godine preduzete mere za njihovo spasavanje.) Naročito je bilo masovno puštanje iz zatvora za novac koncem oktobra i početkom decembra 1941. Tada su folksdojčeri predavali zatvor ustašama i ko god im je mogao platiti, bio je pušten, tako da su ustaše primile gotovo prazan zatvor.

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Pored ovih i niza drugih akcija, u Zemunu je stalno vršena obuka vojnih desetina u rukovanju oružjem. Vrlo često su rasturani leci i ostali propagandni materijal ubacivanjem u

stanove, lepljenjem po ulicama, u čemu su pojedini drugovi postajali pravi stručnjaci. Materijal su često lepili pored samih nemačkih policajaca i stražara, pa i na njihovim oglasnim tablama. Policija je bila nemoćna da ovo spreči.

Partija je još pre rata organizovala Crvenu pomoć. U Gradskom odboru Crvene pomoći bili su Margita Vuk, Janko Fogl, Marijan Vasilić, Đura Bauer i drugi. Odlukom CK KPJ o dizanju ustanka u Jugoslaviji, od Crvene pomoći prešlo se na prikupljanje priloga za Narodnooslobodilački fond. Formiran je odbor fonda za grad Zemun (koji 1943. godine prerasta u narodnooslobodilački odbor). Prvi članovi odbora bili su: Uroš Ostojić, sekretar, Margita Vuk, blagajnik, Vlada Jovanović, Janko Fogl, Ilija Rogulić, Radomir Radovanović i Boško Filipović. U oktobru 1941. godine na mesto Uroša, za sekretara odbora fonda dolazi Čeda Dimitrijević.

Organizacija prikupljanja pomoći za taj fond bila je na teritorijalnom i produktivnom principu, tj. kako je delovala i partijska organizacija. Mesni odbor NOF-a je bio sastavljen uglavnom od predstavnika partijskih ćelija.

Pomoć je korišćena za pomaganje pojedinaca i porodica žrtava fašističkog terora, porodica onih koji su otišli u partizanske odrede i samih odreda. U Zemunu je, početkom NOB-e, bilo oko 1000 prilagača. Veliki broj radnika je svake nedelje, posle prijema plate, dolazio kod druga koji je prikupljao pomoć i davao mu izvesnu svotu novca, prema svojim materijalnim mogućnostima. Većina njih je to shvatila kao obavezu. Bilo je i takvih koji su davali i po nekoliko hiljada dinara (kasnije kuna) mesečno. Prikupljeni novac se delom trošio na potrebe drugova u Zemunu, a ostalo se predavalo u Beograd Pokrajinskom odboru NOF-a. U Beograd je novac nosio Uroš Ostojić i predavao ga najpre jednom radniku (ime ne znamo), zatim jednom trgovcu (takođe ne znamo ime), a kasnije Mihailu Švabiću.

Vlast u okupiranom Zemunu preuzeli su nemački »folksdojčeri« koji su se za to pripremali nekoliko godina pre rata. Većina zemunskih Nemaca je bila u Kulturbundu. Imali su svoje vojne formacije koje su obuhvatale sve muškarce članove Kulturbunda, bili su naoružani, a od 1939. godine svake nedelje su izvodili smotre svojih jedinica i vojne vežbe na poljani kod ciglane u »Franctalu« i na fudbalskom igralištu svog kluba »Ajntraht«. Od ukupnog broja stanovnika u Zemunu, oko 25—30% su bili Nemci. Još od 1939, a naročito od 1940. godine, Nemci su razvijali svoju obaveštajnu službu, između ostalog i među radnicima organizovanim u URS-u, članovima radničkog pevačkog društva »Sloga« i radničkom fudbalskom klubu »Sloboda«, kojima je rukovodila Komunistička partija. Kroz oba-

veštajni rad oni su upoznali izvestan broj istaknutih radničkih boraca. Kratko vreme posle dolaska na vlast, folksdojčeri su počeli hapsiti neke od tih drugova. Ali s obzirom na potpunu konspiraciju rada Komunističke partije pre rata, nisu mogli da otkriju veći broj njenih članova. Uhapšen je veći broj članova sindikata i svega desetak članova SKOJ-a i nekoliko članova Partije, ali usled nedostatka dokaza manje-više svi su pušteni iz zatvora ili su iz njega pobegli, sem Lazara Mamuzića i Ratka Alekse koji su ubijeni na Banjici 1941. godine. Partija je odmah preduzela mere da iz Zemuna skloni najkompromitovanije drugove. Zbog toga komitet nije povezivao u partijske ćelije izvestan broj članova Partije koji su bili kompromitovani, već ih je držao na vezi pojedinih članova, a kada se ukazala prilika, većina je upućena u partijske jedinice u Srbiju.

Pored folksdojčera, u Zemunu je do jeseni 1941. godine izvesnu vlast imala i »vlada narodnog spasa« iz Srbije. Tada još nije bilo rešeno da li će Srem pripasti Nediću ili Paveliću. Domaći Nemci su bili protiv bilo kojeg od ova dva rešenja. Oni su tražili da Srem ostane pod njihovom vlašću, zbog čega su slali delegaciju čak u Berlin. Zato su u Sremu, a pre svega u Zemunu, i postavljali folksdojčere u sve organe vlasti. Jula meseca se već osećala prevaga Pavelića, a posle intervencije dr Tota kod Hitlera, ustaše su potpuno preuzele vlast. To preuzimanje je trajalo do oktobra 1941. godine.

Pored folksdojčera, u Zemunu je pre rata postojala i jaka četnička i ustaška organizacija. Dok je četnička radila pod svojim pravim imenom i to najviše u gostionicama Save »gejaka«, »Sedam graničara« i »Plug«, a u Gornjem Gradu manje-više u svim gostionicama, dotle je ustaška organizacija radila pod imenom »križara« u Domu milosrdnih sestara (Karađorđeva ulica br. 9). Njome je rukovodio jedan franjevački pop. Sve ove fašističke organizacije su imale za cilj borbu protiv naprednih ideja radničke klase i raspirivanje nacionalne mržnje, a po okupaciji sve su se stavile u službu okupatora. To potvrđuje i izveštaj poslat pod brojem 32 pol. 3 HO. 42648/HP. EPH. DG Beograd HLP otpravniku poslova lično, u kome se pored ostalog kaže: »Prema saopštenju Ministarstva spoljnih poslova, stavlja hrvatska vlada prostor u Zemunu na raspoloženje Srbiji za koncentracioni logor za Jevreje i komuniste. Pošto Hrvatska nije u mogućnosti da izdržava logor, to Srbija mora to da učini. Sem toga zaštita logora treba da usledi i od strane nem. organa, a ne samo srpskih«.

Pored Nemaca koji su bili članovi Kulturbunda i zadojeni nacizmom, bilo je i takvih koji su se od prvog dana stavili u borbu protiv fašističke Nemačke. Još pre rata su, na primer,

Silvester i Janko Fogl i Andrija Miler bili članovi Komunističke partije. Oni su ostali verni Partiji i poginuli su u NOB za njene ideje. Neki su, pak, 1941. godine postali članovi KPJ, a to su: Elza Košer, Toma Devald, Herman Šener i Dragan Rajnić (Rajnpreht), a drugi su to postali u toku rata: Đura Bauer, Ferdinand Rajnpreht, Tereza Devald, Josip Šener i drugi. Pored njih, bilo je još 30 porodica koje su pomagale ili učestvovale u NOB. Ovo samo potvrđuje da je partijska organizacija Zemuna vodila pravilnu nacionalnu politiku i ljude cenila ne po njihovoj nacionalnoj pripadnosti već po učešću u NOB. Izvestan broj Nemaca komunista Partija je koristila za rad među Nemcima okupatorima, Toma Devald je čak po zadatku KP otišao u nemačku vojsku, a kasnije je kao »nemački vojnik« dugo korišćen kao kurir Partije između Beograda i Zemuna i u razne obaveštajne svrhe.

Zemunska partijska organizacija nije imala 1941. godine vezu s partijskim jedinicama na Fruškoj gori. Ona je uspostavljena tek koncem marta 1942. godine i to sa Podunavskim odredom, pa su kompromitovani drugovi upućivani u partizanske jedinice Srbije i to najviše na Kosmaj i Jastrebac. Za to se vršila priprema nekoliko dana, a išlo se u grupama i pojedinačno. Jula 1941. godine su jednu od prvih grupa sačinjavali: Milan Marić, Marijan Vasilić, Ljubiša Ljubinković i Mirko Tepavac. Ta je grupa morala proći kroz Beograd do Ralje. Svaki je putovao sam, ali u istom vozu. Skupili su se tek u šumici blizu Parcana gde ih je čekala veza. Iz te grupe je u toku NOB poginuo Milan Marić. Grupe i pojedinci su odlazili u partizanske odrede i preko Ostružnice. Kada su se naše jedinice povukle iz Srbije 1941. godine, izvesno vreme nisu se mogli slati kompromitovani drugovi, već su se morali kriti u Zemunu ili upućivati u druga mesta kao u Smederevo, Beograd, u sela zemunskog sreza itd. Koncem 1941. godine ilegalan život u Zemunu je bio vrlo težak. Policija je hapsila sva sumnjiva lica. Da bi se omogućio, a delom i legalizovao život ilegalaca, Partija je nabavila preko nekih drugova lažne legitimacije, dozvole za kretanje i »ausvajse« o zaposlenju, dok su neki dobijali čak i redovno sledovanje životnih namirnica.

U Zemunu je, dakle, postojala jaka partijska organizacija, jak NOP, sa udarnim grupama i jedinicama za borbu protiv fašista.

Dragan RAJNIĆ RAJNPREHT

DURMITORSKI KRAJ U USTANKU 1941.

Posle sloma i kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i Durmitorci su se, kao i mnogi naši ljudi širom Jugoslavije, vratili kućama. Oni su bili svedoci da je zemlja nebranjena predata neprijatelju. Prilikom povratka često su se na drumovima mešali s Talijanima, koji su ih prestizali motornim vozilima, oduzimali im i lomili puške, a zatim ih puštali ili vozili na kamionima po nekoliko kilometara, kako su im se pravci kretanja poklapali. Talijani su nastojali da se sa razoružanima »drže prijateljski«, čak su govorili da »oslobađaju Crnu Goru«!

Sve se dešavalo iznenadno, sve je u našoj zemlji odjedanput postalo toliko dezorganizovano, da se ljudi nisu mogli snalaziti. Mnogi naši vojnici su još u Mostaru videli uspostavljanje ustaške vlasti. A kada su, uskoro zatim, stigli u Nikšić, saznali su da je vlada s kraljem jedva pobegla, u poslednjem momentu, te nije mogla ni pare da odnese, niti da spali papirne novčanice dovezene do Nikšića. Počeli su da kruže glasovi o »milionima iz pećine u Trebjesi«, koje razvlače seljaci iz okolnih sela, a govorilo se i o velikoj količini zlata ostavljenoj u manastiru Ostrogu.

U drugoj polovini aprila kroz durmitorski kraj je u svim pravcima prolazilo mnogo vojnika iz Bosne, Hercegovine, Sandžaka, užičkog i drugih krajeva. Narod ih je po tradiciji gorštačkog gostoprimstva, srdačno prihvatao, u čemu su naročito prednjačili komunisti, koji su se, takođe zbog rasula bivše jugoslovenske vojske, sada ovde počeli pribirati.

Rat, koji takoreći nije ni počeo — završen je. Ljudi su došli kućama. Zemlja je bila okupirana, ali na Durmitoru još nije bilo ni okupatorskih vojnika ni bilo kakve vlasti. Nastalo je neko teško stanje iznenađenja, razočarenja, depresije!

Prve reakcije na okupaciju kod ljudi ovog kraja bila su sećanja na okupaciju iz I svetskog rata. Stariji su se sećali ta-

dašnjih internacija, gladi, bezvlašća, pljački, špijuna i saradnika okupatora. Zato se nametala neophodna potreba za organizovanjem samoodbrane, za preduzimanjem mera da se to i sada ne bi ponovilo. Narod je bio napušten. Države i vlasti je nestalo, a oni na rečima veliki patrioti, koji su godinama progonili napredne ljude, pod izgovorom da su »antidržavni elementi« i radi tobožnje »zaštite države«, odjedanput su nekud iščezli.

RAD PARTIJE I PRIPREME ZA USTANAK

U drugoj polovini aprila i prvih dana maja na ovom terenu su se, pored meštana koji su bili mobilisani u jedinicama bivše jugoslovenske vojske, počeli prikupljati i mnogi službenici, intelektualci, đaci, studenti, a i poneki radnik, koji su bili rodom iz ovog kraja, a do rata su živeli u raznim mestima širom Jugoslavije. Oni su u stvari bežali ispred prvog naleta okupatora. Među njima je bilo nekoliko članova KPJ i ljudi politički sumnjivih bivšem režimu, koji su u narodu bili manje ili više poznati kao napredni i borbeni. Mnogi od ovih izbeglica su ubrzo počeli da deluju politički — da tumače uzroke poraza i da objašnjavaju potrebu opšte uzajamne pomoći i čuvanja oružja. Ta aktivnost je u početku bila pojedinačna i neorganizovana, ali je Komunistička partija ubrzo počela da je usmerava u cilju priprema za oružanu borbu i obračun sa okupatorom.

U to vreme je u šavničkom srezu, prema raspoloživim podacima,[1] bilo: u partijskoj organizaciji KPJ na Žabljaku 14 članova i nekoliko kandidata, u partijskoj organizaciji u Šarancima 10 članova, u Drobnjaku 5 i u Uskocima 5. U Pivi do rata nije postojala partijska organizacija, ali je bilo nekoliko članova Partije rodom iz toga kraja, koji su tu povremeno živeli. Sem toga, članovi Partije koji su tih dana došli iz drugih mesta ubrzo su se povezali sa partijskom organizacijom na terenu. Skojevske organizacije su bile znatno brojnije, naročito tamo gde je bila jača i dinamičnija partijska organizacija. Tako je u Jezerima, oko Žabljaka, bilo oko 70 članova SKOJ-a, u Šarancima 15, a u Uskocima 20. U Drobnjaku i Pivi tada nije bilo organizacije SKOJ-a, već samo pojedinih članova i dosta brojnih i čvrstih omladinskih aktiva u više mesta.

Prema tome, partijska organizacija u šavničkom srezu imala je ukupno oko 40 članova KPJ i priličan broj kandidata, preko stotinu članova SKOJ-a i nekoliko desetina dobrih omladinaca i omladinki povezanih u više omladinskih aktiva.

---

[1] Vojnoistorijski institut, kutija 2004 A; fascikla 1/6, dok. br. 1.

Mesni komitet na Žabljaku u vreme kapitulacije bivše vojske nije bio punog sastava, jer neki njegovi članovi, pa ni sekretar, zbog razvoja događaja, nisu mogli da se vrate na ovaj teren. Međutim, te personalne praznine su se ubrzo počele popunjavati i rad aktivirati.

Krajem aprila ili prvih dana maja iz Beograda je došao u Crnu Goru Radoje Dakić Brko. Pošto se u Podgorici povezao sa Pokrajinskim komitetom, koji ga je odredio za svoga instruktora, on je u tome svojstvu najpre došao u Pivu, a potom na Žabljak, gde se povezao sa partijskom organizacijom i počeo da joj pruža instruktorsko-organizacionu pomoć na aktiviranju, obnavljanju i proširenju Partije na ovome području.

U prvoj polovini maja održan je prvi sastanak Žabljačkog mesnog komiteta, u kome su se tada na licu mesta nalazili stari članovi: Milivoje Durković, Vojin K. Jauković, Vojin Đerković i još neki. Tom prilikom je MK proširen — iz Pive su kooptirani Veljko Mićanović i Radivoje Dakić.

U drugoj polovini maja održan je i drugi sastanak MK na Žabljaku kome su prisustvovali Radoje Dakić i Krsto Popivoda. Na njemu je odlučeno da se u svim opštinama formiraju opštinski komiteti KPJ i rejonski komitet (RK) za Pivu, zbog razbijenosti terena u Pivi i potrebe da se otpočne intenzivan rad oko organizovanja partijskih jedinica, kojih tamo do tada nije bilo. Tada su partijske organizacije, pored čisto organizacionih, dobile zadatak da prikupljaju i čuvaju oružje, okupljaju omladinu i simpatizere Partije i suzbijaju bezvlašće.

Posle toga nastavljen je još intenzivniji rad u partijskim i skojevskim organizacijama. U svim opštinama formirani su opštinski komiteti KPJ. U Pivi su formirane četiri osnovne jedinice-ćelije, dva opštinska komiteta i Rejonski komitet; u Uskocima su mesto ranije jedne sada formirane dve ćelije; na Žabljaku takođe dve: Žabljak i Novakovići. Sa organizacijom su povezani i oni članovi koji su tih dana došli na ovaj teren, tako da je već tada bilo ukupno oko 60 članova KPJ. Posebna pažnja posvećena je ovih dana pripremnim grupama (kojih je na području sreza bilo oko 30, sa po 10—15 boraca u svakoj) i njihovoj obuci u rukovanju oružjem.

Polovinom juna održano je savetovanje sekretara opštinskih komiteta i sekretara ćelija na Borovoj glavi u Jezerima, na kome je zaključeno da se 28. juna održi sreska partijska konferencija. Delegati su se okupili na Vidovdan (28. juna) u Njegovuđi. Ovde je ranije svake godine održavan tradicionalni sabor i priređivane su konjske trke. Zbog toga je okupljanje delegata bilo neupadljivo. Oni su se pred veče istoga dana odatle povukli u s. Bare Žugića, gde je ova konferencija i održana.

Konferenciji su prisustvovali Radoje Dakić i Veljko Zeković. Ovom prilikom je popunjen i proširen Mesni komitet i izmenjen je njegov rukovodeći sastav. Za sekretara Sreskog komiteta izabran je Vuk Knežević, za organizacionog sekretara Milovan Danilović, a za sekretara SKOJ-a Velimir Knežević. U komitet su, pored onih koji su odranije bili, ušli i Jovan Čorović, Bogdan Kotlica, Minjaš Minić i Vojin Popović Španac. Za rad na vojnim pripremama, kojima je dat poseban značaj, zadužen je Vojin Popović. Sem toga, na konferenciji je odlučeno da se formira Narodnooslobodilački fond (NOF) — za čiji rad je u komitetu zadužen Bogdan Kotlica — i da se još više radi sa omladinom i ženama. Za rad sa ženama zadužena je Pelagija Žugić. Novi Sreski komitet je u ovom sastavu dalje radio na organizaciji Partije, vršio pripreme za ustanak i rukovodio izvođenjem akcija u julskom ustanku.

Početkom jula održano je partijsko savetovanje u Dugom Dolu (u Raonića katunu), na kome je proučen proglas CK KPJ i proglas PK za Crnu Goru, Boku i Sandžak i razmotrena situacija stvorena napadom Nemačke na SSSR. Ovo je bilo poslednje pripremno partijsko savetovanje pre početka oružanih akcija.

Prikupljanje i čuvanje oružja, obuka i vežbe udarnih grupa, kontrolisanje terena i druge pripreme nisu mogli ostati nezapaženi i nepoznati većini ljudi. Naprotiv, sve je nekako bilo u iščekivanju i pripravnosti, i bez direktnih naređenja za to, naročito posle glasova o ustaškim nedelima oko Gacka. Zbog toga je već 7. juna 1941. godine došlo do oružanog sukoba sa ustašama na granici Pive i Gacka — između Ravnog, Lipnika i Jasenika — a 28. juna do likvidacije ustaške posade u Avtovcu i oslobođenja ovog mesta. Iako ove prve borbe nisu vođene po izričitom nalogu naše organizacije, one nisu bile ni stihijske, ni spontane, već su usledile i kao posledica organizovanih priprema za akcije, koje su već uveliko vršene na našem terenu — pod neposrednim rukovođenjem KPJ.

Ubrzo posle ovih prvih zajedničkih akcija protiv ustaša oko Gacka, počele su se tamo vršiti pripreme da se zbog ustaških pokolja izvrši osveta nad svim muslimanima, bez razlike. U tome smislu su Marko i Milorad Popović, Vidak Kovačević i još neki zakazali za 18. jul zbor Pivljana i Gačana na Ravnom. Kako bi to vodilo bratoubilačkoj borbi, Opštinski komitet KPJ za Pivsku Župu odlučio je prema opštoj oceni situacije na savetovanju u Dugom Dolu i zauzetim stavovima po toj oceni — da zakazani zbor na Ravnom pretvori u naš zbor i pokuša da na njemu istakne ne samo potrebu borbe, nego i pravilno usmeri tu borbu. Tako je na zakazani zbor, koji je održan na Ravnom

18. jula, došlo i više članova KPJ iz Pive. Oni su uspeli da zbor u potpunosti bude na liniji naše borbe, da se osujete pokušaji onih elemenata koji su želeli da organizuju srpske mase protiv muslimana, ne gledajući ko je ustaša, a ko nije. Na ovome zboru je izdat proglas u kome se muslimani gatačkog sreza pozivaju na zajedničku borbu protiv okupatora i ustaških bandi i zahteva od njih da ne učestvuju u ustaškim pogromima nad Srbima, kao i da učine sve da se prekine započeta bratoubilačka borba između Srba i muslimana.

RAZORUŽANJE TALIJANSKIH POSADA

Razoružanje Talijana na Goransku izvedeno je 19. jula, prema planu koji je napravljen po povratku sa velikog zbora na Ravnom. Napad su izvele tri grupe (ukupne jačine oko 300 boraca) pod rukovodstvom Veljka Mićanovića, Vukosava Topalovića i Obrena Vukosavljevića. Tom prilikom zarobljeno je 20 karabinijera i 15 jugoslovenskih žandarma i finansa i zaplenjeno je oko 40 pušaka, 1 teški mitraljez »fiat«, 2 puškomitraljeza i nešto bombi, pištolja, municije i drugog materijala. Istoga dana je likvidirana italijanska stanica u Breznima, gde je razoružano 6 karabinijera i 8 žandarma. U toku kratke borbe poginuo je jedan, a ranjena su dva Talijana. Zaplenjeno je 14 pušaka i nešto municije. Akcijom su rukovodili Gojko Durutović i Obren Blagojević, a u napadu je učestvovalo oko 100 boraca.

Sutradan (20. jula) oko 600 boraca iz Jezera pod rukovodstvom Dušana T. Obradovića, napalo je talijansku posadu na Žabljaku. Tom prilikom poginuo je talijanski komesar Macolini, zarobljeno je 20 Talijana i 13 jugoslovenskih žandarma i finansa i zaplenjeno je oko 40 pušaka, 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, nešto bombi, pištolja i municije, kao i ostale opreme. Naši nisu imali gubitaka. Istoga dana je jedna grupa ustanika iz Uskoka razoružala žandarmerijsku stanicu u Timaru i tom prilikom zaplenila 5 pušaka i nešto municije i ostale opreme.

Oko 300 boraca sa Pivske planine, pod komandom Obrada Cicmila, opkolilo je 22. jula Talijane u jednoj nedovršenoj kamenoj kući nedaleko od stanice na Trsi, gde su se ovi bili blagovremeno povukli i utvrdili, pošto su ranije saznali da ćemo ih napasti. Videći da se neće moći održati, predali su se bez borbe. Tako je zarobljeno 13 karabinijera i 2 finansa i zaplenjeno 20 pušaka, 1 teški mitraljez »fiat«, nešto bombi, municije i ostale opreme.

Noću 21/22. jula oko 500 ustanika iz Uskoka i Drobnjaka, pod rukovodstvom Velimira Kneževića i Vojina Popovića Španca, napalo je i razoružalo najveću talijansku grupu u Šavniku. Tom prilikom je ubijeno i ranjeno 15 i zarobljeno 52 Talijana, kao i 11 jugoslovenskih finansa i žandarma; zaplenjeno je oko 70 pušaka, 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, nešto pištolja, bombi, municije, hrane i druge opreme. Ustanici su imali 2 poginula i 2 teško ranjena borca.

Posle razoružanja Talijana u Šavniku dobijena je direktiva da se izvrši mobilizacija boraca za napad na Nikšić. Zato je Uskočki bataljon, koji je formiran na Boanu, upućen na Krnovo, Drobnjački preko Krnova ka Nikšiću, dok se bataljon sa Žabljaka kretao prema Šavniku da bi odatle produžio za Nikšić. Iz Pivske župe je određena jedna četa, sa zadatkom da najpre poruši komunikaciju preko Javorka, a zatim krene ka Nikšiću, gde će se, prema dobijenom rasporedu, pridružiti ostalim jedinicama iz šavničkog sreza. Međutim, dok su se ove jedinice prikupljale, direktiva za napad je povučena zbog velikog pridolaska talijanskih pojačanja u Nikšić. Tako se većina mobilisanog ljudstva sa Krnova vratila svojim kućama. Pivska četa je neko vreme ostala na Javorku kao straža prema Nikšiću, a od boraca iz Drobnjačkog i Jezerskog bataljona formirana je posebna četa, koja je zadržana na Krnovu kao obezbeđenje od Nikšića.

U razoružanju talijanskih posada trebalo je prema planu uglavnom da učestvuju ljudi iz pripremnih — udarnih grupa, ali su mase bile toliko ustalasane da su se skoro svi ljudi osećali obaveznim da učestvuju u prvim akcijama. Izostanak su smatrali pitanjem časti. Zato su seljaci često samoinicijativno dolazili sa svojim puškama, sačuvanim ponekad još i iz ranijih ratova.

Prema tome, u svim akcijama za oslobođenje šavničkog sreza ukupno je razoružano i zarobljeno oko 170 talijanskih vojnika, podoficira i oficira, kao i bivših jugoslovenskih žandarma i finansa. Sem toga, zaplenjeno je oko 200 pušaka, 4 teška mitraljeza, 6 puškomitraljeza, veća količina municije, nešto bombi, pištolja, šatorskih krila, ćebadi i druge opreme.

Posle oslobođenja sreza, Sreski komitet je izdao proglas narodu šavničkog sreza, u kome je, pored ostaloga, rečeno: »Ujedinjeni narod sreza šavničkog u organizovanoj borbi pod rukovodstvom Komunističke partije izvršio je u kratkom vremenu svoje istorijske zadatke i pokazao se dostojan svoje slavne prošlosti. Likvidirao je okupatora i slomio njegovu vlast u ovome kraju«. Dalje se govori o našem udelu i doprinosu opštoj borbi i o potrebi discipline i organizacije radi produženja te

borbe. »Zbog toga se obrazuje u svim mjestima vojna vlast oružanog ustanka, koja se uzima iz naših junačkih odreda, čija je dužnost:

1) da uspostavi potpuni red i mir u svim mjestima sreza šavničkog;

2) da krši sve ono što bi bilo na štetu nacionalno-oslobodilačke borbe;

3) da pomogne narodnim odborima u suzbijanju skupoće i špekulacije kako bi se omogućilo snabdijevanje naših odreda i ishrana siromašnih porodica«.[2]

Odmah se pristupilo organizovanju nove, ustaničke vlasti na slobodnoj teritoriji. U Šavniku je uspostavljena komanda mesta, a pošto su na Žabljaku, Trsi, Boanu i Njegovuđi formirani teritorijalni bataljoni, to su njihovi štabovi bili istovremeno i prve vojne vlasti. Na Goransku je u početku poverena funkcija komandanta mesta jednome drugu, a kada je na velikom narodnom zboru od 3. avgusta određen štab bataljona, on je preuzeo funkcije vojne vlasti — kako je to već bilo učinjeno i u drugim opštinama.

Uporedo sa uspostavljanjem vojne vlasti pristupilo se izboru i formiranju narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Biranje NOO i uspostavljanje narodne vlasti vršeno je prema direktivi Privremene vrhovne komande[3] za Crnu Goru, a sprovedeno je, uglavnom, u celome srezu za onih petnaestak dana od razoružanja Talijana, pa do ponovnog njihovog prodora. Krajem jula izabrani su opštinski narodnooslobodilački odbori na Žabljaku, u Šavniku, na Trsi i na Goransku. Predsednik prvog NOO na Žabljaku bio je Jakov Ostojić, u Šavniku Matija Jakić, na Trsi pop Jovo Radović i na Goransku Bećko Jovović. Posle uspostave štabova bataljona i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora birani su seoski NOO i komande četa. Tada smo na zborovima i konferencijama birali i vojna rukovodstva.

PRODOR TALIJANA NA OSLOBOĐENU TERITORIJU

Dok smo mi organizovali narodnu i vojnu vlast, Talijani su već 5. avgusta otpočeli da nadiru od Nikšića u pravcu naše slobodne teritorije.

Kombinovana četa iz Drobnjačkog i Jezerskog bataljona, koja je bila ostavljena na Krnovu kao straža, sa gerilskim odredom iz nikšićkog sreza pružila je Talijanima prvi, žilav otpor

[2] Zbornik III/1, dok. 3

[3] Zbornik III/4, dok. 1

na Krnovu i oko s. Kruševica i Mokroga. Nešto kasnije u borbu je stupila i jedna jača grupa iz Drobnjačkog bataljona pod komandom Matije Jakića, a u rejonu Krnovske glavice delovi Uskočkog bataljona. Pružajući dva dana snažan otpor Talijanima, ovi delovi su usporavali njihovo nastupanje i nanosili im velike gubitke, ali ih nisu mogli sprečiti da spale selo Kruševice. I dok su se Jezerski i Šaranski bataljon 6. i 7. avgusta prikupljali i zauzeli položaje na planini Ivici, Planinopivski bataljon je 6. avgusta stigao do Teoč-dola, a 7. rano izjutra na Pošćenje i Zavrh. Pošto su Talijani neprekidno nadirali jakim snagama, uz snažnu podršku avijacije, to je trećega dana borbe postalo očigledno da bi dalja borba značila stvaranje fronta koji ne bismo mogli održati, tim pre što se pojavila i druga talijanska kolona od Pljevalja prema Žabljaku. Zbog toga je rukovodstvo, koje se tada nalazilo na Ivici, donelo odluku da se napusti frontalna borba i bataljoni povuku dalje od komunikacija, a zatim da se ljudi raziđu po selima, s tim što će se aktivi i manje grupe zadržati na okupu i delovati prema direktivama koje će naknadno dobiti.

Pošto su 7. avgusta ponovo ušli u Šavnik, Talijani su nekoliko dana sporo i oprezno napredovali komunikacijom, tako da su se obadve njihove kolone — od Nikšića i od Pljevalja — sastale na području Vražjeg jezera, odakle su polovinom avgusta ušle u Žabljak. Posle toga, oni su držali samo Šavnik i Žabljak, a povremeno su snagama jačine jedne do dve čete, zalazili u obližnja sela ili katune, gde bi spalili poneku kuću ili kolibu, ili opljačkali razne stvari i hranu seljacima.

Jedan njihov bataljon je tek polovinom oktobra došao do Goranska, ali je samo jednu noć prenoćio oko Pivskog manastira i već sutradan se vratio u Nikšić. Tako je Piva bila slobodna neprekidno od julskog ustanka pa sve do početka juna 1942. godine, tj. do prodora Talijana i četnika za vreme treće ofanzive.

Posle prodora Talijana u Šavnik održano je partijsko savetovanje u rejonu Suve lokve, na kome je analizirana opšta politička i vojna situacija, kao i stanje u našem srezu. S obzirom na novonastalu situaciju, odlučeno je da se privremeno, umesto teritorijalnih bataljona, stvore male borbene grupe koje će lakše manevrovati i vršiti manje akcije, izbegavajući frontalne sukobe s neprijateljem, a i lakše se snabdevati. Dalje je zaključeno da se vodi oštra borba protiv pete kolone, da se organizuje ishrana gerilaca na onim područjima koja kontrolišu Talijani i da se obezbede smeštaj i ishrana izbeglica koje će, zbog teškog stanja u kome se nalaze, biti prva meta okupatora za popunu pete kolone. Na ovome savetovanju takođe je odlu-

čeno da se aktivira rad NOF i formiraju njegovi odbori tamo gde ih još nije bilo, a ženski i omladinski aktivi dobili su zadatak da prikupljaju sredstva za NOF.

Odmah posle partijskog savetovanja, na istom mestu je održano i vojno savetovanje, kome su prisustvovali: Radoje Dakić, Dušan T. Obradović, Obrad Cicmil, Vojin Popović, Velimir Knežević, Momčilo Poleksić i još neki. Tu je određeno jedno vojno rukovodstvo sreza, sa zadatkom da se odluke koje su donete na partijskom savetovanju, ukoliko se tiču vojske, na odgovarajući način sprovedu. Ovo je bio istovremeno i potencijalni štab Durmitorske brigade, koju je, posle oslobođenja sreza i početka organizovanja vojske, trebalo oformiti kao višu teritorijalnu komandu za sve bataljone sa durmitorskog područja. Međutim, do formiranja ove brigade nije došlo zbog brzog prodora Talijana u šavnički srez.[4] U tim novim uslovima obustavili su rad teritorijalni bataljoni: Drobnjački, Uskočki, Jezerski i Šaranski, a partijski kadrovi i aktiv sa područja ovih bataljona našli su se u gerilskim odredima.[5]

Posle prodora u šavnički srez Talijani su uhapsili oko 30 naših aktivista, simpatizera i rodoljuba — učesnika ustanka, i sproveli ih u Pljevlja. Pošto su im sudili po kratkom postupku, neke su streljali, među njima: braću Musiće, Mihaila Novosela i Jovana Vukovića sa Žabljaka, Jovana i Milana Žižića sa Mokroga, i dr. Pored interniranja naših ljudi u razne logore Crne Gore i Albanije, streljanja i drugih represalija, okupator je tražio i oružje. No, pri tome je taktizirao. Tvrdio je preko svojih saradnika da se represalije neće vršiti, ukoliko se prikupi i preda oružje. Štaviše, obećavao je da će se davati hrana, otvoriti pazari i omogućiti trgovina — prodaja stoke, s jedne, a dobijanje žita, soli, gasa, tekstila i druge robe, s druge strane. Sve je ovo bilo veoma privlačno za siromašno stanovništvo, a naročito u ovom planinskom kraju gde je približavanje septembra već nagoveštavalo dolazak zime. Sem toga, Talijani su slali poruke onima koji su im bili saradnici još pre razoružanja i pozivali ih na saradnju. Tako, na primer, komanda divizije alpinskih lovaca (koja je prodirala prema Šavniku) u svom izveštaju Vr-

---

[4] Durmitorsku brigadu (kao i teritorijalne bataljone koji su formirani posle ustanka) trebalo je formirati po ugledu na formaciju stare crnogorske vojske, ali je bila zamišljena nešto drukčije nego brigada iz sastava prvobitno zamišljenog Durmitorskog odreda, koju je trebalo organizovati prema naredbi Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od oktobra meseca (Zbornik III/1, dok. 19.).

[5] Pošto je Piva i dalje ostala slobodna teritorija, Župopivski i Planinopivski bataljon i dalje su dejstvovali kao teritorijalni bataljoni, mada su njihovi štabovi svoj rad prilagodili novim uslovima. Ovde u tome periodu nisu stvarani gerilski odredi, dok su štabovi bataljona sa partijskim organizacijama organizovali stražarsku službu i druge akcije.

hovnoj komandi u Rim kaže da »neke poglavice« prihvataju pozive za saradnju i preduzimaju mere za prikupljanje i predaju oružja.[6]

Međutim, zahvaljujući radu partijske i vojne organizacije, a i činjenici da naši ljudi nikad tako lako ne predaju oružje, ta akcija Talijana nije uspela. U stvari, oružje niko nije predao, već je u nekoliko mesta skupljeno po nekoliko starih i potpuno neupotrebljivih pušaka, koje smo u oktobru ponovo našli po magazinima kao staro gvožđe.

Seljaci koji su učestvovali u ustanku, kao i oni koji su mobilisani za odbranu Šavnika, vratili su se svojim kućama i produžili da obavljaju poljske radove, živeći stalno na oprezu iz straha od masovnih hapšenja i interniranja, naročito u selima u neposrednoj okolini Žabljaka i Šavnika. Gerilski odredi iz okoline ovih mesta bili su u još težoj situaciji, jer su morali da žive prilično izolovano i da se sklanjaju po šumama. Obično se radilo noću: održavani su sastanci po selima, pribavljana je hrana, međusobno se povezivalo i dr. Preduzimana je unutrašnja kontrola terena, kao i čuvanje i obezbeđenje od iznenadnog upada okupatora u onaj deo sreza koji Talijani nisu neposredno kontrolisali (Uskoci, Šaranci, a naročito Piva). Sela su osiguravana stražama i noćnim seoskim patrolama, kojima je poklanjana posebna pažnja, jer su one osiguravale i ličnu i imovinsku bezbednost ljudi. Njima su rukovodile komande četa i komunisti sa dotičnog terena po opštim direktivama opštinskih komiteta i štabova bataljona. Na Pivskoj planini su, na primer, stalno kontrolisani prelazi na Štuocu, Dobrom dolu i Dragaljevu, odakle je bio moguć prodor Talijana, a na Šćepan-Polju je uspostavljena stalna straža radi obezbeđenja od prepada ustaša iz Foče. Ovoj straži je dat i teški mitraljez, zaplenjen prilikom razoružanja Talijana na Trsi. Preko Javorka održavane su veze sa nikšićkim, a preko Ravnoga sa gatačkim gerilcima.

Zahvaljujući ovakvom radu i održavanju duha ustanka, Župopivski bataljon je krajem avgusta mogao mobilisati dve čete (jačine oko 200 boraca) za napad na Gacko, u kome je, pored dve gatačke čete, učestvovao i Nikšićki gerilski odred. Sa ovim odredom bili su i članovi Okružnog komiteta Nikšić Krsto Popivoda i Veljko Zeković, da bi pomogli u organizacionom i drugom radu drugovima sa toga terena, a i radi koordiniranja oružanih akcija. Iako napad na Gacko, izveden i organizovan prema dogovorenom planu, nije uspeo, ipak je bio od koristi,

---

[6] Među izrazitim saradnicima i pomagačima okupatora bili su i Minja Karadžić sa Žabljaka i Vojin Mićanović sa Goranska, koje je okupator naimenovao za predsednike opštine. Ali, svi njihovi napori da se pokupi oružje i uspostavi i učvrsti stara vlast ostali su bez uspeha.

jer je imao uticaja na održavanje duha ustanka, borbenosti i organizacione aktivnosti u tome kraju.

Tih dana partijska organizacija šavničkog sreza imala je zadatak da na sigurno mesto skloni Mošu Pijade, koji je posle povlačenja iz Kolašina preko s. Lipova došao u Šarance, u kuću Veljka Kneževića. Radivoje Dakić je po nalogu partijske organizacije smestio Mošu — Čiča Janka — u selo Crna Gora, ali pod imenom Marko Perović (jer je nadimak Čiča Janko već toliko bio popularan u Kolašinu da je postojala opasnost da se otkrije o kojoj se ličnosti zapravo radi). Moša se i u novoj sredini brzo aktivirao. Tako je, pored prepiske i opšteg političkog delovanja u kontaktima sa aktivistima na terenu, počeo rad na uređivanju i izdavanju vesti. Organizovana je kurirska veza sa tehnikom Sreskog komiteta. Kurir bi donosio po jedan ili dva primerka »vesti«, Čiča bi ih prepisivao, stilizovao i iscrtavao naslove, dajući im najpogodniji oblik i formu, a zatim ih umnožavao. Tako smo za ceo teren Pive počeli da dobijamo jedan mali »bilten« sa lepim zaglavljem i pregledno otkucanim vestima sa istočnog i drugih frontova.

NOVI POLET USTANKA

Na sreskom partijskom savetovanju, koje je pod rukovodstvom Radoja Dakića Brka, održano polovinom septembra kod Suve lokve, odlučeno je da se partijske organizacije očiste od onih koji su u ustanku, kao i u periodu ponovne talijanske okupacije sreza, pokazali slabosti, i da se u Partiju prime oni ljudi koji su po svom ubeđenju bili komunisti i na razne načine se istakli u radu i akcijama u vreme ustanka, a uz to se dobro držali posle ponovnog prodora Talijana. Sem toga, postavljen je zadatak da se oživi politički rad, da se prošire i aktiviraju gerilski odredi i izvrše pripreme za oružane i druge akcije protiv okupatora, koje treba uskoro da počnu na širem planu.

Kasnije, početkom oktobra, na višem vojnom savetovanju kod Sreskog komiteta u šumi Orujici konkretizovani su izvesni vojni zadaci — kako da se gerilski odredi prošire i vojnički osposobe za akcije, kako bi stalno bili u pripravnosti, jer se predviđalo da će Talijani, kad nastupe veće hladnoće i padnu prvi snegovi, početi da se prebacuju u Nikšić i Pljevlja. Zato je trebalo postavljati zasede, napadati ih, oduzimati im što više oružja i municije i onemogućavati im da izvoze hranu i drugu opremu iz Šavnika i Žabljaka. Tako su se gerilski odredi počeli sve češće kretati po terenu, istina oko garnizona i komunikacija i još uvek noću, ali su njihove veze sa selima bile sve jače i sve

mnogobrojnije. Vršene su pripreme za rušenje komunikacija, nabavljan je eksploziv i drugo.

Tih dana osetno oživljava i jača opšti politički rad: uređuju se i šire radio-vesti u tehnici Sreskog komiteta; sabotira se svaki rad vlasti koje je okupator postavio, svodi se na najmanju meru odlazak seljaka na pazare u Nikšić i Pljevlja, a ukoliko se i ide, nastoji se da se pribavi što više soli, petroleja i žita, a da se da što manje stoke.

U međuvremenu su u svim partijskim organizacijama vršene pripreme za Sresku konferenciju KPJ, koja je održana 12, 13. i 14. oktobra 1941. godine.[7]

Na ovoj veoma važnoj konferenciji, kojoj su prisustvovali Veljko Zeković i Krsto Popivoda, detaljno je analiziran rad i uloga Partije na pripremama ustanka, u toku ustanka i posle toga. Kritikovani su propusti i nedostaci pojedinih komunista i nekih partijskih ćelija. Konstatovano je da je Partija mnogo napredovala i brojno ojačala, da je organizaciono prvi put obuhvatila ceo srez i da je mogla biti još masovnija samo da se nije sektašilo prema velikom broju ljudi koji su se isticali u ustanku i dobro se držali posle. Zato je odlučeno da se to ubuduće popravi, da se naročito potpomogne organizovanje i omasovljenje Crnogorske narodne omladine (CNO) i da se ponovo pristupi formiranju, odnosno obnovi četa i bataljona.

Na konferenciji je izabrano novo sresko partijsko rukovodstvo, u koje su ušli: Jovan Ćorović, sekretar, Milovan Danilović, Bogdan Kotlica, Vuk Knežević, Vojin Đerković, Vojin K. Jauković, Vojin Popović Španac, Velimir Knežević, Pelagija Žugić, Veljko Mićanović, Radivoje Dakić, Minjaš Minić i Velimir Lazarević.

PONOVNO OSLOBOĐENJE SREZA

Dok je održavana Sreska partijska konferencija, Talijani su napustili Žabljak, a noću 16/17. oktobra i Šavnik, tako da je posle 18. oktobra ceo šavnički srez bio ponovo potpuno slobodan. Zato je u vezi sa zaključcima Sreske partijske konferencije, pored ostalog, trebalo pristupiti okupljanju omladine, naročito boraca-omladinaca, koji će ući u sastav crnogorskog omladinskog bataljona »Đoko Kovačević«. Pošto je u međuvremenu obustav-

[7] Konferencija je otpočela u šumi Orujici iza sela Novakovića, ali su delegati — zbog nepovoljnih uslova za rad — prešli u s. Bare Žugića i nastavili rad u kući Miće Žugića, onoj istoj u kojoj su održane VIII pokrajinska konferencija avgusta 1940. i Sreska konferencija 28. juna 1941. godine, pred sami ustanak.

ljeno formiranje ovog bataljona, koji je trebalo da ide u Užice, njegova Pivska grupa od oko tridesetak boraca dobila je naređenje da na Žabljaku prokrstari terenom i izvrši neke akcije, radi pojačanja mobilizacije i oživljavanja rada. Tako je ova grupa za desetak dana — koliko je ostala na tome terenu — prisustvovala nizu konferencija po selima, izvršila neke konfiskacije imovine saradnika okupatora i jedno vreme, kao straža, čuvala most na Đurđevića Tari.[8]

Krajem oktobra ili početkom novembra na Žabljaku je održano partijsko savetovanje, kome je u ime PK prisustvovao Bajo Sekulić, a u ime OK Nikšić Veljko Zeković. Na savetovanju je odlučeno da se na celoj teritoriji sreza obnove vojska, vojne komande i narodnooslobodilački odbori, tj. da se oforme vojne jedinice — čete i bataljoni, kao i Durmitorska brigada — da se organizuje odgovarajući broj komandi mesta i seoskih straža i da se sprovedu izbori za seoske, opštinske i sreske NOO. Zatim je odlučeno da se stražama i patrolama onemogući iznenadni prodor neprijatelja na svim važnim prelazima, kao što su Krnovo, Javorak, Ravno, Šćepan-Polje, Tepca i Đurđevića Tara, da se vodi oštra borba protiv pete kolone i da se kažnjavaju svi špijuni i oni izdajnici koji su sarađivali sa okupatorom posle julskog ustanka.

Posle ovoga savetovanja ovaj kraj se brzo organizuje i dobija fizionomiju jedne oslobođene teritorije sa novom narodnom vlasti. Tada su obnovljeni svi teritorijalni bataljoni, dok su Planinopivski i Županopivski jednostavno produžili rad. Drobnjački i Uskočki bataljon su ponovo organizovali svoje štabove, a za Jezera i Šarance umesto ranija dva sada je formiran samo jedan bataljon. Sem toga, na Žabljaku i u Šavniku su otpočele rad komande mesta, dok su na Trsi, kod Pivskog manastira i na Boanu te poslove i nadalje obavljali štabovi teritorijalnih bataljona.

Prilikom izbora seoskih NOO mahom su obnovljeni oni koji su već bili izabrani posle ustanka — krajem jula i početkom avgusta 1941. godine. Ovi izbori vršeni su javno na konferencijama, glasanjem. Konferencije su tada na našem području postale stalna forma rada, koja je zadržana za sve vreme narodnooslobodilačkog rata. Opštinski odbori su do kraja godine bili izabrani u svim opštinama, dok je Sreski NOO u šavničkom srezu oformljen već u novembru, tako da je krajem novembra — prilikom prolaska jedinica Crnogorskog odreda za Sandžak — kao vlast aktivno delovao. Njegov rad je kasnije postao sve

---

[8] Tih dana smo prvi put na partizanske kape, iznad nacionalne zastave prišili petokrake crvene zvezde i počeli upotrebljavati partizanski pozdrav: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«!

intenzivniji. Neke sednice je održavao i u Šavniku. Njegova reorganizacija i ponovno biranje članova izvršeno je početkom 1942. godine. Novoizabrani odbor je održao prvi plenarni sastanak u februaru 1942. godine u selu Komarnici. U tom periodu predsednik Sreskog odbora bio je Jakov Ostojić, a sekretar Bogdan Kotlica.

PRIPREME ZA NAPAD NA PLJEVLJA I STANJE POSLE NAPADA

U novembru je na našem području ispoljena veoma intenzivna aktivnost naročito u vezi sa pripremama za napad na Pljevlja. Pošto je prema odluci Glavnog štaba za Crnu Goru sa područja Durmitorskog odreda za napad na Pljevlja trebalo mobilisati sva tri bataljona, odlučeno je da se formira jedan bataljon iz Pive, tj. sa područja oba pivska teritorijalna bataljona, jedan sa područja Uskočkog i Drobnjačkog i jedan sa područja Jezerskog i Šaranskog teritorijalnog bataljona.

Tako su sa područja Durmitorskog odreda u napadu na Pljevlja učestvovali Jezersko-šaranski, Uskočko-drobnjački i bataljon »Bajo Pivljanin«, tj. ukupno 864 borca. Pored ovih bataljona, sa njihovih teritorija je određena po jedna grupa boraca od kojih je formirana kombinovana četa i upućena na Krnovo, sa zadatkom da vrši obezbeđenje od Nikšića i ruši komunikaciju Šavnik — Nikšić. Pored obezbeđenja koja su pojačana na Javorku, Ravnom i na Šćepan-Polju, bila je određena i jedna posebna četa, jačine oko 150 boraca, namenjena za posadu u Pljevljima pošto bude oslobođeno. Prema tome, za napad na Pljevlja i za osiguranje terena u vezi sa njim, sa područja Durmitorskog odreda mobilisano je i angažovano preko hiljadu boraca.

Mobilizacija boraca u šavničkom srezu vršena je uporedo sa pokretima ostalih bataljona iz Crne Gore prema prostoriji: Žabljak — s. Novakovići — s. Njegovuđa, odakle je trebalo da otpočne marš ka Pljevljima svih prikupljenih snaga, pod neposrednom komandom štaba Crnogorskog NOPO za operacije u Sandžaku. Za vreme četvorodnevnog prikupljanja i boravka tog odreda na području slobodne teritorije šavničkog sreza (od 23. do 27. novembra) seoski i opštinski NOO su, pod direktnim rukovodstvom Sreskog NOO, vršili smeštaj boraca po selima i obezbeđivali im ishranu, pretežno dobrovoljnim prilozima.[9]

[9] Tom prilikom su kupovinom za novac, koji je obezbedio Glavni štab nabavljene samo minimalne količine hrane, pošto su već bile obezbeđene dovoljne količine, delom prikupljanjem neposredno pred dolazak bataljona na mesto koncentracije, a delom od ranije čuvanih u magazinima NOF-a. Namirnice su deljene prema naređenjima Sreskog NOO i opštim direktivama vojnih vlasti na terenu.

Sav narod ovoga kraja radosno je dočekao borce Crnogorskog odreda i pokazao veliku predusretljivost ne samo prilikom njihovog dolaska nego i kasnije, posle neuspele borbe na Pljevljima, naročito u prihvatanju, smeštaju i nezi ranjenika. U tome se posebno isticala omladina.

Pošto je naredbom Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 29. novembra 1941. Durmitorski odred podeljen na dva odreda — Durmitorski i Nikšićki, s tim što je novi Durmitorski NOPO obuhvatao samo teritoriju šavničkog sreza,[10] obustavljene su dalje pripreme za formiranje Durmitorske brigade. Istom naredbom za sedište štaba Durmitorskog NOP odreda određen je Žabljak, koji sada i formalno postaje vojničko i političko središte i poznato partizansko uporište šavničkog sreza za sve vreme narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Tih dana su Sreski komitet KPJ i štab Durmitorskog odreda na Žabljaku imali, pored drugih, da reše i ova tri veoma važna i teška problema: 1) smeštaj, lečenje i ishranu brojnih ranjenika sa Pljevalja,[11] 2) problem odnosa prema porodicama mnogobrojnih palih boraca na Pljevljima i 3) otklanjanje negativnih posledica neuspelog napada na Pljevlja. Prvi problem je rešen na taj način što su ranjenici najpre smešteni u nekoliko manjih vila na Žabljaku, a nešto kasnije u hotelu »Durmitor«, koji je pretvoren u bolnicu. Tih dana to je bila jedina partizanska bolnica na našoj slobodnoj teritoriji, koja je i pored mnogo raznovrsnih teškoća (smeštaj, nedostatak lekova, mali broj lekara, ishrana ranjenika i dr.) postala toplo partizansko ognjište i lečilište. O tome se u »Narodnoj borbi«, organu Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku (br. 3 od decembra 1941. godine), pored ostalog, kaže: »Poslije akcije na Pljevlja naši ranjenici partizani preneseni su u srez šavnički. Ljubav i odanost naroda ovoga sreza prema narodnooslobodilačkoj borbi došla je do izražaja ne samo preko žrtava u borbi, nego i preko ljubavi i pažnje prema našim ranjenim hrabrim partizanima. Oko prve grupe ranjenika koji su stigli u šavnički srez okupile su se mase stanovništva sa raznim ponudama, i, ukoliko je dolazilo više ranjenika, utoliko je i narodna briga za njihovo snabdijevanje rasla. Prve ukazane pomoći sastojale su se u raznovrsnoj hrani, noćnom vešu, a zatim se organizovano pojačala pomoć u raznim drugim potrebama, i to u tolikoj mjeri i sa toliko iskrenosti da su se ranjenici osjećali kao kod svojih kuća. Ova pomoć i pažnja

---

[10] Zbornik III/1, dok. 83.

[11] Ranjenici su se nalazili pod otvorenim zimskim nebom ili u trošnim i nehigijenskim seljačkim kućama oko Pljevalja, na neobezbeđenoj teritoriji — sa malo lekara i još manje lekova. Sem toga, tada u celom srezu nije bilo nijedne sanitetske ustanove, a kamoli bolnice.

treba da posluže kao primjer i drugima«.[12] Veliku brigu za ranjenike naročito je pokazala omladina. Tako su omladinci i omladinke iz Pive preko smetovima zavejanog Štuoca u januaru 1942. godine preneli oko 600 kg hrane za ishranu ranjenika u bolnici na Žabljaku. Omladina je organizovala i zabave za ranjenike i sa njima radila na kulturnom i političkom uzdizanju, itd.

U napadu na Pljevlja naš odred je imao velike žrtve — preko 80 poginulih i približno toliko ranjenih boraca. To se teško odrazilo na područje odreda, a prvenstveno na njihove porodice. Pošto stari način pojedinačnog saopštavanja o pogibiji sinova ili braće, uz plač i tužaljke tužbalica, nije bio moguć, niti je odgovarao momentu, odlučeno je da se organizuju široki skupovi, na kojima će predstavnici vojnih vlasti i NOO poginulim borcima odati zahvalnost što su svoje živote položili u borbi za slobodu, a porodicama izraziti saučešće. Osnovno je bilo objasniti da su žrtve neminovne i da one, tako svetle i velike, treba da nam budu poziv za mobilizaciju i nova pregnuća, a nikako povod za utučenost i kolebanja. Tako se i postupalo, pa se najveći broj ovih susreta pretvarao u mitinge i konferencije za novu mobilizaciju, za objašnjavanje ciljeva i perspektive narodnooslobodilačke borbe i za opšte podizanje duha i elana narodnih masa ovoga kraja. A narod je ovo shvatio kao priznanje onima koji su pali. I to je počelo da se oseća, stala je na terenu preovladavati misao kako to priznanje znači i najveći ponos uspomeni onih koji su pali i najveću utehu njihovoj rodbini.

Zahvaljujući intenzivnom radu partijske organizacije i nove narodne vlasti, već krajem decembra 1941. i početkom januara 1942. godine u šavničkom srezu su bile prevaziđene prve teškoće i šokovi usled neuspešnog napada na Pljevlja i velikih žrtava datih u toj borbi. To je, istovremeno, bio ne samo početak novoga poleta i gotovosti za dalje borbe nego i period dovršavanja potpune organizacije ustaničke narodne vlasti u ovome kraju.

Poslednjih dana novembra, kad je Crnogorski odred već bio pošao za Pljevlja, štab Planinopivskog bataljona, čije je sedište bilo na Pišču, dobio je od svoje čete (koja je držala stražu na Šćepan-Polju) izveštaj da talijanski garnizon napušta Foču i da se tamo očekuje neka vojska od Goražda. Pošto se u štabu bataljona pretpostavljalo da se verovatno radi o pokretu Talijana iz Foče u vezi sa napadom na Pljevlja, odmah je pojačana straža na Šćepan-Polju i tu je stvoreno jedno stalno vojničko uporište, koje smo počeli nazivati bazom. (Ovo ime se kasnije

---

[12] Zbornik III/1, dok. 101.

ustalilo, tako da smo i druga takva uporišta nazivali bazama, na primer, baza na Bastasima, Kosmanu, Čelebićima itd.). Komandant i komesar bataljona su ubrzo stigli na Šćepan-Polje, odakle su dalje rukovodili radom bataljona. Pošto je ceo teritorijalni bataljon u isto vreme mobilisan, njegove dve čete su prvih dana decembra takođe pošle na Šćepan-Polje. Iz ove baze počelo se vršiti izviđanje i povezivanje sa selima fočanskog sreza, kao i sa samom Fočom. Na osnovu prvih proverenih podataka utvrđeno je da su Talijani napustili Foču; da je u nju stiglo mnogo četnika sa više oficira bivše jugoslovenske vojske; da vrše masovna nasilja nad muslimanima i da pljačkaju radnje i odvlače robu preko Goražda za Vlasenicu.

Kako u to vreme štab Planinopivskog teritorijalnog bataljona nije imao brze i sigurne neposredne veze sa štabom Durmitorskog odreda (koji se tek organizovao), a još manje sa Glavnim štabom za Crnu Goru i Boku, to je morao raditi sam, i to brzo. Odlučeno je da se pojača baza na Šćepan-Polju i da se odatle što brže i što šire povezuje sa srpskim i muslimanskim selima oko Drine; da se sprečavaju međusobni sukobi i pokolji između Srba i muslimana i pokuša da se ljudi iz ovoga kraja orijentišu za NOB i uspostavljanje narodne vlasti.

Na osnovu tih odluka održana je 5. decembra u štabu bataljona na Šćepan-Polju konferencija sa predstavnicima muslimanskih sela oko Drine radi dogovora o saradnji sa njima i objašnjenja ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Tom prilikom im je rastumačena linija i cilj naše borbe, s jedne, i taktika i politika neprijatelja, s druge strane, a zatim je posebno istaknuta opasnost koja im preti od četnika iz Foče i od uzajamnih sukoba i bratoubilačke borbe sa Srbima, kao i to da je borba u redovima partizana protivu zajedničkog neprijatelja jedino rešenje. Posle konferencije izdat je proglas koji je većina stanovništva okolnih sela fočanskog sreza primila sa razumevanjem i odobravanjem. Ubrzo iza ovoga ceo bataljon, sem straže na mostu, prebačen je sa Šćepan-Polja na Bastase, odakle se razvio intenzivan rad po svim selima na desnoj obali Drine do Broda, a na levoj preko Prijedjela ka Ćurevu. Zahvaljujući tome radu uspostavljene su sve šire veze sa celim ovim krajem u kome je osnovano i nekoliko NOO i sprečavano formiranje četničkih jedinica. Čak je pokušavana i saradnja sa četnicima u borbi protiv ustaša. Međutim, svaki naš pokušaj sporazumevanja sa četnicima u Foči bio je uzaludan, zbog dvoličnog i neprijateljskog držanja njihovog vođe, majora Todorovića.

Usťaše iz Borča su takođe nastojale da osujete naše veze i saradnju sa muslimanima u Ćurevu i da nas sa njima zavade. Oni su 9. decembra u dolini Sutjeske uhvatili jednu našu pa-

trolu, koja je išla na konferenciju u selo Šadiće. Trojicu iz ove patrole ustaše su streljale kod sela Krekova, a dvojica su se na skoro neverovatan način spasla bežanjem sa strelišta.

Pošto su ustaše postajale sve aktivnije i prema nama sve agresivnije, došli smo do ubeđenja da jako ustaško uporište u Borču — s obzirom na položaj celoga toga kraja — predstavlja veliku opasnost i za nas i za narodnooslobodilački pokret na ovome području. Zato je štab Planinopivskog bataljona ukazivao na tu opasnost ne samo štabu Durmitorskog odreda na Žabljaku, nego i Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku, i postavljao pitanje likvidacije Borča. Kako je bilo i drugačijih gledišta, Glavni štab za Crnu Goru poslao je krajem decembra Buda Tomovića u bazu na Bastase da sa nama, na licu mesta, razmotri celu situaciju, pa da posle toga zajednički podnesemo izveštaj i konkretne prodloge. U to vreme, tj. u drugoj polovini decembra 1941. i prvih dana januara 1942. godine, događaji su se odvijali veoma brzo i burno. Tada je Vrhovni štab napustio Užice, a četnici su se okupljali i aktivirali u Crnoj Gori, naročito posle borbe na Pljevljima. Oni su se, sem toga, intenzivno infiltrirali i vršili uticaj na partizanske jedinice u istočnoj Bosni i pokušavali da stvore svoja uporišta u Hercegovini. Zato je Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu, kako zbog situacije na Romaniji, koja se stalno pogoršavala, tako i zbog situacije u Hercegovini, u koju nije imao dovoljno uvida, a posebno radi što bržeg i čvršćeg povezivanja s Crnom Gorom — odlučio da preko Crne Gore u Hercegovinu pošalje svoga člana Slobodana Principa Selju. I upravo tih dana kad je na Bastase došao Budo Tomović, došao je i Slobodan Princip — svaki po svom zadatku, i ne znajući jedan za drugoga. Našavši se tako na Bastasima, odlučili smo da zajednički pretresemo i ocenimo situaciju na ovome području i podnesemo jedinstven izveštaj Glavnom štabu za Crnu Goru u pogledu likvidacije Borča.

Na toj konferenciji — održanoj oko 25. decembra — odlučeno je da se Glavni štab za Crnu Goru hitno izvesti o sledećim našim predlozima: da se na ovome području obavezno obezbedi veza između Crne Gore i Bosne; da se, radi toga, ovo područje obavezno sačuva i na njemu onemogući organizacija četničkih uporišta; da se muslimanske mase ovog kraja aktiviraju za NOB i u isto vreme obezbedi srpski živalj od ustaškog terora; da se — zbog svega toga — što pre vojnički likvidira ustaško uporište Borač, kao osnovna prepreka za povezivanje Crne Gore, Hercegovine i Bosne na ovome, za manevrisanje i vezu, izvanredno podesnom geografsko-strategijskom čvoru.

Pošto je Glavni štab za Crnu Goru i Boku usvojio ove predloge, naređena je mobilizacija potrebnih vojnih jedinica za

hitno izvršenje zadatka. Zato je Durmitorskom odredu dat zadatak da iz Pive mobiliše dva laka bataljona i da ih orijentiše prema Gacku, gde će se uključiti u opšti raspored naših snaga, stavljenih pod jednu zajedničku komandu (koja je tek trebalo da se formira). I, dok se vršila mobilizacija ovih bataljona, na Romaniji su se filmskom brzinom ređale promene. Nemci su sa ustašama otpočinjali drugu ofanzivu protiv partizana. A Vrhovni štab, posle formiranja Prve proleterske brigade u Rudom, došao je u Rogaticu već 25. decembra 1941. godine i izdao naređenje neposredno štabu Durmitorskog odreda[13] da sa svoje teritorije mobiliše dva bataljona i uputi ih u pravcu Kalinovika i Goražda. »Smatrajte ovo naređenje kao vrlo hitno i postupite odmah po njemu« — stajalo je u pismu Vrhovnog štaba. Međutim, pošto je ono primljeno sa priličnim zakašnjenjem, akcije ovih bataljona Durmitorskog odreda usledile su tek u drugoj polovini januara 1942. godine.

Tako je na našem području završena burna 1941. godina.

Obrad CICMIL

[13] Zbornik III/1, dok. 176.

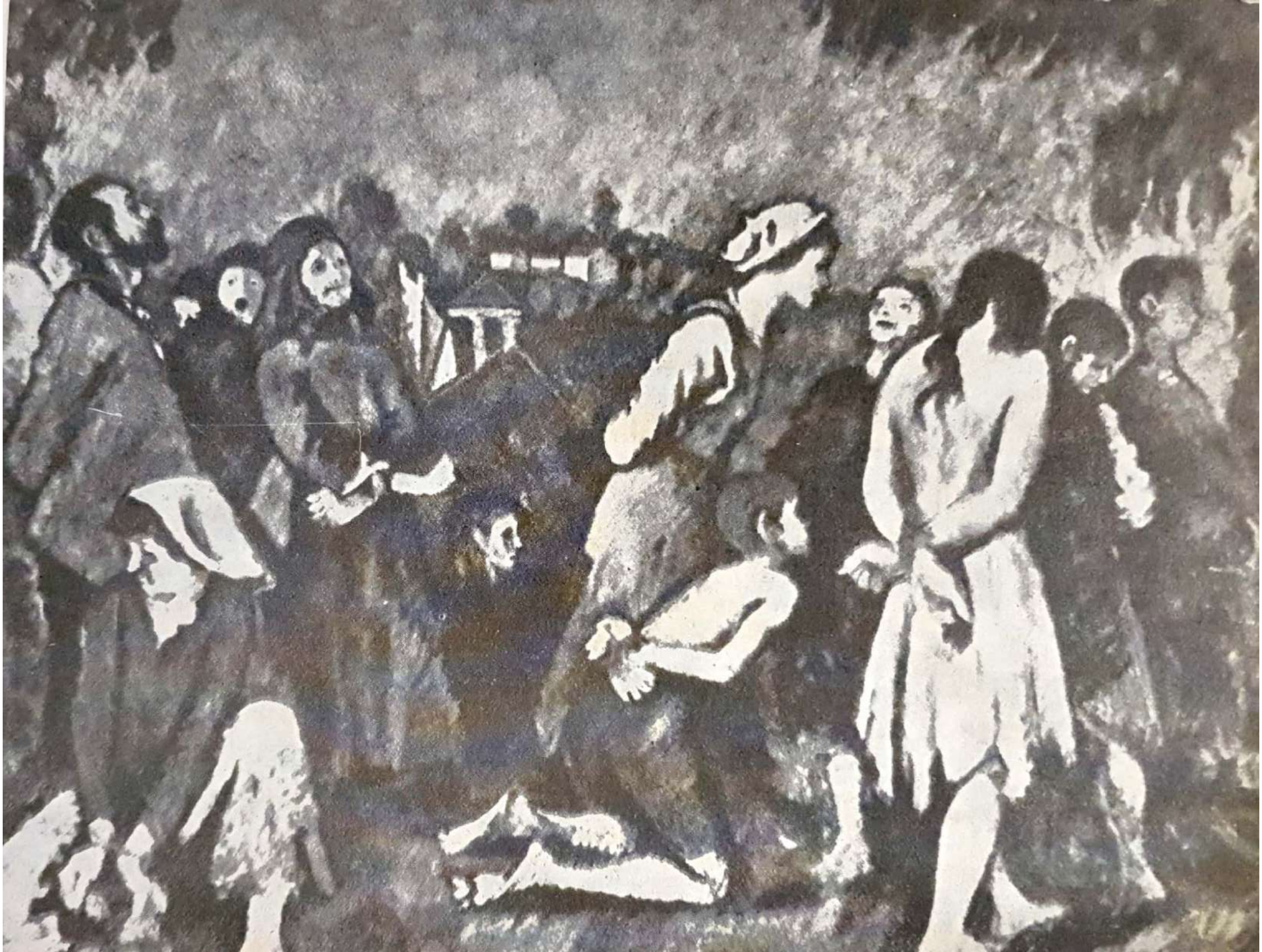
PRIPREME I RAZVOJ USTANKA NA TERENU JANJA I PLJEVE

Politički uticaj Komunističke partije Jugoslavije na području Janja i Pljeve počinje da se oseća tek 1939. godine. Taj uticaj vršili su komunisti iz Jajca i Jezera, iz mjesta u kojima su u to vrijeme postojale partijske ćelije. Članovi Partije iz ovih organizacija djelovali su putem ličnog kontakta sa pojedinim omladincima, radnicima iz »Elektrobosne«, kao i mnogim omladincima i seljacima koji su živjeli na selu. Na području Babića, Mirko Pećo, student i član Partije, za vreme studentskih raspusta održavao je lični kontakt sa pojedinim ljudima, donosio im razni partijski materijal.

Tako je bilo do jeseni 1939. godine, kada je Srećko Nedeljković član KPJ došao za učitelja u Grabovicu. Njegovim dolaskom počinju i prve pripreme za stvaranje partijske ćelije na terenu Janja. Srećko se odmah povezuje sa naprednim učiteljima i počinje rad sa njima. Sem toga, on okuplja oko sebe najnaprednije omladince koje kasnije uključuje u čitalačke grupe.

Takvim aktivnim radom Srećka Nedeljkovića stvoreni su uslovi za formiranje prve partijske ćelije u Grabovici, pa je novembra 1940. godine formirana partijska ćelija od četiri člana. Nešto kasnije stvorena je ćelija od 3 člana i u Pribeljcima. Tako su u jesen 1940. godine na terenu Janja postojale dve ćelije sa sedam članova Partije. Četiri člana KPJ iz ove dve ćelije bila su pozvana u vojsku i u njoj ostali do kapitulacije. Posle kapitulacije u Janj su se vratili Nemanja Vlatković i Petar Pećo koji su formirali za celo područje Janja i Pljeve jednu partijsku ćeliju koja je brojala 5 članova KPJ.

Vijest o kapitulaciji Jugoslavije primljena je na terenu Janja i Pljeve sa velikim strahom naročito kod srpskog življa. Sa strahom se očekivala nova vlast koju je počeo da stvara i organizuje okupator. Već su počeli da se formiraju ustaški

Slavko Šonaj: TAOCI (ulje)

tabori u Šipovu i Jezeru i ustaški logor u Jajcu u koji su stupile sve domaće ustaše iz Jajca i okolnih sela. Ustaške vlasti već su počele da najavljuju istrebljenje srpskog naroda i sa pojedinačnim hapšenjem i ubijanjima. Kasnije su ustaški zatvori bili svakim danom sve puniji. Sve je više među srpskim življem vladao strah i nesigurnost.

Partijska organizacija ukazivala je na sve te postupke ustaša i pripremala narod za borbu protiv okupatora i ustaša. U maju i junu vršeno je prikupljanje podataka o oružju. Pošto je kroz Janje za vreme kapitulacije prošao Zagrebački đački bataljon i grupe vojnika Primorske divizije koji su ostavili nešto oružja (oko 200 pušaka, 4 puškomitraljeza itd.), to je kod seljaka bilo dosta sakrivenog oružja koje nam je kasnije dobro došlo.

Dvadeset drugog juna naveče pobjegli su iz ustaškog zatvora u Jezeru članovi Partije: Jusuf Filipović, Šaćir Maslić, Mustafa Ganibegović, Meho Kešten i simpatizeri Irfan Filipović i Lazo Babić. Istog dana iz Jajca su pobjegli kompromitovani članovi Partije Stipo Bilan, Esad Ademović, Muhija Kadrić i simpatizer Huso Vunić, a iz Travnika Jakov Altarac.

Odmah poslije njihovog bjekstva ustaške vlasti su za njima počele da tragaju. Patrole žandarma i ustaša krstarile su selima Janja hvatajući i tukući seljake da bi nešto saznale za begunce. Nije, tako reći, bilo sela ili zaseoka u koji patrola nije došla i raspitivala se za odbjegle komuniste.

U Nesnici 8. jula sastali su se svi drugovi koji su tada sačinjavali jedinu partijsku ćeliju i odlučili da svi oni, koji mogu živjeti u ilegalnim uslovima kod svojih kuća, treba da se vrate — svojim kućama. Poslije, 12. jula, ustaše su uhvatile Milana Ilića iz Pribeljaca, i otjerale ga u zatvor. Ustaše su na njegovim grudima ložile vatru, tukle ga kundacima i zabijale mu igle pod nokte, mučile njegovog oca, majku i ženu ali on se junački držao — nikoga nije odao.

Sada je među srpskim masama zavladao strah i neizvjesnost. Niko nije bio siguran u svoj život. Svako jutro donosilo je nove vijesti da su ustaše još nekog otjerale i ubile. U toku juna i jula ustaše su otjerale skoro sve ugledne seljake među kojima se nalazio i narodni poslanik Simo Marjanac Dreko i Jovo Jandrić, predsednik opštine Šipovo dok su 12. jula, protjerale i srpske popove sa njihovim porodicama za Srbiju. Srpske seljake su tjerale u zatvore, a zatim u logore, gdje su ih poubijale.

Vijest o ustanku kod Drvara, narod je primio sa oduševljenjem, pa se veliki broj naših seljaka prihvatio oružja i pri-

stupio oružanom ustanku koji je ovdje počeo 29. jula.* Toga dana, uveče, u svim srpskim selima se pucalo u znak veselja. Iste noći seljaci su se okupljali i raspoređivali na straže prema neprijateljskim uporištima u Šipovu, Jezeru i Jajcu. Bio je to masovni odziv naroda na oružani ustanak. Ustanak je obuhvatio sva sela Janja, Pljeve, Barača i Mrkonjić-Grada. Najbliža ustaška uporišta nalazila su se u Šipovu, Jezeru i okolnim selima. Ustanici iz sela Natpolja, Gorice, Močioca, Krčevine, Čuklića, Pljeve, Mujdrica, Sokolca i drugih mjesta, postavili su straže i patrole prema tim selima. A ustanici iz sela Babića, Pribeljaca, Podobzira i Ljuše — postavili su straže prema Donjem Vakufu, Vincu i Torlakovcu.

Dvadeset devetog jula, naveče, izvršeni su napadi na žandarmerijske stanice u Glogovcu i Pljevi. Žandarmi su bez otpora napustili stanice i pobjegli u Jajce i Šipovo tako da je u stanicama nađeno dosta oružja koje je podijeljeno ustanicima. Te večeri u svim selima uvedena je posebna budnost, pošto se očekivalo da će ustaške snage preduzeti neke protivmjere prema ustaničkim selima u kojima su te noći pucale puške i palile se vatre.

Izjutra, 30. jula, pronijeli su se glasovi da se u Plivi dijeli oružje i oprema, bačeni padobranom. Na taj glas su mase seljaka, iz svih sela, pohrlile ka Pivi, ali su se istog dana vratile, uvidjevši neistinost tih glasova. Toga dana vodila se i prva borba ustanika sa ustašama iz sela Sarića i Čifluka.

Poslije prijema partijske direktive o dizanju ustanka pristupilo se organizovanju i izradi planova za napad na neprijatelja, kao i pripremi oko formiranja četa i bataljona. U tom cilju 4. avgusta održano je savjetovanje u kući Tome Mirića, u selu Čukliću, na kojem je, pored članova Partije, bilo prisutno i nekoliko istaknutih ustanika. Sastankom je rukovodio Nemanja Vlatković, a na njemu se raspravljalo o formiranju četa i odabiranju komandnog kadra, a potom i o napadu na Jajce. Napad na Jajce, međutim, odložen je zbog slabih snaga kojima se tada raspolagalo, (jer je neprijateljska posada u Jajcu

---

* Što ustanak jednovremeno nije počeo razlog je da je direktiva stigla sa zakašnjenjem oko 5 dana. Naime, Ivica Mažar, koji je nosio direktivu za ustanak od Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, pao je 30. jula u ruke ustaša u Jajcu. Ali u zatvoru je došao u dodir sa Jusufom Filipovićem, koji je preko postojeće veze preneo pa su je komunisti Janja primili tek 3. avgusta. Neovisno od toga što je direktiva zakasnila i što je partijska veza pala u ruke ustaša, svi komunisti su pristupili organizovanju prvih oružanih grupa na terenu Janja i Pljeve. Istovremeno se pristupilo hvatanju veze sa Drvarom. Nemanja Vlatković, tada sekretar partijske ćelije, rasporedio je sve članove Partije na pojedine terene i preduzeo inicijativu za organizaciju ustaničkih jedinica.

brojala tada oko 300 dobro naoružanih vojnika), te je odlučeno da se što prije organizuje napad na Šipovo. Na istom sastanku riješeno je i to da se 6. avgusta organizuje masovni zbor u Grbavici, kod škole. Na tom zboru prvi put je istaknuta crvena zastava. Na zboru su, pred oko 1000 seljaka i ustanika, govorili Nemanja Vlatković i Stipe Bilan, koji je dan ranije došao iz Jajca.

Noću, između 2. i 3. avgusta, izvršeno je kod sela Doganovca rušenje željezničke pruge između Donjeg Vakufa i Jajca. To je bilo prvo rušenje pruge na tom području.

Ustaške jedinice iz garnizona u Jajcu, Jezeru, Šipovu i Donjem Fakufu vršile su tih dana nasilna izviđanja patrolama, pa je skoro svaki dan dolazilo do čarki u kojima bi uvijek poginuo ili bio ranjen pokoji neprijateljski vojnik. Poslije tih akcija u redovima neprijatelja zavladao je strah i panika.

Prema zaključku koji je donesen na savjetovanju 4. avgusta, pristupilo se i organizovanju prvih partizanskih četa i bataljona. Kod sela Močioca održan je zbor svih ustanika sa područja sela Krčevine, Čuklića, Gorice, Grbavice, Nadpolja, Kneževića, Grade i jednog dijela Babića, Volara, kao i sela oko Jezera. Samo na terenu Grbavice broj ustanika je iznosio preko 500 ljudi. Ali naoružanje je bilo slabo i primitivno, sastojalo se od oko 80 pušaka, dva puškomitraljeza, nekoliko bombi, a ostalo su bile — toljage i sjekire.

Pošto je izvršeno postrojavanje svih ustanika sa područja Grbavice, kojima su održali kratke govore Savko Ponjević, Radomir Mitrić i Đoko Jokić, formirane su tri čete sa prosečno po 150 boraca. Tom prilikom izvršeno je i polaganje zakletve boraca, a potom je obavljen izbor komandanta i komandira četa. Za komandanta bataljona izabran je Savko Ponjević. Za komandira 1. čete — Gojko Rakita, seljak iz sela Kičelevo Brdo, za komandira 2. čete — Stanko Kutanjac, radnik, rodom iz sela Ljoljića, kod Jezera, za komandira 3. čete — Marko Ponjević, seljak iz sela Natpolja. Oružje je raspoređeno podjednako po četama, a čete su bile sastavljene od boraca iz sela koja su međusobno blizu. Svaka od ovih četa dobila je i svoj sektor dejstva. U sastav bataljona ušla je, kasnije, i 4. četa čiji je komandir bio Svetko Obradović. Komesari četa i bataljona tada nisu izabrani. Politički rad među ustanicima svodio se na političku pripremu boraca za predstojeću borbu i upoznavanje sa našim uspjesima na drugim ustaničkim područjima.

Od početka ustanka pa do formiranja prvih četa ustanici su delovali u grupama jačine od 5 do 20 boraca. Te grupe su obično bile sastavljene od ljudi iz jednog sela, ili zaseoka, a

imale su 2 do 10 pušaka. Ljudstvo tih grupa nije bilo uvek isto, pošto su se neki seljaci morali zamjenjivati, radi ličnih potreba, ali većina ih je bila stalna. Borci su sami, između sebe, birali svoje starješine. Raspored ovih grupa bio je frontalan u odnosu na ustaška uporišta i garnizone a njihov je zadatak bio da čuvaju sela od napada ustaša.

Ustanak u Pljevi, Stupnoj i susjednim selima počeo je na sličan način kao i ustanak u Janju. Ustanak je, osim Janja, Plive i Stupne obuhvatio i cio srez Mrkonjić-Grada. Oko 8. avgusta uspostavili smo vezu sa ustanicima Drvara i od njih dobili list »Gerilac«. Uz to dobili smo i prvu pisanu zakletvu, koju su polagali naši borci. Tada smo saznali da sve ustaničke snage nose naziv »gerilci«, pa smo taj naziv odmah dali i našim ustanicima, koje smo do tada nazivali »narodna vojska«.

Poslije ustanka na području Janja, Plive i Mrkonjić-Grada neprijatelj je morao hitno izvršiti pojačanje garnizona u Jajcu i Mrkonjić-Gradu, kako bi mogao organizovati unutarnju i spoljnu odbranu grada i obezbijediti važnije komunikacije. Tako je 5. avgusta došlo u Jajce oko 2000 novih neprijateljskih vojnika, koji su raspoređeni u garnizone Jajca i Mrkonjić-Grada. Vest o dolasku i rasporedu tih neprijateljskih snaga dobili smo od partijske organizacije iz Jajca.

Pored tih, pojačani su i neprijateljski garnizoni u Donjem Vakufu, Bugojnu i Kupresu. Dolaskom ove nove neprijateljske vojske u te garnizone ustaše su postale još agresivnije.

Ali i mi smo poslije formiranja četa na području Janja, Plive i Mrkonjića počeli preduzimati ofanzivne akcije. Tako je, na primjer, 22. avgusta organizovan napad na ustašku posadu u selo Volare. Poslije kraće borbe posada je rastjerana, a selo oslobođeno. Iz sela je, međutim, pobjegla većina stanovništva u Šipovo. Gubitaka na našoj strani nije bilo. Zatim smo jedne noći, polovinom avgusta, izvršili napad na željezničku stanicu Bravnice, koja je udaljena oko 3 kilometra od Jajca. Ali taj napad je bio odbijen, pošto je odbrana stanice bila dobro organizovana. U napadu je učestvovalo 20 naših boraca pod rukovodstvom Dušana Metlića.

Pošto je neprijatelj pojačao garnizone i posade pojedinih mjesta, počeo je da vrši ispade prema našim položajima. Tako su ustaše do 27. avgusta izvršile nekoliko ispada u sela Plive i Janja u kojima su popalile sela Brđane, Sokolac, G. Mujđiće, Orahovicu kao i srpske kuće oko Mačila, Volara i Čitluka.

Neprijatelj je, sem toga, 16. avgusta organizovao akciju iz Jajca na Goricu, preko Ćusina i Drenov-Dola, radi razbija-

nja ustanika. Za tu akciju neprijatelj je sakupio jednu bojnu, u čiju je prethodnicu uputio oko 45 žandarma i ustaša koji su imali zadatak da pregovaraju sa nama oko predaje, pa ukoliko u tome ne uspiju, — da nas silom razbiju. Žandarmima i ustašama je rukovodio žandarmerijski narednik August Falat.

Mi, međutim, nismo htjeli pregovarati, već smo ih napali. Neprijateljski vojnici su postavljali ispred sebe seljake i seljanke u stojećem stavu kako bi ih štitili od naše vatre. Poslije dvočasovne borbe, pošto smo im zašli s leđa, uspjeli smo ih potpuno razbiti. U toj akciji zarobili smo žandarmerijskog vodnika Augusta Falata. Pored toga neprijatelj je imao i šest poginulih dok smo mi imali dvojicu poginulih drugova, što su ujedno, bili naši prvi gubici u borbi. U toj akciji u kojoj su sa naše strane učestvovali većinom borci Druge i Treće čete, kao i manji dijelovi Prve čete, zaplijenili smo 6 pušaka i oko 2000 metaka.

Ta akcija bila je ujedno i prvi veći oružani sukob naših boraca sa neprijateljem. Poslije te akcije pristupilo se pripremi napada na Šipovo, i to svim snagama iz Janja, Plive i Gerzova. Jedan napad je izvršen na Šipovo 20. avgusta, ali nije uspio jer je neprijatelj otkrio naše podilaženje njihovim položajima, pa nas je dočekao jakom vatrom automatskog oružja (samo teških mitraljeza je imao sedam) sa Saričke kose i tako spriječio likvidaciju tog važnog uporišta, kome se moglo prići samo pod zaštitom mraka.

Poslije te neuspjele akcije odmah se pristupilo pripremi novog napada, koja je vršena u najvećoj tajnosti. Napad je planiran za 27. avgust, u 4 časa. Pod zaštitom mraka trebalo je podići neprijateljskim položajima i na ugovoreni znak jednovremeno početi borbu na cijelom položaju.

Akcija je izvedena po planu i oko 10 časova 27. avgusta Šipovo je bilo oslobođeno. U toj akciji imali smo dva ranjena i jednog poginulog druga. Neprijatelj je, međutim, imao osjetne gubitke: zarobili smo oko 180 domobrana, a zaplijenili: 350 pušaka, 1 haubicu 100 mm, 2 teška bacača, 12 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, preko 20 000 metaka, više poljskih telefona sa centralom, veću količinu sanitetskog materijala, 2 veće poljske kuhinje i različni drugi materijal. Tom prilikom oslobođena je i jedna grupa taoca Srba koji su bili u ustaškom zatvoru u Šipovu.

Sutradan, 28. avgusta, došlo je do oštre borbe za selo Ljoljiće, na Otomalju, kod Jezera, i za selo Stupno. Poslije višečasovne žestoke borbe neprijatelj je razbijen i natjeran u Jajce. Istog dana prvi put je oslobođeno Jezero i Mrkonjić-

Grad. U Jezeru je, pored 20 pušaka i jednog teškog mitraljeza, zaplijenjen i top »pito« od 47 mm.

Poslije oslobođenja Šipova, 27. avgusta naveče, uputili smo pismo komandantu posade u Mrkonjić-Gradu da nam preda garnizon i vojsku. Komandant, poručnik inače, odbio je predaju, ali se poslije kraće borbe, pod pritiskom ustaničkih snaga, povukao sa područja Gerzova i ostalih terena prema Bjelajcu.

Ti uspjesi ulili su vjeru i borcima i narodu u sopstvene snage i još više podigli moral naroda tog kraja. U naše radove stupio je veliki broj novih boraca, koji su bili spremni da se do kraja bore za slobodu. Neprijatelj u Jajcu, naprotiv, bio je uznemiren očekujući svakog časa napad na samo Jajce.

Naši topovi brzo su se pročuli širom Bosanske krajine. Simo Šolaja je iz pošte u Jezeru 28. avgusta naveče, razgovarao sa ustaškim komandantom grada u Jajcu. Šolaja je najprije rekao da je komandant posade u Jezeru i da mu što prije treba poslati pojačanje, pošto su Jezero napali komunisti. Na to mu je komandant garnizona bijesno naređivao da se dobro drže da će pojačanje brzo stići. Ali, kada mu je Šolaja, na kraju, rekao svoje pravo ime, kao i to da će napasti Jajce — neprijateljski komandant je ispustio slušalicu. . .

Uporedo sa izvođenjem akcija na Šipovo, Jezero i Mrkonjić-Grad, izvršeno je i rušenje željezničke pruge između Jajca i Donjeg Vakufa, i to na dva mjesta. Cilj tih akcija je bio da se spriječi dolazak pojačanja u Jajce, Mrkonjić-Grad i Šipovo za vrijeme dok se na tom terenu vode borbe. Tom prilikom vozovi su srušeni u Vrbas, a vojnici, njih 23, su bili razoružani i pušteni sa ostalim putnicima.

Šipovo, Jezero i Mrkonjić-Grad ostali su u našim rukama sve do 3. septembra. Za to vrijeme naše jedinice uspostavile su vojno-političku vlast. Po oslobođenju Šipova, 28. avgusta, zakazan je narodni zbor. Na zboru je bilo preko 2000 prisutnih iz Šipova i okoline, a govorio je Nemanja Vlatković. U tom vremenu još nije bilo počelo formiranje narodnih odbora na području Janja, Pljeve i Mrkonjić-Grada, ali su skoro u svakom selu postojala po jedan do dva uglednija druga, koji su imali zadatak da sakupljaju hranu za našu vojsku.

Politički rad na terenu u tom vremenu, međutim, nije bio dobro organizovan — svodio se, uglavnom, na povremene zborove i konferencije. Ta slabost je bila posljedica što su svi komunisti bili u vojnim jedinicama. Partijska ćelija bila ja zauzeta oko organizacijskog sređivanja vojnih jedinica, tako da je malo radila na primanju novih članova u KPJ. Sem toga,

sa dizanjem ustanka i formiranjem četa i bataljona — iskrsli su novi problemi: na cijelom ustaničkom terenu Jajca i Mrkonjić-Grada nalazilo se svega 7 članova KPJ, koji su radili oko organizacijskog sređivanja jedinica. Zbog takve situacije i našeg slabog iskustva u nas je kasno došlo do formiranja NOO.

Poslije uspješnih akcija oko Šipova, Jezera i Mrkonjić-Grada, odmah su počele pripreme za napad na grad Jajce. Tako je 1. septembra održan sastanak rukovodilaca u Mrkonjić-Gradu na kome je odlučeno da se napad na Jajce izvrši noću između 4. i 5. septembra.

Ali, dok su naše jedinice imale predah i pregrupisavale se na nove položaje od 29. avgusta do 3. septembra veliki broj boraca pošao je kućama. Na taj način naši položaji prema Jajcu bili su dosta oslabljeni.

Raspored jedinica za napad na Jajce izgledao je ovako: dvije čete Savka Ponjevića i dvije čete iz Pljeve imale su zadatak da napadaju od sela Gorice preko Ćusina; ostale jedinice iz Pljeve i Stupne trebalo je da napadaju lijevom obalom rijeke Plive, preko sela Mila. Lijevo od tog pravca, preko sela Bareba, napadale su jedinice Uroša Drenovića. Zatvaranje pravca Jajce — D. Vakuf trebalo je da obezbijede 3. četa, pod komandom Marka Ponjevića, i 4. četa, pod komandom Svetka Obradovića. Oba topa, koji su tih dana zaplijenjeni, stavljeni su pod komandu Rada Marjanca, koji je, inače, bio rezervni artiljerijski oficir bivše jugoslovenske vojske. I naši topovi počeli su tući grad Jajce, što je u gradu izazvalo pravu paniku. Naši položaji prema Jajcu, od Jezera preko Gorice i Sedinca, bili su povezani poljskim telefonima.

Dok su na našoj strani vršene pripreme za napad na Jajce, neprijatelj se pripremao za ofanzivu protiv naših snaga na oslobođenom području. Radi toga u Jajce su stigla pojačanja iz Travnika, Banje Luke i još nekih garnizona. Pojačani su i garnizoni u Bugojnu, Kupresu i Donjem Vakufu. U Jajce je došla jedna veća jedinica Nijemaca, ojačana artiljerijom i tenkovima. Pored Nijemaca, u Jajce je došla i jedna ustaška pukovnija.

3. septembra u 6 časova izjutra neprijatelj je izvršio napad na sve naše položaje. Njemačka motorizovana kolona nastupala je cestom Jajce — Jezero, a ustaše su napadale preko Ćusine i Gorice, kao i putem prema Grbavičkom polju. Izvjestan broj ustaša i domobrana je napadao od Vinca i Doganovaca prema selu Ljuši, dok su drugi nadirali od D. Vakufa prema selima Podobziru i Pribeljcima. Jedna veća grupa ustaša iz Bugojna i Kupresa napadala je preko Blagaja prema

Janju. Neprijatelj je, takođe, jednom motorizovanom jedinicom napadao od Banje Luke, preko Sitnice, prema Mrkonjić-Gradu, a isto tako i od Banje Luke, preko Bjelajca, prema Mrkonjić-Gradu. Uporedo sa napadom neprijateljske pješadije i motorizacije, djelovalo je i vazduhoplovstvo, tako da je odmah u jutarnjim časovima nekoliko neprijateljskih aviona mitraljiralo i bombardovalo naše položaje. To bombardovanje, sa manjim prekidima, trajalo je cio dan.

Naše jedinice su prihvatile borbu dajući jak otpor. Nijemci su najprije izvršili prodor cestom od Jajca prema Jezeru. Ali, pošto je to bio naš prvi sukob sa njemačkom vojskom, taj prodor neprijatelja je dobrim dijelom demoralisao naše borce, pa su Nijemci oko 12 časova zauzeli Jezero i produžili napad prema Šipovu, a dijelom snaga i prema Mrkonjić-Gradu. Ostale neprijateljske snage vršile su jak pritisak na sve naše položaje.

Borba je trajala cio dan i neprijatelju je pošlo za rukom da razbije naše jedinice i zauzme i Mrkonjić-Grad i Šipovo i izvrši prodor u sela Goricu i Ljuši. Prilikom svog nastupanja neprijatelj je usput palio sva sela.

Toga dana naša 3. četa vodila je borbu na željezničkoj pruzi ispod sela Cipića. Ona je 2. septembra dočekala putnički voz i srušila ga pred samim izlaskom iz tunela. U tom vozu bilo je oko 80 vojnika, koji su iz tunela dali žestok otpor, tako da je prilaz vozu bio nemoguć. Dan kasnije ustaške snage su intervenisale iz Janja, pa se 3. četa morala povući prema Grbavičkom polju. U toj borbi zarobljen je Stanko Gajić, koga su ustaše, pored ostalih mučenja, i pekle pored vatre sve dok je izdahnuo. . .

Četvrta četa natjerala je neprijatelja u Vinac i Doganovce ali se on, istog dana, ponovo vratio na Ljušu pošto su naše snage bile potisnute sa Gorice.

U tim borbama neprijatelj je imao znatne gubitke. Na našoj strani je poginuo Gojko Rakita, komandir 1. čete, i borci Milan Tošić i Špiro Knežević. Sem toga, mi smo imali još tri ranjena druga. U ovim borbama neprijatelj je zaplijenio naš top-haubicu, ali bez zatvarača, kao i nekoliko teških mitraljeza, dok je top »pito« prebačen na područje ispod Vitoroga.

Prema podacima koje smo tada dobili u toj neprijateljskoj operaciji učestvovalo je oko 20 000 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika.

Veliki broj naših boraca iz Janja i Pljeve tada je napustio svoje jedinice i otišao kućama. Jedina organizovana jedinica ostala je četa pod komandom Sime Šolaje. Svi borci, kao

i narod Janja Pljeve i Stupne povlačili su se u Vitorog, prema Glamoču.

Tih dana neprijatelj je popalio skoro sva sela na području Janja, Pljeve i Stupne, kao i sela oko Mrkonjić-Grada i Barača. Neprijatelj je uništavao stogove žita i sijena, ubijao narod i sve što je živo zaticao; plijenio je stoku i žito; bacao žive ljude, žene i djecu — u vatru ili ih zatvarao u seoske zgrade i spaljivao... Tako je, na primjer, u selu Grada u jednoj zgradi spaljeno 85 lica, u Mujdžićima — 42 lica itd. U selu Grada tada je potpuno uništeno nekoliko porodica. Prema popisu, koji smo tada izvršili, u toj operaciji samo na području Janja ubijeno je 1195 lica, dok je samo u šipovačkim barama, na jednom mjestu, strijeljano preko 1000 lica.

Zločini neprijatelja unijeli su demoralizaciju i paniku kod većeg broja boraca Janja, tako da se nije mogao organizovati jedan uspješniji protivnapad na neprijatelja iako se to pokušavalo u nekoliko navrata.

Osmog septembra je Simo Šolaja sa oko 40 boraca dočekao jednu neprijateljsku kolonu koja se kretala ispod Vitoroge, preko sela Strojica i Popuža, prema Kozilima i potpuno je razbio. U toj borbi poginulo je nekoliko neprijateljskih vojnika, dok su zaplijenjena dva puškomitraljeza, 1 brdski top 75 mm, kao i izvjesne količine topovske i puščane municije. Neprijatelj se u paničnom bjekstvu povukao prema Šipovu.

Ta akcija Sime Šolaje bila je od velikog vojničkog i političkog značaja za održavanje ustanka na cijelom području Janja, Pljeve i Mrkonjić-Grada; jer su se odmah poslije toga oko Šolaje počeli okupljati ostali borci i ponovno formirati čete. Tako je već 9. septembra organizovano nekoliko četa na području Kozila. Dakle, u tim najkritičnijim danima za taj kraj odlučnost i hrabrost Sime Šolaje odigrale su vrlo značajnu ulogu za čitav ustanak tog kraja.

Devetog septembra u Janju nije više bilo neprijatelja. Neprijateljske snage, jačine 4 satnije, koje su se zadržale u Šipovu, pripremile su 10. septembra nov napad na Pljevu i Kozila. Tri satnije su upućene preko Pljeve u pravcu naših snaga ka Kozilima, dok je jedna satnija nastupala preko sela Krčevina i D. Čuklića, sa zadatkom da pređe rijeku Janju i da se preko sela Popuža zabaci našim jedinicama iza leđa. Taj plan neprijatelja bio je osujećen; njegovu satniju je dočekala jedna naša desetina, kojom je rukovodio Rade Marijanac, razbila je i natjerala u bjekstvo prema Šipovu. Istovremeno su ostale čete razbile tri neprijateljske satnije i u jurišu ponovo zauzele Šipovo istog dana oko 18 časova.

U toj akciji trebalo je da Uroš Drenović svojim jedinicama protjera neprijatelja, koji se bio zalogorio na Kuruzebu i Mliništu. Ali on to nije učinio, uslijed kolebljivosti koja je već bila zavladala kod njega. Pošto se saznalo za kolebljivost Drenovića, Nemanja Vlatković i Simo Šolaja odredili su jednu jedinicu iz Pljeve da napadne neprijatelja na Mliništu.

Borbe na Mliništu trajale su od 10. do 14. septembra. Poslije nekoliko naših oštrih napada na Mliništa i Kuruzebu, neprijatelj se izvukao iz Mliništa i povukao prema Glamoču. U tim borbama neprijatelj je pretrpio dosta žrtava, dok su naši gubici bili mali. Poslije povlačenja neprijatelja iz Janja i Šipova, narod se odmah počeo vraćati iz zbjegova u svoja sela. Preko 95% porodica nije imalo krova nad glavom. Žito iz hambara i plastovi, kao i ostala hrana — bili su opljačkani ili popaljeni.

Sredinom septembra je na Grbavičkom polju formiran bataljon »Gorki«. Ali je poslije dvadesetak dana, na predlog nekih drugova, dobio nov naziv — »Pelagić«. Istih dana je formiran u Pljevi bataljon — »Iskra«. Za komandanta bataljona »Gorki« odnosno »Pelagić« postavljen je Ostoja Ćulum, a za komandanta bataljona »Iskra« Simo Šolaja.

Bataljon »Pelagić« je imao 4 čete, svaka po 100—120 boraca; u četama je bilo naoružano samo oko 60% boraca; svaka četa imala je po jedan puškomitraljez.

U bataljonima su, pored četa, bili organizovani udarni vodovi, i to od odabranih boraca. Ovi vodovi su, pored pušaka, imali i po jedan puškomitraljez, a izvršavali su najteže diverzantske zadatke. Poslije završetka neprijateljske operacije na terenu Janja, Pljeve, Baraća i Mrkonjić-Grada, počeo se osjećati pojačani uticaj izdajničkih elemenata u selima. Izdajnici su pozivali narod da se preda ustaškim vlastima, govoreći da će im biti osigurana sloboda. Tako su se, sredinom septembra. ustaškim vlastima u Torlakovcu i Donjem Vakufu prijavila 64 seljaka iz sela Ljuše od kojih se, poslije zvjerskih mučenja, vratilo samo — 11, dok su svi ostali strijeljani. Zahvaljujući brzoj intervenciji partijskog i vojnog rukovodstva, ta neprijatejska delatnost bila je brzo spriječena.

Dvadeset prvog septembra neprijatelj je sa oko 1200 vojnika izvršio napad na položaje bataljona »Pelagić«, na Grbavičkom polju, ispod sela Gorice. Napad je bio iznenadan. Borba je počela oko 14 časova i trajala do 17 časova, kada je neprijatelj, pod pritiskom naše 1. i 2. čete, morao da se povuče u Jajce. Tom prilikom neprijatelj je imao dva poginula i pet ranjenih, od kojih je bio i jedan oficir. Naši gubici su iznosili dva zarobljena i dva lakše ranjena.

Prilikom povlačenja neprijateljska vojska je otjerala sa sobom 14 seljaka iz sela Gorice, koji su kasnije mučeni u ustaškom zatvoru (u domu kulture) u Jajcu, odakle su poslije otjerani u logore u Gospić gdje su i poubijani.

Petnaestak dana kasnije neprijatelj je sa oko 300 vojnika izvršio ispad od Jezera, preko Perućice, Stupne i Senjakova — u Šipovo i okolna sela, ali naše jedinice su ga dočekale i razbile. Istog dana neprijatelj je pokušao napad od Jezera, preko sela Ljoljića, prema selu Volarima, ali je i tu dočekan i razbijen. U sam sumrak naše jedinice su goneći neprijatelja zauzele Jezero. Prilikom ulaska u Jezero dvojica ustaša su uhvatila Simu Šolaju. Šolaja se počeo rvati sa njima. Tu gužvu je primijetila i grupa boraca bataljona »Pelagić«, pa je otvorila vatru iz mitraljeza. Šolaja je to iskoristio, odgurnuo od sebe ustaše i bacio bombu od koje su poginula obojica ustaša.

Najjači otpor u borbi za Jezero neprijatelj je dao na brežuljku Bag, iznad samog Jezera. Istog dana neprijatelj je demonstrativno napao selo Čusinu, s ciljem da ovlada terenom oko Šipova i Jezera kako bi osigurao berbu kukuruza. Ali, to mu nije uspjelo. Gubici neprijatelja iznosili su oko 12 poginulih i preko 20 ranjenih. Na našoj strani, pak, bila su ranjena 2 borca. Naše jedinice su kontrolisale čitav teren od Jezera do Šipova, kao i svu okolinu Šipova, pa je organizovana berba kukuruza na cijelom tom terenu.

Krajem oktobra Italijani su (oko 400 vojnika) krenuli cestom od Glamoča prema Mliništima, Baraću i Garzovu i dalje prema Sokocu i Šopovu. Kod sela Sokoca oko 11 časova Italijane je dočekao udarni vod (oko 15 boraca, naoružanih puškama i jednim mitraljezom) bataljona »Iskra«. Vodom je komandovao Simo Šolaja. Tih 15 boraca dali su takav otpor da su Italijani, poslije jednočasovne borbe, bili prisiljeni da odlažu oružje. Ali kad su vidjeli da su naše snage vrlo male, oni su ponovo prihvatili oružje i pod borbom uspjeli da se povuku u Glamoč. To je bila prva borba naših jedinica sa Italijanima na terenu Janja i Pljeve.

Čim su se Italijani pojavili, Uroš Drenović, komandant bataljona »Kočić«, počeo je da prikriveno uspostavlja vezu sa njima. On se u početku nije javno izjašnjavao za Italijane, ali je njegova neaktivnost Italijanima išla u korist.

*

Oko 20. oktobra, po odluci Operativnog štaba za Bos. krajinu, formiran je Treći krajiški odred, za čijeg je koman-

danta postavljen Rade Marjanac, a za političkog komesara Nemanja Vlatković. Tada je došlo i do uvođenja funkcije komesara četa i bataljona. Za komesara bataljona »Pelagić« postavljen je Đoko Jokić a za njegovog zamjenika Mustafa Fanibegović. Bataljon »Iskra« bio je neko vrijeme bez komesara, a poslije je na tu dužnost postavljen Drago Prole.

Operativni štab za Bosansku krajinu postavio je 5. septembra za komandanta odreda Danka Mitrova, a za komesara Vasa Butozana; Nemanja Vlatković je došao za zamjenika komesara odreda, a Rade Marjanac za načelnika štaba odreda. Urošu Drenoviću, dotadašnjem komandantu bataljona »Petar Kočić« je povjerena dužnost zamjenika komandanta odreda. U sastav odreda su ušli: 1. bataljon »Pelagić«, 2. bataljon — »Iskra«, 3. bataljon — »Petar Kočić«, 4. bataljon — »Soko«, 5. bataljon — »Budućnost« i 6. bataljon. Teritorija odreda prostirala se na ranija četiri sreza — glamočki, jajački, ključki i mrkonjićki.

Poslije formiranja Trećeg krajiškog odreda, polovinom novembra, na području Jajca nalazio se Okružni komitet za jajački okrug, čiji je sekretar bio Kasim Hadžić. To je znatno uticalo na politički rad i na terenu i u vojsci. Počelo se intenzivnije raditi na proširenju partijske organizacije u vojsci i pozadini kao i na formiranju prvih narodnih odbora u selima. U drugoj polovini novembra obrazovan je i Sreski komitet za Jajce. Za sekretara komiteta izabran je Mustafa Ganibegović, zamjenik komesara bataljona »Pelagić«. Ozbiljno je bio shvaćen zadatak pomoći osnovnoj organizaciji KPJ u samom gradu Jajce. Veza sa tom organizacijom bila je čvrsta što se uskoro osjetilo i u njenoj djelatnosti. Iako se rad Partije u gradu odvijao pod vrlo teškim uslovima, ipak je partijska organizacija u Jajcu bila dosta aktivna. U novembru i decembru partijska organizacija u Jajcu brojala je 5 članova. Uticaj Partije u to vrijeme bio je u gradu dosta velik, o čemu govori i akcija građana Jajca koji su organizovano išli pred zgradu sreza 25. decembra i tražili od ustaških vlasti da se Jusuf Filipović ne sprovodi iz zatvora u Jajcu u travnički zatvor. Pod pritiskom građana Jajca ustaške vlasti su bile primorane da Jusufa zadrže u Jajcu. Partijska organizacija u Jajcu imala je uticaj i na zatvoreničke stražare, pa su na taj način neki drugovi (kao npr. Simo Mitrić) pobjegli iz zatvora.

*

Još prije ustanka na terenu Janja postojalo je nekoliko omladinaca koji su bili vrlo aktivni i koji su izvršavali sve

zadatke koje im je davala partijska organizacija. Broj takvih omladinaca se još povećao poslije formiranja naših prvih vojnih jedinica. Kasnije, pošto je na teren Janja došao Okružni komitet, od tih omladinaca je oformljeno nekoliko skojevskih aktiva: u selu Čukliću i Pribeljcima kao i u nekoliko četa u bataljonima »Iskra« i »Pelagić«. Jedan broj aktivista, politički uzdignutijih omladinaca, primljen je i u članstvo KPJ.

Prvi seoski i opštinski NOO na području Janja i Pljeve počeli su se stvarati polovinom novembra. Seoski odbornici su birani na konferencijama sela i to javnim glasanjem. Bilo je slučajeva da je i predsjednik opštinskog NOO biran javno, na opštinskom zboru. Tako su na području Janja i Pljeve oformljene 3 opštine: Grbavička (predsjednik Stanko Rakita, seljak iz Grbavice), Strojička (predsjednik Ilija Sakan, seljak iz Djukića) i Pljevska (predsjednik Stanko Olić, seljak iz sela Olića).

Narod je u to vrijeme predsjednike opštinskih NOO nazivao komandantima opština. To je dolazilo otuda što je tada bilo sve mobilisano za vojsku i što je narod na isti način cijenio i vojsku i pozadinske vlasti. Skupštinu NOO opštine sačinjavali su svi predsjednici seoskih NOO. Na skupštinama su donošene važnije odluke: o prikupljanju hrane, o dobavljanju ogreva za vojsku, kao i o seoskim problemima. Pri opštinama je postojala oružana straža (oko 5 stražara). Bilo je primjera da su i opštinski stražari birani na skupštini opštinskog NOO (u Grbavičkoj opštini).

Glavni zadatak u doba formiranja opštinskih i seoskih NOO bio je da se brinu o ishrani i smještaju vojske. Ostali zadaci kao što su briga o žetvi, sjetvi i sl. dolazili su postepeno, tako da su NOO kasnije preuzeli na sebe i sve dužnosti koje su se ticale brige o stanovništvu kao i rešavanje svih problema koji su iskrsavali u praksi. Ali naročiti problem u to vreme sastojao se oko smeštaja i ishrane naroda, jer je neprijatelj u mnogim selima bio već popalio preko 70 odsto kuća.

Poslije oslobođenja Jezera, neprijatelj je nastojao da što bolje organizuje spoljnju odbranu Jajca i u tome je uspio s obzirom na postojanje prirodnih objekata koji su uz malo truda mogli da se dobro utvrde i budu jake otporne tačke. Pa ipak je štab Trećeg krajiškog odreda, noću između 2. i 3. novembra donio odluku o napadu na grad Jajce. Prema planu za napad jedinice 1. i 2. bataljona dobile su zadatak:

— Prvi bataljon — »Pelagić«, sa 2 čete 2. bataljona »Iskra« imao je zadatak da likvidira neprijateljsko uporište na Otomalju, a po likvidaciji tog uporišta da napadne na neprijateljske položaje — Ćusina nad Jajcom.

Dijelovi 2. bataljona — »Iskra« trebalo je da likvidiraju neprijateljsku posadu na Bagu, više Jezera, a potom da produže lijevom obalom Plive prema Jajcu.

Napad je trebalo da počne u 5 sati i to snagama 1. i 2. bataljona.

Napad na Otomalj počeo je prema predviđenom planu u 24 časa. Ali jedna naša četa je zakasnila, tako da nije izvršen koncentričan napad na neprijatelja. To je neprijatelju dalo mogućnosti da pruži žestok otpor, pa su se naše jedinice poslije dvočasovne borbe morale povući.

Po prikupljanju svih jedinica na položaje i uspostavljanju veze između njih počeo je opšti napad oko 5 časova. Poslije žestoke borbe i više uzastopnih juriša naših jedinica, ustaše su oko 10 časova bile protjerane. Tom prilikom ih je 5 poginulo i 7 ranjeno. Mi smo, međutim, imali samo jednog ranjenog borca.

Jedinice bataljona »Iskra« uspjele su brzo likvidirati neprijateljsko uporište Bag, ali nisu mogle nastupati dok se ne likvidira Otomalj. Tako su sve jedinice, oko 10 časova krenule u pravcu Čusina radi napada na Jajce. Kada su jedinice stigle na brdo Vinograd, iznad samih Čusina, stiglo je i naređenje iz štaba odreda da se naše jedinice povuku, pošto je neprijatelj sa motorizacijom nadirao od Jajca prema Jezeru. I — naše jedinice su se vratile prema Gorici. Posle te neuspjele akcije štab 3. krajiškog odreda donio je odluku da se napadne Donji Vakuf u kome je bilo oko 600 italijanskih vojnika i dvije satnije domobrana.

21. novembra tri čete 1. bataljona »Pelagić« i skoro cio 2. bataljon »Iskra« pod komandom Danka Mitrova, komandanta 3. krajiškog odreda, izvršili su napad na D. Vakuf kod Bugojna. Napad je počeo oko 8 sati i to na posadu koja se nalazila kod pilane u Šemišnici, zatim na željezničku stanicu i samu pilanu u D. Vakufu.

Naše jedinice privlačile su se neprijateljskim položajima pod zaštitom magle, pa je zbog toga napad kasno i počeo. Pošto je bilo likvidirano uporište u Šemišnici, 1. četa 1. bataljona »Pelagić« prešla je na desnu stranu Vrbasa i zuzela položaje iznad D. Vakufa na Kisinovom brdu; 2. četa bataljona »Pelagić« napadala je na D. Vakuf, lijevom obalom Vrbasa. Poslije nekoliko časova borbe neprijatelj se iz D. Vakufa počeo povlačiti prema Travniku, ali pošto mu je stiglo pojačanje, on je izvršio protivnapad. Italijanska komanda ubacila je u borbu i tenkove, pa se 2. bataljon »Iskra«, poslije petočasovne borbe morao povući.

Toga dana srušen je i jedan voz između D. Vakufa i Bugojna. Napad na voz izvršila je 7. četa 2. bataljona »Iskra«, čiji je komandir bio Nikola Savković. Ali, pošto se 2. bataljon pod pritiskom tenkova morao povući, neprijatelj je mogao da vrši jači pritisak na 1. četu bataljona »Pelagić« pa se ova morala povući sa desne strane Vrbasa na svoje polazne položaje.

Iako nismo uspjeli osloboditi D. Vakuf, ta akcija je ipak imala dobar uspjeh, jer je u njoj neprijatelj imao preko 80 poginulih vojnika, dok smo mu četrnaest zarobili. Sem toga, zaplijenili smo oko 40 pušaka, 2 puškomitraljeza i oko 10 000 metaka. Poslije te akcije naše jedinice su se povukle u Janj i Pljevu.

Napad na D. Vakuf, pored vojničkog, imao je i politički uspjeh, jer dolaskom naših snaga u sela oko D. Vakufa narod tih sela je saznao o ciljevima naše borbe, o čemu je ranije slušao samo ono što mu je neprijatelj pričao. Prelazak naših snaga preko Vrbasa seljaci su dočekali sa puno oduševljenja. To je bio prvi kontakt seljaka sa našim jedinicama. Kasnije, prilikom našeg povlačenja sa terena Slatine, kod D. Vakufa, našim jedinicama se priključio izvjestan broj boraca, dok su pojedina sela oko D. Vakufa bila tokom cijelog rata — naša čvrsta uporišta.

*

Dok je na području Janja, Pljeve i Mrkonjića oružani ustanak počeo 29. jula, na terenu Kupresa, u selima Blagaj, Šemanovci, Novo Selo i Malovan, ustanak je buknuo tek 3. decembra 1941. godine. Nerijatelj je često vršio upade u ta sela i pljačkao ih, tukao narod i tjerao ljude u zatvor. Raspoloženje za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša svakim danom je raslo. U tim selima nije postojala partijska organizacija. Jedino je na tom području radio Ignjat Marić, član KPJ. U novembru su formirane seoske straže, koje su imale zadatak da patroliraju i izviđaju oko sela, da neprijatelj ne bi došao u sela, opljačkao ih i otjerao seljake. Tako su u tim selima stvoreni svi uslovi za oružani ustanak, ali još nije bilo dovoljno odlučnosti za borbu.

Tih dana u štabu 3. krajiškog odreda vršene su i pripreme za akciju na području Kupresa da bi se ukazala pomoć u dizanju ustanka i formiranju partizanskih četa na tom području.

Na širem savjetovanju koje je održano 2. decembra, u selu Blagaj, razrađen je detaljan plan napada za oslobođenje tih sela. Donesena je odluka da se, poslije likvidacije ustaša po selima oko Kupresa, likvidira i samo uporište Kupres.

Štab odreda donio je odluku da se najprije izvrši napad na sela Rastičevo i Zloselo. Taj napad je bio predviđen za 4. decembar izjutra, a trebalo je da u njemu učestvuju: tri čete bataljona »Pelagić« i tri čete bataljona »Iskra«, dijelovi bataljona »Kočić«, Livanjski odred i Blagajska partizanska straža.

Koncentracija tih jedinica, sem četa iz bataljona »Kočić«, izvršena je u selu Blagaj, u toku 2. decembra. Treći decembar određen je za odmaranje, pripreme i izviđanje neprijateljskih uporišta. Sem toga, prije početka napada trebalo je zatvoriti pravce od Bugojna i Livna prema Kupresu.

Sutradan, 3. decembra, oko 9 časova, naše patrole primijetile su pokret neprijateljskih kolona u selu Rastičevu, u pravcu sela Blagaj. Naše čete odmah su zaposjele položaje za odbranu ispred sela Blagaja.

Nerijatelj je primijetio pokrete naših snaga, te je zauzeo borbeni raspored u samom selu Rastičevu (kod osnovne škole) i počeo da nastupa prema selu Blagaju. Oko 10 časova neprijatelj je topovima i minobacačima počeo da gađa naše položaje na Matića brdu. Naše jedinice nisu otvarale vatru sve dok se neprijatelj nije približio Matića brdu na 100—150 metara. Tada je otvorena vatra i neprijatelju su naneseni osjetni gubici. Neprijatelj (oko 1000 italijanskih vojnika i 200—300 ustaša) je bio zaustavljen. Ali borba je nastavljena i trajala je od 10 do 17 časova.

Oko 13 časova dijelovi bataljona »Iskra«, pod komandom Sime Šolaje, pokušali su da napadnu neprijatelja s boka, ali su bili primijećeni i odbijeni.

Komandir 1. čete Dušan Metlić, i komandir 4. čete 1. bataljona »Pelagić«, sa još jednim borcem, zabacili su se na bok neprijatelja, u pravcu brda Seka, pa su sa pogodnih uzvišenja počeli da gađaju neprijatelja. To je kod neprijatelja unijelo zabunu. Oko 16 časova počeo je naš juriš.

Jedinice bataljona »Pelagić« napale su neprijatelja sa čela, dok su ga jedinice bataljona »Iskra« napale s desnog boka. U tom jurišu pored boraca 1. i 2. bataljona, jurišao je i veliki broj seljaka iz tih sela, naoružan sjekirama, kosama i sl. oruđima. Neprijatelj je bio razbijen, pa se dao u panično bjekstvo.

Neprijatelj je imao 80 mrtvih, dok je zarobljeno 8 italijanskih vojnika i jedan oficir. Na našoj strani poginula su dva borca. U toj borbi, sem toga, zaplijenjeno je oko 60 pušaka, 3 mitraljeza »breda«, 5 puškomitraljeza, preko 60 000 metaka i jedna radio-stanica.

Selo Rastičevo je oslobođeno na juriš. Namjera naše komande bila je da poslije pregrupisavanja snaga i kraćeg odmora odmah nastavi gonjenje. Međutim, borci su se rasuli i izmiješali sa seljacima po selu Rastičevu, a i uslijed noći jedinice se nisu mogle na vrijeme sakupiti, tako da se odustalo od daljeg gonjenja prema Kupresu. Kasnije smo saznali da je kod neprijatelja bila zavladala takva panika da je bio spreman i za napuštanje Kupresa. Zaista je propuštena jedna divna prilika kad smo mogli da vrlo lako oslobodimo Kupres.

Zaplijenjeno oružje u borbi za selo Rastičevo dato je novoformiranoj Blagajskoj četi, koja je oformljena 4. decembra. Prvi komandir te čete bio je Špiro Zubić, a politički komesar Ignjat Marić. Toj četi je pridodata još jedna četa bataljona »Iskra« pod komandom Nikole Savkovića, — kao komandira i Stipe Bilana kao komesara čete.

*

Početkom novembra dobili smo prve vijesti o pojavi četnika u Srbiji i istočnoj Bosni, koje istina, nisu bile sasvim pouzdane i provjerene, ali o njima se sve više komentarisalo. Većina boraca i naroda osuđivala je saradnju četnika sa neprijateljem.

U to vrijeme Italijani su nastupali u našem kraju sa izmijenjenom taktikom prema Srbima i ustanicima, naime poslije dolaska u Glamoč, Mrkonjić-Grad i Ključ, Italijani su lansirali parolu kako oni tobože štite Srbe, kažnjavaju ustaše za izvršene zločine nad Srbima i sl. Počeli su i da pozivaju partizane na predaju i saradnju, tvrdeći da im se neće ništa dogoditi. Takvu italijansku politiku prihvatio je jedan broj kolebljivih i demoralisanih boraca i rukovodilaca. Uroš Drenović kao i nekoliko njegovih istomišljenika odmah su pristali na saradnju sa Italijanima. Oni su širili teoriju da se protiv njih ne treba boriti pa da Italijani neće paliti sela. Takva demagoška politika naišla je na prijem kod jednog većeg broja boraca bataljona »Petar Kočić« pa je krajem novembra Drenović uspostavio direktan kontakt sa italijanskim oficirima u Mrkonjić-Gradu, a isto tako i sa četničkim rukovodstvima u Dalmaciji i istočnoj Bosni.

Uočivši novonastalu situaciju u 3. krajiškom odredu, Oblasni komitet za Bosansku krajinu zakazao je u Cerzovu savjetovanje svih vojnih i političkih rukovodstava odreda za 12. decembar 1941. godine. Savjetovanjem je rukovodio lično Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta za Bos. krajinu,

a bili su prisutni Osman Karabegović, član Oblasnog komiteta i Kasim Hodžić, sekretar Okružnog komiteta za okrug Jajce.

Na savjetovanju je podnesen izvještaj o političkom stanju u odredu, politici Italijana i političkom stanju u zemlji i svijetu.

Uroš Drenović ustao je u odbranu italijanske i četničke taktike.

Na savjetovanju je zauzet stav da treba sarađivati sa svim borcima koji su spremni da se bore protiv neprijatelja, bez obzira na zvanje. Drenoviću je rečeno da treba da se samo bori protiv ustaša, ali je on ubrzo, poslije toga savjetovanja uspostavio vezu i sa ustaškim vlastima u Mrkonjić-Gradu.

To je bio poslednji pokušaj da se održi neka vrsta saradnje sa četnicima u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Ali ni taj pokušaj nije uspio.

Uskoro poslije tog savjetovanja Uroš Drenović je poslao jednu desetinu njegovih boraca u istočnu Bosnu kako bi uspostavila vezu sa četničkim štabovima. Ti kuriri vratili su se kroz mjesec dana i donijeli četničke direktive i propagandni materijal. Uroš Drenović je organizovao rasturanje četničkih letaka na području Janja, Pljeve i Mrkonjića. Na taj način on je sve više gazio u izdaju i zaoštravao odnose sa rukovodstvom 3. krajiškog odreda i borcima 1. i 2. bataljona. On je uskoro organizovao napade na naše kurire i patrole i razoružavao ih. A već u decembru je počeo da odlazi Italijanima u Mrkonjić-Grad i sa njima uspostavio čvrstu saradnju.

Sutradan poslije gerzovačke konferencije održano je i partijsko savjetovanje svih članova Partije sa područja Trećeg krajiškog odreda u osnovnoj školi u Pljevi. Savjetovanju su prisustvovali Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović. Kao glavno — pretresalo se pitanje političkog rada u vojnim jedinicama — borba protiv Italijana i raskrinkavanje četničke politike.

To savjetovanje je bilo od velikog političkog i vojnog značaja za dalji razvoj odreda, a naročito je pomoglo mladom komesarskom kadru u odredu, jer se poslije toga znatno osjetio politički rad u vojsci i pozadini. Pored odluke donesene za politički i vojnički rad, odlučeno je da se skidaju kokarde i drugi znakovi koje su borci nosili na kapama, a da se uvede jedinstven znak — petokraka zvijezda.

Pošto je neprijatelj u septembarskim operacijama gotovo cio Janj do temelja izgorio, to je pitanje ishrane i stanovanja predstavljalo velike teškoće za borce i narod. Narod je u zidinama pravio skloništa i za sebe i za stoku. To, ipak nije slo-

milo borbeni duh naroda Janja. Seljaci su svojoj vojsci davali i poslednje količine žita i stoke.

U takvoj situaciji štab 1. bataljona — »Pelagić« donio je odluku da se iz jedinica privremeno otpuste stariji, kao i najmlađi borci koji su bili bez oružja, s tim što bi se otpušteni borci, u slučaju akcije ili napada neprijatelja, javljali u svoju jedinicu.

U to vrijeme pred komandni kadar odreda postavljao se kao osnovni zadatak — uvođenje vojničke discipline u jedinicama. Rešenje toga problema, međutim, otežavao je loš smještaj četa i neiskusni komandni kadar.

Pred štabovima bataljona, sem toga, postavio se kao ozbiljan zadatak — stvoriti i učvrstiti autoritet štabova i komandi četa. U tu svrhu, pred kraj 1941. godine, organizovana su česta savjetovanja štabova bataljona, a zatim i komandi četa, a nešto docnije i vodnika vodova. Ta savjetovanja održavala su se nedjeljno, ili petnaestodnevno. Na njima je raspravljano o izvršenim akcijama i nedostacima, o disciplini u jedinicama, o greškama boraca i rukovodilaca, o ishrani i snabdijevanju jedinica, odnosu boraca prema narodu i sl. Sem toga, na savjetovanju su pretresana i neka pitanja koja su bila u nadležnosti narodnooslobodilačkih odbora, kao zabrana sječe šume; koliko koje selo treba da da žita, drva i dr. artikala za vojsku; greške pojedinih odbornika itd.

Savjetovanja su bila naročito redovna u bataljonu »Pelagić«. Sve odluke, donesene na savjetovanju, unošene su u zapisnik, dok su one važnije, koje su se ticale svih boraca, dostavljene svim komandama četa, u vidu pismenih naredbi, da se saopšte čitavoj četi.

Na tim savjetovanjima smjenjivani su i pojedini rukovodioci u komandama četa koji nisu odgovarali dužnostima.

Savjetovanja su se pokazala neobično korisnim. Ona su podizala autoritet štaba bataljona i komandi četa. Mnoge nesuglasice i razmimoilaženja bila su likvidirana na tim skupovima.

Štabovi bataljona imali su 1941. godine mnogo veći autoritet kod naroda nego opštinski i seoski odbori. Taj autoritet dolazio je uslijed toga što je narod zavolio svoju vojsku, što su članovi štabova bataljona imali više iskustva pa su prisustvovali sjednicama odbora i na taj način pomagali odborima u radu.

Organizacijsko stanje u bataljonu »Pelagić« bilo je potpuno sređeno na kraju 1941. godine. Vojna disciplina znatno je porasla. Život u četama postajao je sve uredniji. Moral bo-

raca je porastao i svaka borba je bila sve organizovanija. Stanje se izmijenilo i u pogledu naoružanja četa. U četama više nije bilo lovačkih pušaka, već su se, uglavnom, nalazile vojničke puške — njemačke, italijanske ili naše partizanke. Čete su tada brojile po 100—120 naoružanih vojnika — svaka četa je imala po 2—4 puškomitraljeza. Neke čete su imale i po teški mitraljez. Oskudice je bilo u municiji, ručnim bombama i drugom eksplozivnom materijalu, ali je ipak najveća oskudica bila u ishrani i sanitetskom materijalu. So je, isto tako predstavljala veliki problem i za vojsku i za narod.

Krajem decembra štab odreda je donio odluku da se Stanko Kutanjac, sa još 7 naoružanih boraca, prebaci na desnu stranu Vrbasa radi dizanja ustanka u tom kraju. Kutanjac se sa određenim brojem boraca koji su imali 1 puškomitraljez i 6 pušaka prebacio preko Vrbasa noću između 6. i 7. januara 1942. godine. Poslije prelaza odmah je počeo izvoditi diverzantske akcije. Za kratko vrijeme Kutanjčevoj grupi se priključio veliki broj novih boraca iz sela Zijameta i ostalih sela oko D. Vakufa, od kojih je Kutanjac nešto kasnije formirao i četu sa kojom je počeo dejstvovati na terenu između G. Vakufa, Travnika, D. Vakufa, pa sve do Kotor-Varoši. Marta 1942. godine četa je prerasla u bataljon koji je imao 3 čete.

Radomir MITRIĆ

USTANAK NA PODRUČJU GOSPIĆA

PRIPREME I POČETAK ORUŽANE BORBE

Prvi partizanski odred »Velebit« razvio se na području nekadašnjeg kotara Gospić. Gospić je prije rata bio politički i ekonomski centar Like. U njemu je bilo sjedište Okružnog komiteta Partije, a prije formiranja OK gospićka partijska organizacija imala je rukovodeću ulogu u Lici. Prije rata živjelo je na toj teritoriji prema popisu od 1931. 17 228 Hrvata i 16 611 Srba, što se odražavalo kako na politička kretanja, tako i na uslove za razvoj borbe. Neka područja u ovom kotaru bila su isključivo nastanjena srpskim življem (općina Medak), neka nacionalno izmiješana (sela Široka Kula, Smiljan, Lipe itd.), a zapadni dio kotara bio je nastanjen hrvatskim življem (izuzev Smiljana).

Predratni režimi zloupotrebljavali su nacionalne suprotnosti i u sprovođenju velikosrpske politike koristili dio politički nezrelog stanovništva. Predstavnici velikosrpske politike u Gospiću okupljali su najgori ološ među srpskim stanovništvom i stvarali terorističke četničke organizacije pomoću kojih su vršili nasilja. Tako su 1936. godine u selu Trnovcu ubili Karla Brkljačića, naprednijeg radićevca. Takva i slična nasilja izazivala su opravdano ogorčenje ne samo hrvatskog, nego pretežno i onog dijela srpskog življa koji je politički zrelije mislio, a istovremeno su raspirivala šovinističke strasti i izazivala negativne posljedice.

Gospić je bio i centar ustaške propagande u Lici. Ustaške kolovođe, kao Artuković, Dumandžić, Frković i drugi postali su kasnije Pavelićevi »doglavnici«. Oni su u svojoj propagandi uspješno koristili šovinističke ispade četnika, kao i druge antinacionalne akte vladajuće buržoazije i pokušavali sebe prikazati hrvatskim patriotima.

Utjecaj Partije u Lici počinje da jača naročito od 1936. godine kada se stvaraju i počinju učvršćivati partijske organi-

zacije. U avgustu 1940. godine održana je Prva partijska konferencija za Liku na Plitvicima, na kojoj je učestvovalo 30 delegata koji su predstavljali 280 članova Partije sa teritorije Like. Ovoliki broj članova u uslovima ilegalnog rada značio je veliki uspjeh, pogotovo ako se ima u vidu da se rad Partije odvijao na terenu nastanjenom isključivo seljačkim elementom. Lika nije imala svoju radničku klasu. Na konferenciji je konstatovan širok utjecaj Partije u narodu. Tako su na opštinskim izborima 1940. u nekim općinama kandidati, koje je podržavala Partija, dobili veliki broj glasova; kandidat u Donjem Lapcu pobijedio je, a u gospićkom kotaru, u smiljanskoj općini, izgubio samo s nekoliko glasova razlike. Ovi i slični rezultati postignuti su uprkos pritiska vladajućih i drugih građanskih stranaka. Na ovakvim i sličnim primjerima vidjelo se da je Partija, bez obzira na teške uslove rada, postala ozbiljan politički faktor i da narod sve više prihvata liniju i program Partije. Ilegalni uslovi rada otežavali su rad KP i zahtijevali primjenu raznih formi, od kojih je jedna bila i djelovanje kroz postojeće legalne građanske stranke (HSS i SDS), kao i razne društvene organizacije.

Zatim je izbio aprilski rat, došao je okupator, a zajedno s njim i ustaše. Od kapitulacije i dolaska okupatora do početka ustanka traje period bezvlašća; ustaške bande, pod okupatorskom zaštitom divljaju, a s druge strane KP vrši preorijentaciju rada u novim, daleko težim uslovima.

Prve žrtve ustaških divljanja bili su komunisti, kao i ostali napredni ljudi bez obzira na nacionalnost, a Srbi u cjelini. Stvoren je zloglasni logor smrti Jadovno u planini Velebitu zapadno od Gospića. U ovaj logor dovođene su žrtve raznih polova i uzrasta i bacane u poznate kraške jame na tom terenu. Ne raspolaže se tačnim podacima, ali se zna da se broj žrtava ovog logora penje na desetine hiljada; žrtve su svakodnevno dovođene kako iz šireg rejona Gospića, tako i iz drugih krajeva. Poznata su i mnoga druga mjesta gdje su ustaše dovodile i na najsvirepiji način masakrirale svoje žrtve: Plantaža u Metku, imovinska plantaža u Gospiću i druge. Nenaoružano, goloruko stanovništvo postaje predmet zvjerskog uništavanja.

Slijede masovni pokolji stanovništva u Smiljanu, gdje je pobijeno 650 lica. Mnoge porodice prilikom ovog pokolja zatvarane su u svoje kući i žive spaljivane. Zatim se ređaju pokolji srpskog stanovništva u selima Široka Kula i Ostravica, gdje je poklano nekoliko stotina lica. U selu Lipe kraj Gospića pobijene su sve srpske porodice. Drugog avgusta izvršeni su pokolji u selima Ploči i Papuči, gdje je također poklano sve što se nije uspjelo skloniti ispred ustaškog naleta. Svi ovi pokolji

obilovali su nevjerovatnim i nepojmljivim divljaštvom koje je zapanjivalo i okupatora.[1]

Brzom okupacijom zemlje partijska organizacija našla se u potpuno novim i neuporedivo težim uslovima. Organizacija je bila i kadrovski ozbiljno oslabljena, jer su neki članovi bili pohapšeni, a neki dopali u ropstvo, dok su novi uslovi nametali i nove forme rada koje je trebalo u odnosu na konkretnu situaciju sprovesti u život. Stare forme i sredstva održavanja međusobne veze bile su onemogućene i trebalo je tražiti nove mogućnosti u nastaloj situaciji. Jasno, partijsko rukovodstvo moralo je da savlada i mnoge druge veoma ozbiljne teškoće koje su se neizbježno pojavljivale u ovakvim promjenama.

Međutim, oslanjajući se na bogate rezultate predratnog rada, koji je omogućio da su skoro u svim selima stvoreni solidni oslonci i u kadrovima i u organizacionom pogledu, Partiji je bilo moguće da izvrši sve one zamašne pripreme koje su prethodile ustanku. Postojeći partijski kadrovi po selima postali su u novim uslovima žarišta oko kojih se narod okupljao vjerujući u politiku i moralnu snagu Partije. Po selima je objašnjavana potreba oružane borbe, kao jedinog izlaska iz tadanje situacije i puta ka nacionalnom oslobođenju, raskrinkavajući pri tom okupatorsku politiku kao politiku fašističkih zavojevača, a ustaše kao sluge te i takve politike. Zatim se prikupljalo oružje koje je još postojalo ili se na neki način moglo dobiti, hrana je sklanjana na sigurna mjesta, stvarane su borbene grupe po selima itd. Tako su po selima gospićkog kotara stvorene veće ili manje grupe komunista, skojevaca, simpatizera i drugih naprednih ljudi, koje su poslužile kao jezgro za formiranje prvih oružanih grupa u ustanku. Naročito treba istaći selo Divoselo koje je imalo jaku partijsku organizaciju i odigralo snažnu ulogu (pogotovo u prvim danima ustanka), zatim Smiljan, Mogorić, Vrebac, Medak itd.

Početni uslovi za ustanak bili su različiti. U srpskim selima uslovi su dozvoljavali veću masovnost ustanka, zahvaljujući upravo utjecaju Partije koja je bila sposobna da usmjeri otpor naroda protiv ustaških zločina i okupacije. Snaga Partije bila je i u tome što je znala da maksimalno koristi postojeće uslove i da ustanak usmjeri na realizaciju onih ciljeva, koji su se postavljali kao primarni. Bez takve snage Partije ne bi se moglo ni zamisliti stvaranje bratstva i jedinstva u uslovima ovoga kotara koje je bilo od tolikog značaja u samim počecima ustanka

---

[1] Komandant 1. pješadijskog puka divizije »Re«, Đuzepe Angelini, u svojim memoarima »Logorske vatre u Hrvatskoj« navodi niz ovih zvjerstava, pa između ostalog piše kako je sin direktora gospićke gimnazije banketom proslavio hiljaditu žrtvu koju je svojom rukom ubio.

za prve i dalje uspjehe, a koje je toliko bilo kompromitovano politikom ranijih režima, a naročito okupacijom i ustaškim pokoljima, niti bi bilo moguće u onakvim uslovima brzo usmjeravanje oštrice ustanka protiv okupatora kao osnovnog neprijatelja, koji se čak nastojao prikazati i kao zaštitnik srpskog stanovništva pred ustaškim pokoljima.

Oružane borbe počinju koncem jula skoro istovremenim napadima na ustaške posade, po srpskim selima gdje su te posade postojale. Tako je 29. jula bio pripremljen napad na ustašku posadu u selu Vrepcu, ali je ona bila obaviještena o ovoj pripremi (zahvaljujući izdaji jednog seljaka koji je poslije bio osuđen od narodnog suda) i u toku noći, dan ranije, uspjela da pobjegne. Dva dana kasnije uslijedilo je nekoliko napada ustaša na Vrebac, ali su bili odbijeni od borbenih grupa koje su organizovane od skojevaca, a kojima se masovno pridružio narod.

Drugog avgusta izvršen je napad na jednu ustašku patrolu u blizini sela Medak (Parapet); ubijen je jedan ustaša, dok su ostali uspjeli pobjeći. Istoga dana izvršen je napad na ustaški autobus u mjestu Tušice kod sela Ploče. Noću 3/4. avgusta napadnuta je ustaška posada u selu Divoselu, oko 5 km od Gospića, koju je pripremio i izveo sa članovima seoske partijske organizacije sekretar OK Jakov Blažević. U toku borbe zapaljena je škola u kojoj je posada bila utvrđena, ali su se ustaše uspjele izvući zahvaljujući nedostatku oružja kod naših drugova, nedovoljnom iskustvu i drugim početničkim slabostima. Drugi dan poslije ove akcije ustaše su iz Gospića i Karlobaga napale zbjeg u podnožju Velebita, gdje se bio sklonio narod iz Divosela i iz okolnih zasjelaka. Zbjeg je bio iznenađen kada je većina boraca bila odsutna i u divljem pokolju pobijeno je 565 lica, većinom žena i djece. Po pričanju preživjelih zvjerstva su bila nevjerovatna; čak su i ranjena djeca hvatana po šumi i ubijana na najzvjerskiji način (ranjena djeca su se i poslije nekoliko dana pronalazila po šumi).

Noću 4/5. avgusta izvršen je napad na ustašku posadu u selu Medak, koja se nalazila u jednoj zidanoj zgradi u neposrednoj blizini italijanskog logora (udaljen oko 300 m). U napadu su učestvovali, osim domaćih boraca i grupe članova Partije, i simpatizeri iz okolnih sela. Iako je broj drugova koji su učestvovali u napadu bio dosta veliki, raspolagalo se samo sa nekoliko pušaka, uglavnom lovačkih, dok je velika većina učesnika imala razno hladno oružje. Ustaše su očekivale napad jer su tokom dana osjetile naše pripreme, a jedna njihova patrola naletjela je iznenada na jednu našu grupu koja se privlačila i pripremala za napad, tako da su uspjeli organizovati odbranu. U toku napada dvojica drugova uspjela su da se privuku samoj

zgradi i da je zapale. Koristeći neposrednu blizinu italijanskog logora i gužvu, koja je nastala kada je jedan kamion iz pravca Gospića uletjeo u samu vatru, ustaše su uspjele da se povuku u italijanski logor. Tom prilikom poginuo je jedan italijanski oficir, poslije čega je uslijedila još u toku noći jedna manja intervencija ustaša i Italijana iz Gospića. U ovoj borbi poginuo je Nikica Vuletić a teže je ranjen Janko Oklobdžija. Istog dana, 5. avgusta, došlo je do borbi sa ustašama u selu Ploči, gdje je također razbijena ustaška posada, a njihovi ponovni pokušaji da zauzmu mjesto bili su odbijeni. U toku nekoliko slijedećih dana vođene su borbe sa ustašama koji su napadali sela: Vrebac, Divoselo, Barlete, Široku Kulu i druga, pokušavajući da razbiju ustanike i ponovno zaposjednu ova sela, ali su ovi pokušaji ostali bez uspjeha.

Karakteristike prvih dana ustanka bile su:

— ustanak je rukovođen od partijskih organizacija, na čelu sa OK, a osnovicu ustanka činili su partijski kadrovi i simpatizeri, uključujući i sve one ogromne pripreme koje su učinjene prije rata i u toku okupacije. Time su stvorena žarišta ustanka po svim selima ovog kotara, što je i omogućilo širinu i masovnost ustanka;

— u toku nekoliko prvih dana ustanka sve ustaške posade postavljene poslije okupacije u srpskim selima bile su razbijene i svi njihovi pokušaji da se ponovno vrate, pretrpjeli su neuspjeh. Ova situacija prisilila je ustaškog župana Frkovića da 12. avgusta uputi proglas narodu opštine Medak da se vrati kućama, obećavajući garancije. Jasno, ovome niko nije vjerovao niti se odazvao;

— u vojničkom smislu naročito se osjećao nedostatak oružja (ustanici su raspolagali samo sa 26 karabina raznih vrsta i nešto lovačkih pušaka), te i pored masovnog učešća nije se mogao postići neki veći uspjeh. Nije postojala jedinstvena vojna komanda, ali je postojalo usmjeravanje od strane OK i povezivanja među selima radi pružanja uzajamne pomoći;

— u svim selima su odmah birane starješine — komandiri, kako su se već gdje zvali. Odmah su uvođene i mjere obezbjeđenja sela od napada, te se rađaju prvi elementi vojne organizacije (obezbjeđenje stražama, patrole, znakovi raspoznavanja, obavještavanje itd.);

— karakteristično je držanje Italijana za vrijeme prvih borbi sa ustašama: oni se, sem nekih izuzetaka, aktivno ne miješaju, prividno izgledaju kao pasivni posmatrači, sve dok nije bilo očigledno da ustaše definitivno gube teren. To ih je prinunudilo da i formalno preuzmu vlast u tzv. II zoni, tj. u oslobo-

đenim krajevima Like. To je bila tipična okupatorska politika — s jedne strane, pokazati ustašama neophodnost još jačeg vezivanja za okupatorsku vlast i steći jače pozicije na tom terenu u odnosu na Nijemce, a, s druge strane, prividnim neuplitanjem u borbu steći oslonac kod Srba i time stvoriti uslove za stvaranje četničkih bandi odanih okupatoru, po uzoru na ustaše.

FORMIRANJE I RAZVOJ PARTIZANSKOG ODREDA »VELEBIT«

Nakon razbijanja ustaša u prvoj polovini avgusta, počinje intenzivan rad na organizacijskom sređivanju vojnih jedinica, na učvršćenju postignutih rezultata i pripremama za dalji razvoj oružane borbe.

U vojnom pogledu kao embrio vojnih jedinica postojali su seoski odredi (čete), koji su imali svoje komandire izabrane na seoskim zborovima; negdje su odredi bili podijeljeni u manje grupe. Sastav borbenih grupa u tim prvim danima bio je promjenljiv. Međutim, u toku borbe pokazali su se kao neophodni i neki drugi oblici oružanih grupa, kao i potreba za većom samostalnošću jedinica. Tako su se počele organizovati nove jedinice, zavoditi disciplina, sprovodila se obuka i drugo potrebno za osposobljavanje jedinica za borbu. Naročito je bio intenzivan rad na prikupljanju oružja, jer ga je u početku bilo veoma malo u ustaničkim selima, a u prvim borbama nije se moglo mnogo zaplijeniti. Dosta ljudi išlo je u sjevernu Dalmaciju i tamo kupovalo oružje, uglavnom kao zamjenu za stoku, jer novac nije imao neku vrijednost (tamo je ostalo nešto sakrivenog oružja od rasformiranih jedinica bivše vojske i razni trgovci koristili su ovu situaciju na svoj način).

Ukazala se potreba za stvaranjem jedinstvene komande za oslobođena područja kotara, koja bi preuzela na sebe sve vojne zadatke. U tu svrhu OK sazvao je sastanak predstavnika oslobođenih sela, koji je održan kod crkve u selu Medak 15. avgusta 1941, a rukovodio je sekretar OK Jakov Blažević. Na sastanku je izabrana jedinstvena komanda (štab) za čitavo područje gospićkog kotara. U komandu su izabrani: Milan Kuprešanin, Joco Njegomir i Đuro Petković (koji je kasnije otpao zbog izdaje). Za sjedište komande određeno je selo Mogorić. Tu su takođe postavljeni zadaci i date smjernice za rad novoizabrane komande. Od svih jedinica na tom području formiran je bataljon. Za prvog komesara bataljona, na sastanku delegata četa održanom koncem avgusta izabran je Petar Kleut.

Odmah poslije sastanka, 18. avgusta, donesena je odluka da se oformi komanda na nivou bataljona sa nazivom »Gerilski bataljon Velebit«, a novoizabrana komanda je postala štab ba-

taljona sa unutrašnjom raspodjelom poslova što bi približno odgovaralo slijedećim dužnostima: komandant Milan Kuprešanin, načelnik štaba Joco Njegomir, a Đuro Petković je bio zadužen za poslove koji bi se mogli nazvati pozadinski. Bataljon je bio podijeljen na dva sektora u teritorijalnom pogledu. Sektor ispod Velebita obuhvatao je jedinice u selima Raduča, Medak, Počitelj, Divoselo itd., a drugi sektor je obuhvatio jedinice u selima Ploče, Mogorić, Vrebac i Ostrvica.

Među ostalim pripremama štab bataljona je izradio i Pravila narodne vojske, koja su se sastojala od 22 člana — uglavnom se govorilo o vojnim obavezama pojedinaca, organizaciji narodne vojske, itd. Veliki posao je učinjen na formacijskoj obradi jedinica. Formirane su čete u okviru jednog ili više sela po uzoru na vojnu formaciju — vodovi, desetine i izabran potreban vojni kadar. U izboru komandnog kadra kombinovan je princip predlaganja i postavljanja od štaba bataljona. Takođe su bili razrađeni mobilizacijski spiskovi na oslobođenoj teritoriji, po kojima su obveznici od 20 do 40 godina bili svrstani u neke vrste operativnih jedinica, a od 40 do 60 godina na razne pomoćne službe. Zatim su po svim jedinicama polagane zakletve, a tekst zakletve su sastavili članovi OK i štab bataljona. Zakletve su polagane na svečan način u svim jedinicama. Po svim jedinicama vršena je obuka, pogotovu sa omladincima koji ranije nisu služili vojsku i koji su se upoznavali sa naoružanjem i najosnovnijim borbenim radnjama.

Krajem septembra 1941. bataljon je preformiran u odred pod nazivom Prvi lički partizanski odred »Velebit«. Odred je imao četiri bataljona i to: 1. bataljon koji je obuhvatao jedinice (čete) iz sela Mogorića i Ploče (prvi komandant bataljona bio je Lazo Radaković, a komesar Đuro Stanković); 2. bataljon obuhvatao je jedinice sela Vrebac, Ostrvica i Pavlovac (komandant bataljona Joco Njegomir, komesar Dušan Njegomir); 3. bataljon obuhvatao je jedinice sela Raduč, Medak i Počitelj (komandant Pekiša Vuksan, komesar Stevo Maoduš); 4. bataljon obuhvatao je jedinice sela Divoselo, Smiljanić i Čitluk (komandant Damjan Vujinović, komesar Jure Naglić). Svaki bataljon bio je podijeljen u tri čete, a čete na vodove, tako da je organizacija bila više prilagođena tadanjim potrebama i značila korak dalje u vojnom sređivanju jedinica.

Iako je i ova organizacija još uvjek bila vezana u određenom obimu za svoja sela, to je bila jedna korisna i nužna stepenica ka prelasku na potpuno pokretne jedinice, što se u toku daljeg razvoja i ostvarilo. Mada je u početku nevezivanje za teritoriju izgledalo kao sporiji put za dovođenje jedinica na viši stepen, uspjelo se da se sva četiri bataljona, kasnije, kom-

pletno uključe u brigade i ostave jezgro za novi odred, koji je poslužio kao oružana jedinica na terenu i mobilizator novih boraca za brigade. Ovo je svakako predstavljalo veoma značajne rezultate rada partijske organizacije, kako na samom terenu tako i u vojnim jedinicama.

U svim jedinicama su još u početku oformljene partijske organizacije, nezavisno od organizacija na terenu gdje su se nalazile, odnosno formirale jedinice, što je doprinijelo sveobuhvatnijem radu, kako na terenu tako i u vojsci. Najintenzivniji politički rad u ovom periodu bio je usmjeren protiv okupatorske propagande sračunate na pasiviziranje borbe protiv okupatora. On je nastupao sa parolama da Italijani zaštićuju Srbe od ustaša, da neće više biti pokolja od kako su oni preuzeli vlast na oslobođenoj teritoriji, da je Italija velika sila i da je nepotrebno da još sa njom zaratimo, dok nam prijeti svakodnevna opasnost od ustaša itd. Jasno da su ovakve parole i razna obećanja okupatora na prvi pogled za politički neupućene zvučale privlačno. Baš u ovakvoj situaciji dolaze u punoj mjeri do izražaja rezultati rada partijskih organizacija, koji su omogućili da se u toku zime razvije borba protiv Italijana na širem frontu i sa uspjehom i još jednom su ubjedljivo pokazali snagu i pravilnost takvog rada.

Istovremeno sa stvaranjem vojnih jedinica stvaraju se i prvi začeci narodne vlasti, poznati kao odbori civilne vlasti. Stvaranje ovih odbora po selima omogućava da se već koncem oktobra 1941. održi u selu Mogorić konferencija predstavnika seoskih odbora, na kojoj je izabran odbor za sve oslobođene krajeve kotara, što je svakako predstavljalo značajan uspjeh u organizaciji pozadine i prve začetke revolucionarne vlasti.

U ovom kratkom vremenskom periodu koje je upotrebljeno za organizaciono, vojno i političko učvršćenje jedinica i prvih rezultata ustanka, izvođene su manje borbene akcije. Tako je 1. septembra izvršen napad na ustaše i žandarme u selu Široka Kula; 2. septembra se vode uspješne borbe sa ustašama u rejonu sela Barlete, kada su pokušali da silom pokupe žito sa polja, dok je 3. septembra izvršen napad na ustaše u selu Podlapača. 6. oktobra vode se ponovo borbe sa ustašama u selu Barlete; ustaše su sa jačim snagama iznenada napale selo i uspjele da ga spale. Istog dana izvršen je napad na italijansku stražu kod skladišta benzina u blizini željezničke stanice Gospić, a 13. oktobra napad na italijansku stražu u Žabičkoj ulici u samom Gospiću. 5. novembra upućen je jedan vod pod komandom Emila Antića i Kneževića da sruše benderski vijadukt (najveći na pruzi Zagreb — Split, kod Zrmanje), ali pripreme i snage za ovako značajnu akciju, koju je trebalo izvesti zajedno sa dru-

govima iz gračačkog kotara, nisu bile dovoljne i akcija nije uspjela.

Kroz ove akcije sticana su određena borbena iskustva. Jedinice su postepeno uvođene u složenije borbe, dalje od svojih sela, kako bi postale što pokretljivije. Sve ove mjere oko reorganizacije jedinica u cilju njihove veće pokretljivosti i nevezanosti za teritoriju obavljale su se uz istovremenu veoma aktivnu italijansko-četničku propagandu, koja se odvijala pod parolom da treba braniti svoja sela od ustaša, jer čim odu borci, ustaše će opet početi da kolju. Zatim, da se oružje drži u selu, itd. Na ovakvu propagandu široko je politički objašnjavana politika okupatora i njegovih slugu, ustaša i četnika, ukazivanjem da politika mirovanja odgovara samo okupatoru. Ovdje je naročito bilo osjetljivo pitanje oružja, koje je u prvim danima ustanka došlo u ruke i onih ljudi koji su bili spremni i borili se za odbranu svojih i susjednih sela, ali iz raznih razloga nisu mogli da se uvrste u jedinice kakve smo mi željeli, a naša nastojanja su bila da se oružje daje u ruke onim borcima, prvenstveno mlađim, koji su spremni za borbu svugdje i u svim uslovima. Sasvim je razumljivo da su ova nastojanja bila vrlo osjetljiva, kad se ima u vidu na koji su način ljudi dolazili do oružja i šta je za njih predstavljalo ovo oružje pred svakodnevnom opasnošću da se opet nađu goloruki pred ustaškim koljačima. Međutim, blagodareći pravilnim mjerama i pravilnim političkim objašnjenjima i ova vrlo osjetljiva akcija sprovedena je uspješno.

Oko 18. oktobra na teritoriju 1. odreda stigao je jedan odred iz lapačkog kotara, čiji je komandant bio Đoko Jovanić. Ovaj odred se 23/24. oktobra prebacio u selo Smiljan, gdje je partijska organizacija pripremila akciju na ustaške koljače. U toku noći likvidirana je ustaška grupa na čelu sa opštinskim bilježnikom, što je politički bilo značajno, jer se potvrdilo da ustaški koljači neće ostati nekažnjeni i da je besmislena ustaška propaganda da partizani ubijaju sve od reda. Akciju je vodio sekretar OK.

Dana 17. novembra na teritoriji ovoga odreda formiran je u selu Mogorić jedan jurišni vod jačine 25 boraca, koji je uskoro prerastao u četu, čiji je komandir bio Petar Kleut, a politički komesar Ilija Uzelac Iljuš. Vod je (kasnije četa) bio sastavljen od mlađih boraca iz Divosela, Počitelja, Metka, Raduča, Ploče i Mogorića. Ova jedinica je izvršila nekoliko akcija na ustaške i italijanske posade (22/23. novembra u selu Mušaluku i 17. decembra na železničku stanicu Ribnik, gdje je bila italijanska posada). U jedinici je bio razvijen intenzivan politički, kulturni i vojnički rad, a pošto je bila stalno na okupu i

rezultati ovoga rada su bili uspješni. Formiranje ovog voda (čete) u vojnoorganizacionom pogledu značilo je korak naprijed u smislu organizacije, discipline, pokretljivosti itd.

U borbi protiv okupatorske i četničke propagande poučan je i slučaj pogibije komandanta 3. bataljona Pekiše Vuksana, 20. novembra u Metku. Naime, ovaj slučaj je u izvjesnom pogledu primjer gdje rukovodstvo bataljona (uglavnom Vuksan, koji je kao španski borac bio najstariji i najiskusniji) nije dovoljno budno pazilo na neprijateljsku propagandu.

Pekiša Vuksan, u svakom pogledu odan revoluciji, zapostavljao je mjere političkog karaktera, služeći se više aktima komandovanja, prelazeći tu ponekad i u krajnost. Jasno da ovakav metod rada u politički nedovoljno zreloj sredini, uz snažnu i organizovanu italijansko-četničku propagandu, nije bio dovoljan, što je i iskoristila jedna grupa četnički orijentisanih pristalica, sa Gavrom Stanojevićem na čelu, da se na podstrek Italijana pobuni i da ubije Pekušu i Vladu Cerina. Da je bilo više budnosti, više upornog partijskog rada i uspjesi neprijatelja bi bili svakako manji, što se pokazalo i na zboru održanom odmah poslije toga u Metku, na kome je učestvovao sekretar OK Blažević i komandant odreda. Tom prilikom se moglo ocijeniti da četnička grupa nije bila ni dovoljno jaka, ni dovoljno spremna na veće akcije i da je solidnijim političkim radom mogla biti izolovana na vrijeme sa daleko manjim posljedicama. Ovo je jedan od vrlo poučnih primjera iz tih dana od kolike je važnosti pravilan politički rad prilagođen konkretnoj situaciji, jer i najmanja nesmotrenost može da labilnu situaciju okrene u negativnom pravcu. Ovo se i dogodilo, iako je utjecaj Partije u tom mjestu bio dovoljno jak da brzo izoluje četničke plaćenike i da veliki broj drugova svrsta u partizanske jedinice.

Za jačanje ustanka u hrvatskim selima, gdje su uslovi bili svakako drukčiji nego u srpskim, od velikog je značaja formiranje čete u selu Smiljanu 18. novembra 1941. To je bila prva jedinica formirana u hrvatskom selu na ovom kotaru i ona je odigrala veliku ulogu u daljem razvoju ustanka po hrvatskim selima. Prvi komandir čete bio je Momčilo Novković. Svakako da su oslonci Partije postojali i u drugim hrvatskim selima gospićkog kotara, što govori o utjecaju Partije u hrvatskim selima, gdje su uslovi za masovnost ustanka u prvim danima bili drukčiji.

Kao značajnija borba protiv okupatora koncem 1941. i početkom 1942. godine, koja zapravo znači prekretnicu i uvod u šire akcije protiv Italijana, jeste uništenje nekih okupatorskih jedinica i blokade italijanskog garnizona u Korenici u kojoj su djelimično učestvovale i jedinice 1. odreda. U smislu vojnog

uspjeha najznačajnija je borba na Ljubovu koju je vodio 2. bataljon ovog odreda u drugoj polovini januara 1942. godine. Mora se napomenuti da je pobjeda na Ljubovu ogromno doprinijela daljem rasplamsavanju borbe protiv Italijana, jer je pokazala da je mogućno postići uspjeh i protiv daleko nadmoćnijeg okupatora. Ta borba je razbila famu, koju je širila neprijateljska propaganda, da je nemoguće uspješno tući okupatorske snage, s obzirom na njihovu jačinu, naoružanje itd. Sa ovom pobjedom odred je početkom 1942, kao i ostale jedinice na teritoriji Like, ušao u novu fazu borbe protiv okupatora kao glavnog neprijatelja, dok su ustaše i četnici svedeni na ono što su bili od samog početka — sluge okupatora. Pobjeda na Ljubovu po svojim rezultatima odjeknula je veoma snažno i bila uvod u dalju uspješnu borbu protiv okupatora.

Zahvaljujući rezultatima rada Partije prije rata i u toku ustanka, snazi i povjerenju koja je tim radom stvorena u narodu, gospićki kotar je ušao u 1942. godinu sa četiri bataljona solidno pripremljenih boraca, razvijenom partijskom organizacijom na terenu, razvijenim odborima narodne, civilne vlasti i drugim rezultatima koji su omogućili sve širi zamah narodnooslobodilačkog pokreta.

Milan KUPREŠANIN

ŽENE ĐAKOVICE 1941. GODINE

Od obnavljanja pa do uoči rata partijska organizacija KPJ za Kosovo i Metohiju uspela je da obezbedi svoj uticaj kod jednog dela žena na ovoj teritoriji, a u tom okviru i na područje Đakovice. U samoj Đakovici je u to vreme bila jedna grupa od 7 skojevki. I po selima đakovičkog sreza bilo je nekoliko skojevskih grupa (u Rzniću 4 skojevke, u Ratišu 5, u Bitiću 6, a za selo Junik i Kalavaja postojala je jedna zajednička grupa od 4 skojevke). Sve su one sprovodile u život partijsku liniju u radu sa ženama. Agitovale su i kod drugih žena koje su simpatisale revolucionarni pokret, prorađivale i raznosile propagandni materijal i upoznavale te žene sa programom KPJ. Među tim skojevkama i ženama članovima KPJ nije bilo nijedne Šiptarke. Sve su bile Crnogorke i Srpkinje. Njihova aktivnost se ograničavala samo na naseljeničke žene i domaće Srpkinje. No, ipak je jedan sasvim mali broj Šiptarki bio obavešten o liniji KPJ, ali ih to nije moglo orijentisati na revolucionarnu borbu, tim pre što ni kod naseljeničkih žena niti domaćih Srpkinja uticaj KPJ nije imao masovne razmere. Uzrok neprodiranja ideja revolucionarnog pokreta kod Šiptarki je taj što među Šiptarima u ovom srezu i gradu gotovo i nije bilo članova KPJ koji bi mogli lakše da ostvare uticaj kod šiptarskih masa, pa prema tome i kod Šiptarki, dok je prema Srbima i Crnogorcima vladalo nepoverenje zbog šovinističkog jaza koji je sve više produbljivala velikosrpska buržoazija. S druge strane, uzrok neučestvovanja Šiptarki u revolucionarnom pokretu uoči rata treba tražiti i u njihovoj kulturnoj i političkoj zaostalosti, kao i u činjenici da su one bile opterećene navikama zaostalog običajnog prava i nalazile se u inferiornom položaju u odnosu na muškarce.

Okupator je u početku uspeo da se prikaže kao »oslobodilac« Šiptara Kosova i Metohije time što je vodio demagošku

politiku: otvorio je škole na šiptarskom jeziku, uvodio administraciju na šiptarskom jeziku, podsticao razvitak trgovine i zanatstva. Ovakvom politikom on je uspeo da obmane dobar deo šiptarskih masa. S druge strane, organizovao je paljevine naseljeničkih kuća želeći time da proširi još više nacionalnu mržnju između šiptarskih i srpsko-crnogorskih masa. Odlaskom naseljenika iselile su se, uglavnom, i one žene koje su nekad bile uključene u revolucionarni pokret.

U takvim uslovima bilo je nužno najpre organizovati ponovo partijske organizacije. Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju je uspeo da brzo organizuje partijsku organizaciju u Đakovici. Taj posao su olakšali komunisti Šiptari rodom sa Kosova i iz Metohije koji su prebegli u Albaniju još za vreme stare Jugoslavije, školovali se tamo i vratili se nakon aprilske katastrofe.

Komunisti u Đakovici, uporedo sa organizovanjem narodnooslobodilačkog pokreta, a u duhu linije KPJ, posvetili su značajnu pažnju i radu među ženama, tim pre što im je bilo jasno da se narodnooslobodilački pokret ne može zamisliti bez učešća žena, odnosno da će on biti znatno širi i ozbiljniji ako se obezbedi ušeće žena u njemu.

Za okupljanje omladine u narodnooslobodilački pokret poslužila je dobro tek osnovana škola kojom su rukovodili učitelji komunisti. U njoj su organizovani noćni kursevi za izučavanje šiptarske azbuke i jezika. Ti kursevi su korišćeni i za širenje uticaja pokreta među omladincima i omladinkama, odnosno za širenje mržnje protiv okupatora i domaćih izdajnika. Jula 1941. godine formirana su dva skojevska aktiva, a krajem 1941. godine i prvi skojevski aktiv Šiptarki, u kojem je bilo oko 7 skojevki. U radu sa ovim aktivom isticali su se naročito Emin Duraku i Fadilj Hodža koji su ujedno rukovodili i partijskom organizacijom u Đakovici. Pre formiranja ovog aktiva komunisti su među ženama delovali pojedinačno i to u okviru svojih porodica. Tek kad su ih upoznali sa ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta i vezali ih odlučno za njega, prišlo se organizacionom oformljenju najsvesnijih omladinki u pomenuti skojevski aktiv.

Za šiptarsku žensku omladinu je postojao poseban skojevski aktiv, pošto se nisu mogli odmah prevazići zaostali verski običaji koji zabranjuju druženje ženske omladine sa muškom, što su tada sve omladinke bile pod feredžom, odnosno što je bilo zabranjeno druženje žena s muškarcima ukoliko nisu u srodstvu. Međutim, iako je takvo shvatanje predstavljalo specifičnu teškoću u radu sa ženskom omladinom, najpre su skojevke i starije aktivistkinje pokreta, a kasnije i neke žene koje su se

uključile u pokret još 1941. godine, počele da se oslobađaju takvih shvatanja i da istovremeno vode borbu za emancipaciju žena. Prema tome, uključivanjem žena u narodnooslobodilački pokret počinje, u stvari, i borba za emancipaciju Šiptarki na ovom području.

Pored pomenutog aktiva skojevki, u Đakovici je postojala i grupa starijih žena, uglavnom majki članova KPJ i skojevaca, koje su bile antifašistički orijentisane već u drugoj polovini 1941. godine. One su aktivno učestvovale u pokretu izvršavajući konkretne zadatke: popularisale su među starijim ženama na pristupačan način narodnooslobodilački pokret, širile mržnju protiv okupatora i domaćih izdajnika i tumačile ciljeve pokreta. One, kao i skojevke, istovremeno su radile i na demaskiranju demagoške politike okupatora, ukazivale da Nemci i Italijani nisu oslobodioci Šiptara već porobljivači najgore vrste, isticale da će prava sloboda doći tek sa uništenjem fašizma i domaćih izdajnika i sa pobedom narodnooslobodilačkog pokreta.

Istovremeno su skojevke i starije aktivistkinje, kao i one što su bile uključene u vaspitne grupe, vršile kurirsku službu, povezivale baze ilegalnog pokreta u samom gradu i prenosile poštu i propagandni materijal iz jedne baze u drugu.

Međutim, kao i cela partijska organizacija, i one su posvetile posebnu pažnju širenju bratstva i jedinstva među ženama objašnjavajući im da za teško stanje Šiptara za vreme stare Jugoslavije nisu krivi narodi Jugoslavije, već velikosrpska buržoazija, a među Srpkinjama su isticale da za težak položaj Srba nakon okupacije nije kriv šiptarski narod već okupator i domaći izdajnici. U duhu linije Partije, one su isticale da treba voditi zajedničku borbu sa ženama drugih nacionalnosti u Jugoslaviji kako bi došlo do uspostavljanja takvog poretka koji će obezbediti istinsku ravnopravnost između žena i muškaraca, kao i srećnu budućnost i bolji život, da je fašizam mračnjaštvo, pa od njega žene niti su dobile slobodu, niti će dobiti svoja prava, da žene u zajednici s muškarcima, pod rukovodstvom KPJ, treba da se izbore za slobodu. Vremenom su Šiptarke videle fašizam na delu — paljevine, hapšenja, vešanja, interniranja, i to ne samo muškaraca već i žena (ovo je zaista bilo neuobičajeno kod Šiptara).

Đakovica je karakteristična po tome što je u njoj još krajem 1941. godine formiran prvi aktiv skojevki Šiptarki, a to nije bio slučaj u drugim mestima Kosova i Metohije. Broj aktivistkinja rastao je i u toku 1942. kao i u sledećim godinama do oslobođenja ovoga kraja krajem 1944. godine.

Žene koje su bile uključene u pokret još 1941. god. ostale su mu verne sve do kraja rata. One su, po direktivi Mesnog ko-

miteta KPJ, uticale na svoje drugarice da masovno učestvuju u takozvanim ženskim demonstracijama oktobra 1943. godine, kada je traženo od šiptarske žandarmerije da preda Ali Bekšija da bi ga likvidirale, u čemu su i uspele. Sem toga, mnoge žene sa područja Đakovice bile su u vojnim jedinicama i borile se za oslobođenje zemlje 1944. godine. Štaviše, u najtežoj situaciji u toku 1944. godine, kada je rukovodećim drugovima bilo nemoguće opstati u gradu, na čelo partijske organizacije dolazi žena — komunista Safeta Nimani, što pokazuje da je Partija i ženama u Đakovici, kao i u ostalim krajevima naše zemlje, poveravala i najkrupnije zadatke. Politika bratstva i jedinstva koju je sprovodila KPJ i na području Đakovice došla je do naročitog izražaja posle 1941. godine, a posebno krajem 1943. kada je partijska organizacija Đakovice uspela da organizuje đakovičko javno mnenje, a u okviru njega i javno mnenje žena, protiv Džafer Deve, ministra unutrašnjih poslova u takozvanoj velikoj Albaniji, koji je hteo da vrši teror nad Srbima u Srpskoj ulici u Đakovici. Džafer Deva je bio primoran da ode iz Đakovice ne ostvarivši svoj teroristički cilj, pošto je naišao na jedinstven otpor Đakovčana i Đakovčanki. I zajedničko vešanje Šiptarke Ganimete Terbešije i Srpkinje Dragice Nekić takođe je značajan primer da je politika KPJ (bratstvo i jedinstvo među Šiptarima, Srbima i Crnogorcima) urodila plodom još u toku rata i među ženama na području Đakovice. A to je bio i dokaz da je okupator u to vreme oštro postupao prema svima koji su bili uključeni u pokret, bez razlike kojoj nacionalnosti pripadaju.

Nazmija NIMANI

RVAŠI — PRVE BARIKADE USTANIKA NA CESTI PODGORICA — CETINJE 13. JULA 1941.

Na sredini puta između Podgorice (Titograda) i Cetinja leži selo Rvaši sa oko 80 domova. Cesta ga dijeli na dva dijela.

Istorija je zapisala da su 13. jula 1941. godine tu, u Rvašima, na cesti Podgorica — Cetinje, bili prvi ustanički šanci. To je prvo selo u ovom kraju koje je, u borbi ustanika čitavog kraja, okupator dobro zapamtio, i koje je zato među prvima osjetilo svu njegovu okrutnost, svirepost, zločinačke metode obračuna sa nemoćnim starcima i djecom i razbojničko upropašćavanje i uništavanje seoske imovine.

Od 1933. godine u Rvašima neprekidno postoji ćelija Komunističke partije Jugoslavije. I mnogo godina prije toga Partija je ovdje imala ne samo svoje simpatizere, nego i jako političko uporište u omladini i naprednim seljacima. Koliko je bio snažan njen uticaj i koliko je selo imalo naprednih i ljevičarski nastrojenih ljudi i omladine može poslužiti i podatak da je uoči ustanka, jula 1941. godine, u njemu bilo devet članova KPJ i dvanaest članova SKOJ-a. Osim toga bile su tri vaspitne (čitalačke) grupe za starije i nekoliko ovakvih manjih grupa za omladinu, u kojima se organizovano i sistematski politički radilo sa onima koji nisu bili članovi KPJ i SKOJ-a, ali su svojim držanjem bili politički čvrsto vezani za Komunističku partiju i njen program. Ovdje su 1941. godine već bili prekaljeni borci protiv nenarodnih režima, kako u borbi radnog seljaštva ovog i okolnih sela Skadarskog jezera za pravo na ribolov i ulov na jezeru, tako i u aktivnom učešću u raznim drugim akcijama koje je Partija organizovala. Seljaci iz Rvaša učestvovali su u raznim demonstracijama, kao i u tzv. pohodu na Cetinje juna 1936. godine, kada je došlo do čuvenog belvederskog krvoprolića, i kada je, pored ostalih, poginuo od žandarmerijskog hica i komunista Jovan Boškov Šofranac, a ranjeno nekoliko mladića iz Rvaša.

Ako se ovo ima u vidu onda nije teško zaključiti da nama komunistima, koji smo u selu bili neposredno odgovorni za sprovođenje priprema za ustanak, to zaista i nije bilo teško. Ovo prvenstveno zbog toga što smo imali dosta tako divnih komunista i drugih naprednih ljudi sa kojima smo mogli bez ikakve bojazni prihvatiti sve vojničke i druge zadatke naše Partije i dosljedno ih izvršiti.

Početkom juna počeli smo, po direktivi Mjesnog komiteta KPJ Cetinje, sa konkretnim pripremama za ustanak. Tu je, prije svega, došlo obučavanje omladine koja nije služila vojsku u rukovanju i gađaju pištoljem, puškom i puškomitraljezom, a poslije toga oformljavanje odreda za oružane akcije. Pošto cesta Podgorica — Cetinje dijeli selo na dva dijela, to su u njemu u ovo doba formirane dvije ćelije KPJ, po jedna za svaki dio sela. Analogno tome formirana su kasnije i dva gerilska odreda. Dijelu sela sa lijeve strane ceste, prema Skadarskom jezeru, pripojeno je i manje susjedno selo Bobija, gdje je u to vrijeme bio jedan član Partije i tri člana SKOJ-a.

Prvih dana jula 1941. godine sve je bilo spremno za oružanu borbu. Čekalo se samo na raspored odreda i davanje borbenih zadataka. Radi dizanja ustanka na ovom području, 9. jula dolazi u Rvaše Peko Dapčević sa Perišom Vujoševićem. Tom prilikom Peko nam je rekao da se konačno pripremimo za ustanak, jer je »dan ustanka tu«. Peka i Perišu ispratili smo istu veče na Gornji Ceklin, a već 11. jula smo imali sastanak u blizini sela Petrovića, na brdu Kostadin (opština riječka), na kojem je Bajo Sekulić, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za teren sreza cetinjskog, prenio direktive za početak oružanog ustanka i na kojem su razrađeni konkretni zadaci za sve odrede na teritoriji opštine Rijeka Crnojevića.

Jedanaestog jula uveče održan je zajednički sastanak obje partijske ćelije Rvaša na brdu Kilibarda, kod mjesta tzv. Gomila, na kojem su konačno razrađeni zadaci za oba odreda u toku ustanka, koji treba da počne 13. jula u 15 časova. Još jedanput je raspravljano o svakom čovjeku u oba gerilska odreda, pa je određeno ko će sve učestvovati u akcijama. Donijeta je odluka da odred od ljudstva iz sela Rvaša sa desne strane ceste (prema selu Materizima), zvani Rvaški odred, zaposjedne cestu kod Torijuna, a da odred od ljudstva iz sela Rvaša sa lijeve strane ceste (prema Skadarskom jezeru) i ljudstva iz sela Bobije, zvani Rvaško-bobijaški odred, zaposjedne cestu na početku Rvaša na mjestu Đikanovića lazine, na samoj granici riječke i

lješanske nahije.[1] Prenijeta je direktiva da akcije treba da imaju gerilski karakter, što je značilo brzo napasti neprijatelja, nanijeti mu gubitke u ljudstvu i tehnici, zaplijeniti što više oružja i opreme i poslije se povući. Iskreno govoreći, niko od nas koji smo tu bili prisutni, nije bio načisto kako će biti moguće izvoditi takve akcije u svom selu bez duže i opsežnije borbe, jer bi selo ostalo na »milost« okupatoru. Na ovo nam je praksa već prvoga dana ustanka dala odgovor. Naime, razvila se i morala se razviti duga i uporna borba, koja je u selu trajala skoro punih trideset časova.

Poslije sastanka ostali smo svi skupa do duboko u noć, željni da budemo zajedno i razgovaramo o svemu u vezi s predstojećim zadacima. Najviše smo razgovarali o tome kako se ko osjeća i kako preživljava ove istorijske momente. Bilo nam je jasno da nas čekaju veliki zadaci, velike odgovornosti, ali smo svi do jednoga bili duboko ubijeđeni u pravednost odluke o ustanku.

Vaspitavani od naše Partije da bezgranično volimo Sovjetski Savez i da se solidarišemo sa radničkom klasom čitavog svijeta u borbi za njena prava, posebno smo i ovom prilikom dugo razgovarali o napadu hitlerovske fašističke Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna. Ne mogu zaboraviti jedinstvene izjave drugova o tome kako će naša borba pomoći ne samo našem narodu i osloboditi ga od okupatora, već i bratskim sovjetskim narodima u njihovoj pravednoj borbi. Jer, svaki neprijateljski vojnik zadržan na našoj teritoriji, svaki metak ispaljen na nas, značiće vojnik i metak manje protiv sovjetskih ljudi, čiju su zemlju već harale fašističke horde. Tako su mislili ne samo komunisti i članovi SKOJ-a, već i mnogi naši seljaci, koji su i u tom pogledu usvajali liniju i stav naše Partije od prvog dana napada na Sovjetski Savez. Mi nijesmo mogli drugačije ni misliti jer nas je naša Partija učila kako treba voljeti i poštovati slobodu svoga i drugih naroda i kako se treba žrtvovati u istinskoj solidarnosti za prava i slobodu drugih naroda.

Selo je spavalo dubokim snom, obasjano mjesečinom i, kao da smo znali šta će se sa njim dogoditi za dva dana, čini mi se, voljeli smo ga više nego ikada ranije. Te noći mnogo smo razgovarali o njemu i pojedinim seljanima. Već smo ga svega vidjeli u ustanku, buntovnog i prkosnog, a zatim slobodnog od okupatora. Iskreno govoreći, nismo ni slutili da bi ga tako divnog i nama bezgranično milog, mogao neko zapaliti. A desilo se da baš na primjeru našeg sela shvatimo od prvog dana ustanka

[1] Mjesto se nalazi u neposrednoj blizini Carevog laza, gdje su Crnogorci potukli tursku vojsku 12. jula 1712. godine. Postoji i spomen-ploča posvećena jednom i drugom boju (1712. i 1941).

da fašistički zlikovci, u borbi protivu naših naroda, neće prezati od najsvirepijih okrutosti i zvjerstava.

Dvanaestog jula uveče oba gerilska odreda održala su svoje posebne sastanke. To su, u stvari, bile poslednje pripreme za akcije 13. jula. Rvaški odred je brojao 15, a Rvaško-bobijaški 18 drugova. Bili su naoružani po jednim puškomitraljezom, sa po osam pušaka i sa po nekoliko pištolja. Za sve to oružje bilo je i prilično municije. Oružje i municiju sakupila je partijska organizacija sela Rvaša i Bobije odmah poslije aprilske kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Ono je do uoči ustanka većim dijelom čuvano u susjednom selu Meterizima.

Rukovodstva oba odreda već su ranije bila određena, a na sastancima je svaki borac dobio svoj zadatak i raspored. Odgovorni drugovi su prije sastanka održanog 12. jula uveče, izvidjeli teren i odredili gdje treba tačno postaviti zasjede, kako i gdje pregraditi cestu, presjeći telefonske stubove i time prekinuti telefonske veze između Podgorice i Cetinja.

Na oba sastanka drugovi su obaviješteni i o tome da će na cesti prema Rijeci Crnojevića i prema Cetinju dejstvovati i ovi odredi: na Ribašima odred iz sela Drušića; u Pavlovoj Strani odred Materiško-dobrski; da će naši ustanici napasti Rijeku Crnojevića sa zadatkom da je oslobode i da će akcije vršiti i odredi sa Ljubotinja i Gornjeg Ceklina. Što se tiče ceste Podgorica — Rvaši, bilo je govora da će na ovom dijelu ceste, na dužini od 20 km, biti dvije zasjede — jedna u mjestu Donjim Kokotima a druga na Barutani — ali sve je ispalo drugačije. Naime, 13. jula i prvih dana ustanka ispostavilo se da na ovoj cesti nije bilo ustaničkih akcija. Tako je dio ceste od Podgorice do Rvaša bio slobodan za okupatora, što je ustaničkim snagama čitavog ovog kraja uveliko otežavalo situaciju. Osim ceste Podgorica — Rvaši, za okupatora je bila slobodna i cesta od Tirane preko Skadra sve do Podgorice.

Osvanuo je 13. jul. Mada u selu, sem članova Partije i SKOJ-a i nekih najboljih simpatizera, koji su bili svi organizovani u odrede, niko nije znao ništa, ipak se osjećao neki nemir i očekivanje. A možda se nama, pod dojmom svega onoga što će se zbiti i zbog nestrpljivog očekivanja određenog časa, to tako činilo. U oceni te atmosfere bilo je, svakako, mnogo objektivnog ali i mnogo subjektivnog. Početak oružane borbe bio je veliki trenutak za sve komuniste i za sve borce, pa to i nije nikakvo čudo.

Pripadnici odreda su oko 14 časova i 40 minuta došli konspirativno na zborna mjesta blizu mjesta zasjeda. Tačno u 15 časova, na dati znak, zauzeti su položaji, napravljene kamene pregrade preko ceste i prekinute telefonske žice. Sve po voj-

ničkom redu, brzo i disciplinovano. To su već bile prave borbene vojničke jedinice!

Neprijatelj, jačine 3 kamiona vojnika i nekoliko motocikala (otprilike do 70 vojnika ukupno), naišao je oko 15 časova i 20 minuta na prvu zasjedu u mjestu Đikanovića lazine, koju je bio postavio Rvaško-bobijaški odred. U stvari se radilo o prethodnici italijanskog bataljona iz sastava divizije »Mesina« (Messina), dislociranog u Podgorici, kome je bilo naređeno da krene u pravcu Cetinja kao pojačanje cetinjskog garnizona. Od prvog momenta razvila se u podnožju brda Leperić — Crna Glavica vrlo žestoka borba. Kao pomoć Rvaško-bobijaškom odredu odmah stupa u akciju i Rvaški odred. Neposredno poslije početka borbe sa prethodnicom stiže i glavnina italijanskog bataljona i stupa u akciju. Ali i rvaškim odredima stižu u pomoć odredi iz susjednih sela — prvo odred iz sela Drušića, a zatim, uveče, odred iz sela Meteriza i Riječki odred. Iako brojno i tehnički nadmoćniji, neprijatelj je tek oko 23 časa uspio da ovlada prednjim dijelom sela Rvaša, na liniji brdo Gomila — Belvedere — brda Valjalo i Treštenik.

Zbog uspjeha ustanika u drugim krajevima cetinjskog i barskog sreza — oslobođenje Virpazara i Rijeke Crnojevića, uspjele akcije na Brajićima, Obzovici i drugim mjestima — kao i zbog položaja u kome se u ovoj situaciji našla najviša okupaciona vlast u Crnoj Gori sa sjedištem u blokiranom Cetinju, naređen je, 13. jula uveče, pokret u pravcu Cetinja još jednom bataljonu divizije »Mesina« iz Podgorice. Zadatak ove jedinice je bio da pomogne bataljonu koji je već vodio borbu u rejonu sela Rvaša i da se što prije probije prema Cetinju. Tako je i ovaj drugi bataljon stigao u rejon sela Rvaša u toku noći 13/14. jula i ujutro 14. jula stupio u akciju protiv ustanika.

U ranim jutarnjim časovima 14. jula počeo je snažan napad na naše položaje. Dva italijanska kompletna ratna bataljona, moderno naoružana i ojačana artiljerijom, podržavana su i avijacijom. U odrede je 13. jula uveče došao i manji broj seljaka iz sela Rvaša, a sjutradan 14. jula, i iz sela Drušića, Meteriza, Dorske Župe i Češljara, i pridružio se oružanoj borbi. Stanovništvo Rvaša i Drušića uglavnom se sklanjalo ispred neprijatelja koji je nastupao.

Poslije žestokih borbi ustanika za svaku čuku i za svaki zaselak, koje su trajale skoro 30 časova, neprijatelj je uspio da u kasnim popodnevnim časovima 14. jula odbaci naše snage od ceste Rvaši — Drušići — Pavlova Strana — Šinđon i da oko 23 časa ponovo zauzme Rijeku Crnojevića. U ovim borbama je imao oko 30 mrtvih i ranjenih. Nastupajući u Rvaše, uništavao je sve do čega je došao: spalio 70 stambenih zgrada i više staja

za smještaj stoke, stočne hrane i drugog; ubio je šest starijih ljudi i žena, opljačkao i upropastio sve do čega se moglo doći. Počinio je zvjerstva i u selu Drušićima, gdje je spalio preko 30 stambenih zgrada, ubio nekoliko iznemoglih staraca i starica i opljačkao stoku, hranu i drugo. Slično je prošlo i selo Šinđon, na domaku same Rijeke Crnojevića.

No, gubicima u borbama 13. i 14. jula u rejonu Rvaši — Drušići — Pavlova Strana — Šinđon, fašistički zločinci su tek počeli da plaćaju svoja nedjela. Već sjutradan, 15. jula ujutru, u čuvenom boju na Košćelama (4 km od Rijeke Crnojevića prema Cetinju), pod udarcem ustaničkih odreda iz Ljubotinja i Gornjeg Ceklina, uništen je i zarobljen u zasjedi cio drugi italijanski bataljon koji je 13. jula uveče stigao u rejon sela Rvaša, u pomoć svojim snagama.

Tako su protekle prve naše akcije na cesti Rvaši — Cetinje i prve borbe naših ustaničkih jedinica na ovom terenu julskih dana 1941. One su bile početak i sastavni dio borbi koje su se vodile na čitavom području sreza cetinjskog sve do našeg povlačenja za Bosnu aprila 1942. Pa i poslije povlačenja ustanička puška na ovom terenu nije nikad umukla. U toku 1943. i kasnije borba se ponovo rasplamsala u pravi oslobodilački rat protiv okupatora i domaćih izroda. U njoj učestvuju najbolji sinovi i kćeri ovoga kraja, sve do njegovog konačnog oslobođenja, kao i oslobođenja cijele Crne Gore i čitave Jugoslavije.

U tim nadčovječanskim borbama iz Rvaša je položilo živote dvanaest boraca i rukovodilaca NOV i POJ, a dvojicu aktivista NOP-a, okupator je streljao.

Ilija F. KOSTIĆ

POČECI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U PRIMORJU I ISTRI 1941.

Da bi se pravilno shvatio početak narodnooslobodilačkog pokreta 1941. godine u Slovenačkom primorju i hrvatskoj Istri, treba poznavati tadašnje opšte prilike i situaciju, u kojima se nalazio slovenački i hrvatski živalj u takozvanoj Julijskoj krajini.

U Slovenačkom primorju i Istri, odnosno u bivšoj italijanskoj Julijskoj krajini, pre dolaska Italijana u ovim krajevima živelo je 375 758 Slovenaca i 253 025 Hrvata, ukupno, dakle, 628 803, ili 59,2%, dok je Italijana i Furlana bilo 320 806, ili 30,2%. Tajnim Londonskim paktom (26. IV 1915) zapadne imperijalističke velike sile dale su i prodale Italiji, kao monetu za potkusurivanje, narod Istre i Slovenačkog primorja. Dolaskom italijanskih okupacionih snaga, 1918. godine, narod ovih krajeva se našao pod snažnim pritiskom denacionalizacije, jer je Italija već prvih dana okupacije deportovala u južnu Italiju oko 1000 slovenačkih intelektualaca, zatvorila je slovenačku gimnaziju i učiteljsku školu u Gorici, hrvatsku gimnaziju i žensku učiteljsku školu u Pazinu, hrvatsku učiteljsku školu u Kastvu, nižu gimnaziju u Opatiji, sve privatne i mnoge druge škole. Tako je, samo u Istri, još pre priključenja ovih krajeva Italiji, ukinuto 149 razreda hrvatskih osnovnih škola. Pre Rapalskog ugovora (12. XI 1920) i pre dolaska fašista na vlast, italijanska vlada je mirno gledala kako šovinističke grupe terorišu nacionalno svestan narod u Istri i Slovenačkom primorju, kako pljačkaju i pale domove njihovog kulturnog i privrednog života. Tako je 13. VII 1920. godine usred Trsta zapaljen slovenački »Narodni dom«, 17. VII 1920. godine »Narodni dom« u Puli, 12. II 1921. godine je zapaljena jugoslovenska biblioteka u Voloskom kod Opatije, 1921. godine su zapaljeni narodni domovi u Sv. Ivanu i Rojanu, dakle oba u Trstu, a kasnije i narodni domovi u Barkovljama, Škednju i Sv. Jakobu u Trstu;

kao i u Pazinu i Puli (štedionica). Paljeni su i seoski domovi. Pored ostalih, 8. aprila 1921. godine je zapaljeno 26 seoskih zgrada u Krnici, gde je uhapšeno 89 lica, dok su trojica ubijena.

Kada je došao na vlast fašizam, ove brutalne metode nasilja i denacionalizacije postale su još izrazitije. Silom je ugušen sav kulturni, politički i privredni život Slovenaca i Hrvata u Julijskoj krajini. Godine 1925. ukinut je slovenački i hrvatski jezik u sudu i u svim ustanovama. Raspuštena su i zabranjena sva prosvetna, kulturna, pa čak i humanitarna društva, kao i sve privredne organizacije i ustanove. U periodu 1928 — 1929. godine ugušena je sva slovenačka i hrvatska štampa. Silom su menjana prezimena i imena Slovenaca i Hrvata, kao i imena mesta, sela, reka i brda, a nisu ostavljeni na miru ni nadgrobni spomenici. Godine 1930. zvanično je prestala da postoji slovenačka i hrvatska manjina. U toku 1926. godine formiran je fašistički Specijalni sud za zaštitu države, koji je u Julijskoj krajini odigrao ulogu jednog od najjačih sredstava za ulivanje straha u redove slovenačkog i hrvatskog življa. Poznat je veliki proces 1929. godine u kome je izrečena, a odmah zatim i izvršena smrtna kazna nad hrvatskim junakom Vladimirom Gortanom, kao i veliki proces održan 1930. godine protiv 87 Slovenaca i Hrvata, posle koga su fašistički hici pokosili 6. septembra 1930. četvoricu Bazovčana.

Svi ovi zločini, ubistva, paljevine, procesi, prebijanja i mučenja, napajanje ricinusovim uljem, zlostavljanja i šikaniranja svake vrste, jednom rečju dvadesetogodišnji neopisivi teror, nikad nije slomio unutrašnji otpor svesnih masa istarskih Hrvata i primorskih Slovenaca, koji su punili zatvore i koncentracione logore i koje su masovno odvlačili u konfinaciju. Mnogi su emigrirali u evropske i vanevropske zemlje. Preko 70 000 Slovenaca i Hrvata emigriralo je u ondašnju Jugoslaviju, preko 30 000 u Južnu Ameriku, a oko 5000 u Francusku i Belgiju.

Za situaciju u Slovenačkom primorju i Istri u toku 1940 — 1941. godine karakteristična je činjenica da u Julijskoj krajini nije postojala jaka i prekaljena KP, koja bi usmeravala antifašističko raspoloženje radnika i seljaka i rukovodila njime. Julijska krajina je u organizacionom pogledu bila vezana za KP Italije. Međutim, još pre 1940. godine italijanska Partija je doživela teške udare i gubitke u redovima svog rukovodećeg kadra, koji je pao u ruke policije. Rukovodstvo KPI, koje je bilo tada u Parizu, nije moglo da održava stalnu vezu sa svojim članstvom u domovini. Pod rukovodstvom Josipa Tomažiča Pina,* od jeseni 1938. godine KP i antifašistički pokret u Trstu i oko-

---

* Proglašen za narodnog heroja.

lini dobili su veliki polet, ali, već prvih dana juna 1940. godine Tomažič je uhapšen zajedno sa svim svojim najužim saradnicima. Zbog komunističke aktivnosti OVRA je do septembra 1940. godine uhapsila 149 lica. Osim toga, do novembra 1940. godine uhapšeno je još 120 lica, uglavnom pripadnika bivših građanskih stranaka, pre svega nacionalista. KP na području Trsta i Julijske krajine bila je u periodu 1940—1941. vrlo slaba. Većina njenih članova bila je u zatvorima i koncentracionim logorima. S druge strane, ne treba mimoići činjenicu da su mladi ljudi bili mobilisani za italijansku vojsku čim je Italija ušla u rat na strani Hitlera. Ukoliko je tu i tamo neko ostao kod kuće, naročito antifašisti, bio je pod stalnim i strogim policijskim nadzorom.

Takva je bila situacija u Primorju i Istri polovinom 1941. godine. Treba uzeti u obzir i to da neočekivano brza kapitulacija bivše Jugoslavije, aprila 1941. godine, nije nimalo ohrabrujuće delovala na slovenačke i hrvatske narodne mase. Prilikom Hitlerovog napada na SSSR javile su se nove nade, ali plamen tog očekivanja brzo je bio izložen ledenom vetru ratnih izveštaja o stalnom napredovanju fašističkih armija 1941. godine u Africi i na istočnom frontu. U toj teškoj situaciji, KPJ je ukazala ne samo Slovencima i Hrvatima u Julijskoj krajini, već i tamošnjem italijanskom stanovništvu, na jedini mogućan put do oslobođenja, jer je na teritoriji bivše Jugoslavije uspešno organizovala oružani ustanak protiv okupatora. Da bi se i u Julijskoj krajini organizovao narodnooslobodilački pokret, Glavni odbor OF za Sloveniju odlučio je da pošalje u primorje svog delegata Oskara Kovačiča, člana tadašnjeg CK KPS.[1]

*

Tržič (Monfalcone) je udaljen 28 km od Trsta u pravcu Italije i nalazi se na početku Furlanske ravnice, u podnožju karstnih brda, koja se sa Doberdopskom visoravni najdublje uvlače u Furlansku niziju prema kolenu reke Soče. Po broju stanovništva Tržič je 1941. godine bio relativno mali gradić, ali je uvek bio poznat kao industrijski centar s mnogim fabrikama, a naročito sa velikim brodogradilištem. Obala od Trsta do Tržiča već 1300 godina predstavlja čistu slovenačku teritoriju. Kod Tržiča počinje granica između nacionalne slovenačke i italijanske teritorije. Međutim, u Tržiču i okolini, kao i u Ronkama, udaljenim nekoliko kilometara, žive malobrojni slovenački radnici i seljaci.

---

[1] Umro februara 1944. godine od posledica mučenja u italijanskim zatvorima. Proglašen za narodnog heroja.

Polovinom maja 1941. godine u predgrađe Tržiča prebegli su svojim rođacima braća Rudi i Lojze Strugar. 10. avgusta 1941. godine, sa izmišljenim zanimanjem trgovačkog putnika i falsifikovanom propusnicom, došao je biciklom iz Ljubljane u Tržič Oskar Kovačič Toni, sa pismom od Kariša Hilarija i dr Vita Krajgera — poznatog partijskog radnika i funkcionera (još pre oslobođenja postao je prvi javni tužilac Slovenije, a 4. maja 1945. ubili su ga belogardisti na Turjaku). Oskar Kovačič se neumorno bacio na posao. Istog dana, kada je stigao u Tržič, održao je kod Strugarevih prvi sastanak, na kome je petorici drugova objašnjavao kako treba prići organizovanju OF i kako propagandno delovati. Kao jedan od prvih zadataka Oskar Kovačič je preporučio da treba potražiti kontakt sa italijanskim antifašistima, u prvom redu sa italijanskim komunistima i bivšim socijalistima. Tokom vremena i u vezi s raznim događajima, Oskar Kovačič se mogao uveriti na sopstvenim iskustvima da je ovaj zadatak veoma težak i dugotrajan, jer su italijanski antifašisti — zbog dvadesetogodišnjeg progona i terora — 1941. godine bili povučeni u sebe i svoje najuže veze iz ranijih vremena. Bili su potpuno nepoverljivi i neodlučni. S druge strane, slovenački i hrvatski živalj nije imao poverenja u ono što je bilo italijansko, zbog strahovitih nepravdi i zločina koje su Italijani naneli Slovencima i Hrvatima Julijske krajine od 1918. godine.[2]

Pošto su već na prvom sastanku sa Oskarom Kovačičem iznete nedoumice u pogledu mogućnosti za brzu saradnju sa Italijanima u zajedničkim grupama, odlučeno je da se za sada, u početku, priđe organizovanju Slovenaca u OF i to na bazi trojki, a da se Italijani, pomoću nekog meštanina, takođe povezuju u antifašističke trojke. Već prvog dana, za rad među Italijanima u Tržiču i okolini, određen je Danilo Pirc, koji je kao meštanin u Tržiču dobro poznavao ljude i tamošnje prilike. Za rad među tamošnjim Slovencima i na Krasu, južno od Komena, određena su braća Strugar.

Prema uputstvima koje je Oskar Kovačič dobio u Ljubljani, u Tržiču je trebalo formirati centralnu bazu OF za Primorje. U Ljubljani se, naime, u početku smatralo da će Tržič, kao industrijsko mesto i dodirna tačka između italijanskih i slovenačkih industrijskih radnika, dati povoljne uslove za rad.

---

[2] Ovo je konstatovao i Pokrajinski NOO za Slovenačko primorje i Trst posle završenog rata u svojoj »Spomenici međusavezničkoj komisiji za proučavanje pitanja Julijske krajine u vezi sa određivanjem jugoslovensko-italijanske granice«. U vezi s tim problemom pomenuta »Spomenica« kaže: »Velika ograda zločina i nasilja delila je italijanski narod od slovenačkog i hrvatskog.«

Međutim, već prvih dana u Tržiču je doneta odluka da se sedište OF za Primorje formira u Trstu i to iz sledećih razloga: Trst kao veliki grad ima bolje uslove za ilegalni rad od malog gradića Tržiča u koji se iz njegovog neposrednog zaleđa — naročito iz Furlanske ravnice, a i iz slovenačkih sela, svakodnevno dovoze radnici na posao, često i sa daljine od 15 do 20 kilometara, tako da u samom Tržiču u to vreme nije bilo mnogo radničkih naselja, ili kolonija; iz Trsta je lakše održavati veze i kontakte sa Lubljanom, isto tako i sa svim krajevima Slovenačkog primorja, a naročito sa Istrom.

Posle petodnevnog boravka u Tržiču, Oskar Kovačič je otišao za Tolmin (njegova rodbina, kao što je sam rekao, potiče iz Tolmina) da bi tamo pridobio pristalice i pobornike OF, posle čega se vratio prilično nezadovoljan. Po povratku iz Tolmina otišao je u Ljubljanu da bi dobio pristanak za formiranje centrale OF za Primorje u Trstu. Kada se ponovo vratio u Tržič, njegovi drugovi su ga između 20. i 25. avgusta otpratili u Trst, gde mu je Lojze Strugar za privremeni ilegalni boravak obezbedio stan.

Poslednjih godina, pre kapitulacije stare Jugoslavije, Danilo Pirc je živeo kao đak — emigrant u »Istarskom internatu« u Zagrebu. Tamo se upoznao s mnogim đacima iz Primorja i Istre. U »Istarskom internatu« delovala je organizacija SKOJ-a, čiji je i on bio član. Kada se vratio roditeljima u predgrađe Tržiča, Lojze Strugar ga je već prvog dana povezao sa Oskarom Kovačičem. Zatim je Danilo povezao u Trstu Oskara Kovačiča sa Ernestom Arbanasom Gigijem, Ljubom Sušićem i Aleksandrom Modicem. Ova trojica su bili skojevci iz »Istarskog internata«, koji su se vratili roditeljima u Trst. Oni su bili i prvi i najuži saradnici Oskara Kovačiča u Trstu, jer je Oskar u toku svog ilegalnog boravka najduže stanovao kod Modica i Sušiča, dok je Arbanas vodio Oskara po Istri. Nekoliko puta oni su biciklima prelazili put od Buzeta, preko Pazina do Pule, zatim preko Marčana i Matulja do Opatije. Oskar je nosio adrese nekih sveštenika u Istri, koje je posećivao i pokušavao da ih privuče za saradnju, dok je Arbanas sve svoje bliske prijatelje i poznanike povezivao sa Kovačičem. Tako su Oskar i Arbanas uključili omladinca Karla Depratu, bivšeg đaka »Istarskog internata«, rodom iz sela Marčane. On je privukao jednog gostioničara iz Marčana i krojača Vitasoviča iz Vodnjana kod Pule. Kasnije su uspostavljeni odnosi sa srpskim naseljem u Peroju. U Pazinu je bio uključen Franc Šironić, kod Buzeta Ivan Cerovac i njegov stric Miroslav Cerovac, koji je kasnije održavao direktnu vezu sa Kovačičem, dok su u Medulinu kod Pule privukli Rada Radoševića. Tako su već na samom početku narod-

nooslobodilačkog pokreta u Julijskoj krajini bile uspostavljene prve veze bratske saradnje između Hrvata u Istri i primorskih Slovenaca — ostvareni su prvi zameci bratstva i jedinstva, koje se u toku kasnijih godina zajedničke borbe razvilo u jednu od najlepših tekovina NOB.

Oskar Kovačič je u Trstu dobio vezu sa nekadašnjim saradnicima Pina Tomažiča, i to sa omladinkama Zorom Perelom i Vojkom Šmuc. Obadve su postale oduševljene aktivistkinje OF. Zora Perelo, koju su drugovi zvali »la bela Zora«, a policajci (kvesturini) kasnije »la bela tigre«, delovala je u redovima tršćanske omladine.[3] I Vojka Šmuc je radila sa omladinom, naročito u centru Trsta. Zbog toga je uhapšena i internirana.[4] Sa Oskarom Kovačičem bili su povezani i omladinci Boris Kovačič — kod koga se nalazila javka i skromna tehnika za falsifikovanje dokumenata, i Nadi Šemrl, koji je bio veoma marljiv i požrtvovan aktivista u Kovačičevoj grupi u Trstu. U toku septembra 1941. godine Oskar je dobio poverenike i pristalice u mnogim selima oko Trsta, naročito u Ricmanjima, Dolini, Plavjama, Sv. Barbari i Škofiji. Značajna organizaciona jedinica OF bila je u Pavjama, gde je radio Jože Miklavčič sa svojim sinom Borisom.[5] Iz Plavja je organizacija OF prodrla u industrijski centar Sv. Marka u Trstu i rafineriju »Aguila«.

Grupa u Tržiču brzo je dobijala pristalice OF među slovenačkim radnicima i seljacima u Zdravščini, Ronkama i samom Tržiču, kao i po svim selima južnog Krasa, naročito u Doberdobu, Brestovici, Selu, Klancu i Brjama na Krasu. Septembra 1941. godine grupa u Tržiču je sprovela prvu akciju za prikupljanje novca, koju je kasnije ponovila još dva puta. Naravno, u prvom redu akcija je imala propagandni karakter.

Prva veza sa KPI uspostavljena je preko Skarpina i Metoda Kalca iz Tržiča. Kalac je bio rodom Hrvat iz Istre. Ova dvojica uspostavila su kontakte s protivavionskom baterijom u Orleku. Uz pomoć Danila Pirca, Oskar Kovačič je kasnije i u Trstu dobio vezu s trojicom članova KPI (Bruno Gulli, Tomas Michele i Giordano Cermeli). Kod Tomasa, koji je bio konobar i stanovao u tršćanskom predgrađu Sv. Alojz (St. Luigi), kasnije

---

[3] Zbog svoje delatnosti, specijalni sud u Rimu osudio je septembra 1942. godine, na 12 godina zatvora. Posle kapitulacije Italije ponovo je radila u Trstu kao članica Mesnog komiteta SKOJ-a, gde je oktobra 1944. godine uhapšena i odvedena u zloglasni koncentracioni logor Ravensbruk. Tamo je umrla 21. februara 1945. godine.

[4] Posle kapitulacije Italije Vojka Šmuc je došla u domovinu sa prekomorskom brigadom i poginula kao borac 27. decembra 1944. godine.

[5] Boris je pred samo oslobođenje poginuo u blizini Trsta kao partizanski kurir — borac.

je organizovana jedna od prvih ilegalnih tehnika (ciklostil) u Trstu.

Oskar Kovačič je u Trstu organizovao Pokrajinski komitet KP, čiji su članovi bili, pored ostalih, Zora Perelo, a od oktobra i Leo Kovačič Pepi. Komitetom je rukovodio Oskar. S jeseni 1941. godine, u Gorici još nije postojao komitet KP, tako da je za područje Gorice za organizaciona pitanja bio određen Tone Veluščček. Veze s bivšim socijalistima, uspostavljene su prvo sa dr Ferfoljom, slovenačkim advokatom u Trstu. On je nedeljom dolazio na svoje imanje u Ronke kod Tržiča. Kako je dr Ferfolja bio stric Danila Pirca, Danilu i Lojzu Strugaru nije bilo teško naći zajednički jezik i oduševiti dr Ferfolju za OF, a zatim ga povezati sa Oskarom Kovačičem. Kao stari socijalista bio je poznat među tršćanskim Slovencima i obućarski majstor Vrabec. Preko njegovog sina Ubalda Vrabeca, Lojze Strugar je upoznao Oskara Kovačiča sa majstorom Vrabecom, kod koga je, sve do njegovog hapšenja, decembra 1941. godine, bila bezbedna javka.

Gorički slovenački intelektualci redovno su se okupljali kod »Zlatnog jelena« u Gorici. Po Oskarovom nalogu tu je počeo da dolazi i Lojze Strugar, koji je imao zadatak da uspostavi kontakte s goričkim intelektualcima, u prvom redu s novinarom Kemperlom, pripadnikom Slovenačke katoličke stranke. Kemperle je imao veliki uticaj u redovima svojih istomišljenika u Gorici i okolini. Pošto Lojze Strugar kod Kemperla nije uspeo, pokušali su to da učine i drugi, ali Kemperle — koji je verovatno održavao dobre veze sa svojim političkim prijateljima u Ljubljani i imao obzira prema njima — odbio je svaku saradnju ovim rečima: »Vi u Sloveniji ne predstavljate nikog i nemate nikog iza sebe.« I Tone Veluščček je nastojao da među slovenačkim klerikalskim i liberalnim intelektualcima u Gorici dobije istomišljenike i pristalice za OF, pa je u tom cilju organizovao sastanak s klerikalskim i liberalnim intelektualcima. Sastanku je prisustvovao i Leo Kovačič Pepi. Međutim, sva njegova i Velušččekova nastojanja ostala su tada bez uspeha. Oskar i Leo Kovačič, kao i Tone Veluščček, dobili su prve pristalice OF i s njima održavali dobre veze u mnogim selima oko Gorice, naročito u Mareu, Volčjoj Dragi, Taboru, Loži, Slapu, a i u Vipavi i Ajdovščini.

Vezu između Ljubljane i Tržiča u početku je održavao Hilarij Kariš, koji je pod izgovorom da dolazi u posetu svom ocu u Sežanu, u stvari prenosio literaturu OF (»Slovenski poročevalec«, »Delo«, razne letke itd.), kao i razna uputstva. Oskar Kovačič redovno je održavao kontakte s grupom u Tržiču. Prvih dana oktobra 1941. godine, Kariš se preselio iz Ljubljane

u selo Koprivu u gornjem Krasu, gde je po okolnim selima razvio vrlo živu aktivnost; prodro je i u Vipavsku dolinu, u selo Podragu, koje je kasnije bilo poznato kao partizansko uporište. Održavao je i kontakte s Trstom, Tržičem i Vipavskom dolinom. Polovinom oktobra 1941. godine, rukovodstvo iz Ljubljane poslalo je Oskaru Kovačiču kao pomoć njegovog brata Leona i Janeza Hvaliča. Janez je otišao na rad u Goricu, a Leo je ostao u Trstu.

Posle jednogodišnje istrage, polovinom novembra 1941. godine u Trstu je počeo pred »Specijalnim sudom za zaštitu države« proces protiv grupe od 56 Slovenaca. Fašisti su izveli na optuženičku klupu grupu komunista s Pinom Tomažičem na čelu, zajedno sa grupom nacionalista. Sve zajedno optužili su kao »teroriste«. U nedelju, 14. XII 1941, izrečena je presuda: 9 na smrt, 23 na po 30 godina robije, a ostali od 10 do 24 godine zatvora. Još dok je trajao proces — prvih dana decembra 1941. — u Trstu i Tržiču su se pojavile na zidovima prve ispisane parole OF i leci na slovenačkom i italijanskom jeziku. Čak i na sudskoj palati u Trstu, u kojoj je obavljeno suđenje, pojavili su se napisi protiv »Specijalnog suda«, protiv policije i fašista, sa izrazima simpatija za Pina Tomažiča. Nedaleko od ulaza u Palatu pravde, policija je našla veći broj letaka na italijanskom jeziku. Akcija ispisivanja parola i bacanja letaka u Trstu trajala je više dana. Leci na slovenačkom jeziku rasturani su i u okolini Postojne i Pivke, kao i na južnom Krasu, a na italijanskom jeziku — u brodogradilištu Tržiča. U slovenačkom letku »Sekcija OF za Primorje« osudila je tršćanski proces kao fašistički zločin protiv slovenačkog naroda, a u italijanskom letku je pozvala pošteno italijansko stanovništvo Primorja i Istre, da sa Slovencima i Hrvatima zbije redove u jedinstveni antifašistički front. U ispisivanju parola i rasturanju letaka u Trstu, odlikovali su se ranije pomenuti omladinci i omladinke, naročito Zora Perelo.

Policija je pretpostavljala da su plakate i leci došli iz Ljubljane. Međutim, leci i plakati bili su sastavljeni i štampani u Trstu, u tehnici koju je organizovao Oskar Kovačič kod Tomasa. To je bila najveća akcija štampanja i rasturanja letaka. Sekcija OF za Primorje štampala je letke i prilikom godišnjice oktobarske revolucije, kao i letke s programom, odnosno glavnim tačkama programa OF.

Već u toku septembra, a naročito oktobra 1941. godine, Oskar Kovačić je dao direktivu da treba nagovarati vojne obveznike, koji su očekivali pozive, ili su dolazili na odsustvo, da se više ne javljaju italijanskim jedinicama, već da idu u partizane, koji su se već pojavili u Brkinima, odnosno u okolini Ilir-

ske Bistrice. Uporedo sa ovom propagandom, počela je i akcija za prikupljanje hrane i materijala za partizane. U tom cilju Oskar je organizovao prihvatni centar kod Sv. Magdalene u Trstu, odakle je materijal prenošen za Brkine.

Kada je uspostavljena mreža organizacionih jedinica OF i poverenika od Gorice preko Tržiča i Koprive na Krasu, sve do Trsta i cele Istre, i baš kada se već pristupalo konkretnim akcijama, kada se već osećao dobar početak i dosadašnji uspeh u radu, neočekivano se saznalo, da se u Trstu uvukao u naše redove policijski konfident, neki inž. Marcela, koji se izdavao za inž. Rubija. Kao posledica ove provale, najpre je 10. XII 1941. godine uhapšen Oskar Kovačič, posle čega su sledila hapšenja u Trstu i Istri, sve do Marčane kod Pule. Leo Kovačič — Pepi, koji je posle hapšenja svog brata ostao na radu u Trstu, i pored svih opasnosti održavao je kontakte ne samo sa aktivistima u Trstu, već i sa Karišem i Danilom u Tržiču. Leo je uhapšen 12. I 1942. godine sa grupom aktivista iz Plavja. Krajem januara 1942. godine došli su na red i Kariš, Danilo i Lojze Strugar, tako da se u tršćanskim zatvorima našlo oko 30 prvih aktivista OF iz Primorja i Istre. Samo nekoliko njih poslato je u mesta rođenja pod policijskom kontrolom, dok su ostali bili internirani na neodređeno vreme. Braću Kovačič je rimski Specijalni sud osudio na po 30 godina zatvora, omladince Arbanasa, Borisa Kovačiča i Borisa Guina na po 15 godina, Joža Miklavčiča na 14 godina, Zoru Perelo na 12 godina, a Ljuba Sušiča na 8 godina zatvora.[6]

Posle hapšenja braće Kovačič i njihovih saradnika, ostalo je na slobodi u Trstu i Tržiču samo nekoliko drugova i drugarica, ali je njihov rad bio toliko paralisan, da je rukovodstvo iz Ljubljane, polovinom februara 1942. godine, moralo poslati nove ljude i to: Albina Čotara Karla i Darka Marušiča Blaža, koji su morali početi da rade skoro od početka.

---

[6] Prvi aktivisti u Primorju i Istri koji su u toku kasnijih borbi dali svoje živote za slobodu bili su Oskar Kovačič, Zora Perelo, Vojka Šmuc i Boris Miklavčič, zatim Tone Velušček i Franc Valič — koji je poginuo avgusta 1944, Aleksandar Modic — koji je pao kao borac i mitraljezac negde na Krasu, Nadi Šemrl koji je u nemačkoj internaciji dobio TBC i od posledica bolesti umro 1957. godine. Rudi Strugar Triglav je kao aktivista i član VOS-a u Tržiču, obešen u Trstu aprila 1944. godine, kao talac, zajedno s još 51 talcem, među kojima je bio i Hilarij Kariš — koji je posle kapitulacije Italije došao kući na Kras i odmah se uključio u rad. Kariš je bio poslat u partijsku školu u Cerkno, gde je bio jedan od retkih koji su se spasili prilikom poznatog nemačkog pokolja u Cerknu. Posle toga Kraški okružni komitet poslao ga je sa Štokom u Tržič u funkciji organizacionog sekretara za furlandijski srez sa sedištem u Tržiču, ali je već prve noći uhapšen zajedno sa Rudijem Strugarom i zatim obešen u Trstu.

*

Rezultati rada prvih aktivista u Primorju i Istri, zbog svoje skromnosti, ne mogu se upoređivati sa onima u Sloveniji i drugim delovima Jugoslavije u toku 1941. godine, ali su izazvali strujanja koja su stalno rasla i koja su se, naročito 1943. godine, pretvorila u sveopšti narodni ustanak u Slovenačkom primorju i Istri. Braća Kovačič sa svojim saradnicima postavljali su temelje bratstva i jedinstva među Hrvatima u Istri i Slovencima u Primoriu i podizali mostove pomirenja među Slovencima i Hrvatima Julijske krajine i naprednog italijanskog stanovništva. Razvoj događaja kasnijih godina pokazao je da je bila pravilna direktiva CK KPS o stvaranju jedinstvenog slovenačko-italijanskog antifašističkog fronta, za borbu protiv fašizma, za slobodu i narodnu demokratiju. U tom pogledu, pored pobede nad fašizmom i izvojevane slobode, italijansko-slovenačko bratstvo postalo je jedna od najvećih tekovina narodnooslobodilačke borbe.

Lojze PERIC

KERESTINEC

U drugoj polovici jula 1941. »zapovjednik kopnene vojske general pješačtva, Slavko Štancer« dostavio je pod br. 383 »Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva« NDH izvještaj[1] u kojem je, između ostalog, javljao:

»... 14. srpnja između 1 i 2 sata pobunili su se komunisti u zatvoru Kerestinec i njih 70—80 napali na stražu ranili jednog stražara. Drugi dio straže su razoružali i uzeli 14 pušaka, 2—3 puškomitraljeza i 30 bombi, koji su se posle razbjegli u nepoznatom pravcu.

Potjera je upućena na sve pravce za istim.«

Napad i razoružavanje straže u logoru Kerestinec izvršili smo bukvalno golih ruku. Mi, kao komunisti, nismo mogli ni htjeli dozvoliti da nas okupator i njegove sluge odvode grupu po grupu i kao ovce ubijaju. Istog dana, 14. jula, »Zapovjedništvo I Hrvatske oružničke pukovnije« dostavilo je raspis svim svojim jedinicama sa imeničnim spiskom zatvorenika referade.

Zapovjedništvo I Hrvatske
oružničke pukovnije
J. S. Br. 1150.

SVIMA JEDINICAMA OVE PUKOVNIJE

Dostavljam prednji spisak komunista koji su noću 13/14. srpnja o. g. pobjegli iz koncentracionog logora u Kerestincu, naoružani sa 14 pušaka koje su oteli stražarima i 30 bombi s time da se za istima najenergičnije traga i u slučaju pronalaska po zakonu postupi.

Zagreb, 14. srpnja 1941.

Zapovjednik — pukovnik,
(potpis nečitljiv)

[1] Zbornik, V/1, str. 269; izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA

15. VII.
Država Hrvatska
broj 409, 14. srpnja 1941. god.
u Brckovljanima

Po prijemu k znanju i saopćenju
oružnicima
radi tjeralice, u akta.
Zapovjednik postaje, stražmeštar:
Josip Jakobović, v. r.

KAKO SMO STIGLI U KERESTINEC

Oko pola noći 16. maja 1941. zazvonila su tri ustaška agenta na vratima stana u Blažekovoj ulici br. 2 u Zagrebu. Svjetlo i upereni pištolji brzo su me probudili. Agenti su izvršili premetačinu. Ništa kompromitujuće nisu našli, niti su se posebno trudili oko toga. To mi je govorilo da se ne radi o »provali« u organizaciji, nego o hapšenju druge vrste. Na ulici su mi rekli da će pucati u koliko pokušam bježati.

U Vlaškoj ulici je čekao policijski automobil »zeleni tomaš«. Nakon nekoliko minuti čekanja, u automobil je ušao Petar Korasić, pekar. Nosio je zatvorske rekvizite: ćebe, mali jastučić, rezervni veš, papuče i nešto hrane. Uz put je uhapšeno još nekoliko drugova. Uskoro se velika kapija zatvora u Petrinjskoj ulici otvorila i »zeleni tomaš« nas je ostavio u dvorištu. Tu sam sreo nekoliko poznatih drugova. Rekoše mi da ustaše vrše ove noći hapšenje po spisku ostavljenom od policije bivše Jugoslavije, koji je sastavljen povodom proslave oktobarske revolucije 1940. godine. Naime, na toj proslavi u zgradi Matice hrvatskih obrtnika u Zagrebu bilo je uhapšeno 517 lica pripadnika naprednog omladinskog pokreta.

U maloj zatvorskoj ćeliji, dimenzija 3 × 5, bilo nas je oko 30. Mogli smo spavati samo zahvaljujući širim drvenim klupama. Zavlačili smo se ispod njih. Tako je ista površina primala dupli broj zatvorenika.

Društvo u sobi je bilo raznoliko. Ipak smo mi, komunisti, bili u većini. Bilo je nekoliko Jevreja sa jednim mladim rabinom i nekoliko činovnika državnog aparata bivše Jugoslavije. Iz dana u dan u ćeliji je postajalo sve toplije i nesnosnije. Niko nije puštan, niti zvan na saslušanje, a novi su stalno pridolazili.

Dežurni stražar je 22. maja prozvao Đuru Bermanca, Valentina Šuha, Ivana Kleščića i mene. Pošto je rekao da ponesemo stvari, zaključili smo: ili sloboda ili logor. Na hodniku su nas dočekali Niko Tomić, Petar Korasić i još nekoliko drugova. Stražar nas je ostavio, a mi smo komentarisali našu najnoviju situaciju. Kroz prozor koji je gledao u dvorište vidjeli smo auto-

mobil za prevoz zatvorenika. Iz njega su izlazili drugovi, za koje neko reče da su dovedeni iz zatvora na Savskoj cesti i da su uhapšeni još od Mačekove policije i predati Nijemcima i ustašama. Uskoro nas je stražar poveo u dvorište. Iz zatvora na Savskoj cesti dovedeni su: Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Žaja, Stjepan Vlahek, Dušan Samardžić, Alfred Bergman, Zvonimir Rihtman, Josip Šiber, Anton Mrak, Pavao Markovac. Sa ovom grupom stiglo je i nekoliko drugova koji su uhapšeni od ustaško-njemačkih vlasti i bili također zatvoreni na Savskoj cesti (Avgust Cesarec, Ivan Krndelj i još neki). I u grupi koja je izvedena iz zatvorskih ćelija u Petrinjskoj ulici bilo je nekoliko drugova protiv kojih su organi policije bivše Jugoslavije vodili istragu, a kasnije ih predali ustaško-njemačkoj policiji (Vladimir Vitasović, Josip Turković, Aleksandar Turković, Ivan Kleščić, Valentin Šuh i još neki). Sad smo se svi zajedno pitali šta se to sprema i kuda nas odvode.

Uskoro su nam naredili da uđemo u policijske autobuse. Tokom tog poslepodneva 22. maja bili smo prevezeni u novoosnovani koncentracioni logor Kerestinec, koji se nalazio oko 25 km od Zagreba, u pravcu Samobora. Dok su nas vozili kroz grad, a zatim kroz selo Sv. Nedelju, mi smo pjevali revolucionarne antifašističke pjesme. Pošto smo prešli preko ulaznog mosta dvorca Kerestinec i kroz veliku kapiju, našli smo se u četvorouglastom dvorištu dvora bivšeg bana Mihalovića.

ŽIVOT U LOGORU

Na početku nas je bilo oko pedeset. U centralnoj zgradi dvorca Kerestinec bili smo prvi zatvorenici. Smjestili su nas na prvi sprat u četiri velike sobe. Iz soba je namještaj nekud bio iseljen, a sve je ostalo prašljivo i prljavo. Jedino je biblioteka sva na stranim jezicima, ostala na mjestu.

Koristeći iskustvo drugova koji su proveli više godina na robijama, isti dan smo prišli organizovanju ekonomske zajednice i počeli život po dnevnom rasporedu.

S obzirom na režim uprave logora prema nama, u relativno kratkom periodu od dva mjeseca naš način života se mijenjao, pa bi se, po tome, mogla razlučiti tri perioda: od dolaska u logor pa do napada Njemačke na SSSR; od 22. juna do 9. jula, kada je odvedeno i strijeljano 10 drugova; od 9. jula do 14. jula, kada smo se oslobodili.

U periodu do 22. juna život u logoru bio je, koliko-toliko, podnošljiv. Naše porodice u Zagrebu dobijale su, ponekad, pro-

pusnice za posjete logoru. Tim smo putem dobijali hranu, rublje, knjige za čitanje (naravno, uz prethodnu cenzuru). Takvu propusnicu imala je i Franjica, žena Divka Budaka, i preko nje je Rade Končar održavao vezu s komunistima u logoru.

Naš prvi spor sa upravom logora izbio je drugi dan po dolasku, kada su pokušali da nas tjeraju na poljske radove. Božidar Adžija uspio je da ovaj spor riješi u našu korist.

Svaki dan smo slušali razna predavanja Price, Keršovanija i ostalih drugova. Po manjim grupama učili smo jezike i proučavali historiju SKP (b). Mnogo smo raspravljali o tadašnjoj međunarodnoj situaciji.

Iz dana u dan broj zatvorenika se povećavao. Stigla je travnička grupa (7 drugova), zatim i vinkovačka (3 druga), a svaki dan i po nekoliko drugova uhapšenih u Zagrebu. Ustaše su novopridošle svrstavali u »komuniste«, »pravoslavne« i »Židove« i tako ih razmještali po logoru, ili u poseban logor van zidina dvorca. One koje su ustaše »klasirale« kao komuniste primali smo u svoju sredinu ukoliko smo ih poznavali; neprovjerene drugove smo privremeno izolirali u posebnu sobu, dok nismo dobili podatke.

BJEKSTVO RIGOLETA MARTINIJA

U jednoj maloj sobici u prizemlju dvorca živio je, formalno izolovan od našeg kolektiva, Rigoleto Martini Kvatro, sekretar CK KP Italije.

U Jugoslaviju je stigao krajem 1940. godine iz SSSR-a. Trebalo je da uspostavi vezu i organizuje partijski rad u Italiji. Međutim, već 12. januara 1941. je uhapšen u Zagrebu. Imao je lažne dokumente u kojima je stajalo da dolazi iz Francuske. Tadašnji policijski pristav, inače specijalista za komuniste, Šporek[2], nije znao ništa o licu koje mu je slučajno dopalo u ruke. Izgleda da je Šporeku jedino njegov policijski instinkt govorio da je uhapšeni italijanski emigrant važan funkcioner radničkog pokreta Italije. Pokušao je raznim policijskim torturama da od Martinija sazna ko je, odakle je došao, s kim je povezan u Zagrebu, kakve zadatke ima i sl. Martini se držao herojski i ništa nije odavao.

---

[2] Pošto je učestvovao u nekim istragama protiv frankovaca, Šporek je aprila 1941. god. pobjegao iz Jugoslavije. Po svršetku rata živio je u Italiji.

Da bi spriječila tajno umorstvo ili predavanje Martinija fašističkoj policiji u Italiji, naša Partija je u ime organizacije Narodne pomoći[3] izdala letak slijedećeg sadržaja:

SVOJ POŠTENOJ JAVNOSTI

12. januara ove godine uhapšen je u Zagrebu na ulici pod vrlo misterioznim okolnostima talijanski emigrant — antifašist RIGOLETO MARTINI. Rigoleto Martini je bježeći iz Francuske bio na proputovanju kroz Jugoslaviju. Sva dosadašnja raziskivanja druga R. Martini ostala su bezuspješna; on je nestao među zidinama jugoslovenskih glavnjača, on se nalazi u rukama krvnika mučitelja i njegov napaćeni život radnika, antifašiste, borca iz Španije nalazi se u opasnosti; postoji opasnost da ga njegovi mučitelji ubiju, kao što su već izmrcvarili i poubijali tolike druge borce u glavnjačama Jugoslavije. Ukoliko ga njegovi mučitelji i ne bi ubili, postoji opasnost da ga predadu u ruke talijanskih krvnika. U svakom slučaju njegov je život u velikoj opasnosti i potrebno je učiniti sve za njegov spas. Mi se obraćamo na čitavu poštenu javnost da digne svoj glas protiv ovog najnovijeg zločina koji se sprema (ako već nije izvršen) nad antifašistom Rigoletom Martini. Mi se obraćamo na sve napredne ljude u Jugoslaviji da dignu svoj glas protesta protiv mučenja i ekstradicije u Italiji Rigoleta Martini, da traže njegovo puštanje na slobodu i pravo azila u našoj zemlji.

Rigoleto Martini imade ženu i malu kćerkicu u emigraciji u jednoj drugoj zemlji i one su u strašnoj brizi za svog muža i oca. Mi se obraćamo svim ženskim društvima, svim majkama i ženama da dignu svoj glas protesta protiv izvršenja zločina nad jednim čestitim radnikom, dobrim mužem i ocem za čiji život strepe njegova žena i dijete. Ne dozvolimo da padne još jedna sramotna ljaga na naš narod da umjesto gostoprimstva jedan napaćeni prognanik nađe muke i smrt u našoj zemlji.

Tražimo hitno oslobođenje antifašiste Rigoleta Martini!

Tražimo da mu se dade pravo azila u našoj zemlji!

Narodna pomoć

Ovaj letak je pisao lično drug Tito. Štampan je u partijskoj tehnici, a organizacije Narodne pomoći su ga razdijelile po Zagrebu i drugim gradovima i krajevima Jugoslavije. Letak je štampan prvih dana marta 1941.[4]

Tako je pomoću ovog letka javnost bila upoznata da je život Kvatra u opasnosti.

Martini je u zatvoru dočekao aprilsku fazu rata protiv Njemačke, kapitulaciju bivše Jugoslavije i dolazak njemačko-

---

[3] To je bila legalna forma skupljanja pomoći za drugove koji su bili po završetku rata u Španiji internirani u koncentracione logore Francuske, zatim za naše drugove u kaznionama i zatvorima, ponekad za štrajkaše i sl.

[4] Prema navodima Rob Antuna, koji je tada bio sekretar MK Zagreb.

ustaških vlasti. Jednog dana mjeseca maja 1941. Kvatro se našao u koncentracionom logoru Kerestinec.

Srednjeg rasta, gotovo nizak, čvrst, temeljito građen, širokih leđa i jakih ruku, crnim i živahnim očima promatrao je pažljivo iz prikrajka sve oko sebe. Nije bio razgovorljiv. Njega su kratko vrijeme prije našeg dolaska smjestili samog u jednu malu sobicu u prizemlju centralne zgrade Kerestinca. Stalno je nešto čitao i izbjegavao kontakte. Njegova rezervisanost ostavljala je na nas nejasan utisak. Pitali smo se da li je to stvarno drug o kome je prije nekoliko mjeseci izdat letak da bi mu se spasio život ili je to neko drugo lice.

Kad je nekoliko dana poslije našeg dolaska »odbor ekonomske zajednice« odlučio da naš kolektiv formira svoju kuhinju, utvrdilo se da se Martini razumije u zidanje kuhinjskog štednjaka. Tako su Žaja, Valjin i Martini počeli da zidaju štednjak. Tokom rada uspjeli su da se sporazumiju i utvrde sve što je bilo u vezi sa Martinijem.

Nekoliko dana nakon što je naša kuhinja proradila, dobili smo direktivu da sa »drugom Talijanom« ne treba razgovarati niti se pokazivati. Martini je ostao sam u maloj sobici, »društveno izoliran« od našeg kolektiva. Čak mu je i hrana davana krijući od stražara. Dok je Martini zidao peć, Žaja i Valjin su ga hvalili kao vrlo dobrog radnika pred stražarom koji je svraćao u kontrolu. Govorili su da Talijan ima »zlatne ruke« i da se razumije u sve. Čim je prvom prilikom ustrebalo da se za upravu logora svrši neki stručni posao, zvali su Martinija. On je pristao i tim još uočljivije potvrdio da ne pripada našem kolektivu, pošto smo mi od prvog dana dolaska odbili da bilo što radimo za fašiste. Tako je Martini dobio pravo kretanja i van kruga logora. Pri izlasku bi se javio dežurnom, rekavši kud ide i po čijem naređenju.

Jednog toplog predvečerja u prvoj polovini juna (prije napada Njemačke na SSSR) u logoru se pronio glas da se Talijan utopio. Jedan od stražara donio je odijelo, koje je našao u blizini potoka kamo je Martini otišao da se okupa. Mi smo svi odreda bili »žalosni«, diskutovali o tome da li je znao plivati ili ne. Neki su iznosili pretpostavke kao najvjerovatnije da se radi o samoubistvu. Kad smo ostajali sami pogledima smo se sporazumijevali i davali jedan drugom do znanja da nam je sada tek jasna direktiva o nedruženju sa Talijanom. Bili smo sretni što je Martini pobjegao, a uz to na takav način da uprava logora ne može voditi istragu o tome uz čiju pomoć je pobjegao i kako. Uprava je vjerovala da se on utopio ili počinio samoubistvo, te ga je izbrisala sa spiska i brzo zaboravila. Prije nego što će pasti noć provirio sam u Martinijevu sobu i na nje-

govom ležaju vidio jedini ostatak njegove garderobe — njegov kratki kaput.

O tome kako je organizovan bijeg Martinija čuo sam i čitao više verzija. Međutim, detalji koje mi je navela Franjica Budak popunjavaju ono što sam u logoru vidio i čuo. Njeni navodi poklapaju se u osnovnom i sa drugim verzijama, tj. da je bijeg Martinija organizovao lično Rade Končar, tada sekretar CK KPH i da ga je automobilom dovezao u Zagreb.

Drugarica Budak navodi da je Rade Končar poslao Martinijevu sliku u logor Divku Budaku. Sliku je donijela ona lično. Pošto je bio utvrđen identitet Martinija, drugarica Budak je prenijela svome mužu poruku Rade Končara o tome da treba izraditi plan bijega, jer to traži Kominterna. Određenog dana u dogovoreno vrijeme poslije podne Rade Končar je došao automobilom u blizinu logora, koji je vozio Branko Malešević. Pošto je tog dana bila vrućina, Martini je rekao stražaru da će se malo smočiti, skinuo je odijelo i ušao u vodu obližnjeg potoka. Nedaleko od tog mjesta sa druge strane potoka na maloj poljskoj stazi stajao je učenik V razreda gimnazije, Gvozden Budak, sa biciklom i paketom pod rukom. Martini je obukao doneseno odijelo i krenuo pravcem koji mu je pokazao Gvozden.[5] Istog časa kada se Martini pojavio na cesti, pred njim se stvorio automobil. Rade Končar obezbijedio je Martiniju ilegalan boravak u Zagrebu. Sredinom jula Martini je krenuo za Italiju. Na prelasku granice pao je u ruke karabinijerima, odveden je u Rim, potom u logor, gdje je umro krajem 1942. godine.

22. JUN 1941.

Vijest o napadu Njemačke na SSSR primljena je u logoru sa nadama u brzu pobjedu Crvene armije. To je osobito bilo izraženo kod nas mlađih. Preovladavala je parola: »Ovo je početak svršetka«. Stariji drugovi su svoj optimizam manifestovali uzdržljivije. Uglavnom su sve procjene tadašnje situacije nosile pečat naših želja da brzo dođe sloboda.

Sve, a pogotovo nas mlađe, iznenadila je procjena situacije koju je tada dao Otokar Keršovani. I danas, nakon toliko godina, u ušima mi odzvanjaju tiho, ozbiljno izgovorene i nekim vizionarskim pogledom propraćene riječi: »Drugovi, ovo će biti duga i teška borba!«

---

[5] Gvozden Budak, sin Divka i Franjice Budak, primljen je u SKOJ kao đak V razreda gimnazije. Bio veoma aktivan u formiranju širokog omladinskog fronta u svojoj školi, sekretar SKOJ-a u svom razredu i član školskog odbora SKOJ-a. Poginuo je u NOB 1943. godine.

Rat Sovjetski Savez — Njemačka donio je niz promjena u režimu logora i time naš život u logoru značajno izmijenio na gore. Izmijenjeni su stražari, koji su se tokom vremena i sticajem prilika bili nekako zbližili s nama komunistima. Tokom dana bio je zabranjen izlazak iz soba, osim u posebno određene časove za šetnju. Uveden je nov režim posjeta, primanja paketa i slično. Članovi porodica više nisu smjeli ulaziti u logor, pa ni približiti mu se. Policajcima se, krišom, plaćala usluga da nešto prenesu zatvorenicima ili da koga propuste.

Veća grupa »advokata Jevreja« bila je smještena u neke barake i magazine. Imali smo isto dvorište. Kasnije su u tu grupu ubacivali i razna lica koja su u trenucima pijanstva pokazivali neraspoloženje prema ustašama i Nijemcima.

Nakon nekoliko dana posjetio je logor jedan od šefova ustaške policije, Božo Cerovski. Tražio je da razgovara sa Keršovanijem. Poznavali su se još iz kaznione Lepoglave, za vrijeme stare Jugoslavije gdje je Cerovski bio zatvoren kao hrvatski nacionalista. Njih dva su šetajući dvorištem razgovarali gotovo čitav sat. Cerovski ga je uvjeravao u brzu pobjedu Njemačke nad SSSR-om, govorio mu neke detalje o stanju na istočnom frontu. Ispitivao je njegovu čvrstinu. Keršovani ga je ubjeđivao da će SSSR neminovno pobijediti, ali je dozvoljavao da borba može biti duga i teška. Mi mlađi smo se čudili kako to da Keršovani ne može ubijediti ustašu Cerovskog u pravednost naše borbe.

Poslije toga u logor je iznenada došla kontrola. Pretresli su sve, tražili oružje i zabranjene knjige. Dolazak kontrole bio je pravovremeno zapažen, tako da smo posakrivali sve što bi moglo biti kompromitujuće. Tom prilikom oduzeli su nam noževe i od pribora za jelo ostavili samo kašike.

PRVE ŽRTVE

Bio je utorak, 8. jul. Poslije podne. Vrijeme slobodno za odmor. Velika kapija dvorca Kerestinec se otvorila. U dvorište je ušao »zeleni tomaš«. Kao obično mi smo istrčali da vidimo da li je ko poznat doveden i da bismo čuli novosti. Iz policijskog automobila ovaj put nije izlazio niko. Sa sjedišta kod šofera iskočilo je nekoliko policajaca. Svi smo se zgledali, jer to je bilo prvi put da će neko biti nekud odveden. Jedan je došao na sprat gdje smo bili smješteni mi — »deklarisani komunisti«.

Počelo je prozivanje: Adžija Božidar, Bergman Alfred . . . Odsječno, policijski, rekli su: »Spremite se!« Došli su do sobe u kojoj je za nekim starim stolom radio Otokar Keršovani. Kad

je policajac prozvao ime i saopštio: »Spremite se!«, Keršovani se nije dizao. Samo je sa strane pogledao u policajca i tiho rekao: »Dozvolite da završim misao«. Nastavio je da piše još nekoliko redaka za knjigu »Historija Hrvata« i završio. Prozvani su i ostali: Prica, Kuh, Korski, Rihtman, Crnogorac, Kraus i Krndelj.

Svi smo vjerovali da ih odvode u neki drugi logor. Tada se već znalo da jedan logor postoji u Podravini — »Danica« kod Koprivnice i jedan kod Gospića — »Jadovno«. Predvečer su vratili Krndelja. Mjesto njega su odveli Rozencvajga. Ova zamjena nas je još više zabrinula. Tada niko nije znao da nam objasni njen značaj. Sam Krndelj je bio više nego zabrinut. U stvari, izgleda da su ustaše zaključili da je omjer Hrvata, Srba i Jevreja u grupi koju su namjeravali strijeljati za njih politički nezgodan. Zato su vratili Krndelja kao Hrvata, a uzeli Rozencvajga, koji je bio Jevrej i poznat komunista sa Sveučilišta u Zagrebu.

Tu noć smo slabo spavali. Tiho šapćući komentarisali smo odvođenje drugova, pravili pretpostavke i zaključke. Sutra je u logor stigla vijest o smrti ustaša emigranata Mije Babića i Podgorelca u borbama u Hercegovini. Iz novina smo vidjeli da je Pavelić proglasio trodnevnu žalost.

9. jul — srijeda

Pred vrata velike kapije logora stiglo je nekoliko drugarica. Među njima su bile, koliko se sjećam, Ada Prica, Lidija Adžija i još neke. Bile su zaprepaštene kad im je dežurni stražar rekao da su njihovi drugovi odvedeni. Brzo su se pribrale i krenule u Zagreb.

10. jul — četvrtak

Ova teška i žalosna vijest o strijeljanju desetorice drugova stigla je do nas 10. jula poslije podne.

Još ujutro istog dana stiglo je u logor nekoliko novih stražara. Ponašali su se grublje i otresitije od starih. Pitali smo se da li to ima kakve veze sa odvedenom grupom. Tek poslije podne saznali smo ovu tužnu vijest od dr Mrvoša, koji je kao Srbin bio interniran u privrednim zgradama dvorca, a kod kojega su Dakić i Grković u pratnji stražara išli na pregled. Vijest nas je potresla. Riječi su nam ostale u grlu. Samo smo se pogledavali. U svakom od nas tog časa sazrijevala je odluka o

bjekstvu iz logora. Sjećali smo se posljednjih riječi odvedenih drugova; kako su dostojanstveno ulazili u policijski automobil, kako su nas hrabrili, mahali nam i govorili: doviđenja. Sjećali smo se i riječi Adžije koji nam je pri odlasku rekao: »Ko zna gdje i kad ćemo se ponovo sresti. Zato, ostajte zdravo!«

11. jul — petak

Spavali smo vrlo loše. Skoro do pred zoru razgovarali smo i komentarisali u dvoje, ležeći jedan pored drugog. Za doručak je Žaja podijelio duple porcije. Jeli smo, iako nam se nije jelo. Znali smo da će nam snaga biti potrebna. Tokom jutra Divko Budak uz pomoć još dvojice drugova izvršio je popis svih nas uzimajući podatke o mjestu boravka i stanovanja najbliže rodbine ili drugova, koje bi mogli informisati u slučaju ponovnog odvođenja iz logora. Odnekud se proširila vijest da će Kerestinec kao logor za komuniste biti uskoro rasformiran i da će nas u grupama odvesti nekuda u Liku ili Bosnu, u blizinu Travnika.

Tog dana poslije podne Divko Budak je imao razgovor sa svojom drugaricom. Vratio se ozbiljnog lica, ali sa već poznatim optimizmom. Kako smo kasnije saznali, drugarica mu je tada prenijela poruku Rade Končara da Partija vrši pripreme za naš bijeg, da se moramo spremiti, a da će nam dan i čas naknadno javiti.

12. jul — subota

Ništa posebno se nije dogodilo. Kao što je već postao običaj dobivali smo iz naše kuhinje duple porcije hrane. Na mjesto odvedenih i strijeljanih drugova nitko nije dolazio. Rukovodstvo »ekonomske zajednice« unijelo je neke izmjene u dotadašnji raspored ležišta i tako popunilo mjesta strijeljanih drugova. Tada nas je bilo oko 80.

Jovan Kević, zvani Macuoka, otišao je u Zagreb da primi pneumotoraks, u pratnji stražara, po već ranije ustaljenoj praksi. Njegov povratak uvjerio je upravu logora u normalno stanje među komunistima. U stvari, on je i mogao pobjeći, jer stražar nije bio stalno sa njim. Njegova sestra navodi da je na njeno nagovaranje da se ne vraća u logor, Jovan odgovorio da on to neće učiniti, jer bi time ugrozio živote drugova u logoru. Bio je usvojen princip da se individualno ne bježi, kako se ne bi pogoršao položaj ostalih, a nekoliko drugova, naročito bolesnici, imalo je mogućnost da pobjegne.

Tog dana je slikar Muhamed Kulenović slikao portrete u olovci i ugljenu. On je nekoliko dana pred odvođenje desetorice drugova izradio portrete Adžije, Price, Keršovanija i još nekolicine. Kulenović je crtajući zaboravljao na sve, pa i na hranu. Mi baš nismo imali puno razumijevanja za njegovu tako jaku želju za crtanjem u ovim časovima. Stariji drugovi pogotovo nisu imali raspoloženja da mu poziraju. Kulenović je, kao konačno i svi mi, znao da nećemo još dugo ostati zajedno.

PORUKA RADE KONČARA

Prema izjavi Franjice Budak u nedelju 13. jula ujutro u njenom stanu u Vrhovčevoj ulici posjetili su je Rade Končar i Anton Rob. Dali su joj zadatak da svome drugu Divku prenese čas odluke o bjekstvu. Rekli su joj da u 0,30 čas. u noći akcija iznutra mora biti završena i svi logoraši moraju izaći van, gdje će ih dočekati drugovi sa kamionima. Drugarica Budak navodi da je istog dana odmah poslije podne otišla u logor i prenijela poruku. Istog dana predvečer Rade Končar došao je k njoj i rekao da su potpuno zadovoljni s unutrašnjim pripremama za bjekstvo. O tome ga je informisao jedan drug koji je bio u logoru poslije nje.

Uporedo sa akcijom napada na stražu iznutra i akcijom napada na četiri stražarska mjesta oko logora Kerestinec, kao i osiguranja na Samoborskoj cesti, za noć 13/14. jula partijska organizacija je planirala još neke akcije. Tako je predviđeno miniranje Radio-stanice Zagreb. Akcijom je rukovodio Nikola Šakić, vrtni tehničar, član Mjesnog komiteta KPH Zagreb (udarna grupa je ušla u podrum Radio-stanice i postavila eksploziv pod temelje zgrade; korda je bila upaljena, udarna grupa se udaljila, međutim do eksplozije nije došlo, pošto je korda bila na jednom mjestu ovlažena).

Prema nekim podacima dva druga imala su zadatak da u čamcu, veslajući uz Savu, dovezu desetak pušaka i da ih na dogovorenom mjestu predaju jednoj udarnoj grupi, koja je zatim imala da napadne logorske straže izvana. Jedna druga udarna grupa je imala zadatak da prereže telefonske žice koje su vodile od Kalinovice preko Kerestinca za Zagreb i Podsused. Jedan dio te grupe trebalo je, navodno, da se prije pola noći pojavi sa harmonikom na cesti prema glavnom ulazu u logor. Cilj je bio da se svirkom i pjesmom privuče pažnja vanjskih

stražara i omogući nastupanje grupi koja je imala zadatak da napadne stražu izvana. Ova grupa je izvršila zadatak. Mi smo u logoru čuli zvuke harmonike.

13. jul — nedelja

Od 00 do 2.00 sata bio sam dežurni u našoj sobi. Mjeru dežurstva uveli smo idući dan pošto smo dobili vijest o strijeljanju desetorice drugova. Dežurni je imao zadatak da skriveno, kroz prozor, motri sve što se događa oko logora. U slučaju da primijeti nešto vanredno, trebalo je da probudi sve drugove. To »vanredno« moglo je doći od ustaša ili od naših drugova izvana.

Tog jutra nije se dogodilo ništa posebno. Zbog jake vrućine malo je ko izlazio iz soba. Slikar Kulenović je radio portrete drugova. To je već postalo uobičajeno.

Iza podne Divko Budak je razgovarao sa svojom drugaricom, koja je uspjela da zadrži stalnu dozvolu za posjete, koju je dobila još prije uvođenja novog režima posjeta. Poslije podne imao je razgovor August Cesarec. Franjica Budak je tokom svoje posjete prenijela posljednju poruku Rade Končara o času bjekstva.

Već je bilo uobičajeno da partijsko rukovodstvo logora u jednoj manjoj sobi održava s vremena na vrijeme sastanke pod vidom »odbora ekonomske zajednice«. Posljednji takav sastanak održan je te nedelje poslije podne. Na osnovu kasnijih razgovora sa drugovima i mojih sjećanja, na sastanku »ekonomske zajednice« zaključeno je da akciju razoružavanja straže izvršimo formirani u pet udarnih grupa. Sastav grupa približno je izgledao ovako:

1. udarna grupa je imala zadatak da razoruža stražara na stražarskom mjestu u hodniku ispred naših soba. U toj grupi su bili: Jaroslav Hvala, Milan Basić i Franjo Sauha;

2. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražare u prvoj sobi sa desne strane hodnika, u kojoj je spavalo sedam stražara. U grupi su bili: Juraj Bermanec, Niko Tomić, Petar Korasić, Ćiril Brezovac, Stjepan Vlahek, Valentin Šuh i Stjepan Šeremet;

3. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražare u krajnjoj sobi hodnika. Grupu je vodio Izet Sujoldžić. U toj smo grupi bili: Lavoslav Šrajer, Stjepan Jelić, Jovo Kević, Blaž Valjin, Vladimir Božac, Josip Randić, Vinko Milinković i ja;

4. udarna grupa trebalo je da razoruža zapovjednika logora. U toj grupi su bili: Josip Turković, Petar i Lavoslav Kazić, Ivan Kleščić i Anton Mrak;

5. grupa imala je zadatak da razoruža komandira logorske straže. U grupi su bili: Josip Šiber i Vlado Vitasović.

Akcijom su rukovodili Divko Budak i Andrija Žaja. U rezervi je bila grupa koju su činili Ante Božac, Slavko Gavrančić i još nekoliko drugova. U slučaju potrebe rezervna grupa trebalo je da stupi u akciju.

ODLUČUJUĆA NOĆ

Po kućnom redu svijetlo se u sobama gasilo u 21. čas. Legli smo svaki na svoj ležaj. Dežurni je pritajeno sjedio pokraj prozora. Sa lijeve strane pokraj mene ležao je Vladimir Božac, a sa desne Osijas Izrael. Božac i ja smo tiho razgovarali. Oko 22.00 časa iz susjedne velike sobe nečujno se pojavio Divko Budak. Tiho se spustio na ležaj između Korasića i Mraka. Šapatom im je nešto govorio. Digao se i pognut prešao na suprotnu stranu sobe. Spustio se između Bošca i mene. Šapatom, ali odlučnim glasom nam je govorio: »Drugovi, mi noćas bježimo. Vas dva imate zadatak da u grupi druga Izeta napadnete krajnju stražarsku sobu. Treba im uzeti oružje i vezati ih lancima koji su im na gaćama. Na znak koji ćete vidjeti oko 12. sati, trčite na zadatak«. Na neodlučno pitanje o drugovima izvana, Divko je odgovorio da ne brinemo i digao se. Božac i ja smo se zagrlili, uzbuđeni i radosni što je došao dugo očekivani čas.

Imaš li barem kakav nožić? — pitao je Božac.

— Ništa.

— Ni ja ništa.

— A šta misliš, da se obučemo?

— Ja ne bi — ako pobijedimo, imaćemo vremena, a ako izginemo, svejedno je.

Pošto smo imali hlače pokraj glave, ipak smo se obukli. Valjda zato da nešto radimo i savladamo uzbuđenje. Ovako obučeni pokrili smo se ćebetom. Najednom nas je oblio znoj od pomisli da bi dežurni stražar mogao nešto da posumnja, ako slučajno uđe u sobu, otkrije nas i vidi da u ovoj toploj julskoj noći ležimo u hlačama. Polako smo se skinuli, da bi se nakon pola sata ponovo obukli. Vrijeme je odmicalo sporo, kao i uvijek kad se nešto čeka. Dok smo se po drugi put oblačili, Osijas se probudio i sneno pitao što se oblačimo. Rekli smo mu neka mirno spava. Stalno smo razmišljali i pitali se kakav će to biti

Nikolaj Pirnat: PARTIZANKA

znak za početak akcije. Zašto nam ga Divko nije saopćio? Uskoro nam je bilo jasno da je to najbolji djelić u organizaciji ove akcije. Taj znak je ovisio o mjestu i načinu kako će i gdje prva udarna grupa napasti i na koji način će razoružati dežurnog stražara. Tu je bilo više alternativa, a mi smo određivali samo jednu: vrijeme. Svaki čas sam pogledavao na fosforne kazaljke ručnog sata i osluškivao da slučajno ne stoji.

Oko 23,30 časova iz pravca parka koji je bio ispred logora čuli su se zvuci harmonike. Osjećali smo da bi to moglo biti nešto u vezi sa našom akcijom. To je potrajalo kratko. Kroz otvorene prozore dopirao je bat stražarskih koraka koji su se smjenili u 23.00 sati. Stražar na hodniku je šetao i zastajkivao ispred vrata naših soba.

Bio sam zadovoljan što pripadam udarnoj grupi koju vodi Izet Sujoldžić. Svaki pokret i pogled tog čovjeka ulijevao je povjerenje i govorio o unutrašnjoj snazi i hrabrosti.

PROBOJ

Nekoliko minuta poslije pola noći tiho su se podigli sa svojih ležaja Basić i Hvala. Sauha, koji je ležao do njih, zgrčio se na ležaju kao da mu je pozlilo. Basić je stao iza vrata, a Hvala je izašao. Stražaru, koji je upravo stajao ispred vrata naše sobe, šapatom je rekao da je jednom drugu pozlilo:

— Umire — slijepo crijevo — doktora!

Stražar je kolebljivo proturio glavu kroz vrata i pitao koji je to. Tog časa Hvala ga je snažno gurnuo u sobu, a Basić mu je na glavu bacio debelo ćebe. Stražar je stravično vrisnuo, dok ga je Hvala snažno sa leđa rukama stegnuo. Tog časa metak, koji je bio u cijevi stražareve puške, opalio je. Potrčali smo svaki na svoj zadatak. Ispred mene je iz sobe izletio Pero Korasić, a za mnom Božac, Mrak i ostali. Vanjski stražari su opalili nekoliko metaka po prozorima i hodniku. Jedan od tih metaka pogodio je Peru Korasića u prsa. Preskočio sam ga i otrčao na svoj zadatak. U času kad sam stigao pred vrata sobe, u kojoj je spavalo 7 stražara, preda mnom se stvorio komandir straže. On je, čuvši gužvu, izletio iz svoje sobe u košulji i hlačama i počeo vikati.

— Biti ili ne biti! sinulo mi je. Ništa mi drugo nije preostalo, nego da skočim na njega. Zgrabio sam ga rukama za vrat i počeo daviti. Debeli policijski oficir uzaludno se trzao. Tog časa su kao oluja projurili pokraj mene braća Kazići i Josip

Turković i sručili se na vrata sobe zapovjednika Horvatina.[6] Soba je na žalost bila prazna. On se šetao u parku. Na staklo razbijenog prozora jedan od Kazića razrezao je stopalo.

Zapovjednik logora Horvatin dotrčao je uz sporedne stepenice sa dvorišta sa pištoljem u ruci. Sa prvom zarobljenom puškom Petro Božić je opalio na Horvatina, koji se srušio i ostao ležeći na stepenicama. Sve se to odigralo zaista munjevitom brzinom. Meni je priskočio Vlado Vitasović i počeo vezivati komandira straže. Tu se našao i Šiber. Zaprijetili smo komandiru i naredili mu da ostale stražare pozove na predaju, što je on i učinio. Pošto je zapovjednik logora Horvatin ležao u krvi ranjen, a njegov zamjenik Mile Bujanović zarobljen, svi su se stražari po sobama i hodnicima predali, a vanjski, ostavši bez komande, prestali da pucaju.

Skočio sam u sobu na moj planirani zadatak. Ugledao sam smiješan prizor: Božić, Sujoldžić, Jelić i još neki, stajali su sa uperenim puškama na stražare, koji su drhćući sjedeli na krevetima i plakali. Povezali smo ih njihovim stražarskim lancima.

Dok su zavezani i zarobljeni stražari izlazili na hodnik otrčao sam u sobu da obučem cipele i kaput.

Đanešić, koji je kao student medicine bio zadužen za prvu pomoć, pokušavao je da spasi Peru Korasića. Rana je bila smrtonosna i Pero je ubrzo izdahnuo.

Zarobljene stražare zatvorili smo u podrum kule, u kojoj su vlasnici dvorca u staro vrijeme zatvarali kažnjene kmetove. Uskoro smo svi bili u dvorištu. Glavna kapija je još bila zatvorena. Nismo znali šta je sa vanjskom stražom. Komešali smo se u dvorištu očekujući dolazak drugova izvana. Počele su rasprave oko toga da li da ipak strijeljamo neke od stražara i da li da uzmemo novac iz kase logora. Čule su se primjedbe:

— Treba ih odmah sve bombama pobiti.

— Mi nismo krvnici kao ustaše. Ti stražari su jadnici, sluge, siromasi . . .

— A ko je pobio naše drugove?!

— Novac ne treba dirati. Mi nismo pljačkaši.

Ipak smo novac uzeli — možda će zatrebati.

Jedan od drugova je otrčao do barake gdje su bili zatvorenici, najvećim dijelom Jevreji — advokati. Vratio se razočaran, jer se oni nisu pokazali raspoloženi da idu s nama.

Na pitanje gdje su drugovi koji su imali da pomognu akciju izvana, Divko je samo zabrinuto slegao ramenima. Vrijeme

---

[6] Mladen Horvatin danas živi u Zagrebu. Od posljedica ranjavanja ostao je mentalno poremećen i zato poslije rata nije bio suđen.

je prolazilo. Bilo je oko pola jedan u noći kada smo se počeli okupljati oko velike kapije logora, znatiželjno osluškujući da li se šta događa vani. Otvorili smo kapiju. Neko je upitao da li smo svi na okupu. Oprezno smo krenuli u slobodu.

Na čelu kolone bio je Ćiril Brezovec sa puškomitraljezom.

SLOBODA

Izašli smo u park ispred logora. Tu smo još neko vrijeme čekali i osluškivali. U svakom od nas rasla je želja da se što brže krene. Ubrzo smo se svrstali u kolonu po jedan. Imali smo dva puškomitraljeza, 14 pušaka, nešto bombi i nekoliko pištolja. Mi mladi bili smo razdragani i nismo zapažali zabrinutost starijih drugova. Obišli smo dvorac sa sjeverozapadne strane i ušli u polje. Preskočili smo mali potočić Brvnicu. Idući dalje preko polja sreli smo dvojicu seljaka i ženu. Zatim smo se kretali u pravcu juga i prešli potok Starača. Petar Kazić nosio je mitraljez. Bilo je vedro i pun mjesec.

»Eh, sad smo partizani«, reče neko. Našoj radosti nije bilo kraja. Obasjan mjesečinom ostao je stari dvorac, koji je tog dana prestao biti logor.

Uskoro smo izbili na cestu Zagreb — Karlovac. U udaljenosti od oko jedan kilometar vidjeli smo farove motornog vozila, koje je stajalo. Krenuli smo ubrzano preko ceste, jer smo pretpostavljali da se radi o intervenciji. Još kratko vrijeme smo išli kroz kukuruze, a zatim preko livade iza koje se nazirala šuma. Na sjevernom rubu Stupničke šume, u blizini kote 136, naša kolona se zaustavila. Poređali smo se i Šiber nas je prebrojao. Bilo nas je 52. Tu smo konstatovali da je izgubljena veza sa jednim dijelom kolone. Vjerovatno je to bilo prije prelaska ceste, kad smo vidjeli svjetla onog motornog vozila. Šiber je tražio dva dobrovoljca koji bi požurili da uhvate vezu sa zaostalim dijelom kolone. Koliko se sjećam, javio se Ernest Rado i još jedan. Imali smo 10 pušaka, svaka puška po 14 metaka i 1 mitraljez sa 45 metaka (drug koji je nosio municiju za mitraljez ostao je sa drugim dijelom kolone). Naša patrola je krenula u pravcu sela Stupnika.

Čekali smo oko pola sata, a zatim produžili kroz Stupničku šumu. Nakon nepun sat hoda prešli smo željezničku prugu Zagreb — Karlovac između sela Babići i kote 133. Uskoro je počelo svitati i mi smo se zaustavili negdje na tromeđi Stupničke šume, Kraljevačke šume i Demerčice na pravcu Zdenčina — Goli Breg. Bili smo raspoređeni u grupe po pet. Na svaku petoricu otpadala je po jedna puška. Dobili smo zadatak od Šibera

da se tako u grupama sakrijemo po šumi u grmlje da bi se navečer u 7 sati sastali na istom mjestu.

BORBA KOD STUPNIČKE ŠUME I SELA OBREŠA 14. JULA

Patrola poslata da uhvati vezu sa zaostalim dijelom kolone nije se vratila. Tako, o grupi koja je brojala nešto preko 30 drugova nismo znali više ništa. Bio sam raspoređen u petorku kojom je rukovodio Joža Turković. U istoj grupi bili su Gavrančić, Rendić i Božac. Tokom cijelog dana ništa se vanredno nije dogodilo. Nas petorica smo imali 1 karabin, za koji je bio zadužen Turković i dvije bombe, talijanske plehare. Tokom dana vježbali smo rukovanje karabinom. Iza podne počeli su iznad naše šume prelijetati izviđački avioni. To nas je uvjeravalo da smo dobro učinili što smo se zadržali u šumi, ali nam je čekanje večeri bilo predugo i unosilo neku nejasnu slutnju. Naš štab, kojim je rukovodio Šiber, organizovao je osmatranje i patroliranje uz rub šume. Dan se približavao kraju i sve nam je izgledalo normalno. Činjenica da je nama svima bilo rečeno, da je naš bijeg organizovala Kominterna, stvarala je kod nas osjećaj povjerenja i samopouzdanja. To je važilo pogotovo za nas mlađe. Osim toga to je među nas, »prve partizane«, unosilo neku nejasnu ideju o tome da će se odlučujući događaji uskoro odigrati. Neki su pretpostavljali da je Hitler srušen, a Crvena armija u kontraofanzivi, da je u Zagrebu već počeo ustanak, da se vode ulične borbe i slično. Bilo je i suprotnih mišljenja koja su navodila da ovog časa treba ići što dalje od Zagreba, u sela na Kordun i Bosnu. Sa takvim miješanim raspoloženjima oko 19 časova okupili smo se kod štaba. Uz mitraljez stajao je Brezovac. Tada je Šiber u ime štaba rekao:

— Drugovi, mi ćemo sada u grupama po pet krenuti prema Zagrebu. U šumarcima pokraj Save ćemo se zadržati dok ne dobijemo dalje direktive.

Šiber još nije završio ono što je htio reći, a na nas se osuo plotun iz neprijateljevih pušaka i poziv:

— Predaj se!

Abid Lolić je uzviknuo:

— Predaj se ti!.. — i počeo pucati prema neprijatelju. Borba je bila žestoka, ali kratka. Neprijatelj je imao prednosti: iznenađenje, brojnost i naoružanje. Božić i Sujoldžić borili su se do posljednjeg metka i na proboju kroz obruč pali.

Grupa koja je po izlasku iz logora izgubila vezu sa glavninom kolone i krenula prema jugoistoku, opkoljena je 14. jula

već oko 14. časova. U toj su grupi bili: Budak, Žaja, Grković, Cesarec, Lopandić, Bermanec, Barkić, Hvala, Šeremet, Samardžić, Osijas i još oko 20 drugova. Koliko je poznato iz te grupe stigao je u Zagreb jedino Blaž Valjin.

Po izlasku iz logora u zoru, ova se grupa zaustavila u nekim šumarcima nedaleko od sela Obrež. Tu su istog dana bili opkoljeni od znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Herojski su se borili i ginuli. Od naoružanja su imali samo 4 puške, 1 mitraljez, nešto bombi i poštolj. Proboj iz obruča im je bio otežan, jer ga nisu mogli izvršiti pod zaštitom noći. Milan Basić, pošto je utrošio i posljednji metak, poginuo je jurišajući kundakom na ustaškog mitraljesca. Žaja i Vlahek ostavili su u pištoljima po jedan metak, sa kojima su dan kasnije u selu izvršili samoubistvo, da ne bi pali živi neprijatelju u ruke. To isto je uradio i Slavko Erdelj u selu Stupnik, u svojoj kući.[7]

Nekoliko drugova uhvaćenih u toj borbi i poslije nje bili su zatvoreni kratko vrijeme u Velikoj Gorici, a zatim su prevezeni u Zagreb u zatvor u ulici Račkoga. Budak, Grković i Cesarec viđeni su od poznanika, kada su krvavi voženi na kamionu u zatvor. Petnaestak drugova probilo se iz obruča, od kojih su neki krenuli na zapad, a neki prema Podsusedu. Petar i Lavoslav Kazić uhvaćeni su, dan nakon borbe, u selu Bratina, općina Pisarovina.

U borbi kod Stupničke šume neprijatelju su pali u ruke: Ivan Krndelj, Pavao Markovac, Hugo i Ljudevit Kon, Aleksandar Turković i Ivan Kazić.[8] Navedene drugove ustaše su odvele u žandarmerijsku stanicu Rakov Potok gdje su ih tukle do mrcvarenja, a zatim su ih oko 22 sata prevezle policijskim automobilom u zatvor u Zagrebu.

Jedna grupa drugova u kojoj su bili: Lolić, Begovac, Obratil, Božac, Vuković i Dakić uspjela se probiti iz obruča.[9] Ovi su drugovi u selu Donja Purgarija, uz pomoć obitelji Franca Valečića, uhvatili veze sa partijskom organizacijom u Zagrebu. Pojedinačno su se prebacili u Zagreb, a zatim u partizanske odrede i grupe. Iz te borbe iz obruča se probilo još desetak drugova. Među njima su bili: Milinkovći, Frojndlih, Jelić, Glumac i ja.

Vjerovatno je da su u borbi kod Stupničke šume poginuli: Josip Šiber, Niko Tomić, Franjo Babić, Slavko Gavrančić, Izet Sujoldžić, Muhamed Kulenović, Jovan Kavić i Petar Božić.

---

[7] Osim Bašića vjerovatno su još poginuli: Marijan Đanešić, Ante Božac, Lavoslav Šrajer, Ivan Čubelić, Milivoj Daskalović i Dimitrije Lopandić.

[8] Prema navodima preživjelog Ivana Kazića.

[9] Prema navodima preživljenog Dragutina Dakića.

Pošto sam se probio iz obruča, kod Stupničke šume, oko 9 časova naveče sam ušao u selo Lovre. U prvoj kući u selu na putu iz Kraljevačke šume jedan seljak me je nahranio. Rekao sam mu da sam komunista i da sam pobjegao iz logora. Nije dozvolio da platim i savjetovao mi da budem oprezan, jer »u selu ima jedan ustaša«. Dao mi je kruha i sira za put i pokazao mi gdje mogu, ako želim, prespavati u polju ili u šumi. Prespavao sam u polju i u zoru se povukao u šumu, blizu sela.

Sa ruba šume promatrao sam život po poljima i selima kraja koji se zove Kraljevac. Razmišljao sam o događajima proteklih 24 sata i pokušavao da ih u glavi sredim, jer se sve odigralo filmskom brzinom. Nikakvog oružja nisam imao. Jedinu bombu koju sam dobio pri izlasku iz logora, talijansku pleharu, upotrijebio sam u borbi. Razmišljao sam šta da činim. Partijska disciplina, riječi Šibera pred borbu i neki neodređeni osjećaj da bi veliki događaji mogli početi u Zagrebu bez mene, uz želju da čim prije sretnem drugove iz moje organizacije, silili su me na odluku da krenem prema Zagrebu. S druge strane, iskustvo stečeno posljednjih 24 sata nagonilo me je na zaključak da krenem na Kordun, Bosansku krajinu prema mom rodnom mjestu Banja Luci. Svi mi, koji smo od sredine maja bili u logoru i tako odsječeni od živog i dnevnog kontakta sa partijskom organizacijom, našu predstavu o početku ustanka vezivali smo za borbu u gradovima. Tome treba dodati da su u tim odlučnim časovima, na pitanje šta da se radi, među nama dominirali odgovori i ideje drugova koji su završili partijske škole u SSSR-u (Šiber) i do tada potpuno osebujnu i istoriji nepoznatu situaciju pokušavali objasniti i riješiti isključivo uz pomoć poznatih šablona. CK KPJ i drug Tito bili su tada u Beogradu i sa pripremama za oslobođenje logora Kerestinec nisu uopće bili upoznati.

Predvečer sam izašao iz šume i u jednom zaseoku sela Kraljevec prišao grupi seljaka. Oni su me pozdravili sa »Zdravo, Kerestinčanin!«, što ja nisam ni pomislio negirati. Rekao sam im da sam komunista i na njihova pitanja sam odgovarao. Nahranili su me, savjetovali me da se ne krećem cestama, jer ustaše i žandarmi patroliraju. Iznenada je naišao pomoćnik šumara, koji se zvao Blaža sa lovačkom puškom i pokušao da me uhapsi. Seljaci su se usprotivili. Na traženje Blaža da mu daju lance ili konopce da me veže, oni su gotovo u horu odgovorili da za takve stvari nemaju ni lanaca ni konopaca. Slično su mu odgovorili kad je zatražio sobu u koju bi me zatvorio. Blaž nije znao šta da čini, a ja sam, osjećajući prednost, seljacima pokušavao da objasnim nužnost borbe protiv fašizma. Čuo sam kad je jedan od seljaka rekao Blažu:

— Pusti čovjeka nek ide.

Kad mi je Blaž pregledavao dokumenta, predao je pušku jednom od seljaka. Taj mi je šapatom pokazao pravce Zagreb i Bosna i rekao da bježim. Primivši dokumente od Blaža, potrčao sam... Lovačka puška je opalila, ali suviše visoko. Bilo je 22 sata kad sam se našao u polju sam. Definitivno sam odlučio da idem prema Zagrebu. Zaobilaznim putevima u zoru sam stigao u blizinu sela Sv. Klara. Uputio sam se prema Savi sa namjerom da je preplivam i uđem u Zagreb. Mitraljeska pucnjava sa te strane odvratila me od te odluke. Krenuo sam prema glavnoj cesti koja vodi na most.

Bilo je šest i po kad sam ušao u brijačnicu braće Prašnjak, na desnoj obali Save. Nakon kraćeg razgovora tokom brijanja pokazalo se da je Slavek Prašnjak simpatizer naprednog pokreta. Rekao sam mu odakle dolazim i on mi je pomogao da odijelo, cipele i ostalo dovedem u normalno stanje, te se pokazao spreman da odnese poruku drugovima u Zagreb, kako bi mi nabavili potrebne papire za legalan ulazak preko mosta u grad. U zajedničkom razgovoru i kombiniranju, pokazalo se da on poznaje Franca Primužića, čiji je otac imao gostionu nedaleko od mosta i preko kojeg je Slavek bio povezan u jednoj simpatizerskoj grupi naselja Sava. Kad sam nakon nekoliko minuta ušao u gostionicu, Franc Primužić, kojeg sam kao skojevca poznavao iz srednjotehničke škole u Zagrebu, dežurao je u očevoj gostioni nadajući se da će neko od drugova iz Kerestinca naići.

Nakon, otprilike, dva sata Franc se vratio sa uniformom civilne zaštite[10] i legitimacijom Stjepana Mlinarića. Sliku u legitimaciji smo zamijenili mojom. Prašnjak je negdje posudio bicikl. Bilo je oko podne 16. jula, kada sam na biciklu, vojnički pozdravljen od ustaša — stražara na mostu, ušao u Zagreb. U Petrinjskoj ulici kod Ljube Šarića (skojevca i aktivnog organizatora širokog omladinskog fronta) drugovi su me već očekivali. Uvečer sam prešao u stan Kreše Rakića.[11] Ujutro sam Radi Vlkovu, organizacionom sekretaru Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku podnio izvještaj o mom doživljaju kroz

---

[10] »Civilna zaštita« bila je poluvojnička organizacija za brzo otklanjanje posljedica vazdušnog napada. Bila je formirana pred aprilsku fazu rata protiv Njemačke. Organizacija SKOJ-a u Zagrebu planski je uhvatila ključne pozicije u toj organizaciji. Franc Primužić je bio povezan sa tom organizacijom. Poginuo je u NOR-u.

[11] Krešo Rakić, diplomirani đak srednjotehničke škole u Zagrebu, član SKOJ-a od 1937. i KP od 1941. Bio je rukovodilac pet udarnih omladinskih grupa u Zagrebu. Strijeljan sa Stjepanom Mlinarićem novembra 1941. Narodni heroj.

akciju Kerestinec.[12] Mojmir Martin, član PK SKOJ-a, donio mi je pištolj i ja sam idućih nekoliko dana živio kao ilegalac u Zagrebu, da bi 21. jula izišao iz Zagreba i uključio se u tada formiranu prvu zagrebačku partizansku grupu u blizini Sesveta.

Na sličan način uhvatilo je vezu sa organizacijom i spasilo se još 14 drugova. Većina njih se odmah pridružila partizanskim grupama i odredima na terenu Hrvatske.

VANJSKE UDARNE GRUPE

Akciju za oslobođenje zatočenika iz logora Kerestinec planirali su Anton Rob, sekretar MK i Josip Kopinić, a da nisu o svemu izvještavali CK KPH. MK Zagreb uzeo je na sebe zadatak da formira udarne grupe za napad na logor. Formirana je grupa od 15 drugova, kojom je rukovodio Branko Malešević, član MK.[13] Grupa je trebalo da se u blizini Kerestinca poveže s grupom od oko 25 seljaka, simpatizera Partije, koji bi poslužili kao vodiči, a istovremeno donijeli i nešto oružja. Nakon oslobođenja zatvorenika trebalo je da se od nekih drugova iz grupe, zatvorenika i ovih seljaka simpatizera, formira 1. zagrebački partizanski odred. Grupa je uspostavila vezu sa nekim iz logora i dogovorili su se o svemu detaljno. Međutim, zbog nepoznavanja terena i pogrešne procjene o potrebnom vremenu da se po noći neprimjećeno dođe do logora, grupa je zakasnila. Isto tako grupa nije uspjela ni da uhvati vezu sa seljacima koji su imali da joj se pridruže, pa je ostala bez vodiča i s malo oružja (grupa je imala jednu ili dvije puške, oko 5 pištolja i nekoliko bombi).

Kad se grupa približila logoru, iznutra se već čulo puškaranje. I dok je grupa prilazila logoru s jugoistočne strane izgleda da su logoraši istovremeno izlazili iz logora na sjeverozapadnoj strani. Tako se nisu susreli. Pošto nije naišla na logoraše, grupa se zaustavila i u diskusiji došla do zaključka da logoraši nisu uspjeli da razoružaju stražare. Malešević je donio odluku da se grupa razdijeli i vrati u Zagreb, a da se nakon dva dana sastane u blizini sela Sv. Jelena (ova grupa trebalo je da obrazuje 1. diverzantsku zagrebačku grupu). Pri pokušaju da se vrate u Zagreb pali su u ruke ustaša mnogi iz grupe: Malešević je legitimisan i ranjen pri pokušaju bijega, pa je sutradan umro

---

[12] Sa Radom Vlkovim posjetio me je i jedan drug, za koga su mi kasnije rekli da je bio Rade Končar.

[13] U grupi su, pored ostalih, bili: Ljuba Faust, Andrija Muhek, Tibor Zelinko, Vlado Gluhak, jedan španski borac zvani Romano, još jedan španski borac i jedan pekar iz Zagreba, zvani Švabo.

u bolnici na Sv. duhu; Muhek, Bezjak, Zelinko i još jedan radnik dočekani su u zasjedi pri pokušaju da se plivanjem prebace preko Save i uhvaćeni su — Muhek je otjeran u logor, a ostala trojica su strijeljana. Ostali su se probili u Zagreb.

Istovremeno s ovom grupom MK je u napad na logor poslao još jednu grupu od 7 drugova, na čelu sa Ivanom Čulikom.[14] Ova je grupa bila bolje naoružana — imala je nekoliko pušaka, pištolja i bombi. Grupu je preko Save prevezao čamcem Stanko Oršić. Grupa je trebalo da u blizini Kerestinca stupi u vezu s Maleševićevom grupom i da joj se priključi. Međutim, kako nije bila navikla na noćna kretanja to je bila spriječena da stigne na vrijeme. Kad se približila Kerestincu, vidjela je u blizini logora na cesti dva kamiona (ovi su kamioni bili poslati iz Zagreba da se zatvorenici na njima prebace iz logora prema Kordunu ili Gorskom kotaru), za koje je pomislila da su ustaški i da je akcija propala. Na osnovu ovog zaključka grupa se povukla prema selu Sv. Nedelja, gdje je u jednom šumarku dočekala dan. Tu ih je primijetio jedan seljak i obavijestio žandarme, koji su grupu napali i ubili Katu Dumbović,[15] a ranjenog Karla Kovačića uhvatili i otpremili u logor. Sudbina ostalih drugova ostala je nepoznata.

ZAPIS PRED STRIJELJANJE

Drugovi koji su pali neprijatelju u ruke u borbama kod Stupničke šume i sela Obrež, kao i oni koji su tokom idućih nekoliko dana uhvaćeni po selima i na prilazima Zagrebu, bili su od ustaša zatvoreni u jednoj zajedničkoj sobi u podrumu zatvora u ulici Račkog, br. 9. u Zagrebu. Prema zapisu koji su ostavili na zidu zatvorske ćelije, bilo ih je ukupno 44. O tome kakvi su oni bili kao ljudi, borci i komunisti, govore riječi koje su ostavili na zidu zatvorske ćelije:

> U ovim prostorijama su proživjeli svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestinca, njih 44. Osudu o strijeljanju primili su svi uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda.

O strijeljanju ovih drugova iz Ministarstva unutrašnjih poslova NDH pod br. 10853 — 41 od 17. jula 1941. izdat je proglas:[16] »Kažnjen napadaj na stražu u Kerestincu — uhvaćeni komunisti osuđeni na smrt i strijeljani«. U oglasu se ne navodi broj niti imena strijeljanih.

---

[14] Osim njega u grupi su bili: Kata Dumbović, Đuro Šimunović, Karlo Kovačić i još trojica drugova.

[15] Proglašena je za narodnog heroja.

[16] Zbornik V/1, str. 257; izdanje VII.

Na osnovu izvršenih provjera može se kao sigurno uzeti da su u ovoj grupi strijeljanih bili i drugovi: August Cesarec, Pavao Markovac, Divko Budak, Ivan Krndelj, Jaroslav Hvala, Josip Horvat, Petar i Lavoslav Kazić, Valentin Šuh, Dušan Grković, Stjepan Jelić, Ljudevit i Hugo Kon, Aleksandar Turković, Juraj Bermanec, Henrik Telč i Osijas Izrael. Za preostalih 27 drugova ne može se tačno utvrditi identitet.

Logor Kerestinec je poslije ovih događaja rasformiran.

UZROCI NEUSPJEHA

Uzroci za ovako nepovoljan završetak akcije oslobođenja iz logora Kerestinec su višestrani.

Mislim da je od presudnog i odlučujućeg značaja bila činjenica da smo svi mi bili opsjenjeni obavještenjem da akcijom našeg oslobođenja rukovodi Kominterna. Upravo zato su razmišljanja i ocjene našeg položaja poslije oslobođenja iz logora nosile pečat nedvojbenog vjerovanja u neposrednu kontraofanzivu Crvene armije i brzi slom Hitlera u samoj Nemačkoj. Samo u svjetlu ovih činjenica mogu biti razumljive samoubilačke odluke o našem kretanju prema Zagrebu u malim grupicama i pojedinačno. Drugovi koji su cijenili situaciju na osnovu svojih motiva, ali ipak po izvjesnoj unutarnjoj logici (pojedinci iz travničke grupe zahtijevali su da se odmah ide prema Bosni), ostali su u manjini i, razumljivo kapitulirali pred argumentima da tako visoki međunarodni forum zna šta radi.

Bez iluzije o ulozi Kominterne u akciji oslobođenja iz logora, mi bismo, po prostom zakonu održanja svojih života, morali aktivno djelovati i probijati se na povoljnije terene. Konačno, za ovo je trebalo manje hrabrosti, nego li za odlazak u Zagreb, koji je kao osinjak bio pun ustaša i Nijemaca.

U drugom su planu, ali ne zato manje važne, slabosti u organizovanju napada na vanjsku stražu logora, neodlučnost, veza i slično. Tu je važan faktor i nepostojanje iskustva u ovakvim akcijama Partije.[17]

Bez obzira na sve subjektivne i objektivne prednosti i slabosti u tim odlučujućim časovima za ustanak u tom kraju, uključujući tu i sva naša naivna, ali plemenita vjerovanja, borba u logoru Kerestinec, kao i borbe kod sela Obrež i Stupničke

---

[17] Zbog nedovoljne organizovanosti i brzopletosti (CK KPH planirao je ovu akciju za 15/16. jul) oko organizovanja spasavanja zatvorenika iz logora Kerestinec, osuđeno je držanje i rad Mjesnog komiteta (koji je smijenjen), a naročito njegovog sekretara koji je isključen iz Partije.

šume predstavljaju prve partizanske, ustaničke borbe u Hrvatskoj. Snage angažovane u tim borbama u ljudstvu i oružju kako sa naše, tako i sa neprijateljske strane, s obzirom na mjesto i vrijeme, bile su značajne.

Šezdeset i osam aktivista Partije, do tada zatvoreni u koncentracionom logoru Kerestinec, tih dana su svjesno položili živote u temelje narodnooslobodilačke borbe i naše revolucije.[18]

---

[18] Prema približno provjerenim podacima to su bili:

Babić Franjo, kožarski radnik, Barkić-Dugonjić Ivan, metalski radnik, Basić Milan, student prava, Belinski Kuzman, metalski radnik, Bermanec Juraj, tekstilni radnik, Božac Ante, pekarski radnik, Božić Petar, drvodjeljski radnik, Budak Divko, privatni činovnik, Cesarec August, književnik i publicista, Čubelić Ivan, tipografski radnik, Dumbović Mato, krojački radnik, Dautović Tajib, kožarski radnik, Daskalović Milivoj, službenik, Dimitrijević Rastko, Đanešić Marijan, student medicine, Frdelja Slavko, zemljoradnik, Gavrančić Slavko, radnik u fabrici duhana, Grković Dušan, privatni činovnik, Heršak Josip, radnik, Hvala Jaroslav, student veterine, Horhat Josip, kožarski radnik, Humski Franjo, krojački radnik, Jelić Stjepan, zemljoradnik — kovač, Kazić Lavoslav, elektromehaničarski radnik, Kazić Petar, student tehnike, Kete Adolf, službenik, Kleščić Ivan, kožarski radnik, Korasić Petar, pekarski radnik, Krndelj Ivan, željezničar, Kević Jovan, student filozofije, Katan Isak, trgovački putnik, Koričan Lavoslav, ličilac, Kon Hugo, trgovački putnik, Kon Ljudevit, službenik, Kulenović Muhamed, akademski slikar, Lopandić Dimitrije, student EKVŠ, Markovac dr Pavao, kompozitor, Mrak Anton, metalski radnik, Pavlinek Franjo, kožarski radnik, Pavišić Zdravko, činovnik, Rendić Josip, student filozofije, Rado Ernest, privatni činovnik, Samardžić Dušan, privatni činovnik, Sauha Franjo, student tehnike, Stanimirović Mihailo, zemljoradnik, Sujoldžić Izet, kožarski radnik, Šeremet Stjepan, inženjer — asistent Teh. fakulteta u Zagrebu, Šiber Josip, drvodjeljski radnik, Šrajer Lavoslav, zemljoradnik — strojobravar, Šuh Valentin, kožarski radnik, Šiftar Ivan, metalski radnik, Šnetrepl Uri, privatni službenik, Tatalović Jovan, kožarski radnik, Tkalčević Slavko, kožarski radnik, Telč Henrik, bojadisarski radnik, Tomić Niko, student tehnike, Turković Aleksandar, službenik, Osias Izrael, trgovački putnik, Vlahek Stjepan, građevinski radnik, Vidatić Blaž, kožarski radnik, Vincek Albin, kožarski radnik, Vitasović Vladimir, profesor gimnazije, Vulelija Berislav, privatni činovnik, Perera Izidor, student tehnike, Singer Elijas, brijački radnik, Starešina Martin, radnik, Štajnerger Izrael i Žaja Andrija, drvodeljski radnik.

Četrnaest drugova je po oslobođenju iz logora uspjelo uhvatiti vezu sa pokretom i od njih je devet poginulo u NOB-u:

Božac Vlado, student tehnike, Begovac Hamdo, pekarski obrtnik, Brezovac Ćiril, tekstilni radnik, Horvat Lovro, krojački radnik, Lolić Abid, mesarski obrtnik, Obratil Aleksandar, tipografski radnik, Turković Josip, privatni službenik, Valjin Blaž, građevinski radnik i Vuković Todor, službenik.

Ostali su u životu:

Milinković Vinko, Dakić Dragutin, Frojndlih Emil, Glumac Slobodan i Komarica Zvonimir.

Od uhvaćenih drugova po oslobođenju iz logora, a koji su bili u zatvoru u ulici Račkoga u Zagrebu, danas su u životu: Kazić Ivan, službenik i Tahi Ivan, inženjer.

Zvonimir KOMARICA

SJEĆANJE NA DOGAĐAJE IZ USTANKA U BIHAĆKOM SREZU

Ustanak na terenu bihaćkog sreza izbio je kad i u drugim krajevima Bosanske krajine i Like, s tim što su prve borbe u tom kraju počele nekoliko dana poslije oslobođenja Drvara i njegove okoline. Ustankom su već od početka bila zahvaćena sva srpska sela bivše ripačke i lipske, a djelimično i bihaćke opštine (Grmuša i Grabež). Iako je ustanak u bihaćkom srezu sastavni dio ustanka koji je obuhvatio šire područje Bosanske krajine i Like, ipak, s obzirom na staje na terenu i pripreme koje su mu prethodile, on je imao neke specifičnosti. Te specifičnosti su se, prije svega, ogledale u obimu i drastičnosti nasilja koje je sprovodila ustaška vlast nad srpskim stanovništvom, kao i u ulozi mjesne (bihaćke) partijske organizacije u pripremi ustanka.

STANJE NA TERENU OD DOLASKA USTAŠKE VLASTI DO POČETKA PRVIH AKCIJA

Raspad bivše jugoslovenske vojske i stvaranje takozvane NDH bilo je popraćeno u bihaćkom srezu, kao i u ostalim krajevima, jačanjem ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, raspirivanjem šovinizma među Srbima, Hrvatima i muslimanima. Ustaški teror nad Srbima naročito se pooštrava poslije napada Njemačke na SSSR. Tih dana ustaške vlasti javno objavljuju, preko oglasa i plakata, da će za jednog ustašu biti ubijeno sto Srba ponavljajući time slične oglase Nijemaca za vrijeme prolaska njihovih trupa kroz taj kraj.

Krajem juna, tj. neposredno poslije napada Njemačke na SSSR, ustaške vlasti su pohapsile sve odrasle muškarce Srbe i Jevreje u Bihaću, dok su cjelokupno preostalo srpsko i jevrejsko stanovništvo prisilno iselile iz Bihaća u okolinu Bosan-

skog Petrovca i Kulen-Vakufa ne dozvolivši im da sobom ponesu ni najneophodnija sredstva za život. Istovremeno, ustaške vlasti su pohapsile po nekoliko, obično najuglednijih, seljaka iz gotovo svih srpskih sela u srezu kao taoce, dok su u julu pristupile masovnom hapšenju i odvođenju srpskih seljaka u Bihać, gdje su ih kasnije poubijale. To hapšenje ustaše su obično vršile na prevaru govoreći seljacima da idu na neke poljoprivredne radove ili na rad u Njemačku. Tako je krajem juna i početkom jula u prvom talasu hapšenja odvedeno iz svakog sela po 10 ljudi, dok su u toku jula, a naročito u drugoj polovini tog mjeseca, iz nekih sela, iz kojih im je to uspjelo, ustaše pohapsile i odvele, a zatim pobile gotovo ciljelo muško stanovništvo od 15 do 60 godina starosti. Tako su odvedeni i pobijeni skoro svi odrasli muškarci iz selâ: Pritoke, Bijelog Brda, Lohova, Lohovskih Brda, Založja i Grmuše. Sem toga, svi Srbi su odvedeni i pobijeni i iz mješovito nastanjenih sela, kao, na primjer, iz Ripča i drugih sela iz neposredne okoline Bihaća. Isto tako, velik broj seljaka odveden je i pobijen iz sela Račića, Gorijevca, Kliševića i Čovke, dok je najmanji broj stradao u selu Hrgaru, Grabežu, Lipi, Teočaku i Doljanima, i to zbog toga što su ta sela bila zabačenija, naslonjena na šumom obrasle predjele planine Grmeč, kao i zbog toga što su se seljaci iz tih sela, poslije prvog talasa hapšenja, počeli sklanjati u okolne šume i izbjegavati organe ustaške vlasti. Istina, mnogi seljaci nisu mogli shvatiti niti pretpostaviti da bi mogli biti ubijeni iz jednostavnog razloga što su Srbi, tj. da postoji takva zločinačka vlast koja je u stanju da nemilosrdno bez ikakve posebne krivice ubija nevine ljude. Bilo je i takvih koji nisu htjeli vjerovati upozorenjima svojih poznanika — muslimana ili Hrvata — da se sklanjaju i bježe u šumu.

Čak i u vrijeme kada se o ustanku počelo otvoreno govoriti i kada su u tom pravcu preduzimane neke mjere, bilo je seljaka koje je bilo teško odvratiti od namjere da se sami prijave ustaškim vlastima. Takav jedan slučaj iz sela Teočaka ostao mi je i do danas u živom sjećanju. Bilo je to u drugoj polovini jula. Na jednom sastanku u toku diskusije o ustanku, u kojoj je učestvovao veliki broj seljaka iz tog sela, jedna drupa (5—6) seljaka — inače poštenih ljudi, koji su se kasnije u ustanku dobro držali, a koji u tom trenutku nisu vjerovali u mogućnost ustanka, niti u to da ustaše ubijaju sve Srbe — bila je odlučila da se prijavi ustaškoj vlasti i da joj izrazi svoju lojalnost. Nastojanja prisutnih, u prvom redu odlučnijih i mlađih ljudi, koji su bili riješeni da se bore, dovela su do pristanka te grupe da pričekaju nekoliko dana, dok se ne vidi kako će se događaji razvijati. U međuvremenu je došlo do

ustanka i tako su ti seljaci izbjegli sigurnu smrt od ustaškog noža.

Računa se da je u Bihaću (pretežno na Garevicama, u neposrednoj blizini Bihaća) pred i na početku ustanka, ubijeno oko 12 hiljada Srba, od kojih je veći broj bio iz bihaćkog sreza. Sprovođenje takvog strašnog terora, koji je značio neposredan pokušaj fizičkog istrebljenja srpskog stanovništva, stvorilo je takvo raspoloženje iz kojeg je svakog časa mogao buknuti ustanak. Masovno proganjanje i ubijanje Srba u Bihaću, a djelimično i u drugim selima, raspirilo je do velikih razmjera mržnju većeg dijela srpskog stanovništva prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu. Oštrica te mržnje bila je uperena kod većine srpskih seljaka protiv svih Hrvata i muslimana. Na taj način bila je velika opasnost da se ustanak pretvori u osvetu, koja bi, u stvari, značila bratoubilačku borbu.

Što se tiče hrvatskih i muslimanskih masa, može se reći da su one, poslije dolaska njemačkih trupa i stvaranja NDH znatnim dijelom, naročito u selima, nasjele okupatorskoj i ustaškoj propagandi. Pod uticajem još odranije stvorenog šovinizma, mnogi od njih su u početku tolerisali, pa čak i odobravali, odnos ustaške vlasti prema Srbima. Međutim, treba istaći da je od samog početka ustaške vladavine veliki broj i onih Hrvata i muslimana, koji su inače blagonaklono očekivali svaku promjenu, pa i dolazak ustaške vlasti, počeo da se ograđuje od ustaške politike, a izvjestan broj ljudi i da im daje otpor čim su vidjeli kakvim se sve metodama i sredstvima služe ustaše, štaviše ogromna većina hrvatskog i muslimanskog stanovništva nije se slagala sa proganjanjem i ubijanjem Srba, dok je mali broj bio zagriženih šovinista koji su stupiti u ustaške formacije i postali ubice i koljači. Takvih je iz svakog sela bilo po nekoliko, dok su ostali bili pasivni, ili protiv ustaške vlasti. Tako, na primjer, u Ripču, među 5—6 ustaških zločinaca naročito su se isticali dvojica ili trojica iz porodice Mujića. Ostali Ripčani većinom su se pasivno odnosili prema ustaškoj vlasti, a bilo je i naprednih omladinaca koji su joj se, koliko su tada mogli, i suprotstavljali. Za masovni pokolj Srba u Bihaću bila je dovedena specijalna grupa ustaša koljača iz Hercegovine, koja je, zajedno sa mjesnim zlikovcima, vrlo revnosno izvršavala zadatke ustaške strahovlade.

Raspoloženje hrvatskog i muslimanskog stanovništva postepeno se sve više okretalo protiv ustaške vlasti, kako zbog zločina protiv Srba i Jevreja (koje ogromna većina nije mogla da shvati), tako i usled jačanja terora nad naprednim Hrvatima i muslimanima, a u prvom redu nad komunistima, a

zatim i nad svim onima koji su počeli da izražavaju svoje neslaganje sa namjerama i postupcima ustaških vlasti.

U Bihaću je neposredno pred rat, pa razumije se i poslije dolaska ustaške vlasti, postojala relativno brojna partijska organijzacija. Ta organizcija je imala, na osnovu primljenih direktiva od višeg rukovodstva, već u junu jasnu orijentaciju i određene stavove o pripremanju oružane oslobodilačke borbe. To mi je bilo poznato — iako tada nisam bio član KPJ — iz razgovora sa Hasanom Ibrahimpašićem Begom[1] i Stipom Butorcem Šefom, tadašnjim članovima te partijske organizacije, na jednom sastanku koji je održan 23. juna 1941. godine u Bihaću. Tom prilikom drugovi su me upoznali sa situacijom i stavovima Partije u vezi sa pripremama za ustanak. Koliko se sjećam bilo je riječi o prikupljanju i sakrivanju oružja, o organizovanju grupa seljaka koji su spremni za borbu, o pripremanju uslova za izlazak komunista iz Bihaća u šumu radi organizovanja odreda i rukovođenja borbom i sl. Ali to se nije ostvarilo iz više razloga. Prije svega, naglo pooštreni teror ustaša neposredno poslije napada Njemačke na SSSR doveo je do skoro potpunog razbijanja i obezglavljenosti bihaćke partijske organizacije. Ustaške vlasti su zahvaljujući nebudnosti i neopreznosti bihaćkih komunista uspjele da krajem juna odnosno početkom jula pohapse i pobiju sve komuniste Srbe, dok su ostale komuniste također pohapsile i podvrgle ih takvom teroru i proganjanju da je partijski rad praktički prestao za duže vrijeme. Osim toga, u selima bihaćkog sreza nije ni bilo partijske organizacije, a na teritoriji lipske i ripačke opštine u kojima je najprije došlo do ustanka, pred sam ustanak, kao i na njegovom početku, nije bilo ni jednog člana Partije. Na tom terenu bila su samo dva skojevca, dok je jedan radnik sa unske pruge u Loskinu izjavio da je član Partije, iako je vjerovatnije da je bio samo simpatizer. Otuda partijska organizacija Bihaća nije imala neposrednog uticaja na organizaciju i pripremu ustanka u tom kraju. Međutim, što je politički uticaj Partije na narod u bihaćkom srezu postojao i što je to imalo veliki značaj — to je, uglavnom, bila posljedica ranijeg rada bihaćke partijske organizacije. Taj uticaj je naročito došao do izražaja u kasnijem razvoju NOR. Zbog toga znatan broj Hrvata i muslimana odlazi u partizane već krajem 1941. godine. Uticaj Partije naročito na omladinu bio je osjetan i u Ripču tako da je već na samom početku ustanka izvjestan broj seljaka, prvenstveno omladinaca muslimana, aktivno radio za ustanak, dok je 1942. godine veliki

---

[1] Poginuo u VI neprijateljskoj ofanzivi.

broj omladinaca (i nekoliko omladinki muslimanki) otišao u partizane.

Uticaj Partije u srpskim selima ripačke i lipske opštine bio je mali, ali je ipak postojao i bio od značaja za ustanak. To je bio rezultat rada partijske organizacije među radnicima na unskoj pruzi na kojoj je neposredno uoči rata radio znatan broj seljaka iz pomenute dvije opštine. Uticaj Partije u pojedinim selima lipske opštine ostvarivan je pred rat i preko zadružnog pokreta i preko narodnih čitaonica i biblioteka. U toj propagandnoj aktivnosti se naročito isticao napredni student iz Teočaka Đukan Balaban. Osim toga, znatan broj seljaka iz tih opština odlazio je na radove u razne krajeve naše zemlje, pa je među njima bilo i takvih koji su učestvovali u radničkim štrajkovima i dolazili u dodir sa naprednim radnicima.

NEPOSREDNE PRIPREME ZA USTANAK I POČETAK PRVIH AKCIJA

Pošto je postalo jasno da ustaška vlast nastoji da fizički istrijebi srpsko stanovništvo, ustaničko raspoloženje zahvatilo je sva srpska sela. Bilo je, istina, i tada pojedinaca koji su govorili da je borba golorukog naroda protiv »države« nemoguća, da treba tražiti neki drugi izlaz i sl., ali takvih je bilo vrlo malo, dok je ogromna većina srpskih seljaka vidjela jedinu mogućnost svog opstanka — u ustanku, u oružanoj borbi protiv ustaške vlasti.

Pripreme ustanka na nekoliko dana prije početka oružanih akcija su se svodile na sastajanje i dogovaranje seljaka, na prikupljanje i pripremanje oružja i sl. Spremnost za borbu naročito je porasla poslije vijesti o ustanku u Drvaru i okolini. Ali većina seljaka je mogućnost ustanka u svom selu, opštini, pa i srezu, vezivala za ustanak na širem području. Zbog toga su se vijesti o oslobođenju Drvara vrlo brzo širile, a njihov rezultat bio je zahtjev smjelijih i odlučnijih ljudi da se odmah krene u borbu. Dan prije početka oružane borbe u selima ripačke i lipske opštine počele su akcije u selima krupskog sreza, kao i u Lici, oko D. Lapca. Njihovi pucnji mogli su se čuti i u nekim selima bihaćkog sreza. To je pokrenulo seljake iz sela Hrgara, Doljana, Gorijevca, Lipe, Teočaka i drugih da i sami krenu u akcije, iako nisu bile izvršene ni najneophodnije pripreme.

Prva akcija u bihaćkom srezu bila je 30. jula na Ripačkom klancu. Tu je porušeno nekoliko telefonskih stubova, a na jednom mjestu i cesta. Odatle, kao i sa Hrgorskih strana,

ispaljeno je nekoliko metaka iz pušaka na selo Ripač koje je već tada bilo vojno uporište ustaške vlasti. Iste noći, eksplozijama dinamita po okolnim brdima, oglašen je početak ustanka. U toj akciji učestvovalo je nekoliko seljaka iz Lipe, Gorijevca, Račića i Hrgara, od kojih je njih pet-šest imalo vojničke puške. To, u stvari, i nije bila prava akcija, jer sukoba nije ni bilo, ali je to bio početak aktivnog otpora, pa je u tome i značaj tog događaja.

1. avgusta, pred zoru, ustanici iz sela Lipe i Teočaka napali su i likvidirali žandarmerijsku stanicu u Lipi (Begovcu), sjedištu opštine. U toj akciji učestvovalo je oko 300 seljaka, od kojih je oko 10 imalo vojničke puške, nekoliko ih je bilo sa lovačkim puškama i kremenjačama, dok su svi ostali bili »roguljaši«. Žandarmi i policajci, uplašeni od velike graje i vike koju su ustanici digli, razbježali su se i ne stupivši u borbu.

Narednog dana je grupa ustanika iz Teočaka i Lipe napala automobil koji je išao iz Bosanskog Petrovca prema Bihaću, a u kojem su se nalazila tri ustaška agenta i dvije žene Jevrejke iz Bihaća. Jedan ustaša je ubijen, a dvojica su pobjegla do sela Doljani gdje su uhvaćeni i ubijeni. Pomenute Jevrejke ostale su u selu Lipi oko mjesec dana, a zatim, po vlastitoj želji, otišle u Bihać.

Drugog avgusta je jedan odred sa oko 20 naoružanih boraca iz Drvara stigao u selo Gorijevac. Pod zaštitom tog odreda nekoliko časova je rušena cesta na Ripačkom klancu. Za to vrijeme došlo je do puškaranja između tog odreda i ustaša u Ripču. Ali do neposrednog sukoba nije došlo, jer ustaše nisu kretale iz Ripča. Taj odred se istog dana vratio u petrovački srez, što je bilo utoliko značajnije što je taj odred kao dobro naoružan, za tadašnje prilike, povoljno uticao na podizanje samopouzdanja i morala kod ustanika okolnih sela. Osim toga, sama činjenica da je došao iz Drvara, dakle iz mjesta u kome je najprije došlo do ustanka, značila je u moralnom pogledu veoma mnogo.

Istog dana pred veče, poslije odlaska pomenutog odreda, oko 50 ustaša iz Ripča izbilo je na Ripački klanac radi obezbjeđenja opravke ceste. Tom prilikom ustaše su u neposrednoj blizini pobile nekoliko žena i djece i zapalile nekoliko kuća.

Poslije tih prvih akcija došlo je do niza manjih akcija, naročito na cesti Bihać — Petrovac. Oružane akcije uzimaju maha i pod uticajem vijesti o uspjesima ustanika u drugim mjestima. Sam način ustaških intervencija, u početku je pogodovao uspješnom izvođenju ustaničkih akcija. Ustaše su, na-

ime, počele da intervenišu iz Bihaća preko Ripča. U početku je, u borbu protiv ustanika, išlo 30—50 ustaša na kamionima. A ustanici su ih dočekivali iz zasjeda, najčešće u selu Gorijevcu ili u zaseoku Drbovsko, i — uništavali. Tako je već u prvoj polovini avgusta, na cesti od Ripča do Lipe, uništeno nekoliko kamiona, ranjeno ili pobijeno nekoliko desetina ustaša. U tim akcijama učestvovali su ustanici iz svih okolnih sela.

Svoj bijes, zbog pretrpljenih gubitaka, ustaše su iskaljivale na nezaštićenom stanovništvu. Tako je, na primjer, jedan veći odred ustaša, prilikom borbe u prvoj polovini avgusta u selu Gorijevcu, popalio gotovo cijelo selo i pobio oko 60 žena, djece i staraca.

Pored tih akcija ustanici su upadali noću u neposrednu blizinu neprijateljevih uporišta i unosili paniku i nesigurnost u njihove redove. Tih dana su, na primjer, ustanici iz sela Vrtoča, Lipe i Teočaka, između sela Vrtoče i sela Teočaka zaplijenili top — haubicu 100 mm. Tom prilikom je zaplijenjeno i nekoliko pušaka. Top je poslije dva-tri dana iskorišten prilikom likvidacije neprijateljevog uporišta u selu Krnjeuši. Kasnije je taj top odvučen na Oštrelj, odakle je uspješno dejstvovao po neprijatelju u Bosanskom Petrovcu, što je imalo veliko moralno dejstvo na ustanike u bihaćko-petrovačkom kraju.

ORGANIZACIJA I RAZVOJ USTANKA DO SEPTEMBRA

Na početku ustanka, tj. u vrijeme prvih akcija, i vojna i svaka druga organizacija ustanika bila je prilično slaba. Vojne jedinice su organizovane posebno u svakom selu. U stvari, svi odrasli seljaci, bilo da su imali puške ili rogulje, osjećali su se ustanicima, borcima i u svakom selu su sačinjavali »odred«.[2] Komandira odreda u svakom selu birao je narod, odnosno svi odrasli muškarci koji su imali pušku ili rogulje. Za komandire su birani najotresitiji seljaci, obično oni koji su posjedovali izvjesne vojničke sposobnosti, ispoljene u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, ili oni koji su pokazali posebnu hrabrost i spremnost za borbu protiv ustaša. Istina, u početku je bilo mnogo lutanja oko organizacije ustanka. Tako su u nekim selima najuglednije seljake birali kao neke starješine ustanka,

[2] Takav naziv se vrlo brzo udomaćio, ali su »odredima« davani razni atributi. Jedni su ih nazvali komunistički, drugi, pak, revolucionarni, zatim, narodni, četnički i sl. Međutim, pod uticajima naziva u okolini Drvara, grupe ustanika počinju sve češće, u toku avgusta, da se nazivaju narodnooslobodilačkim ili gerilskim odredima.

koji su istovremeno bili i vojni komandiri. Tako su, na primjer, u selu Lipi — Đuran Krljić, u selu Teočaku — Dušan Balaban, u Doljanima — Mićo Lakić, u Račiću — Rade Grbić itd., bili starješine sela i komandiri. U selu Hrgaru, bio je za vrlo kratko vrijeme izabran odbor za rukovođenje ustankom sa Vidom Zorićem na čelu. Međutim, čim su počele prve akcije, do izražaja dolaze vojnički sposobni ljudi koje ustanici biraju za svoje komandire odreda. Ti odredi, iako u početku nedovoljno organizovani, bili su jedina vojnička i politička vlast u svim selima sve do kraja 1941. godine.

Za prve komandire seoskih odreda, koji su na tim dužnostima ostali do kraja 1941. godine, bili su izabrani ovi drugovi: u Hrgaru — Jovo Ševo[3], u Lipi — Sajo Grbić[4], u Teočaku — Gojko Došević[5], u Doljanima — Rade Blanuša[6] i u Račiću — Đuro Vunjak[7]. Odred u Račiću je sačinjavala manja grupa ustanika, s obzirom na to da je priličan broj seljaka iz tog sela izbjegao u druga sela. Taj odred se u toku 1941. godine nije razvio u partizanski vod, kao što je bio slučaj s ostalim odredima, već se njegova naoružana grupa, krajem 1941. godine, pripojila Lipskom vodu. U ostalim selima, pak, prije svega u onim selima koja su seljaci morali djelimično ili potpuno da napuste, nisu ni formirani odredi, već su seljaci iz tih prišli u odrede najbližih sela. Osim toga, u takvim selima, pa i u pojedinim zaseocima u kojima su bili organizovani odredi, bilo je grupica slabije naoružanih, koje nisu priznavale nikakve organizacije ni vlasti, a koje su sebe proglašavale odredima, ili su se priključivale čas jednom, čas drugom odredu. Takav je slučaj bio, na primjer, u selu Hrgaru u kome se jedna manja grupa izdvojila i kao takva postojala gotovo do kraja 1941. godine. Grupa ustanika u selu Grabežu povremeno je sarađivala sa odredom u Radiću (srez Bos. Krupa), a povremeno sa odredom u Hrgaru. Rascjepkanost ustanika bila je uslovljena ne samo težnjom svakog sela već i zaseoka da svojim snagama zaštiti selo (odnosno zaseok) od ustaša. Tako se dio ustanika i iz sela Lipa bio priključio odredima u Oraškom brdu i Čovci sve dok je Kulen-Vakuf postojao kao ustaško uporište.

O vojničkoj disciplini — u pravom smislu riječi u prvim odredima teško se može govoriti, ali su svi oni koji su bili u odredu pokazivali spremnost da se bore. Povezanost među odredima, kao i objedinjenost akcija, bila je vrlo slaba. U sva-

---

[3] Sada penzioner u s. Ripču.
[4] Sada pukovnik JNA
[5] Poginuo 1942. godine kao komandir Bihaćke čete.
[6] Poginuo 1942. godine kao politički komesar Bihaćke čete.
[7] Sada penzioner u s. Ripču.

kom selu bili su ustanovljeni takozvani logori — mjesta u kojima su se ustanici prikupljali i odakle su odlazili na položaje. Svaki ustanik brinuo se sam za ishranu, dok je u logorima djelimično bila organizovana i kolektivna ishrana. Sve vatreno oružje, uključujući tu i stare puške »kremenjače«, nosili su najhrabriji ustanici. Vrijednost svake vojničke puške bila je veoma cijenjena. Prvih dana ustanka proradile su i prve ustaničke radionice, koje su, iako primitivne i sa vrlo oskudnim sredstvima, izrađivale neku vrstu oružja, koje je i te kako korisno poslužilo u prvim danima ustanka. U kovačkoj radionici u Loskunu, na primjer, izrađivane su bombe od dijelova cijevi, koje su se palile pomoću korde, a isto tako i neka vrsta topa, što je, u stvari, bila odeblja cijev, udešena tako da se iz nje može pucati pomoću kapisle. Ti topovi su punjeni gvožđem, pa i kamenjem. Nekoliko takvih topova izrađeno je za ličke ustanike, a jedan je Hrgarski odred uspješno upotrebljavao u borbi protiv ustaša. Taj top je, inače, imao jak pucanj i proizvodio je, prilikom opaljenja, prodoran zvuk, što je unosilo paniku među ustašama. Kada je počeo ustanak, na cijelom bihaćkom srezu bilo je oko 30 vojničkih pušaka.

Desetak dana poslije početka prvih akcija, neka sela kao, Doljani, Lipa, Teočak i dr. bila su slobodna i ustanici tih sela se orijentišu, dijelom prema Kulen-Vakufu, a dijelom prema Ripču, odnosno Bihaću. To dovodi do izvjesnog grupisanja seoskih odreda, kao i do njihove saradnje i sadejstva u izvođenju akcija. Osim toga, napuštanjem svoga sela i prelaskom u druga, makar i susjedna sela, u nekim odredima su izostali »roguljaši« i nenaoružane mase koji su im često više bili na smetnji nego od koristi. To je bio osjetan korak naprijed u vojnoorganizacionom pogledu. Odredi su počeli, koliko — toliko, da liče na organizovane vojne jedinice. Na poboljšanje organizacionog stanja odreda uticala je, do izvjesne mjere, i organizacija odreda oko Drvara i pojedinih mjesta oko Bosanskog Petrovca, koji su, inače, bili mnogo bolje organizovani. Kad su »roguljaši« prestali da budu u stalnom sastavu odreda (»roguljaši« su se i dalje prikupljali prilikom napada na neko neprijateljsko uporište), naoružani borci u odredima nisu neprekidno bili na položajima, niti su išli u svaku akciju. Naime, slabost organizacije ogledala se i u postojanju smjene, preko koje je došla do izražaja težnja seljaka da se borbom podjednako opterete svi zdravi i sposobni ljudi. Zapravo smjenu nije niko posebno uveo, već se spontano pojavila, i to u svim odredima. A sastojala se u tome što je borac davao svoju pušku jednom od seljaka iz svog sela koji je dolazio u odred samo na nekoliko dana. Smjena je bila uslovljena i neorganizovanošću

snabdijevanja, pa su članovi porodice donosili borcima hranu i druge potrebne stvari. U prvom mjesecu ustanka smjena je bila masovna pojava, da bi postepeno sve više jenjavala, ali je, ipak, ostala skoro do formiranja čete. Bilo je, međutim, mnogo boraca koji nikad nisu prihvatili smjenu, jer nisu željeli da se, makar i za nekoliko dana, rastaju od oružja.

U toku avgusta gerilski odredi su imali više sukoba sa ustašama. Većina tih akcija odigravala se u s. Gorijevcu i na Hrgaru, kao i oko Kulen-Vakufa. U borbama protiv ustaša oko Kulen-Vakufa i u selu Gorijevcu učestvovali su i neki gerilski odredi iz ličkih sela, kao i iz nekih sela petrovačkog sreza. U jednoj takvoj borbi, u s. Gorijevcu, u drugoj polovini avgusta, natjerana je u bjekstvo jedna bojna domobrana i manje snage ustaša. Tom prilikom neprijatelj je imao nekoliko mrtvih vojnika i zaplenjeno je nešto oružja. A to je, u stvari, i prva veća borba koja je bila uspješna zahvaljujući koordinaciji i sadejstvu između više naših odreda. Ali uspjeh bi bio znatno veći da je postojalo i jedinstveno komandovanje.

Videći da pri upotrebi manjih snaga trpe gubitke i da pri tome ne postižu nikakve rezultate, ustaške vlasti su pokrenule jače vojne snage iz Bihaća radi ugušivanja ustanka i »čišćenja« teritorije između Bihaća i Petrovca. Krajem avgusta ustaške vlasti su preduzele napad snagama oko jednog puka domobrana, i to preko Hrgara i Gorijevca, u pravcu Bosanskog Petrovca. Nakon dosta žilavog otpora naših odreda, neprijateljske snage su, uz podršku artiljerije, uspjele da prodru preko oslobođenih sela. Toga puta neprijateljski vojnici nisu palili sela niti ubijali narod, već su pokušavali da odvrate narod od ustanka pozivajući ga na povratak kućama, uz obećanje bezbjednosti i sl. Da bi spriječili dalji razvoj ustanka, ustaške vojne vlasti postavile su na nekoliko mjesta duž ceste Bihać — Petrovac vojne posade, jačine od jedne do dvije čete vojnika. Takve posade neprijatelj je postavio u Gorijevcu, Dubovsku, Lipi, Vrtoču i Čovci.

Uslijed prodora neprijateljeve vojske, a zatim uslijed obećanja i poziva ustaških vlasti da se narod vraća svojim kućama, došlo je do izvjesnog kolebanja, pa čak i do prestanka akcija za nekoliko dana. Međutim, do predaje oružja nije nigdje došlo. Bilo je, pojava da su pojedini borci išli u Bihać i Ripač da bi »izvidili kako stoje stvari«. No, borbe protiv ustaške vojske se ubrzo obnavljaju, i to sa još većom žestinom. U napadima na neprijateljske posade u Vrtoču i Čovci učestvovali su i gerilski odredi iz Lipe i Teočaka. Te posade bile su razbijene od gerilskih odreda iz okoline Bos. Petrovca, poslije čega

je neprijatelj povukao i druge posade koje su se nalazile na cesti Bihać — Petrovac.

Odredi iz okoline Bos. Petrovca, iz Lipe, Teočaka i Doljana, u saradnji sa ustaničkim odredima iz Like, napali su, početkom septembra, na Kulen-Vakuf i sela Čukove, Orašac i Klisu. To je bila, za one prilike, zamašnija akcija, u kojoj je, pored izvjesnog broja mjesnih zlikovaca, nastradao i znatan broj nevinih seljaka muslimana iz tih mjesta. Ali to se tada nije moglo spriječiti, s obzirom na razjarenu masu seljaka.

No, bez obzira na negativne strane i štetne političke posljedice nekih postupaka, kojih je u toj akciji bilo, ona je, ipak u vojničkom pogledu bila uspješna. Takvi uspjesi učvršćivali su uvjerenje u potrebu dalje borbe protiv NDH.

DOLAZAK SLAVKA RODIĆA U BIHAĆKI SREZ I POČETAK VOJNO-POLITIČKOG SREĐIVANJA I UČVRŠĆIVANJA USTANIČKIH JEDINICA

Poslije likvidacije neprijateljskog uporišta u Kulen-Vakufu bila je oslobođena prilično velika teritorija. Nekoliko odreda iz okoline Bosanskog Petrovca i Like, koji su dejstvovali oko Kulen-Vakufa, kao i svi odredi iz bihaćkog sreza orijentisali su se prema s. Ripču i prikupili se u selima Gorijevac i Hrgar. To je uslovilo i prve pokušaje organizovanja zajedničkog dejstva i objedinjenog komandovanja nad više seoskih odreda bihaćkog i bosansko-petrovačkog sreza.

U to vrijeme, tj. početkom septembra, došao je Slavko Rodić[8] u ustanička sela bihaćkog sreza. Odmah poslije dolaska on razvija aktivan politički rad u odredima oslanjajući se na pojedine napredne omladince i simpatizere Partije. On preduzima niz vojničkih mjera radi objedinjavanja rukovođenja i komandovanja odredima, koji su se poslije oslobođenja Kulen-Vakufa prikupili u selima Gorijevac i Hrgar. Tako je bilo stvoreno operativno rukovodstvo u koje su ušli Slavko Rodić i Nikola Karanović.[9] Ovo rukovodstvo je imalo zadatak da koordinira i usklađuje dejstva svih odreda koji su se nalazili u Hrgaru i Gorijevcu. To rukovodstvo, međutim, nije imalo stvarnu vojničku vlast, već više savjetodavnu ali je ipak uspjelo da utiče na rad odreda. To je postignuto u prvom redu zahvaljujući ugledu koji je Slavko Rodić stekao ubrzo po dolasku. Isti slučaj je bio i sa Nikolom Karanovićem, koji je tada bio

---

[8] Umro poslije rata, kao general JNA.

[9] Danas general JNA.

komandir jednog odreda iz sela između Kulen-Vakufa i Bosanskog Petrovca. Karanovićev odred je bio tada najbolje naoružan i najdisciplinovaniji. To je doprinijelo što se, u uslovima tadašnje vojničke rascjepkanosti, rad tog rukovodstva ipak dosta osjećao i što je, zahvaljujući tome, u toku septembra postignuto nekoliko zapaženih uspjeha u borbama protiv jačih ustaških snaga oko sela Ripča.

U istom periodu postignuti su i izvjesni uspjesi u političkom radu u odredima. Početni uspjesi se osjećaju u razbijanju šovinizma u odredima. U tom pogledu od velikog značaja je bilo učešće jednog odreda iz Like, koji je bio sastavljen skoro samo od Hrvata iz Dalmacije. Sem toga, Slavko Rodić je uspio da u nekim odredima uspostavi dužnost političkog radnika (neka vrsta političkog delegata), koji su u odredima, po njegovim uputstvima, djelovali politički. To su bili politički najnapredniji ljudi — skojevci ili stari simpatizeri Partije.

U odnosu na ranije stanje, u odredima bihaćkog sreza postignuti su osjetni vojnički i politički uspjesi. Može se reći da je tada stvorena osnova kasnijem vojničkom i političkom učvršćenju ustanika u ovom srezu. Tada se već osjećao ne samo uticaj Partije već je to zapravo bio početak partijskog rukovođenja ustankom u bihaćkom srezu.

Krajem septembra neprijatelj je iz Bihaća ponovo preduzeo napad na oslobođenu teritoriju. Sa nekoliko hiljada domobrana i ustaša neprijatelj je uspio da prodre prema Petrovcu i Kulen-Vakufu paleći i pljačkajući sva usputna sela. Međutim, ovog puta nije bilo nikakvog kolebanja u odredima, već su borci tih odreda napadali neprijatelja sa svih strana naneseći mu osjetne gubitke. U tim napadima bilo je veoma zapaženih uspjeha, koji su povoljno uticali na moral odreda i naroda. Takav jedan uspjeh, na primjer, koji je veoma povoljno odjeknuo i u odredima i u narodu, postignut je kod sela Čovke, gdje je uništen štab jednog neprijateljskog puka, koji je iz Kulen-Vakufa prodirao ka D. Lapcu. Tom prilikom pobijeno je oko 15 neprijateljevih oficira i podoficira među kojima i komandant puka. Napad na taj neprijateljev štab izveo je jedan lički odred, pod komandom Đoke Jovanića. U toj akciji učestvovao je i odred Nikole Karanovića, kao i još neki seoski odredi. Neprijatelj se preko D. Lapca i Nebljusa povukao u Bihać, ali je pri tome, tako reći bio desetkovan. U toku tog zamašnijeg napada neprijatelja na oslobođenu teritoriju, on nije postigao gotovo nikakve uspjehe, dok su naši odredi u tim borbama još više ojačali.

NAPAD NA SELO RIPAČ I REORGANIZACIJA USTANKA U BIHAĆKOM SREZU

Još nisu bile ni prestale borbe sa neprijateljskim snagama, koje su od Kulen-Vakufa prodirale ka D. Lapcu i Nebljusima, a već je, pod rukovodstvom Slavka Rodića, organizovan i izveden napad na neprijateljevo uporište u Ripču. To je u to vrijeme bila najveća akcija ne samo u bihaćkom srezu već i na širem području.

Nakon prodora jačih neprijateljevih snaga iz Bihaća ka Bosanskom Petrovcu i Kulen-Vakufu, posada u Ripču je brojala oko 250 domobrana i ustaša. Računajući na to da će budnost neprijatelja u Ripču biti slabija i da on neće očekivati napad u vrijeme kad su njegove snage prodirale kroz oslobođenu teritoriju, Slavko Rodić je, u sporazumu sa komandirima odreda iz bihaćkog sreza, donio odluku da se napadne i likvidira neprijateljeva posada u Ripču. U toku priprema za napad došla su i dva odreda iz petrovačkog sreza — Vođenički i Risovačko-krnjeuški — koji su u pogledu naoružanja bili nešto jači od ostalih odreda. Svi odredi su već imali dvomjesečno borbeno iskustvo. U napadu na Ripač učestvovalo je oko 80 boraca koji su bili naoružani vojničkim puškama i sa četiri-pet puškomitraljeza, dok je oko 20 boraca imalo različno drugo vatreno oružje — lovačke puške, »kremenjače« i sl. Broj roguljaša iz okolnih sela bio je znatno veći.

Napad je izveden 7. oktobra, u zoru. Svaki odred je dobio precizan zadatak. Napad je počeo na Ripačkom klancu gdje je neprijatelj imao ojačano borbeno osiguranje, a, zatim, poslije dva-tri minuta, on je počeo sa svih drugih pravaca. Postignuto je potpuno iznenađenje. Poslije jednog časa Ripač je bio slobodan. Ali pošto nije bilo mogućnosti da se Ripač zadrži, on je spaljen, jer bi ga ustaše i dalje koristile za uporište.

U toj akciji naši odredi su zaplijenili četiri mitraljeza i 10 puškomitraljeza, oko 50 pušaka, veću količinu municije i drugog materijala. Sem toga, izbačeno je iz stroja oko 50 neprijateljevih vojnika.

Uspjeh napada na Ripač imao je veliki vojnički i politički značaj za ustanak u bihaćkom srezu. Taj uspjeh je unio paniku među ustaše u Bihaću, što nije bilo mogućno potpuno iskoristiti, jer naši odredi još nisu bili pripremljeni ni organizacijski ni politički za napad na Bihać.

Značaj te akcije bio je višestruk. Ona je pokazala, prije svega, da se veći uspjesi mogu postići jedino putem jedinstvenog komandovanja sa više odreda, zatim je ukazana na kori-

snost noćnih borbi, na značaj iznenađenja, na potrebu posjedovanja dobrih obavještenja i tačnih podataka o jačini i rasporedu neprijateljeve posade, na važnost pravilne procjene situcije i davanja jasnih zadataka jedinicama, itd.

Prilikom tog napada naši gubici su bili mali — 1 poginuo i oko 10 ranjeno. Poginuo je borac Đurađ Mihajlović iz sela Hrgara, koji je bio prvi puškomitraljezac u bihaćkom srezu, jedan od najhrabrijih boraca u ustanku.

U napadu na Ripač učestvovala su četiri naša odreda — iz Hrgara, Lipe, Teočaka i Doljana. Prije napada odredi su imali 10—15 vojničkih pušaka, a dva su imala (Hrgarski i Lipski) i po jedan puškomitraljez. U svakom odredu bilo je još po 5—6 boraca koji su bili naoružani različnim civilnim puškama. U napadu na Ripač, u sastavu tih odreda, učestvovala je i grupa naoružanih boraca iz sela Račića i sela Grabeža. Osim toga, u napadu su učestvovala i dva odreda iz petrovačkog sreza — Krnjeuško-risovački i Vođenički — koji su imali oko 40 vojničkih pušaka i tri-četiri puškomitraljeza.

Akcija je pokazala napredak političkog stanja u odredima. Tako, na primjer, seoski odredi iz bihaćkog sreza pustili su sve muslimansko stanovništvo, uključujući i odrasle muškarce, da bez ikakvih smetnji ide u Bihać. Bilo je, istina, i dalje samovoljnih postupaka prema muslimanskom stanovništvu, ali neuporedivo manje nego u ranijim akcijama. Komandir Krnjeuško-risovačkog odreda, koji se kasnije odmetnuo u četnike i kao takav poginuo, bio je, na primer, jedan od onih usljed čije samovolje je pobijeno nekoliko ljudi. Ostali odredi, međutim, držali su se uputstava koje je dao Slavko Rodić u pogledu odnosa prema civilnom stanovništvu. A to je veliki uspjeh kakav se prije mjesec dana nije mogao ni pretpostaviti.

FORMIRANJE BIHAĆKE ČETE, STVARANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE I PRVIH NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Poslije likvidacije neprijateljevog uporišta u Ripču, uskoro nije bilo većih borbi. Ustaše nisu ni pokušavale da preduzmu veće napade protiv oslobođene teritorije. U to vrijeme dolazi do promjene situacije u bihaćkom srezu kao i u širem području Bosanske krajine i Like. U sva mjesta, u kojima su bile ustaško-domobranske posade, dolaze italijanske jedinice. Italijani odmah preduzimaju mjere za razbijanje ustanka, ali putem propagande. Oni su, prije svega, pokušali da odvoje narod od ustanika, odnosno borce gerilskih odreda od uticaja i rukovodstva Partije. Predstavljajući se kao zaštitnici srpskog naroda

od ustaških pokolja, oni pronalaze pojedine narodne izdajnike uz čiju pomoć pokušavaju da stvore četničke jedinice.

U bihaćkom srezu, međutim, Italijani nisu uspjeli da nađu kvislinge i stvore neku četničku jedinicu. Ali ta opasnost je, ipak, postojala, jer su se četnički elementi u pojedinim mjestima bili aktivirali i, uz pomoć okupatora, već su bile stvorene prve četničke grupe i jedinice oko Drvara, u Lici i oko Bosanskog Petrovca. Osim toga, sama pasivnost pojedinaca stvorila je povoljne uslove za rad neprijateljskih elemenata.

U takvoj situaciji, polovinom decembra 1941. godine, u selu Krnjeuši održano je savjetovanje vojnih i političkih rukovodilaca svih vojnih jedinica iz bihaćkog i petrovačkog sreza. Savjetovanjem je rukovodio Ljubo Babić. Koliko mi je poznato to savjetovanje se odvijalo na osnovu zaključaka jednog šireg savjetovanja, koje je održano početkom decembra u selu Jasenicama (Podgrmeč), pod rukovodstvom Đura Pucara Starog.

Na savjetovanju u Krnjeuši, pored ostalog, odlučeno je da se od seoskih gerilskih odreda bihaćkog sreza formira bihaćka četa, koja treba da uđe u sastav Petrovačko-bihaćkog partizanskog bataljona za čijeg je komandanta određen Slavko Rodić, za političkog komesara Vojo Kreco, a za zamjenika komandanta Nikola Karanović. Na predlog Slavka Rodića prisutni vojni rukovodioci iz bihaćkog sreza izabrali su i prvu komandu čete: Gojka Došenovića — za komandira, a Pavla Mašanovića za političkog komesara; za zamjenika komandira bio je izabran Sajo Grbić, s tim da on istovremeno bude i komandir voda, a za zamjenika političkog komesara Vojo Stanarević. Riješeno je da seoski gerilski odredi postanu vodovi čete. Formiranje čete trebalo je sprovesti u roku od nekoliko dana.

Odmah poslije tog savjetovanja održane su konferencije po vodovima (odredima) na kojima su svi borci upoznati sa odlukama savjetovanja. Tada je, pored ostalog, za sve vojne jedinice usvojen naziv — partizanske jedinice, što je, takođe, bilo riješeno na savjetovanju, kao i partizanski pozdrav: Smrt fašizmu — sloboda narodu! Borci su upoznati i sa odlukom da partizani u četi mogu biti samo oni koji su spremni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Krajem decembra 1941. godine (mislim da je to bilo 25. decembra) prikupljeni su svi vodovi u selu Hrgaru, kod lugarske kuće gdje je bio određen logor čete. Tu je i izvršeno formiranje Prve bihaćke čete. Formiranju čete prisustvovali su Slavko Rodić, komandant Petrovačko-bihaćkog bataljona, i Šefket Maglajlić, sekretar Okružnog komiteta KP za Podgrmeč.

Uz njihovu pomoć riješena su osnovna pitanja koja su se odnosila na život i rad čete. Tako, na primjer, na nov način je riješeno snabdijevanje čete (organizacijom doturanja hrane i drugih potreba iz svih oslobođenih sela), potpuno je ukinuta smjena boraca itd.

Od prvih dana četa dobiva izgled prave vojničke jedinice. U njoj se organizuje živ politički rad. Jedna od slabosti čete bila je u tome što su vodovi bili pretežno iz jednog sela. A to je bila jedna od smetnji za brže učvršćenje discipline. No, stanje u tom pogledu se mijenjalo, kako zbog dolaska novih boraca, koji se više nisu razvrstavali u vod svog sela, tako i zbog dolaska u četu izvjesnog broja drugova Hrvata i muslimana iz Bihaća. Oni su, istina, počeli da dolaze u partizane još prije formiranja čete. Tako je, negdje polovinom decembra, došao Stipe Butorac, koji je nešto ranije bio izašao na slobodnu teritoriju u Lici. Poslije njega, krajem decembra ili početkom 1942. godine, došli su Ante Rukavina, Hasan Ibrahimpašić, Meho Hadžiabdić, drugarice Raza Kovačević i Ivanka Perković, Salih Mušanović i drugi. Novodošli drugovi raspoređeni su u četu, dok su drugarice odmah počele da rade na kulturno-prosvjetnom i političkom uzdizanju omladine u selima.

Dolaskom drugova iz grada, među kojima je bilo đaka i radnika, mijenjao se socijalni i nacionalni sastav čete. Stvoreni su povoljniji uslovi za kulturno-prosvjetni i politički rad i omogućeno je brže političko učvršćavanje čete. To je doprinijelo i bržem uklanjanju podjele vodova po selima.

Mjesec dana poslije njenog formiranja u četi je već bilo oko 15 radnika, đaka i zanatlija, dok je prilikom formiranja bilo svega 3—4 đaka i 2—3 radnika.

Savo POPOVIĆ

SEĆANJE NA JEDAN OD PRVIH SASTANAKA POKRAJINSKOG ŠTABA ZA MAKEDONIJU

Posle dugog putovanja od Ljubljane preko takozvane Nezavisne Države Hrvatske, pa preko Nedićeve Srbije, Južne Srbije i Makedonije anektiranih od velikobugarske vlade, stigao sam u Štip. Na putu me neprestano mučila misao da li ću naći nekoga od drugova koji su znali za moj ilegalni rad u Ljubljani, kako bih ponovo uspostavio kontakt sa Partijom. Kada sam stigao u Štip naišao sam na Isaka Siona, koji je još u Ljubljani bio upoznat sa mojim ilegalnim radom i vezama sa Partijom. Zapravo, on je znao da sam bio na vezi sa Mitrom Bakićem, koji je onda rukovodio vojnom komisijom u CK KPJ jer su sastanci između Mitra i mene preko njega ugovarani. Kada sam ga ugledao, postao sam sigurniji i uvereniji da ću moći da se ponovo povežem sa Partijom. Međutim, posle kratkog boravka u Štipu, gde su me skoro svi poznavali, uvideo sam da bi tu moj ilegalni rad naišao na velike teškoće, pa sam o tome razgovarao sa Isakom Sionom i odlučio da napustim Štip i odem u Skoplje, gde su me manje poznavali.

Ubrzo posle dolaska u Skoplje, uz pomoć Isaka Siona, Asena Simitčieva i Kira Gligorova povezao sam se sa Ljiljanom Čalovskom. Nakon nekoliko razgovora sa njom, koji su se odnosili na situaciju u Makedoniji, ona mi je saopštila da treba da se nađem sa jednim drugom. Ugovorili smo sastanak. Trebalo je da Ljiljana i ja zajedno izađemo iz mog stana i da se na keju na levoj obali Vardara sretnemo sa tim drugom. Prema dogovoru, jednog avgustovskog dana, sastao sam se s njim. Čim smo se sreli, Čalovska nas je ostavila same. Kada smo se pogledali, videli smo da je bio ugovoren sastanak starih poznanika iz Beograda, te smo odmah prešli na direktan razgovor. Bio je to Dragan Pavlović, instruktor CK KPJ. U šetnji, usred bela dana, razgovarali smo o vojno-političkoj situaciji. Dragan mi je rekao da on zna za moj ilegalni rad u Ljubljani i da smatra da ja mogu

koristiti pokretu. Zna i za moje razgovore sa naprednom omladinom u Štipu odmah posle dolaska iz Ljubljane i upitao me da li sam i dalje voljan da Partiji stojim na raspolaganju i da radim na organizovanju borbe protiv fašističkih okupatora. Kada sam mu dao potvrdan odgovor i ukratko objasnio kako sam se izvukao da me u Ljubljani Gestapo ne uhapsi, kao i to da sam došao ovde da se borim, a ne da tražim zaklon, on mi je onda saopštio da ću za koji dan biti uključen u revolucionarni rad. Zatim mi reče da će to povezivanje izvršiti Ljiljana Čalovska, koja će se meni javiti.

Ovaj razgovor ostaće mi u trajnom sećanju. Danas mi je, poznajući štetočinski rad Šarla (Metodija Šatorova), sasvim razumljivo zašto me Dragan Pavlović tako direktno pitao, da li sam i dalje voljan da stojim na raspolaganju Partiji. Onda mi je to malo čudno izgledalo, u sebi sam mislio da li je to možda neko nepoverenje, s obzirom da sam bio oficir u staroj jugoslovenskoj vojsci? Šta bi trebalo da uradim pa da dokažem svoju odanost Partiji? Ali onaj prijatan utisak koji je ostavio na mene pri ponovnom susretu, posle dužeg rastanka, taj mladić — borac i revolucionar Dragan Pavlović, odagnao mi je te misli. On mi je mirno objašnjavao političku i vojnu situaciju u svetu, kao i situaciju u Jugoslaviji. Snažan je utisak na mene ostavila njegova čvrsta uverenost u pobedu antihitlerovske koalicije i u pobedu KPJ, koja je stala na čelo oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Ovaj razgovor me podsetio na razgovore s Mitrom Bakićem, koje smo vodili u Ljubljani pred sam početak rata 1941. godine. To je potvrdilo moja shvatanja o tome kakvi treba da budu komunisti. Stvarao se u mojoj mašti, možda pomalo i romantičan, lik komuniste, koji je pristupačan i neposredan, uveren u pobedu, apsolutno čist i snažan borac za dobro svog naroda. Kasnije, kada sam čuo da je Dragan Pavlović poginuo u borbi protiv okupatora, dugo sam žalio za njim, žalio sam za iskrenim borcem komunistom, za plemenitim čovekom, za drugom, žalio sam što nisam imao prilike da se u ratu još koji put sretnem s njim.

Prema dogovoru, u prvoj polovini septembra, uskoro posle sastanka sa Draganom Pavlovićem, došla je do mene Ljiljana Čalovska i dala mi vezu za susret sa nekim drugovima, neobjašnjavajući mi ni ko su ti drugovi, niti ma šta drugo. Naznačila mi je kuću u koju je trebalo da odem i vreme kada treba da budem tamo. Sastanak je bio zakazan za 10 časova pre podne, u blizini gradske bolnice, u jednoj uskoj kaldrmisanoj ulici. Polako, radostan što ću ponovo doći u kontakt sa Partijom i što ću jednom moći svoje vojničko znanje korisno da upotrebim za dobro svog naroda, išao sam ka određenom cilju. Ušao sam u

otpočele oružane borbe protivu bugarskih okupatora u južnoj Srbiji (u Jablanici i Crnoj Travi).

Sastanak se završio negde oko 14 časova. Prvi su iz kuće izišli Strašo Pindžur i Mirče Acev i svaki je od njih otišao na svoju stranu. Nekoliko minuta kasnije izišli smo Lazar Koliševski i ja. Krenuli smo zajedno u grad. Usput smo razgovarali. Saznao sam da Lazar Koliševski poznaje moju biografiju, a o sebi mi je rekao da je, doskora, živeo u Kragujevcu i da je radio u Vojnotehničkom zavodu. Međutim, i ne misleći, razgovor se nekako preneo na naše zaključke na sastanku. I tako smo, na ulici u šetnji, nastavili da razgovaramo o istoj temi. Sećam se, kao da mi sada pred očima stoji, vedri lik Lazara Koliševskog. On je sa osmehom na usnama, sa puno ubeđenja i samouverenja, produžio da govori kako ćemo imati prilike da uskoro, možda samo za koji dan, čujemo prve puške makedonskih partizana.

Mihajlo APOSTOLSKI

KUĆA U BOTIĆEVOJ ULICI

Kad sam se krajem oktobra 1944. iskrcala iz voza na Čukarici, pošla sam prema Topčiderskom brdu i izbila na Dedinjski bulevar. Bio je potpuno pust. Vladala je čudna tišina. Kao da se sve što se desilo odigravalo u centru, a ovo je još samo bojno polje preko koga je prošla oslobodilačka vojska, očistila ga i otišla napred. Išla sam sve brže i ne osećajući ranac na leđima. Kad sam već bila blizu Botićeve ulice gde je bio moj cilj, zaustavio se kraj mene džip i u njemu Pavle Pekić, partizanski pukovnik. Pošto sam mu ispričala šta tražim, ukrcao me u džip i pošao sa mnom. Stigli smo do kuće u koju sam mislila da se više nikada neću vratiti. »Eto, vidiš, ovuda je dolazio drug Tito«, govorila sam Pekiću.

*

*   *

Kuća u Botićevoj ulici nije na prvi pogled bila povoljna za ilegalni rad. Stajala je gotovo u samom dnu slepog sokačeta i svako bi pomislio da tamo sediš zatvoren sa svih strana. A samo sokače, oivičeno bujnom živicom koju niko nije kresao, izgledalo je usko i zapušteno. Tuda su, 14. aprila, došle elitne okupatorske trupe i preplašile stanovništvo bahatim držanjem i sjajem svog oružja i uniforme.

Kakvo je to proleće bilo! Rano su voćke cvetale. I u svu tu lepotu, na snene kuće pale su bombe 6. aprila. Bila je nedelja. Još nije upravo ni započeo sunčani aprilski dan koji će Beograd pamtiti zauvek. Hitler je, zbog povređene sujete 27. marta, iskaljivao svoj bes.

Prvog dana tog neobjavljenog, krvavog rata, stiglo je u Botićevu ulicu mnogo raznog sveta. Beograd je goreo, ljudi su panično bežali na Topčidersko brdo, na Dedinje, do Avale, pa

i mnogo dalje. U našem primitivnom skloništu, na brzinu napravljenom u bašti, skupilo se nešto izbeglica iz grada, komšiluk i mi iz kuće.

Tih dana u Beogradu je ilegalno boravio Edvard Kardelj. Prvo bombardovanje ga je zateklo u Palmotićevoj ulici. Posle su ga drugovi doveli kod nas na Dedinje. Zvali smo ga učitelj Ivan. I danas pamtim kako je poslednji ulazio u sklonište i prvi izlazio, bodreći prestrašeni narod. Čak se brinuo da uđe i pas koji se izbezumio posle prvog vazdušnog napada i nije prestajao da drhti. Ivan je odlazio u razoreni grad i opet se vraćao. Trećeg dana bombardovanja otputovao je iz Beograda. Ja nisam znala ko je učitelj Ivan. Predstavljen mi je kao istaknuti član Partije. A to je bilo dovoljno da se ne pita odakle je i gde ide. Govorio nam je o snagama koje su još uvek tu, o velikoj narodnoj snazi, o našoj braći u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni — svuda. Slušali smo ga i verovali mu, jer sve što je govorio bilo je tako jasno i prirodno. Tada sam prvi put čula o jedinstvu naroda Jugoslavije i stvaranju širokog narodnog fronta protiv okupatora, o čemu sam ponovo slušala kad sam prvi put srela druga Tita.

Tih prvih dana rata u kući je bilo mnogo komunista — dolazili su da se porazgovaraju i dogovore, da prime ili predaju poruku. Dobro se sećam Đure Strugara. U razgovoru se žestoko uzrujavao što komande ne primaju dobrovoljce u vojsku i što mladići sa rasporedom ne mogu da nađu svoje jedinice, jer niko ne zna da ih uputi, pa lutaju tražeći oružje, a i kad dođu do njega, ne daje im se prilika da ga upotrebe. Kasnije sam doznala da je Đuro bio sekretar Gradskog komiteta. Videla sam ga i tokom leta 1941. kada su kroz našu kuću prolazile mnoge kurirske veze. U jesen je uhapšen. Koliko bi bilo mrtvih da je Đuro pod strašnim mukama popustio! Čuli smo da su na njemu isprobali i najokrutnije metode mučenja. U toku tog užasnog saslušavanja rekao im je: »Znam mnogo, ali saznati nećete ništa!« Izdahnuo je u Specijalnoj policiji 20. septembra, a nisu doznali da je sekretar beogradske partijske organizacije.

Kod nas je nekoliko puta tokom aprila dolazio Vlado Popović. Poznavala sam ga odranije i naslućivala da je u rukovodstvu Partije. Tada je, kako sam kasnije saznala, najvažniji razlog njegovih poseta bilo traženje stana za druga Tita. Položaj naše kuće ispitan je temeljno: bašta koja je zarasla u korov i šiblje i Botićevo slepo sokače koje je moglo da se pretvori u otvoren prolaz na sve tri strane, ako se poznaju staze preko susednih imanja. Vlado mi je rekao da ćemo nešto možda i zidati, ali do toga nije došlo. Izgleda da se našim drugovima dopalo baš to što je u kući i oko nje bilo puno dece, naše i tuđe, što je

kapija stajala širom otvorena i što je to bila obična gostoprimljiva beogradska kuća. Vlado Popović odneo je izveštaj o kući drugu Titu.

Jednog dana početkom maja telefonirao mi je moj drug da će na ručak dovesti gosta. Shvatila sam da se radi o nekoj izuzetnoj poseti, jer nije imao običaj da javlja kad bi hteo nekoga da dovede. Rekla sam mu da imamo na ručku moje roditelje. On je trenutak zastao, kao da se s nekim dogovara, pa je onda dodao: »Ne mari, naprotiv, još bolje«.

Tada sam prvi put srela druga Tita.

»Inžinjer Petrović iz Zagreba«, rekao je Vlada. Petrović je prvo ime koje mu je palo na pamet, pa ga je tako predstavio i mojim roditeljima. To ime, inače, drug Tito nije koristio.

Tito je imao na sebi zelenkastosivo odelo i zelenu kravatu. Bio je elegantno, ležerno obučen i ponašao se prirodno, kao da nas sve poznaje godinama. Razgovarali smo o svemu i svačemu. Tada se u Beogradu mnogo pričalo o zverstvima ustaša. Izbeglice su unosile stravu. Počela je kampanja huškanja jednog naroda na drugi. Srpske vlasti koristile su svaku priliku da udaraju u bubanj šovinizma. Opšta atmosfera bila je takva da su ustaše stavljene u prve redove neprijatelja srpstva, ispred Nemaca.

Za vreme ručka i o tome se razgovaralo. Zgražavali smo se nad postupcima ustaša, a moj otac je izrazio sumnju da će ikad takvi zločini moći da se zaborave.

»Nije kriv hrvatski narod«, rekao je drug Tito jednostavno, »svi će uvideti da hrvatski narod za to nije kriv«.

Bilo je to tako definitivno i tako iskreno! U daljem razgovoru tvrdio je da će bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije nadvladati neprijateljske snage koje razjedaju zemlju.

Tog trenutka setila sam se učitelja Ivana. Nisam još bila član Partije i nisam shvatila da su zajednički stavovi nužno izrasli iz dugogodišnjeg političkog rada i poznavanja prilika u zemlji, iz naučne analize i usvajanja principijelnih zaključaka.

Moram da priznam da su u ovoj opštoj paničnoj atmosferi, punoj nepoznanica, te odlučne Titove reči zvučale gotovo vizionarski. Mi smo osetili da to može reći samo čovek koji gleda daleko ispred sebe, koji zna mnogo, pa su mu jasna zbivanja i neminovan tok koji mi ne možemo shvatiti.

Taj ručak ostao je svima nama u sećanju kao nešto prijatno i vedro u mraku prvih dana okupacije.

Posle ručka moj drug je otpratio druga Tita i odmah se vratio.

»Ko je taj neobičan čovek?«, pitao je moj otac.

»To je velika ličnost«, odgovorio je kratko Vlada.

(Moji roditelji nisu više nikad sreli druga Tita kod nas. Godine 1943. suočili su se jednog dana na ulici s njegovim likom na plakatu: Nemci su ga proglasili za najljućeg neprijatelja »novog poretka« i raspisali visoku ucenu za njegov život. Pričali su mi posle rata kako su odmah poznali čoveka s kojim su ručali u našoj kući. Setili su se njegovih očiju i pokušavali da im odrede boju — da li je bila sasvim plava ili zelenkasto-plava, i pričali su o lepom osmehu koji se iznenada, neočekivano, javlja na njegovom licu. Evocirali su reči koje su izgovorene za stolom. I tada, pod okupacijom u onom napaćenom Beogradu, osetili su radost: znači da je živ, da radi, da ga se Nemci boje).

Vlada i ja uskoro smo bolje upoznali druga Tita jer je češće dolazio, a jedno vreme i stanovao kod nas. Ponekad bi došao ujutro i ceo dan presedeo u dnu bašte, zaklonjen bujnim šibljem i drvećem, a uveče bi otišao. A ponekad je navraćao na koji minut radi nekog kratkog, dogovorenog sastanka.

Kad je stanovao kod nas, u maju 1941, spavao je u sobi našeg najmlađeg sina. Soba je bila vrlo jednostavna, ali je gledala na baštu i preko nje na Beograd, što se drugu Titu svidelo. Vlada je imao češće prilike da razgovara s njim, jer je i ranije odlazio na sastanke s Titom, bio je upućen u politička zbivanja. No i ja sam imala sreću da u tim teškim danima doživim Titovu vedrinu, njegovu sigurnost, optimizam, čvrstu veru u našeg čoveka i njegovu prirodnu neposrednost s kojom se obraćao svakome. Osećanje straha ili nemira iščezavalo je u njegovom prisustvu. Čini mi se da je svako, ko je proveo neko vreme kraj druga Tita, morao da ojača kao čovek, crpući snagu iz tog dubokog vrela optimizma i istine.

Drug Tito je u kući primao kurire i održavao sastanke s članovima partijskog i skojevskog rukovodstva. Dolazili su Ivo Lola Ribar koji je čitav mesec stanovao kod nas, Ivan Milutinović, Vlado Popović, Jurica Ribar, Đuro Strugar, Dragančе Pavlović, Dejan Lapčević, Mitra Mitrović, kasnije Aleksandar Ranković Marko, Svetozar Vukmanović Tempo i mnogi drugi. Sećam se i Milice Sarić koja je u to vreme radila u rukovodstvu Narodne pomoći, pa Filipa Macure, Žakline Šamorel, sestara Ćuković (Ivanke, Juričine verenice i Olivere), a dolazili su i neki mlađi ljudi čija imena nisam saznala.

Vlada i ja pomagali smo u izradi »Informativnog biltena«, iznosili ga iz kuće i predavali kuririma radi štampanja u partijskoj štampariji. Nekoliko puta predavala sam original Biltena u kutiji od šibica Žaklini Šamorel ili Ljubici Đorđević (Macurinoj verenici). One su biciklom dolazile na Topličin venac. Jednom se Žaklina sudarila, žureći se suviše, s nekim detetom, oboje su

pali, a kutija šibica je ispala iz njene torbice. Policajac koji je naseo njenoj priči o dobroj kući i strogim roditeljima pustio ju je, a nije primetio kako je iz prašine prvo podigla tu kutiju. Na našoj mašini kucani su mnogi materijali, pa i neki proglasi u periodu posle sastanka Izvršnog komiteta 4. jula, do odlaska druga Tita iz Beograda.

Lola Ribar je kucao »kao mitraljez« i nije voleo da mu se diktira. Navikao je na našu mašinu i stalno je na njoj radio. Često je izlazio u grad, uvek s revolverom u džepu, sa crnim naočarima i slamnim šeširom. Prosto se šalio s agentima pored kojih je mirno prolazio Bulevarom, gde ih je uvek bilo nekoliko. Jedanput je tražio da se lepo obučem i da ga ispratim na Voždovac, gde su stanovali Marko i Ivan Milutinović. Išli smo kraj »dedinjskih« agenata, a na Voždovcu u jednoj pustoj ulici naletili smo na patrolu od tri čoveka. Lola me odmah uhvati pod ruku i smejući se prođosmo pored njih. Nismo im bili nimalo sumnjivi. Lola je bio jedini ilegalac koji mi je pokazao svoj revolver. I drugi su bili naoružani, ali nisu nikad o tome govorili.

Jedne večeri čula se pucnjava oko naše kuće. Ništa se nije videlo, ali pucnjava se približavala. Lola je mislio da će svakako doći do nekog pretresa jer — ili nekog traže ili gone. Kad je pucnjava odjednom prestala i nastala mrtva tišina, rekao je da te noći nema spavanja, već se mora dežurati. U kući je bilo nešto spremljenog materijala za štampu. To smo odmah odneli na tavan, gde smo krili ilegalne legitimacije. U bašti je bio zakopan partijski novac. Ali, izaći se nije smelo. Mene su poslali da legnem, a dežurstvo su podelili: prvo Vlada, posle Lola. Probudila sam se oko tri izjutra, kada je već svitalo. Vlada je spavao, pa sam brzo sišla da pomognem Loli u dežuranju. Našla sam ga na terasi, zavalio se u fotelju i slatko spavao. Prvi zraci letnjeg sunca osvetljavali su revolver koji je ležao na stolu. Probudila sam ga. Naglo se trgao i zgrabio oružje. Počeli smo da se smejemo. »Skupo bih prodao svoju kožu, u svakom slučaju« rekao je stavljajući revolver u džep. Sutradan smo saznali da noćna galama potiče od Nemaca koji su stanovali u blizini; napili se i pucali u vazduh.

Lola je bio omiljen kod svih. Vedar, živog duha, uvek pun asocijacija, umeo je tako lepo da mašta o svetlim danima koji nas čekaju u skoroj budućnosti. Volela su ga i deca. Imali su neki fudbalski klub, a njega su izabrali za predsednika. Svakog dana je i njima posvećivao sat-dva: pričali su u bašti, igrali lopte, čak se i kupao s njima u minijaturnom dečjem bazenu. Kad sam mu se jednom zahvalila što nam tako pomaže da ih zabavimo u tim tmurnim danima, rekao je: »Kraj njih održavam kondiciju, fizičku i psihičku«.

(Kad smo sreli Lolu 1943. kod Vrhovnog štaba, u Jajcu, izgledao je deset godina stariji. Tada mu je poginuo brat Jurica, posle majke i verenice. Uskoro posle toga otišao je na partizanski aerodrom da poleti kao član prve partizanske vojne misije i poginuo od neprijateljske bombe).

Kad se u mislima vratim unazad, vreme od 6. aprila do jeseni 1941. godine predstavlja za mene neobično sadržajan, dinamičan, kompaktan period života, pun intenzivnih zbivanja i zato naizgled veoma dug. Čini mi se da je leto trajalo mnogo meseci. Jer, u poređenju s ranijim, a i kasnijim godinama, sav je taj period bio ispunjen naizgled svakodnevnim događajima, ali punim istorijske dinamike, za koje osećamo da imaju ogromno značenje, da se samo jednom dešavaju. Pa i mi koji nismo bili direktni sudeonici osećali smo velike i intenzivne političke pripreme za akciju.

Četvrtog jula održan je u kući u Botićevoj ulici istorijski sastanak Politbiroa CK KPJ. Naravno, nisam znala šta se događa. Drugovi su dolazili pojedinačno, oko 11 sati pre podne. Izlazila sam da ih dočekam na Dedinjskom bulevaru, ili kod male crkve ispod parka. Menjala sam haljine da me agenti ne bi zapazili. Druga Tita dovela je do Bulevara Ljubinka Đurđević. Videla sam kako se od nje odvojio, pošao prema Botićevoj ulici, popeo se do naše kuće i srećno stigao na mesto sastanka. Zajedno sa Filipom Macurom koji je krstario Bulevarom na biciklu, pošla sam da vidim da li dolazi drug Marko. On je izbio iz šume, presekao brzo Bulevar i nasmejao se Filipu na biciklu. Triput sam izlazila zbog Ivana Milutinovića koji je zakasnio, tako da su se već bili zabrinuli za njega. Konačno je stigao. To je bio žilav čovek, kao da je sav od čvorova, očiju kao igle, oštra, prodorna pogleda koji se pamti. Voleo je da se šali, a šale su mu bile jednostavne i dobroćudne.

Sastanku su prisustvovali, pored druga Tita, Rankovića i Milutinovića, drugovi: Edvard Kardelj, Svetozar Vukmanović Tempo, Ivo Lola Ribar, Milovan Đilas i Sreten Žujović.

Prvo su se svi skupili u bašti, podelili se u grupice, posedali po travi i razgovarali. Dan je bio sunčan. Bašta je tog dana bila prazna, jer smo decu poslali kod naših prijatelja na ručak, s tim da se vrate tek uveče. Prošetali smo se baštom i objasnili položaj kuće onim drugovima koji je još nisu poznavali. Bilo je dogovoreno da će u slučaju opasnosti otići preko susednog imanja, izbiti na Dedinjski bulevar i tako pokušati da se spasu. Čuvali smo stražu. Ali ništa se nije desilo. Bilo je izuzetno mirno. Čak nikakav nepredviđeni gost ili sused nije navratio tog dana. Za ručak su tražili samo suvu hranu, a popili su dosta crne kafe. Radili su vrlo intenzivno, bez pauze, sve do šest sati

uveče. Tad su počeli da izlaze preko terase u baštu. Bili su zadovoljni, dobro raspoloženi.

Prvi je otišao drug Tito. Ostali su se još šetali po bašti, šalili se i ponašali se kao da su na nekom izletu. Nisu se žurili da odu, kao da svima njima policija nije za petama, kao da ne predstavljaju stubove jugoslovenske revolucije! Nikad da kod njih osetiš neku zabrinutost, žurbu, nevericu ili nespokojstvo. Lola Ribar, koji je bio najkomunikativniji među njima, rekao nam je da su svršili krupan posao. »Za ovaj dan znaće uskoro cela Jugoslavija«, dodao je.

Sastanku je trebalo da prisustvuje i Vlado Popović. On je, međutim, stigao tek 6. jula. Sastao se u našoj kući s drugom Titom i otputovao posle za Hrvatsku. Njega sam kod nas videla još jednom, 17. avgusta 1941, baš onog dana kad su Nemci nasred Terazija obesili pet partizana. Pričao je o prvim oružanim akcijama u Hrvatskoj.

Posle tog istorijskog sastanka borbe su se počele rasplamsavati. Stizale su vesti o sabotažama i diverzijama, o osnivanju odreda u Srbiji. Narod se dizao. Noću, 15. jula, omladinci su zapalili garažu i osamdeset kamiona u Grobljanskoj ulici. Bili smo uzbuđeni. Lola je bio van sebe od radosti.

Partizanske borbe u Srbiji već su prerasle u narodni ustanak. Beograd je bio pun priča o partizanima. Borbe kod Umke trajale su dva dana. Građani su pominjali ime Koče Popovića koji je »tu, negde blizu«. Nervoza Nemaca i nedićevske policije rasla je iz dana u dan. Čulo se za borbe kod Orašca, Kragujevca i Kraljeva.

Ali, krajem jula, usred tih dobrih vesti, Partiju je zadesila nesreća: uhapšen je drug Marko — Aleksandar Ranković. Ta je vest potresla sve njegove saradnike. Lola je govorio da će Tito znati kako da ga Partija spase. Čuli smo da su ga besomučno tukli, pekli cigaretama, mučili i tako izmrcvarili da su ga morali preneti u zatvorsku bolnicu. Konspiracija je bila tada stroga, pa nismo smeli znati o pripremama za napad na bolnicu. Ali »nešto će se desiti«, rekao je Lola, pa smo nestrpljivo očekivali to »nešto«.

Ogromna je bila naša radost kad smo opet videli druga Marka. Njegovu otmicu iz zatvorske bolnice, koja je za policiju predstavljala neshvatljivu zagonetku, organizovali su Cana Babović i Đuro Strugar. Znatno različit od drugih, veoma odmeren i miran, blagog glasa, drug Marko nam je ulivao neko naročito poštovanje. Iako iscrpen i u velikoj opasnosti jer su ga agenti poznavali i posle bekstva iz bolnice uporno tražili, drug Marko je ostao u Beogradu još šest nedelja i kao ilegalac uporno i is-

crpljujuće i dalje radio. Tih je dana dolazio i u kuću u Botićevoj ulici. Pamtim ga po specifičnoj atmosferi koju je unosio, po ozbiljnosti, po važnosti koju je pridavao svakom zadatku. Za mene je bio simbol onog herojskog lika koji svaki revolucionarni pokret neumitno stvara u svojim borbenim redovima.

U Srbiji se ustanak razvijao veoma brzo, pa su vlasti nervozno iz dana u dan pojačavale hajku na komuniste. Dvanaestog avgusta na kapiji naše kuće uhapšen je Filip Macura, student. Bio je policiji poznat iz demonstracija, a radio je među prodavcima novina i grafičarima. U to vreme živeo je ilegalno, čekajući trenutak da ode u partizane. Crna, upadljiva lika, kosih očiju, lako su ga pamtili. Došao je kao kurir sa porukom i dobio od Lole odgovor. Međutim, na samoj kapiji zaustavio ga je agent i tražio mu legitimaciju. Agent je ulicom, izgleda, slučajno prolazio, jer su se svuda muvali tih dana; video je Filipa, poznao ga, pa mu je zato zatražio dokumente. Bila sam na kapiji s Filipom i pokušala da ga opravdam kao siromašnog studenta koji mora da se izdržava fizičkim radom i uspela sam da ubedim agenta da pusti Filipa u garažu gde su bila drva koja, navodno, treba da cepa. Tamo je Filip uništio Lolin listić i smešao sitne njegove ostatke sa ugljem, govoreći mi tiho: »Bežao bih, ali ne smem, u kući je Lola, provalio bih njega i sve vas«. Agent je odveo Filipa. U policiji su ga »stručnjaci« mrcvarili nekoliko dana, a zatim streljali. U našoj kući opreznost je bila pojačana. Međutim, od Filipa policija nije doznala ništa.

Drug Tito je dolazio i odlazio prolazeći Botićevom ulicom i Dedinjskim bulevarom kao da mu se ništa ne može dogoditi. Bojali smo se za njega. Satima je sedeo u dnu bašte, čitao, beležio, pisao. S vremena na vreme bi ustao, prošetao malo, pa bi se opet vratio na svoje mesto. Sećam se jednog njegovog sastanka sa Kardeljem iz tih dana.

Veliki je bio problem da se Kardelj negde smesti. Pretresi i racije Specijalne policije i Gestapoa učestali su. Posle jezivog prizora vešanja na Terazijama svet je bio prestrašen. Samo su se nemačke čizme čule noću pod prozorima. Njihova vozila neprestano su krstarila. Telefonske razgovore kontrolisala je Specijalna policija. Kardelj je bio dobro poznat u Beogradu. Vujković i Kosmajac lično su ga mučili 1930. u Glavnjači, pre nego što je osuđen i poslat u Zabelu, kraj Požarevca. Ovih dana oni su bili najaktivniji »specijalisti« u borbi protiv komunista, provereni i usavršeni u Gestapou. Ni ilegalni dokumenti koje je Kardelj imao nisu bili naročito dobri. Da bi se mogao sastati s Titom, trebalo je da se smesti negde na Dedinju, da se ne bi izlagali opasnosti suviše čestih susreta s agentima. Ni naša kuća nije bila više sigurna. Pritisak kolaboracionista na moga druga

Vladu bio je sve jači. Hteli su po svaku cenu da ime Ribnikara uvrste pod Nedićevu zastavu i da pokrenu »Politiku«. Politički napadi i pretnje postajali su češći. Već je bio odbio da potpiše proglas lojalnosti. Jovan Tanović, glavni akcionar »Politike«, javno je govorio kako treba sarađivati s Nedićem, a Vladu nazivao komunistom i grdio što mu ometa njegove planove. Ipak, naša kuća je još uvek dobro služila. Istina, drug Tito nije više u njoj stanovao ali je dolazio često. Tražilo se sigurno mesto za Kardelja. Jedan od naših suseda, Vlada Živković, živeo je sasvim povučeno u svojoj kući, duboko uvučenoj u gustu, veliku baštu. Bio je to čudan, melanholičan čovek, pomalo nastran, ali je iskazivao simpatije prema nama, pa nam se činilo da bi se njegova kuća mogla bar jednom upotrebiti bez ikakve opasnosti. Pošto su drugovi odobrili naš predlog, razgovarali smo s njim i on je odmah pristao. Tako je Kardelj mogao da provede izvesno kratko vreme na Živkovićevom imanju, koje je samo slepa ulica odvajala od naše kapije, pa je susret s drugom Titom mogao da bude organizovan u našoj kući.

U međuvremenu, Vlada je preko nekih svojih veza dobio legitimaciju zdravstvenog radnika Srpskog crvenog krsta, organizacije koja je tada već bila pod nemačkom kontrolom, na ilegalno ime koje je nosio Kardelj. Sećali smo se 6. aprila i našeg susreta pod bombardovanjem. To je već bila prošlost. Već smo duboko zagazili i u svoj lični rat protiv okupatora i domaćih izdajnika, a taj tragični prvi dan rata ostao je daleko. Sada smo osećali zemlju, kako se diže, osećali smo snagu Partije i sigurnost njenog rukovodstva i zaista mi je tada sudbinski jasno odzvanjalo u svesti Lenjinovo: »Lični interes spojiti sa interesom Partije«.

U to vreme drug Tito je spremao svoj odlazak iz Beograda. Trebalo je da se Glavni štab NOPOJ preseli na oslobođenu teritoriju u Srbiji. Beograd je bio kao u kleštima. Specijalna policija je motrila na stanicama na svakog putnika. Njihove pojačane patrole krstarile su gradom, jer je tih dana izvršen atentat na agenta Svetozara Vujkovića.

U toku priprema koje je Partija vršila za prebacivanje druga Tita u unutrašnjost Srbije, u Beograd je, početkom septembra, doputovao pop Dragoljub Milutinović iz Ivanjice, naš poznanik. On je došao u stvari zbog nekog četničkog posla i svratio do Vlade da se posavetuje, jer se sukobio sa četničkim vojvodom Javorskim. Izrazio je neke svoje sumnje u tog vojvodu i otvoreno rekao da želi da se bori protiv okupatora. Njegov patriotizam naveo je mog druga da s njim otvoreno porazgovara o jedinoj političkoj snazi u zemlji koja je u stanju da pokrene narod na oružje, o Komunističkoj partiji. Pošto je pop

pokazao i za to razumevanje, Vlada mu je predložio da se sastane sa nekim od vodećih komunista. Milutinović je time bio oduševljen i Vlada ga je predstavio drugu Titu. Svršilo se time što je pop Dragoljub stavio Partiji na raspolaganje nekoliko četničkih legitimacija sa pečatima. Praćen naoružanim komunistima i s četničkim legitimacijama, napustio je drug Tito Beograd i srećno stigao do svoje vojske.

Posle njegovog odlaska kuća nam je izgledala pusta i tužna. I mi smo želeli da idemo iz Beograda, ali morali smo da čekamo poziv. Imali smo i dalje vezu sa organizacijom. Stizala nam je i partijska štampa u kojoj smo čitali članke potpisane sa TT (Tito).

Još u toku leta zakopali smo u bašti metalnu kutiju s partijskim novcem. To smo radili noću, po mraku i sasvim tiho da niko iz kuće ni iz susedstva ne primeti. Najviše smo se plašili dece koja su navikla da nam mnogo sveta dolazi, pa ih prisustvo drugova nije čudilo. Ali sigurno bi ih jako zanimalo što to roditelji zakopavaju u bašti. Kraj samog puteljka podigli smo jedan težak kamen, iskopali ispod njega otvor i tamo spustili kutiju. Kamen smo vratili na staro mesto, zemlju odneli i bacili na kraj bašte, a naokolo sve dobro očistili da se ništa ne primeti. Za to su nam drugovi dali detaljna uputstva i mi smo ih se pridržavali. Sutradan smo, odmah ujutru, proverili položaj kamena. Zaista se nije ništa primećivalo. Taj je novac prezimio u bašti, visok sneg ga je pokrio, kraj njega se probila jedna bergenija, severna biljka koju je Vlada tamo nekad posadio, pa se u proleće javljala prva iznad snega, kao ostatak nekadašnjeg lepog alpinuma ... Tek 1942. izvadili smo kutiju i predali je Partiji. Laknulo nam je kad smo saznali da je srećno stigla u partizanske ruke.

Kad je policija vršila pretres (u dva navrata) 1941. godine, njeni su stručnjaci pregledali celu biblioteku, otvorili sve ladice, ormane, sišli u podrum, a na tavan su samo zavirili i, pošto je bio prazan, nisu tamo ni tražili, ne znajući da su baš tamo, ispod krova, bile sakrivene ilegalne legitimacije, knjige i materijali za bilten. Po bašti su tražili, ali nisu mogli ništa da nađu; svako naše skrovište (i ono mesto na tavanu i onaj kamen koji je pokrio partijski novac) bilo je brižno prostudirano.

Zima 1941/1942. bila je teška. Već u oktobru uhapšen je Vlada, pa pušten za deset dana i nanovo uhapšen početkom novembra. Ostao je četiri i po meseca u logoru na Banjici. Novembra 1941. zima je navalila svom žestinom. Košava je razbijala prozore. Sneg je ušao i u sobu gde su nekad sedeli naši drugovi. Nije bilo uglja. Teško je bilo za hranu ... Kad je Vlada konačno pušten, s tim da ne napušta kuću, Partija je odmah

javila radosnu vest: treba preći u partizane. To prebacivanje, međutim, odlagano je tokom cele 1942. i tek smo početkom 1943. mogli ostaviti svoju kuću i poći prema oslobođenoj teritoriji, za kojom smo toliko čeznuli.

*

* *

Kuća koju sam zatekla u tako lošem stanju 1944. godine kasnije je pretvorena u muzej. Nameštaj je rekonstruisan. Samo je nekoliko predmeta ostalo iz onog nedavnog, ali istorijskog vremena. To su stvari koje je moj otac nabrzinu izneo iz kuće kad su, posle našeg odlaska u partizane, Nemci došli i isterali i njega i decu. I tako na stolu leži stolnjak na kome su ležale i Titove ruke dok je razgovarao o tome kako će naši narodi pobediti sve svoje neprijatelje.

Jara RIBNIKAR

IZABRALI SMO KOMANDIRA

Novembarska noć, lijepa i vedra, spustila se na obale nemirne Tare, nad selo Trebaljevo, smješteno na proplanku između dvije velike planine, Sinjajevine i Bjelasice. Tako lijepa noć u to doba godine odavno se ne pamti. Možda je priroda htjela da pruži malo nade ljudima koji su te teške i sudbonosne jeseni 1941. bili spremni da nastave započetu natčovječansku borbu za bolji život. Možda je htjela da tako lijepu noć kao znamenje podari onima koji su baš tada birali svog komandira i komesara, i tako ih ohrabri da su na pravom putu, jer sami odlučuju o svojoj sudbini.

Domaćin je te večeri dočekivao goste mlade i stare, i čini mi se da nikad ranije nije bilo okupljeno toliko ljudi na uobičajenim skupovima.

Ozbiljna situacija i ozbiljno shvaćen zadatak okupili su sve one koji su kadri pušku nositi. Predosjećam da će biti raznih mišljenja i prijedloga, biće kod nekih možda i sumnji u uspjeh, ali to neće javno izraziti. Posmatram iz ugla sobe lica, koliko se ona mogu nazrijeti pri svjetlosti petrolejke. Većinom su ozbiljna. Stariji nešto razgovaraju, dok su mlađi veseliji i njihov žagor osvježava ozbiljnu atmosferu pred početak sastanka.

— Da počnemo, drugovi, — začu se glas jednog od prisutnih.

Žagor prestaje. Svi pogledaše u pravcu onog što je najavio početak, očekujući šta će dalje reći. Visok i plećat mladić u talijanskom šinjelu, očigledno zbunjen naglom tišinom, poče:

— Drugovi, braćo i komšije, latili smo se oružja kako bismo mogli biti gospodari na svojoj zemlji. Tuđin je više puta gazio našom zemljom: nekad su to bili turski zulumćari, zatim zeleni šinjeli austrougarski i evo sad dođoše zeleni šinjeli fašističke Italije i Njemačke da zagospodare našom domovinom.

Naši djedovi i pradjedovi znali su da se bore protiv tuđina. Nisu dozvolili da budu roblje. Evo i mi, njihovi sinovi, kao dostojni nasljednici svojih slobodarskih predaka, nismo dozvolili da nas tuđin gazi, nego smo u ime slobode, pravde i dostojanstva pošli u nejednaku borbu protiv mnogostruko jačeg neprijatelja.

Neprijatelj je naoružaniji i brojniji, ali mi smo ipak jači. Naša je snaga u našem jedinstvu, u našoj želji za slobodom i za boljim životom, u pravednosti naše borbe. To i jeste najbolja garancija naše pobjede. Nama slobodu neće niko pokloniti, za nju se moramo boriti i krv prolivati.

Tu malo zastade, kao da želi da predahne ili, možda, da vidi kako prisutni prihvataju njegove riječi. Tajac i napeta pažnja. Svaku njegovu riječ ljudi su prosto gutali. Ohrabren, on nastavi još snažnijim i ubjedljivijim glasom:

— Drugovi, ovom borbom rukovodi Komunistička partija Jugoslavije. Ona je jedina ostala vjerna svom narodu, dok su predstavnici ostalih partija u aprilskoj katastrofi 1941. pobjegli u inostranstvo ili se otvoreno stavili u službu okupatora.

Članovi Komunističke partije borili su se protiv neprijatelja prilikom napada na Jugoslaviju u aprilu mjesecu. Oni su u danima sramne kapitulacije govorili da je potrebno sačuvati oružje, ne davati ga okupatoru, jer će doći vrijeme kada će biti potrebno. I evo, drugovi, Komunistička partija Jugoslavije je dala signal da to oružje treba upotrijebiti i pozvala je sve poštene ljude i rodoljube ove zemlje na borbu protiv okupatora. Ovo naše malo, ali lijepo selo jednodušno se odazvalo pozivu. Oružjem, sačuvanim od ranije, zaplijenili smo još više oružja od neprijatelja. Sada smo skoro svi naoružani. Države nemamo, nemamo ni magacina. No, državu tek sad stvaramo, a magacini su nam kod okupatora. Daljom borbom treba da dođemo do novog oružja i do municije.

Kod ovih riječi sjetih se istorijskog spjeva »Smrt Smailage Čengića«, sjetih se male odabrane čete, kojoj je dobri starac govorio:

»Praha l' trebaš, Ture ti ga nosi,
Eto svega što ti srce prosi;«

Mladić u talijanskom šinjelu je nastavljao:

— Da bismo ubuduće imali još više uspjeha, potrebno je da ova naša četa sama izabere svog komandira i komesara, i uvijek bude spremna da zauzme određeni položaj ili dâ borce za specijalne jedinice i zadatke.

Tu prestade i odmahnu rukom kao da želi prisutnima staviti do znanja da je sada na njima red da govore i odlučuju.

U sobi nastadoše žagor, šuškanje i tiho komentarisanje. Iskoristih priliku da druga do sebe upitam ko je taj čovek što tako osjećajno i u isto vrijeme ubjedljivo i upečatljivo govori.

— To je Dušan Rakočević, sin Jovičin, inače član Komunističke partije — odgovori drug.

Pomislih da bi on bio najbolji bilo za komandira, bilo za komesara. No, iz misli me trže promukao glas čovjeka u iznošenoj oficirskoj bluzi koji je, stojeći nasred sobe, pokušao da omalovaži prethodnog govornika, jer ovaj navodno »nije stručnjak za vojna pitanja«.

— Šta ima mi ovdje, na sastanku, da biramo komandira. Ako komunisti vode ovu borbu, onda neka ga oni i postave. To treba da bude školovan čovjek koji poznaje vojnu strategiju i taktiku, čovjek koji je čitao i studirao Klauzevica. No, ja mislim da smo možda malo i poranili. Navući ćemo još veću silu na sebe. Bolje bi bilo da smo pričekali i vidjeli šta će dalje biti.

Zadnje riječi izgovorio je nešto više piskavim glasom i, kao da je znao da neće naići na podršku, naglo je prestao. Njegove riječi izazvale su poveći žagor i komešanje. Izgledalo je kao da svi žele u jedan glas da mu odgovore, ali niko nije počinjao. Ispred mene sjede dva postarija čovjeka i poluglasno razgovaraju.

— Eto, vidiš, to je bivši jugoslovenski oficir. Ono što kaže da za komandira treba postaviti vojnog stručnjaka, to misli na sebe, jer zna da ga inače ne bi izabrali . . .

Žagor i komešanje prekide stari Petar, domaćin iz sela, ozbiljnog i izražajnog lica, s naočarima, čime je još više prisutnima ulivao poštovanje.

— Dozvolite mi, drugovi i komšije, da i ja kažem nešto. Sve vas dobro poznajem, a i vi mene. Mislim da ste se do sada uvjerili u to da nikome zla nijesam želio niti učinio, pa to ni ovoga puta ne želim. Zlo bi bilo kada bi se međusobno zavadili ili pokolebali, jer to neprijatelj i želi. Zato moramo biti jedinstveni, jer je u tome naša snaga. Ono što reče prethodni govornik »da nijesmo možda preuranili« — nema pravo. Zar da se pustimo okupatoru na milost i nemilost? Ne. Bolje je pošteno umrijeti, nego sramotno živjeti.

Ovo je izgovorio povišenim tonom, naglašavajući riječ po riječ, želeći vjerovatno da još više dadne značaja ljudskom dostojanstvu i ponosu. Da je u tome uspio potvrđuju poluglasne upadice: »Tako je, tako je . . . «

Posmatram Dušana i primjećujem kako je ispunjen nekom radošću i, može se reći, dječjom srećom — prosto mu je milo što tako govori jedan stariji čovjek iz sela i što mu ljudi odo-

bravaju, jer tako misli i Komunistička partija, a njeni interesi su, u stvari, interesi svih poštenih ljudi. Uostalom, nikad ona nije ni imala nekih posebnih interesa od naroda.

Čovjek u iznošenoj oficirskoj bluzi sjedi pokunjen, gleda preda se i, reklo bi se, želi da tog momenta ustane i izgubi se iz ove sredine.

A stari Petar staloženo i mirno, sa jedva primijetnim smiješkom, gleda čas u Dušana, čas u ostale, pa nastavlja:

— Da, drugovi, mi večeras treba da izaberemo komandira i komesara. Ono što reče prethodnik da za komandira treba postaviti vojnog stručnjaka, nekako mi ne ide. Jesu li u bivšoj Jugoslaviji postavljali komandire? Jesu. Da li su oni bili vojni stručnjaci? Bili su! Svi smo ih vidjeli u lijepo skrojenim odijelima, kicoškog izgleda, opasane žutim kaiševima. I šta? Kad dođe ono stani-pani u aprilu mjesecu za deset dana kapituliraše.

— Ako smo krenuli da se borimo za slobodu, onda ona mora biti drukčija nego u bivšoj Jugoslaviji. Moramo se boriti za novu slobodu, za novu državu, i zato treba već na početku da sami odlučujemo i o komandiru i o komesaru. Snažan je samo onaj pokret, snažna je samo ona država gdje ljudi sami o sebi odlučuju. Naš komandir treba da bude hrabar i pošten čovjek, a mi takvih imamo. Jedan od njih je i domaćin ove kuće, Radojica. Ja mislim da bi on mogao biti naš komandir.

— Radojica! Radojica! — ču se nekoliko glasova. Jedna grupa poče da pljeska, ostali prihvatiše. Grupa mladića na brzinu sroči pjesmu i zapjeva:

»Mi imamo komandira,

fašistima ne da mira«.

Radojica stoji blizu vrata sobe, on je domaćin, a sada i komandir. Gleda prisutne i po izrazu lica reklo bi se da mu je milo što mu je ukazano takvo povjerenje.

Neki mu pružaju ruku i čestitaju, a on dobroćudno zahvaljuje i smiješi se.

— Stišajte se malo, drugovi, ja nijesam završio — reče stari Petar. — Treba još i komesara da izaberemo.

Ponovo nasta tajac i Petar nastavi:

-- Komesar treba da nam bude hrabar, iskren i pošten čovjek, jednom riječju primjeran u svemu. I ne samo to, komesar treba ... — tu malo zastade, pogledom obuhvati cio skup, zamisli se kao da traži najsnažnije i napogodnije riječi kojima bi označio ulogu komesara — komesar treba da nas stalno, a naročito u najtežim momentima, podsjeća na to da je ova naša

započeta borba u stvari borba za novu slobodu, za novu državu, koja će biti snažna i jaka i u kojoj će ljudi sami odlučivati i o najvažnijim pitanjima, kao što i mi sada odlučujemo ovdje o izboru komandira i komesara. Komesar treba da nam pomogne da steknemo još više znanja, treba da toplinom svojih riječi i otvorenim srcem ublaži bol svakog od nas za poginulim bratom ili drugom, za zapaljenom kućom, za ostavljenim zavičajem, a svega toga će biti u ovoj našoj teškoj ali pravednoj borbi.

Ponovo zastade, možda da predahne, ili da razmisli da li je dovoljno jasno sve rekao, ili o čovjeku koga bi predložio za komesara. Svi pažljivo slušamo i očekujemo da nastavi.

— Takvog čovjeka mi imamo, a to je Dušan Jovičin, njega predlažem za komesara — reče i sjede.

Ljudi mu napraviše mjesta. On skide naočari i poče da ih briše. Nastade žagor, poluglasno pričanje.

— Dobar, dobar je Dušan — reče glasno postariji čovjek — namučio se on dosta u životu, zna da voli ljude i da ih razumije, jer je prošao kroz sva stradanja. On će znati i dobro i zlo podijeliti sa nama.

Onaj u iznošenoj oficirskoj bluzi iziđe.

Radojica, izabrani komandir, priđe Dušanu i pruži mu ruku:

— Neka je srećno!

Raču se snažan pljesak i povici: »Nek je srećno!«, »Nek je srećno!«

Komandir i komesar stoje nasred sobe, očigledno uzbuđeni, čas se međusobno pogledaju, čas gledaju prisutne. Spolja se začu pucanj. Komandir izađe da vidi šta je. Ubrzo se vrati sa jednim od prisutnih, Đuzom, i prebaci mu da nije trebalo pucati.

— Oprostite mi, drugovi, ali htio sam ovaj izbor komandira i komesara da proslavim pucnjem iz naše puške. Ona nije ni »kragujevka« ni »talijanka«, to je puška »partizanka« — koju sami izrađujemo u slobodnom Užicu — i pruži je najprije komandiru, pa redom ostalima, jer je svako želio da vidi tu pušku baš zato što je naša.

— Dobra i lijepa puška — reče jedan stari ratnik.

Radoš, visok plavokos mladić iz sela, započe:

— Eto, drugovi, videste li ovu pušku »partizanku«? To je dokaz da nijesmo samo mi uzeli oružje protiv okupatora, nego su ustali svi naši narodi. Komunistička partija Jugoslavije okupila je oko svoje zastave sve poštene i napredne snage naše domovine. Vodi se borba za slobodu, za novu Jugoslaviju.

Neko kliknu: »Neka živi Komunistička partija Jugoslavije, organizator i vođa narodnog ustanka!«

— »Živjela!«, »Živjela!« čuju se poklici i pljesak.

— Ova naša četa — nastavi Radoš — mora biti spremna, kao što je u početku rekao drug Dušan, sada naš komesar, da dadne borce za specijalne jedinice i zadatke. Jedan od takvih zadataka uskoro nam predstoji. Potrebno je da se jave dobrovoljci, i, evo, ja se prvi javljam.

Podiže se mnoštvo ruku, preko dvadeset. Oko mene šaputanje. Niko ne zna kakav je to zadatak. Ipak saznadoh. »Priprema se napad na Pljevlja, samo to je vojna tajna« reče mi Aleksa, brat Dušanov.

— Samo pet dobrovoljaca može ići — reče Radoš.

Petorica se izdvojiše uzdignute glave, svjesni da tog momenta privlače pažnju svih prisutnih.

— Hvala vam, drugovi, na povjerenju. Nastojaćemo i komandir i ja da to povjerenje opravdamo.

Sastanak se završi. Ljudi počeše da se razilaze nastavljajući razgovor o onome što su ove večeri doživjeli, o komandiru, o komesaru, o puški »partizanki« i o onima koji su se dobrovoljno javili za specijalni zadatak. Ja se sa nekoliko omladinaca pridružih Radoševoj grupi. Snažno zapjevasmo niz selo.

Milan ŠUKOVIĆ

USTANAK U MOSTARSKOM I KONJIČKOM SREZU I FORMIRANJE MOSTARSKOG BATALJONA

Poslije kapitulacije Jugoslavije i dolaska Nijemaca i ustaša u konjički srez, ustaše su počele da rade na organizaciji vlasti i ostvarenju svojih opštih ciljeva. Po preuzimanju vlasti otpočela je propaganda protiv Srba i Jevreja. U početku se to svodilo na propagandu i popis i pljačku srpske i jevrejske imovine a odmah zatim u Konjicu su pohapsili i pobili u Bradini oko 100 Srba iz Konjica i okolnih sela. Zbog ovih zločina, kod srpskog življa je nastala psihoza nesigurnosti, straha i revolta. U takvoj situaciji narod je bio spreman da oružanom borbom spašava svoje živote.

Za ovakvu zločinačku politiku, okupator i ustaše nisu dobili podršku naroda ovoga kraja. Uzrok ovome nalazi se, prije svega, u činjenici da je od prije rata na ovom terenu uticaj Partije i naprednih snaga bio znatan. Blizina Mostara i njegove snažne partijske organizacije, postojanje partijske ćelije u Jablanici i Konjicu; djelovanje naprednih intelektualaca u Ostrošcu, česti izlasci mostarskih komunista i skojevaca na Borke i u Glavatičevo — sve to je učinilo da je narod ovoga kraja bio obaviješten o uzrocima rata i ciljevima neprijatelja.

Ustaše su odmah po dolasku nastojale da privuku što veći broj hrvatskog i muslimanskog stanovništva na svoju stranu. Ali veliki broj Hrvata držao se sasvim rezervisano i osuđivao pokolje koje su ustaše počele da vrše, zabrinut za sopstvenu sudbinu. Onaj manji broj koji je pristupio ustašama sastojao se, uglavnom, od desperadosa, propalih tipova raznih profesija koji su u ustaštvu vidjeli svoju šansu da izbiju na površinu. Među njima se naročito isticao jedan manji dio hrvatske inteligencije vaspitan na izvorima ustaške ideologije.

Muslimanski živalj je svojom ogromnom većinom bio otvoreno protiv zločina okupatora i ustaša kao i njihove politike. U Konjicu, Jablanici i Ostrošcu muslimani su energično

intervenisali protiv pokolja. Istina, ustašama je prišao neznatan dio begova — te i bogatijih trgovaca koji su se nadali ličnom profitu u tim mutnim vremenima.

Takvi uslovi, a pogotovo situacija srpskog življa poslije prvih ustaških pogroma i hapšenja, pogodovali su otvorenom ustanku protiv neprijatelja. Moglo se očekivati da će poziv Partije na oružanu borbu biti prihvaćen od naroda toga kraja, naročito od Srba i dijela muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Imajući u vidu takvu političku situaciju na ovom terenu, Avdo Humo i Uglješa Danilović (tada su bili u Mostaru) krajem avgusta 1941. godine donose odluku da se upute komunisti iz Mostara koji će, zajedno sa mještanima, početi sa oružanim ustankom na terenu Mostar — Konjic.

Pred nekoliko članova KPJ i SKOJ-a iz Mostara postavljen je zadatak da se prebace na teren Boračkog jezera i preko partijske organizacije u Konjicu povežu sa mještanima. Trebalo je da oni izvrše i pripreme za dolazak Uglješe Danilovića koji će na licu mjesta formirati partizansku jedinicu i postaviti odgovarajuće zadatke.

Od 2. do 5. septembra 1941. godine na Boračko jezero izašlo je 12 drugova iz Mostara, od kojih su neki stigli preko Konjica vozom, a drugi preko sela Bijelog Polja, Zijemalja i Boračke Drage. Za vezu sa ovim drugovima služio je Vinko Previšić, član KPJ, koji je tada bio upravnik »Doma prijatelja prirode« na Boračkom jezeru. Borci su se skupili u selu Jezero kod kuće Nikole Draganića.

FORMIRANJE BATALJONA

6. septembra 1941. stigao je na Boračko jezero iz Mostara preko Konjica Uglješa Danilović koji je već sutradan, 7. septembra, održao širu konferenciju kod Draganićeva mlina. Na ovom skupu bilo je oko 30 najuglednijih seljaka iz okolnih sela, koji su bili spremni da otpočnu oružanu borbu protiv okupatora i ustaša, i ovih 12 Mostaraca: Hivzo Brkić — đak, Hasan Budić — radnik, Alija Delić — radnik, Remzija Duranović — radnik, Edhem Fejić — đak, Salko Fejić — pravnik, Aziz Koluder — radnik, Šaćir Palata — radnik, Esad Šabanac — radnik, Nijaz Šarić — radnik, Fikret Vila — radnik, Drago Vuković Kostriješ — radnik.

Nakon izlaganja opšte situacije i razvoja ustanka u ostalim krajevima Jugoslavije, Uglješa Danilović je na ovoj konferenciji postavio ove glavne zadatke:

— borba protiv okupatora i njegovih slugu ustaša,

— čišćenje terena od neprijatelja i kao prvo likvidacija žandarmerijskih kasarni i razoružanje neprijateljski raspoloženog stanovništva,

— formiranje partizanskih četa i stalna briga o njihovom omasovljavanju,

— izgradnja i učvršćenje bratstva i jedinstva između Srba, Hrvata i muslimana,

— razbijanje okupatorske i ustaške vlasti.

Na konferenciji je odlučeno da se formira štab Konjičkog bataljona sa sjedištem u selu Boračko Jezero i organizuju tri partizanske čete na terenu sela Borci, Jezero i Kula.

Sutradan je Uglješa Danilović u pratnji nekolicine prvih partizana ovog kraja krenuo za istočnu Hercegovinu i naglasio, pri rastanku, potrebu što bržeg djelovanja.

17. septembra 1941. godine Uglješa Danilović iz istočne Hercegovine šalje izvještaj Svetozaru Vukmanoviću Tempu u kome se osvrće i na situaciju na Boračkom Jezeru i između ostalog piše:

»Svi prisutni su bili za akciju (misli na konferenciju — kod Draganićeva mlina), samo oprema je vrlo mala (misli na oružje).

Odnosi između muslimanskog i srpskog življa u tim krajevima mnogo su bolji nego u ostalim dijelovima Hercegovine.

Što se tiče ljudi tamo (misli na komuniste iz Mostara), veliki je nedostatak što su svi muslimani, izuzev jednog Srbina i to nepartijca«.

Novoformirani štab bataljona i komande četa prišli su: formiranju i organizaciji ovih jedinica, popisu oružja kod stanovništva, raspoređivanju dobrovoljaca sa terena u jedinice i vojnopolitičkom učvršćivanju jedinica.

U narednih nekoliko dana iz Mostara je stiglo u dvije grupe oko 25 uglavnom naoružanih boraca, većinom omladinaca, koji su odmah raspoređeni u novoformirane čete.

12. septembra 1941. godine Mirko Bjelica, mještanin iz sela Česim, zarobio je komandira žandarmerijske kasarne iz Glavatičeva i sprovodeći ga sreo Aziza Koludera koji ga je upitao:

— Ko ti je to?

— Zarobljeni žandarm, ne znam šta da radim s njim? — tražio je savjet Bjelica.

— Ako je on ubijao, ubi' i ti njega — rekao mu je Koluder.

Zarobljeni komandir je kao ustaša učestvovao u odvođenju Srba iz ovog kraja na »rad u Liku« (tako su ustaše nazivale svoje pogrome i odvođenje srpskog življa na gubilišta). Nakon ovog kratkog dijaloga puška je planula i to je prvo ubistvo jednog neprijateljskog pripadnika na novooslobođenoj teritoriji.

Ustaška vlast je brzo reagovala — naredila je žandarmima u Glavatičevu da upute patrolu na Boračko Jezero gdje će se sresti sa ustašama iz Konjica i izvršiti hapšenje seljaka — Srba.

PRVE ORUŽANE AKCIJE

14. septembra oko podne patrola od 6 žandarma iz Glavatičeva izlazi na Boračko Jezero i svraća u »Dom prijatelja prirode« da bi sačekala ustaše iz Konjica. Vinko Previšić dočekuje žandarme kao »prijatelje«, ugošćuje ih, a istovremeno izvještava komandu čete o njihovom dolasku. Kad su se žandarmi potpuno raskomotili, osjećajući se kao kod svoje kuće, među njih je upala grupa partizana i bez borbe ih razoružala.

Odmah po dolasku žandarma, štab bataljona donosi odluku da četa iz sela Kula noću napadne žandarmerijsku kasarnu u Glavatičevu. Napad je trajao cijelu noć, ali je zbog energične odbrane neprijatelja i nedovoljne snalažljivosti naših boraca propao, tako da su se u zoru borci povukli.

Isti dan još dok je vladala radost među borcima čete u Jezeru zbog uspjeha koji su postigli prilikom razoružanja žandarma, pojavila se na Boračkom Jezeru grupa od 20 ustaša koju je predvodio Zvonko Jerković ustaški logornik iz Konjica. Ustaše su odmah po dolasku počele hapsiti i vezati seljake koji su uhvaćeni u polju i kućama.

Jezerska četa se brzo prikupila i napala neprijatelja koji se uz borbu počeo povlačiti ka Konjicu. Pri povlačenju ustaše su dočekane u klancu od zasjede boraca čete iz sela Borci i stjerane u jednu jarugu. Potpuno opkoljene ustaše su se borile cijelu noć. Među njima je jedan poginuo a nekoliko ih je lakše ranjeno. Uplašeni energičnim napadom partizana i bez ikakva izgleda na probijanje iz obruča ustaše se u zoru predaju. U toku borbe sa ustašama poginuo je Šaćir Palata, radnik, član KPJ iz Mostara, i on je bio naš prvi gubitak na ovom terenu.

Prilikom razoružanja žandarma i ustaša zaplijenjeno je: dva mitraljeza, 24 puške, oko 1000 metaka i preko 20 ručnih bombi. Kod ustaša je nađen spisak 36 seljaka Srba koji su bili planirani za »rad u Liku«.

Zarobljene ustaše i žandarmi dovedeni su na narodni zbor i tu je izabran prvi narodni sud od 3 člana sa mještaninom To-

nom Šarićem na čelu. Sud je konstatovao da je većina zarobljenih ustaša učestvovala u dotadašnjem odvođenju i ubijanju Srba iz konjičkog sreza. Među zarobljenim ustašama nalazio se i jedan izrod Srbin ustaša, na koga je narod bio posebno ogorčen i tražio da ga linčuje. Sud je osudio ustaše na smrt strijeljanjem a 6 žandarma iz Glavatičeva je pustio na slobodu pošto je dokazano da nijedan od njih nije do tada okaljao ruke krvlju ni učestvovao u zločinima.

23. septembra štab bataljona sa dvije čete organizuje napad na žandarmerijsku kasarnu u Glavatičevu. Čim su primijetili dolazak partizana, žandarmi su napustili kasarnu i preko Bjelimića pobjegli u Konjic. Prilikom ove akcije zaplijenjeno je nešto hrane i municije kao i nekoliko pušaka koje su žandarmi dali nekim mještanima. Isti dan jedna desetina goneći žandarme upada u Bjelimiće i razoružava mještane. Među našim borcima nalazio se i jedan bivši žandarm mještanin koji je seljake nazivao ustašama, tukao ih i tražio oružje. Desetina se povukla ostavivši iza sebe, zbog ovih nasilnih postupaka, loš utisak, koji su proustaški nastrojeni elementi kasnije svestrano koristili u mobilizaciji seljaka muslimana iz Bjelimića protiv partizana i NOP.

Iz istočne Hercegovine Uglješa Danilović šalje grupu članova KPJ, većinom Srba iz Mostara, koji stižu u konjički bataljon krajem septembra. U ovoj grupi nalazila su se i dva španska borca.[1] Odmah je izvršena izmjena u rukovodstvu štaba bataljona i pojedinih četa. Tada je došlo do znatnog popravljanja nacionalnog sastava u partijskoj organizaciji bataljona i njegovom komandnom kadru, tj. donekle je ublažen nedostatak komunista Srba, s obzirom na činjenicu da su skoro svi drugovi iz Mostara bili muslimani. Boljim i organizovanijim radom i širim angažovanjem komunista iz bataljona, uticaj na srpske seljačke mase povećavao se iz dana u dan, bataljon se omasovljavao novim borcima. Pored toga svi su borci počeli nositi petokraku crvenu zvijezdu na kapama.

Prilikom odlaska jednog voda u Bjelimiće, oko 20. oktobra, mještani su iz zasjede ubili komesara bataljona Jakova Baruha. Poslije toga Bjelimićani se stavljaju na stranu ustaša, organizuju ustašku miliciju a i pojačava se žandarmerijska posada

[1] Prvi španski borci u bataljonu bili su: Ante Šarić zvani Rade Španac, radnik iz Livna, narodni heroj, poginuo kod Konjica u toku IV neprijateljske ofanzive 1943. godine. Jakov Baruh, radnik iz Sarajeva, poginuo u Bjelimićima 1941. godine kao komesar bataljona. Drugovi Šerić i Baruh izašli su u partizane preko Mostara skupa sa Petrom Drapšinom, španskim borcem i narodnim herojem koji je umro 1945. godine. Kasnije su u bataljon došli španci Franc Strmola i Geno Lesl.

u tom mjestu. Kasnije su se naše jedinice u više navrata borile sa bjelimićkim ustašama.

S obzirom na neuspjeh ustaša i gubitak vlasti na području djelovanja partizanskih jedinica, kao i na moralni efekat ustaških neuspjeha među narodom, okupator i ustaše su odlučili da zadaju odsudan udarac partizanima. Razlog za pripremu ove akcije, pored ostalog bila je i demoralizacija u ustaškim jedinicama i redovima njihovih pristalica, naročito poslije likvidiranja Jerkovića i grupe njegovih koljača koji su bili elitna ustaška jedinica. Zbog toga je iz Sarajeva došao ustaški satnik Stanko Tomić »Brada«, čuveni ustaša vaspitan u emigraciji, koji kao ustaški logornik organizuje ustaške jedinice i miliciju i dugo vremena vrši sistematske pripreme za napad na slobodnu teritoriju. U agitaciji za napad na partizane su učestvovali i neki katolički sveštenici propovijedajući »sveti rat« protiv Srba i komunista. Izvršena je opšta mobilizacija u Konjicu i okolini i obrazovan je kazneni odred od oko 1000 ustaša, domobrana i mjesnih milicajaca, naoružanih sa dva topa, 11 puškomitraljeza i oko 800 pušaka. Partijska organizacija iz Konjica je redovno obavještavala štab bataljona o pripremama za napad. Pored toga, komunisti, skojevci i simpatizeri NOP radili su na unošenju zabune u neprijateljske redove, preuveličavanjem broja partizanskih jedinica, njihove snage i naoružanja.

USTAŠKO-DOMOBRANSKA »OFANZIVA« NA SLOBODNU TERITORIJU

Ranim jutrom 25. oktobra krenuo je neprijatelj ka slobodnoj teritoriji. U njegovim redovima bio je priličan broj simpatizera NOP-a, nekoliko članova KPJ i SKOJ-a koji su stalno veličali naše snage i unosili paniku među neprijatelje.

Ustaše su sačinile ovakav plan napada na Boračko Jezero:

— glavne snage uputiti preko planine Vrabač na selo Borke i spustili se u Boračko Jezero,

— pomoćne snage uputiti preko planine Prenj i niz Boračku Dragu spustiti se u Boračko Jezero, te sa leđa napasti partizanske položaje.

Na ovakav plan neprijatelja štab bataljona je stvorio slijedeći plan odbrane:

— ojačanom četom braniti položaje na planini Vrabač, a jakim zasjedama obezbijediti se u Boračkoj Dragi i na prelazu rijeke Neretve prema selu Spiljani,

— jednom četom obezbijediti se od ustaške milicije u Bjelimićima,

— sa borcima imati što veći broj seljaka koji će po potrebi preuzeti oružje od eventualno ranjenih ili poginulih drugova kako bi svaka raspoloživa puška bila iskorištena u borbi sa napadačima. Ti seljaci bili bi korišteni i za evakuaciju ranjenih i poginulih.

Uoči napada neprijatelj je na slobodnu teritoriju bacao letke iz aviona u kojima su mještani pozivani da predaju komuniste jer će u protivnom biti spaljena sva sela i protjerano stanovništvo.

Neprijatelj je u streljačkom stroju nastupao uz planinu Vrabač gdje se nalazila raspoređena naša četa pod rukovodstvom Rade Španca sa oko 50 boraca naoružanih puškama i sa dva puškomitraljeza, i oko 60 ljudi bez oružja.

Neprijateljski napad podržavala je avijacija koja je bombardovala sela dok je artiljerija tukla naše položaje.

Partizani su mirno sačekali prilaženje neprijateljskih kolona. Sa malog odstojanja otvorena je jaka puščana i mitraljeska vatra po neprijateljskim redovima. Prvi jauci poginulih i ranjenih doveli su do zabune kod neprijatelja. Koristeći neprijateljsku nesređenost, naši borci su se digli i skupa sa golorukim seljacima krenuli na juriš. Neprijatelj je počeo u neredu da se povlači a iz njegovih pokolebanih redova stalno su se čuli povici naših drugova: »Opkoljavaju nas, pohvataće nas žive, povlačimo se« i sl. Povlačenje neprijatelja se uskoro pretvorilo u bezglavo bježanje u čemu su prednjačili mobilisani Konjičani.

Ustaše i domobrani pružali su mjestimičan otpor dok i sami, izmiješani sa gomilom mobilisanih, nisu počeli u panici da bježe. U bježanju su ostavili jedan top koji je dotle bio vučen pozadi streljačkog stroja. Kola sa topovskom municijom poslužila su posluzi topa za bježanje u Konjic.

Goneći neprijatelja naši borci su stigli pred sam Konjic odakle su se, nakon kraćeg pripucavanja, povukli na slobodnu teritoriju vukući zarobljeni top i noseći jednog ranjenog druga. Ovom prilikom zaplijenjeno je nekoliko pušaka i veća količina municije koju su ustaše bacale prilikom bježanja.

Neprijateljska kolona koja je krenula preko planine Prenj počela se razbijati na početku svog puta, zbog panike koju su takođe unosili naši mobilisani drugovi. Dobar dio mobilisanih pravio se iznemoglim i vraćen je kući na početku penjanja uz padine Prenja. Demoralisani i umorni napadači bili su dočekani od naše zasjede u Boračkoj Dragi. Od prvih ispaljenih metaka poginula su dvojica ustaša a nekoliko ih je ranjeno. Nastalo je opšte bježanje koje je završeno tek u Konjicu.

Neuspeh ove akcije imao je porazan efekat na moral neprijatelja. Ustaše su u Konjicu bile za momenat obezglavljene. Tomić i njegovi saradnici pobjegli su u Sarajevo. Konjic je privremeno ostao prazan, a kasnije dolaze Italijani iz Mostara i oko 100 ustaša crnokošuljaša iz Sarajeva, na čelu sa Božinovićem koji postaje logornik.

Domobranska divizija u Mostaru izvještavajući Ministarstvo hrvatskog domobranstva — Glavni stožer, pored ostalog, pisala je:

»Na dan 25. listopada 1941. godine, top 1. voda, 13. satnije 14. pješadijske pukovnije izgubljen je u akciji čišćenja u Konjicu«.

Pobjeda na Vrapču ogromno je podigla moral kod naroda, a ugled partizana je iz dana u dan rastao. Bataljon se učvrstio i čete su stalno omasovljavane novim borcima sa slobodne teritorije iz Konjica, Ostrošca i Jablanice. Iz Mostara i bliže okoline stalno su stizale grupe novih boraca od kojih je većina bila naoružana. MK KPJ u Mostaru poslao je bataljonu i dva puškomitraljeza.

Sredinom novembra izvršen je napad na žandarmerijsku kasarnu na Rujištima. Žandarmi su se povukli u Mostar, a kasarna je spaljena. U toku novembra Italijani su iz Konjica dva puta dolazili pod planinu Vrabač, ali su se oba puta vratili iz straha da se ne bi proveli kao i ustaše.

U novembru i decembru aktivnost bataljona je pojačana: četa u Glavatičevu vodi borbe sa ustaškom milicijom iz Bjelimića koja je napala sela u Žipi, na desnoj obali Neretve. Ustaška milicija je protjerana u Bjelimiće energičnim protivnapadima naše 2. čete. U toj akciji zarobljena su tri milicionera od kojih je jedan bio ustaša pa je streljan, a ostala dvojica su puštena kućama. Tada je poginuo član KPJ Džemal Dragnić, geometar iz Mostara.

U tom periodu izvršen je napad na ustaško uporište u selu Janjina koji nije donio očekivane rezultate.

8. decembra borci 1. i 2. čete likvidirali su ustaško uporište u selu Spiljani. To selo je udaljeno svega oko 5 kilometara od Konjica. Tada je zarobljeno 16 milicionera i nekolicina ih je strijeljana poslije saslušanja jer su kao ustaše aktivno učestvovali u zločinima. Zaplijenjeno je oko 20 pušaka i nešto municije. Istog dana oslobođena su sela Gornja i Donja Bijela, tako da su naše straže bile 3—4 kilometra od Konjica.

Borci 1. čete zaustavili su putnički voz kod Donjeg Sela. U vozu je zarobljeno nekoliko ustaša i zaplijenjena izvjesna ko-

ličina oružja. Ali pošto je uslijedila brza intervencija ustaša iz Konjica, zarobljenici su uspjeli da pobjegnu.

Ta četa napala je i demolirala željezničku stanicu Prenj.

Pored toga kod Čelebića naša zasjeda je zarobila dva italijanska tehničara i jednog vojnika sa puškomitraljezom. Vojnik je pušten na slobodu, a tehničari su, poslije dugotrajnih pregovora sa italijanskom komandom u Konjicu, 20. marta u Bijeloj zamijenjeni za uhapšenog Franca Novaka, sekretara SK u Mostaru (kasnije partijski rukovodilac na ovom terenu) i porodicu Pere Bilića, borca našeg bataljona.

Zapovjedništvo domobranskog krila iz Konjica u svom izvještaju diviziji u Mostaru od 27. decembra 1941. godine kaže i ovo:

»Osjeća se življa djelatnost komunista na sve strane. Sve akcije pobunjenika vode se po njihovim smjernicama« itd.

Uporedo sa akcijama bataljon se reorganizuje i vrši se novi raspored četa:

štab bataljona na Boračkom Jezeru;

1. četa sa komandom u selu Bijela;
2. četa sa komandom u selu Glavatičevo;
3. četa (novoformirana) u selu Blaca.[2]

Pored postojećih četa bile su organizovane mještanske straže u srpskim selima gornjeg Nevesinjskog polja i Zijemljima. Brojno stanje bataljona krajem 1941. godine iznosilo je oko 300 boraca od čega preko 150 iz Mostara. Osim pomenutih jedinica formirana je i jedna posebna desetina, tzv. Udarna desetina, u kojoj su bili omladinci iz Mostara i konjičkog kraja. Bili su to najistaknutiji borci u bataljonu. Desetina je bila pod direktnom komandom štaba bataljona. Njen rukovodilac bio je Meha Trbonja, radnik iz Mostara. To je bila pokretna jedinica bataljona i korištena je za postavljanje zasjeda, izvođenje prepada na neprijateljske položaje i komunikacije i sl. Bataljon se nalazio pod rukovodstvom Kalinovičkog odreda a veza je održavana preko Bjelašnice i Trnova, kuda su sve vojničke i partijske direktive redovno stizale iz odreda.

[2] U ovom periodu izvršena je izmjena u rukovodstvu štaba bataljona. Kratko vrijeme poslije pogibije Baruha komesar bataljona bio je Karlo Batko, radnik iz Mostara, narodni heroj, poginuo februara 1943. godine kod Konjica. Batko je ubrzo povučen iz našeg bataljona za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Foču i Kalinovik. Nakon njegovog odlaska u štabu bataljona bili su komandant Ibro Šator, tehničar iz Stoca, komesar Vaso Gnjatić, radnik iz Mostara, zamjenik komandanta Ilija Kukić, seljak iz sela Dolovi, zamjenik komesara Nikola Draganić, željezničar, mještanin iz sela Jezero, partijski rukovodilac Esad Šabanac, komandant mjesta u Borcima, Nijaz Šarić, radnik iz Mostara, čovjek vanredno cijenjen od mještana i boraca.

SUKOB SA ČETNICIMA

Početkom decembra u konjički srez došla je grupa četnika iz Srbije, sastavljena od bivših žandarma i podoficira. Grupom je rukovodio bivši žandarmerijski kapetan I klase Branko Šoškić. Ta grupa je odmah po dolasku počela sa velikosrpskom šovinističkom agitacijom. Hvalili su Kostu Pećanca i Nedića govoreći da su oni pošteni Srbi koji se bore za srpski narod. Uporno su ponavljali da su u Srbiji partizani na izmaku i da preovlađuju četnici te da bi na ovom terenu trebalo formirati četničku jedinicu. Govorili su da se još ne bi trebalo boriti protiv okupatora, jer nije stiglo naređenje od kralja. Jedna od njihovih glavnih parola bila je da treba ubijati »turke« i ustaše a posebno su prebacivali mještanima što trpe »turčina« na čelu bataljona.

Štab bataljona, obaviješten o njihovoj raboti, upućuje vod boraca naoružan sa dva puškomitraljeza, sa komandantom bataljona na čelu, da ih razoruža i protjera. Prilikom susreta u selu Čičevo, Šoškić je pokazao urednu propusnicu štaba Kalinovičkog odreda kao i još nekoliko propusnica koje su mu izdali štabovi raznih partizanskih jedinica u Srbiji jer je u to vrijeme još postojala izvjesna saradnja između partizana i četnika. Kako je u tim propusnicima od svih partizanskih jedinica traženo da omoguće slobodno kretanje Šoškiću i njegovoj grupi, ovom prilikom protiv njih nisu preduzete nikakve mjere. Kad je štab bataljona zahtijevao da, zajedno s partizanima, učestvuju u napadu na Bjelimiće, četnici su odbili da se bore. Sam taj akt kukavičluka i odbijanja da učestvuju u borbi, nama je politički bio veoma koristan jer je demaskirao njihovu politiku i kompromitovao ih kod naroda. Već sutradan njihov domaćin Lazo Bjelica, gledajući ih kako sjede dok se naši borci tuku, oštro im je podviknuo: »A dobro, kod vas puškomitraljez, tolike puške, redenici, bombe, brade, kokarde; tolika čuda, a ovi naši sami biju bitku. Vi sjedite tu i gostite se, a naši životi u opasnosti, imanja nam ugrožena. Deder vi, ili se tucite protiv neprijatelja ili doviđenja«.

I otjerao ih je.

USTAŠKI NAPAD NA BIJELU

5. januara konjička partijska organizacija obavijestila je štab bataljona o namjeri ustaša da 7. januara, na prvi dan Božića, napadnu i zapale selo Bijela. Napad će izvršiti sa 200 ustaša, pripadnika Crne legije — najelitnije ustaške jedinice, koji će doći preko planine Ljubina.

Ova vijest je izazvala paniku kod seljaka tog sela jer su sumnjali da je iko u stanju da se suprotstavi do zuba naoružanim ustašama. Narod je počeo bježati u brdo noseći sa sobom sve što se moglo ponijeti u strahu da mu »crn božić ne osvane«.

Podrobno obaviješten o napadu neprijatelja i njihovom planu, bataljon se pripremio za odbranu. Na pravcu dolaska neprijatelja postavljen je 1. vod. 1. čete pod komandom komesara čete Riste Kalema Malovića. On je imao zadatak da pripuca na neprijatelja, zatim da se povuče u šumu, propusti ga, a kasnije da ga napadne s leđa.

Drugi vod, pod komandom komandira 1. čete Ante Šarića (Rade Španca) postavljen je na kosu zapadno od Bijele, zatvarajući pravac ka selu. Jedna desetina štitila je prilaze sa južne strane sela.

— Neprijatelj je izvršio napad tačno onako kako je bataljon bio obaviješten i operacija se odvijala prema predviđenom planu. Poslije nekoliko izmijenjenih pucnjeva Risto Kalem Malović je propustio neprijatelja, a ovaj je naletio tačno na položaj gdje se nalazio vod Rade Španca. Dočekan preciznom vatrom iz neposredne blizine, neprijatelj je pretrpio gubitke od desetak mrtvih i više ranjenih, i odmah u paničnom strahu pobjegao u Konjic ne zaustavivši se ni tamo, nego je već sutradan produžio za Sarajevo. Od naših boraca niko nije bio ni ranjen.

Ova akcija imala je vanredan moralni efekat na borce a posebno na seljake kod kojih je učvrstila vjeru u snagu naše vojske.

PRVI ORGANI NARODNE VLASTI

Poslije mnogih uspješnih akcija i dokaza o stvarnoj snazi partizana kao jedine snage koja se bore protiv okupatora i ustaša, ogromna većina naroda ovog kraja primila je naše borce kao svoju vojsku i bila je spremna da i sama, koliko god to može, doprinese opštoj borbi. Zahvaljujući vanrednom uticaju Partije i NOP, već u kasnu jesen 1941. godine bili su sazreli uslovi za stvaranje narodne vlasti i formiranje prvih narodnooslobodilačkih odbora. Već u decembru 1941. godine počelo se sa formiranjem narodnooslobodilačkih odbora po selima. Seoske odbore narod je na konferencijama birao aklamacijom. Prilikom izbora vodilo se računa da u odbore uđu najugledniji i borbi najodaniji seljaci. Nešto kasnije izabrani su i opštinski narodnooslobodilački odbori. Ove odbore birali su između sebe odbornici seoskih odbora, takođe aklamacijom.

Narodnooslobodilački odbori imali su značajan politički autoritet i predstavljali su narodnu vlast u punom smislu ri-

ječi, naročito poslije izbora Sreskog narodnooslobodilačkog odbora, početkom maja 1942. godine. U ovaj odbor izabrani su: Nikola Draganić za predsjednika a za sekretara inž. Fazlija Alikalfić. Sjedište narodnooslobodilačkog odbora bilo je u Glavatičevu.

Postojala su i četiri opštinska narodnooslobodilačka odbora: Borci, Glavatičevo, Blaca i Zijemlje.

U selima koja je bataljon povremeno kontrolisao postojali su samo seoski narodnooslobodilački odbori (Idbar, Krstac, Čelebići, Dobrigošće i dr.).

Svi ovi narodnooslobodilački odbori vršili su stvarne funkcije vlasti kao što su: mobilizacija boraca u jedinicu, snabdijevanje vojske, a posebno organizacija proljetne sjetve. Kod nas je tada bila parola: »Ni jedno parče zemlje ne smije biti nezasijano«. Računali smo na to da će rat duže potrajati i da će biti nužno obezbijediti ishranu naroda i vojske. Odbori su se brinuli i o školstvu a rješavali su i međusobne odnose seljaka. Narod je svojoj vlasti pružao apsolutnu podršku.

FORMIRANJE PARTIJSKE I SKOJEVSKE ORGANIZACIJE

Odmah poslije stvaranja Konjičkog bataljona, Lepa Perović, član Pokrajinskog komiteta KP BiH, formirala je partijske ćelije u ovoj jedinici. Ćelije su formirane u tri čete i pri štabu bataljona. Pored toga formiran je i Bataljonski biro koji je bio sastavljen od sekretara četnih ćelija, komesara bataljona i rukovodioca Biroa. Rukovodilac Biroa bio je Esad Šabanac, radnik, a članovi Vaso Gnjatić (ranije Jakov Baruh odnosno Karlo Batko), Neđo Bitanga, đak, Aziz Koluder, radnik, Remza Duranović, radnik, Hasan Bubić, radnik — svi iz Mostara. Krajem decembra bataljon je obaviješten da ova jedinica kao i partijska organizacija ove teritorije pripadaju oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu i operativnom štabu za Hercegovinu. Do tada je partijska organizacija bila vezana za Okružni komitet Foča — Kalinovik čiji je sekretar bio Karlo Batko.

Prilivom komunista iz Mostara i prijemom skojevaca u Partiju, organizacija, kako u jedinicama tako i na terenu, je znatno narasla. U četama je bilo od 7 do 15 pa i više članova Partije i znatno više članova SKOJ-a. Formiranjem novih četa u martu, odnosno aprilu 1942. godine, formirane su i partijske ćelije u tim četama a isto tako i u selima Jezero i Glavatičevo. Partijska organizacija je tada na području Konjica imala preko 120 članova. Tada se i vrši reorganizacija Bataljonskog biroa. U to vrijeme na naš teren dolaze Vaso Miskin Crni, član Pokra-

jinskog komiteta KP za BiH, Hamo Grebo, član Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu, a nešto kasnije Džemal Bijedić, član Okružnog komiteta. Oni su pomogli učvršćivanju i razvijanju partijske organizacije i organizovali Sreski komitet KPJ za konjički srez. Ovom komitetu su pripale i partijske ćelije u Konjicu i Jablanici a njegov prvi sekretar bio je Franc Novak.

Zahvaljujući sistematskom političkom radu Partije, omladina je bila nosilac svih akcija narodne vlasti i najveći oslonac naše politike na ovom terenu. U nekim selima postojali su aktivi SKOJ-a a u svim selima na oslobođenoj teritoriji omladinski aktivi. Članovi Partije i SKOJ-a iz bataljona su politički radili sa omladinom na terenu.

U proljeće 1942. godine takođe su formirana rukovodstva SKOJ-a, omladine i AFŽ-a. Uloga žena bila je vrlo značajna dobrim dijelom zahvaljujući i radu drugarica članova Partije i SKOJ-a koje su bile borci u bataljonu. Organizacije žena dobro su pripremile proslavu 8. marta. Zajedno sa pripremanjem proslave obavljeni su i izbori za opštinska rukovodstva AFŽ-a, a u maju je izabrano i sresko rukovodstvo. Posebno se ističe aktivnost Olge Previšić (predsjednica Sreskog odbora) i Zore Dragić (sekretar).

Veza sa Operativnim štabom za Hercegovinu održavana je preko Nevesinjskog polja i preko 1. udarnog bataljona koji je u to vrijeme vodio akcije protiv pete kolone u selima Donjeg Nevesinjskog polja. Veza je održavana i preko Mostara kao i bataljona »Bišina« koji je operisao na drumu Mostar — Nevesinje.

REORGANIZACIJA BATALJONA

U prvoj polovini januara 1942. godine u konjički srez dolazi Nenad Vasić, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, sa oko 30 boraca i ovlaštenjima Operativnog štaba i Oblasnog komiteta. Početkom 1942. godine znatno je porastao broj boraca u bataljonu pa su formirane nove čete. Tako je već u aprilu bataljon imao 6 četa sa oko 450 boraca, od kojih preko 200 iz Mostara, oko 50 iz Konjica, Ostrošca, Jablanice, Ljubuškog i Sarajeva, 30 iz istočne Hercegovine a ostalo su bili mještani. Osim već postojećih četa formirane su čete na Zijemljima i na Dramiševu kao i Udarna četa. Ovu četu su sačinjavali borci iz istočne Hercegovine, Udarne desetine i po nekoliko boraca iz ostalih četa. To je bila veoma pokretna i dobro naoružana jedinica koja je služila za manevarsku borbu kao i za nanošenje iznenadnih i jakih udaraca neprijatelju.

U to vrijeme raspored četa i komandni kadar u četama bio je ovakav:

Prva četa u Bijeloj: komandir Rade Španac, komesar Risto Kalem Malović, zamjenik komesara Stjepan Šulentić, student iz Mostara.

Druga četa u Glavatičevu: komandir Miloš Raca, željeznički službenik, komesar Mustafa Pašić, radnik, zamjenik komesara Mustafa Temim, radnik — sva tri iz Mostara.

Treća četa u Blacama: komandir Leo Bruk, radnik, komesar Aziz Koluder, radnik — obojica Mostarci.

Četvrta četa u Dramiševu i Zaboranima: komandir Fahrudin Orman, agronom iz Ljubišnog, komesar Boro Radan, đak iz Mostara.

Peta četa u Zijemljima: komandir Blagoje Vučurević, seljak iz Bileće, komesar Enver Ćemalović, tehničar iz Mostara.

Udarna četa: komandir Maksim Kovačević, radnik iz Grahova, komesar Milan Kandić, seljak iz Bileće.

Čete su bile različite po svom organizacijskom i brojnom stanju a imale su od 2 do 4 voda, ovisno o značaju pravaca koje su zatvarale ka slobodnoj teritoriji. Svaka četa imala je organizovane ekonomate sa kuhinjama u sastavu vodova koji su bili razmješteni po selima i međusobno najčešće udaljeni po nekoliko kilometara. Hrana za jedinice dobijana je po razrezu narodnih odbora na domaćinstva, zatim putem rekvizicija od neprijateljskih elemenata i putem plijena koji je padao u naše ruke za vrijeme akcija vođenih sa susjednim, neprijateljski raspoloženim selima. Iz Mostara se redovno dotjerivala so i manje količine šećera za ranjenike. Materijal iz Mostara donosili su na svojim konjima seljaci iz Podveležja i Bijelog Polja, a iznosile su ga grupe boraca koje su dolazile u bataljon. Često smo u Mostar slali po odrede i materijal posebne kurire pri čemu su se naročito isticali: Mehmed Arap, Vaso Maslo, Huso Orman, Šerif Burić, Alija Kreso i dr.

U bataljonu je bila organizovana stalna bolnica koja je neprekidno imala svog ljekara — to je u početku bio dr Safet Mujić, zatim Enver Arapadžić, student medicine, te dr Isidor Papo i student medicine Albert Altarac Čin. U martu 1942. godine Mostar je poslao kompletnu hiruršku poljsku bolnicu, dok je redovno snabdijevao bataljon raznim sanitetskim materijalom još od početka ustanka. Ova bolnica odigrala je neobično značajnu ulogu ne samo u jedinici nego i kod naroda toga kraja. Od prilično skromnih zaliha medikamenata, ljekari bolnice su odvajali jedan dio kako bi pomogli bolesnom stanovništvu. Naročito mnogo je učinjeno na preventivi. Može se reći da na terenu djelovanja Konjičkog bataljona nijednom nije došlo

do masovnih epidemija ni među borcima u jedinici ni među narodom — što se uglavnom može zahvaliti djelovanju partizanske bolnice.

Stalna veza sa Mostarom omogućavala je uvid u djelovanje okupatora i njegovih slugu. Uvijek se u bataljonu znalo ko je u Mostaru uhapšen, pogubljen, interniran i sl. Redovno su stizale informacije o akcijama naših drugova u gradu, atentatima i provalama u radnje koje su imale ustaške povjerenike, o upadima u ustaška nadleštva odakle su uzimane pisaće mašine i sl.

Bataljon je imao odlično organizovanu informativnu službu u Jablanici, Konjicu i Ostrošcu. Sve namjere neprijatelja, stacioniranog u ovim mjestima, bile su na vrijeme javljene štabu bataljona, kao i svaka promjena u snazi, jačini i sastavu garnizona u ovim mjestima. Na taj način bataljon je uvijek bio u stanju da se na vrijeme pripremi i energično reaguje na eventualne akcije neprijatelja.

Posebno je pozitivno uticala na moralno-političko stanje naših boraca briga Mjesnog komiteta KPJ za Mostar za porodice drugova koji su ostavljali žene i djecu i dolazili u bataljon. U radnji Ahmeda Demirovića i mlinu Omera Ćurića izdavana su redovna mjesečna sljedovanja raznih artikala i brašna za porodice čiji su hranitelji bili u partizanskim redovima. Zatim, preko Narodne pomoći davana je i novčana potpora ovakvim porodicama.

Iako su vremenski uslovi u početku 1942. godine bili nepogodni za izvođenje vojnih akcija, ipak su pojedine čete stalno vršile napade na neprijateljska uporišta, uznemiravajući neprijatelja i ometajući mu koncentraciju.

Tako su 2. i 3. četa početkom februara izvele napad na žandarmerijsko-domobransko uporište u selu Vrdolje. Selo je branilo oko 50 žandarma i domobrana i 30 domaćih milicionera. Borba je vođena cijeli dan, a neprijatelja je pomagala i italijanska artiljerija iz Konjica. Neprijatelj je kuće pretvorio u bunkere i uspio da se održi čitav dan, a nastupom noći pobjegao je u Konjic. U toj akciji poginuli su Franc Strmola, španski borac, i Nikola Lambić, član Partije, mještanin. Prilikom njihove sahrane u govorima je isticano bratstvo i jedinstvo za koje je prolivena krv Srbina i Slovenca.

Borci 5. čete izvodili su akcije na ustaše u Bijelom Polju, a 1. četa operisala je na drumu Konjic — Rama.

Jedna desetina 2. čete postavila je 1. aprila, u neposrednoj blizini sela, zasjedu ustašama iz Janjine. Jedan ustaša je ubijen,

a ostali su pobjegli u Bjelimiće i Konjic, dok se desetina spustila u selo.

S obzirom na pojačanu aktivnost četničkog kapetana Branka Šoškića, čija je grupa sve intenzivnije radila na propagiranju četničkih ideja i na razbijanju bratstva i jedinstva, a izbjegavala svaku borbu protiv neprijatelja odlučeno je da se ista razoruža i protjera sa ovog područja. Pošto se pretpostavljalo da će Šoškić pružiti otpor, upućen je jedan vod Udarne čete da razoruža ili uništi tu grupu. Nakon upornog traganja početkom februara koje je trajalo nekoliko dana, četnička grupa je pronađena u selu Živanj. Do susreta je došlo noću u jednoj seoskoj kući. Četnici su odbili da pođu sa našim borcima u štab bataljona a sam Branko Šoškić je počeo borbu opalivši metak od koga je poginuo Branko Bošnjak Selo, đak iz Mostara. Od tog pucnja srušena je petrolejka i nastala potpuna pomrčina. Po mraku je došlo do opšteg gušanja i borbe prsa u prsa. U tom metežu pobijeno je svih 7 četnika sa Brankom Šoškićem na čelu.

NEPRIJATELJ UBACUJE SVOJE ŠPIJUNE U NAŠE REDOVE

Na oslobođeno područje marta 1942. godine došao je konjički posjednik Mustajbeg Hadžihuseinović. U početku nismo znali za cilj njegovog dolaska na oslobođenu teritoriju pogotovo što je u svakom selu javno hvalio narodnooslobodilačku borbu a i uživao je glas uglednog građanskog političara odranije. Međutim, on se ubrzo povezao sa četničko-italijanskim eksponentima u Mostaru dr Ismetom Popovcem i sudijom Mustafom Pašićem koji su po nalogu Italijana radili na organizovanju antikomunističke i pročetničke milicije. Zbog toga je partizansko rukovodstvo odredilo Šefika Obada, učitelja iz Blagaja, da stalno prati Mustajbega Hadžihuseinovića. Konstatovao je da je Mustajbeg, iako je javno hvalio NOB, potajno radio na razbijanju partizanskih jedinica i organizovanju antikomunističke milicije. U ruke Šefika Obada pao je izvještaj koji je Mustajbeg napisao svome šefu Popovcu i u kome mu navodi imena ljudi koji su pristali da rade za ovu miliciju. Špijunski rad Hadžihuseinovića nije se završio samo na ovom izvještaju. Uhvaćeno je još jedno njegovo pismo Popovcu kao i odgovor na njega. Uskoro je Mustajbeg počeo da javno napada NOB na seoskim konferencijama računajući da će imati vremena da se ukloni od partizana. To mu nije uspjelo jer ga je jedna partizanska patrola uhvatila i sprovela u štab u Glavatičevo. U štabu je ovom špijunu održano suđenje na kome je priznao svoj zločin, pa je osuđen na smrt.

Franjo Mraz: NA POLOŽAJU KOD TOLMANA *(drvorez)*

Pošto je konjički trgovac Ferhadbeg Kurtović sistematski radio na učvršćenju ustaške vlasti u Bjelimićima, odlučeno je da se ubije. Kaznu je izvršio omladinac Mehmed Taso, radnik iz Mostara, 18. aprila 1942. godine u 20,30 sati u Konjicu nasred ulice ispalivši mu u stomak 3 metka iz parabeluma. Sutradan su borci bataljona, sa obronaka iznad Konjica, posmatrali sahranu ubijenog izdajnika.

Borci ovog bataljona izvršili su dva atentata u Mostaru.

7. aprila bataljonski kurir Vaso Maslo udario je tri puta sjekirom po glavi četničkog glavešinu Radmila Grđića, a 29. aprila Sulejman Cišić Brato, đak iz Mostara, ubija iz pištolja ustašu profesora Malvića, ispalivši u njega 6 metaka.

Borci bataljona, skupa sa omladinom Mostara, izvršili su niz ekonomskih akcija na razne ustaške radnje u cilju snabdijevanja bataljona s raznim potrebnim materijalom i stvaranja fonda za pomoć boračkim porodicama.

Usljed stalnih borbi sa neprijateljem, a naročito sa kvislinzima, bataljon je ostao sa vrlo malo municije. Na predlog grupe boraca Mostaraca u kojoj su bili Mujo Ćemalović Ćimba, Rifat Frenjo, Mehmed Trbonja, Hasan Zahirović Laca, Živko Pepo Henči i Hamo Bostandžić — štab bataljona šalje ih u Mostar da iz vojnog skladišta u Sjevernom logoru uzmu municiju i da je donesu. Ovi drugovi su preko krova kasarne ušli u magacin i iznijeli 25 000 metaka i 7 pušaka. Sanduke sa municijom prenijeli su u kuću Živka Papa koja se nalazila neposredno uz logor. Na zidovima logora osvanule su parole: »Živjela KPJ«, »Živio drug Tito«, »Živio SSSR«, »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«.

Policija, ustaška nadzorna služba i Italijani u grozničavom uzbuđenju uzaludno su krstarili gradom nekoliko dana pokušavajući da otkriju ljude koji su im odnijeli oružje i municiju.

Dan kasnije mostarska organizacija im je stavila na raspolaganje jedan okupatorski kamion, koji je bio na opravci u jednoj auto-radionici. Municija i puške su noću potovarene u kamion i prevezene u Podvelež gdje su čekali seljaci Podvelešci sa konjima i prihvatnica iz bataljona.

Po dolasku u sjedište bataljona municija je podijeljena tako da je komandant bataljona Ibro Šator predao Slobodanu Šakoti, komesaru 2. bataljona, za Operativni štab za Hercegovinu 10 000 metaka, 7500 metaka poslato je 1. proleterskoj brigadi po naređenju Vrhovnog štaba. Ostala municija podijeljena je borcima bataljona koji su na taj način prestali biti »petometkovići«, kako su nas ustaše i četnici nazivali.

Od 6. do 8. aprila 1942. godine žandarmi i ustaška milicija iz Bjelimića i Zagorja napali su na naše odvojene partizanske straže u selima Janjina, Dramiševo i Seljane. Neprijatelj je u ovim akcijama imao oko 150 oružnika i milicionera, dok su naše snage u svakom od pomenutih sela raspolagale sa po 10 do 20 partizana.

U selu Janjini nalazila se desetina Ekrema Jusufovića koja je vršila patroliranje duž obale rijeke Neretve u cilju obezbjeđenja od Bjelimića. Opkolivši seosku kuću u kojoj su bili smješteni naši borci, ustaše su stalno vršile napade i uspjele da zapale krov. Naši drugovi su se branili do poslednjeg metka i, kad je plamen obuhvatio cijelu kuću, oni su poskakali kroz prozore i pokušali da se probiju kroz neprijateljske redove. Husnija i Mustafa Kanjo, radnici iz Mostara, poginuli su braneći se iz kuće i u njoj izgorjeli, dok su ostale borce ustaše pohvatale. Sedmoricu preživjelih drugova, ranjenih i povezanih, ustaše su povele u Bjelimiće. Ismet Kreso i Hilmo Hakalo svezanih ruku su skočili u Neretvu te, plivajući niz vodu nekoliko kilometara, uspjeli su da spasu živote i dođu u Glavatičevo u 2. četu. Poslije njihovog bjekstva ustaše su odmah strijeljale Fehima Jačića iz Sarajeva, Ekrema Jusufovića, radnika iz Mostara, Muhameda Skopljaka, radnika iz Visokog, dr Lea Šterna, pravnika iz Sarajeva, i Antu Zuanića, đaka iz Mostara. Poslije ovih ubistava ustaše su napustile selo Janjinu.

Zamjenik zapovjednika bjelimićke oružničke postaje 10. aprila 1942. godine izvještava zapovjedništvo 6. divizije, pored ostalog, i ovo:

> »Pošto je prilikom borbe u selu Janjini bio vrlo jak otpor iz kuća gdje su se njih 9 bili zabarikadirali i uopšte kad su bili pozivani na predaju nisu htjeli da se predaju sve dotle dok kuća nije bila zapaljena i kad je bila kuća zapaljena pucali su iz kuće iako im je vatra sipala za vrat. Jedan od njih je bacio bombu sa prozora na miliciju te su napokon iskočili kroz prozor.
>
> Borba sa partizanima koja se je vodila u Janjini bila je najogorčenija od borbi koje su vođene ovom prilikom, jer su partizani po cijenu života borili se sve dok pola krova od kuće nije palo u plamenu i kad nije bilo drugog izlaza skočili su kroz prozor i u tom času su pohvatani od naših oružanih snaga«.

U izvještaju se navode imena 5 ubijenih i dva teško ranjena oružanika. Za vrijeme borbi u selima Janjini, Dramiševu i Seljanima mi smo imali ukupno 9 mrtvih i 2 ranjena.

U bataljonu se uvijek uzimala za primjer herojska smrt naših drugova u selu Janjini i na njihovom primjeru vaspitavani su naši borci u toku rata.

NEPRIJATELJSKA OFANZIVA I ČETNIČKA IZDAJA

Naše snage pripremale su početkom maja napad na jako ustaško uporište u Bjelimićima. Štab Kalinovičkog odreda uputio je na naš teren »Miljevinski dobrovoljački bataljon« radi zajedničke akcije na ustaše. Kako je u međuvremenu uslijedila ofanziva okupatora na Kalinovički odred, nije izvršen napad na Bjelimiće. Dobrovoljački bataljon je imao oko 150 boraca raspoređenih u 3 čete. Većina ih je nosila na kapi srpsku trobojku a jedan neznatan dio i petokraku. Komandant bataljona bio je Đorđe Vuković, seljak iz Rataja, a komesar Milan Adžić Lala iz 1. proleterske brigade. Članovi Partije bili su samo komesari, a u četama su postojale male kandidatske grupe i aktivi SKOJ-a. Po dolasku čete ovog bataljona raspoređene su u sela Zijemlje, Glavatičevo i Bijela.

Početkom maja počinje četnička izdaja u istočnoj Hercegovini. Italijani iz Nevesinja, preko Morina i Uloga a uz pomoć četnika, upadaju u Kalinovik. Naše jedinice u istočnoj Hercegovini se osipaju dezerterstvom četničkih elemenata i dolazi do osipanja nekih bataljona. U ovom periodu pojačava se do maksimuma četnička propaganda na našem terenu, sa posebnim uticajem na sela Gornjeg Nevesinjskog polja: Dramiševo, Zaborane i Luku, zatim Živanj, Grdaču i Zijemlje. Četnici su koristili posebno sastav našeg bataljona koji je, pretežno, bio sastavljen od muslimana. Oni su prijetili italijanskom ofanzivom, isticali svoju »pobjedu« u istočnoj Hercegovini i govorili »Zar zbog mostarskih Cigana i balija da vam se popale sela?! Pobijte ih i protjerajte iz vaših sela« i sl.

Krajem maja na Zijemljima počinje dezertiranje mještana iz naših jedinica i boraca Miljevinskog bataljona. U četama dolazi do nepovjerenja među borcima, mještanima i Mostarcima, osjeća se opšta nesigurnost i podozrijevanje.

U takvoj situaciji održano je partijsko savjetovanje na Borcima i na njemu su doneseni ovi zaključci:

— pojačati politički rad,

— u slučaju ofanzive zadržati se na terenu planine Velež i planine Prenj u kom cilju obezbijediti hranu u tim rejonima,

— pojedince u četama za koje se zna da su pročetnički elementi razoružati,

— posebnu pažnju obratiti jedinicama Miljevinskog dobrovoljačkog bataljona,

— ne vršiti zamišljenu reorganizaciju, tj. formiranje Mostarskog odreda; Mostarski bataljon na prostoriju Zijemlje — Podvelež, a Konjički bataljon na teren Blaca — Borci — Glavatičevo — Zaborani.

Iako je na savjetovanju bilo predloga da se bataljon skoncentriše i, preko pl. Bitovnja, pl. Zec, pl. Bokševica i Konjica — izvrši pokret za Ostrožac, gdje je narod, naročito muslimanskih sela, tražio dolazak partizanskih jedinica — ipak su ti predlozi bili odbijeni na insistiranje nekih drugova, a posebno Nenada Vasića, i bataljon se zadržao na starom terenu, ugroženom od četničke izdaje.

U jeku italijanske ofanzive u istočnoj Hercegovini, da bi privezali na sebe dio neprijateljskih snaga, odlučeno je da se izvrši napad na ustašku miliciju u selu Kakat. Napad na ovo selo trebalo je da izvrši 5. četa, Udarna četa i jedna četa Miljevinskog bataljona. Rukovodstvo ove akcije izviđalo je jednim vodom (u kome je bila većina mještana) položaje za napad. Prilikom izviđanja vod je dezertirao i pokušao, zajedno sa ustašama, da likvidira rukovodioce akcije. Ovi su to na vrijeme osjetili i povukli se. Izdajnici su postavili zasjedu četama koje su u toku noći pošle u napad, a većina mještana skupa sa borcima iz Miljevine, dezertirala je iz četa, te je cijela akcija propala.

Dan kasnije na Zijemlje je došao kurir iz Dramiševa i izvijestio da su četnici u Dramiševu (dotle borci Miljevinskog dobrovoljačkog bataljona) razoružali nekoliko Mostaraca u 4. četi. Tada se uputio Nenad Vasić sa jednom desetinom Udarne čete u Dramiševo da vidi šta se tamo događa i da, po potrebi, interveniše. Četnici su kod Dramiševa dočekali naše borce iz zasjede i tom prilikom poginulo je nekoliko drugova, dok se nekolicina uspjela spasiti a među njima i Vasić. Komandir Zaboranske čete, Fahrudin Orman, krenuo je sa grupom boraca da izvidi šta se dešava u Dramiševu, ali i on je bio dočekan od četničke zasjede i svi su bili pobijeni.

Četnici mještani, bivši partizani, uz punu podršku seljaka iz Dramiševa, Luke i Zaborana razoružali su i pobili sve partizane Mostarce koji su bili među njima a zatim i one koji su se u to vrijeme nalazili na okolnim stražama i čuvali njihova sela od upada ustaša.

Četnici su zatim krenuli na kasarnu (školu) u Zaboranima gdje se nalazilo 6 drugova i 2 drugarice, koji su im se suprotstavili i junački se borili cijelu noć i dan te pod zaštitom mraka druge noći se uspjeli probiti u Glavatičevo.

Dvije partizanke koje su bile učiteljice u njihovim selima, četnici su silovali a zatim ih strijeljali.

U ovoj četničkoj izdaji pobijeno je 27 partizana i dvije partizanke, tako da je praktično izbačena iz stroja 4. četa na Zaboranima.[3]

Poslije zločina koje su izvršili četnici u Zaboranima, umjesto da rukovodstvo bataljona hitno i energično interveniše u razoružavanju četnika ono je na uporno insistiranje opunomoćenika Operativnog štaba za Hercegovinu, pošlo da traži planinska naselja na Prenju (Tisovica i Rječica) gdje je trebalo da se povuče bataljon. Poslije izviđanja na koje je išao skoro čitav štab bataljona (Nenad Vasić, Ibro Šator, Vaso Gnjatić) sa nekoliko boraca mještana, odlučeno je da se bataljon prikupi i izvrši pokret pravcem Boračko Jezero — Boračka Draga — Crno Polje — Jezerce — Tisovica. Da bi se ovo ostvarilo, pošli su: na Bahtijevicu i Ratkamen Ibro Šator da prikupi Udarnu i 5. četu, Vasko Gnjatić u Glavatičevo da povuče 2. četu a Džemal Bijedić na Blace da povuče 3. četu.

U međuvremenu četnici su, poslije uspjeha u Zaboranima, na čitavom terenu »digli glave«. Mještani su masovno dezertirali iz bataljona, a naročito iz Dobrovoljačkog bataljona. Zbog toga je odlučeno da se razoružaju borci Dobrovoljačkog bataljona što je i sprovedeno. Samo nekolicini kandidata i skojevaca su ostavljene puške. Ostali su razoružani i sa propusnicama upućeni kućama.

Isto tako odlučeno je da se puškomitraljezi i municija daju provjerenim borcima — uglavnom Mostarcima. Tako su sačuvani svi puškomitraljezi sem jednog.

Zbog sporosti naše akcije a i nebudnosti četnici su se povezali između sebe i u kratkom roku izvršili napad na 1, 2. i 3. četu. Tako su 14. juna četnici iz Dramiševa, Zaborana, Čičeva i Glavatičeva napali na partizane u Glavatičevu i ubili četiri druga,[4] dok su ostali uspjeli da se povuku na Boračko Jezero i

---

[3] Od četnika na Zaboranima su pobijeni slijedeći drugovi: Ibro Alikalfić Duje, radnik, Muhamed Čerkić, radnik, Ibro Džaferović, radnik, Muhamed Hadžiomerović, đak, Mustafa Kreko, radnik, Branko Kosjerina, službenik, Omer Novo, radnik, Pero Lažetić, radnik, Mujo Repak, radnik, Tomo Stipić, radnik, Hido Sarić, đak, Šehović Salko, radnik, Šestić, radnik, Šimić Neda, radnica, Fikret Vila, radnik — svi iz Mostara, Hasan Daupović Škoda, radnik, Abdulah Dizdarević Dule, radnik, Mithad Dizdarević, radnik, Fahrudin Orman, inž. agronomije — sva četvorica iz Ljubuškog, Alija Muratbegović, đak iz Gabele, Kemal Kadić, đak iz Konjica, Danilo Kovačević i Aleksa Vujošević, seljaci iz Grahova, Simo Vujačić, seljak iz Vilusa i drugi.

[4] Prilikom odstupanja 2. čete iz Glavatičeva, od četnika su poginuli: Slavko Belša, đak iz Konjica, Nedžad Hačam, radnik iz Mostara, Geno Lesl zv. Jovo Španac, radnik iz Zagreba, i Mujo Pašić, radnik iz Mostara.

dalje na Tisovicu. 15. juna povukle su se Udarna i 5. četa bez većih gubitaka,[5] iako je povlačenje vršeno uz stalnu borbu sa četnicima i ustaškom milicijom iz Gornjeg Nevesinjskog polja pod komandom Čatića.

16. juna četnici su napali partizane 1. čete u selu Bijela. Tom prilikom poginulo je 15 drugova,[6] dok su se ostali spasli probijanjem u raznim pravcima a nekoliko ih je bilo pohvatano, razoružano i predano policiji u Konjicu. Nekolicina drugova koji su se probili iz škole u Bijeloj došla je na Tisovicu.

Lančani razvoj četničke izdaje zahvatio je i 3. četu. 15. juna četnici su razoružali nekoliko naših boraca iz voda u Spiljanima a jedan dio se povukao preko Boraka i Crnog Polja za Tisovicu. Komanda čete sa vodom na Blacama odstupila je preko Bjelašnice na pl. Igman gdje se udružila sa ostatkom Kalinovičkog odreda. Sa ovim vodom (njih 13) odstupio je i Džemal Bijedić. Poslije oslobođenja Prozora ovaj vod se ponovo uključio u sastav bataljona. Iz 3. čete je poginulo 6 boraca.[7]

Peta četa se povlačila pod borbom u kompaktnom sastavu pa su gubici u ovoj četi bili relativno mali zbog blagovremene intervencije komande čete koja je na vrijeme razoružala četnike. Zajedno sa ovom četom povlačila se i Udarna i dijelovi 4. čete. Poslije izvršenog povlačenja jedan vod 5. čete, pod komandom komesara čete, štitio je odstupnicu ostalim dijelovima bataljona prilikom odlaska na Tisovicu. Tako se ova partizanska jedinica našla potpuno usamljena na teritoriji koju su četnici već bili stavili pod svoju kontrolu.

Kada je ovaj vod, sastavljen od provjerenih boraca komunista — uglavnom Mostaraca, dva dana poslije ostalih jedinica stigao na Borke, zatekao je tamo mučnu situaciju. Razularena četnička rulja tražila je od partizana da predaju oružje, a kada su to ovi odbili, izgledalo je da će četnici svakog trenutka otvoriti vatru na partizane. U tom momentu seljaci, naročito žene

---

[5] Prilikom probijanja 3. čete sa Zijemalja ginuli su, takođe od četnika: Nijaz Bajat, đak iz Mostara, Dušan Konstantinović, radnik iz sela Baćevića kod Mostara.

U borbi na položaju Lipeta poginuli: Nazif Čišić i Hojlaš Muhamed, radnici iz Mostara.

[6] U Bijeloj su poginuli: Hivzija Brkić, đak, Remzija Čišić, radnik, Avdo Bošnjak, radnik, Milan Ivetić, radnik, Branko Kosjerina, radnik, Muhamed Šapuh, radnik, Stjepan Šulentić, student, Muhamed Taslaman, radnik, Vejzović Avdo, radnik i Zalihić Muhamed, radnik — svi iz Mostara, Sulejman Ćilić, đak iz Jablanice, Finci, đak iz Sarajeva, Ahmed Grčić, student iz Konjica, Mujo Hubana, seljak iz Bijelog Polja kod Mostara, Montiljo, đak iz Sarajeva.

[7] Od četnika u Blacama i Spiljanima pobijeni su: Salko Gijo i Halil Hrnjičević, radnici iz Ljubuškog, Hasan Hajdo, Ibro Pezo i Elfa Šaran, radnici iz Mostara i Levi, student iz Sarajeva.

i djeca, umiješali su se među partizane psujući četnike i optužujući ih za vjerolomstvo i izdaju. Tako je narod ovih sela spriječio masakr.

Neposredno iza toga mještani — simpatizeri NOP postavili su oružano obezbjeđenje i na taj način zaštitili odstupnicu ovoj partizanskoj jedinici koja se povukla na Tisovicu bez gubitaka.

Oko 20. juna na Tisovici je bio prikupljen bataljon u jačini od oko 280 boraca. Prilikom četničke izdaje poginulo je oko 57 drugova i drugarica, dok je manji broj bio ranjen.

Komandant četnika u Glavatičevu Maksim Knežević 20. juna uputio je zapovjedniku ustaške oružane postaje u Bjelimićima izvještaj u kome, između ostalog, piše:

»Od četničkog štaba Nevesinje a preko italijanskog generala Luziania dobio sam naređenje da čistim partizane iz sreza konjičkog što i činim itd ... «

NOVI ZADACI KOJI SU POSTAVLJENI PRED BATALJON

Na Tisovici, gdje se bataljon prikupio, održan je sastanak vojnog i partijskog rukovodstva bataljona, formirane nove čete i postavljene njihove komande. Na tom sastanku raspravljalo se o budućim akcijama bataljona. Diskutovano je o dvije koncepcije:

Prva: Budućnost bataljona je neizvjesna. Treba se držati planine Prenj (na kojoj su se već pojavili četnici) pa radi pokretljivosti jedinice treba sve slabe i iznemogle borce uputiti u Mostar. Protagonista ovog stava bio je Nenad Vasić.

Ovdje je došla do izražaja i teza o tzv. čuvanju proletarijata za drugu etapu — za klasnu borbu, a to je, u stvari, bilo uzmicanje pred neposrednim zadacima i izraz izvjesne demoralizacije, zbog čega su pored ostalog, nosioci ovog stava bili kasnije isključeni iz KPJ.

Druga: Poslije reorganizacije bataljona sa cjelokupnim ljudstvom krenuti na desnu obalu Neretve i povezati se sa Livanjskim odredom. Ovu koncepciju zastupao je Franc Novak i ona je, uglavnom, usvojena.

Na žalost, ipak je 20 iznemoglih drugova bilo upućeno u Mostar, ali ih je većina usput pohvatana ili pobijena od četnika; neki su uhapšeni u gradu, dok se samo mali dio uspio spasti.

Odmah poslije reorganizacije bataljon je dobio i novo ime — »Mostarski bataljon«, što je u stvari i bio još od početka ustanka u ovom kraju.

Partijsko rukovodstvo donosi odluku da se grupa članova Partije — mještana vrati na teren Borci — Jezero, gdje se stanovništvo u toku četničkog puča, u svojoj velikoj većini, našlo na strani partizana.

23. juna prve jedinice našeg bataljona silaze u sela Javorak, Idbar, Dobrigošće i Bunari. Ovdje je uzet predah i izvršeno povezivanje sa Jablanicom i Konjicom.

Bataljon je imao priličnu komoru, nekoliko teških ranjenika i veliki broj stoke te je nakon ispitivanja situacije donesena odluka da se izvrši likvidacija žandarmerijske posade u Ostrošcu i preko mosta pređe na desnu obalu Neretve u pravcu Prozora.

Za vrijeme boravka u Čelebićima borci bataljona su saznali da se u zatvoru u Konjicu nalazi 12 naših zarobljenih drugova te su zahtijevali da se, po svaku cijenu, izvrši prepad na zatvor i oslobode naši drugovi. U početku se štab bataljona držao rezervisano, ali je na pritisak boraca odlučeno da se grupa od 5 drugova uputi u Konjic.[8] Noću 29/30. juna ovi drugovi su pored straže ušli u Konjic, preko zida upali u zatvor, oslobodili sve naše drugove sa još tri uhapšena omladinca i jednom drugaricom — ukupno njih 16. Iste noći preko Neretve se prebacila cijela kolona i rano ujutro stigla u bataljon i pozdravljena od svih boraca.

Noću 4/5. jula bataljon zauzima Ostrožac. Neprijateljska posada je bezglavo pobjegla pred partizanima. 6. jula ujutro naše jedinice se povlače iz Ostrošca ne znajući da proleteri vode borbe od Bradine do Konjica. 7. jula proleteri, predvođeni Vrhovnim štabom oslobađaju Konjic, a mi se ponovo vraćamo u Ostrožac i naše patrole susreću se sa patrolama 1. proleterske brigade.

Susret sa proleterima ogromno je podigao moral boraca bataljona, a mnogi od njih su tada po prvi put vidjeli svoga vrhovnog komandanta — druga Tita.

Uskoro zatim bataljon se odvaja od svoje teritorije, postaje Udarni bataljon i nešto kasnije ulazi u sastav novoformirane 10. hercegovačke brigade.

Enver ĆEMALOVIĆ
Ibro ŠATOR

---

[8] U oslobađanju zarobljenih boraca učestvovali su: Safet Alagić, radnik iz Konjica, Mujo Ćemalović, radnik iz Mostara, Abdulah Lugić, đak iz Konjica, Mehmed Trbonja, radnik iz Mostara i Hasan Zahirović iz Mostara.

SELO ZBJEG 1941. GODINE

Selo Zbjeg nalazi se oko 5 kilometara jugozapadno od Slunja, u kotlini između brda: Debele glave, Plieša, Melnice, Suvog Slunja, Čardaka, Lipovog vrha, Popović-vrha i Kneje. To je tipično brdsko naselje, sa raštrkanim kućama. Pre rata ovo selo je brojalo 128 kuća sa oko 768 stanovnika. Kroz Zbjeg vodi bolji seoski put od Slunja prema Rakovici, Toboliću i Plaškom.

Prema predanju ovo mesto je naseljeno Srbima koji su ispred Turaka izbegli iz Bosne još u XVI veku.

Uslovi života pre II svetskog rata, a i ranije, bili su vrlo teški. Narod se pretežno bavio stočarstvom i ratarstvom. Čim bi nastupila sušna i nerodna godina, mnoga domaćinstva su bila prinuđena da prodaju stoku po vrlo niskim cenama. Većina ljudi iz sela, pored obrade svoje zemlje, morala se baviti sezonskim radovima kako bi došla do dopunskih sredstava za opstanak, jer je škrta zemlja davala malo prosa i kukuruza, osnovne hrane u ovim krajevima. Imućniji seljaci su dolazili do vrlo jeftine radne snage. Neposredno pred prošli rat, kopač u selu Zbjeg za dan rada plaćan je od 5 do 10 dinara. Neki su radili samo za hranu. Mnogi iz ovog siromašnog kraja odlazili su kao nekvalifikovana radna snaga na rad u Ameriku, zapadnu Evropu i druge zemlje da bi i na taj način prehranili svoje porodice.

Selo Zbjeg je najveće u odnosu na okolna sela i zaseoke (Vrelo Mrežnice, Tuk, Mrzlo Polje i Jarak), te su oni u toku rata gravitirali ka Zbjegu i zajedno s njim činili celinu.

*

Brza kapitulacija stare jugoslovenske vojske primljena je u Zbjegu sa čuđenjem. Od Bihaća su prolazile grupice ili pojedini pripadnici bivše vojske, utučeni i izgubljeni. I mnoge me-

štane Zbjega rat je zatekao u vojsci, a devetorica su otišla u zarobljeništvo i upućena na rad u Nemačku.

Dolaskom okupatora i pojavom ustaške vlasti kod naroda je nastupila nesigurnost i strah. Prve ustaške patrole iz Slunja došle su u Zbjeg sa pretnjama i pozivom da se prijave svi koji imaju oružje i da ga lično predaju, uz garanciju da im se neće ništa desiti. Tada počinju hapšenja viđenijih ljudi u selu i onih za koje se čulo da imaju oružje i vojničku opremu. U maju 1941. odveli su desetak seljaka iz Zbjega, Mrzlog Polja i Vrela Mrežnice, o kojima se više ništa nije čulo. Mnogi su bili tučeni i prebijani po ustaškim zatvorima, pa i na mestima gde bi ih ustaše susrele.

Bez obzira na pretnje i pozive seljaci nisu predavali oružje, već su ga još bolje sakrivali.

Ustaške vlasti pre nego što su počele sa masovnim hapšenjem i odvođenjem ljudi, pokušale su, raznim varkama, da se predstave kao zaštitnici siromaha. Tako su u proleće 1941. zaplenile žito Milice Barać i obećale da će ga podeliti siromašnim seljacima. No, niko se nije javio da primi žito.

Obaveštenja o događajima u drugim krajevima naše zemlje i u svetu nije bilo. U selu nije bilo članova KPJ niti politički uzdignutih ljudi, a usled pretnji i mera ustaških vlasti zavladao je opšti strah, malo se ko kretao van sela, te zbog toga ljudi nisu bili obavešteni o događajima.

U zoru 30. jula ustaške patrole iz Slunja našle su se u selu Zbjegu, pozivajući da se sakupe svi ljudi od 16 do 60 godina kod škole, jer će, navodno, doći neki viši ustaški rukovodilac iz Zagreba, koji će održati govor i dati potrebna objašnjenja o nekim važnijim pitanjima. U nastojanju da sakupe što više ljudi, ustaške patrole su se prema narodu lepo ophodile, sve dok nisu oko škole sakupile blizu 50 ljudi. Sakupljene ljude ustaše su opkolile, vezale, a zatim poterale prema Slunju i u jednom boriku kod sela Lađevca ih pobile. Tako je stradalo 45 ljudi. Istog dana i na isti način izvršeno je hapšenje ljudi i u okolnim selima, prema opštem ustaškom planu o masovnom uništavanju Srba u Kordunu.

PRIPREME ZA USTANAK — FORMIRANJE ODREDA

Sutradan 31. jula, u Goljacima, povrh sela, okupila se veća grupa ljudi iz Zbjega, među kojima je bilo i onih koji su imali vojničke puške ili neko drugo oružje. Ljudi su tražili načina kako da se organizuju radi odbrane golih života i sprečavanja ponovnog dolaska ustaških patrola. Iz ove grupe je oformljen

tzv. odbrambeni odred (seoska straža) od 15 drugova,[1] naoružanih sa 10 karabina i 3 lovačke puške. U ovo vreme odredu se još nisu bili pridružili drugovi iz Mrzlog Polja i Vrela Mrežnice.

Za komandira odreda izabran je Milan Brujić, a kao opšti rukovodilac, kasnije politički radnik, Dragić Brujić.

Inicijator za formiranje ovog odreda bio je Mićo Barać, metalski radnik, rodom iz Zbjega, čiji su roditelji živeli u Rakovici.[2]

Dragić Brujić upoznao se sa Mićom Baraćem u junu 1941, na kosidbi u Mrzlom Polju. Mićo je tada došao iz Zagreba, sav isprebijan. Prilazio je koscima i stupao s njima u razgovor. Tako je došlo i do prvog susreta i poznanstva Dragića i Miće.

Prvi susret i razgovor Dragića i njegovih drugova s Mićom Baraćem omogućili su im da shvate kakva im opasnost preti od ustaša. Zahvaljujući tome uspeli su da se sklone prilikom prvog masovnog hapšenja. Pored Miće, Okružni komitet KPH za Karlovac poslao je na ovaj teren i Stjepana Milašinčića Šilja,[3] španskog borca, radi formiranja i rukovođenja partizanskim odredom. Njihov neposredni saradnik i pomoćnik bio je Dragić Brujić.

Neposredni zadatak našeg odbrambenog odreda bio je da organizuje patroliranje po selu, kako ustaše ne bi ponovno izvršile upad i odvele ljude. Izvršena je podela seoskih straža po grupama i zaseocima. Zadatak odbrambenog odreda bio je takođe i prikupljanje oružja i organizovanje ljudi za odbranu sela u slučaju eventualnog napada od ustaša iz Slunja.

Odbrambeni odred (seoska straža) sela Zbjeg postojao je sve do 27. avgusta 1941, kada je preformiran u Zbješki partizanski odred.

Pre nego što je preformiran u partizanski odred, u cilju jedinstvenog usmeravanja organizacije i dejstva odreda, Mićo

---

[1] U odredu su bili: Dragić Brujić, Mićo i Dane Barać, Milan i Miladin Brujić, Đuro Popović Zec, Mane Raljić, Milan Kosovac, Dane i Miladin Miljković, Milan Grahovac, Đuro Pilja, Mane Radmanović, Milan Momčilović i Radonja Dodig.

[2] Rođen je 1915. godine. Otac mu je bio putujući trgovac. Mićo je završio osnovnu školu u Rakovici, a zatim je učio mehaničarski zanat u Zagrebu, gde je ostao do početka rata. Zbog aktivnosti u radničkim i sportskim organizacijama, neposredno pred rat postaje član SKOJ-a. Marta 1941. godine ustaške vlasti su ga uhapsile i proterale iz Zagreba. Od proleća do početka ustanka lečio se od batina koje je dobio od ustaša. Za vreme boravka u Mrzlom Polju, iako se još kretao na štakama, aktivno deluje na osnovi direktiva KPJ. Ubrzo je pristupio organizovanju seoskih straža u vidu odbrambenih odreda. Poginuo je prilikom napada na Tržić, 22. februara 1942. godine, kao komandant 3. bataljona Grupe kordunaških odreda.

[3] Poginuo 17. novembra 1941; proglašen za narodnog heroja.

Barać je zajedno sa Dragićem i Milanom Brujićem, otišao u Gornje Primišlje, gde je još od pre rata postojala partijska organizacija. Tada je u Debeloj glavi već bio oformljen partizanski odred od 30 ljudi. Oni su tražili direktive i pomoć za dalju organizaciju rada. Prvi susret naši drugovi su imali sa članovima KPJ iz Gornjeg Primišlja, Milošem Kukićem i Dušanom Livadom.

Stjepan Milašinčić Šiljo se već tada nalazio na terenu Primišlja. On je 19. avgusta došao u Zbjeg zajedno sa Milošem Kukićem i održao sastanak sa članovima odbrambenog odreda u kući Dragića Brujića. Naveče je održan širi zbor na Kolištu. Bilo je prisutno oko 60 ljudi. Govorio je i Šiljo, koji je seljacima predstavljen kao rukovodilac i Hrvat, poslat od strane Okružnog komiteta za organizatora i rukovodioca ustanka u našem kraju. Posle njega govorio je i Mićo Barać. Nakon održanog zbora Šiljo, Mićo i Miloš Kukić otišli su u obližnja sela Tobolić i Močila.

Po njihovom povratku iz Močila, 27. avgusta, na putu kod Šajera Sare Vukelić, Zbješki partizanski odred položio je partizansku zakletvu. Pred postrojenim odredom raport je Šilji predao Milan Brujić. U rukovodstvu Zbješkog partizanskog odreda ostali su isti oni koji su rukovodili i odbrambenim odredom, s tim što je Dragić Brujić imenovan za komesara odreda.

Mićo Barać je otišao u sela Kordunski Ljeskovac i Bugar radi formiranja partizanskog odreda, gde je postao i komandir novoosnovanog odreda.

AKCIJE ODREDA

Zbješki partizanski odred u početku je brojao 27 ljudi sa 18 karabina, 4 lovačke puške i nešto pištolja. U partizanski odred, sem onih koji su sačinjavali odbrambeni odred, ušlo je još 12 boraca, a nešto kasnije još 4.[4] Tako je Zbješki odred krajem septembra 1941. brojao 30 ljudi, ne računajući Miću Barаća, koji je u to vreme bio rukovodilac za teren Zbjega, Močila i Kordunskog Ljeskovca.

Nakon položene zakletve, Zbješki odred je otišao na položaje prema selu Slušnici, iznad sela Jarka, da bi zaštitio selo od ustaša iz Slunja (ustaše su već bile spalile Mrzlo Polje i pobile sve one koji su im pali u ruke).

---

[4] Dušan Popović, Miloš Miljković, Mićo Sekulić, Ilija Ralić, Dane Kotur, Branko, Rade, Dušan i Mile Ribar, Simo Smoljenović, Dane i Nikola Krnjić. Kasnije su stupili: Dragan Popović, Vlado, Milan i Bogdan Kosanović.

Dok je odred bio na položaju, 29. avgusta je došlo do sukoba između ustaša i partizanskog odreda iz Gornjeg Primišlja, kod Livadine lokve. Odred je potisnut prema Debeloj glavi. Ustaše su počele paliti kuće. Pored Tobolićkog odreda u pomoć je pritekao i deo Zbješkog odreda, koji je stigao trčećim korakom od Slušnice do Gornjeg Primišlja (oko 9 kilometara). Ustaški napadi su tada odbijeni. Ovo je bila prva pomoć u vidu sadejstva partizanskih odreda tog kraja. U isto vreme ovo je bila prva borbena akcija Zbješkog odreda. Pre ovoga je vršio manje akcije rušeći telefonske stubove.

Jedna od najvećih borbenih akcija Zbješkog odreda, izvršena zajedno sa Močilarskim odredom, bila je zaseda na Prisjeci, na cesti između Slunja i Rakovice, 17. septembra 1941.

Pre toga, 2—3 dana ranije, izvršeno je spajanje odreda iz Gornjeg Primišlja sa Zbješkim. Zbješki odred pojačan Primišljacima brojao je tada preko 50 ljudi. U akciji na Prisjeci on je obezbeđivao Močilarski odred, koji je pripremao napad na Prisjeci pod rukovodstvom Mićе Barаća i Miloša Kukića. Cilj zasede je bio da se sačeka neprijatelj i nanesu mu se gubici kako ovu komunikaciju ne bi više nesmetano koristio. Pored odreda, u pozadini na jednoj kosi nalazila se grupa od 50 do 100 nenaoružanih ljudi iz Močila, koji su služili kao rezerva.

Oko 18 časova pojavila se manja kolona koja je išla u pravcu Slunja. U koloni se nalazio i ustaški bojnik »gradskog redarstva« u Bihaću. Iza kamiona, na kome su se nalazili žandarmi i ustaše, išao je automobil ustaškog bojnika, zatim automobil predstojnika gradskog redarstva i, najzad, još dva kamiona sa žandarmima. Kolona je puštena na blisko odstojanje, a onda je Mićo Barać s pištoljem u ruci skočio na papuču prvog kamiona i ubio šofera. To je bio znak iza kojeg je osut plotun iz partizanskih pušaka. Iznenađeni neprijatelj bio je napadom potpuno razbijen. Ranjen je predstojnik ustaškog redarstva, ubijen šofer prvog kamiona, jedan agent i njegova žena koji su se nalazili u drugim kolima. Ubijena su, osim toga, još tri žandarma i više ih je ranjeno. Kamioni su spaljeni. Ostale ustaše i žandarmi koji su se nalazili u koloni, panično su pobegli.

Kao odmazdu za ovu akciju ustaše su sutradan, 18. septembra, spalile sela Slušnicu i Broćanac, potisnuvši naš odred koji nije bio u mogućnosti da ih spreči. Zbog ovoga je došlo do izvesnog kolebanja kod seljaka, koji su nam prigovarali što smo izvršili akciju i izazvali ustaše da naprave zgarišta od njihovih kuća. Trebalo je puno ubeđivanja i objašnjavanja da bi ustaše to isto učinile i da nije bilo akcije.

Posle spaljivanja Slušnice i Broćanca trebalo je prihvatiti nekoliko stotina lica koja su ostala bez krova nad glavom. Ova

obaveza je, uglavnom, pala na Močila i Zbjeg, inače siromašna sela.

Akcije našeg odreda su kasnije izvođene na širem prostoru prema Saborskom, Priboju, Ličkim Jesenicama i Dubravama. Krajem septembra Zbješki i Močilarski odred napali su na Saborsko i tom prilikom upali u pilanu, koja je onesposobljena za rad. Ovo je bio prvi upad u jedno hrvatsko selo, čiji su se žitelji mogli uveriti da su partizani istinski narodni borci.

Devetog oktobra 1941. Zbješki i Močilarski partizanski odred izveli su još jednu akciju u Prisjeci na istom mestu gde i prethodnu. Dočekana je manja kolona koja je dolazila od Slunja. Tom prilikom su ubijena 2 žandarma i zaplenjene 2 puške, kao i 1 poljski telefon sa nekoliko koturova telefonske žice. Polupana su i jedna kola u kojima je vožen materijal. Zbog nekih slabosti i delimičnog neuspeha ove akcije smenjen je komandir Zbješkog odreda, a mesto njega je postavljen Mane Radmanović (poginuo 1943). Bio je vrlo omiljen kod drugova, poznat kao staložen komandir i veoma hrabar.

FORMIRANJE 3. BATALJONA

Početkom oktobra formiran je 3. bataljon Komande Korduna i Banije od partizanskih odreda koji su postojali na terenu kotara Slunj. 1. četu ovog bataljona sačinjavali su Zbješki, Močilarski i Tobolićki odred; 2. — odredi sela Mašvine, Kordunski Ljeskovac i Bugar i 3. četu — Plaščanske Doline, Jesenica i Blata.

Slobodna teritorija koju je kontrolisao 3. bataljon prostirala se od Dubrava do Bugara, između pruge Josipdol — Plaški i Slunja.

Za komandanta bataljona postavljen je Stjepan Milašinčić Šiljo. Komesar bataljona bio je Dragić Brujić. Ovaj bataljon pripadao je trećem rejonu, pošto je Kordun tada bio podeljen u četiri rejona, a kasnije u šest rejona. Partijski komitet ovog rejona zvao se Treći rejonski komitet.

Komandiri i komesari četa 3. bataljona bili su: 1. četa — komandir Dane Ćaćić, komesar Sveto Ilić; 2. četa — komandir Mićo Barać, komesar Vilim Galjer Šišo; 3. četa — komandir Stevo Ćuturilo, komesar Drago Domjanović.

Ovakva formacija i sastav starešina ostali su do sredine januara 1942. Posle Šilje za komandanta bataljona došao je Kuštrin (Savić) Mihajlo, a zatim Mićo Barać i, posle njega, Vjekoslav Klobučar Ćort. Pošto je Dragić Brujić bio izabran za člana

Kotarskog NOO i primio dužnost tajnika, to je za komesara bataljona postavljen Branko Latas, koji je do tada vršio dužnost političkog radnika u Plaščanskoj Dolini.

Prva akcija novoosnovanog 3. bataljona bio je napad na italijansku stražu u Plavča Dragi, kod zaselaka Vukasa i Vezmara ispod Kneje. Akcije su planirane za 17. novembar. Cilj akcije bio je da se zapleni puškomitraljez, koji nam je nedostajao. Močilarski i deo Zbješkog odreda su određenog dana izvršili napad na stražaru kod Vukasa. Tobolićki odred, međutim, nije izvršio svoj zadatak zbog pritiska seljaka, koji su se bojali da će posle Italijani spaliti Tobolić.

Pripreme za akciju kod Vukasa bile su slabo organizovane zbog čega smo pretrpeli težak gubitak. Poginuli su komandant bataljona Stjepan Milašinčić Šiljo i Zarko Čujić, politički radnik. U akciji je učestvovalo 52 borca. Plan je bio da se s grupom bombaša izvrši prepad na baraku, a zatim da ostali izvrše juriš i tako likvidiraju italijansku stražu, koja je brojala oko 40 ljudi.

Komanda bataljona je računala da se italijanska straža nalazi samo u jednoj baraci. Međutim, jedan deo se nalazio i u kućama Miće i Marka Vukasa, koje su bile udaljene 150—200 metara južno. Tu se nalazio puškomitraljez sa posadom.

Komandant bataljona Stjepan Milašinčić odabrao je grupu bombaša od 12 ljudi sa kojom je jurišao na baraku. Šiljo je tada poginuo pred barakom, iznoseći Zarka Čujića. Bila je veoma mračna, kišna noć kada je počela akcija. Grupa je jurišala prema baraci gotovo nasumice. Nakon eksplozije prvih bombi Italijani su obnovili vatru iz barake i okolnih kuća. Kod naših boraca je tada nastala izvesna zbrka, naročito kada se čulo da su poginuli Šiljo i Žarko. Naši su počeli da se povlače. Ishod akcije bio je za nas poražavajući. Na samim vratima baraka je, osim toga, ranjen Božo Momčilović, koji se rvao s nekim Italijanima. Jedva je iz gužve iznesen. Oteli smo svega jedan italijanski karabin, koji nas je skupo koštao.

Pogibijom Stjepana Milašinčića naš bataljon, a i ceo ovaj kraj, izgubio je dobrog rukovodioca i druga. Izvesno vreme smo morali kriti od naroda, pa i boraca, da je Šiljo poginuo. Kod jednoga dela nastupila je izvesna demoralizacija i potištenost.

U međuvremenu su vršene manje akcije na Slunj i na Rakovicu gde su se nalazili ustaše i Italijani. Cilj ovih demonstrativnih napada bio je da se olakša položaj partizanskim odredima u donjem delu Korduna na koje su ustaše i Italijani vršili ofanzivu. U zimu 1941. godine onemogućena je evakuacija Italijana iz Slunja prema Ogulinu i Plaškom.

NAPAD NA TRŽIĆ I PRIMIŠLJE

Februara 1942. godine jedan deo Zbješkog odreda sa komandirom Manom Radmanović, upućen je na teren sela Kordunskog Ljeskovca, Rujnica i Bugara, gde je ostao dvadesetak dana. Zajedno sa Ljeskovačkim odredom učestvovao je u odbrani Rujnica od ustaša iz Cazina.

Jedna od prvih većih zajedničkih akcija gde je učestvovao 2. kordunaški PO (kompletan 3. i deo 2. bataljona) i deo jedinica 1. kordunaškog PO bio je napad na Primišlje i Tržić, 22. februara 1942. Napad je izvršen po vrlo jakoj hladnoći.

Prema opštem planu naš 3. bataljon je napadao Tržić. Osim toga, postavio je zasedu kod Kamenica, kako bi sprečio dolazak pomoći od Ogulina. 2. bataljon (Perjasičani i drugi) napadao je Primišlje.

Deo jedinica 2. bataljona 1. KPO, držao je zasedu kod Livadine lokve, da Italijani od Slunja ne bi pritekli u pomoć.

Tržić je mali gradić na levoj obali Mrežnice, na brežuljku, sa školom, crkvom, gostionicom, popovim stanom i nekoliko zidanih zgrada. U njemu se nalazila ustaška posada radi obezbeđenja komunikacije Ogulin — Slunj. Napadom na Tržić i Primišlje trebalo je preseći ovu neprijateljevu vezu, a istovremeno doći do oružja i drugog ratnog materijala. Ovim bi se povezale slobodne teritorije donjeg i gornjeg dela Korduna i Like.

Neposredno ispred Tržića kod Cekinovića, uveče, po sumaglici i hladnoći, postrojen je 3. bataljon. Poslednji put je govorio komandant bataljona Mićo Barać. Objašnjavao je predstojeći zadatak. Prvi put se tada na jednom mestu okupio ceo bataljon. Bila je to prava vojska, iako šaroliko odevena.

Nešto kasnije krenuli su odredi prema Tržiću, na izvršenje borbenog zadatka. Sneg je ponegde bio viši od metra. Teško se napredovalo, a iz Tržića se povremeno čuo poneki rafal iz mitraljeza.

Blizu Tržića zastali smo. Posle grupe bombaša, negde pred zoru, krenuli smo u napad, Zbješki odred napadao je od Mrežnice prema Jagodića kući i gostioni. Levo od nas napadali su Močilarci. U prvom naletu zauzeli smo Jagodića kuću, koju je branila manja posada neprijateljskih vojnika. Neki su pobegli, a neke smo zarobili. U svanuće su zauzete sve periferijske kuće, sem škole i popovog stana. Ostatak ustaša je davao žilav otpor iz ovih zgrada; puškom se nije moglo učiniti ništa.

Od Ogulina, kod Kamenice, čula se ogorčena borba. Italijani su pokušavali da se probiju i priteknu ustašama u pomoć, ali su ih Tobolićani sprečili.

Oko 10 časova komandant bataljona Mićo Barać i Dušan Mandić su pokušali da se probiju do popovog stana s namerom da bace bombe. Obojicu je neprijateljski rafal presekao preko pojasa. Trebalo je puno napora da se mrtvi drugovi izvuku ispod neprijateljskih rafala.

Posle podne su Italijani od Ogulina došli na skijama obišavši našu zasedu. Tobolički partizanski odred se morao povući iz Tržiča.

2. bataljon, »Karasovi«, koji je napadao Primišlje, takođe nije u potpunosti izvršio zadatak, ali je bolje prošao od 3. bataljona. Pretrpeo je manje gubitke.

Deo 2. bataljona 1. kordunaškog odreda kod Livadine lokve je imao uspeha u borbi sa Italijanima, koji su na saonicama pošli u pomoć Primišlju od Slunja.

Italijani su sačekani iz zasede. Iznenada je na njih otvorena vatra. Ishod ove kratke borbe bio je: 20 ranjenih Italijana i još više mrtvih. Ostalo je pobeglo u Slunj ili se predalo. Ranjeni su previjeni i odmah upućeni u Slunj.

Zaplenjeno je 4 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza — »brede«, oko 70 pušaka i 10 000 metaka. Ova zajednička akcija je imala snažan odjek na celu okolinu.

BORAVAK GŠH, IZBOR ORGANA NARODNE VLASTI I STVARANJE PARTIZANSKIH USTANOVA

Selo Zbjeg po svom geografskom položaju — na tromeđi Like, Korduna i Gorskog kotara i u centru slobodne teritorije, van glavnih komunikacija (Bihać — Slunj i Plaški — Saborski), bilo je pogodno za stvaranje i razvoj partizanskih pozadinskih ustanova (bolnica, skladišta, radionica i drugog), a pokazao se pogodan i za boravak Glavnog štaba Hrvatske.

Krajem oktobra 1941. godine GŠH, posle formiranja, smestio se u selo Zbjeg. Glavni štab se smestio u kući Rade Pilje, neposredno uz štab 3. bataljona. Kuća se nalazila u jednoj uvali. Smatralo se da su time članovima GŠH stvoreni pogodni uslovi za rad. U sobici su napravljene »palače« od dasaka (vrsta klupa) koje su služile za spavanje članova GŠH i za sedenje preko dana.

Hrana je spremana u kotlovima i rukatkama (zemljani lonci). Kuvana je na ognjištu. Osnovni artikli bili su grah (pasulj), kupus i proja, retko kad meso i pogača. Glavna i jedina kuvarica bila je Jeka Barać, kći Miloša Baraća, tada još devojka i neuka domaćica. Za snabdevanje GŠ starao se Simo Livada, koji je bio i kurir. Krstario je po čitavom Kordunu, Lici i Gorskom kotaru. Njegov pomoćnik je bio Dane Livada.

Stražu kod GŠH davala je jedna desetina sastavljena od boraca iz Like, Korduna i Gorskog kotara, koji su u isto vreme bili i kuriri. Straža je bila smeštena zajedno sa porodicom Rade Pilja u istoj sobi. Za obezbeđenje GŠH i rada ljudstva straže starao se Franjo Ogulinac Seljo.[5] Jedan deo osoblja GŠH, pošto se stalno povećavao, nalazio se u susednoj kući Ilije Dodiga.

Krajem novembra 1941. godine, u kući Miloša Barača, Glavni štab Hrvatske je održao svoje prvo vojno savetovanje, kome su prisustvovali komandanti i komesari Like, Korduna, Banije i Gorskog kotara. Rukovodioci jedinica su iznosili stanje i razvoj na svom terenu. Postavljeni su novi zadaci na osnovu zaključaka sa savetovanja GŠ NOV i POJ u Stolicama, a na liniji daljeg razvoja i jačanja NOB u Hrvatskoj. Takođe je, u Zbjegu u kući Marije Pilja, GŠH januara 1942. godine održao svoje drugo vojno savetovanje sa komandantima i komesarima tada slobodne teritorije u Hrvatskoj.

Još dok se GŠH nalazio u kući Rada Pilje za njegovog komesara je došao drug Vladimir Bakarić.

Rade Pilja (umro je 1957) je bio čovek od preko 50 godina. Bio je austrougarski vojnik na Galiciji, gde je zarobljen od strane Crvene armije i poslednji je od Zbježana došao iz ruskog zarobljeništva. Bio je nepismen, bez ikakve škole. Pojavom partizana u Zbjegu, Rade se isticao na seoskim skupovima gde je tumačio ulogu »sovjeta« (tako je on nazivao narodnooslobodilačke odbore). Iako je bio stariji čovek i prilično iscrpen, često je zebao uz svoje volove vozeći ranjene partizane.

U zimu 1941. godine Glavni štab se preselio u kuću Marije Pilje, ispod Lipovog Vrha. Ova kuća je bila pogodnija zbog bolje bezbednosti, a osim toga je bila nešto veća i komotnija za rad i smeštaj straže. Štab bataljona preseljen je u Močila, a deo Zbješkog odreda iz stare Marine kuće, smestio se sa ostalim delom kod Sare Vukelić. GŠH je ostao u Zbjegu sve do marta 1942. godine, odakle se premestio u Drežnicu.

Boravak GŠH u Zbjegu ostavio je veoma vidnog uticaja, kako na razvoj partizanskih jedinica na ovom području, na njihovo organizaciono sređivanje i borbeno jačanje, na usklađivanje njihovih borbenih dejstava, tako i na političko sazrevanje naroda ovog kraja, na jednodušno prihvatanje ciljeva NOP-a. Odmah po dolasku u Zbjeg komandant GŠH, Ivo Rukavina, izvršio je obilazak Zbješkog odreda i 3. bataljona, što je i kasnije često činio. A komesar, Vlado Bakarić, održavao je češće sastan-

[5] Španski borac; poginuo kao komandant 2. operativne zone Hrvatske krajem 1942. u blizini sela Korduna (Žumberak). Proglašen za narodnog heroja.

ke sa partijskim i političkim radnicima sa ovog terena. To su činili i ostali članovi GŠH.

Pored Glavnog štaba u Zbjegu su boravile i druge partizanske ustanove — centralna bolnica slobodne teritorije u Hrvatskoj, štab bataljona KK i Kotarski NOO, centralna intendantura sa zemunicama i rezervama i drugo.

Prvi zbješki NOO sačinjavali su: Dušan Kosanović, predsednik, Mile Kosanović, Miloš i Mihajlo Barać, Dane Kovačević, Dragić Petković i Dragić Vukelić.

NOO Mrzlo Polje sačinjavali su: Miladin Malbaša, Miladin Dojanović, Mile Bjelobrk i Mane Sušić.

U selu Vrelo Mrežnice u odbor su ušli: Milan Miladinović, Dušan i Milovan Ilić, Nikola Grahovac i Mićun Brdar.

Devetnaestog decembra 1941. u Zbjegu je formiran Kotarski narodnooslobodilački odbor u koji su ušli: Dušan Livada, Dragić Brujić, Dušan i Pero Kosanović, Đuro Alinčić, Dmitar Kovačević i Rade Vukelić.

Novoizabrani NOO u Zbjegu položio je zakletvu 29. decembra 1941. godine u Cjepadima u prisustvu postrojenog Zbješkog partizanskog odreda i naroda ovoga kraja. Ovo je, u stvari, bio prvi veći politički zbor u Zbjegu.

Zajedno sa odbornicima zakletvu su položili komandiri i komesari tzv. rezervnih odreda.

Posle polaganja zakletve nastalo je narodno veselje. Nije smetala kiša i magla prohladnog zimskog dana.

Pred novoizabrane NOO iskrsavali su sve složeniji i teži zadaci. Trebalo je obezbediti smeštaj i ishranu za borce, za izbeglice i rešiti čitav niz drugih pitanja.

Odbor je radio na stvaranju potrebnih rezervi žita za partizanske odrede i narod. Pored dobrovoljnih priloga zbješki mlinovi su morali davati obavezan ujam (ušur). Tako je stvorena rezerva od oko 20 tona žita. Izabrani su posebni komesari u mlinovima. Oni su vršili popis žita i vodili evidenciju o meljavi. Prvi komesari u mlinovima bili su Milan Dodig, Milovan Popovac i Dragan Ćaćić.

Za smeštaj rezervi žita i drugog materijala izgrađene su zemunice u šumi povrh Zbjega. Kasnije je ovo sklonište postalo stalno intendantsko skladište Komande vojnog područja. Za upravnika skladišta bio je određen Milan Grahovac.

Pored snabdevanja partizanskih jedinica, trebalo je prihvatiti i nezbrinute porodice iz susednih sela, koje su bežale ispred okupatora. Samo u julu 1942, kada su spaljeni Kordunski Ljeskovac i Bugar, izbeglo je preko 5000 duša. U toku jednoga

dana podeljeno je preko 4200 kg brašna i zaklano više od 10 goveda za ishranu izbeglica.

Posebna briga odbornika u Zbjegu bilo je zbrinjavanje ranjenika. Partizanska bolnica je sagrađena u maju 1941. od brvana koja su dali seljaci. Bolnica je podignuta u Goljacima, gde je bio smešten i partizanski odred. Bolnicu su podigli samouki majstori Mane Kosanović, Đuro Barać, Dragić Vukelić i drugi, radeći po ceo dan uz komad suve proje.

Kasnije se povećavao broj ranjenika i bolesnika, a s tim i potreba da se proširi centralna partizanska bolnica. Tako je 1943. godine izgrađena druga bolnica povrh Vrela Mrežnice, u šumi na Popovića-vrhu. Bolnica je imala 3 paviljona i ostale pomoćne prostorije. Svaki paviljon mogao je da primi po 100 ranjenika. Bolnica je ličila na sanatorijum u šumi.

Bolnica se sa stanovišta sigurnosti nalazila na vrlo pogodnom mestu, ali se teško dolazilo do nje. Teško je bilo dovoziti ranjenike i dopremati hranu, vodu i ostalo. Za sve ovo se brinula omladina i organizacija AFŽ-a sela Zbjeg.

Uporedo sa formiranjem i razvojem partizanskih odreda, u Zbjegu su stvorene omladinska organizacija, društvo žena, a zatim SKOJ i partijska organizacija.

Oktobra 1941. godine imali smo skojevsku organizaciju od oko 50 mladića.

Zbjeg, sa zaseocima Mrzlo Polje i Vrelo Mrežnica, prema nepotpunim podacima, je dao u toku NOB 269 boraca, od kojih se 203 aktivno borilo. Prosečno je svaka kuća dala po 2 borca. 57 ljudi je streljano početkom 1941. godine. Poginula su 54 borca, a 7 ih je u toku rata umrlo od tifusa ili drugih posledica.

Takav je bio doprinos sela Zbjeg u narodnooslobodilačkoj borbi.

Radonja DODIG
Dragić BRUJIĆ

UŽIČKA POŽEGA 1941. GODINE

Požega je pred drugi svetski rat brojala oko 1500 stanovnika i bila varošica sa vrlo šarolikom ekonomsko-socijalnom strukturom: 80 trgovačkih i 53 zanatske radnje (raznih delatnosti), akcionarsko društvo »Maljen«, elektrana, strugara, parni mlin i 43 kafane. U njima je bilo uposleno oko 200 radnika i šegrta. Kod mnogih poslodavaca radili su njihovi sinovi koji se nisu tretirali kao radnici. Pored toga, krajem 1939. godine bilo je 150 radnika, obućara i šivača (krojači) iz četvrtog odeljenja Zavoda za izradu vojne odeće. Od 350 radnika i šegrta, preko 140 je bilo organizovano u mešovitim URS-ovim sindikatima do pred kraj 1940. godine, kada je policija zabranila rad sindikalne podružnice u Požegi. Veći broj radnika četvrtog odeljenja stanovao je u Užicu i Čačku i njemu je bila zabranjena aktivnost u URS-ovim sindikatima. No, svestranim radom sindikalne podružnice u Požegi aktivirani su i ovi radnici, pa je policija zabranila rad podružnice u Požegi pre opšte zabrane URS-ovih sindikata u zemlji (decembra 1940. godine). Pored radnika, u Požegi je bilo oko 100 državnih i privatnih činovnika. Po selima sreza požeškog postojale su zemljoradničke nabavljačke zadruge, oko čijih se čitaonica okupljala napredna omladina. One su, zahvaljujući uticaju KPJ imale veliku političko-prosvetnu ulogu. Nasuprot ovome, nije bilo sela, udaljenog preko 6 km od Požege, bez kafane, a njih je bilo znatno više nego osnovnih škola.

Većina vlasnika zanatlijskih radnji i kafana posedovala je i 5—40 ha zemlje, a struktura zemljišnog poseda u srezu bila je više srednjačka. Mali je broj zemljoradnika imao preko 40 ha.

Politički život je bio dosta intenzivan naročito na poslaničkim izborima maja 1935. i decembra 1938. godine, kada su sve političke grupacije bivše Jugoslavije istakle svoje kandidate, izuzev radničko-seljačke grupacije, afirmisane kao Stranka radnog naroda. Pošto je bila sprečavana od režima, istupila je u

bloku Udružene opozicije. KPJ je ovu političku grupaciju koristila za legalnu formu povezivanja sa širokim radnim masama. Na zborovima Udružene opozicije, preko Zemljoradničke stranke, istupali su i komunisti. U Požegi je održan samostalan radnički zbor na kome su govorili: opančarski radnik Milićević, Ljuba Mićić bivši komunistički poslanik, Vesa Janković, Milivoje Radovanović i Aca Ćurčić advokat iz Čačka.

Izvesni povlašćeni ljudi iz Požege i okoline odlazili su u oficirske i podoficirske škole pa su sa svojim porodicama uvek bili režimski orijentisani. Zbog ovih i mnogih drugih okolnosti rad KPJ nije bio lak. Uprkos teškoćama i hapšenjima komunista septembra 1940. godine, uticaj KPJ je bivao sve veći, ali ne i ravnomeran u svim selima. Naročito je bio nedovoljan u severnom delu sreza gde nije bilo gotovo nikakvog partijskog uporišta.

Iz dana u dan rastao je broj simpatizera i članova, pa je polovinom 1941. godine, pored Sreskog komiteta Partije (formiranog 1940. godine) i Skoja (formiranog početkom maja 1941. godine), bilo oko 14 skojevskih aktiva sa blizu 55 članova i 11 partijskih ćelija, sa po 3—6 članova i 1—2 kandidata — ukupno oko 46 članova i preko 20 kandidata KPJ. Partijske ćelije su postojale u: Požegi 2 sa 9 članova, Bakionici sa Prijanovićima 6 članova, Glumaču sa Otnjem 3 člana, Zdravčićima sa Tvrdićima 3 člana, Visibabi sa Rasnom 4 člana, Gorobilju 6 članova, Godoviku 3 člana, Rupeljevu 5 članova, Rogama 4 člana i Svračkovu 3 člana.

U takvom je sastavu partijska organizacija sreza požeškog dočekala i istorijske dane 1941. godine.

PRIPREME ZA USTANAK

Iz direktive CK KPJ komunisti sreza požeškog su izvukli pravilan zaključak da prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske treba sakrivati što više oružja koje je kasnije Sreski komitet evidentirao. Nije bilo ni jednog komuniste, skojevca ni simpatizera koji nešto u tom pogledu nije uradio. Samo u Gorobilju su drugovi sakrili veliku količinu avionskih bombi od 12 do 100 kg, agregat za proizvodnju struje, radio-aparat, veći broj pušaka, jedan puškomitraljez, veću količinu municije i ručnih bombi. U tome se naročito isticao Ratomir Stanić. Sela Godovik, Bakionica, Prijanovići, Gugalj, Visibaba, Zdravčići, kao i Požega, sklonila su posle kapitulacije najmanje po 20 pušaka, 2—3 san-

duka bombi i municije, a sela Visibaba i Zdravčići su imala i puškomitraljeze. Pored onog koje su sakupili komunisti i skojevci, bilo je i oružja koje su ljudi sakrivali iz patriotskih pobuda. Pojedini rezervni oficiri su se obraćali komunistima u Godoviku i Požegi za savet kome da predaju oružje i ratnu opremu.

Dva dana posle napada hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez policija u službi Nemaca počela je hapsiti istaknutije komuniste. (Mi smo shvatili još 22. juna da te večeri, kao i ubuduće, ne treba spavati kod svojih kuća, o čemu je stigla i direktiva OK Partije). U zoru oko 3.30 časova uhapšen je Dragoljub Đorđević, sekretar Sreskog komiteta. Đorđević je bio defektan u desnu nogu i teško se kretao. Uhvatili su ga na spavanju i posle nekoliko dana sproveli u Beograd u specijalnu policiju, a kasnije je streljan. To je bio veliki gubitak za našu partijsku organizaciju. Ostale nisu našli kod kuće pa su za nama trojicom: Lj. Mićićem, M. Cicvarićem i J. Stamatovićem raspisali poternice preko Policijskog glasnika. Kasnije su počeli hapsiti taoce pa su zbog Ljube Mićića i njegovog sina Borivoja uhapsili najmlađeg sina Živka, a zbog mene moja dva brata Milojka i Dragoslava, a kasnije i oca Dobrivoja. Svi su oni, uz pomoć spolja, razvalili 22. jula zatvor i pobegli, te ih je tako mimoišlo streljanje.

Sprovodeći odluku CK KPJ o oružanom ustanku, partijska organizacija u Požegi i okolini razvila je živu delatnost, objašnjavajući novonastale događaje, perspektivu i ciljeve borbe protiv fašizma. Usled kapitulantskog držanja bivših političkih stranaka tada se nije čuo glas ni jedne od njih. Raniji stav KPJ za borbu protiv fašizma i okolnosti u kojima se našao naš narod doprineli su da Partija postane odlučujući faktor u narodu. Veliki broj političkih konferencija, održavanih noću ili danju, koje su bile posećene (50—100 odraslih i omladine) govori o velikom poverenju koje je narod stekao u našu Partiju.

Krajem juna i tokom jula u svim selima oko Požege i u južnom delu sreza požeškog održana je po jedna ili dve konferencije. 30. juna održana je konferencija u Prijanovićima u dvorištu M. Stanojevića (u neposrednoj blizini nemačkih garnizona koji su se nalazili u Požegi i Jeminskoj Steni). Ovakvih konferencija je bilo u Guglju, Tabanovićima, Visibabi, Gorobilju, Rupeljevu, Zdravčićima, Rogama, Tometinom Polju, Glumaču, Godoviku i Milićevom Selu. U Godoviku je konferencija održana oko podne u voćnjaku Bože Mićića usred sela. Na ovim konferencijama govorili su: Milan Mijalković Čiča, Stojiljko instruktor PK, Ljubo Mićić bivši komunistički poslanik, Ješa Popović član OK KPJ, Lazo Obrenović, Milivoje Radovanović Farbin,

Aćim Ivanković, ja i drugi. Tumačili smo proglas CK KPJ, govorili o nastaloj situaciji posle okupacije Jugoslavije i na istočnom frontu. Ovo poslednje pitanje je izazivalo posebno interesovanje ljudi jer su verovali u snagu SSSR. Bili su zapanjeni brzim prodorom Nemaca u dubinu Sovjetskog Saveza. Mi smo ovo pitanje objašnjavali delimično iznenadnim napadom Nemaca, a više taktikom Crvene armije. Dalje smo govorili o potrebi dizanja ustanka, nastojeći da se angažuje što širi krug ljudi na prikupljanju hrane, odeće, novca i drugog materijala za borce. Partijska organizacija je angažovala veliki broj ljudi na pomaganju naše borbe. Bilo je ljudi u Požegi i okolini koji su u Narodnooslobodilački fond davali velike sume novca, veša, vune, obuće, odeće, hrane i drugog materijala za partizanske čete koje je trebalo formirati. Tako je čitav mesec jul protekao u pripremama ustanka. Ugovoren je i sastanak prvih boraca.

PRVA PARTIZANSKA ČETA

27. jula u selu Godoviku (više kuće Živana Mićića, na mestu zv. Pošarevac) počeli su se skupljati drugovi za odlazak u Blagaju gde je 28. jula formirana Prva požeška partizanska četa koja je najpre imala 34 druga i jednu drugaricu. Od naoružanja je imala: 4 puškomitraljeza sa dovoljnom količinom municije, dovoljan broj pušaka, ručnih bombi i drugo. Odlukom OK i Sreskog komiteta Partije, za komandira čete određen je Velja Mićić iz Godovika — profesor (inače rezervni oficir), za političkog komesara Milivoje Radovanović — student, (a pošto je odmah vraćen na partijski rad u Požegu mesto njega je došao Aćim Ivanović — seljak iz Roga), za zamenika komandira Ratomir Stanić — seljak iz Gorobilja, za zamenika političkog komesara Jovan Stamatović, radnik iz Prijanovića, a za ekonoma čete Bogomir Karaklajić — radnik iz Požege.

U četi je bilo 17 članova Partije (od toga 2 člana CK — Ljubo Mićić i Aćim Ivanović) i 10 skojevaca (od toga 3 člana SK Skoja: Pane Srdanović, Borivoje Mićić i Jovan Stamatović); ostalih 7 drugova bili su simpatizeri KPJ.

Na sastanku Sreskog komiteta Požege, u prisustvu Mijalkovića Čiče, za sekretara komiteta izabran je Krsta Pajić, radnik, dok je sastav komiteta bio: Krsta Pajić, sekretar, Ljubo Mićić, Aćim Iovanović, Slobodan Popović Bakula (sekretar SK Skoja). U novembru je ovaj sastav proširen sa još 4 druga i to: Milivoje Radovanović Farbin, Milun Zečević iz Gorobilja, Milija Arsić student prava iz Tometina Polja, Jovan Stamatović, radnik. Farbin je tada određen za sekretara.

Sastav SK Skoja je, prilikom formiranja u maju, bio: Slobodan Popović Bakula sekretar, Pane Srdanović elektr. radnik, Borivoje Mićić seljak, Predrag Skoković student agronomije i Jovan Stamatović radnik. (Kasnije je, u novembru, sastav izmenjen; u njemu su, pored ostalih, bili Milijan Neoričić, svršeni maturant i Milena Spasojević učenica učiteljske škole).

Četa je položila zakletvu. Drugovi su se brzo navikavali na vojnički život, čemu je mnogo doprinela disciplina komunista. Formiran je pravi vojnički logor: šatori, kazani, stražarska obezbeđenja, obuka u rukovanju oružjem. Pri polaganju zakletve govorio je politički komesar Užičkog partizanskog odreda Milinko Kušić, upozoravajući na zadatke koji predstoje četi i na to šta narod i Partija od nas očekuju. Željo Đurić, sekretar OK, govorio je o proglasima CK KPJ i zadacima Partije u novim uslovima.

U četi smo imali i starijih drugova kao što je Ljuba Mićić, ratnik sa solunskog fronta i bivši komunistički poslanik iz 1920. godine, više puta hapšen i vrlo ugledan komunista u srezu. Zatim, Aćim Ivanović, takođe borac sa solunskog fronta, stari komunista, oba članovi Sreskog komiteta. Osim još nekolicine starijih, ostali su bili mlađi drugovi, mahom 1921, 1922, 1923. godište. Po raspoloženju koje je vladalo u četi, svi su bili veoma mladi i poletni; stariji su zaboravili na godine i svojim su entuzijazmom služili za primer mlađima ... 5. avgusta, u selo Rečice ispod Blagaje, dolazili su žandarmi zbog čega je uveče u logoru bila naređena predostrožnost. Zamenik komandira čete Ratomir Stanić pošao je da razvede stražu pa se malo zadržao dalje od stražarskog mesta i, kako je bila pomrčina i vetar, verovatno zamišljen, nije čuo poziv stražara da stane već je išao ka njemu. Stražar, vršeći dužnost, opali iz kuške i teško rani Stanića koji je u toku noći podlegao ranama. Njegova je smrt na sve nas vrlo mučno delovala. Bili smo utučeni, jer smo izgubili druga koga smo veoma mnogo voleli. Bio je hrabar, pametan; s nestrpljenjem je očekivao početak akcije, ali mu je ovaj tragičan slučaj onemogućio da da sve od sebe u toku dalje borbe. Posle tog događaja četa je promenila logor i otišla u selo Drvčane kod reke Rzava.

AKCIJE ČETE

Dolaskom u selo Drvčane četa je preživljavala izvesnu krizu. Postojala je opasnost da se izoluje od naroda jer još nije počela izvoditi nikakve akcije. Dvojica su samovoljno napustila četu. Sem obuke na oružju i slušanja radio-vesti, ništa se više nije radilo. Zbog takvog stanja u četi usledila je kritika OK

i štaba odreda koja je podstakla komandu čete da ubrzo razradi plan akcija u skladu sa direktivama štaba odreda.

Prva akcija čete bila je rušenje tunela i pruge u Rasnoj, na relaciji Užice — Požega. Razoružana je žandarmerijska posada koja je obezbeđivala tunel, a zbog nedovoljnog iskustva u miniranju, tunel i pruga su samo delimično oštećeni. Nemci su sutradan oštro intervenisali; došli su kod tunela i počeli pretres okolnih kuća (na levoj i desnoj obali Đetinje). Miloš Milađenović, član KP iz ćelije sela Rupeljevo, nalazio se u svojoj vodenici. Primetivši Nemce, pokušao je da pobegne kroz prozor ali je vodenica bila opkoljena i on je naleteo na zasedu, pri čemu je i ubijen. Odlaskom Nemaca Miloševa porodica je izvršila sve pripreme za sahranu ali je pogrebnu povorku stigla nemačka patrola i mrtvog komunistu otela iz kovčega. Zatim ga je prenela u selo Visibabu, na putu Užice — Požega, i pred zgradom opštine obesila mrtvo telo da bi zastrašila stanovništvo. Nisu ga skinuli sa vešala dva dana. Tada su ranili i Mošu Mićića koji je podlegao ranama.

Posle ove akcije čete, do kraja avgusta, popaljene su sve opštinske arhive izuzev Požege i Bakionice. Pored paljenja arhiva, četa je ponovo rušila prugu u Rasnoj i 28. avgusta izvršila veću diverziju na železničkom mostu u Ovčar-Banji koji je čuvalo jače žandarmerijsko odeljenje. Prema planu komande čete, most je trebalo potpuno srušiti avionskim bombama ali je otpor žandarma bio veći no što se očekivalo. Mineri nisu uspeli da dobro povežu sve avionske bombe; eksplodirale su samo dve, a most i pruga su toliko oštećeni da saobraćaj nije mogao da funkcioniše nekoliko sati. U ovoj akciji teže je ranjen Bogomir Karaklajić, ekonom čete koga je jedna desetina čete dopratila u Gorobilje. Ranjen je i jedan žandarm. Glavnina čete je otišla u severni deo sreza, odakle se posle nekoliko dana vratila u Godovik. Ova akcija je unela paniku među žandarme i železničko osoblje.

30. avgusta, po naređenju štaba Užičkog odreda, Požeška četa je posela položaj na levoj, a Dragačevska na desnoj obali Moravice kod Viroštaka. Zadatak četa je bio da Nemcima spreče prolaz prema Arilju i Ivanjici i omoguće Ariljskoj i Moravičkoj četi da izvrše postavljene zadatke u rudniku Lisi i Ivanjici... Na položaju kod Viroštaka ostali smo tri dana kada se Dragačevska četa povukla i otišla na druge zadatke, računajući da Nemci neće ni doći. Padom mraka je trebalo da se povuče i naša četa, ali je predveče naišla kolona od 5 do 6 kamiona Nemaca i žandarma, u sledećem poretku: napred je bio nemački motocikl sa prikolicom, zatim mala putnička kola, pa kamion sa žandarmima, a za njima kamioni s Nemcima. Činjenica da smo se na

istom položaju (12 kilometara od Požege) zadržali tri dana, a da Nemci nisu o tome bili obavešteni, govori da naši ljudi mrze okupatora.

Kolona kamiona se kretala komotno, ne očekujući nikakvo iznenađenje. Naša zaseda je bila na kosi koja je dominirala putem. Kad je kolona neprijatelja ušla u zasedu, otvorena je uraganska vatra puškomitraljeza i bombi na kamione, iz kojih Nemci poiskakaše, zauzeše zaklone i brzo se središe za borbu. Odnos snaga bio je 1:10 u korist neprijatelja. Četa je brzom paljbom nanela Nemcima gubitke od 17 mrtvih vojnika, zbog čega su oni okrenuli vozila i noću se vratili u Požegu sa prigušenim farovima. Usput su zapalili jednu štalu i sa sobom poveli seljaka koga su kod štale našli. Istovremeno je i Požeška četa napustila položaj. U akciji su se istakli Milenko Nikitović i Pane Srdanović.

Sve ove akcije Požeške partizanske čete naišle su na oduševljenje i podršku naroda ovoga kraja. Preovladavalo je ubeđenje da su partizani ozbiljna snaga koja pruža garanciju da će se borbom doći do slobode. Ljudi su sve više osećali da treba da pomognu tu borbu. Počeli su se javljati novi borci. Pored toga, po selima su se stvarale oružane grupe od simpatizera NOP-a koje su bile spremne da pođu u određenu akciju sa četom, pa su i samostalno izvršavale mnoge zadatke. Izrazit primer toga je grupa u rejonu Bakionica, Prijanovići, Gugalj koja je izvodila akcije po inicijativi partijske ćelije u bakioničkoj opštini. O spremnosti ljudi da učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi najbolje govori činjenica da se posle našeg napada na Nemce kod Viroštaka, iste noći dobrovoljno javilo preko 700 ljudi s puškama, spremnih da Nemcima spreče ponovni dolazak u selo.

Sutradan su Nemci došli kod Viroštaka sa dva tenka i 8—10 kamiona s namerom da vrše represalije nad stanovništvom ali, čim su obavešteni o spremnosti stanovništva da s partizanima brani selo, vratili su se u Požegu. Sa okupljenim naoružanim seljacima održan je miting na kome je govorio politički komesar Užičkog odreda Kušić i član štaba odreda Ljuba Mićić. Miting je pokazao da partizanski pokret prerasta u svenarodni ustanak koji okupator ne može nikakvim represalijama uništiti. Koliki je bio uticaj Partije i koliko je partizanski pokret uhvatio duboke korene kod narodnih masa potvrđuje i izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Požegi sreskom načelniku i komandantu žandarmerije banske uprave Pov. br. 25 od 28. 8. 1941.[1]:

---

[1] Dokumenat se nalazi u Muzeju narodnog ustanka u T. Užicu.

»Mi smo izolovani od naroda, seoske uprave i učitelji stoje u vezi sa bandama, a sveštenici su nam na ruci«.

Žandarmi su demoralisani. Njihove starešine se žale u izveštajima na slabu disciplinu, a dolazi i do otkazivanja poslušnosti kada je u pitanju borba protiv partizana, i to ne zato što su žandarmi rodoljubi već iz straha od masovnosti NOP-a (što će se i potvrditi u kasnijim događajima).

POJAVA ČETNIKA U POŽEŠKOM SREZU

Represalije okupatora posle učestalih partizanskih akcija imale su odraza i na kolebljive elemente iz bivših političkih partija i imućnije ljude. Uplašeni represalijama Nemaca i oštrinom narodnooslobodilačke borbe, ovi elementi počinju sa pričom kako još nije vreme za borbu, da su Nemci jaki i da treba pričekati pogodniji momenat. Širi se i legenda o četnicima iz balkanskog i prvog svetskog rata, upravo vezana za priču da još nije vreme za borbu.

Prve četničke grupe javljaju se prvih dana jula, mada bez ikakvih akcija: krstare po selima, razgovaraju s ljudima, nastoje da saznaju šta to komunisti nameravaju. Simpatizeri četnika već su insistirali kod nekih naših drugova da se održi zbor u Tometinom Polju gde bi govorili i komunisti. Na jednom sastanku grupe komunista u kući Ljube Mićića, kome je prisustvovao i Veselin Masleša, diskutovalo se pored ostalog i o četničkom pozivu pa je odlučeno da se ode na ovaj zbor, ali sa izvesnom opreznošću.

Zbor u Tometinom Polju bio je veoma posećen. Na njemu su naši drugovi govorili o potrebi priprema za oružani ustanak, ali ne i konkretnije o ustanku jer nam još nije bio poznat proglas CK o dizanju ustanka. Kod osnovne škole stajala je grupa četničkih oficira sa Dražom Mihailovićem koji su takođe došli u selo radi održavanja sastanka. Pred završetak zbora naišla je nova grupa četničkih oficira i seljaci su se počeli razilaziti. Iz pojedinačnih razgovora sa prisutnima na zboru naši drugovi su saznali da je pre nekoliko dana u Tometino Polje naišla grupa Nemaca jačine jednog voda i ustavila se na reci Kamenici, na čijoj su suprotnoj strani bili četnici. Nisu pucali jedni na druge iako su se dobro videli preko reke.

Prvom polovinom avgusta došao je u kuću Radivoja Pavićevića (selo Godovik) Miloš Glišić, kapetan bivše jugoslovenske vojske iz Požege, i tražio sastanak sa Ljubom Mićićem. Pošto nije našao Ljubu, Pavićević je o dolasku Glišića obavestio druge komuniste. Odlučeno je da sa Glišićem razgovara Novak Živko-

vić, i to je bio naš prvi kontakt sa četnicima. (Sve dotle niti smo sreli niti čuli za ma kakve akcije četnika protiv okupatora, mada su oni naše akcije često pripisivali sebi). U ovim razgovorima Glišić je izložio sledeće:

— smatra da je s nama mogućna saradnja, ali da on za tu saradnju nema ovlašćenja;

— organizacija Jugoslavije na staroj osnovi je nemogućna; to je objašnjavao držanjem pojedinih jugoslovenskih nacionalnosti posle okupacije, naročito Hrvata i muslimana;

— treba praviti mobilne spiskove, a svaka opština treba da ima jednog oficira kao komandanta; taj oficir mora biti najstariji po rangu, bez obzira na političku pripadnost;

— celu ovu stvar treba smatrati kao pomoć jugoslovenskim saveznicima, a za borbu čekati pogodan momenat (»sada nije vreme jer su Nemci još jaki«).

U isto vreme je kroz Godovik i Rečice prošao poznati ljotićevac Milojko Đurić iz sela Vranja (podoficir, koji je kasnije unapređen u čin potporučnika); svratio je u kuću svojih rođaka Nikitovića u Rečicama i to istovremeno sa jednom našom patrolom u kojoj su bili Milivoje Nikitović i Slavko Međedović. Između partizanske patrole i ljotićevca Milojka Đurića nastala je prepirka jer je on otvoreno potcenjivao partizane kao »mladu i nezrelu decu koja ne znaju da ratuju«. Nosio je pun kofer propagandnog materijala, vadio iz tašne letke Draže Mihailovića i hvalisavo pričao kako ide od njega. I on tvrdi da za borbu još nije vreme i da »treba čekati povoljniji trenutak«.

Po selima požeškog sreza postepeno se pojačava aktivnost četnika i to izrazitije u severnom nego u južnom (donjem) delu. Oko četnika se okupljaju predsednici opština, kmetovi, bivši politikanti, jerezovci i izvesni ljudi koji su se afirmisali kao pripadnici Demokratske i Zemljoradničke stranke. Naročitu ulogu su imali oficiri i podoficiri koji su izbegli zarobljeništvo krijući se kod kuća. Neki od njih su odlazili na Ravnu goru i primali direktive ... Imenuju se četovođe po selima, prave spiskovi vojnih obveznika kojima se izdaju objave i upozoravaju da su dali zakletvu kralju i otadžbini i da »odlazak u partizane znači izdaju ove zakletve«. To je uticalo na dobar broj seljaka.

Krajem avgusta i početkom septembra, naočigled Nemaca, četnici u Požegi uvode u svoje spiskove, pored trgovaca i činovnika, i policajce i žandarme. Sela kao, Visibaba, Milićevo Selo i druga, gde smo imali jak uticaj, počinju da se dele (uglavnom prema socijalnom sastavu i političkom ubeđenju) na »naše« i »vaše«. Sličnih razilaženja ima i u ostalim selima oko Požege. Čak se i porodice razilaze: jedan brat ide u partizane, drugi u četnike; otac ide u četnike, sinovi u partizane i sl.

Kada sam se 19. septembra vraćao sa jednim vodom Požeške čete iz Ovčar-Banje, gde smo sa Dragačevcima razoružali žandarmerijsku stanicu i dva dana držali zasedu prema Čačku i Požegi čekajući Nemce, u Lučanima sam video četnike, i to prvi put. Naš vodnik Novak Živković je naredio predostrožnost prilikom silaženja u varošicu. Tu nas je čekalo 15 četnika — sa šubarama i kićankama, obraslih u brade, sa redenicima, bombama na opasačima i puškama na gotovs. Išli su prema nama. Puške (i jedan zarđali puškomitraljez) su im okićeni cvećem, kao da se baš sad vraćaju iz teškog boja pa su im devojke iz zahvalnosti oružje okitile. Naš vodnik im je izložio da smo bili na akciji u Ovčaru. Bili su neodređeni, kao i uvek i nisu reagovali. Usput smo komentarisali o njima. Njihova očigledna inertnost prema akcijama dovodila nas je postepeno do zaključka s kim ćemo uskoro imati posla. Dok mi rušimo mostove, tunele i pruge, razoružavamo žandarmerijske stanice, držimo zasede iz kojih napadamo Nemce, dotle se oni slobodno kreću u našoj pozadini, pijanče i pričaju o nekoj borbi kojoj i sami ne vide početak, a sve naše akcije pripisuju sebi da bi se predstavili kao borci protiv okupatora.

U Gorobilje smo stigli 20. septembra. Tu je trebalo da dođemo u sastav čete. Idući prema Gorobiljskoj školi, čuli smo puškaranje iz pravca gde se nalazila naša četa. Tog dana je oko 250 Nemaca krenulo od Požege prema Gavrilovića mostu. Najpre su pošli u pravcu Godovika, a zatim skrenuli levo i došli do Gorobiljske škole. Delovi naše čete, sa komandirom i komesarom, primetivši jakog neprijatelja, postepeno su se povlačili ne prihvatajući borbu. Hitno je obaveštena Ariljska partizanska četa da pođe u susret Nemcima, a u okolnim selima (Rečicama, Godoviku i Svračkovu) pozivani su ljudi da se pridruže četi za napad na Nemce. Ariljska četa je brzinom napada iznenadila Nemce, ali su se oni brzo sredili i borba je otpočela. Ariljci su imali 2 poginula, od kojih je jedan komandir čete Vujović.

Međutim, sa prikupljenim narodom pomenutih sela, glavnina Požeške čete napada Nemce u bok od Godovika i Rečica. Ovaj organizovan i silovit napad izaziva kod njih veliku zabunu i komešanje. Petar Leković iz Rečica prišao je sa svojom grupom blizu nemačkog komandnog mesta, ali ga je primetio nemački oficir i nanišanio u njega. Primetivši to, Petar je iz karabina pogodio bombu koja je Nemcu visila o pojasu. Od njene eksplozije Nemac je poginuo. Naime, Nemci su mobilisali seljake za nošenje municije i kada se Petar Leković privlačio, jedan od tih seljaka mu je pokazivao rukom u nemačkog komandanta koji ga je gađao te se ovaj zahvaljujući tome i zaklonio. Posle pogibije komandanta, kod Nemaca je nastala panika te se počeše neor-

ganizovano povlačiti preko reke i kroz kukuruze. U Požegu su, preplašeni a mnogi i ranjeni, stizali razbijeni po grupicama vičući: »Evo partizana!« Jače nemačko odeljenje pošlo je kamionima iz Požege u pomoć ovim u Gorobilju. Napred je bio motociklista. Naši su ih sačekali kod mosta (na reci Đetinji prema Arilju), ubili motociklistu i ubacili bombe u prvi kamion pun Nemaca. I ovi su se Nemci panično vratili u Požegu.

Nemci su mobilisali seoska kola za prevoz ranjenika do Požege. Jedan teško ranjeni nemački oficir umro je u ambulanti u Požegi. U povlačenju su poveli Božu Stanića, iz Gorobilja, ubili ga i obesili o banderu na požeškoj pijaci (nisu imali vremena da prave vešala). Kod neprijatelja je zavladalo stanje pripravnosti. Pojačane su straže oko Požege, a nemački vojnici su stalno pucali iz puškomitraljeza i šarali nebo raketama osvetljavajući teren iz straha od partizana.

BORBA ZA POŽEGU

I kod nas je vladalo pripravno stanje, ali i radost zbog postignutog uspeha. Ojačali smo brojno. Borba kod Gorobilja imala je ogromnog odjeka u narodu, pa je neposredno posle nje partizanima pristupilo 1200 novih boraca s oružjem. Bilo je porodica iz kojih su svi muškarci sposobni da nose pušku pošli u borbu: Ljuba Mićić sa dva sina, Petar Leković sa tri, Milutinović sa tri, Dragi Terzić sa tri, Svetozar Ostojić sa tri i mnogi drugi iz Gorobilja, Godovika, Svračkova, Rupeljeva, Roga, Rečica, Visibabe, Rasne, Zdravčića, Prijanovića, Guglja, Bakionice itd. U Prijanovićima, Guglju i Bakionici, koji se nalaze u zahvatu puta Požega — Čačak, počela je mobilizacija još u toku borbe u Gorobilju. Ljudi su se s puškama javljali komunistima i čekali naređenja za dalji rad. Grupa iz Prijanovića i Bakionice brojala je oko 35 ljudi, na čelu sa Lazom Obrenovićem (seljakom iz Bakionice, inače rezervnim podoficirom) i Milivojem Radovanovićem Farbinom.

Uspeh partizana u Gorobilju iskoristili su i četnici. Oni su noću 19/20. septembra naredili da zvone zvona u Kalenićima i Gornjem Dobrinju, budili ljude i vikali: »Ustajte! Idemo na Požegu! Nemci se povlače!«.

Na brzu ruku sakupljeni iz ovih sela krenuli su prema Požegi i stigli do Glumača, četničkog zbornog mesta gde se prikupilo oko 250 ljudi, većinom bez oružja. Organizatori ove mobilizacije bili su: kapetani Glišić i Ignjatović, pop Jovičić, Veselin Demirović (predsednik opštine u Ježevici, poznati jerezovac i bivši kraljevski senator), i narednik Srdanović. Su-

tradan, 22. septembra, idući prema Požegi, seljaci su bili ubeđeni da idu u borbu protiv Nemaca a u pomoć partizanima. (Seljaci su već čuli za partizane i njihove akcije, a 28. avgusta su ih i videli na masovnom mitingu u Gornjoj Dobrinji.) Međutim, na prilazu Požegi, sa Lisišta, ugledali su Nemce pred kasarnom. Nastalo je komešanje, ali su se četnički organizatori mobilizacije brzo snašli. Jedna kolona je, preko Lisišta, pošla na železničku stanicu, a druga pravo u Požegu, gde je prema ranijem dogovoru između četnika i Nemaca izvršena primopredaja stražarskih mesta oko kasarne, pošte i drugih mesta. U grupi koja je direktno ušla u Požegu bilo je oko 80 oficira, podoficira i žandarma. Kada su ovi ljudi stigli pred zgradu opštine sačekali su ih predstavnik sreskog načelstva, žandarmerije, predsednik opštine, gradski policajci i nekoliko četničkih pristalica. Iako su Nemci bili još tu, četnici su se, grleći, predstavljali narodu kao oslobodioci. Seljacima je bilo jasno da su prevareni, te je počelo naglo osipanje mobilisane mase; prvo su se iz Požege izgubili oni što su došli bez oružja. Oni su, preko sela i izbegavajući drum, odlazili tamo odakle su i došli. Seljacima je bila jasna saradnja Nemaca i četnika, ma koliko četnički oficiri to kamuflirali.

Dok su se četnici spremali u Glumaču da uđu u Požegu, o banderi je visio Boža Stanić. U isto vreme se kapetan Miloš Glišić slobodno kretao ispred nemačke komande u uniformi jugoslovenskog oficira. Naišavši na Zdravka Koraća, seljaka iz Rasne, upitao ga je koliko tamo ima komunista i šta nameravaju. Ovaj mu je odgovorio da ih ima »ko na gori lista«. Glišić je hitno uputio pismo štabu Užičkog odreda zahtevajući da partizani za 24 časa obustave napade na Nemce i omoguće im slobodan prolaz prema Kratovskoj Steni, Jelendolu i dalje Ovčarsko-kablarskom klisurom.

Sutradan, 23. septembra, rano ujutro, tek što se počela dizati magla, poslednje nemačko odeljenje napustilo je Požegu, a za njim je, s jednim nemačkim oficirom, verovatno komandirom zaštitnog odeljenja, išao Miloš Glišić prateći Nemce sve do rampe (udaljene 500 metara od Požege). Kada su naše snage sa terena Bakionice i Požege napale Nemce, Glišić se odvojio i polako kanalom pored pruge vratio u Požegu. Kod Marjanovića rampe (blizu stanice) naišao je na grupu četnika kraj mitraljeza kojoj je naredio da, ako se Nemci vrate, ne pucaju, a ako naiđu komunisti — da otvore vatru. To je još više demoralisalo mobilisane. Mnogi su lomili puške, bacali ih u potok i odlazili svojim kućama.

U severnom delu sreza, gde su četnici uglavnom i mobilisali seljake, nastalo je veliko nepoverenje prema oficirima i nji-

hovim četnicima. Karakterističan je primer sela Glumača gde su članovi Zemljoradničke stranke imali jak uticaj i davali podršku četničkom pokretu. A sada su, razočarani četničkom izdajom, lomili i bacali puške.

Nemcima nije bilo lako da prođu do Čačka. Naši su prvo napadali oko pruge kod Jovićevića vodenice i Jeminske Stene. U Guglju (6 km od Požege) grupa od 15 drugova, sa starim čika Vlaisavom Nikolićem i njegovim sinovima, napala je Nemce sa Stjenčice (severno od komunikacije Požega — Čačak). Od Dljina (južno od komunikacije) pa sve do Ovčara napadali su borci Dragačevskog bataljona. Nemci nisu mogli da prođu bez podrške svoje avijacije. Ova je tukla sve visove levo i desno od druma štiteći spori hod nemačke motorizovane kolone koja je u toku dana prevalila samo 35 km. Ovaj napad je Nemce stajao velikih žrtava.

22. oktobra, više Jelendola na Zelenoj Steni, sakupljali su se četnici pod komandom četovođe Raca Maslaća i mirno gledali kako se Nemci povlače. Tada je do četnika došla jedna partizanska grupa u kojoj je bio i Milojko Maslać (Racov brat po ocu) i predložila im da krenu do Ovčar-Banje da bi pomogli Dragačevcima. Četovođa Maslać je to kategorički odbio, rekavši: »Svak neka ide svojim putem! Mi i vi nemamo ničeg zajedničkog«. U žučnoj svađi između braće Maslać umalo nije došlo do krvi. Ovo im je bio poslednji razgovor koji nije vođen preko nišana. Partizanska grupa iz Jelendola rastala se od četnika i došla na Jeminsku Stenu, gde se priključila garnizonoj partizanskoj četi koja je obezbeđivala benzin i instalacije zatečene prilikom oslobođenja Požege.

Pošto je otpratio Nemce kapetan Glišić je otišao u komandu mesta gde je nastavio konsultovanja s akterima četničkog pokreta iz Požege. Njihov dogovor s Nemcima ogorčio je većinu građana. Brzo su se raspadale mobilisane grupe ljudi iz severnog dela sreza kad su videle da naše snage stežu obruč oko Požege. U redovima četnika nastaje demoralizacija; oni se oslanjaju na žandarmeriju koja se kompletna iz službe Nemaca stavila pod komandu četnika.

Većina ljudi u četničkim redovima nije želela sukob s partizanima, pa su se četnici Požege obratili za pomoć kapetanu Petroviću iz Kosjerića. Pošto se partizanski obruč oko Požege sve više stezao, četnici su odlučili da beskonačnim pregovorima s partizanima dobiju u vremenu. Odredili su delegaciju pregovarača koja je trebalo da ide u Gorobilje gde se nalazio štab Užičkog partizanskog odreda. Četnička delegacija u sastavu: kapetan Miloš Glišić, narednik Srdanović, predsednik opštine iz Bakionice Miljko Marjanović, upravitelj škole Dragomir Su-

njevarić i advokat Aco Drndarević, stigla je 22. X popodne u dvorište Ljube Mićića gde je bio smešten štab Užičkog odreda. Četnici su doveli i kafedžiju Mikotu Timotijevića Štuku, inače našeg simpatizera. Kad su stigli u štab Užičkog odreda, bili su raspoloženi čak i za šalu. Svoj dolazak su prikazali partizanima bezmalo kao događaj od najvećeg značaja za ovaj kraj. Pošto je štab Užičkog odreda imao detaljne podatke o četničkoj aktivnosti, odlučeno je da se »delegati« pohapse, a u toku noći da se izvrši napad na Požegu.

OSLOBOĐENJE POŽEGE

To veče (22. X) je završena potpuna blokada Požege: od Bakionice je Požegu blokirala grupa Laza Obrenovića, od Rasne i Perišića brda — delovi Požeške čete, od Arilja — Ariljci, a iz pravca Čačka — Dragačevci. U međuvremenu je kod Crepane, na Perišića brdu, razoružan pun kamion četnika iz Kosjerića koji su pošli u Požegu kao pomoć četnicima. Kada su videli da se njihova delegacija ne vraća iz Gorobilja, mnogi četnici su to veče pobegli iz Požege.

Partizani su napadnim kolonama ulazili u Požegu bez borbe. Ostaci četnika su se razbežali. Zarobljeno je samo 50 žandarma koji su služili Nemce pa su to isto produžili i kod četnika. Sutradan su se partizani smestili u kasarne (u Požegi i Jeminskoj Steni), a okolo su postavili obezbeđenja. Komandant odreda Jerković je, pred okupljenim građanima i seljacima okolnih sela (koje je radoznalost dovela da vide šta se odigrava u Požegi), izvršio smotru partizanskih snaga koje su ušle u grad. Sa balkona komande mesta postrojenim jedinicama i okupljenom narodu govorio je komesar odreda Milinko Kušić. Njegov dirljiv govor jako je delovao na prisutne. Nastalo je prijavljivanje radnika, seljaka, čak i nekih podoficira i oficira, u partizanske jedinice.

Čitavog dana vladalo je slavlje, a uveče je partijska organizacija Požege organizovala miting za građane koji nije bio najbolje posećen; njemu su prisustvovali uglavnom radnici, omladina i simpatizeri NOP-a, dok je trgovačka i sitnosopstvenička čaršija sedela iza zavesa posmatrajući iz prikrajka šta se događa. Na mitingu su govorili: Ljubo Mićić, Mile Farbin i Slobodan Penezić Krcun. Farbin je ukazao na one koji sede iza zavesa, a Krcun se osvrnuo na izdajničku ulogu Koste Pećanca i njegovu saradnju s Nemcima.

Prilikom oslobođenja Požege zaplenjeno je nekoliko miliona litara benzina, nafte i ulja (što je poslužilo partizanskim

snagama za transport sve do Romanije); zatim je zaplenjeno 6000 avionskih bombi i težine 12—100 kg (koje su kasnije prenete u fabriku oružja u Užicu); zaplenjeno je pešadijsko oružje francuskog porekla kojim je bila opremljena bivša jugoslovenska vojska.

20. septembra su Nemci i Užice predali četnicima (vojvodi Đekiću), a 24. su partizanske jedinice prodrle u grad, pa je tamo prešao i štab Užičkog partizanskog odreda sa delovima naših snaga. Požeška četa je uputila jedno jače odeljenje u Kosjerić. Kapetan Glišić, narednik Srdanović i predsednik opštine Miljko Marjanović zadržani su u zatvoru dok su ostali članovi četničke delegacije odmah pušteni. Glišić je iz zatvora prokrijumčario pismo Draži Mihailoviću u kome ga, svestan svoje saradnje s Nemcima, moli da interveniše kod partizana da ga ne streljaju. Na sastanku Sreskog komiteta kome su prisustvovali Sreten Žujović i Ivan Milutinović, odlučeno je da se i oni puste na slobodu. Partizani su činili sve kako bi došlo do saradnje s četnicima u borbi protiv okupatora. Razgovaralo se sa svakim zatvorenikom pojedinačno. Svi su dali »tvrdu« reč da će se založiti za tu saradnju. Na sastanku Sreskog komiteta je Ivan Milutinović govorio o čuvanju i rukovanju zaplenjenom imovinom, o uslovima proširivanja narodnooslobodilačke borbe i okupljanja većeg broja ljudi i sl. Naročito je upozoravao na opasnost delovanja destruktivnih elemenata i na to koga treba smatrati petokolonašem.

Štab Užičkog partizanskog odreda izdao je naredbu za opštu mobilizaciju u okrugu užičkom. Da bi mobilizacija bila uspešnija, organizovan je i miting na kome su govorili u ime partizana Ljubo Mićić i Milivoje Radovanović, a u ime četnika kapetan Miloš Glišić. Četnički elementi su stalno upadali u reč govornicima da treba čuvati stare simbole, a ne uzimati petokraku zvezdu. Posle zbora postavljena su dva stola za upisivanje u partizane i četnike. Partizanski sto je bio pred zgradom Andre Perišića trgovca. Tu je sedeo Ljubo Mićić, a spiskove je vodio Milijan Neoričić. Četnički sto se nalazio pred kafanom Straina Pavlovića i tu je sedeo kapetan Glišić sa jednim pisarom. Razdaljina između stolova bila je prilična, kako ne bi bilo agitovanja prilikom upisa.

Kod četnika su se upisivali uglavnom stariji ljudi i kolebljivci. Svaki upisani je dobijao objavu i smatran mobilisanim. Međutim, našem stolu uglavnom su pristupali mlađi ljudi koji svesno idu u borbu i opredeljuju se »društvenim snagama kojima neminovno pripada budućnost«.

Za ovo kratko vreme našeg boravka u Požegi, rad i život su se odvijali normalno. U većini sela formirani su narodnooslo-

bodilački odbori i seoske straže. Štab Užičkog partizanskog odreda odredio je komandu mesta, gde je nekoliko dana radio i Vukola Dabić, zamenik komandanta Užičkog partizanskog odreda. Održano je više sastanaka u Požegi i okolini. Rastao je broj novoupisanih u partizane. Organizovana je četna ambulanta, prikupljala su se materijalna sredstva za Narodnooslobodilački fond, primani su prilozi u novcu i materijalu namenjeni snabdevanju partizanskih jedinica. Borci i narod su putem štampanih vesti obaveštavani o događajima kod nas i u svetu.

NAPAD ČETNIKA NA POŽEGU

Čim su izišli iz zatvora, Glišić, Marjanović i Srdanović su otišli u gornja sela požeškog sreza. Miljko Marjanović je u Ravnom Gaju počeo da okuplja ljude i organizuje četnike. Glišić je otišao u Gornju Goru gde su četnici već uveliko vršljali, pa su čak cepali i plakate na kojima je bila odštampana naredba komandanta Užičkog odreda o mobilizaciji. (Kada je kapetan Ignjatović, u pratnji svoja tri pratioca, pročitao naredbu, spopao ga je bes. Počeo je cepati plakatu uzvikujući: »Ovde mi vladamo! Nema niko sa strane da se meša«.) Kada su se seljaci koji su se razbežali iz Požege našli u svojim selima, pričali su da četnički oficiri šuruju s Nemcima. Seljaci se nisu više odazivali na pozive četnika niti su im pružali ma kakvu podršku. Raslo je raspoloženje za partizane. U takvoj situaciji četnici počinju primenjivati teror. Još 22. septembra su u Dragačevu uhvatili i ubili Voju Pajića, istaknutog člana Komunističke partije, jednog od rukovodilaca Čačanskog partizanskog odreda. Okomili su se na one što su obelodanjivali njihove zločine i izdaju. Takav je slučaj bio sa mobilisanima koji su, videvši kapetana Glišića da prati Nemce iz Požege, lomili i bacali puške govoreći: »Hajdemo, ljudi, kući, prevareni smo«. Njih su četnici nešto kasnije zatvarali i batinali, zbog čega nisu mogli izvršiti ponovnu mobilizaciju za napad na Požegu. Tad su počeli da primenjuju i najbrutalnije mere. U Ježevici su iskopali veliku raku i, preteći streljanjem, primoravali ljude da se odazivaju na pozive za mobilizaciju.

Ponovni napad na Požegu četnici su počeli pripremati čim su je izgubili. Nju su četnici smatrali svojim poklonom od okupatora. Ona je za njih imala strategijski i politički značaj s obzirom da smo mi držali Čačak, Užice i Arilje. Zauzimanjem Požege, oni bi se infiltrirali u našu pozadinu i ometali mobilizaciju i snabdevanje snaga na frontu. Time bi ugrozili teritoriju ne samo užičkog okruga već i čitave zapadne Srbije. Četnici su zaista imali razloga da napadaju Požegu ali su se prevarili u ra-

čunici. Oni su se oslanjali na iste one snage na koje se oslanjao i bivši jugoslovenski režim: žandarme, policajce, oficire, predsednike opština i politikante svih boja. Jedinstvo ovih je potencirano čisto klasnim interesima. Zato su i sklopili savez sa okupatorom maskirajući ga parolom kako mi gušimo privatnu svojinu, da smo agenti Moskve, da vršimo teror nad narodom; sečemo uši, noseve, vadimo oči i sl. Na sve načine su vrbovali ljude koji su stupili u partizanske jedinice, upućivali majke i očeve da zovu svoje sinove da napuste partizane i vrate se kućama. Čak su i provokatore upućivali u naše redove. Tako je jedan provokator rekao komesaru čete Aćimu Ivanoviću da mu nije mesto u partizanima, već treba da se povuče »u miran život«. Mene je takođe jedan od takvih ubeđivao da je dosta što sam ja pošao u neizvesnost i da bi trebalo da pustim brata da se vrati kući.

Mada bez većeg efekta, ta su vrbovanja ipak uticala na neke. Pojedinci su otišli kućama, a neki i direktno u četnike. (Petronije Aćimović, nastavnik i pripadnik Zemljoradničke stranke, bio je predložen za člana narodnooslobodilačkog odbora u Požegi i umesto da dođe na sednicu odbora pobegao je u Roge. Tamo je sakupio grupu ljudi i doveo ih kao četnike u Požegu. Andrija Trifunović, podoficir, pobegao je iz Požege na motociklu koji smo zaplenili od Nemaca kod Gorobilja, kada su išli u pomoć onima što su se tukli u Gorobilju. Zatim su Miladin Meandžić, seljak iz Rasne, kasnije jedan od najvećih četničkih zlikovaca u ovom kraju, pa neki Sarvan iz Roga i još nekolicina sličnih, takođe podlegli četničkim pretnjama i savetima.) Požegu su počeli da napuštaju razni špekulanti, trgovci, zanatlije, službenici bivših nadleštava, žandarmi — jednom reči, zelenaška čaršija — i odlaze kod četnika da bi ih ojačali za napad na Požegu. Četnici su se počeli grupisati na raznim mestima oko Požege: U Glumaču, pod komandom Glišića i Ignjatovića, Ravnom Gaju, pod komandom Miljka Marjanovića i Miloša Markovića; Zdravčićima pod komandom Steve Stevanovića rezervnog oficira; u Gorobilju, pod komandom Radojka Đurića podoficira. Svi su oni uglavnom istim metodama vršili mobilizaciju za napad na Požegu. Slali su patrole po selima i dovodili ljude u logore gde se kuvala rakija. Pijana rulja se tako spremala za napad na Požegu. U Gorobilju je četnički logor bio kod opštinske zgrade. Patrole su dogonile ljude iz susednih sela i zaselaka. Rale Vasiljević iz naše čete, pošao je kući da obiđe svoje i, ne znajući šta se u selu događa, naišao je na četnike koji su ga vezali i priveli u logor gde su ga tukli, psovali i maltretirali. Tog dana je u Gorobilju održan zbor na kome je, prinuđen od četnika, govorio Slavko Joksimović, pukovnik u

penziji, inače politički opredeljen kao zemljoradnik. Govorio je tiho, odmereno i pomirljivo: »Sva oružja treba okrenuti protiv okupatora, ali kada za to dođe momenat«. Znači, i po njegovom mišljenju treba čekati. Ipak se nije priključio četnicima; za čitavo vreme rata držao se pasivno.

4. oktobra se u 10 sati zaustavio pred našom stražom u Lisištu jedan bivši pitomac Vojne akademije koji je dolazio iz Glumača. U ruci je imao beli barjačić. Tražio je da ide u komandu mesta i preda pismo od Glišića i Ignjatovića, kojim su ovi zahtevali da se naše jedinice povuku iz kasarne i smeste na drugo mesto kako bi oni tu smestili svoje jedinice, kao i da im se isprazni zgrada opštine za njihovu komandu i to »do 14 časova«. Komandant mesta je preko telefona pozvao štab odreda u Užicu i upoznao sa četničkim zahtevom. Nešto kasnije je komesar odreda Kušić javio preko telefona da na uslove četnika ne pristanemo, ali im treba dozvoliti da uđu u Požegu u koloni sa zastavom, da se smeste u zgradu gimnazije i da mogu imati svoju komandu mesta. Istovremeno nas je obavestio da će hitno uputiti jednu užičku četu sa komandirom Sekulićem — za svaki slučaj. Odgovor štaba Užičkog odreda dostavljen je četničkim komandantima u Glumač. Posle kratkog vremena vratio se isti bivši akademac sa zahtevom da Ljubo Mićić i Milivoje Radovanović dođu u Glumač na pregovore.

Iz Užica su se drugovi stalno interesovali o razvoju situacije. Sugerirali su da ničim ne izazivamo sukob, da budemo elastični i da se treba odazvati pozivu na pregovore. S obzirom da su četnici već likvidirali nekoliko naših ljudi, njihov poziv na pregovore smo tumačili kao podmukli plan da obezglave rukovodeći kadar u Požegi. Drugovi su odlučili da ne idu. Poručili su četnicima da oni mogu doći u Požegu — u koloni i sa zastavom.

Nije prošao ni jedan sat od odlaska četničkog motocikliste a stigla je Užička partizanska četa sa komandirom Sekulićem (inače bivšim jugoslovenskim oficirom koji je još nosio tu uniformu samo bez epoleta). Vedar, okretan i pun samopouzdanja ušao je u komandu mesta, rukovao se sa drugovima koji su ga odmah upoznali sa situacijom, a zatim je pregledao kartu Požege i okoline i video raspored naših snaga iza Požege »da bi razmestio svoju četu«. Delove čete je postavio prema Užicu u kasarni, a nešto je zadržao u rezervi. Počeli su da stižu izveštaji naših predstraža da nailaze četnici i to: od Lisišta, Perišića brda i Gorobilja, u streljačkom stroju a sa Ravnog Gaja, preko Grota — na Goloušu i Tešovića brdo prema Jeminskoj Steni u koloni. Druga četnička kolona se uputila preko Marjanovića kroz Bakionicu prema Požegi.

Četnici se nisu žurili. Većina je bila bez oružja. Na 500 metara ispred našeg streljačkog stroja među njima je nastala pometnja. Njihov streljački stroj je zastao. Oni s oružjem, (nosioci napada na partizane) povukli su se iza streljačkog stroja i komandovali:

»Napred, ko se vrati biće ubijen«.

Kada su prišli našim položajima upozorili smo ih da stanu i svrstaju se u marševsku kolonu — inače ćemo otvoriti vatru. Oni s oružjem su vršili pritisak na nenaoružanu masu. Naši još nisu imali naređenje da pucaju. Četnici su odgovarali da se neće tući i bratsku krv prolivati. Međutim, kako bi prišli kojoj našoj grupi razoružali bi je i dali oružje svojim ljudima. Partizani se nisu odmah snašli. Tako su četnici razoružali i zarobili preko 80 drugova, samo zahvaljujući tome što su se naši strogo držali naređenja da bez komande ne otvaraju vatru.

Komanda mesta i Sreski komitet u Požegi, s obzirom na već otvoreno neprijateljsko ponašanje četnika, odlučili su tada da se otvori vatra ali preko glava četnika, kao opomena i da bi se ovi zaustavili. U Požegi je vladala napetost. Niko nije očekivao da će doći do sukoba ili — ne bar tako brzo. Mislili smo da će kod četničkih starešina preovladati razum. Četnici su prosto insistirali na žrtvama koje smo im naneli kako bi u svojoj zločinačkoj propagandi imali »argumente« i opravdali svoje mračne namere. Strah je pritisnuo ne samo naše simpatizere već i neopredeljene građane koji su nam govorili: »Zar ćete stvarno prolivati bratsku krv«?

Ulagali smo sve napore da ne dođe do bratoubilačke borbe. Međutim, pošto smo zapali u situaciju — ili se boriti ili će nas sve razoružati, u sumrak smo otvorili vatru. U redovima četnika nastala je panika, a padom noći i pravo rasulo. Svi oni što su bili bez oružja (a dosta njih i sa oružjem kao, na primer, grupa od Zdravčića, pod komandom rezervnog potpukovnika Stevanovića), razbežali su se. U grupi što je došla od Gorobilja i kojom je komandovao Radojko Đurić, seljaci su se razbežali već posle prvog plotuna, a isto je uradila i grupa od Bakionice. Pripucavali su samo žandarmi, oficiri i podoficiri, okoreli zlikovci, razbojnici i siledžije. Da se ne bi zaoštravali odnosi, pred zoru je stiglo naređenje da se povučemo.

Napustili smo Požegu i krenuli za Užice kompozicijom koju je formirao železničar Janković. U Rasnoj smo se sudarili sa kompozicijom kojom su dolazile dve naše čete iz Užica. Izašli smo iz voza i krenuli maršem. Kod zadruge u Visibabi našli smo Sretena Žujovića Crnog koji je prethodne večeri pošao u Požegu, pa je, kad je čuo puškaranje pričekao da se raščisti situacija. Podneli smo mu izveštaj, a kada je svanulo, dve pri-

stigle čete i naši delovi krenuli su preko Visibabe ka Požegi. Obradovali smo se ponovnom ulasku u Požegu. Rasporedili smo se u strelce pored Skrapeža i čekali naređenje za juriš. Žujović je s jednim drugom otišao u Požegu na razgovore s četnicima.

Čim smo se povukli iz Požege četnici su počeli orgijati i pijani slaviti »pobedu«. Zarobljene partizane odveli su u Glumač gde su od zgrada škole i opštine napravili zatvor. Tu su ih batinali a posle dva dana pustili kućama. Krstu Pajića Singera sekretara Sreskog komiteta, Borivoja Mićića, borca Požeške čete i Bebu Cvetić iz Beograda sproveli su na Ravnu goru. Prilikom saslušavanja najsuroviji su bili prema onima koji su imali još nekog u partizanima, kao i prema partizanima — bivšim podoficirima. (Milenka Nikitovića, bivšeg podnarednika, prosto su premlatili nazivajući ga izdajnikom, a prilikom puštanja na slobodu nudili su mu čin i platu da ostane kod četnika.)

Kada se Žujović vratio iz Požege naredio je da se povučemo na kose iznad Rasne, Visibabe i Zdravčića. Bili smo ogorčeni što nismo napali Požegu, uvereni da bismo za vrlo kratko vreme najurili četnike. Posle pregovora između četničke komande iz Požege i štaba Užičkog partizanskog odreda konačno je potpisan sporazum koji je (prema naredbi štaba Užičkog PO br. 7 od 24. oktobra 1941) sadržavao uglavnom ove odredbe:

— prvo, neometan prolaz kroz Požegu, sa overenim ispravama koje je izdala bilo koja strana, i sa pečatom; pri tom se misli na pešački, kolski, automobilski i železnički prolaz;

— drugo, kod naoružanih pojedinaca mora biti u ispravama naznačeno da su naoružani, a naoružano odeljenje ili veće formacije mogu se kretati samo po odobrenju komandanta odreda;

— treće, sloboda rada u požeškom srezu za partizanske i četničke organizacije s tim da komanda mesta u Požegi stavi na raspolaganje potrebne prostorije;

— četvrto, slobodna propaganda obeju strana u duhu borbe protiv neprijatelja i njihovih slugu; zborovi se moraju prethodno prijaviti; obe strane mogu nastupati slobodno, a u govorima se ne smeju vređati ideali ni jedne strane;

— peto, slobodan prolaz transporta i materijala s tim da se prevoz naoružanja ima posebno prijaviti;

— šesto, slučajeve lišavanja slobode pripadnika druge organizacije rešava mešovita komisija sastavljena od predstavnika obe strane;

— sedmo, ne dozvoljava se prolaz nikakvim divljim grupama i u tom cilju predviđa se saradnja;

— osmo, oružane snage ni jedne strane ne smeju prelaziti postojeću političku granicu srezova bez prethodnog pristanka druge strane.

Četnici su izigravali sporazum, a naročito treću i šestu tačku; nisu dozvoljavali rad naših organizacija, niti je pak došlo do zajedničke komisije kada su lišavani slobode naši ljudi. Zatvori su bili puni naših simpatizera i članova porodica onih što su se povukli sa četom u Užice. Četnička komanda se izgovarala da ona za to ne zna i da to pojedinci rade na svoju ruku.

U međuvremenu se intenzivno radilo na mobilizaciji zajedničkih snaga za borbu protiv okupatora. Zbog toga i nije došlo do našeg napada na Požegu 4. i 5. oktobra. Drug Tito je sa Sretenom Žujovićem i Mitrom Bakićem otišao na Ravnu goru u selo Brajiće, na razgovore sa Dražom Mihailovićem. Obe strane su iznele svoje poglede; odlučeno je da se sporazum potpiše 26. oktobra u Užicu, gde je trebalo da dođe Draža, ali do toga nije došlo.

Kada su se drug Tito i ostali delegati Vrhovnog štaba vraćali sa Ravne gore imali su objavu izdatu od Dražinog štaba da im se od četničkih straža ne čine smetnje na putu. Pri izlasku iz Požege, pred mostom, zaustavio ih je četnički podoficir i naredio da se vrate u kasarnu. Drug Tito i ostali članovi, prinuđeni da se vrate, poveli su sobom i tog podoficira. U kasarni niko od oficira nije znao ili nije hteo da im da odgovor zašto su zaustavljeni i vraćeni. Na uporno insistiranje naših delegata došao je kapetan Glišić i saopštio da je to greška.[2]

U duhu ovih pregovora i ranijeg sporazuma, četnički oficir Ignjatović je izdao letak u kome upozorava da će najstrože kazniti sve one koji raspiruju bratoubilačku borbu. I pored tog upozorenja četnici su pljačkali radnje i kuće naših simpatizera. (4. i 5. oktobra opljačkana je trgovinska radnja Milana Petronijevića; četnici su poneli čitave trube tekstila svojim kućama. Kada su naši intervenisali, oni su bacili puške i pobegli s plenom.) Pljačkali su vozove koji su išli iz Užica za Čačak i obratno, otimali oružje, žito, i sve što je trebalo vojsci na frontu i pozadini.

Čim su četnici upali u Požegu počeli su sa hapšenjem i premlaćivanjem naših simpatizera. Javno su na pijaci tukli Mikotu Timotijevića Štuku, pa se nekoliko četnika takmičilo ko će ga bolje udariti. Prilikom priprema četnika za napad na Užice, nastalo je masovno hapšenje i teror u Požegi. Zatvor je bio u krugu kasarne gde je jedna betonirana hala bila prepuna ljudi

---

[2] Na suđenju Draži Mihailoviću Glišić je izjavio za ovaj događaj da su neke četničke grupe na svoju ruku minirale most radi likvidacije Tita i ostalih i da ih je on (Glišić) sprečio u tome.

i žena zajedno. Nisu se ustezali da zatvaraju žene u sedmom ili osmom mesecu trudnoće, kao što je bio slučaj sa Persidom Radovanović. U ovom zatvoru bilo je preko 50 naših simpatizera i članova KP koji su prilikom povlačenja u Užice ostali u Požegi. Zatvori su bili u svim opštinama pa i mnogim selima (u Bakionici preko 20 simpatizera, u Jeminskoj Steni 30 — itd.). Slično je bilo u Glumaču, Jelendolu, Gorobilju, Zdravčićima, Visibabi, Rogama i drugim.

U selima severnog dela sreza zatvarani su i oni koji se nisu hteli odazvati na mobilizaciju, sumnjajući u poštenje četnika posle njihovog prvog ulaska u Požegu. I pored ovakvog terora bilo je sela u srezu požeškom gde četnici nisu smeli ni priviriti. Tako je jedna grupa četnika upala u selo Godovik i počela da pljačka voćnjake i pčele. Meštani su se organizovali i pripucali, a četnici se razbežali kud koji. U Rečicama i Svračkovom seljaci dugo nisu dozvolili pristup četnicima. (Napad naših jedinica na Požegu 3. novembra pojačala je grupa od 40 seljaka iz Godovika i Rečica; po izvršenom zadatku većina se vratila kući. Među organizatorima ove grupe bio je i Vlada Radovanović.)

Usled otpora naroda četnici su počeli sa ubistvima. Polovinom oktobra skinuli su u Jelendolu s voza dva druga i odveli u pravcu Tabanovića. U isto vreme ubili su u Gorobilju Radojka Žunića, studenta prava, inače poznatog aktivistu partizanskog pokreta. Tih dana je u Požegu došla grupa četnika pod komandom Bože Javorca i sobom dovela našeg simpatizera iz Brezove Vučića Stambolića. Njega su na svirep način ubili nasred ulice u Požegi. 27. oktobra su na požeškoj stanici skinuli s voza komandanta Prvog šumadijskog odreda Milana Blagojevića koji nije dozvolio da ga razoružaju i odveli ga u komandu pod izgovorom da ga traži kapetan Ignjatović. Kad su ga uveli u komandu, neko ga je s leđa mučki udario u glavu. Onesvešćenog su ga razoružali, a zatim odveli u zatvor gde su ga mučili. Ubili su ga 28. oktobra u selu Glumaču tupim predmetom u potoku kraj groblja. Telo su mu plitko zakopati tako da je 1942. godine, kada se sneg počeo topiti, a voda nositi zemlju, leš pronađen gotovo na površini, pa je naređenjem opštinskih vlasti ponovo zakopan.

Napad na Užice obrazložio je kapetan Ignjatović sledećim: što smo na kape i zastavu, umesto kokarde, stavili crvene petokrake zvezde; što u govorima ne pominjemo kralja i otadžbinu; što »pod vidom borbe protiv okupatora hoćemo da sprovedemo svoja komunistička načela«. Uprkos teroru u prisilnoj mobilizaciji, četnici za napad na Užice nisu mogli da okupe više od 667 ljudi iz sreza požeškog i to jedan deo bez oružja.

Četnička zapovest za napad pisana je samo za komandni kadar; mobilisanim ljudima su govorili da idu na Višegrad u borbu protiv Italijana i da moraju svratiti u Užice da bi se tamo naoružali.

Četnički prodor u Užice nije uspeo. Posle poraza na Trešnjici, 2. novembra, kod njih je nastupilo rasulo; oficiri i žandarmi su s pištoljima zadržavali mobilisane da ne beže. Tek u toku noći prikupili su rasturene snage i počeli posedati položaje za odbranu Požege. Naročito su se bojali artiljerije (koju mi nismo imali, a oni su bili ubeđeni da njome raspolažemo).

Napadu naših snaga na Požegu, 3. novembra, četnici pružaju jak otpor sa položaja od Glumača i na gvozdenom mostu na Skrapežu. Upotrebili smo protivavionski mitraljez (15 mm) tukući jedno njihovo mitraljesko gnezdo. Posle 5—6 hitaca počeli su bežati u paničnom strahu vičući da imamo topove.

Pri povlačenju iz Požege četnici su izdali naredbu[3] da se svi »koji mogu pušku nositi moraju povući s njima, jer partizani kolju ljude, seku uši i noseve«. U naredbi se preti onima koji se ne budu povukli da će se vrlo loše provesti kada se oni (četnici) vrate. Sobom su poveli i nekoliko naših simpatizera (Miodraga Markovića, skojevca, ubili su 4. novembra u Loretu, a ostale su vodili do Brajića odakle su neke predali Nemcima).

3. novembra uveče došli su u Požegu izaslanici Draže Mihailovića iz Užica — major Ostojić i kapetan Mitić — da traže primirje (koje je te večeri objavljeno i trajalo samo do ponoći). Pokazali su pismo druga Tita i tražili da im se omogući prebacivanje kolima do njihovih jedinica negde oko Dobrinja. Radivoje Jovanović Bradonja me je zadužio da to svršim. Našao sam Ljubivoja Kovačevića iz Požeške organizacije SKOJ-a koji je vozio ova dva oficira ali se više nikad nije vratio (prema izjavama nekih očevidaca, oficiri su ga pištoljem prinudili da ih vozi na Ravnu goru, tamo su ga razoružali i predali Nemcima u Čačku; sproveden je na Banjicu, zatim u Mauthauzen, odakle se nije vratio).

7. novembra su četnici pod komandom Račića ponovo napali Užice iz pravca Karana, dok su se oni iz Požege sakupljali u Ježevici i Gornjem Dobrinju i istovremeno pripremali napad na Požegu u skladu sa Račićevim napadom na Užice. Međutim, demoralisanu masu nisu uspeli ni da pokrenu. (Da bi učvrstili disciplinu, streljali su u Ježevici svog aktivnog pomagača šofera preduzimača Milije Jovanovića.) Napustili su Ježevicu i preko Pranjana i Rudnika smestili se čak u Belanovici gde su bili Nemci. Među četnicima je zavladala takva svađa i nesloga

[3] Naredba se čuva u Muzeju narodne revolucije u T. Užicu.

da su Marjanović i Ignjatović na svoju ruku odlazili u Beograd i moljakali Nemce i Nedića za pomoć. Dosta ih je usput i sa Rudnika dezertiralo i vratilo se kućama. Pričali su kako gladuju, da ih jedu vaške, kako o njima niko ne vodi računa, da su demoralisani itd.

AKTIVNOST U OSLOBOĐENOJ POŽEGI

Pritešnjeni našim snagama u nekoliko sela oko Brajića, četnici su zatražili obustavu napada partizana. Opet u interesu borbe protiv okupatora, 26. novembra smo u Pranjanima pristali na sporazum, ali ga četnici, kao i ranije, gaze posle dva dana i s Nemcima učestvuju u prvoj ofanzivi protiv nas. I kod partizana i kod naroda vlada ogorčenje i revolt protiv četnika. Naš uticaj u narodu sve više raste, naročito kod omladine. Četničke jedinice su većinom sastavljene od starijih godišta. Narod razume da četnicima praštamo izdaju samo da ne bi došlo do bratoubilačke borbe (zato smo i imali ogromnog uspeha u toku novembra, do našeg povlačenja za Sandžak).

Ni sami partizani, iznureni borbama, nisu u prvo vreme shvatali sporazumevanje s četnicima koji su već dvaput gazili sporazum. Samo upornim i strpljivim radom partijske organizacije oni su shvatili potrebu ogromnih napora za ujedinjenjem snaga protiv okupatora. Upravo nepromišljeni i neprijateljski postupci četničkih starešina, sa Dražom na čelu, doprineli su da se četnici prikažu kao teroristička organizacija u službi okupatora. Tako su, na primer, devetorici zarobljenih partizana iz Kosjerića (među njima su bile i 2 drugarice) povadili oči i palili vatru na telima dok su drugarice silovali, izboli noževima i bajonetima i razmrskanih glava ostavili u klisuri Ridova (kraj sela Skakavci). Tek 15. novembra, posle oslobođenja ovog kraja, otkriven je ovaj jezivi zločin. Zatim, u selu Slovcu kod Valjeva, predali su nemačkim krvolocima 350 zarobljenih partizana iz bolnice u G. Milanovcu, među njima i 18 partizana iz okoline Požege (koje su četnici zarobili kod Ražane). Jednom prilikom su četnici streljali u Brajićima 16 drugova i 17 drugarica uglavnom ranjenika (o čemu je pisala i »Borba« od 27. novembra 1941), itd. Partijski i skojevski aktivisti su sve te zločine četnika iznosili na raznim skupovima u našem srezu, a ljudi i žene su se zgražavali.

Široke narodne mase, bez obzira na raniju političku pripadnost, sarađuju s nama bilo kroz narodnooslobodilačke odbore bilo kroz seoske straže. Javljali su se i u naše jedinice. Partizanske čete su brojno narasle: 2. četa (koja se nalazila u

Pranjanima) brojala je preko 60, a 1. oko 100 boraca. Sem toga, oko 150 naoružanih boraca bilo je na straži u Jeminskoj Steni, na železničkoj stanici, kao i pri raznim drugim objektima u Požegi i okolini. Sreski komitet SKOJ-a preduzeo je široku akciju na organizovanju omladine u Srpski narodnooslobodilački omladinski savez. Zapravo, 17. X 1941. održan je u sali Sokolskog doma u Užicu miting za osnivanje tog saveza. Na mitingu je u ime CK SKOJ-a govorio Lola Ribar, podvlačeći da u sadašnjim uslovima treba stvoriti široku masovnu organizaciju koja će obuhvatiti svu omladinu bez obzira na politička i verska ubeđenja i povesti je u borbu protiv okupatora. Na mitingu su govorili i predstavnici sreskih rukovodstava SKOJ-a, užičkog okruga, štaba Užičkog odreda i OK KPJ.

Uvodni referat podneo je Dobrivoje Vidić, sekretar OK SKOJ-a, posle čega se i pristupilo stvaranju SNOOS-a.[4] Za potrebe fronta radilo je po raznim radionicama 50 radnika. U Požegi je oko 40 žena plelo čarape i džempere za partizane, a slično je bilo i u okolnim selima na organizovanim prelima. Ovako organizovan rad naše pozadine prekinula je prva neprijateljska ofanziva.

I NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA ZAPADNU SRBIJU

27. novembra održan je sastanak Sreskog komiteta u zgradi pošte, kome je kao delegat OK prisustvovao Duško Višić. On je preneo direktivu Vrhovnog štaba NOPOJ o merama pripravnosti, s obzirom da su Nemci sa kvislinzima vršili napad na čitavu slobodnu teritoriju. Na sastanku je dat pravac eventualnog povlačenja i evakuacije. U Požegi se već govorilo o neprijateljskoj ofanzivi i razni petokolonaški elementi naglo su počeli dizati glavu. Prodor Nemaca je bio prilično brz. Već 28. novembra počinje evakuacija nekih magacina s namirnicama i ostalim potrebama za front, kao i dela stanovništva, uglavnom naših simpatizera, iz Požege i okoline. Pravac evakuacije bio je: Rupeljevo — Roge — Sjeverovo. Istog dana počelo je bombardovanje Požege i naše kolone koja se evakuisala.

29. novembra su iz Požege upućena kolima tri minera da na nekoliko kilometara prema Kosjeriću postave nagazne mine kako bi usporili prodor Nemaca u Požegu. Minerska grupa se gotovo sudarila s Nemcima i, napustivši kola, povukla se preko Visibabe i Rasne za Roge. Kod mosta na Skrapežu Nemci su zastali da bi prikupili kolonu. U Požegi je nastala panika. Ko-

---

[4] »Borba« br. 2 od 23. oktobra 1941.

manda mesta nije se snašla, a zbog pokidanih telefonskih veza nije ni dobila naređenje za povlačenje. Za taj dan je bio zakazan omladinski miting koji usled nailaska Nemaca nije održan. Njihova avijacija stalno je bombardovala Požegu i okolna sela. Mitraljirali su sva mesta gde se zapazio pokret makar i jednog čoveka.

Zastavši na mostu, Nemci su uputili delove preko Skrapeža da preseku put prema Arilju i pravac našeg odstupanja prema Rogama. Posle jednog sata neprijateljska glavnina je krenula ka požeškoj pijaci i tek tada je počelo povlačenje naših snaga u neredu. Grupa iz zapadnog dela grada povukla se prema Bakionici, a iz istočnog — preko Rasne i Rupeljeva prema Rogama. Nemci su s mostova na putu za Arilje i na pruzi za Užice osuli mitraljesku vatru. Čak su zarobljeni neki drugovi. Naši su se brzo snašli i otvorili vatru na Nemce ubijajući one što su zarobljavali partizane. Jedna grupa je, privukavši se Nemcima iza leđa, likvidirala njihovog mitraljesca, što je olakšalo povlačenje, istina, uz stalne nalete neprijateljske avijacije na Rupeljevo i Roge (još 28. novembra je od bombardovanja kod škole u Rogama poginuo Dragomir Ivanović, saradnik još Dimitrija Tucovića, sekretar mesne partijske ćelije i član sreskog narodnog odbora. Tu je bila i njegova ćerka Slavka učiteljica koja je kasnije poginula kao član KP na Kokinom Brodu 8. februara 1942. godine). Od bombardovanja i mitraljiranja je u Požegi poginula nekolicina drugova, među njima: Venijamin Marinković, profesor, (član OK i komandant mesta); Slobodan Popović Bakula, fotografski pomoćnik (sekretar SK SKOJ-a); Miloš Božić, kafedžija (član NOO) i drugi.

Partizani koji su se povukli u Bakionicu nisu uspeli da se povežu sa glavninom čete, pa su neki odmah pohapšeni. Samo je nekolicina otišla u Ježevicu gde je našla 2. četu. Nemci su prilično brzo prodrli jednom kolonom sa požeške pijace do aerodroma u Tatojevici (u pravcu Arilja) i drugom prema Jeminskoj Steni, dok je treća zaposela groblje u Požegi. (Sreta Lazović, partizan, zaklonjen na bliskom odstojanju, video je kako u sastavu nemačke patrole neki četnici i ljotićevci nose municiju. Sreta se iz nemačkog obruča probio noću do Prijanovića i dalje za Roge.) Na železničkoj stanici Nemci su zarobili nekoliko drugova s oružjem, dok su oni u Jeminskoj Steni uspeli da otvore slavine cisterni sa benzinom i da se preko Gorobilja i Svračkova povuku u Roge. Samo nekolicina, odsečena na Tešovića brdu, nije uspela da se povuče.

Zauzevši Požegu, Nemci su odmah počeli da hvataju ljude po ulicama i kućama i da ih odvode u dvorište sreskog načelstva gde je već bilo zarobljenih partizana. Oko 200 ljudi zbi-

jenih u malom dvorištu moralo je sedeti po zemlji na hladnoći da bi Nemci imali bolji pregled nad njima. Predveče su pohapšeni i zarobljeni postrojeni u dve kolone okrenute jedna drugoj, dok je okolo postavljena nemačka straža. Na sredinu prostora izašao je nemački oficir sa prevodiocem u nemačkoj uniformi i saopštio da će svakog trećeg streljati ako ne prokažu komuniste. Čak i na uporno insistiranje — ljudi su ćutali. Tu se našao i predsednik opštine koji je rekao nemačkom oficiru da su se komunisti povukli. Nemački oficir je uporno pitao da li se u grupi nalaze komunisti: Ljuba Mićić, Farbin, V. Marinković i drugi, što je dokaz da su imali podatke o svim istaknutijim rukovodiocima NOP-a u Požegi. Kad nisu našli izdajnika, izdvojili su 5 drugova zarobljenih s oružjem, petokrakom i crvenim trakama na rukavima i streljali ih naočigled ostalih. Pred Jeminskom Stenom ubili su Velimira Tokovca i njegovu ženu, a u samom mestu nekoliko seljaka sa Zlatibora koji su im pokazali naše objave. Od bombardovanja je poginulo desetak drugova tako da je broj mrtvih prilikom gubitka Požege iznosio 20 ljudi. Među streljanim se nalazio i Milivoje Stanojević, zarobljen na železničkoj stanici s puškom i petokrakom koju nije hteo skinuti, a pri streljanju je hrabrim držanjem bodrio drugove.

Posle tri dana počela je nova racija po Požegi u kojoj su streljana još 4 druga. 29. i 30. novembra naši su se skupljali u rejonu Roge — Sjeverovo gde je stigla i 2. požeška četa iz severnog dela sreza sa delovima Kragujevačkog odreda i jednom četom Ariljskog bataljona. U partizanskim četama i grupama osećao se zamor i strah od besperspektivnosti daljeg razvoja borbe zbog gubitka slobodne teritorije. Iz Požege se u Roge povuklo oko 150 drugova i drugarica (čitave porodice su napustile kuće), a dolaskom 2. čete ovaj broj se popeo na preko 200. Provejavala je želja da se nekako spase glava.

Nemci su taktizirali u represalijama. Jače nemačko odeljenje izišlo je u Roge i Svračkovo i posle dva dana vratilo se u Požegu. Posle streljanja od 29. i 30. novembra nisu više nikog hapsili. Četnici još nisu bili stigli sa Rudnika. To je uverilo jedan broj ljudi da se situacija »normalizuje«, pa su pojedini roditelji dolazili i pozivali sinove da se vrate kućama jer im Nemci neće ništa, što je imalo uticaj na izvesne kolebljivce. Oni su se pod raznim izgovorima (i noću bez ikakvog izgovora) vraćali kućama. Komande, partijske organizacije četa i sreski komitet nisu blagovremeno intervenisali na pojave dezerterstva. Bilo je čak komunista i skojevaca koji su se pokolebali i usput vraćali one što su tek pristizali, govoreći im da je takva direk-

tiva. Mnoge komuniste i simpatizere nismo ni obavestili da se povuku sa terena, računajući da ćemo se uskoro vratiti na izgubljenu teritoriju.

ZLOČINI ČETNIKA

Posle 5—6 dana u Požegu su stigli četnici. Tada je nastalo masovno hapšenje naroda, u prvom redu bivših partizana (većinu su tada ili kasnije likvidirali). Četničke bande su stizale sa Rudnika, sa već napravljenim spiskovima koga treba streljati, i vršile nedela koja bez pomoći okupatora nisu mogle učiniti. Svoje ogorčenje zbog poraza iskaljivale su nad golorukim stanovništvom. Nastupajući u dve kolone komunikacijom Čačak — Požega, četnici su hvatali pripadnike NOP-a (prema sporazumu između Draže i Nemaca u Divcima 27. novembra, dakle dva dana posle sporazuma s predstavnicima Vrhovnog štaba NOPOJ). Četnici su počeli otvoreno da sarađuju s okupatorom. U Požegi je radio preki sud sastavljen od Nemaca, ljotićevaca i četnika. Od četnika su u prekom sudu sudelovali: Glišić, Pavković, Diša Jovanović i Miljko Marjanović. Presude je potpisivao nemački komandant mesta, ali tek pošto bi članovi »prekog suda« glasali listićem, na kome su se ispisivala početna slova kazne: »S« streljanje, »O« oslobađanje. Nemački komandant je uživao pravo dva glasa i njegove presude su se odmah izvršavale. Kod zatvora u Požegi bila su tri komandira: nemački, ljotićevski i četnički; svaki je imao posebne ključeve i upadao u zatvor kad je hteo i radio šta je hteo. Zatvori su, pored ovoga, bili u svim opštinskim mestima, gde su radili preki četnički sudovi sastavljeni od ljudi koji nisu bili sa tog terena, a dopunjavani su domaćim četovođama i predsednicima opština. Bilo je dosta streljanja i bez presuda. Uz podršku Nemaca nastalo je obračunavanje kako je ko s kim hteo. Četnička komanda predala je Nemcima oko 100 pristalica NOP-a. Posle gotovo godinu dana robovskog rada kod Nemaca i četničkih starešina, neki su sprovedeni u logor, a drugi pušteni kućama.

U decembru 1941. god. četnici su pravili čitave hajke po selima hapseći pripadnike NOP-a sreza požeškog. U Guglju i Jelendolu uhapsili su 9 drugova i ženu Save Markovića (koji je poginuo u prvom sukobu s četnicima). Uhapšene su saslušali u štabu Markovića u Jelendolu, pošto su im prethodno svukli bolje odelo i obuću, a dali im pocepano. Neki su bosi sprovedeni u Tabanoviće, gde je iz Srednjeg Dobrinja, Tabanovića i Papratišta bilo zatvoreno ukupno 17. Među njima je bio i starac od 70 godina Strajin Nikolić iz Loreta, čija su dva sina bila u partizanima. Tu su ih tukli stupcem od kola, primorali ih da jedan

drugog tuku i viču »živeo kralj«. Dok su oni ležali u hladnoj sobi, četnici su orgijali, pili, upadali u zatvor i tukli zatvorenike. U zatvor je naišao s kamom u rukama i okrutni Manojlo Korać, zv. Major, i počeo da »saslušava« bivše partizane. Njemu su molećivo prilazili rođaci i prijatelji uhapšenih, među njima i Manojlov ratni drug sa solunskog fronta, seljak iz Papratišta, inače rezervni major. Molio ga je za svoga komšiju Velimira Maćića, radnika iz ložionice Užica koji je učestvovao u borbama protiv četnika na Trešnjici i u Karanu. Kada je krvnik Manojlo čuo da ga bivši solunski borac moli da pusti iz zatvora partizaná, razbesneo se i do besvesti tukao svog ratnog druga korbačem po glavi.

Sutradan su četnici krenuli za Glumač. Sobom su poveli zatvorenike iz Tabanovića da bi ih usput streljali. Na Tabanovačkim livadama odvojili su devetoricu i, krenuvši prema Požegi, streljali ih posle 50 metara, na očigled cele kolone. Dvojica su počeli da beže, ali su ih četnici pristigli i dotukli. Kolona sa ostalim zatvorenicima krenula je prema Liješću gde je i ostale trebalo da streljaju. Nastalo je komešanje čak i njihovih ljudi. Iz kolone se izdvojio Ivan Odžić iz sela Vručana, bivši komita iz prvog svetskog rata, i počeo govoriti da te ljude ne treba streljati jer ih sve poznaje, a bio je i u srodstvu sa Prokopijevićima. Četnik Radojko Đurić je pak predlagao da se svi streljaju. Četnici su se pocepali. Nastalo je glasanje. Radojko je pozvao sve koji su za streljanje da pristupe njemu; od 200 ljudi prišlo mu je samo 4. Ostali su bili na strani Odžića, tj. protiv streljanja, što je razjarilo Đurića. Tada su neki od zatvorenika pušteni, među njima i Kosa Marković, a sa ostalima su produžili za Glumač, gde su se nalazili komandanti Glišić i Marjanović.

U zatvoru u Glumaču bilo je oko 40 zatvorenika koje je, bez ikakvog reda, premlaćivao ko je kad hteo. Tako su do besvesti premlatili Stanojla Krsmanovića, krojačkog radnika iz Požege. Većinu je »preki sud« osudio na smrt, naredivši da se kod Otanjskog mosta iskopa raka gde bi se osuđeni streljali i zakopali. A kada je raka bila gotova, pojavio se predsednik opštine Glumača Miloš Nikolić zahtevajući da se ne strelja niko ko nije iz njegovog sela, te je tako raka ostala prazna. Zatvorenika je bilo najviše iz Požege i Bakionice pa je Miloš Nikolić rekao predsednicima ovih opština: »Vodite ih u vaša mesta pa ih streljajte«.

Kad je na Tabanovićkim livadama izvršeno streljanje, Vlaisav Nikolić iz Guglja i Obrad Kovačević iz Srednje Dobrinje pogođeni su samo u noge. Pritajili su se dok četnička kolona nije odmakla; zatim su ustali, pozdravili se i otišli svaki svojoj kući (Vlaisavu Nikoliću je tada streljan i sin Srećko. Kovačević

se krio u svom selu sve do 1942. godine kada je uhvaćen i sproveden na Banjicu. Vlaisav je otišao u Gugalj i pokušao da se skloni kod rođaka Ilije Nikolića, ali ga je ovaj prijavio četnicima; sproveden je u Bakionicu i posle nekoliko dana streljan sa još dvojicom partizana).

Ta četnička jedinica, na čelu sa poručnikom Ilićem i narednikom Tijanićem, prebacila se 8. decembra iz Glumača u Visibabu. U toku noći pohapsila je pripadnike NOP-a i oko 9 časova ujutro dovela do opštine i škole u Visibabi. Četnici su opljačkali kuće preko 50 uhapšenih ljudi iz Visibabe i Rasne, a oko 11 časova naredili su da se iskopaju rake. Preki četnički sud je na brzinu osudio 17 ljudi na smrt streljanjem. Budimir Milutinović iz Visibabe, star 55 godina, nosilac Karađorđeve zvezde, uz to i težak invalid, molio je da bude streljan umesto sina Ljubiše. Četnici su na to pristali, streljali ga, a onda mu streljali i sina. Streljani su gađani mahom u glavu, a leševi su bili tako unakaženi da pri sahrani otac nije prepoznavao rođenog sina. Svi streljani su bili borci 1. i 2. požeške čete.

Ista grupa četnika je otišla 10. decembra u Zdravčiće i tu streljala 5 partizana: 2 iz mesta (Milutin Jovanović je ležao teško ranjen), i 3 iz drugih jedinica. (Dan ranije, tj. 9. decembra, ljotićevci su u Požegi streljali 10 partizana, a 13. decembra streljano je 6 ljudi iz Požege i 14 iz drugih mesta.) Tih dana je ista četnička grupa streljala 21 pripadnika NOP-a u Godoviku. Na prekom sudu ovu grupu su optuživali da je protiv srpstva, našta su Vladimir Ješić i Radojko Miletić odgovorili da su oni protiv Nemaca, a ne protiv Srba. Četnici su ih, poštujući »nadležnost«, predali Nemcima, a ovi su ih 15. decembra streljali sa još 9 drugova. Stari Milutinović iz sela Rečice, inače borac sa Soluna čija su tri sina otišla u partizane, nije hteo da odgovara na pitanja pri saslušanju već je četničkom oficiru Radojku Đuriću odbrusio da on neće da mu sude beogradski mangupi (misleći upravo na samog Đurića). Radojka je ovo razbesnelo; prekinuo je suđenje i naredio da se stari Milutinović bez presude ubije pred opštinom.

U Rogama i Rupeljevu uhapšeno je tih dana oko 80 ljudi od kojih je 1 streljan i 70 internirano, a ostali su pušteni. U Bakionici i Prijanovićima uhapšeno je oko 60 od kojih su 4 streljana (1 iz Bakionice, a 3 iz drugih sela). U Milićevom Selu streljano je 4, a u Gorobilju 3 druga.

Interesantno je napomenuti da je u Svračkovu uhapšeno oko 45 ljudi, a niko nije streljan. Preki sud je insistirao da se 6 osude na smrt, ali se tome pod pritiskom naroda odlučno suprotstavio četovođa sela govoreći: »Lako je vama: sada ste ovde, a sutra idete. Mi ostajemo sa ucveljenim narodom da delimo zlo

i dobro. Nećemo streljanja!« Isti je slučaj bio i u selu Glumaču, gde su svi simpatizeri NOP-a dobili po 25 i više batina i pušteni kućama.

Pored masovnih hapšenja, bilo je i pojedinačnih četničkih hajki i gonjenja po selima u okolini Požege. Niko od zatvorenih nije pušten a da nije dobio najmanje 25 batina. Zloglasni četnik, major Korać, postao je okružni načelnik u Užicu. On je naredio da se strogo motri da li simpatizeri NOP-a idu u crkvu, jer je to bila obaveza.

Prvim transportom uhapšenih u decembru 1941. godine sprovedeno je u logor na Banjici 170 drugova i drugarica, od kojih je većina streljana. Držali su se herojski: prkosili su neprijatelju, govorili žandarmima u lice da su izdajnici, uzvikivali revolucionarne parole i pevali pesme dok su išli na streljanje. Mihailo Tomić, učitelj iz Gorobilja, inače rezervni oficir i komandant protivavionske odbrane u Užicu, na saslušanju je otvoreno rekao da je komunista i da je svesno pošao u borbu protiv okupatora. Na Mila Glišića, maturanta iz Požege, vršen je pritisak da izjavi da je pogrešio i da se kaje pa će mu oprostiti život, našta je on kategorički rekao:

»Možete me ubiti, ali pobeda je naša. Više volim da umrem kao komunista nego da sramno živim««. Branka Radović Pumparka (nadimak zbog oca pumpara na vodocrpnoj stanici u Požegi) išla je na streljanje pevajući partizanske pesme. Sličnih primera bilo je i na drugim stratištima sreza požeškog.

* *
*

Navedeni primeri jasno govore koliku je ogromnu pomoć imao okupator od četnika i drugih kvislinga u brutalnom obračunu sa najboljim sinovima našeg naroda.

U Požegi i okolini četnici su mogli stvoriti takvu zločinačku antinarodnu organizaciju samo uz pomoć okupatora i malog broja bivših oficira i podoficira koji su izdajom zemlje bili spremni da služe okupatoru.

Uticaj partijske organizacije, iako mlade, bio je dosta veliki. Da je bilo organizovano povlačenje prilikom prodora Nemaca u Požegu, 29. novembra, požeški srez bi mogao dati bataljon boraca sposobnih da rešavaju složenije vojničke zadatke. Time bi i broj streljanih partizana bio manji.

Narod požeškog sreza nikada nije voleo izdajnike i sluge okupatora, što najbolje potvrđuje brz obračun s četnicima čak i posle nezapamćenog trogodišnjeg terora.

Jovan STAMATOVIĆ

OD MOSTARA DO PODGORICE 1941.

Neposredno pred aprilski rat 1941. godine i na oglas mobilizacije nalazio sam se na službi u štabu Primorske armijske oblasti u Mostaru. Rano ujutro 6. aprila, tj. na dan početka ovog kratkotrajnog rata, probudila me je pucnjava protivavionske artiljerije. Brzo sam se spremio i stigao u kasarnu, koja je bila blizu mog stana. Jedan borbeni avion tipa »brege« leteo je nisko iznad Mostara. Leteći od Sarajeva, provukao se koritom Neretve, između pl. Veleža i brda Huma, u pravcu aerodroma »Jasenica«. U kasarni sam zatekao dežurnog oficira, ali ni on nije znao o situaciji ništa više od mene.

Toga dana sam nekoliko puta zahtevao da me odmah razreše dužnosti u štabu, i upute u ratnu jedinicu, ali sam tek idućeg dana ujutru primio dužnost komandira 1. mitraljeske čete 13. samostalnog mitraljeskog bataljona. Bilo mi je drago što idem u 32. pešadijski puk (Nevesinjski), iz koga sam nedavno došao u štab Primorske armijske oblasti, jer sam još uvek bio pod utiskom borbenih pesama što su ih pevali rezervisti iz Dalmacije. Pesme su bile patriotske i u prvom redu uperene protiv Italijana, koji su, pored već prisvojenog velikog dela naše nacionalne teritorije, reflektirali i na celu teritoriju Dalmacije.

U Mostaru se još u miru nalazilo više jedinica, a sada su se u njemu mobilisale i mnoge druge ratne jedinice: štab Hercegovačke divizije, štab pešadije Jadranske divizije, 32. pešadijski puk, 85. pešadijski puk, 13. mitraljeski bataljon, 13. dopunski puk, 1. i 2. divizion 13. artiljerijskog puka i dr.

O puču od 27. marta u Beogradu i ostalim političkim događajima nismo dobili nikakva zvanična obaveštenja. Niko nas nije informisao o situaciji, niti smo na drugi način o njoj mogli saznati, ali se u Mostaru već uveliko pričalo o rađanju neke nove hrvatske države. Ljudi su se klonili jedan drugog, nepoverenje je raslo, jer se u Mostaru peta kolona već bila uvukla u

sve instance bivše uprave — i vojne i građanske. No, i pored atmosfere nepoverenja moglo se zaključiti da većina odobrava puč od 27. marta i pakt sa SSSR-om.

U Mostaru je bio dislociran i 7. vazduhoplovni puk sa svojom bazom i tehničkim parkom. Njegovi raznorodni avioni bili su raspoređeni i maskirani u širem rejonu aerodroma »Jasenica« i na levoj obali Neretve, prema Buni. Puk je bio u strogoj pripravnosti, sa letačkim osobljem kod mašina, ali nije reagovao na povredu našeg vazdušnog prostora.[1] Komanda za borbu u vazduhu potpuno je zatajila, a lične inicijative, kao na nekim drugim aerodromima, nije bilo.

NA MOBILIZACIJSKOM ZBORIŠTU

Mobilizacijski materijal 13. samostalnog mitraljeskog bataljona nalazio se kod 32. pešadijskog puka (Nevesinjskog), koji je čuvao njegovu spremu u severnom logoru, dok je mobilizacijsko zborište bataljona bilo u zapadnom logoru, na desnoj obali Neretve. Pošto se komandant ovog bataljona nije odazvao pozivu za mobilizaciju, morao sam, kao komandir 1. čete primiti i dužnost komandanta bataljona. Kao jezgro za formiranje bataljona služio je mali broj kadrovaca — mladića iz svih krajeva naše zemlje, dok su većinu za njegovu popunu predstavljali obveznici iz rezerve, koji su dolazili od svojih kuća i koji su mnogo više znali o novim događajima.

I na zbornim mestima jedinica i uopšte u gradu vladala je čudna atmosfera. Govorilo se da je Beograd teško stradao od nemačkog bombardovanja iz vazduha i da ima mnogo žrtava. Međutim, nismo čuli da je ovde neko osuđivao takav razbojnički postupak. Nije bilo protesta, iako je većina našeg naroda odobravala odbacivanje Trojnog pakta.

Sve mobilizacijske poslove obavljali smo van kasarni, počev od dotura opreme iz severnog logora pa do njene raspodele i formiranja jedinica u zapadnom logoru. Pošto su obveznici iz okoline Širokog Brijega, Imotskog i Ljubuškog bili pod velikim uticajem katoličkog klera, nisu se na vreme javljali, a mnogi se uopšte nisu odazvali pozivu za mobilizaciju. Oni koji su već bili došli više su smetali nego pomagali. Nikako nisu izlazili iz kasarnskih podruma, gde su se sklanjali od italijanskih aviona, iako nije bilo bombardovanja, već samo nadletanja Mostara.

---

[1] Svi avioni na aerodromu »Jasenice« (kao i baza) ostali su netaknuti, jer se nisu dizali da prime borbu sa italijanskim avionima, tako da su kasnije kao plen pali u ruke Italijana i ustaša. Nije se našao nijedan patriota da uništi avione i tehnički park. Ovo je još jedan dokaz koliko je peta kolona destruktivno delovala i u vazduhoplovstvu.

Dolazak obveznika iz Dalmacije uneo je više živosti. Odmah se osetilo da borbenost raste. Počeli su razgovori o aspiracijama Italijana na celu Dalmaciju, što je izazivalo još veći revolt. Čuli su se i poklici za slobodu i onih krajeva koji su do tada bili okupirani (Trst, Gorica, Rijeka, Zadar i dr.).

Pošto 13. samostalni mitraljeski bataljon pre 6. aprila nije bio ni delimično aktiviran, mobilizacija je vršena teško i sporo. Bilo je mnogo problema. Pre svega, mali broj kadrovaca nije mogao da obavi sve poslove oko dotura opreme i oružja iz severnog u zapadni logor, a i nedostatak prevoznih sredstava, naročito onih koja je trebalo da narod preda na oglas mobilizacije, znatno je kočio i otežavao izvršenje ovog zadatka. Zbog sabotaže, ovo je bio jedan od najtežih problema.

Rok za formiranje bataljona bio je dosta kratak — samo tri dana. Za ovo vreme su se morali obaviti mnogi poslovi, počev od prijema opreme, oružja i municije, do prijema obveznika i stoke. Sem toga, kao što sam već rekao, obveznici se nisu javljali onako kako je bilo planirano. Poteškoće u izvođenju mobilizacije pričinjavala je i neprijateljska avijacija, koja je stalno nadletala Mostar i, iako ga nije bombardovala, delovala je na moral ljudi.

Karakteristično je da Italijani nisu bombardovali Mostar, iako je on bio centar Primorske armijske oblasti, sa više njenih jedinica i ustanova, kao i drugih jedinica u sastavu Primorske armije. Jedino je bombardovan aerodrom »Jasenica«. Ostali objekti su pošteđeni svakako zato što su se mnogi oficiri, naročito iz Mostarskog vojnog okruga, na čelu sa komandantom potpukovnikom Antom Hruzom, stavili u službu takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Pošto je aparat vojnog okruga bio u službi neprijatelja i svesno sabotirao mobilizaciju, nije ni čudo što je zakasnio ili se uopšte nije javio velik broj obveznika sa popisnom stokom i vozilima.

Mobilizaciju 13. samostalnog mitraljeskog bataljona završio sam 8. aprila pre podne. Kako na poziv nije stiglo 30% ljudstva i 50% prevoznih sredstava, bataljon se uglavnom služio sredstvima koja su mu po formaciji sledovala iz ratne rezerve. Od starešinskog sastava nisu došli komandant bataljona i jedan komandir, dok se rezervni starešinski kadar javio po formacijskom razrezu. Sem toga, oprema bataljona koja je primljena iz slagališta neprikosnovene rezerve imala je mnogo nedostataka: na mitraljezima su nedostajala ležišta za nameštanje štitova, čime se umanjivala zaštita poslužioca u borbi, a oruđa nisu imala nišanskih sprava za gađanje vazdušnih ciljeva. Nijedna

komanda u garnizonu nije pružila pomoć da se ovi nedostaci otklone, niti je pokazivala volju za to, već su delimično otklonjeni improvizacijom.

OD MOSTARA DO ALBANSKE GRANICE

Posle završene mobilizacije bataljon je bio spreman da 9. aprila pred veče krene sa mobilizacijske prostorije u Mostaru na koncentracijsku prostoriju kod Podgorice (Titograda), ali nije bio obuhvaćen planom mobilizacijskog prevoženja. To znači da je imao peške da pređe oko 290 km od mobilizacijske do koncentracijske prostorije po marš-ruti: Mostar — Ljubinje — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Tuzi, iako je postojala železnička pruga Mostar — Trebinje — Nikšić. Ako računamo dnevni marš oko 30 km i jedan ili dva dana predanka (radi odmora), i to pod uslovom da nas za vreme marša neće uznemiravati neprijateljska avijacija, bataljon bi, u najboljem slučaju, mogao stići u rejon Tuzi za 10 ili 11 dana, tj. najranije 18. ili 19. aprila. Po svemu sudeći, oni koji su radili na mobilizacijskom elaboratu 13. samostalnog mitraljeskog bataljona nisu uopšte vodili računa o fizičkim mogućnostima ljudi i stoke, a rukovodeći štab nije znao da vojnicima često obuća ne odgovara po veličini, da samari nisu za teret koji treba da se na njih tovari i da potkov tovarnih grla nije dobar. Sem toga u okolini Mostara, pa i u samom gradu, već 10. aprila je tražena predaja vlasti ustaškim poverenicima, jer je ustaški pokret na području zapadne i jugozapadne Hercegovine bio uzeo velikog maha,[2] tako da se može pretpostaviti da bi se i 13. mitraljeski bataljon, s obzirom na njegov sastav, uveliko osuo i da bi se to osipanje moralo sprečiti čak i oružjem ograničenog broja vojnika koji su dobili bojevu municiju.[3] Zbog svega toga sam odlučio da bataljon prebacim železnicom do Nikšića, u čemu mi je mnogo pomogao pomoćnik šefa stanice Dušan Čulajević,[4] koji je pripremio dovoljan broj vagona.

Događaji koji su se kasnije odigrali potvrdili su da je odluka o prebacivanju bataljona železnicom bila pravilna, jer smo na vreme stigli na koncentracijsku prostoriju. U protivnom, zakasnili bismo sedam dana, a možda uopšte ne bismo ni stigli. Ovo bi imalo i drugih posledica, jer bi, verovatno, veći deo oružja ostao u rukama ustaških elemenata. Ovako je sve oružje 13.

---

[2] Čapljina i Gabela su već 10. aprila bile u rukama ustaša.

[3] Štab 32. pešadijskog puka je naredio da se municija izda samo malom broju najpouzdanijih vojnika.

[4] Do 1944. godine nalazio se u Mostaru. Za vreme jedne provale u partijskoj organizaciji uhapšen je kao komunista, odveden u Jasenovac i ubijen.

mitraljeskog bataljona ostalo uglavnom u rukama naroda. Ukrcavanje je počelo 9. aprila oko 16 časova, za vreme nadletanja italijanske avijacije, koja nas nije bombardovala. Vreme se brzo promenilo — počela je da pada kiša, što je ometalo aktivnost avijacije. Kompozicija voza sa bataljonom je krenula tačno u 17.30, a stigla u Nikšić sutradan oko 2.30 časova. Po dolasku u Nikšić, bataljon se po četama smestio na brdu Trebjesi, na prostoru koji je delimično bio zaklonjen od osmatranja iz vazduha. Pošto se odmorio i pripremio za pokret, oko 8 časova je krenuo u pravcu Podgorice, u marševskoj koloni i s povećanim odstojanjem. Vreme nam je i dalje išlo na ruku. Gusti oblaci i kiša onemogućavali su aktivnost i naše i neprijateljske avijacije. Pravo reći, do toga momenta nisam video ni jedan naš avion u vazduhu, a kamoli u borbi.

Za vreme marša zaveo sam primernu disciplinu. Starešine su bile na čelu i začelju jedinica, jer su nam u Nikšiću rekli da se veliki broj dezertera s fronta vraća ka Hercegovini, tako da je jedinice trebalo čvrsto držati. Imao sam podatak da su stariji ljudi (koji nisu bili obveznici) — na pravcu Nikšić — Grahovo — Bileća uhvatili oko 80 dezertera i sumnjivih lica. Kiša nas je stalno pratila, a pojedinci su počeli i da zaostaju, ali ne tako često. Najviše se zastajalo zbog tovarnih grla koja nisu mogla da nose teret, te smo deo njihovog tereta morali prebacivati na jača grla.

Pri prolasku kroz Danilovgrad, gde smo stigli istog dana oko 18 časova, čuli smo kako stariji ljudi pozdravljaju našu jedinicu i žale što im godine ne dozvoljavaju da i oni pođu s nama protiv neprijatelja.

»NAŠI SU PRED VRATIMA SKADRA!«

U Danilovgradu smo se zadržali kraće vreme radi odmora, jer smo na maršu bili potpuno pokisli. Tu sam se našao s kapetanom Radovanom Ivaniševićem, svojim poznanikom sa školovanja. Nije mi ništa bliže rekao o svojoj dužnosti, ali sam pretpostavljao da dobro poznaje situaciju, pošto sam znao da ima generalštabnu pripremu. Na moje pitanje kakvo je stanje na frontu, odgovorio je: »Naši su pred vratima Skadra, čiji se pad očekuje još ove noći«. Bilo nam je krivo što smo toliko daleko i što nismo s jedinicama koje zauzimaju tako važan objekat kao što je Skadar, toliko poznat iz operacija crnogorske i srpske vojske u prvom balkanskom ratu.

Posle ovih »ohrabrujućih« vesti u Danilovgradu, produžili smo marš do Podgorice, gde smo stigli negde oko 1 čas 11.

aprila. Trebalo je da pred zoru produžimo marš prema granici — u pravcu Tuzi. Međutim, u međuvremenu sam od štaba Zetske divizije dobio naređenje da ne krećem prema Tuzima, već da se zadržim u rejonu Podgorice i organizujem protivavionsku odbranu grada od italijanske avijacije, koja je bila vrlo aktivna. Postupio sam po naređenju, iako sam bio svestan da bataljon ne može izvršiti taj zadatak, pošto nije imao protivavionskih nišanskih sprava. U s. Momišićima, na levoj obali Morače, pozvao sam komandire četa i izdao im kratka naređenja o rasporedu, zadacima, izvođenju utvrđivanja i maskiranja, uspostavljanju veze i o snabdevanju. (Kasnije sam o svemu tome izdao i pismenu zapovest). Bataljon sam rasporedio na prostoru Malo brdo — k. 205 — k. 131 — k. 100 — Gorica. Između ovih položaja nalazila se Podgorica s mostom na r. Morači. Položaji su bili otkriveni i fortifikacijski neorganizovani. Međutim, i pored ovih prirodnih nedostataka položaja, bataljon nije imao gubitaka, jer je neprijateljska avijacija bombardovala s visine od skoro 7000 — 8000 m, što je i suviše mnogo za ciljeve tako malih dimenzija kao što su mostovi u rejonu Podgorice, koji su tako ostali neoštećeni.

»POSTROJTE BATALJON I PREDAJTE ITALIJANIMA!«

Bataljon je ostao na ovim položajima sve do kapitulacije. Pošto su italijanski avioni leteli na velikoj visini, nije ni bilo potrebe da se gađaju, pogotovu što bataljon nije imao nišanskih sprava za gađanje vazdušnih ciljeva.

Dok je u bataljonu bila obezbeđena telefonska, kurirska i lična veza, dotle veza sa štabom Zetske divizije nije bila uspostavljena sve do dana kapitulacije na skadarskom frontu. Toga dana, oko 6 časova, pre ulaska italijanskih jedinica u Podgoricu, pozvao me u grad pukovnik Miloš Branković (nije mi bilo poznato kakvu je funkciju vršio). Javio sam mu se u pratnji podoficira Đorđija Pavićevića i dao mu podatke o mestu i stanju bataljona. Zatim mi pukovnik Branković naredi: »Postrojte bataljon i složite oružje, a kad naiđu italijanske trupe predajte im ljudstvo, stoku, oružje i municiju i čekajte dalja naređenja!« Pošto sam mu odmah odgovorio da to naređenje neću izvršiti, on polete k meni, valjda da me zastraši. U tom momentu moj pratilac Đorđije Pavićević, s karabinom na gotovs, viknu: »Stanite, gospodine pukovniče!«, te se ovaj bez reči udalji.

Pošto sam se vratio u s. Momišiće, okupio sam oficire koji su se nalazili u blizini, upoznao ih sa situacijom i naredio da se odstupi u pravcu Nikšića. Međutim, dok su čete silazile s položaja, čitave jedinice sa albanskog fronta kretale su se u neredu

u pravcu Podgorice i dalje, preko r. Morače, na sever. Pošto sam ocenio da je u ovakvoj situaciji teško uraditi nešto organizovano, jer se i italijanska motorizacija približavala Podgorici, smatrao sam da je sad najvažnije da se ne dozvoli da u ruke neprijatelju padne bilo šta. Tako je i bilo. U samom mestu i na putu od s. Momišića do s. Vranjskih Njiva, narod je sklonio i odneo uglavnom svu opremu, oružje i municiju, i poterao tovarna grla, jer se italijanske jedinice nisu zadržavale na sporednim tačkama, već su produžavale pokret ka naseljenim mestima.

Prilikom raspuštanja bataljona, na putu prema Nikšiću, rekao sam vojnicima da ovakvo stanje ne može ostati, već da će se borba nastaviti i tako oprati ljaga koja nam je naneta izdajom i sramnom kapitulacijom. Raspuštanje jedinice teško je palo mnogim borcima i podoficirima, naročito onima iz Dalmacije. Oni su s. Momišiće napustili sa suzama u očima, a mnogi su, naročito oni napredniji, najavljivali produženje borbe.

Oni koji su bolje poznavali prilike u zemlji pre rata lakše su i brže shvaćali ove događaje. Oni su pretpostavljali da će se borba produžiti i da za nju treba vršiti pripreme, čuvati oružje i municiju i drugi ratni materijal.

U Nikšiću, mom rodnom mestu, osećao sam se vrlo neprijatno, kao i drugi oficiri, iako smo svi skupa predstavljali samo beznačajne pione u vojno-političkoj hijerarhiji stare Jugoslavije, i bez obzira što se lično nismo osećali krivim za tako brzu propast. A pošto je ipak postojala izvesna objektivna i subjektivna odgovornost, u novim uslovima nam se pružala prilika da na delu pokažemo koliko smo spremni da ispunimo svoju obavezu prema narodu.

Prvih dana po dolasku u Nikšić sastao sam se s Veljkom Zekovićem i s njim razgovarao o tekućim događajima. Posle ovog razgovora bilo mi je lakše. Postao sam optimista, jer sam uvideo mogućnost da se ponovo nađem u borbi. Znao sam da su pripreme koje je izvodila partijska organizacija u Nikšiću samo deo opštih priprema KPJ za predstojeći opštenarodni ustanak. Mislio sam: eto mesta za sve koji vole svoju zemlju i narod da im na delu pokažu odanost. U takvoj situaciji nas nekoliko oficira iz Nikšića i okoline smo odlučili da se ne viđamo po gradu u kompromitovanoj oficirskoj uniformi. Ovo i iz bojazni od internacije.

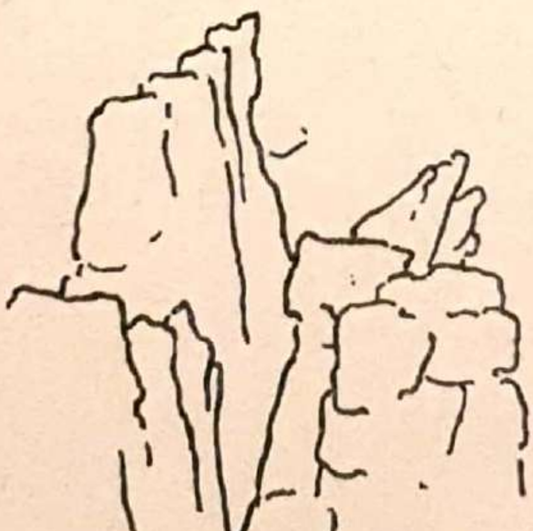
Stara opštinska vlast, koja je delovala pod okupacijom, preduzela je sve mere da iskoristi naš težak materijalni položaj i da nas uključi u neku, tobože nacionalnu, oružanu formaciju, sa oružjem okupatora i nacionalnom trobojkom oko ruke, za obezbeđenje i kontrolu važnijih objekata u neposrednoj okolini

grada ili, bolje reći, za obezbeđenje okupatora u gradu. Opštinska uprava je sačinila spisak svih oficira i podoficira iz grada, da bi se ređali na pojedine službe. Trebalo je da idemo u patrole i kontrolišemo straže koje su obezbeđivale mostove i druge objekte u okolini Nikšića.

Jednog dana došao je red i na mene. Imao sam da obiđem neki mali most na nepun kilometar južno od Nikšića. Obilazak je trebalo izvršiti noću. Odlučio sam da ne idem u ovaj »službeni« obilazak, makar me to ne znam čega stalo. Pošto je predsednik opštine sutradan dobio izveštaj da nisam obišao stražu na malom mostu, sazvani su svi bivši oficiri i podoficiri iz grada da im se skrene pažnja na to da moje otkazivanje poslušnosti predstavlja krivično delo, i da se čuvaju da ubuduće ne bi što slično učinili.

Pošto sam više puta prikupio, sredio i poslao podatke štabu Nikšićkog partizanskog odreda o jačini, sastavu i rasporedu okupatora u Nikšiću, početkom oktobra sam izašao na slobodnu teritoriju u Rudine, gde sam u prvo vreme radio kao instruktor na terenu Rudina, a zatim sam u Kočanskom bataljonu Nikšićkog partizanskog odreda izvršavao razne zadatke, kao i one koje sam direktno dobijao od štaba Nikšićkog partizanskog odreda. U borbu sam, sa ostalim drugovima, ušao kao borac.

Jovo VUKOTIĆ

SEĆANJA IZ 1941. GODINE

U vreme fašističkog napada na Jugoslaviju bio sam žandarm na žandarmerijskoj stanici u Vitanju, u Štajerskoj. U ovoj pokrajini bile su jake kulturbundovske pozicije (nemačka propaganda je i pre rata bila veoma jaka), pa je i deo stanovništva — nemačka nacionalna manjina i jedan broj Slovenaca — imao izvesnih iluzija o Trećem Rajhu. Zato je okupatorska vojska od tih elemenata dočekana sa simpatijama. No, okupator nije imao iluzija: svojim dolaskom doneo je i spiskove slovenačkih porodica (istina, manji broj) koje je trebalo uhapsiti i zatvoriti. Zatvaranje pomenutih porodica počelo je onog dana čim je iza nemačke vojske u Vitanje stigla policija i žandarmerija. U spisku su među prvima bili prosvetni radnici. Posle njih nekoliko trgovaca, gostioničara i drugih.[1] Svi su bili nacionalno svesni Slovenci, ali ih je, na žalost, u tom kraju bilo malo. Glavnu reč imali su germanofili.[2] Od momenta kad su se tu pojavile nemačke uniforme, slovenačka reč na javnom mestu se veoma retko čula. Četrnaestog aprila bio sam u Celju, gde je situacija bila ista. Čak i tamošnji torbari, zvani Dalmatinci, govorili su nemačkim jezikom. Nemam pojma gde su ga mogli naučiti. (Uzgred ću napomenuti, kada sam oktobra 1941. godine, bio poslednji put u Celju, mnogi su ponovo govorili slovenački. To je bio njihov odgovor na nemački teror.[3]

[1] Koliko se sećam, među njima su bili: Jernej Kuzman, Viktor Jeromelj, Konrad Pirh, Marija Meško, Ignac Kotnik, Jože Iršić, Kušar i drugi.

[2] Među njima najozloglašeniji bili su: braća Venzeki, Tišar, Kurnik, Struc i još neki. Za nemačkog župana postavljen je Tišar.

[3] Do tada su se Nemci već pokazali u pravom svetlu: slovenačke porodice su masovno prisilno iseljavane i internirane, ukidane su slovenačke škole; vršeno je »dobrovoljno« upisivanje u Štajerski domovinski savez (Steierischer Heimatsbund) i nemačku vojsku (Wehrmannschaft), a i svi ostali mogući oblici denacionalizacije Slovenaca u najvećoj meri su doprineli da je nemački okupator svakodnevno sve više gubio oslonac i na štajerskom tlu. (Prim. red.)

Kao žandarm došao sam maja 1940. u Vitatnje. Komandir stanice je bio Ivan Premru, veoma odan Slovenačkoj, ali još veći neprijatelj komunista. Jedne nedelje kazao mi je da će se uskoro izvršiti kućna premetačina kod jednog mlinara (više se ne sećam imena), koji je nedaleko od Vitanja imao jedan mlin u najam, u kome je skromno živeo sa svojom brojnom porodicom. Prema komandirovom kazivanju ovaj je čovek bio komunista. Znajući kako je ova porodica siromašna, pobrinuo sam se da mlinar bude blagovremeno obavešten o tome i skloni stvari koje bi ga mogle dovesti u zatvor. Kad je izvršena premetačina, nije pronađen nikakav materijal, ali su ga Nemci, kojima je bio poznat kao komunista, u prvim danima okupacije odmah zatvorili. Kasnije sam saznao da je umro negde u zatvoru ili u internaciji. Bilo je još nekoliko radnika u bivšoj Tišlarovoj kovačnici koji su bili simpatizeri KPJ, no niko od njih nije toliko jasno istupao da bi se kompromitovao.

Posle dolaska, Nemci su poručili svim bivšim žandarmima da se jave u njihovu službu. U Vitanju nas je bilo tada trojica i svi smo se javili. Već prvog dana odlučio sam da neću ostati u njihovoj službi, jer sam video šta su odmah posle dolaska radili sa Slovencima. Naredili su nam da moramo naučiti nemački jezik. Ja sam službu napustio, a druga dvojica su ostala. U nekoliko mahova u leto 1941. posetio sam ih i govorio im o formiranju Osvobodilne fronte (OF) koja priprema oružani ustanak. Iako su odobravali te planove OF, ipak nisu želeli da napuste službu niti da na bilo koji način sarađuju sa OF.

Sredinom maja 1941. vratio sam se u rodni kraj. I ovde, u Poljanama (kod Škofje Loke) i okolini, bilo je slično kao i tamo odakle sam došao. Prvo sam razgovarao sa Jože Trpinom, krojačem, kojeg sam poznavao kao svesnog i naprednog Slovenca. O nekom formiranju OF ovde nije još ništa znao, kao ni ja, ali smo obojica iščekivali odgovor na teror koji su Nemci počeli da vrše nad našim življem. Kao najveći simpatizeri tzv. »novog poretka« pokazali su se Matevž Krmelj iz Loga (još te godine je zasluženo kažnjen), Franc Perko iz Poljana i Jakob Frlić iz Vinharja (i oni su kasnije kažnjeni). No, pored izrazitih germanofila pojavljivale su se i kukavice. Jedan od njih, spreman da se svakome prikloni, bio je Janez Batič iz Žabje Vasi. On je bio povratnik iz Amerike i otuda je doneo dosta dolara. Naša su sela najpre poseli Italijani. Kako bi im dokazao svoju privrženost, postao je Đovano Batisti. No, svoje novo ime nije mogao da duže zadrži, jer su se Italijani morali da povuku pred Nemcima. Đovani Batista postao je Johan Bač. Kad je počeo da izlazi celovački nedeljni list »Karawanken Botte«, Batič je postao njegov redovni dopisni član za Poljansku dolinu. Svakom

iole svesnom Slovencu moglo je pozliti, čitajući njegove članke u tom listu. Nikad mu nije bilo dosta preterivanja da prikaže navodnu odanost gorenjskog stanovništva nemačkom Rajhu, čak i tada kada je, decembra 1941, u Poljanskoj dolini počeo opšti oružani ustanak protiv Nemaca. Pokušao je da pobegne, ali mu nije uspelo. Održana mu je moralna lekcija kako treba da se ponaša ako je Slovenac, pa se više nikad nije pojavio u nemačkim listovima.

U Gorenjskom, kao i u Štajerskoj, posle dolaska Nemaca počelo je zatvaranje i iseljavanje stanovništva. Prvi su došli na red prosvetni radnici, koje su zamenili ljudi postavljeni od Nemaca. Da li su novi učitelji zaista spadali u prosvetni kadar teško je reći, jer deca nisu učila ništa drugo osim hitlerovskih pesama. No, zatvaranje i iseljavanje učitelja nisu svi ljudi shvatili tako tragično, jer je bilo i takvih koji su smatrali da je bolje da deca ostanu kod kuće i pomažu u poljskim poslovima. Ubrzo je došao i drugi udarac: Nemci su naredili katoličkim popovima, Slovencima, bez okolišenja, da se isele u roku od 24 sata. Time su bili pogođeni ljudi kojima ni zatvaranje škola nije smetalo, smatrajući ove popove, koji su se povukli u tzv. Ljubljansku pokrajinu, velikim mučenicima, pa su svoje »duhovne pastire« opskrbljavali preko granice švercovanim mesom i drugim poslasticama.

Poslednji i najveći talas iseljavanja bio je početkom jula 1941. Tada su došli na red razni trgovci, bivši članovi »Sokola« i naprednij ljudi. Na kraju, na red su došli i oni, koje je okupator smatrao parazitima. To su, uglavnom, bili mentalno zaostali ljudi. Kasnije je usledilo još nekoliko iseljavanja; ali ne ovako velikih razmera kao u početku, jer je već u raznim rejonima započeo ustanak.

Kada je u toku 1941. počela da deluje u Poljanskoj dolini Osvobodilna fronta nije mi poznato. Prvu vezu dobio sam u junu preko Maksa Krmelja (tada je bio sekretar OK KP Škofja Loka). Objasnio mi je ciljeve OF i upitao me da li sam spreman da sarađujem. Saglasio sam se. Istovremeno su počeli da rade Rudi Robnik, Maks Kalan i još neki. Najviše smo se sastajali u radionici krojača Trpina, koja je predstavljala u neku ruku mali štab. Uskoro je ideja OF postepeno počela da zahvata i ostalo stanovništvo. Svakog je dana bilo sve više pristalica. Veoma odan bio je i bivši trgovac Ivan Dolinar (njega su Nemci već u julu nameravali da isele, ali ga tada nisu našli, a kasnije su na njega zaboravili). Među najboljim organizatorima OF u Gorenjskoj Vasi bili su Tone i Vinko Oblak (poginuli 1942), zatim Albin Mlakar (on je u julu 1941. zajedno s roditeljima iseljen u Srbiju, ali se uskoro vratio; poginuo je 1943). U Poljanama je do-

bio vezu sa OF Alojz Dolinar iz Ledinice (Žiri), a zatim preko njega i drugi. Tako je i u toku leta 1941. stvorena široka mreža OF u Poljanskoj dolini. Po uputstvima Maksa Krmelja počelo se sa prikupljanjem oružja, municije, odeće i obuće. U to vreme u obližnjim šumama već su se pojavili prvi partizani, koje smo tim stvarima snabdevali. Bilo je i ljudi koji su u duši želeli da se spasu od Nemaca, ali iz straha su ćutali. Oni su do kraja rata ostali neodlučni, taktizirali su i priklanjali se na sve strane, samo da bi sačuvali svoju kožu.

Bližio se kraj jula 1941. kad je Tone Oblak jednog jutra doveo do mene nepoznatog mlađeg muškarca. Kazao mi je da ga odvedem na Jelovicu, jer mu nije poznat put. Ni meni ta planina nije bila naročito poznata, jer tamo još nikad nisam bio. Ipak smo krenuli. Selšku dolinu još sam manje-više poznavao i kroz nju smo prošli bez neprilika, pa smo počeli da se penjemo na Jelovicu. Rekao mi je da mu je ime Stefan (tek sam kasnije saznao da je to bio organizator OF u Gorenjskom, Lojze Kebe[4]). Iako nam razne staze i putevi kojima smo išli nisu bili poznati, ipak smo naveče bez nezgoda stigli na Vodišku planinu, gde se nalazila jedna partizanska četa. S njima je Štefan održao sastanak. Među tim partizanima poznavao sam nekoliko oficira iz bivšeg planinskog puka u Škofjoj Loki. Kao što sam kasnije saznao, pomenuti oficiri su nakon prve borbe, koju su vodili s Nemcima na Jelovici, napustili partizane i brže-bolje odmaglili u Ljubljanu.[5]

Sledećeg jutra Štefan me je uputio iz Vodiške planine natrag u Poljane, gde sam stigao bez nezgoda. Poručio mi je da još istog dana pođem u Škofju Loku do krojača Fajfara, koji je trebalo drugog dana da sa svojim saradnicima dođe na sastanak kod Lenarta u Selškoj dolini. Lozinka mi je bila: »Medved je stigao iz jame«. U Poljanama je o održavanju tog sastanka bio upoznat i Maks Krmelj. Pomoću dobijene lozinke upoznao sam se s Fajferom, koji mi je obećao da će otići na sastanak i da će o tome i druge upoznati. Istovremeno mi je saopštio da se kod njega nalazi dosta primeraka »Slovenskog poročevalca« i druge literature OF. Potrebno je da se sve to prenese u Poljane i zatim podeli stanovništvu. Načinio je jedan paket koji sam poneo. Dogovorio sam se s njim da ću jedanput nedeljno dolaziti po literaturu određenu za Poljane. Veći deo literature predavao

---

[4] Lojze Kebe Štefan, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko, od aprila 1942. politički komesar 1. grupe odreda u Gorenjskom; poginuo 20. X 1942; narodni heroj. (Prim. red.)

[5] Među njima najviše mi je ostao u sećanju poručnik Dragutin Crnobori. On je 1943. godine bio tumač (prevodilac) kod Gestapo-a u zatvorima u Begunju.

sam Trpinu, a on ju je zatim slao dalje. Najviše mi je ostao u sećanju jedan kišoviti jesenji dan, kada nisam mogao biciklom u Škofju Loku, pa sam otišao autobusom. Materijala koji je trebalo da ponesem bilo je kod Fajfara toliko, da ga nisam mogao, kao obično, sakriti u košulji i po džepovima. Za to sam kod šeširdžije uzeo jednu vrećicu od hartije s naslikanim šeširom. Sav materijal strpao sam u nju i tako ušao u autobus, u kojem je bilo puno nemačkih policajaca i žandarma. Nemoguće mi je bilo da se iz autobusa povućem, a da ne budem primećen. Odmah sam ubacio kesu od hartije u mrežu za prtljag i bez nezgoda je preneo na određeno mesto. Tako je materijal, sve do početka decembra 1941, jednom nedeljno dolazio od Fajfara u Poljane, a zatim dalje među čitaoce. Jednoga dana, kad sam se vratio kući, našao sam zatvorena vrata, a na njima oglas koji su Nemci zalepili. Na njemu je objavljeno da je kuća zaplenjena u korist Fonda za učvršćenje stvari nemačkog naroda.[6] To se desilo i sa Fajfarom. Njega i njegovu sestru, koja je vodila domaćinstvo, zatvorili su, a kuću konfiskovali. (On je kasnije streljan, dok je sestra odvedena u internaciju, odakle se vratila posle oslobođenja.)

Krajem leta 1941. stanovništvo je preko raznih ilegalnih sastanaka i literature bilo već prilično upoznato sa borbom koju je vodila OF protiv okupatora. U to vreme u okolini se pojavila prva manja partizanska grupa, kojom je komandovao Tone Nartnik Černivec,[7] radnik u Kranju, rodom iz Luča. Boravila je oko Pasje ravni i Mladog vrha. Stanovništvo joj je rado pružalo materijalnu pomoć. Uporedo, u raznim krajevima održavani su sastanci na koje je često dolazio Lojze Kebe, a i Nartnik je više puta prisustvovao. Na sastancima je raspravljano o zadacima koji su stajali pred partizanima, kao i o zadacima koje je trebalo da izvršavamo mi, koji smo još legalno radili. Tako je u avgustu sazvan sastanak u blizini Dobja, na koji su uglavnom došli stanovnici našeg kraja i kojim je rukovodio Maks Krmelj. Na dnevnom redu bilo je pitanje aktivnijeg rada protiv okupatora, tj. da se što pre otpočne s oružanim ustankom. Ovakvom

---

[6] Za sprovođenje političke germanizacije gaulajteri (političko-partijske pokrajinske vođe) Koruške (u njenom sastavu bilo je i Gorenjsko) i Štajerske imali su svoje specijalne aparate, nazivane »Uredima za učvršćenje nemačke narodnosti« (Amt zur Festigung des Deutschtums). Za Gorenjsko ovaj Ured imao je svoje sedište na Bledu, a u srezovima su bili opunomoćenici, a u opštinama ispostave. Osnovna delatnost ovih ureda bila je razvijanje svih mogućih oblika denacionalizacije okupiranih pokrajina Gorenjskog i Štajerske. (Prim. red.)

[7] Ovo je bila 2. kranjska četa, formirana jula 1941. u okolini Kranja. Četa je, sredinom decembra 1941, ušla u sastav Cankarjevog bataljona. (Prim. red.)

Jozo Janda: NA PREVOJU (ulje)

stavu suprotstavili su se jedino jedan seljak i gostioničar iz Srednje Vasi. Oni su stajali na stanovištu, da za pružanje takvog otpora još nije nastupilo vreme i da se mora sačekati pogodan momenat. S obzirom na udoban život koji su provodili, niko nije bio iznenađen takvim stavom. Kasnije nisu više ni dolazili na sastanke. Uprkos takvom rezonovanju pomenutih i još nekolicine njima sličnih, produženo je sa pripremama za svenarodni otpor. Broj partizana povećavao se iz dana u dan i delovanje protiv okupatora poprimalo je sve aktivnije forme.

Među prvim akcijama bilo je uništavanje telefonskih veza, a posle njihove opravke ove su akcije još više pojačane. Produženo je sa rušenjem i zarušavanjem drumova. Poginuo je prvi nemački konfident. Žandarmerijska posada u Poljanama, koja je do ovih događaja — upoređujući akcije koje su već ranije vršene na području Kamnika — mislila da je Poljanska dolina mirno područje, sada je smatrala da ovakva situacija može biti zatišje koje nagoveštava buru. Kasniji događaji pokazali su da nije pogrešila, pa je pojačana, tako da se brojno stanje od približno 10 popelo na preko 100 žandarma i policajaca.

Uprkos ovome ilegalan rad je pojačan. Jedne subote tokom noći, Rudi Robnik i ja smo pomoću jednog šablona, koji smo napravili od kartona, na svim kućama nemačkih simpatizera, zatim na kućama iz kojih su iseljeni Slovenci, na opštini i drugim javnim zgradama, nacrtali crvenom bojom srp, čekić i petokraku, a ispod njih napisali: Živela Slovenija, Živela Rusija, Smrt Hitleru. Sledećeg jutra su ljudi, koji su dolazili u Poljane, te natpise sa interesom zagledali i čitali. Jože Tavčar, kojeg su Nemci postavili za župana (neka vrsta opštinskog funkcionera) — inače dobar Slovenac — obavestio je do podne toga dana o svemu žandarmeriju. Dobio je naređenje da se sve to sastruže i da nastoji da ustanovi ko je to uradio. Posle nekog vremena pozvao je jednog zidara, koji je došao ne žureći, i to bez alata. Kasnije se ponovo vratio sa četkom i slabom krečnom vodom i bez žurbe je počeo da radi, tako da je bio gotov tek pred mrak. No, crvena boja je još dugo izbijala kroz kreč i tek posle više meseci izbledela. Uskoro zatim župan mi je kazao da je trebalo da i na njegovoj kući nacrtam znakove, jer ga Nemci smatraju svojom pristalicom. Ja sam se trudio da izgledam nevin, ali sam se saglasio s onim što mi je kazao. Takođe mi je u šali kazao da će sledeći put javiti Nemcima, ko je slikanr, ako njegova kuća bude i tada ponovo ostala čista.

Uzgred treba napomenuti i tadašnje javne radove. Opština u Poljanama počela je sa popravkom drumova, izgradnjom nasipa duž seoskog puta i slično. Posao nije bio suviše težak, a radnika je bilo prilično. I ja sam se priključio njima. Važno je

bilo da je ujutro svako bio na radnom mestu kad je rukovodilac radova zapisivao. On nije primećivao da li je neki u toku dana nedostajao na radu, jer nije sve dobro poznavao. Tako je na tom poslu bilo mogućnosti da neki od nas ode u brda da potraži sakriveno oružje, municiju, da prenese neku literaturu i slično. Neki su za vreme rada i krijumčarili, uglavnom cigarete, dobijene iz krajeva koje su okupirali Italijani, a u Gorenjskom ih nije bilo. Radni časovi su obračunavani, iako nisi bio uvek prisutan. (U sabotiranju na ovom poslu između ostalih, istakao se i partizanski slikar Ive Šubic).

Poljanski župan Jože Tavčar dobro je znao zašto tako često napuštam rad. Znao je da u to vreme obilazim mnoga sela po brdima. Jednom mi je pomenuo da ima vanredno pogodan posao za mene i da ću moći svakog dana službeno da obiđem celu opštinu ako se primim posla opštinskog kontrolora za pregled mesa. Ponudu sam prihvatio. U opštini sam dobio službenu legitimaciju i postao sam »službeno lice«. Ovom legitimacijom sam se dosta koristio u ilegalnom radu. Mnoge su je nemačke patrole pregledale, bile su uslužne i uvek me nesmetano propuštale.

U Poljanskoj dolini u to vreme sve više su napredovale pripreme za ustanak. Prva grupa iz Poljana i okoline trebalo je prema tadašnjem planu da krene u partizane krajem oktobra, kad je počelo iseljavanje Slovenaca iz Brežica i pojasa duž tadašnje nemačko-italijansko-hrvatske granice. Međutim, tada je pao veliki sneg, zbog čega je za neko vreme odgođen ovaj odlazak. No, produženo je sa svim ostalim pripremama, naročito sa prikupljanjem zimske odeće, koja je već tada nedostajala borcima u šumama. U ovoj akciji naročito su se istakli Lado Jamar i Vencelj Pinter iz Poljana, koji su u granicama svojih mogućnosti snabdevali borce, u prvom redu odećom, a i drugim potrebama.

Uspesi partizana (iako u to vreme van našeg područja) pozitivno su uticali na stanovništvo. Počeli su realnije razmišljati o činjenicama i stvarima, koje je preko štampe predviđala OF. Pored toga o takvom preokretu je svedočila i materijalna pomoć, koju su ljudi bili spremni da daju borcima.

Dana 9. ili 10. decembra u selu Kremeniku pukla je prva puška protiv okupatora. Toga dana u kuću Narigara upali su policajci i počeli da maltretiraju domaćina. Odveli su ga pozadi kuće i pokušali silom da iz njega izvuku neke podatke o partizanima. Njegov 18-godišnji sin Janez, koji je sa tavana posmatrao kako Nemci zlostavljaju oca, izvukao je pušku sakrivenu iza grede i otvorio vatru na grupu Nemaca. Jedan od njih bio je pogođen, a ostali su s ranjenima pobegli. Sem oca, u porodici su bili još dva sina, dve kćeri i jedan nećak. Niko od njih nije

smeo više ostati kod kuće. Još istoga dana pokupili su najpotrebnije stvari, poveli krave i pobegli. Sledećeg dana Nemci su ponovo došli. Ali, pošto nikog nisu našli, spalili su kuću koja je izgorela do temelja. Ova se porodica posle nekoliko dana priključila Cankarjevom bataljonu, koji je tada dejstvovao na području Poljanske doline.

Uveče 12. decembra 1941. prikupili smo se naoružani kod Pavla Kalana u Vinharju, s namerom da se priključimo pomenutom bataljonu. Toga dana ujutro bataljon je uništio u Rovtama 52 Nemca[8], pa se zatim dobro naoružan, pod komandom Staneta Žagara i Jožeta Gregorčiča,[9] uputio prema Poljanskoj dolini. Prikupilo se 14 lica, naoružani sa 14 pušaka, 2 puškomitraljeza i 3 pištolja. U grupi smo bili: Rudi Robnik iz Žabje Vasi, Vinko Oblak, Bine Mlakar, Slavko Šorli, Vinko Lukov, Milan Jelovčanov i Pavel Inglič — svi iz Gorenje Vasi; Pavel Inglič iz Srednje Vasi; braća Janez i Franc Šubic — Narigarjevi iz Kremenika; braća Dominik i Silvo Štibelj iz Javora, jedan frizer iz Kranja i ja. U prisustvu Maksa Krmelja formirali smo tzv. Poljansku četu,[10] dok se ne sastanemo sa Cankarjevim bataljonom. Sledećeg dana ostali smo kod Muha (odomaćeni naziv za Pavla Kalana). Tražili smo obaveštenja gde se nalazi Cankarjev bataljon, ali o njemu nismo primili nikakvih drugih vesti, osim da je krenuo u pravcu Črnog Vrha. Još istog dana naveče nastavili smo pokret, da bismo po svaku cenu negde pronašli traženu jedinicu. No, nismo mnogo odmakli od Muha, kada se od nas odvojio Pavel Inglič iz Srednje Vasi.[11]

Još iste noći stigli smo u selo Bukov Vrh, kod mog znanca Skobla. Iako nismo baš bili naročito gladni, domaćica nam je

---

[8] Posle podne 12. decembra 1941. Cankarjev bataljon je na padinama Mladog vrha, kod Rovta, dočekao u zasedi i uništio jaku patrolu iz sastava 181. rezervnog policijskog bataljona. Prema nemačkim podacima ubijeno je 45 i teško ranjeno 7 Nemaca (Prim. red.)

[9] Organizatori ustanka u Gorenjskom. Žagar je bio član Glavnog štaba i CK KP Slovenije i član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko; poginuo 27. marta 1942; narodni heroj. Gregorčič, španski borac, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Jesenički okrug, komandant Cankarjevog bataljona i 1. grupe odreda u Gorenjskom; poginuo 9. septembra 1942; narodni heroj. (Prim. red.)

[10] U stvari to je bila četa Narodne zaštite u Poljanskoj dolini, sa komandirom Rudijem Robnikom i političkim komesarom Maksom Krmeljom, koja je nastala u leto 1941. i sredinom decembra 1941. uključena u Cankarjev bataljon. (Prim. red.)

[11] Ceo dan se bez prestanka žalio da ne može da živi od takve hrane — iako smo jeli najbolje kobasice i krvavice. Bio je sin bogatog seljaka i gostioničara, pa ga više nismo ni tražili. Iako je u neposrednoj blizini svog sela imao izgrađene tri zemunice, da se sakrije pred Nemcima, oni su ga jula 1942. ipak uhapsili i uskoro zatim bio je streljan kao talac u Begunjama.

spremila obilnu večeru. Sledećeg dana produžili smo pokret. Propitujući se gde se nalazi bataljon, konačno smo stigli 14. decembra oko 15 časova u njegov logor. Borci bataljona bili su iznenađeni našim naoružanjem. Dana 16. decembra stigao je u bataljon i Janko Bernik iz Škofje Loke, u potpunoj vojničkoj uniformi i naoružan. Još istog dana popodne polagali su zakletvu svi oni koji su se poslednjih dana priključili bataljonu. Pre toga komandant Gregorčič upoznao nas je sa svim dužnostima i nedaćama koje prate borce. Pozvao je sve koji će se zakleti, da dobro razmisle i ako neko smatra da ne može odgovoriti tim zadacima, može slobodno da izađe iz stroja i da se vrati kući. Niko se nije javio i zakletva je uskoro svečano obavljena. Naveče istog dana jedna četa bataljona likvidirala je jednog izdajnika kod Črnog Vrha i rekvirirala žito iz skladišta opštine Črni Vrh. Tom prilikom ubijen je jedan nemački policajac, a drugog smo poveli sobom. Rekvirirano žito još iste noći odneli smo u mlin Jurija Stanovnika u Logu, koji je bio uvek spreman da pomaže partizane. Od mlina vratili smo se do Valtrskog Vrha, gde smo se zbog zamorenosti i nevremena odmorili, a sledećeg jutra vratili smo se u naš logor. Toga jutra, ne znam više kakvom vezom, kod nas je došao i moj brat Pavle.

U tih nekoliko dana vršene su pripreme za opšti ustanak svih koji su zato sposobni. Naš bataljon slao je patrole po celoj Poljanskoj dolini sa zadatkom da pripreme stanovništvo i da što više ljudi pridobiju za opštenarodni ustanak protiv okupatora. Akcija je sprovedena veoma dobro i ove patrole su 24. decembra naveče dovele u štab bataljona, koji se tada nalazio u Vinharju, dosta boraca, među kojima više njih nije bilo naoružano.

Istovremeno sa odlaskom patrola radi mobilizacije u Poljansku dolinu, mislim da je to bilo 21. decembra, otišle su iz bataljona i dve grupe boraca u Škofju Loku, odnosno u Osojnik. Prvu je vodio komandir voda Alojz Pečnik (obukao se u uniformu nemačkog žandarmerijskog majora), koji je sa još dva borca otišao u Škofju Loku sa zadatkom da iz zatvora oslobodi porodicu Kavčič (oca i sinove) iz Škofje Loke. Jedan od boraca je bio u uniformi nemačkog policajca, a drugi je fingirao zarobljenog partizana. Ne sećam se više njihovih imena. Akcija spasavanja Kavčiča uspela je istog dana u potpunosti. Druga, veća grupa — ne sećam se više ko je njome rukovodio — otišla je na poljoprivredno imanje na Osojniku, koje je ranije bilo vlasništvo iseljenog javnog beležnika Šinka iz Škofje Loke. Pozvali su upravnika tog imanja, koji im je otvorio sva vrata. Borci su tada rekvirirali oko 70 koža srebrnih lisica, 7 ili 8 goveda i 4 ili 5 teških i debelih svinja. Sve to, kao i uopšte celo imanje,

Nemci su posle Šinkovog iseljenja smatrali svojom neprikosnovenom imovinom. Štab bataljona se tada nalazio u kući jednog seljaka niže logora Mlaka, gde je ostala jedino straža. Kada se vratila Pečnikova grupa, mogli smo primetiti da je vođa imao prilično nezgoda, jer je po licu bio sav krvav i ogreben. Ispričao nam je da je vodio tešku borbu sa čuvarom zatvora Šuštarom, pre nego što je uspeo da mu oduzme ključeve od ćelija i oslobodi zatvorenike. Međutim, na slobodu su izašli samo otac i sinovi Kovčič, dok ostali zatvorenici koji su se u zatvoru nalazili uglavnom zbog tuče i krijumčarenja, nisu hteli da napuste zatvor. Kao izgovor su navodili da imaju da izdrže samo još nekoliko dana zatvora i da bi bilo besmislica kad bi sada izašli. Druga grupa sa Osojnika vratila se, međutim, teško natovarena, a akcija je izvršena bez poteškoća. Sutradan, 22. decembra, demolirana je i žandarmerijska stanica u Poljanama i spaljeni mostovi u Poljanama i na Trebiji. No, zbog velike vlažnosti, ovi mostovi nisu potpuno izgoreli.

Posle ovih akcija ceo bataljon se iz dotadašnjeg logora prebacio u sela Valtrski Vrh i Bukov Vrh. Tu se zadržao veoma malo vremena i zatim se prebacio u Vinharje u nameri da spreči iseljavanje iz Poljana i okoline. Tu su pojedine grupe dobile zadatke koje je trebalo da izvrše sledećeg dana, prilikom napada na Poljane. Potrebno je napomenuti i to da je priličan broj novomobilisanih došao u partizane neopremljen. Najveći deo nije bio naoružan, niti su imali odgovarajuću odeću za borbu, a svaki četvrti imao je karte za igru. Malo je bilo onih koji su imali ranac, ćebad i druge neophodne stvari. A otac nezbrinute porodice od 10 članova, Rafael Buha, radnik iz Poljana, nije mogao da kupi ranac, ali je zato sve što je imao poneo u košu naprtnjaku. No, u partizanima je ovo prenosno sredstvo ubrzo zamenio za ranac. Uzgred mogu pomenuti i to da su se kasnije, pri mobilizaciji ljudi u partizane, mnogi politički radnici poslužili Rafaelovim primerom, jer je, naime, bio jedan broj takvih, koji su se izgovarali da ne mogu poći u partizane jer imaju kod kuće dete. Tada je samo upitan: »A šta misliš, koliko je dece Rafael ostavio kod kuće?«

Prilikom mobilizacije dosta tih ljudi nasedalo je paroli da će se rat završiti za nekoliko dana i to kapitulacijom Nemačke. No, bilo je među njima i takvih koji toj paroli nisu verovali. U to vreme takva parola je izgledala korisna. Kasnije, neki ljudi su istupali i tvrdili da su u borbu išli zahvaljujući klasnoj svesti, koja je, međutim, kod njih nedostajala. Povod da su toliki ljudi stupili kao borci u bataljon verovatno je bio u spontanom pokretu i uverenju da će Nemci zaista biti poraženi za nekoliko dana. Prilikom ove mobilizacije i događaja koji su usledili

nastala je uzrečica, koju su lansirali Kranjčani: Hrvati (misli se na NDH) su objavili rat Americi, a Poljančani Rajhu.

Kao što je pomenuto, u logoru Mlaka ostali su samo kuhinja i straža, a glavnina bataljona bila je na Valterskom i Bukovom Vrhu. Jedinica se pripremala za napad na Poljane, koji je izvršen sa polazne tačke Vinharje 25. decembra. U noći 24/25. decembra posednuti su položaji, a napad je počeo ujutro. Borba je trajala ceo dan, no, ne može se kazati koliko je neprijatelj imao gubitaka. Istoga dana Nemci su napali naš logor na Mlaki, gde se nalazilo samo nekoliko ljudi. Pošto je straža bila na mestu, Nemci nisu uspeli da sasvim iznenade partizane. Tu se desio izuzetan slučaj, da su partizanski i nemački puškomitraljezac istovremeno otvorili vatru jedan na drugoga i da su oboje na mestu poginuli. Jedinice, koje su preko dana napadale Poljane, u toku noći vratile su se u rejon Bukovog i Valterskog Vrha. Sledećeg dana nije se ništa desilo. Partizani su čistili oružje i postavili zasede radi obezbeđenja.

Dana 27. decembra Nemci su napali naš bataljon sa svih strana. Borba je trajala do kasno u noć, kada su Nemci bili prinuđeni da se povuku. Umesto da unište bataljon, kao što su nameravali, pretrpeli su teže gubitke. U toj borbi je već ranije pomenuti berberin iz Kranja pogodio dogled jednog Nemca, koji je posmatrao tok borbe. (Dogled je kasnije pronađen i čini mi se da se nalazi u nekom muzeju.) I mi smo imali gubitaka. Poimenice, sećam se jedino Milana Šubića iz Hotavlja, koji je poginuo u blizini kuće seljaka Skobla, te smo ga pre odlaska zajedno sa ostalima sahranili. Dan posle borbe su seljak Jakopec sa Valtrskog Vrha i njegov sluga, Janez Šubic, rano ujutru sahranili jednog partizana koji nije pronađen dan ranije, a našli su i jednu pušku koju su odneli kući. Nemci su, pri pretresu kuće, pronašli ovu pušku i na licu mesta streljali gazdu i slugu.

Bataljon je po završenoj borbi u toku noći krenuo dalje. Oko ponoći prešli smo drum u Poljanskoj dolini, u blizini gostionice Dolinar u Zmincu. Pri kraju noći stigli smo u jedno selo i tu ostali do sledeće noći. Baš nekako u to vreme stiglo je kod nas više žena, najviše iz Javorja, koje su doznale gde se nalazi bataljon i nastojale da odvuku kućama svoje muževe, sinove ili braću. Komandant Gregorčič je još toga dana naveče, pre nego što je produžen pokret, izjavio pred strojem celog bataljona da razrešava zakletve svakoga i da bez ikakvih posledica može svako ko želi izaći iz stroja, predati oružje i poći svojoj kući. Takođe je podvukao da se ti drugovi mogu kasnije uklju-

čiti u redove boraca. Niko se ovom nije odazvao, pa je bataljon produžio pokret i ujutro 30. decembra stigao na Mohor.[12]

Tridesetog decembra ostali smo na Mohoru i toga dana ništa se naročito nije dogdilo. Naveče je jedna grupa otišla u zasedu na drum u Selškoj dolini, ali se ništa ni kod nje nije desilo. Bataljon, a kasnije i grupa iz zasede, produžili su pokret i 31. decembra ujutro stigli u Dražgoše. Nastanili smo se u bivšem Sokolskom i Prosvetnom domu, kao i u školi. Još istog dana naveče i do podne 1. januara 1942. održani su sastanci sa stanovništvom Dražgoša. Govorio je Stane Žagar i objašnjavao stanovnicima i borcima značaj i ciljeve partizanske borbe. Sve je to propratio brojkama koliko Nemaca svakog dana pogine na frontovima. Prema njegovim računima rat bi trebalo da se završi najkasnije za šest meseci i to radi toga jer Hitler neće imati vojnika. Svako ko je poznavao nemačku ratnu mašinu ovu je tvrdnju primio sa dosta pesimizma. U Dražgošama smo zatim ostali od 9—11. januara 1942.

Tako smo završili ustaničku 1941. godinu u ovom delu Gorenjske.

Tine RIHTARIČ

---

[12] Prilikom napada na Poljane mobilisanih i dobrovoljaca u bataljonu bilo je oko 500, a početkom boja kod Dražgoša još samo nešto više od 200; svi ostali do tog vremena su napustili bataljon, neki čak sa oružjem. Neki od njih su se, kao tobože »zavedeni«, sami javili Nemcima, koji su jedan deo uskoro streljali, deo bacili u zatvore, a nešto malo pustili kućama. Uskoro zatim Nemci su izdali oglas da se vrate i oni koji se još sakrivaju, jer se nikom ništa nažao neće učiniti. I zaista, nekolicina je nasela tom oglasu, pa je uskoro zatim sazvan sastanak u poljanskoj školi, gde je došao dobar deo onih koji su se vratili kućama. Nemci su ih ubedili da su bili zavedeni od bandita, ali sada kad su se opametili, treba da idu kućama i da produže posao. Takođe su im poručili da utiču na one koji se još sakrivaju, jer neće biti kažnjeni ako se vrate kućama. Ovaj je trik uspeo. Negde u februaru sazvan je drugi sličan sastanak u poljanskoj školi, na koji su ponovo gotovo svi došli. Nemci su tada opkolili školu, pokupili sve ljude i kamionima ih odvezli u Šentvid, a odavde u koncentracioni logor u Insbruk, u Tirolu.

BEZ OBZIRA NA ISHOD, USTANAK JE JEDINI IZLAZ*

Neposredno pred rat u partijskoj organizaciji sela Donji Hrastovac, u Trokutu,[1] bilo je 11 članova i 3 kandidata — seljaka, đaka i studenata iz tog sela i Sunje. Ovo je, verovatno, bila jedina seoska partijska organizacija na ovom terenu. Neposredno je bila vezana za Okružni komitet KPH u Sisku. Postojala je i organizacija SKOJ-a sa 4 člana, a u pojedinim selima bilo je 10 simpatizerskih grupa. Ova partijska organizacija bila je jedina organizovana snaga na ovom terenu na koju su se KP u pripremi i sprovođenju ustanka mogla osloniti, a svoju aktivnost razvijala je i u selima Vedro Polje, Gornji Hrastovac, Meminska, Pobrđani, Jasenovčani, Šaš, Slovinci i drugima. Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata organizacija je pripremi!a dve grupe omladinaca za odlazak u dobrovoljce, ali je brza kapitulacija sprečila njihov odlazak.

U junu 1941. Josip Kraš, član CK KPH i Marijan Cvetković, organizacioni sekretar OK KPH Sisak, održali su u jednoj šumi kraj Sunje sastanak sa Simom Dragićem,[2] sekretarom partijske organizacije sela Svinice i članom OK, Milanom Mihailovićem Mićom, sekretarom naše organizacije i s još jednim članom KP iz Sunje. Na sastanku su razmotrene mogućnosti za izvršenje direktive CK o pripremama za oružani ustanak i o za-

---

* Svi događaji pomenuti u ovom napisu su lična sećanja autora, koji se koristio podacima iz hronologije za kotar Sunju (iz 1941. godine), koju su izradili preživeli prvoborci, učesnici događaja: Đuro Sekulić, Milutin Omazić, Joco Mihailović, Miloš Domjanić Naguljnov, Dragan Ercegovac, Nikola Košutić i autor.

[1] Trokut je partizanski naziv za severoistočni deo Banije, koji obuhvata teritoriju između Save i Une istočno od železničke pruge Sunja — Kostajnica, sa oko tridesetak srpskih (u unutrašnjosti) i hrvatskih sela (na periferiji ove prostorije), s većim naseljima; Sunja, Hrvatska Kostajnica i Hrvatska Dubica. Ukupno oko 163 km²).

[2] Umro od tifusa 1943; proglašen za narodnog heroja.

dacima organizacija i članova KP u vezi s tim. Ove zadatke uskoro nam je preneo sekretar organizacije, podvlačeći potrebu da se prikuplja oružje, povezuje s drugovima u Sunji, Hrvatskoj Kostajnici i selu Bobovcu (gde je takođe postojala partijska organizacija), kao i da se radi na jačanju partijske organizacije. Sprovodeći ove zadatke, do jula je već stvorena snaga od 40 aktivista (12 članova i 3 kandidata iz partijske organizacije Donjeg Hrastovca, 8 skojevaca i 17 simpatizera), koji rade na sprovođenju zadataka vezanih za pripremu ustanka. Veliku teškoću predstavljalo je pasivno držanje partijaca iz Sunje (koji su zbog toga otpali iz naše partijske organizacije — sem Miloša Podrića, koga su nešto kasnije ustaše uhapsile i u avgustu streljale), Hrvatske Kostajnice i Bobovca, kao i iz sela Lonje (na levoj obali Save, gde je pre rata postojala jaka partijska organizacija), s kojima smo takođe nastojali da se povežemo, tako da nismo uspeli u nastojanjima da na širem području povežemo i uskladimo rad na pripremama za ustanak.

U noći 24. juna održan je sastanak organizacije povodom napada Nemačke na SSSR. Prisustvovali su svi članovi.[3] Doneta je odluka da se odmah, u duhu ranijih odluka i proglasa CK o dizanju na ustanak, otpočne sa sabotažama i diverzijama, da se mobiliše ljudstvo iz Donjeg i Gornjeg Hrastovca i razruši pruga Sunja — Kostajnica. No, akcija nije izvršena kako je zamišljena — Stevo Baždar, kovač, iskovao je »papuče« koje su te noći pričvršćene na šine, ali nisu bile od dovoljno čvrstog materijala, pa voz nije iskočio iz šina. Sledeće noći Milutin Omazić i ja pripucali smo iz vojničke puške na železničku stanicu u selu, gde se nalazila domobranska posada (ovo je bila naša reakcija zbog neuspele diverzije na pruzi). Ove akcije bile su odraz našeg neiskustva. Oružja smo imali veoma malo: 2 vojničke i nekoliko civilnih pušaka, 2 pištolja i 1 bombu. Na sastanku organizacije, koji smo održali odmah nakon navedenih akcija, konstatovali smo da smo propustili dva meseca kad se do oružja moglo lakše da dođe i da je potrebno da odmah preduzmemo mere da se taj propust nekako nadoknadi. Zaključili smo da prikupimo podatke ko poseduje oružje koje još nije predato ustašama, da nastojimo da to oružje dobijemo, a po potrebi i da ga silom uzmemo. No, i ova nam akcija nije uspela — zakasnili smo, jer su ustaše oružje već prikupile. Tako se situacija u ovom

---

[3] Milan Mihailović Mićo (sekretar), Žarko i Branko Mihailović (oba studenti, poginuli 1943), Pero Sekulić i Milan Božić Pirmal (zemljoradnici, poginuli 1943), Miloš Domazet (zemljoradnik, poginuo 1943), Čedo Gašparević (đak, poginuo 1942), Joco Mihailović, Đuro Sekulić, Milutin Omazić (zemljoradnici), Nikola Sužnjević (radnik) i Milan Knežević (đak).

pogledu za nas nije popravila. Nastojali smo da to nadoknadimo pojačanim političkim radom u narodu, da ulivamo veru u nepobedivost Sovjetskog Saveza i Crvene armije, da raskrinkavamo fašiste i ustašku vlast, da prikupljamo podatke o neprijateljskim posadama i naoružanju, da pripremamo narod na ustanak koji će buknuti u celoj zemlji. S oduševljenjem, puni mladalačkog zanosa i neograničene vere u KPJ, govorili smo međusobno kako ćemo, kad bukne revolucija, osvojiti Suniu, Kostajnicu, Kostajnički Majur i Stazu i kako ćemo uspostaviti našu sovjetsku vlast.

Na pomenutom sastanku usvojili smo zaključak da je neuspela diverzija na voz bila rezultat nedovoljno organizovane i proučene akcije, te da je nužno da formiramo gerilske grupe. Njihov prvi zadatak bio bi da se obuče u rukovanju oružjem, a da za izvođenje te obuke treba pridobiti Stevu Menićanina Razumeša, podoficira bivše vojske. Orijentisali smo se i na proširenje broja aktivista iz Donjeg i Gornjeg Hrastovca, kao i na pridobijanje što većeg broja ljudi. Pravilno smo zaključili da su naša uporišta srpska sela, jer su teror ustaša nad srpskim življem, hapšenja i pljačka uzimali maha, uz istovremeno potenciranje šovinizma. Istina, preko ustaškog tabornika Krznarića nastojalo se da se među srpsko stanovništvo unese pomirljivost, da se nagovori na poslušnost, da se podvrgne pokrštavanju, da se mladići dobrovoljno javljaju u domobrane i da se kao dokaz lojalnosti vlastima dobrovoljno daruje deo poseda; sve je to bilo propraćeno propagandom o uspesima na istočnom frontu, nepobedivosti fašističkih armija, skorom slomu SSSR-a i slično.

No, i pored ustaških pretnji većina srpskog stanovništva nije se odazvala pozivu za pokrštavanje, nije bilo dobrovoljaca za domobranstvo, ugledniji seljaci demonstrativno su odbili da »poklone« deo imanja ustašama. Kao reakcija usledilo je pojačano hapšenje i pljačka viđenijih ljudi, pretnje da će svi biti oterani u logore, da će biti dovedene hercegovačke ustaše da »urazume ljude« (oni su kasnije i došli i počinili niz zločina). Ovaj otpor ustašama bio je rezultat rada partijske organizacije i njenog uticaja, pa su ustaše nastojale da taj uticaj oslabe stvarajući spregu svojih političkih eksponenata, HSS-ovaca na čelu sa Krznarićem, sa lokalnim političarima, Srbima, pripadnicima građanskih partija, radi zajedničke borbe protiv KP, kao jedine mogućnosti za »spasavanje« srpskog stanovništva. Ova sprega pokazala se i 1941. i kasnije kao ozbiljan politički problem za rad i uticaj partijske organizacije. Naša organizacija je pokušala da se tome suprotstavi: bezuspešno je tražila kontakt sa grupom HSS-ovaca iz Sunje i Staze, a kao aktiviste pridobila

je nekoliko istaknutih Srba, pripadnika bivših građanskih partija.[4]

Odluku o dizanju na ustanak naša partijska organizacija donela je na sastanku 27. jula. Sastanak je održan u Donjem Hrastovcu, noću, u vinogradu ispod kuće Đure Sekulića. U ovo vreme situacija je u organizacionom pogledu bila ovakva.

Organizovano se radilo sa selima: Donjim i Gornjim Hrastovcem, Meminskom, Rausovcem, Utolicom, Pobrđanima, Čapljanima, Jasenovčanima, Papićima, Kostrešima, Slovincima i Šašom. Postojale su veze s manjim grupama simpatizera i pojedincima u hrvatskim selima Bobovcu, Novoselcima, Vedrom Polju i Mračaju. Neka sela su pod uticajem ustanka na Kozari (Živaja, Slabinja, Cerovljani) i iz njih (kao i pojedinačno iz Hrvatske Dubice) 30 boraca odlazi 1941. na Kozaru. Našu organizacija u Donjem Hrastovcu sada broji 16 članova i 5 kandidata (postoje i dve grupe SKOJ-a sa 24 člana), u Pobrđanima organizacija broji 4 člana KP (sekretar Milan Nožinić Rus[5]) i 5 skojevaca, a u Meminskoj (sekretar Simo Ratković) 3 člana, 1 kandidat KP i 10 članova SKOJ-a. Osim organizacija u navedenim selima postojale su i jake simpatizerske grupe, sa oko 85 ljudi i žena. Od tih grupa su od oktobra do kraja 1941. formirane partijske i skojevske organizacije u selima Gornji Hrastovac, Papići, Čapljani i Slovenci.

Na ovom sastanku, koji je održan na inicijativu OK Sisak (posle užeg sastanka između sekretara naše organizacije, člana OK KPH Sisak Sime Dragića i Uroša Krunića, sekretara Kotarskog komiteta KPH Petrinja) zbog situacije u ostalim delovima Banije i dolaska sisačke partizanske grupe (Brezovački odred) u šumu Šamaricu, centar ustanika Banije, upoznati smo s odlukom OK da se imamo čvršće povezati i potčiniti rukovodstvu ustanka na Kalinama (Šamarica). Ovom prilikom kritikovane su naše nedovoljne pripreme za ustanak i nepovezanost s ustaničkim snagama i rukovodstvom u Šamarici.

Sastanak je trajao celu noć do pred zoru. Ponovo je pročitan Proglas CK KPJ, preneta direktiva višeg partijskog rukovodstva, iznesena politička situacija i naš plan ustanka. U diskusiji o političkoj situaciji bilo je preuveličavanja uspeha ustanika, o Srbiji se govorilo da naši tamo imaju silno naoružanje, avijaciju, topove i tenkove. Ove legende i za nas komuniste i za narod, bile su moralna hrana u tim teškim danima 1941. godine. Optimizam je preovladao i u pogledu brzog okončanja

---

[4] Među njima su bili: Jovan Vrlinić, Luka Božić i Milan Kovačević (pripadnici JRZ), Nikola Boljanić i Stevo Smiljanić (pripadnici SDS).

[5] Umro od tifusa u IV neprijateljskoj ofanzivi kao zamenik političkog komesara bataljona u Sedmoj banijskoj udarnoj diviziji.

rata. U oceni situacije u okolnim selima sekretar naše organizacije je možda jedini među nama uočio i shvatio značaj reči koje su se čule iz naroda: »Bez obzira na ishod, ustanak je jedini izlaz«. On je konstatovao da smo kao komunisti uspeli da stvorimo poverenje kod naroda, za razliku od pre dva meseca kada je bilo nerazumevanja naših političkih akcija. Na pitanja: »Šta se može protiv nemačke sile? Države su bile i prolazile pa će se i ova podneti«, teško je bilo uvek naći odgovor. Ali prva iskustva sa NDH bila su krvava i samim tim došao je kraj iluzijama.

Razrađujući plan za ustanak preovladavalo je mišljenje da to treba da bude jednovremeni opšti juriš na opštine, posle čega treba odmah uspostaviti našu vlast. Za ovo bi trebalo prethodno formirati oružane gerilske grupe i izraditi detaljan plan.

Neko je predložio, pominjući iskustvo iz juna meseca, da se ide na manje oružane akcije zajedno sa drugovima iz sela Svinice, s obzirom da se raspolaže sa malo oružja (3 vojničke puške, 3 pištolja, 3 ručne bombe i 10 civilnih pušaka), no ovo nije usvojeno. Najviše se diskutovalo o formiranju gerilskih grupa, o naoružanju, o objektima napada i o uspostavljanju naše, sovjetske vlasti. Doneti su sledeći zaključci o formiranju gerilskih grupa i njihovim prvim zadacima:

prva gerilska grupa (drugovi iz Donjeg Hrastovca) koristeći se vezama u Sunji izvršiće napad na tamošnju opštinu. Predloženo je da u ovoj akciji učestvuju i drugovi iz sela Svinice i Graduse; druga gerilska grupa (drugovi iz sela Meminske i Gornjeg Hrastovca) izvršiće napad na opštinu Kostajnički Majur; treća gerilska grupa (drugovi iz sela Pobrđana, Čapljana, Šaša, Jasenovčana, Papića i Slovinaca) izvršiće napad na opštinu u selu Stazi.

Gerilske grupe su sačinjavali organizovani drugovi i simpatizeri, a preporučeno je da ih treba proširiti sa odvažnim i poverljivim ljudima, prvenstveno s onima koji imaju oružje. Nisu imenovani komandiri, ali je za svaku grupu bio zadužen po jedan drug, odgovoran za pripremu i izvršenje akcije (za prvu naš sekretar Mićo, za drugu Matija Damjanić[6], simpatizer i za treću Miloš Nožinić Rus). Naknadno je odlučeno da se u prvu gerilsku grupu uključi i Stevo Menićanin Razumeš, jer je ova grupa za sve predstavljala neku vrstu komande i štaba.

Zaključeno je da će se naknadno doneti definitivna odluka o izvršenju planiranih akcija, orijentirno predviđenih za avgust, a opšti znak za ustanak daće se zvonjavom crkvenih zvona i pucnjavom topova — mužara.

---

[6] Pozadinski radnik i narodni odbornik, poginuo 1943.

Rukovodilac treće gerilske grupe zadužen je da stupi u vezu sa opštinskim stražarom Badžak Tomom u selu Stazi, koji je smatran našim čovekom, da izvidi sa njim mogućnost da se, u pogodnom momentu, pre početka akcije, izvuče oružje i municija iz opštinske zgrade.

Partijski sekretar je izneo da se doznalo da ima pojedinaca koji razmišljaju o bežanju u Srbiju. Po tome je zauzet odlučan stav da je nama, kao komunistima, mesto među svojim narodom i da ovde treba da vodimo borbu.

Posebno je naglašeno da je naš rad ilegalan, a naše odluke i planove treba smatrati najvećom tajnom. Dato je upozorenje da se ljudi čuvaju i da ne dozvole da budu uhapšeni od neprijatelja. Partijski sekretar lično je zadužen za organizovanje naše tajne službe.

Dan posle održanog partijskog sastanka, 28. jula, usledila su iznenada masovna hapšenja srpskog stanovništva, a 29. i 30. jula izvršen je i ustaški masakr u Bajić-jamama kod Hrvatske Kostajnice, gde je na jeziv način pobijeno 280 lica. Uoči ovog pokolja nesretnim sticajem okolnosti uhvaćen je na izvršenju partijskog zadatka naš sekretar Mićo, koji je posle groznog mučenja, gde se herojski držao, zajedno sa svojom majkom streljan 2. avgusta u Sunji.

Odmah posle njegovog hvatanja održan je sastanak partijske organizacije, na kome je odlučeno da se izvrši akcija i on oslobodi iz zatvora. Izrađen je detaljan plan akcije, čije uspešno izvršenje je zavisilo od naših veza u Sunji, koje su u poslednji čas otkazale i akcija nije izvršena. Na sastanku je odlučeno da svi aktivisti pređu u ilegalnost, a da se narod nagovori da se sklanja i krije po šumama. Za partijskog sekretara izabran je Đuro Sekulić.

Događaji 29. i 30. jula, posebno ubistvo sekretara, ozbiljno su uticali na rad i odlučnost organizacije u sprovođenju odluke za podizanje ustanka, tačnije za izvođenje prvih oružanih akcija.

U avgustu je održan sastanak na brdu iznad Gornjeg Hrastovca, na kojem je osnovan »sovjet«, koji su sačinjavali po jedan predstavnik iz svakog sela u kojem je bio obezbeđen uticaj, a za predsednika je izabran Joco Mihailović. »Sovjet« je teritorijalno trebalo da obuhvati bivše opštine: Sunju, Stazu, Crkveni Bok, Bobovac i Kostajnički Majur. Ovo je trebalo da bude klica buduće narodne vlasti. Pred ovu našu vlast postavljeno je nekoliko zadataka: vršenje sabotaža u vršidbi, sakrivanje, prikupljanje i otpremanje žita u logor na Kalinama (u septembru su otpremljene veće količine žita), raskrinkavanje

ustaške vlasti i tabornika (koji se izdaje za zaštitnika Srba), kao i prikupljanje oružja i vojničke odeće.

Politički zadaci su sprovođeni, ali mi još nismo imali jasan i odlučan stav u pitanju izvođenja oružanih akcija. Ovde nas je kočio i pogrešan stav zauzet na partijskom sastanku 27. jula da treba izvesti širu oružanu akciju i istovremeno zauzeti nekoliko opština. Tek u septembru zauzet je pravilan stav da treba ići na manje oružane akcije, pa je predloženo drugovima iz partijskog rukovodstva u Petrinji (Simi Dragiću i Nikoli Biokoviću iz Svinice i Urošu Kruniću iz Graduse) da se zajedničkim snagama izvrši prva oružana akcija. Tako je došlo do formiranja gerilskog odreda na terenu Trokuta, koji ulazi u sastav partizanskog odreda »Kaline«.

Odred je formiran krajem septembra kod Donjeg Hrastovca u šumi Stojana Rudića. Iz partizanskog odreda Kaline prisustvovali su Vlado Janić Capo, sekretar OK KPH Sisak, Dušan Dukić i tri nepoznata partizana. Capo je održao govor, posle čega je 26 boraca položilo zakletvu. Za komandira i politkomesara izabrani su Pero Sekulić i Žarko Mihailović. Odred je imao od oružja: 3 vojničke i 10 civilnih pušaka, 3 pištolja i 3 ručne bombe.

Prisustvo Cape, Hrvata, zatim saznanje da je na Kaline došla naoružana sisačka grupa sastavljena od Hrvata, bilo je veliko ohrabrenje za sve prisutne. Sisačka grupa odigrala je naročito značajnu ulogu u stvaranju bratstva i jedinstva na Baniji.

Prilikom formiranja odreda dat je zadatak Milutinu Omaziću da formira desetinu u Pobrđanima, a Stevanu Menićaninu i meni da preko Dragana Ercegovca formiramo desetinu u selu Papići, što je i izvršeno nekoliko dana kasnije. Za komandire desetina izabrani su Miloš Nožinić Rus i Ljuban Očigrija.[7] Ovim se odred povećao na 42 borca.

Iste noći, posle zakletve, odred je porušio železničku prugu ispod Donjeg Hrastovca. Početkom oktobra ponovo je rušena pruga i postavljene su dve zasede koje nisu uspele (hteli smo da likvidiramo ustaške tabornike Krznarića i Šestanovića).

U oktobru je OK doneo odluku da se formira rejonski komitet u Svinici, jer je na terenu Trokuta već postojalo više partijskih organizacija vezanih za OK Sisak. No, zbog nekih pogrešnih gledanja partijskih rukovodilaca po selima do toga nije odmah došlo. Zbog toga je u našoj partijskoj organizaciji održan sastanak (sastanku je prisustvovao i Čipor Jandra[8] član OK), na kojem je za sekretara izabran Žarko Mihailović. Ovaj sastanak

[7] Poginuo 1943. u V neprijateljskoj ofanzivi.

[8] Poginuo 1942.

obezbedio je disciplinu u potčinjavanju rukovodstvu na Kalinama, što je i u organizacionom pogledu ostvareno na partijskom savetovanju održanom u novembru u selu Svinici, kad je formiran Rejonski komitet u koji su ušle partijske organizacije sa terena Trokuta.

U novembru formirani su prvi ilegalni NOO u selima: Donji Hrastovac (dva), Gornji Hrastovac, Pobrđani, Jasenovčani i Meminska, a u decembru formirani su u još četiri sela. Formiraju se i organizacije žena i omladine.

U novembru 1941. od partizanskih snaga na Baniji formiran je Partizanski odred Banije, u čiji sastav ulazi odred Kaline kao 3. četa. Po odluci rukovodstva, iz sastava našeg odreda odlazi jedna desetina (15 boraca sa oružjem) u sastav 3. kalinske čete i u novembru učestvuje u napadu na žandarme kod sela Komogovine (ubijena 2, ranjena 2 i zarobljena 4 žandarma, zaplenjeno 6 karabina), a u decembru u napadu na posadu železničke stanice Gornji Hrastovac (zarobljena desetina domobrana s oružjem). Akciju na železničku stanicu pripremila je i prikupila podatke o neprijatelju naša partijska organizacija.

U decembru još dve grupe boraca odlaze u PO Banije (broj boraca iz Trokuta time se povećao na 60), čime je prestao da postoji Gerilski odred na terenu Trokuta. Tako su završene akcije u 1941. godini, da bi tek početkom 1942. uzele pun zamah i dale rezultate rada sprovedenog u prvoj godini ustanka.

Broju boraca treba dodati i oko 80 aktivista, političkih radnika i kurira, koji su hrabro izvršavali zadatke u teškim uslovima ilegalnosti (prikupljali hranu i zimsku odeću za partizane, održavali kurirske veze sa Kozarom, Moslavinom i Slavonijom, prikupljali podatke o neprijatelju i sl.).

Veliki uspeh u radu partijskih organizacija u Trokutu u punoj meri je došao do izraza tek 1942. godine, naročito u mobilizaciji ljudstva za partizanske jedinice Banije, kada je otišlo toliko boraca da svi, usled nedostatka oružja, nisu mogli biti primljeni u borbene jedinice. To je bilo veoma značajno, s obzirom na vojnički značaj ovog dela Banije, stešnjenog između dveju velikih reka i važnih komunikacija. Za partizanske snage ovaj teren je značio važnu vezu sa Moslavinom, Slavonijom i Kozarom, a za neprijatelja kao važna komunikacijska raskrsnica i baza za ofanzive protiv naših snaga u Baniji i Bosanskoj krajini. Trokut je, kako 1941. tako i tokom celog rata, ostao neprekidno partizanski.

Milan KNEŽEVIĆ

RAD SKOJ-a U BOSANSKOM PETROVCU

AKTIVNOST SKOJA U PREDRATNOM PERIODU I U PRIPREMI USTANKA*

U toku 1940. godine Komunistička partija je u gradu i u selima oko Bosanskog Petrovca organizovala vaspitne omladinske grupe, koje su posle kraćeg vaspitnog staža i prorade minimuma napredne literature, prerastale u skojevske grupe. Tako je formirano više skojevskih aktiva u Bosanskom Petrovcu, i u selima: Drinić, Bukovača, Vedro Polje, Krnjeuša, Bjelaj, Medeno Polje i Revenik, dok su u nekoliko drugih sela pojedinačno, ali organizovano, radili napredni omladinci — članovi Skoja. Ti omladinci su bili povezani s vaspitnim grupama susednih sela ili su radili neposredno pod rukovodstvom partijskih ćelija i pojedinih članova KP. Njihov broj se naročito povećao u prvoj polovini 1941. godine, kada su, posle kapitulacije jugoslovenske vojske, mnogi skojevci i napredni omladinci radnici, đaci i šegrti iz raznih gradova u zemlji došli u svoj rodni kraj i učestvovali u pripremi ustanka.

Naporedo sa osnivanjem skojevskih aktiva Partija je i legalno organizovala rad sa omladinom. Tako je, na primer, u Bosanskom Petrovcu bilo osnovano sportsko društvo »Mladost«, a u Driniću, Koluniću, Krnjeuši i Medenom Polju fudbalski klubovi, kojima su rukovodili napredni omladinci. U toku 1939. i 1940. godine osnovane su i čitaonice u Driniću, Medenom Polju, Krnjeuši, Bukovači i Reveniku, koje su bile povezane sa naprednim radničkim institucijama u Banjoj Luci, od kojih su i dobijale literaturu. U Reveniku je na inicijativu Đure Dukića i skojevskog aktiva, u okviru čitaonice osnovan i analfabetski tečaj koji su masovno posećivali omladinci i stariji ljudi. Vlasti su, međutim, na razne načine pokušavale da onemoguće rad tih

---

* U toku NOR regrutovano je u bosanskopetrovačkom srezu 6987 partizana pretežno iz redova omladine. Skoro svaki treći partizan je poginuo u ratu. Većina od dvadeset dvojice narodnih heroja iz tog kraja bili su omladinci — članovi Komunističke partije i Skoja.

čitaonica. Žandarmerijske patrole su, na primer, češće posećivale reveničku čitaonicu, a omladincima koji su radili kod »Šipada« poslodavci su stavljali do znanja da mogu ostati bez posla ako budu zalazili u tu čitaonicu. Bilo je i kolebanja. Ljudi se nisu toliko plašili žandarmerijskih pretnji koliko mogućnosti da izgube posao. Pa ipak, čitaonica je uspela da masovno okuplja i omladinu i starije ljude. Osim toga u rukovodstva nekih sokolskih družina birani su i članovi Skoja itd.

Pionirski rad na stvaranju skojevske organizacije, kao i organizacije Komunističke partije, u selima su obavili napredni studenti komunisti sa Beogradskog i drugih univerziteta, radnici i đaci. Naime, Ilija Došen je 1939. godine, u svojstvu poverenika PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, počeo na tom području da priprema stvaranje prvih ćelija KP i prvih skojevskih organizacija. Sa Došenom su na tom poslu sarađivali: Ratko Kreco, Zdravko Čelar, Bogdan Kapelan, Đuro Dukić, Miloš Kecman Vojsko, Jovo Kecman Šuco, Radivoj Rodić, Milan Ćup, i dr. Činjenica da su oni u tom radu osobitu pažnju posvećivali omladini bila je od velikog značaja ne samo za masovnost i čvrstinu skojevske organizacije nego i za raspoloženje omladine u ustanku 1941. godine.

U pripremi ustanka skojevci i omladinci su disciplinovano izvršavali zadatke koje je postavljala pred njih partijska organizacija: sklanjali su oružje i municiju ne plašeći se pretnji okupatora; bojkotovali pozive ustaške vlasti za kuluk i regrutaciju; brinuli se o smeštaju grupa proteranih Slovenaca i Jevreja, starijih ljudi, žena i dece koji su stizali u sela oko Petrovca.

Ustaše su tih dana počele sa represalijama prema srpskom stanovništvu. Mnogi ljudi su bili pobijeni. Komunisti i simpatizeri su iz grada izašli u sela i u šumu, sem onih koji su ostali da rade u ilegalnim uslovima. Seljaci, naročito oni iz prigradskih sela, pojedinačno, a kasnije i masovno, takođe su odlazili u šumu, evakuisali najvredniju imovinu i tamo izgrađivali »bajte« za porodice. Članovi Partije i skojevci su aktivno radili na iseljavanju stanovništva i na organizovanju zbegova.

Paralelno sa merama za zaštitu stanovništva od ustaškog terora, po zadatku Partije, prikupljalo se oružje i ljudstvo za odrede i vršene druge političke i organizacione pripreme za ustanak.

Početkom jula došli su u Bosanski Petrovac Osman Karabegović i Josip Mažar Šoša i na sastanku partijskih aktivista u selu Rašinovcu preneli direktive o neposrednim pripremama za ustanak i početak oružanih borbi. Neposredno iza toga u selu Kapljuku osnovan je Sreski komitet KPJ i štab odreda za Bo-

sanski Petrovac. Sreski komitet Skoja tom prilikom nije bio formiran, već je u komitetu Partije Radivoj Rodić bio imenovan za rukovodioca Skoja i zadužen za rad sa omladinom u srezu. On je, u isto vreme bio i vojni poverenik za Krnjeušu. Rodić je neumorno radio i na jednom i na drugom zadatku sve do svoje smrti, do januara 1942. godine, kada je u borbi sa ustašama u selu Agićima herojski poginuo.

FORMIRANJE GERILSKIH ODREDA

Gerilski odredi u petrovačkom srezu su 27. i 28. jula imali svoje prve oružane akcije. Odredi su na prvi glas o borbama za oslobođenje Drvara i Oštrelja reagovali samoinicijativno. Tih dana su u borbu stupili sledeći gerilski odredi[1] i grupe: »Osječenica« u Koluniću, odredi u Driniću, Bukovači i Vedrom Polju, koji su se ubrzo spojili u jedan gerilski odred; odred u Bravskom Vagancu, oružani odred na Bravskom, oružane grupe boraca iz Smoljana, Rašinovca, Suvaje i Vođenice, koje su se ubrzo spojile u jedan gerilski odred pod komandom Zdravka Čelara; Krnjeuški gerilski odred; gerilski odred u Medenom Polju, koji je kasnije ojačan jednom desetinom boraca iz Drvara i delovima odreda »Osječenica«, kada je ovaj (u avgustu) reorganizovan. Boračko jezgro i rukovodstvo tih odreda činili su članovi KPJ i Skoja.

Na inicijativu članova Partije formirani su još neki odredi i oružane grupe u kojima, u početku, nije bilo partijskih ni skojevskih organizacija. To su bili: Vrtočki gerilski odred u selu Vrtoču; gerilski odred na područjima Stjenjana, Čovke, Prkosa i Rajinovaca; odred na Oraškom brdu; oružana grupa na Malim Sjenjanima itd. Odredi su već tada brojali nekoliko stotina boraca sa oko 150 različnih pušaka i jednim puškomitraljezom. Oni su svojim akcijama, za nekoliko sledećih dana, oslobodili teritoriju celog sreza sem samog Petrovca, u kojem su ustaše stalno pojačavale svoj garnizon. Polovinom avgusta gerilski odredi su reorganizovani. Pojedine grupe su kao vodovi ušli u sastav jačih odreda, koji su opet ušli u sastav Prvog bataljona »Sloboda« sa štabom u Oštrelju.

Osim tih odreda, u muslimanskom selu Bjelaju nekoliko članova skojevske grupe uključili su se u seosku stražu i primili

---

[1] Naredbom štaba bataljona »Sloboda« od 9. septembra 1941. godine uveden je naziv »Partizanski odredi« umesto dotadašnjeg »Gerilski odredi«. Istom naredbom je uveden i naziv »politički komesar« za političkog rukovodioca u odredu umesto ranijeg »politički sekretar«. Kasnije, u oktobru, formirane su u okviru bataljona i odreda na širem teritorijalnom području partizanske čete kao pokretljive jedinice.

oružje od ustaške vlasti, s namerom da u jednom trenutku stupe u akciju, razoružaju stražu i pređu u partizane. Oni su kasnije to i učinili, mada su samo delimično uspeli da ostvare svoj plan.

Kao što se i predviđalo, u prvim oružanim akcijama našlo se i više oružja i više boraca nego što je bilo evidentirano uoči ustanka. Odredima je pristupio velik broj mladića bez oružja. Na jednog borca s puškom »puškara«, kako su ga nazivali drugovi bez oružja, dolazilo je po pet do 10 boraca naoružanih starim pištoljima bez municije ili hladnim oružjem. U nekim odredima, tih prvih dana ustanka, puška je bila osnova za njihovu unutarnju organizaciju. Oko jedne puške ili puškomitraljeza formirana je organizaciona jedinica: desetina ili grupa boraca bez oružja. To su bili uglavnom mladići. Oni su želeli da se bore protiv okupatora, pa su oružje zarobljavali i otimali od neprijatelja.

VOJNO I POLITIČKO OBRAZOVANJE MLADI BORCI SU STICALI U PRAKSI

Masovnost ustanka i mladost boračkog sastava iziskivali su obiman organizaciono-politički rad na učvršćenju vojnih jedinica, na objašnjavanju suštine i ciljeva narodnooslobodilačkog rata. Taj posao nije bio ni lak ni jednostavan zbog masovnosti ustanka, opasnosti od stihije, potrebe da se smire i usmere raspoloženja ozlojeđenih seljaka, obuzdaju strasti zaverenićkih i šovinističkih elemenata itd. Značajan deo tih zadataka Partija je poverila Skoju. Zato su skojevske grupe, pre svega, svoju organizaciju i svoju aktivnost morale prilagoditi novim ratnim uslovima.

Polovinom avgusta, u odredima onih sela u kojima su pre rata postojali aktivi Skoja formirane su još i skojevske grupe,[2] dok se u drugim odredima radilo na formiranju aktiva Skoja. Skojevskim aktivima u odredima pripadali su i oni članovi koji su radili u pozadini. Taj organizacioni princip zadržan je do polovine oktobra, kada su odredi reorganizovani u čete koje nisu logorovale samo na svom matičnom području i kada su skojevske grupe proširene i omasovljene kako u vojsci tako i u pozadini.

Jedan od najvažnijih zadataka u odredima je bio učvršćenje boračkih jedinica i savlađivanje osnovnih vojnih znanja. Mnogi mladići su se već u julu i avgustu dočepali puške, bombe,

[2] Naziv »skojevska grupa« iz predratnog perioda je još neko vreme zadržan u ustanku, uporedo sa nazivom »aktiv Skoja« za osnovnu organizaciju Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

mitraljeza iako ih nisu znali upotrebiti, doživeli su prva artiljerijska i avionska bombardovanja, susretali se sa tenkovima — a skoro ništa nisu znali o karakteru i efikasnosti tih oružja. O tome govore mnogobrojni primeri. Omladinac Sveto Srdić je u jednoj akciji došao do puške, pa je s grupom svojih vršnjaka pokušao da odgonetne njene tajne. Metak je iz njihove puške iznenadno opalio. Mladići su pomislili da na njih puca neko iz zasede. Brzo su uhvatili zaklon, zaboravivši pri tom i svoj trofej. Jedno vreme su osluškivali, izvirivali pa kada su videli da oko njih nema nikoga, zaključili su da ih je, možda, iznenadila baš njihova puška. Uzeli su je ponovo i sledećih dana su, uz pomoć iskusnijih drugova, natenane izučili njen sklop i način upotrebe.

Borci 4. gerilskog odreda su sa uspehom nekoliko puta iz zasede napali neprijateljeve kamione na cesti Bihać — Petrovac, koja vijuga preko Hrastovače, Medenog i Bjelaskog Polja, ali susreta sa tenkovima nisu imali sve do septembra 1941. godine. Trećeg septembra, posle uspele akcije gerilskih odreda na neprijateljev logor u Vrtoču, borci 4. odreda su nastavili da gone razbijene satnije i zarobljavaju domobrane. Međutim, tada se od Bosanskog Petrovca čulo zujanje motora, ali borci nisu obraćali pažnju na dubinu i boju zvuka. Napravili su po običaju zasedu bez zaklona uz samu cestu. Očekivali su kamione. Ali kada su se pojavili tenkovi i počeli s lakoćom da gaze žbunje, da zalaze u kamenjar i da sipaju vatru iz mitraljeza — borci su bili veoma iznenađeni. Dvojica su poginula. A mitraljezac Perica Krtinić se povlačio najvećom čistinom i za sobom je povukao i tenkove, zasipajući ih prosto svojim rafalima. Varkao se sa njima oko plastova sena sve dok se teško ranjen nije našao pod gusenicama tenka. Svojim podvigom je omogućio neiskusnim borcima da se izvuku i spasao odred od teških gubitaka. Posle tog iskustva, odred se ubrzano obučavao i pripremao za borbe protiv tenkova.

Vojničko obrazovanje mlađih boraca nije se svodilo samo na upoznavanje strojevog pravila. Ali minimum znanja iz te oblasti se morao steći, tim pre što su neki komandiri odreda u početku potcenjivali vojničku spremnost onih omladinaca koji nisu služili kadrovski rok u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Ponekad im je to služilo i kao povod da zabrane omladincima učešće u težim akcijama. Zbog tih zabrana u 4. gerilskom odredu u Medenom Polju često je dolazilo do žučnih rasprava omladinaca s komandirom odreda.

Međutim, uz učenje osnovnih vojničkih veština sve se više pred mlade borce postavljao zadatak da usvoje i u praksi razviju novi, gerilski način ratovanja. Ta veština se nije sticala prenošenjem pravila stare vojne škole u nove uslove, nego se,

pre svega. sticala u praksi. Tako je Vico Jakšić — skojevac i desetar u 4. gerilskom odredu — u zasedama na neprijateljeve kamione, pune ustaša, postavljao svoj mitraljez iza okuka, iza improviziranih zaklona, ili nasred ceste, a desetinu je raspoređivao na odstojanju za juriš. Možda je on i grešio prema pravilima stare vojne škole, ali je zato njegov prvi rafal obično bio odlučujući za ishod borbe. On bi »zaslepio« ustaše pre nego što bi oni uspeli doći sebi, pre nego što su mogli upotrebiti svoje mitraljeze, postavljene najčešće na vozačkoj kabini. U takvim i sličnim akcijama rađala se u odredima, već u početku ustanka, nova veština u vođenju rata.

Zato su na kraju 1941. u Krnjeuši, i početkom 1942. u Jelašinovcima, bili organizovani kratki vojno-politički i diverzantski kursevi, kojima je rukovodio Mile Ljubičić, u to vreme poznat pod imenom »inženjer Mile«. Slušaoci tih kurseva su birani u skojevskim organizacijama odreda. Pored toga, na sastancima odreda, omladinci i skojevci su aktivno učestvovali i u analiziranju iskustava iz proteklih borbi i stvaranju novih planova za dejstvo, a i skojevske organizacije su na sličan način analizirale vojničke i političke uspehe svake akcije, ukazivale na propuste i zadatke mladih komunista.

RAZVIJANJE BRATSTVA I JEDINSTVA MEĐU OMLADINOM — JEDAN OD GLAVNIH ZADATAKA SKOJA

Ako je politika bratstva i jedinstva u bosanskopetrovačkom srezu i okolini u toku 1941. godine mogla nekome izgledati kao uzaludan posao — komunisti i skojevci ni jednog časa nisu gubili iz vida da samo takva politika može obezbediti razvoj narodnooslobodilačke borbe. To je praktički značilo da, pre svega, treba voditi borbu protiv raspaljenih šovinističkih strasti na jednoj i drugoj strani, borbu za diferenciranje ustaša od muslimanskog i hrvatskog stanovništva i ukazivanje na potrebu jedinstva kao zaloge naše pobede. Ta politika, već u prvim danima ustanka, imala je i svoje prve ispite: prilikom oslobođenja muslimanskog sela Bjelaja i napada na Kulen-Vakuf.

Već 28. jula došli su u Medeno Polje Mahmut Ibrahimpašić[3] i Mahmut Hodžić, članovi skojevske organizacije iz Bjelaja, da se obaveste o početku ustanka i događajima u okolini i to zato što su ustaše pronosile vesti da u okolini Drvara i Petrovca operiše nekoliko stotina četnika i vojnika bivše jugoslovenske vojske. (Treba, međutim, pomenuti da u Bjelaju i u Medenom

---

[3] Mahmut Ibrahimpašić Mašo, narodni heroj, poginuo u borbama za oslobođenje Beograda oktobra 1944. godine.

Polju u to vreme još nisu postojale partijske organizacije, pa su glavnu inicijativu u sprovođenju direktive Partije u podizanju ustanka imale skojevske grupe.) Na sastanku sa njima je napravljen plan za oslobođenje Bjelaja.

Posada u Bjelaju sastojala se od seoske straže, koja je imala četrdesetak pušaka. Među stražarima su bila svega trojica ustaša. Ali u straži su se nalazili i skojevci. Zaključeno je da se iste noći u 24 sata napadne Bjelaj sa izabranom jedinicom boraca iz odreda i grupa iz Medenog Polja, Suvaje, Vođenice i Bjelajskog Vaganca. Skojevci iz Bjelaja bi u isto vreme počeli napad iznutra. Oni će nastojati da oni budu određeni na straže, a ako to i ne uspije, akciju će početi tačno u ponoć. Objasniće prethodno muslimanskim masama karakter ustanka, izolovati ustaše i paralisati otpor straže. Dogovoreno je da se po svaku cenu imaju sprečiti eventualni ispadi šovinističkih elemenata. Skojevci iz Medenog Polja, kao i skojevci iz Bjelaja, želeli su da se ta akcija izvede što bolje i da ona bude početak bratimljenja muslimanskog i srpskog stanovništva.

Iste večeri je zakazan zbor izabranog odreda za napad na Bjelaj, koji je trebalo da se održi u Krivokućama kod Bjelajskog Vaganca. Međutim, vesti o napadu su se brzo pronele i na zborno mesto je došlo nekoliko stotina seljaka naoružanih vilama, roguljama i drugim hladnim oružjem. Zbor je onda iskorišćen da se objasni karakter ustanka i politički značaj napada na Bjelaj. Šovinistički elementi su proneli glas da je po sredi zavera omladinaca iz Bjelaja, da im ne treba verovati itd. — pa je i to na zboru demantovano. Do kasno u noć su komunisti i skojevci objašnjavali uzavreloj masi ciljeve ustanka, politiku bratstva i jedinstva, potrebu razlikovanja ustaša od većine muslimanskog i hrvatskog stanovništva, navodeći pri tom primere pozitivnog držanja bjelajskih muslimana. Bližila se ponoć, kada su komunisti zaključili da bi bilo opasno dozvoliti tako neorganizovanoj masi da ide u akciju na Bjelaj. Krenula je samo izabrana grupa boraca sa 12 pušaka, ali je napad — propao. Šta se dogodilo? Ustaše su nekako otkrile plan napada i omladinci su bili prisiljeni da počnu akciju pre vremena. Ali — bili su savladani. Ibrahimpašić je uspeo da se spase, a drugi su sprovedeni u Bihać i predati sudu.

Hapšenje najizraslijih skojevaca se negativno odrazilo u daljoj aktivnosti, ali se time nije mogao izbrisati uticaj koji je skojevska grupa izvršila među muslimanskom omladinom i stanovništvom u Bjelaju. Bjelajski muslimani su se pasivno odnosili prema NDH i osuđivali ustaške zločine. Pod uticajem NOP, polovinom avgusta, njihova seoska straža je predala oružje gerilskim odredima i omogućila hvatanje ustaša. Tom prili-

kom se nije dogodio ni jedan ispad šovinističkih elemenata, ni bilo kakav incident. Srbi i muslimani su obnovili dobre susedske odnose i još više su se zbližili. Počela je i šira priprema muslimanske omladine za stupanje u gerilske odrede. Bjelaj je postao primer politike bratstva i jedinstva koju je vodio narodnooslobodilački pokret, što je odjeknulo i na neoslobođenoj teritoriji i u domobranskim jedinicama. Primer Bjelaja je uneo još povoljniju klimu u gerilske odrede i u srpska sela na oslobođenoj teritoriji. Međutim, ustašama nije odgovarao takav razvoj događaja u Bjelaju pa su početkom septembra prodrli u selo s ojačanom elitnom bojnom i odveli celokupno stanovništvo na svoju teritoriju. Toj akciji ustaša je prethodila borba na Kulen-Vakufu. Naime, neprijateljev garnizon iz Kulen-Vakufa, pod pritiskom gerilskih odreda iz Bosne i Like, počeo je 6. septembra da se zajedno sa stanovništvom izvlači prema Bihaću. U Čovki su ustaše i domobrani napustili većinu stanovništva i počeli se probijati sami. I dok su odredi vodili borbu protiv ustaških i domobranskih jedinica, neki četnici su zapalili Kulen-Vakuf i pored puta počeli da maltretiraju i ubijaju nevino muslimansko stanovništvo. Ali odlučnom intervencijom Četvrtog odreda i vanrednim zalaganjem članova KP i Skoja to je bilo sprečeno. Tom prilikom zaštićeno je oko 500 žena i dece i dovedeno do Bjelaja, odakle su, posle kraćeg odmora, po svojoj želji produžili za Bosanski Petrovac. Ubijanje civilnog stanovništva od strane pojedinih četnika unelo je nesigurnost kod jednog dela neobaveštenog muslimanskog stanovništva i usporilo proces njegove pozitivne orijentacije prema narodnooslobodilačkom pokretu.

Te četničke zločine je obilno koristila ustaška propaganda pripisujući ih narodnooslobodilačkom pokretu. U gerilskim odredima su se živo komentarisali ti događaji. Ogromna većina boraca je osudila postupke šovinističkih elemenata, a skojevskoj organizaciji su ti događaji još jedanput dali do znanja da borba za bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i muslimana neće biti ni jednostavna ni laka.

BORBA ZA NOV LIK BORCA PARTIZANA

Skojevci su, pored ostalog, aktivno radili na razvijanju kolektivnog duha, drugarskih odnosa, solidarnosti u borbi itd. Žigosane su, takođe, i pojave kukavičluka, egoizma, nedoličnog ponašanja kao i pojave samovoljnog prisvajanja plena.

Poneki vojni starešina koji je u početku bio i četnički orijentisan nije shvatao političke posledice nekih samovoljnih postupaka pojedinaca, pa ih nisu ni osuđivali. Na primer: Mane

Rokvić, komandir 4. odreda, je i sam podsticao samovoljno prisvajanje plena, pa i neke druge negativne pojave. Nastojanja komesara odreda, koji je imao podršku mladih komunista i večine boraca, da iskoreni te pojave, dovodila su ponekad do otvorenih sukoba s komandirom odreda i grupicom konzervativnih i nesvesnih elemenata, koje je ovaj okupljao oko sebe. U odredu još nije bila osnovana partijska organizacija, pa je glavni teret političkog rada, uz komesara nosila skojevska organizacija. Skojevci su samoinicijativno, u dva — tri maha obaveštavali štab bataljona »Sloboda« i štab Drvarske brigade o greškama komandira. U štabu brigade nisu bili pravilno obavešteni o svemu tome, pa su jednom prilikom poručili omladincima da ne treba da se mešaju u komandovanje odredom.

Borcima je, takođe, smetalo i to što su svi uspesi odreda bili vezani samo za ime komandira. List »Gerilac« koji je izlazio u oslobođenom Drvaru ponekad je hvalio komandira Rokvića i njegovo komandovanje, mada je on mnoge inače uspešne akcije samo osluškivao. Međutim, skojevci su bili uporni. Tako je u akciji na Krnjeuši, u noći između 9. i 10. avgusta, učestvovao i 4. gerilski odred. Krnjeuša je oslobođena. Zaplenjeno je oko 120 pušaka, 6 puškomitraljeza, velike količine tekstila, više šivaćih mašina i drugog materijala. Jedan deo tog plena je bio namenjen krojačkoj radionici odreda. Komandir Mane Rokvić je, međutim, deo tog plena prisvojio i poslao ga svojoj kući u Drvar. Revoltirani tim postupkom, omladinci su o svemu izvestili komesara bataljona Iliju Došena, koji je naredio da se taj materijal u Oštrelju ponovo zapleni. Posle toga događaja Mane Rokvić je izgubio poverenje i ugled među borcima. Sledeći mesec dana on je samo prividno bio komandir odreda. Njegov put vodio je u izdaju, koju je i počinio krajem septembra 1941. godine, pri prvom susretu s Talijanima. Stvarni komandir 4. odreda bio je njegov zamenik Dragija Milašinović, koga su borci zbog njegove hrabrosti i humanizma poštovali i voleli.

OMLADINA U POZADINI JE ŽIVELA I RADILA ZA FRONT

Omladina iz pozadine je još u prvim danima ustanka učestvovala u mnogim akcijama odreda i svestrano pomagala borce na frontu. Već je rečeno da su odredi imali svoja oružana jezgra ali i veliki broj mladića koji su se naoružavali u kasnijim akcijama. Žensku seosku omladinu tih dana odredi nisu masovnije primali, i to ne zato što ona nije bila sposobna za borbu, nego zato što je veliki broj sposobnih mladića čekao na red da bude primljen u odred i da dobije pušku. Omladinke su međutim bile mnogo zaposlene u bolnicama i ambulantama odreda, negom

ranjenika, spremanjem i donošenjem hrane za borce. One su i na razne druge načine davale svoj prilog borbi na frontu. Svoje devojačko ruho omladinke su delile borcima i odevale ih, pomagale su narodnim odborima u njihovim zadacima itd. Omladinke su često posle uspelih akcija u špaliru dočekivale borce, nudile ih hranom, mlekom, poklonima itd.

Mnogim borcima će ostati u sećanju kad je prevožena naša prva haubica kalibra 105 mm od Vrtoča preko Medenog Polja i Osječenice do Oštrelja. To je bila prva haubica u našim odredima. Naime, 5. avgusta odredi su napali neprijateljevu kolonu koja se kretala iz Bihaća prema Petrovcu, razbili je i, između ostalog zaplenili i haubicu kalibra 105 mm sa oko 10 sanduka granata. Već 9. avgusta haubica je učestvovala u borbama za Krnjeušu i doprinela da se brzo slomi otpor ustaške posade. Po naređenju štaba bataljona »Sloboda« haubica je zatim prebačena na Oštrelj. Do Medenog Polja vukle su je zaprege, a odatle, uz Osječenicu, uz nagib i do 40°, vukli su je ljudi uz pomoć zaprega. (A već 16. avgusta, iz te haubice postavljene pod Oštreljskim brdom, ispaljeno je nekoliko granata na Petrovac, koje su, u neprijateljevom garnizonu izazvale pravu paniku.) Na putu kroz sela, pa sve do Oštrelja, ta neobična kolona je više ličila na svatovsku povorku nego na borbeno putovanje prve partizanske haubice. Ljudi su tada govorili da njihovo prvo artiljerijsko oruđe putuje kao najbogatija seoska mlada. Haubica je bila okićena mnogobrojnim maramama, peškirima, košuljama i drugim poklonima koje su omladinke namenile njenoj posadi i borcima koji su je zarobili, tako da se ona od tih poklona nije mogla prepoznati. Omladina je svečano ispratila i uz Osječenicu, kroz bespuće, pomagala da se izvuče uz velike uspone, kojima do tada nisu prošla ni jedna kola s točkovima.

Posle takve podrške omladine iz pozadine, borci su udvostručenim snagama odlazili u nove akcije.

PRIVREMENO ZATIŠJE U ORUŽANIM BORBAMA I POVEĆANA POLITIČKA AKTIVNOST SKOJA

Posle neuspelog pokušaja generala Rumlera da — uz pomoć brojnih ustaških i domobranskih jedinica razmeštenih na liniji Bihać — Petrovac — Ključ — prodre na slobodnu teritoriju prema Drvaru, došlo je do sporazuma između Pavelića i Talijana da 2. talijanska armija zaposedne te krajeve. Posle teških borbi na Deralima i Pločama, naši odredi su bili prisiljeni na povlačenje pred brojno nadmoćnijim talijanskim divizijama. Dvadeset šestog septembra je talijanska divizija »Sasari« od Grahova upala u Drvar, a zatim i u Oštrelj. Oko 5.

oktobra Talijani su se spustili u Bosanski Petrovac. Iz Petrovca su se bile povukle ustaške i domobranske jedinice, a u gradu je ostala samo jedna nepotpuna satnija 1. pešadijske pukovnije sa 56 domobrana, od kojih su 48 izašli u Drinić marta 1942. i prešli partizanima.

Dolaskom Talijana borbe privremeno prestaju. To zatišje traje sve do januara 1942. godine. Do zatišja je došlo zbog nepripremljenosti masa za borbu protiv talijanske vojske, a i zbog trenutne kolebljivosti i oportunizma u nekim partizanskim odredima. A i Talijani su veoma lukavo nastupali. Na kamionima koji su dovlačili njihovu vojsku pisalo je: »Srbi bono«. Ispisivali su i druge parole kojima su govorili da Srbima donose mir i bezbednost itd. Seljacima su u početku prodavali so i petrolej, razume se, iz propagandnih razloga, a što je i imalo uticaja, naročito na starije ljude i na žene s mnogo dece, koji su dočekivali zimu bez zimnice i bez krova nad glavom i koji su, u privremenom zatišju, tražili mogućnost da se snađu, da izgrade bajte i zemunice. Pojedinci su se zanosili iluzijama da će ih talijanski okupator ostaviti na miru. Talijani su, međutim, tražili otvorenu lojalnost; pokušavali su da u odredima izazovu unutarnje sukobe i da time parališu njihovu snagu. Počeli su odmah da organizuju i četnike. U odredima su tražili kolebljivce i petokolonaše, koje su posebno nagrađivali. Tako su i komandiri odreda u Medenom Polju, Driniću i Krnjeuši prešli u četnike i stavili se u službu Talijana. To su bili Mane i Dušan Rokvić i Lazica Atlagić.

Njihova izdaja, međutim, nije pokolebala borce tih odreda. Lazica Atlagić je zatim poginuo bežeći pred poterom u kojoj su učestvovali borci Krnjeuške čete kojom je on svojevremeno komandovao. Dušan Rokvić je osuđen na smrt za delo izdaje od partizanskog vojnog suda. Mane Rokvić se stavio pod zaštitu talijanskih fašista okupivši oko sebe 30 do 40 izdajnika i kolebljivaca, od kojih je najmanji broj bio iz onih odreda kojima su svojevremeno komandovali ti izdajnici.

Većina boraca u odredima, odnosno u četama, ostala je na okupu. Manji broj se privremeno povukao kućama da bi se posle mesec dana ponovo vratio u četu. Neke jedinice su prebačene u Podgrmeč, gde su nastavile borbu s ustašama i Nemcima. To je doprinelo učvršćenju tih odreda i pretvaranju u pokretljive vojne jedinice, spremne da se bore u svakom kraju zemlje. U tom periodu se razvijao intenzivan politički rad u odredima i selima.

Partijska organizacija i Skoj su radili na sređivanju odreda, na razobličavanju talijanske fašističke propagande koja je bila vešto protkana onim poznatim geslom »zavadi pa vla-

daj«, i na raskrinkavanju četnika — izdajnika narodnooslobodilačke borbe.

U drugoj polovini oktobra izvršena je reorganizacija vojnih jedinica s ciljem da se poveća njihova borbena sposobnost i pokretljivost. Umesto odreda, formirane su čete: Drinićka, Vođeničko-suvajska, Krnjeuška, Vrtočka, Vakufska i Bravska četa, koje su stavljene pod komandu štaba Petrovačkog bataljona. One su bez delova bivšeg Drinićkog i bivšeg 4. gerilskog odreda (koji su se nalazili u Podgrmeču) imale oko 550 boraca pod oružjem. Do kraja godine je broj boraca neprekidno rastao.

U ovom periodu se intenzivnije stvaraju skojevske organizacije u odredima. Taj posao je donekle bio zanemaren u prvim danima ustanka. Skojevska organizacija u nekim odredima je bila nova, pa su u početku stariji ljudi sa izvesnim podozrenjem gledali na to da omladina mimo njih nešto radi, da im se »stranci«, kako su nazivali skojevske rukovodioce, mešaju u poslove njihove čete. Na primer, u Vrtočkoj četi, u početku je bilo teškoća i nerazumevanja za rad skojevske organizacije. Naime, skojevska grupa iz Medenog Polja, koja je kao desetina bila priključena Vrtočkoj četi, pored drugih političkih zadataka na širem teritorijalnom području, nastojala je da stvori organizaciju Skoja u četi od domaćih ljudi. Rad sa omladinom Vrtočke čete i izbor ljudi za prvu skojevsku grupu nije bio težak. Ali su teškoće dolazile zbog smetnji koje je pravila jedna grupa konzervativnih elemenata, koja je pokušavala da preuzme rukovođenje četom.

Za vreme jednog sastanka s omladincima iz Vrtočke čete, na primer, dogodilo se i to da se na sastanak uvukao neki čovek srednjih godina prerušen u seljačko odelo. Predstavio se kao aktivista iz Podgrmeča. Iste večeri je svojoj grupi referisao o sadržini skojevskog sastanka. U toku noći je onda ta grupa razoružala i odvela na saslušanje skojevskog rukovodioca, koji je organizovao taj sastanak. Posle duge diskusije o Skoju i o njegovim zadacima, i polemike o »strancima« i »domaćima«, rukovodiocu su ponovo vratili oružje uz zahtev da drugi put bez njihovog znanja ipak ne zakazuje sastanke. U četi je posle izvesnog vremena osnovana skojevska organizacija, a nešto kasnije i partijska ćelija. Iz čete su odstranjeni neki nezdravi elementi, što je pored ostalog pomoglo da se ona učvrsti i ubrzo postane jedna od najboljih partizanskih jedinica. I u drugim četama Petrovačkog bataljona su u toku te jeseni proširene ili osnovane nove skojevske organizacije.

Raskrinkavanje četnika sad već nije bio tako težak posao. Četnici su se u tom periodu, svojom saradnjom s Talijanima i svojim postupcima, sve više kompromitovali u očima seljaka. U

početku su se bavili i trgovinom za račun Talijana. Prodavali su seljacima so, petrolej itd., pa pošto to nije donosilo veće prihode, krenuli su u krađu stoke za talijansku vojsku. Sa Talijanima su, isto tako, odlazili u kaznene ekspedicije. Tako su u noći između 12. i 13. novembra 35 četnika sa oko 500 Talijana izašli u Medeno Polje, blokirali ga i pohvatali komuniste i skojevce: Mitra Mrkića, Vicu Jakšića, Filipa Đukića, Boru Kesića i Iliju Tubića. Tubić je, međutim, uspeo da pobegne. Boro Kesić je pokušao da se probije, ali, četnici su ga sačekali u zasedi i ranili, a zatim tako ranjenog predali Talijanima, zajedno sa ostalom grupom pohvatanih komunista. Kasnije je posle herojskog držanja pred neprijateljem u poznatom procesu Radi Končaru i drugovima u Šibeniku od italijanskog suda osuđen na smrt i streljan. Ostali komunisti i skojevci iz Medenog Polja su osuđeni na kazne zatvora u vremenu od 15 do 20 godina.

Politička aktivnost na selu u to vreme je bila usmerena na pripremanje ljudi za borbu protiv Talijana i na raskrinkavanje četničke izdaje. Pored partijskih organizacija na tom poslu su aktivno radile i skojevske grupe. Pri tom su se naročito isticale skojevske organizacije u Driniću i u Drinićkoj četi (odnosno u jednom vodu te čete koji je boravio na tom području i blokirao Petrovac sa istočne i jugoistočne strane), u Krnjeuši i Krnjeuškoj četi, Vođenici i Vođeničkoj četi. Zatim, skojevske grupe u Medenom Polju koje su delovale na širem području — u selima: Kolunić, Medeno Polje, Bjelaj itd. Te organizacije su u nedostatku opštinskih rukovodstava Skoja bile prava žarišta političke aktivnosti među omladinom na teritorijama tadašnjih opština i čitavog sreza.

Rukovodioci tih skojevskih aktiva i grupa, pod rukovodstvom Radivoja Rodića, sačinjavali su i sresko rukovodstvo Skoja koje se brinulo za rad sa omladinom na području celog sreza. Do kraja 1941. godine u većini sela petrovačkog sreza su osnovane skojevske organizacije.

U nekim prigradskim selima stvaranje skojevskih organizacija je bilo otežano zbog čestih ispada Talijana i četnika iz grada, zato što se taj rad unekoliko morao zakonspirisati, pa i zbog otpora ponekih roditelja itd. U selu Reveniku, na primer, u oktobru je održan sastanak skojevskog aktiva na kome je čitan materijal o izdaji Mane Rokvića i o karakteru četničke izdaje. Bilo je, takođe, reči i o kolebanju jednog omladinca, koji se s puškom našao kod kuće. Govorilo se da četnici »ašikuju« oko njega. On se pravdao i obećao je da će ponovo otići u odred čim smesti porodicu i obezbedi joj krov nad glavom. Taj sastanak je održan u trapu za krompir uz svetlost napravljenu od krpica i grumena loja.

Trap je bio najpogodnije mesto za sastanak u zapaljenom i razrušenom selu. Majka jednog skojevca se za sve vreme sastanka, sa zapaljenim ugarkom, batrgala kroz noć tražeći i grdeći »zelembaće« koji hoće da se tuku sa »talijanskom silom«. Skojevci se, međutim, nisu svađali sa roditeljima, ali su bili uporni u tome da razbiju iluzije o Talijanima kao zaštitnicima Srba i da ukažu na besmislenost parola: »Treba sačekati dok veliki megdan podele«, zatim »Gde će šukasto sa rogatim« itd. — koje su vešto proturali Talijani i četnici. Ta upornost skojevaca i skojevskih organizacija dala je ubrzo dobre rezultate.

I pored vanrednih teškoća i nedostatka iskusnih kadrova, političko stanje u selima se brzo menjalo. Organizovan je ekonomski, društveni i politički život; osnovani su, takođe, narodni odbori, partijske i skojevske organizacije. Krajem 1941. godine u oko 20 sela bili su osnovani aktivi Skoja. U isto vreme, na inicijativu skojevske organizacije, osnivaju se omladinske radne čete, vojno-politički kursevi, čitaonice i analfabetski tečajevi. U selima su održavane i masovne konferencije antifašističke omladine, a odbori NOSOBiH su birani početkom 1942. godine.

U gradu je pod ilegalnim uslovima iznova stvarana skojevska organizacija. Veza sa njom je održavana preko Nedeljka Kaćunića, koji nije bio sumnjiv okupatoru, jer je njegov otac kao komandir žandarmerijske stanice, u početku, uživao poverenje Talijana. (Kasnije je bio otkriven kao simpatizer NOB i streljan). Pisma i materijale do Kaćunića najčešće je nosio Mile Trnjaković, sekretar skojevske grupe u Reveniku. Kaćunić je oko sebe okupio grupu naprednih omladinaca, koja je prikupljala podatke o neprijatelju, prikupljala i slala partizanima dobrovoljne priloge, sanitetski materijal i drugo. Tako je postepeno počeo da se oseća i da raste uticaj skojevske organizacije i u gradu.

Raspoloženje za borbu protiv četnika i Talijana sazrevalo je najbrže među omladinom. To pokazuju mnogi primeri. Evo samo jednog. U pripremanju borbe protiv četnika, jedan rukovodilac Skoja je od štaba bataljona dobio zadatak da se preko skojevaca u Medenom Polju i Reveniku obavesti o kretanju četnika. Jedne noći on je prisustvovao sélu, na kome je većina omladinaca i omladinki iz Medenog Polja pevala partizanske pesme, a manja grupica pevala četničke pesme. Selo je, međutim, u toku noći bilo blokirano, i sutradan je taj rukovodilac pao u četničke ruke. Ali, omladinci i omladinke i mnogi stariji ljudi masovno su se okupili u zaseoku Lukači (u kojem su četnici logorovali) i zahtevali da se on oslobodi. Četnici su bili prisiljeni da skojevcu odvežu noge i ruke, što mu je u jednom trenutku omogućilo da se neopaženo izvuče. Omladina je na tom

skupu i demonstrirala protiv četnika. Omladinke na svojim bluzama, a omladinci na reverima su nosili petokrake zvezde, izvezene na trobojnici u obliku kruga. Oni su, pored toga, pred četničkim komandantom Manom Rokvićem i njegovom grupom pevali partizanske pesme i pesme o četničkoj izdaji. Takvo držanje omladine je još više pokolebalo neke zavedene ljude među četnicima, koji su, neposredno posle prve borbe s Talijanima, napustili Manu Rokvića i molili da budu primljeni u partizane.

Krajem godine je u Krnjeuši održano partijsko savetovanje, kome je prisustvovao i Đuro Pucar Stari. Na savetovanju je analizirano stanje u odredima i selima petrovačkog sreza. Komunisti su na tom savetovanju ocenili da su — što se tiče raspoloženja masa, a pogotovo raspoloženja boraca u četama — sazreli uslovi za šire akcije protiv talijanske okupatorske vojske i za čišćenje četnika.

Mnoga prigradska sela su već tada zahtevala da se zaštite od pljačke i terora četnika. U januaru 1942. godine ti zadaci su počeli da se provode u život. Tako su, na primer, 13. januara 5. i 1. četa Petrovačkog bataljona, koje su predvodili komandant bataljona Slavko Rodić, komesar Ilija Došen i zamenik komandanta Nikola Karanović, očistile od četnika sela Bjelaj, Vođenicu, Suvaju i druga. Te čete su, u prolazu kroz Kolunić, zarobile oko 20 talijanskih vojnika, što je i bio neposredni povod prve velike borbe s Talijanima u Medenom Polju. Dva dana kasnije četnici su zbog odmazde proveli do Medenog Polja oko 600 Talijana. Ali talijansku kolonu je dočekalo oko 40 boraca 5. čete. Prva četa je bila orijentisana prema Osječenici, gde su po običaju četnici čekali u zasedi. Talijani su potučeni do nogu, a četnici su odmah pobegli. U toj je borbi pobijeno oko 200, a zarobljeno oko 80 talijanskih vojnika i oficira. Zaplenjeno je i 6 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 2 topa i oko 200 pušaka.

Prva pobeda nad Talijanima na Medenom Polju odjeknula je široko u srezu i van njega. Ona je, u neku ruku, označila i kraj zatišja, jer su tada i najveći skeptici izmenili svoje predstave o »talijanskoj sili«. Četnici su se zavukli u Petrovac, a u sela su dolazili kasnije samo kao lešinari posle neprijateljevih ofanziva. Odmah posle te borbe s Talijanima osnovana je omladinska četa, sastavljena od najboljih skojevaca i omladinaca. Za komandira čete je postavljen Svetko Kačar,[4] a za zamenika komesara Drago Đukić. Čitav komandni kadar u četi je izabran iz skojevskih organizacija.

---

[4] Svetko Kačar, narodni heroj, poginuo u toku NOR.

IZ SKOJA SU REGRUTOVANI SPOSOBNI VOJNI I POLITIČKI KADROVI

Partija je krajem 1941. i početkom 1942. godine masovnije regrutovala vojne i političke rukovodioce iz skojevskih organizacija u vojsci i pozadini. Svojom hrabrošću na frontu i predanim radom u pozadini, omladinci su osvojili simpatije i poverenje boraca i naroda. Više se, isto tako, nije postavljalo ni pitanje ko je služio, a ko nije služio staru jugoslovensku vojsku — najvažnije je bilo polugodišnje iskustvo u partizanskim akcijama i u političkim obračunima s neprijateljima raznih boja. Već početkom 1942. godine većina desetara, vodnih starešina i velik broj rukovodećih kadrova u komandama četa, birani su iz redova skojevaca. O tome govore i sledeći primeri.

Skojevski aktiv bivšeg 4. gerilskog odreda sačinjavali su: Filip Đukić, Boro Kesić, Ilija Tubić i Vica Jakšić (ovi su, kako je napred rečeno, zarobljeni od četnika i predati Talijanima), zatim Uroš Novaković, Drago Đukić, Mićo Rakić, Mirko Kesić, Mile Trnjaković, Mića Đukić, itd.

I iz drugih skojevskih grupa regrutovani su kadrovi za najodgovornije zadatke. Najveći broj boraca za 1. krajiški proleterski bataljon regrutovan je iz skojevske organizacije Drinićke i drugih četa. Skojevska organizacija u Krnjeuši je iz svog sastava takođe regrutovala rukovodeće kadrove. Radivoj Rodić je krajem 1941. postavljen za komesara čete; Pero Kulundžija je aprila 1942. postavljen za sekretara Sreskog komiteta Skoja, a Nikica Novaković za sekretara Opštinskog komiteta Skoja itd. Od 11 članova te organizacije iz prvih dana ustanka — devetorica su poginula u NOR. Tako je skojevska organizacija već u najranijem periodu narodnooslobodilačkog rata postala rezervoar novih rukovodećih kadrova.

PRVA SRESKA KONFERENCIJA SKOJA I NJEGOVA AKTIVNOST U POČETKU 1942. GODINE

Početkom 1942. godine skojevska organizacija u srezu se omasovila i organizaciono učvrstila tako da se javila potreba za održavanjem konferencije Skoja na nivou sreza. I 27. januara 1942. je bila sazvana prva konferencija Skoja za srez Bosanski Petrovac. U prisustvu oko 50 delegata iz organizacija u vojsci i pozadini, konferencija je održana u maloj seoskoj kući u selu Skakavcu. Kao gosti, konferenciji su prisustvovali: Rudi Kolak, sekretar OK KP za Drvar, Gojko Rodić, kao predstavnik Oblasnog komiteta Skoja i Jovo Kecman Šuco, sekretar SK KP

za Bosanski Petrovac. Na konferenciji je ocenjena dotadašnja aktivnost Skoja i u svetlosti odluka partijskog savetovanja u Krnjeuši, postavljeni su naredni zadaci: dalje razobličavanje četničke izdaje, priprema i mobilizacija omladine za vojsku, razvijanje bratstva i jedinstva među omladinom, sprovođenje akcije zimske pomoći za vojsku itd. Referat na konferenciji, u odsustvu Radivoja Rodića koji je bio postavljen za komesara čete, podneo je Mića Rakić. Na konferenciji je posebno ukazano na pojave sektaštva u prijemu omladine u Skoj, na leva skretanja i istrčavanja u nekim skojevskim organizacijama. Konferencija je, takođe, ukazala na potrebu razvijanja širokih omladinskih antifašističkih organizacija.

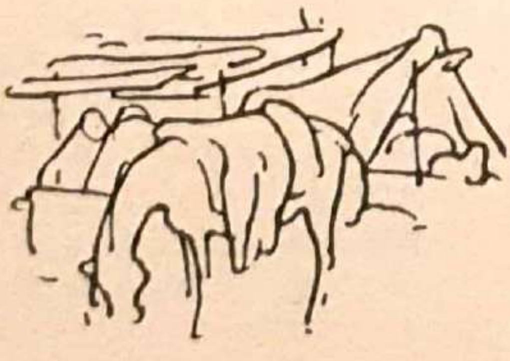
Posle te konferencije su održani sastanci skojevskih aktiva u vojsci i u selima, i šira zborovanja omladine po grupama sela ili opštinskim centrima. Na tim sastancima i zborovanjima su prenošeni i sprovođeni u život zadaci koje je postavila konferencija. Stvarane su omladinske vojnopozadinske i radne čete, tečajevi za nepismene, pionirske organizacije, pevački horovi, dramske i recitatorske grupe. U toku je bila i akcija zimske pomoći, pa su ta zborovanja i sastanci doprineli razvijanju takmičenja omladine sela i opština u obezbeđenju tople odeće i obuće za vojsku. Tako je zborovanje omladine tadašnje smoljanske i drinićke opštine, koje je održano u selu Smoljani posle sreske konferencije Skoja, proteklo u duhu takmičenja omladinskih organizacija tih dveju opština. Zborovanje se završilo kulturnom priredbom s prigodnim programom. Na priredbi je, između ostalog, tajnim glasanjem birana najvrednija i najpopularnija omladinka, a to je mogla biti ona devojka koja je najuspešnije radila na zadacima u pozadini i na pomaganju fronta. To je bila Milja Kecman iz Drinića, što je, u isto vreme, bilo priznanje i drinićkoj skojevskoj organizaciji.

Posle veoma žive aktivnosti Skoja u zimskom periodu 1941/1942, u aprilu 1942. godine održana je Okružna konferencija Skoja za okrug drvarski. Konferencija je održana u osnovnoj školi sela Gruborski Naslon kod Drvara. Pored velikog broja delegata iz ondašnjih srezova — grahovskog, drvarskog i bosanskopetrovačkog — konferenciji su prisustvovali Rudi Kolak, sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije za Drvar, i Mile Perković, član Pokrajinskog komiteta Skoja. Upoređujući stanje organizacija Skoja po srezovima, konferencija je ocenila da su organizacije postigle značajne rezultate i da su naročito zapaženi uspesi skojevaca u bosanskopetrovačkom srezu. To je bilo priznanje, ali i obaveza za dalje jačanje organizacije i dalje takmičenje među omladinom.

U izveštaju Centralnom komitetu Skoja Oblasni komitet Skoja za Bosansku krajinu u sažetoj formi nabrojao je te rezultate:

»... srez Bosanski Petrovac: Narod ovog sreza je oduševljen za borbu, pomaže je svim raspoloživim sredstvima. Omladina u ovom kraju prednjači u svim akcijama, a isto tako se kolektivno obrađuje zemlja. Četničkih elemenata nema, a omladina je glavni pronalazač svih onih koji bi ma šta pokušali protiv NOB. Na terenu ovog sreza ima 40 skojevskih aktiva sa 684 člana. NOSOBiH broji 2040 članova. Tečajeva za nepismene ima 62 sa 1759 slušalaca. Održano je 224 konferencija sa 17 736 prisutnih i 19 zborova sa 25 826 prisutnih. Teritorija ovog sreza ima jedan pevački hor, koji broji 36 članova. Održano je i pet kulturnih priredbi sa 1350 gledalaca ... U srezovima Drvar i Petrovac formirane su pozadinske omladinske čete, ali one ne žive logorskim životom zbog slabog ekonomskog stanja ovih krajeva. One se sastaju jedanput nedeljno na vojno-politički kurs. Na sektoru oba sreza ima 12 omladinskih četa sa ukupno 1200 omladinaca, samo ti omladinci žele da se što pre naoružaju, a politički su dosta napredni, odnosno spremni da se bore protiv svih neprijatelja. Na terenu ovog okruga stvaraju se i radne omladinske čete, koje će da rade sve fizičke poslove ...« (Iz izveštaja Oblasnog komiteta Skoja za Bosansku krajinu upućenog CK Skoju 4. jula 1942. godine).

Mićo RAKIĆ

PRVI PRILEPSKI PARTIZANSKI ODRED

U vreme prve akcije Prilepskog partizanskog odreda, 11. oktobra 1941. (napad na bugarsku policijsku stanicu i na zatvor u Prilepu), kojoj je prethodila diverzantska akcija grupe partizana za prekid električnog dalekovoda — bio sam u ilegalstvu u Prilepu i nalazio sam se u kući jednog obućara, koji je živeo na mestu zvanom Ridot.

Kao što je poznato posle te uspele akcije odreda, bugarska policija se najžešće okomila na prilepsku partijsku organizaciju, nastojeći da uhapsi sve one koji su im bili sumnjivi. U svom besu ona nije štedela ni mirne građane Prilepa, pa čak ni poznate bugarofile. Blokada grada i racije bugarske policije trajali su nekoliko dana, pa je zbog toga bilo rizično svako zadržavanje u gradu. Kako je svaka kuća bila pretresena, to je bilo rešeno da se prebacim u odred. Ne sećam se tačno datuma (da li je to bilo 16. ili 17. oktobra), kada je u stan, u kojem sam ilegalno živeo, došao Stevan Sazdovski koji je održavao vezu između partijske organizacije i odreda. Kada smo pošli u odred, koji se u to vreme nalazio na mestu zvanom Badimaš, kod Popove njive, poneli smo hranu i drugi materijal. Na dogovorenom mestu sačekala nas je patrola, u kojoj je bio i Joska Ordanovski Sandanski, koja nas je prihvatila i odvela u privremeni partizanski logor. Koliko mogu da se setim tamo nismo našli ceo odred, već samo desetak partizana među kojima su bili: Joska Ordanovski, Mile Koke, Pero Daskalo, Mice Kozar, Blaže Berber i dr. Još te iste večeri, čim smo nešto pojeli, pošli smo u koloni po jedan prema mestu Zagrad kod Crvenih stena, gde je trebalo da se sakupi ceo odred. Tu smo se zadržali dva dana. U tom privremenom logoru su bili ovi borci našeg odreda: Trajko Boškovski, Krste Crvenkovski, Kole Čašule, Ocka Mihajlovski, Jonče Janičot, Trajko Koneski i drugi. Na to mesto su došli i neki novi borci i transport sa hranom, te smo se zato tu zadržali, iako je zemljište bilo nepogodno i u blizini grada.

Odred, koji je tada već imao oko 18 boraca, pošao je u pravcu Derven, preko mesta Sivac, i stigao iznad manastira Stepanci, gde smo se ulogorili blizu jedne peštere. Taj logor smo brzo napustili zbog blizine manastira i blizine glavnog puta Prilep — Skoplje, odnosno zbog opasnosti da bismo tu mogli biti otkriveni. Posle svega nekoliko dana boravka, u taj logor su došli novi borci: Đore Đorevski, Gojko Sekulovski, Gele Žgure, Dragan Makso, Mara Josifovska, Lenče Sekulova, Vesa Dimovska, Gigo Menkov, Stevan Sazdovski, Stevan Abakot, Spase Nikolovski i dr. Posebno bi trebalo istaći iznenadni dolazak u odred Đogderecota zvanog Mindat koji je kasnije otkriven kao neprijateljev agent-provokator. S obzirom na to da on nije bio ni od koga poslat u partizane, posumnjali smo da je u pitanju agent, te je on stalno bio pod prismotrom. Kasnije, posle akcije u selu Careviću, navodno zbog bolesti, otišao je u Prilep i više se nije ni vratio. Posle se utvrdilo da je bio agent i kao takav je streljan.

U to vreme je odred doneo odluku da svi novodošli partizani polože zakletvu. Tačnog teksta zakletve se ne sećam, ali je ona, otprilike, ovako glasila:

> *»Zaklinjem se u ime naroda i Partije, u ime svoje časti, da ću se boriti svim silama, ne žaleći svoj život, protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Ako pogazim datu zakletvu neka budem prezren od naroda i Partije i neka me stigne zaslužena kazna — smrt.«*

Kako sam već naveo, odred se bio prebacio u drugi logor, opet u neposrednu blizinu manastira. Konfiguracija zemljišta je bila takva da se logor nije mogao primetiti ni iz manastira, a ni sa obližnjeg glavnog puta, ali zato uslovi za smeštaj u logoru nisu bili povoljni, jer je špilja u kojoj smo se smestili bila visoka svega 60 cm. Posle nekoliko dana od dolaska u taj logor rukovodstvo odreda nas je povelo u akciju planiranu sa ciljem da se uđe u selo Nebregovo ili u Dabnicu, gde je trebalo održati miting, kako bi se popularisala borba partizana. Na tom putu u blizini sela Omorani, kolona se bila zaustavila radi odmora. Odmor je iskorišćen i za to da se prodiskutuje o jednom borcu koji je kao član Partije i borac napravio neke ispade, koji nisu bili u skladu sa idejama i ciljevima naše borbe. Pošto je to bio prvi takav slučaj, prva negativna pojava, odred je izrekao oštru, možda i preoštru kaznu — osudio borca na smrt streljanjem. Posle izrečene kazne, osuđeni je u očajanju uspeo da pobegne i tako izbegne kaznu. Kako je i taj borac znao za nameru odreda da se održi miting u selu Nebregovo ili Dabnica, rukovodstvo je odlučilo da se akcija odloži. Iz istih razloga je odmah promenjen i logor odreda. Međutim, kako smo kasnije saznali, ta strahovanja

su bila izlišna. Za novi logor je određena jedna špilja u planini Mukos, gde smo ostali sve do rasformiranja odreda, tj. do kraja novembra 1941.

U to vreme, mislim da je bilo u početku novembra, rukovodstvo odreda je odlučilo da se izvede akcija, tj. da se održi miting u selu Carevicu 8. novembra 1941, na dan slave tog sela, jer se računalo da će toga dana u selu biti više naroda. Akcija je vrlo uspešno izvedena po ranije utvrđenom planu. Po dolasku čuvara u selo razoružali smo nekoliko opštinskih pandura i stražara. Oni, kao i drugi plaćenici bugarske vlasti, kmet i opštinski činovnici koji su zatečeni u selu, uhvaćeni su i vezani, a zatim izvedeni na miting i pred celim skupom smo im zapretili da će ih stići zaslužena kazna ako budu maltretirali seljake. Posle završenog mitinga sve smo ih oslobodili, da selo ne bi stradalo.

ŽIVOT U ODREDU

Broj partizana u odredu kretao se između 25 i 30 boraca. Odredom je rukovodio štab odreda, koji je imao komandanta, zamenika komandanta i političkog komesara. Ne sećam se više da li je bio još koji rukovodilac u štabu. Prvi komandant odreda je bio Trajko Boškovski. Kasnije je on bio smenjen, a razlog zbog čega je to učinjeno nije mi poznat. Potom je za komandanta izabran odnosno postavljen Đore Velkovski i, na kraju, pošto je i on bio smenjen, za komandanta je postavljen Borko Levata. Ko je i u koje vreme bio zamenik komandanta ne sećam se, a politički komesari odreda znam da su bili Krste Crvenkovski i, mislim, Kiro Platnik. Uglavnom, svi ovi drugovi su rukovodili odredom.

Svi borci odreda obavezno su imali po jedno ilegalno ime, zbog konspiracije. Zbog toga je čak bilo i odlučeno da se kažnjavaju oni borci koji se nisu oslovljavali samo ilegalnim imenom. Sada se više ne sećam koji je borac imao kakvo ilegalno ime.

Borci koji nisu imali određene zadatke (koji nisu bili na straži ili koji nisu radili oko snabdevanja), u slobodnom vremenu su izvodili vežbe sa oružjem, uvežbavali su se u izvođenju napada i odbrane. Učili smo, takođe, delove i borbene osobine puške, puškomitraljeza, pištolja i bombe, a uvežbavali smo i rukovanje njima. Učili smo isto tako, kako se gađa u cilj i kako treba održavati oružje. Pored toga, održavali smo političke časove i čitali marksističku literaturu i druge brošure i knjige.

Logor je i danju i noću obezbeđivan stražom, koja se smenjivala svaka dva sata. Raport je vršio komandant ili njegov zamenik, a u njihovoj odsutnosti — komesar. Ustanovljen je i par-

tizanski pozdrav — dizanje pesnice prema desnoj slepoočnici. Svi smo prišili crvene petokrake i time smo se mnogo ponosili.

SNABDEVANJE HRANOM I MUNICIJOM

Glavni izvor hrane bio nam je manastir Stepanci. Sa manastirom smo održavali veze preko Perka, koji je tamo radio. Svaka dva-tri dana određivana je grupa boraca, koji su išli do manastira, isključivo noću, i na ugovoreni znak ispred manastira Perko je donosio hranu. Kako hrana iz manastira nije bila dovoljna, snabdevali smo se hranom iz Prilepa. Radi toga je određivana grupa boraca, koja je u gradu stupila u dodir sa određenim vezama kako bi preuzela hranu i drugi materijal i organizovala transport. Koliko se sećam, samo jednom je u grad bila upućena grupa partizana radi organizovanja transporta, dok su još jedan ili dva transporta sa hranom organizovani od gradske partijske organizacije, koja je u odred slala hranu preko novoupućenih boraca. U grupi koja je bila određena da iz grada donese hranu u odred bili smo nas četvorica: Kole Čašule, Spase Nikolovski, ja i još jedan drug čijeg se imena ne sećam. Grupom je rukovodio Čašule, koji se zadržao iznad grada i odseo u mlinu oca Joska Ordanovskog Sandanskog, a izvođenje zadatka je meni poverio. Druga dva borca su bila određena za zaštitu i pomoć oko transportovanja hrane i materijala. Akcija je uspešno završena. Pored ostalog imao sam i zadatak da u odred povedem i Vendu Nikolovu. Pored hrane u gradu smo dobili i nešto oružja.

Jednom prilikom kada je u odredu ponestalo hrane odlučeno je da ja i Sandanski pođemo u selo Stari Grad i da je otuda donesemo. Međutim, kod sela Izvora primetili su nas bugarski policajci (u tom selu je bila policijska stanica), koji su odmah krenuli u poteru za nama, ali smo uspeli da izbegnemo toj poteri. Pošto je već pao mrak a mi nismo dobro znali put, to smo odlučili da prenoćimo u selu Teovu. Pitali smo jednog seljaka, na kojeg smo prvo naišli, gde možemo da prenoćimo, a on nam je pokazao neku kuću na kraju sela. Uopšte se nismo raspitivali o sopstveniku, ali smo ipak odseli kod njega. Kasnije smo iz razgovora saznali da je naš domaćin — kmet sela. On je, verovatno, znao sa kakvim ljudima ima posla, jer smo mi bili oznojeni i iznureni, ali ipak, nije ništa preduzeo. Legli smo da spavamo, a, u stvari, nismo spavali, jer smo se plašili da nas kmet ne prijavi, pa smo zato još pre svanuća napustili kuću. Pred odlazak potražili smo malo hrane. Kmet nam je bez pogovora odmah doneo veliki seljački hleb i malo sira. Zatim smo se vratili u odred.

Jednoga dana određena je grupa partizana da pođe u selo Mrzen — Oreovac, donese neko oružje (puškomitraljez) i orga-

nizuje snabdevanje odreda hranom. Međutim, veza koju smo očekivali nije došla, a kako smo primetili da se u selu po mraku vrzmaju neke prilike, to smo pomislili da je, možda, u pitanju neka potera, pa smo se vratili u odred.

Posle likvidacije Skopskog i Kumanovskog odreda, Bugari su koncentrisali veće vojne i policijske jedinice, i tzv. kontračete, sa ciljem da što brže likvidiraju Prilepski odred. Da do toga ne bi došlo rukovodstvo odreda je, verovatno, u saglasnosti sa partijskom organizacijom u Prilepu i drugim faktorima, odlučilo da se odred rasformira. Naime, bilo je odlučeno da se oni borci koji nisu provaljeni i kompromitovani radom u partijskoj organizaciji u Prilepu, vrate u grad i stave na raspolaganje partijskoj organizaciji. Zamišljeno je da oni preko zime prikupljaju nove borce i da se u proleće svi zajedno vrate u odred. Drugi borci koji su bili više kompromitovani, trebalo je da pređu u ilegalstvo, a sasvim mali deo boraca — jezgro odreda — da ostane na terenu sve dok ne sklone vojni materijal, oružje i dr., i da se kao grupa u pokretu kreću po obližnjim selima.

Grupa od 5 do 6 boraca (Mile Dimeski, Cele Pavlovski, Blagoje Boškovski, ja i još jedan drug), sišla je u grad. Ne sećam se da li nas je neko prihvatio ili smo se sami javili dogovorenoj vezi. Ja sam, međutim, oko dve nedelje živeo ilegalno u stanu Vandeta Nikodinovskog. Kuća se nalazila u blizini duvanske stanice u Prilepu. Drugovi iz partijske organizacije snabdevali su me hranom, a češće su mi je donosili Mara Andreeva i Goga Jovanovski. Po direktivi Partije, a po pristanku Vere Ciriviri, rešeno je da pođem kući i da se legalizujem.

U međuvremenu, dok sam bio u ilegalnosti, doznalo se da su, prilikom izvršenja zadatka, otkrivena u blizini grada dva borca iz odreda — Stevan Abakot i Spase Nikolovski. Vojska i policija za njima su organizovali poteru. Da ne bi pali u njihove ruke borci su se odlučili na samoubistvo, no Abakot je u poslednjem trenutku promenio odluku i spasio se skočivši u zaklon, dok je Nikolovski poginuo. Posle nekog vremena Abakot je uhvaćen. Isto tako, nekako posle hapšenja Abakota, uhapšene su i Lenče Sekulovska i Vesa Dimevska. Potom su, u kraćim vremenskim razmacima, uhapšeni još neki borci odreda: Mile Dimeski, Cele Pavlovski, Đorđi Đorevski, Gojko Sekulovski i ja.

Dimče MITREVSKI

OD IZDAJE DO IZDAJE

SELO BOGOVINJE U MAKEDONIJI

Slom stare Jugoslavije zatekao me je u Makedoniji gde sam dve godine učiteljevao u šiptarskom selu Bogovinju u podnožju Šarplanine. . . . Škola stara i trošna. Učionice male i niske. Šiptarčići, bez obzira na svoju bistrinu, pohađaju prvi razred dve godine jer ne znaju srpskohrvatski jezik. U to vreme u Makedoniji su najveću vlast imali sreski načelnici, opštinske delovođe i žandarmi. Svi su se oni prema Šiptarima seljacima odnosili bahato i nečovečno.

Partijski sam bio povezan u Tetovu. Ćeliju su sačinjavali dva profesora i dva učitelja (jedna učiteljica i ja).

Ćelija je nastojala da se približi seljacima i da pridobije njihovo poverenje, ali se to moralo platiti sukobom s vlastima. Jednog proletnjeg jutra suprotstavio sam se seoskom kmetu što seljake kulukom nagoni na okopavanje njegova vinograda. A kada je partijska organizacija pokrenula akciju za osnivanje knjižnice i čitaonice, (među ovim nepismenim seljacima, željnim znanja, nije mi bilo teško da sakupim po zakonu potreban broj potpisnika) odmah su pozvani u sresko načelstvo na saslušanje najpre potpisnici, a zatim i ja. Sreski načelnik je, pošto me je ubeđivao da odustanem od ove plemenite zamisli prosvećivanja naroda, istakao da akcija osnivanja knjižnice i čitaonice ima »komunističku pozadinu«.

Partijska organizacija je osnovala i đačku kuhinju i time napravila krupan korak u pridobijanju seljaka za svoje akcije. Međutim, nemačke bombe bačene 6. aprila na Beograd prekinule su tu njenu aktivnost.

Tog sunčanog dana zadesio sam se u Tetovu. Ulice pune sveta. Spiker Radio-Beograda obaveštavao je s prekidima o

bombardovanju. Rat! Pošto nisam bio mobilisan, a vidim da je počeo rat, u glavi mi se vrzmala misao da se javim nekoj komandi, ali nisam znao kojoj. S tim mislima vratio sam se u Bogovinje. Izgledalo mi je pusto, napušteno. Nigde žive duše na ulici! Svi muškarci sposobni za vojsku bili su mobilisani, a žene i inače ne izlaze na ulicu bez velike potrebe. Pošto su oba profesora sa kojima sam bio povezan u partijskoj ćeliji bili mobilisani, a učiteljica, četvrti član naše organizacije, bila sasvim na suprotnom kraju sreza, u selu Tearce osetio sam se usamljenim. Već sutradan, 7. aprila, Nemci su zauzeli Skoplje. Vest sam saznao na neobičan način. U neko doba noći trže me lupnjava na vratima. Pogledam kroz prozor na plac ispred škole. Jedva nazirem gomilicu ljudi i jedna kola. Pred školom je sva mesna vlast: opštinski delovođa i dva žandarma, a kola natovarena sanducima. Saopštiše mi da je Skoplje palo i da oni beže prema Gostivaru i Kičevu pa zovu i mene »da idemo u sastav naših jedinica koje se tamo bore«.

Zanemeo, stojim i razmišljam. Da li da idem sa ni malo meni prijatnim društvom, ili da ostanem u sredini koja isto tako može, u novoj situaciji, da se i drukčije pokaže zbog ugnjetavanja u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je normalno očekivati neku vrstu njihovog revanša u situaciji kada je taj ugnjetački aparat propao. Nisam se bojao ovih dobrih seljaka ali mogu naići neki koji znaju da sam iz Srbije a ne i kakav sam, i preduzeti nešto što mi neće ni malo biti po volji. U tom, valjda osećajući moje kolebanje, priđe mi stariji seljak i šapnu na uho: »Ostani ti s nama, daskalo. Nemoj se žuriti, neka oni idu«.

Odlučih se da ostanem, ali odluku nikom ne saopštavam. Kola tek što nisu krenula. Na pitanje hoćemo li da krenemo, odgovorih da hoću ali da moram poneti najpotrebnije stvari. Oni krenuše s tim da ih ja stignem u putu; rekoše da imaju još nešto da uzmu u žandarmerijskoj stanici u Piroku, pa ću ih za to vreme stići. Tamne siluete ljudi uz truckanje kola izgubiše se u pomrčini. Ostadoh pred školom sa nekoliko seljaka. Oni verovatno osećaju isto što i ja, ali ćutimo. U toj mukloj tišini pozdravismo se i raziđosmo.

Šta da se radi?

Vratih se u sobu i legoh, ali sna nigde. U takvom stanju dočekah i jutro, lepo i vedro. Ustadoh i pogledah kroz prozor. Videh kako pet-šest seljaka nose nešto pod pazuhom i idu u pravcu škole. Zakucaše na moja vrata, poskidaše svoje drvene kondure i u čarapama uđoše unutra, snebivajući se. Ponudih ih da sednu. Nije me iznenadilo kad rekoše da su došli da mi se nađu pri ruci i da me razgovore: »Ti si, daskal, sada sam, daleko

od svoje kuće, roditelja i rođaka. Znamo mi da je tebi teško, zato smo se i dogovorili da dođemo«. Odvezaše svoje zavežljaje i iz čistih peškira izvadiše svaki po pitu — nalik na gužvaru i po ibrik kiselog mleka. Samo što mi suze ne udariše na oči.

— Mi mislimo, daskal, da je najbolje — nastaviše oni — da ostaneš kod nas. Predlažemo ti, pošto je škola uvek na udaru, da se preseliš u mektep (versku školu). Mi ćemo ti dati jedno keče i sedi tu. Za hranu ne brini . . .

Rekoh da ću razmisliti o njihovom predlogu. Još malo porazgovarasmo o svakodnevnim stvarima i oni odoše. Ovo su sve stariji ljudi koje još nisam dobro ni poznavao jer su mlađi, na koje sam se u radu uglavnom i oslanjao, bili mobilisani, te me je njihova poseta i samim tim obradovala.

Osvanuo je 8. april 1941. godine. Nemačke motorizovane jedinice već su podilazile Tetovu. Nikud se ne udaljujem iz škole. Oko podne čuh od seljaka da su Nemci promarširali prema Kičevu. Nigde pucnja, nigde otpora! Od obveznika koji se u masama vraćaju u selo slušam o rasulu i predaji vojske. Pred školom se skupila velika grupa seljaka kojoj se pridruži jedan čovek, za koga rekoše da ide iz Tetova. Kaže da je video nepregledne kolone tenkova i kamiona. »Na nekoliko mesta u Tetovu postavili mitraljeze, a jedan i na vrh minareta. Oko podne videh vojnika mitraljesca: sedi na minaretu, nasapunjao bradu i brije se«. Naš sagovornik nas obavesti i da Nemci ne diraju civile. Meni posebno reče da je video na ulici nekoliko mojih kolega kako se šetaju.

Devetog aprila Nemci su ušli u Gostivar, a 12. su zauzeli i Beograd. Jugoslavija se raspade za desetak dana. Sad mi je situacija jasna, čekam samo momenat da umaknem. Već sam knjige i nešto stvari podelio seljacima, a pištolj »parabelum« poklonio dobrom prijatelju i naprednom seljaku Mustafi.

Dođe mi u posetu koleginica iz susednog sela Radivojce. Ona je rodom iz Tetova gde ima samo majku i zove me da se do odlaska u Srbiju nastanim kod njene majke. Sa zahvalnošću prihvatih poziv. Uoči odlaska, dok sam u svojoj sobi vršio poslednje pripreme, čujem zuku motora i ubrzo ugledah dva nemačka kamiona puna vojnika. Kamioni se zaustaviše nedaleko od škole i vojnici poskakaše iz njih. Gledam, pripravan za bekstvo, šta će dalje biti. Ispostavilo se da su došli za neku benzinsku burad koju su seljaci preneli sa pomoćnog aerodroma i prikrili ih. Nemci, uz pomoć seljaka, potovariše burad, upališe motore i odoše.

OD BOGOVINJA DO GORNJE TREPČE KOD ČAČKA U OKUPIRANOJ ZEMLJI

Jednog aprilskog dana 1941. godine rano izjutra bacih svoj kofer u seoske kočije; oprostih se sa seljacima i krenuh u Tetovo. Vozi me moj prijatelj Mustafa. Na glavnom drumu susrećemo Nemce koji idu ka Gostivaru. U Tetovu me lepo primiše moja koleginica i njena majka. Odmah sam se povezao sa drugovima. Oni mi saopštiše da su našli smeštaj za mene te se od mojih gostoljubivih domaćina odselih i smestih kod jednog druga čiji je otac bio vunovlačar. Obojica smo spavali na tavanu. Brzo sam se sprijateljio sa čitavom porodicom.

Nemci su u tetovsku gimnaziju već bili doveli veliki broj zarobljenih oficira jugoslovenske vojske. Doneli smo odluku da spasavamo ropstva napredne oficire, a za to je trebalo ispitati režim ulaska i izlaska iz gimnazije. Posmatrajući stražare na vratima školskog dvorišta, primetili smo da neki od njih dozvoljavaju ulazak i izlazak svim civilnim licima. Pronašli smo pet--šest pari civilnih odela, oblačili po dva na sebe i, kad god bi bio »naš stražar«, ulazili smo unutra. U učionici bismo skidali jedan par odela i davali ga drugovima koji su preobučeni izlazili za nama iz logora. I baš kada smo se spremali za još veću akciju, zarobljenici su iznenada transportovani dalje. Među njima sam pronašao i svoga zemljaka Mišu Đurića iz sela Mojsinja, on nije hteo da primi »iskrpljeno i neugledno« odelo. Tu nisu pomogla nikakva moja ubeđivanja. Kasnije, za vreme rata, došao je na neki način iz logora u svoje Mojsinje i četnici su ga tu zaklali. Mnoge je, na žalost, zadesila njegova sudbina.

Zadržao sam se još neko vreme u Tetovu čekajući da se saobraćaj normalizuje. Nemci su sa neverovatnom brzinom »normalizovali« stanje: grad je oživeo, trgovine proradile, pijaca bila puna. Proradio je i »Ćira« do Skoplja. Sa prvim putnicima i ja uđoh u voz. U Skoplju vidim pored nemačkih i bugarske vojnike. Priđoh blagajni. Vidim da niko od putnika ne ide van granica Makedonije, te i ja uzeh kartu samo do Kačanika. U vozu, sa kondukterom koji kontroliše karte ide i patrola bugarskih vojnika i skida sumnjive. Ja im nisam bio sumnjiv i ostaviše me na miru. Međutim, nisam sišao u Kačaniku, već produžih do Kraljeva gde se nekako ugurah u voz za Čačak.

U Čačku okupator, kao i u drugim mestima, »normalizuje« život. Narod je nepoverljiv prema njemu. Svi su kao posle pogreba žalosni, tužni i u očekivanju nečega. Svuda se priča o izdajstvu i predaji čitavih bataljona, pukova, divizija, armija.

Živeo sam neko vreme kod svojih roditelja u Donjoj Trepči. Povezao sam se s partijskom organizacijom, seoskom ćelijom.

Bilo nas je u njoj, ako se ne varam, 4—5 članova Partije. Sećam se da su sastancima, pored mene, prisustvovali Mićun Bojović, Stanimir Paunović, Simo Urošević, svi iz Donje Trepče. Ne sećam se ko je bio sekretar. Na sastancima se prorađivala direktiva Partije o sakupljanju oružja. Uvodili smo u spisak imena svih obveznika bivše vojske koji su doneli oružje u selo. (Kasnije u ustanku smo sve takve pozivali u borbene redove ili da daju oružje onima koji hoće u partizane).

Tražio sam da me postave za učitelja na upražnjeno mesto u Gornjoj Trepči. To ili nijedno drugo mesto jer je blizu moga sela, a udaljeno od komunikacija kuda je okupator prolazio. Ubrzo dobih i dekret o postavljenju u Gornjoj Trepči. Tu sam danju radio sa decom u školi, a noću išao na sastanke. Partija je već uveliko otpočela akciju oko pripremanja ustanka. Drugovi su često dolazili i kod mene na dogovor. Nekoliko puta je dolazio Radovan Jovanović, stolarski radnik iz Preljine.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA PRIPREMANJU USTANKA

Prve dve mesečne plate poslali su mi iz Preljine, sreskog mesta. Novac mi je doneo školski služitelj gornjotrepačke škole. Za treću su me pozvali 1. juna lično da dođem. Nisam otišao, a to je u isto vreme značilo moj prekid sa zvaničnom administracijom Nedićeve Srbije. Od tog dana sam počeo da živim mnogo opreznije, jer je postojala mogućnost da me žandarmi nasilno povedu da »primim platu«. Ubrzo je nastupio i školski raspust te mi je bilo lakše da živim poluilegalno.

Dvadeset drugi jun dočekao sam u Donjoj Trepči. Dan je bio lep i vedar. Na putu prema opštini i zadruzi susrećemo seljake. Jednodušni smo u tome da će »Rusi brzo pobediti Švabe«. Više ne spavam sa braćom kod kuće, već noći provodimo na mestu zv. Selište pod jabukom oko koje je pšenica izrasla oko dva metra, a okolina pregledna na oko 2 kilometra. Vesti smenjuju jedna drugu, naročito one o »velikim pobedama Rusa«, što samo svedoči o velikoj mržnji našeg naroda prema Nemcima. Verovanje u snagu SSSR-a je toliko da niko ne sumnja da su ruski padobranci bačeni ili da će biti bačeni i da će za »najviše nedelju sve biti gotovo«.

Stara opštinska vlast počela je opet da funkcioniše. Prvi zadatak joj je bio da prikupi oružje od seljaka, ali se oni nisu od njega lako rastajali. Pod pretnjom smrtne kazne okupatoru je predato samo nešto izlomljenih i starih pušaka i pištolja i tek je po koja čitava i bolja puška odnesena u Čačak. Slobodarski duh našeg čoveka, gajen stolećima, govorio je: pričuvajmo oružje — trebaće!

Nemci su izbegavali da zalaze u sela, ali se okupacija osećala u dušama ljudi, u njihovom raspoloženju. Nigde pesme, nigde radosnih usklika. Bez velike nužde nije se ni u varoš išlo. Pazarni dan u Čačku nije se mnogo razlikovao od običnog, što je Nemce ekonomski pogađalo.

Jednog jutra probudi nas ciča svinja u Bojovićima i Nikolićima. Pogledamo preko pšenice u stranu odakle dopire ta ciča i ugledasmo dva nemačka kamiona natovarena svinjama. Zašli su rano po selu i oduzimaju svinje od seljaka. Znači, okupacija neće ni za seljake biti tako bezazlena kao što se prikazuje. Partijska ćelija je već dobila direktivu da mobiliše ljude koji će odmah pod oružje. Ova pljačka okupatora nam je dobro došla da pripremimo seljake, naročito omladinu, za oružanu akciju. Nemci će od pljačke ići dalje ako im ne pokažemo zube! Neznatan je broj onih i to starijih koji misle da treba pričekati »razvoj situacije na istočnom frontu«.

Raspoloženje za obračun sa okupatorom se često menja, ali je još uvek više onih koji govore o velikim pobedama Rusa. Oružje pribiramo, pregledamo i čistimo. Komunisti i simpatizeri lete na sve strane. Svakodnevno održavamo kontakt i konsultujemo se među sobom. Početkom jula bio sam i na sastanku nekog partijskog foruma u Preljini (zbog konspiracije nisam znao o kome se radi) kome je predsedavao Radovan Jovanović. Na sastanku je bio i jedan drug čijeg se imena danas ne sećam. Radovan nam je preneo odluku Partije o ustanku, da komunisti prikupe borce i oružje i krenu u boj. U boj za slobodu svoje otadžbine!

FORMIRANJE PARTIZANSKIH ČETA I PRVE AKCIJE

Nije mi poznato da je neko vršio detaljnu analizu o sastavu naših prvih odreda po godištima. Imam utisak da je omladina sačinjavala preko 80% boraca. Gro naših jedinica 1941. odisao je mladošću. Takve su bile bar one u mom kraju.

S oružjem u ruci prvi su pošli u borbu komunisti i omladinci. S jednom takvom grupom krenuo sam i ja u čačanski odred »Dr Dragiša Mišović«, jedne vedre noći početkom jula.

Skupljamo se na zakazanom mestu imitirajući pticu ćuka — to nam je ugovoreni znak. Iz dvorišta, vrzina ili bostaništa izbijaju omladinci s puškama u ruci i torbama na ramenu, krijući se od svojih roditelja, braće i sestara, a rukovođeni, sudeći po sebi, više srcem nego razumom. Oduševljenje, zanos, entuzijazam, želja za akcijom i pobedom, preovlađuju u ovakvoj odluci mladića. Dogovorili smo se da desetina iz Donje Trepče odmah

krene u odred. Krenulo nas je svega četvoro-petoro; ostali su navodili neke razloge koji su ih sprečavali da odmah pođu. Na mestu zv. Rožanj, severno od sela Milićevci, našlo se 11. jula nas 50—60 boraca iz ljubićkog sreza. Bilo je tu iz svakog sela 5—10 boraca, što je za početak dosta jer ni oružja nije bilo više. Tu je formirana četa čiji je komandir bio Milenko Nikšić, a politički komesar Miloš Jovašević.

Četa je istog dana uveče krenula preko sela Brđana, Prislonice i Gornje Trepče, prikupljajući usput nove borce, i sutradan stigla na planinu Bukovik, više Kremenjače u rejon Ivove bare. Tu smo ostali nekoliko dana prihvatajući nove borce. Posetili su nas i drugovi iz štaba odreda: Mole Radosavljević komandant, Laza Lazić zamenik političkog komesara i Momčilo Katanić lekar. U logoru čete je izvođena vojna obuka, u kojoj je naročita pažnja posvećena rukovanju oružjem i uređenju logora. Dr Katanić je izvršio lekarski pregled boraca i održao predavanje o ličnoj higijeni.

Posle dva-tri dana krenuli smo u selo Ostru gde je u prisustvu većeg broja seljaka održan i politički zbor. Četa je već bila ojačana prilivom novih boraca, većinom omladinaca, a dosta ih je stupilo u četu i ovog dana. Posle podne smo pošli ka planini Ostrici i na njenim padinama, na spoju atara sela Ostre i Gornje Trepče, štab odreda je, da bi pokrio celu teritoriju jedinicama, formirao četiri čete od postojećeg ljudstva. Prva (komandir Milinko Nikšić) i 2. četa (komandir Slavko Krupež) raspoređene su na prostoriju u zahvatu reka Dičine i Zapadne Morave; 3. četa (komandir Sredoje Urošević, politički komesar Miloš Jovašević) i 4. četa (komandir Novak Lukić), imale su da dejstvuju na ostalom delu ljubićkog sreza sve do sela Bresnice.

Dobivši uputstva za rad na terenu, čete su pošle u svoje rejone, a štab odreda je otišao u takovski kraj da vidi kakva je tamo situacija.

Još uvek su previranja. Dok jedni stupaju u četu drugi je, pod uticajem rođaka i roditelja, napuštaju. Na »ofanzivu« neprijateljske propagande nastupamo energičnije: palimo opštinske arhive da bismo paralisali okupatorsku vlast. Kroz manje akcije kalimo borce i učvršćujemo jedinice. Oružje uzimamo od onih seljaka za koje znamo da ga imaju a neće da stupe u naše redove, otimamo ga i od žandarma i okupatorovih vojnika.

Četa je okupatorsku vlast brzo paralisala na svom terenu, ali se sukobila s novim teškoćama; pojaviše se prve krađe. Trebalo je brzo reagovati jer nam neprijatelj inače potura da smo razbojnici, pljačkaši i lopovi. Naše patrole privedoše dva lopova: jednog Ciganina iz Gornje Trepče i jednog pijanca iz sela Mojsinja. Sazvasmo narodni zbor kod opštine u Donjoj Trepči. Do-

đoše i pokradeni. Pred zborom izvedosmo neku vrstu sudskog postupka i pozvasmo prisutne da sude kradljivcima. Jednoglasno osudismo pijanca, inače poznatog lopova, na streljanje, a Ciganinu da se pred zborom udare batine. Presuda je bila stroga, ali pravedna. Lopovima i pljačkašima se od tada prsti skratiše.

Logorujemo na planini Vujnu. Noću izvodimo akcije i prikupljamo hranu, a danju se odmaramo i slušamo radio-vesti. Neki predsednici opština počinju ponovo da vrše svoje dužnosti po nalogu okupatora iako smo im rekli da se tog posla ne prihvataju. Dovedoše nam Blaža, predsednika trepčanske opštine, koji je inače poznat kao dobar i pošten čovek. Na pitanje zašto radi za okupatora, Blažo reče: »Naređeno mi je! Vi kažete — ne smeš, oni kažu — moraš! Ja gorim između dve vatre. Nego, da vi mene zadržite izvesno vreme kod vas, jer nemam se kud vraćati«. Tako Blažo provede kod nas izvesno vreme dok još čvršće ne ovladasmo terenom, a potom ode kući zadovoljan. Kasnije se pokazalo da je na njega veoma pozitivno uticalo vreme provedeno kod nas.

Pošto smo paralisali okupatorsku opštinsku vlast, osnovali smo svoje odbore i seosku miliciju, a od paljenja opštinskih arhiva i razoružavanja žandarma po žandarmerijskim stanicama prešli smo i na rušenje železničkih pruga i napade na nemačke posade kod mostova, železničkih stanica, benzinskih skladišta i drugih objekata. Za takve akcije bili su nam potrebni eksploziv i umešnost u rukovanju njime. Setismo se avionskih bombi na nekad pomoćnom aerodromu u Preljini. One su pune eksploziva, samo ih treba umeti iskoristiti. Neki umešni borci iz čete odviše nekoliko upaljača sa tih bombi i u radionici ih ispitaše. Ustanovljeno je da se oni mogu na dva načina aktivirati: pomoću sporogorećeg štapina i kapsle i pomoću udarne igle i kapsle, pa su se kasnije oba načina koristila. (Za naš »pronalazak« saznalo se i u drugim odredima. Iz Kragujevačkog odreda su dolazili kolima i odnosili te bombe.)

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE I NAPAD NA NEMAČKU POSADU U BRĐANIMA

Došlo je vreme da se položi i partizanska zakletva. Stoga se 16. avgusta skupiše 1, 2. i 3. četa u jednom zabranu sela Rakovi, nedaleko od Preljine, kraj rečice Dičine, gde dobiše celo pre podne da se operu, okrpe, očiste oružje i spreme za smotru. Smotru je izvršio zamenik komandanta odreda drug Radovan. Posle govora koji je održao postrojenim borcima, Radovan je uzeo tekst zakletve i podignutim glasom svečano počeo da čita

rečenicu po rečenicu, koje su borci u jedan glas ponavljali za njim.

Posle polaganja zakletve dogovorismo se o napadu na nemačku posadu kod benzinskih rezervoara u Brđanima i rešismo da se napad izvrši sledeći noći. Grupa partizana koju je vodio Simo Saraga dobila je zadatak da napadne železničku stanicu, demolira njene uređaje i uzme novac iz blagajne, ali tek pošto počne borba s nemačkom posadom; druga grupa sa Radovanom Jovanovićem na čelu imala je zadatak da zapali fabriku magnezita »Šumadija«. Srećko Nikolić dobio je zadatak da hladnim oružjem prvo likvidira nemačkog stražara, a tek onda da pređu u akciju i ostali borci iz grupa. Treća, glavna, grupa je dobila naređenje da na prepad zauzme stražaru i likvidira nemačku posadu. Ona je imala nekoliko avionskih mitraljeza i dosta ručnih bombi.

U određeno vreme pristupismo izvršenju zadatka. Likvidacija stražara, na način kako je planirano, nije uspela; nepažnjom je ispaljena puška što je alarmiralo neprijateljsku posadu koja se nalazila u kući sazidanoj od kamena i ograđenoj sa nekoliko redova bodljikave žice. Nasta paklena pucnjava s jedne i druge strane. Zaštektaše mitraljezi. Noćnu tamu na momente zaparaše raznobojne rakete i osvetliše naše položaje. Srećom, kuća u kojoj su se Nemci zabarikadirali je niža od naših položaja te nam kuršumi fijuču iznad glava. Borci — mnogima je ovo vatreno krštenje — krenuše puzećki napred i dođoše do žice. Ali kako savladati bodljikavu žicu i vatru nemačkih mitraljeza čija zrna više ne lete preko naših glava jer smo u istoj liniji? Nemamo makaze za žicu, a ni iskustva u osvajanju utvrđenih zgrada. Ostalo nam je jedino da dejstvujemo vatrom iz pušaka i mitraljeza. Bacasmo i bombe ali ne dobacismo do kuće jer smo daleko od nje.

Na tome se i završi. Mnogo buke, pucnjave, eksplozija, pomislilo bi se da sve izgibe. Da li je nekog bar okrzlo zrno — ne sećam se. Povukosmo se pre svitanja. Samo su prve dve grupe izvršile zadatak, ali su i ostali bar doživeli vatreno krštenje i uverili se da svako zrno ne pogađa. To će koristiti u budućim akcijama.

Umorni, a neraspoloženi zbog neuspeha, vratismo se — naša četa u svoj logor, a ostale na svoje terene. Usput borci komentarišu šta je ko doživeo; neki čak iznose da bi napad uspeo da se vršio »na drugi način«. Ne vidimo razloga da tvrdimo da nisu u pravu.

AKCIJA S AVIONSKOM BOMBOM

Prvu akciju sa upotrebom avionskih bombi izveli smo 22/23. avgusta na preljinskom železničkom mostu. U Trsinama smo pripremili nosila za bombu od 100 kilograma. Naši majstori, Srećko Nikolić i Sima Urošević, montirali su upaljač. Trebalo je da ga oni i aktiviraju. U prvi sumrak vod partizana se pripremio za pokret. Prva smena podigla je bombu privezanu sa dve jake motke. Išli smo besputnim terenom, zastajkivali oko prelaza preko jaraka, vrzina i ograda. Pregazismo i poslednju prepreku — reku Čemernicu. Preko puta za Čačak izbismo na železničku prugu i duž nje približismo se mostu.

Bili smo obavešteni da most čuvaju dva nemačka stražara — na svakom prilazu po jedan, a da se ostali stražari (15—20 vojnika) nalaze na levoj obali Čemernice, suprotno onoj kojoj mi idemo. Na 300—500 metara uputili smo odeljenje sa puškomitraljezom da očisti most i da ne dozvoli neprijatelju da ga posedne. Posle prvih rafala, istrčali smo i postavili bombu na »našu« polovinu mosta. Određen je borac koji će cigaretom upaliti štapin. Štapin je toliko dug da se možemo udaljiti nekoliko stotina metara od mosta. Zaklonili smo se iza železničkog nasipa. Vreme nam se nekako oduži. Najednom se prolomi strašna eksplozija osvetljavajući za momenat čitavu okolinu. Nemački mitraljez umuknu, ali se posle nekoliko trenutaka opet javi. Mi radosni poskakasmo sa zemlje i krenusmo u bazu.

Posle ove akcije o kojoj su seljaci sa radošću pričali, u naše redove je stupio veliki broj omladinaca. S druge strane, Nemci su na našu aktivnost odgovorili ne samo lažnom propagandom već i streljanjem nevinih ljudi i paljenjem kuća, što je ponekad imalo uticaja na naše akcije, ali samo privremeno. Dolazile su nove akcije, posle kojih bismo se pojavili u nekom selu sa barjakom na čelu kolone i to usred dana. Održali bismo politički zbor, ručali, podsticali narod na borbu i dobili nove borce u naše redove. Tako iz dana u dan, iz noći u noć.

Često dejstvujemo po vodovima i desetinama jer drukčije ne možemo da kontrolišemo čitavu teritoriju — sela: Prislonicu, Preljinu, Balugu, Stančiće, Gornju i Donju Trepču, Mojsinje, Ostru i Vujetince, a i stoga što su ove prve akcije manjih razmera.

*

Jednog dana primismo izveštaj o nameri Nemaca da blokiraju naš teren i da nas napadnu, te se premestismo kraj Morave u kukuruzovinu ispod sela Stančića. Mada podatak nije bio tačan, nama se dopade ovo mesto i ostasmo tu da logorujemo. Tu

nas je obišao i zamenik komandanta odreda Radovan Jovanović. Posle podnetih izveštaja i diskusije o daljim akcijama, zađosmo među borce: jedni se odmaraju, drugi čiste oružje pod jednom velikom topolom. Radovan će upitati: »Šta misliš, kako bi se ovo ljudstvo držalo kad bi nas Nemci napali«? »Kako bi bilo — nastavi Radovan — da izvršimo malu probu«? Dogovorismo se da on uzme neosetno jedan puškomitraljez, da se udalji 200—300 metara i iz kukuruza pusti 2—3 rafala preko naših glava. Da vidimo šta će biti!

Posle petnaestak minuta zaštekta mitraljez. Oseća se njegova blizina po oštrini fijukanja kuršuma iznad naših glava. Nasta pometnja. Nisam ni uspeo da glasno izgovorim »k oružju«, a već je nastala lomljava i pomamno bežanje kroz kukuruz u suprotnom pravcu od rafala. Gotovo pola čete nestade u kukuruzu, a druga polovina se uzmuva u nedoumici šta da radi. Komandujem: »U strelce za mnom!« Oni kao da dođoše k sebi. Upućujem kurire za onima što su nestali u kukuruzu. Na mestu gde je bio logor vidim pravi lom: razbacane torbice, porcije i nekoliko pušaka. Skupim borce i kažem im o čemu se radi. Ozariše im se lica, ponovo nasta živost. Vrati se i Radovan, a i oni što su zamakli u kukuruz, osim nekolicine koji su se zaustavili tek kod svojih kuća (posle dan-dva i oni se vratiše postiđeni).

Analizirali smo ovu situaciju pred četom i govorili o držanju svakog borca kritikujući one što su i puške zaboravili. Posle toga su se dugo zbijale šale na račun »kukavica«. U sebi sam mislio — ko zna šta bi i s komandirom čete bilo da nije znao o čemu se radi. Uglavnom ovu probu iskoristih da zaoštrim budnost stražara i patrola koje smo slali na obezbeđenje.

*

Iz logora kod sela Stančića izveli smo dve akcije, od kojih jednu na železničkoj pruzi u Konjevićima. Jedna desetina je upotrebom eksploziva potpuno prekinula šine na pruzi.

ZAVERA PROTIV USTANKA

Još uvek smo u logoru kraj Zapadne Morave. Jednog dana dobismo izveštaj da se neki ljudi okupljaju i nešto dogovaraju u dosluhu sa sreskim načelstvom u Preljini. Krenusmo jedne večeri da ih potražimo. Izveštaj nas je upućivao na popa Đurđa iz Mojsinja, ali njega ne nađosmo kod kuće. Patrola je, međutim, našla bivšeg policijskog pisara Popovića »Crnog« koji je živeo u istom selu. Tek što smo stupili u razgovor s njim i rekli

mu da imamo podataka da nešto spremaju, priđe nam vođa patrole i predade koverat koji je pronađen kod Popovića. Pošto je bila noć nismo mogli pročitati šta piše na kovertu niti tekst koji se nalazio unutra. Popović nam reče da se radi o raspisu okupatora za prikupljanje oružja i mi ga pustismo da ide kući. Međutim, kad smo sutradan pročitali sadržaj »raspisa« imali smo šta i videti. Grupa nedićevsko-ljotićevskih pristalica, na čelu sa Popovićem, izradila je predlog okupatoru o tome da se uništi partizanski pokret. Oni, kao veliki »rodoljubi«, pošto poznaju mentalitet našeg naroda i prilike pod kojima se razvija ustanak, predlažu okupatoru šta da preduzme kako bi se paralisao »komunistički« pokret. Što je najinteresantnije, predlažu ono što i mi znamo da bi nas najviše pogodilo: pritisak na roditelje onih čiji su sinovi u našim redovima, s tim da se tim partizanima garantuje lična bezbednost po povratku; ne vršiti nikakve odmazde dok se ne ospu naši redovi; prepustiti da mi vršimo odmazdu nad dezertiranim borcima, te da tako sami izazovemo revolt svojih simpatizera itd.

Ponovo poslasmo patrolu da dovede Popovića, ali on nije bio naivan; iste noći se prebacio preko Morave i pobegao u Čačak. Ovo nam je otvorilo oči da izdajnici naroda kuju paklene planove.

LIK RADOVANA JOVANOVIĆA

Kad govorimo o događajima 1941. godine u ljubićkom srezu, moramo posebno spomenuti čoveka, seljaka i zanatliju — kolarskog radnika Radovana Jovanovića, jednog od glavnih organizatora ustanka u tom kraju.

Prve napredne ideje primio je od oca Dragutina, a kasnije se izgrađivao pod uticajem Partije i izrastao u pravog revolucionara — marksistu. Ne znam kada je postao član Partije, ali znam da mi je u periodu 1933 — 1940. godine davao letke i drugi materijal da čitam. Držao ih je negde iza rendića ili ispod neke daske u ćošku svoje radionice. Bio je uzoran napredni omladinac. Sa posebnim žarom govorio je o proleterskoj revoluciji gde god bi došao. Drugih ideala nije imao u životu. Partija je za njega bila svetinja. On joj je bio odan do fanatizma i zbog toga je hapšen nekoliko puta. Jednog dana, nekako pred sam rat, posle razbijanja Ljotićevog zbora u Preljini, nađosmo se zajedno u zatvoru. Bio je veoma raspoložen, veseo; milo mu je bilo što se žrtvuje za ideale Partije.

Nisam se iznenadio kad sam ga 1941. godine video kako prosto leti na sve strane kao član OK Partije organizujući usta-

nak u ljubićkom srezu. Postao je zamenik komandanta Čačanskog partizanskog odreda. Sjajan organizator, još bolji propagator! Vatrenim, revolucionarnim govorima oduševljavao je mase. (Posle prve neprijateljske ofanzive nastali su teški dani za partizane. Od onih koji su ostali na terenu mnogi su streljani, neki su se i predali, a Radovan — ni jedno ni drugo. Ostaje s jednom grupom u svom kraju i dejstvuje. Za njega nema nesavladivih prepreka. Drug Vaso, kako su Radovana drukčije zvali, sa Radenkom Mandićem — kao Furmanov sa Čapajevim — nastavlja tradiciju Čačanskog odreda. U neverovatnim uslovima četničkog terora održava i razvija slobodarske tradicije naroda toga kraja, sve do pogibije 1944. godine. Nije doživeo da izgrađuje ono za šta se sa toliko oduševljenja borio.)

NAPAD NA ŽELEZNIČKU STANICU I LOŽIONICU U LJUBIĆU

Dobivši detaljne podatke o rasporedu i kretanju Nemaca u ložionici, odlučili smo da je onesposobimo za dalji rad uprkos tome što je bila u predgrađu Čačka i na domaku nemačke posade. Dobili smo podatke da u železničkoj stanici ima 10—15 pušaka pripremljenih da se raspodele osoblju radi odbrane od partizana, jer su železničke stanice bile vrlo često objekti naših napada. Imali smo zadatak da uzmemo i te puške. U napadu su učestvovale 1, 2. i 3. četa pod rukovodstvom Radovana, zamenika komandanta odreda. Prva i 2. četa su obezbeđivale ovu akciju od dejstva neprijatelja od Prijevora i imale zadatak da napadnu ložionicu sa severne strane; 3. četa je određena za napad s južne strane, u zahvatu železničke stanice i ložionice.

Napad je izvršen noću 25/26. avgusta. Čete su se pre napada povezale s radnicima iz ložionice radi sadejstva u akciji. Jedno naše puškomitraljesko odeljenje vodilo je borbu s nemačkom stražom na železničkom mostu štiteći pravac od Čačka. Nemci su otvarali vatru ne izlazeći iz utvrđenja kod mosta. Ni na drugim pravcima, a ni u samoj ložionici, Nemaca nije bilo. Akcija je uspešno završena: mašine u ložionici su oštećene, pokupljeni su kožni kaiševi, iz železničke stanice uzete su puške i nešto municije kao i sav novac iz blagajne. Sve je ovo urađeno tako reći u nemačkom garnizonu i po tome je akcija imala velikog odjeka u narodu.

Posle ove akcije, od voda 3. čete koji je pod komandom Dragana Bojovića i komesara čete Miloša Jovaševića samostalno dejstvovao na terenu sela Preljine i Prislonice, formirana je početkom septembra i 5. ljubićka četa (komandir Rajko Tanasković i komesar Miloš Jovašević).

IZDAJNICI SILAZE S »GORSKIH VISINA«

Tek što smo se konsolidovali, omasovili, postali jedinstveni u borbi protiv okupatora, pojaviše se Dražini oficiri — četnici da i oni organizuju svoje jedinice. Tada smo mi već imali narod uza se i sigurno kontrolisali našu teritoriju. Okupator je bio blokiran u gradovima i svaki je njegov ispad dostojno kažnjavan. Naš odlučan stav za borbu protiv okupatora imponovao je narodu i on ga je nesebično podržavao. Takav razvoj događaja verovatno je primorao četnike da se spuste sa »gorskih visina«. Komanda naše čete je već bila obaveštena o stavu prema četnicima pa će oni taj stav i koristiti da organizuju svoje jedinice.

Mi smo već bili popisali sve sposobne i za borbu spremne ljude, kao i one što su čekali da budu pozvani kada se i za njih nađe oružje. Međutim kod njih, a ne među onima koji su već bili u jedinicama nastade previranje i opredeljivanje. Pošteni, nama odani, seljaci sumnjahu u mogućnost zajedničke borbe s četnicima protiv okupatora. Mi smo pred narodom stalno podvlačili da saradnja može biti plodna samo pod uslovom nemilosrdne borbe protiv okupatora; četnici su, pak, u svojim istupanjima pozivali na spremnost za borbu »kada bude došao momenat«. Mase su odmah osetile razliku u stavovima i ciljevima.

Osećala se nit sumnje u spremnosti četnika da sarađuju s nama. Oni su se, međutim, mogli razobličiti samo u zajedničkim akcijama. Pritešnjeni činjenicama pristadoše i na to. Počeli smo s rušenjem pruge Čačak — Kraljevo. Nije bilo teško oceniti da su pripremljeni da tu akciju sabotiraju. Usput su ošljarili te ih je dan zatekao negde oko Morave. Ovaj pokušaj saradnje, iako neuspeo, značajan je po tome što su četnici pristali bar da krenu u akciju, mada su tobožnjom saradnjom s nama hteli da bace narodu prašinu u oči. Privremeno im je to i uspelo.

Pojava četnika nije nas omela da nastavimo nemilosrdnu borbu protiv Nemaca. Učvršćivali smo, politički i vojnički, svoje jedinice koje su i brojno narasle, a u naoružanju nisu oskudevale. U takvoj situaciji, kada su Nemci tako reći bili blokirani u gradovima, došla je direktiva da se pripremamo na još veće i zamašnije akcije. Završavalo se poglavlje manjih akcija koje su bile vrlo važne za sam ustanak. Našli smo se uoči većih događaja; krenuli smo u napad na gradove.

OSLOBOĐENJE GORNJEG MILANOVCA

27. septembra su ljubićke partizanske čete stigle u selo Lunjevicu, nedaleko od Gornjeg Milanovca. Zaustavili smo se

kod kuće poznatog rodoljuba Sretena Damnjanovića. Dvorište prostrano i u njemu dosta ljudi. Vatre svetlucaju u šljiviku. Kao da čika Sreten ženi sina! No, nije svadba. To se partizani dogovaraju o napadu na G. Milanovac. Tu su i drugovi iz Takovskog bataljona. Tu su i četnički predstavnici koje smo pozvali iako za to nisu bili voljni. Naime, oni su nas nagovarali da napad odgodimo za nekoliko dana, obrazlažući da su oni u kontaktu sa žandarmima i da će preko njih hvatati vezu s Nemcima jer »ima znakova« da bi im se nemačke posade predale. Nismo odustajali od plana da se još ove noći izvrši napad. Pritisnuti nepokolebljivošću u odluci, četnici pristadoše da učestvuju u napadu ali više simbolično, jer nemaju vojske.

Napad je zamišljen tako da čete Ljubićkog i Takovskog bataljona okruže varoš, a zatim koncentričnim napadom da prodru u grad i unište neprijatelja. Četnici su insistirali da oni napadaju duž druma G. Milanovac — Takovo.

Napad je trebalo da otpočne oko ponoći.

Treća četa se prikupila severno od grada između komunikacija G. Milanovac — Kragujevac i G. Milanovac — Takovo i napadala Senjak, vojničke kasarne i centar grada. Posle kraćih priprema, krenusmo u napad. Prolazimo kroz voćnjake i kukuruze. Posle nekoliko mitraljeskih rafala opet nasta tišina. Čuje se samo po neki pucanj. Naše levo krilo poteralo je neprijateljsku predstražu, dok ispred desnog žandarmi, obavešteni od četnika o našem napadu, odstupiše ka Takovu. Sad nam je bilo jasno zašto su četnici uporno tražili taj pravac.

Kad smo se približili centru grada već je svitalo. Tada se borbe rasplamsaše na sve strane. Naš mitraljezac — Slovenac (sa avionskim mitraljezom) tuče Nemce u osnovnoj školi. Grupa partizana se prebacila do Tolovačke kasapnice i odatle se tuče s nemačkim puškomitraljescima. U obližnjoj kući previjaju prve ranjene drugove. Imamo čvrstu vezu sa susedima desno i levo. Nemci su se utvrdili u osnovnoj školi i već nekoliko časova ne može im se lako prići.

Obavestiše nas da prekinemo vatru jer naš parlamentarac ide da pozove Nemce na predaju. Ali Nemci neće da se predaju te opet odjeknuše mitraljeski rafali i nasta žestoka borba. Traže se mogućnosti za osvajanje osnovne škole. Puške i mitraljezi nam tu slabo pomažu, a topova nemamo. Pade predlog da se škola zapali. Baš u jeku priprema za to nemačka posada javlja da pristaje da se preda četnicima.

Nisam bio direktan učesnik u tim pregovorima i ne znam kako je došlo do njih, ali znam da su se Nemci zaista predali četnicima kojih je bilo svega oko 40—50, a ne partizanima iako

nas je bilo 500—600. Četnicima je bio jedini cilj da spasu žandarme, te ni puške ne opališe na Nemce. Nemačka posada je kapitulirala pod oružanim pritiskom partizana, a predala se četnicima i pod njihovom zaštitom sprovedena je na Ravnu goru.

Dok smo se mi borili s nemačkom posadom u blokiranom Milanovcu, četnici su po okolnim selima mobilisali svoje pristalice da kupe plen u oslobođenom gradu. Tako se sa svih strana, sa barjacima na čelu, sjatila rulja pljačkaša, četničkih simpatizera, koju preko pijace svrstaše u kolonu po četiri.

Pri oslobođenju G. Milanovca zaplenili smo više sanduka puščane i minobacačke municije, dosta granata, oko 100 bicikla, više pari odeće i obuće, nekoliko vagona brašna, dosta šećera i masti i ostalih namirnica. Nemačka posada, iako jačine samo jedne čete, imala je velike zalihe u magacinima.

Četnici su računali da će se plen deliti prema broju učesnika u borbi, pa su zato i prikupili kolonu pljačkaša koji su upućivani pravo pred magacine. Ja sam bio zadužen da taj plen podelim, jer su ljubićke čete imale brzo da se vrate na svoj teren. Kad sam došao pred magacin u osnovnoj školi, imao sam šta videti: velika gomila nenaoružanih seljaka s torbama na ramenima hoće, i pored suprotstavljanja naše straže, da otima plen. Potegnem za pištolj i opalim nekoliko metaka u vis. Rulja ustuknu i tako zavedosmo kakav-takav red i uzesmo gro plena.

OSLOBOĐENJE ČAČKA

Povoljne vesti dopiru sa svih partizanskih položaja. Užice je oslobođeno, Požega takođe. Sad je red na Čačak. Dobismo naređenje da se što pre tamo prebacimo. Radosni, ponosni na pobedu, potovarismo svoj deo ratnog plena i s pesmom krenusmo prema Čačku.

Treća ljubićka četa se po oslobođenju G. Milanovca vratila u Donju Trepču. Tek što smo stigli dobismo naređenje štaba Ljubićkog bataljona da postavimo zasedu na komunikaciji Čačak — Kragujevac i sprečimo Nemcima da se tim pravcem probiju iz Čačka. Četu rasporedismo duž komunikacije između sela Baluge i Preljine. Sutradan, 1. oktobra, dok još sunčani zraci nisu ni skinuli rosu s lišća, pojaviše se avioni i napraviše koji krug nad padinama Jelice prema Kraljevu. Ne prođe dugo i poče žestoka borba na tom pravcu. Čuju se i topovi! Avioni bombarduju duž puta. Bilo nam je jasno da se to Nemci probijaju prema Kraljevu. Čuje se i huka tenkova. Zauzesmo busije, spremni da dočekamo Nemce. Oko 9 sati borba se utiša da bi se tu i tamo čuo po neki rafal ali već daleko prema Kraljevu. Do-

govorismo se da sa četom krenemo prema Čačku, i to s jednim vodom u prethodnici. U Ljubiću nas obavestiše da su naši oslobodili Čačak. Pred mostom nas sačekaše četnici. Ne dozvoljavaju ulazak u Čačak. Ali je sve uređeno kad dođe politički komesar našeg odreda Ratko Mitrović.

Prvi dani u oslobođenom Čačku ostali su mi u sećanju kao dani velikih napora Partije da organizuje saradnju s četnicima. Trebalo je mnogo strpljenja, širine i upornosti da bi se izdržale njihove provokacije. Četnici su spasavali izdajnike i nemačke saradnike. To nam je teško padalo. Čak su i fizičku silu upotrebljavali da od nas otmu izdajnike. Sećam se slučaja sa žandarmom Diklićem koji je vodio Nemce od kuće do kuće u selu Preljini i palio ih. Među njima su bile i kuće Dragana Bojovića, Radovana Jovanovića i još neke. Tražili smo od komande mesta u Čačku da interveniše da nam ga izruči radi suđenja. Četnici su se izgovarali da će mu biti suđeno na Ravnoj gori — kod Draže. Znali smo da je to najobičniji trik, ali smo im zbog saradnje dozvolili da ga vode na Ravnu goru. Bojeći se da mu grupe naših boraca ne pripreme zasedu Ratko Mitrović ga je lično otpratio na kamionu nekoliko kilometara izvan Čačka. Inače, svaki dan smo morali da intervenišemo i zaštićujemo građane od četničkih nasilja i pljačke. Uz veliko naše strpljenje organizovana je zajednička komanda mesta, a kasnije i Gradski odbor.

Pošto je dotadanji komandant našeg bataljona, Milenko Nikšić, bio postavljen za komandanta mesta u Čačku, štab odreda je imenovao novu komandu bataljona: komandant — Sredoje Urošević, politički komesar — Radiša Poštić, zamenik komesara — Radosav Jovašević.

Sa oslobođenjem Čačka čete su nam se utrostručile. U pet dotadanjih ljubićkih četa i u onim koje su se tek bile formirale skupilo se preko 1000 boraca. Štab odreda je formirao i niz drugih jedinica — biciklističke, konjičke i dr. Neke su odmah upućene u Gornji Milanovac kao pojačanje našim jedinicama, jer su Nemci pravili ispade prema njemu, a ostale su se spremale za dejstvo prema Kraljevu.

BLOKADA KRALJEVA

Po naređenju štaba odreda, glavnina bataljona je 7. oktobra krenula prema Kraljevu sa zadatkom da se postavi na komunikaciju Kraljevo — Kragujevac i s te strane blokira Kraljevo. Sutradan, oko 12 časova, stigli smo u selo Cvetke. Taman smo bili za ručkom kad se oseti jak potres. U selu Mrsaću se

video oblak dima i ogroman plamen, a zatim se prolomi jaka eksplozija. Tamo je bilo veliko skladište municije i eksploziva bivše jugoslovenske vojske; Nemci su ga, znači, uništavali da nama ne bi palo u ruke.

Uveče, 8. oktobra, izbismo u naš rejon: 2. četa u selo Vitkovac da drži položaj prema Kragujevcu; 1. prema Kraljevu od Kamidžore (most na Moravi) pa ispod sela Šumarice prema Kragujevcu; 4. u rejon sela Oplanić — Sirča. Uređujemo položaje za odbranu spremni da Nemcima sprečimo proboj bilo s koje strane. Štab bataljona smo smestili u selo Šumarice. Oko nas se vrzma i nešto četnika koji su na položaju desno uz Moravu. Njihov predstavnik je kapetan Derok, inače lukav čovek. Sada je i član zajedničkog operativnog štaba . . . Ovde na frontu prohtevi su im manji; nemamo naročitih problema s njim.

Od 11. oktobra do 1. novembra izvršeno je četiri napada za oslobođenje Kraljeva i u njima su učestvovali: Čačanski partizanski odred »dr Dragiša Mišović« sa Ljubićkim, Dragačevskim i Trnavskim bataljonom, artiljerijskom baterijom i vodom tenkova; Kraljevački partizanski odred »Jovo Kursula« i četničke snage sa artiljerijskom baterijom i vodom tenkova. Akcije su izvođene pod rukovodstvom zajedničkog partizansko-četničkog operativnog štaba u sastavu: Ratko Mitrović i Mole Radosavljević kao predstavnici partizana i major Radosav Đurić kao četnički predstavnik.

Oživeću samo neka sećanja na učešće Ljubićkog bataljona u borbama oko Kraljeva. U prvom napadu, koji je izvršen 11/12. oktobra, težište je bilo na Dragačevskom i Trnavskom bataljonu Čačanskog odreda i odredu »Jovo Kursula«. Ljubićki bataljon je sa 1. i 4. četom vršio demonstrativni napad, a sa 2. četom je zatvarao pravac od Kragujevca. Napad je ostao bez uspeha.

Drugi napad je izvršen noću 14/15. oktobra, a u njemu je, pored jedinica iz prvog napada, učestvovalo i nešto četnika. Od Ljubićkog bataljona je na težište napada, duž komunikacije Čačak — Kraljevo, ubačena sveža 5. četa; ostale su bile na starim položajima s tim što je 1. četa dobila zadatak da zauzme most na Moravi kod Kamidžore. Izviđanjem je utvrđeno da mu se vrlo teško može prići. Nemci su u bunkeru na suprotnoj obali, a teren je nezgodan za podilaženje. Četa je, zbog toga, natovarila u jedan prazan vagon 4 avionske bombe i podesila ih da eksplodiraju kada vagon dođe na most. U određeno vreme vagon sa bombama (300 kilograma eksploziva) je otisnut ali je pruga bila nagnuta prema mostu i brzina vagona nije bila sinhronizirana sa dogorevanjem štapina, a izgleda da je bilo i drugih tehničkih grešaka, te je izostala eksplozija bombi. Tako nije uspeo ni ovaj napad.

Nemačka avijacija nas je često bombardovala i mitraljirala. Nemci su besni. Sutradan smo prema Kruševcu videli čitava sela u plamenu. Čuje se borba i na desnoj obali Morave, prema Čačku; to Nemci prave ispade posle našeg napada.

Organizovali smo ishranu jedinica, lečenje ranjenih i bolesnih. Nije bilo jednostavno snabdevati nekoliko stotina boraca, ali smo vrlo brzo organizovali snabdevačke punktove u okolnim selima (Vitanovcu, Milačićima, Sirči i ostalim) u kojima smo prikupljali meso, pekli hleb, kuvali povrće i dr. U Milačićima smo imali ambulantu u kojoj je radio medicinar Radojko Kostić. Organizovana je i telefonska veza koja, istina, nije funkcionisala kako treba usled čestih kidanja žice, ali se s tim i računalo.

Treći napad je izvršen noću 18/19. oktobra i u njemu su, pored Čačanskog i Kraljevačkog partizanskog odreda, učestvovali i četnici. Ljubićki bataljon se rokirao ka glavnom pravcu napada, na desnu obalu Morave, u zahvat komunikacije Čačak — Kraljevo i to sa 5, 2. i 4. četom. Prema Kragujevcu ostaje sama 1. četa; 3. je još uvek na sektoru G. Milanovca. S obzirom da imamo, pored artiljerije, i dva tenka, računali smo na siguran uspeh.

Kad je napad počeo, prvo su se tenkovi sa nešto pešadije probili u grad i naneli neprijatelju velike gubitke. Napad ostalih jedinica nije bio tako efikasan jer je koordinacija dejstva, naročito s četnicima, bila slaba te grad ni ovom prilikom nije oslobođen. Štab Ljubićkog bataljona se 23. oktobra prebacio iz rejona sela Šumarice, na pravcu Kraljevo — Kragujevac, u rejon Ružića brdo.

Nemci su uz podršku artiljerije i tenkova izvršili ispad: jedan 19. a drugi 22. oktobra. Uspeli su da iznenade neke naše i četničke jedinice, da ih razbiju i nanesu im priličné gubitke. 23. oktobra, pri prolazu štaba Ljubićkog bataljona od Čačka prema Kraljevu, u selu Samailu naišli smo na delove 4. i 5. čete koje su prethodnog dana imale borbu s Nemcima. Odbacivanjem ovih i drugih snaga deo fronta između Morave i Ibra bio je prazan. U Operativnom štabu, koji je takođe bio u rejonu Ružića brda, obavestiše nas da su izdali naređenje 3. četi da se hitno uputi iz Gornjeg Milanovca u ovaj rejon. Posle upoznavanja sa situacijom na ovom delu fronta, politički komesar našeg odreda pozvao nas je da obiđemo teren gde su se prethodnog dana vodile borbe pri jednom od ispada Nemaca iz Kraljeva. Imali smo šta i videti: njive sa obranim kukuruzom i šaša složena u kupe; kraj svake kupe ili u njoj po nekoliko ubijenih četnika. Oni su se pri povlačenju skrivali u kupe misleći da će se tako spasti, a Nemci, pretresajući kupe, kako bi koga u njoj

našli, jednostavno su ga ubili. Jeziv prizor: razmrskane lobanje, prosut mozak po seljačkim koporanima, puške sa metkom u cevi. Kakav strah, nada ili obmana natera ljude u ovako neslavnu smrt! U ovakvim trenucima često se gubi prisustvo duha. Neshvatljivo nam je bilo takvo pasivno čekanje smrti. Ako su se i prevarili oni kod prvih kupa, šta su čekali ovi u zadnjim? Mora da su računali na neku milost!

Pripremamo se za sledeći, četvrti napad. Od Ljubićkog bataljona, između puta i s. Adrana, nalazi se 3. četa koja je popunila deo fronta koji su napustili četnici. Imamo dva tenka: jedan je naš, drugi je četnički. A svaki tenk predstavlja tenkovski vod. Iz 3. čete smo odabrali najhrabrije borce da se s jednim tenkom probiju u grad. Za komandira našeg tenkovskog voda odredili smo Srećka Nikolića zidara iz Donje Trepče. Omanji, ali fizički vrlo razvijen čovek, sa izrazitim jagodicama na licu. Svojom pojavom deluje sigurno i odmereno.

U Operativnom štabu su vršene obimne pripreme za ovaj napad. Zapovesti su pisane po svim vojničkim propisima: određeni su napadni objekti i pravci, sastav jedinica koje napadaju, komandanti kolona, predviđena je veza sa susedima levo i desno i ugovoreni znaci. Čak je precizirano ko će kada i gde razminirati put kojim treba da prođu tenkovi. Stoga je Operativni štab ulagao veliku nadu u ovaj napad. S nestrpljenjem smo ga očekivali. Međutim, sve se završilo kao i prošli put. Razlika je bila jedino u tome što su tenkovi prošli bez pešadije koju su Nemci iz prve borbene linije ispred Poljoprivredne škole zadržali mitraljeskom vatrom. Tenkovi su se »prošetali« kroz Kraljevo i vratili u zoru nazad. Koliko se sećam, ovo je bio poslednji ozbiljniji pokušaj oslobođenja Kraljeva. Posle njega četnici su se povukli s položaja da bi okrenuli oružje protiv partizanskih jedinica.

MUČKI NAPADI ČETNIKA NA PARTIZANE

Početkom novembra su članovi Operativnog štaba bili na okupu. Štab je bio u Drakčićima. Vladala je nervoza i neizvesnost. Do nas su dopirale vesti o četničkoj izdaji. Napadi četnika na partizane su učestali i jednog dana njihovi predstavnici u Operativnom štabu dobiše naređenje sa Ravne gore da se povuku s Kraljeva. Pozadina tog naređenja obelodanjena je kasnije. Vodile su se žive diskusije u kojima su učestvovali Ratko Mitrović i Mole-Radosavljević s naše, i major Đurić sa strane četnika. Osuđivan je stav četničke Vrhovne komande, ubitačan po jedinstvo naroda za borbu protiv okupatora koje je bilo

ostvareno u toku napada na Kraljevo. Istina, na samom frontu u blokadi Kraljeva nije posle prvih neuspeha ni bilo mnogo četničkih jedinica jer su se povukle u pozadinu. Neke su imale i prilične gubitke kao, na primer, Dragačevski odred vojvode Bojovića. No, bez obzira na to, u Operativnom štabu je bilo saradnje. Major Đurić, komandant četničkih snaga kod Kraljeva, otišao je u dogovoru s Ratkom Mitrovićem lično na Ravnu goru kod Draže da vidi o čemu se radi i »utiče« na njega da se produži saradnja s partizanima. Međutim, to je bio samo trik da se dobije u vremenu kako bi se četničkim snagama dale instrukcije o razoružavanju partizanskih jedinica. Povratak majora Đurića brzo je usledio ali bez rezultata. U Operativnom štabu je toga dana vladala tmurna atmosfera, baš kao i samo vreme — mutno, prohladno, kišovito, sa svim odlikama pozne jeseni.

Major Đurić je ostavljao utisak da mu je jako žao što je došlo do nepoverenja izražavajući nadu da će se nesuglasice i sukobi izgladiti i ponovo početi sa saradnjom. Da li je tog momenta bio svestan da će njegovi vojnici, trenutak kasnije, pucati u posadu našeg tenkovskog voda i da će, pored ostalih, kao žrtva tih hitaca pasti i komandir voda Srećko Nikolić? Ode major Đurić sa svojim delom štaba, a mi ostadosmo sa utiskom da ne želi raskid. Na to nas pobuđuje i dogovor pri rastanku između njega i Ratka o toleranciji između naših i četničkih jedinica i nenapadanju jednih na druge.

Prošlo je nekoliko časova dok nam je Ratko Mitrović davao zadatak kuda da krenemo sa bataljonom, a već je opovrgnuta svaka iluzija »o toleranciji«. Sukob s četnicima je počeo!... Dobili smo zadatak da se sa 3. četom prebacimo na levu obalu Morave gde se već nalazila 1. četa i da krenemo pravcem Mrčajevci — Čačak, izbegavajući sukob s četnicima. Cilj nam je da što pre dođemo u Čačak gde je situacija bila nejasna.

Naredili smo komandiru 3. čete da četa bude spremna za pokret 4. novembra izjutra. Čamcima se prebacismo preko Morave i kaljavim seoskim putem se uputismo preko Lađevaca i Mrčajevaca za Čačak. Usput, kod jednog porušenog mostića, naiđosmo na našu bateriju topova kojoj pomogosmo da se prebaci preko potoka. Malo dalje prođosmo pored četničke baterije koja se takođe povlačila. Rukovodeći se instrukcijama štaba odreda, nismo ih uznemiravali. Negde oko podne, umorni i kaljavi podilazili smo u koloni Mrčajevcima. Sa komandirom 3. čete bio sam na čelu kolone. Prva četa je trebalo da stigne tek kasnije. Nedaleko od ulaza u selo pred nas iziđe Branka Gajović, sva uzbuđena i uplašena i nabrzinu nam saopšti da su nam četnici

postavili zasedu pred ulazom u selo. Od zasede nas je delilo 500—600 metara. Razvismo se u streljački stroj i krenusmo prema četnicima. Kada smo prišli bliže oni počeše da viču: »Nemojte, braćo, ako boga znate, pucati«! Mi im odgovorismo da nećemo s tim da i oni ne pucaju. U tom se sasvim približismo njima i stupismo u kontakt sa njihovim starešinama. Dogovorismo se da skupimo jedinice i krenemo ka selu pa ćemo se tamo dogovoriti o daljem radu. Krenusmo ka selu, mi u koloni, a oni u gomili s obe strane puta pored nas.

Zaustavismo četu pred ulazom u selo. Četnici se skupiše oko nas pomešani s meštanima. Primetismo da nas iza ograda, sa svih strana, opkoljavaju naoružani četnici. Protestujemo kod njihovih starešina i učini nam se da se razilaze. Malo zatim, opet isto. Opet protestujemo i opet se njihove starešine slažu, ali nas ponovo opkoljavaju. Razgovaramo s njihovim starešinama. Koliko starešina, toliko predloga! Sve se svelo na zahtev da se naša četa razoruža. Jedni to traže otvoreno, a drugi taktizirajući. Pošto ne možemo da se dogovorimo, predlažemo da se mi sa četom povučemo nazad, a da naš komandant bataljona i njihov predstavnik idu za Čačak da vide zašto je došlo do sukoba. Četnici ne pristaju na naš predlog.

Situacija nam je postala jasna i samo čekamo mogućnost da preduzmemo akciju. Ne možemo nasamo da se dogovorimo sa svojim borcima i starešinama o tome šta da radimo. Borci, većinom omladinci, stoje u koloni izazvani — počev od onog da nisu ni kralja služili a nose pušku, pa do prezira i psovki. To nam nekako ide na ruku jer vidimo kako svaki naš borac drži pušku na gotovs, uzeo je bez komande, ljut i spreman na sve. Pregovaramo, a sve mislimo kako da se izvučemo iz ove klopke. Na severnoj strani puta nalazi se nekoliko kuća i škola, a s južne voćnjak sa slabijom ogradom. Već se i sumrak hvata. Od pregovora i dogovora nema ništa, a četnici samo odugovlače dok padne mrak pa da nas napadnu. Iskoristismo momenat kada je na jednu od intervencija »blokada« skinuta, a na ulici stvorena gužva žena i dece. Potrčim ka ogradi s južne strane puta komandujući četi: »Na levo u strelce«! Četa krenu s komandirom i za tren oka oborismo ogradu u dužini kolone. Tek što smo zakoračili u voćnjak, čuše se prvi pucnji. Vriska žena i dece pomeša se s mitraljeskim rafalima. Uhvatismo prve zaklone i primismo borbu. Ona ne potraja dugo jer četnici nisu ni pokušavali da krenu za nama. Bilans borbe: jedan ranjen i nekoliko nestalih drugova koji su se u povlačenju odvojili od čete te su ih četnici zarobili.

Povukosmo se nekoliko kilometara nazad prema Kraljevu gde u nekim stajama kraj puta sačekasmo 1. četu i tu prenoćismo.

Sutradan, 5. novembra, odlučismo da rano ujutro sa obe čete krenemo ka Čačku, ali ne preko Mrčajevaca jer bi nas taj pravac uvukao u borbu s četnicima, već preko polja između Zapadne Morave i sela Donje Gorevnice obilazeći selo Mrčajevce. Sa zastavom na čelu kolone po jedan i uz pesmu stigosmo oko 10 časova u nama odano selo Stančiće gde se zaustavismo u školskom dvorištu. Tek što stigosmo počeše zvona kod mojsinjske crkve. To četnici zvone na uzbunu zbog našeg prisustva. Kroz dogled videh nekoliko grupica skupljenih kod crkve. Stanačani nam spremiše dobar ručak.

Odmorismo se uz pesmu i igru, ručasmo i krenusmo u Čačak gde nas radosno dočekaše jer su se brinuli za našu sudbinu. Tu smo saznali da su četnici zaplenili naše topove i tenk. Posle mesec dana odsustvovanja Čačak nam je izgledao lepši, čistiji i nekako svečaniji. Sav je odisao partizanski! Svuda, počev od trgovinskih izloga, oseća se naše, partizansko prisustvo. Rad naših drugova iz organa vlasti i pozadinskih organizacija za samo mesec dana ostavio je vidan trag na svakom mestu: na zidovima i izlozima parole koje pozivaju u borbu; na ljudima nova sašivena partizanska odeća s petokrakim zvezdama na kapama. Grad prosto diše partizanskom dušom pa nije ni čudo što nas dočekaše vedra i razdragana lica.

U štab odreda su stigle mnoge novosti. Ogorčiše nas pakosti četnika s kojima se još uvek pregovaralo da ne bi došlo do bratoubilačke borbe. U početku se mislilo da sva neprijateljstva provociraju neodgovorni elementi u četničkim redovima. Međutim, to je bila zabluda jer je čitavo četništvo već bilo neodgovorni element pred narodom, dok smo kod našeg rukovodstva videli najiskreniju nameru da se obezbedi saradnja s četnicima.

Pošto su nam oteli topove i tenkove, četnici su odmah po napuštanju fronta na Kraljevu krenuli u napad na Čačak. Gde god su mogli razoružavali su pojedine partizane, a naročito kurire. Jedinice nisu mogli razoružati jer im se nisu dozvolile. Poslali su ultimatum štabu Čačanskog partizanskog odreda da preda grad i položi oružje, preteći artiljerijskim bombardovanjem. Čačak se nije plašio i spremao se za odbranu. Neposredno pred napad četnika na Čačak, obišao sam sa komesarom odreda Ratkom Mitrovićem naše položaje. Rovovi, počev od hotela »Belvi«, protezali su se duž perifernih kuća Čačka prema Ivanjičkom sokaku, a od ovog prema Avladžinici, Vojnotehničkom

zavodu i Klanici pa sve do Morave. Borci su bili raspoloženi za borbu. Iako je to bio početak bratoubilačke borbe, ogorčenje prema četnicima očitavalo se na licu svakog partizana. Ratko Mitrović je brzo uspostavio neposredan kontakt sa svakim borcem.

Četnici su se jakim snagama približavali Čačku u dve kolone: jedna, sa tenkovima, pod komandom majora Đurića, s južne strane, a druga, pod komandom kapetana Deroka, u čijem je sastavu bila artiljerija, levom obalom Morave. Ona je trebalo da napada sa ljubićkih kosa. Sem pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza nismo imali drugog oružja. Ipak, Čačak je na nogama i sprema se za odbranu, uveren u pobedu nad izdajnicima.

RAZBIJANJE SEVERNE ČETNIČKE KOLONE

Južna kolona četnika uspela je da podiđe prilazu grada. S njima su još uvek vođeni pregovori na koje je išao komandant odreda Mole Radosavljević pa su ga četnici držali izvesno vreme u zatočeništvu. Razvila se živa politička aktivnost u kojoj su četnici pozivani da ne prolivaju bratsku krv. U gradu su organizovane manifestacije na kojima je govorio komesar odreda Ratko Mitrović. Posle ovih manifestacija krenula je velika povorka žena — majki prema četničkim položajima sa transparentima »Hoćemo sporazum«, »Tražimo obustavu neprijateljstva između četnika i partizana«, »Hoćemo sporazum u borbi protiv okupatora«. Povorka se zaustavila na »ničijoj zemlji«, ispred vojne kasarne (koju su četnici držali) i uputila delegaciju za pregovore. Ali umesto pregovora četnici su otvorili vatru što je bio jedini odgovor na pruženu bratsku ruku pomirenja. Ovo je još više učvrstilo rešenost masa za borbu protiv četnika.

6. novembra uveče dobio sam zadatak u štabu odreda da sa 3. četom hitno krenem na kamionima i zabacim se za leđa severnoj četničkoj grupaciji koja je prema našim podacima trebalo da zanoći u selu Preljini, u tzv. Jovaševića ševarcima. Četnike je trebalo razbiti a topove oteti. Dobio sam još podatke da na desnoj obali Čemernice prema četnicima drži položaje glavnina 5. čete ljubićkog bataljona. Brzo smo se ukrcali u kamione i prebacili do sela Konjevića, a odatle peške (jer se kamionima dalje nije moglo) u pravcu Kragujevca do granice sela Donja Trepča i Preljina. Tu smo naglo skrenuli ulevo preko pomoćnog aerodroma u Preljini, obuhvatajući to selo sa istočne strane.

Sve se razvijalo po planu. Četa je, u zoru 7. novembra, krećući se u streljačkom stroju, naišla na ostatke logora u kome su dogorevale poslednje vatre. Tu smo zatekli nešto komore koja

je zaostala od svojih jedinica i zarobili je. U svitanje smo krenuli ka Preljini. Od zarobljenih komordžija smo saznali da su četnici još u toku noći krenuli ka Čačku. U tom ugledasmo i četnike kako izvlače topove na Ljubićku kosu. Situacija se komplikovala. Izostalo je iznenađenje na koje smo mnogo računali. Od četnika nas je delila rečica Čemernica, nimalo pogodna za napad. Dok razmišljamo šta da radimo, četnici otvoriše puščanu i mitraljesku vatru na nas, ali nam ona, s obzirom na udaljenost, nije mnogo smetala. Međutim, ne potraja dugo, a oni nas počeše gađati i artiljerijom. Ta je vatra bila ubitačna. Ne pomogoše nam ni kuće iza kojih smo se sklanjali jer se i one počeše rušiti. Pogibe nam i jedan borac. Razvi se prava borba, a doline odjekivahu od eksplozija artiljerijskih granata. Mi se u grupicama prebacujemo prema njima ali bez većih izgleda da ćemo ih potisnuti.

Prebacih se do pošte da proverim ima li veze sa Čačkom. Na veliko iznenađenje brzo dobih telefonsku vezu s štabom odreda. Iznoseći mu situaciju, predložih da što pre upute Ljubićkom kosom jedan vod iz Čačka koji će, dok mi s ove strane demonstriramo napad, iznenaditi četnike s leđa. Dovorismo se da taj vod odabranih boraca, posle prvih rafala, označi svoj napad sa dve crvene rakete. Štab odreda usvoji ovaj predlog. Iskoristih telefonsku vezu i za razgovor sa Gornjim Milanovcem (našom komandom mesta). Na pitanje kako stoje sa četnicima, odgovoriše da ne može bolje biti! Upoznao sam ih sa situacijom kod nas i podneo slušalicu da čuju topovsku grmljavinu. Čude se. Upozorih da i njih čeka ista sudbina kao i nas. (Kasnije sam saznao za nebudnost drugova u Milanovcu kada su dozvolili četnicima da čitavu našu bolnicu predadu Nemcima koji su u Valjevu sve ranjenike streljali. Zaista mi je teško padalo što drugovi nisu ozbiljno shvatili naše upozorenje.)

Četnici su nas tako tukli artiljerijom da su Preljinu pretvorili u ruševine. I baš u toku te artiljerijske vatre začuše se u njihovoj pozadini mitraljeski rafali. Odmah se oseti gužva u četničkim redovima. Videsmo i dve crvene rakete. Poče osipanje četničkih redova. Ne potraja više od 15 minuta a četnička rulja poče da beži sa Ljubićke kose. Rokirasmo brže-bolje četu da im presečemo odstupnicu. Svaki otpor četnika prestade, samo su se videli pojedinci i grupice kako beže. Zarobismo 250—300 četnika. Otesmo im topove, oslobodismo komandira 5. čete i još nekoliko boraca koje su četnici zarobili pri pokretu ka Čačku. Saznadosmo da su se dva voda 5. čete, pod komandom Vojina Jovanovića, još ranije povukla u Ljubić i priključila se grupi zamenika komandanta odreda Radovana Jovanovića koja je iznenadila četnike s leđa.

Razbijenu četničku »vojsku« hvatali smo po polju sakrivene po kupama šaše, vrzinama i jarcima. Naš manevar je uspeo. Pola bitke za odbranu Čačka već smo dobili. Prikupismo zarobljenike i sa topovima, uz pesmu i sa razvijenom zastavom, krenusmo ka Čačku. Narod nas je usput radosno pozdravljao, a Čačak dočekao kao oslobodioce.

Četnici nisu mogli koordinirano da dejstvuju jer je napad sa severne strane izostao, te je izostalo i dejstvo artiljerije. Bilo je to od presudnog značaja kada se zna da je kapetan Derok bio izvršio široku mobilizaciju četnika naoružanih i artiljerijom prema jedva stotinak takoreći golorukih partizana. Naš moral, izrastao iz pravednosti borbe koju smo vodili, pobedio je ovog kao i bezbroj puta kasnije.

ČETNIČKA IZDAJA

Opšti sukob sa četnicima naelektrisao je situaciju. U Čačku smo bili svedoci razvoja događaja koji su govorili da će do definitivnog prekida neminovno doći iako su partizani činili sve da do njega ne dođe. Sva su sredstva bila iscrpena i nije ostalo drugo nego braniti Čačak.

U odbrani Čačka dobili smo položaje na levoj obali Morave u rejonu železničke stanice i ložionice u Ljubiću, zatvarajući prilaz sa te strane i obezbeđujući železničku prugu prema Užicu. Računalo se da će četnici, iako su bili razbijeni, uspeti da se ponovo okupe i da će i s te strane vršiti bar demonstrativan pritisak na Čačak kako bi nam vezali deo snaga. Verovali smo da sa Ljubićke kose neće biti napada, no ipak smo poslali patrole da izviđaju i u tom pravcu. Smestili smo se u kancelariji železničke stanice jer smo odatle imali telefonsku vezu sa štabom odreda.

U kasnu noć se čuše pucnji i huka tenkovskih motora. Počela je borba, ali ne na našem pravcu. Kod nas je bilo mirno. Vrati se i jedna patrola koja nas obavesti da četnika nigde nema, te još više postajemo uvereni da do napada s ove strane neće doći. Ipak smo oprezni.

Pratimo borbu na desnoj obali Morave koja se sve više rasplamsava. Čuje se i eksplozija ručnih bombi što znači da se vodi žestoka i bliska borba. Negde pred ponoć iz štaba odreda traže municiju od nas. Tvrde da od Užica tek što nije stigla. Prikupili smo nešto municije od boraca i poslali im sa rezervom koju smo imali. Dobili smo zadatak i da se interesujemo šta je s municijom za koju je javljeno iz Užica da je poslata dresinom. Dežurni činovnik železničke stanice Jeminska Stena javio nam

ЖИВЕО
ТИТО

Boško Risimović: PAROLA

je da je tovar s municijom pošao prema Čačku. Obavestismo štab odreda o tome. Obradovaše se ali požurivahu jer su rezerve bile na izmaku. Dežurni u štabu nam reče da su svi članovi štaba odreda izašli na položaj jer izgleda da je situacija kod hotela »Belvi« kritična. Četnici su ovde probili naše položaje, a do toga je došlo kad je našima nestalo municije. Pozivasmo jednu za drugom železničke stanice da vidimo šta je s municijom.

Ponoć je bila prošla, a borba se sve više razgorevala kad nam javiše iz Trbušana da je dresina otišla ka Čačku. Ne potraja dugo i ona stiže i do nas, a mi je sprovedosmo brzo u Čačak gde su je očekivali s nervozom jer je od nje upravo zavisilo ko će pobediti. Štab odreda je razdelio municiju i uveo u borbu rezerve. Pred zoru borba poče da se stišava i udaljava od Čačka. Čujemo pesmu i galamu. Pobeda! I stvarno! Čačak je dočekao jutro bez četničkog pritiska.

Borba se brzo udaljavala prema Prijevoru i Prnjanima. Najokoreliji četnici beže prema Ravnoj gori. Naše jedinice ih gone u stopu i to sa svih strana. Četnici su dovedeni u okruženje. Bilo je samo pitanje vremena da se unište na čelu sa vođom. Stoga su opet tražili pregovore za tobožnju saradnju. I u toj situaciji Glavni štab NOPOJ naređuje obustavu neprijateljstva. Mora se priznati — teško nam je pala takva odluka ali je disciplinovano izvršismo.

Četnici su se spasli uništenja, predahnuli su, prikupili snage, učvrstili veze s okupatorom i ostalim izdajnicima i ponovo nam zaboli nož u leđa. Ovog puta prokockali su sve adute o »saradnji«. Mi smo žrtvovali i živote da bi došlo do saradnje; četnici su tu saradnju odbili za uvek i revolucija je počela.

Sredoje UROŠEVIĆ

RAT JE POČEO . . .

Aprilski slom

Mutni martovski dani pritiskivali su nikšićku kotlinu kao mora. Malom uskotračnom prugom Bileća — Nikšić svakog dana su prolazile kompozicija za kompozicijom vojnika i vojnog materijala, upućene za albanski front. Uskoro, 6. aprila, sa te strane začula se potmula grmljavina topova, koja je oglasila da je rat počeo.

Posle šestoaprilskog bombardovanja Beograda počele su da pristižu prve izbjeglice. Svako je o bombardovanju pričao na svoj način. Slušajući ih, zaključili smo da je Beograd potpuno uništen i da je malo ko ostao živ. Jedan priča kako je Terazijama tog jutra tekla krv, kao potok, drugi kako iskidane ruke i noge vise po telefonskim žicama, i vazdan takvih grozota od kojih se čovjeku kosa diže. Ljudi pričaju subjektivno — kako je ko doživio. Počelo se govoriti i o pojavi pete kolone.

U takvoj situaciji održan je sastanak komunista i skojevaca na kome je Veljko Zeković iznio stvarnu situaciju. Rekao nam je da je neprijatelj zagazio u našu zemlju i da je dužnost svakog komuniste da u ovom času oružjem brani slobodu i da se suprotstavi fašizmu koji nadire. Kad smo poslije toga masovno otišli u komandu grada da se javimo u dobrovoljce, tamo su nas vrlo hladno primili i rekli nam da dobrovoljci nijesu potrebni.

Dan-dva kasnije na Nikšićko polje su prebacili više aviona sa mostarskog i sarajevskog aerodroma. Bilo ih je raznih tipova — od školskih »poteza« i »bregea« pa do »savoja« i »meseršmita«. Dok nam je većina pilota govorila da su došli radi pojačanja albanskog fronta, poneki među njima nam je rekao istinu. Jedan poručnik (čijeg se imena ne sjećam) otvoreno nam reče da je čas kapitulacije tako blizu da će jedva uspjeti da sa avionima umaknu. Zatim nam dade po jednu ručnu bombu, govoreći da nam mogu uskoro zatrebati.

Vrijeme nam je prolazilo sporo. Slušali smo razne vijesti: kako su naši zauzeli Sofiju i Skadar, kako naše trupe ulaze u Austriju i sl. Vladala je potpuna dezorijentacija i zbrka, na svim licima se zapažao strah od neizvjesne sjutrašnjice. Vraćajući se u selo, vidjeli smo kako na ulazu u grad postrojeni žandarmi, na 30 do 50 metara jedan od drugog, udaljavaju svakog sa ceste. Samo nas nijesu tjerali, jer smo još bili mladi. Uskoro počeše da prolaze moderne limuzine, isprskane blatom, u kojima su sjedjeli viši oficiri i generali. Jedna kola vozio je šofer, mladić naših godina, čiji nam je lik bio nekako poznat, dok je pored njega sjedio jedan krupan general. Kola za kolima su prolazila čitav sat, a pošto prođe ova povorka, priđe nam jedna žena, izbjeglica iz bombardovanog Beograda, i upita nas: »Da li vidjeste kralja?« Tek tada nam postade jasno ne samo to ko je bio onaj mladić koji je vozio krupnog generala, nego i da je rat, prije nego je i počeo, ušao u svoju završnu fazu, bar za tadanju Jugoslaviju.

Prekonoć su avioni uzletali i gubili se u pravcu mora, a seljaci su vjerovali da vrše noćna bombardovanja Skadra. Pristizali su i unakaženi ranjenici sa albanskog bojišta i punili nikšićke škole i kafane. Mučili su se i grčili na vlažnoj slami, bez dovoljno ljekarske njege.

Sjutradan smo, kao bez duše, požurili u grad. Slika je bila zaista užasna. Avioni na improviziranom aerodromu bili su u plamenu ili su dogorijevali. Razne ćate palile su arhivu u prisustvu oficira, a vojnici pokisli, bez kontrole, motali su se oko kuća u kojima su bile komande, čekajući da im se izda bilo kakvo naređenje. U gradu je bilo još gore. Oko otvorenih vojnih magacina tiskali su se ljudi i žene i odnosili svojim kućama hranu i drugu opremu. Nekoliko naoružanih skojevaca, sa crvenom trakom oko ruke, uputi nas u jednu kuću, gdje smo zatekli neke poznate komuniste, među kojima Boška Lazovića Boca. Tamo nam rekoše da treba preuzeti vlast i uspostaviti red, pošto je — na intervenciju Rusije — možda sklopljeno primirje. Tu smo dobili duge francuske puške bez metaka, ali smo ih bacili pred gimnazijom i uzeli nove »mauzerke« sa nešto metaka. U tom počeše pristizati talijanski motorizovani prednji odredi. Pjesma prolama okolinu, a huk lakih tenkova i kamiona kao da iz zemlje izvire. Nekako su nam se tada učinili strašni, a naši vojnici prema njima jadni i bijedni. Iako su još nosili oružje, svi su se osjećali izgubljeni i žurili su svim pravcima, samo da se ne sretaju sa ovim sitnim i kočopernim »pobjednicima«. I mi smo izabrali obilazni put da se ne bismo sreli s njima, da nam ne bi oduzeli oružje. Kad smo stigli u Kočane, zatekli smo hrpe pušaka. Sakrili smo dosta pušaka, dva puško-

mitraljeza i jedan teški mitraljez »švarcloze«. Ovo oružje nam je kasnije dobro došlo, iako su nam mitraljez odnijeli Talijani, a puškomitraljeze su neki seoski đilkoši prodali Hercegovcima, koji su poslije poznatih ustaških pokolja svako oružje dobro plaćali.

Jedna stranica istorije završila se. Oni isti vojnici koji su sa suzama u očima gledali kako tuđin gordo gazi našim stazama, kasnije su, pod rukovodstvom KPJ, tim istim osvajačima pokazali kako se bori za slobodu. Tek tada je za nas počeo pravi rat.

KOČANSKA OPŠTINA U USTANKU 1941.

Iako su Talijani skoro čitav maj mirovali, ipak je atmosfera bila toliko napeta da su se Kočanjani sa nepovjerenjem vraćali svom svakodnevnom poslu. Prepričavali su se uzbudljivi doživljaji i nagađalo se što će dalje biti. Mnogi se od bivših vojnika nije vratio kući. Neki stariji ljudi, pristalice dinastije Petrovića, počeli su da hvale talijanske vojnike. U razgovoru su čitave hvalopojke upućivali kraljici Jeleni, prepričavajući kako je ona navodno rekla talijanskim vojnicima: »Pazite mi Crnu Goru«. Počeo je da izlazi i list »Glas Crnogorca«, koji je veličao uspjehe sila osovine. A istovremeno sa hercegovačkih strana stizao je glas za glasom o strašnim pokoljima koje ustaše vrše nad nedužnim stanovništvom. To su potvrđivali i oni Hercegovci koji su dolazili da traže oružje, plaćajući ga skupo.

Novac je izgubio svaku vrijednost. Čuvena Trebješka pećina sa parama koje vlada, prilikom bjekstva u inostranstvo, nije stigla da uništi, gospodarila je tržištem: krave prelaze 300 000, ovca se kreće do 100 000, a običan perorez i do 5000 dinara. A životnih namirnica je na tržištu veoma malo.

Jednoga dana, negdje između 8. i 10. juna, okupator je otpočeo sa hapšenjem. Udar je izvršen u prvom redu na komuniste, a onda i na ostale viđenije rodoljube. Izvjestan broj je pohapšen, dok je većina uspjela da umakne ispred policije i da se skloni u Gornje Polje i druga mjesta.

Glas o hapšenju u gradu dospio je odmah i do nas u Kočane. To nas je podstaklo da iskopamo i objesimo o rame puške koje smo (kao i ostali vojni materijal) po direktivi Partije prikupljali i krili. U nekoliko sela pronijeli smo glas kako ovrovci hapse i ubijaju svakog odraslog muškarca i kako ljudi treba da se sklanjaju iz kuća, naročito noću. Mnogi su počeli da nas slušaju i da se noću skupljaju po zabačenim zaseocima. Dosta

ih je dolazilo sa oružjem. Za nas skojevce to je bila pogodna prilika da se napričamo do mile volje. Sve što smo znali o ruskoj revoluciji ispričali bismo zaključujući da će i kod nas uskoro početi revolucija. Omladina nas je pažljivo slušala, dok su stariji vrtjeli glavom.

U selu Blaca bila su 4 člana Partije i nas 3 skojevca. Život nam je tih dana bio ispunjen neprekidnim radom. I napredna omladina, koje je bilo dosta, već je dobrim dijelom stajala uz nas. Počeli su skoro svako veče da se održavaju partijski sastanci, kojima smo i mi prisustvovali, ukoliko tada nijesmo patrolirali kroz selo. Sebe smo zamišljali kao vojnike revolucije i bili smo zbog toga gordi.

Vijest o ulasku Sovjetskog Saveza u rat 22. juna pronijela se veoma brzo, i taj događaj je dočekan kao najveći praznik. Tu vijest su potvrdile i neke žene koje su išle u grad po so, govoreći kako su Talijani u Nikšiću »pokunjili nos«. Razvili smo još aktivniju propagandu, koristeći veoma »jake adute«: dvjesta miliona Rusa, proletarijat u porobljenim zemljama, radnička klasa svijeta, Kominterna, svjetska revolucija i na kraju završetak rata »za nekoliko dana«, ili »za nekoliko nedelja — sigurno«. Toga dana vladalo je raspoloženje kao da se završio rat. Ljudi su nekako imali drugi izraz lica, drugo držanje. Uveče smo održali sastanak na kome smo donijeli zaključke da se otvoreno istupa i govori o borbi i pomoći Rusima, da se pojača budnost, da se ne spava kod kuća, da se drže straže i preduzmu druge mjere predostrožnosti.

Dva-tri dana iza toga okupator je preko predsjednika opštine pozvao kočanske seljake da prime oružje i da organizuju čuvanje željezničke pruge. Međutim, stav Partije, koji je prihvatio i narod, bio je da se komunikacije ruše, a ne da se čuvaju za okupatora. U to vrijeme stigao nam je i istorijski proglas CK KPJ, koji smo javno čitali.

Mi skojevci bili smo stalno na nogama. Neprekidno se agitovalo protiv prijema oružja od Talijana. Negdje smo nastupali i sa prijetnjom, uzimajući i primjere iz prvog svjetskog rata, ukazujući na neke izrode koji su bili špijuni ili žandarmi u austrijskoj vojsci. Pozivali smo se na istoriju i tradicije. Tako bismo, čim sretnemo nekog od svojih seljaka, počeli: »Nemoj da se prevariš da uzmeš od Talijana pušku i obrukaš sebe i svakoga svoga! Čim je primiš, Talijani će te malo pomalo odvući i na ruski front, a onda zbogom bijeli svijete!« Ukazivali smo i na opasnost da bi onaj koji bi primio pušku, a neko, recimo, porušio prugu, platio glavom što to nije spriječio i tome slično.

Naša propaganda urodila je plodom. Jedne noći došlo je do prve konferencije sela u kući Drekalovića, kojoj su od par-

tijaca prisustvovali: Đoko Savićević, Blažo Đuričić, Nikola Perović, Marko Perović i Drago Bojičić, a od skojevaca Nikola Drekalović, Milutin Bojičić, Veljko Perović i ja. Poslije dugih i opširnih diskusija i izlaganja političke situacije seljaci su prihvatili stav partijske organizacije da niko ne uzima oružje.

Možda bi se ovo završilo težim represalijama okupatora da nije buknuo opšti ustanak koji je zahvatio i našu opštinu. I kod nas je još uoči 13. jula bio formiran Kočanski gerilski odred. Istorijski 13. jul zatekao je mnoge ljude u polju. Kada su se začule eksplozije ručnih bombi i prasak pušaka u selu Stubici više Carevog mosta, a uz to se oglasio i talijanski top iz Nikšića, bilo je svakome jasno da je ustanak počeo.

Poslije kraćeg vremena počelo se pucati i na našoj strani. Kada je više Mosta na Duklu Pero Giljan otvorio vatru na jednu talijansku patrolu koja je krenula u pljačku u selo Grebice, Talijani su počeli gađati topovima na sve strane. Na to smo mi dograbili puške i preko kose Raselje došli i zauzeli položaj prema Nikšiću. Sa nama je bilo dosta omladinaca, a i poneki stariji čovjek. Talijani su nastavili da tuku topovima na sve strane, bez cilja, ali nijesu više pokušavali da izlaze iz grada na našem pravcu.

I sjutradan smo ostali na istom položaju. Sa svih strana stizale su veoma povoljne vijesti; sa područja između Rijeke Crnojevića i Grahova bile su više nego povoljne. Svuda su razoružane talijanske postaje i plijenjeno oružje; naši gubici su bili vrlo mali.

Za nekoliko dana Talijani su jakim snagama prodrli od Podgorice ka Nikšiću. Kočanski gerilski vod se poslije toga ulogorio na Zloj gori — na brdu Jakalj iznad željezničke stanice Stuba. Odatle je razvijao dalju aktivnost na teritoriji kočanske opštine, vršeći diverzantske akcije na pruzi Nikšić — Bileća. Ostao je jedinstven i pod oružjem u periodu avgust—septembar. Sa Grahova, koje je već bilo oslobođeno, dobio je jedan talijanski puškomitraljez sa dva sanduka municije.

Pošto smo se povukli na Jakalj došao je uveče Krsto Popivoda i održao sastanak sa članovima Partije. Trebalo je porušiti nadvožnjak na Trubjeli i presjeći saobraćaj između Nikšića i Bileće. Za ovu akciju određeni su Vojo Deretić i Milutin Bojičić. Međutim, prije nego što su tamo stigli, presrela ih je talijanska patrola, oduzela im eksploziv, a njih pod jakod stražom sprovela u Nikšić.

Nešto kasnije jedan broj gerilaca je upućen kao pomoć u Hercegovinu, na područje Gacka, dok su ostali i dalje djelovali na terenu kočanske opštine, gdje su skojevci držali seosku

stražu i učestvovali u akcijama na rušenju pruge Nikšić — Trubjela. Radilo se opreznije, ali se od oružja nije odvajalo. Okupator je nastavio sa hapšenjem i pljačkom, ali je to plaćao stotinama života svojih vojnika.

Prvih jesenjih dana počele su nove akcije, naročito iz onih sela opštine kočanske koja su najbliže gradu. Prva veća akcija bila je oduzimanje oko 1500 ovaca koje su Talijani potjerali za Risan da bi ih transportovali za Italiju. Ovom prilikom zaplijenjen je i veliki broj govedi, i to većinom krupnih volova. Naređenje za ovu uspjelu akciju primljeno je od štaba iz Gornjeg Polja, a u njoj je iz našeg Kočanskog odreda učestvovalo 10 drugova. Čak su i sprovodnici pomogli da se stoka dotjera do Zle gore, odakle su poslije otpušteni uz izvjesnu nagradu u stoci. Glas o ovoj akciji pronio se vrlo brzo kroz sva sela opštine. Sada je gotovo čitavi odred našao zaposlenje — postali smo čobani. Podijeljeni po grupama, preko dana smo čuvali stoku, a uveče je vraćali u torinu. Drugovi iz štaba sa Radojem Dakićem su nekoliko dana raspoređivali zaplijenjenu stoku. Odlučeno je da se pokolje i pripremi kao rezerva hrane za zimu, a jedan dio je dodijeljen najsiromašnijim stanovnicima opštine, i to u prvom redu izbjeglicama, kojih je bilo sa raznih strana. To je naišlo na simpatije kod stanovništva, koje je i u ovom postupku vidjelo našu pravičnost.

Vijesti su redovno stizale, i mi smo ih u početku revnosno prenosili od kuće do kuće. Kasnije smo ih saopštavali na zborovima uz obilne komentare (kako se Rusi sve više povlače iz taktičkih razloga, kako će Nijemci uskoro propasti i slično). Nicale su i pjesme koje su pjevane na sijelima i konferencijama; između ostalih i ona: »Na tri fronta tri maršala, sva tri protiv kapitala . . .« (misleći na Timošenka, Buđonija i Vorošilova). Nastavljeno je sa rušenjem pruge Bileća — Nikšić, puta i telefonskih linija i stubova. Cijelog oktobra i prve polovine novembra mi smo gotovo iz dana u dan rušili, a Talijani opravljali. U akcijama su sada učestvovali svi koje bismo pozvali. Prednjačili su omladinci.

Jovan ABRAMOVIĆ

KRVAVA TRAGEDIJA U GORENJIM LAZAMA*

Dok su borci Novomeštanske i Mokronoške čete napadali uporište na Bučki, belokranjski partizani su se vraćali prema Gorenjim Lazama. Put ih je vodio kroz šumu. Kod Rateža su prešli drum. Na njemu su videli tragove italijanskih motorizovanih i konjaničkih odeljenja koji su ih tražili. Idući dalje došli su u blizinu Poganca, a odatle krenuli prema Gorenji Težki Vodi. U blizini Težke Vode, nekoliko boraca je izjavilo želju da ode u selo da bi dobili bar nešto hleba za umorne borce. Trojica njih, na čelu sa Ivanom Černičem, zaista su se približili selu i tom prilikom naišli na italijansku patrolu one kolone, koja je tražila tragove za partizanima putem prema Gorjancima. Borci su se odmah povukli da bi izbegli veći sukob, prešli su put i krenuli prema Radohi, a odatle prema Lazama. Susret kod Gorenje Težke Vode upozorio je Italijane na pravac kretanja partizanske grupe, tako da ih je neprijateljska kolona pratila do strugare u Radohi. Pošto se u toku noći partizanima izgubio dalji trag, Italijani su nameravali da nastave traganje idućeg jutra.

Oko belokranjskih partizana u to vreme se zatezala sudbonosna omča, koju je pripremilo izdajstvo. Tu omču dali su izdajnici u ruke italijanskoj vojsci. Iz italijanskih vojnih dokumenata o tome smo saznali sledeće:

Prvi do sada poznati akt okupatora koji krajem oktobra 1941. godine govori o kretanju partizanskih jedinica u okolini Novog Mesta, jeste obaveštenje komesara javne bezbednosti u Novom Mestu, da je 30. oktobra pre podne došlo na Stari Grad 17 ustanika, dobro naoružanih i opremljenih. Posle dvočasovnog odmora oni su otišli nepoznatim pravcem. To je bila Novomeštanska četa na putu prema Šmarješkim Toplicama. Dan kasnije,

* Objavljeno u letopisu Muzeja revolucije LSR u Ljubljani 1957. godine.

31. oktobra 1941. godine, komandant karabinijerske stanice u Črnomelju tenente Augusto Fabri, obavestio je komande karabinijera u Ljubljani, Kočevju i Novom Mestu, da se prema dobijenim informacijama okuplja veća naoružana grupa ustanika, od oko 100 ljudi, koja, izgleda, namerava da napadne Novo Mesto. Slični izveštaji su došli do ruku i ljubljanskom kvestoru Etoru Mesaniju, koji je obavestio divizije »Isonzo« i »Granatieri di Sardenja«, kao i štab XI armijskog korpusa, da se u blizini Novog Mesta i Vrhpolja okuplja oružana ustanička grupa. Poslednja dva izveštaja bila su očito posledica propagandnog nastupanja Belokranjske čete, koja se u prvom delu svog puta prema Krki nije krila, već je stanovnike belokranjskih i podgorskih sela pozivala na ustanak, govorila o velikom okupljanju partizanskih snaga i brzom proterivanju okupatora. Verovatno su sami označavali odredište negde oko Tolstog Vrha ili Vrhpolja, a kao cilj napada označavali su italijansku posadu u Novom Mestu. Tačnije podatke o kretanju partizana sakupila je tek karabinijerska stanica u Novom Mestu. Tenente B. Castanjoli je javio pretpostavljenoj komandi 1. novembra, da su se istog dana izjutra javili karabinijerskoj stanici u Vinjoj Vasi (preko puta gostionice Badovinac, poznate nekad pod imenom »Pri Zajcu«, pored puta Novo Mesto — Metlika) dvojica seljaka, koji su izjavili da je prethodnog dana, oko 18 časova, došla u selo Pristavu veća grupa naoružanih ljudi, tamo prenoćila i 1. novembra oko 9 časova pre podne otišla preko Nove Gore u pravcu Težke Vode. Karabinijerska stanica u Vinjoj Vasi nije mogla telefonski da obavesti o ovome komandu karabinijera u Novom Mestu zbog kvara na telefonskoj liniji. Nijedan karabinijer nije smeo ići putem u Novo Mesto zbog opasne blizine partizana i zbog toga su naredili tamo službujućem bivšem jugoslovenskom žandarmerijskom naredniku da obuče civilno odelo, uzme neki paket u ruke i kao običan slovenački putnik ode u Novo Mesto i preda karabinijerskoj stanici potrebno obaveštenje. Kada je Castanjoli o svemu tome lično referisao komandi divizije »Isonzo«, ona u početku nije posvetila neku veću pažnju ovom izveštaju. U toku referisanja došao je u komandu ađutant 24. pešadijskog puka »Komo« i doveo seljaka iz Stopiča koji je izjavio da je istog dana, 1. novembra pre podne, video na Plemberku veću grupu naoružanih ljudi. »Komanda divizije«, kaže se dalje u izveštaju Bruna Castanjolija, »tada je odlučila da sama neposredno preuzme inicijativu i izvrši čistku širokog okvira, a ne da pošalje vojnike u pomoć karabinijerima u Vinju Vas. Komandi 24. pešadijskog puka povereno je izvršenje ove čistke, a kao pomoć je dodeljeno konjaničko odeljenje 6. artiljerijskog puka. Komanda pomenutog puka je odlučila da sastavi tri ko-

lone: prvu na kamionima (1. četa strelaca sa dva mitraljeza) sa zadatkom da prodire do određene linije Vinja Vas — Dolž i da zatvori povratak ustanicima; druga na konjima, koja treba da prodire prema liniji Stopiče — Orehek — Dolž, sa zadatkom da potraži partizane; treća treba da prodire pešice prema Hrušici i Gaberju sa zadatkom da im preseče put. Oko 13 časova čete su krenule. Seljaci koje su usput ispitivali, potvrđivali su već poznate vesti.« 1. novembra oko ponoći ove kolone su bile na položajima: prva na Težkoj Vodi, druga u Stopičama, a treća u Gaberju. Ova treća kolona koja je prodirala prema Hrušici, verovatno je išla pored mesta gde su belokranjski partizani presekli put iznad Rateža, približno jedan čas posle prolaza Belokranjske čete.

Kao što smo napomenuli kod Gorenje Težke Vode došlo je do sukoba, 2. novembra, između patrole prve italijanske kolone i partizana, koji su na taj način otkrili svoj trag. Komandant 24. pešadijskog puka »Komo«, pukovnik Kozimo Bertači je odmah izdao naređenje svim kolonama da tragaju za partizanima. Oni su u prvim noćnim časovima došli u blizini Gorenjih Laza, gde su hteli ponovo da se odmore i prenoće. Kada su se Franc Košir i Lojze Fabjan uverili da u Gorenjim Lazama još nema Italijana, Belokranjska četa je oko 9 časova uveče ušla u selo i nastanila se delimično kod domaćina Šobera, a delimično kod Mavsara. Kada su borci, na čelu sa komandirom Fabjanom došli kod Mavsara, kod njega su sedela dva čoveka iz Radohe, koji su se prilikom dolaska partizana odmah povukli i nestali u noć. Iscrpljeni i umorni borci su odmah legli da se odmore, kojom prilikom su ostavili oružje, a delimično su i odela skinuli. Odmah iza Mavsareve kuće su otišli u senjak ne uzevši sa sobom oružje, koje je ostalo u stambenoj zgradi. Kod Šobera su gotovo svi partizani, sa komesarom Jožetom Mihelčičem, ostali u sobi u prizemlju, dok su se članovi domaćinove porodice povukli u sobu na potkrovlju. Samo dvojica partizana su otišli na Šoberov senjak.

Italijanska kolona koja je pratila Belokranjsku četu do Radohe, htela je tamo da prenoći. Ona dva čoveka koji su nestali iz Mavsareve kuće na Lazama došli su u Radohu i rekli tamošnjem lugaru Ivanu Luzaru šta su videli na Lazama. Ovaj je odmah obavestio Italijane koji su pod Luzarovim vođstvom otišli u pravcu Laza. Pošto ova dva čoveka nisu znali za grupu kod Šoberovih, Luzar je pokazao Italijanima samo Mavsarevu kuću, koju su oni odmah opkolili.

Komanda divizije u Novom Mestu bila je u stalnoj radiofonskoj vezi sa kolonama i odmah obaveštavana o situaciji. Čim je dobila izveštaj da je partizanska grupa primećena na Gore-

njim Lazama, obavestila je i druge jedinice, naređujući njihovu koncentraciju na odseku Gorenjih Laza. Tako su iz Bele krajine u tom pravcu prodirala odeljenja 1. i 2. bataljona 23. pešadijskog puka, štabne čete 1. bataljona 24. pešadijskog puka, kao i 3. četa istog bataljona. Njima su se pridružili 14. četa divizijskih artiljeraca i baterija 6. artiljerijskog puka iz Straže.

Napad na partizane kod Mavsara počeo je oko 21,30 časova. Bila je vedra mesečeva noć. Italijani su opkolili imanje i prinudili vlasnika da im izvlači partizane iz senjaka. Pošto su partizani bili bez vatrenog oružja, a bojište osvetljeno mesečinom, partizani su postajali — spasavajući se iz senjaka koji su Italijani kasnije zapalili — lak plen italijanskog oružja. Oko 22 časa Italijani su zapalili i jedan ambar u kome su nešto ranije ostavili i deo sopstvene opreme (šatorska krila i slično). Odmah u početku napada na partizane, Italijani su bajonetom izboli domaćina kuće Mavsara, koji je odbio da izvršava italijanska naređenja.

Kada su partizani kod Šobera čuli pucnjavu, odmah su dohvatili oružje i napali Italijane. U tom sukobu bili su ubijeni dvojica italijanskih vojnika, dok o ranjenicima italijanski izvori ne govore. Zbog iznenadnog napada došlo je u prvom uzbuđenju čak i do kvara na mitraljezu — koji su partizani imali kod Šobera — tako da su koristili samo puške, revolvere i bombe. U međuvremenu Italijani su počeli da opkoljavaju i drugu grupu koja je tražila sklonište izvan Šoberove kuće. Posle skoro jednočasovne borbe ove grupa je počela da se povlači i da traži put iz obruča. Tom prilikom grupa je bila razbijena, nekoliko drugova je poginulo u borbi, a nekoliko je kasnije bilo zarobljeno i — osim dvojice — streljano. Uhvaćene partizane na Mavsarovom senjaku Italijani su odveli do obližnjeg voćnjaka i tamo ih pobili. Jednog borca iz grupe koja je spavala kod Šoberovih, oko ponoći je teško ranjenog ubio italijanski oficir u krečani ispod kuće. Polde Jerman se probio iz obruča i u dubokom snegu došao u Radohu, moleći jednog meštanina da ga sakrije. Ovaj je to učinio, ali je obavestio upravnika strugare, nekog Mejera, koji je preko Luzara pozvao Italijane. Oni su ga 4. novembra u rano jutro uhvatili, odvukli bosog i u donjem rublju na Gorenje Laze, zavezali ga za jednu ogradu i ubili. Istog dana po podne Vinko Švajger i Franc Korelec došli su do dve zapaljene kuće na ivici Dolenjih Laza. Vinka Švajgera su Kočevari poslužili hranom, a istovremeno su pozvali Italijane da ga uhvate. Tom prilikom je pao u ruke Italijana i Franc Korelec. Prilikom saslušanja Vinko Švajger nije rekao nijednu reč i zato su ga Italijani zverski tukli i mučili, a onda su ga streljali pored drveća u blizini železničke karaule u Dolenjim Lazama.

Franc Korelec je klonuo i postao špijun izdajući preživele belokranjske partizane.

Slavko Cerjanec i Jože Slobodnik su se potucali po obližnjoj šumi i izjutra izišli na put koji vodi prema Semiču i Rožnom Dolu. U usamljenoj kući iznad tunela, u kojoj je tada stanovala Jožefa (ili Zofija) Vidmar, raspitivali su se za šumsku stazu u pravcu Semiča. Ona im je počela pripremati doručak, a onda je potajno poslala jednu devojku u Dolenje Laze da bi dovela Italijane. Borci su nešto naslutili i, ne čekajući na doručak, zahtevali od domaćice da im pokaže šumski putić prema Beloj krajini. Vidmareva im je, međutim, pokazala šumski put koji ide prema Gorenjim Lazama. Baš tada, 3. novembra u podne, istim putem se vraćao prema glavnom drumu komandant divizije »Isonco«, general Federiko Romero sa članovima svoje pratnje. U pratnji je bio i komandant divizijskih karabinijera, kapetan Enriko Pani. Oni su na pola puta između glavnog druma i Gorenjih Laza naišli na ova dva borca. Pani i karabinijer Rainone Gaetano zaustavili su ih, pretresli i razoružali, a zatim ih je Enrico Pani ubio.

Prilikom izvlačenja iz obruča komesar Jože Mihelčič izgubio je kontakt sa ostalima i u praskozorje stigao u selo Pribišje. Dok je oko 3 časa izjutra na seoskom bunaru pio vodu, napali su ga vojnici kolone 23. pešadijskog puka koji su dolazili iz Semiča. U sukobu, pošto Mihelčič nije mogao da upotrebi oružje, vojnici su ga ubrzo savladali, pretukli i zatvorili u štalu obućara Radovana, koji je već duže vremena vršio konfindentsku službu za Italijane. Odatle su ga kasnije odveli u Semič, a u međuvremenu su se s njim, kao dragocenim plenom, Italijani fotografisali na železničkoj stanici u Rožnom Dolu. Iz semičkog zatvora Mihelčiča su zatim odveli u zatvore italijanskog vojnog suda u Ljubljani, gde je 6. decembra 1941. godine osuđen na smrt, a 9. decembra streljan na strelištu u Dolenjskoj cesti. U oproštajnom pismu koje je napisao svojim roditeljima, braći i sestrama posle proglašenja presude, rekao je i sledeće: »Svest da umirem pošten, predstavlja za mene veliku utehu«. Odmah posle streljanja Italijani su odvezli leš u Trst i tamo ga sahranili. Komandant divizije sardinskih grenadira, general Tadeo Orlando, rekao je u svom aktu od 8. decembra 1941. godine, upućenom komandi XI armijskog korpusa, da je zamolio Visokog komesara za prevoz leša u Trst, da stanovnici Ljubljane, neprijateljski raspoloženi prema Italijanima ne bi odlazili na grob i kitili ga cvećem.

Kada je osvanulo zimsko jutro 3. novembra i osvetlilo krvavu tragediju na Gorenjim Lazama, pored mnogih vojnika italijanskih jedinica koji su se skupljali u Gorenje Laze iz svih

krajeva, došli su i obučeni u uniforme kulturbunda Kočevari iz Dolenjih Laza i nekih susednih sela. Među njima su bili naročito bučni neki Bučar, verovatno iz Blatnika, Ferdo i Rudo Šušteršič iz Laza, kao i Hans i Adolf Šober, takođe iz Laza. Uz odobravanje italijanske soldateske oni su izlivali svoj hitlerovski bes nad poginulim partizanima, sveteći se za napad na kočevsko selo Blatnik koji je bio izvršen 13. oktobra 1941. godine. Oni su mrtvim partizanima zabijali u usta zapaljene cigarete, svlačili ih, stavljali lance oko vrata i vukli ih po snegu.

Kada se grupa partizana koja je spavala kod Šoberovih povukla iz kuće, pobegla je i Šoberova porodica, uverena da će Italijani zapaliti kuću, a njih pobiti. Pre toga su nešto odeće i namirnica odneli u privrednu zgradu. Pošto su ovo uzeli sa sobom, povukli su se prema Dolenjim Lazama. Kada su se pre podne vratili svojoj kući, Italijani su ih najpre prinudili da posmatraju pobijene partizane. Oni su bili svedoci divljaštva hitlerovskih Kočevara nad poginulim borcima. Po podne je došla iz Pribišja Radovanka sa jednim svojim rođakom, koja je italijanskim vojnicima govorila kako se u Šoberovom ambaru kriju tri partizana. Italijani su odmah dali znak za alarm, pretražili ambar i sve privredne zgrade, ali nisu našli nijednog sakrivenog partizana. Zbog tog denuncijantstva Italijani su odmah oterali Šoberovu porodicu u Dolenje Laze i tamo ih zatvorili u kuću poznate hitlerovske porodice Klemenčič. Noću im je više puta dolazio jedan italijanski vojnik, Slovenac iz Primorja, koji ih je umirivao savetujući im kako da se brane prilikom saslušanja. Odbrana je bila toliko uspešna, da im je isti vojnik saopštio u utorak 4. novembra da se mogu vratiti svojoj kući. To je bilo oko 7.30 izjutra. Kada su već polazili na put, prošao je pored njih Ivan Luzar sa devetoricom italijanskih vojnika koji su išli u Radohu gde se krio gore pomenuti Polde Jerman. Pošto je Luzar ponovo optuživao članove Šoberove porodice zbog saradnje sa partizanima, ponovo su ih uhapsili, odveli na saslušanje u Uršna Sela, a odatle u Semič. U Uršnim Selima su ih saslušavali kočevski kulturbundovci Franc Klemenčič iz Laza, Pepi i Ciril Hribar, kao i neki Mauser iz Travnog Dola.

U utorak, 4. novembra, pre podne, pobijene, unakažene i gole partizane, odvezli su na vagončićima šumske železnice do stanice Rožni Dol, a neke su Kočevari kolima prebacili na stanicu Uršna Sela. Tamo su ih izložili na vidnom mestu onakve kakvi su bili, da bi ih videli građani koji prolaze vozom. U Rožni Dol su istog dana preneli i ubijenog Polda Jermana. Dan-dva kasnije, na groblju Rožnog Dola sahranjeno je 10, a na groblju u Uršnim selima 9 boraca. To su bili: Slavko Cerjanc, Ivan Černič, Lojze Fabjan, Lojze Gajzer, Viktor Goršek, Lojze

Jaklič, Sanko Jakšič, Polde Jerman, Anton Kovačič, Pavle Kranjac, Ivan Kopinič, Lojze Muc, Franc Matjašič, Franc Obrul, Toni Prus, Jože Slobodnik, Vinko Švajger, Jože i Bruno Vrščaj.

Uzroke katastrofe u Gorenjim Lazama treba pre svega tražiti u potpunoj iznemoglosti partizana i suviše maloj vojničkoj uvežbanosti, naročito komandnog kadra. Lojze Fabjan nije čak postavio ni straže, mada je znao da ih Italijani posle sukoba kod Gorenje Težke Vode stalno prate. S druge strane, uzroke treba tražiti u mnogim izdajstvima, koja se protežu od Pristave, Plemberka i Stopiča, sve do Radohe i Luzara. Prema izjavi tadašnjeg upravnika strugare u Radohi, nekog Mejera (koji se danas nalazi u Nemačkoj), on je za izdaju belokranjske partizanske čete dobio 500 lira. I ostali hitlerovski konfidenti bili su sigurno za ovo plaćeni. No udarac je izazvao nov revolt i uskoro je Bela krajina, u kojoj je NOB ojačala, osvetila svoje prvoborce.

Janko JARC

SJEĆANJA NA USTANIČKU 1941. GODINU U SLAVONIJI

STVARAMO ORUŽANE GRUPE

Došao je i 22. jun. Svi smo s uzbuđenjem slušali najnoviju vijest. Šapat što se prenosio od usta do usta, od čovjeka do čovjeka, iz sela u selo, bio je kao buđenje nade:

— Rusija je napadnuta!

Mi smo se zanosili vjerom u Rusiju, u neograničenu moć Sovjeta, uzastopno smo ponavljali izjave ruskih rukovodilaca o moći Crvene armije, tiho smo poslije ilegalnih sastanaka pjevušili ruske pjesme i jedan drugoga hrabrili.

Kucnuo je čas, sad će Švabo platiti! Tako raspoložen krenuo sam na zakazani sastanak s Nikolom Guberovićem. Ljeto je bilo otoplilo i znojio sam se žureći na sastanak. A Nikola mi je već letio u susret. U bijeloj platnenoj nezakopčanoj košulji četrdesetogodišnjak je trčao prema meni. Još izdaleka sam ga čuo:

— Eto našeg vremena, čuješ li, eto braće Rusa . . .

Ništa na nas nije djelovalo jače od zanosnog uvjerenja da će Crvena armija za nekoliko mieseci marširati prema Berlinu... Ali nismo mi, jugoslovenski komunisti, mogli pustiti njih da i nama, bez naše borbe, bez našeg učešća u uništavanju fašizma, izvojuju slobodu.

O tome sam te junske večeri razgovarao i s Nikolom. On me je tada izvijestio o konferenciji u Kusonjama.[1] Bio sam zadovoljan: naši se svuda spremaju.

---

[1] Konferencija u selu Kusonjama, kraj Pakraca, kojoj su prisustvovali vojni rukovodioci i partijsko-politički radnici s područja pakračkog kotara, imala je veliki značaj za ovaj kraj. Održana je 22. juna, a njome je rukovodio Pavle Gregorić Brzi.

Prije ove održana je 15. juna partijska konferencija novogradiškog okruga u Banovoj Jaruzi. Njome je, takođe, rukovodio Pavle Gregorić. On je uvijek svuda stizao. Brzo je radio i uvijek bio pripravan za akciju. Samo tako nas je mogao sve povezivati.

I mi smo se pripremili i osjećali smo se prilično spremni. Eto: Đuka Milosavljević Ubiva je radio s omladincima iz Benkovca i Caga; Milan Tomić Slobodan je okupljao mlade oko sebe u cerničkom području; Stepa Dragmanović Seljo imao je veliki utjecaj u posavskim selima novogradiškog kotara ne samo na omladinu, već i na starije seljake, premda su to bila sela s hrvatskim življem — bila su mahom za ustanak, baš kao i Bijela Stijena, veoma napredno hrvatsko selo u kojem je prije rata djelovao Nikola Guberović; Milan Stanivuković Oficir stvarao je jaku borbenu grupu u okučanskoj Posavini; Čedo Grbić je u Rajićima osnovao skojevsku petorku. I on je prvo počeo raditi sa starijima: oni su bili vještiji ratovanju, iskusniji, ali su se odupirali — nisu se nikome htjeli zamjeriti. U Okučanima je bila jaka grupa Nade Dragosavljević.

I partijske organizacije su jačale, popunjavale se novim članovima. Čedo Grbić i Stevo Delibašić Pobro primljeni su u članstvo još u aprilu, nedugo iza dolaska u Benkovac. Oči su im ponosno bljesnule, krv življe uskolala, lica porumenjela. Čedo, koji je veoma mnogo pridonio pri organiziranju ustanka stidljivo je primijetio:

— Zar sam zaslužio? . . .

Nada je primljena poslije prvomajske proslave, kao i Jovo Delibašić. Svi su izvršavali partijske zadatke i prije no što su primljeni. Oficir je bio član Partije još u vojsci, kako je rekao

---

Prilikom pakračke konferencije stigao je u Kusonje predveče 21. juna, a konferenciju je organizovao već za sutradan. Konferenciji je prisustvovao i Nikola Guberović — ja sam bio zauzet ugovorenim sastancima u Posavini i Novoj Gradiški sa Švabom i Seljom, pa sam morao odustati od te konferencije.

Osnovni zadaci postavljeni na konferenciji pred partijske organizacije bili su:

— odmah prići organizaciji oružanog ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika;

— pristupiti stvaranju partijskih organizacija tamo gdje ih nema, a postojeće proširiti i primiti u članstvo KP kandidate koji su spremni da se bore za liniju KPJ;

— proširiti Skoj naprednim i borbenim omladincima i omladinkama;

— uključiti što više žena u NOP;

— stvarati po selima akcione odbore od rodoljuba, upoznati ih s linijom KPJ i angažirati ih u sprovođenju partijskih direktiva u narodu, a posebno da rade na prikupljanju oružja, municije, odjeće i odmah stvarati oružane grupe;

— vršiti oružane akcije, sabotaže i diverzije na cestama, željeznici, TT uređajima i slično;

— usmenom i pismenom agitacijom i propagandom tumačiti partijsku liniju i ciljeve NOB, te u tu svrhu organizovati i kotarsku partijsku tehniku.

Nadi. Ispričao mi je i više detalja o svom partijskom radu u vojsci — rekao mi je da je bio direktno povezan s Mitrom Bakićem, a kako je onda partijski rad u vojsci bio individualan, povjerovao sam mu.

— Kad je tako, onda te mi ponovo ne treba da primamo. U svakom slučaju opravdao si članstvo u Partiji — svečano sam rekao Milanu Stanivukoviću, čini mi se onom prilikom kad je dovezao radio-aparat. Bio je radostan kao dijete. Pokušao je nešto da odgovori, da sastavi rečenicu zakletve, ali mu nije polazilo za rukom: bio je zbunjen priznanjem. Od tada nije bilo zadatka pred kojim bi ustuknuo.

No, Milan nije bio od onih koji samo čekaju zadatke. I sam ih je predlagao. Tako mi je, negdje početkom jula, predložio da srušimo prugu:

— Okupator će biti zabezeknut, a narod treba ohrabriti.

Dakako, pristao sam na Milanov predlog. Samo, trebalo je nabaviti eksploziv i razoriti prugu. Međutim, to nam nije uspjevalo, nismo se uspjeli dočepati dinamita. Kad je plan s dinamitom propao, netko je od naših predložio da razvalimo tračnice. Jednostavno: trebalo je odvrnuti zavrtnje i izbaciti tračnice iz pragova. Sa »francuskim ključem« to bi se moglo učiniti.

Kovač Milivoj Savurdić iz Bodegraja se prihvatio posla. Željno smo čekali da nam što prije iskuje »oruje«. S radosnim uzbuđenjem smo maštali o rušenju pruge. Da bi uspeh bio što potpuniji, dogovorili smo se da u akciju stupi i Nadina grupa. Isto tako se i Čedo javio sa svojim skojevcima.

Složili smo se i odlučili da skojevske grupe posjeku telefonske stupove kod Gradiške i Novske. Sve tri grupe su se dobro pripremile za »jurišnu noć«. Čekalo se samo na ključeve Milivoja Savurdića. U tom čekanju ključeva dočekali smo da Hitlerove divizije napadnu Sovjetski Savez.

Sutradan, 23. juna, kad sam se sastao s Milanom Stanivukovićem, zahtijevao sam da odmah ode kod kovača:

— Ako se ovako nastavi, dočekat ćemo i zimu.

— Nije prije takve stvari kovao — branio ga Milan, ali je ipak otišao kod kovača i prenio mu moju poruku. Milan Savurdić je onda radio po čitav dan. Ali nikako da ispadne ono što je trebalo. Tek pet dana poslije napada na SSSR kovač je poručio da su ključevi gotovi.

Tada sam pozvao Čedu, Nadu i Milana na sastanak.

— Za slijedeću noć se pripremite. Sve tri grupe nastupaju istovremeno. Nada — istočno od Okučana. Čedo — zapadno. Milan: kod Bodegraja, kao što smo se i dogovorili . . .

Bila je to naša prva velika akcija. Obuzelo nas je uzbuđenje ratnika pred prvi okršaj. Ne strah, nego znatiželja, neka posebna radost. Vjerovali smo da će doći i do puškaranja. Sve naše oružje smo predali Milanu da naoruža borce bez pušaka i pištolja. Bilo je i nekoliko bombi. Milanova četa nije bila brojna, ali u njih sedam sam imao potpuno povjerenje.

Istovremeno su krenule i skojevske grupe u akciju na telekomunikacije. I Čedina i Nadina grupa su izvrsno obavili zadatak. Nije bilo ni jednog propusta. Okučanska grupa je čak učinila i više od predviđenog: na željezničkoj stanici su, stražaru za leđima, izvjesili crvenu zastavu.

Grupa na pruzi nije izvršila zadatak.

— Ključevi su bili meki. Savijali su se oko zavrtanja i svi pokušaji da išta učinimo bili su uzaludni — tužno je izvještavao Milan. Osmjehnuo sam se:

— Ništa zato. Mi ćemo prugu svejedno srušiti. Neka kovač iskuje nove ključeve, samo neka ne budu mekši od zavrtanja na šinama.

Do novih ključeva dugo smo još morali čekati. Duže od jednog čitavog mjeseca. To je bilo u vrijeme kad smo na cijelom našem području već imali sasvim izgrađenu zgradu obnovljenih partijskih organizacija i komiteta. Postojale su i grupe naoružanih komunista.

Još u julu u Benkovcu je stvorena takva skupina. Iz logora Kerestinec je pobjegao i k meni stigao moj drug sa Sveučilišta, Vinko Milinković. U prvo vrijeme bio sam ga smjestio u Čaprigincima kod Delibašića, a kasnije je prešao u Benkovac kod Gojka Vojnovića. Iz Rajića je u Benkovac pobjegao predratni komunist Đorđe Jungić Stjenka. Stjenku je doveo Ubiva, kad su se povezali kod opančara Milana Čučkovića u Okučanima, gdje je Ubiva radio.

Treći je stigao Tešo Kezan. S kraljevskim grbom na kokardi lutao je psunjskim selima još od prvih dana okupacije. Odmetnuo se, ali sasvim naoružan. Pritegnut opasačem i remenjem, s puškom prebačenom preko leđa, stigao je u Benkovac. Netko mu je rekao za mene i on je jedne večeri, onako naoružan, upao u kuću Marka Živkovića. Sve nas je pažljivo odmjerio podozrivim pogledom. Mi smo šutjeli. Bio je pod punom ratnom opremom.

— Što je? — prvi sam mu se obratio.

Tešo Kezan, čovjek sa šajkačom i opasačima, nepozvani posjetilac, sasvim mi se primače, prignu se kao da bi mi htio nešto šapnuti, a u stvari je bio toliko glasan da se mogao čuti i u dvorištu:

— Čujem da spremaš vojsku za borbu, pa ti se, eto, javljam.

Gledao sam ga znatiželjno. Gledao sam ga i šutio. Nisam najprije znao šta da mu kažem. Pala mi je u oko ona ogromna kokarda sa šajkače. Lice mu je, nekoliko dana nebrijano, bilo sasvim obradatilo. Nije me zbunio, ali svejedno nisam znao šta da mu kažem. Da je netko od naših, neki drug iz koje razbijene ćelije, netko nepovezan, drugačije bi mi se obratio. A on: »Borio bih se«, veli. Tetak Marko kašljucnu:

— Jesi li ti četnik?

— Ako treba da budem, bit ću i to. Glavno je da se borim — još je uvijek gledao mene i ne obazrevši se na tetka Marka.

Ja sam se počeo smijati. On, izgleda, ništa nije znao o četnicima. Upitao sam ga šta će mu kokarda. Čovjek se preda mnom uspravi, prvi put otkako je ušao u kuću, skinu pušku s leđa i začudi se:

— Kakav mu je to vražji vojnik bez vojničkog znaka?

Svi oni koji su se htjeli boriti protiv okupatora bili su nam dobrodošli. Ako ga bude trebalo politički odgajati — pomislio sam — i to se može. Rekoh mu da je istina da se ja i moji drugovi spremamo za borbu, ali nitko od nas ne nosi nikakve kraljevske kokarde, nitko od nas nije četnik, zajedno se borimo Srbi i Hrvati; i Čeha ima među nama. I rekao sam mu da je vojska koju formiraju komunisti narodna vojska, da su to oslobodioci, da se bore za bratstvo i jedinstvo, za ravnopravnost...

— Pa kud ćeš bolje, brate — prostodušno se začudio Tešo Kezan.

— Samo, znaš, narodna vojska umjesto kokardi nosi crvene petokrake zvijezde na kapama — objašnjavao sam mu i dalje, a on na to bez premišljanja odgovori:

— Ako su svi bez kokarde i ja ću bez nje — pa odmah skide šajkaču i naglim trzajem otkinu kokardu, te je baci u ćošak.

Kasnije je Tešo postao član Partije. Hrabro je poginuo 1943. godine kao kurir između Slavonije i Centralnog komiteta KPH, na putu prema Kozari.

Osim ove trojice naoružanih partizana na našem području i oformljenih grupa (Milana Stanivukovića, već prave vojne formacije, grupe starijih drugova oko Delibašića i okučanske grupe Nadinih skojevaca), u Novskoj je Bumbar također pripremao formiranje jednog vojnog odreda, a spremali su se i Pa-

kračani. No, sve te grupe su još uvijek bile značajne samo u propagandnom, a nikako i u vojničkom smislu. Još uvijek su one bile premalene i nedovoljno opremljene da se suprotstave u oružanim sukobima neprijatelju. Zato još uvijek nismo poduzimali veće akcije.

BRKINO PISMO

O tome mi je u avgustu pisao i sekretar Centralnog komiteta KP Hrvatske Rade Končar. Javio se poslije mog jednog opširnog izvještaja o prilikama kod nas. Bio sam prilično nezadovoljan stanjem u Slavoniji, činilo mi se da sve ide isuviše sporo, da smo isuviše neagilni. U pismu CK nisam pisao o svojim osjećajima, o svome nezadovoljstvu: iznosio sam samo činjenice.

Tada mi je pisao Rade. Ja ne znam da li je on pročitao moj izvještaj, jer ga nije spominjao, ali morao je biti dobro informiran o prilikama kod nas. Mi smo imali dobrih komunista. Pretežno su to bili veoma hrabri ljudi, beskompromisni antifašisti. Uspjeli smo ih povezati, reorganizirali smo partijske ćelije, oformili komitete, prikupili smo i nešto oružja, ali još uvijek nismo išli u šire oružane borbe, nismo imali vojne formacije za rat. Stoga sam se i osjetio neprijatno, kad je stiglo Končarevo pismo. Iz Zagreba ga je donijela Nada. Propagandni materijal, koji je donijela, složila je preda me, a onda mi pružila pismo:

— Drug Brko piše tebi lično — reče djevojka, a meni lice orumeni radošću. Sigurno me hrabri — pomislih.

Ali, čim sam počeo čitati, zaledi mi se smijeh radosna iščekivanja. Čitao sam pismo nekoliko puta, ali gorak ukus, sram — sve više me razjedahu i bio bih učinio sve da se oslobodim ovog nelagodnog dojma. Sekretar CK je pisao:

> Dragi mali Srbine,
>
> Znam da ti je teško u Slavoniji, nisi od ranije poznavao tamo naše drugove, ali čuo sam da si se snašao. Već sam ti prije pisao da ste dobro počeli. Samo, ne ide li to kod vas presporo? U drugim krajevima ustanak je zahvatio gradove i sela. Naši drugovi u Lici, na Baniji i Kordunu naveliko tuku neprijatelja. Ja razumijem vaše slavonske prilike, ali vrijeme je i vama, komunistima Slavonije, da otpočnete s oružanom borbom.
>
> Vjerujući u komuniste Slavonije, nadam se da ću u najskorije vrijeme čuti kako je oružana borba zahvatila i vaš kraj. Uvjeren u vašu komunističku svijest i hrabrost, uvjeren da ćete odlučno slijediti liniju naše Partije, drugarski te pozdravlja tvoj Brko.

Oćutih neprijatnost, gotovo sam fizički osjetio bol. Pismo je na mene djelovalo kao najteža partijska kritika. Osobito me

zbunio prijateljski ton, ono drugarsko, brižno podsjećanje na dužnost. Ne, nije bilo prigovora, ni prebacivanja, ni kritike. On samo kaže: »Vjerujući u vas . . .«, ali bilo je to teže čitati, nego da je naredio: odmah krenite u borbu!

Bilo je u Slavoniji teško. Bilo je mučno čekanje, ono polagano pripremanje. Kasnije se pokazalo da je samo tako ustanak u Slavoniji i mogao uspjeti. Upravo taj sistematski, naizgled spori rad s masama, lagano preodgajanje ljudi, kasnije je omogućilo ravnomjerni razvoj oslobodilačke borbe.

PRVI PLAMEN

Tako je prošao i avgust. Poslije Brkinog pisma pošla je Oficireva grupa na prugu, a Nadini i Čedini skojevci na telefonske stubove, ali i ovoga puta su samo skojevci uspjeli: ključevi su još jednom otkazali pokornost; bili su i ovoga puta suviše mekani. Predložio sam da odustanemo od ključeva.

— Preko drugova u Pakracu pokušat ćemo nabaviti dinamit, a i Bumbar mi je rekao da bi izvjesnu količinu mogao pribaviti, rekao sam Milanu i njegovim borcima, ali oni su bili uporni:

— Kud puklo da puklo, ali napravit ćemo čvrste ključeve — odgovorili su mi, što me je obradovalo. Znači: neuspjesi ih neće pokolebati, a mi smo i s neuspjesima morali računati.

Sredinom septembra Milivoj Savurdić je donio treću garnituru ključeva. Čvrsti su bili, glomazni, nedorađeni. Bio je ponosan na svoj rad. Veli:

— Ako sad popuste, glavu ću podmetnuti pod lokomotivu!

I ja sam mislio u sebi: »Sad, ili nikad!«, idući s drugovima prema Lađevcu, gdje je trebalo porušiti prugu. Milan Stanivuković je poveo svoju družinu, njih osmoricu: Nikicu Vujasinovića, Milivoja i Bogdana Savurdića, Bogdana Krnjaića Žana, Milivoja Savanovića, Dušana Radulovića, Milana Resanovića i Milana Muzdeku (danas su živi još samo Bogdan Krnjaić i Milan Resanović, a svi ostali, zajedno s Oficirom, poginuli u toku NOB).

Treći put ključevi kovača Savurdića iz Bodegraja su bili dobri. Čitava akcija se odvijala po planu. Samo jedan brzi voz je protutnjao prugom, dok su naši drugovi bili u poslu. Ali, slijedeći nije uspio proći, premda su signali željezničke stanice pokazivali zeleno svijetlo. Pruga je bila razvaljena i tračnice bačene iz pragova. Tada je Milan naredio grupi da se povuče. Ostao je sam. Još jednom je pogledao razrušenu prugu, a onda se uputio za svojim drugovima prema šumi.

Ono što se desilo nepun sat poslije povlačenja Milanove grupe s pruge, u noći — septembra, probudilo je čitavu Krajinu. Naime, od Zagreba je naišao teretni vlak, duga kompozicija, u kojoj i 17 vagona cisterni, punih nafte. Kad je lokomotiva u punoj brzini naišla na porušeni odjeljak prevrnula se, a vagoni su naletjeli jedan na drugoga. Stravična eksplozija uzdrmala je zemlju u prečniku od nekoliko kilometara. Iza eksplozije prema nebu je liznuo ogroman plamen. Na desetinu kilometara uokolo sve je bilo vidljivo kao usred sunčanog dana.

Očekivao sam eksploziju, ali ni izdaleka onako snažnu. Pogotovo nisam mogao predvidjeti tako velik plamen. Sa još nekoliko drugova promatrao sam požar na pruzi. Obuzimalo nas je oduševljenje kakvo nismo prije osjetili. Možda čak nikad ranije. Kao u transu ponavljao sam, tko zna po koji put:

— Počelo je... Počelo je... Eto, i kod nas u Slavoniji počeo je oružani ustanak.

I premda te noći nije bilo puškaranja, premda akcija kod Lađevca nije bila prava vojna operacija, ni bitka, ipak je onaj veliki plamen što je osvijetlio noć simbolično za nas značio i početak oružanog ustanka, početak narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji.

Kad smo poslije ove akcije izvijestili drugove u Zagrebu o uspjehu Oficirove grupe, iz CK su nam poručili da u najskorije vrijeme očekujemo grupu sovjetskih padobranaca. Prema instrukcijama morali smo nekoliko noći ložiti vatre po Psunju na nekoliko mjesta, gde je trebalo da se ruski piloti spuste. Ne znam da li je u ono vrijeme neka druga vijest mogla da me više obraduje. Uzbuđen kao dijete počeo sam grliti Čedu Grbića, ali Čedo je bio ozbiljan. Nekako nije mogao povjerovati u obavještenje:

— Imaju oni u Rusiji i odviše posla...

Čekali smo padobrance nekoliko dana. Svake smo noći ložili vatre. Velike buktinje su po svu noć plamsale. Ali, na koncu se ipak ispostavilo da je Čedo bio u pravu.

To što se padobranci iz Sovjetskog Saveza nisu spustili na Psunj, nije nas obeshrabrilo. Malo smo se ljutili, malo se prepirali, a onda opet sa pređašnjim žarom i zanosom mladih revolucionara prionuli na posao.

BIJEG IZ ZATVORA

Razgovarajući jednog dana s Antunom Tencerom Švabom, sekretarom Kotarskog komiteta KPH u Novoj Gradiški, o članovima OK koji još uvijek leže u novogradiškom zatvoru, dogovorili smo se da im doturimo još jednu poruku. Napisao sam im:

»Ako u slijedećih nekoliko dana ne pobjegnete, budite uvjereni da će vas ustaše za odmazdu strijeljati. Mi počinjemo s oružanim akcijama. Naše će naoružane čete za nekoliko dana napasti i rušiti prugu kod Nove Gradiške i ustaše će se vama osvetiti. Da se to ne desi — bježite. Cule«.

Švabo im je proturio poruku, ali da nesreća bude veća i sam je dospio u zatvor. Dotad nam je izgledalo da je barem on u Novoj Gradiški siguran. Prema partijskoj direktivi on se učlanio u Kulturbund. Tako je mnogo slobodnije mogao djelovati. No, nekome se učinio sumnjivim i — zatvorili su ga. Dospio je u ćeliju gdje su već odranije bili članovi Okružnog komiteta: Mirko Kljajić, Gemberovski, Dane Šarić i Lina Ferić.

Kad im je Švabo predao pismo i obavijestio ih kako moraju bježati, shvatili su ozbiljnost situacije. Zaista, moralo se pokušati na sve načine da se pobjegne.

Nakon nekoliko intervencija, već drugog dana su Švabu pustili iz zatvora. Osim Krunića jedini je još uvijek slobodno djelovao u Gradiški. Svi ostali drugovi su radili u ilegalnosti.

Nije prošlo ni desetak dana od kako sam poslao poruku u zatvor, a netko me od seljana obavijesti:

— Eto vojske preko njiva . . .

Pomislio sam da su ustaše i htio sam se skloniti. No, prije nego što sam išta poduzeo pažljivije sam pogledao došljake. Išlo ih je samo nekoliko. Bili su naoružani, ali ne svi. Nisu nosili uniforme. »Mora da su naši« — pomislio sam i poslao tetku pred njih. Stvarno, bili su to drugovi iz zatvora: Mirko Kljajić, njegov brat Dušan, Gemberovski i Šarić.

Bio mi je to prvi susret s Mirkom Kljajićem Starim, sekretarom OK. Uz prijateljsku dobrodošlicu pružio sam mu ruku. A visoki Ličanin, brkat, mršav, isposničkog lica, toplih smeđih očiju, s obje mi je ruke stisnuo pesnicu:

— Gdje su ti čete, kad počinjete s borbom? — obasu me pitanjima i tek kad sam se počeo smijati, shvatio je: »To si se ti, znači, šalio da bi nas natjerao na bijeg . . .«

Uz večeru pričao mi je kako su pobjegli iz zatvora. Švabo je napravio pomoćni ključ, a Mirkov brat Dušan (kasnije poginuo u partizanima) proturio je ključ u zatvor. Svi su osim Line Ferića pobjegli. On nije htio. Kasnije je otpremljen u Staru Gradišku, pa u Jasenovac . . .

Pobjegavši iz zatvora Mirko je najprije svratio svojoj kući, uzeo zakopanu pušku, a onda se prebacio u selo Smrtiće, odakle ga je naš suradnik Milan Mikašinović sa čitavom grupom doveo u Benkovac.

Milan Mikašinović Stric, koga smo zvali španski borac, je bio jedan od onih ustanika koji su samoinicijativno, bez ičijih direktiva, organizirali oružani otpor. Meni su o njemu javili prilikom nekog sastanka s drugovima iz Gradiške. Vele:

— U Smrtiće je stigao jedan španski borac. Nagovara narod na ustanak, zahtijeva od ljudi da skupljaju oružje, da se pripremaju za borbu . . .

— A, španski borac? — pitao sam začuđen, jer mi drugovi iz Zagreba nisu javili ni za kakvog Španca, koji je poslan na naše područje. Pomalo sam sumnjao u to, ali potajno sam se nadao da možda ipak i to može biti istina. Odmah sam poslao po njega Jovu Delibašića.

Dan kasnije stigli su zajedno. Dakako, nije bila riječ o španskom borcu. »Crveni agitator«, kako ga je narod zvao, bio je, istina, u Španiji, ali kao mornar u prolazu, a ne kao ratnik Republike.

— Rekao sam da sam se borio u Španiji da bi mi narod više vjerovao . . ., jednostavno je objasnio čovjek svoju izmislicu (kasnije je Milan postao član Partije; poginuo je u partizanima).

Mirko Kljajić i ostali drugovi nisu ostali dugo u Benkovcu. Po dogovoru s Brzim i Bumbarom poslao sam ih na Kričko brdo u odred »Matija Gubec«.

Odred je onih dana i oformljen. Osnovao ga je dr Pavle Gregorić. Članovi toga odreda su bili komunisti iz Novske. Jedinica je oformljena u mlinu Vojačeka, Bumbarovog brata.

FORMIRANJE BENKOVAČKE GRUPE

Grupa u Benkovcu je rasla. Od prije su tu već bili Vinko Milinković, Đorđe Jungić Stjenka i Tešo Kezan, a iza njih je došao Josip Krajačić Prika. Potom su se vratili iz Beograda Dušan Marijan Zuco i pravoslavni pop Jovan Zec Jole.

Dušan Marijan je u ljeto 1941. pobjegao iz Pakraca u Beograd. Bio je zatvoren zbog komunističke djelatnosti, ali mu je općinski načelnik iz Pakraca omogućio bijeg.

— Kako god znaš bježi odavde — rekao mu je načelnik, jer ćemo inače oba nastradati.[2]

Dušan Marijan je pobjegao u Beograd, gdje se sastao s Jovanom Zecom i onda su oba odlučili da se vrate. Po po-

---

[2] Kotarski predstojnik Petar Pinčić je u više navrata pomagao našim drugovima. Optužen je i pred ustaškim sudom je odgovarao zbog Zuce, Mane Trbojevića i još nekih komunista, prema kojima je imao »labav stav«.

vratku su se najprije javili Nikoli Guberoviću, a potom su dvadesetak dana živjeli ilegalno u selima pakračke općine dok im nisam poručio da dođu u Benkovac, da bismo formirali partizanski odred.

Stigao je i jedan student prava, moj vršnjak, Josip Krajačić Prika. Dobro je poznavao marksističku literaturu. On je jedan od mnogih omladinaca iz hrvatskih sela u Slavoniji na koje je revolucionarni zanos prenio njegov brat Ivan Krajačić.

Priku su u grupi neki poznavali i odranije. Poznavao se i s Nadom Dragosavljević. Bio je skroman i srdačan, veoma omiljen. Kad su se svi okupili: Jole, Zuco, Prika, Vinko i Stjenka u kući Gojka Vojnovića, donio sam im dvije puške. Jednu mi je dao Ilija Samolovac, a drugu Andrija Petković Ljuti. Tako su sad svi bili naoružani.

— Oružje svi imate. Imate i neprijatelja na pretek. Izaberite komandira i komesara, pa odmah započnite s borbom — rekao sam im kad se grupa kompletirala.

Benkovačka sedmorka: Josip Krajačić Prika, Jovan Zec Jole, Marijan Dušan Zuco, Đorđe Jungić Stjenko, Tešo Kezan Lune, Zvonko Švajcer Koljka i Vinko Milinković Don izabrali su za komandira Zucu, a Stjenku za komesara. Za komesara je Stjenka najprije predložio Priku, ali Prika se skromno pobunio:

— Najprije vi mene, drugovi, naučite kako se puca. A za komesara bolje da izaberemo nekoga radnika, kad je već komandir intelektualac.

Benkovačka partizanska grupa je definitivno oformljena u vojnu jedinicu 30. septembra 1941. godine. Ni ona, kao ni Bumbarev odred »Matija Gubec«, više se nije zadržavala u selu, već se prebacila u šumu, gdje su se desetak dana intenzivno obučavali u rukovanju oružjem. Učili su se vojnim vještinama i izvodili provizorne napade i zasjede.

Dok je grupa boravila u šumi, otputovao sam u pakrački kotar na sastanak u selo Prekopakru, gdje je trebalo da se sastanem s nekim komunistima iz Pakraca. U međuvremenu sastao sam se i s inženjerom Lončarem, koji me je izvijestio o jednoj samostalnoj ustaničkoj grupi kod sela Zaile. On je došao u vezu s grupom preko Stanka Gostimira, koji je onda bio lugar u Zailama. U dogovoru s Manom Trbojevićem 27. septembra je organiziran u selu Gornjim Borcima sastanak s tom grupom.

Prethodno je Mane Trbojević već održao s tom grupom sastanak, kojem je prisustvovalo 18 naoružanih boraca, pored nekoliko seljaka iz obližnjih sela. Sastanak je bio provaljen od jednog seljaka iz sela Koreničani, koji je ustašama za nagradu

izdao više od 20 ljudi (kasnije je uhvaćen od partizana i strijeljan kao izdajnik).

Kako je sve do tada Mjesni komitet Partije u Pakracu, čiji je sekretar bio Bonifacije Preč Garavi, bio rukovodstvo preko kojega se odvijao čitav rad u kotaru, a trebalo je obuhvatati sve novoosnovane organizacije, odlučili smo da se stvori novi kotarski komitet.

Bio sam zadovoljan s radom pakračkih komunista. Bilo je očito da se utjecaj u masama proširio, da su partijske i skojevske organizacije ojačale.

— Treba preći na još šire akcije. Mi smo dosta dugo čekali. Naše su organizacije pripremljene za oružanu borbu i s oružanim akcijama treba otpočeti. Ni časa više ne smijemo čekati — rekao sam pakračkim komunistima na sastanku u Prekopakri. A kako je u pakračkom kraju bilo nekoliko naoružanih komunista koji su živjeli ilegalno (među njima je bio i Mane Trbojević), predložio sam da se prebace u Benkovac i da se spoje sa Zucinom grupom.

PRVE ORUŽANE AKCIJE

Kad sam se vratio u Benkovac odmah sam se sastao sa Zucom, koji je bio zadovoljan sa svojom grupom.

— Mi smo spremni za prvu bitku — rekao je, a onda smo se odmah dogovorili da se organizira napad na općinu u Rajićima. Poručio sam Čedi da odmah dođe. Kad je stigao dogovorili smo se za napad. Čedo je sa svojim skojevcima trebalo da ispita stanje u općini, da sazna koliko je pandura, kako je općina čuvana, u koje vrijeme je najmanje stražara.

Podaci su brzo prikupljeni — Čedini su skojevci bili sve poduzetniji. I utjecaj na starije ljude se proširio. Nije to više bilo ono selo od prije pet mjeseci, kad se ni s jednim seljakom nije moglo govoriti o ustanku. Sad su već mnogi bili za oslobodilački pokret.

Čim je Čedo 16. oktobra donio podatke o stanju u općini, o broju žandara i o njihovom naoružanju, poslao sam po Zucu. Objasnio sam mu prilike u Rajićima i rekao mu, da još iste večeri krenu u akciju. I u noći 16/17. oktobra 1941. Dušan Marijan je poveo petoricu svojih drugova u napad na općinu u Rajićima. Tešo Kezan nije sudjelovao u ovom napadu: on se tada nalazio na ispitivanju terena.

Napad na općinu je potpuno uspio. Samo dva pandura unezvjereno su gledala naoružane partizane. Zucina grupa je

pokupila 3 puške s 30 metaka, 2 pištolja, a zatim je zaplijenila pisaću mašinu. Pandure su istjerali u selo, a zatim zapalili poreske knjige i vojne spiskove.

U novembru je ojačana Zucina grupa, sad Psunjska partizanska, izvršila napad na Bučje. U akciji je sudjelovao 21 partizan. Željelo se da se uhvati ustaški tabornik, ali je izmakao. Zarobljena su dva pandura s oružjem i zaplijenjeno nešto novca i kancelarijskog materijala. Po završenoj akciji grupa je otišla u svoju bazu na Psunju.

Poslije ove akcije je organiziran sastanak u Skenderovcu. Sastanak sam organizirao sa Zucinom grupom i drugovima iz Pakraca. Naime, već onda je bilo očito da manje grupe neće moći mnogo učiniti i da nam manje akcije ne mogu donijeti veće rezultate. Stoga smo se dogovorili da se u naš kraj prebace naoružani ilegalci s pakračkog područja, kako bismo na Psunju stvorili jednu jaču, brojniju i vojnički značajniju formaciju, koja će biti sposobna i za veće akcije. Istovremeno, smatrao sam da je potrebno spojiti Psunjsku grupu s odredom »Matija Gubec«, u kojem su bili komunisti iz Novske i Banove Jaruge. U ovoj grupi komesar je bio Mirko Kljajić, a komandir Vojaček Bumbar. Grupa je bila dobro naoružana, jer su braća Kmecik iz Banove Jaruge, predratni komunisti, u svom štaglju sakrili u vrijeme kapitulacije 12 pušaka i dosta municije i bombi.

Otišao sam u partizanski logor na Kričkom brdu i dogovorio se s drugovima da pređu na Psunj radi oformljenja jedne značajnije partizanske jedinice. Kad su se prebacili na Psunj, oformljena je Psunjska partizanska četa u kojoj je za komandira izabran Dušan Marijan Zuco, a za komesara Mirko Kljajić. Tako oformljena, dobro naoružana četa, u kojoj su bili mnogi borci komunisti, mogla je krenuti u veće borbene akcije. Prije svega: trebalo je osigurati za četu prostor, stvoriti svoju »državu«. Zbog toga su psunjski partizani očistili od ustaških šumara i patrola čitavu planinu. Neke su protjerali, a neke i strijeljali. Stvorena je naša prva slobodna teritorija iz koje su prvi slavonski partizani u narednim mjesecima polazili u vojne akcije, u bitke, a zatim se opet vraćali u svoje logore na Gradini ili Begovači.

Tako smo, konačno, otpočeli sa značajnijim oružanim akcijama u Slavoniji.

Dušan ČALIĆ

PARTIJSKI SASTANCI I DOGOVORI U DUBICI

Jaka aprilska kiša je bila pogodna za slobodnije kretanje ljudi koji su u to vrijeme živjeli ilegalno. Iako su to prvi dani okupacije i fašisti tek počeli okupljati oko sebe besposlen ološ, već se otvoreno govorilo o predstojećem progonu komunista; čak su i imena nekih od njih spominjana. Premda je među tim imenima ime Boška Šiljegovića bilo prvo — i već su tragali za njim — sretosmo ga iza dubičkog parka. Svi smo mokri, ali smo se brzo dogovorili gdje da ga smjestimo. Izbor mjesta je utoliko bio teži što smo znali da Boško treba da obavi mnogo ilegalnih zadataka, koji su bili vezani za dodir s ljudima.

Sve je bilo na brzinu riješeno. Najprije u jednoj, a zatim u drugoj kući preko Une, u Hrvatskoj Dubici — u kući Đuke Trnića — dogovorili smo se o planu rada za slijedeća dva-tri dana. Nismo se mnogo osvrtali na mokra proljetna odijela i raskvašene cipele — svu brigu oko toga prepustili smo Đukinoj majci, koja se oko nas brižno kretala.

Ne pamti se taj dan zbog aprilske kiše ni zbog toga što smo bili mokri, što smo kroz grad prolazili pored njemačkih vojnika i ustaša — već zbog one sobe i razgovora u njoj, zbog planova koji su tu doneseni.

Dubica je prije rata imala partijsku organizaciju u kojoj su i radnici i intelektualci bili zajedno. Bilo je, takođe, komunista i po selima; to su mahom bili učitelji. Politička živost se naročito osjećala za vrijeme školskih raspusta, kada su iz škola svojim kućama dolazili đaci, uglavnom članovi Skoja. Pored toga bio je i velik broj onih koji nisu bili ni članovi KP ni Skoja, pa ipak su nam pružili podršku u radu. Imali smo, na primjer, svoj nogometni klub »Borac«, svoja društva, koristili smo svaku priliku da bismo se okupili. Okupljali smo, isto tako, bolje đake da podučavaju slabije, a na završetku školske godine obično je organizovana priredba, na kojoj su u programu uče-

stvovali i neki napredniji članovi kulturnoumjetničkih društava iz Banje Luke.

Istina je da se čitav naš rad razvijao u određenim, teškim uslovima, ali sada su dolazili još teži dani. Nalazimo se u ratu. Fašizam nas steže . . . Drugi su sada uslovi pa se moramo pozabaviti pitanjem iznalaženja novih metoda rada u izmijenjenim okolnostima. Moramo skoro poći iznova. Treba učvrstiti postojeće redove, pojačati aktivnost, povećati broj saradnika — simpatizera. I — preći na akciju. Na realizaciju svega onoga za što smo se pripremali. Zato treba brzo, samoinicijativno i disciplinovano raditi, ne propuštati ni trenutak. Svako radno mjesto, svaki časak koristiti u borbi protiv neprijatelja, za objašnjavanje ciljeva i namjera Nijemaca i ustaša. Valja voditi i borbu za jedinstvo naših naroda, i borbu protiv neprijatelja . . .

To su bile riječi koje su ispunjavale malu sobu u kojoj su se smjenjivale grupe drugova i drugarica, omladinaca i omladinki — članova Partije i Skoja. Prva je u njoj bila partijska organizacija Dubice. Svega nekoliko članova. Gledali su u Boška i svaku riječ, svaku misao izgovorenu u sebi pretvarali u stvarnost. Taj sastanak nije bio dug. Dogovoreno je šta će se raditi, ugovorena je veza, obavještavanje. Milan Pilipović, Ahmet Čelam, Jozo Batunović, Đuka Trninić i Fadil Šerić — agronom, obućar, stolar, krojač i nastavnik bili su prva smjena u toj maloj kućici uz samu lijevu obalu Une. Trojica iz Bosanske, a dvojica iz Hrvatske Dubice.

Đaci, članovi Skoja, interesovali su se za mnoga pitanja. Vidjelo se da su revoluciju drukčije shvatali od onih prvih. Iz njihovih pitanja se moglo zaključiti da pomalo i maštaju. Sastanku su prisustvovali: Idriz Čejvan, Izet i Uzeir Zubović, Pero Blagojević, Pašo Dizdar, Izudin i Fehim Čaušević, Božo Dimitrijević i još nekoliko skojevaca. Svi su oni željeli da što više saznaju, da što prije nestane tuđina i izroda iz naše zemlje. Omladinke: Smilja Turudija, Zehra Bejtović, Bahra Šerić, Zulejha Talić, Lala Peralica, Hida Hitipović — pažljivo su slušale Boškova izlaganja. Interesovale su se šta treba da rade u ovom trenutku. Omladinke je smijenila grupa trgovačkih pomoćnika: Stevo i Rade Pralica, Josip Rukavina, Kemal Seferović, Đorđe Latinović i još njih nekoliko.

Niko nije govorio o teškoćama, niti polazio lično od sebe i od svojih teškoća. Svako je govorio iskreno. Riječi su potvrđivale njihovu spremnost na žrtve, ali i bojazan da se ne pomisli da je spremnost za borbu svakog od njih ispod očekivanja. Nisu se oni međutim, raspitivali iz znatiželje, već zbog toga što su strahovali da ne učine nešto slabije od drugih, da ne naprave kakav propust u radu koji ih je očekivao.

Boško nije pokazivao znake umora. Došlo je još nekoliko grupa. Sastanci su se nastavili i noću, i sutradan.

Na kraju su počeli dolaziti i pojedinci: apotekar Milko Štarver, gostioničar Idriz Čaušević, direktor Poljoprivredne škole Dušan Ličina, službenik Rasko Krnjaić, advokat Milan Sedelecki, ljekar iz Hrvatske Dubice dr Zor. Svako se odazvao pozivu, svako je prihvatio neki zadatak.

Brzo je prošlo nekoliko dana. Boško je otišao od nas. Ali sada smo o svemu bili dobro obaviješteni, bolje smo se poznavali i sigurno se oslanjali jedan na drugog. Od tada je počelo da dejstvuje i novo rukovodstvo iz dvije Dubice — Bosanske i Hrvatske — koje je samo Una razdvajala. Veza sa sreskim rukovodstvom je bila stalna, prisustvovalo se sastancima i prenosila uputstva za rad.

Slijedile su i akcije, organizovane i dobro izvedene. Uspostavljena je i veza sa organizacijom u Banjoj Luci, Gradiški i Sisku. Donošeni su, umnožavani i rasturani leci, u čemu se naročito isticao Šukrija Dolić. Dođe Šukrija u lokal i ostavi svoj zimski kaput među ostale, a pri izlasku u džepove ostalih kaputa stavi po jedan letak. Mnogi građani su se pitali otkud im to. Pojedinci su letke krili, a neki su vjerovali da se tako provjerava njihova privrženost ustašama, da im je to podmetnuto, pa su letke nosili ustašama i predavali ih. Ustaše su, opet, mislile da im tako podvaljuju, pa su počele da sumnjaju u one ljude koji su im donosili letke — i tako se stvarala čitava zbrka.

I MK KP Dubice je izdao svoj letak. Bilo je to negdje u junu. Na sjednici Mjesnog komiteta u Mrazovcima (prisustvovali su: Boško Šiljegović, Nikola Luketić, Miljatović — Švarc, Osman Zubović) zaključeno je, pored ostalog, da se napiše letak i uputi stanovništvu Dubice. Letak je napisan, proanaliziran, umnožen i podijeljen. O njemu se pričalo na mnogim mjestima, po čitavoj Dubici.

I revolt stanovništva je bio velik. Baš u vrijeme kada je pisan letak u Mrazovcima, u Međuvođu je došlo do puškaranja. Jedna grupa drugova je otvorila vatru na žandarme i ustaše u trenutku kada je zatečena dok je otkopavala i čistila prikriveno oružje — i tako ga spasila.

Ustaše i đaci na kape i fesove stavljaju »U«. Pojedinci su navukli ustaške uniforme. Za to vrijeme mi se sastajemo, radimo, svjesni da je sada najvažnije pitanje — borba za čovjeka. U svakoj ulici i kući, na svakom mjestu, sukobljavaju se dva gledišta — legalno i ilegalno. Pojedinci ustaštvo gledaju u opljačkanoj kravi i lijepom odijelu, a snagu i pobjedu kroz mnoge unakažene leševe koji, kao po nekoj traci, idu niz Unu. Drugi govore o nedjelima i o budućnosti. Istina, nije velik broj

plaćenika, ali se organizacija morala brinuti i o tome da se oni što prije razgolite.

Pratilo se i stanje na frontu. Diskutovalo se i o pokretima njemačkih trupa. Slobodno razgovaramo u apoteci, u trgovinama, opštini, pošti i ambulanti i na mnogim drugim mjestima. Dogovorili smo se, isto tako da se apoteka naročito čuva, da se s apotekarom Milkom što rede dolazi u dodir, kako ne bi postao sumnjiv. Još su mnogi pojedinci tako paženi, kako bi organizaciji u datom trenutku što više koristili.

Hapšenja su vršena i po Dubici, ali komunisti njima nisu toliko bili zahvaćeni, jer su se ustaše u to vrijeme bile okomile samo na Srbe.

Veza između drugova u Dubici i onih koji su živjeli u ilegalnosti i polulegalnosti stalno je održavana preko Nikole Luketića, učitelja iz Mrazovaca, gdje je u to vrijeme bilo najviše naših drugova. Ta veza je bila dobro organizovana. Kada bi Nikolu primijetili na biciklu, neko od drugova bi otišao u baštu kod poslastičarnice i sjeo za sto. Nikola bi sjeo za drugi sto, posle čega se izmjenjivala pošta i svako bi zatim otišao na svoju stranu.

Tako je dočekan i napad na SSSR. Svi su drugovi tražili mišljenja, uputstva, počelo se življe raditi.

U Mrazovcima je onda bilo dogovoreno da jedan drug ode u Banju Luku do Osmana Karabegovića i da se informiše o situaciji, kao i o našoj daljoj aktivnosti. U ime Boška Šiljegovića u Banju Luku je otišao Idriz Čejvan. Posle Idrizova povratka ponovo je održan sastanak u Mrazovcima, a zatim su održani sastanci i po grupama u Dubici.

A onda je planuo i ustanak na Kozari, koji se i očekivao. Ali, u isto vrijeme, ustanak je izazvao pometnju među nekim drugovima. Jer od dolaska Ahmeta Šehovića iz Bosanskog Novog i njegovog dodira s drugovima koji su živjeli u ilegalnosti (a to je bilo na sam dan ustanka), veza je bila prekinuta. Šta je trebalo dalje raditi — nije se znalo. Da li se dići na oružje ili se prebaciti na oslobođeni teritorij? Dva do tri dana poslije ustanka veza je bila uspostavljena. Najprije izmjenom pisma preko kuće Hatipovića, a poslije i prebacivanjem materijala. Kuća Hatipovića je bila na idealnom mjestu. Po danu je neprijateljeva straža bila iza kuće, pa se do nje moglo neopaženo doći. Noću se, međutim, straža povlačila bliže Dubici, tako da je ta kuća ostajala van straže. Tu su onda partizani dolazili slobodno. U kući Hatipovića održavani su i sastanci, jer su — pored Huseina, člana Partije, i skojevke Hide — i njihov otac, 80-godišnji Hasan, mati i ostali članovi porodice svjesno sarađivali s partizanima i pomagali u održavanju veze.

Veza s Banjom Lukom i sa Bosanskom Gradiškom je redovna. I u ustaškoj sreskoj vlasti je stvoreno uporište. Dobrila Stojnić i Gordana Đurica, učiteljice, radile su tamo i donosile potpisane propusnice bez imena. Takvom jednom propusnicom je trebalo organizovati odlazak Osmana Karabegovića u Sarajevo. Na slobodnu teritoriju poslane su dvije legitimacije s pečatom i sa potpisom — bez imena i ličnog opisa, ali kada je poslednji put provjerena čitava organizacija prelaska do željezničke stanice (Džamil Beširević je trebalo da s Karabegovićem u fijakeru pređe kroz obje Dubice, dok bi naše straže stajale na raznim mjestima), došlo se do zaključka da je preko slobodne teritorije sigurnije otići za Sarajevo.

Aktivisti u Dubici nisu bili zadovoljni samo takvom djelatnošću. Želja za oružjem raste. Traže se nova uputstva. Razmišlja se i o napadu na Dubicu, poslije čega bi se najveći dio drugova povukao iz grada. Mnogi se zato u Dubici naoružavaju. Prave se planovi pa čak i raspored gdje će ko zauzeti mjesto u odlučnom trenutku.

Bio je napravljen i plan o trovanju Nijemaca i ustaša. Pronađen je i otrov sa sporim dejstvom, a u kuhinji je već radio jedan drug koji bi tu akciju izveo. To je zapravo trebalo da bude početak borbe za oslobođenje Dubice. Međutim, ta akcija se poklopila s dolaskom većeg broja Nijemaca, pa se od prvobitnog plana odustalo, jer bi za oslobođenje Dubice bile potrebne velike snage. Zato je zaključeno da se neki drugovi prebace na slobodnu teritoriju, a u Dubici da ostane samo njih nekoliko — i to oni koji su za to unaprijed predviđeni.

Sve se to odvijalo decembarskih dana 1941. godine. Poslije odlaska drugova na slobodnu teritoriju uslijedila su hapšenja i to samo komunista i onih koji su čvrsto stajali uz njih. Dok su mnogi drugovi slobodno išli po Kozari, 25 članova Partije i Skoja i simpatizera, bilo je pohapšeno i poslano u Jasenovac. U Dubici je tada ostalo samo nekoliko komunista, ali mnogo i onih ljudi koji su bili vezani za nas. Iste noći kada je izvršeno hapšenje, građani su jasno pokazali da su na našoj strani. Ni za njih nije bilo spavanja. U kasnu noć upravnik pošte Zatifić obavijestio je šefa policije u Novoj Gradiški (Dubica je pripadala toj župi) da se kod njega nalazi oko 30 potpisa građana koji traže da se pohapšeni puste i vrate svojim kućama.

I uhapšeni su pušteni, vraćeni su iz Jasenovca, ali je za komuniste to bio utoliko veći uspjeh, što su sami građani u odlučnom trenutku znali da zauzmu pravilan stav, što su se na taj način vidno pokazali rezultati dotadašnjeg rada Partije.

Osman ZUBOVIĆ

CREPAJA 1941. GODINE

Crepaja je spremno dočekala 1941. godinu: 3 člana KPJ, 5 kandidata, 10 članova SKOJ-a i veliki broj simpatizera KP. Uticaj Partije na seljačke mase bio je toliko velik da su svi osuđivali vladu Cvetković-Maček i zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. A kada je, 27. marta, oborena izdajnička vlada, u Crepaji su organizovane manifestacije sa parolama Komunističke partije koje je prihvatio čitav narod.

Ja sam sa Savom Žebeljanom[1] proveo 27. mart na manifestacijama u Pančevu. 27/28. marta je u stanu Vlade Petrova održan širi sastanak komunista iz ovog dela Banata. Sastankom je rukovodio Stevica Jovanović sekretar OK, a prisustvovali su: Rada Ranisavljević Jakša, sekretar Sreskog komiteta Pančevo, Vlada Petrov, sekretar Mesnog komiteta Pančevo, Veljko Đuričin, sekretar Sreskog komiteta za Kovačicu, Marko Kulić, član OK, Lidija Aldan, član MK, sestre Zadravec, članovi KP, Marija Petrov, član KP, i nekoliko komunista iz Starčeva, zatim Jovan Ilijević, Mita Živkov[2] i Dušan Novakov, članovi KP iz Crepaje i još nekoliko komunista Pančeva i sela pančevačkog okruga.

Stevica Jovanović je izneo situaciju u vezi s nastalim događajima i pozvao komuniste na budnost, ukazao na skori rat i dao direktive za rad, podvlačeći da svaki komunista i skojevac treba da izvršava postavljene zadatke.

Sekretar partijske ćelije u Crepaji, Jovan Ilijević, pozvan je u vojsku, pa je dužnost sekretara ćelije, neposredno pred rat, primio Mita Živkov koji je odmah sazvao sastanke: SKOJ-a, kandidata za članove KP i simpatizera KP i preneo direktive Partije. Crepaja je u tesnoj vezi sa rukovodstvom Partije i SKOJ-a u Pančevu. Mita Živkov i Sava Žebeljan su stalno u

---

[1] Obesili ga Nemci 21. VI 1942. godine u Pančevu.

[2] Poginuo aprila 1942. godine u ataru s. Idvora.

pokretu. Ovaj drugi je bio đak 8. razreda gimnazije u Pančevu i tako je bio u stalnoj vezi sa rukovodstvom SKOJ-a.

6. aprila fašistički avioni preleću Crepaju i bombarduju Beograd. Nemačke trupe su prešle naše granice a narod sluša suprotno: »Naši zauzeli Sofiju; prešli grčku granicu« i sl. 14. aprila nemačka prethodnica, jačine blindiranog automobila i nekoliko motociklista, ulazi u Crepaju, gde je na kraju sela dočekuju folksdojčeri Adam Šnebaher, Julius Lang i ustaša Nikola Jurić. U selu je haos. Zatečena vojska se dala u bekstvo. Nekoliko vojnika SS trupa iz prethodnice zarobljava većinu naših vojnika. Posle nekoliko dana u Crepaju dolaze veće fašističke snage. Jedan deo se privremeno smešta u selu, a drugi je samo na prolazu. Zavodi se policijski čas. Seoski dobošar objavljuje naređenje nemačke komande da se oružje preda nemačkim vlastima. »Kod koga se pronađe oružje biće na licu mesta streljan«. Svakodnevno gledamo transporte naših zarobljenika. Dosta Crepajaca odvode u zarobljeništvo. Joca Ilijević se vraća i odmah se povezuje sa rukovodstvom Partije u Pančevu. Članovi KP, SKOJ-a i kandidati su na okupu.

25. aprila se održava sastanak komunista u Pančevu kome prisustvuju i članovi KP iz Crepaje. Sekretar OK je preneo direktivu da se odmah počne sa prikupljanjem oružja, municije, hrane, novca i pripremaju baze za ilegalne partijske radnike. U Crepaji su pripremljene baze kod Mite Živkova, Jovana Ilijevića, Steve Grubanova Alibunarskog, Bore Stefanovića Buće, kandidata KP, Katice i Radmile Borojev, Jovanke Andrejević Maćijašev, Marka Žebeljana, Ilije Stojkova, Save Veljina i drugih. U Crepaju često dolaze iz Pančeva Stevica Jovanović, Lidija Aldan i njena braća Pera i Joca, zatim Vlada Petrov i drugi.

Izbijanjem rata između SSSR i Nemačke uhapšeno je preko 500 ljudi u Pančevu i strpano u »Svilaru«; među uhapšenima je dosta komunista i sindikalnih radnika. Iz Crepaje je uhapšen Sava Žebeljan koji je tada bio učenik osmog razreda gimnazije, ali kako policija nije imala dovoljno dokaza o njegovom radu, a njegovi su platili potrebnu kauciju, pušten je posle nekoliko dana. Pored ostalih komunista uhapšen je i sekretar Sreskog komiteta Pančevo Rada Ranisavljević Jakša. On je kukavičkim držanjem izvršio provalu, pa je uhapšen i član OK Marko Kulić koji je zbog herojskog držanja ubijen u zatvoru.[3] Uhapšene su i sestre Zadravec; starija Elza je podlegla mučenju u zatvoru, a mlađa je streljana. Obe su se držale herojski. Ovom prilikom su uhapšeni Lidija Aldan i njena braća Pera i Joca, svi članovi KP (Lidija nikog nije otkrila, dok su

[3] Proglašen za narodnog heroja.

Pera i Joca posle prvih mučenja prihvatili saradnju s okupatorom. Za Peru se govorilo da je saradnju sa Gestapoom prihvatio još pre rata pošto je kao student germanistike odlazio u Nemačku. Oni su provalili veliki broj članova KP i SKOJ-a, pa je ovaj deo Banata ostao bez dragocenog kadra).

Lidija Aldan je početkom jula bila bazirana neko vreme u Crepaji kod Jovanke Andrejević Maćijašev. Krajem jula u Crepaju dolaze Stevica Jovanović, sekretar OK Pančevo i Borislav Braca Petrov, sekretar PK SKOJ-a za Vojvodinu. Smešteni su kod Jovana Ilijevića, a posle kraćeg vremena prebačeni su kod Radmile Borojev Cacin. Dolaskom ovih rukovodećih komunista, docnije i drugih ilegalaca, Crepaja postaje oaza komunista okružena sa svih strana neprijateljem. Zahvaljujući dobro organizovanom radu članova Partije i SKOJ-a, kao i mnogih simpatizera iz Crepaje, pokret dobija u tim teškim danima u zamahu.

U Crepaji se krajem jula 1941. formira i narodnooslobodilački odbor u kući Bore Stefanovića Bućina u sastavu: Boža Kukulj, radnik, član KP (predsednik), Jovan Ilijević, radnik, član KP (sekretar), Ljuba Cukanić, radnik, kandidat KP, Steva Grubanov Alibunarski, radnik, kandidat KP, Đura Gluvakov Tubaćin, radnik, kandidat KP, Pera Novakov Slanački, zemljoradnik, kandidat KP, Bora Stefanović Bućin, radnik, kandidat KP, Branko Nikolić, radnik, simpatizer KP i Mita Živkov, radnik, član KP (članovi odbora). Ovaj odbor od 9 članova razvio je živu aktivnost u selu, te je preko članova KP i SKOJ-a uticao na meštane da pomažu NOP.

Nekoliko članova SKOJ-a je mobilisano za popisivače na vršalicama. Partijska organizacija i NOO doneli su odluku da na najpogodniji način sabotiraju rad na vršalicama, kako bi što manje žita otišlo okupatoru. Početkom avgusta u Crepaju dolaze novi ilegalci iz raznih mesta Banata: Olga Petrov, učiteljica, član OK Partije, Joca Barjaktarević, član SK SKOJ-a iz Pančeva i Milan Ristin, član KP iz sela Starčeva. Olga je bila bazirana kod Radmile Borojev, odakle su Stevica Jovanović i Braca Petrov prešli u bazu kod Mite Živkova. Ristin i Barjaktarević su bazirani kod Brace Šošić. Sastanci su održavani kod Mite Živkova, jer je njegova kuća bila u sokaku koji se mogao vrlo dobro obezbeđivati. Tu su se uglavnom okupljali članovi KP iz Crepaje i rukovodstva NOR-a za južni Banat. Skojevski sastanci su se održavali kod Jovana Ilijevića i Nevenke Šošić. Pera Aldan je samo povremeno dolazio u Crepaju, ali se nije dugo zadržavao.

U prvoj polovini avgusta 1941. godine u Crepaju dolaze: Žarko Zrenjanin, sekretar PK KP za Vojvodinu, Strahinja i

Relja Stefanović i Dejan Brankov — rukovodioci NOP-a u Banatu, gde su ostali 2 — 3 dana, za koje vreme je održan sastanak u kući Mite Živkova. Sastankom je rukovodio Žarko Zrenjanin, a bili su prisutni: Braca Petrov, Olga Petrov, Relja i Momčilo Stefanović, Dejan Brankov i Velja Đuričin. Sastanak je održavan noću uz stražu Mite Živkova, njegove tetke Perse, Jovana Ilijevića, Bože Kukulja i Save Žebeljana. Na sastanku je bilo reči o situaciji na frontu u SSSR, oružanom ustanku naroda Jugoslavije i formama borbe u Banatu. Olga Petrov je predložila da se kompromitovani drugovi prebace u partizanske jedinice Srbije ili Srema. Olgin predlog nije prihvaćen. Zrenjanin je stajao na stanovištu da komunisti ostanu na ovom terenu sve dok se Crepaja ne otkrije kao »leglo komunista«.

Žarko Zrenjanin Uča, braća Stefanović i Dejan Brankov su iz Crepaje otišli u Dolovo, a već nekoliko dana po njihovom odlasku u Crepaju dolazi fašistički odred od 50 ljudi. Pretresli su nekoliko kuća ali bez uspeha jer su se ilegalci na vreme sklonili menjajući baze. Policija nije imala tačne podatke o bazama. (Kasnije se pričalo da je ova akcija bila povezana sa izdajničkim radom braće Aldan.) Okružni komitet koji je do tada bio u Crepaji, odlučuje da pređe u druga sela, a članovi KP iz Crepaje u ilegalnost. Tako su se Dušan Novakov, Mita Živkov, Jovan Ilijević i Milan Ristin iz Starčeva povukli u kukuruze. Jedne noći su Ilijević i Živkov pošli u selo radi prebacivanja hrane i ćebadi. Ristin je te noći nehotice ranio u stomak Dušana Novakovića. Zbog policijskog časa nije ga mogao preneti u selo, već ga je Ilijević tek po danu natovario na kola i pokrivenog slamom dovezao do njegove kuće, gde mu je ukazana prva pomoć. Prvim vozom Dušan Novakov je prebačen u Petrovgrad gde ga je operisao dr Mijatov, član KPJ. Posle nekoliko dana provedenih u bolnici Novakov se vratio u Crepaju. Istovremeno su i drugovi napustili kukuruze i vratili se u svoje baze. Stevica Jovanović i Olga Petrov smešteni su kod Mite Živkova.

Članovi KP i SKOJ-a iz Crepaje imali su zadatak da prikupljaju oružje i municiju, zatim hranu i novac za porodice zatvorenih drugova i ilegalce; da rasturaju letke i propagandni materijal i dr. Prikupljanje hrane i novca, kao i rasturanje letaka, nije bio težak posao jer je narod imao veliko poverenje u komuniste, ali je skladištenje prikupljenog materijala bilo vrlo teško jer su se ljudi plašili pretresa. Od prikupljenog novca (50 000 dinara) kupovani su zavoji i lekovi.

Krajem avgusta komunisti ponovo prelaze u ilegalnost. Okružni komitet, u vinogradu Dušana Borojeva, donosi odluku o formiranju partizanskog odreda i to od članova i kandidata

KP, SKOJ-a i nekoliko simpatizera NOP-a iz Crepaje. Imenovan je štab odreda: Milan Ristin, komandant, Jovan Ilijević, zamenik komandanta, Stevica Jovanović, politički komesar, Braca Petrov, zamenik političkog komesara. Stvoren je čitav lanac veza i obezbeđenja preko simpatizera i seljaka kako bi se saznalo o namerama nemačke policije. Pošto se došlo do zaključka da ne postoji tolika opasnost od provala i nemačke policije, svi drugovi iz odreda ponovo su vraćeni na terenske zadatke, a ilegalci u svoje baze, pa ovaj odred nije ni dejstvovao kao jedinica.

U oktobru 1941. godine u Crepaju dolaze Pera i Joca Aldan tražeći da pređu u ilegalnost. Rukovodstvo partijske organizacije raspolagalo je podacima da su se »dobro« držali pred neprijateljem, pa su baš zbog takvog držanja i pušteni. Preko Jovana Ilijevića braća Aldan uspostavljaju vezu sa Stevicom, sekretarom OK, koji saziva sastanak na kome se donosi odluka da jedan deo drugova baziranih u Crepaji pređe u druga sela kako bi se, u slučaju provala, sačuvao što veći broj kadrova. Tako je Braca Petrov otišao u Idvor, a Lidija Aldan u Ferdin (sada Kozjak) i Dobricu. U Crepaji su ostali Stevica Jovanović i Olga Petrov, bazirani kod Mite Živkova, a Milan Ristin i Joca Barjaktarević kod Brace Šošića. Pera i Joca Aldan su otišli u Pančevo jer su, navodno, tamo imali još neku nekompromitovanu bazu.

Noću 21/22. novembra 1941. godine kolona fašističke policije, predvođena SS poručnikom Rajzerom, krenula je prema Crepaji. S obzirom da je bio rodom iz susednog sela Francfelda (sada Kačarevo), poručnik Rajzer je dobro poznavao naše selo. On je sa svojim fašistima blokirao prilaze Crepaji, a zatim ih tačno poveo na baze gde su se krili komunisti. Blatnjavim sokacima su se približavali kući Perse i Mite Živkov u kojoj su bili Stevica Jovanović i Olga Petrov. Tetka Persa je bila na straži i, primetivši Nemce, utrčala je u kuću da obavesti Stevicu i Olgu. Pošto su dobro poznavali teren oko kuće, Stevica i Olga su pokušali da se pod zaštitom mraka probiju iz blokade. Stevici je to uspelo, dok se Olga zbunila, zalutala i naišla na vatru Nemaca koji su se izgleda takođe uplašili i počeli pucati nasumice. Ranjena Olga se vratila do kuće Živkovih, mirno izišla na ulicu kroz ulazna vrata (kapidžik) i ranjena stigla do kuće Čerdalovih. Iako su bili simpatizeri NOP-a, Olga im nije govorila da je ranjena već je u svitanje otišla pešice u Opovo gde joj je ukazana lekarska pomoć. Iz Opova se seljačkim kolima prebacila do svog rodnog sela Barande, gde je svratila u kuću Žive Novakova, jednog od bivših napoličara svoga oca. Usled gubitka krvi i umora bila je već na izmaku snage. Zaspala je. Međutim, policija je već alarmirala okolna sela da, ukoliko se

pojavi »sumnjivo žensko lice«, treba ga odmah prijaviti vlastima. Olga nije dovoljno poznavala čoveka kome se poverila. Da bi primio 25 000 dinara, koliko je bila ucenjena Olga, Živa Novakov je odmah prijavio svoju štićenicu policiji. Sprovedena je u Petrovgrad, gde je šef policije dr Juraj Špiler dobro poznavao Olgu još iz doba njenog hapšenja u Novom Sadu (pred sam rat 1940. godine). Ipak policija nije iznudila nikakvo priznanje od Olge. Pretučenu i izmučenu policija je prebacuje u Beograd (na Banjicu) gde je 9. maja 1942. godine streljana.[4]

Folksdojčeri su, kritične noći 21/22. novembra, uhapsili: Persu Živkov kod koje je uvek u kući bilo ilegalnih komunista, zatim Jocu Ilijevića, Dušana Novakova, Katicu i Radmilu Borojev, Jovanku Andrejević, Bracu Šošića i Olgu Ristin. Prilikom blokade kuće braće Šošića, ilegalci Milan Ristin i Joca Barjaktarević dali su otpor i uspeli da se probiju iz blokade.

Svi uhapšeni su, sutradan, sprovedeni u Petrovgrad.

Hapšenje u Crepaji bilo je unapred pripremljeno. Fašistička policija je tačno znala gde su baze, a takva obaveštenja je, kako se pričalo dobila od Pere i Joce Aldana. Interesantno je napomenuti da je policija i u drugim selima znala gde su baze, ali je uvek zakašnjavala za jedan dan tamo gde je bila smeštena Lidija, sestra braće Aldan. Braća su uvek čekala da Lidija ode u sigurnije mesto pa da tek onda izvrše provalu. Lidija je bila bazirana u Dobrici odakle ju je brat Joca prvo prebacio u Ferdin, iz Ferdina u Margiticu i tek tada je policija izvršila hapšenja u Dobrici. Partijska organizacija tada nije čak ni sumnjala u braću Aldan.[5]

Hapšenjem članova KP i aktivista sela Crepaje rukovođenje akcijama NOP-a u selu preuzima Sava Žebeljan Žeba, rukovodilac SKOJ-a, koji tada postaje član KP. Mita Živkov prelazi u punu ilegalnost radeći na terenu pančevačkog sreza kao član OK SKOJ-a i Sreskog komiteta KP. On je u stalnoj vezi sa Crepajom preko Žebe i mene. Mi smo u stalnom kontaktu sa Stevicom Jovanovićem, Pajom Bulovanom, Svetozarom Šemićem i drugima. Aktiv SKOJ-a u Crepaji se proširuje novim drugovima: Ilijom Tekijaškim, Stevanom Vojnovim i Petrom Galijašem. Sakupljalo se i dalje oružje i municija, prilozi u novcu i hrani, rasturali leci i drugi propagandni materijal i sl.

Krajem 1941. godine pušteni su iz zatvora i uhapšeni komunisti, pa se rad skojevske grupe Crepaja, pod rukovodstvom neumornog Žebe, odvijao uspešno sve do februara 1942. godine.

Radivoj GAVRILOVIĆ BATA

[4] Proglašena za narodnog heroja.

[5] Posle rata, na suđenju dr Juraju Špileru, dokazana je saradnja Pere Aldana sa fašističkom policijom.

PRIPREMA USTANKA I PRVE BORBE SELA PODBIŠĆA

Podbišće, selo od svega 60 domaćinstava prije rata i oko 350—360 stanovnika, imalo je početkom 1941. godine partijsku organizaciju od 30 članova KPJ i kandidata. Svih sedam kandidata su početkom ustanka primljeni u KPJ, tako da je za vrijeme 13-julskog ustanka bilo 30 članova KPJ. Pored toga, postojala je i jaka skojevska organizacija. Kada se imaju u vidu ove činjenice, onda nije nikakvo čudo što se 13. jula čitavo selo diglo na ustanak i što je u NOB poginuo 41 borac i dvije žrtve fašističkog terora.

Partijska organizacija dočekala je spremno sve događaje koji su prethodili aprilskom slomu — izdajnički rad vlade Cvetković-Maček, potpisivanje Trojnog pakta 25. marta i 27. mart — i na njih blagovremeno reagovala.

Pred aprilske događaje skoro svi članovi Partije i Skoja, vojni obveznici, mobilisani su u svoje ratne jedinice i učestvovali u prvim borbenim redovima, kako je to bilo i predviđeno direktivom KPJ. Samo nas 5—6 članova i kandidata KPJ, vojnih obveznika, nijesmo bili pozvani u ratne jedinice, pa smo pošli u opštinu i tražili od opštinskog djelovođe da nas pošalje u naše jedinice, ili u ma koju drugu. Ovaj je to odbio s obrazloženjem da bez naređenja i poziva ne može nikoga uputiti. Opštinski djelovođa bio je tada Janko Gašević iz Polja, inače poznat kao veliki neprijatelj komunista iz predratnog perioda.

Tako je nas nekoliko članova i kandidata kapitulacija zatekla u selu. Kada smo saznali za nju, odmah smo preduzeli mjere da dođemo do oružja, pa smo od vojnika, koji su počeli da se vraćaju, kupovali puške. Takođe smo došli i do jednog puškomitraljeza »brno«, kojeg smo uzeli od nekog pukovnika (vjerovatno komandanta 38. pješadijskog puka, koji je napustio jedinicu i jednim kamionom išao u pravcu Bijelog Polja). U

toku sljedećih nekoliko dana, poslije potpisivanja kapitulacije bivše jugoslovenske vojske 17. aprila, vratili su se kućama svi vojni obveznici mobilisani marta i aprila. Svi su oni, bez izuzetka, kako članovi Partije tako i ostali, donijeli oružje, probijajući se bespućima iz raznih krajeva naše zemlje, da bi izbjegli ceste kojima su se kretale njemačke i italijanske motorizovane kolone i uz put razoružavale naše vojnike, a puške bacali pod tenkove i borna kola.

Partijska organizacija i dalje je intenzivno nastojala da obezbijedi što veću količinu oružja. U tom cilju pojedini drugovi su ilegalno odlazili u okolinu Podgorice i Danilovgrada, i kod seljaka kupovali puške i municiju i donosili ih svojim kućama.

Zahvaljujući ovakvom radu partijske organizacije skoro svi odrasli i za borbu sposobni muškarci imali su uglavnom puške novije izrade iz bivše jugoslovenske vojske. Svega njih nekoliko imali su francuske trometke i austrijske »manliherke«, ali i one su bile dobro očuvane.

Prvih dana okupacije okupator nije preduzimao gotovo nikakve mjere da pokupi oružje od naroda. To nisu činile ni opštinske vlasti koje je on uspostavio, ali se odmah osjetio destruktivni rad pojedinih elemenata, pripadnika bivše jugoslovenske vojske. Sreća je što ih u našem selu nije bilo, sem njih dvojica — kapetan Petar Krušić i vodnik Blažo Radenović.[1] Oni su pronosili priče kako treba biti lojalan prema okupatorskim vlastima, da se oružje mora predavati i da će Italijani svakog ko bude osumnjičen da krije oružje odmah strijeljati. Komunisti su nasuprot ovome govorili narodu da nabavlja i skriva oružje, jer će uskoro doći dani kada će ono zatrebati.

Polovinom maja 1941. godine partijska organizacija počinje organizovan rad na obuci u rukovanju puškom, pištoljem, bombom i puškomitraljezom — to je bilo oružje kojim smo tada raspolagali. Ovdje je naročita pažnja poklonjena obuci omladinaca i skojevaca koji nijesu služili vojsku, a težište obuke bilo je na nastavi gađanja. Nastavom su rukovodili članovi KPJ koji su imali vojničkog znanja. Obuka je izvođena do kraja juna, jedanput nedjeljno po 2—3 časa. Kod omladine je vladalo veliko interesovanje za ovu obuku i ona je neobično brzo savlađivala i shvatala stvari o kojima se govorilo. Pored obučavanja u rukovanju oružjem bilo je nekoliko praktičnih časova iz pružanja prve pomoći ranjenicima.

---

[1] Krušić je strijeljan kao četnik 1945. godine, dok je Radenović koncem 1941. godine strijeljan od strane partizana kada je ilegalno pokušao da se prebaci u Srbiju kod Draže Mihailovića.

Napad fašističke Njemačke na SSSR 22. juna i proglas CK KPJ narodima Jugoslavije od 22. juna, shvaćeni su u našoj partijskoj organizaciji i među simpatizerima, kojih je u narodu bilo preko 95%, kao definitivni poziv da treba otpočeti sa oružanom borbom, i samo se nestrpljivo očekivao određeni dan kada će Partija pozvati sve naše narode na ustanak.

Rad naše partijske organizacije na pripremama ustanka odvijao se u saradnji sa drugim partijskim organizacijama sa teritorije naše opštine, kao i nekim organizacijama iz drugih opština i srezova, pri čemu je saradnja sa partijskom organizacijom sela Bjelojevića bila stalna i veoma tijesna; koordinirane su mnoge akcije još od ranije, jer je i njihova organizacija bila vrlo jaka i čvrsta.

Tako su naše dvije organizacije, sa nekim partijskim organizacijama iz sreza beranskog, iskoristile za političko-propagandne svrhe 12. jul (Petrovdan), kada se na planini Bjelasici redovno održavalo tradicionalno veselje. Tu je održan veliki miting za koji su komunisti pripremili kraći program od nekoliko političkih skečeva i »vrabaca«, između ostalih i jedan skeč u kom je prikazano kako je Hitler osvajao skoro bez otpora jednu po jednu evropsku zemlju, zahvaljujući izdajničkom radu pete kolone. Na ovom mitingu govorio je o borbi protiv fašizma član Okružnog komiteta KPJ za beranski okrug Đoko Pajković. Miting se, pod rukovodstvom komunista, pretvorio u prave manifestacije privrženosti Partiji i CK KPJ. Pjevane su revolucionarne i borbene pjesme i prihvaćene parole Partije.

Miting je završen negdje oko 15 časova, kada smo po grupama pošli u ljetnje katune, gdje je uglavnom stanovala većina naših porodica, pripremajući se da naveče nastavimo rad na zajedničkim sijelima. U međuvremenu iz Podbišća je stigao partijski kurir, tada član KPJ Vučić Petričić[2] i prenio partijsku direktivu da svi članovi i kandidati KPJ odmah pođu u selo, jer je partijsko rukovodstvo za Crnu Goru donijelo odluku za početak oružanog ustanka. Toga dana većina članova i kandidata KPJ iz sela Podbišća i Bjelojevića učestvovala je na mitingu na Bjelasici, dok je nekoliko drugova sa sekretarom organizacije ostalo u selu, očekujući direktivu za ustanak. Sekretar naše organizacije Vuko Kovijanić[3] je odmah poslije prijema direktive za početak ustanka poslao kurira za sve nas koji smo bili na mitingu.

---

[2] Poginuo od četnika krajem avgusta 1944. u selu Štitarici.

[3] Poginuo 1942. godine kao borac Četvrte crnogorske proleterske brigade prilikom napada na Kupres. Bio je jedan od najstarijih članova KPJ u našem kraju, a od prvih dana formiranja partijske organizacije 1935. godine bio je vrlo aktivan partijski radnik.

Mada je direktiva za početak ustanka saopštena samo članovima i kandidatima KPJ, ipak su prilikom odlaska s planine to primijetili i ostali naši simpatizeri, pa je većina njih, osjećajući da se radi o nečem važnom, pošla sa nama u selo. Uz put nas je sreo Milan Radojević[4], koji je takođe kao kurir bio upućen po nas radi što sigurnijeg prenošenja obavještenja. U Podbišće smo stigli pred samu noć i u prvi mrak pošli na zakazano zborno mjesto u zaselak Feratovo Polje u blizini kuće Ćirovića. Na sastanak su, pored članova i kandidata KPJ iz Podbišća i Bjelojevića, došli i članovi Skoja i simpatizeri i oštro reagirali zašto i oni nijesu pozvani na ustanak kada se osjećaju komunistima. Na ovom sastanku nije se mnogo govorilo — ukratko je prenijeta direktiva partijskog rukovodstva da ustanak počinje i da mi odlazimo u zasjedu u Vrlostup, na putu Mojkovac — Kolašin, pored same rijeke Tare (7—8 km od Mojkovca, a 12—13 km od Kolašina). Prvu našu jedinicu zvali smo gerilski vod iako je po brojnom stanju odgovarala četi. U vodu nas je bilo oko 70 boraca naoružanih puškama, jednim puškomitraljezom »brno« i sa nešto bombi i pištolja. Za komandira voda izabran je na samom sastanku Vule Ćirović[5], koji je prije rata završio srednju poljoprivrednu školu u Valjevu i još za vrijeme školovanja pripadao naprednom i revolucionarnom pokretu. Poslije završene škole radio je kao poljoprivredni tehničar negdje u Makedoniji, a u bivšoj jugoslovenskoj vojsci završio je školu rezervnih oficira. Odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije došao je kući, gdje je primljen za člana KPJ i aktivno radio na pripremama ustanka. Još u prvim oružanim akcijama pokazao se kao vrlo hrabar borac i takav ostao do svoje smrti.

Poslije izbora komandira voda pošli smo iste večeri, 12. jula poslije 21 časa, na određeno mjesto u zasjedu, očekujući da naiđe neka italijanska jedinica. U ovu akciju u Vrlostupu pošla su tri gerilska voda: naš, sastavljen od ljudstva iz sela Podbišća i Bjelojevića, drugi iz sela Štitarice i Sjerogošta i treći iz sela Rovačkog i Moračkog Trebaljeva. Ova dva posljednja sela nijesu pripadala opštini poljskoj već kolašinsko-rečinskoj. Ostali dio ljudstva iz naše opštine — sela Polja, Gajakovići, Bistrica i Dobrilovina — bio je predviđen za akcije na teritoriji sreza bjelopoljskog i pljevaljskog. U zasjedi smo ostali noću 12/13. jula i pošto nije naišla nikakva neprijateljska jedinica, mi smo se 13. jula ujutru povukli u selo i preko dana se odmarali. Istog dana uveče ponovo smo pošli u zasjedu u blizini mjesta Kraljevo

---

[4] Poginuo početkom maja 1942. godine na Sinjajevini kao borac udarnog bataljona »Aleksa Đilas« u borbi protiv četnika.

[5] Poginuo aprila 1943. godine kao komandant bataljona u jednoj od dalmatinskih brigada u istočnoj Hercegovini.

Kolo, za oko kilometar sjevernije od onog položaja koji smo držali prethodne noći. Položaj koji su zauzeli naši vodovi pružao je veoma povoljne uslove za uspješan napad pa ma kakva bila jačina neprijatelja, jer uzani kanjon Tare vezuje neprijatelja za cestu koja vodi pored same rijeke i ne dozvoljava mu da razvije svoje snage. Zauzeli smo položaj pored samog puta, na daljini 5 — 50 metara, zavisno od konfiguracije zemljišta. Raspored je bio dobro izvršen, ali je, ipak, napravljen jedan ozbiljan propust, jer se niko nije sjetio da na cestu nabaci kamenja ili drva, samo toliko da zaustavi motorna vozila u toku našeg napada. Ovo nam se kasnije i osvetilo.

Naš vod nalazio se na lijevom krilu, desno od nas Štitarički, a na desnoj obali Tare Trebaljevski. Plan za izvođenje akcije bio je ovakav: ako neprijatelj naiđe od pravca Kolašina, desno krilo ne otvara vatru već ga propušta u sredinu, i tek onda počinje napad; isto tako, ako naiđe od pravca Mojkovca, lijevo krilo ne otvara vatru dok neprijatelj ne upadne u sredinu. U zasjedi smo ostali čitavu noć 13/14. jula i produžili sjutradan 14. jula.

Nešto oko 11 časova 14. jula začuo se zvuk automobilskog motora koji je dolazio iz pravca Mojkovca, ali smo uskoro čuli kako se kamion vratio nazad. Naime, neposredno u našoj blizini, na oko 500 metara od lijevog krila naše zasjede, pred kamion pun italijanskih vojnika izašao je stari crnogorski barjaktar Radivoje Adžić[6] (ili njegov sin Mirko) i rekao Italijanima da se tu u neposrednoj blizini nalazi zasjeda komunista i da će ih napasti. Poslije toga Italijani su se vratili nazad u Mojkovac vjerovatno s namjerom da uzmu neko automatsko oružje, jer na pomoć iz Mojkovca nijesu mogli računati, pošto je tamo bila posada od svega 7 ljudi.

No i pored obavještenja koje su imali o zasjedi, Italijani se nijesu zadržali u Mojkovcu, već su ponova pošli prema Kolašinu. Uskoro se kamion pun vojnika, sa puškomitraljezima oslonjenim na kabinu, puškama i automatima u rukama, pojavio iza jedne oštre krivine, gdje je počinjao raspored našeg lijevog krila. Mi, koji smo se tu nalazili maskirani iza prirodnih zaklona od kamena i debelih bukava, posmatrali smo kamion sa Italijanima na svega desetak metara daljine, ali pošto je naila-

---

[6] Dva sina starog Adžića su bili članovi KPJ i toga dana se nalazili sa nama u zasjedi, dok je treći bio simpatizer Partije. Starog Radivoja je vjerovatno to rukovodilo da izađe pred Italijane i obavijesti ih o mjestu zasjede, koja se nalazila svega 200 metara od njegove kuće. Pored toga, on je odranije pripadao zelenaškom pokretu u Crnoj Gori, koji je baš tih dana proglasio »samostalnu« Crnu Goru, pa je možda smatrao Italijane za saveznike i prijatelje crnogorskog naroda.

zio sa naše strane, propustili smo ga ka sredini zasjede, ne otvarajući vatru. Kamion je, prolazeći nas, nastavio još većom brzinom i poslije nekoliko sekundi napala ga je jedna grupa iz našeg voda, u kojoj se između ostalih nalazio i Aleksa Đilas Bećo.[7] Jedinim puškomitraljezom »brno« koji smo tada imali rukovao je Milosav Đurašinović.[8] On se u momentu nailaska kamiona nalazio svega 4—5 metara od puta i sručio je čitav rafal na Italijane u kamionu. Poginulo ih je 7 ili 8 dok su ostali (isto toliko) bili ranjeni. Šofer kamiona, koji je ostao nepovrijeđen, dao je pun gas i, pored kiše kuršuma sa svih strana, uspio da se probije i sa mrtvim i ranjenim vojnicima produži za Kolašin. U ovoj akciji Italijani nijesu uspjeli da otvore vatru te mi nijesmo imali ni mrtvih ni ranjenih. Da smo na mjestu gdje je izvršen napad bili pregradili put, kamion bi svakako bio uništen, a nama bi palo u ruke nešto oružja. Pored toga, iz Kolašina se kretala jedna pješadijska kolona u našem pravcu, ali se vratila nazad, pošto ju je šofer obavijestio o napadu na kamion. Tako se završila naša prva oružana akcija odmah poslije poziva Partije za borbu protiv okupatora. Ona je pozitivno djelovala i na borce i na stanovništvo čitavog našeg kraja, koje je čvrsto stajalo uz Partiju ne plašeći se teškoća i represalija neprijatelja. Za nas je to bilo jedno iskustvo kako treba pripremiti i izvoditi slične akcije.

Istog dana, poslije podne, komunisti iz Mojkovca otpočeli su napad na italijansku posadu u Mojkovcu, pa je naš vod uputio jednu desetinu boraca u pomoć drugovima iz Mojkovca. Pošto su se Italijani u Mojkovcu branili čitavu noć 14/15. jula, utvrdivši se u zgradi karabinijerske stanice, to je ujutro, 15 jula, Aleksa Đilas Bećo skinuo svoju košulju, posuo je gasom i njom upalio zgradu. No, Italijani su i dalje davali otpor i predali su se tek kada je zgrada počela da se ruši.

Odmah poslije ove dvije akcije uslijedile su pripreme napada na Kolašin i njegovo zauzimanje 18/19. jula 1941. godine.

Vujica VELJOVIĆ

---

[7] Poginuo 1941. godine prilikom povratka sa akcije na rušenju mosta na Limu-Ribarevina. Odmah poslije rata proglašen za narodnog heroja. I u ovoj akciji pokazao je veliku hrabrost.

[8] Strijeljan sa ocem februara 1943. godine od četnika u Podbišću, pošto je uhvaćen kao ilegalac na terenu opštine poljske.

RAZVOJ USTANKA U SINJU

Neposredno poslije napada Njemačke na SSSR, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju poslao je svoje članove u Sinj da sa tamošnjim komitetom pristupe formiranju partizanskih grupa i na taj način pripreme jezgro koje će otpočeti s dizanjem oružanog ustanka, kad se za to da direktiva. Do avgusta, tj. do početka ustanka, u Sinju i okolici oformljene su četiri partizanske grupe — po jedna u Sinju i selima Glavicama, Biteliću i Jabuci. Grupa u Sinju bila je sastavljena od radnika, u Glavicama od radnika i seljaka, a u Biteliću i Jabuci samo od seljaka. U sve te četiri grupe bilo je oko 80 boraca. Svaki borac bio je naoružan puškom, bombom ili pištoljem. Pored toga grupe su imale i rezervnog oružja skrivenog u skladištima. Svi su borci bili članovi KPJ, skojevci i simpatizeri, vanredno odani i povjerljivi ljudi. Pred sam početak ustanka, 9. avgusta (dva dana prije planiranog dolaska Splitskog odreda) Pokrajinski komitet je uputio dva druga iz Splita koji će sačinjavati rukovodstvo sinjskih partizana. To su bili Paško Mrdoljaš, komandir odreda, koji se tih dana vratio iz Španije, i Stipe Marković, komesar odreda. Oni su donijeli i direktivu za dizanje ustanka. Direktivu je primio sekretar Kotarskog komiteta u Sinju Tadija Anušić,[1] koji je istoga dana sazvao rukovodioce oružanih grupa i saopštio im da se u toku noći sve ljudstvo pod oružjem uputi na lijevu obalu rijeke Cetine kod sela Rumina, odakle će se pod jedinstvenom komandom otpočeti akcije.

Borci su se okupili i slijedećeg dana odred je kidao žice i sjekao telegrafske stubove na liniji Sinj — Livno, a potom se prikupio na padinama Kamešnice, gdje je trebalo da se sastane sa Splitskim odredom. Iščekujući Splićane tu su se zadržali četiri do pet dana, a kad su saznali da je Splitski odred 11. avgusta

[1] Strijeljan početkom 1942. od Italijana u Sinju; proglašen za narodnog heroja.

razbijen u selu Košutama, pri pokušaju da se iz Splita prebaci na Kamešnicu, rukovodstvo odreda odlučilo je da se Sinjski odred rasformira i da se svi nekompromitovani borci vrate kućama, a oni koji su bili poznati vlastima kao komunisti i rukovodioci, da se povuku u ilegalnost. Rukovodioci odreda, Mrduljaš i Marković, vratili su se preko Mosora u Split i tako se potpuno raspao prvi odred Cetinske krajine iako je imao sve uslove za postojanje i dalji razvoj.

Drugovi koji su se vratili kućama morali su se svakog dana po dva puta javljati ustaškoj komandi u Sinju. Ustaše i okupatori teroriziraju stanovništvo, šamaraju po ulicama za svaku pa i najmanju sitnicu, sve da bi zastrašili ljude da se ne bi upuštali u bilo kakve akcije protiv režima. Ustaške vlasti — iz straha da partizanske akcije ne ožive — nastoje da se svi »odmetnici«, pa i oni za koje se zna da su komunisti, vrate kućama i obećavaju da im neće biti ništa samo neka se prijave i legalno žive. I pored svih obećanja, zastrašivanja i represalija iz sela Bitelića nitko se nije prijavio vlastima. Štaviše, grupa naoružanih drugova sa Ivanom Bračuljem, glavarom tog sela na čelu, povlači se u brda, gdje su im se kasnije priključili neki članovi komiteta, ilegalci. Oni su kasnije bili jezgro za ponovno formiranje partizanskog odreda.

Zbog neuspjeha u prebacivanju Prvog splitskog odreda i situacije na sinjskom terenu, Pokrajinski komitet je suspendovao cjelokupno partijsko rukovodstvo, kao i sve članove Partije na terenu Sinja, a potom je imenovao novo partijsko rukovodstvo sastavljeno od članova koji do tada nisu bili u komitetu, sem Tadije Anušića, koji je i dalje ostao član komiteta.

Početkom septembra pod rukovodstvom Vicka Krstulovića, sekretara Pokrajinskog komiteta, i Maksa Baće održan je sastanak u kući električara Stipe Ivandića u Sinju na kojem je izabran novi Kotarski komitet (Okružni, kako se tada zvao) u koji smo ušli: Jerko Lovrić Srđan, Tadija Anušić (u ilegalnosti), Jovo Stričević, Joko Čikara (koji je na tom sastanku i primljen u KPJ) i ja. Za sekretara je izabran Lovrić, ja za organizacijskog sekretara, a Čikara je zadužen za rad sa omladinom. Naknadno je u komitet ušao i Božo Bilić Marjan, koji se tada vratio iz Španije[2]. Novom rukovodstvu su postavljena dva osnovna zadatka i to:

a) Obnoviti partijske organizacije, orijentišući se na mlade drugove koji će biti odani i spremni za izvršenje svakog zadatka, a izolovati ranije članove, koji su se pokazali slabi i oportunisti;

---

[2] Poginuo je u oktobru 1942. godine kao komandant 1. dalmatinske brigade; proglašen za narodnog heroja.

b) Ponovo raditi na dizanju ustanka u cetinskoj dolini i uspostaviti veze koje će omogućiti prebacivanje materijala i ostalog što je potrebno za oformljenje partizanskih odreda.

Na sastanku je odobreno da se po 200 dinara nedeljno isplaćuje iz partijske kase za ishranu nekim članovima Kotarskog komiteta, koji nisu bili zaposleni. To je bilo dovoljno za ishranu, a spavanje je svaki sam sebi obezbjeđivao. Ova pomoć dodeljivana im je sve do januara 1942, a pojedincima i kasnije.

Vicko Krstulović je dao na sastanku 15 000 lira za početni fond novom sinjskom rukovodstvu, s napomenom da ostvare svoje sopstvene materijalne izvore, što je i učinjeno u roku od 15 dana. Preko Petra Pavića uspostavljena je vrlo dobra veza sa našim simpatizerima u Sinju koji su redovito davali novčanu pomoć. U davanju novčane i druge materijalne pomoći, pored ostalih, najviše su se isticali: apotekar Toni Varda, koji je davao 10 000 dinara mjesečno pored sanitetskog materijala (lijekova smo imali toliko da smo ih često slali i partizanima u Bosnu, odredu u Sajkoviću), trgovci braća Čatipović i Tonči Vuletić, koji je isporučivao automobilske gume za opanke, čavle, posuđe, baterije za radio-aparate i drugo. Materijalna sredstva više nisu bila problem. Suma od 15 000 lira, promijenjenih u dinare, koju smo primili od Krstulovića, uskoro je vraćena, odnosno poslata je odredu u selo Vrdovo (na Dinari) kao pomoć od PK.

Novo rukovodstvo je nakon nekoliko dana oformilo jednu osnovnu organizaciju u selu Glavicama u kojem je svaki član Partije imao po nekoliko dobrih omladinaca pod svojim utjecajem. Ova osnovna organizacija mnogo je pomogla novom komitetu svakodnevnim prenošenjem raznovrsnog materijala preko veza i na druge načine. U onim selima gdje nije bilo uslova za formiranje organizacije KP, komitet je održavao veze i stvarao uporište preko pojedinih članova i simpatizera, koji su kasnije bili odgovorni za veze u tom selu. Ubrzo je stvoreno jako partijsko uporište i u samom Sinju i to najviše u gimnaziji, kod srednjoškolaca, koji su početkom 1942. masovno stupali u partizane (jedne noći je skoro cijeli VII razred pobjegao na Vrdovo u odred).

Članovi novog komiteta nalazili su se stalno na terenu. Lovrić se u prvo vrijeme nalazio oko svog sela Hrvaca, odakle je održavao kontakt sa partizanima na Biteliću i Vrdovu. On je bio zadužen da izgradi čamac koji bi služio za uspostavljanje veze preko Cetine.

Stričević i Bilić upućeni su u svoja sela Koljane i Civljane (općina Vrlika), gdje je bilo najteže raditi, jer smo u tim selima imali slabo partijsko uporište. Oni su u toku septembra i oktobra uspostavili veze sa pojedinim mještanima za koje su dobili

obavještenje da im se mogu obratiti po izvjesnim pitanjima. Stričević je odlazio u Vještiča-goru da uspostavi vezu između našeg odreda i sela Koljane i tako su u oktobru na zbor u Koljane došli Cvijo Oreščić iz Sajkovića i Bračulj, komandir sa Vještiča-gore. Ovo je bilo nužno da se srpskom stanovništvu u okolici Vrlike objasni tko su partizani i koja je svrha njihove borbe.

Komitet je održavao sastanke najčešće subotom u Sinju, jer je to pazarni dan pa je bilo najlakše da se neupadljivo okupe svi članovi. Stričević i Bilić su dolazili u seljačkoj narodnoj odjeći (vrličkoj). Oni bi u korpi donosili nešto jaja ili neku kokoš da bi se prikazali kao sitni trgovci (nakupci) i zavarali ustaše, što im je redovno uspijevalo. Na sastancima se najveća pažnja poklanjala uspostavljanju veza sa susjednim mjestima i selima, a posebno je bila važna suradnja s bosanskim partizanima i partijskom organizacijom. Naime, od životnog značaja kako za pokret u selima oko Livanjskog polja, tako i za sinjske partizane, bilo je da jedni i drugi imaju sigurno zaleđe u slučaju intervencije okupatora i ostalih neprijatelja. Za srpska sela livanjskog kotara, kao što su: Sajkovići, Čaprazlije, Gubin, Crni Lug i druga, bilo je važno da se njihovi dinarski susjedi oko Sinja, Hrvati, bore protiv ustaša i okupatora i da s te strane ne prijeti nikakva opasnost već, naprotiv, da dobijaju pomoć. Ovakva suradnja ostvarivala se za sve vrijeme NOB, što je rezultat pravilnih odnosa još od samog početka, na djelu stvorenog bratstva i jedinstva.

Još pri formiranju novog rukovodstva postavljen je zadatak da se organizuje kanal od Splita do Dinare (Vještiča-gore) i Livanjskog polja, preko kojeg bi se uspostavila veza do Drvara. Na ostvarenju tog zadatka komitet je odmah počeo da radi. Organizovano je više veza od Splita do Sinja za prebacivanje raznih pošiljki. Tako je, na primjer, strojovođa Špiro Kliškić, koji je svakog dana saobraćao na pruzi Split — Sinj, redovito donosio odštampane radio-vijesti, poneko pismo ili manji paket robe. Bilo je i drugih željezničkih radnika koji su donosili razne materijale iz Splita, kao Drago Čatipović Manzan, pomoćnik Kliškića, ali se nametala potreba stvaranja takve veze kojom bi se mogle dostavljati i veće pošiljke i dovoditi ilegalci do Sinja. Takav kanal uspostavljen je u drugoj polovini septembra i imao je slijedeće punktove i za njih odgovorne drugove:

— za organizaciju veze do Dugopolja, bio je odgovoran Mjesni komitet Solina, koji je preko žena organizovao prebacivanje pošte i raznih artikala od Splita do Dugopolja (preko Rupotina, zaseok Gizdići);

— od Dugopolja do Dicma vezom je rukovodio Nikola Vučković Javor, a tu su je primali Mate Pavić i Ivan Perič Brešan koji su je dalje sprovodili do sela Košuta kod Joze Masleše;

— Masleša iz Košuta upućivao je svog brata i sestru do Sinja, gdje je bila veza u bifeu Vice Buljana. Kasnije, kad je formiran odred na Kamešnici, dio materijala od Košuta odmah je upućivan ovom odredu, a ono što je bilo za Vrdovo išlo je preko Sinja;

— u Sinju je, pored bifea Buljana, veza bila i u gostionici Krune Vlaičevića i trgovini Miljenka Čatipovića. Za organizovanje daljeg kanala od Sinja prema Vrdovu veća prepreka bio je prelaz preko Cetine, zbog čega je komitet zadužio Lovrića da organizuje izradu čamca. Preko rijeke se prevozilo kod Rumina prema Biteliću, a čamac je sakrivan u selu kod drugova odgovornih za ovaj prelaz;

— od Sinja do Rumina organizovana je veza svaki drugi dan, tako da su čamac oni koji su bili njime zaduženi u Ruminu, nosili na leđima do Cetine, a onda su ga poslije prebacivanja opet vraćali u selo, da ga ne bi preko dana našli Italijani i žandarmi koji su kontrolirali most na Panju, oko kilometar od mjesta prelaza;

— od prelaza kod Rumina kurirske poslove obavljali su stalni kuriri iz Bitelića: Mijo i Petar Žarko, Đuro Đapić, Dušan Stojić i drugi. Od sela Biletića do Vrdova i Vještiča-gore nije bilo problema tko će biti kurir; to su mogli da budu žene i djeca pored stalnih, zaduženih kurira.

Veza od Sinja do Vrdova je nešto prije uspostavljena, dok je od Sinja prema Splitu organizovana malo kasnije. Koristila se željeznica, a ilegalci su se prebacivali redovnim saobraćajnim sredstvima pod tajnim imenima. Prvi je putovao opisanom vezom Maks Baće Milić, koji je do Sinja došao legalno vozom, a dalje na Dinaru i natrag pomenutom vezom. On je pomagao da se ona organizira i učvrsti, pa je kasnije bila siguran kanal za prebacivanje svih potreba do kraja 1942. godine. Tim kanalom su prolazili: Vicko Krstulović, Vojin Zirojević, Dujo Bašić, Edo Santini, Vice Buljan i mnogi drugi rukovodioci koji su odlazili u odred Vrdovo, za Bosnu i druge krajeve. Treba pomenuti da su od Sinja do Vrdova, pored veze čamcem preko Cetine, naši kuriri i simpatizeri iz Bitelića skoro svaki dan prenosili materijal legalnim putem preko mosta na Panju. Oni su na leđima prenosili pisaće mašine, geštetnere, radio-aparate i drugo. Najčešće je to vršio Đuro Bulović[3] koji je spjevao poznatu pjesmu: »Poletilo jato vrana, jedna četa Talijana«.

[3] Poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Najviše mi je ostalo u sjećanju kad sam sa Čikarom i još nekim drugovima iz glavičke partijske organizacije jedne novembarske noći preko postojećih veza prenosio iz Sinja za Vrdovo 6 pušaka i sanduk municije. S nama je bio i Pepo Polak Martin, koji se iz Splita prebacivao za Vještiča-goru, u odred. Zbog nevremena i jake jesenje kiše nije došla veza sa čamcem na Cetinu. Nakon uzaludnog iščekivanja pred zoru smo oružje i municiju zamotali u Martinov kišni ogrtač i sakrili u žbun pored same rijeke. Martin se s nama vratio prema Sinju, ali kad nas je zatekla zora u putu ostavili smo ga da predani u napuštenoj vinogradskoj kućici ispred Sinja. U toku dana uspostavljena je veza sa drugovima u Ruminu i navečer smo ponovo krenuli. S nama je pošao za Vrdovo i Vicko Krstulović, koji je u toku dana doputovao iz Splita. Veza nas je čekala, oružje i municiju smo pronašli gdje smo i ostavili; sve je bilo u redu.

Karakteristično je da u toku 1941. godine na svim postojećim vezama na teritoriji Sinja nije pao u ruke neprijatelja ni najmanji predmet. Sve je funkcionisalo u potpunom redu, svako je imao određeno zaduženje, a konspiracija je bila na visini.

Sve što je rađeno na terenu imalo je za cilj da stvori bazu i uslove za razvoj ustanka ne samo u okolici Sinja, već da se omogući i odlazak u oružanu borbu stanovništvu Splita i jednog dijela srednje Dalmacije. Zato je, uporedo sa stvaranjem partijskih organizacija i kanala za vezu, rađeno i na formiranju partizanskih odreda. Prvih dana septembra u Sinj su došli Maks Baće Milić i Dujo Bašić, povezali se s komitetom i odmah otišli na Bitelić — Vrdovo gdje su se našli sa Bračuljem i njegovim drugovima, kao i sa ranijim pripadnicima odreda koji su tu bili u ilegalnosti. Sve skupa bilo ih je 18. Od ovih ustanika formira se ponovo Prvi partizanski odred sa Ivanom Bračuljem na čelu. Upravo tog dana kada je odred formiran, naišla je žandarmerijska patrola iz stanice Ribarić. Odred je jednog žandara ubio, a jednog zarobio. Ta akcija je uslovila da oni borci, koji su do tada dijelom bili kod kuće, a po potrebi partizani, više nisu mogli spavati u svom selu Vrdovu, već su morali stalno ostati u odredu, s puškom u ruci. Postojanje oružanog partizanskog odreda na Vrdovu zadalo je mnogo straha ustašama i okupatoru, iako je vršio male akcije pretežno ekonomskog karaktera, a narodu cetinske doline vratilo se povjerenje u KP kao organizatora borbe protiv okupatora i ostalih izdajnika.

Odred postepeno jača i popunjava se novim borcima, uspostavlja dobre veze s narodom susjednih sela, noću silazi u sela i objašnjava ciljeve borbe, a danju se zadržava u logoru na Vrdovu. Za ishranu boraca brinu se u prvo vrijeme sela Bitelić i Vrdovo, a zatim i susjedna sela. Ishrana je organizirana tako,

da se svaki dan zna koja kuća je na redu da donese meso, kruh i ostalo. Odred uspostavlja dobre veze s partizanima u Livanjskom polju, te dolazi do uzajamnog ispomaganja u svakom pogledu. Kotarski komitet organizuje sredinom oktobra u Bračevu Docu sastanak predstavnika našeg odreda i odreda iz Livanjskog polja. Kao predstavnici odreda iz Livanjskog polja došli su Cvijo Oraščić i Miro Višić, a od Dinarskog odreda Ivan Bračulj i Dujo Bašić. Na sastanku se raspravljalo o ciljevima borbe, snabdijevanju oba odreda artiklima koji se mogu dobiti iz grada, popuni ljudstvom i drugim pitanjima.

Mjesec dana poslije ovog sastanka, oko 15. novembra 1941, komitet u Sinju dobio je od komandira Bračulja izvještaj u kojem pored ostalog navodi da je odred narastao na 40 drugova, pa, s obzirom na ograničene zadatke, predlaže da se podijeli na tri dijela. Jedan dio da ostane na području Vrdova (Vještića gora), drugi dio da pređe na Kamešnicu, a treći na Svilaju. Upravo kad je ovaj izvještaj dobijen stigao je u Sinj Milić i, pošto se upoznao sa predlogom komandira Bračulja, odmah je krenuo na Vrdovo. Nakon pet-šest dana Milić se vratio u Sinj i izvijestio komitet da je izvršio podjelu odreda na tri dijela, kako je to predložio Bračulj.

Trinaest drugova prešlo je na Kamešnicu; za komandira je određen Ivan Bračulj, a za političkog komesara Tadija Anušić. Trinaest drugova na čelu sa komandirom Dujom Bašićem i komesarom Pepom Polakom Martinom upućeno je na Svilaju. Poslije mjesec dana tamo je za komesara došao Stipe Librenjak[4]. U grupi koja je ostala na Vrdovu bilo je 14 drugova; za komandira je određen Petar Bračulj, a za komesara Đuro Đapić.

Odredi koji su krenuli za Svilaju i Kamešnicu ponijeli su i hranu za prvo vrijeme, a poslije će se snabdijevati na terenu. Pri polasku, odred koji je odlazio na Svilaju dobio je od Milića ove zadatke: kad stigne na Svilaju da se smjesti u Zagorčeve staje, a potom da uspostavi vezu sa Jovom Stričevićem u Koljanima, Ilijom Krunićem i Božom Stoisavljevićem iz Otišića, kao i Nikolom Vrančićem[5] iz Vrlike; da dejstvuje jugozapadno i sjeveroistočno od Svilaje po selima, na komunikacije, žandarmerijske stanice i slično, a zatim da uspostavi vezu — kanal preko brda Moseča sa Splitom, Solinom i Kaštelima.

Kad je podijelio odred Milić se vratio u Sinj i izvijestio komitet o novoj situaciji i zadužio članove komiteta da odu na teren, da uspostave vezu sa odredima i pomognu im u izvrša-

[4] Poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi; predratni član Partije u Osijeku.

[5] Vrančić je bio napredan student prije rata; prevodio je neke brošure sa ruskog jezika. Poginuo je od četnika 1942. kod Vrlike.

vanju zadataka. Određen sam da pronađem grupu na Svilaji, a da mi komandir Dujo Bašić obezbijedi prelaz preko Svilaje u pravcu Drniša, jer se tamo pripremala akcija na poresku upravu iz koje bi se uzela novčana sredstva (oko 20 miliona) za finansiranje NOB u ovom kraju. Tako sam dospio do Drniša, gdje je vozom stigao i Milić, koji je u kući Bogde Njeguša pripremao ovu akciju, ali pošto su se neki tamošnji komunisti pokolebali, napad na poresku upravu nije izvršen. Poslije 3—4 dana Milić se vozom vratio u Split, a ja sam preko odreda otišao u Svilaju.

Odred koji je pošao na Kamešnicu smjestio se u Litrine staje i preko veze u selu Udovičiću prihvatio Lovrića koji je od komiteta bio upućen da mu pomogne. Lovrić se našao s Tadijom Anušićem i njihovi su se razgovori više odnosili na političke stavove, s obzirom na raspoloženje okolnih sela koja su većinom bila pod uticajem HSS-a. Najveće uporište partizana na Kamešnici bilo je selo Udovičić, koje je listom bilo za narodnooslobodilačku borbu, pa se preko njega ostvarivao i utjecaj Komunističke partije na istočna sela Sinjskog polja. Odred je odmah uspostavio kontakt s drugovima iz okolnih sela, kao što su bili inženjer Vito Čabo, Ivan Guo, Vlado Pezelj, Silvestar Marasović i drugi, koji su uskoro došli u partizane i u odredu zauzimali odgovarajuće položaje. Preko njih je ostvaren vrlo jak utjecaj na sva sela triljske općine što je omogućilo da partizanski odred na Kamešnici brzo ojača, da snažno politički djeluje na ljude i tako parališe utjecaj klera i HSS-a. Vrlo značajan momenat bilo je i to kad je oko 25. decembra Vice Buljan izišao iz Splita, prebacio se preko Sinja na Kamešnicu i obnovio veze s drugovima iz Livanjskog polja, kao i iz cijele Cetinske doline u kojoj je imao vanredan autoritet.

Do kraja 1941. postojeći odredi na Vrdovu, Svilaji i Kamešnici toliko su ojačali, da su predstavljali sigurnu osnovu za prihvatanje novih boraca iz Splita i otoka srednje Dalmacije. Pored ispoljene snage u borbenim akcijama, koje su zadale strah ustaškim vlastima, rezultati organizovanog rada Komunističke partije u Sinju odrazili su se i u masovnom odlasku u partizane: grupa od 47 drugova koja je 14. januara 1942. godine otišla na Vrdovo, a iza nje, u toku istog mjeseca, još nekoliko manjih grupa iz Sinja i okolice, ojačali su postojeća tri odreda sa oko 100 novih boraca. Iza njih slijedile su mnoge organizovane grupe iz cijele Dalmacije. Tako je stvorena čvrsta osnova za kasniji nezadrživ razvoj i dejstva partizanskih jedinica — odreda i brigada — na području srednje Dalmacije.

Ivan GRUBIŠA

AKTIVNOST LIVANJSKIH KOMUNISTA

Burna 1941. godina zatekla je Livno i njegovu okolinu u izuzetno složenoj i teškoj situaciji. Utjecaj ustaških elemenata, koji je do tada bio neznatan, počeo se jače osjećati među pripadnicima Hrvatske seljačke stranke, u čijim se redovima nalazio dobar broj Hrvata iz livanjskih sela. Partijska organizacija, malobrojna i od strane režima onemogućena da otvoreno djeluje, pokušavala je da razbije nedoumice i strah, da ukazuje na put kojim treba da se ide, ali je to bilo nedovoljno. Obavještenja i propagandni leci sporo su stizali ilegalnim kanalima. Članove Partije stalno su pratili žandarmi. U isto vrijeme bjesomučno su raspirivane šovinističke strasti od strane ustaša, četnika, mačekovaca i drugih šićardžija, a da režim uopšte nije ozbiljnije reagovao. U Livno i okolna sela počeli su da stižu razni špekulanti, sumnjivi »političari« i šverceri očekujući trenutak da ih događaji iznesu »na površinu«. Uslovi za njihovo djelovanje bili su ovdje, uglavnom, povoljni. U Livnu su živjeli Hrvati, Srbi i muslimani, a nacionalna neslaganja tinjala su čitav niz predratnih godina. U Livnu je, zatim, bilo više gradske sirotinje nego u ma kom drugom manjem mjestu. Moglo se, dakle, obećavati i obmanjivati. Takvo stanje bilo je i u okolnim selima, u kojima je carovala nemaština i nezaposlenost.

Zbog svega toga livanjska partijska organizacija našla se pred specifičnim zadacima, koji su zahtijevali maksimalno angažovanje svakog člana Partije na razbijanju pogrešnih shvatanja i mobilisanju naroda u borbi protiv obmanjivača i izdajnika. Livanjski komunisti se nisu mogli oslanjati na radnike u svojim akcijama, jer tada radničke klase ovdje nije ni bilo. Glavni oslonac Partije bili su zanatlije, sitni trgovci, gradska i seoska sirotinja. Utoliko prije valja istaći brojnost i snagu livanjske partijske organizacije, koja je nikla iz sindikalnog pokreta sitnih zanatlija još 1930. godine i razvila se u snažan politički faktor.

U prvim mjesecima 1941. u Livnu je već postojao Mjesni komitet Partije. Brojnost organizacije i složenost zadataka zahtijevali su da postoji centralno partijsko rukovodstvo, koje će usmjeravati borbu i biti u stalnom kontaktu sa Pokrajinskim komitetom Partije za Dalmaciju, za koji je od svog formiranja bila vezana livanjska partijska organizacija. U prvim danima 1941. godine u Livnu i okolnim selima bilo je 50 članova Partije, veći broj simpatizera i skojevska organizacija. To je, dakle, bila solidna snaga, koju je nešto kasnije osjetio i neprijatelj, snaga koja je u vrlo teškim uslovima povela narod svog kraja u oružanu borbu.

Mjesni komitet na početku 1941. sačinjavali su: Vojin Zirojević, sekretar, Pero Vujičić, Mica Zirojević-Vukelić i Nikica Teklić.

Livanjska partijska organizacija ostvarila je svoj neposredni politički utjecaj u narodu preko ćelija, kojih je u to vrijeme bilo sedam — četiri u gradu, a tri u selima. Gradske partijske ćelije djelovale su na određenom području grada. Tako je ćelijom u Donjoj Čaršiji rukovodio njen sekretar — Pero Vujičić, u Prikorici — Vojin Zirojević, a u Žitarnici — Nikica Teklić. Partijskom organizacijom u Gornjem Gradu rukovodila su dvojica drugova — Sefet Gagić i Nurija Pivčić.

Seoske ćelije uglavnom su sačinjavali siromašni seljaci, koji su između dva rata odlazili u razne evropske zemlje da traže posla, a naročito u Francusku, Njemačku i Belgiju. Ali oni su tamo upoznavali napredni radnički pokret, učestvovali u štrajkovima i na taj način postali nosioci naprednih ideja među ekonomskim emigrantima tog kraja. Sem toga, mnogi od njih postali su članovi komunističkih partija zemalja u kojima su radili, a nekoliko desetina Livnjaka učestvovalo je i u španskoj revoluciji. Takvi ljudi, čim su se vratili u svoje selo, počeli su aktivno da propagiraju ideju borbe protiv režima i eksploatacije i tako postali začetnici napredne misli u livanjskim selima.

U selima Zabrišću i Guberu postojala je jedna partijska ćelija. Sekretar te organizacije bio je Dujo Brdar. Za Vidoše i Dobro postojala je, takođe, jedna organizacija, čiji je sekretar bio Ilija Marelja. U svim livanjskim selima na sjevernoj strani Livanjskog polja (do Čelebića) bila je samo jedna partijska grupa, za koju je Mjesni komitet bio zadužio Pera Vujičića.

Livanjska partijska organizacija, međutim, postala je brojna i jaka zahvaljujući, pored ostalog, i pomoći dalmatinskih komunista, koji su iskoristili svaku priliku da livanjskim komunistima ukažu na metode borbe i da upozore na događaje od značaja za razvoj radničkog pokreta.

Livanjski komunisti spremno su dočekali pripreme za odbranu zemlje od fašističkih zavojevača. Sjećamo se partijskih sastanaka uoči opšte mobilizacije u Jugoslaviji, na kojima su svi članovi Partije oduševljeno primali zadatak da odmah idu u vojsku, da se bore. Na tim sastancima bilo je zaključeno i to da se i ostalim vojnim obveznicima ukazuje na potrebu odbrane zemlje. Ubrzo, zatim, svi članovi Partije, koji su bili sposobni za vojsku, javili su se, prema ratnom rasporedu, u svoje jedinice, obukli uniformu i primili oružje. Mustafa Latifić, na primjer, bio je u sinjskom garnizonu. U tom garnizonu je bio i Hasan Brkić, kao i još neki komunisti i njihovi simpatizeri iz Livna. Jedinica Vinka Konte, pak, nalazila se u Tivtu, a Luke Džalte u Nišu. Nikola Kutleša povezao je u vojsku i svoj teretni automobil »ford«. I ostali članovi Partije iz Livna, isto tako, disciplinovano su izvršili svoje obaveze prema otadžbini i prema Partiji, iako su postojale mogućnosti da se ostane kod kuće, da se izbjegne odlazak u vojsku.

Svim članovima Partije, prije odlaska u vojne jedinice, bio je postavljen zadatak da se što prije povežu sa organizacijom u vojsci, ili u mjestu u kome se nalazi njihova jedinica. I mnogima je uspjelo da izvrše i taj zadatak, što im je omogućilo da iz partijskih izvora blagovremeno dobiju informacije o razvoju situacije. Komunisti su aktivno radili na podizanju borbenog morala među vojnicima.

Međutim, događaji koji su nakon toga uslijedili razočarali su sve rodoljube. Okupator je, zahvaljujući izdaji vlastodržaca i vojnih komandanata, pregazio zemlju za nekoliko dana. Ljudi su, zbunjeni i puni nedoumice, išli svojim kućama noseći sobom oružje iz kojeg nije bio ispaljen ni jedan metak. Iz Sinja za Livno pošla su dva puka vojske — 13. i 83. Jedinice su se raspale na Vagnju, prevoju preko Dinare. Bilo je žalosno gledati kako stotine vojnika odlaze svojim kućama ostavljajući za sobom gomile mitraljeza, pušaka, bombi, municije i drugog ratnog materijala. Opšti haos povećali su stanovnici najbližih sela, koji su pohitali na mjesta na kojima je došlo do raspada pukova. Žene i djeca uzimali su i nosili kućama mitraljeze, puške, pa čak i bacače. Čobani, čuvajući ovce, zabavljali su se pucanjem iz malih brdskih topova. Eksplozije su odjekivale Dinarom petnaestak dana . . .

*

Italijanska vojska ušla je u Livno između 20. i 23. aprila 1941. godine. Nastala je pometnja i neizvjesnost. Ni članovi Par-

tije nisu odmah mogli da se snađu. Tog istog dana mnogi simpatizeri pokušali su da od naših drugova doznaju kako će se razvijati situacija poslije dolaska okupatorske vojske. Navečе je Mjesni komitet Partije održao i kratku sjednicu. Razmotrena je novonastala situacija i zakazan širi sastanak članova Partije, na kojem je trebalo da se daju osnovna obavještenja i smjernice za akciju. Odlučeno je da se sastanak održi slijedećeg dana, u 20 časova, i to u »Brkića bostanu« koji se nalazi preko puta zgrade »Sundečić« u kojoj je sada smještena osmogodišnja škola. Bilo je više razloga zbog kojih je Mjesni komitet odabrao upravo taj voćnjak za održavanje sastanaka. On se, naime, nalazi u centru Livna, ali podalje od najprometnijih ulica. U voćnjak se, zatim, moglo ući sa svih strana skoro neopaženo. Dalje, znalo se da je u Livnu Hasan Brkić i da će prisustvovati tom sastanku. Na zakazano mjesto neopaženo je mogao da dođe i Vojin Zirojević, kojega su ustaški agenti pratili na svakom koraku. Vrijeme nam je išlo na ruku. Bilo je lijepo. Oko 20 časova došli smo u Brkića bostan. Zatekli smo nekoliko drugova ispred visokog zida kraj ceste. Sjedili su u sjeni probeharale stare jabuke i tiho razgovarali. Dvadesetak metara, dalje, na ulazu u »Sundečić«, stajala su dva stražara. Visoki zid nas je štitio od njihovih pogleda, ali smo jasno čuli udaranje njihovih cokula i kundaka o beton kada bi oni pozdravljali oficire. Kroz prozore zgrade dopirala je galama vojnika, zveka vojničkih porcija i kašika, smijeh i pjesma. Građani su žurno prolazili ulicom svojim kućama i nije bilo bojazni da će neko navratiti u voćnjak kraj kojeg je postavljena italijanska straža. Moglo bi se čak reći da su italijanski stražari tom prilikom nesvjesno čuvali livanjske komuniste dok su održavali svoj sastanak.

Nešto poslije 20 časova sastanak je počeo. Pored Vojina Zirojevića i Hasana Brkića sastanku je prisustvovalo još 6 drugova.

Najprije je govorio Hasan Brkić. Slušali smo ga pažljivo, jer je govorio o najnovijim događajima. Poslije diskusije, zaključeno je da se pojača veza sa Pokrajinskim komitetom Partije za Dalmaciju, koja je, poslije okupacije znatno oslabila. Trebali su nam propagandni leci, bilteni i ostala sredstva ilegalnog informisanja, jer ih je bilo malo, ili su prekasno stizala. Dalje, zaključak bio je da se nastavi akcija prikupljanja oružja.* Po-

---

* Na prvim sastancima partijskih ćelija u Livnu poslije okupacije konstatovano je da je svaki član Partije donio barem nešto od oružja. I Mjesni komitet odmah je donio zaključak da se oružje prikuplja. Za uskladištenje i čuvanje prikupljenog oružja bili su zaduženi Strahinja Pažin i njegov brat Jovo. Oni su za to pronašli pogodnu pećinu u Bašajkovcu, iznad Livna. Luka Džalto i još neki imali su zadatak da pri-

sebno se govorilo o zabrinjavajućem stanju u međunacionalnim odnosima u Livnu. Ustaški elementi počeli su otvoreno, na javnim skupovima, da prijete Srbima, da ih maltretiraju na razne načine i time unosili strah i paniku u srpske kuće. Zaključili smo da je potrebno svim raspoloživim sredstvima onemogućavati razbuktavanje nacionalne mržnje, međusobnih razmirica i prijetnji. Pred kraj sastanka usvojen je skroman program proslave Prvog maja. Nurija Pivčić i Luka Džalto bili su zaduženi da u noći, uoči Prvog maja, postave veliku crvenu zastavu na Crvenicama, i to na nepristupačnom mjestu, kako bi se na sam praznik mogla što duže gledati iz Livna i da se Italijani i ustaše namuče dok je uklone. Vinko Konta je trebalo da osigura dovoljno crvenog platna iz radnje u kojoj je radio kao trgovački pomoćnik. Programom je, takođe, bilo predviđeno da se sa omladinom organizuju izleti.

Sastanak je trajao nešto manje od 2 časa. U »Sundečiću« su svjetla bila pogašena i zavladao je mir. Samo se čuo tihi razgovor dvojice italijanskih stražara. Razišli smo se, svak na svoju stranu, bez teškoća.

Taj sastanak je imao velikog značaja za dalji rad livanjske organizacije, u kojoj su se, doduše, i do tada sastajali članovi Partije iznoseći svoja mišljenja o novonastalim prilikama. Ali je do tada nedostajalo akcije, nedostajali su određeniji zadaci.

*

Uoči Prvog maja Italijani su uhapsili sekretara Mjesnog komiteta Partije, Vojina Zirojevića. Vijest o tom događaju munjevito se pronijela Livnom. Mi smo bili uvjereni da je došlo do provale u organizaciji i da će uslijediti hapšenja i ostalih članova Partije. To je, međutim, bila pogrešna pretpostavka, jer su svi građani Livna i okolnih sela znali da je Vojin komunista i da je zbog toga, još prije rata, bio hapšen i osuđivan, pa Italijanima, čim su došli u Livno, nije bilo teško doznati od koga potječe revolucionarna aktivnost u ovom kraju, ko je njen inicijator.

Prvog maja, ispred gostionice »Labud«, krenula je kolona italijanskih kamiona u pravcu Splita. U kamionima su se, pored

---

kupljaju oružje. Čak je i za novac kupljeno nekoliko pušaka. Za kratko vrijeme u skladištu je bilo dvadesetak pušaka, veći broj pištolja, ručnih bombi i desetak hiljada komada metaka.

Šteta je što danas niko od preživelih drugova ne zna u kojoj se pećini nalazilo prvo skladište vojnog materijala u Livnu. To su jedino znali Strahinja i Jovo, koji su poginuli za vrijeme rata, a partijsku tajnu nikom nisu odali, pa čak ni svojim najintimnijim drugovima komunistima.

vojnika, nalazili istaknutiji livanjski Srbi. Govorilo se da ih odvode u internaciju. Među njima se nalazio i Vojin Zirojević. Nakon tri dana svi ti ljudi su se vratili iz Splita svojim kućama — osim Vojina, koji je, kako se poslije saznalo, otjeran u italijanski koncentracioni logor na otoku Ugljanu.

To je bio težak udarac za livanjsku partijsku organizaciju. Osjećali smo se obezglavljeni i niko nije znao nešto određenije reći šta treba dalje raditi. Čak ni prvomajska proslava nije bila organizovana onako kako je bilo zaključeno na sastanku u Brkića bostanu. Jedino je grupa omladinaca iz Gornjeg Grada pošla na izlet u Bašajkovac. Ali je i taj izlet protekao u znaku žalosti za uhapšenim sekretarom Mjesnog komiteta Partije. Samo onaj koji je dobro poznavao Vojina Zirojevića i s njim radio mogao je ocijeniti šta je značilo njegovo hapšenje za cjelokupan oslobodilački pokret u tom kraju.

Vojin je, naime, bio preduzimljiv partijski rukovodilac, sa velikim revolucionarnim iskustvom. Nemoguće je zaboraviti trenutke kada je on, i u najtežim situacijama, samo sa nekoliko riječi ohrabrenja povraćao ljudima samopouzdanje i vjeru u pobjedu. Na svakom mjestu i u svim prilikama, on je bio i veliki čovjek i veliki revolucionar. On je i u danima najbjesomučnijih međunacionalnih prijetnji i trzavica bio podjednako omiljen među Srbima, Hrvatima i muslimanima, tako da je osvojio simpatije Livnjaka još 1935. godine, kada je u Livnu proširio i učvrstio partijsku ćeliju.

Pošto su, neposredno iza Vojinova hapšenja, protekla prva uznemirenja, počeli smo se sastajati u manjim grupama. Svi članovi Partije su govorili da treba nešto raditi, ali niko nije mogao reći šta konkretno treba da se radi. Stanje je bilo utoliko teže što su sve ranije veze sa Pokrajinskim komitetom za Dalmaciju skoro isključivo išle preko Vojina Zirojevića. Sada je trebalo da se na tom poslu angažuju drugi ljudi, a to je bilo teško i tražilo je dosta vremena. Među članovima Partije, a posebno u Mjesnom komitetu, postojao je strah od eventualnih grešaka, koje bi se mogle učiniti ako se budu preduzimale samoinicijativne akcije, bez znanja i odobrenja Pokrajinskog komiteta.

Ta pasivnost livanjske partijske organizacije i »očekivanje direktiva« potrajali su čitav maj.

U junu je, međutim, izabran novi Mjesni komitet, čiji je sekretar bio Pero Vujičić.

Broj članova Mjesnog komiteta Partije bio je povećan, što je bilo neophodno, jer je situacija u Livnu i okolini postajala sve teža. Hapšenja, progoni, pljačka i prijetnje postali su glavni

metodi ustaške vlasti. Naslućivale su se zločinačke namjere ustaša i trebalo je učiniti pokušaj da se one spriječe.

Zatim su pale i prve nedužne žrtve. Šestog juna, naveče, grupa Srba iz Donjeg Polja, sa popom Ristom Ćatićem na čelu, otjerana je autobusom iznad sela Suhače, kod Livna. I tamo su poubijani i bačeni u jamu. Ista sudbina ubrzo je zadesila dr Duška Mitrovića, popularnog livanjskog ljekara, zatim predsjednika suda u Livnu, Krstu Zubića i Ranka Margetu, pravnika. Njih su ustaše poubijale u okolini Gornjeg Vakufa. Jer, govorili su: »Zmiji treba najprije smrskati glavu . . .«, misleći, pritom, da najprije treba pobiti uglednije Srbe i intelektualce. Samo nekoliko dana kasnije još jedan autobus, natovaren livanjskim Srbima, otišao je na stratište u Koprivnicu . . . Među njima je bila i Mica Zirojević, inače Hrvatica.

Čim su pale prve žrtve, Mjesni komitet Partije organizovao je hitno obavještavanje Srba o opasnostima koje im prijete. Mreža obavještajaca bila je pojačana većim brojem naših simpatizera. Ljudima je sugerisano da se sklanjaju u šumu, ili da bježe u druga, bezbjednija mjesta. Međutim, u tome je livanjska partijska organizacija doživjela veliki neuspjeh. Teško je, naime, bilo ubijediti ljude u to da će biti poubijani, bez obzira na to što su davali izjavu da su van svih političkih događaja i da se lojalno odnose prema ustaškom režimu. Neupućeni su, naime, pretpostavljali da su oni koji su već stradali, bili upleteni u nekakvu zavjeru protiv Pavelićeve »NDH«. A bilo je i takvih koji su vjerovali da se ti ljudi nalaze negdje u zatvoru, živi i zdravi, ili su možda na radu u Njemačkoj. Nesreća je, dakle, bila u tome što narod nije mogao da povjeruje da ustaše mogu činiti takva zvjerstva. Zbog toga je ljudima izgledalo besmisleno napuštati svoja ognjišta, teško stečeni komad zemlje, kuću, trgovačku ili zanatsku radnju. Doduše, bilo je dosta slučajeva da su članovi Partije i njihovi simpatizeri uspjeli da uvjere ljude u opasnost koja ih čeka, pa su se takvi spasavali na različne načine.

Jedan od važnijih događaja partijske organizacije iz tog vremena bio je i uži sastanak grupe komunista, održan na inicijativu Ante Mioča, španskog borca. Dogovoreno je bilo da se sastanak održi pod Hajdukovića vrbama, na mjestu gdje se sastaju Žabljak i Bistrica. Pored Ante Mioča na sastanak su došli Pero Vujičić, Jozo Popović i Vinko Konta.

Bilo je to 27. jula. Dan je bio sunčan, pa smo se svukli, kao da ćemo se kupati. Kada nikoga nije bilo u blizini, sjedili smo na obali i razgovarali. A čim bi se neko pojavio, skakali smo u vodu i plivali. Ali iskorištavali smo i zadržavanje u vodi za saopštenja i dogovore. Na tom sastanku Anto Mioč nam je

saopštio odluku o dizanju svenarodnog ustanka. A to je, koliko znamo, bilo prvo zvanično saopštenje livanjskoj partijskoj organizaciji da je Centralni komitet KPJ pozvao narod u oružanu borbu.

Prilikom povratka u Livno saznali smo važnu novost: tog dana pukla je u ovom kraju prva ustanička puška u Donjem Livanjskom polju. Dok smo išli cestom u Livno, u susret nam je jurio automobil. U njemu smo prepoznali zabrinuto lice — ustaškog logornika Dragana Urumovića. Odmah smo shvatili da ide do ustaničkog područja, kako bi se uvjerio u istinitost vijesti o ustanku.

Sutradan, 28. jula, u rano jutro ustaška policija počela je da masovno hapsi livanjske komuniste i simpatizere. Tog jutra uhapšeni su Mirko Kutleša, Boško Škaro, Pero Vujičić, Nikola Jurkić, Luka Bilić i Vinko Konta. Broj uhapšenih simpatizera, međutim, bio je mnogo veći. Komunisti su bili zatvoreni u zgradu osnovne škole (današnja gimnazija) sa oko 160 Srba iz Livna i Gubera. Ali tri člana Partije uspjeli su da pobjegnu prije hapšenja. To su bili Živko Jurkić, Strahinja i Jovo Pažin. Oni su se sklonili u šumu iznad Cincara, dok se neki drugi članovi Partije tog dana nisu nalazili u Livnu, pa su ih ustaški policajci uzaludno tražili.

Tridesetog jula, noću, svi Srbi su izvedeni iz škole, povezani žicom i u kamionima odvezeni pod selo Prolog, gdje su — poubijani. Livanjskim koljačima došli su da pomognu njihovi istomišljenici iz Duvna, Posušja i Imotskog. Oni su bili odlučili da najprije likvidiraju grupu komunista. To se, međutim, nije dogodilo. Tome je, najviše pomogla okolnost što su svi zatvoreni članovi Partije bili Hrvati, tako da su poslije nekoliko dana pušteni na slobodu. Ustaše su, izgleda, smatrale da su svojim zločinima dovoljno zaplašile narod i da do pokušaja oružanog otpora više ne može doći.

*

Poslije tih prvih ustaničkih plotuna nastupio je period jačanja partijske organizacije u Livnu, koja je, u očima naroda, postajala jedini istinski borac za slobodu. U toku avgusta sastanci su održavani češće, članovi Partije i skojevci su tražili da idu u šumu, da se bore. Mjesni komitet je zaključio da se uputi grupa drugova na Cincar, kako bi našli pogodno mjesto za smještaj partizanskog odreda. U toj grupi bili su Anto Mioč, Bono Rančić, Živko Jurkić, Safet Gagić i Strahinja Pažin. Pošto su obišli šumovita područja iza Cincara, predložili su da se odred smjesti u Drežnici. Mjesni komitet je usvojio taj prijedlog, jer

je Drežnica udaljena od komunikacija, a nalazi se na području sa kojeg je odred mogao da djeluje i ima utjecaj na veći broj glamočkih, livanjskih i kupreških sela.

Sada je i propagandni materijal stizao iz Dalmacije redovnije, a i rasturan je vrlo uspješno preko partijskih ćelija i skojevske organizacije. Utjecaj Partije u livanjskim selima snažnije se osjetio tek u avgustu, kada su naši drugovi pokušali da kroz Hrvatsku seljačku stranku upozore ljude na ciljeve oslobodilačke borbe. Uspjeh nije izostao. Svi pošteni Hrvati bili su ogorčeni ustaškim zločinima. Oni su počeli da se postepeno okupljaju oko još malobrojnih članova Partije u selima. Naročito dobri rezultati postignuti su u Vidošima, Dobrom, Zabrišću, Guberu, jednom dijelu Suhače, kao i u samom Livnu. Dobar dio hrvatske i muslimanske omladine oduševljeno je prihvatio ideju borbe za oslobođenje, što je kasnije i potvrđeno masovnim stupanjem u redove Narodnooslobodilačke vojske. To je, nesumnjivo, bila krupna politička pobjeda partijske organizacije u Livnu.

U toku avgusta i septembra nekoliko naših drugova dobilo je pozive da stupe u domobrane. Oni su se za savjet obratili Mjesnom komitetu, koji je odlučio da ti drugovi stupe u domobranske jedinice, računajući da će oni među prilično demoralisane domobrane unijeti još više nepovjerenja prema ustašama. Sjećamo se da su u domobrane stupili Jozo Popović, Ismet Latifić, Jure Marelja i još neki. Svi su oni, kasnije, došli u partizanski odred i donijeli oružje. Pokazalo se, međutim, da je u toku intenzivnih priprema za formiranje partizanskog odreda korisnije da članovi Partije ostanu u Livnu, pa su preduzete mjere da se onemogući dalje slabljenje partijske organizacije. Ustaškim vlastima je odgovaralo da sve ljude, koji su smatrani za komuniste i simpatizere oslobodilačkog pokreta, uklone iz Livna, a mobilizacija u domobrane im je bila najpogodniji način da se to učini. To im nije pošlo za rukom, jer smo i mi mijenjali taktiku, pa smo preko Nurije Halapića, kandidata za člana Partije, koji je radio kao vojni referent u načelstvu, organizovali uništavanje vojnih pozivnica, koje su se odnosile na naše ljude. Ustaše su bjesnile, jer u Livno nikako nisu stizale pozivnice za one koji su im smetali. Događalo se, recimo, da jedan čovjek bude i po nekoliko puta pozivan, ali su sve te pozivnice svršavale u peći kancelarije pomenutog vojnog referenta.

Ali još smo imali malo oružja, pa smo iskorištavali svaku priliku da se dokopamo neke puške, pištolja, municije . . . Luka Džalto je, na primjer, jednom prilikom, vozeći teretni automobil, navratio u domobranski garnizon u Sinju i pronašao neke naše drugove (Džebraila Džirlu, Juru Marelju, Jozu Popovića

i Safeta Pivčića) koji su mu pod sjedište u kamion natrpali nekoliko ručnih bombi, pušku i municiju. Inače, domobranske jedinice su tada postale prilično dobar izvor oružja, koji smo obilato iskorištavali.

U to vrijeme stizale su vijesti od drugova na Cincaru da je sve gotovo za smještaj odreda. Ali, u očekivanju pomoći Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju oko formiranja odreda — protekao je i septembar.

*

Prvih dana oktobra stigla je u livanjsku partijsku organizaciju radosna i ohrabrujuća vijest — iz italijanskog koncentracionog logora oslobođen je Vojin Zirojević i nalazi se sa ustanicima u Donjem Livanjskom polju. Mi, članovi Partije, prilikom susreta na livanjskim ulicama, čvrsto smo stiskali ruke jedni drugima i tiho saopštavali: »Došao je, uskoro ćemo ga vidjeti . . .« Bili smo uvjereni u to da će sada sve biti drugačije, da će nestati straha od grešaka, jer nam je iskustvo pokazalo da je sve ono što je Vojin preduzimao bilo uvijek na liniji opštih ciljeva i zadataka Partije. Njegovo petomjesečno odsustvo osjećalo se u organizaciji. Sjećamo se mnogih teških zadataka iz tog vremena. Kad god smo ih izvršavali, mislili smo na Vojina, žaleći što ne možemo, kao nekada, zatražiti njegov savjet. Normalno je, dakle, bilo što smo sa takvom radošću primili vijest o tome da je ponovo među drugovima čijem je vaspitanju posvetio dobar dio svog života.

Mjesni komitet Partije dobio je direktivu od Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju da pripremi održavanje I okružne partijske konferencije u Livnu, na kojoj je trebalo da se izabere okružni komitet i odrede zadaci za dalji rad. Konferencija je održana 14. oktobra u selu Zastinju, kraj Livna, u kući Jovanke Pažin, čiji je sin Strahinja bio komunista, a mlađi sin Jovo skojevac.

Pripreme za konferenciju tekle su bez teškoća. Dogovoreno je da konferencija počne u 21 čas.

Ta noć je bila tamna i oblačna, pa su delegati mogli da se kreću bez bojazni da će biti primijećeni i prepoznati. U sobi, koju je osvjetljavala mala petrolejka, zatekli smo, pored ostalih, Vojina Zirojevića i Maksa Baću Milića, predstavnika Pokrajinskog komiteta. Taj susret sa Vojinom, poslije pet mjeseci njegovog tamnovanja, bio je jedan od onih trenutaka koji nećemo zaboraviti. Gledali smo se i grlili i jedva da je nekom polazilo za rukom da prozbori koju riječ. Svi smo bili srećni. Ali se na Vojinovom licu primjećivala duboka tuga, koju je pokušavao da

sakrije. Razumijeli smo Vojinovu žalost: među nama nije bilo njegove drugarice — ubili su je ustaški zločinci, dok je on bio u logoru. A tu žalost su osjećali i svi ostali komunisti jer je Mica Zirojević bila jedina žena član Partije u Livnu, izvanredan drug i pravi revolucionar. Naša je žalost bila u toliko veća što smo se istovremeno u dobroj mjeri osjećali krivci za njenu smrt, jer je postojalo niz mogućnosti da je na vrijeme uklonimo iz Livna.

Vojin nam je zatim kratko ispričao kako ga je 31. jula iz koncentracionog logora oslobodila jedna grupa članova Partije koju su organizovali Ante Banina i Marjan Lugvić Karlo. Kasnije, u toku avgusta i septembra nalazio se sa Pokrajinskim komitetom za Dalmaciju oporavljajući se od mučenja i gladovanja.

Livanjsku partijsku organizaciju na toj konferenciji predstavljali su, sem Vojina Zirojevića, još 9 drugova.

Pred kućnim vratima stajala je Jovanka Pažin, zaogrnuta ćebetom, pazeći da nas kakva neprijateljska patrola ne bi iznenadila. Jovanku je povremeno smjenjivao njen mlađi sin Jovo.

Vojin Zirojević i Maks Baće Milić govorili su o dotadašnjem radu livanjske partijske organizacije, a posebno o krupnim greškama, neaktivnosti i pomanjkanju samoinicijative kod partijskog rukovodstva. Bili su odlično obaviješteni o svemu onom što se događalo u Livnu za proteklih pet mjeseci. Vojin se interesovao za neke ljude i postavljao pitanje zašto nisu primljeni u Partiju. Zaključeno je da se odmah pristupi proširenju organizacije i formiranju narodnooslobodilačkih odbora u selima. Najznačajnija je bila odluka da se formira Cincarski odred, da livanjski komunisti, osim izvjesnog broja, uzmu oružje i stupe u odred. Odmah je izabran štab odreda. Za komandira je postavljen Luka Džalto, a za članove štaba Anto Mioč i Vojin Zirojević. Takođe je zaključeno da Vojin Zirojević i Luka Džalto još te noći, čim se završi konferencija, krenu u Drežnicu i priključe se grupi drugova, koji su ranije otišli u šumu da pripreme smještaj partizanske jedinice. Neki drugovi su zaduženi za prikupljanje materijala i oružja. Maks Baća je predložio da odred što prije izvrši napad na neke žandarmerijske stanice, čime će porasti ugled partizana u narodu, a dobro će doći i zaplijenjeno oružje. Na kraju je izabran Okružni komitet Partije, za područje Livna i okolnih sela, zatim za dio bivšeg glamočkog sreza, za kupreško i duvanjsko područje i za jedan dio grahovskih sela. U Okružni komitet je izabrano sedam drugova, sa drugom Vojinom Zirojevićem na čelu, kao sekretarom.

Kada smo se počeli razilaziti, bilo je oko 23 časa. Vojin Zirojević i Luka Džalto pozdravili su se sa ostalim drugovima i sa

natovarenim konjem oružja i municije krenuli za Cincar. Vodič im je bio Jovo Pažin.

Okružna partijska konferencija u Zastinju bila je najznačajniji događaj u razvoju i borbi partijske organizacije u Livnu. Prije svega, konferencija je učinila kraj dugotrajnom »tapkanju u mjestu«, nekorisnim sastancima i vječnom proučavanju situacije. Poslije odluke o formiranju Cincarskog odreda, članovi Partije i skojevci su nestrpljivo očekivali trenutak da ostave Livno i postanu partizani. Neposredno poslije konferencije povećao se i broj članova Partije, kao i broj kandidata dok je u narodu borba za oslobođenje postajala sve popularnija.

Livanjski komunisti su disciplinovano izvršavali sve zadatke, koji su bili postavljeni na Okružnoj partijskoj konferenciji. Oni su, prema predviđenom planu, odlazili u Cincarski odred. Borcima u Drežnici uskoro se pridružilo 16 članova Partije iz Livna.

Poslednjih mjeseci 1941. godine u odred su došla dva skojevca: Safet Pivčić i Niko Pažin. Ostalim skojevcima, međutim, Okružni komitet nije dozvolio da pođu u odred, jer nije bilo smještaja za toliki broj ljudi. Sem toga, bilo je i teškoća oko ishrane i naoružavanja boraca, a smatralo se da bi mladići i djevojke od 15 do 18 godina teško izdržali surovu cincarsku zimu pod teškim uslovima partizanskog ratovanja. A livanjski skojevci imali su šta da rade i u svom mjestu. Njihov zadatak je bio da i dalje rade na okupljanju omladine i da je pripremaju za borbu. U Livnu su, takođe, ostala i četiri člana Okružnog komiteta Partije — Šefko Latifić, Šime Morović, Miro Popović i Mujo Dizdar, kao i članovi Partije — Jozo Barić, Toni Mioč, Branko Jazvo, Komo Krezo, Šire Biliškov i Anto Vidović Noni. Oni su imali zadatak da obezbjeđuju stalnu vezu sa Pokrajinskim komitetom, da štampaju i umnožavaju propagandni materijal i da u odred šalju oružje, baterije, odjeću, hranu i drugo. Zahvaljujući pomoći drugova iz Livna odred je 1941. godine imao baterijski radio-aparat, telefonsku mrežu između skloništa, pa čak i električno osvjetljenje, zatim šapirograf i niz drugih korisnih stvari. Sreća je bila što je među komunistima bilo šofera, mehaničara i drugih specijalista, koji su se u tehniku prilično razumijevali, tako da se, tako reći i iz ničega pravilo nešto. Tako su, na primjer, jedan bicikl i dinamo sa kamiona odlično poslužili kao sredstva za punjenje akumulatora.

Članovi Partije iz seoskih ćelija uglavnom su ostali u selima do kraja 1941. godine i održavali stalnu vezu sa Cincarskim partizanskim odredom i partijskim rukovodstvom u Livnu. Oni su odigrali značajnu ulogu oko mobilisanja seoskog stanovništva u borbu za oslobođenje. Komunisti u selima su bili najsigurnija

Moša Pijade: VESELIN MASLEŠA (crtež)

veza između odreda i drugova u Livnu, snabdijevali su cincarske partizane hranom, odjećom i drugim potrebnim materijalom. Ujedno, ti drugovi su bili organizatori prvih izbora za narodnooslobodilačke odbore na okupiranom području.

U novembru i decembru 1941. godine partijske ćelije u selima počele su da okupljaju sve veći broj simpatizera oslobodilačkog pokreta i da tako stvaraju odlične uslove za proširenje organizacije i za masovno stupanje ljudi sa sela, na prvom mjestu omladine, u narodnooslobodilačku borbu. To bi se, isto tako, moglo reći i za samo Livno.

Zbog sve složenijih zadataka partijske organizacije, u decembru je došlo do proširenja Mjesnog komiteta Partije u Livnu. Novi članovi komiteta postali su Branko Jazvo i Komo Krezo. Sekretar Mjesnog komiteta bio je Branko Jazvo. Nadopuna partijskog rukovodstva uslijedila je nakon odlaska većine livanjskih komunista u odred, među kojima je bilo i članova komiteta. U isto vrijeme kooptirani su u Okružni komitet Partije Selim Numić, iz Duvna, i Toni Mioč, iz Livna. Obojica drugova trebalo je da pojačaju dio Okružnog komiteta na okupiranom području, koji je imao sve veće zadatke na pripremanju masovnog stupanja ljudi u redove Narodnooslobodilačke vojske. U to vrijeme Mjesni komitet donio je odluku o formiranju i jedne udarne čete u samom Livnu. Jedinica je formirana za nekoliko dana, a sačinjavali su je skojevci i komunisti. Za komandira čete bio je postavljen Komo Krezo. Ta četa, međutim, nije izvršila ni jedan borbeni zadatak u Livnu. U toku prvih mjeseci 1942. godine četa se priključila odredu i nakon izvjesnog vremena bila njegova udarna snaga.

Broj boraca u Drežnici stalno je rastao. Cincarskom odredu pripojile su se grupe ustanika iz Doca i Malovana, pa je postojala realna mogućnost da se izvede i neka veća borbena akcija. Okružni komitet i štab odreda odlučili su da se izvrši napad na italijansku kolonu koja bi se kretala na putu Livno — Kupres.

Osmog decembra 1941. godine borci odreda su zaposjeli cestu ispod Malovana i munjevitim napadom razbili jednu motorizovanu kolonu Italijana. Tom prilikom zarobljen je 21 italijanski vojnik, dok je zaplijenjeno 6 mitraljeza, veći broj pušaka, dosta municije i drugog vojnog materijala. Uništena su dva kamiona.

*

Okružni komitet je intenzivno radio i na stvaranju prvih narodnooslobodilačkih odbora u glamočkim, kupreškim i livanjskim selima, i time ostvarivao jedan od najvažnijih zadataka

Okružne partijske konferencije. Drugovi iz odreda su bili zaduženi za pojedina područja i sela. Tako su, na primjer, Niko Kutleša i Vinko Konta bili određeni da u nekim glamočkim selima organizuju izborne konferencije. Vojin Zirojević, Mustafa Latifić, Luka Džalto i Strahinja Pažin — obilazili su kupreška sela. Već u decembru 1941. godine u Docu, Dragniću, Gornjem i Donjem Malovanu izabrani su narodnooslobodilački odbori. Sa najvećom ozbiljnošću nastojali smo da u narodnooslobodilačke odbore budu izabrani najugledniji i najpošteniji građani.

Dvadeset šestog decembra osnovana je prva omladinska organizacija u Gornjem Malovanu, kojom su vrlo uspješno rukovodili Lazo Zjajić, Savo Mašić i Anđelko Zjajić. Iz izvještaja, koji smo dobili iz Livna, saznali smo da su uz pomoć članova Okružnog i Mjesnog komiteta izabrani ilegalni narodnooslobodilački odbori u Zabrišću, Guberu, Dobrom i Vidošima, kao i to da su odbornici položili zakletvu.

Važan je bio i sastanak sa grupom drugova iz Kupresa, održan tih decembarskih dana u Gornjem Malovanu, u kući Nikole Poljičaka. Iz odreda su prisustvovali Vojin Zirojević, Mustafa Latifić i Luka Džalto, a iz Kupresa Karlo Erceg, Branko Barišić, i još neki. Na sastanku su razmotrene mogućnosti izlaska pojedinih drugova u odred i prikupljanja materijala za našu jedinicu. Neposredno iza toga Kuprešani su nam počeli slati odjeću, so, šibice i drugi materijal, a u Kupresu i okolnim selima počele su se čitati radio-vijesti i drugi propagandni materijal, štampani u našem odredu. Od tada je odred imao redovne veze sa članovima Partije, kandidatima i velikim brojem naših simpatizera iz kupreškog kraja.

Livanjska partijska organizacija uspjela je još u predratnim godinama da u napredni omladinski pokret okupi veliki broj mladih ljudi iz Livna. To najbolje potvrđuje činjenica da je u livanjskoj skojevskoj organizaciji u drugoj polovini 1941. godine bilo 26 članova.

Teško je naći riječi kojima bi se mogle izraziti srčanost i nepokolebljiva vjera u pobjedu kod tih mladića i djevojaka, koji su, kada im je Partija dala zadatak, odvažno uzeli oružje i borili se. Oni su za sobom poveli stotine mladih ljudi iz Livna, dokazujući time da je Partija imala snažnog utjecaja u narodu, a posebno u redovima omladine. Kasnije događaji su to nedvosmisleno potvrdili.

Luka DŽALTO
Vinko KONTA

ALEKSANDAR URDAREVSKI STANKO[1]

Rodio se 20. januara 1920. godine u selu Čučer, u Skopskoj crnoj gori. Gimnaziju je počeo u Skoplju, a završio je u Surdulici. Posle je učio srednju poljoprivrednu školu u Bukovu, pa se upisao na Agronomski fakultet u Beogradu. U SKOJ je primljen 1938. godine. Učestvovao je u štrajku učenika škole u Bukovu i kao vrlo aktivan i odan primljen je u Partiju.

Preko leta se uvek vraćao u Čučer i Skoplje. Tu je upoznao drugove komuniste Cvetana Dimova i druge. Rat ga je zatekao kao političkog zatvorenika. Iz zatvora beži posle bombardovanja Beograda i polazi za Skoplje. Putem ga zarobljavaju Nemci i šalju u logor u Kraljevu. I odatle beži, i početkom maja dolazi u svoje selo.

Povezao se sa Mesnom partijskom organizacijom u Skoplju i odmah došao u sukob sa politikom Šarla koji se nije pridržavao odluke CK o dizanju ustanka.

Neko mu je rekao:

— Ne treba da se skuplja oružje.

— Treba — kazao je Urdarevski — i počeo da organizuje seljake u Skopskoj crnoj gori.

Išao je od sela do sela. U Gluvo, Gornjanje, Banjane, Pobožje, Brodec, Kučevište i opet se vraćao u Čučer. I kada su se krajem avgusta pojavili prvi diverzanti, skopljanci, Skopska crna gora ih je prihvatila. Kasnije u njoj je našao pogodan teren i Prvi skopski odred. Zahvaljujući upornom radu Aleksandra Urdarevskog, oktobra 1941. godine, u Čučeru je formiran prvi narodnooslobodilački odbor u Skopskoj crnoj gori.

Kad je formiran Skopski partizanski odred, Urdarevski mu se odmah priključio. I tu u odredu, on još mora da se bori protiv

---

[1] Prema pričanju preživelih drugova iz Skopskog i Makedonsko-kosovskog partizanskog odreda i drugova iz sela Čučer.

oportunizma što ga je Šarlo ostavio za sobom. Neko je predložio da se napadne policijska stanica u selu Brazdi. Predlog je bio prihvaćen, ali tada se neko setio da se mora prvo pitati organizacija u Skoplju. Urdarevski je bio protiv toga:

— Nas su poslali da se borimo — rekao je on — i ne možemo za svaku sitnicu da tražimo dozvolu iz Skoplja.

Većina u odredu je bila uz njega, no u Štabu je bilo ljudi još pod uticajem Šarla, mada je on tada već bio otišao u Bugarsku. I tako policijska stanica nije napadnuta.

U to vreme bugarska okupaciona vlast poslala je Urdarevskom poziv za vojsku, a nešto zatim raspisala je ucenu od 100 000 leva za njega. Ali Urdarevski nije morao da strahuje za svoju glavu, njegovi suseljani i seljaci iz Skopske crne gore znali su da ga čuvaju.

Kad je Prvi skopski odred rasformiran, Urdarevski ostaje na terenu. Sa Danom Krapčevim, januara 1942, se prebacuje na Kosmet, povezuje se sa drugovima i pripremaju za borbu seljake u Starom Selu, Binaću, Vrbovcu, Grnčarima, Podgorju, Vitini, itd. U nekim od tih sela organizovali su i skojevsku organizaciju, a u Binaću i Vrbovcu i narodnooslobodilački odbor. U proleće 1942. vraćaju se u Skopsku crnu goru.

Seljaci su cenili Urdarevskog i zbog njegove hrabrosti, pa se i sada, pored mnogih anegdota o njemu, priča i ovo:

... Negde sredinom 1942. gòdine, Urdarevski je u ataru sela Pobožje čekao neke drugove iz toga sela. Popeo se na trešnju da bi imao bolji vidik. U međuvremenu je naišla grupa bugarskih policajaca. Zaustavili su se ispod trešnje?

— Je li ti — rekli su mu — šta radiš ovde?

— Jedem trešnje, ako hoćete popnite se i vi.

— A, ne možemo — kazali su policajci. — Imamo posla. Tražimo jednog razbojnika — Aleksandra Urdarevskog. Poznaješ li ga?

— Ne poznajem — odgovorio je Urdarevski i policajci su produžili.

Međutim, Urdarevski, kome je partizansko ime bilo Stanko, prestigao ih je ispred samog sela i dočekao sa bombom u ruci.

— Ja sam Aleksandar Urdarevski, ako hoćete da znate — rekao je Stanko — i bacio bombu među zbunjene policajce.

Bane Kovač, njegov drug priča da se skoro onesvestio kad je primetio Urdarevskog u publici na majskom procesu. To je bio jedan od najvećih skopskih procesa na kome je suđeno i drugovima koje bugarska policija nije uspela da uhapsi. Među njima je bio i Aleksandar Urdarevski koji je tom prilikom osu-

đen na smrt. Dok ga je cela bugarska policija tražila, Stanko je najspokojnije iz publike pratio tok suđenja.

Kada je u proleće 1942. godine formiran Drugi skopski partizanski odred, Stanko je postao njegov komandant. Borci su ga veoma poštovali, ne samo kao sposobnog komandanta, već i kao vrlo hrabrog borca. U svim akcijama odreda, on je bio prvi i tamo gde je bilo najopasnije. Posle borbe kod manastira Balgoveštenije (Skopska crna gora), 12. decembra 1942. godine, Skopski odred se povukao na Kosmet i tamo je na Binaču formiran Makedonsko-kosovski odred, koji decembra 1942. i januara 1943. godine vodi neprekidne borbe s balistima i Talijanima.

Rukovodstvo odreda rešava da se odred podeli u dve grupe i da se svaka grupa posebno probije do mesta Vrelo, na Šari. Jednu grupu je vodio Stanko.

Drugog februara 1943. godine, Stankovu grupu je u pokretu, desno od puta Štimlje — Lipjan, zatekao dan i on je rešio da se sklone u jednu napuštenu kuću. Neko ih je primetio i prijavio. Kontračetnici i talijanski karabinijeri su blokirali kuću u kojoj su bili partizani i otvorili vatru. Partizani su odgovorili vatrom. Ali kada su uvideli da će živi izgoreti od bacača plamena, koje su u međuvremenu dovukli Talijani, partizani su rešili da napuste kuću i da se probiju. U herojskoj borbi ginu svi, osim Stanka, koji pod borbom pokušava da se prebaci preko reke Pron. Ranjen u ruku i nogu, on poslednjim naporom uništava dokumente, koji su se nalazili kod njega. Jedan balista je pokušao da ga ubije s leđa, no i Stanko je pucao u njega. To je bio njegov poslednji hitac. Ostali balisti su se bacili na njega i ubili ga.

Dugo u noć trajala je svetkovina balista i Talijana koji su se radovali što su se oslobodili komandanta Stanka i njegovih partizana.

A po selima Kosmeta i Skopske crne gore i danas se priča o hrabrom komandantu Aleksandru Urdarevskom Stanku.

Preživeli borci Skopskog odreda i danas su mu zahvalni ne samo zbog njegove odlučnosti i istrajnosti u borbi protiv neprijatelja, već i zbog njegove odlučnosti i istrajnosti u borbi protiv oportunizma koji je Šarlo pokušao da nametne organizaciji u Makedoniji.

Ruža BAK

NERODIMSKI SREZ 1941. GODINE

Nerodimski srez je dočekao 1941. godinu jako zaostao, kao uostalom i ceo Kosmet, kako u ekonomskom tako i kulturnom i svakom drugom pogledu. Procenat nepismenih je prelazio i preko 70%. Taj srez leži delimično na obroncima Šar-planine, a delimično na Kosovu polju. Godine 1941. brojao je blizu 60 000 stanovnika, a sresko mesto Uroševac je brojalo nešto preko 5000 stanovnika. Nacionalni sastav stanovništva je bio približno ovaj: Šiptara oko 70%, ostalo — Srbi i manji broj Crnogoraca i Hrvata.

Ni varošica Uroševac pa ni ceo srez nisu do 1941. godine imali nikakve industrije, već je to bio čisto poljoprivredno-stočarski kraj, sa vrlo primitivnom poljoprivredom i sa nešto trgovine i zanatstva, što je bilo koncentrisano u Uroševcu. Odmah posle prvog svetskog rata tadašnja vlast je počela da naseljava u sela oko Uroševca doseljenike iz pasivnih krajeva zemlje, većinom iz Crne Gore i Hercegovine. Ti ljudi su dobijali zemlju i njih su tadašnji režimi favorizovali. Većina su bili siromašni seljaci i u početku su dobijali utrine koje su sami obrađivali i na njima se nastanjivali. A kasnije, kada su utrine podeljene, često je tadašnja vlast oduzimala zemlju od Šiptara — zemljoradnika i dodeljivala je naseljenicima. Manji deo naseljenika bili su nezemljoradnici, a zemlju su dobili kao povlašćena lica. Neki od tih ljudi su kupovali zemlju od Šiptara koji su se selili u Tursku. S obzirom da je dobijala izvesnu pomoć i bila povlašćena, većina naseljenika je bila pod političkim uticajem tadašnjih građanskih političkih partija. Oduzimanje zemlje od Šiptara — zemljoradnika dovodilo je ove ljude koji su ionako bili pod stalnom torturom režima u još veće siromaštvo. Svi ovi kao i drugi momenti ne samo što su onemogućavali začetak i razvoj radničkog pokreta u ovom srezu, nego su stvorili antagonističke odnose između Šiptara s jedne, i Srba i Crnogoraca naročito naseljenika, s druge strane.

Pa i pored ovako teških uslova, u Uroševcu je, kao i u okolnim selima sreza nerodimskog bio, neposredno pred drugi svetski rat, prilično razvijen politički život. Klice radničkog pokreta počele su tada izbijati i u Uroševcu. One su se, u stvari, pojavile još 1936. godine, kada su Veljko Vučević i Velja Parlić počeli da deluju politički u masama i da okupljaju napredniju omladinu u kružoke i političke odbore. Naravno, počelo se javno s agitacijom za Udruženu opoziciju, a ilegalno na širenju marksističkih ideja. Tako je u Uroševcu 1936. godine organizovan jedan kružok od radničke i srednjoškolske omladine s kojim je radio Velja Parlić, povezujući omladince idejno sa Komunističkom partijom.

U nekim selima oko Uroševca, u to vreme su na službi u osnovnim školama bili pojedini učitelji naklonjeni komunistima: u Babuši učitelj Šaranović, u Štimlju i Strpcu Žika Milojković i Milan Redžić koji su bili povezani sa Veljkom Vučevićem. Usled ondašnjih prilika morali su da deluju vrlo obazrivo. U selo Softoviće doselio se 1936. godine kod svog brata Jovan Vučinić, građevinski radnik, koji je odranije bio funkcioner URSS-a, a po ubeđenju komunista. On je vrlo agilno radio politički u talinovačkoj opštini, a bio je povezan i sa Vučevićem. U sjeriničkoj župi, sadašnja opština Štrpce, postojao je aktiv komunistički nastrojenih ljudi koji su politički delovali na tom terenu. I oni su bili povezani sa Vučevićem.

U Uroševcu je bio vrlo aktivan Velja Parlić koji je još 1936. godine formirao marksistički kružok od mlađih zanatlijskih radnika i srednjoškolske omladine. S njima je intenzivno radio sve do svoje smrti (krajem 1937. godine) na proučavanju marksističke literature. Većina omladinaca iz ovog kružoka stupila je u NOP 1941. godine.

Sve ove grupe bile su vezane za Vučevića koji je u to vreme u očima svih naprednijih ljudi sreza nerodimskog uživao vrlo veliki autoritet. Delovanje ovih grupa, iako brojno malih i nedovoljno organizovanih, imalo je dosta veliki uticaj na znatan broj ljudi i razvilo kod njih simpatije za KPJ.

Prvi veći uticaj KPJ na mase u ovom srezu osetio se 1938. godine za vreme parlamentarnih izbora za Narodnu skupštinu, kada su bile angažovane sve snage i formirano rukovodstvo za vođenje predizborne agitacije u korist Udružene opozicije. Njima je rukovodio Veljko Vučević. Na tim izborima, koji su održani decembra 1938. godine, zahvaljujući aktivnosti i zalaganju komunista i njihovih simpatizera u nerodimskom srezu, i pored proganjanja i torture, glasalo je za Udruženu opoziciju preko 1200 birača. Prilikom agitacije za te izbore pojedini drugovi su morali da pređu u ilegalstvo jer bi inače bili uhapšeni, a među

njima je bio i Vučević. Srez nerodimski je na tim izborima dao najveći broj glasova za Udruženu opoziciju u Kosovsko-Metohijskoj oblasti.

Politički rad komunista u to vreme bio je otežan i činjenicom da u nerodimskom srezu, kao ni u Uroševcu, nije bilo nikakvih uslova za sindikalni pokret, niti je u predratnom periodu uopšte postojala organizacija URSS-ovih sindikata. Štaviše, 1939. godine JRZ je uz pomoć vlasti pokušala da organizuje Jugorasov sindikat, ali u tome nije uspela. Uzrok nepostojanja sindikata proizilazi iz činjenice da u srezu nije bilo ni profesionalnih radnika osim nešto zanatlija. Na pojedinim javnim radovima većinom su radili siromašni seljaci. Ni u Uroševcu, kao kulturnom centru sreza, nije bilo značajnijih kulturnih i društvenih organizacija u koje bi se mogli učlaniti i komunisti. Jedini izuzetak bilo je kulturno-umetničko društvo »Šar« kojim su rukovodili prosvetni radnici iz varošice i osnovnih škola iz sreza. Ovo društvo je korišćeno u nekoliko slučajeva za prikazivanje naprednijih pozorišnih komada i skečeva. Tako je 1939. godine Ljubo Kostić napisao skeč »Šala na pazaru«, koji je izveden pod okriljem ovog društva. U njemu je ismejavana tadašnja vlast, od predsednika opštine do predsednika vlade. Predstava je, međutim, prekinuta i policija je pohapsila izvođače: Ljubu Kostića, Peru Markovića, i druge.

Na izborima 1938. godine većinu glasova u srezu dobila je JRZ, ali je ona na svojoj listi imala dva kandidata od kojih je jedan bio Srbin, Stevče Despotović, a drugi Šiptar, Ilijas Aguši. Bio je, naravno, stavljen u pokret ceo policijski aparat da bi na izborima dobio kandidat Srbin. Ali s obzirom da je i Aguši bio vezan za listu Stojadinovića, upravni aparat nije mogao da ide do kraja i da ga onemogući, pa je pobedio Ilijas Aguši i postao poslanik sreza. Na tim izborima bila je jako zaoštrena situacija na nacionalnoj osnovi, što je dovelo do još većeg antagonizma između šiptarskih i srpskih masa, a to je, razume se, vlastodršcima pogodovalo. Ilijas Aguši je šurovao sa JRZ, a bio je najeminentniji predstavnik begovske struje koja je u to vreme u šiptarskim masama imala najveći uticaj. On se povezao sa Stojadinovićem jer je shvatao da ovaj održava prisne veze sa Trećim Rajhom, dok je sam Aguši imao veze s vladom u Tirani. Pošto je izabran za poslanika, vrlo lako je, preko svojih starih ilegalnih veza, popularisao među šiptarskim masama ideju stvaranja velike Albanije uz pomoć nemačko-italijanskog fašizma, naravno sa parolom da se jedino tako može skinuti jaram velikosrpskog ugnjetavanja. Uoči rata u srezu se mogla naći mapa »Velike Albanije«, dok su se agitacija i propaganda begovske klike temeljile na šovinističkim i revanšističkim osnovama.

Sa izuzetkom manjeg dela srpskih masa koje su stajale pod političkim uticajem KPJ, gro Srba je bio nacionalistički nastrojen i pod uticajem srpske buržoazije.

Krajem 1938. godine, posle puštanja iz zatvora, došao je u Uroševac Petko Miletić.[1] On je nastojao da Vučevića pridobije za sebe. U prvi mah Vučević nije hteo ni da ga primi u kuću već ga je isterao, ali pošto je bio dobar drug sa Božom, Petkovim bratom, nije odoleo njegovoj upornosti. I tako je Petko uspeo da kod Vučevića pokoleba poverenje u CK KPJ i da ovaj postane njegov pristalica. Međutim, Vučević se još tada razboleo od raka, od čega je podlegao u proleće 1939. godine. S obzirom na popularnost koju je uživao kod prilično velikog broja građana, njegova sahrana je bila veličanstvena. S njim su se oprostili — Ljubo Kostić u ime radnika Uroševca i Meto Barjaktari u ime Šiptara. U svojim govorima isticali su ga kao uzornog čoveka i dobrog komunistu, pa je ispalo da je sahrana Vučevića bila neka vrsta afirmacije KPJ, jer je posle sahrane i policija stupila u dejstvo i uhapsila neke drugove. Pred smrt Vučević je napisao oproštajno pismo u kome se oprostio s Partijom i drugovima, ali je jasno preporučio komunistima u srezu nerodimskom da se povežu sa Božom Miletićem, dok je Milana Radžića preporučio za budućeg rukovodioca, što je praktično značilo da je ostao na pozicijama Petka Miletića. Njegovo pismo dovelo je, međutim, do toga da je tadašnja partijska organizacija u Uroševcu izgubila svaku vezu sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosmet. U stvari, Oblasni komitet je morao da prekine sve veze, jer je smatrao da su sve organizacije na Kosovu, izuzev u Kosovskoj Mitrovici, pod uticajem Petka Miletića pa su i raspuštene.

Grupe komunista u nerodimskom srezu koje su postojale u Uroševcu, Štrpcu i Stimlju i pojedinci u nekim drugim selima lišeni su usled takve situacije pomoći Partije, kako u političkom radu tako i u organizacionom pogledu.

Istina, te grupe su održavale sastanke, dobijale partijski materijal iz Beograda i Prizrena (čime je bila kamuflirana frakcija sve do pred kraj 1940. godine) i politički neorganizovano radile na popularizaciji Sovjetskog Saveza, KPJ i slično, a sve na liniji borbe protiv CK KPJ. Naravno, takvim radom one nisu bile dorasle da utiču na politička zbivanja u srezu, niti da osvoje teren i stave se na čelo masa. To utoliko više što je političko stanje u srezu bilo vrlo komplikovano, u prvom redu zbog šovi-

[1] Frakcionaš i provokator koji je uspeo, svojim pričama o herojskom držanju pred policijom, da pridobije poverenje jednog dela mladih borbenih komunista. Krajem 1939. godine je raskrinkan kao izdajnik i isključen iz KPJ.

ničke razjedinjenosti masa, i s obzirom da se gro masa nalazio pod uticajem najreakcionarnijih političara koji su nastojali da što više prodube nacionalnu podvojenost. Doduše, agitovalo se protiv nastupajućeg fašizma, raskrinkavani su političari građanskih partija, ali politički rad i borba nisu imali organizovan karakter. Uoči rata postojali su uslovi za formiranje partijske organizacije kako u Uroševcu, tako i u pojedinim selima (u Štrpcu i Štimlju), kao i u talinovačkoj opštini, a možda i komiteta, jer je na terenu bio već izgrađen kadar. A što se to nije uradilo, razlog leži pre svega u odsustvu veza s Oblasnim komitetom KPJ za Kosmet koje je onemogućila frakcija Petka Miletića. Kada je reč o političkom stanju uoči rata u nerodimskom srezu, bilo bi nepravedno ako bi se izostavio 27. mart 1941. godine, kada je svrgnuta vlada Cvetković — Maček. Toga dana stanovništvo Uroševca je ispoljilo punu patriotsku svest i mržnju prema fašizaciji zemlje. U manifestacijama koje su bile masovne i trajale ceo dan, prvi su komunisti javno i otvoreno objašnjavali masi svetsku političku situaciju, ukazivali na opasnost od fašizma i raskrinkavali reakcionarne partije i političare u zemlji. U manifestacijama su učestvovale većinom srpske mase.

U martovskim događajima većina šiptarskih masa nalazila se po strani i ćutke je prelazila preko zbivanja koja su se odigrala 27. marta, što je bio znak da su zavedene.

1941. GODINA

Treći dan po napadu fašista na Jugoslaviju u Uroševac su stigle nemačke motorizovane kolone. Jedinice bivše jugoslovenske vojske povukle su se u obližnje šume, a neke su se i predale Nemcima. Prvo je nastala panika, a posle i pljačka oružja i municije koje su ostavile jugoslovenske trupe. Situacija je postala u tolikoj meri teška da se moglo samo uz veliki rizik kretati, jer su plutoni treštali sa svih strana. Ovo je navelo nemačku komandu da isturi patrole po okolnim selima radi obezbeđenja, jer je verovala da to pucaju ostaci vojske.

Nemačka komanda je pozvala bivši upravni aparat da se vrati na posao, što su neki i učinili. Ali posle intervencije velikoalbanske struje, odranije povezane s fašistima, vlast u srezu je uzela mlada profašistička struja na čijem je čelu stajao Adem Glavica, student agronomije na Zagrebačkom sveučilištu, inače rođen u okolini Uroševca (on je već ranije bio za to pripremljen, pošto se u Zagrebu još pre rata povezao s pavelićevcima).

Prvih desetak dana u srezu je vladala konfuzija zbog nemačkih proglasa da se na posao vrati stari upravni aparat. U

tom kratkom vremenu, već je po sugestiji Iljasa Aguša, Smajila Gorana i njihovih doglavnika, počelo ubijanje pojedinih Srba koji su se zamerili Šiptarima. Tu je interesantno pomenuti da od službenika bivšeg državnog aparata koji su se vratili na stara mesta niko nije napadnut, ubijen ili opljačkan, već im je dozvoljeno da se evakuišu s porodicama u Srbiju.

Staroj begovskoj struji sa Smajilom Goranom na čelu nije išlo u račun da vlast drži mlađa struja koju je već Adem Glavica uzeo u svoje ruke, pa su ubrzo svi studenti Šiptari iz sreza upućeni na studije u Italiju, a neki u Zagreb. Tako je na čelu vlasti u srezu ostao Smajil Goran, izraziti pristalica Ilijasa Aguša i predstavnik stare begovske struje, dok su opštinu u Uroševcu uspeli da zadrže takozvani katolici koji su sebe smatrali Hrvatima, a još od pre rata su imali ilegalne veze sa obaveštajnom službom fašističke Italije preko katoličkog klera. Oni su živeli mahom u Uroševcu, a opštinu su uspeli da dobiju posle dolaska italijanskih okupacionih trupa u Uroševac.

Nemci su, naime, ustupili Italijanima veći deo Kosova i celu Metohiju, što je priključeno Albaniji, dok su kačanički srez, polovinu gnjilanskog i deo nerodimskog ustupili Bugarima. Tako je preko nerodimskog sreza išla granična linija između italijanskih i bugarskih okupatora. Prilikom kapitulacije bivše Jugoslavije, kao što sam rekao, ostala je u Uroševcu i okolini velika količina oružja i municije. Veće količine tog oružja, naročito pušaka, revolvera i municije razgrabio je narod, dok su vojnici koji su dolazili kući iz razbijene vojske donosili oružje. Međutim, formiranjem prve garniture vlasti sa Ademom Glavicom na čelu organizovane su i žandarmerijske stanice u kojima je okupljen najzagriženiji, šovinistički zadojen, elemenat iz redova Šiptara, pa su ti žandarmi dobili nalog da pokupe oružje. Nemci su naredili da se oružje pokupi od svih civila, a žandarmi su ga oduzimali samo od Srba, kojom prilikom su zlostavljali, privodili u stanice i prebijali mnoge ljude. Za taj posao su imali dovoljno iskustva, jer su s njima na isti način postupali žandarmi bivše Jugoslavije.

Ovo je stvorilo još veći jaz između Šiptara i Srba, a ove druge je lišilo odbrane, jer su napadani i pljačkani samo noću.

I naseljenike u nerodimskom srezu zahvatila je panika te su još u maju bežali u Srbiju.

Na terenu se nalazilo u to vreme nekoliko komunista i oni su na jednom sastanku u kući Ljube Kostića, maja meseca, doneli odluku da se po svaku cenu razbije panika, spreči bežanje u Srbiju i nabavlja oružje i municija; zatim da se organizuje samoodbrana i da se pojedini Šiptari ubede da to što rade nije dobro — kako bi se sprečila ubijanja, paljevine i pljačke. Tre-

balo je uticati na naseljenike iz usamljenih zaselaka i onih sela koja su bila na ziratnom zemljištu oduzetom od Šiptara da se presele u veća sela i tako pojačaju odbranu tih sela.

Za taj posao angažovani su najugledniji naseljenici koji su već bili pod uticajem radničkog pokreta. Na taj način je do polovine juna uspešno organizovana samoodbrana u nekoliko većih sela kao što su: Grbole, Sotovići, Pojatište, Retkocer, Staro Selo, Prelaz, Talinovac i dr. Samoodbrana je organizovana na vojnički način — u određenu prostoriju u selu smeštene su grupe koje su imale razvodnika straže i stražarska mesta.

Gotovo svake noći napadano je po neko selo, palile se kamare slame, puške su praštale s jedne i druge strane kao na frontu, a ponegde bi zaštektali i mitraljezi. Bila je to neobična slika: Šiptari i Srbi vode međusobno bitku po selima, a okupator mirno sluša muziku, pije i veseli se, posle čega mirno ide na spavanje.

Eto, takva je bila situacija 22. juna 1941. godine, kada je Hitler napao SSSR. I pre ovog datuma bilo je priređeno nekoliko manifestacija u samom Uroševcu, čas velikoj Albaniji, čas Hitleru, čas Musoliniju, ali su posle napada na Sovjetski Savez takve manifestacije bile vrlo česte. Čudna je bila situacija u nerodimskom srezu prilikom napada Nemačke na SSSR. Ljudi dva potpuno suprotna politička gledanja na ishod rata Nemačka — SSSR kipte od veselja, jer i jedni i drugi veruju da će brzo kraj i da će njihova strana pobediti. Među njima se mala grupa komunista, međusobno povezana ali bez pomoći ma od kuda, trudila da nađe izlaz iz takve situacije, da izvuče pouku za rad, da se stavi na čelo masa.

Mi smo u prvo vreme verovali da će Crvena armija brzo rešiti rat u svoju korist, te je potrebno biti spreman da se uzme vlast. Jedina veza preko koje smo dobijali partijski materijal bio je Pera Marković, agronom, koji je otišao za Beograd početkom juna i više se nije vraćao na teren sreza, ali smo preko njega dobijali povremeno materijal dok se moglo odlaziti za Beograd, pa smo tako dobili u julu i proglas CK KPJ o oružanom ustanku. Kako je proglas pozivao sve komuniste da odmah otpočnu oružane akcije i pripreme se za oružani ustanak, oni su bili u dilemi šta da rade, jer veze sa Oblasnim komitetom još nije bilo, a oni sami nisu bili u stanju da donesu određene odluke.

Prilikom prorade proglasa CK mi smo zahtevali od Ljube Kostića da odmah uspostavi vezu s Oblasnim komitetom, jer je tvrdio ranije da je ima. Obećao je da će za najkraće vreme to učiniti preko Prištine ili Kosovske Mitrovice. Međutim, ne čekajući uspostavljanje veze, pravnik Vuković je otišao na Kopao-

nik, a ja u Leskovac, da tamo uspostavimo vezu i omogućimo ostalim drugovima da se prebace u Jablanicu, ukoliko Kostić ne bi dobio vezu sa OK. Ja sam se zadržao u Leskovcu i jablaničkom srezu do kraja avgusta, kada sam preko veze dobio pismo od Kostića da se vratim u Uroševac, što sam i učinio.

U to vreme Nemci su brzo napredovali kroz Ukrajinu i Belorusiju, a u našoj zemlji plamsale su borbe na sve strane. Zato je okupatoru bilo stalo da se na Kosovu stanje smiri, pa su Italijani, preko svojih slugu, onemogućili za izvesno vreme dalje napade na srpska sela. Uspostavljena je neka vrsta primirja.

Početkom septembra održan je sastanak kod Ljube Kostića, na kome je ovaj referisao da je uspostavio vezu s Oblasnim komitetom preko Prištine i da se u Kosovskoj Mitrovici sreo sa drugom Topom (Miladinom Popovićem) koji mu je stavio u zadatak da formira partijski aktiv od šest članova i da on to čini na ovom sastanku. Kostić je izložio šta sve treba raditi na organizacionim i političkim zadacima. U Srbiju ne treba ići, rekao je, nego tu na terenu vršiti pripreme za borbu. Ovaj aktiv imao je funkciju mesnog komiteta, iako nisu postojale partijske ćelije. Tom prilikom određeni su i sektori delatnosti: politički, organizacijski, tehnički, vojni i omladinski. Svaki član ovog aktiva dobio je i svoj teren. Kostić je bio politički sekretar aktiva, pa je zahtevao da mu se odredi teren sela Štrpca i Šarplanine koji je bio pod Bugarima. Kostić je rekao da ima partijsku vezu u Prištini i da će ta veza biti redovna, da će se dobijati partijski materijal, direktive za rad i druga pomoć i da je kanal već uspostavljen. Na ovom sastanku je rečeno da se radi na pridobijanju ljudi za pokret i na okupljanju omladine, da se pristupi organizovanju desetina gde se za to ima uslova, kao i da se pripremi tehnika za štampanje letaka i umnožavanje partijskih materijala. Ubrzo posle ovog sastanka, negde u septembru, došao je iz prizrenske organizacije kod Jovana Vučinića u selo Sovtoviće Mile Ristić zvani Čuska i poručio Kostiću da dođe kod njega u selo. Kostić je, ne obaveštavajući nikog, pošao sa Čuskom u Štrpce, ali su na granici između Italijana i Bugara uhvaćeni i sprovedeni u Uroševac u zatvor.

Oni su uspeli da nas obaveste o vezi u Prištini, kuda je otišao jedan drug i povezao se sa Apčetom Pršendićem. Dobio je zadatak, pored ostalog, da reorganizuje partijski aktiv. Posle reorganizacije primljena su dva nova druga za članove aktiva. Pristupilo se organizovanom radu na stvaranju kandidatskih grupa, na organizovanju omladine, na formiranju vojnih desetina, a i na nabavci materijala za partijsku tehniku. Mimo rada ovog aktiva radila je jedna grupa omladinaca samoinicijativno u samoj varoši. Ta grupa je slušala vesti, prenosila ih drugima

i okupila oko sebe nešto omladinaca. Njoj su pripadali: Trajko Grković, Boško Čakić, Boško Despotović, Sinadinović, Živko Kutočević i drugi. Početkom oktobra se sa ovom grupom u ime partijskog aktiva povezao Rade Ristić. Otada je ona radila organizovanije i bila aktivnija. Odmah je od njih formirana kandidatska grupa za prijem u Partiju. Na terenu Uroševca i okolnih sela došlo je iz Srbije svojim kućama ili kod rođaka nekoliko skojevaca i jedan kandidat Partije, pa su i oni uključeni u rad. Tako je u oktobru 1941. godine u Uroševcu postojala partijska organizacija koja je bila kadra da kod Srba i Crnogoraca u nerodimskom srezu vrši uticaj i pristupi organizovanju manjih vojnih jedinica koje su, istina, bile ranije formirane, ali tek sada su stavljene pod uticaj Partije.

Partijski aktiv nije ni u jednom trenutku izgubio iz vida zadatak da u šiptarskom delu naroda u srezu pronađe najnaprednije i najpoštenije ljudi koje bi bilo moguće uključiti u pokret. Na tom zadatku je postignut samo delimičan uspeh. Još u junu 1941. godine pošao sam sa Jovanom Vučinićem u Nenprefekturu (načelstvo) kod Alita Ibišija, za koga smo znali da je napredan student. S njim smo razgovarali otvoreno, ukazujući mu kakve je opasnosti doneo fašizam. On se složio s našim izlaganjem, ali je na kraju podvukao da mu je zasad nemoguće da se s nama sastaje i sarađuje jer je pod neprekidnom kontrolom Adema Glavice. Kasnije je aktivno pristupio pokretu i postao član KPJ i Mesnog komiteta. Međutim, u celini, specijalno 1941. godine, bilo je za komuniste vrlo teško da prodru u šiptarske mase. Nešto kasnije, u septembru, drugovi iz partijskog aktiva povezali su se sa Spahijom Nijazi koji je tada bio ekonom u rasadniku u Uroševcu, a zatim i sa Abdulom Muslijom, srednjoškolcem, rodom iz Talinovca. Njih dvojica su pri kraju 1941. godine postali kandidati, a početkom 1942. godine primljeni su u Partiju.

Krajem 1941. godine Jovo Vučinić, Milan Zečar i Novak Kovačević uspostavili su veze sa nekim Šiptarima omladincima iz sela Sojeva i Sazlije.

Posmatrajući danas događaje na tom terenu, moglo bi se možda u pogledu razvoja KPJ i NOP doći do zaključka da su komunisti u Uroševcu 1941. godine, budući da su većinom bili Srbi, imali sektaški stav prema šiptarskim masama i da nisu bili sasvim dorasli zadacima koje je pred njih postavila revolucija. Međutim, takav zaključak bi bio pogrešan prosto stoga što su objektivni uslovi u mnogo čemu bili jači od subjektivnih snaga. Treba imati u vidu da su stari režimi, svojom politikom u tom kraju prema šiptarskim masama — oduzimanjem zemlje, terorom žandarma i drugim oblicima ugnjetavanja, stvorili za Šip-

tare nepodnošljive uslove života. U tim uslovima su razne profašističke i reakcionarne grupe mogle da ostvare znatan uticaj među njima. Tako ni okupatorima nije bilo teško da zavedu, preko svojih agentura, veći deo šiptarskih masa. Sve je to otežavalo rad komunista među njima, pogotovo što su ovi većinom bili Srbi, pa se to nepoverenje protezalo i na njih.

Ali ni objektivni uslovi za pokretanje srpskog i crnogorskog dela naroda u borbu nisu bili najpovoljniji. Istina, ovaj deo stanovništva sreza bio je antifašistički nastrojen, jer je osetio svu težinu fašističke okupacije. Ali da je rukovodstvo pokreta bilo sklono propagiranju klasne borbe i kod ovog dela stanovništva, naišlo bi na otpor. Propaganda koju je vodilo rukovodstvo bila je bazirana na paroli borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, a za nacionalno oslobođenje pod rukovodstvom KPJ. Baza za ovakav rad uzeta je iz proglasa CK KPJ od jula 1941. godine.

Baš zahvaljujući ovoj paroli u Uroševcu su, još 1941. godine, pristupili pokretu ne samo zanatlije i drugi građani, već i pojedini trgovci. No bilo bi pogrešno shvatiti da su svi Srbi i Crnogorci u srezu bili za NOP. Bilo je i okorelih četnika koji su u ranu jesen 1941. godine stupili u vezu sa Nedićem i od njega dobijali pomoć, a preko te veze su bili u kontaktu i sa Gestapoom. Neki od njih su imali veze i sa ravnogorskim četničkim štabom Draže Mihailovića. Još u jesen 1941. godine grupisali su se pop Miloš Vujošević, Stojan Parlić, Petar Trklja, bivši oficir, Aćim Blagojević i još neki drugi koji su bili veliki protivnici radničkog pokreta. Ali, pošto su bili vrlo samouvereni, potcenili su njegovu snagu, a to su kasno shvatili. Krajem 1941. godine bili su usamljena grupica. Za sobom su imali samo vrlo mali broj starijih ljudi. Nešto kasnije su pokušali da izdaju neki bilten koji su prozvali »Vidovdan«. No, narodnooslobodilački pokret je bio u stanju da na vreme parališe sve njihove akcije.

U periodu od septembra do kraja 1941. godine snage NOP-a su znatno narasle: do kraja 1941. godine na terenu je organizovano 7 kandidatskih grupa sa oko 30 članova koji su početkom januara 1942. godine primljeni u Partiju. Osim njih (sve do direktnog povezivanja sa OK KPJ za Kosmet nismo organizovali partijske ćelije niti smo koga primili u Partiju), organizovano je više omladinskih grupa u kojima je obuhvaćeno preko 200 omladinaca i omladinki, a u vojnim jedinicama — desetinama bilo je organizovano oko 300 omladinaca i odraslijih ljudi. Ovde valja napomenuti da od pada Kostića u septembru 1941. godine teren sela Štrpce nije bio povezan sa partijskim aktivom u Uroševcu, već su se drugovi povezali krajem 1941. godine s Mesnim

komitetom KPJ u Prizrenu koji je rukovodio njima sve do proleća 1942. godine.

Radi agitacije i propagande bilo je neophodno da se organizuje tehnika za štampanje vesti i umnožavanje partijskog materijala. U početku smo dobijali te materijale iz Prištine, ali neredovno, pa su se zato morala stvoriti sredstva da se ovaj posao organizuje u samom Uroševcu. Slušana je »Slobodna Jugoslavija«, Moskva i London, pa su vesti, pisane rukom, najpouzdaniji omladinci raznosili po kućama. Pred kraj 1941. godine rukovodstvco je uspelo da nabavi pisaću mašinu i presu.

Rukovodstvo pokreta nerodimskog sreza uspostavilo je prvi put direktnu vezu sa Oblasnim komitetom Partije za Kosovo i Metohiju tek u decembru 1941. godine, kada su dva druga iz Uroševca prisustvovala plenarnom sastanku Sreskog komiteta KPJ za prištinski srez, sa kojim je do tada održavana veza. Ta je veza uspostavljena na taj način što je Oblasni komitet delegirao Pavla Jovićevića za pomoć partijskim organizacijama na Kosovu, pa je on kao delegat OK bio prisutan ovom sastanku.

Ubrzo posle tog sastanka Pavle Jovićević je došao u Uroševac i pristupio organizovanju partijskih ćelija, Sreskog komiteta (tada se zvao MK za Uroševac i okolinu) i Sreskog komiteta SKOJ-a. U Sreski komitet su izabrani: Nikola Vidačić (sekretar), Jovan Vučinić (organizacioni sekretar), Rade Ristić (tehnika), Boško Ćakić (vojni sekretatr) i Rada Klajić (omladina). Pored toga, novoizabranom komitetu dat je zadatak da proširi partijske organizacije i SKOJ i da se od već formiranih vojnih desetina formiraju štabovi četa i bataljona kao baza za oružani ustanak, što je učinjeno ali tek u početku 1942. godine.

Rukovodstvo je još u početnim fazama svoga rada povelo borbu za ostvarenje parola bratstva i jedinstva svih nacionalnih grupa na terenu sreza. U svim postupcima i radu ovo je bila osnovna parola svakog aktiviste na terenu, jer je bila shvaćena onako kako ju je CK još u prvom proglasu postavio. Ovu parolu bilo je vrlo teško popularisati na terenu Uroševca, jer su narodne snage bile jako razjedinjene, ali je ona i pored svih teškoća i prepreka ipak uhvatila koren, postepeno i polako rasla, dok na kraju nije odnela definitivnu pobedu.

Postojeće grupe na terenu, i pored teškoća, gotovo redovno su dobijale osnovne partijske materijale kao, na primjer, proglase i rezolucije CK KPJ, povremeno Bilten Vrhovnog štaba i rezolucije i proglase Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, na osnovu čega su organizovale rad na pridobijanju masa za NOP i njihovu aktivizaciju.

Nikola VIDAČIĆ

SJEĆANJE NA ZETU U 1941. GODINI

Poziv na ustanak protiv okupatora Zeta je dočekala spremna. U njoj je tada bilo 34 člana Partije i preko 100 članova SKOJ-a.

Intenzivnim političkim radom u narodu, u godinama koje su prethodile napadu fašističkih sila na Jugoslaviju, komunisti su već bili ostvarili snažan uticaj na većinu stanovništva. Posebna pažnja bila je posvećena radu sa omladinom. Pored članova SKOJ-a, još preko 100 omladinaca bilo je obuhvaćeno radom vaspitnih grupa koje su ideološki pripremale omladince i, u stvari, bile jedna vrsta pripremnog perioda za prijem u SKOJ. Vaspitne grupe su postojale u Golubovcima, Balabanima, Mojanovićima, Matagužima, Goričanima, Mahali, Bistricama, Bijelom Polju, Lajkovićima, Dajbabama i u gotovo svim ostalim selima Zete. Spremnost da slijedi liniju Partije i da se bori za odbranu zemlje omladina Zete je vidno manifestovala masovnim učešćem u demonstracijama koje su 27. marta 1941. godine održane u Podgorici protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Sem toga, po direktivi Partije, mnogi omladinci su se u vrijeme aprilskog napada na Jugoslaviju javljali vojnim komandama sa zahtjevom da im se da oružje i da se upute na front.

Još u vrijeme kapitulacije i neposredno poslije nje partijska organizacija je, uz pomoć omladine, organizovala sakupljanje oružja i municije. Stvorena su dva skloništa, za koje sam znao, u kojima je bilo otprilike po 30—40 pušaka, 2—3 puškomitraljeza i mitraljeza, više ručnih bombi i razne municije. Uz to, komunisti su uticali na narod da se oružje ne predaje ondašnjim vlastima već da se zadrži, kako bi se u datom trenutku moglo upotrijebiti za borbu protiv okupatora.

U mnogim selima obrazovane su još u maju 1941. godine pripremne grupe u kojima je bilo 10—15 drugova, mahom omladinaca. Ove grupe su organizovale vojnu obuku sa omladincima koji nijesu služili vojsku. Zapravo, trebalo je omladince ospo-

sobiti u rukovanju oružjem i upoznati ih sa osnovnim borbenim radnjama. Organizovani su i sanitetski kursevi za ukazivanje prve pomoći. Tim kursevima je rukovodio Đorđe Klikovac, koji je prije rata bio student medicine. Njima su bile obuhvaćene mahom omladinke.

I pored toga što su Italijani držali policijske snage u Zeti i imali podršku mjesnih vlasti bivše Jugoslavije, partijska organizacija je u to vrijeme radila takoreći slobodno. Tako su se, pred nosom okupatora i njegovih domaćih slugu omladinci obučavali u rukovanju oružjem i održavali omladinski i narodni zborovi u svim selima, na kojima su ljudi politički pripremani za pružanje otpora okupatoru. Gotovo sva omladina i ogromna većina starijih ljudi bili su pod političkim uticajem komunista. Zato su, što se tiče spremnosti partijske organizacije i raspoloženja naroda, postojali svi uslovi da i u Zeti plane ustanak 13. jula 1941. godine. Ipak, do ustanka u pravom smislu, do neposrednog oružanog napada na okupatorove jedinice, nije došlo, u prvom redu zbog izdaje Blaga Kneževića, koji je tada bio član Partije i predsjednik Vojnog komiteta u Zeti, pa je mogao neposredno uticati na odluku o otpočinjanju borbenih akcija.

Već 13. jula članovi Partije, skojevci, pripadnici gerilskih odreda i drugi rodoljubi bili su spremni da napadnu okupatorske policijske i vojne snage u Zeti. Na vijest o ustanku oko 300 italijanskih vojnika je upućeno vozom i kamionima iz Podgorice ka Plavnici. Bila je to demonstracija snage kojom je trebalo ohrabriti malobrojne italijanske postaje i zaplašiti narod u Zeti. Ovdje treba ukazati i na prilično nepovoljan geografski položaj Zete za vođenje borbenih akcija. Naime, od Titograda do Skadarskog jezera prostire se ravnica lako prohodna za sva motorna vozila, tako da su Italijani iz Podgorice, u kojoj su imali jak garnizon, mogli najviše za 30 minuta stići s vojskom naoružanom topovima i tenkovima u bilo koji kraj, u bilo koje selo Zete. Kada se uz to ima u vidu okupatorova nadmoćnost u naoružanju i ljudstvu, onda je još uočljivija njegova prednost na ovom potpuno ravnom terenu.

Pa i pored tako nepovoljnih terenskih uslova, sigurno je da bi 13. jula i u Zeti zapucale ustaničke puške da nije bilo izdaje Kneževića. Oduševljenje omladinaca bilo je takvo da su prosto gorjeli od nestrpljenja da polete na italijanske postaje okružene žicom. Pucnjava koja se čula iz Crmnice i Ceklina, gdje su ustanici već vodili borbe sa Italijanima, još više je podgrijavala oduševljenje i borbenu spremnost omladinaca. Izvršene su i organizacijske pripreme. Duž željezničke pruge Podgorica — Plavnica postavljene su zasjede. Namjera je bila da se napadne italijanska vojna jedinica na povratku od Plavnice ka

Podgorici. Zasjeda u kojoj sam bio nalazila se malo južnije od Golubovaca, na oko 30 metara od pruge. U nekoliko takvih zasjeda duž pruge bilo je tog dana nekoliko stotina naših boraca. I dok smo očekivali voz sa italijanskim vojnicima, stigao je kurir sa naređenjem da se zasjede povuku. Bili smo zbunjeni i iznenađeni. Ali, pošto je naređenje bilo od čovjeka koga smo dobro poznavali kao dugogodišnjeg člana Partije i, tada predsjednika Vojnog komiteta u Zeti, nije nam ništa drugo ostalo nego da ga izvršimo. Odmah sam pošao u Golubovce (tada sam bio član biroa partijske organizacije) i tamo našao grupu članova Partije, među kojima su bili Spaso Drakić, Dušan Vuković, Milan Vuković[1], Vaso Aligrudić,[2] Arso Mijović[3] i Blago Knežević. Raspravljanje o povlačenju zasjeda i odstupanju od akcije razvilo se u žučnu diskusiju o tome da li je potrebno i mogućno izvoditi borbene akcije u Zeti, s obzirom na njen položaj i nepovoljne terenske uslove. Knežević je uporno zastupao mišljenje da ih ne treba izvoditi. To je bio težak lični kukavičluk i oportunizam, koji su ga kasnije sve više vukli u izdaju, dok najzad nije postao otvoreni neprijatelj narodnooslobodilačke borbe i sluga okupatora.[4]

Odstupanje od akcije u trenutku kada su ustaničke puške pucale u susjednim nahijama i kada je okupatora trebalo napasti svuda, objektivno je značilo izdaju i neizvršavanje partijske direktive. Uz to, to je bilo od neposredne štete za stvaranje masovne baze ustanka i za njegov dalji razvoj u Zeti. Svakako da, zbog nepovoljnih terenskih uslova, ne bismo bili u stanju da spriječimo prodor neprijateljskih snaga u Zetu, ali smo imali povoljnu priliku da u prvom okršaju uništimo one njegove snage koje su već bile na našem terenu. Preko te akcije mogli smo da angažujemo u ustanku nekoliko stotina boraca, što bi njegovom daljem razvoju u Zeti dalo još masovniju bazu od one koju je inače imao.

Koliko su tih dana omladinci bili raspoloženi za borbu protiv okupatora može da pokaže i ovaj primjer. Italijani su ispred opštinske zgrade u Golubovcima bili kamenčićima ispisali parolu »Eviva Duče« i druge. Aco Radičević, koji tada nije imao ni punih 15 godina, naočigled italijanske policije nogama je rasturio kamenčiće, zbog čega je odmah uhapšen, tučen i saslušavan do kasno u noć, a zatim pušten.

Neki drugovi iz Zete su učestvovali u borbama na Veljem brdu, u neposrednoj blizini Podgorice. Bilo je akcija rušenja

---

[1] Strijeljan od Italijana 1942.
[2] Poginuo u partizanima 1942.
[3] Poginuo u partizanima 1944.
[4] Zbog takvog držanja i izdaje osuđen je poslije rata na smrt.

pruge Podgorica — Plavnica i kidanja telefonskih linija na toj relaciji i između Podgorice i Skadra. I pored prisustva Italijana, mi smo tada stvarno imali potpunu vlast u Zeti. U svim selima su redovno održavani sastanci, a priređivani su i veliki mitinzi na kojima se okupljao narod iz više sela. Pripremne su grupe prerasle u gerilske odrede, a kasnije su osnovane i udarne čete. Jedna takva četa u Donjoj Zeti, kojom su rukovodili Vaso Aligrudić i Dušan Radičević[5], upala je u opštinsku zgradu u Golubovcima i iz nje iznijela i uništila čitavu arhivu.

Takav razvoj situacije natjerao je neke najreakcionarnije pojedince da se kao špijuni i razbijači narodnog jedinstva stave u službu okupatora. Partijska organizacija je nastojala da ih odvrati od izdaje i služenja okupatoru, a kada u tome nije uspjela, pribjegla je njihovoj likvidaciji.

Značajnu ulogu Zeta je odigrala u materijalnom pomaganju ostalih ustaničkih krajeva u Crnoj Gori. Pomoć se sastojala uglavnom u hrani i odjeći. Uz to, pojedini drugovi iz Zete su išli preko Skadarskog jezera u Albaniju i otuda, čamcima na vesla, dovozili žito koje je dalje prenošeno u krajeve koji su oskudijevali u hrani. Bila je to dragocjena pomoć za narod i borce kojima je glad ozbiljno prijetila.

U namjeri da osujete polet narodnooslobodilačkog pokreta u Zeti, Italijani su nahuškali Šiptare iz susjednih sela, koja su tada pripadala Albaniji, da opljačkaju Zetu i izvrše pogrom nad njenim stanovništvom. Naoružane i pobjesnjele rulje iznenada su preplavile Zetu sve do Morače i Cijevne i odvukle sve što se moglo ponijeti i potjerati: hranu, stoku, novac, namještaj, odjeću. Bilo je maltretiranja, mučenja, pa i ubijanja. Strah i nespokojstvo su zavladali među ljudima. Okupator je uz pomoć domaćih izdajnika pokušao da to iskoristi. Šireni su glasovi da će Šiptari ponovo napasti Zetu i da zbog toga ne treba preduzimati nikakve akcije protiv Italijana, ni odlaziti u borbe na druge terene, već da se, tobože, treba ograničiti na odbranu od Šiptara. Partijska organizacija je to odmah prozrela i stala objašnjavati narodu ko je poslao Šiptare u Zetu i kakve su prave namjere okupatora. Preduzete su i mjere da se stupi u kontakt sa Šiptarima i da se i njima objasni kome služe trvenja između njih i Zećana.

Neuspjeh okupatorove propagande i njegovih nastojanja da dovede do opadanja ustaničkog žara u Zeti najbolje je pokazalo javljanje boraca za odred koji se pripremao za operacije u Sandžaku, novembra 1941. godine. Čim se čulo da će u taj odred ući i borci iz Zete, počelo je masovno javljanje omladi-

---

[5] Poginuo u NOB.

naca. Formirana je četa od oko 150 boraca, ali je broj onih koji su željeli da pođu u odred bio znatno veći. S tom četom su tada pošla i 23 člana Partije.

Postojala je opasnost da će odlazak tolikog broja boraca, od kojih su većina bili članovi Partije i SKOJ-a, oslabiti političku aktivnost u Zeti. Međutim se desilo upravo obratno. Primjer boraca koji su pošli u Sandžak ponio je ogromnu većinu naroda, pa je došlo do još snažnije političke aktivizacije masa na liniji narodnooslobodilačkog pokreta. Praktično, cjelokupno stanovništvo je pristupilo pokretu. U takvoj situaciji izvršena je reorganizacija partizanskih jedinica. U svim selima su formirane čete sa komandirima i političkim komesarima na čelu. Svako selo je imalo i narodnooslobodilački odbor. Vlast okupatora se svela na nekoliko stotina kvadratnih metara ograđenih žicom. U selima su, čak i u neposrednoj blizini policijskih postaja, održavani zborovi i priredbe. Bilo je to vrijeme kada je Zeta, sem rijetkih izroda, takoreći stopostotno stajala pod zastavom narodnooslobodilačkog pokreta. Tako je to trajalo sve do četničke izdaje, kada su se naše jedinice morale povući ne samo iz Zete nego i iz čitave Crne Gore.

Veco RADIČEVIĆ

RAZVOJ OF U TRŽIČKOM BRODOGRADILIŠTU

Grad Tržič se nalazi pored obale Jadranskog mora, u podnožju karstne visoravni i Furlanske nizije. U gradu je postojalo brodogradilište »Kozulić« i više raznih industrijskih preduzeća. U svim ovim preduzećima bio je zaposlen veliki broj radnika. Radnici su bili uglavnom svi organizovani. Pre dolaska fašista na vlast postojao je Fabrički i Mesni komitet KPJ. Radnici su bili povezani kroz svoje radničke organizacije i Crveni sindikat, koji je preko radničkih komora zastupao radnička prava i postavljao zahteve poslodavcima. Uspostavom fašizma i proglašenjem Zakona o zaštiti države, raspuštene su sve stranke. Radničku komoru je preuzela fašistička vlast, odnosno fašistički sindikat, koji je vodio antiradničku politiku. Organizacija KPJ se morala povući u strogu ilegalnost. Oportunizam i provokacije u rukovodstvu KPJ su stalno rušili temelje organizacije, koju su uporno obnavljali retki revolucionari, često po cenu sopstvenog života.

Čim je u Primorju osnovana KPS, 1941. godine, pomislili smo i na svoje drugove, radnike brodogradilišta u Tržiču. Od instruktora CK KPS Oskara Kovačiča i Antona Veluščeka Matevža dobio sam specijalni zadatak da organizujem radnike u brodogradilištu. Tada je u Tržiču radilo dosta radnika iz raznih krajeva Krasa, Furlanije i drugih područja Primorja. Mnoge sam lično poznavao i sa njima odranije održavao kontakte. Na sastancima seoskih odbora OF, koji su veoma brzo formirani u mnogim selima Primorja, više puta smo diskutovali o mogućnostima da se stvore organizacije OF u brodogradilištu i drugim preduzećima u Tržiču.

U početku nije bilo očekivanog uspeha, jer su strah od fašističkog terora i oportunizam kod izvesnih ljudi predstavljali glavnu prepreku za uspeh organizacije na ovom području. Stalno ubeđivanje da treba početi s organizovanjem antifaši-

stičkog pokreta u svim pogonima, urodilo je prvim plodom. Privukao sam prvu dvojicu radnika, i to Štefana Pahora i Mirka Marušiča, preko kojih sam dobio vezu sa Francom Marušičem iz Ronka (Verminjana). S njima sam se povezao radi organizovanja radništva zaposlenog u brodogradilištu, dogovorivši se za ustanak u blizini Tržiča. Na sastanku teritorijalnog odbora OF stavio sam na dnevni red posebnu tačku: organizovanje OF u brodogradilištu. Teritorijalni odbor je imao 9 članova; 5 članova odbora sam primio u KPS.[1] Za sekretara ćelije je izabran Mirko Marušič, a svu petoricu komunista zadužio sam za politički rad među radnicima u brodogradilištu. Dao sam im posebna uputstva za rad među seljacima i među radnicima.

Na idućem sastanku ćelije oni su usmeno referisali o prvim uspesima u brodogradilištu. Uspesi su bili skromni, jer rad među radništvom nije bio lak; na špijune se nailazilo na svakom koraku, a uobičajena parola je bila — da i zidovi imaju uši. Potrebni su bili novi podstreci za pojedine zadatke, kao i instrukcije radi povezivanja simpatizera OF i njihovog pripremanja za aktivnu saradnju. Prošle su prve teškoće i članstvo je polako raslo. U komitetu smo stalno diskutovali o teškoćama organizacije, a na sastancima su nam i instruktori CK davali uputstva kako da bolje organizujemo rad. I pored svih tih uputstava i truda, članstvo OF nije raslo u onom broju kako smo mi predviđali. Na sastancima sa radnicima i članovima KPS, koji su bili zaposleni u fabrici, često sam razgovarao o raznim oblicima organizacionog rada i zajedno s njima došao do zaključka da treba što šire aktivirati radnika.

Prvi širi sastanak je održan krajem oktobra 1941. godine u kući Franca Marušiča u Ronkama, u neposrednoj blizini Tržiča. Sastanku su prisustvovali: Franc Marušič, njegov brat Andrej, Alojz Jelen (sva trojica iz Ronka), Štefan Pahor, Mirko Marušič i Alojz Marušič iz Opatjeg Sela i još neki, čijih se imena ne sećam. Sastanak je imao dnevni red: a) Organizacija među radnicima brodogradilišta i ostalih preduzeća b) Razno.

U početku sam objasnio program OF i ulogu KPS u NOB. Zatim smo razmatrali zadatke i dužnosti članova OF i komunista. Posle diskusije po tačkama dnevnog reda, donete su važne odluke za razvoj organizacije OF:

— proširiti organizaciju OF na radnike u svim preduzećima u Tržiču; zbog stroge konspiracije trebalo je organizaciju OF podeliti u male grupe — »trojke«, s tim da svaki član OF organizuje svoju grupu i na taj način poveže što veći broj radnika u OF;

---

[1] Primljeni su: Mirko, Alojz i Edvard Marušič, Štefan Pahor i Albert Jelen.

— organizovati redovno plaćanje dobrovoljnih doprinosa, koje treba predavati određenom blagajniku, a on će novac dostavljati na nadležno mesto;

— razviti propagandu među radnicima, širiti literaturu i letke;

— radi bolje organizacije rada postaviti u svim odeljenjima brodogradilišta drugove odgovorne za organizaciju među radnicima.

Idući sastanak je održan krajem novembra 1941. na istom mestu. Sastanku je prisustvovalo 12 drugova. Razmatrali smo političku situaciju u svetu, a naročito situaciju u našem gradu, zatim je dat pregled dosadašnjeg rada i obrazloženi su predstojeći zadaci. Konstatovano je da je organizacija OF zadovoljavajuće napredovala od prošlog do ovog sastanka. Uspostavljeni su kontakti sa članovima KPI, koji, međutim, nisu pokazali neku veću aktivnost, jer je njihovo rukovodstvo stalo na stanovište da treba sačekati uputstva od KPI. Zbog toga smo organizovali oslobodilački pokret mimo njih i postavili po odeljenjima brodogradilišta drugove odgovorne za organizaciju. Za građevinsko odeljenje brodogradilišta je bio odgovoran Mirko Marušič Gaber; za železničko odeljenje Albert Jelen; za metalsko odeljenje Alojz Marušič; za odeljenje električnog zavarivanja Edo Marušič; za odeljenje plinskog zavarivanja Alojz Vipavec, a za građevinsko preduzeće Štefan Pahor. Ostali aktivisti: Andrej Marušič, Ernest Pahor, Ivan Pahor i Alojz Urdih su preuzeli ostale grupe i pomagali drugovima u raznim odeljenjima. Posle ovog zajedničkog sastanka, organizacija se proširila i stekla nove članove. Među aktivnim saradnicima u mehaničarskom odeljenju isticali su se Gabrijel Modre Škrjanc i Ernest Pahor. Mnogi sastanci sa pojedinim drugovima i grupama OF pozitivno su uticali na razvoj organizacije. Leteći sastanci su bili kratki i jezgroviti, bavili su se organizacionim, obaveštajnim i pitanjima kontrole. Sa radnicima iz Tržiča je održan širi sastanak u Ronkama 25. decembra 1941. godine. Sastankom je, po mom nalogu, rukovodio Štefan Pahor. Prema usmenom referatu, u 1941. godini bilo je povezano u OF preko 100 radnika, koji su davali dobrovoljne doprinose u ukupnom iznosu od oko 800 lira mesečno.

Po nalogu Antona Veluščeka organizovao sam sabotažne akcije, i to kvarenje motora u pojedinim pogonima. Radnici su razumeli uputstva i striktno ih sprovodili. Zbog sabotažnih akcija bilo je pokvareno više mašina i zbog toga je dolazilo do zastoja u radu. Izvedene su i akcije rasturanja letaka antifašističke sadržine. Leci su bili izrađeni u Škrbini, a na brodogradi-

lište su ih donosili Štefan Pahor sa Krasa i Gabrijel Modre iz Gorice. Organizovao sam nabavku upaljača za ručne bombe i fitilja za upaljače. Ovaj posao je radio Štefan Pahor vrlo spretno i odnosio na određeno mesto, odakle je materijal odlazio u Škrbinu. Početkom 1942. godine je preko radnika uspostavljena veza između KPS i KPI. To su bili začeci bratstva među Slovencima i Furlanima. Međutim, ovo povezivanje nije imalo šire razmere. Prilikom kapitulacije Italije radnici brodogradilišta su formirali svoje borbene grupe, naoružali se oružjem italijanske vojske i 9. septembra 1943. godine pridružili se slovenačkim partizanima na goričkom frontu.

Avgust DUGULIN
Maks POTOKAR

USTANAK U ZRMANJSKOJ OPŠTINI

Zrmanjska opština se nalazi na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije. Naseljavaju je Srbi i nekoliko hrvatskih porodica. Duž opštine vode železnička pruga i cesta, koje spajaju Dalmaciju sa severnom Hrvatskom. Kraško zemljište daje vrlo malo sredstava za život. Velika siromaština gonila je mlade ljude od kuće, a mnogi su se zaustavili tek u američkim rudnicima i tunelima. Ipak, političke aktivnosti nije bilo — ona se osetila tek pred rat, kad je u sela počeo da prodire uticaj KP. Mladi ljudi iz ovog kraja, koji su u gradovima bili organizovani, predočavali su seljacima perspektive boljeg života. Ljudi su počeli odlučno da se orijentišu na opoziciju velikosrpskim režimima, a pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu otreznilo je i one koji su imali iluzija o vladi u Beogradu.

Nakon 27. marta s nestrpljenjem smo očekivali mobilizaciju, ali nje nije bilo. S napadom na Jugoslaviju počele su da se pronose glasine o velikim uspesima naše vojske. Ali, uskoro su sa fronta počele da pristižu loše vesti. Što je još gore, proneli su se glasovi da ustaše u Kninu i Gračacu preuzimaju vlast. Izgledalo nam je nemoguće da pored vojske i žandarmerije ustaše preuzmu vlast pre dolaska okupatora. Ali stvarnost nas je uverila da organi stare vlasti veoma lako padaju.

Tih dana rasula iz Knina je došao na Otrić jedan kapetan i nudio oružje za borbu protiv padobranaca i pete kolone. Zatražili smo 500 pušaka, ali one nikad nisu stigle, jer ih je komandant divizije verovatno u Kninu predao ustašama. Da bi sprečili dolazak ustaša na Otrić grupa seljaka, na čelu s lugarom Trišom Radakovićem, uzela je od žandarma dvadeset pušaka, ali ustaše se još nisu usuđivale da krenu iz Knina i Gračaca. Zrmanjci koji su se vratili iz vojske doneli su puške. Mnogi seljaci su uzeli puške od rezervista iz drugih krajeva Like. Na taj način je u opštini sakupljeno blizu 300 vojničkih pušaka.

Nakon kapitulacije vratila se kući većina mladih ljudi, koji su bili na školovanju ili u službi po raznim gradovima. Neki od njih su učestvovali u akcijama koje je KP vodila. Među njima je bio po neki kandidat KP i skojevac. Pre rata Partija nije imala svoje organizacije u Zrmanji, pa ih odmah nije imao ko da poveže, ali su oni sami počeli da se snalaze. Ilija Radaković[1] pomagao je posle okupacije u nastavi učiteljima na Otriću. Na časovima je pričao deci o SSSR-u, tada, a i pre toga, zabranjenoj temi.

Jedne nedelje posle kapitulacije su mnogi seljaci došli na Otrić da se informišu o situaciji. Po podne su izašli pred putnički voz, koji je išao za Knin. Na lokomotivi je bilo ustaša sa puškomitraljezom. Ustaše iz pratnje voza isprebijali su jednog mladića iz sela Velike Popine i produžili da ga tuku na peronu. Neki su iz voza vikali: »Živeo Maček, živeo Pavelić«, To je bilo i previše za okupljene seljake. Kamenjem i batinama navalili su na ustaše, a Nemanja Čuk pucao je na njih iz pištolja. Kad je šef stanice video šta se događa, dao je signal i voz se žurno izgubio. To je bio prvi susret s novom vlašću, a pokazao je da ima ljudi spremnih za borbu.

Ustaše su ubrzo poduzele mere da uspostave svoju vlast u zrmanjskoj opštini. Opštinsku upravu je preuzeo trgovac Šulentić, koji je svoje sluge, 11 domaćih seljaka, organizovao u stražare. Na žandarmerijskim stanicama u Otriću i Zrmanji bilo je po 6 žandarma, koji sve do ustanka nisu učestvovali u ustaškom teroru, ali su ga olakšavali. Na Otriću je bilo 5 finansa, proustaša. Ukupno je u opštini bilo 26 naoružanih čuvara ustaškog poretka.

U maju su ustaše otpočele s pojedinačnim ubistvima: na Otriću su streljali jednog putnika rodom iz Srba, koji je iz Bačke bežao ispred Mađara, a u Gračacu su ubili dva železničara rodom iz našeg kraja. Stizale su vesti o masovnim ubistvima po Lici. Počeli smo shvatati da je otpočeo masovan pokolj nedužnog naroda.

Učestale vesti o teroru podstakle su i kod nas pojedine ljude, koji su pretpostavljali da su na ustaškom spisku, da napuste svoje kuće i odu u udaljenija sela. Kako ustaše iz Gračaca nisu dolazile, a žandarmi i domaći panduri tek su povremeno tražili od seljaka puške, bez vršenja represalija, budnost je opet

---

[1] Ilija Radaković je u SKOJ primljen u gospićkoj učiteljskoj školi. Zbog napredne delatnosti i zato što je na sudu svedočio da su pravoslavni i katolički nastavnici na času veronauke klevetali članove OK KPH za Liku Jakova Blaževića, Milu Počuču, Đuru Stankovića i Nedeljka Žakulu izgubio je pravo na školovanje u Gospiću, pa je prešao u učiteljsku školu u Petrinji, gde ga je u V razredu zatekla kapitulacija.

počela da popušta. Seoski sajam, početkom juna, privukao je na Otrić i one koji su bili napustili kuće. Skupilo se mnogo omladine i seljaka. Došao sam s jednim drugom među poslednjima. Videli smo finanse kad su otišli prema selu, Maloj Popini. Bilo nam je sumnjivo njihovo držanje, pa smo odbili poziv drugova da s njima idemo u kafanu, već smo otišli u susedni zaselak, odakle se na vreme moglo videti ako naiđu ustaše. Uskoro je sa Otrića počelo da beži i staro i mlado. Sačekali smo begunce i čuli da ustaše hapse na Otriću. Uhapsili su i Pajana Maričića, trgovca, i ubili ga, pošto su mu prethodno izvadili oči, odsekli jezik, nos i ostale organe. Mnogi su tada opet izbegli. Među njima i Ilija i Triša Radaković, koji su ostali u našem zaselku nekoliko dana, a zatim se vratili u Malu Popinu. Tu su se našli sa Glišom Ćukom, koji se sakrivao. Broj progonjenih se povećao. Nekoliko dana iza toga ustaše su u Maloj Popini na prevaru uhvatili lugara Trišu, odveli ga u Gračac i nakon mučenja ubili. Sada je već svakom bilo jasno da se onaj ko dođe u ruke ustašama oprostio sa životom. Svi istaknutiji ljudi i omladina više nisu spavali kod svojih kuća.

Koncem juna ustaše iz Gračaca i Gospića su uspostavili ustašku stanicu na Otriću. Među ustašama bila su i dva školska druga Ilije Radakovića, koji su mu poručivali da dođe i slali mu cigarete. Mnogo im je bilo stalo do toga da ga uhvate, jer su još iz gospićke učiteljske škole znali ko je.

Bilo je zaselaka, na primer Sučevići i Kranjci, iz kojih nije niko bežao od ustaša: u svakom selu bio je poneko ko je bio spreman da sagne šiju pred njima. Preko njih su ustaše nastojale da razviju špijunažu i razbijaju jedinstvo u selima. Zbog njih smo bili na oprezi i izbegavali sve sumnjive, što nam je otežavalo skrivanje.

PRIPREME ZA USTANAK

Pred pojačanim nastojanjima ustaša da ih uhvate, Glišo Ćuk, železničar iz Gračaca i Ilija Radaković prešli su sredinom juna u planinske strane severno od Otrića. Tu su se našli sa Maričićima i Marčetićima, kojima su te strane iznad kuća bila prirodna skloništa. Tu nas se okupilo petnaestak. Odmah smo počeli da organizovano delujemo (u daljem izlaganju ovu grupu ću zvati »Otrićka grupa«). Postojanje grupe više nismo krili, samo smo krili mesto boravka. Bili smo naoružani i spremni da se branimo. Organizovan je bio jedino Ilija. On nam je govorio da nas samo Partija može povesti u borbu, a napad Nemačke na SSSR otvorio nam je nove perspektive.

I iz drugih sela u opštini okupljale su se po šumama grupe odlučnih ljudi, koji nisu hteli na ustašku klanicu. U Pribudiću je radio Vaso Šijan, član KP. U Zrmanji je učitelj Milojko Čuk, kandidat KP, spremao ljude za borbu. Naročito su bili odlučni ljudi iz Velike Popine, među kojima su bili najborbeniji rudarski radnici koji su učestvovali u klasnim sukobima i prošli revolucionarnu školu; među njima su bili jedan kandidat i nekoliko simpatizera KP. Rastičevljani su se krili u Kučinoj kosi; među njima je bio jedan skojevac.

Ove grupe, većinom spontano nastale i sastavljene od ljudi raznih političkih pogleda, nisu bile planski organizovane, niti su imale čvrsto rukovodstvo. Pomenuti drugovi imali su najviše uticaja, njihova reč najviše je slušana, ali su mnogi smatrali da mogu raditi kako hoće. Grupe su vremenom povećavale svoj uticaj na ljude koji su ostali u selima, govorile im da se uklanjaju ispred ustaša i da ne daju puške. Veza između grupa u početku nije postojala. U toku jula neke su pojačale nastojanje da se međusobno povežu, kao i da uspostave vezu sa partijskom organizacijom. Teškoću je činilo što je ustaški teror u Gračacu paralizovao rad Kotarskog komiteta KP. Zbog toga je sve zavisilo od samoinicijative aktivnih članova grupa.

Najviše inicijative i snalažljivosti pokazala je Otrićka grupa. Ona je svoj logor prenela u Ljubinu poljanu, veliki šumski kompleks. Odatle se lakše moglo povezati sa drugim grupama. Ilija i Glišo uspeli su da se povežu sa Zavlačkom i nekoliko drugih grupa opštine Srb, sa kojima su počeli saradnju. Najvažnija je bila veza sa grupom Đoke Jovanića, člana KP i Milanom Tankosićem, starim sindikalnim rukovodiocem. Oni su bili povezani sa partijskom organizacijom u Drvaru, od koje su primali direktive za ustanak. Đoko je rukovodio pripremama za ustanak u opštini Srb, a njegova veza sa Drvarom i grupama u okolnim ličkim opštinama bila je odlučujuća za ustanak u južnoj Lici. On je Iliju i Glišu povezao sa partijskom organizacijom u Drvaru. To je bilo dovoljno da se i u Otrićkoj grupi počne s pripremama za oružanu borbu.

Pokušaj ustaša da pokupe oružje nije uspeo. Ustaški tabornik sa Otrića, Šikić, koncem juna je pošao sa svojim ustašama u Veliku Popinu po oružje. Prethodno je poručio seljacima da ga sačekaju kod škole. Sačekali su ga starci, dok su se svi mlađi ljudi sklonili u brda. Ustaše su počele da nagovaraju seljake da predaju oružje, govorili im da se ništa ne boje i pitali zašto mladi ljudi nisu došli na sastanak. Starci iz starog hajdučkog gnezda su, na izgled pomirljivo, rekli da su mladi ljudi na poslu, a da oni kao starešine kuća odlučuju o svemu i da će učiniti sve što treba za ustaše, samo, najvažnije, mlade

ljude i puške nisu bili spremni da daju. Jedan starac u ime svih odlučno je rekao ustašama: »Ljude nam ne dirajte, pušaka nemamo, ako dirnete ma koga zubima ćemo se klati do posljednjeg«. Silnike nad slabim i nezaštićenim iznenadila je i uplašila ovakva odlučnost, pa su se neobavljena posla vratili na Otrić. Nikad više do ustanka nisu otišli u Veliku Popinu, a kako su tamo prošli, prepričavalo se po svim selima.

Za Vidovdan 28. juna ustaše su pretile da će osvetiti ubistvo Ferdinanda. Otrićka grupa je preduzela potrebne mere i poručila seljacima sela oko Otrića da ne noćivaju kod kuća. Grupa je pojačala budnost i obezbeđenje. Nas četiri Maričića iz grupe s padom mraka izveli smo porodice i sklonili ih u brda, a sami smo poseli položaj iznad kuća, da odbijemo ustaše ako pođu sa Otrića. Ovde ustaše nisu došle, nego ih je u zaselak Lukić Draga uveče doveo jedan mladić, meštanin. Tu su uhvatili jednog bivšeg podoficira, koga su poveli. Dane Lukić, rudar, privučen zapomaganjem, izvukao je iz gromile bombu, pojurio za ustašama i u mraku bacio u njihovom pravcu. Eksplozija se razlegla u noći. Od silnog straha ustaše su popadale, iako niko nije bio pogođen, a zatim pobegle na Otrić i ne pomišljajući na borbu. Po dolasku na Otrić zatražili su pomoć iz Gračaca i kad je stiglo još 30 ustaša, u svanuće su opkolili Lukića Dragu. Seljaci su već napustili selo, pa su ustaše uhvatile samo poslednje, njih šestoro, koji su izgonili stoku; pobili su ih na licu mesta. Usput su ubili i predradnika pružnih radnika sa Otrića, iako im je bio potreban za održavanje pruge. Izbegle seljake nisu se usuđivali da progone, jer su znali za postojanje Otrićke grupe — hrabrosti za borbu sa naoružanim borcima nisu imali. Uticaj Otrićke grupe, koja je ukazivala da treba bežati od ustaša i spremati se za borbu, posle ovog događaja mnogo je porastao. Ljudi su počeli masovno da beže u šumu.

Još je jedna puška planula pre ustanka. Jedan italijanski vojnik sa železničke stanice Malovan pošao je u usamljenu kuću na Šiblju da traži jaja. Njega je primetio Nikola Lukić Karina[2] iz Velike Popine, koji je pošao po vodu za drugove koji su se krili na Crnom Vrhu, i uzeo ga na nišan. Italijan se ranjen odvukao na stanicu, gde je umro. Karina se ponosno vratio drugovima noseći njegovu pušku, čemu su se svi obradovali, ali su istovremeno i pojačali obezbeđenje. Međutim, Italijani nisu pretraživali šumu.

Tako su potpuno propali svi ustaški planovi o oduzimanju pušaka i hvatanju ljudi. Predsednik opštine Šulentić i tabornik Šikić tražili su pomoć iz Knina, pored pomoći koju su tražili

---

[2] Poginuo kao desetar u bataljonu »Marko Orešković«.

iz Like, ali još uvek nisu imali dovoljno snaga da odvoje i za krvavi posao u Zrmanji. Zato menjaju taktiku, pokušavajući da razbiju jedinstvo naroda, da odvoje seljačku masu od najborbenijih. Zrmanjska opština, najpasivnija opština Like, nije se mogla prehraniti bez uvoza kukuruza. Ustaše dovoze vagone kukuruza i počinju da ih dele narodu. Po kukuruz su išle većinom žene. Sredinom jula ustaše su proturile vesti da predstoji preseljenje stanovništva zrmanjske opštine na Pag, a kao agitatori među ženama služile su im učiteljice na Otriću.

Mi u Otrićkoj grupi na vreme smo shvatili da ovi planovi imaju za cilj da razbiju jedinstvo naroda, da bi ustaše mogle početi s masovnim istrebljenjem. Zato smo sve preduzeli da narodu objasnimo šta mu ustaše spremaju, a u slučaju da preseljenje otpočne, odlučili smo da sav narod povučemo u šume pod našu zaštitu.

Po uspostavljanju veze s partijskom organizacijom, u Otrićkoj grupi se odvijala živa aktivnost. Pored veza sa grupama u opštini Srb, održavale su se veze i sa Tiškovačkom, Kaldrmskom i drugim grupama. Obezbedili smo i radio i tako dobijali vesti za politički i agitacioni rad. Grupa je potpuno legalizovala svoje mesto boravka, pa su u njen sastav pristizali naoružani borci iz okolnih sela.

FORMIRANJE 9. GERILSKOG ODREDA

Jul je mesec kosidbe. U predelu našeg logora, na Ljubinoj poljani, slegli su se kosci skoro iz cele opštine. To je olakšalo šire povezivanje sa selima, kao i sa drugim grupama koje su se krile u Velebitu i drugim planinskim krajevima opštine. Pojedini članovi grupe dobijali su zadatke da se povezuju sa grupama koje se kriju u šumi, pa je sve to olakšalo grupi da na široj osnovi pristupi formiranju odreda, kada je zato polovinom jula iz Drvara dobijena direktiva. Izvestan broj Zrmanjaca se od ustaškog terora bio sklonio u Dalmaciju, pa je i s njima uspostavljena veza; pozvali smo ih da dođu, jer se sprema ustanak. Najsvesniji među njima su se odazvali i došli.

Planirano je da se u zrmanjskoj opštini formiraju dva odreda: sela severno od Zrmanjskog klanca obuhvatio bi 9. gerilski odred, a sela južno od njega 10. gerilski odred. Otrićka grupa imala je zadatak da formira 9. odred i da pomogne Milojku Čuku da formira 10. odred.

Za dan formiranja 9. gerilskog odreda određena je nedelja 27. jul. Bili smo ponosni što formiramo odred po direktivi KP. U rejonu Ljubine poljane određena je Kamenita glavica za

zborno mesto. Tu je nekad bio zbeg naroda, koji se povukao ispred Napoleonove vojske, a tu se krio ispred austrougarske vojske i čuveni zrmanjski hajduk, Lazo Škundrić.

Osvanula je sunčana nedelja. Do podne se iskupilo blizu 50 naoružanih boraca. Posle ručka pristupili smo formiranju odreda. Ilija Radaković govorio je okupljenim borcima da je zadatak odreda borba protiv okupatora i ustaša, da borbom rukovodi Komunistička partija. Nakon toga smo pristupili izboru komandanta i političkog komesara. Iso Marčetić je predložio Glišu Čuka za komandanta, a Iliju Radakovića za politkomesara odreda. Boljeg izbora nije bilo, pa smo jednoglasno pozdravili njihov izbor. Zatim smo pristupili polaganju zakletve i sastavljanju spiska odreda. Dvojica su se pokolebala i izjavila da ne žele da polože zakletvu. Radilo se o kolebljivcima koji su u odredu tražili samo zaštitu, ali nisu bili spremni da se bore, niti su verovali u uspeh borbe. Na odlučan zahtev komandanta pristali su da polože zakletvu, no pod uslovom da ne uđu u spisak koji bi mogao pasti u ruke neprijatelju. Bilo nam je krivo što su nam pristupili. Obadvojica su docnije postali četnici. Tekst zakletve nije sačuvan. Sećam se da nas je zakletva obavezivala na borbu do konačnog oslobođenja zemlje od okupatora i njihovih slugu, ustaša, kao i da posle oslobođenja nastavimo borbu za oslobođenje radničke klase od izrabljivanja buržoazije.

USTANAK

Tek što smo položili zakletvu, pojavio se među nama stari Marko Zorić iz Zavlake, sav zadihan i uzbuđen. Povikao je: »Ustanak je počeo! Gde ste, koliko vas već tražim!«. Bili smo se sklonili od uobičajenog mesta logorovanja, pa je Marku trebalo dva sata dok nas je pronašao. Zahvatilo nas je neopisivo oduševljenje kad smo čuli za ustanak. Očekivali smo da neće početi pre desetak dana, pa smo bili radosno iznenađeni.

Marko je doneo naređenje za ustanak. Odredu je naređeno da napadne i zauzme železničku stanicu Otrić, da prekine prugu i cestu, da se poveže sa gerilcima na Srpskom klancu, kao i da digne na ustanak sela u opštini. Dobili smo i naredbu o imenovanju komande odreda, kao i naređenje kojim se stavljamo pod komandu komande odreda za Srb i okolinu. Dobili smo i letke sa vestima.

Odmah je napravljen plan za napad na Otrić. Predviđene su tri grupe za napad i dve za obezbeđenje. Jedna grupa, sa komandantom, određena je za napad na žandarmerijsku stanicu. Druga grupa, sa politkomesarom, trebalo je da napadne ustašku

stanicu, a treću je u napad na železničku stanicu (gde su bili Italijani) vodio Stevo Maričić iz Otrića. Podilaženje ove tri grupe trebalo je da prikrije demonstrativnim napadom grupa boraca bez vojničkih pušaka, koji bi iz zaklona vikom i pucanjem iz raznog, za borbu neupotrebljivog oružja, skrenuli pažnju neprijatelja. Za obezbeđenje sa pravca Gračaca određen je Spiro Lukić sa svojim vodom, s tim da se istovremeno unište telefonske veze, pruga i cesta. Za obezbeđenje sa pravca Knina određen je sa nekoliko boraca Iso Marčetić, s tim da prvo dignu na ustanak meštane sela Rastičeva i Nadvrela, a zatim da napadnu na Otrić s juga u vreme koje će biti javljeno u toku noći.

Određeno je da napad na Otrić počne 28. jula u jedan sat iza ponoći.

Pre napada trebalo je da se uhvati veza sa gerilcima na Srpskom klancu, da se upoznaju s našim zadatkom, a istovremeno i da se obavestimo o situaciji kod njih. Za ovo smo određeni Dragan Maričić i ja. Pošli smo bez pušaka. Kad smo izašli na šumsku cestu na Klancu videli smo grupu ljudi u pokretu, koja je, kad nas je opazila, uzela zaklon i otvorila vatru. Okrenuli smo se i počeli bežati dok nismo utrčali u jednu jarugu. Pritajili smo se, jer nismo znali da li su naši ili ustaše. Uskoro smo poznali da su naši, a među njima i Danić Damnjanović i Milan Žeželj. Danića sam obavestio o zadatku našeg odreda. Rekao mi je da su nešto malo pre sačekali u zasedi kamion pun žandarma, koji su pošli u Srb u pomoć ustašama. Nekoliko ih je pobeglo, pa su mislili da smo žandarmi, zbog čega su pucali. Tako sam prvo vatreno krštenje doživeo od naših boraca.

Komanda odreda je odlučila da se za napad na Otrić pozovu ljudi iz Velike Popine i okolnih sela. Iz Velike Popine većina se rado odazvala pozivu, ali je bilo i kolebljivaca, koji su ostali u manjini. Ljudi su počeli da vade skrivene puške i bombe i od radosti su pucali.

Komanda odreda je naredila zbor u 21 čas 27. jula na Mušičinoj previji.

Pošto smo uspostavili vezu s ustanicima kod Srpskog klanca, nas dvojica smo dobili zadatak da pođemo kao kuriri u Nadvrelo u grupu koja je vršila obezbeđenje od Knina. Opet su nas omladince ubedili da treba da predamo puške onima koji će učestvovati u napadu na Otrić. Bunili smo se, ali smo ipak pristali, jer smo znali da od uspeha na Otriću sve zavisi. Svoju pušku predao sam arambaši Bogunoviću, koji je taj naziv dobio kao begunac iz austrougarske vojske.

Zaobišli smo Otrić sa severa i posle ponoći stigli u Nadvrelo. Na određenom mestu nismo našli nikoga. U jednom šu-

marku smo naišli na Jovuru Vješticu iz Rastičeva sa 10 naoružanih boraca. Bili su obavešteni za ustanak, no kako nisu dobili zadatak, primakli su se železničkoj pruzi. Za prekid pruge nismo imali alata. Nas dvojica smo pošli u zaselak Lazić da i njega pokrenemo na ustanak i da uzmemo alat, međutim, niko nam nije hteo otvoriti, niti se javiti. Vreme određeno za napad bilo je prošlo, bojao sam se da će napad na Otrić početi pre nego što mi budemo u stanju da prekinemo veze. Konačno smo pronašli neku sekiru.

Dok smo žurili ka pruzi, čuli smo puške na Otriću. Napad je otpočeo. Brzo smo prekinuli telefonske veze, ali prugu nismo imali sa čim da razrušimo, pa smo krenuli na stražaru prema Pribudiću, gde smo našli naoružanog stražara. Kad smo mu rekli da hoćemo alat za kidanje pruge, odlučno je odbio. Zapretili smo mu narodnim sudom, pa je popustio i počeo da odvrće zavrtnje sa šina. Prugu smo zajednički razrušili. Sad smo bili sigurni da voz iz Knina neće omesti zauzeće Otrića.

Iz Nadvrela smo pošli na železničku stanicu Pribudić da razoružamo žandarme koji su čuvali stanicu. Usput smo posmatrali zrmanjsku dolinu: na sve strane, sa svih puteva i staza, hitali su ljudi u pravcu Zrmanje. Glas o ustanku širio se kao plima, brže od nas koji smo se borili. Davalo je to neku naročitu snagu i volju da se čini i nemoguće. U Pribudiću nismo našli žandarme — pobegli su prema Kninu. Sa zastave koja je visila na staničnoj zgradi iscepao sam plavo i belo platno: na koplju je ostala crvena zastava.

Za to vreme Otrić je bio oslobođen. Napad je počeo pred zoru. Malo se zakasnilo, jer su se borci sporo okupljali. Svaka grupa je energično pristupila izvršenju zadatka. Glišo Čuk i još neki borci kroz prozor su upali u žandarmerijsku stanicu i prisilili žandarme na predaju. Isto tako je Ilija Radaković sa Nikolom Lukićem upao u ustašku stanicu, nakon čega su se ustaše i finansi predali. Italijani i naoružani železničari predali su se bez otpora. Na stanici je zaplenjen teretni voz koji je iz Knina išao za Gračac. Borci su lokomotivu otkačili i pustili samu u pravcu Gračaca. Ubijeno je 8 ustaša, žandarma i finansa, a zarobljeno je 4 žandarma i finansa, koji su pušteni. Pušteni su i zarobljeni železničari, kao i osoblje voza, a takođe i zarobljeni Italijani. Zaplenjen je jedan puškomitraljez i 20 pušaka.

Odmah su tri starija borca dobila zadatak da održavaju red na Otriću i da spreče eventualnu pljačku i nasilje. Brzo su ispisane po zidovima parole. Ispisivao ih je politkomesar odreda (docnije mi je pričao da mu je to bio najsrećniji dan, jer je prvi put u životu išao slobodno pod crvenom zastavom i ispisivao

partijske parole). U oslobođenom Otriću odred se pojavio sa crvenim zastavama. Na železničkoj stanici, mesto ustaške, izvešena je crvena zastava sa srpom i čekićem.

Nakon oslobođenja Otrića komanda 9. gerilskog odreda požurila je sa desetak boraca u Zrmanju da likvidira opštinsku upravu. Jednu grupu boraca ostavila je na Zrmanjskom klancu da razruši cestu.

Zadatak u Zrmanji brzo je izvršen: do borbe nije došlo. Zarobljen je komandir žandarmerijske stanice s jednim žandarmom, a četvorica su u patroli ubijena. Zarobljeni žandarmi su pušteni nakon obećanja da u žandarmeriju više neće stupiti, no odmah su po dolasku u Knin obećanje pogazili.

Opštinski panduri su izrazili spremnost da nam se priključe. Većina od njih bili su siromašni seljaci, bivše sluge trgovca Šulentića, koje je on kao predsednik opštine naoružao. Milojko Ćuk (komandant 10. gerilskog odreda), zajedno s komandom našeg odreda, bio je protiv njihovog streljanja, što su zahtevali neki seljaci. Jedan od ovih pandura, Milan Lisica, Hrvat, primio se da bude pandur kako bi sprečio ustaše da ubijaju njegove prijatelje. Celo vreme izveštavao ih je o namerama ustaša. S njim se bila povezala i Otrićka grupa, što joj je olakšalo da doznaje planove ustaša. On nam je dao nekoliko vojničkih pušaka, koje su predali kolebljivi seljaci. Lisica je stupio u partizane i kao jedan od najhrabrijih boraca poginuo u jurišu na ustaše na Udbini 1942. godine.

Sa Pribudića smo se ujutro vratili na Otrić. Tu nije bilo nikakvog reda: borci iz odreda koji su bili ostavljeni nisu bili dovoljno energični da ga održe. Njih su prevladali naoružani seljaci. Nastala je pljačka trgovine i kafane, svak je nosio što je hteo. Na Otriću su bili prevagnuli oni seljaci iz okoline, koje ustaše nisu progonile; ponašali su se kao da je borba završena, pa sad gledaju da što ušićare. Komanda odreda još se nije bila vratila iz Zrmanje, pa smo otišli da se odmorimo.

Tek što sam legao, digli su me mitraljeski rafali koji su se čuli sa Otrića. Potrčao sam prema prozoru. Na Otriću sam video jedan automobil i kamion, iz kojih su iskakale ustaše i Italijani. Na sve strane su ljudi i žene bežali sa Otrića. Bila je to grupa ustaškog tabornika Šikića, koji je 27. jula, kad je čuo za ustanak, otišao u Gračac da traži pomoć. Sad se vraćao u krvavu žetvu. Pridružili su mu se Italijani. Usput je na Malovanu ubio jednog starca i staricu, koji nisu mogli da beže. Pošli su u Zrmanju, ali su na Zrmanjskom klancu naišli na razrušenu cestu, pa su se vratili na Otrić. Uskoro, nakon jalove pucnjave, ukrcali su se u kola. Italijani su se vratili u Gračac,

a ustaše su produžile u pravcu Srba. Na Srpskom klancu su ih sačekali gerilci iz Srba i pobili.

Nešto posle odlaska one grupe naišao je voz iz Gračaca i stao u Otriću, a istovremeno se od pravca Knina čula mitraljeska paljba. Neprijatelj iz Gračaca mogao je da prođe zato što Špiro Lukić nije izvršio zadatak da između Otrića i Malovana prekine prugu i cestu. On, bivši policajac, docnije četnik, špekulisao je, nije hteo da blizu svoje kuće izazove borbu. Neprijatelj je prodirao i izgledalo je da je pokrenuo jake snage da uspostavi saobraćaj preko Otrića. Niko mu se nije suprotstavljao jer su borci, opijeni slobodom, otišli kućama da proslave prvi slobodan dan. Kad je neprijatelj prodro, uhvatila ih je panika. Kako ih okupiti i ponovo pokrenuti u borbu! Komanda odreda sa grupom najsvesnijih i najboljih boraca bila je u Zrmanji. Znao sam kad vidi da prolaze vozovi da će požuriti u pravcu Otrića i da ćemo tada moći da preduzmemo nešto efikasno. Odstupanja nije moglo biti.

Voz iz Gračaca brzo je otišao u pravcu Knina, a odmah zatim je došao voz iz Knina i otišao u pravcu Gračaca. Po prolasku voza iz Knina prestala je pucnjava. To su pucali Italijani iz voza. Oni su u Pribudiću i Nadvrelu pohapsili dosta ljudi i poveli ih za Gračac. Po dolasku vozova, na Otriću je zavladala tišina. Nismo znali da li su ostavili posadu. Iako su kroz Otrić prošla dva voza sa Italijanima i ustašama, crvena zastava se i dalje ponosno vila na vrhu železničke stanice.

Voz koji je otišao u pravcu Knina, iza Pribudića survao se pod kipu. Poginulo je 7 Italijana i 2 domobrana. Vaso Šijan, član KP, je izvadio iz pragova šrafove koji su držali šine, pa kad je voz naišao srušio se niz strmi nasip.

Po podne je iz Zrmanje došla komanda odreda i zakazala zbor na Gradini iznad Otrića u 5 sati. U određeno vreme se okupilo nas 12. Odlučili smo da se spustimo u Otrić i, ako je neprijatelj ostavio posadu, da je likvidiramo. Zatražio sam svoju pušku od »harambaše«, a on mi je dao sav srećan jer se, navodno, ne oseća najbolje. Strah, koji ga je docnije odveo u četnike, bio je kod njega jači od zvanja harambaše. Nas deset, u koloni po jedan, spuštali smo se niz Gradinu, a istovremeno se sa suprotne strane približavala Otriću još jedna desetina: bili su Popinjci. Njih je predvodio Mićo Lukić,[3] novi komandir formirane Popinjske čete. Dali smo im rukom znak da požure. Od kuće do kuće oprezno smo nastupali do ustaške stanice, pred kojom smo se sastali s Popinjcima. Opreznost je bila suvišna — na Otriću nije bilo nikoga.

[3] Potporučnik bivše jugoslovenske vojske; borio se hrabro do pogibije na položajima kod Bihaća u septembru 1941.

Doznali smo da se ustaše i Italijani nisu smeli zadržati kad su čuli kako je prošla posada Otrića i kolike su naše snage. U napadu na Otrić učestvovalo nas je skoro 90 sa puškama i nešto manje bez pušaka. Međutim, učiteljicama i železničarima je izgledalo da nas ima samo naoružanih 500, što su rekli ustašama. Od te sile uhvatio je strah ne samo njih, nego i ustaše u Gračacu. Zato su tražili iz Zagreba da se smesta pošalje jedna pukovnija sa bar 10 topova. Ako je kod nas bilo početničkih slabosti zbog nedovoljne organizovanosti, neiskustva i strahovanja seljaka od borbe sa nadmoćnijom silom, kod njih se posle prvog sudara s nama pojavila panika koja nije poštedela ni Gospić, ni Zagreb.

NAPAD NA ŽELEZNIČKU STANICU MALOVAN

Zaposeli smo položaj kod zaseoka Sučevića da bi sprečili neprijatelja da prodre iz pravca Gračaca. U toku noći neprijatelj nije naišao, pa je odlučeno da se likvidiraju ustaše na stanici Malovan, koja svojim položajem na presedlini dominira prilazima Otriću i Gračacu. Pošli smo po selima da pozovemo borce radi napada. Svi su nam se odazvali.

Izjutra 29. jula, dok su se borci kretali prema Malovanu, naišao je voz iz Gračaca sa italijanskim vojnicima i bez zadržavanja prošao u pravcu Knina. Među nama bilo je i nenaoružanih boraca; oni su dobili zadatak da sa pružnim radnicima poruše prugu.

Posada u Malovanu bila je pojačana, a neposredno pred napad upućeno je vozom iz Gračaca novo pojačanje od 60 vojnika. Mi smo za napad na Malovan prikupili oko 120 naoružanih boraca. Sa jugozapada je napadao naš odred, a sa severa borci Velike Popine. Borci Glogova i okoline trebalo je da sruše prugu i preseku odstupnicu neprijatelju u pravcu Gračaca.

Neprijatelj je iz utvrđenih kamenih zgrada spremno dočekao naš napad. I pored upornog i energičnog napada, zbog čistine ispred zgrade bio je zakočen svaki dalji pokret. Kad smo, nakon priprema, pošli na juriš, posada se izvukla i pod zaštitom voza, kojim je tog časa stiglo pojačanje, počela povlačenje. Koristeći usek, voz se izvukao u pravcu Gračaca. Borci Glogova nisu uspeli da prekinu prugu i spreče izvlačenje neprijatelja. Prilikom juriša su poginula četiri borca, a trojica ranjena (među njima i politkomesar odreda).

U početku ustanka u gračačkom kotaru neprijatelj je brzo reagovao — 27. jula još mu se činilo da ustanak može da uguši

kamionom ustaša, no već 28. jula iz Gospića je u Gračac stigao 22. pohodni bataljon. Sve se to pokazalo kao nedovoljno, pa je nakon borbe za Malovan nastala prava panika. Ustaški tabornik iz Gračaca, po povlačenju sa Malovana, izvestio je Zagreb da 30 000 ustanika nadire iz Dalmacije, Like i Bosne prema Gračacu, iako su na Malovanu bili samo borci pomenutih sela. Ustaše su tražile hitna pojačanja, topove i avione.

O ovoj panici u Gračacu doznali smo tek docnije. Znali smo da su, pored ustaša, u Gračac stigli i domobrani. Verovatno ih je bilo oko 800. Naš odred je uveče 29. jula izbio pred Gračac sa oko 150 naoružanih boraca i zauzeo položaje na 2—3 km istočno. Cerovački vod je upućen u pravcu dalmatinskog sela Krupe, radi obezbeđenja levog boka odreda. U toku noći borci su se odmarali, a sutradan je vršeno izviđanje i povezivanje sa borcima bruvanjske opštine, koji su bili na našem desnom krilu. Komanda odreda je ocenila da za napad na Gračac nema dovoljno snaga. Tražena je pomoć od komande gerilskih odreda iz Srba, kao i od 10. gerilskog odreda iz Zrmanje. Krajem jula Srbljani su stigli na gračačke položaje.

Istovremeno kad je oslobođen Malovan, zrmanjska četa 10. gerilskog odreda, pod komandom Mane Breke, prešla je preko Velebita u Dalmaciju i zajedno sa Dalmatincima očistila desnu obalu Zrmanje od graničnih straža NDH prema italijanskoj okupacionoj zoni. Zauzet je i deo sela Ervenik na desnoj obali Zrmanje; prelaz na levu obalu branili su Italijani. Odred je u dolini Zrmanje u selima Palanka i Zrmanja organizovao rušenje ceste. Porušeni su svi propusti i mostovi, a na mnogim mestima i podzidi ceste. Po zauzeću Ervenika 10. odred je prebacio Zrmanjsku četu na gračačke položaje. Vod Rujišta i Javornika ostao je da kontroliše prilaze iz Ervenika u pravcu Velebita i Zrmanje. Pribudićka četa je orijentisana prema Plavnu.

Oslobođenjem Malovana cela zrmanjska opština je bila slobodna. Sve veze Dalmacije preko Like sa Zagrebom bile su prekinute. Split i Knin mogli su veze sa Zagrebom da održavaju samo preko Sarajeva i morem. Italijanima je prekinuta jedina železnička pruga preko koje su održavali vezu sa svojom zemljom. U tome je najveći značaj oslobođenja zrmanjske opštine. Zato je Ministarstvo domobranstva NDH odmah prebacilo u Gračac jedini domobranski bataljon koji je bio garnizoniran u Lici, a zatim je iz Varaždina doveden Varaždinski bataljon, iz Virovitice i Bjelovara delovi konjičkog puka jačine bataljona, kao i jedna i po baterija topova. Ove su snage već 30. i 31. jula stigle na gračačke položaje. U Gračac su stigli domobranski pukovnik Boščanin i ustaški pukovnik Juco Rukavina, a 31. jula komandu preuzima domobranski general Lukić. Formira se

»Zdrug generala Lukića«, sa zadatkom da se likvidira ustanak u zrmanjskoj opštini i preko Zrmanje oslobode komunikacije za Knin.

Oslobođenje zrmanjske opštine zajedno sa opštinom Srb imalo je ogroman značaj za širenje ustanka kako u gračačkom kotaru, tako i u ostalim kotarevima Like. Uspešne borbe i neuspeh neprijatelja da prodre u slobodnu Zrmanju podsticali su ljude na borbu i u ostalim krajevima Like. Njima je borba bila olakšana time što su sve domobranske snage, koje su se nalazile u Lici, bile skoncentrisane u Gračacu. Borci Zrmanje nalazili su se na težištu napada ovih snaga. U izvršenju zadataka imali su dobru podršku boraca bruvanjske opštine i ostalih sela gračačkog kotara.

ORGANIZACIJA ODREDA I POZADINE

Rukovodstvo gerilskih odreda zrmanjske opštine trebalo je da rešava mnogobrojne zadatke. Pored rukovođenja borbom trebalo je da se organizuje rad pozadine, da se uvede red i spreči svaka samovolja, da se organizuje snabdevanje boraca na položaju. Svaki odred je organizovao pozadinu na svom sektoru. Naš odred je imao sela severno, a 10. gerilski odred južno od Zrmanjskog klanca. Zadatke organa vlasti u pozadini vršile su komande odreda, za što su bile proširene. Formiran je narodni sud. Ova organizacija je izvršena prema pravilima koja su iz Drvara poslata komandi gerilskih odreda u Srbu.

Na Otriću je komanda 9. gerilskog odreda otvorila svoju kancelariju za obavljanje potrebnih poslova. Za overavanje dokumenata bio je izrađen pečat odreda. U kancelariji se stalno nalazio Isak Marčetić sa još 2—3 druga i nekoliko kurira. Povremeno je tu boravio i politkomesar odreda Radaković, radi rešavanja važnijih pitanja. Tako je na Otriću došlo do formiranja neke vrste narodnooslobodilačkog odbora, ako ne po imenu, a ono po zadacima koje je obavljao.

Jedan od prvih zadataka je bio da se obezbedi snabdevanje boraca na položaju prema Gračacu, prvenstveno pečenje i slanje hleba. Kad su i čete iz Srba i Zrmanje otišle na položaj prema Gračacu i za njih je organizovan hleb. Borci su snabdevani mesom od zaplenjene stoke, a u nedostatku ove prikupljane su ovce od seljaka. U četama su odmah bile organizovane kuhinje. Preduzete su mere da seljaci ništa ne rešavaju na svoju ruku, nego da se za sporove obraćaju odboru; na taj način je sprečena samovolja i osveta. U spornim slučajevima seljaci su uspešno mireni. Prvih dana ustanka jedan seljak doveo je na Otrić dva

brata, Hrvata, koji su pre ustanka vodili ustaše sa Otrića da ga uhvate. Pošto sam nije smeo da im sudi, doveo ih je na Otrić i tražio da se osude na smrt. Predstavnici odreda na Otriću su znali da u Drvaru postoji sud, pri štabu Drvarske brigade (komandi svih ustaničkih jedinica Krajine i Like), pa su ih poslali da im se tamo sudi.

Naši borci su imali malo municije, pa je sa Otrića na Drvar poslat kurir da je donese. Iz Drvara su odgovorili da nemaju municije za puške, ali su poslali ručne bombe drvarske izrade i uputstvo kako ih treba praviti. Odmah smo i mi organizovali pravljenje bombi. Glavni majstor je bio Nino Krlić, seljak, kovač i puškar. Za telo bombi su služile vodovodne cevi, koje su narezane da se bolje rasprsnu, a dinamita je bilo dovoljno zaplenjeno na Otriću. Sa Otrića je održavana kurirska veza sa drugim ustaničkim jedinicama, a i sa jedinicama na položaju. Tu su izdavane i propusnice za putovanja u druga sela.

Na isti način je u Zrmanji Milojko Ćuk organizovao funkcionisanje komande 10. gerilskog odreda i narodnog suda. Oni su održavali veze i saradnju sa ustanicima iz severne Dalmacije.

U toku borbe za oslobođenje zrmanjske opštine veliki broj ljudi je pokrenut u borbu. Istovremeno sa izvršenjem borbenih zadataka došlo je u okviru odreda do formiranja četa. U sastavu 9. gerilskog odreda formirane su Otrićka, Popinjska i Rastičevska četa. Otrićka četa, kojom je neposredno rukovodila komanda odreda, je imala preko 70 naoružanih boraca i 1 puškomitraljez. U slučaju odsutnosti komandant je određivao zamenika u četi. Iz sastava čete izdvojen je cerovački vod, koji je samostalno delovao na pravcu Žegara u severnoj Dalmaciji. Popinjska četa je imala blizu 100 pušaka i 3 puškomitraljeza. Komandir čete je bio Mićo Lukić. Rastičevska četa je brojala 30 boraca, a za komandira se nametnuo Jakov Budimir iz Nadvrela, predratni špekulant. On je pokušao da sa četom izbegne od borbe, ali ga je komanda odreda prisilila da dođe na gračačke položaje.

U sastav 10. gerilskog odreda ulazile su Zrmanjska i Pribudićka četa. Zrmanjska četa je imala preko 60 naoružanih boraca, a komandovao je komandant odreda Milojko Ćuk, lično ili preko zamenika. Po odlasku čete na gračačke položaje vod iz Rujišta je ostao za obezbeđenje prema Erveniku. Pribudićka četa je imala oko 40 naoružanih boraca; ona je neprekidno držala položaje kod Bendera, prema Kninu i nije učestvovala u borbama za Gračac.

Oba odreda su imala oko 300 vojničkih pušaka. Komandni kadar u četama su uglavnom birali borci između sebe. Oni su u znatnoj meri uvažavali i mišljenje komandi odreda pri izboru

starešina. Dobrovoljnost pri stupanju u odrede i brzo narastanje jedinica imalo je za posledicu znatnu samostalnost četa, pa i vodova. Najbolje organizovane i rukovođene bile su Zrmanjska, Otrićka i Popinjska četa. One su učestvovale u svim borbama i izvršavale najvažnije zadatke.

NAPAD NA GRAČAC

Pripreme za napad na Gračac vršene su intenzivno. Komanda 9. gerilskog odreda je radila na povezivanju sa ustanicima iz drugih sela. Ostvarena je dobra veza sa borcima sela iz neposredne okoline Gračaca i opštine Bruvna. Uspostavljen je kontakt i sa članovima Kotarskog komiteta KPH Gračac.

Radi uspostavljanja veze sa ustanicima u Velebitu upućena je jedna patrola iz Popinjske čete. Pri prelasku pruge kod crkve sv. Marka patrola je upala u domobransku zasedu. Posle kraćeg puškaranja patrola se izvukla, ali su domobrani uhvatili ranjenog Ljubomira Stojisavljevića i predali ga ustašama u Gračacu, koji su ga posle mučenja ubili.

Domobrani su 1. avgusta izvršili napad na Crni vrh. Energičnim protivnapadom naših boraca naterani su na povlačenje. U ovom napadu domobrani su imali 2 mrtva i 6 ranjenih. Taj neuspeh ih je još više uverio da nas ne mogu odbaciti od Gračaca.

Sve pripreme dovršene su 1. avgusta, a napad je počeo u ponoć 1/2. avgusta. Gračac je napadnut sa tri strane. Na pravcu Podkokirna — groblje, južno od zaselka Kontići, napadao je 9. gerilski odred, gerilska četa iz Srba i borci iz sela istočno od Gračaca. Na pravcu sela Deringaj — Dukići napadali su borci Bruvna. Iz Velebita u pravcu Gaćešina Dola napadala je jedna manja grupa. Napadalo se energično i smelo i jedinice su podišle neprijateljevim položajima, ali su jakom vatrom nadmoćnijih snaga svi naši napadi odbijeni. Pred zoru naše jedinice su se povukle na polazne položaje. Bili smo i brojem i naoružanjem preslabi za proboj dobro organizovane odbrane. Neprijatelj je u Gračacu tada imao preko 2000 domobrana i ustaša, kao i 6 topova, a naših je bilo nepunih 400 naoružanih boraca (od toga oko 300 najboljih u Podkokirni). Napali smo na glavne neprijateljske snage u Lici, pa nismo ni imali izgleda na uspeh.

SAVEZ ČETNIKA I ITALIJANA

Za komande 9. i 10. gerilskog odreda poseban je problem bilo obezbeđenje od intervencije Italijana iz Knina, dok se ve-

·ćina jedinica nalazi oko Gračaca. Sa sigurnošću se pretpostavljalo da će Italijani pokušati da ovladaju sa oko 30 km železničke pruge i ceste, koliko smo mi držali. Da bismo im sprečili prodor, temeljito smo rušili prugu i cestu u dolini Zrmanje. Istovremeno je razvijan politički rad da se borci ubede u neophodnost borbe protiv Italijana. Komandant 10. odreda uspostavio je vezu sa rukovodstvom dalmatinskih gerilaca između Knina i Zrmanje i zahtevao da oni spreče prodor Italijana za Zrmanju.

Intervenciju Italijana nije trebalo dugo čekati. Nju su politički pripremili četnici, koji su im omogućili da nastupe po oprobanom načelu: »Podeli pa vladaj«. Radi razbijanja ustanka i ostvarenja svojih protivnarodnih ciljeva bivši radikalni poslanici i političari Niko Novaković Longo, Stevo Rađenović, pop Đujić, Jovo Keča i drugi, isplanirali su podvajanje ustanika na gerilce i četnike. Centar četničke aktivnosti postao je Knin na neoslobođenoj teritoriji, a Srb na oslobođenoj, gde su došli Rađenović i Keča. Oni su govorili narodu da će nas Italijani zaštititi od ustaša i da treba čekati sa borbom dok glavne sile ne reše rat.

Italijanske snage iz Knina i Obrovca bile su pokrenute prema Gračacu 2. avgusta. Iz Obrovca su već sutradan stigle u Gračac, a snage iz Knina su ceo taj dan popravljale porušenu cestu u Zrmanji i, pre noći, bez borbe su izašle na Otrić. Dalmatinci na položajima prema Kninu nisu ni pokušali da im spreče prolaz za Zrmanju, a Zrmanjska četa je bila u pokretu na gračačke položaje. Precenili smo rušenje ceste u Zrmanji i smatrali da će bar nedelja, ako ne i mesec dana biti potrebno da se osposobi za promet; međutim, bio je dovoljan jedan dan za nebranjene prepreke.

Dok su se Italijani penjali uz Zrmanjski klanac, iz Srba je stiglo naređenje na Otrić upućeno komandiru Srpske čete, da se kod Gračaca ne otvara vatra na Italijane. Ne znam ko je potpisao, ali smo ga shvatili kao službeno naređenje, s obzirom da je dolazilo iz Srba. Nije isključeno da su ga uputili pomenuti četnici. Bez obzira ko ga je uputio ono je odstranilo svaku pomisao na borbu protiv Italijana.

Ovo je dalo podstreka četničkim elementima da počnu s propagandom kako su nam Italijani prijatelji. Italijani su nastupali sa parolom: »Bono Serbo, ustaša macare«. Takav nastup nije bio bez odraza na borce i narod. Mi smo u četama odmah počeli da objašnjavamo borcima da su nam Italijani neprijatelji kao i ustaše i da se ustaše bez njih ne bi mogli održati i da je to momentana taktika Italijana, da bi lakše ugušili ustanak i obe-

zbedili saobraćaj. Ovakav stav je doprineo da čete i dalje ostanu čvrste i jedinstvene.

Čim su došli Italijani su uspostavili svoj garnizon na Otriću. Odmah su izdali proglas u kome su zahtevali predaju oružja. Pokušali su da uspostave kontakt sa pojedinim komandirima, ali bezuspešno.

Po prelasku u Gračac Italijani su odmah pristupili opravci pruge i telefonskih linija. Istovremeno su na svim stanicama i stražarama na pruzi postavili svoje posade. Zahtevali su od pružnih radnika da se vrate na posao, ali su oni to odbili, jer su se kao borci nalazili na položaju. Popravka pruge je tekla sporo; bilo im je potrebno mesec dana dok su prugu osposobili za saobraćaj.

Dolazak Italijana znatno je olakšao položaj domobrana i ustaša u Gračacu. Obezbeđenje prema Otriću preuzeli su Italijani, pa su dobili više slobode za manevar prema Bruvnu i Ploči. Odmah po dolasku Italijana 4. avgusta izjutra oni su, podržani jakom artiljerijskom vatrom, otpočeli napad na naše položaje na Crnom vrhu i Rujevcu. Pod zaštitom artiljerije domobrani su nastupali na Crni vrh koji dominira našim položajima. Borci, nenaviknuti na artiljerijsku vatru, povukli su se i neprijatelj je ovladao Crnim vrhom, a zatim je frontalno iz Podkokirne i bočno sa Crnog vrha, uz podršku artiljerije, napao na snage 9. gerilskog odreda na Rujevcu. Pred nadmoćnim neprijateljem odred se počeo po podne da povlači u pravcu Malovana i u njegovoj visini poseo nove položaje. Naši borci, nenaviknuti na artiljerijsku vatru, nisu uspeli da spreče neprijatelja da ih odbaci sa položaja koji dominiraju Gračacom.

Sa gračačkih položaja Bruvanjci su se povukli u pravcu Vodene glave, koju su zaposeli za odbranu Bruvna. Bili smo obavešteni da je u Gračac stigao Milan Šulentić, ustaški predsednik zrmanjske opštine i da preko Velebita namerava sa ustašama da se probije na Zrmanju, pa je izvršeno novo grupisanje četa 9. i 10. odreda severno i južno od železničke pruge Otrić — Gračac, na Velebitu. Neprijatelj nije ni pokušao da napadne naše snage na ovim položajima.

Stvaranje fronta i danonoćno sedenje na položaju bez borbe počelo je da se negativno odražava na borce. U toj situaciji došla je do izražaja tzv. »seljačka pravda«, po kojoj je svaki muškarac sposoban za borbu morao da ide na položaj na smenu 7 ili 15 dana. Kako je bilo više boraca nego pušaka, to je smena kod pušaka vršena većinom nedeljno. Borci su se smenjivali, a puška je ostajala na položaju. Ove smene su labavile disciplinu, a samim tim i čvrstinu jedinica. Ni politički rad, koji ionako nije bio naročito intenzivan, nije mogao da otkloni tu slabost.

Za politički rad nismo dobivali direktive, nego smo samostalno obrađivali aktuelna i konkretna pitanja. Dostavljanje vesti četama na položaj bilo je organizovano dobro. Kako u četama nisu bili određeni politički komesari, to smo mi, pismeniji omladinci, čitali vesti po grupama. Naročito su nas pažljivo slušali stariji ljudi, koji su stalno tražili razna objašnjenja.

U saradnji sa Italijanima četničke vođe su uporno nastojale da pocepaju ustaničke snage i da ih privole na saradnju. Radi ovoga su pripremale sastanak ustaničkih predstavnika i Italijana. Naročito su bili aktivni četnički predstavnici iz Srba, koji su pokušali da za ovo pridobiju neke istaknutije ljude iz zrmanjske opštine. Komande odreda su zauzele stav da je to politika razbijanja jedinstva, protiv koje su energično istupile.

Četničke vođe iz Srba i Lapca i Italijani organizovali su na Otriću 11. avgusta sastanak sa ustaničkim predstavnicima. Pokušaj Komande gerilskih odreda u Srbu da spreči odlazak četničkih predstavnika iz Srba na Otrić nije uspeo. Zato su na Otrić pošli i predstavnici gerilskih odreda da spreče četnike u ostvarenju njihovog plana. Pored ostalih na Otrić su došli komandant i politkomesar 9. gerilskog odreda, kao i Pero Boltić ispred partijske organizacije i komande u Drvaru. Oni su se odlučno borili protiv sklapanja ma kakvog sporazuma sa Italijanima. Međutim, sva njihova nastojanja ostala su uzaludna. Četničke vođe ostvarile su svoj cilj — sporazum s Italijanima. Potpisan je »Otrićki sporazum«, kojim se naše snage obavezuju da se neće boriti protiv Italijana. Iako su komande 9. i 10. gerilskog odreda bile odlučno protiv saradnje s Italijanima, pojedini četnički orijentisani elementi u jedinicama počeli su s propagandom za tu saradnju. Odmah su raskrinkavani, pa su počeli opreznije da deluju.

Borci i seljaci nisu pridavali neki značaj brojnoj italijanskoj vojsci — ona za njih nije predstavljala autoritet. Preovladavalo je shvatanje da Italijani protiv naših boraca ne smeju ništa da preduzimaju. Italijanima je otvoreno govoreno da u šumama ima mnogo naoružanih boraca. Iako većina još nije bila spremna za otvorenu borbu protiv njih, preovladalo je uverenje da mi predstavljamo samostalne oružane formacije, kojima ustaše i Italijani ne mogu ništa. Italijani su naredili da svako preda oružje, ali niko nije hteo da preda svoju pušku. Jedan borac je došao na Otrić sa puškom. Italijani su ga razoružali i poveli da ga streljaju, no na uporno insistiranje predstavnika 9. gerilskog odreda on je pušten, ali puška mu nije vraćena. Ovaj slučaj je iskorišćen da se borcima i seljacima objasni da Italijani, koji su doveli ustaše, taktiziraju dok ne pokupe oružje, a onda će opet da nastave sa terorom.

Od 17. do 20. avgusta zdrug generala Lukića uspeo je da se preko Bruvna i Mazina probije za Boričevac, prema Kulen-Vakufu. U Pištalskoj dragi gerilci lapačkog sreza razbili su ga i naterali na povlačenje prema Gračacu. Proboj neprijatelja na ovom pravcu pokazao je da su naše snage tu bile slabe. Ovaj pravac bio je veoma važan jer izvodi na bok i u pozadinu gerilskih snaga koje su se borile na položajima prema Bihaću. Zbog toga je stavljeno u zadatak 9. i 10. gerilskom odredu da, pored obezbeđenja pravca koji izvodi u Zrmanju i Otrić, preuzmu i obezbeđenje onog koji preko Bruvna vodi u pravcu Lapca.

Za ovaj zadatak određene su Zrmanjska i Otrićka četa, koje su se sa položaja u Velebitu prebacile u pravcu Bruvna. Čete su morale preći prugu koju su Italijani obezbeđivali. Da ne bismo čekali noć, izvešteni su Italijani na Malovanu da ćemo proći pored njih i da ne otvaraju vatru. Ovim se ujedno htela da demonstrira naša samostalnost i snaga. Italijani su odgovorili da ne mogu da dozvole prelaz, dok sledećeg dana ne dobiju odobrenje komande iz Gračaca. Međutim, mi nismo hteli da čekamo, nego su dve čete prošle pored Italijana u koloni po jedan sa puškama na ramenima i pečenim ovcama na ražnju. Italijani nisu opalili ni metka, a pričali su da je iz planine prešlo preko pruge 500 gerilaca. Dugo su posle borci pričali kako Italijani nisu smeli ni da se jave.

Posle prelaska u bruvanjsku opštinu Otrićka, Zrmanjska i Popinjska četa su posele nove položaje radi sprečavanja prodora neprijatelja iz Gračaca prema Bruvnu. Ovi položaji su omogućavali udar u desni bok nadirućih snaga neprijatelja. Rastičevska četa i cerovački vod ostali su na starim položajima u Velebitu. Odlazak Otrićke i Zrmanjske čete na nove položaje doveo je do odvajanja boraca od svojih kuća, što na njih ne samo da nije negativno delovalo, već su bili ponosni što im je, kao hrabrim i priznatim borcima, poveren važan zadatak. Na ovim položajima neprijatelj nije uznemiravao naše snage, izuzev povremenom artiljerijskom vatrom.

Polovinom septembra Italijani su pomerili granicu svoje okupacione zone i pristupili okupaciji Like i dela Bosanske krajine. U tim krajevima oni su uspostavili svoju vlast. Kako na druge, tako je i na 9. i 10. gerilski odred ovaj poduhvat Italijana imao negativan uticaj, jer je prestala potreba da se drže položaji prema Gračacu, pa su borci tražili da se povrate svojim kućama. Komande odreda uvidele su da jača oportunizam, a sa njim četnički uticaj. Da bi nekako održali čete, i olakšali njihovo aktiviranje, kao i da bi se onemogućilo da oružje dođe u čet-

ničke ruke, makar borci i bili kod kuća, komande odreda su ubedile borce Otrićke i Zrmanjske čete da oružje ostave na mestu gde je formiran 9. gerilski odred. Borci su pristali i puške su odnesene u Ljubinu poljanu, gde ih je čuvalo nekoliko boraca. Međutim, većina ipak nije htela biti bez svojih pušaka, pa su se posle nekoliko dana vratili i uzeli ih. Tako je brzo propao jedan dobar plan, pa je trebalo raditi sve iznova.

I Popinjska četa se po povlačenju sa položaja razišla kućama. Komandir čete Mića Lukić sa tridesetak boraca i tri puškomitraljeza krenuo je prema Bihaću, gde su borci lapačkog sreza još vodili borbe sa ustašama. Zajedno sa Bosancima oni su domobrane i ustaše prisilili da se povuku na spoljnu odbranu Bihaća. Popinjcima je za odbranu određen Ripački klanac, koji su zaposeli zajedno sa borcima iz Tiškovca; levo od njih su bili borci ličkih sela, a desno bosanskih. Ustaše i domobrani su izvršili žestok napad da bi probili partizanske položaje. Na odseku Popinaca i Tiškovčana front nije probijen, jer je odbrana bila dobro organizovana, već na susednom. Ustaše su zašle iza leđa našim borcima, ubile komandira Lukića na osmatračnici, ali su se borci, uz gubitke, ipak uspeli nekako da probiju.

Posle ovog proboja ustaše i domobrani produžili su napad i stigli ispred sela Doljana i Dobrosela. Štab za Liku uputio je apel svim selima Like i Dalmacije da pošalju pomoć u ljudstvu i oružju. Na ovaj apel odazvao se velik broj boraca zrmanjske opštine i sela severne Dalmacije. Oni su pod komandom Milojka Ćuka stigli na položaje kod Doljana i odmah stupili u borbu; neki su ostali do proterivanja neprijatelja u pravcu Bihaća, a neki su posudili puške nenaoružanim Doljančanima, koje su im vratili posle konsolidacije položaja. Posle završenih borbi borci iz Velike Popine i ostalih sela vratili su se svojim kućama. Ovim su Zrmanjci završili poslednje borbe sa ustašama. Sada je iznova trebalo organizovati borbu protiv okupatora, raskrinkati četnike i razbiti njihov uticaj, a i ponovo stvarati čvrste partizanske jedinice. Ti novi zadaci postavljali su se pred partijske aktiviste i najsvesnije borce.

Borbom su stvoreni uslovi za pojačan partijsko-politički rad. U borbi su se okalili među omladincima novi kadrovi, koji su na sebe uzeli najteže zadatke i rešavali ih u vrlo teškim uslovima. Oni su posle povlačenja sa položaja postali nosioci linije naše Partije i uporni borci za stvaranje partizanskih jedinica koje su spremne da se bore protiv okupatora i njegovih slugu na svakom mestu. Taj rad je omogućio da se već u novembru 1941. na ovom terenu formira 2. četa bataljona »Marko Orešković«.

Vladimir MARIČIĆ

BRAVSKI VAGANAC U NARODNOM USTANKU 1941.

Nedaleko od Bosanskog Petrovca nalazi se selo Bravski Vaganac. Pre drugog svetskog rata u selu je bilo oko osamdeset i četiri domaćinstva. Vrlo siromašni seljaci, sa malo obradive zemlje, živeli su dobrim delom od stočarstva, šumskih radova kod firme »Šipad« a veliki broj ih je odlazio u pečalbu u druge krajeve Jugoslavije, pa čak i van granica Jugoslavije gde je i izvestan broj ostajao. Jedan od pečalbara bio je i Solomon Jovan Jošo[1]. Decembra 1940. godine Jošo dolazi kući i počinje intenzivno da radi sa ljudima, naročito sa omladincima i to u zaseocima Solomoni i Cojići. Sakupljao ih je po grupama i dokasno u noć im čitao brošure u kojima se govorilo o životu i radu sovjetskog naroda. Pratili su ga žandarmi pa kad je to osetio nakon mesec i po dana, iznenadno se izgubio i za njega se ništa nije znalo do kapitulacije. Nekoliko dana posle kapitulacije jugoslovenske vojske Jošo se ponovo vraća u selo i nastavlja ranije započeti rad.

Nemačke trupe se nisu dugo zadržale u Bosanskom Petrovcu i okolini. Zamenile su ih italijanske. Ali i one su se ubrzo povukle i svu vlast su preuzele ustaše, koje su odmah počele da zatvaraju ljude iz svih sela u prvom redu uglednije. Već 6. maja po nekim selima oko Prijedora i Sanskog Mosta počeli su sa pokoljima. Juna meseca ustaše u Drvaru hapse grupu ljudi, preko Bosanskog Petrovca ih odvoze u Grmeč na mesto zvano Risova greda, gde ih ubijaju i bacaju u jamu. Istovremeno ustaška vlast poziva tri godišta na regrutaciju. Hrvatski i muslimanski omladinci se regrutuju u vojne, a srpski u radne jedinice. Prema savetima starijih ljudi kao i onih koji su znali kakva je ustaška

---

[1] On je otišao od kuće negde 1930. i do decembra 1940. godine za njega se nije znalo. Boravio je u više zemalja a neko vreme i u Sovjetskom Savezu.

politika niko se od srpskih omladinaca nije odazvao ustaškom pozivu da se određenog dana javi na radno mesto.

Ustaški teror i dalje se produžava samo sve intenzivnije te kod seljaka a i kod stanovnika Petrovca vlada nesigurnost u opstanak i život. Mnogi ljudi, uglavnom trgovci iz Petrovca, beže sklanjajući se ispred ustaške kame. Pronose se glasovi da će ustaše na Vidovdan izvršiti masovan pokolj srpskog življa i seljaci iz bližih sela i srpski stanovnici iz Petrovca u kolonama beže iz svojih kuća u sela koja su bliže planinama. Većina tih izbeglica našla se u selu Drinić.

Drugom polovinom jula, nekoliko dana pred ustanak, ustaše su u samom Petrovcu ubile nekoliko ljudi, kolima ih odvezli u Zdeni do i, nedaleko od Bravskog Vaganca, bacile u šumu ali ih nisu zakopale.

USTANAK

Bio je 28. jul. U zaseoku Cojići i Solomoni sakupili su se omladinci. Oko 10—11 sati pre podne dotrčao je zadihan i uznemiren Mile Kecman Gavrandžić. On nam je iz sela Bukovače, odakle je i rodom, doneo vest da je ustanak počeo, da su Drvar i Oštrelj oslobođeni, da su ustanici Drvara, pošto su ga oslobodili, prešli na naš kraj prema Petrovcu i da se sprema napad na Petrovac. Takođe nam je preneo poruku ustanika da i mi iz Vaganca treba odmah da se organizujemo, da sakupimo oružje koliko ga imamo, naoružamo se ko čime može i budemo spremni da uzmemo učešće u napadu na Petrovac. Još odmah treba da pokidamo telefonske veze između Petrovca i Ključa čiji su vodovi prolazili ispod našeg sela i da prekopamo cestu na pogodnom mestu. Primivši ovakvu vest okupljeni omladinci i stariji ljudi odmah su pošli prema cesti koja je prolazila pored sela. Omladinci su uz put u jednom od gajeva između zaseoka Cojići i Solomoni, pronašli Jošu Solomona. Saopštili su mu primljenu vest kao i svoju nameru. Jošo im je savetovao da ne čine ništa dok on ne bude obavešten, jer primljena vest može biti i provokacija. Ako je istinita, on će svakako biti obavešten. Omladinci su ipak otišli u zaseok Solomoni koji se nalazio pored same ceste, dok je Jošo krenuo na drugu stranu. Sat-dva kasnije u zaseok Solomoni došao je Jošo. Okupljenim omladincima i starijim ljudima je rekao da je vest o ustanku istinita i odmah je organizovao kidanje telefonskih linija, prekopavanje ceste i postavljanje zaseda na pogodnim mestima. Okupili su se svi muškarci iz celog sela. Na žalost oružja nije bilo. Naoružali su se mo-

tikama, sekirama, koljem i vilama. Jedino se Gojko Cojić[2] pojavio sa karabinom i nekoliko metaka.

Postavljene su zasede prema Petrovcu i Ključu. Noć je prošla mirno, niko niotkuda nije naišao. Ni sledećeg dana, 28. jula, ustaše se nisu pojavljivale. Stizale su vesti da su se ustanici Drvara prebacili na teritoriju oko Petrovca, da zajedno sa ustanicima iz okoline Petrovca pripremaju napad na grad, te da bi u napadu trebalo da uzmu učešća i ustanici Vaganca i drugih sela prema Ključu. Toga dana među ustanike Vaganca došla je vest da su ustaše iz Petrovca izašle na brdo Ježevac nekoliko kilometara od grada i da su na vrhu postavile zasedu i istakle svoju zastavu. Među ustanicima našla su se dva odvažna čoveka (Gojić Nikola Kecman i Rade Kovačević) koji su naoružani sa dve puške otišli na Ježevac. Vest je bila tačna. Na vrhu su bile ustaše. Oni su se približili ustašama i prvim ispaljenim metkom ubili jednoga. Ne znajući koliko je tamo ustaša oni su se povukli. Sledećeg dana otišli su ponovo i našli ubijenog ustašu i njegovu pušku.

Kako se očekivalo pojačanje ustaškoj posadi Petrovca, koje je moglo doći od Ključa, Bosanske Krupe i Bihaća, to su na cestama prema tim mestima postavljene jače zasede. Jedna je postavljena u Zdenom dolu ispod zaseoka Solomoni. U ovoj zasedi učestvovali su, pored ustanika Vaganca, i ustanici Kapljuha, Drinića, Bare, Bukovače i ustanici iz Drvara koji su posle oslobođenja Drvara bili dosta dobro naoružani. Oni su predstavljali organizovaniju ustaničku formaciju. Njihov rukovodilac Milan Zorić preuzeo je uglavnom komandu i nad ustanicima Vaganca. Zaseda je ostala četiri dana, ali ustaše nisu nailazile.

Prvog avgusta posle podne kolona ustaša je od Ključa krenula prema Petrovcu. Pred veče su spalili selo Jasenovac i produžili dalje. Ustaničke zasede koje su bile postavljene na nekoliko mesta od Bravska do Petrovca međusobno su bile povezane. U zasedama su se nalazili uglavnom naoružani borci, a nenaoružani su bili raspoređeni na svakih sto metara te se na taj način održavala veza između zaseda. Ustanici su preko ovih veza na vreme bili obavešteni o paljenju Jasenovca. Neke od ustaničkih zaseda, koje su bile malobrojne i slabo naoružane, povukle su se, jer nisu bile u stanju da išta ozbiljnije učine. Jedna zaseda od (pet-šest ustanika koji su se nalazili kod sela Kapljuh, u zaseoku Lipići) sačekala je kolonu i ispalila nekoliko metaka iz dve puške (toliko ih je bilo) i bacila nekoliko bombi od cementa.

---

[2] On je, iako stariji, fizički nesposoban — invalid, bio pred sam napad Nemačke na Jugoslaviju mobilisan i raspoređen pri žandarmerijskoj stanici u Petrovcu gde je dočekao ulazak nemačkih trupa. Bežeći iz Petrovca poneo je karabin.

Na taj izazov ustaše koje su se do tada kretale u koloni razvile su se u strelce i iz svog raspoloživog oružja otvorile vatru u pravcu odakle su se javili ustanici.

Glavna ustanička zaseda koja se nalazila u Zdenom dolu, ispod zaseoka Solomoni, koja je jedina bila u stanju da sačeka i napadne ovu kolonu, morala se povući, da ne bi bila opkoljena. Ustaše su u noći, i pored jake kiše, prošle bez ikakvih gubitaka prema Petrovcu. Idućeg dana ustaše su iz Petrovca krenule cestom prema Driniću. Uz put su popalile sela Bara i Bukovača, zatim se vratile natrag ne izlazeći u Drinić.

Trećeg avgusta ista ustaška kolona vratila se iz Petrovca prema Ključu. Na prolazu, ustaše su spalile deo sela Vaganac i to zaseoke Solomoni i Cojići i selo Kapljuh. Sem toga, ubile su nekoliko seljaka koje su zatekle u polju i kod kuća, opljačkale sve što su mogle poneti, a stoku koju su našle poterale. Tom prilikom ustanici nisu bili u zasedi, jer su se prebacili na drugi teren.

Kako su ustaše počele svakodnevno prolaziti od Ključa prema Petrovcu i obratno, ustanici su se ponovo vratili u Zdeni do u zasedu.

8. avgusta naišla je ustaška kolona (sedam kamiona, jedan motocikl i jedan automobil) od Ključa prema Petrovcu. Kamioni su bili natovareni puščanom, mitraljeskom, topovskom municijom i namirnicama. Sve je to bilo namenjeno posadi u Petrovcu. Ustanici su sačekali kolonu i iz raspoloživog oružja otvorili vatru. Sva vozila su skrenula sa druma i počela da se prevrću, jer su pored ustaša, koje su se nalazile na kamionima, bili pogođeni i vozači. Manji broj ustaša koji nije bio zahvaćen prvim rafalima pokušao je da pruži otpor. Borba je trajala oko pola sata. Preživeli pojedinci su počeli da beže u pravcu odakle su i došli, preko polja. Seljaci, koji su radili u polju, hvatali su ih uz put i razoružavali.

Ova prva veća akcija imala je višestruki značaj za ustanike. U prvom redu je uverila ustanike da se i sa malo oružja, bez dovoljno municije a hrabrošću i sa određenim ciljem može uništiti mnogo brojniji i moderno naoružan neprijatelj. Ovom prilikom ustanici su zaplenili oko pedeset pušaka, tri puškomitraljeza, nekoliko desetina hiljada metaka i pun kamion topovske municije kalibra 100 mm. I ta topovska municija je dobrodošla zbog toga što su ustanici na zapadnoj strani Petrovca u selu Vrtoče istog dana zaplenili jedan poljski top kalibra 100 mm koji je odmah preko planine Osječenice iznesen na Oštrelj odakle je dejstvovao na Petrovac.

U Zdenom dolu je zaplenjena i izvesna količina životnih namirnica koje su dobro došle ustanicima, jer su se nalazili na terenu koji je dobrim delom bio popaljen i od ustaša opljačkan.

Od ustanika bila su dva ranjena.

Celo selo Bravski Vaganac bilo je za vreme ove borbe na nogama. Seljaci su tovarili plen, u prvom redu municiju, i odnosili u gornji deo Vaganca koji je uz samu šumu i tamo je smeštali u jednoj pećini.

Mada su ustaše u Zdenom dolu bile poražene, one su i dalje pristizale u velikim kolonama od Ključa, Bihaća i Bosanske Krupe u Petrovac. Ustaše su u Petrovcu koncentrisale nekoliko hiljada dobro naoružanih ljudi. Raspolagali su jakom artiljerijom i tenkovima. Svakodnevno su tenkovi patrolirali od Petrovca prema Ključu i obratno. To je bila ustaška priprema za ofanzivu na Oštrelju. Ustanici su sve raspoložive snage koncentrisali za odbranu kako bi osujetili ovaj ustaški plan. Borbe su bile oštre i trajale su oko mesec dana. U tim borbama, ustaše su imale velike gubitke, ali Oštrelj nisu mogle zauzeti. Ustanici su zaplenili dosta oružja pa i brojno se ojačali jer se dosta veliki broj seljaka baš u jeku tih borbi dobrovoljno javljao da će ostati i boriti se u ustaničkim jedinicama.

Posle borbe oko Oštrelja ustaničke snage uglavnom su bile koncentrisane za odbranu Oštrelja pa su ustaše izvesno vreme mogle nesmetano uz pratnju tenkova prolaziti od Ključa prema Petrovcu i obratno.

Polovinom septembra jedna grupa ustanika postavila je zasedu u Gaju između sela Vaganac i Janjila na cesti Petrovac — Ključ. Naišla je kolona od pet ustaških kamiona natovarenih municijom i hranom. U ovoj akciji, kao i onoj ranije u Zdenom dolu, ustaše su uglavnom poubijane. Kamioni su spaljeni, a njihov tovar zaplenjen i uglavnom iznesen iz Janjila. Ovom prilikom nije ceo plen mogao biti iznesen, jer su u neposrednoj blizini bila dva dosta jaka ustaška logora iz kojih su ubrzo krenuli tenkovi. Ustanici su i u ovoj akciji zaplenili nekoliko pušaka i nešto municije.

Sledećeg dana ujutru, oko devet sati, u Medeno Polje, gde su ove dve partizanske čete prenoćile, došla je kolona Italijana iz Petrovca, koja je brojala oko tri stotine vojnika. Pored pešadije bila je grupa smučara, mitraljeska odeljenja, odeljenje brdske artiljerije i odeljenje teških bacača. Partizanske čete su ispod samog sela ipak prihvatile borbu. Bila je dosta kratka. Trajala je oko pola sata. Italijanska kolona je razbijena. Na mestu borbe ostalo je trideset i pet mrtvih i zarobljeno je oko trideset i pet Italijana. Zaplenjena su dva brdska topa, jedan minobacač,

tri puškomitraljeza, jedan teški mitraljez i oko sto pušaka. Preživeli italijanski vojnici pobegli su ne zaustavljajući se nigde do samog Petrovca. Oni su uz put pri bekstvu bacali sa sebe sve što im je smetalo, pa i oružje.

Nekoliko dana kasnije ustaška komanda postavila je logor u Gaju između sela Vaganac i Janjila gde je prethodnog dana bila dočekana ustaška kolona. Ovaj logor postavljen je sa ciljem da se obezbedi komunikacija koja je svakog dana bila sve ugroženija a koja im je bila neophodna za snabdevanje garnizona u Petrovcu. U septembru su ustaničke snage u tri maha pokušale da likvidiraju ovaj logor, ali se svaki pokušaj završio neuspehom.

Pošto ustaška nastojanja da povrate slobodnu teritoriju i uguše narodni ustanak — čak ni ofanziva na Oštrelj i Drvar — nisu urodila plodom (ustanak se svakim danom sve više širio, ustanički redovi bivali sve brojniji, organizovaniji i naoružaniji), na oslobođenu teritoriju su otpočela dejstva italijanskih jedinica. Na čelu italijanskih jedinica bila je grupa srpskih izdajnika, četnika, koji su se sa Italijanima povukli prilikom italijanskog prvog boravka u ovim krajevima. Ovi narodni izdajnici dolaze kao italijanska prethodnica i šire propagandu o Italijanima kao oslobodiocima i zaštitnicima srpskog življa. Takva propaganda imala je izvesnog uticaja na stanovništvo i na ustaničke redove. Dolazi do izvesnog ali manjeg osipanja ustaničkih redova. Pojedini ustanici ostavljaju oružje i odlaze kućama, a neke ustaničke jedinice zauzimaju stav da se protiv Italijana ne treba boriti, već da sa njima treba sarađivati. Takva pojava je bila uglavnom u okolini Grahova, gde su italijanske jedinice nesmetano i bez otpora ušle.

Italijanske okupacione trupe su, posle posedanja Grahova, nadirale prema Drvaru. Ustaničke jedinice su ih sačekale i vodile borbu s njima. Italijani su nastupali sa jakim snagama, koje u to vreme od ustaničkih snaga nisu mogle biti zaustavljene. Rukovodstvo partizanskih jedinica je donelo odluku da se u Drvaru i Oštrelju unište svi objekti koji bi neprijatelju mogli da posluže u bilo koje svrhe, da se napusti kruto držanje fronta i pređe na partizanski način ratovanja. Italijanske jedinice su već 28. septembra stigle u Drvar. Sledećeg dana produžile su put Oštrelja i Petrovca.

Dolazak italijanskih jedinica u ove garnizone zahtevao je povlačenje i nekih ustaških jedinica. Propaganda kojom su se Italijani služili uz pomoć domaćih izdajnika ne bi imala svrhe da su na toj teritoriji zadržane i ustaške jedinice. U samom Petrovcu je ostao samo jedan vod domobrana. Vlast je prešla isključivo u ruke italijanskih okupacionih trupa. Pošto su posele

Petrovac, italijanske trupe su produžile prema Ključu i Mrkonjić-Gradu. Tada je nastalo previranje među ustaničkim redovima, pa su se ustanici uglavnom, prebacili na drugu stranu Grmeča, prema Sanskom Mostu u kome su se pored italijanskih nalazile i ustaške jedinice. Borbe protiv ustaških jedinica se nisu prekidale, dok za čitavi mesec-dva dana sa italijanskim jedinicama nisu vođene.

Koristeći se privremenim zatišjem, seljaci su obrali letinu i obezbedili kakav-takav krov nad glavom. Sem toga u svim selima pa i Bravskom Vagancu radilo se intenzivno na učvršćenju pozadine. Već u decembru u Vagancu su formirani: Narodnooslobodilački odbor, partijska organizacija, organizacija SKOJ-a, omladinska i organizacija AFŽ.

Decembra 1941. i početkom januara 1942. godine partizanske čete koje su formirane na području petrovačkog sreza, a koje su se bile prebacile na drugu stranu Grmeča prema Sanskom Mostu, vratile su se na svoj teren. Italijanski garnizon u Petrovcu našao se u blokadi, jer su partizanske čete držale celu okolinu sa svim komunikacijama. Petrovački garnizon je sa drugim garnizonima mogao da održava jedino radio-vezu, a snabdevanje je vršeno vazdušnim putem. Pošto su se vazdušne pošiljke mogle izbacivati samo izvan grada, to su i partizanske jedinice često dolazile do izbačenih paketa. Ova blokada Petrovca držana je do maja 1942. godine.

Polovinom januara 1942. godine dve partizanske čete, pod komandom Milana Zorića, odnosno Nikole Karanovića, sa Slavkom Rodićem kao komandantom odreda, krenule su kroz sela petrovačkog sreza. Ovaj pokret bio je više propagandnog karaktera, a cilj mu je bio i da se razoružaju neki kolebljivci koji su se nalazili u nekim selima naoružani od strane Italijana, i grupe četnika koji su zajedno sa Italijanima bili u Petrovcu. Uz to zadatak ovih četa bio je da se podigne moral kod jednog dela seljaka kod kojih je zavladalo mišljenje da je ustanički pokret ugušen, da su jedino ostali četnici. U selu Kolunić, zaselak Mirkovića Dolina, čete su 23. januara naišle na grupu Italijana koji su došli u selo radi pljačke. Neki od njih su samo na zahtev partizana skidali i predavali puške, dok su se neki bunili, pozivajući se na komandu bez čijeg odobrenja ne smeju da daju oružje. Seljacima je vraćeno sve što su Italijani opljačkali. Dobili su i nekoliko saonica sa kojima su Italijani bili izašli na ovaj »izlet«. Zarobljeni Italijani su povedeni, i već u toku noći uz pratnju jednog voda partizana prebačeni u Podgrmeč kod Glavnog štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu.

Na strani partizana bila su svega dva lakše ranjena druga.

Od zaplenjenog oružja u borbi sa Italijanima, naoružana je novoformirana Petrovačka omladinska četa.

Partizanske jedinice koje su držale blokadu Petrovca preko obaveštajaca uspostavile su vezu sa domobranskim vodom koji je ostao u Petrovcu. Domobrani su davali obaveštenja o stanju italijanskog garnizona, i grupe četnika koja se nalazila u gradu. U više mahova oni su slali i municiju partizanima. Već u februaru postignut je sporazum sa domobranima da iziđu na slobodnu teritoriju i iznesu svoje oružje. Oružje su predali i izrazili želju da idu kućama, što su im partizani i omogućili.

U februaru 1942. godine u Bosanskoj krajini je formiran Prvi proleterski bataljon »Zdravko Čelar«. Bataljon je formiran od najboljih boraca iz partizanskih jedinica Bosanske krajine. U sastav tog bataljona otišlo je i nekoliko boraca iz Bravskog Vaganca, među kojima i Jošo Solomon.

Petar i Slobodan BURSAĆ
Milan KECMAN

ZAGLAVSKO-TIMOČKI PARTIZANSKI ODRED

Kada su se aprila 1941. godine, posle kapitulacije, mnogi vojni obveznici vraćali pognute glave kućama ili odlazili tamo gde su im bile poznatije prilike i ljudi, pošao sam i ja u svoj rodni Timok, znajući da ću se u njemu najbolje snaći u novonastaloj situaciji.

Drumom između Andrejevca (sada Minićevo) i Knjaževca sretao sam kolone vojnika, razočaranih i demoralisanih izdajom, koji su po naređenju nemačke komande pokupljeni i povedeni u zarobljeništvo. Tih dana mi je jedini cilj bio da izbegnem zarobljavanje i odlazak u Nemačku, što je bio slučaj sa većinom ljudi u Timoku, pre svega onih koji su znali za liniju KPJ da treba braniti zemlju. Pa, ipak, iz timočkog sreza odveden je u zarobljeništvo relativno veći broj ljudi nego iz okolnih srezova. (Prema nekim podacima taj broj iznosi 1350[1] ljudi.) Doduše, u svakom Timočaninu bila je sveža uspomena na zločine Bugara iz 1917. godine, kada su streljali veću grupu obveznika koja se nije odazvala pozivu za internaciju u Bugarsku pa su radije tu internaciju zamenjivali nemačkim zarobljeništvom.

Odvođenje ljudi u zarobljeništvo završeno je za desetak dana. Malom broju malodušnika i špekulanata, pre svega iz redova čuvara bivšeg režima, najvažnije je bilo dodvoriti se novom gospodaru i obezbediti svoju protivnarodnu delatnost. Jedna za drugom stizale su naredbe i upozorenja nemačke komande i sreskog načelnika koje su dotadašnji predsednici opština i opštinske delovođe, najpre stidljivo, negde i kolebljivo, a zatim sasvim normalno, sprovodili u život. A naredbe su bile rigorozne: svaki vojni obveznik da se javi i preda oružje ukoliko ga ima; svako da se vrati na svoju raniju dužnost i uključi u »normalan« rad; da svaki daje pšenicu, meso i ostalu hranu prema

[1] Po statističkim podacima Crvenog krsta biv. sreza timočkog.

donetom razrezu; znači, da svaki daje sve što se od njega traži, za uspešno funkcionisanje Hitlerove ratne mašine.

Na drugoj strani, ogromna većina »običnih« ljudi, seljaka, pre svega omladine, đaka i njima sličnih, sa najvećim interesovanjem prati i komentariše događaje u svetu i novosti sa frontova. Od njih se odbija besomučna nemačka propaganda. Niko se ne miri sa okupacijom zemlje. Svi osećaju, pa čak i glasno misle, da konačan obračun tek treba da dođe. Ljudi prosto traže da im se objasni perspektiva i da uputstvo šta da rade.

Obuzet neodoljivom potrebom za boljom orijentacijom i stavom, pošao sam u Zaječar i potražio Dobrivoja Radosavljevića Bobija, Milenka Stojanovića i još neke školske drugove, koje sam još iz gimnazije 1930. godine znao kao komuniste. Za Bobija sam sa sigurnošću računao da je jedan od partijskih funkcionera u Timočkoj krajini. Našao sam ih i dobio proglas Centralnog komiteta Jugoslavije povodom sramne kapitulacije i druge aktuelne materijale. Shvatio sam da se radi o kursu na ubrzanu pripremu ustanka i u ovom kraju. Kontakt sa drugovima predstavljao je za mene veliko olakšanje, podstrek i orijentaciju u pogledu moje konkretnije aktivnosti na pripremanju a zatim i učešću u narodnooslobodilačkom ratu. Vratio sam se u selo i počeo sa radom na prikupljanju oružja i informacija gde se nalazi bilo šta od vojne opreme; dobio sam zaduženja na moralno-političkom pripremanju ljudi za ustanak.

Sa prikupljanjem oružja nije išlo lako. Svako ga je ljubomorno čuvao »zlu ne trebalo«, a bojao se i smrtne kazne kojom je okupator pretio. Od drugova iz Zaječara dobio sam i zadatak da umnožim neki materijal (»Držanje pred klasnim neprijateljem« i dr.) i bio ponosan što mi je time ukazano poverenje, mada su mi uslovi za rad bili slabi.

Iz razgovora s ljudima saznao sam da je i Milun Minić, predsednik Sreskog suda u Andrejevcu, »dobar i pošten čovek, ali šta vredi kad ga svi smatraju komunistom, zbog čega i glavu može da izgubi«. To mi je bilo dovoljno da ga potražim i upoznam. Postali smo bliski. Saznao sam da već održava vezu sa Vladimirom Živkovićem, studentom agronomije i članom KPJ, iz Kraljevog Sela (sada Vitkovac). Moj predlog da umnožimo pomenuti materijal sredstvima Sreskog suda prihvatio je bez reči. Radili smo na tome nekoliko dana, van kancelarijskog vremena, mada nismo dotle imali iskustva u takvim poslovima. Zadatak smo uspešno završili. Moje oduševljenje za revolucionarnim radom još više je podstaknuto kada mi je početkom juna 1941. godine saopštena odluka Sreskog komiteta u Knjaževcu da sam na predlog Bobija primljen za člana KPJ.

Ubrzo sam saznao za još neke drugove i drugarice koji su organizovano radili na pripremanju ustanka u dolini Belog Timoka a to su: Dimitrije Todorović, Vladimir Živković, Vukašin Dragutinović, Svetislav Milenković, Vita Radenković, Nada Milutinović, Milorad Bisić, Vladimir Milutinović, Najdan Cvetković Nača, Vukašin Milijić, Vladimir Miljković i drugi. Tih dana obilazio sam i neka sela u tadašnjem timočkom i zaglavskom srezu. Svuda sam nailazio na oduševljenje i živu aktivnost, pre svega mlađih ljudi — studenata, đaka i seoske omladine — od kojih je svaki po nešto organizovano radio.

Politička aktivnost i organizovan rad naročito su se osećali u samom Knjaževcu odakle se prenosio i u sela. O ustanku se pričalo na sve strane. Ulaskom Sovjetskog Saveza u rat, ustanak je za svakog čoveka postao više-manje svršena stvar. Smatralo se da je došao dugo očekivani čas. U Knjaževcu sve više uzima maha ustaničko raspoloženje, naročito kod školske i radničke omladine. Više nije tajna da se »nešto krupno sprema«. Na ulici, korzou, to je glavna tema razgovora. Kao nikad do tada, ljudi slušaju reči komunista. Čak i takvi kao što je moj otac (poluseljak, polusližbenik) u večitom strahu zbog mojih političkih nazora koje nikad nisam iznosio do kraja otvoreno, sada se upušta u razgovore sa mnom, sluša radio i pita šta se mora činiti da bi se povratila izgubljena sloboda.

Izgledalo mi je neverovatno! Čovek koji nije smeo nikad glasno politički da misli, sada razgovara o politici — i to sa mnom. Bio je to veliki prelom. Još mnogo takvih koji su se zastrašeni baukom komunizma bojali da čuju, a kamoli da izgovore, reč komunist, sada prilaze komunistima, pitaju ih za novosti, slušaju i usvajaju sve o čemu im ovi govore. Radni ljudi, bilo politički neopredeljeni, bilo da su nekada silom prilika pripadali ovoj ili onoj političkoj stranci i glasali po nalogu njihovih vođa, sada polažu sve nade u Komunističku partiju Jugoslavije i u pobedu Sovjetskog Saveza . . . O Sovjetskom Savezu se govori sa divljenjem; govori se o Crvenoj armiji i njenoj visokoj političkoj svesti. Poverenje u Sovjetski Savez je neograničeno. Ugled prve zemlje socijalizma je ogroman. Mislilo se — neka samo Rusi uđu u rat, i on će se odmah i završiti.

USTANAK

Tih dana, iz redova kandidata i simpatizera, Partija je dobila izvestan broj novih članova. Polovinom jula, na periferiji Knjaževca u vinogradu Boška Kovačevića (čiji je sin Radomir član KPJ, a kći Rada član SKOJ-a) i u prisustvu člana Okružnog komiteta SKOJ-a Živana Vasiljevića, održana je konferen-

cija SKOJ-a za srezove timočki i zaglavski koji su u to vreme imali 160 skojevaca. Konferenciji je, pored članova SKOJ-a, prisustvovalo i oko 25 omladinaca sa sela. Konferencija je bila posvećena pripremama za oružanu borbu protiv okupatora.

Intenzivno se čita i sa ljudima proučava proglas Centralnog komiteta KPJ povodom napada hitlerovske Nemačke na SSSR. Komunisti razgovaraju otvoreno s pojedinim ljudima i omladincima o polasku u odred, pripremanju odela, obuće i ostalih potreba, koje bi trebalo poneti. Mnogi komunisti već ne spavaju kod svojih kuća zbog opasnosti od hapšenja. U to vreme već su traženi ili uhapšeni: Dimitrije Todorović, sekretar Sreskog komiteta Knjaževac, Vitomir Živković, Milun Minić, Boža Milić, Čeda Jocić, Petko Cvetković, Aleksandar Ilić Šandor, Paun Risimović, opančar, Mirko Stefanović i drugi, od kojih je većina pobegla još od kuće ili iz zatvora. Talas oduševljenja za borbu nosio je u sebi i mnoge iluzije (kojima smo se kasnije smejali). Naime, bili smo uvereni da će se rat završiti za nekoliko meseci, da nećemo ni zimu dočekati; da će nam Sovjeti poslati oružje i padobrance, da ćemo dići sva sela u borbu.

U takvoj atmosferi samo su Šerbaić, načelnik timočkog, Boško Pavlović, načelnik zaglavskog sreza i delovođe pojedinih opština, žandarmi i po gde koji petokolonaš požurili u pomoć okupatoru da učvrsti svoju vlast. Poznatiji predstavnici građanskih partija (Ljuba Božinović, Milan Lazarević Devetka, Dragče Sibinović, industrijalac iz Knjaževca i dr.) stoje zbunjeni, povučeni i nigde se ne čuju (sve do pojave četnika Koste Pećanca, a zatim Draže Mihailovića). Ni do kraja 1941. godine, a pogotovu kasnije, nije se ni s jednim od lokalnih predstavnika bivših građanskih partija moglo ni razgovarati, a još manje pregovarati o proširivanju platforme ustanka. Izuzetak su bili pojedini istaknutiji pripadnici Zemljoradničke i po neki iz Demokratske stranke, sa kojima je ostvarivana uspešna i korisna saradnja. Takvi su bili: Nikola Nikolić iz Vrbice, Vidoje Pešić iz Jelašnice, Ilija Božinović i Mihailo Marinković iz Selačke i drugi. Član Glavnog odbora Zemljoradničke stranke Miodrag Nikolić iz Gornjeg Zuničja je, videći kuda ide vođstvo stranke, prišao komunistima, postao član KPJ, a zatim i član Sreskog komiteta KPJ Knjaževac. Moglo bi se čak reći da je KPJ u većini ljudi iz redova Zemljoradničke stranke u Timoku i Zaglavku imala dobre saradnike; njima smo među prvima davali izvesne materijale na čitanje i upoznavanje.

Tako je uticaj Komunističke partije Jugoslavije, iako ostvarivan preko relativno malog broja članova KPJ (oko 40), sve više rastao, naročito među školskom i seoskom omladinom

koja je nedvosmisleno bila orijentisana na dizanje ustanka i nepoštednu borbu protiv okupatora.

Jedne noći početkom avgusta preneta je direktiva Sreskog komiteta KPJ Knjaževac da se na teritoriji timočkog sreza,[2] sa ljudima na koje smo računali za početak ustanka, poseku sve telefonske veze. Naizgled sitan i lak, taj je zadatak bio za svakog učesnika prvo kaljenje, proveravanje sebe i definitivno opredeljivanje na narodnooslobodilački pokret. (Gotovo bez izuzetaka, svi učesnici u toj akciji, na jedan ili drugi način, učestvovali su do kraja u narodnooslobodilačkoj borbi.) Po izvršenoj akciji, noću 7/8. avgusta, učesnici su o njoj pričali između sebe kao o najkrupnijem doživljaju; iznosili su razne pojedinosti šta se uz put ponekom od njih desilo. Svi su bili ispunjeni saznanjem da to što čine predstavlja više od običnog presecanja telefonskih žica; da se radi o početku nečeg krupnog što tek treba da dođe. Jednima je ta noć izgledala vidnija nego inače, drugi su se stresali kada je presečena žica sa fijukom poletela kroz vazduh na zemlju ili kada je bandera, oslobođena tereta, poletela na drugu stranu. Omladincu Miloradu Stojkoviću bandera je razbila vilicu, pa je sutradan morao izmišljati priču da mu se to desilo u šumi, kada je pomagao ocu u seči drva. Bilo je tu i zabuna. Drugovi iz sela Selačke, naišavši na grupu iz Kraljevog Sela koja je išla na zadatak u istom pravcu, dala se u beg, srećom posle izvršenog zadatka.

Bio je to jedan od mnogobrojnih vidova početka ustanka u ovom kraju.

Tih dana su počele da kruže i uzbudljive vesti o pojavi prvih partizanskih odreda u Timočkoj krajini, — oko Boljevca, Salaša i Knjaževca, odnosno o »šumcima«, kako su ih prvih dana ovde nazivali. U tim vestima koje su se munjevitom brzinom širile na sve strane, bilo je i preterivanja u pogledu broja, naoružanja i sl., mada se u stvari radilo o slabo naoružanim jedinicama. To je najbolje govorilo o interesima i željama porobljenog naroda za povratkom izgubljene slobode.

PARTIZANSKI ODRED U DOLINI BELOGA TIMOKA

Oko Knjaževca pojavio se Zaglavsko-timočki partizanski odred. Prilikom formiranja 8. avgusta odred je brojao 12 slabo naoružanih boraca: Dimitrije Todorović Kaplar, pravnik, Vukašin Kujić, Vladimir Živković i Svetislav Milenković, studenti,

---

[2] Sreski komitet KPJ bio je zajednički za dva tadanja administrativna sreza: timočki, sa sedištem u Andrejevcu i zaglavski sa sedištem u Knjaževcu — gde je i bilo sedište sreskog komiteta KPJ.

Milun Minić, sudija sreskog suda, Svetislav Lazarević, geometar, Miodrag Jelenković, Milorad Bisić, gimnazisti, Mirko Babić, Jelenko Stamenković, obućarski radnici, Branko Milošević, metalski i Ljuba Radulović Krnja, pekarski radnik. Od oružja su imali četiri puške, dva vojnodržavna pištolja, dva parabeluma i četiri do pet bombi — raznoga tipa. Svi su bili članovi KPJ ili SKOJ-a. Dimitrije Todorović je bio partijsko-politički, a Ljuba Radulović vojni rukovodilac odreda. Zborno mesto prvih boraca Zaglavsko-timočkog partizanskog odreda bilo je u selu Štrbac (j-i od Knjaževca) kod vodenice Ljubisava Bise Đorđevića, stolarskog radnika i vodeničara. (Bisa je inače bio komunista još od pre rata. U leto 1942. godine jedna bugarsko-fašistička jedinica je spalila njegovu kuću, a njega posle strahovitog mučenja streljala. Držao se herojski.)

Noću 7/8. avgusta (znači baš kada su omladinci sekli telefonske veze), kako bi ko od boraca došao na zakazano mesto, Milorad Bisić bio ga poveo oko 1 kilometar dalje, na mesto Karadžin, gde je sutradan formiran odred. Uoči formiranja odreda, 7. avgusta, računalo se sa sigurnošću na trostruko veći broj boraca. Međutim, neki su svoj polazak u odred odložili za kasnije. Odluku o danu i mestu formiranja odreda doneo je Sreski komitet Knjaževac na sastanku održanom još u prvoj polovini jula, tj. posle sastanka Okružnog komiteta KPJ u Zaječaru, na kome je i odlučeno da se u Timočkoj krajini formiraju tri partizanska odreda: Krajinski, Boljevački i Zaglavsko-timočki. Sastanku Sreskog komiteta prisustvovao je i Dobrivoje Radosavljević Bobi koji je nekoliko dana pre toga uspeo da pobegne iz ruku policije u Boru.

Bilo je predviđeno da se pre polaska na mesto formiranja odreda izvrši nekoliko akcija koje bi označile početak ustanka, pa su i predviđene tri grupe, od kojih će dve, po izvršenju zadatka, krenuti u odred, a treći ostati u pozadini. Grupa, na čelu sa Ljubomirom Radulovićem, trebalo je da prodre u kuću predsednika opštine Knjaževac i likvidira ga; predsednik je sa sreskim načelnikom u Knjaževcu dočekao Nemce, predao im grad i izrazio spremnost da im služi, protivno volji i nacionalnim osećanjima Knjaževčana. U vinogradarskoj kućici, na mestu zvanom Dubrava (periferiji Knjaževca), Kaplar je okupljenoj grupi za ovu akciju objasnio plan akcije, a posle njenog izvršenja imala je da pođe na zborno mesto radi formiranja odreda. Kaplar je ukazao drugovima na sve teškoće i opasnosti koje im predstoje i pozvao svakog da se slobodno vrati ako nije siguran da može podneti sve teškoće i opasnosti koje predstoje . . . Druga grupa je trebalo da sruši železnički most kod sela Rgošta (južno od Knjaževca), a treća da minira prugu između Andrejevca i

Donjeg Zuničja. Od svega toga, presečena je samo pruga blizu Donjeg Zuničja i to nestručno, pa do zamišljenog preturanja voza nije ni došlo; samo je obustavljen saobraćaj jedan dan na ovom delu pruge Niš — Prahovo.

Grupa koja je trebalo da prodre u kuću predsednika opštine nije uspela da ga likvidira, jer je u dvorištu bio pas na lancu, koji je alarmirao nailazak grupe i osujetio zamišljeni upad. Ni rušenje mosta kod sela Rgošta nije izvedeno, jer grupa nije obezbedila potrebnu količinu eksploziva. Ovakav ishod zamišljenih akcija se donekle mogao i očekivati. Pre svega, niko od učesnika nije bio dovoljno siguran da će se snaći u slučaju nečeg nepredviđenog; nije znao da rukuje oružjem i eksplozivom. Zato nije ni slučajno što su neki drugovi našli opravdanje da ne učestvuju u tim akcijama, čak ni da dođu na zborno mesto radi formiranja odreda.

* *
*

Nekoliko dana po formiranju Zaglavsko-timočkog partizanskog odreda dobio sam poruku od Kaplara da pođem u odred. Od Milorada Bisića koji mi je doneo poruku saznao sam da u odredu nema nijednog čoveka sa bilo kakvim vojničkim znanjem i da je moj polazak u odred, kao rezervnog oficira bivše jugoslovenske vojske, upravo time i uslovljen. Sem Svetislava Lazarevića i Ljube Radulovića koji su odslužili vojni rok, ostali partizani su omladinci koji nisu bili ni regrutovani.

Noću, 18/19. avgusta, na drumu kod Baranice, između sela Trgovišta i Štrpca, kako sam se i dogovorio sa Bisićem, dočekali su me: Dimitrije Todorović Kaplar, Milorad Bisić, Svetislav Lazarević i Miodrag Jelenković. Svi su imali puške, a ja vojnodržavni revolver. Krenuli smo drumom. Kod mesta zv. Klisurica u susret su nam išla tri naoružana čoveka. Zauzesmo zaklone, a kroz noć se prolomi Kaplarev uzvik: »Stoj! Ko je tamo!?« Umesto odgovora, nepoznati se sjuriše, ispod puta. »Ko ste?« — ponovismo još nekoliko puta i zapretismo pucnjem, našta oni otvoriše vatru. Počesmo da ih opkoljavamo pucajući. Ču se zapomaganje: »Braćo, ne pucajte, pobiste nas!« Obustavili smo vatru i prišli do njih: jedan je već bio mrtav, drugi teško ranjen u obe noge, a treći je bacio pušku i pobegao. Ko su, gde su bili i sa kakvim zadatkom, nismo doznali. Jedino smo na njima primetili četničke kokarde. Bilo nam je žao što se tako dogodilo, jer smo na ove ljude gledali kao na rodoljube koji su kao i mi uzeli oružje protiv okupatora. Uzeli smo tri puške i pošli u selo, gde smo zamolili seljake da ranjenog četnika prevezu u bolnicu u

Knjaževac. Organi sreskog načelstva su sutradan izvršili uviđaj i zapisnikom konstatovali neistinu da se radi o kriminalcima koji su se »potukli oko podele plena«.

Požurili smo u odred da obavestimo drugove o čemu se radi i izvršimo pokret, smatrajući da će ovaj događaj sigurno privući pažnju neprijatelja. U odredu smo zatekli pripravno stanje, dato zbog pucnjave na drumu. Prebacili smo se ka selu Crvenju, desetak kilometara od dotadanjeg mesta logora. Ovde je saopšteno drugovima da sam ja »vojenkom« (Kaplara smo zvali »politkom«). Takva zvanja, kao i druga ilegalna imena, uzeta su prema knjizi »Kako se kalio čelik« od Ostrovskog, jednoj od najčitanijih tih dana među partizanima i simpatizerima NOP-a. Svi su drugovi već imali ilegalna imena: Šumadinac, Metalac, Korčagin, Šlem, Tića, Doktor, Ruski, Vaska itd. Svi su već bili položili i partizansku zakletvu, čiji je tekst sastavio sam Kaplar. Ilegalna imena boraca služila su za obmanu neprijatelja — kako ne bi znao nad čijim porodicama da vrši odmazdu.

Narednih dana nastavili smo sa vojnom obukom: upoznavanjem oružja i eksploziva; njihovom upotrebom u napadu i odbrani. Iz vrlo oskudnih materijala proučavali smo i uputstva o partizanskom ratovanju. Bili smo u stalnom pokretu, ali uvek sa osloncem na sela, u kojima su još u fazi priprema za ustanak stvorena naša uporišta koja su predstavljali komunisti, simpatizeri i rodoljubi, spremni da pomažu narodnooslobodilačku borbu. Pored Štrpca, gde je formiran naš odred, jedno od takvih uporišta bilo je Gornje Zuničje, gde je kasnije iz Knjaževca prebačen i Sreski komitet KPJ. Selo je u to vreme imalo 5—6 članova KPJ; još prvih dana ustanka u njemu je formirana mesna vojna desetina, kojom je rukovodio Vukašin Dragutinović Raša. Pored Gornjeg Zuničja, oslanjali smo se na Crvenje, Žukovac, Beli Potok, Žlne, Ponor, Vasilj, Krentu, Berčinovac, Podvis, Jelašnicu, Debelicu, Kraljevo Selo, Drenovac, Selačku, Borovac, Vrbicu, Radičevac, Novo Korito — sela koja su bila gotovo jedini izvor našeg snabdevanja i informacija o stanju na terenu i u svetu. Preko ovih uporišta išle su veze odreda sa Sreskim i Okružnim komitetom. Milosavljević Slobodan, Dobri Todorović, Aleksandar Ilić Šandor i drugi su u to vreme prenosili poštu i za Niš.

Među simpatizerima i patriotski nastrojenim ljudima kojima smo se u prvom redu obraćali, bili su: u Knjaževcu — dr Savić, u Debelici — Velimir Jovanović Džoda i Dimitrijević Mazalo; u Drenovcu — Jovanović Mileta; u Jakovcu — Lazar Ilić; u Selačkoj — Dragoljub Božinović i Mihajlo Marinković; u Manjincu — Rista Ilić; u Borovcu — Branko Đorđević (svi sa svojim porodicama i rođacima). Takvih ljudi i njihovih porodica

bilo je toliko da je teško sve nabrojati. Njihova privrženost NOB-i naročito se potvrdila prilikom njihovog hapšenja i premlaćivanja u specijalnoj policiji.

Kretali smo se samo noću. Dan smo provodili u šumi, pod otvorenim nebom, a u slučaju nevremena — po napuštenim pojatama. Nastojali smo da očuvamo u tajnosti pravce kretanja i mesta naših boravaka. Ljude koji su slučajno na nas nailazili, proveravali smo i upozoravali da nikome ne govore gde se nalazimo i u kom pravcu odlazimo. Kasnije, u složenijim situacijama, takve smo ljude zadržavali u logoru sve do uveče kada smo napuštali to mesto.

Prvih dana nam je nedostajalo i ljudi, i oružja, i hrane, i odeće i obuće, a pre svega iskustva u partizanskom ratovanju. Počeli smo sa održavanjem političkih zborova po selima. Prvi smo održali u Belom Potoku. Zbor je bio neka vrsta prvog našeg javnog nastupa. Uzbuđeni smo bili i mi i građani koji su radoznalo pratili svaki naš gest. Pre ulaska u selo, prekinuli smo telefonsku vezu s Knjaževcem, a u selu zaposeli opštinske kancelarije i pozvali predsednika i ostale opštinare da nam pruže podatke o svome radu. Dok je seoski birov pozivao ljude na zbor, jedna grupa partizana pošla je po selu da prikupi nešto hrane, druga da privede sveštenika sela koji je optuživao ljude Nemcima, a treća je spaljivala opštinsku arhivu. Pred nekoliko stotina ljudi na zboru je govorio politički komesar odreda Dimitrije Todorović i popularni Milun Minić. Prvi put u ovom kraju, na ovako velikom skupu, nasuprot žestokoj neprijateljskoj propagandi, čula se reč istine o položaju naših i ostalih naroda porobljene Evrope; o ciljevima i zadacima NOB-e, o potrebi dizanja naroda na ustanak i ukazivanja svestrane pomoći borcima za oslobođenje zemlje. Na kraju zbora obavljeno je suđenje pomenutom svešteniku kao narodnom izdajniku. Bili smo za to da se strelja. Međutim, ljudi su na zboru, i pored dokazane krivice, tražili da mu se život oprosti, s tim da ga ista kazna stigne ako ne bude promenio držanje. Tako je i postupljeno. Saopštili smo predsedniku i ostalim organima opštine da su razrešeni dužnosti i da ne smeju više raditi za okupatora. Odred je narastao na 18 boraca. To je za nas bio dokaz više da treba smelije stupati u kontakt s narodom. Iz Belog Potoka krenuli smo ka pl. Tupižnici i uz put prekinuli prugu kod sela Rgošta. Na Tupižnici nas je iznenadio odred žandarma iz Andrejevca. Međutim, već posle prvog uzvika »ruke uvis« jedan žandarm je bacio pušku, a ostali su se razbežali. Od zarobljenog žandarma smo saznali koliko ih ima, gde su smešteni u Andrejevcu i s kakvim su zadatkom došli ovamo. Pokušavajući da se pravda, taj nam je čovek govorio kako oni nisu znali da smo mi tu, inače bi otišli u drugom

pravcu. Uzeli smo mu pušku i pustili ga sa zadatkom da se vrati u Andrejevac i objasni ostalima da nam predaju oružje i da ne smeju služiti okupatoru. Ukoliko, pak, žele da se bore protiv okupatora, da dođu u naš odred. Tako su se i držali prvih dana ustanka neki od ovih i njima sličnih ljudi, a i mi prema njima. Mnogima još nije bilo jasno šta se sve dešava, kuda i s kim treba ići i šta raditi. Tih dana bili smo u vezi i sa nekim kapetanom Kojićem iz Knjaževca, jednim od dvojice oficira koji su 27. marta izveli vojsku iz kasarne da zajedno s Knjaževčanima demonstriraju protiv potpisivanja Trojnog pakta. S njim smo imali nekoliko sastanaka. Obećavao je da će poći u odred. Meni je kao vojnom rukovodiocu odreda poklonio svoju oficirsku uniformu koju sam neko vreme nosio i koja je davala povoda da se u narodu govori o tome kako među partizanima, pored mnogo obrazovanih ljudi, ima i oficira. Svoj dolazak u odred je odlagao i izbegavao sve dok se jednog dana nije izgubio neznano kud.

Posle Belog Potoka, početkom septembra, održali smo zbor u selu Žlnu, gde je opštinski delovođa požurio u Knjaževac da o našem dolasku obavesti Nemce, zbog čega smo ga streljali. To je prva kazna suda našeg odreda . . . U odred su dolazili novi borci i on je za nepun mesec dana narastao na oko 30 ljudi. Pitanje oružja, ishrane i snabdevanja u celini počelo je da se postavlja u sve oštrijoj formi. U takvoj situaciji, sasvim neočekivano, došli smo do 24 puške. Naime, 6. septembra ujutro, u šumi između Donjeg Zuničja i Šarbanovca, vratio se u odred Milun Minić koji je prethodnog dana pošao u selo Radičevac radi prikupljanja potrebnih podataka o snazi i rasporedu tzv. finansijske straže, raspoređene duž srpsko-bugarske granice. Umesto očekivanog izveštaja, on nam je ispričao o svom podvigu u Radičevcu . . . Idući sa Acom Đorđevićem, učenikom Učiteljske škole i članom SKOJ-a, kroz Radičevac, slučajno je nabasao na patrolu finansijske straže koja je brojala 24 stražara. Bez mnogo razmišljanja Milun je uperio revolver u patrolu i reskim glasom komandovao: »Ruke uvis«! Finansi su bacili puške i digli ruke moleći za milost. Da bi stvorio utisak kako je tu čitav odred, Minić »izdaje naređenja« da »odred« zaposedne kosu iznad sela, zatvori »sve« prilaze koji vode u selo i sl., a zatim se obraća vođi finansijske patrole: »Pokaži mi gde su zasede i stražarska mesta! Objasni svima da odlože oružje ukoliko ne žele da budu uništeni!« Pošli su od jedne do druge zasede, s jednog na drugi kraj sela i pokupili oružje. Milun je uz put presretao seljake i »mobilisao« ih da nose oružje. Čak je i opštinski delovođa »učestvovao« u izvršenju ovog zadatka. Na kraju je pokupljeno oružje i od onih koji su u vreme ove operacije bili u selu na spavanju. Stigli su u kancelariju opštine gde je Milun prestravlje-

Vito Globočnik: ŽIVE BAKLJE

nim stražarima objasnio njihovu izdajničku ulogu i savetovao šta da rade.

Pošto nam je Milun ispričao ceo događaj, poveo nas je nedaleko od logora po oružje gde ga je zajedno sa onim seljacima doneo. Ubrzo zatim došli smo i do prvog puškomitraljeza — »šoše« koji smo posle dugog ubeđivanja uspeli da izvučemo od jednog seljaka iz Donjeg Zuničja. (Bili smo ponosni kada smo u Biltenu Glavnog štaba NOV i PO Jugoslavije, br. 6 od 1941. godine, pročitali da je naš drug Milan Minić zbog ove akcije pohvaljen »kao primer hrabrosti i odlučnosti, prisebnosti i savesnog izvršavanja postavljenog mu zadatka«.)

Tako je za nepun mesec dana od formiranja odreda izvršen veći broj sitnih, ali vrlo značajnih akcija. Sreska mesta Knjaževac i Andrejevac bila su odsečena od sela u srezu, a u njima su sedele zbunjene i nedovoljno jake neprijateljske snage. Odlučili smo da napadnemo Andrejevac u kome je bilo oko dvadesetak zastrašenih žandarma. Pored odreda, u napadu je trebalo da učestvuju i mesne partizanske desetine: Kraljevog Sela, Selačke, Drenovca, Jelašnice, Vrbice i Borovca, što znači preko stotinu ljudi. Mesne desetine nisu imale oružja, sem nekoliko pušaka i pištolja, pa je napad i zamišljen tako da odred napada žandarmerijsku stanicu i hvata sreskog načelnika, a da se uz pomoć mesnih desetina pali arhiva sreskog načelstva i poreske uprave, demolira železnička stanica i pošta i likvidiraju dva petokolonaša (sreski pisar i otkupljivač žita za Nemce).

Napad je izvršen noću 7/8. septembra ali se nije odvijao po planu: u žandarmerijskoj stanici nije bilo nikog, a nismo našli ni sreskog načelnika. Pri ulasku u Andrejevac nehotice smo ispalili metak. Žandarmi i sreski načelnik (poučeni iskustvom iz Salaša, gde je Krajinski PO izvršio uspešan napad) razbežali su se kud koji. Sreski načelnik Perić se više nije ni vraćao u Andrejevac. Dva petokolonaša koje smo uspeli da uhvatimo uspela su, zbog naše nespretnosti, da pobegnu. Spalili smo arhivu sreskog načelstva i poreske uprave, demolirali železničku stanicu i poštu, a zatim se povukli svaki u svom pravcu.

Napadom na sresko mesto Andrejevac naš odred se predstavio narodu kao ozbiljnija oružana snaga. (I ova akcija je objavljena u Biltenu Glavnog štaba NOP-a Jugoslavije br. 6.)

Upad u Andrejevac, Minićev podvig u Radičevu i sve prethodne akcije Zaglavsko-timočkog odreda bili su povod za najraznovrsnije komentare o partizanima u dolini Belog Timoka. O njima se govorilo samo najlepše: da su mnogobrojni, hrabri, pošteni, odani zemlji i narodu; da ne piju, ničiju imovinu ne diraju itd. Ljudi su se na delu uveravali u suprotno od onoga što je iznosila neprijateljska propaganda, naime da smo »kri-

minalci i nemoralni tipovi«. Narod prepoznaje u našim borcima vrlo ugledne, čestite i kulturne ljude iz svoje sredine: Dimitrija Todorovića, svršenog pravnika, omiljenog među građanima Knjaževca i okoline, pokretača i organizatora mnogobrojnih političkih i društvenih aktivnosti; Miluna Minića, predsednika Sreskog suda u Andrejevcu, koji je ljudima uvek savetovao da se ne tuže i ne parniče, koji je voleo da sa svakim stane i porazgovara i pokazivao veliko razumevanje i brigu za siromašne ljude; Svetislava Lazarevića koji je poznat u mnogim selima kao retko dobar, pravičan i načitan čovek; Vladimira Živkovića, studenta agronomije, koji je omiljen među omladinom Kraljevog Sela i okoline; Branka Miloševića Metalca — metalskog radnika, učesnika u štrajkovima kod Ikarusa u Zemunu, koji je omiljen među radničkom omladinom u Knjaževcu. Svi naši borci su bili popularni u svojim mestima, jer su se isticali naprednim idejama i borbom protiv nepravdi u društvu. Sresti se s partizanom poznanikom bio je doživljaj za svakog rodoljuba, za svakog Timočanina.

Prilikom dolaska našeg odreda u selo Bučje prišao mi je učitelj ovog sela i zamolio da dođem njegovoj kući jer jedan moj prijatelj želi da me vidi. Pošao sam i sreo se sa Svetom Prvanovićem, učiteljem iz Knjaževca, rodom iz mog sela. Iako je svoju želju mogao da plati glavom, Prvanović se radovao kao dete kad me je video. Ljudi su se raspitivali o partizanima iz svojih mesta, pozdravljali ih i poručivali im da se obrate kad god im bude što ustrebalo. Žene su najčešće, odlazeći na rad u polje, nosile višak hrane za partizane, ako bi na njih naišle.

Zborovi koje smo održavali po selima imali su ogroman uticaj ne samo na ljude dotičnog sela, već i na bližu i dalju okolinu. Ljudi su neverovatno dobro pamtili svaku našu izgovorenu reč i prenosili je dalje. Naša propagandna sredstva su bila baš ti zborovi, naše akcije i lični primer i držanje boraca. Za sve te komentare i ocene naroda mi smo saznavali od naših drugova sa terena. To nas je činilo odlučnijim, smelijim i odgovornijim za sve ono što radimo.

PARTIJSKI SASTANAK ODREDA

Posle upada u Andrejevac, u odred je došao Dobrivoje Radosavljević Bobi i održao sastanak članova Partije kome je prisustvovao i politički komesar Svrljiškog odreda Aleksandar Simić Brka. Na dnevnom redu je bilo pitanje aktivnosti, života i rada odreda. U diskusiji je dominirao problem snabdevanja odreda hranom, odećom, obućom i ostalim potrebama. Ocenjeno nam je kao slabost što smo konspirisali više nego što je to bio

potrebno pa se, krijući svoje pokrete od neprijatelja, nedovoljno povezivali s narodom i čitavo snabdevanje odreda dovodili u zavisnost od aktivnosti naših uporišta koje je moralo najčešće biti neredovno i nedovoljno. Nasuprot tome, saznali smo za praksu Svrljiškog partizanskog odreda koji je išao od sela do sela, kretao se javno i kontaktirao s narodom, razvijao mnogo veću političku aktivnost, a time bolje rešavao i pitanje snabdevanja i svog omasovljenja. Ovaj partijski sastanak predstavljao je za nas i veliko iskustvo i podstrek za rad. Počeli smo intenzivnije sa održavanjem političkih zborova, išli smo iz sela u selo. Bilo je slučajeva da smo čak i telefonom zakazivali zbor iz jednog sela u drugom! Ponašali smo se kao na poluoslobođenoj teritoriji. U velikom broju sela timočkog i zaglavskog sreza uništili smo opštinske arhive i naredili predsednicima opština da ne smeju vršiti svoje dužnosti, jer uprotivnom rade za račun okupatora. Na primerima paljenja opštinskih arhiva i rasturanja opštinskih uprava ljudi su na najočigledniji način mogli da shvate ciljeve i zadatke NOB-e: isterivanje okupatora iz zemlje, bez vraćanja na staro.

Uspešno izvedene akcije u Andrejevcu i Radičevcu unele su paniku u ostale jedinice Nedićeve »straže« pa smo, pored održavanja zborova i paljenja arhiva po selima, s lakoćom razoružavali jednu po jednu posadu duž srpsko-bugarske granice. Od sela Vratarnice (južno od Zaječara), pa preko Ošljana, Novog Korita, Balinca i Aldinca, sve do Gabrovnice (južno od Knjaževca) razoružali smo preko 150 stražara, među kojima najviše bivših žandarma. Skidanjem ovih »stražara« koji su nam bili potencijalna opasnost, mi smo (u ovo vreme dosta malobrojne) neprijateljske snage sabili u sam Knjaževac, odakle se nisu smele kretati bez pojačanja.

Sve te »straže« razoružavali smo, manje-više, po istom metodu. Po danu ili rano uveče upadali smo iznenada u sela i zaposedali glavna raskršća, a grupu najhrabrijih i najspretnijih boraca slali u selo da pronađe i uhvati njihovu patrolu. Posle hvatanja patrole grupa je upadala u njihove stanice ili kuće gde su stanovali i oduzimala oružje. Dešavalo se da većina ljudi dotičnog sela zna za naš napad, ali o tome ne obaveštava nijednog »stražara«, te zato komandir straže u Novom Koritu kaže: »Pa to je sramota! Celo selo zna da dolaze partizani, sprema im i večeru, samo nas 19 budala to ne znamo«.

Početkom septembra pojavio se najpre izdajnički proglas Koste Pećanca, a ubrzo zatim i dva četnička odreda: jedan u Knjaževcu, pod komandom sreskog pisara Mirkovića, i drugi u Andrejevcu, pod komandom Vukašina Nikolića Svetonikolskog, inače kamenoresca iz Knjaževca. Oba odreda su u početku bro-

jala 30 — 40 ljudi, mahom dovedenih sa strane, s tim što se taj broj povećavao raznim sumnjivim tipovima ovoga kraja. Proglas Koste Pećanca je uneo zabunu pre svega među poštene ljude. Neki su ga počeli tumačiti ne kao izdaju zemlje i naroda, već kao vešto smišljenu podvalu Nemcima. Po tom verovanju Pećanac će naoružati svoje četnike i posle ih okrenuti protiv Nemaca. Međutim, nije trebalo ni mesec dana da se i ovi ljudi oslobode iluzija, videći ko odlazi u četnike i protiv koga su uperene njihove akcije. Još od prvih dana četnici su počeli zastrašivati narod koji se dizao na ustanak: upadali su u kuće boraca i saradnika partizanskog odreda; pomagali u hapšenju članova Partije i SKOJ-a; batinali ljude, hapsili ih i predavali Nemcima. Počeli su sa paljenjem kuća u Štrpcu, Bučju, Belom Potoku, Jakovcu i drugim selima. Popalili su veliki broj pojata gde je odred navraćao i zadržavao se.

BORBA KOD ŠTITARCA

Polovinom septembra naš odred se nalazio u okolini Štrpca. Brojao je blizu 40 dosta dobro naoružanih boraca. Tada smo već imali tri puškomitraljeza. Uspešno izvršene akcije, a još više povoljni glasovi koji su kružili o partizanima, budili su želju školske omladine u Knjaževcu da krene u odred. Na Kaplarev poziv, tj. po direktivi KPJ, u odred je oko 20. septembra došlo 25 đaka knjaževačke gimnazije — svi članovi SKOJ-a. Odred je narastao na preko 60 boraca, od kojih je većina bila politički svesna i Partiji vrlo bliska i odana. Na dan 28. septembra Zaglavsko-timočki PO se našao u selu Staro Korito (istočno od Knjaževca). U programu smo imali kraće zadržavanje u selu radi održavanja zbora i uzimanja hrane, a zatim da izvršimo duži pokret, jer je bilo krajnje vreme da promenimo način kretanja, po kome je neprijatelj već mogao da pretpostavi gde bismo mogli biti sutradan. Seljaci Starog Korita su bili oduševljeni našim dolaskom i hteli su na svaki način da nas kao svoju vojsku bolje počaste; tražili su da ostanemo što duže s njima i mi smo to i učinili.

U toku dana smo u ovom selu imali dva nesvakidašnja slučaja. Prvo je u štab odreda došao čovek sav u ritama i predstavio se da je iz Kalne (teritorija koja je bila okupirana od Bugara). Pitao nas je koliko plaćamo pripadnicima našeg odreda, izjavljujući da bi on rado pošao s nama ako bismo mu odredili platu, jer treba da izdržava ženu i decu »koji nemaju od čega drugog da žive«.[3] Istoga dana došao je drugi čovek. Ura-

---

[3] Tek smo sutradan, posle pretrpljenog poraza kod Štitarca, konstatovali da taj čovek nije imao žuljave ruke i da je morao biti špijun.

stao u bradu i sa izrazito crnom kožom, predstavio nam se kao borac Boljevačkog partizanskog odreda, pod ilegalnim imenom Gorki. Ubeđivao nas kako je Boljevački odred razbijen i da je on »jedva izvukao glavu«. O tom odredu smo do toga časa slušali samo najlepše, kako u pogledu brojnosti i akcija, tako i načina života. Posumnjali smo da se radi o provokatoru i vezali ga, dok ne proverimo o čemu se radi. (Sutradan neprijatelj je iznenada napao i nas, što je bilo dovoljno da poverujemo izjavama Gorkoga. Odvezali smo ga i dali mu pušku da se bori zajedno s nama.)

U Starom Koritu ne samo što smo se zadržali duže, nego je i u štabu odreda preovladalo mišljenje da zamišljeni pokret izvršimo tek sutradan pred zoru kako bi se borci što bolje odmorili. Zanoćili smo u ataru susednog sela Štitarac, tek nekoliko kilometara od Starog Korita. Sutradan, pred sam pokret, u štab odreda je došao čovek iz Knjaževca, otac jednog iz grupe gimnazijalaca i tražio da povede sina sa sobom. Gimnazijalac nije hteo ni da čuje. Tada nam čovek poče da govori kako za nama idu neprijateljske snage, što smo shvatili kao trik kojim želi da nagovori sina da pođe s njim; nismo mu ništa poverovali. Ipak smo naredili pripravno stanje na obe pojate gde smo bili smešteni (dve-tri stotine metara jedna od druge). Na osmatračko mesto smo isturili puškomitraljesko odeljenje koje je izbilo na položaj u momentu kada se pojavio i neprijatelj.

Puškomitraljezac je odmah otvorio vatru. Ostalim drugovima je naređeno da zauzmu položaj s druge strane potoka, jer smo bili u rupi. U isto vreme grupa gimnazijalaca, slabo naoružana i još neprekaljena, iako u mogućnosti da bočnom vatrom iznenadi neprijatelja, povukla se bez ijednog ispaljenog metka. Neprijatelj se svom snagom sručio na glavninu odreda koja je imala nepovoljan položaj za odbranu. U žestokom okršaju od preko jednog časa, neprijatelj nam je uništio celo puškomitraljesko odeljenje i zaplenio puškomitraljez koji zbog kvara nije mogao da dejstvuje, a imao je zadatak da štiti povlačenje ostalih. Bili smo primorani na povlačenje pod vrlo nepovoljnim uslovima. Na bojištu smo ostavili 4 poginula, 1 teškog ranjenog (koji je pukim slučajem preživeo) i 1 zarobljenog (koji je sutradan u Knjaževcu obešen. To je bio Janković Dragoljub, potkivački radnik iz Žlna, koji je pred vešanje, na pitanje: »Ko će ti sada pomoći?« — pogledao dželatima u oči i uzviknuo: »Moja braća, partizani iz cele Jugoslavije«!)

Grupa omladinaca koja se kod Štitarca neopaženo izvukla iz borbe, po odluci Kaplara kao političkog komesara koji je u

---

Nekoliko meseci kasnije, istog čoveka smo uhvatili na špijunskom poslu u zaplanjskom srezu i streljali ga.

tom momentu bio s njima, vraćena je u Knjaževac, pošto nije bila kompromitovana u očima neprijatelja. Odluka za vraćanje tih omladinaca iz odreda smatrana je najcelishodnijom, pošto su bili bez iskustva, a i da bi se očuvali kao rezerva odreda.

Zahvaljujući političkoj svesti sastava odreda, naš poraz kod Štitarca nije doveo ni do kakve demoralizacije. Držanje Dragoljuba Jankovića pred vešalima i dolazak u odred odmah sutradan Steve Đorđevića (proglašen narodnim herojem) i to sa puškomitraljezom, navodili su nas na jedino mogućan zaključak da je poraz kod Štitarca samo skupo plaćeno iskustvo odreda.

Posle Štitarca i dalje smo odlazili u sela, među ljude, ali se nismo zadržavali više nego što je to bilo potrebno. Manevrisali smo, birali bolje položaje za logorovanje, a pre svega nastojali da osiguramo efikasniju obaveštajnu službu koja je bila slaba u to vreme, što je najbolje pokazao poraz kod Štitarca. Čak ni signale o pokretima neprijatelja nismo uzimali ozbiljno.

KNJAŽEVAČKO-BOLJEVAČKI ODRED

Teški i iznenadni udarci koje su u kraćim vremenskim razmacima jedan za drugim zadobili partizanski odredi u Timočkoj krajini predstavljali su smišljeni akt neprijatelja, kao odgovor na dotadašnje uspehe sva tri partizanska odreda. Od Zaglavsko-timočkog partizanskog odreda ostalo je posle poraza kod Štitarca oko 30 boraca. Boljevački partizanski odred je od 450 boraca takođe spao na oko 30 boraca. U toj situaciji Okružni komitet KPJ Zaječar doneo je odluku o spajanju ova dva odreda. Poruku Okružnog komiteta doneo nam je Momčilo Sibinović koji nas je poveo na mesto sastanka sa Boljevačkim odredom. Spajanje je izvršeno 8. oktobra na Sokolovačkom visu (nedaleko od Knjaževca na južnim padinama Tupižnice). Tako je stvoren novi, Knjaževačko-boljevački partizanski odred jačine od oko 50 prekaljenih i dobro naoružanih boraca. Za komandanta odreda postavljen sam ja (Voja Jelenković Boža), a za političkog komesara Janko Simeonović Sava.

Okružni komitet Zaječar je novoformiranom odredu stavio u zadatak da izvrši nekoliko krupnih akcija i posle toga se na kraće vreme povuče na teren Svrljiškog partizanskog odreda, radi zajedničkih akcija i razmene iskustava. Na sam dan formiranja Knjaževačko-boljevačkog odreda, noću, napali smo Rudnik uglja Dobra sreća koji je za duže vreme onesposobljen za proizvodnju.

Osnovni cilj akcije na rudnik bio nam je doći do eksploziva kojim je trebalo porušiti neke železničke mostove i pruge.

Od Dobre sreće odred se prebacio u rejon sela Zagrađa i Grlišta (blizu Zaječara) gde je noću 14/15. oktobra srušio železnički most na Grliškoj reci i demolirao železničku stanicu u Vratarnici. Pokušali smo da zapalimo i drveni železnički most u Vratarnici, ali nismo uspeli zbog dobre impregnacije drveta. Sledeće noći, 15/16. oktobra, upali smo u sresko mesto Andrejevac, gde smo ponovo demolirali železničku stanicu i poštu, zapalili ostatke sreskog načelstva, a zatim sasekli nekoliko kilometara telefonsko-telegrafskih žica.

Odmah iza ovih akcija sastali smo se sa Svrljiškim partizanskim odredom i zajedno izvršili napad na Rudnik uglja Podvis. Rudnik je branilo oko 20 žandarma i preko 50 četnika Koste Pećanca. Napali smo ih noću 17/18. oktobra. Prethodno smo preko komunista u rudniku došli do znakova raspoznavanja neprijateljske posade i bez naročitih teškoća razoružali sve straže. Po razoružavanju stražara pozvali smo i ostale na predaju. Predalo se bez otpora 9 žandarma i 28 četnika. Ostali su se razbežali. Po likvidaciji oružane posade rudnika razrušili smo električnu centralu i druga rudnička postrojenja, zaplenili velike količine eksploziva, obuće, odeće i raznih drugih namirnica, od čega smo dobar deo razdelili i radnicima. U toku akcije na Podvisu, unapred pripremljena grupa boraca, pomoću zaplenjenog eksploziva, vrlo uspešno je minirala železnički most kod Palilule. Rušenjem železničkog mosta na Grliškoj reci i sada kod Palilule na rastojanju od oko 40 km saobraćaj na pruzi Niš — Prahovo bio je obustavljen nekoliko meseci.

Sve te akcije bile su naš odgovor neprijateljskoj propagandi koja je uporno tvrdila da su partizani Timočke krajine uništeni. Udarili smo okupatora po najosetljivijem mestu — železnici i rudnicima uglja, neophodnim za nemačku ratnu privredu.

Posle Podvisa i Palilula, združeni Knjaževačko-boljevački i Svrljiški odred odlaze u atar sela Beli Potok, ka planini Devici i Ozrenu. Prema dogovoru Okružnih komiteta KPJ Niš i Zaječar, odredi su dobili zadatak da kraće vreme dejstvuju združeno, pod komandom štaba Svrljiškog odreda. Nama Timočanima bilo je potrebno da se bolje pripremimo za nastupajuću zimu i sredimo stanje u odredu i na terenu, a svima zajedno da još jače udarimo po neprijatelju i kroz zajedničke akcije izmenjamo dotle stečena i steknemo nova borbena iskustva.

Svrljiški odred nije dotle doživeo nijedan udar neprijatelja. Njegov je štab bio sastavljen od ljudi sa većim partijskim stažom i iskustvom: komandant Radomir Vujošević Rista, pravnik; politički komesar Aleksandar Simić Brka, radnik; sekretar partijske organizacije Milisav Ignjatović Janko. Jače partijsko

i vojno-političko rukovodstvo bilo je razlog da se stavimo pod komandu štaba Svrljiškog odreda.

Kod Belog Potoka, gde smo proveli dan, pored ostalog, saslušavali smo zarobljene četnike i žandarme. Raspoređivana je zaplenjena hrana i pribirane stvari, pre svega koža za đonove i obuća koje je trebalo uskladištiti kod seljaka obližnjih pojata kao rezervu odreda. Zarobljeni četnici i žandarmi izjavljivali su da bi ostali u odredu, ali je sve to bilo samo iz straha, jer su narednih noći i dana svi, sem dvojice, krišom napustili odred. Zaplenjena koža i obuća, oduzeta od boraca koji su je nosili, složena je na gomilu. Samo Viden Stojković Ibarski, rudarski radnik, član Partije, nije predao par zaplenjenih opanaka, pod izgovorom da je bos. On je zbog ovog postupka istog dana kažnjen isključenjem iz Partije i otpušten iz odreda. Kaznu mu je pred strojem oba odreda izrekao Milisav Ignjatović Janko.

Ibarski je bio borac Knjaževačko-boljevačkog odreda. Međutim, kod donošenja odluke o ovoj kazni i njenoj visini, nas nije niko konsultovao. Nismo odobravali postupak Ibarskog ali, intimno, nismo bili ni za ovakvu drakonsku kaznu. Bili smo zabrinuti zbog nepravde koja mu se čini, a i zbog takvog odnosa prema nama, Timočanima u celini, i šapatom smo izražavali jedan drugome svoje negodovanje. Ostali smo ipak mirni, jer je u tom momentu kod nas preovlađivalo poverenje u partijsko-političku i vojničku zrelost štaba Svrljiškog odreda.

Sutradan, 19. oktobra oko podne, bili smo na vrhu planine Ozrena. U planu je bio zajednički napad sa Ozrenskim partizanskim odredom na neprijateljski garnizon u Sokobanji koji je brojao oko 100 četnika i 20 žandarma. Razmestili smo se po obližnjim pojatama radi odmora. Bilo je dosta hladno pa smo i vatru ložili. Počeli su i sastanci po četama, na kojima je proučavana naredba Vrhovnog štaba NOP Jugoslavije i drugi najnoviji materijali. Odjednom, u jednoj od pojata gde je bio smešten deo nas Timočana izbi požar. Pojata je bila pokrivena slamom i požar je bilo nemoguće ugasiti. U pojati je, pored ostalog, bilo dvadesetak pušaka, dosta municije i bombi, koje su borci ostavili i otišli stotinak metara dalje na četni sastanak. Najhrabriji su uleteli unutra i kroz dim i plamen pokušavali da izvuku bar nešto od oružja i municije. Pokušaji su bili bez uspeha. Municija je počela da eksplodira, najpre puščana, a zatim i bombe. Izgledalo je kao da se vodi žestoka borba. Osećali smo se krajnje neprijatno, pogotovu zbog cilja našeg dolaska i zadržavanja na ovome mestu — napada na Sokobanju.

Svi smo osećali da je zbog eksplozije zapaljene municije i bombi doveden u pitanje i sam napad na Sokobanju. Ostali smo na ovom mestu dva dana. Sutradan, 20. oktobra, nastavili

smo najpre četne, a zatim i partijski sastanak Knjaževačko-boljevačkog odreda. Na dnevnom redu je bio slučaj sa požarom, a s tim u vezi vojničke i druge slabosti u našem odredu.

Trećeg dana po dolasku u Ozren, 21. oktobra, krenuli smo u napad na Sokobanju i to bez Ozrenskog partizanskog odreda koji nije došao do zakazanog roka. I pored žestoke pucnjave zapaljene municije i našeg nagoveštenog prisustva na ovom položaju, neprijatelj u Sokobanji, po svemu sudeći, nije nas očekivao. Neprimetno, još oko 20 časova, blokirali smo zgrade u kojima su bile neprijateljske snage, a zatim ih iznenadnim naletom prinudili na predaju. Samo manja grupa četnika i žandarma sa »vojvodom« Veličkom Poružničkim pokušala je da se odupre, otvarajući vatru s krova zgrade sreskog načelstva. I taj smo otpor brzo slomili. Četnike i žandarme koji su se predali bez borbe razoružali smo i odmah pustili. One što se nisu predali odmah poveli smo, zajedno sa sreskim načelnikom, »vojvodom« Veličkom i grupom petokolonaša, da bismo im sudili. Nakon slamanja otpora četničkih snaga u Sokobanji, uništili smo sva telefonska postrojenja i veze, zapalili arhivu sreskog načelstva i zaplenili četničku opremu (oko 30 pušaka, dosta odeće i obuće i životnih namirnica što nam je dobro došlo posle dvodnevnog gladovanja na Ozrenu). Iste noći, na planini Devici, iznad Sokobanje, partizanski sud je izrekao smrtnu kaznu sreskom načelniku, »vojvodi« Veličku i nekolicini okorelih izdajnika. Napadom na Sokobanju, bez Ozrenskog partizanskog odreda kao domaćina, nije učinjeno sve što se moglo i što je trebalo učiniti: kazniti još neke izdajnike, konfiskovati njihovu imovinu i sl.

Napad na Sokobanju, odmah posle Podvisa, bila je još jedna uspela krupna zajednička akcija naših dvaju odreda. Ona je predstavljala ozbiljan udarac četnicima ovog kraja, a s druge strane, još veću afirmaciju Svrljiškog partizanskog odreda.

Pravac našeg daljeg pokreta bio je Zeleni vrh na Svrljiškim planinama, gde smo stigli 23. oktobra. Išli smo pravcem: Skrobnica, Beli Potok, Mečji Do, Niševac, Miljkovac, Gulijan. U toku našeg boravka na svrljiškom terenu bilo je i drugih slučajeva čišćenja sumnjivih i neprijateljskih elemenata na terenu i u odredu. Mi, Timočani, bili smo izvan svega toga i odnosili se prema Svrljižanima kao gosti na tuđem terenu, katkad samo kao izvršioci izrečenih presuda i drugih naređenja.

Na Zelenom vrhu smo bili razmešteni po ovčarskim pojatama i tu provodili dane kao u kakvom logoru. Najveći deo vremena koristili smo za vojnu i političku obuku. Održavali smo zajedničke političke i četne sastanke, proučavali razne materijale. S vremena na vreme se po koja desetina spuštala u obližnja sela radi prikupljanja i dopremanja hrane, goneći četničke

organizatore koji su pokušavali da stvore četnička uporišta i na ovom terenu. Po položaju pojate u kojoj smo bili smešteni na Zelenom vrhu, mi Timočani smo predstavljali neku vrstu na čitav kilometar isturene predstraže glavnini, na pravcu odakle je bilo najlakše prići Zelenom vrhu. Vlasnik ove pojate bio je seljak iz sela Gulijana, inače solunski borac. Provodio je dane s nama, čuvajući ovce. On nas je toliko voleo i razumevao ciljeve naše borbe da je bio sretan što smo tu. Stavio nam je na raspolaganje i pojatu, i posuđe i magarce kojim smo dopremali sledovanje hrane. (Taj naš iskreni domaćin, koga smo zvali »Čekaj de«, zbog uzrečice koju je često upotrebljavao, pao je kasnije kao žrtva četničke kame.)

Dani na Zelenom vrhu prolazili su beskrajno sporo. Bili su ispunjeni monotonijom, a za nas, Timočane, pre svega, težnjom za povratkom u Timok i Zaglavak, gde su nas očekivali novi zadaci. Uslovi života na Zelenom vrhu su bili vanredno teški. Ovčarske pojate su bile prilično razbacane i nedovoljne. Zima 1941. godine je počela rano i bila je izuzetno bogata padavinama, a Zeleni vrh je, pored velikog snega, bio najčešće pokriven i gustom maglom. Kroz sneg i maglu teško smo se probijali i snalazili na terenu. Snabdevanje, ne samo hranom već i vodom, bilo je otežano. Najčešće smo gladovali, a umesto vode upotrebljavali smo sneg. Zbog razbacanosti pojata, izlomljenosti terena i čestih magli, naše patrole su katkad lutale po čitavu noć. Akcije koje smo izvodili na ovom terenu uglavnom su se svodile na čišćenje terena od četničkih elemenata, koji su pokušavali da obnove svoje odrede posle poraza koje smo im naneli.

PONOVO U TIMOKU

U toku novembra dolaze na Zeleni vrh u obilazak odreda Sreten Mladenović Mika, sekretar Okružnog komiteta KPJ Niš i Mija Stanimirović Duško, član Okružnog komiteta Zaječar. Mi Timočani smo i pred jednim i pred drugim izražavali želju za povratkom u Timok i Zaglavak. Najzad je, 23. novembra, i odlučeno da sve snage sa Zelenog vrha krenu u više pravaca sa zadatkom da razbijaju i likvidiraju četnička uporišta, održavaju političke zborove, pomažu osnivanje i učvršćivanje narodnooslobodilačkih odbora, mesnih desetina po selima; uz to, da se obezbedi bolje snabdevanje boraca. Po tom planu Nišavska četa Svrljiškog partizanskog odreda, jačine oko 50 boraca, krenula je prema Suvoj planini i Zaplanju, a Svrljiška, jačine oko 30 boraca, da operiše na terenu svrljiškog sreza. Sa Nišavskom je pošao i štab Svrljiškog odreda; četa je imala i zadatak da pomogne akcije Babičkog partizanskog odreda.

Mi Timočani dobili smo saglasnost da se vratimo u Timok i Zaglavak. Tada je našem odredu pridodat i Aleksandar Simić Brka, bivši komesar Svrljiškog odreda (nešto pre toga smenjen sa dužnosti političkog komesara odreda i na njegovo mesto postavljen Danilo Prica Bora) koji je pridodat kao pojačanje partijskoj organizaciji našeg odreda. Pred polazak sa Zelenog vrha, borci triju partizanskih jedinica su položili partizansku zakletvu prema tekstu propisanom od Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a čitao ga je politički komesar odreda Danilo Prica.

Prvo selo na teritoriji zaglavskog sreza u kome se zaustavio Knjaževačko-boljevački odred posle odlaska sa Zelenog vrha bilo je Ponor. Ponovni kontakt s ljudima našeg kraja bio je srdačan. Razgovoru nije bilo kraja. Održali smo politički zbor na kome su govorili Vladimir Živković Vita i Milun Minić Šumadinac. Snabdeli smo se hranom i prikupili najvažnije informacije o situaciji na terenu, a potom nastavili put prema manastiru Suvodol (blizu sela Selačka). Kretali smo se pravcem: Ponor — Žukovac — Štitarac — Lokva — Šarbanovac. Ponovna pojava naših snaga u Timoku uznemirila je neprijatelja i on je odmah reagovao. Videlo se da je uspostavio dobru obaveštajnu mrežu i da nas prati u stopu. Krajskomandant naređuje već 25. novembra Knjaževačkom četničkom odredu da nas goni. Prvi izveštaj tog odreda o rezultatu gonjenja partizana bio je negativan.

Stigli smo 28. novembra u Suvodol gde smo i prenoćili. Sasvim slučajno smo odavde izvršili pokret pola sata pre nego što se kod manastira pojavio četnički odred iz Kraljevog Sela. Četnici su udarili u prazno. Istog dana, 29. novembra po podne, došli smo u Novo Korito gde smo razoružali jedan vod finansijske straže, a zatim održali politički zbor. U ataru ovog sela smo i prenoćili. Sutradan smo sličnu akciju izveli i u Radičevcu gde se nismo dugo zadržavali. Napuštajući Radičevac, mi smo 30. novembra zanoćili u ataru sela Balinca, razmešteni na dve pojate, udaljene oko 500 metara jedna od druge. Pred zoru 1. decembra četnici i Nemci su zaposeli dominantne položaje u neposrednoj blizini pojata našeg razmeštaja i čekali momenat za napad. Ali nas je u zadnjem času naš stražar upozorio da smo opkoljeni. Svako je zgrabio najnužnije od opreme i izleteo napolje, a tada je zaštektao i neprijateljski puškomitraljez. Prvi rafali pokosiše dva druga iz patrole, među kojima i Milutina Ružića, rudara sa Rtnja (poznatog iz uspelog napada na posadu Nemaca u ovom rudniku).

Iz ove više nego ozbiljne situacije veći deo odreda spasao je potok koji se pružao ispod nas. Uspeli smo da se izvučemo

bez većih žrtava. Deo odreda, oko jedne desetine, sa političkim komesarom Jankom Simeonovićem, povukao se prema Goloj čuki i selu Radičevcu, čime je izgubio vezu sa glavninom. (Nekoliko dana posle ovog prepada neprijatelja kod Balinca, ova desetina je utvrdila da su nas Nemcima odala dva seljaka iz Balinca; čak su ih doveli do pojata gde smo zanoćili. Oni su osuđeni na smrt i streljani.) Za sobom smo ostavili veći deo materijala koji smo prethodnog dana zaplenili od Nedićeve finansijske straže.

U našem odsustvu neprijatelj je u Timoku i Zaglavku sredio svoje snage, uspostavio dobru obaveštajnu mrežu i bio čvrsto rešen da nam onemogući ponovni dolazak na ovaj teren. Videlo se da je odlaskom Knjaževačko-boljevačkog partizanskog odreda bio otežan partijsko-politički rad na terenu, jer je neprijateljska propaganda stvarala utisak da partizana više nema, da su razbijeni i sl. Međutim, partijsko-politički rad, iako otežan, nije zamro. Naprotiv, vrlo je intenzivno rađeno na umnožavanju radio-vesti, letaka i raznih drugih materijala; na pripremanju ljudi za odred, formiranju odbora narodnooslobodilačkog fonda itd. Mesne desetine, kojih je bilo u nizu sela kao što su: Gornje i Donje Zuničje, Jelašnice, Štrbac, Bučje, Novo Korito, Kraljevo Selo, Selačka, Vrbica, Borovac i druga, razvile su takvu aktivnost koja je za narod ovoga kraja bila garancija da su partizani tu i da neprijateljska propaganda laže. Mesne desetine su brojale 5—20 ljudi, većinom omladinaca — članova SKOJ-a. Svaka od ovih desetina imala je po nešto i od oružja, a neke čak i puškomitraljez. Izvršavale su najrazličitije zadatke: spaljivale opštinske arhive, prekidale telefonske veze, prikupljale i obezbeđivale hranom političke radnike na terenu. Sve akcije mesnih desetina, naročito one krupnije i važnije, izvršavane su planski i usmeravane od strane partijskih rukovodstava. Moral pripadnika ovih desetina bio je na zavidnoj visini. Ti su ljudi najčešće po čitavu noć bili u akciji, a sutradan su bili na svom redovnom poslu, kako ne bi navukli sumnju neprijatelja i njegovih doušnika. Zahvaljujući takvoj aktivnosti, Timok i Zaglavak su i bez prisustva odreda bili pod stalnom kontrolom narodnooslobodilačkih snaga, što je doprinelo očuvanju borbenog duha naroda ovoga kraja.

Po zimi i snegu, a inače malobrojni (bilo nas je oko 40 boraca tada), nismo smeli reskirati da se tako duboko probijemo u Timok i Zaglavak. Hteli ne hteli, morali smo potražiti vezu sa Svrljiškom četom. A za to vreme su ona i Nišavska četa, 24. novembra, izvršile uspešan prepad na železnički transport Nedićevih stražara kod Gramade i zaplenile dosta oružja, municije i drugog vojnog materijala. Iste snage su, 26. novembra, razo-

ružale grupu Nedićevih graničara u selu Babin Kal, a zatim krenule svaka u svom pravcu po zadatku dobijenom na Zelenom vrhu.

Veći deo teritorije svrljiškog sreza bio je u to vreme slobodan, gotovo bez ijednog neprijateljskog vojnika i četnika. U većini sela postojali su narodnooslobodilački odbori i mesne desetine, a vrlo dobro je bila razvijena i politička aktivnost. Partizani su uživali neograničeno poverenje naroda. Među najpopularnijim borcima ovoga kraja bio je Milenko Hadžić, lekar iz Svrljiga, poznat zbog svoje humanosti i velike pažnje prema ljudima, a i kao poslanički kandidat na listi Udružene opozicije 1938. godine. Drugi omiljeni borac ovoga kraja bio je Dušan Trifunac Dragoš (kraće vreme komandir Svrljiške čete, inače sekretar partijskog povereništva za svrljiški srez). Neretko su se seljaci obraćali štabu odreda, posebno ovoj dvojici popularnih ljudi, da im reše ovo ili ono pitanje ili da im ukažu kakvu drugu potrebnu pomoć. Ljudi su se posebno obraćali Hadžiću za lekarsku pomoć koju im je ovaj rado pružao.

BORBA KOD KRENTE

Sastali smo se sa Svrljiškom četom i posle nekoliko dana provedenih u selima Manojlovac, Crnoljevica, Guševac, Periš i Bučum, 11. decembra po podne, preko sela Izvora i Tiovca, došli u Krentu (granično selo zaglavskog sreza prema Svrljigu). Tu smo se sastali i s našom desetinom koja je zalutala kod sela Balinca. I u Krenti smo, kao i u drugim selima, najpre održali politički zbor, a posle toga dat je i prigodan kulturno-zabavni program. Na zboru su govorili dr Hadžić i Dušan Trifunac. Tu smo i prenoćili. Sutradan oko 11 časova, posle uzbune koju je dao komandir Svrljiške čete Trifunac radi vežbe, trebalo je nastaviti pokret ka susednom selu. U istom času obavestiše nas da se neprijateljske snage koncentrišu na položajima iznad Krente. Nismo ni približno znali kolike su te snage. Mogli smo se povući i bez borbe, jer nam je uzbuna dobro došla. Međutim, od komandira čete pa do zadnjeg borca, svi smo osećali isto: povući se bez borbe i ostaviti selo na milost i nemilost četnicima, ne bi bilo u skladu sa onim o čemu smo ljudima uoči tog dana na zboru govorili! Trebalo je primiti borbu ma i s jačim snagama neprijatelja i time na delu dokazivati da »mi ne damo zemlje naše da je gaze dušmani . . .«.

Komandir Svrljiške čete Dušan Trifunac (sada naš zajednički komandant) odmah je izdao komandu za zauzimanje položaja. U groblju iznad sela (naše levo krilo) prema Svrljiškoj četi nalazila se četa Nemaca, udarna snaga neprijatelja, sa Ti-

močkim četničkim odredom. Na našem desnom krilu, prema Knjaževačko-boljevačkom partizanskom odredu čiji je streljački stroj dopirao do prvih seoskih kuća, nalazio se Knjaževački četnički odred »vojvode« Mirkovića... Žestoka borba trajala je nekoliko časova. Među četnicima je nastalo komešanje. Neki njihovi delovi su se počeli i povlačiti. Jedno naše puškomitraljesko odeljenje dobilo je zadatak da ode na kosu prema selu Tiovcu i spreči eventualni pokušaj četnika da je posednu. Međutim, bilo je kasno. Kosu je već zaposeo četnički odred »vojvode« Save Markovića »Borskog«. Puškomitraljezac Aleksandar Simić odmah je pogođen u ruku i onesposobljen da rukuje oružjem. Drugovi iz odeljenja jedva su uspeli da se izvuku.

Četnici »Borskog« imali su savršen pregled i mogućnost neometanog dejstva protivu nas, jer smo im se na ivici ravne i pregledne utrine ocrtavali kao na dlanu. Tukli su nas preciznom bočnom vatrom. Delovi Svrljiške čete, koja je bila direktno na udaru, počeli su da se povlače i to preko brisanog prostora. Milenko Hadžić je pucao iz stojećeg stava i dovikivao četnicima da ne prolivaju bratsku krv za račun Nemaca, već da priđu partizanima, jer je tu mesto svim rodoljubima. Bio je pokošen neprijateljskim rafalom, a za njim i Vojin Krajinović Golemi, Mija Petrović Kole, Milan Mirčić Cale i Milentije Mitić Krsta, svi članovi Partije (posle toga je u Svrljiškoj četi ostao samo jedan član KPJ). Povlačili smo se svi ka potoku sa istočne strane sela. Međutim, i tamo su bili četnici. Počelo je gušanje, tuča kundacima, dramatična borba na život i smrt. Pored nekoliko četnika, pala su još četiri naša druga; jednoga od njih koji se nije hteo predati četnici su izboli noževima. Od Timočana nije poginuo niko.

U toj borbi je poginulo ukupno devet partizana. Neprijatelj je imao 5—6 mrtvih i više ranjenih. Posle našeg povlačenja četnici su zapalili nekoliko vodenica, kuća i pojata, a zatim su nastavili da premlaćuju seljake i orgijaju po selu. Sledećih nekoliko dana ove četničke snage su taj isti posao nastavile i po drugim selima svrljiškog sreza. Za to vreme smo se povlačili prema Svrljiškim planinama. Na mesto zv. Periške pojate stigla je u to vreme i Nišavska četa Svrljiškog odreda... Na ovom smo mestu ostali dva dana, a zatim smo krenuli ka Zelenom vrhu gde su se po onim istim pojatama u kojima smo ranije bili razmešteni sada razbaškarili četnici Save »Borskog«. Misleći da smo razbijeni kod Krente, došli su da zapale i ove pojate, kako bi nam onemogućili opstanak. Nisu imali dovoljno vremena da to učine. Čim su nas ugledali dali su se u panično bekstvo. Tako su izbegli našu osvetu drugova palih kod Krente.

Ovoga puta smo se na Zelenom vrhu zadržali kraće vreme. Zbog otežanog snabdevanja i potrebe manevrovanja, sve naše snage su krenule prema planini Devici. Pred polazak na ovaj kružni marš, uz prisustvo svih boraca, održana je komemoracija drugovima palim kod Krente. Govorili su Bora (politički komesar Svrljiškog odreda) i Lomski (jedan od dvojice pripadnika bugarskih okupacionih snaga koji su pobegli iz svojih jedinica i došli u Svrljiški partizanski odred). Posle govora, hor je nastupio sa specijalno za tu priliku ispevanom pesmom »Svrljiška brda i vrh Zeleni«. Pesma je govorila o borbi kod Krente i borcima koji su pali u njoj. Bila je to uistinu pesma naše zakletve:

»Nećemo stati, klonuti, pasti,
Dok našom zemljom gaze dušmani . . .«

Ovu pesmu je sastavio Dušan Tasković Srećko,[4] profesor niške gimnazije, inače član Okružnog komiteta KPJ Niš. Neočekivani nastup hora sa ovom pesmom bio je više nego dirljiv. Reči u toj pesmi, date na prigodnu ariju jedne bugarske pesme, delovali su potresno na sve nas. Suznih očiju mislili smo na pale drugove i njihovu osvetu.

Na ovom kružnom maršu, pored ostalog, održali smo i niz političkih zborova i razgovora sa seljacima. U selu Popšici iznenadili su nas četnici. Noćili smo u prostorijama škole izvan sela. Negde u kasno jutro pojavila se kolona četnika. Susret je bio neočekivan za obe strane. I mi i četnici počeli smo se najpre grabiti oko položaja, da bismo se najzad i jedni i drugi povukli uz kraće puškaranje, bez žrtava.

U ZAPLANJU

Sa Zelenog vrha su se pojedini delovi naših snaga naizmenično spuštali do pojedinih sela, pružajući moralnu i oružanu podršku aktivistima na terenu: proganjali su sumnjive i pročetničke elemente, obračunavali se sa dezerterima iz odreda, prikupljali i doturali hranu na Zeleni vrh. Svaki naš dolazak predstavljao je neku vrstu svečanosti za to selo. Održavali smo zborove koji su bili vrlo posećeni. Narod je pažljivo slušao o najaktuelnijim događajima i situaciji na frontovima, a posle govora obavezan je bio dobro pripremljen kulturni program, sastavljen najčešće od partizanskih pesama, prigodnog skeča i »vrapca« — političkog raporta u stihu.

Polovinom januara 1942. godine naš opstanak na Zelenom vrhu postaje sve teži. Već se naslućuju i namere neprijatelja da

[4] Poginuo 1944. godine kod Niša.

preduzme napad širih razmera: bombarduje artiljerijom naše položaje i izviđa. U štabu odreda se diskutuje da li ostati na Zelenom vrhu ili ga napustiti! Da li sačekati neprijatelja i tu ga razbiti ili se na vreme povući? Prvobitna odluka je bila da se brani Zeleni vrh, jer boljeg položaja navodno nema. Štab Svrljiškog odreda naređuje probnu mobilizaciju mladih ljudi u selu Ribare i Prekonozi koju sprovodi Vasa Anđelković Albanac, podnarednik bivše jugoslovenske vojske, rodom iz sela Gulijana, primer vojničke hrabrosti i odlučnosti. On je iz Ribara doveo u odred oko 40 ljudi, ali oni nisu bili raspoloženi za borbu. Svaki je nalazio stotinu razloga da to ne učini sada, već kasnije, kada se »ukaže bolja prilika«.

Zbog neuspeha probne mobilizacije i slabih izgleda da se održimo na Zelenom vrhu, a i zbog insistiranja Okružnog komiteta KPJ Niš, prihvaćeno je rešenje da se sve naše snage prebace preko Nišave i Suve planine u Zaplanjski srez. Odlazak u Zaplanje, diktirala je, pored ostalog, i potreba razoružavanja bugarskih posada, rušenja nišavske železničke pruge i drugih privrednih objekata, pružanja oružane podrške narodnooslobodilačkom pokretu na levoj obali Nišave . . .

Pre napuštanja svrljiškog terena trebalo je izvršiti izvesne pripreme: održati partijske i skojevske sastanke; izvideti pravac kretanja; snabdeti se najnužnijom obućom i odećom itd. Izvršenju svih tih priprema prišlo se polovinom januara 1942. godine, odmah po dolasku u selo Gornji Rinj (belopalanački srez) na južnim padinama Svrljiških planina i na pravcu našeg pokreta prema Zaplanju. Nezaboravan je put od Zelenog vrha do Gornjeg Rinja po visokom snegu. Razdaljinu od samo 6—8 km, i to niz brdo, jedva smo prevalili za 6 časova. Partijski sastanci su trajali nekoliko dana; njima su prisustvovali Sreten Mladenović Mika — sekretar Okružnog komiteta KPJ Niš i Mija Stanimirović Duško, član Okružnog komiteta KPJ Zaječar. Pored ostalog, na ovim sastancima diskutovalo se i o našem predstojećem prebacivanju na drugi teren. Raspravljalo se i o merama za uklanjanje određenih slabosti u partijskim organizacijama.

Poslednji dan, pred polazak za Zaplanje, bio je 21. januar 1942. godine — dan Lenjinove smrti. U prostorijama škole održan je veliki komemorativni skup boraca i naroda ovog i obližnjih sela. O životu i radu Lenjina govorio je Milisav Ignjatović, a o perspektivama narodnooslobodilačke borbe i našim predstojećim zadacima Sreten Mladenović Mika. Na kraju je hor partizana otpevao nekoliko pesama, među kojima i Lenjinov posmrtni marš. U Svrljiški odred stupilo je nekoliko desetina novih boraca, što je i za nas bilo veliko iznenađenje. Me-

snim desetinama je razdeljen višak oružja kojim je odred raspolagao.

Sledećeg dana, 22. januara uveče, naše su jedinice prešle Nišavu i železničku prugu kod Novog Sela (na mestu zv. Belanovac) i nastavile put prema Zaplanju. Noć je bila jako hladna. Nekima su promrzle noge, nos i uši. Svratili smo u selo Mokru, prvo na koje smo naišli, radi predaha. Prelazeći prugu, naša je prethodnica zarobila bugarsku patrolu od 3 vojnika od kojih se jedan, bežeći, udavio u Nišavi. (Dvojicu zarobljenih Bugara smo zadržali nekoliko dana, a zatim ih pustili zbog pretnje odmazdom nad 100 talaca, koje su Bugari uhapsili). Pored pušaka i druge opreme, zaplenili smo im i oko 30 000 cigareta. Šta raditi sa tolikim cigaretama, kada su se one noći povodom smrti Lenjina svi pušači odrekli pušenja!? Povod za takvo odricanje bili su otežani uslovi snabdevanja i česte, suvišne diskusije oko duvana. Neki, i to baš od bivših pušača, predložili su da se cigarete ponesu i podele seljacima. Ne baš mala zaliha bugarskih cigareta je stvarno ponesena, ali se ne zna da je nekome data ma i jedna cigareta izvan odreda.

Krenuli smo dalje drumom preko sela: Divljane, Donja i Gornja Koritnica, Bežište, Resnik, a zatim preko Bogdanovca za Veliki Krčimir. Išli smo lagano. U Resniku smo se zadržali jedan dan, a u Bogdanovcu oko nedelju dana. Tu je, pored ostalog, organizovana akcija pranja odela od vašiju i pranja veša. Naše zadržavanje u Bogdanovcu bilo je propraćeno vrlo živom aktivnošću koju je razvijao štab Svrljiškog odreda. Bogdanovac je postao centar najznačajnijih zbivanja po našem dolasku na ovaj teren. Patrole i kuriri su odlazili u okolna mesta, a sa raznih strana su dolazile grupe seljaka i obraćale se štabu odreda. Ovakva živost je bila dobrim delom rezultat poznavanja situacije i ljudi na terenu, s obzirom da je i sam Milisav Ignjatović Janko bio iz tog kraja (susednog sela Velikog Krčimira).

Najveći deo posla je ipak ležao na narodnom sudu, kroz koji je prodefilovalo nekoliko desetina ljudi, bilo da su bili u službi okupatora, bavili se špekulacijom ili kakvim drugim prljavim poslovima, ili su jednostavno bili samo »sumnjivi«.

Krajem januara smo stigli u Veliki Krčimir. To je bila poslednja etapa na našem dvadesetodnevnom putu od Zelenog vrha do tog sela u kome su naše jedinice ostale u toku čitavog februara. Veliki Krčimir je tih dana predstavljao sedište slobodne teritorije Zaplanja. Za ratne prilike tu smo imali besprekoran smeštaj i ishranu. Najveći deo vremena provodili smo u obuci i učenju. Organizovani su vojni i politički kursevi. Ovde kao i u ostalim selima, vrlo su aktivno radili narodnooslobodilački odbori i mesne desetine. Veliki Krčimir je imao mesnu partizansku

četu od oko 80 ljudi, naoružanih puškama i sa dva puškomitraljeza. Na pravcu prema Nišu, u selu Dušniku, bila je smeštena jedinica od 50, a u Bogdanovcu, na pravcu prema Beloj Palanci, od oko 30 boraca. Pored toga šu su rasteretile Veliki Krčimir, ove isturene jedinice predstavljale su obezbeđenje glavnine naših snaga. Jedinica u Bogdanovcu je imala i zadatak da vrši diverzije na pruzi Niš — Sofija.

Štab Svrljiškog odreda je imao pune ruke posla: veze sa selima i mesnim desetinama, organizovanje snabdevanja i ishrane, hvatanje i suđenje izdajničkim elementima, organizovanje i rad obaveštajne službe. Većih pokreta i akcija nismo imali. Jednom smo uspešno napali i proterali četničke snage koje su prodirale na slobodnu teritoriju od Vlasotinca. Napravili smo i neku vrstu školskog marša do sela Dušnika, sedište bivše sreske ispostave. Od većih pokreta imali smo dvodnevni marš celokupnih snaga u pravcu rudnika Jelašnice, s ciljem da se razbije četničko obezbeđenje i rudnik onesposobi za rad. Napad na Jelašnicu smo izvršili noću 17/18. februara, ali je on samo delimično uspeo jer su četnici otkrili naš pokret i dočekali nas organizovanom vatrom.

Krajem februara 1942. godine završava se naše relativno mirno zimovanje u Krčimiru. Protiv naših snaga u Zaplanju krenule su mnogobrojne snage neprijatelja: od Vlasotinaca četnički odredi Koste Pećanca, od Niša odred ljotićevaca pod komandom zloglasnog majora Anđelkovića; drum Niš — Bela Palanka i Bela Palanka — Babušnica, kao i sve prelaze preko Nišave, zatvarale su bugarske okupacione jedinice. Četničke i ljotićevske snage su imale zadatak da nas iz Krčimira nabace na bugarske položaje radi definitivnog uništenja. Pokretima jakih neprijateljskih snaga, koji su prethodili napadu na Veliki Krčimir, u štabu Svrljiškog odreda kao da nije pridavana važnost. Umesto da preduzme odgovarajući manevar, štab odreda je ostao pri odluci da se brani teritorija Zaplanja i Veliki Krčimir. Jedinici u Bogdanovcu stavljeno je još ranije u zadatak da dolazak neprijateljskih snaga sa pravca Bele Palanke spreči rušenjem stena na osetljivim mestima puta. Međutim, pokušaj rušenja stena i zaprečavanje komunikacije nije dao rezultat.

*   *

*

Napad na glavninu naših snaga u Krčimiru počeo je 2. marta oko podne i trajao sve do sutradan uveče. Neprijateljske snage, daleko brojnije i opremljenije, dejstvovale su po dobro pripremljenom planu. Svi naši pokušaji da ih zaustavimo ostali

su bez uspeha. Bili smo primorani na povlačenje prema Suvoj planini i to pod vrlo nepovoljnim uslovima. Nekoliko dana manevrovali smo po zimi i dubokom snegu teško prohodnom Suvom planinom, bez hrane i vode.

Trećeg dana po povlačenju iz Velikog Krčimira, Knjaževačko-boljevački odred se izdvojio iz sastava Svrljiškog, prešao obilaznim pravcem između Bele Palanke i Pirota na desnu obalu Nišave i prebacio se na teritoriju svrljiškog sreza, u rejon sela Manojlice. Odatle se odred po manjim delovima i pod vrlo teškim okolnostima probio na teritoriju Zaglavka i Timoka. Sredinom aprila 1942. godine na planini Tupižnici su se okupile sve snage kojima je tada raspolagala Timočka krajina. Završio se polugodišnji period našeg boravka na svrljiškom i zaplanjskom terenu. Ono što smo tamo stvarno radili i doživljavali ni izdaleka nam nije bio cilj.

Naše nepredviđeno zadržavanje u sastavu Svrljiškog odreda imalo je svoju dobru stranu u tome što smo stekli mnoga iskustva a, s druge strane, što smo pojačavali dejstvo Svrljiškog odreda (koji je oktobra 1941. brojao 40—50 boraca, a krajem februara 1942. godine narastao na 200 boraca). A da li smo izvukli i očekivane koristi? Zaglavak i Timok su ostali prilično dugo bez oružanih snaga, što je dalo mogućnosti neprijatelju da učvrsti svoj položaj. A pošto je svaki novi borac raspoređivan u Svrljiški odred, naš Knjaževačko-boljevački partizanski odred ne samo što se nije za to vreme omasovljavao, već se i smanjivao. Sa Zelenog vrha nismo otišli prema Timoku i Boljevcu, već u pravcu Zaplanja, što nas je još više udaljilo od našeg terena.

Ipak, akcije tokom 1941. godine u Timočkoj krajini nisu ostale bez traga i dejstva. One su, iako slabe i nedovoljne, uverile ljude ovoga kraja u potrebu još jačeg rasplamsavanja narodnooslobodilačke borbe. To je i omogućilo da po povratku sa svrljiškog i zaplanjskog terena nastavimo akcije i u toku 1942. godine — najtežeg perioda četvorogodišnjeg ratovanja u Timočkoj krajini.

Vojislav JELENKOVIĆ BOŽA

PRVI PUCNJI I ODBRANA SELA

Na oko dva kilometra od Danilovgrada, na dugačkoj, uzanoj zaravni, ispresecanoj kosama, ispod planine Garča, nalazi se siromašno selo Zagreda, sa 84 domaćinstava. Mada je pripadalo opštini čevskoj (srez cetinjski), ekonomski je bilo vezano za Danilovgrad.

Odmah po kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske u selo su počele da pristižu izbeglice — porodice koje su bile kolonizirane na Kosovu, u Metohiji i Vojvodini. Seljaci su ih toplo prihvatili i materijalno pomagali. Vratili su se svojim kućama i studenti, đaci, učitelji, vojnici, podoficiri i finansi. Vojnici i podoficiri su uglavnom doneli oružje i municiju.

PRVE AKCIJE

Najbliži italijanski garnizon bio je u Danilovgradu. Prvih dana posle kapitulacije u Zagredu nisu dolazili italijanski vojnici, ali su preko seoskog kmeta naređivali da se preda oružje i municija. Tek kasnije, selom su počele povremeno krstariti italijanske patrole, ali se time život i rad nisu mnogo izmenili. Seoski kmet i njegovi pomoćnici ostali su isti, a članovi KPJ i kandidati Partije su i dalje intenzivno radili.[1] Oni su već aprila i maja 1941. godine, na selima i manjim i većim skupovima, objašnjavali meštanima političku situaciju, savetovali ih da, prema direktivi Partije, sakupljaju i skrivaju oružje i municiju, govorili im o ustanku i borbi protiv okupatora.

Sa prikupljanjem oružja išlo je dobro, i na tome je bilo mobilisano gotovo čitavo selo. Oni koji nisu imali pušku sami su

---

[1] Zagreda je u pripremama za ustanak bila vezana za rukovodstvo opštine čevske. Tih dana jedini član KPJ u Zagredi bio je Savo Burić, tada student prava, a kandidati Partije bili su Mirko i Aleksa Burić, studenti.

pronalazili način da je nabave. Tako je za kratko vreme nabavljeno preko 60 pušaka, koje je svako čuvao kod sebe.

Trinaestog jula u ranim jutarnjim časovima napadnuta je i zarobljena italijanska posada na Čevu. Tom prilikom zaplenjeno je oružje, municija i ostala oprema, i pokidane su telefonske veze sa Cetinjem. U toj prvoj akciji iz Zagrede je učestvovalo 9 boraca, uglavnom komunista, omladinaca i ljudi bliskih Partiji.

Kada je oko devet časova stigla vest o likvidiranju italijanske posade na Čevu, u Zagredi je sazvan zbor. Na jednoj livadi ispod ogromne trešnje sakupilo se čitavo selo — staro i mlado, muško i žensko — da čuje reč komunista i izveštaj o prvim akcijama. Bio je to zbor naoružanih ljudi, potpuno spremnih za dalju borbu. Mnogi su se ljutili što i oni nisu pošli na Čevo.

Sutradan Zagređani su samoinicijativno formirali četu. Narednih dana neprijateljski garnizon u Danilovgradu bio je opkoljen sa svih strana i prekinuta je njegova veza sa garnizonima u Nikšiću i Podgorici. Pred silovitim naletom ustaničkih četa danilovgradskog sreza Italijani su se povukli iz Danilovgrada u zgrade Bralenovice, ograđene visokim kamenim zidom na kome je bilo nekoliko porušenih mesta i prolaza. Oko zida su postavljena minska polja. U trenutku kada su se čete sasvim približile i pripremile da preskoče zid, blesnula je strahovita eksplozija mina. Ali, ni to nije zadržalo ustanike, koji su se ubrzo dokopali zida i uspeli da snažnom vatrom ućutkaju automatska oružja neprijatelja. Videći da je dalji otpor uzaludan, Italijani su istakli belu zastavu. Time je i poslednje uporište ovog garnizona kapituliralo.

Iako planom nije bilo predviđeno da i Zagredska četa učestvuje u napadu, pošto je bila vezana za vojno i partijsko rukovodstvo sreza cetinjskog, i njenih 114 boraca borilo se pri likvidiranju Bralenovice. A kada se posle završene borbe četa postrojila, imali smo potpuniju sliku njenog sastava — na desnom krilu borci šezdesetih godina, a na levom petnaestogodišnji dečaci. Od plena četa je dobila jedan puškomitraljez, nešto pušaka i municije i pet mazgi za prenos oružja i municije. O ovoj akciji mnogo se pričalo među Zagređanima.

Sutradan je 20 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom upućeno preko Čeva na Bukovicu. Međutim, ubrzo su se vratili iz Gornjeg Zagarča, pošto su u to vreme jake italijanske snage, uz podršku artiljerije i avijacije, nadirale dolinom Zete ka Danilovgradu, paleći usput sela. Pošto su ponova zauzeli Danilovgrad i uspostavili vezu sa garnizonom u Nikšiću, Italijani su odmah preduzeli utvrđivanje — na pojedinim mesti-

ma izgradili su mitraljeska gnezda, a prilaze gradu zaprečili bodljikavom žicom.

Bili su to teški i napeti dani, kada su se događaji smenjivali veoma brzo. Posle sređivanja garnizona, okupator je, preko seoskog kmeta pozvao Zagređane i druga sela da predaju oružje. O tome se u Zagredi diskutovalo i na zboru. Međutim, veoma mali broj je bio za predaju, a svi ostali su energično istupili protiv nje. U tome su komunisti i omladinci prednjačili. Tom prilikom Aleksa Burić[2] je objasnio novonastalu situaciju, naglašavajući da ona ne znači ni povlačenje ni prestanak borbe, već samo pripremu za njeno nastavljanje. Mada se četa ubrzo rasformirala, Zagređani nisu predali Italijanima ni jednu pušku, već su ih prikrili, spremni da ih upotrebe čim se ukaže potreba.

Tih dana je, prema naređenju okupatora, ponovo sazvan zbor na kome je trebalo da se izvrši proziv ljudi i ustanovi ko je odsutan i gde se nalazi. Mada komunisti i kandidati Partije nisu bili prisutni, stariji ljudi su uspeli da ubede Italijane da je čitavo selo na okupu i da ne treba vršiti proziv. Pokušaj Italijana da i na ovaj način zastraše seljake nije uspeo.

PARTIJSKA ĆELIJA

Iako je neprijatelj ovladao komunikacijama, krstario po selima, izdavao preteća naređenja i tražio oružje, politički rad komunista i omladinaca nije nikada prestajao. Zborovi meštana su se obično održavali u kući Nenada Popovića, a pored njih komunisti su za rad sa narodom koristili sela i svaki manji skup. Uvek je vođen razgovor o pripremama za borbu, čitane su radio-vesti, objašnjavana politička situacija i ciljevi borbe.

Uslovi za formiranje partijske ćelije bili su već sazreli. Prvih dana avgusta Savo Burić je pozvao kandidate Mirka i Aleksu Burića u kuću Mijajla Burića i saopštio im da su primljeni za članove KPJ. Tada je formirana i partijska ćelija. Prvi sekretar bio je Savo. Na prvom sastanku podeljeni su zadaci, od kojih je najvažniji bio upoznavanje meštana sa ciljevima borbe i obučavanje omladinaca u rukovanju oružjem. Neumornim radom na terenu partijska organizacija se borila protiv propagande četnika, objašnjavala liniju borbe, ukazivala na perspektivu i na to da se u borbi mora istrajati. Političkim radom obuhvaćene su i žene.

Zahvaljujući aktivnosti komunista, omladinaca i raspoloženju naroda za borbu, u novembru je gerilska grupa prerasla

---

[2] Izvršavajući partijske zadatke pao je 1942. godine u ruke neprijatelja, a 1943. streljan je u Baru. Njegov brat Dragoje poginuo je 1944. kod Kruševca kao komesar čete

u vod, koji je živio logorskim životom, u stalnoj pripravnosti. Bio je uvek spreman da sa ostalim seljacima dočeka neprijatelja koji bi pošao u pravcu sela. Pripadnici voda bili su u isto vreme i najbolji agitatori Partije i najbolji realizatori njene politike.

Za omladince koji ranije nisu služili vojsku organizovana je intenzivnija vojna nastava. Oni su, sa omladinom susednih sela, učestvovali u rušenju komunikacije i telefonskih veza između Danilovgrada i Nikšića; svi pokušaji neprijatelja da u to vreme uspostavi vezu ostali su bezuspešni.

Italijanska komanda iz Danilovgrada retko je slala vojnike u sela oko garnizona. Znala je, ako pošalje manje ili veće grupe, da se više neće vratiti. Svako selo, svaki šumarak za njega je predstavljao smrtnu opasnost. Svuda oko grada postojale su partizanske jedinice.

Iz voda su polovinom novembra upućeni u Lovćenski bataljon, koji je ušao u sastav Crnogorskog NOPO za operacije u Sandžaku, Savo, Stanko i Milinko Burić, dva brata Đorđije i Radosav Burić, Nenad i Novak Popović i Božidar Milić[3]. Savo je bio određen za komandira Lovćenske čete. U borbama za Pljevlja, 1. decembra 1941., Stanko i Milinko su poginuli, a ostali su, ranjeni, vraćeni kućama radi lečenja. Iako lakše ranjen, Savo je pošao za komandira čete Lovćenskog bataljona, koji je ušao u sastav Prve proleterske brigade. Za sekretara partijske ćelije umesto Sava izabran je Mirko Burić.

FORMIRANJE ČETE

U dugim zimskim decembarskim noćima članovi Partije i SKOJ-a su koristili sela i skupove da se povežu sa svakim čovekom. Rad je bio uspešan. Čak i oni koji su u početku ostajali po strani uključivali su se u partizanski vod, te se on iz dana u dan popunjavao novim borcima, i najzad, zadnjih dana decembra, prerastao u četu. Borci su položili zakletvu. Za komandira čete predviđen je Rajko Kaluđerović, za političkog komesara Mirko Burić, a za zamenika komesara Aleksa Burić. Pošto je tih dana Mirko postavljen za zamenika političkog komesara bataljona, to je održan zbor čete i meštana na kome je izabrano novo rukovodstvo.

Zboru, koji je održan 1. januara 1942. kod kuće Nenada Popovića, prisustvovali su komandant Čevsko-bjeličkog bataljona Blagota Mićunović,[4] zamenik komesara bataljona Mirko

[3] Poginuo je maja 1942. godine kod Nikšića.

[4] Poginuo kao komandant bataljona u borbama protiv okupatora na Zagarču, marta 1942. godine.

Burić i predsednik Narodnooslobodilačkog odbora opštine Čevo Vido Burić. I naša četa je pripadala ovom bataljonu.[5] Tom prilikom Blagota je govorio o zadacima partizana, borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, organizaciji vlasti i pomoći izbeglicama i iznemoglim.

Za komandira čete izabran je Dušan Kaluđerović[6], za zamenika komandira Blagota Popović, za političkog komesara Aleksa Burić, a za zamenika političkog komesara Radosav Burić.[7] Zdravstvenu službu, od početka ustanka, vodio je Đorđije Vidov Burić[8]. Četa je imala četiri voda, formirana po zaseocima. Za komandire vodova izabrani su Marko Domazetović, Marko Popović, Radomir Burić i Milutin Burić, za instruktora u komandi čete Rajko Kaluđerović, za rukovodioca SKOJ-a Đorđije Vukov Burić,[9] a za rukovodioce AFŽ-a Danica Burić. Skojevska grupa imala je 10 članova.

Toga dana Zagređani su, prvi put u životu, izabrali svoje prave narodne predstavnike, svoj Narodnooslobodilački odbor od 7 članova. Na predlog Blagote Mićunovića i Vida Burića u odbor su izabrani Miroje, Marko, Đorđije i Milovan R. Burić, Mijajlo Popović, Miloš V. Popović i Velika Domazetović. Za predsednika odbora izabran je Veliša Domazetović, a za sekretara Đorđije Vidov Burić. Odbor se starao o smeštaju i ishrani izbeglica i zbrinjavanju iznemoglih staraca u selu.

Komanda čete je razradila i plan odbrane sela, i to za svaki pravac od Danilovgrada. Svaki vod znao je gde treba da dođe na znak uzbune. Organizovane su osmatračnice, straže i

---

[5] U izveštaju štaba Čevsko-bjeličkog bataljona od 13. januara 1942. godine, pored ostalog, kaže se: »... U selu Zagredi sada ima 95 zakletih partizana, od toga je 60 od 18—40 god., od 40—50 god. 20 ljudi i 15 starih ljudi. Oni raspolažu sa 76 pušaka, 2 puškomitraljeza i oko 12.000 metaka, 150 bombi-defanzivnih i 15 revolvera; još ima 15 zakletih partizanki.

Te prema tome oni ispunjavaju sve uslove za formiranje samostalne čete, a što i sami žele.

Ovaj štab smatra da su njihove želje umesne i da im se izađe u susret. Neka formiraju sami četu ...« (Zbornik III/2 dok. br. 17).

[6] Do tada je bio komandir partizanskog voda sela Zagrede, a kasnije komandant Lovćenskog bataljona, koji je ušao u sastav Crnogorskog operativnog odreda za borbu protiv četnika u Vasojevićima. Poginuo je kao komandant 14. udarnog bataljona »Bajo Sekulić« maja 1942. godine kod Mojkovca.

[7] Učestvovao je na skupštini rodoljuba Crne Gore u Ostrogu, 8. februara 1942. Poginuo je kao komandant samostalnog bataljona 11. korpusa 1944. godine.

[8] Student medicine, streljan je od strane okupatora 1943. godine kod Andrijevice.

[9] Streljan je od strane okupatora jula 1944. godine kod Danilovgrada. Kod njega je pronađena detaljna skica odbrane Danilovgrada, zbog čega je i streljan.

patrole. Ljudi sa oružjem i bez njega krstarili su selom, a posebne patrole ispred sela. Noću su iznad mostova, jedinih prelaza preko rečice Sušice kada voda nadođe, postavljane straže. I čobani su pratili pokret neprijatelja.

ODBRANA SELA

Petnaestog januara 1942. godine partizanska obaveštajna služba iz Danilovgrada obavestila je komandu čete u Zagredi da italijanska komanda namerava da uputi jače snage da se probiju iz Danilovgrada za Nikšić. Komanda čete je o ovom obavestila štab Čevsko-bjeličkog bataljona i čete susednih sela, a u isto vreme su iznad mostova na rečici Sušici postavljene zasede.

Šesnaestog januara italijanskom garnizonu u Danilovgradu stiglo je iz Podgorice pojačanje od oko 2000 vojnika. Prateći pokret neprijatelja, komanda čete je procenila situaciju, održala sastanak sa svim borcima, naredila pripravnost, pojačala obezbeđenje i o nastalim promenama obavestila komandanta bataljona. Istog dana je iz štaba bataljona dobijeno naređenje da četa bude u pripravnosti i da obezbedi most na Sušici i drum za katunsku nahiju. U vezi s tim pred noć je održan zbor Zagređana, na kome je objašnjena situacija, naređeno da se bude u pripravnosti i da se preduzmu mere za sklanjanje dece i iznemoglih.

U toku noći i sutradan deca, iznemogli i stoka evakuisani su u pravcu Gornjeg Zagarča, Markovine i Velestova.

Noć 16/17. januara bila je vedra, veoma hladna i tiha. Nije se čuo ni jedan pucanj. Straže i zasede, koje je u toku noći kontrolisao i zamenik komesara čete Radosav Burić, bile su budne i na oprezi. Na cestu između Orašja i Danilovgrada slate su patrole.

Komanda čete je na okupu. Niko ne spava. Nešto posle pola noći stiglo joj je obaveštenje da će u zoru 17. januara neprijatelj izvršiti napad pravcem Danilovgrad — Nikšić. Jedna njegova kolona, kao leva pobočnica, uputiće se pravcem Sušica — Zagreda — Ržište — Pješivci, sa zadatkom da preko Zagrede udari u bok snagama odreda »Bijeli Pavle«, koje su branile Pješivce i Žutu gredu, i na taj način omogući proboj glavnine ka Nikšiću. Posle ovog obaveštenja komanda čete je izašla na položaj.

U osvit maglovitog jutra 17. januara Radosav Burić je sa osmatračnice primetio cestom od Danilovgrada dugačku kolonu Italijana, jačine oko bataljona, sa čitavim karavanom mula na-

tovarenih minobacačima i mitraljezima. O pokretu Italijana odmah su obavešteni stanovnici zaselaka Sušice i Orašja, tako da su i oni koji prethodnog dana nisu napustili svoje domove krenuli uvalama u pravcu Zagrede. Stoka i sve što se moglo skloniti evakuisano je dan ranije.

Naša zaseda je spremna i pritajeno čeka. Italijani su na brzinu utvrdili kuću Puniše Milića i još nekoliko kuća i po dvorištima postavili minobacače, dok njihove kolone preko strmih padina Plata nastupaju ka Zagredi. Najednom zaseda otvori vatru, i hladno jutro prolomiše pucnji pušaka s jedne, a pušaka i minobacača s druge strane. Kolona je za trenutak stala, a zaseda se povukla na ranije predviđen položaj. Ostale neprijateljske kolone su oprezno i polako nastupale padinama Plata ka selu. Radosav je glasom i pucnjem iz pištolja dao znak za uzbunu četi i selu. Da bi se obezbedilo blagovremeno posedanje položaja, jedan vod je odmah pošao u susret neprijatelju, sa starim iskusnim ratnikom Vasom Burićem na čelu.[10]

Dan je tmuran, a magla prekrila vrh Plata. Žurimo mi, a žuri i neprijatelj — ko će ga pre posesti.

Na samom vrhu došlo je u magli do kratkog ali snažnog okršaja sa italijanskom prethodnicom. Planula je Vasova puška i ranila italijanskog oficira, ali je on u smrtnom ropcu uspeo da rani Vasa u grudi. Kada su borci to videli, još žešće su navalili na neprijatelja, štićeni vatrom puškomitraljeza Kosta Bulatovića.[11] Iznenađena vatrom i jurišem, italijanska prethodnica se povukla nazad.

Dok je neprijatelj zadržan na padinama Plata, četa je stigla i zaposela položaj ispred sela. Svaku jarugu i svaki vis posele su grupe, koje su dobile tačno određene zadatke. Već se i magla proredila, tako da je ispred položaja čete bilo veoma pregledno. Mogao se pratiti svaki pokret neprijatelja.

Odmah posle povlačenja italijanske prethodnice selo je obasuto granatama topova i minobacača, koje su se rasprskavale uz zloslutan fijuk. U isto vreme i mitraljezi su štektali, ali bez cilja. Može se reći da Zagređani dotle nisu čuli takvu pucnjavu.

Celo selo bilo je spremno za odbranu kao jedan čovek. Komunisti i skojevci nalazili su se u prvim borbenim redovima. Nisu izostali ni starci od sedamdeset godina — svi su bili na položaju, tako da komandir i komesar nisu znali stvarno brojno stanje svoje čete. Prema 76 pušaka i 1 puškomitraljeza, kojima

---

[10] Junak iz ranijih ratova, poginuo u borbi protiv okupatora 1942. u Banjanima. Za junačko držanje u borbi na Zagredi štab Lovćenskog odreda pohvalio ga je i poklonio mu zlatni sat.

[11] Poginuo je kao komandir voda kod Kolašina 1942. godine.

je tada Zagredska četa raspolagala, stajao je moderno naoružan italijanski bataljon, potpomognut artiljerijom iz Danilovgrada.

O napadu neprijatelja odmah je upućen izveštaj štabu Čevsko-bjeličkog bataljona. Izveštaj je podneo Radomir Burić.

Oko osam časova Italijani počeše obasipati selo i položaj čete žestokom topovskom i minobacačkom vatrom, od koje su porušene prve kuće sela i ranjeni, vršeći borbeni zadatak, omladinac Ljubo Burić i omladinke Ljeposava Burić i Danica Malinković. U isto vreme i prednji delovi neprijatelja pođoše oprezno napred, uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre. Međutim, borci Zagredske čete ćute i čekaju da se neprijatelj približi. Negde na sredini položaja čete su komandir, komesar i instruktor čete; na desnom krilu je zamenik komesara bataljona Mirko Burić, a na levom zamenik komesara čete.

Blizu su, vide im se šlemovi.

— Što ne otvaramo vatru? — pitaju nestrpljivi borci.

— Naređeno je tek kad dođu pred cev — odgovaraju drugi.

Italijani se razvijaju u streljački stroj. Mnogo ih je, teško je prebrojati. Prema levom krilu čete, ka takozvanom Turskom kršu, još se kreću u koloni.

Kada se neprijateljski stroj sasvim približio, planuše sve puške Zagređana. Italijani su pojačali vatru i pokušali dalje nastupanje, ali su ih dočekali novi plotuni. Padaju mrtvi i ranjeni, a poneki šlem se zveckajući o kamenje otkotrlja u trnje. Ni pojačana vatra, ni pokušaji da levim krilom obuhvati položaj čete ne uspevaju. Neprijatelj je prinuđen da se povuče na nov položaj. Otpoče još snažnija artiljerijska i minobacačka vatra po selu i položaju čete, ali to ne pokoleba hrabre borce i oni ostadoše na svojim mestima. Neprijatelj ponovo polazi na juriš, žešće i upornije nego ranije. Ima dosta puškomitraljeza i artiljerije, a ne štedi municiju. Lete granate jedna za drugom, ječi i tutnji planina Garač. Na desnom krilu borci puštaju neprijatelja sasvim blizu, a zatim odjednom zapraštaše puške i odjeknuše bombe. Na levom krilu, kod mesta Gomile, odjeknu pesma. I ovaj juriš je skupo plaćen. Neprijatelj je odbijen, a ispred Gomile nateran u bekstvo. Da bi poboljšala položaj, četa vrši juriš desnim krilom. Oni koji nemaju puške jurišaju sa bombama i pištoljima. U tom jurišu poginuo je Milan Popović. Njegovu pušku zgrabio je Vido Burić[12] i dao je Božini Buriću. Nije

---

[12] Biran je za prvog predsednika NO opštine Čevo; učestvovao 8. februara 1942. na skupštini rodoljuba Crne Gore u Ostrogu; bio večnik AVNOJ-a. Poginuo je u bici na Sutjesci, kod Miljevine, 1943. godine.

dugo prošlo, a i Božina je smrtno ranjen. Pušku je zgrabio sledeći koji je nije imao.

Prošlo je podne, a borba i dalje besni. Počinje da se spušta retka magla. Italijanske granate padaju i na naše i na njihove položaje, kamenje pršti na sve strane, izgleda kao da će cela četa izginuti. Ali naši ćute iza kamenja i čekaju. Puškomitraljez svaki čas menja položaj, te neprijatelj ne može da ustanovi da je to isti puškomitraljez, niti njegova artiljerija može da ga pronađe.

U ovom najjačem okršaju Zagredskoj četi su samoinicijativno priskočili u pomoć borci Donjozagaračke i Kosovoluške čete i napali Italijane u bok. To još više uzdiže elan i samopouzdanje boraca Zagredske čete, dok kod iznenađenih Italijana izaziva zabunu. Oni pokušavaju da se organizovano povuku, ali im to onemogućuju snažni juriši Donjozagaračke i Kosovoluške čete s boka, i naše Zagredske s fronta. Nekima je, istina, zahvaljujući vododerinama i magli, pošlo za rukom da se izvuku.

Magla se već uveliko spustila, mraz sve više steže, a povremeno pada i sneg. Borba brzo jenjava i padom mraka prestaje.

Čitav dan vodila se borba od Zagrede do Žute grede. Neprijatelj je pretrpio težak poraz — u Zagredi oko 150, a od Zagrede do Žute grede oko 300 mrtvih i ranjenih. A što je naročito važno, nije uspeo da se poveže sa svojim snagama u Nikšiću. S druge strane ovo je lep primer kako su susedne partizanske čete priskakale jedna drugoj u pomoć, kada njihova sela nisu bila napadnuta.

U toku borbi poginuli su iz Zagredske čete Božina i Miroje Burić i Milan Popović, a iz Donjozagaračke Drago Keković i Marko Otašević. Ranjeni su Vaso i Pero Burić, Vuko Popović i Puniša Milić. Porušeno je nekoliko seoskih kuća, a u nekima je uništena i hrana, tako da je nekoliko porodica ostalo bez sredstava za život.

Pred mrak stiglo je pojačanje i iz ostalih četa Čevsko-bjeličkog bataljona, a u toku noći još oko stotinu boraca. Kako je koja grupa pristizala, izlazila je na položaj. Tako su se u toku januara na Zagredi našle dve čete našeg Čevsko-bjeličkog bataljona i dve čete odreda »Bijeli Pavle«. Komandu je objedinjavao zamenik komesara Čevsko-bjeličkog bataljona Mirko Burić. Od štaba bataljona je traženo da se hitno dodeli sanitetski ma-

terijal,[13] pošto su rezerve kojima smo raspolagali utrošene za vreme borbe.

Pošto je neprijatelj znao da je odbrana na Zagredi pojačana, to se ograničio na povremeno, dnevno i noćno, tučenje sela minobacačima i artiljerijom. Tako je jedna minobacačka granata pogodila kuću Đura Burića. Tom prilikom poginuli su mu sin jedinac Dušan, ćerka Đurđa i sinovica Julka, a ranjena je Vojka. Stanovnicima zaselaka Orašja i Sušice bilo je najteže. Pošto su blizu grada, pored same ceste, to nisu imali odmora ni sna, ni danju ni noću. Bili su izloženi artiljerijskoj i mitraljeskoj vatri.

Italijani su i narednih dana i nedelja vršili ispade pravcem Danilovgrad — Orašje, ali su naše čete bile uvek spremne da ih dočekaju. Kada je jednog dana italijanska patrola od tri vojnika pošla cestom za Orašje, dočekala ju je kod kuće Jovana Domazetovića zaseda Komanske čete i pozvala da se preda. Na to su italijanski vojnici otvorili vatru, ali su im i naši odgovorili. Jedan italijanski vojnik je poginuo, a ostali su uspeli da pobegnu.

Istog dana jedna četa Italijana, sa dva tenka krenula je od Danilovgrada u pravcu Sušice i Orašja. Naše jedinice su odmah zaposele položaj i čekale da se neprijatelj približi. Međutim, pošto su tenkovi otvorili vatru, a pešadija zapalila pojatu Marka Milića i seno Stevana Kekovića, neprijatelj se povukao u garnizon. Sutradan ujutro neprijateljska artiljerija je otvorila vatru po Orašju, gde se tada nalazila Komanska četa. Od artiljerijske granate poginuo je borac Jošo Radonjić. Posle podne ponovo je krenula četa pešadije sa dva tenka u pravcu Orašja. Dok su topovi tukli Orašje, a tenkovi krstarili drumom, pešadija je zapalila kuće Tula Sutilovića i Drmalja Burića.

*

Kada je, prema naređenju štaba Lovćenskog odreda od 15. februara, formiran 1. lovćenski udarni bataljon, za komandanta bataljona određen je Dušan Kaluđerović, a za referenta saniteta Radomir Burić. U sastav bataljona upućeno je još 7 boraca iz Zagrede, a na mesto Dušana Kaluđerovića za komandira Zagredske čete određen je Rajko Kaluđerović. Drugog marta naređeno je da se formira i 2. lovćenski udarni bataljon. Za ko-

[13] U svom izveštaju štabu bataljona Mirko Burić, pored ostalog piše: »... moral kod drugova je vrlo dobar, disciplina je zadovoljavajuća, ishrana srednja, naoružanje samo puške, municija prosečno po osamdeset metaka, sanitetsko osoblje dobro, sanitetskog materijala malo...« (Zbornik III/2, dok. 37).

mesara bataljona određen je Mirko Burić, sa kojim je iz Zagrede pošlo 10 boraca.

Za formiranje samostalnih jedinica i dalju borbu protiv neprijatelja Zagredska četa je, prema naređenju štaba Čevsko-bjeličkog bataljona, trebalo da uputi na Lastvu Čevsku 15 boraca. Međutim, na Lastvu su pošli samo Milovan, Radosav i Milutin Burić i Nenad Popović.

Zbog jakog pritiska neprijatelja iz Zagrede su se povukli u Gornji Zagarač Marko Burić sa sinovima Aleksom i Dragojem, Vido Burić sa sinovima Đorđijem, Radosavom i Blažom, zatim Vaso, Radomir, Danica i Milica Burić i Đorđija i Đurđa Popović. Tog dana Zagredska partizanska četa je rasformirana.

Radomir BURIĆ

FORMIRANJE I AKCIJE 5. I 6. ČETE KOZARSKOG NOP ODREDA

Prva gradiška četa, ili 5. četa Kozaračkog partizanskog odreda formirana je polovinom oktobra 1941. godine, u graničnom delu Kozare gradiškog i prijedorskog rejona, zvanom Brusovac. Njeno prvo jezgro sačinjavalo je 28 boraca 1. i 2. čete. Komandi čete naređeno je da dođe u štab odreda. Komandant odreda Mladen Stojanović stavio nam je u zadatak da dejstvujemo u gradiškom i u delovima prijedorskog i banjalučkog sreza, na prostoriji Ivanjska — Bistrica — Kozarac. Tom prilikom nam je za ishranu dat jedan džak brašna, nekoliko kilograma soli i 12 hiljada kuna u gotovom novcu, napominjući da to treba da nam bude za prvih nekoliko dana dok se ne snađemo, odnosno dok se ne povežemo sa narodom okolnih sela koji će nam donositi hranu. Pošto još nismo imali izgrađenih baraka, smestili smo se u jednu kolibu na prokrčenom proplanku, na kome su bili zasejani kukuruz i krompir. Posle nekoliko dana posetio nas je vlasnik te planinske kolibice. Bio je pomalo iznenađen time što mu nepoznati gosti nisu napravili nikakvu štetu, pa nam je sam ponudio da možemo iskoristiti i njegov usev, ako nam dođe do nužde. Iako su naše rezerve hrane bile već skoro istrošene, strogo smo se pridržavali naših nepisanih, partizanskih zakona: da ništa sami ne uzimamo, osim onog što nam narod dobrovoljno donese. Takvo držanje ostavilo je na našeg »stanodavca« snažan utisak.

Sutradan posle njegove posete počeli smo primati prve tovare sa hranom. Bilo nam je jasno da je taj naš prvi posetilac ispričao u selu sve najlepše o nama. Kontakt sa selom, kao prvi uslov za naš opstanak i delovanje na tom terenu, bio je time uspostavljen, dakle, više spontano, iako smo bili preduzeli potrebne mere organizovanog povezivanja sa stanovništvom. Naime, u obližnja sela već su bili poslati neki drugovi koji su bili sa tog terena i koje je narod dobro poznavao. Na nesreću, jedan od njih, Rade Ignjatović, pao je u ruke neprijatelju već prilikom prvog izlaska u selo, i to svojom nepažnjom.

Na podizanje baraka za zimski smeštaj, isto tako, nismo morali dugo čekati, a i hrana nam je počela pristizati u izobilju. Za to su najviše bili zaslužni Vladeta Radić (sa gradiškog terena) i Milan Vrhovac, koji je duže vremena bio učitelj u obližnjim selima prijedorskog sreza, pa su ga seljaci dobro poznavali. Oni su nam bili i prvi ekonomi naše čete.

Uskoro su nam počeli da pristižu i novi borci iz obližnjih sela — Podgradaca, Grbavaca, Turjaka, Dragelja, Kijevaca, Bistrice, Omarske, Ivanjske i drugih. Na taj način više nije bilo teškoća ni u pogledu popune ljudstvom. Problem je bio kako za nove borce nabaviti oružje. Zbog toga smo odmah morali misliti na organizovane akcije na okolne neprijateljske garnizone, kojih je bilo svuda oko nas: u Podgracima, Turjaku i Ivanjskoj. Dobili smo podatke da se jače neprijateljske patrole iz tih garnizona, a naročito iz Turjaka, upućuju dublje u šumu, verovatno radi izviđanja našeg logora. Prema tome, nije nam bilo teško da uspostavimo prvi »kontakt« sa neprijateljem.

Ocenili smo da su takvi »izleti« neprijatelja pogodna prilika za našu prvu akciju i to iz više razloga. Naša četa, još mala, nije mogla računati s tim da već u to vreme napadne neprijatelja u dobro utvrđenom logoru u Turjaku. Ali je zato imala šansi da ga uspešno tuče po delovima, kad joj se za to ukaže prilika. Drugi, veoma važan razlog, koji nas je rukovodio da se napadaju manji delovi, bio je u tome što je taj, prvi susret, morao po svaku cenu biti uspešan, jer bi se neuspeh štetno odrazio na sva područna sela u kojima smo imali izvore snabdevanja u ljudstvu i ishrani.

Jednog dana poveo sam patrolu, jačine jedne desetine, sa namerom da neprijatelju postavimo zasedu, negde u blizini škole u Turjaku u kojoj je bila smeštena neprijateljska posada. No, slučaj je hteo da do susreta dođe iznenadno, u pokretu i na mestu koje nije bilo za to planirano. A neprijatelj je, kako izgleda, toga dana imao u programu izviđanje, tako da smo se sreli slučajno. Jačina neprijateljske patrole bila je od ojačane desetine do jednog voda, tako da je i brojni odnos bio nešto povoljniji za neprijatelja. Došlo je do kratke, ali žestoke borbe čiji je bilans bio: 3 ranjena i 4 zarobljena neprijateljska vojnika, dok na našoj strani nije bilo gubitaka. Naš postupak prema ranjenim i zarobljenim neprijateljskim vojnicima izazvao je povoljan utisak, kako kod seljaka koji su morali kolima da prevoze ranjene, tako i kod neprijateljskih zarobljenih vojnika kada sam im saopštio da će biti pušteni. Taj prvi kontakt sa neprijateljem delovao je ohrabrujuće na sva okolna sela, koja su počela da se još čvršće povezuju sa narodnooslobodilačkim pokretom.

Iz te prve akcije naročito se dobro sećam postupka Atifa Topića, studenta iz Bosanske Gradiške, jednog od prvih partizana sa tog terena, našeg četnog bolničara, koji je previjao neprijateljske ranjenike. Ukazujući lekarsku pomoć jednom vojniku, koji je bio teško ranjen u stomak, za čitavo vreme previjanja pričao mu je o ciljevima naše borbe, o bratstvu i jedinstvu, o tome kako je pobeda sigurno na našoj strani, kako pošteni Hrvati i muslimani ne bi trebalo da idu u neprijateljsku vojsku itd., tako da je više ličio na komesara nego na bolničara. Završio je ovim rečima: »Koliko sam mogao — toliko sam i pomogao, ali drugi put nemojte ići u domobrane . . .« «

Uspeh ove prve, iako male akcije bio je od velikog značaja za jačanje te 5. gradiške čete. Otada je priliv novih boraca u četu bio masovniji, a u selima su kolale čitave priče o našoj snazi i brojnosti, tako da se neprijatelj u okolnim garnizonima nije osećao sigurnim ni u svojim, dobro utvrđenim kasarnama.

Krajem oktobra izveden je združeni napad svih četa našeg odreda na neprijateljsko uporište u Podgracima. U tom napadu učestvovala je i Gradiška četa, koja je u toj akciji potpuno izvršila svoj deo zadatka i dala svoj doprinos toj prvoj većoj združenoj akciji kozarskih partizana. Taj uspeh je imao posebno veliki značaj za našu četu, pošto je tada neprijatelj izgubio svaku kontrolu nad okolnim selima, a naročito nad onim selima koja se prostiru ispod same Kozare, Potkozarja. Četa je tada naglo porasla na oko 100 pušaka i dobila svoj prvi puškomitraljez.

Uskoro posle toga morao sam da odem iz čete, jer sam dobio novi zadatak: da formiram 6. četu u Vojskovi.

*

Za teritorijalno područje bivšeg dubičkog sreza u početku je formirana samo jedna četa, što je odgovaralo raspoloživom oružju kojim se u to vreme raspolagalo. To je bila 2. četa u sastavu odreda. Kasnije su, kada je ta četa ojačala, stvorene mogućnosti za formiranje još jedne čete za onaj deo teritorije koji se prostire istočno od reke Moštanice, prema Podgracima i Orahovoj, odnosno za područje koje se prostire između Kozare i Prosare i reke Save. Tako je došlo do formiranja 6. čete koja je više poznata kao 3. četa u sastavu 2. bataljona.

Za lokaciju čete određeno je selo Vojskovo, ili, još tačnije, zaselak poznat pod nazivom Čapnjak. Prvo jezgro za novu četu dala je 2. četa, uglavnom od ljudstva sa tog terena koje je dotle bilo u sastavu 2. čete. Sećam se mnogih prvih pionira, partizana iz tog kraja, Laze Vukića, Čede Krnete, Rade Mećeda i drugih.

U selo Vojkovo došli smo početkom novembra, u vreme proslave oktobarske revolucije, odnosno uoči velike neprijateljske operacije na Kozari. Za novu četu odvojeno je svega oko 30

boraca. A više se nije ni moglo odvojiti, a da se pri tome ne umanji borbena sposobnost 2. čete.

Operacija koju je neprijatelj tih dana pripremio imala je cilj da uništi Kozarski odred, kako bi se ponovo uspostavila ustaška kontrola na oslobođenoj teritoriji koja je već prvih dana ustanka, takoreći, prestala da postoji. Upotrebljene su srazmerno velike neprijateljske snage. Pošto je naša četa bila malobrojna, dobili smo naređenje da se priključimo 2. četi dok traje ova neprijateljska operacija, radi efikasnijeg objedinjenog dejstva protiv neprijatelja. Prvi dan vodili smo borbe na Mednjaku iznad sela Maglajaca i Koturova, naslanjajući se na položaje 2. čete na Pogleđevu. Ova neprijateljska operacija je trajala kratko vreme, svega nekoliko dana. Zbog nesrazmernog brojnog odnosa snaga izbegavali smo duže frontalne borbe i poslužili smo se veštom taktičkom varkom — zabacili smo se neprijatelju iza leđa.

Nakon završetka operacije vratili smo se ponovo na svoje operativno područje. Napustili smo logorovanje u šumi i počeli da postepeno prodiremo prema Jablanici, Orahovoj i Drakseniću. Prepadom smo zauzeli Orahovu. Tu smo, od naoružanog dela stanovništva, pokupili oružje i municiju i uspostavili narodnooslobodilačke odbore. Naš dolazak u selo Draksenić izazvao je brzu intervenciju neprijatelja iz obližnjih garnizona — Dubice i Jasenovca. Ali, neprijatelj je postao još uznemireniji čim smo presekli komunikaciju Dubica — Gradiška, jedinu komunikaciju kojom se neprijatelj još služio na tom području.

Tih dana vodili smo svakodnevne borbe i u selu Gradini, na samoj obali Save, preko puta Jasenovca, kao i na periferiji Dubice (na Crncu) gde smo branili selo Draksenić. U Gradini smo svakodnevno nanosili neprijatelju osetne gubitke. Da bi se oslobodili uznemiravanja, ustaše su izgonile ka Savi zatočenike, a iza njihovih leđa otvarali vatru po našim položajima. Zatvorenike su koristili i kao naslon za oruđa, tako da su im služili umesto grudobrana.

Uspešne borbe vodili smo i na Crncu, kod Dubice, jer je neprijatelj nastojao da nas po svaku cenu odbaci iz svoje neposredne blizine. Tu, na Crncu, jedna naša desetina uspela je da do nogu potuče jednu ustašku satniju.

Četa je 4. decembra uzela učešća i u združenim napadima na Mrakovicu i na Turjak, a kasnije u sastavu 2. bataljona, kao njegova 3. četa i u borbama protiv Nemaca i ustaša, na Hadži-Bairu kod Dubice.

Za dva meseca borbi od svog formiranja pa do kraja godine, 6. četa je ojačala da je bila u stanju i sama da oformi novu četu, za dejstvo prema Gradiškoj.

Mirko PEKIĆ

FORMIRANJE VOJNOREVOLUCIONARNOG KOMITETA U VODICAMA

U Vodicama (kraj Šibenika) partijska organizacija je postojala od 1924, a Mjesni komitet KPH od 1926. godine. Snaga i utjecaj partijske organizacije bili su znatni i naročito su došli do izražaja u martovskim danima 1941, kada se ispoljila potpuna privrženost većeg dijela mještana političkoj liniji KPJ. Mjesni komitet[1] primao je na sebe i izvršavao sve zadatke i rukovodio akcijama koje je Partija do tada poduzimala. Utjecaj KPJ osjetio se kako za vrijeme martovskih demonstracija, tako i na pripadnike bivše vojske koji su se aprilskih dana 1941. našli na borbenim položajima oko mjesta, na njihovu spremnost da pruže otpor agresoru. Svi vojni obveznici su se odazvali pozivu i otišli u vojsku, a oni koji nisu dobili pozive pošli su u Šibenik i tražili oružje da bi se borili kao dobrovoljci; komanda garnizona to im nije omogućila.

Organizacija je bila snažna; osim 8 članova MK u mjestu je bilo još 26 članova KPJ, organizovanih u 6 ćelija, zatim Mjesni komitet Skoja od 9 članova i 82 skojevca, oko 30 kandidata KPJ i oko 100 simpatizera. Ovakva organizacija imala je sve uslove da izvrši zadatke koji su se nakon okupacije zemlje postavljali, ali zbog kasnije ispoljenog oportunizma nekih članova MK, to nije uspjela.

Kada je tokom kratkotrajnog aprilskog rata postalo očigledno da će vojska kapitulirati, MK je prenio na članove i simpatizere zadatak da nastoje da sakupe što više oružja i municije. Tako je prilikom rasula bivše vojske sakupljeno i sačuvano 4 puškomitraljeza, 80 pušaka, desetak pištolja, oko 200 ručnih bombi, 50 000 puščanih metaka i nešto vojne opreme. Bilo je i nešto skrivenog oružja kod pojedinaca, ali se o tome znalo, pa

---

[1] Članovi MK KPH Vodice u ovo vrijeme su bili: sekretar Stanko Mićin, članovi Kamilo Pamuković, Petar i Ante Španja, Tomislav Markoć, Vicko Šprljan, Nikola Grgurev i Milo Vlahov.

su ga na zahtjev okupatorskih vlasti morali predati. Bilo je mogućnosti da se spremi još više oružja, ali se nije na vrijeme, ni dovoljno smjelo prišlo tom zadatku. U maju i u prvoj polovini juna članstvo i narod su upoznavani s proglasima CK KPJ i CK KPH o neminovnosti borbe protiv okupatora i ustaša, kao i s partijskim direktivama o pripremama za ustanak. Obučavana je omladina, posebno skojevci, u rukovanju oružjem.

Do napada Njemačke na SSSR svi mi, kompromitovani članovi Partije, živjeli smo poluilegalno, uvijek na oprezi da nas fašisti ne iznenade, a 22. juna (za napad na SSSR odmah smo doznali, preko radija), MK KPH se sastao i donio odluku da svi kompromitovani članovi, kandidati, skojevci i simpatizeri pređu u ilegalnost. Već 23. juna sklonilo se u šumu oko 50 drugova, među njima i neki kojima nije prijetila opasnost od hapšenja, a koji su riješili da se više ne vraćaju kućama. U Šibenik je odmah poslat član MK Tomislav Markoć, da obavijesti Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju o situaciji kod nas i da donese direktive za dalji rad. Nakon njegovog povratka održan je sastanak MK. Prenio nam je uputstva OK, prema kojima je trebalo da u ilegalnosti ostanu kompromitovani komunisti, ako im to zdravstveno stanje dozvoljava, a svi drugi da se vrate kućama, da budu na oprezi i da ne dozvole da budu uhapšeni. Zatim, da se formira vojnorevolucionarni komitet od 3 člana, koji bi imao zadatak:

— da predvidi sve drugove iz Vodica na koje se može računati da će poći u borbu; da među njima predvidi one koji dolaze u obzir da budu desetari (trebalo je da uživaju autoritet kod ljudi koji će im biti povjereni, kao i da postoji mogućnost da mogu u najkraće vrijeme da sakupe svoje borce i povedu ih tamo gdje se odredi);

— da se odmah skoncentriše skriveno oružje i municija na određena mjesta, kako bi se u potrebnom času našli nadohvat i da se ustanovi u kakvom je stanju to oružje;

— da se preispita i provjeri da li još gdje ima kakvog oružja.

MK je na sastanku odlučio da u Vojnorevolucionarni komitet (VRK) uđu: Milo Vlahov kao član MK (za sekretara VRK), Alfons Petrov — član KPJ i Ivan Bariša Šengišec — simpatizer (1932—1933. bio je član Partije). Odlučeno je da se obavijeste oni kojima ne prijeti opasnost od hapšenja da se vrate svojim kućama i da čekaju dok ne budu pozvani u borbu. Zatim da se uspostave čvršće veze sa OK i partijskim organizacijama susjednih sela, da te veze funkcionišu 2—3 puta dnevno, a u hitnim slučajevima i češće. Ove veze trebalo je da organizuje Vicko Šprljan, preko organizacije Skoja.

Prvi sastanak Vojnorevolucionarnog komiteta održan je 25. juna. Na njemu je razmotren svaki Vodičanin koji je sposoban za borbu i ocjenjeno da li bi dobrovoljno pošao s nama. Takvih je bilo odabrano oko 150—160, a od njih oko 15 desetara. Vodili smo brigu da desetari budu drugovi koji su odslužili vojni rok i imali bar nešto vojničkog znanja. Prvenstveno su dolazili u obzir članovi KPH, kandidati i dobri simpatizeri, koji mogu svoje borce na vrijeme da obavijeste i sakupe na određeno mjesto. Takođe smo odlučili da cjelokupno oružje, koje smo imali u vidu, prikupimo u Kozaru (oko 5 km sjeverozapadno od Vodica) i da njime rukovode Alfons Petrov, Paško Juričev Tabakin i Nikola Grgurev, kao član MK. Zaključili smo još i to da što prije pozovemo na sastanak one drugove koje smo predvidjeli za desetare. Već drugi dan, 26. juna, održali smo sastanak sa desetarima koje smo uputili šta treba da rade. Svi su se prihvatili zadataka i primili u svoju desetinu sve one koje smo predvidjeli.

U tim danima je često zasjedao i Rajonski (Sektorski) komitet KPH Vodice — Zaton, pod koji su spadala sela: Vodice, Zaton, Rasline, Tribunj, Gačeleze, Čista Mala, Čista Velika, Betina, Murter, Tijesno, Jezera i Pirovac. U tom komitetu je bilo 5 članova: Fabijan Mrša — sekretar (bio je član OK za sjevernu Dalmaciju i kandidat za člana CK KPH), Mate Mrša, iz Zatona, Kamilo Pamuković, Stanko Mićin (bili su i članovi OK za sjevernu Dalmaciju) i Petar Španja, iz Vodica. Jednom njihovom sastanku koji je održan 12. jula bili smo prisutni kao članovi VRK: Vice Ferara iz Tribunja, Petar Živković iz Zatona, Škevin Nikola iz Betine (za općinu Tijesno) i Milo Vlahov iz Vodica. Sastanku koji je održan na zatonskom terenu prisustvovao je i politički sekretar OK Ante Jurlin Marko. Pretresalo se političko raspoloženje naroda na području naših sela i ustanovilo da je velika većina naroda uz Partiju i da je raspoloženje većine sposobnih boraca da pođu u borbu. Preispitalo se na koliko se boraca može računati i koliko ima sačuvanog oružja i municije i ustanovilo se:

— da Vodice imaju ono isto oružje što je sakupljeno pri rasulu bivše vojske; da ima oko 150 boraca na koje se može računati, da su razvrstani u 12 desetina po 10—12 boraca, već prema prilikama, da su desetari izabrani;

— da Zaton nema oružja, osim par pištolja i nešto puščanih metaka, kao i nešto opreme. Iznijeli su da imaju oko 60—70 boraca, raspoređenih u 6 desetina, koji dolaze u obzir za borbu;

— da Tribunj ima oko 100 pušaka, 3 puškomitraljeza, više sanduka ručnih bombi i puščanih metaka. Takođe da mogu dati oko 80 boraca, ali ih još nisu rasporedili po desetinama;

— da na području općine Tijesno nema oružja ni municije, a da će se moći sakupiti oko 80 boraca, na koje se pouzdano računa.

Nakon podnijetog izvještaja Jurlin je govorio o političkoj situaciji u svijetu i kod nas. Iznosio je podatke o pokoljima koje vrše ustaše nad srpskim življem i nad komunistima. Posebno se osvrnuo na ustanak naroda u Srbiji, a koji uskoro treba da izbije i u drugim krajevima naše zemlje. Iznosio je kako ima mnogo ljudi koji su se sklonili u šume i čekaju signal za ustanak, pa je to povezao s raspoloženjem naroda našeg okruga za borbu, osobito sa područja Rajonskog komiteta Prvića i grada Šibenika, koji imaju i dosta oružja i municije. Govorio je o tome kako bi trebalo na području Vodica izvršiti koncentraciju snaga iz svih primorskih sela, a dijelom i iz Šibenika, pa odatle poći prema Kninu, likvidirajući na putu karabinijerske stanice u Bribirskim Mostinama, Djevrskama, Radučiću, Mokrom Polju i garnizon u Kistanjama. Na tom pravcu bi se trebalo povezati sa snagama koje su, navodno, spremne za borbu u Bribirskim Mostinama (pričalo se da postoji bataljon vojske kome je na čelu Kosta Popović Kokan) i u Djevrskama, kao i sa velikim snagama u okolici Kistanja, pa onda zajedno sa ustanicima gračačkog, grahovskog i kninskog područja osloboditi Knin i druga mjesta i proširiti ustanak na druga područja.

Na kraju je zaključeno da se što prije izvrši provjera naših snaga, da se pozovu svi oni na koje se računa, pa da se vidi odziv; da se prikupi svaki komad oružja, bilo vojničkog ili civilnog. Fabo Mrša i Kamilo Pamuković su dobili zadatak da pođu do Kokana u Bribirske Mostine (on je bio rezervni kapetan I klase, uživao je ugled u svom kraju, a inače je bio kulak i jugonacionalista; davao je izjave da je voljan da se bori protiv ustaša i Italijana), i da ga pridobiju za borbu.

Odmah poslije povratka održan je 13. juna sastanak našeg Mjesnog komiteta. Na njemu smo zaključili da VRK pozove na tri zborna mjesta po oko 50 boraca u noći između 15/16. jula (ovo vrijeme je bilo najpodesnije, jer je te noći bilo hodočašće na Okit, pa ne bi bio upadljiv izlazak iz mjesta tako velikog broja ljudi). Zaključeno je i da se očisti i podmaže cjelokupno oružje i spremi sve što će biti potrebno kada uslijedi pokret u borbu. Sutradan su pozvani desetari kojima je dat zadatak da pozovu predviđene drugove na ugovorena mjesta.

U noći 15/16. jula sakupili su se u Kurtevcu Rade Jakovljevića oko 50 drugova (to je bio predviđeni 1. vod sa 5 desetina); u gaju braće Crljenak isto oko 50 drugova (ovo je bio predviđeni 2. vod) i u borićima više Pamukovića gaja takođe oko 50 drugova (3. vod). Došli su svi koji su bili pozvani, iako se to

nije očekivalo. Sastanak s 1. i 2. vodom održali smo Petar Španja i ja. Objasnili smo nužnost da se krene u borbu i svrhu ovog probnog sastanka. Upoznali smo ljude da se po povratku kućama ne smije o sastanku nikom govoriti, jer se svakog časa očekuje direktiva OK da se krene u borbu. Neprijatelju do tada ne smije niko pasti u ruke. Pozvani drugovi bili su oduševljeni što će se boriti. Nijedan se nije javio da ima bilo kakav razlog da ne pođe u borbu. Žalili su što se moraju vraćati kućama, a neki su strahovali da se ne nađe neki izdajnik, ili pak da neko ne bude dovoljno oprezan, pa će Italijani saznati za sastanak i pohapsiti učesnike.

U zoru je trebalo da nas dvojica dođemo u 3. vod na sastanak s borcima. Međutim, kad smo došli na ugovoreno mjesto, nikoga nismo našli. U međuvremenu s njima su održali sastanak Kamilo Pamuković[2] i Fabijan Mrša, koji su se neobavljena posla vratili iz Bribirskih Mostina (ispostavilo se da Kokan nema nikakvu vojsku ni oružje, da seljaci nisu spremni za borbu, da se on ne namjerava boriti protiv Italijana koji čuvaju njegove kulačke interese). Pod utjecajem ovog razočarenja, Pamuković i Mrša nisu okupljenim drugovima govorili ovako kao mi u prva dva voda, pa su se razočarani razišli kućama. Ipak im je ostavljena nada da će uskoro biti pozvani u borbu, da se za to treba pripremiti i da paze da ne dospiju u zatvor.

Sutradan, 16. jula, je održan sastanak našeg Mjesnog komiteta (nisu bili prisutni Tomislav Markoć i Vicko Šprljan). Na sastanku je Pamuković iznio kako Kokan nije raspoložen da se Partiji stavi na raspolaganje i da ide u borbu, kako nema ni govora da bi se borio protiv Italijana. Iznosio nam je da su razgovarali i s nekim seljacima, pa da su im i oni isto kazali, da su uvjerenja da se nama Primorcima neće niko priključiti do Kistanja. To razočarenje Pamukovića i Mrše prenijelo se i na još neke članove MK, koji su bili i članovi Rajonskog komiteta Vodice—Zaton. Oni su od tada samo diskutovali o preprekama koje čekaju ustanike iz primorskih sela na putu prema Kninu. Sve su svodili na to kako će ustanak biti ugušen i kako će ove snage koje pođu iz primorskih sela biti uništene od Italijana, jer su malobrojne i slabo naoružane. U našem MK nastala je pometnja. Stalno se diskutovalo da li je potrebno poći u borbu i izložiti uništenju prvu udarnu snagu ili je bolje još malo pričekati. Ova malodušnost članova RK, odnosno pojedinih članova MK Vodica i Zatona, razlog je da ustanak u našem kraju tada nije uspio.

---

[2] Stari član Partije, bio na robiji 8 godina, odakle se vratio 1941; otišao u partizane početkom novembra 1941. s prvom grupom Vodičana; poginuo u jesen 1942. kao komesar bataljona u Lici. Na njegov poziv otišli su u partizane, i neki bivši funkcioneri Partije, koji su se, zajedno s njim, u ljeto 1941. kolebljivo ponijeli.

Tih dana održavali su se česti sastanci RK Vodice — Zaton. Diskutovalo se o tome da se pođe na ustanak s manjim snagama, da se formiraju manji odredi, donosili su se i neki zaključci koji nisu sprovođeni. Polovinom avgusta (12. ili 13.) sastanku RK prisustvovao je i član CK KPH, Pavle Pap Šilja (u vrijeme kad se u Dalmaciji formiraju partizanski odredi), pa je donijeta odluka, bez obzira na sve ranije stavove i diskusije, da se formira gerilski odred u koji Vodice treba da daju 60 boraca. Odmah smo prišli izvršenju zadatka i predvidjeli drugove koji dolaze u obzir. U međuvremenu Šilja je bio uhvaćen i strijeljan, pa su i te pripreme prestale, jer je oportunistički stav opet preovladao. Ovakva situacija potrajala je sve do kraja avgusta, kada je odlukom OK za sjevernu Dalmaciju smijenjen Mjesni komitet Vodice, sekretar i neki članovi isključeni iz Partije, a drugi kažnjeni. U novi komitet (za sekretara je došao Vicko Šprljan, član OK) ušli su mlađi i borbeniji drugovi koji su, iako neiskusniji u rukovođenju, već u septembru 1941. izvršili zadatak na organizovanju oružane borbe.

U međuvremenu učvršćena je i proširena novim članovima partijska organizacija, kao i skojevska, formirana je organizacija žena, proširena grupa simpatizera, ojačan politički rad i smirena psihoza nastala uklanjanjem iz KP nekih članova MK. Okružni komitet je odredio da naš MK bude odgovoran za uspostavljanje i održavanje veze sa Bukovicom i Likom, preko koje je trebalo da krenu u Liku odredi koji su se formirali u sjevernoj Dalmaciji. Ovaj zadatak je izvršen: veza je uspostavljena u nekoliko pravaca: preko Bribira, preko Ostrovice i preko Kolarne — Dobropoljca, kojom su krenuli dalmatinski odredi i grupe boraca u Liku. Formirane su i grupe boraca s našeg područja (u njih su se dobrovoljno uključili i isključeni članovi KP) koje su otišle u Liku.

Mjesni komitet Vodica je otpremio prvu grupu partizana u Liku 2. novembra 1941. god. Druga grupa je upućena nekoliko dana kasnije sa područja Tribunja (ova se smatra kao prva grupa, jer se uključila u prethodnu grupu). Nakon kratkog vremena je upućena grupa od 28 drugova iz Prvić-Luke i Šepurine (sa otoka Prvića), Šibenika i sela Srime — koja je važila kao 2. grupa. U 3. grupi za Liku je pošlo 45 drugova iz Šibenika, Vodica i Zatona i drugih sela Šibenskog područja. 4. grupu su sačinjavali drugovi iz otoka Iža (32), te 3 podoficira koji su nakon kapitulacije bivše vojske ostali u Vodicama. Na sprovođenju ovih grupa za Liku smo bili najviše angažovani: Nikola Grgurev, Ivo Maras i ja (bio sam odgovoran za kanal); više puta išli smo u Bukovicu i Liku. Ponekad su bili angažovani i drugi članovi komiteta — kao Vencislav Vlahov i Tonči Grgurev.

Vojnorevolucionarni komitet Vodica, koji je imao najbolju volju da svojim radom doprinese što boljem uspjehu ustanka djelovao je samo dotle dok nisu preovladala oportunistička shvatanja, tj. do kraja jula 1941. godine, a zatim je nestao, iako je nastojao da izvrši zadatak, iako je narod naših sela bio za borbu. O ovom dovoljno govori činjenica da nam nije izostao ni jedan od boraca koji su bili pozvani na sastanak u noći 15/16. juna, a da su nam se desetine drugih, nakon što su saznali za sastanak, žalili što i njih nismo pozvali, što u njih nemamo povjerenja. Ovu tvrdnju, da je narod Vodica bio uz Partiju, dokazuje i činjenica da je od oko 4000 stanovnika u NOB učestvovalo sa oružjem u ruci 684 borca, od kojih je 247 drugova i drugarica položilo svoje živote širom naše domovine.

Milo VLAHOV

PRVI SKOPSKI PARTIZANSKI ODRED 1941.

Krajem jula Mesni komitet KPJ u Skoplju je, i pored štetnog stava Pokrajinskog komiteta, preduzeo mere za pružanje otpora okupatoru i organizaciju ustanka. Prikuplja se pomoć u novcu, namirnicama, odeći i obući. Formirane su i privremene diverzantske grupe od 2—3 druga, koje vrše akcije manjeg značaja, upadaju u neprijateljska skladišta i iznose iz njih rančeve, čebad i sanitetski materijal. Jedna grupa je upala u bivši Pirotehnički zavod u Đorče-Petrovu, blizu Skoplja, snabdevši se velikom ceradom, i sa dva džaka sanitetskog materijala. Te grupe su uz pomoć članova SKOJ-a po okolnim selima Butelju, Bulačanu, Gornjem i Donjem Lisičju sakupljale puške, municiju, bombe i drugi materijal. Počele su ubrzane pripreme za oružanu borbu. Formirane su diverzantske grupe — buduće jezgro odreda. Pet formiranih grupa već avgusta su stupile u prve akcije. Jedna od tih grupa je upala u rudnik Raduša i uspela da iznese 200 kg dinamita, ekrazita, električnih kapisli i fitilja.

Sredinom avgusta ista grupa je u proširenom sastavu, iako slabo naoružana, u dva navrata, uspešno provalila rudničke magacine, odakle je iznela veću količinu eksplozivnog materijala.

Za ove akcije znali su samo članovi Partije, skojevci i simpatizeri. Na partijskim i skojevskim sastancima svi su se dobrovoljno javljali za izvršenje takvih zadataka. To je stvorilo povoljne uslove za dalje jačanje pokreta u gradu i nekim obližnjim selima kao što su: Čučer, Gluvo, Gornjane, Banjane, Mirkovce, Brodac i dr. Ta sela su do kraja rata ostala odana pokretu.

Diverzantske grupe su 22. avgusta pošle na planinu Karlijak (Vodno) i ulogorile se u šumi iznad sela Gornog Nereza. Sutradan su stigli predstavnici vojne komisije Periša Savelić i Ljubomir Leković Gorski. Oni su saopštili odluku Pokrajinskog komiteta o formiranju Prvog skopskog partizanskog odreda. U sastav odreda su ušli svi članovi ranije formiranih diverzantskih

grupa — njih 14. Za komandanta je određen Čedomir Milenković Mirko, za političkog komesara Dane Krapčev Stari, a za komesara ishrane Bore Trajkovski Đuro.

Na tom terenu odred je ostao 15 dana. Svaki dan je bio ispunjen programom. Borci su, pod rukovodstvom komandanta i instruktora iz grada, učili osnovne stvari o naoružanju i taktici. Održavana su i politička predavanja. Pošto su savladali najosnovniju obuku, borci su dobili prvi zadatak: upasti noću u Pirotehnički zavod u Đorče-Petrovu i snabdeti se oružjem. Uprkos tome što su Zavod čuvali Nemci, borci su neprimećeno ušli u krug Zavoda i tamo našli samo petnaestak defanzivnih bombi (bilo ih je mnogo više pa su ih Nemci dan ranije sklonili u drugo skladište). Tom prilikom borci su upali i u jedno od skladišta Zavoda i podigli iz njega izvesnu količinu eksploziva, kapisli i drugog materijala. Drugi, manji deo odreda je dobio zadatak da iz sela Čučera donese nekoliko pušaka i municiju.

Obe akcije su uspele. Iako nisu dale očekivane rezultate, one su povećale naoružanje odreda i podigle moral kod boraca.

U to vreme ispitivane su mogućnosti za izvršenje diverzija na železničkim mostovima, železničkim prugama, radio-stanici, aerodromu i drugim objektima koji su bili značajni za okupatora.

U odred je 10. septembra došao i Boro Petrušev Papučar (narodni heroj, poginuo 1943. godine). On je radio u ilegalnoj štampariji. Dan pre toga neprijatelj je otkrio tehniku. Bora je ipak nekako izbegao hapšenje. U sukobu sa bugarskim vojnicima ranio je jednog. Posle višečasovnog lutanja po noći, pred samu zoru je našao odred. Ubrzo je određen za zamenika komandanta.

Pošto je tehnika bila smeštena u predgrađu, u podnožju planine Vodna, policija i vojska su počele akcije širih razmera, obuhvatajući i neka sela oko Vodna. Rukovodstvo odreda je, zbog novonastale situacije, uputilo kurira u grad sa zadatkom da upozna članove Mesnog komiteta, ili vojne komisije, s tim da će odred promeniti mesto boravka. Istog dana uveče odred je prešao Vardar i smestio se nedaleko od sela Zlokućana. Dan kasnije došao je jedan član vojne komisije sa Aleksandrom Urdarevskim Stankom (narodni heroj — poginuo 1943. godine kod sela Lipljana, kao komandant odreda, u borbi sa italijanskim fašistima i balistima) sa zadatkom da prebace odred na teren Skopske crne gore. Uveče je odred preko Zajčevog rida, otišao na Skopsku crnu goru i smestio se jugozapadno od Čučera u pećini zvanoj Lazarov kamen.

To je bilo dobro uporište, jer je deo seljaka bio obuhvaćen pokretom. Politički radnici neumorno su agitovali po obliž-

njim selima objašnjavajući seljacima političku situaciju i razobličavajući Bugare kao okupatore. Ubrzo je u odred stigla nova grupa boraca sa Ljubomirom Lekovićem Gorskim, koji je preuzeo komandu nad odredom, jer se Čedomir Milenković Mirko, dotadašnji komandant, vratio u grad na drugu dužnost.

Nekoliko dana kasnije, 15. septembra, odred je opet promenio prebivalište, ulogorivši se u napuštenom manastiru Blagoveštenje, na zapadnim padinama Skopske crne gore. Tamo se odredu priključio i Aleksandar Urdarevski Stanko koji je još ranije radio u okolnim selima Skopske crne gore. To je bila istaknuta ličnost, koja je znala majstorski i sa puno takta i umešnosti da izvrši svaki zadatak i mobiliše seljake, koji su u njega imali bezgranično poverenje.

U odred zatim dolaze još neki borci, među kojima i Bosiljka Đuraković Dusja, koju je pre toga bila uhvatila bugarska policija, pa je zbog nedostatka dokaza pustila iz zatvora. Tako je odred narastao na 22 borca, koji su 17. septembra, u prisustvu člana vojne komisije Periše Savelića, položili zakletvu.

Krajem septembra odred je prinuđen da ponovo promeni mesto logorovanja, jer je novu grupu partizana iz muslimanske partijske ćelije uhvatio neprijatelj, kada je pokušala da izađe iz grada i priključi se odredu. Pošto je uhapšenima bilo poznato mesto boravka odreda, on se prebacio na planinu Biljak. Ovakva odluka je donesena i zbog toga što je prema dobivenim obaveštenjima u to vreme bugarska policija pripremila raciju na području na kom je bio odred.

Boravak odreda na terenu Skopske crne gore imao je ogroman značaj za mobilizaciju seljaka i za razvoj pokreta uopšte. Sem Stanka koji je na ovom terenu radio od maja 1941. godine, u agitacionom radu su aktivno učestvovali i drugi članovi odreda: Dane Krapčev Stari (poginuo na Plačkovici 1943), Rade Jovčevski Korčagin (narodni heroj, poginuo u sukobu sa bugarskom policijom u Skoplju 1943), Bosiljka Đurašković Dusja i dr. Za kratko vreme se povećao broj aktivista u selima Čučer, Gluovo, Gornjane, Banjane, Mirkovce. Neumornim radom naročito se istakao Dane Krapčev Stari, koga su seljaci zvali »Doktor« i imali u njega veliko poverenje. On je zajedno sa Stankom mobilisao seljake za davanje pomoći odredu u hrani, odeći i smeštaju. Dusja je najviše radila sa seljankama koje su šile i prale odeću za partizane, pripremale hranu i drugo.

Za vreme boravka odreda na tom terenu, formirana je i prva skojevska grupa u selu Čučer. Prvi članovi ove grupe bili su Dragiša Urdarevski, Dušan Ackov, Mile Kačanklijov, Đorđe Koljanin i dr. Svi su tražili da stupe u odred, no do toga nije došlo, jer se rukovodstvo iz grada nije složilo.

Okupator se posebno okomio na ova sela, ali nije mogao da slomi borbeni duh seljaka. Naprotiv, broj aktivista i boraca se u narednim godinama stalno povećavao, naročito u selima Čučer, Gluovo, Gornjane i dr., iz kojih se za vreme rata borilo hiljadu boraca i poginulo 60. Isto tako stotine aktivista je u toku rata bilo uhapšeno i internirano od strane okupatora.

Krajem septembra 1941. godine, posle prelaska odreda na planinu Biljak, partijsko rukovodstvo grada je donelo odluku da se likvidiraju poznati bugarski agenti Mane Mačkov i Krume Kros, koji su naneli ogromnu štetu oslobodilačkom pokretu, jer su kao članovi Ursovih sindikata pre okupacije poznavali dobar deo članstva. Za izvršenje ovog zadatka određene su dve grupe od po 2 člana. U jednoj su bili Blagoje Despotovski Šovelj i Boro Ončevski Efto, a u drugoj Bote Bocevski Trajko i Aleksandar Smilkovski Žuhraj. Za vezu s tim grupama bio je određen Raja Momčilović Marko. Pripreme za atentat bile su dobro izvršene. Dobiveni su tačni podaci o tome gde se agenti najviše kreću i zadržavaju, kojim ulicama idu i u koje vreme. Obe grupe su bile naoružane pištoljima i bombama. Posle izvršenja akcije Raja Momčilović je trebalo da ih odmah vrati u odred.

Određeni drugovi su sišli u grad i dva dana su uzastopce pratili kretanje agenata tražeći pogodnu priliku za izvršenje postavljenog zadatka. Bilo je to septembra 1941. godine. Jedne večeri grupa je sačekala agente u današnjoj ulici Đure Strugara, nedaleko od centra grada. Blagoje Despotovski Šovelj je ispalio prvi hitac na Maneta Mačkova, ali je promašio. Drugi pokušaj je bio uzaludan, jer se metak zaglavio u cev. Agenti i njihovi telohranitelji su odgovorili vatrom iz pištolja i pri tom ranili Šovelja. Da ne bi pao živ u ruke policajcima koji su pritrčali da ga uhapse, on je odšrafio bombu i legao preko nje. Bomba ga je raznela, a pri tom lakše ranila agenta Maneta Mačkova. Ovom prilikom pao je u ruke bugarske policije Aleksandar Smiljkovski Žuhraj, dok su se druga dva druga vratila u odred. Ranjeni agent Mane Mačkov prenesen je u bolnicu gde je dobro čuvan, tako da se planovi za njegovo likvidiranje u samoj bolnici nisu mogli ostvariti (likvidiran je 1942. godine od jedne skojevske grupe).

Posle neuspelog atentata, odred se ponovo vratio na teren Skopske crne gore, gde je primio nove borce, pre svega ilegalce kompromitovane u gradu.

Povratkom odreda ponovo je oživeo rad u selima. Oko 4. oktobra u selu Čučeru je formiran prvi narodnooslobodilački odbor, u koji su ušli najaktivniji seljaci: Pero Urdarevski, Kraljo Kačaniklijevski, Ilinka Aćkova i Anče Milenkov.

Odbor je preuzeo više funkcija, koje je do tada vršio odred. Tako je, na primer, jedan od odbornika dobio zadatak da sakuplja oružje i otkriva narodne neprijatelje, drugi da sakuplja hranu i sakriva ilegalce, treći da radi politički sa seljacima, a jedna drugarica da radi sa ženama.

Sredinom oktobra odred je prešao na planinu Ruljak, blizu sela Nikištane. U odred je u to vreme stupilo još 7 drugova, članova Partije i SKOJ-a, među njima Anton Kolendić Bilečanec i Mirče Macanov Lefter, član Mesnog komiteta KPJ za Skoplje. Kasnije je stigao i Aleksandar Krstevski Andreja. U to vreme je odred bio dobro naoružan. Pored dva puškomitraljeza »brno«, imao je više pušaka, pištolja i bombi. Sam odred bio je podeljen u dve desetine sa po jednim puškomitraljezom u svakoj. Izuzev odsutnih drugova, koji su preko dana dobijali razne zadatke (na primer trebalo je da se povežu sa kuririma iz grada i sela, da nabavljaju hranu iz obližnjih sela i gradića Đeneral Janković, čuvaju stražu i drugo), ostali borci su, podeljeni u dve desetine, obučavani u rukovanju oružjem. Održavani su i politički časovi, saopštavane vesti o političkoj i vojnoj situaciji i drugo. Često su časovi bili prekidani uzbunama, bilo zbog izviđanja neprijateljskih aviona ili zbog pojave stranih lica na terenu odreda.

Neaktivnost odreda i stav iščekivanja teško su padali borcima. Otuda u prvo vreme dolazi do pojedinačnih diskusija, da bi kasnije borci otvoreno istupali pred rukovodstvom odreda tražeći da se počne sa akcijama. Predlagali su da se napadne bugarska policijska stanica u selu Brazda; zatim da se u selu Ljubanci zapali mesna arhiva i likvidira tamošnji kmet koji je bio omrznut kod seljaka zbog zlostavljanja i pogroma koje je činio u selu. Bilo je i predloga da se minira jedna stena u Kačaničkoj klisuri i tako prekine jedna od važnijih saobraćajnica za okupatora; da se digne u vazduh železnička pruga Skoplje — Kačanik i napadaju nemački transportni vozovi. Zahtevajući da se počne sa akcijama mnogi članovi odreda su govorili da je odred formiran radi toga da pruži otpor okupatoru i da će takve akcije pokrenuti mase, posebno stanovništvo u Skopskoj crnoj gori.

Za oružane akcije su postojali svi uslovi, jer se odred bio snabdeo dovoljnom količinom eksploziva i drugog materijala. Isto tako u to vreme u gradu, pod rukovodstvom Roberta Gajdika Slavka, izrađivane su paklene mašine, mine, ručne i zapaljive bombe, specijalni ekseri za bušenje automobilskih guma i drugo. Odred je raspolagao i specijalnim zapaljivim tečnostima, koje su razvijale visoku temperaturu i koje su bile pogodne za diverzije na lokomotivama i sličnim objektima.

Međutim, rukovodstvo odreda još uvek se pridržavajući nepravilne direktive Pokrajinskog komiteta i vojne komisije »da još nije došlo vreme i da uslovi nisu sazreli«, nije smelo da počne oružane akcije. Naposletku je pod pritiskom boraca moralo da popusti i dozvoli da se izvrše izviđanja objekata koji su dolazili u obzir za napad. Sačinjeni su planovi i završene sve druge pripreme.

Baš u to vreme, dok su se pripreme privodile kraju došlo je do sastanka komesara odreda sa jednim članom vojne komisije (u pratnji komesara bio je Trajko Stojkov Diko). Komesar odreda, koji je i sam bio za oružane akcije, izneo je stanje odreda i zahteve boraca, ali ih predstavnik vojne komisije nije prihvatio i uporno je ponavljao da odred i dalje treba da se kloni oružanih sukoba sa neprijateljem, dok se za to ne stvore povoljni uslovi. Rukovodstvo odreda je moralo da se povinuje stavovima i direktivama partijskog rukovodstva i vojne komisije, iako je znalo da su to oportunističke i kapitulantske pozicije i da nisu u skladu sa borbom koju su jugoslovenski narodi pod rukovodstvom KPJ već poveli u drugim krajevima naše zemlje. Tako je propala još jedna mogućnost, koja je odredu trebalo da donese punu afirmaciju i opravda njegovo postojanje.

Krajem oktobra odred po drugi put prelazi na teren Skopske crne gore. U prvo vreme se ulogorio u takozvanim Boškovim bačilima da bi sa prvim snegom prešao dublje u planinu prema izvorima Južne Morave. Tada je borcima rečeno da je cilj ovog pokreta bezbedniji smeštaj odreda pred početak oružanih akcija. Ponovo su planirane pojedine akcije i utvrđivane marš-rute za izvršavanje pojedinih zadataka, način dopreme zaplenjenog materijala do glavnog logora i sve drugo što je bilo potrebno za oružanu borbu. Novi teren za logorovanje odreda bio je dosta udaljen od naseljenih mesta i teško pristupačan, a pružao je mogućnost za duži boravak.

Trajko Stojkov Dika je sa još nekoliko boraca odlazio u selo Čučer radi veze i obezbeđivanja hrane za odred. Dok se čekala veza iz grada, više seljaka je sa Aleksandrom Urdarevskim Stankom (koji je u to vreme ponovo bio na radu u selima Skopske crne gore) i njegovim bratom Dragišom, donosilo hranu i drugo za odred. Seljaci su se pri tom raspitivali za stanje odreda, interesujući se za drugove koje su lično poznavali. Govorili su i o tome kako bi se seljaci, ako bi počela oružana akcija, listom digli protiv neprijatelja i priključili se odredu. Tada su iz grada u odred došli Kemal Sejfula Orak, koga je gonila bugarska policija i Srećko Pužaljka, bivši partizan razbijenog Kumanovskog odreda, koji je uspeo da izbegne hapšenje.

Čim se odred smestio na novom terenu, komandant odreda je sa još trojicom drugova pošao u izviđanje. Nakon više časovnog krstarenja, patrola je naišla na nekoliko šumara i grupu seljaka koji su obeležavali šumu. Videvši da je primećena, patrola je pokušala da se povuče i na taj način izbegne sukob, no kako ih je jedan od šumara pozvao da stanu i potegao pištolj, patrola je otvorila vatru i ubila tog šumara. Ostali šumari i seljaci su se odmah razbežali.

Posle povratka patrole, koja je saopštila šta se desilo, data je uzbuna i upućena je još jedna patrola koja je ponovo ispitala čitav teren. Rukovodstvo odreda je zatim odlučilo da se odred prebaci na planinu Ruljak — ranije prebivalište odreda, što je odmah učinjeno.

Pokret je bio neophodan. Istog dana posle ubistva šumara, bugarska vojska i policija su pretražile čitavo područje. Tako je prebacivanjem propao i plan za početak oružanih akcija, a događaji koji su kasnije usledili praktično su vodili ka likvidaciji partizanskog odreda.

Zbog hapšenja u gradu i prekida veza sa selima, odredu je poslednjih dana ponestalo hrane. Tražio se izlaz. Kemal Sejfula je predložio da pođe sa još jednim drugom u šiptarsko selo Nikištane i da tamo na neki način nabavi hranu. U razgovoru koji se tada poveo sa seljacima, ovi su tražili da se njihovih 30 omladinaca, sa oružjem, odmah priključe odredu. Međutim, drugovi su morali da ih odbiju, imajući u vidu trenutnu situaciju i stanje odreda.

Ostavši bez veze sa gradom, komandant odreda Ljubomir Leković Gorski je sa još jednim drugom otišao u Skoplje. Tamo je drugog dana na ulici prepoznat od strane bugarskih agenata i uhapšen. Hapšenjem Gorskog počele su provale prilikom kojih je pao dobar deo rukovodstva Mesnog komiteta, vojne komisije i drugi članovi Partije. Pošto se komandant određenog dana nije vratio u odred (pretpostavljalo se da je uhapšen), komesar odreda je, posle konsultovanja sa nekim članovima, uputio Boteta Bocevskog Trajka u grad da uspostavi veze, a odred je dobio zadatak da se, ubrzanim maršem u toku noći, prebaci na Vodno. Odatle je trebalo da krene na kičevski teren, da preko zime dejstvuje tamo i u proleće se vrati u Skopsku crnu goru.

Početkom novembra 1941. godine odred je krenuo sa zadatkom da pređe preko Vardara kod sela Dolno Nerezi, kako bi se prebacio na planinu Vodno. Išlo se noću, jer se moralo prolaziti blizu naselja u kojima je neprijatelj imao jake policijske stanice i vojne garnizone. Tamna noć je bila pogodna za nesmetani prelazak, međutim, za izgladnele i umorne borce to je predstavljalo poseban teret. Najzad je odred došao do druma Skoplje

— Tetovo i baš u trenutku kada su se borci prebacivali preko puta iznenadno je naišla grupa ljudi koji su primetili kretanje odreda. Kasnije je ustanovljeno da su među tim ljudima bila i dva izdajnika iz obližnjih sela koji su alarmirali vojsku i policiju.

Saznanje da je odred bio primećen od strane nepoželjnih ljudi nateralo je borce da požure i što pre pređu Vardar. Noć je bila tamna, a nije se znalo gde se tačno nalazi skela za prelazak preko reke. Pokušaj nekih drugova da ispitaju gaz reke propao je, jer je Vardar, zbog obilnih kiša, bio nabujao. Podeljeni u dve grupe, borci su tražili prelaz. U takvoj, nervoznoj situaciji neko je rekao: »Politički komesar Dane Krapčev je dezertirao«! To je izazvalo još veću nervozu i kolebanje. Međutim, on je s manjom grupom drugova naišao na zaključan čamac i pokušavao da slomi lance i oslobodi čamac. A onda, kada se uverio da je to nemoguće, hteo je da pođe sam i da likvidira stražu na železničkom mostu i tako obezbedi prolaz svojim borcima. U međuvremenu druga grupa je pronašla drugi čamac koji se nalazio na suprotnoj obali reke. Kemal Sejfula je pomoću razapetog čeličnog užeta prešao reku i oslobodio čamac, ali mu nije pošlo za rukom da ga pokrene. Obavešten o tome komesar odreda je skočio u vodu i sa velikim naporima uspeo da se približi čamcu i da ga zajedno sa Kemalom dovuče do obale gde su ih čekali borci. Tako je konačno odred prešao na desnu obalu Vardara. Da bi se uspostavila veza sa kurirom koji je bio upućen u grad, drugovi Abduš Husein i Aleksandar Spasovski su dobili zadatak da ostanu na tom terenu, dok je odred produžio put prema Vodnu.

Kako veza u toku noći nije uspostavljena, ova dva druga su ostala u šumarku blizu jedne vodenice. Pre svitanja u vodenicu su došli seljaci Šiptari. Pošto su primetili drugove, obavestili su ih da odmah napuste to mesto, jer je vojska posela ceo teren i pretražuje ga. Bili su u nedoumici šta da rade, jer su morali da sačekaju vezu. Odlučili su da ostanu. U svanuće se na drugoj obali čuo ugovoreni signal. Jedan od boraca je prešao čamcem reku. Tamo su čekala četiri druga: novi komandant odreda Čedomir Milenković Marko, Blagoj Davkov i partizani Bote Bocevski i Metodije Hefrijevski, koji su bili upućeni u grad za uspostavljanje veze sa organizacijom. Kratak pozdrav i drugarski stisak ruke. Nova grupa, uprkos tome što je okupatorska vojska bila zaposela čitav teren, nije mogla da krene za odredom. Bilo je potrebno da sačeka još jednog druga. Robert Gajdik Slavko, koga je Gestapo uporno tražio, trebalo je da donese namirnice i jedan radio-prijemnik i otpremnik, koji bi služio odredu za vezu sa gradom. Njega nije bilo. U međuvremenu je vojska primetila grupu. Otvorila je odmah vatru. Prikupivši

dragoceni materijal, paklene mašine i drugo, borci su uskočili u čamac. Vojnici su već bili na obali. Meci su fijukali oko ušiju, a čamac se polako kretao ka drugoj obali. Srećom ni jedan borac nije bio pogođen.

Jedna je prepreka prebrođena. Grupa od 6 boraca povlačila se pred žestokom vatrom neprijatelja. Ali njegovi vojnici su bili i preko reke. Tri druga su uspela da pobegnu, a druga trojica su pali u ruke neprijateljskim zasedama.

Odjek pucnjave koji je dolazio iz ravnice, bio je loš predznak borcima odreda. Zabrinutost se ogledala na licu svakog pojedinca. Odred je ostao bez hrane i bez direktiva. Vojska okupatora nalazi se u neposrednoj blizini. Sazvan je sastanak najistaknutijih članova odreda. Diskusije su bile mučne. Da li odred privremeno rasformirati ili preći na kičevski teren, gde bi se preko zime mogao održati? Većina je onih koji uporno zahtevaju da se odred privremeno rasformira. Njihovo mišljenje konačno pobeđuje. Borcima se saopštava odluka. Oružje treba pokupiti od boraca i zakopati, a sa pištoljima i bombama borci se moraju pojedinačno probiti do grada. Svaki je morao privremeno da se skloni i da zatim potraži vezu. Naknadno će svaki dobiti obaveštenje za ponovni odlazak u odred. U tom momentu niko nije mislio na to kakva je situacija u gradu. A tamo su, blagodareći iskazima bivšeg komandanta odreda Ljubomira Lekovića Gorskog, vršena masovna hapšenja.

Bili su to teški trenuci. Komesar odreda Dane Krapčev Stari saopštio je odluku o privremenom rasformiranju odreda, sa bolom i tugom koju nije mogao sakriti pred ljudima koji su ga dobro poznavali. Borci ovakvu odluku nisu mogli da shvate i zato su počeli da protestuju. Međutim, morali su se pokoriti naređenju.

Ljudi su goloruki imali da se vrate u kandže neprijatelja. Sneg je pokrio i poslednje tragove odreda. Ostale su samo uspomene vezane za ovaj period, uspomene preživelih boraca i seljaka Skopske crne gore i Vodna.

Pri rasformiranju odreda u njegovom sastavu bili su: Dane Krapčev Stari (poginuo 1943), Aleksandar Urdarevski Stanko (narodni heroj, poginuo 1943), Boro Petruševski Papučar (narodni heroj, poginuo 1943), Rade Jovčevski Korčagin (narodni heroj, poginuo 1943), Basa Stefanovski Dren (obešen 1942), Srećko Guželjka (obešen 1942), Nevenka Georgieva Dunja (poginula 1942), Robert Gajdik Slavko (poginuo 1943), Čedomir Milenković Mirko (obešen 1942), Blagoje Davkov (obešen 1943), Mirče Macanov Lefter (poginuo 1944), Rešad Djavid Čupčik (poginuo 1944), Bote Bocevski Trajko (poginuo 1943), Kemal Sejfula Orak, Bora Trajkovski Đuro, Anton Kolendić Bilečanec,

Bosa Đurašković Dusja, Abduš Husein Glumec, Kemal Musli Huriet, Ivan Gigankov Vanja, Aleksandar Krstevski Andreja, Boro Ončevski Efto, Metodije Negrijevski, Aleksandar Spasovski Gubec i Trajko Stojkov Diko.

Pre toga, odred su napustili zbog raznih zadataka Partije ili radi bolesti: Blagoje Despotovski Šovelj (poginuo 1941), Tome Dimitrovski (poginuo 1944), Aleksandar Smilkovski Žurej, Pajo Momčilović Marko, Ljubomir Leković Gorski (obešen 1942), Sterije Krangov Dučo, Đorđi Sazdov Goga, Ilčo Jakimovski, Svetomir Mićo Tomić i Dragan Tomić Kićo.

Aktivni saradnici odreda iz sela Skopske crne gore bili su: Blagoja, Branko, Dragiša, Pero, Mladen i Stoja Urdarovski, Kraljo Kačaniklievski, Anče Milenkov, Ilinka Ackova, Đorđe Koljarin, Tripun Urdarov, Vidoje Zičevski, Todor Cangov, Mile Kačaniklijev, Živko Urdarov, Božin Jovanovski, Dode Ackov i mnogo drugih seljaka, od kojih je u toku rata oko 60 poginulo.

Okupatoru je uspelo da nanese težak udar oslobodilačkom pokretu u Skoplju. U njegove ruke je palo mnogo prekaljenih boraca. Tome je umnogome doprinelo izdajničko držanje Ljubomira Lekovića i Čedomira Milenkovića. Od terora nisu bili pošteđeni ni seljaci sa Skopske crne gore, gde je okupator sproveo najteže represalije, ali zahvaljujući dobrom držanju Blagoja Urdarevskog i drugih seljaka, koji su u to vreme bili uhapšeni, nije postigao potpun uspeh.

Kratko vreme posle ovog udara, partijska organizacija u Skoplju je ponovo oživela i počela da se sređuje i stabilizuje. Pred kraj 1941. godine, reorganizovani Mesni komitet uspostavio je vezu sa preostalim borcima Skopskog partizanskog odreda i obezbedio utočište za njih i za borce iz partizanskih odreda Prilepa, Kumanova i Velesa.

Rad mesne organizacije u ovom periodu bio je usmeren na očuvanje preostalog kadra i na sakupljanje oružja i drugog vojnog materijala, koji je bio potreban za formiranje Drugog skopskog partizanskog odreda, koji se pojavio na terenu Skopske crne gore početkom proleća 1942. godine.

Aleksandar SPASOVSKI

Trajko STOJKOV

SVRLJIŠKI PARTIZANSKI ODRED

Svrljiški partizanski odred je formiran po odluci Okružnog komiteta KPJ Niš, 12. septembra 1941. godine na Jezerskim pojatama, ispod Oštre čuke, od 30 boraca izdvojenih iz sastava Ozrenskog partizanskog odreda koji je već dejstvovao na teritoriji niškog okruga.

Potrebu da se u to vreme u niškom kraju formira još jedan partizanski odred — kada još ni Ozrenski nije brojno ojačao — diktirala je tadašnja vojno-politička situacija na terenu koja je zahtevala jednovremene, brze i efikasne vojne akcije. Partijska povereništva koja su već postojala po svim srezovima, nisu bila u mogućnosti da se ozbiljnije suprotstave Nemcima, Bugarima i njihovim pomagačima. Teritorija koju je pokrivao OK Niš i na kojoj je trebalo da dejstvuje Ozrenski partizanski odred, prostirala se od Ražnja do Caribroda i od Vlasotinaca pa sve do Rtnja i Tresibabe. U Nišu su se nalazile jake nemačke snage. Bugarska okupatorska vojska je već bila zaposela železničku prugu i objekte na njoj od Caribroda do Stalaća. Četnici su forsirano radili na formiranju novih četa i odreda i sakupljanju oružja od naroda. Pored toga, posebnu teškoću je predstavljala novostvorena granica koju su Nemci i Bugari postavili kod Bele Palanke. S obe strane te granice bile su jake bugarske i Nedićeve granične posade, u rovovima i utvrđenjima, pa je tako bilo otežano održavanje veze sa Pirotom i njegovom okolinom, koju su okupirali Bugari. U pirotskom kraju su Bugari postavili svoju vlast. U opštine i sela doveli su opštinske službenike i učitelje iz centralne Bugarske. Na svaku meru koju bi preduzela Partija na tom području Bugari su vrlo oštro reagovali. Velik broj naprednih ljudi interniran je u logore centralne Bugarske.

U takvoj situaciji, odlukom OK Niš, Svrljiški partizanski odred je dobio zadatak da dejstvuje istočno od Niša, uključujući

i ceo bivši pirotski okrug i teritoriju Zaplanja. Iako malobrojan (prilikom formiranja je imao svega 30 ljudi), taj je odred imao vrlo dobar kadrovski sastav. Više od polovine ljudi u odredu bili su članovi Partije, kandidati ili skojevci. Najveći broj boraca su bili radnici niških preduzeća, a među borcima je bilo i pravnika, geometara, učitelja, đaka itd. Za komandanta odreda je postavljen Radivoje Vujošević Rista, sudija i predratni član Partije, za komesara Danilo Prica Bora, geometar, a za partijskog rukovodioca Milisav Ignjatović Janko, pravnik. Za načelnika štaba je određen dr Milenko Hadžić Jova, a za kulturnog referenta Dušan Tasković Srećko. Prvi komandiri četa bili su Vasilije Anđelković Albanac i Krsta Đorđević Koča. Odmah posle formiranja odred je otišao na svoj teren i povezao se s partijsko-političkim radnicima, koji su već bili izvršili sve pripreme za njegov dolazak.

Prvi i osnovni zadatak odreda bio je u to vreme upoznavanje s narodom i terenom. Neprijateljeva, naročito četnička, propaganda bila je vrlo jaka. Oni su govorili narodu da su partizani Jevreji i robijaši, da se bore protiv religije i privatne svojine itd. Prvi susreti partizana s narodom bili su vrlo zanimljivi. Na konferencije su u početku dolazili samo muškarci, i to starijih godina. Na prvim narodnim zborovima govorili su komesar ili komandant o ciljevima NOB, o potrebi jedinstva i borbe protiv okupatora — Nemaca i Bugara, zajedničkog neprijatelja svih jugoslovenskih naroda itd. S vremena na vreme na konferenciji je govorila i Neđeljka Horvačanin Mićka, sanitetski referent odreda. Ona je pozivala žene da pomažu partizane i ne brane svojim sinovima i muževima da stupaju u partizanske redove. Kasnija istupanja partizana ostavljala su na narod vrlo jak utisak. Ako je, na primer, bilo svega 30 partizana, sutradan su seljaci pričali da ih je bilo preko 200. »Sve su to pametni i školovani ljudi«, govorili su seljaci. »Ništa ne traže, što god im dajemo za hranu hoće da plate, to su pravi narodni borci, oni će pobediti«. Takve vesti su se prenosile munjevitom brzinom u okolna sela. Pričalo se, u poverenju, prijateljima i rođacima: »Noćas su u našem selu bili šumci, partizani«. Kasniji dodiri naroda s partizanima su bili još prisniji i srdačniji. Seljaci su bili veoma zadovoljni zato što partizani ruše staru vlast, pale opštinske arhive i uništavaju spiskove i evidenciju pomoću koje je okupator određivao rekviziciju. Oni su i sami u mnogim selima pomagali partizanima pri paljenju arhiva. Tako su od oktobra do kraja decembra 1941. godine popaljene gotovo sve opštinske arhive na teritoriji bivšeg svrljiškog i belopalanačkog sreza i Zaplanja.

Svaki susret partizana i naroda bio je u stvari, srdačan: prilikom dolaska odreda u selo seljaci su borcima sami nudili

hranu, dok su borci za njih održavali priredbe u školi ili zadruzi; zajednički su se pevale partizanske pesme do duboko u noć. Omladina je jedva čekala da odred dođe u selo.

ČETNICI SU SVUDA IZDAJNICI

U vreme dolaska Svrljiškog partizanskog odreda na taj teren, na čitavoj teritoriji okruga već su bile formirane četničke jedinice Koste Pećanca. Njihov glavni štab se nalazio u selu Sićevu. U većim selima četnici su imali svoje četovođe i čete od 10 do 30 ljudi. Oni su od građana sakupljali oružje i vojnu opremu bivše jugoslovenske vojske. Ako bi nekog sreli s vojničkim cokulama na nogama i delovima uniforme, odmah bi ga na licu mesta skidali i uzimali mu sve što je vojničko. Ako bi se bunio, vodili bi ga u štab i udarali mu 25 batina. Preko noći su pijančili i igrali karte. Seljaci su morali da ih hrane i to onako kako su to četnici zahtevali. Glavna hrana su im bile pečene kokoške i gibanica, pa ih je zato narod nazivao kokošarima i gibaničarima.

U početku nije dolazilo do susreta između četnika i partizana. Kada bi čuli da se u blizini nalaze partizani, četnici bi bežali u neko selo pored pruge ili u varošice. Znali su da su partizani malobrojni i da izbegavaju dolazak u sela u čijoj se blizini nalaze nemački i bugarski vojnici. U to vreme je u četničkim redovima bilo i poštenih ljudi koji su im došli iz patriotskih pobuda: da se bore za oslobođenje zemlje. Međutim, njih su brzo razočarali postupci četničkih starešina prema narodu, a naročito su bili razočarani kada su videli da četnici čuvaju pojedine objekte, da dobijaju naoružanje i novac od Nemaca. U četničkim redovima je potom nastala diferencijacija — mnogi pošteni ljudi su ilegalno počeli da sarađuju s partizanima. Među prvim saradnicima su bili Momčilo Manić, vojvoda visočki iz Crvene Reke, oficir bivše jugoslovenske vojske; četovođa Uroš iz Sićeva, Momir iz Špaja i dr. Svi su oni javno osuđivali izdajničku ulogu Koste Pećanca i otvoreno sarađivali s partizanima.

Jednom prilikom, u oktobru 1941. godine, o toj saradnji je izdat i zajednički proglas narodu. U svrljiškom srezu četnici su bili mnogobrojniji i bolje organizovani. Bilo je pokušaja da se s njima ostvari saradnja ili bar spreči međusobno napadanje, ali su svi ti pokušaji ostali bez uspeha. Četnici su nastavili svoju staru rabotu, pljačkali su i javno batinali narod, a posebno su se bili okomili na partizanske saradnike i kurire. Glavni organizatori četnika i ogorčeni protivnici ma kakve saradnje s partizanima bili su: vojvoda Gaja Veličković iz Galibabinca, Ljupče

Kostić iz Ribara i vojvoda »Čobuk« iz Svrljiga. Prva dvojica su bili bogataši i predratne režimlije, poznati kao veliki pljačkaši i eksploatatori. Oni su još početkom avgusta 1941. godine organizovali svoje čete i četovođe u više od polovine sela svrljiškog sreza, a naročito u većim selima. Zato su partizanski pozadinski radnici sve teže prodirali u ta sela.

Sve češći »nesporazumi« s četnicima počeli su da se pretvaraju u sukobe većih razmera. Četnici su napadali manje partizanske grupe i uzimali im oružje. U nekim selima su počeli da razoružavaju i mesne partizanske desetine. Često je dolazilo do sukoba između partizanskih patrola koje su vraćale oduzetu stoku od naroda (rekviziciju) i četnika koji su pomagali da se rekvizicija redovno i na vreme šalje Nemcima. Narod je negodovao: »Badava nam vi vraćate stoku ... Čim vi odete, četnici nam je opet oduzimaju. Vidite li kakav zulum prave? Pljačkaju sve što stignu, pa i našim ćerkama uzimaju darove koje su one za udaju spremile.« S velikim negodovanjem i gorčinom žalili bi se seljaci komandantu odreda i borcima, gde god bi ih susreli.

Nije se više imalo kud. Dvomesečni trud Partije i vojnog rukovodstva da se dođe do sporazuma s četnicima nije naišao na razumevanje, naročito kod njihovih starešina — vojvoda i četovođa — mada je kod jednog dela četnika došlo do kolebanja. Partija je iscrpla sva miroljubiva sredstva. Četnici su sve otvorenije sarađivali s Nemcima i Bugarima. Bilo je jasno da je uzaludno očekivati da se njihovi rukovodioci mogu pridobiti za borbu protiv okupatora. To su kasniji događaji i potvrdili. Dalja taktiziranja i pregovaranja samo bi utrošila dragoceno vreme.

U septembru i oktobru Svrljiški partizanski odred je već brojao 65 dobro naoružanih boraca. On je u narodu stekao veliku popularnost. Narod je u partizanima gledao ljude koji se jedino bore za njegovo oslobođenje, pa ih je zato svesrdno i pomagao. Desetog novembra štab odreda je, u dogovoru s partijskim rukovodstvima na terenu, odlučio da se objavi nemilosrdni rat četnicima. Isto veče, nekoliko odabranih partizanskih grupa, sa članovima štaba na čelu i uz pomoć pozadinskih radnika koji su ranije pripremili teren, izvršilo je prepad na najokorelije četničke vođe i četovođe. U toku noći na prepad su uhvaćeni: vojvoda Gaja Veličković iz Galibabinca, vojvoda Ljubomir — Ljupče Kostić iz Ribara, četovođa Rade Stefanović Rođa iz Krupca i još 2 četovođe. Sve je njih vojni sud Svrljiškog odreda osudio na smrt streljanjem koje je izvršeno sledećeg dana na Zelenom vrhu. Vest o streljanju četničkih krvnika naišla je na veliko odobravanje naroda i primljena s olakšanjem. U redovima četnika, u svrljiškom i belopalanačkom srezu, nastalo je

rasulo. Najokorelije četničke vođe su pobegle u Sićevo i Svrljig, dok su druge predavale oružje partizanima.

Jedna od prvih borbi Svrljiškog partizanskog odreda bila je ona s Nemcima kod Donjeg Dušnika, 24. septembra 1941. godine. To mu je bio prvi dolazak u Zaplanje — da bi se upoznao s terenom i ljudima tog područja. Trebalo je, takođe, zapaliti opštinske arhive u Dušniku i okolnim opštinama, održati konferencije s narodom i nabaviti sanitetski materijal.

Odred je tu došao popodne, ali već posle jednog sata iz Niša je, iznenadno, stiglo 5 kamiona s nemačkim vojnicima. Desetina koja je obezbeđivala put od Gadžinog Hana i Niša otvorila je vatru na prvi kamion . . . Iz preostalih kamiona su iskočili Nemci. Razvila se žestoka borba. Desetini su tada pristigli u pomoć i drugovi iz Dušnika. Posle dvočasovne borbe partizani su se povukli pod pritiskom Nemaca koji su bili jači i brojno i u naoružanju. U borbi su poginula 3 partizana i 2 Nemca. Nemci su zatim poginule partizane obesili u Dušniku.

KROZ LOGOR ODREDA

Posle te borbe odred se vratio preko Nišave na Zeleni vrh, najviši na Svrljiškim planinama. Tu na Gulijanskim pojatama kojih je bilo 8, bio je partizanski logor. Od tog vremena pa sve do marta 1942. godine to je bila stalna partizanska baza. Odatle su partizanske čete napadale neprijateljeva uporišta — prugu, mostove, karaule, žandarmerijske stanice, četničke komande.

U partizanskom logoru je uvek bilo kao u košnici. Živelo se i radilo u ovčarskim kolibama smeštenim u bukovoj šumi. Kolibe su imale plehane doboše za zagrevanje, vrata i zidove oblepljene blatom i goveđom balegom. Spavalo se na zemlji, na senu i granju. Napolju je bio visok sneg, debeo ponegde i preko metar i po. Pored koliba su bili poligoni na kojima se preko dana izvodila vojna obuka. Omladinci su se takmičili u tome ko će vezanih očiju najbrže rastaviti i sklopiti puškomitraljez, ko će najdalje baciti bombu itd. Oko 50% boraca su bili omladinci koji nisu služili vojsku, a neki su tada prvi put videli oružje. Patrole su se smenjivale na pola sata jer je bilo veoma hladno; uši su se smrzavale od hladnoće. Svakog dana je neka četa bila u akciji: jedna se vraćala, a druga odlazila. S vremena na vreme u akciju je išao i ceo odred, a u logoru su tada ostajali samo bolesnici i desetina za obezbeđenje. Hrana se kuvala u velikim kazanima. Kada bi, na primer, ručak bio gotov, doktor bi ga najpre probao i onda bi desetina za desetinom primala sledovanje. Ručavalo se u pojatama — sedeći, a ponekad i stojeći, u

snegu. Svrljiška kisela proja je vremenom svima otužila. I dok je u jednoj pojati bilo 150 banovinskih zaplenjenih ovaca, nekako se izlazilo na kraj. Ali je zato voda predstavljala poseban problem. Najbliži izvor je bio udaljen oko 3 km, do vode se moralo ići preko strmih grebena, vrtača i uvala. Da bi se do izvora otišlo i vratilo bilo je potrebno gotovo 4 časa. Zato je, izuzev za bolesnike, za kuvanje i piće trošena isključivo snežnica — bljutava, puna trunja i mirisa dima. Dr Hadžić, član štaba odreda, stalno je zahtevao da se u logoru održava čistoća. Svakih 20 dana se parila odeća i rublje u partizanskom buretu. On je lično kontrolisao kako se sve to izvodi i više puta je kritikovao desetare i delegate zbog neodržavanja higijene. »Znati li, drugovi, šta znači tifus? Njime se može zaraziti čitav logor! A kako da se lečimo kad nemamo bolnice i lekova? Ta bolest se lako prenosi. Narod će nas izbegavati« — govorio je često dr Hadžić. S vremena na vreme bi po koji seljak, sam ili s bolesnikom, dolazio u logor, kod doktora, da mu pomogne u nevolji. Više puta, kada je bilo lepo vreme, seljanke iz okolnih sela su donosile decu na pregled, a i doktor je često išao da pruži lekarsku pomoć bolesnicima u obližnjim selima oko Zelenog vrha. Seljaci su ga zato zvali »partizanska majka«. Do poslednjeg dana svog života, u svako doba dana i noći, nije mu bilo teško da pomaže ljudima u nevolji. Bio je to pravi narodni lekar borac.

Teške uslove u kojima je živeo i borio se Svrljiški partizanski odred borci su podnosili kao nešto potpuno normalno. Posle borbi i akcija, održanih vežbi i političkih časova, izvodile bi se priredbe s »vrapcem«, skečevima i partizanskim pesmama, koje je pripremala kulturna ekipa. Izdavane su redovne i četne novine u kojima se govorilo o novostima u odredu i na terenu.

Posle svake akcije održavani su časovi kritike i samokritike. Svak bi izneo svoje slabosti i zapažanja o akciji, a drugi bi ga dopunjavali, ali nikome nije uzimano za zlo ako je iznosio i negativne strane o svom drugu. Naprotiv, drugarstvo i poverenje među borcima bili su na visini. Često bi se drugovi pošalili na račun druga, pri čemu se nije pravila razlika između običnih boraca i rukovodilaca, što potvrđuje ovaj primer: komandir 1. čete, Vasa Anđelković Albanac (rođen u selu Gulijanu, ispod samog Zelenog vrha), bio je pre rata podoficir. Inače, bio je veoma pošten čovek i besprekoran borac. Zbog naprednih shvatanja proganjale su ga starešine bivše jugoslovenske vojske. Nije bio član Partije, ali je među prvima iz svog kraja otišao u partizane. Kada je postao komandir, razmišljao je o tome kako se to moglo dogoditi: u četi je bilo dosta članova Partije i skojevaca, a on, vanpartijac, dobio je poverenje Partije da koman-

duje četom. Zbog opšte situacije, u početku, naročito zbog pomirljivog stava prema četnicima, i njemu kao da se bilo dopalo da nosi bradu. Pustio je malu riđu bradu, na ramena je stavio epolete poručnika bivše jugoslovenske vojske, a na šajkaču kokardu koju je doneo iz vojske. Voleo je da se kinđuri. Seljaci svrljiških sela su se s naročitim poštovanjem i naklonošću odnosili prema njemu. Neki bi ga nazivali »gospodine poručniče«, našta se on ljutio i oštro reagovao. »Ja sam drug poručnik Vasa Albanac, a ne gospodin. Gospode više nema! Mi se borimo protiv njih«, govorio je namršten, često povišenim tonom da bi ga čuli i partizani koji su se nalazili u njegovoj blizini. O borbi »rodoljuba« na Zelenom vrhu »pod rukovodstvom poručnika Vase Albanca«, i potrebi »da mu se priključe i ostali rodoljubi i pomažu ga svestrano«, javio je u 2 do 3 navrata u jesen 1941. godine i Radio-London. Vasa je bio oduševljen, to ga je veoma radovalo. Borcima i rukovodiocima to nije smetalo, jer je pored Vase epolete nosio još i Momčilo Minić, bivši vojvoda visočki, koji je s grupom četnika došao u partizane. To je sve išlo tako dok se odnosi s četnicima nisu tako zaoštrili da su prešli u otvoren oružani sukob. Neki drugovi su onda gunđali, ali nisu hteli reći Vasi otvoreno da treba da skine epolete, jer su ga svi veoma cenili i voleli. Jednom prilikom, posle ručka, u pojati smo pričali i šalili se. Bilo nas je desetak boraca.

I, najednom, Mićka, sanitetski referent odreda, bez okolišenja reče mu pravo u lice:

Slušaj ti, Vaso, dokle ćeš da nosiš te epolete i kokardu? Da li shvataš da je to simbol monarhije i mračnjaštva protiv koga se svi mi borimo? S tom bradom izgledaš kao gulijanski jarac. Zar to sam ne vidiš? Vreme je da skineš i baciš tu sramotu. A vi, drugovi, sram vas bilo! Zašto mu ne kažete nego moram ja, kao drugarica, da to uradim!

Nastade mrtva tišina. Vasa, natmuren, ljut i sav bled od besa, odmah skide kokardu i epolete i baci ih. Posle toga je i bradu obrijao, ali je zato dugo »frktao«. Bio je ljut na Mićku, ali je ipak krivio drugove.

U pravu je drugarica, trebalo je to da vidim i ranije, ali krivo mi je na vas zašto mi to, drugovi, ranije niste rekli, nego je to moralo da dođe od nje — ženske glave — govorio je Albanac, gledajući pred sebe.

Kasnije je postao član Partije. Poginuo je 1942. godine, posle Aćimovićeve »ofanzive«, kao drugi komandant Svrljiškog partizanskog odreda.

Oko 10. oktobra uveče je jedna četa, sa komandantom i komesarom odreda, došla u selo Krupac, zapalila opštinsku arhivu i održala zbor na kome su govorili komandant i komesar. Iduće noći su četu obavestili pozadinski radnici iz Bele Palanke da treba da naiđe nemački transportni voz prugom Niš — Bela Palanka. Kako nisu raspolagali eksplozivom, borci su ključevima razvalili šine na postaji Belanovac. Međutim, umesto vojnog transporta, iz Bugarske je naišao teretni voz, pun grožđa. Voz je izleteo iz šina i survao se u Nišavu. Ujutru je došao nemački blindirani voz i nekoliko časova topovima bombardovao Suvu planinu. Partizani su bili na suprotnoj strani, na Svrljiškim planinama.

Sledeća akcija je bila napad na Nedićeve žandarme i graničare u Miranovačkoj kuli. Sa Zelenog vrha je odred pošao danju. Usput mu se pridružilo nekoliko partizana iz mesne desetine Gornjeg Rinja. U prvi mrak su blokirali zgrade u kojima su se nalazili žandarmi i graničari. Kad su videli da partizani dolaze sa svih strana, žandarmi i graničari su se predali bez borbe. Zaplenjeno je 20 pušaka s municijom. Jedna desetina je odnela zaplenjeno oružje i municiju na Zeleni vrh, a odred je nastavio put ka Perišu, Vlahovu i Lukovu. Na tom putu se sastao s Knjaževačko-boljevačkim partizanskim odredom, pa je napravljen zajednički plan za napad na rudnik kamenog uglja Podvis.

Napad na rudnik je bio dobro pripremljen. Pored Svrljiškog i Knjaževačko-boljevačkog odreda, u akciji su učestvovale i tri mesne desetine iz okolnih sela. Rudnik su čuvali četnici Koste Pećanca i žandarmi. Još ranije je uhvaćena veza sa dva žandarma koji su obezbeđivali rudnik i preko njih su dobijeni znaci za raspoznavanje. Oni su u toku noći vodili partizane od straže do straže i pomogli da se one razoružaju. Za nepunih pola sata razoružani su svi četnici. Prilikom napada na žandarmerijsku stanicu neki žandarmi su pokušali da daju otpor. Međutim, kada im je jedan partizan, bivši žandarmerijski kaplar, rekao da je njihova stanica minirana i da će, ako pokušaju da daju otpor, odleteti u vazduh — žandarmi su položili oružje. Pozvan je i direktor rudnika koji je doneo spiskove radnika. Na svakom oknu su pročitani ti spiskovi, kako bi se utvrdilo da li su svi rudari napustili okna. Posle toga je rudnik razrušen eksplozivom. Otvoreni su i magacini sa hranom i materijalom. Ono što nisu mogli da odnesu partizani, odneli su seljaci okolnih sela u toku noći, tako da su magacini ujutru bili potpuno prazni. Partizani su odneli sav eksploziv i

obuću, a seljacima je razdeljena velika količina masti, šećera, duvana i drugog. Eksplozivom iz rudnika, koji je vagonetom dovukao Vasa Albanac s jednom desetinom, porušen je iste noći železnički most na Timoku, kod Palilule, zbog čega je saobraćaj Niš — Knjaževac bio više dana onemogućen.

Krajem oktobra je Svrljiški odred brojno narastao. U njemu je bilo 65 boraca, a bio je i dobro naoružan, sa iskustvom i visokim borbenim moralom, sposoban za akcije većih razmera. Koordinacija akcija s Ozrenskim odredom je bila vrlo slaba. I jedan i drugi odred su u svojim akcijama više sadejstvovali s mesnim partizanskim desetinama na svom području, nego li između sebe. Izgleda da je još prilikom formiranja Svrljiškog odreda napravljena neka podela terena, pa je u štabovima odreda vladalo neko pravilo da svaki odred treba da izvodi akcije samo na svojoj teritoriji. Međutim, toga se niko nije držao. Da bi se revanširao Ozrenskom odredu za napade na železničku stanicu Palilula i nemački vojni transport krajem septembra — koji je izvršen bez njegovog znanja i učešća — Svrljiški odred je izvršio napad na Soko banju noću 22/23. oktobra. Pošto je odred blokirao zgradu sreskog načelstva u kojoj su se nalazili četnici i likvidirao straže — svi četnici su položili oružje. Uhvaćeno je i nekoliko petokolonaša. Četnički vojvoda je osuđen na smrt, ali ga je jedan partizan, bivši žandarm, pustio, zbog čega je kasnije streljan.

Napad na Soko banju je s vojničke strane uspeo. Partizani su u njoj bili čitavih 10 časova. Međutim, zbog nedovoljne koordinacije s političkim radnicima na teritoriji sokobanjskog sreza i slabog sadejstva s Ozrenskim partizanskim odredom — čiji je to bio teren i koji je bolje poznavao situaciju — akcija nije u potpunosti uspela. Jedna grupa špijuna i četničkih organizatora umakla je nekažnjena iz ruku partizana koji ih nisu poznavali. Okružni komitet je oštro osudio takav odnos među odredima, a posle 10 dana je održan i zajednički sastanak štabova oba odreda, na kome su doneti zaključci o koordinaciji operacija na čitavom području. Ta koordinacija je za sve vreme rata bila na visini.

Krajem novembra 1941. godine četnici Koste Pećanca su potpuno razbijeni na čitavom području niškog okruga. Oni najokoreliji su se, uglavnom, nalazili u gradovima, u blizini nemačkih i bugarskih garnizona. U toku novembra razoružane su i sve žandarmerijske stanice po selima, a i posade Nedićeve granične straže na celoj dužini ondašnje srpsko-bugarske granice — od Vlasotinca pa sve do Knjaževca. To je bila značajna operacija Svrljiškog partizanskog odreda. Neprijateljevi garnizoni u Beloj Palanci i Svrljigu, kao i oni duž pruge Niš — Bela Pa-

lanka i Niš — Knjaževac, bili su stalno u pripravnom stanju, u stalnom strahu i danonoćnoj oprezi, jer su svakog časa očekivali partizanske napade.

Zato su se mnogi neprijateljevi vojnici demoralisali, a neki su i službu napustili. U neprijateljevim garnizonima smo organizovali vrlo jaku obaveštajnu službu — negde direktno, a negde preko partijskih komiteta i simpatizera. Naša obaveštajna mreža je bila dobro organizovana i u redovima bugarske vojske. U Beloj Palanci i Svetoj Petki dobijani su podaci o kretanju neprijatelja, njegovim planovima i naoružanju. Preko bugarskih vojnika u Beloj Palanci nabavljena je u nekoliko navrata municija, mazivo za automatsko oružje i sanitetski materijal. Nekoliko žandarma iz Bele Palanke slalo je partizanima u decembru 1941. godine pored podataka vojne prirode, obuću, municiju i so. Vezu između Svrljiškog odreda i punktova u Beloj Palanci i Nišu održavao je preko partijskog productive povereništva Nedićev podnarednik iz Čiflika. U četničkom štabu u Sićevu bilo je 12 simpatizera, među kojima i dvojica četovođa koji su Svrljiškom odredu dostavljali sve potrebne podatke. U sreskom načelstvu Bela Palanka radila su kao obaveštajci dva policijska pisara — Tiosav Pavlović i Arsenijević — i jedan šumarski inženjer — Mirko Protić. Pod izgovorom da su u pitanju izbeglice, oni su izdali legitimacije velikom broju partijskih rukovodilaca, članovima Okružnog komiteta i partijskih povereništava i kuririma odreda i komiteta.

Od kraja novembra 1941. pa sve do marta 1942. godine potpuno je uništena stara opštinska vlast, u većini sela svrljiškog, belopalanačkog i zaplanjskog sreza. Stvoreni su odbori NOF i naoružane mesne partizanske desetine, (koje su povremeno, na poziv odreda, odlazile u akcije radi uništavanja neprijateljevih garnizona, paljenja arhiva, vraćanja narodu oduzete stoke itd.)

VEĆE AKCIJE

Oktobar i prva polovina novembra 1941. godine bio je period organizovanog jačanja odreda i borbe između partizana i četnika za osvajanje terena i pridobijanje narodnih masa. Četnici su se ranije formirali, a mreža njihovih organizacija je bila vrlo gusta. Svi pokušaji, međutim, da se dođe do neke zajedničke saradnje propali su kao i u drugim krajevima, jer su oni otvoreno služili okupatoru te je na kraju moralo da dođe do obračuna. Ishod borbe je bio u korist partizana. Četnici su pretrpeli moralno-politički i vojnički slom.

Na red su došle akcije većih razmera: napad na komunikacije i okupatorove garnizone. Na inicijativu OK Niš održan je 16. i 17. novembra zajednički sastanak štabova Svrljiškog i Ozrenskog odreda na Zelenom vrhu gde je napravljen plan o zajedničkom napadu na bugarske garnizone u Sićevačkoj klisuri koji su čuvali tunele, mostove i električne centrale na Nišavi. Formirana je zajednička komanda i izrađen podroban plan o napadu na te objekte. Pošto su prikupljeni podaci o neprijateljevim snagama i napravljen plan obezbeđenja jedinica koje učestvuju u napadu — izvršen je i raspored jedinica i određen tačan dan i čas napada.

Prvi napad je izvršen na četnički štab vojvode Bože u Sićevu. Tu su se bili koncentrisali ostaci razbijenih četničkih odreda s tog područja. Noću 18/19. novembra, uz pomoć 15 četnika — partizanskih saradnika, jedna četa Svrljiškog odreda je upala u četnički štab i razoružala ga. Ostali četnici, njih oko 80, položili su oružje bez ikakvog otpora. Vojvoda se te večeri nije nalazio u štabu. Pošto su streljana dva četnika — zamenik vojvode »Ivan grozni« i jedan četovođa — ostalima je oduzeto oružje i pušteni su kućama. U Svrljiški partizanski odred je tada stupilo svih 15 četnika koji su pomogli u pripremanju akcije među njima i 2 četovođe. Docnije su ti ljudi bili dobri borci.

Likvidacijom četničke grupacije u Sićevu, poslednje na desnoj strani Nišave, — koja je služila i kao neka vrsta predstraže bugarskom garnizonu i objektima u Sićevačkoj klisuri — stvoreni su uslovi da se unište i pomenuti objekti. Pošto su postavljena jaka obezbeđenja prema Nišu, na Ploči, i sa druge strane tunela, prema Beloj Palanci, 20. novembra su dve grupe boraca (od po 30 do 40 ljudi), izvršile napad na objekte u Sićevačkoj klisuri. Prva grupa, kojoj je komandovao Vasa Anđelković Albanac, demolirala je posle kraćeg puškaranja električnu centralu i zauzela železničku stanicu Sićevo; zarobljeno je 9 bugarskih vojnika, a partizani nisu imali gubitaka. Druga grupa je napadala železnički most i stanicu u Svetoj Petki. Posle oštre tročasovne borbe s Bugarima, ta grupa nije uspela da izvrši zadatak. Bugarski garnizon je tu bio brojno jači od partizana, naoružan teškim mitraljezima i dobro utvrđen bunkerima od kamena i betona. Partizani su u jednom jurišu uspeli da zauzmu most na Nišavi, ali su Bugari izvršili protivnapad i povratili ga, tako da partizani nisu uspeli da učvrste sanduk s eksplozivom na mostu. Pod jakim pritiskom brojno nadmoćnijih bugarskih snaga, partizani su morali odstupiti s gubicima — imali su dva lako ranjena druga koje su izvukli i odneli sa sobom. Desetina koja je s druge strane Sićevačke klisure, prema Beloj Palanci, osiguravala akciju, pošto je porušila prugu kod Crvenog brega,

napala je veštim manevrom bugarsku posadu kod Rodovog Dola, a zatim i onu drugu, u stanici Dolac, udaljenu 3 km, pa se izvukla iz borbe u trenutku kada su se Bugari počeli međusobno tući, misleći jedni za druge da su partizani. Ta je borba trajala od ponoći do svanuća. Zarobljene bugarske vojnike partizani su odveli sobom u mesto Pleš na Svrljiškim planinama i idućeg dana ih pustili na slobodu.

Posle te akcije jedna nemačka jedinica iz Niša, natovarena na 13 kamiona izbila je na komunikaciju Svrljig — s. Periš i ceo dan artiljerijom bombardovala Zeleni vrh sa druma od Crnoljevice i Oruglice. Uveče se ta jedinica vratila u Niš, ne preduzimajući nikakve druge akcije. Treba reći da u to vreme bugarske jedinice nisu bile baš mnogo raspoložene za borbu protiv partizana. One su se samo branile u svojim utvrđenjima, ne preduzimajući nikakve akcije van pruge. Možda je to bila samo privremena taktika Bugara da bi kasnije, već 1942. godine, prevazišli i Nemce i svoje pretke iz prvog svetskog rata u vršenju zločina nad mirnim stanovništvom. Krajem novembra 1941. godine, preko pozadinskih veza, došla su u partizane iz Sofije dva bugarska vojnika — Lomski (imena mu se ne sećam) i Asen Drucanov Balkanski — od kojih je prvi bio student, a drugi radnik-metalac. To su bili prvi Bugari partizani u niškom okrugu. Obojica su bili vrlo hrabri borci i dobri drugovi. (I poginuli su kao partizani: Lomski za vreme Aćimovićeve »ofanzive« jula 1942. godine, a Balkanski juna 1943. godine — ubijen je iz zasede s još jednim partizanom u Toplom Dolu na Staroj planini).

Sledeću akciju izvršio je Svrljiški odred na Gramadu (pruga Niš — Zaječar). Pošto su prethodno dobijeni tačni podaci od pozadinskih organizacija iz Niša i Svrljiga o kretanju vojnih transporta na toj pruzi, odred je 23. novembra sišao sa Zelenog vrha u selo Prekonogu. Tu su mu se priključile dve naoružane mesne partizanske desetine — jedna iz Oruglice, a druga iz Prekonoga, sa ukupno 15 boraca. Komandant odreda je okupljenim borcima — bilo ih je 130 — izneo plan napada na železničku stanicu Gramada, tunel i mostove. Dvadeset četvrtog novembra ujutru krenulo se u akciju, dok su dve grupe obezbeđivale prilaz na putu od Niša i Svrljiga. Glavnina odreda, s komandantom i komesarom na čelu, u streljačkom stroju, trčećim korakom, zauzela je železničku stanicu; komesar, sa još dva borca, uključio se u redovnu telefonsku vezu s otpravnikom vozova i zaposeo sve instalacije na stanici. Ostali borci su u stanici, okolnim zgradama i šančevima zauzeli položaj i maskirali se. Sa prozora i iz rovova virile su puškomitraljeske cevi.

Oko 8 časova naišao je voz. Otpravnik vozova ga je kao i uvek sačekao, dok su dva partizana u civilnom odelu, naoru-

žana pištoljima, uskočila u lokomotivu. Jedna desetina s uperenim puškama je išla od vagona do vagona i izvodila putnike. U vozu je bilo 60 nedićevaca. Neki od njih su pokušali da pruže otpor, ali kada su svuda oko sebe videli partizane, počeli su na komandu da izlaze podignutih ruku. Neki su, skinuvši gornji deo uniforme, pokušali da se pokriju ženskim kaputima, tiskajući se uz žene i civile, ali im je i to bilo uzaludno. Za nepunih pola sata, 60 nedićevaca (sa 2 oficira i 8 podoficira) je postrojeno i povedeno u koloni po dva ka mestu Kolornici na Svrljiškim planinama.

Za to vreme je partizansko odeljenje sa obezbeđenja diglo u vazduh obližnji most na putu i tom prilikom zaplenilo dva kamiona. U kamione je natovareno zaplenjeno oružje i velika količina duvana. Sve je to, u pratnji dvojice partizana, prebačeno preko Svrljiga u Gulijan, a zatim na konjima u bazu na Zeleni vrh.

Druga grupa partizana je minirala prugu u tunelu. Trebalo je prazan voz pod punom parom pustiti kroz tunel na oštećenu prugu da se tamo zaglavi. Međutim, voz je munjevitom brzinom proleteo kroz tunel i zaustavio se tek kod Niševca.

Razoružani nedićevci, koji su inače bili upućeni da obezbeđuju porušeni rudnik Podvis, najpre su saslušani, a zatim je predloženo da ostanu s partizanima. Javila su se svega dvojica, dok su ostali izjavili da su bolesni, nesposobni, da imaju sitnu decu itd. i da zato ne mogu da ostanu. Posle dogovora u štabu odreda odlučeno je da se svi oni puste na slobodu, pod uslovom na više ne služe neprijatelju . . .

Posle ove akcije koju je narod sa zadovoljstvom pozdravio, u nemačkim i bugarskim garnizonima na pruzi i u gradovima zavladali su strah i nespokojstvo. Za razliku od ranijeg bombardovanja, Nemci su tada dovukli artiljeriju s obe strane Svrljiških planina i (sa Ploče i iz Okruglice) ceo dan tukli artiljerijskom vatrom Svrljiške planine. Granate su preletale s jedne strane na drugu. Međutim, ni tada Nemci nisu smeli da se udalje od topova i kamiona pa su se, kao i ranije, u prvi mrak vratili u Niš. Nad narodom nisu vršili nikakve represalije.

Dvadeset šestog novembra jedna četa Svrljiškog odreda je dobila zadatak da razoruža Nedićevu graničnu stražu u selu Babinom Kalu. U toku dana partizani su došli iznad sela i u prvi mrak, pošto su prekinuli telefonsku vezu, izvršili su prepad na graničare u selu. Iznenađeni i izbezumljeni od straha, graničari su predali oružje bez borbe. Oduzeto je 10 pušaka, municija, ćebad i druga oprema. Pošto je održan zbor sa narodom i zapaljena opštinska arhiva, nedićevci su pušteni kućama, a četa se s oružjem vratila u svoju bazu na Zeleni vrh.

Đorđe Andrejević Kun: PRELAZ PREKO REKE *(crtež)*

Došao je i 1. decembar 1941. godine. Svrljiški partizanski odred se u svakodnevnim akcijama organizaciono učvrstio i brojno ojačao — imao je preko 100 boraca i 12 puškomitraljeza. U magacinima u rezervi bilo je preko 200 pušaka nemačke, bugarske i francuske proizvodnje i 10 puškomitraljeza »šoša« (zbog nedostatka rezervne municije, na to oružje se nije mnogo računalo u odredu). Rezervno oružje je kasnije podeljeno mesnim partizanskim desetinama.

Okružni komitet je zahtevao da se operacije odreda prošire i na područja Zaplanja i Pirota. Posle partijskog sastanka na Zelenom vrhu, u prisustvu članova OK Zela Veljkovića i Simića (koji je takođe došao sa terena), odlučeno je da se odred podeli. Izvršen je raspored desetina i boraca na dve čete (koje su kasnije trebalo da postanu samostalni odredi). Suvoplaninskom četom, koja je imala 50 boraca, komandovao je Đorđe Krstulović Koča (s tom četom su išli komandant odreda Radivoje Vujošević Rista, komesar Danilo Prica Bora i partijski rukovodilac odreda Milisav Ignjatović Janko). Svrljiškom četom je komandovao Dušan Trifunac, zamenik mu je bio Tasa Anđelković Albanac, komesar Vojin Krajinović Golemi i načelnik štaba odreda dr Milenko Hadžić Jovan. Čete su se posle ručka postrojile na snegu. Komandant odreda je održao kraći govor o budućim zadacima i borbama koje nam predstoje. Položena je i zakletva; dok je komesar odreda čitao tekst zakletve, borci su ponavljali njegove reči uzdignutih pesnica na pozdrav. Posle zakletve oni su se srdačno pozdravili čvrstim stiskanjem ruku i grljenjem, poželevši od sveg srca jedni drugima velike uspehe u borbi protiv okupatora.

Suvoplaninska četa je sledeće noći preko Nišave prešla na Suvu planinu. Pošto je održala političke konferencije s narodom u selima Toponici i Veti, 3. decembra je došla u selo Jagliče (s druge strane Suve planine) u Zaplanju. Zadatak te čete je bio da likvidira četnike u selu Grkinji. Oni su se tamo bili utvrdili u školi i kontrolisali celo donje Zaplanje, otežavajući svaki ozbiljniji rad političkih radnika i vezu između Zaplanja i Niša. Napad na četnike je izvršen 4. decembra posle ponoći. Međutim, pripreme za taj napad nisu bile dobro izvršene. Umesto tri — putovalo se više od pet sati. Jedan vodič, bivši četnik, vodio je četu preko potoka i brda sve do 4 sata ujutro. Borci su zato bili jako iznureni. Ali je trebalo žuriti se da bi četnici do svanuća bili likvidirani. Međutim, izgleda da su četnici naslutili da će biti napadnuti, pa su se dobro utvrdili u školi i pripremili za odbranu. Na prozore su stavili ispletenu žicu i komade od da-

saka, tako da u školu nisu mogle da se ubace bombe. Borba je trajala sve do svanuća i svakako bi se još produžila, da četnicima nije stiglo kao pojačanje nekoliko kamiona Nemaca iz Niša. Partizani su morali da odstupe, sa 4 ranjenika. Četnici su imali 4 mrtva i oko 20 zarobljenih. Posle borbe četa se sa zarobljenicima povukla na Suvu planinu i preko sela Kosmovca došla u Veliki Krčimir gde je ostala 3 do 4 dana. Za to vreme održan je veći broj konferencija s narodom i zapaljene su opštinske arhive u Beloj Vodi, Bogdanovcu i Koritnici.

Okružni komitet Niš poklonio je posebnu pažnju području okupiranom od Bugara (bivši srezovi: pirotski, caribrodski i deo lužičkog). Na to je područje još od septembra 1941. poslao grupu članova Sreskog partijskog povereništva iz Bele Palanke. Svrljiški partizanski odred nije prelazio na to područje s većim formacijama, već samo sa jednom do dve desetine koje su posebno odabirane iz sastava odreda, i to mahom od ljudstva iz tog kraja. U novembru i decembru u odredu je bilo oko 15—20 boraca iz Pirota i bliže okoline. Među prvima su došli Predrag Bošković Pavle, Dragoljub Milenković Grca, Aca, šofer, i drugi. U selima oko Pirota postojali su organizovani punktovi (Petrovac, Gnjilan, Suvodol), preko kojih je iz toga kraja prebacivano ljudstvo i oružje za odred. Raspoloženje naroda ovog područja za borbu protiv okupatora bilo je vrlo veliko i pored nasilja i terora koji su Bugari vršili nad stanovništvom Pirota i okoline. Međutim, na deo pirotskog kraja koji su okupirali Bugari (proteže se prema Staroj planini i Visokom), Partija nije stigla do prodre u 1941. godini, pa su se neki patrioti iz sela u Visokom — doznavši da se vode oštre borbe u Srbiji između partizanskih odreda i okupatora — samoinicijativno organizovali u drugoj polovini decembra 1941. godine i formirali četu (30 do 40 dobro naoružanih boraca). Počeli su da vrše akcije i uništavaju bugarske okupatorske vlasti. U Velikoj Lukanji zapalili su opštinsku arhivu, najurili bugarskog kmeta i za predsednika opštine postavili Jelenka Ranđelovića. Ubrzo posle toga Bugari su za tom grupom boraca uputili jaka poterna odeljenja i posle 2 do 3 okršaja potpuno je razbili na Staroj planini. Neki borci su poginuli u borbi, a neki su zarobljeni i osuđeni na smrt. Tom prilikom je bugarski vojni sud osudio na smrt i streljao oko 40 boraca i saradnika. Doznavši za taj događaj, Svrljiški partizanski odred je odmah uputio u taj kraj jednu dobro naoružanu partizansku desetinu koja je prikupila preostalo ljudstvo i dovela ga u odred. Dovedena je krajem decembra grupa od 12 boraca, među kojima su bila i 2 ranjenika.

* *

*

Svrljiška četa je, za to vreme, bila usredsredila svoju aktivnost na gornji deo svrljiškog sreza, prema srpsko-bugarskoj granici, na okolinu Kalne i Guševca. Posle konferencija s narodom u selima Guševcu i Vlahovu — četa je 9. decembra razoružala Nedićevu graničnu stražu u Jalovik-Izvoru i sastala se sa glavninom Knjaževačko-boljevačkog odreda (koji se krajem novembra sa Zelenog vrha prebacio u Timok) kod Lukova. Tako su se obe čete našle sledećeg dana u selu Izvor. Tu su partizani uhvatili jednu ženu špijuna koju je iz Svrljiga poslao četovođa Narandžić. Pošto je uhvaćena na delu, s podacima o brojnom stanju i naoružanju partizana, dr Hadžić je insistirao da narod na zboru odluči šta da se radi s njom. Doneta je jednoglasna odluka da se strelja. Smrtnu kaznu je izvršila partizanka Kaća (to je bila prva i jedina žena koju su partizani streljali 1941. godine u niškom kraju).

Plan obeju četa je bio da sledećih dana napadnu četnike u selu Žlne i rudnik Vinu. Jedanaestog decembra obe čete su preko Tijovca stigle u selo Krentu. Uveče je data priredba za građanstvo. Partizani su se zadržali u selu celu noć i sutradan do podne. Za to vreme ni neprijatelj nije mirovao. Doznavši da se deo odreda nalazi u Zaplanju, Nemci su preko špijuna pratili kretanje partizana. Oni su zajedno sa boljevačkim i borskim četnicima izvršili napad na partizane, opkolivši ih sa 3 strane. Čete su bez dugog razmišljanja, da bi pokazale narodu kako se ne boje Nemaca, primile borbu, ne znajući njihovo brojno stanje. O četnicima i njihovom prisustvu u blizini sela uopšte nisu znali, jer su i oni došli iznenada. Čete su uporno branile svoje položaje čitava dva i po sata. A kada su i četnici počeli da napadaju u masama i da natkriljuju partizanske položaje, počelo je povlačenje ali — već je bilo kasno. Neprijatelj se koncentrisao kod sela, a bio je brojniji i bolje naoružan (50 Nemaca i 300 četnika, dok je partizana bilo svega oko 90). Više od polovine su bili novodošli omladinci koji nisu imali gotovo nikakvog iskustva u ratovanju. Pa ipak partizani su imali samo 9 mrtvih i ranjenih, dok su Nemci imali 12, a četnici 60 mrtvih. Čete su se pod borbom povukle na Tresibabu.

Iako su kod Krente neprijatelju naneti ozbiljni gubici, ta je borba ocenjena kao loš taktički potez. Jer — nije trebalo po danu tako dugo i uporno braniti položaje za koje se pretpostavljalo da se ne mogu održati, što je odgovaralo neprijatelju koji je bio mnogostruko jači. Poginuli drugovi su bili gotovo svi stari partizani — među njima je bilo 4 člana Partije (dr Hadžić, Voja Golemi, Kole, Krsta) i 2 skojevca. Oni su predstavljali osnovu u rukovodećem jezgru. U četi i desetinama ostali su samo 1 član Partije i 8 skojevaca. Komandu nad Svr-

ljiškom četom preuzeo je Vasa Anđelković Albanac, a Dušan Trifunac je upućen na partijski rad u svrljiški srez.

Posle borbe na Krenti boljevački četnici su se uputili u svrljiška sela, a naročito u ona oko Zelenog vrha — koja su listom bila za partizane — i počeli ih pljačkati. Partizanske saradnike su javno batinali i pljačkali. Oko 20. decembra izišli su na Zeleni vrh, u partizansku bazu. Baza je, međutim, bila prazna. Pošto su se dobro najeli i napili, počeli su da ruše kolibe i uništavaju inventar. U tom momentu Svrljiška četa se nalazila na svega 2 km od baze, na Gornjorinjskim pojatama. Kada su seljaci izvestili partizane da se četnici nalaze na Zelenom vrhu, Albanac, sav ogorčen zbog poginulih drugova, odmah je s četom krenuo na Zeleni vrh. Po dubokom snegu koji je dostizao do pojasa, četa je za manje od pola sata došla do baze. Ne čekajući komandu borci su jurišali na kolibe. Pijani i potpuno iznenađeni četnici su se dali u bekstvo, neorganizovano, kao rulja. Zaglavljujući se u dubokom snegu, oni su bacali sve sa sebe: oružje, municiju, torbe, šubare. Pošto nisu poznavali teren, neki su padali sa visokih litica. Pronađeni su mrtvi tek na proleće, kad se sneg otopio. U toj akciji je ubijeno oko 15 četnika, a zaplenjeno je dvadesetak pušaka, dosta municije i hrane. Kada su stigli u Svrljig, četnici su pričali građanima da im je trebalo 4 sata da se popnu na Zeleni vrh, a da su s njega sišli za pola sata.

ODRED JE NA OKUPU

Saznavši za velike gubitke svrljiške čete u borbi na Krenti, Suvoplaninska četa je sa štabom odreda odmah krenula nazad iz Zaplanja na svrljiški teren. Četa je preko sela Bogdanovca i Bele Vode, oko 23. decembra, bila na Slivovačkom visu iznad Bele Palanke i pripremala se da sledeće večeri pređe Nišavu i prugu. Upućen je kurir u Belu Palanku da sa pozadinskim radnicima pripremi mesto prelaza. Pošto je od partijske organizacije dobijen podatak da prugom u toku noći treba da prođu nemački vojni transporti i čim je odabrano mesto prelaza — četa je iste večeri, preko sela Klisure, sišla na prugu kod Čivlika. Jedna desetina je dobila zadatak da minira prugu, a preostali borci su prešli preko Nišave i ušli u selo Ljubatovicu. Desetina je minirala prugu, posle ponoći je naišao nemački transportni voz. Ali zbog neispravnog eksploziva nije došlo do izbacivanja voza iz šina, već samo do neznatnog oštećenja pruge. Eksploziv je iskidao samo 3 m šina i voz je stao.

U Ljubatovici je razoružano 12 Nedićevih graničara i zapaljena opštinska arhiva. Posle dva dana na Manojličkim poja-

tama sastale su se obe čete Svrljiškog odreda (s njima je bio i Knjaževačko-boljevački odred). Susret je bio vrlo dirljiv. Mnogim drugovima su suze tekle na oči od žalosti za palim drugovima, jer je to zaista bio najveći gubitak od osnivanja odreda. Izginuli su oni što su učestvovali u njegovom stvaranju. Za uspomenu na pale drugove, partizan Dušan Tasković Srećko je napisao pesmu »Svrljiška brda i vrh Zeleni«, koja je brzo postala najpopularnija pesma u narodu.

(Pesma je prešla okvire svrljiškog kraja. Za sve vreme rata pevana je u partizanskim jedinicama istočne Srbije.)

* *
*

Do početka januara 1942. godine Svrljiški partizanski odred se uglavnom kretao na teritoriji belopalanačkog i svrljiškog sreza, održavajući zborove i konferencije, stvarajući mesne partizanske desetine, odbore NOF-a i omladinske grupe. Uslovi za rad su bili neuporedivo bolji u odnosu na početak (u septembru i oktobru). Partizani su bili gospodari situacije. Od 30 boraca, koliko ih je bilo u septembru, izrastao je jak odred sa 130 odabranih i dobro naoružanih boraca, i preko 300 aktivnih saradnika okupljenih u mesnim desetinama — visokog morala, dobrog borbenog iskustva i vaspitanja, koje im je dala Komunistička partija Jugoslavije u 5-mesečnom radu i borbi.

Velimir KOSTIĆ BAJEŠ

„ČEKAJTE, JOŠ NIJE VREME" — PAROLA OKUPATORSKIH SARADNIKA

Posle završetka kratkotrajnog aprilskog rata, u okolini Kolašina našao se priličan broj aktivnih oficira bivše jugoslovenske vojske. Zato je rukovodstvo ustanka težilo da ih pripremi i uključi u redove ustanika za oslobođenje Kolašina. Međutim, oni su, izuzev Raduna Medenice, kategorički odbijali ma kakvo učešće u eventualnoj borbi, pod izgovorom da za to još nije vreme. I pored svakodnevnog ubeđivanja preko njihovih najbližih rođaka i upozoravanja na obaveze prema narodu, koji ih je toliko godina školovao da bi se osposobili za oficirski poziv, oni su i dalje ostali uporni.

I nas nekoliko Radovića (većinom pravnika) uzalud smo pokušavali da privučemo svoje rođake — bivše oficire. Da bismo ih ubedili da im je mesto sa narodom i da je nužno da se kao oficiri i patrioti što pre ograde od izdajničkog rada onih oficira i generala koji su pobegli i napustili svoje vojnike, čak i pre zvanične kapitulacije, održavali smo danonoćne sastanke. Prilikom analize političke situacije u svetu i odnosa snaga: Rim — Berlin — Tokio, na jednoj, i SSSR — zapadna demokratija, na drugoj strani, kapetani Radule i Gajo Radović su priznavali da antifašistička koalicija i u ljudstvu i u sirovinama (iako ne trenutno i u naoružanju) ima daleko veće mogućnosti od sila Osovine, ali su ipak sumnjali u to ko će pobediti. Zato su uporno ostajali pri svome — da još nije vreme za borbu. Takva njihova upornost i čekanje da se opredele tek pošto bude sasvim jasno koja će strana pobediti nisu bili slučajni. To je svakako bila posledica i njihovog niskog ili bolje reći nikakvog političkog vidika, na čemu su protivnarodni režimi bivše Jugoslavije toliko uporno nastojali kako bi ih politički neutralisali. Zato nije čudo što su ova dva naša rođaka (sa jednim oficirom u avijatičarskoj uniformi, čiji identitet nije utvrđen), u vreme kad su ustaničke snage opsedale i razoružavale italijanski garnizon u Kolašinu, u pozadini obilazili sela Donje Morače, naročito porodice usta-

nika, propagirali da još nije vreme za borbu i na taj način doprinosili njihovoj demoralizaciji i dezorijentaciji. To je bila razbijačka politička akcija, iza leđa ustanika, u vreme kada su sve naše snage težile ne samo da likvidiraju najbliže neprijateljske garnizone, nego i da pruže pomoć onim našim snagama koje su napadale veće gradove i mesta s jakim neprijateljskim posadama. Čim je to primećeno, i kad su se ustaničke snage posle prvih borbi i uspeha dovoljno sredile, otpočeo je intenzivniji politički rad protiv razbijača narodnog jedinstva. Naše političko rukovodstvo ih je, i pored njihovog nelojalnog držanja i rada u julskom ustanku, ponovo pozivalo na saradnju u toku jeseni 1941. Čak im je nudilo i odgovorne dužnosti, ali je kapetan Radule, kome je ponuđena komanda nad jednim bataljonom, preko noći prebegao na stranu okupatora, dok je kapetan Gajo Radović, prilikom uzmaka naših snaga sa jednog dela teritorije kolašinskog sreza, otvoreno stao na stranu okupatora i izdajnika. Kad su posle oslobođenja Kolašina formirane naše nove jedinice, među kojima i Donjomorački bataljon, rukovodstvo ustanka je ponudilo komandu nad njim kapetanu Radoviću,[1] s tim da sa bataljonom odmah krene u pravcu Podgorice, koja je bila opsednuta ustaničkim snagama onoga kraja. Skoro 24 časa čekan je njegov odgovor. Ali, i pored toga što je u Donjomoračkom bataljonu bilo dosta boraca njegovih rođaka, koji su ga pozivali i podsticali da se primi dužnosti, on je to odbio pod izgovorom da je borba »prevremena i delo civila, koji ne shvataju šta znače vojni poslovi i rat«. Tako je rukovođenje bataljonom povereno rezervnom potporučniku Milošu Radoviću, kao komandantu, i mladom studentu Voju Maškoviću (koji još nije odslužio vojni rok), kao komesaru bataljona.

Dva dana posle oslobođenja Kolašina bataljon je upućen u pravcu Bioča radi pružanja pomoći ustanicima koji su opsedali Podgoricu. Prilikom prolaza kroz selo Pelev Brijeg, pored jedne seoske krčme, naišao je učitelj Stanišić, koji je oštro kritikovao i borce i rukovodstvo oslobodilačke borbe i upućivao im pogrdne izraze, dodajući da bi on bio spreman da žrtvuje i sebe i sve svoje za pobedu, ali da još nije vreme za borbu koju su poveli neki nepromišljeni elementi, ne razlikujući šta je politika, a šta rat. Došlo je do žustrog objašnjavanja između njega i nekoliko boraca koji su mu ukazivali da se ne radi ni o kakvim politički nepromišljenim elementima, nego o pravoj narodnoj borbi, koja će se voditi na život i smrt. Nezadovoljni njegovim držanjem, borci su me pozvali i predložili da se prema njemu preduzmu oštre mere. Kad sam prišao i zapitao Stani-

[1] Imena mu se ne sećam — stanovao je u selu Drijenku, u neposrednoj okolini Kolašina.

šića kakav je to njegov »nesporazum« sa narodnim borcima i čije interese on zastupa, naglo je promenio držanje i, oslovljavajući me sa »gospodine komandante«, pokušao da prikaže kako između njega i boraca mog bataljona nema razlike u gledištima, nego ga borci nisu razumeli (aludirajući da su seljaci i nedorasli da »razumeju« jednog školovanog čoveka). Ubrzo sam prekinuo raspravu i upozorio ovog »učitelja« na njegov pogrešan stav. Zatim sam sa bataljonom produžio u pravcu Bioča.[2]

Prema naređenju Štaba ustaničkih snaga za Crnu Goru i Boku Donjomorački bataljon se posle jednodnevnog boravka u Petrovićima kod Bioča vratio na položaj na padinama Raškovog guvna. Tada je u bataljonu otpočeo organizovaniji vojnički i politički rad. To je, pored ostalog, bilo potrebno i zato što je sve veći broj boraca zahtevao da pođe do kuće, gde će »ostati dan-dva, pa će se vratiti natrag«, pravdajući to poljskim radovima u letnjoj sezoni. U stvari, to je bio rezultat propagande pete kolone, jer je već drugog dana od dolaska na Raškovo guvno iz Lijeve Rijeke naišlo nekoliko bivših aktivnih oficira — Vasojevića, među kojima i neki Zečević (moj školski drug iz nižih razreda gimnazije), koji su se prethodno šetkali po toj okolini. U toku dvočasovnog razgovora pokušao sam da Zečeviću i njegovoj grupi objasnim ciljeve naše borbe i na kraju izrazio nadu da će se i oni — kao oficiri po pozivu — pridružiti narodnim borcima. Međutim, oficiri su izjavili: da su im jasni ciljevi borbe, ali da će neprijatelj u njoj sve pobiti i popaliti, jer je on sada jak, i trebalo bi ga napasti kasnije, kad »velike sile dokrajče njegovu snagu«. Zbog žurbe oko izvršavanja raznih zadataka nisam ni primetio da su naši »gosti« razgovarali sa pojedinim borcima iz bataljona, naročito sa stražarima duž puta, tako da su pojedini borci sutradan posle njihove »posete« odlučnije tražili »da obiđu kuće i da se vrate natrag«.

Sticali smo prvo iskustvo i u vojničkom radu i u borbi sa petom kolonom, koju su marljivo pripremali režimi bivše Jugoslavije i koja je sada počela organizovanije da istupa. Zato smo odmah posle posete ovih petokolonaša pojačali stražu oko logora, tako da niko nije mogao ni ući ni izići iz njega bez odobrenja. Ovo je bilo potrebno tim pre što je zbog nebudnosti naših stražara, prvih dana našeg boravka, sudija Novo Medenica nesmetano prošao za Kolašin, iako je bio kurir neprijateljskog garnizona iz Podgorice. Njegov razgovor sa pojedinim straža-

---

[2] Posle julskog ustanka otkriveno je da je Stanišić bio zavrbovani agent Gestapoa i da je prvog dana napada Nemaca na Jugoslaviju pokazivao nemački šmajser, da bi kasnije otvoreno ustao protiv oslobodilačke borbe i završio kao petekolonaš i izdajnik.

rima i odlazak u Kolašin bili su u tesnoj vezi sa pothvatom petokolonaša da preuzmu vlast u Kolašinu, o čemu će kasnije biti reči.

Sa Kolašinom smo imali neredovnu i slabu telefonsku vezu. Jednog dana početkom avgusta dežurni telefonista je preneo naređenje našeg rukovodstva iz Kolašina da jedan deo bataljona odmah krene prema Kolašinu, ali nije bio siguran da li je ovu poruku tačno razumeo i preneo. Pošto sam predosećao da se desilo nešto ozbiljno, odmah sam odabrao nekoliko boraca — koliko je moglo stati u kamion — i s njima krenuo u pravcu Kolašina. Kad smo se iza Mateševa sreli sa sekretarom Sreskog komiteta Vukmanom Kruščićem, on nam je ispričao da se već u zaleđu Kolašina pojavila peta kolona, na čelu sa Ljubom Minićem i Vulom Vlahovićem, bivšim sudijama i Đorđem Lazarevićem, bivšim inspektorom prosvete, i da su ovi odranije fašistički orijentisani elementi uspeli da privuku na svoju stranu grupe zaostalijih seljaka iz kolašinsko-rečinske opštine. Napomenuo je i to da je jedna grupa počela da ruši put Mateševo — Kolašin, da ometa telefonsku vezu i da zahteva da joj se izruči Moša Pijade, koji se tada nalazio u samom Kolašinu. I, zaista, tek što je Kruščić završio izlaganje, naišli smo na prezidan put između Đuraševice i Streličkog krša. Nekoliko puta borci su silazili sa kamiona i uklanjali gomile kamenja i drvene prepreke raspoređene na nekoliko mesta sve do Streličkog krša, u neposrednoj blizini Kolašina. Tu smo, na prostoru Strelički krš — Barutana, naišli na streljački stroj petokolonaških elemenata sa puškama uperenim u pravcu oslobođenog Kolašina. (Koliko mi je poznato ovo je bila prva pojava organizovanog istupanja pete kolone u Crnoj Gori, koja se drznula na diverzantske akcije i pretnje upotrebom oružja.) Izlazeći iz kamiona, borci Donjomoračkog bataljona su u jednom naletu došli do ove zasede. Niko nije upotrebio oružje, samo su pale psovke i nekoliko šamara po glavama petokolonaša koji su i pre 1941. bili poznati kao pristalice protivnarodnih režima. Iznenađeni izdajnici odmah su se pokupili i pokunjeni uputili u pravcu Smailagića Polja, gde su se nalazili njihovi gospodari (Minić, Vlahović, Lazarević i dr). Zatim je Kruščić pred borcima i okupljenim građanima na trgu u Kolašinu održao kraći govor u kome je razobličio štetočinski rad razbijača narodnog jedinstva.

Pošto se petokolonaški elementi, sa Vlahovićem i Minićem na čelu, nisu rasturali već stalno zasedali u Smailagića Polju iznad Kolašina i, pored ostaloga, tražili da im se predaju zarobljeni italijanski oficiri, borci našeg bataljona su sa dotadanjom malom posadom komande mesta ostali u Kolašinu, sa isturenim osiguravajućim delovima i na položajima oko grada.

Prve noći po dolasku u Kolašin naši borci su morali intervenisati i protiv druge petokolonaške grupe sa Jasena kod Mateševa, koju su predvodili braća Vujisići, penzioneri Marko i Milija. Kada me je negde oko pola noći komandant oslobođenog sreza, Jagoš Radović, obavestio da se nekakve trupe kreću od sela Đuraševice u pravcu Kolašina, odmah sam probudio borce i sa komandantom mesta po tamnoj i maglovitoj noći krenuo putem Kolašin — Mateševo. I, zaista, naša prethodnica, sastavljena od najhrabrijih boraca, srela se odmah ispod sela Đuraševice sa petokolonaškom grupom (jačine 30—50 ljudi) koja je, sigurno po dogovoru sa izdajnikom Minićem, žurila da pojača blokadu Kolašina. Iznenađen i zbunjen vojničkim nastupom naše prethodnice, iza koje se kretala glavnina, Marko Vujisić se ušeprtljao i počeo da se »izvinjava« kako ne bi dolazio u Kolašin da je znao da smo mi tu (imenujući pojedine drugove iz sastava naše jedinice) i da će se sa svojom grupom vratiti kući.

Na to sam mu rekao:

— Pametno je od vas kad vidite da nemate šta da radite u Kolašinu, ali nije pametno da idete kućama. A kad ste već tu i tako naoružani, bolje bi bilo da idete sa nama na Raškovo guvno, pa da se tučemo sa neprijateljem, koji sa jačim snagama nastupa od Podgorice.

— Ovde nas ima dosta koji smo i u I svetskom ratu pokazali ko smo, pa ćemo i u ovom — odgovori neko od njih.

— Dobro je to, samo ovoga puta ne razabirate ko je neprijatelj — dodade jedan od naših.

Tako smo u toku 24 časa raspršili dve petokolonaške kolone. Zbog takve situacije, a i radi popravke obuće i odeće, u Kolašinu smo ostali oko nedelju dana, a potom se vratili na Raškovo guvno.

U borbama na Raškovom guvnu, pored boraca Donjomoračkog bataljona, učestvovale su i grupe: Podgorička, sa Špirom Mugošom na čelu i kolašinsko-rečinska, sa Radovanom Radovićem i Milutinom Lakićevićem. Neprijatelj je nastupao jakim snagama i još u toku noći zauzeo sve dominantne tačke u neposrednoj blizini naših jedinica. Da smo bili budniji i da izvesni elementi nisu i ovde odigrali svoju petokolonašku ulogu, neprijatelj bi imao daleko veće gubitke. (Ovako je imao oko 150 mrtvih i ranjenih, ne računajući albanske fašiste). Naime, petokolonaši su još iz Lijeve Rijeke kao vodiči (među njima su bili i neki oficiri iz grupe koja nas je prvih dana posetila na Raškovom guvnu, kao i Batrić Rakočević, sudija, ljotićevac, organizator pete kolone u Prekobrđu) u vreme borbe dovodili pojedina neprijateljska odeljenja iza leđa naših boraca, tako da je

italijanska glavnina mogla brzo da izbije na plato Raškova guvna. Zbog toga su naše iznenađene jedinice, posle jednočasovne borbe, morale odstupiti pred nadmoćnijim neprijateljem.

Dok smo mi posle julskog ustanka, a pre oživljavanja borbi u toku jeseni 1941, organizovano radili u pozadini na vojničkom i političkom učvršćivanju bataljona, čije se jezgro očuvalo i u svakoj situaciji bilo mobilno, dotle ni peta kolona nije mirovala. Naime, izvesni petokolonaši nekoliko puta su išli na čelu italijanskih jedinica uz reku Pčinju u pravcu sela Crkvine — Bistrica, da bi zarobili partizane ili članove njihovih porodica, ali u tome nisu uspeli. Tako se, na primer, jedno naše manje odeljenje kod sela Dobre Vode sukobilo sa italijanskom jedinicom, koju su predvodili izdajnici. U toj borbi je teško ranjen, a nekoliko dana iza toga je umro, naš borac Radoš Drljević. Zatim je jedna manja italijanska grupa, predvođena vodičima petokolonaša Minića, duboko prodrla u našu slobodnu teritoriju, čak do sela Bistrice iza Crkvina, da bi izvršila odmazdu što je nekoliko dana pre toga u ovom selu održan veliki omladinski miting, na kome su izabrani delegati za pokrajinsku omladinsku konferenciju. Međutim, ova akcija neprijatelja nije uspela. A da je bilo više budnosti i da su naše seoske straže bolje kontrolisale prilaze, okupator i njegovi vodiči bi taj pokušaj skupo platili, jer se za to pružala vanredna prilika.

Ozlojeđen otporom naših boraca i stabilnim jačanjem partizanskog pokreta u kolašinskom srezu, neprijatelj je nekoliko puta većim brojem aviona bombardovao sela Bistricu i Bare Radovića u Donjoj Morači (ali nije bilo ni ljudskih ni materijalnih žrtava). U tim avionima nalazili su se i okupatorovi plaćenici, koji su pokazivali ne samo sela nego i kuće istaknutijih boraca i rukovodilaca, koje je trebalo bombardovati.

Okupator je preko svojih saradnika (Minića, Vučete Drljevića, Vlahovića i drugih) pokušao da sazove zbor u Kolašinu da bi pokolebao ustanike. U tome nije uspeo uprkos otvorene propagande izdajnika Nikole Jovanovića iz Rovaca, bivšeg poslanika JRZ; Vukosava Stankovića, okupatorovog predsednika opštine iz Donje Morače i Labuda Pekovića, geometra iz Gornje Morače. Zboru je prisustvovalo samo nekoliko desetina zaplašenih seljaka, koji su se odmah rasturili. Međutim, peta kolona se počela upuštati u sve drskije akcije. Tako je majka izdajnika Vučete Drljevića, advokata, bacila italijansku bombu na naše borce koji su prolazili pored njene kuće; Labud Peković, geometar, otvoreno je agitovao u Lipovu i Gornjoj Morači o potrebi saradnje sa Italijanima; Nikola Jovanović i Vukosav Stanković su nagovarali ljude da treba obustaviti borbu i da sa okupatorom treba »napraviti kompromis dokle veliki ne odluče o ishodu

rata« i slično. Zato su partizani pristupili i fizičkoj likvidaciji drskih i otvorenih saradnika okupatora.

Početkom decembra 1941. bio sam na političkom radu u Gornjoj Morači. Samo nekoliko dana posle mog dolaska grupa drskih izdajnika ove opštine je u osvit dana izvršila oružani napad na neobezbeđeno sedište štaba i narodnooslobodilačkog odbora u osnovnoj školi u Dragovića Polju. (Gornja Morača je u to vreme bila naša sigurna duboka pozadina.) U ovoj grupi nalazili su se: bivši aktivni oficir Vlatko Peković, bivši predsednik Okružnog suda Zarija Peković, učitelj Jovan Popović, bogati veleposednik Milovan Čogura i drugi. Naoružani do zuba, oni su upali u moju kancelariju i pokušali da me razoružaju, vežu i kao taoca povedu u zamenu za Labuda Pekovića, koji je tih dana zbog izdajničkog držanja još u početku ustanka bio izveden pred vojni sud. Međutim, svojim energičnim istupanjem uspeo sam da kolovođe ove napadačke grupe izolujem od šačice nesvesnih seljaka koje su predvodili. Štaviše, pomoću ovih kolebljivih seljaka, koji su počeli da se pravdaju zbog svog učešća u ovoj akciji, uspeo sam da izbacim kolovođe iz kancelarije i da postavim stražu kod zgrade. A kad je štab Komskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, pošto je saznao za ovaj drski napad grupe iz Svrka, poslao desetinu boraca, organizatori su pohvatani, predati vojnom sudu i kažnjeni. Samo je Zarija Peković, izjavama o svojoj davnašnjoj i stalnoj slovenskoj »orijentaciji« uspeo da pred sudom izmoli oslobođenje, obećavajući da će kao običan borac opravdati poverenje koje mu bude dato. Zaista je nekoliko dana bio običan borac, ali se potom kao »bolestan« povukao da živi u Kolašinu, da bi odatle preko pismenih i usmenih poruka za Gornju Moraču i ostataka pete kolone (bivših penzionisanih oficira: potpukovnika Alekse Bojića, majora Save Markovića i finansijskog inspektora Baošića, špijuna još u vreme I svetskog rata) pripremio u našoj pozadini napad na partizanske snage i petokolonaški puč širih razmera, koji će se odigrati u martu 1942. godine.

Miloš R. RADOVIĆ

VOSOVCI SE NAORUŽAVAJU

Naša vosovska petorka održala je krajem avgusta svoj prvi sastanak.

— U roku od nekoliko dana svi morate da se naoružate pištoljima; Italijani ih imaju dosta!

To je bio zadatak koji mi se najviše vrzmao po glavi dok sam se sa Rankom[1] vraćao po mraku prema Akademskom kolegijumu u Kolodvorskoj ulici.

— Znam, Italijani nisu nikakvi junaci, njih se ne plašim. Dići pištolj nekom italijanskom vojniku u lokalu bilo bi mogućno kad bi bar za trenutak skinuo opasač. Ali ovako? Kako ćemo nenaoružani razoružati naoružanog fašistu? — insistirao sam na svojoj sumnji.

— I ja sam na to mislio i nešto smislio — rekao je Ranko.

— Kako? Gde ti je oružje?

— Evo ga! — a onda mi je pokazao lulu na koju je pušio.

Nasmešio sam se, misleći da se šali.

— Idemo odmah u akciju da bi se kao prvi iz naše grupe naoružali.

Njegov ozbiljan glas ulivao mi je poverenje. Krenuli smo polako Slomškovom ulicom prema Belgijskoj kasarni.

— Razoružaćemo prvog ko bude išao sam. Kad pored nas prođe, ja ću viknuti, a ti skoči i oduzmi mu pištolj!

Dogovorili smo se, a onda smo čekali »žrtvu«. Već posle jednog sata šetali smo pored gradske plinare, ali niko da prođe sam. Svi prolaze u grupama, izuzetak su čak i dvojica.

---

[1] Ranko Velebit, Srbin iz Ravnog Rašća, srez Glina. Diplomirao za rudarskog inžinjera na Ljubljanskom univerzitetu. Uhapšen posle provale, streljan je 13. juna 1942. godine u Gramoznoj jami kod Ljubljane. Bio je član KPS i sekretar SKOJ-a u Akademskom kolegijumu u Ljubljani.

— Još nismo pošteno ni počeli sa akcijama, a već se ne usuđuju da prolaze sami gradom — rekao sam Ranku.

Počinjemo da gubimo strpljenje. Odlučujemo da izvršimo napad na dvojicu. Međutim u trenutku kada je ulica bila prazna pojavio se jedan usamljen fašista u crnoj košulji. On je za trenutak zastao kao da neće dalje, kao da će se okrenuti i poći prema kasarni do koje je bilo oko 200 metara. Ipak je nastavio put. Pažljivo nas je posmatrao ispod oka. Uslužno smo mu ustupili mesto da bi mogao proći između nas.

Altro le mani! — iznenada je viknuo Ranko i pritisnuo mu ispod lopatice svoj »pištolj«. Munjevitom brzinom i bez reči podigao je ruke, a u tom trenutku je njegov pravi pištolj već bio u mojim rukama. Gde li mu je šaržer? U futroli nije bio.

— Avanti, marš! — ispružena ruka je pokazala u kom pravcu može da nastavi put. Nije se okretao. Nas dvojica smo za tren nestali sa mesta akcije . . .

Razdvojivši se, pošli smo u kolegijum. Sav srećan sam nosio u džepu plen svoje prve vosovske akcije. I to dobijen pomoću obične lule iz koje se još dimilo, kada ju je Ranko upotrebio kao »pištolj«. Nasmešio sam se. I ovako se, dakle, može!

U sobi me je dočekao nasmejan Ranko.

— Je si li video kako smo lepo uspeli! Dalje ćemo moći da operišemo s pravim pištoljem.

Iz džepa sam izvukao naš plen. Ali, razočarenje. To je bio star, od rđe nagrižen pištolj kalibra 7,65, bez metaka, pištolj iz koga verovatno nijedan metak ne bi mogao da opali.

— Zar smo baš nas dvojica morali da naiđemo na ovog već »obrađenog« i dobijamo ono što je on pronašao u starom gvožđu da bi nadoknadio manjak? — primetio sam bezvoljno.

— Daćemo ga u puškarsku radionicu, možda će oni moći da ga za nešto upotrebe. Pre toga, međutim, mi ćemo ga ipak upotrebiti umesto lule — dodao je Ranko.

Tako je počelo.

*

Tog jutra nisam ustao naročito raspoložen. Sinoćnja akcija je donela »staro gvožđe«, koje je sada bilo umotano i sakriveno u platnenoj zavesi na prozoru. Međutim, ova akcija mi je ipak dala veliki podstrek. Otišao sam u Rankovu sobu.

— Zdravo Ranko. Hoćemo li na mleko?

— Važi! I onu starudiju ponećemo sa sobom.

— Pitajte pre toga da li je upotrebljiv, ili nije — primetio je Rankov sustanar, student Branko Karapandža, koji je takođe »lovio« po svojoj liniji.

Dobar doručak kod »Angelce«, a onda smo oko 10 časova krenuli Tirševom cestom prema centru grada do »Figovca«, gde je uvek bilo dosta ljudi. Danas je Ranko imao pravi pištolj, mada nije bio korisniji od jučerašnje lule. Odlučili smo da akciju izvedemo »u gužvi«, u kojoj se možemo lako izgubiti. Malo smo šetali, a onda smo zauzeli zasedu na uglu prizemne gostionice, na ulazu u dvorište krcato seljačkim kolima. Međutim, nijedna »žrtva« nije htela da skrati svoj put prolazom kroz dvorište, a u gostionicu su mnogi ulazili. Osim toga bilo ih je i malo s pištoljima. Odlučili smo da vidimo kakva je situacija u gostionici. Kad smo ulazili u hodnik, jedan Italijan je pošao u dvorište. Za nas nije bio interesantan, jer je imao samo pušku i zbog toga se mogao mirno vratiti. Možda će koji drugi izaći sa pištoljem u dvorište?

Zasedu smo napravili u dvorištu. Svoje prisustvo smo opravdavali razgledanjem kola.

— Da nas slučajno ovaj seljak ne okrivi kao lopove? reče Ranko i namignu na jednog seljaka koji je stajao pored konja.

— Verovatno neće imati vremena. Pogledaj!

Iz gostionice je izašao u dvorište jedan karabinijer i uputio se prema toaletu. Morao je proći pored nas, ali su vrata dvorišta bila širom otvorena, a trotoarom je prolazila masa sveta među kojima je bilo i dosta Italijana. Međutim, odluka je pala!

— Altro le mani!

Karabinijer je iznenađeno pogledao Ranka, ali kad je video uperen pištolj, poslušao je naređenje. U istom trenutku je njegova »bereta« već bila u mojim rukama. I šaržer pun municije. Seljak se pravio kao da ništa ne vidi, samo je poterao konje i izašao na ulicu.

— Io Šloveno. Io comuništo . . . partiđano. Io kjuzo . . . počeo je plačući da moljaka i daje znake da mu vratimo pištolj.

Ranko se nasmejao i u futrolu mu gurnuo svoje »staro gvožđe«.

— Evo ti kad si komunist. A sada, avanti! — pokazao mu je stražnji izlaz iz dvorišta.

— Bono comuništa . . ., čulo se dok je karabinijer bežao iz dvorišta. Nas dvojica smo se uskoro našli u masi, koja je svakog od nas ponela na drugu stranu. Neki od prolaznika su videli šta se desilo u dvorištu, ali su ćutali. Izdajnika nije bilo među njima.

Kad sam prešao ulicu i došao do »Evrope«, razleglo se:

— Ajuto, mama mia! Bandito comuništa! Ajuto! . . .

Vika i zapomaganje čuli su se iza Figovčevog dvorišta. Na ulici je nastalo komešanje i bezglavo trčanje. Italijani su već bili spremni i za tren su imali oružje u rukama. Iz gostionice su pojurili kao da se ruši. Oko gostionice su počeli da legitimišu ljude i vrše pretrese. Sa svih strana je odjekivao pisak pištaljki. Od Tavčareve ulice pa sve do početka Pražakove Italijani su blokirali sve prolaze.

Pištolj moram sakriti! Ušao sam u dvorište iza »Evrope« i sakrio pištolj u jedan sanduk pun đubreta. Ponovo sam bio na ulici i polako pošao prema grupi građana koju su pretresali. Ubrzo sam bio »gotov« i pošao prema kolegijumu. Na uglu Kolodvorske ulice, kod »Angelce«, Ranko je već sakupio grupu drugova koji su dobili zadatak da vide šta je sa mnom.

Taj zadatak nije trebalo izvršiti, ali se morao doneti pištolj. Prethodno je trebalo proveriti da li me je ko video i da li je, možda, već postavljena zaseda. Za proveravanje situacije aktivirao sam svoju omladinsku petorku. Ranko i ja smo, svaki sa drugog mesta, kontrolisali ulaz u dvorište. Jedan omladinac sa devojkom ušao je u dvorište tražeći »nekog« stanara. Uveren da je situacija čista, ušao sam u dvorište baš u trenutku kada su službenici izlazili iz kancelarija. Na okolnim ćoškovima čuvali su stražu omladinci iz kolegijuma pod Rankovim rukovodstvom.

Ušavši u prazno dvorište uputio sam se prema sanduku i izvadio pištolj sa šaržerom. Za svaki slučaj sam ga lepo obrisao. Čim sam počeo da čistim pištolj, čuo sam korake u dvorištu. Stavio sam pištolj u džep i polako se okrenuo. Primetio sam jednog italijanskog berseljera kako ide dvorištem tražeći mesto da vrši nuždu. Laknulo mi je, naročito kad sam na ulazu primetio Ranka. Video sam i pištolj na berseljerovom opasaču. Polako sam pošao prema izlazu. Kad sam bio uporedo s njim, iznenada sam se odlučio i pozdravio ga:

— Altro le mani!

Zaboravio je na pištolj koji mu je visio na opasaču i podigao ruke. Ali, šta ću sad? Ako mu priđem bliže može me udariti po ruci i to će značiti kraj moje akcije. Ali, nisam dugo mislio. Već se tu našao Ranko i oduzeo mu pištolj. Opet nova »bereta«!

Rukom smo mu dali znak da dođe do ćoška i da iz dvorišta ne sme da izađe još najmanje pola sata. Bio je poslušan, ali nismo proveravali da li se toliko zadržao.

Na Tirševoj cesti sve je bilo normalno. Opet smo pošli u raznim pravcima.

Mislili smo da ćemo dobiti jedan pištolj, ali smo dobili dve nove »berete« sa kompletom municije, sve u zamenu za »staro gvožđe«. Za lulu — »staro gvožđe«; za »staro gvožđe« — dva pištolja! Vos se naoružavao.

Dan — dva kasnije izveštaj naše vosovske grupe je glasio: »Svi smo naoružani!« Čekali smo naređenje za druge akcije, jer je akcija za oružje ostala u »kompetenciji« svakog vosovca.

Ivan TLAKER LUKA

NEKI MOMENTI IZ RADA OKRUŽNOG KOMITETA VARAŽDIN I ORGANIZACIJA KOTARA LUDBREG

Jači politički uticaj i značajnije inicijative u radu Komunističke partije i SKOJ-a na području Okružnog komiteta Varaždin počeli su se osjećati naročito na prelazu iz 1937. u 1938. godinu. U to vrijeme stalnog jačanja ekonomskog izrabljivanja, nacionalnog ugnjetavanja i ograničavanja političke slobode, guranja zemlje na put fašizma, kao i rastuće opasnosti od rata, borba KPJ, njeni pogledi i politika nalazili su sve jaču podršku u narodu. To se veoma snažno osjećalo i odražavalo među radnicima Varaždina i Čakovca, zatim u omladini, a postepeno sve više i na selu, gdje se uz neprekidno i sve borbenije raspoloženje seljaštva u odnosu na politiku režima, ispoljavalo sve dublje nezadovoljstvo i razočarenje i sa politikom HSS-a na čelu sa Mačekom.

U ovakvoj situaciji OK Varaždin — Čakovec postavio je kao svoj osnovni zadatak stvaranje novih i proširivanje postojećih partijskih organizacija na svom terenu. Posebno je pojačao svoju djelatnost u pravcu osnivanja i širenja partijskih organizacija na selu.

U ludbreškom kotaru prva partijska organizacija osnovana je u avgustu 1938. godine, u samom mjestu Ludbregu. Nju je oformio Joža Šaban, koji je u ono vrijeme redovno dolazio iz Zagreba u Varaždin i okolinu po zadacima SKOJ-a i Partije. Sekretar organizacije bio je Milan Bakić Baja, a članovi Ivan Švigir i Vlado Mađarić. Oni su u početku svoju djelatnost najviše razvijali u mjesnoj knjižnici i čitaonici, čiji je rad nailazio i u obližnjim selima na sve snažniji odjek i budio sve jači interes. Izvjesni kontakti, koji su prvenstveno tim putem već i ranije bili uspostavljeni s nekim naprednijim seljacima, sada su se počeli sistematski proširivati. U početku povremeno, a kasnije sve redovnije obavještavani (ličnim kontaktima i putem partijske štampe i letaka) o najvažnijim zbivanjima, naročito o pri-

jetećoj opasnosti od fašizma i rata, seljaci su osjećali postojanje i aktivnost Partije, a ogorčeni na politiku režima i razočarani stavom HSS, sve više su usvajali partijsku političku liniju i njene stavove, a neki od njih postepeno su postali spremni i da se bore za njeno ostvarenje.

Radnika je na području kotara Ludbreg u ono vrijeme bilo malo. Nešto kod privatnih zanatlija, nešto u ludbreškoj ciglani i mlinu, te nešto u ugljenokopu u blizini općinskog mjesta Rasinja. Malobrojni, raštrkani, neorganizovani i klasno nedovoljno svjesni, ti radnici tada nisu predstavljali neku političku snagu, borbeno revolucionarno jezgro koje bi bilo oslonac i nosilac klasne borbe. Okružni komitet se zato prvenstveno orijentisao na korišćenje realnih mogućnosti koje su tu postojale u seljaštvu. On je donio odluku da se najborbeniji i najsvjesniji seljaci primaju i okupljaju u svoje seoske partijske organizacije.

S tim radom otpočelo se u jesen 1939. godine. Dvojica nas, članovi ludbreške organizacije, primili smo od strane OK zadatak da pristupimo osnivanju partijskih organizacija u selima gdje god je to moguće. I tako smo, uz stalnu pomoć i brigu OK, naročito sekretara Josipa Hrnčevića i Huga Kona, počeli s primanjem u redove Partije najpoštenijih, najborbenijih i politički najizgrađenijih seljaka. Drugovi kao: Robert Vahtarić iz sela Poljanec, Franjo Jalšić iz Sv. Petra, Julči Zlatar i Tomo Jagić iz Sesveta, Josip Martinković iz Martinića, Antun Kovač iz Hrženice, Ivan Škafec iz Bolfana i Ivo Makarić iz Martijanca — koji su prvi bili primljeni u Partiju — zaista su u ono vrijeme predstavljali u svojim selima najuglednije ljude i političare.

Krajem 1939. godine bilo je oformljeno već nekoliko partijskih organizacija sa Kotarskim komitetom na čelu. Većina spomenutih drugova bili su tada članovi tog komiteta.[1] Krajem 1940. godine na području kotara je već bilo oko 45—50 članova Partije. Oni su bili vezani ili u organizacijama koje su sačinjavali članovi iz dva do tri najbliža sela, ili pak u zasebnim organizacijama pojedinih sela. Na primjer, u selu Poljanec bilo je u to vrijeme oko 18 članova Partije. Oni su pripadali jednoj, seoskoj ćeliji, koja je bila podijeljena na tri odjeljenja (zbog konspirativnosti). Sekretar ćelije bio je Robert Vahtarić, koji je početkom 1942. godine bio izabran i za člana Okružnog komiteta Varaždin. Iz ove organizacije u Poljancu 12 članova je strijeljano od ustaša, ubijeno u logorima, ili poginulo u NOB-u.

Ugled članova Partije i njihov politički autoritet u selima bio je velik i stalno je rastao. Njihovim smišljenim i organizi-

[1] Ustaše su 1942. uhapsile i ubile Vahtarića, Jalšića i Zlatara; Jagić je poginuo kasnije u redovima NOV.

ranim političkim djelovanjem i sve snažnijim uticajem među seljaštvom, izazvano je u prvom redu u organizacijama HSS-a previranje i diferencijacija. Broj ljudi koji su se sve više orijentirali u lijevo stalno se, a u nekim selima i naglo povećavao. Već 1940. godine čitava sela su bila otvoreno antifašistički orijentirana. HSS-ovački poslanik za kotar Ludbreg i jedan od članova užeg rukovodstvaHSS-a, Ivan Pernar, nije se krajem 1940. i početkom 1941. godine smio ni pojaviti u selima Poljanec, Sv. Petar, Slanje, Martijanec, Hrženica, iz bojazni da će ga ljudi tamo javno raskrinkati kao političkog špekulanta i fašistički nastrojenog demagoga. S tom namjerom on je bio i pozivan više puta u pomenuta sela, ali je radije održavao sastanke samo sa svojim najvjernijim kortešima, i to na mjestima gdje je bilo najsigurnije.

Komunisti i simpatizeri Partije, u najvećem broju slučajeva, bili su formalno članovi seoskih organizacija HSS-a. U stvari, oni su te organizacije i relativno velike mogućnosti koje su one pružale za politički rad među seljaštvom koristili za upoznavanje i širenje, kao i za sprovođenje politike i ideja KP. Po odluci i po direktivama OK, komunisti u Poljancu su, na primjer, organizirali krajem 1940. godine široki, masovni sastanak sela, formalno sazvan od organizacije HSS. Na tom sastanku predloženo je i jednoglasno prihvaćeno da se Mačeku uputi jedno pismo u kojem će se, u ime čitavog sela, zahtijevati energična borba protiv fašizacije, a za demokratizaciju zemlje, kao i sklapanje saveza i pakta o prijateljstvu sa SSSR. Pismo je poslato »vođi« HSS-a dr Mačeku u Zagreb i tamo je, razumije se, izazvalo čitavu pometnju. Međutim, nikada se nijedan od rukovodilaca HSS-a nije usudio doći u Poljanec da bar traži bilo kakvo objašnjenje u vezi s tim pismom.

U neposrednim pripremama ovog sastanka — nazivanog »seoski konvent« — učestvovao je u toku svog boravka na ovom terenu i jedan drug (mislim da se zvao Marušić), koji je bio upućen od CK da obiđe partijske organizacije u sjevernoj Hrvatskoj i da pomogne u razvijanju njihovog rada. Na sličnom jednom masovnom sastanku u Poljancu učestvovao je, negdje uoči rata, i Josip Kraš.

U Ludbregu je Partija najjači uticaj ostvarivala preko tamošnje knjižnice i čitaonice. Održavanjem redovnih internih i javnih kulturno-prosvjetnih i političkih predavanja, priredaba i akcija, čitaonica je sistematski i sve snažnije uticala u prvom redu na svoje članove, naročito na omladinu, a onda i na ostale mještane; zatim sve više i na neka obližnja sela. Čitaonicama tih sela (u Globočecu, Luki, Poljancu) ludbreška čitaonica je pružala stalnu pomoć posuđujući im razne, prvenstveno na-

predne publikacije i prenoseći im svoja iskustva u radu. Tim putem i vezama stvarale su se i mogućnosti djelovanja na liniji Partije. Komunisti su preko čitaonice bili i pokretači akcije za osnivanje Zadruge za izgradnju društvenog doma u Ludbregu. U toku te akcije, a onda i u samoj Zadruzi, vodila se velika borba između pristaša čitaonice i grupe reakcionarnih i klerikalno nastrojenih elemenata, koji su po svaku cijenu nastojali da čitaonici preotmu inicijativu i zauzmu glavne pozicije u Zadruzi.

Zbog ovakve aktivnosti komunista vlasti su svim silama nastojale da otkriju stvarne pokretače i nosioce akcija na liniji i u duhu politike KP, a rukovodeći organi HSS-a činili su velike napore da otmu svoje članstvo, naročito omladinu, od uticaja Partije. No, kao najborbeniji, iako najmalobrojniji protivnici, sve više su se pokazivali krajnje desničarski, klerikalni i ustaški elementi.

Pojedini rukovodioci HSS-a su nekoliko godina uporno nastojali da preotmu upravu ludbreške čitaonice iz naših ruku. Oni u tome nisu birali sredstva. No, uprkos njihovim provokatorskim nastupanjima na godišnjim skupštinama, pa čak i denuncijantskim napadima na pojedine članove čitaonice i sl., oni to »leglo komunizma« (kako su čitaonicu nazivali) nikada nisu mogli da osvoje. Jednako je bilo i u Zadruzi za izgradnju društvenog doma. Uviđajući svoju nemoć, mjesni rukovodioci HSS formirali su omladinsku organizaciju HSS. Oni su nastojali autoritetom tada najjače stranke u Hrvatskoj da utiču na omladinu i da je odvuku iz čitaonice i time otrgnu od uticaja komunista. Ali i to je ostalo bez rezultata.

Desničarski i reakcionarni elementi su se našim akcijama i uticaju suprotstavili užurbanim okupljanjem svojih »snaga« i svojom sve jačom i otvorenijom propagandom, težeći da, naročito kod neupućenih, stvore što jači utisak o svojoj »snazi« i »beskompromisnosti« u borbi za takozvanu »slobodnu Hrvatsku«. Svojim parolama, a naročito propagandom o pomoći koju će im pružiti fašistička Njemačka i Italija, oni su uspjeli da zavedu neke pojedince, pa i da steknu naklonost nekolicine izrazito desno orijentiranih rukovodećih ljudi u organizaciji HSS-a. S obzirom na takvu otvorenu fašističku aktivnost i propagandu (neposredni povod bio je letak podijeljen u Ludbregu u kome su ustaše napale komuniste i politiku Partije), Okružni komitet je masovno rasturio po čitavom kotaru svoj letak u kome se raskrinkavalo ustaštvo i fašizam uopće, ukazivalo na ciljeve njihove politike, a posebno na smisao »slobode« koju su oni obećavali narodu.

U jesen 1940. godine, jedna frankovačko-ustaška grupica, u želji da iskoristi dolazak velikog broja ljudi u Ludbreg na najveći godišnji crkveni praznik, spremala se da noću, uoči praznika, podijeli svoje letke. Na ovo smo bili upozoreni od jedne radnice iz ludbreške štamparije, od koje smo saznali da letke treba da donese ustaša Pero Ivanek u crkvene prostorije, a odatle da ih nekolicina drugih ljudi rasturi po Ludbregu. Sve je to onemogućeno protivakcijom grupe od oko 20 omladinaca, na čelu sa nekoliko članova KP i SKOJ-a. Đuro Kos uhvatio je Ivaneka sa većom količinom letaka, oteo mu ih, a zatim smo ih kasnije uništili.

Najveći naš uspjeh, koji ujedno i najrječitije govori o ugledu i uticaju KP, predstavlja rezultat posljednjih općinskih izbora u Ludbregu uoči rata. Na tim izborima organizacija HSS-a istakla je svoju zvaničnu listu, na kojoj je za predsjednika, odnosno načelnika općine, bio predviđen Nikola Miškulin, izrazito desno i klerikalno orijentirani član HSS (penzionisani upravitelj ludbreške građanske škole). Ovoj je listi — pod rukovodstvom komunista — suprotstavljena druga, takozvana »vanstranačka«, sastavljena od ljudi koji su prvenstveno svojim moralnim a isto tako i političkim kvalitetima uživali veliki ugled i povjerenje kod građana. Na čelu liste nalazio se jedan od najuglednijih mještana, Ljudevit Vrančić. Pobjeda ove liste na izborima pokazala je da su birači, u većini, prihvatili program koji im je predložila Partija — da treba sistematski i uporno raditi i boriti se za rješavanje općih, gorućih problema općine.

U ono vrijeme kad je Maček u Hrvatskoj doživljavao možda svoje najveće uspjehe i kad je pojava njegovih kandidata na biralištima predstavljala jedan opći val njihovih pobjeda, gubitak jedne općine predstavljao je za HSS svakako vrlo ozbiljan poraz. Njime je zadat značajan udarac Mačekovoj politici. U ovom slučaju taj je udarac bio utoliko značajniji, što je dobijen u općini koja se iz posebnih razloga morala držati u rukama HSS-a, jer je ona istovremeno bila i sjedište kotara u kojem je Stjepan Radić prvi put u svojoj političkoj karijeri bio izabran za narodnog zastupnika, zbog čega je — po riječima rukovodilaca HSS-a — Ludbreg bio uvijek istican kao »Port-Artur seljačke politike«. Sasvim je prirodno da je on zato značio i veliku moralnu obavezu za čitavu stranku.

Pobjedom »vanstranačke« liste na izborima ova općina nije došla direktno u ruke komunista. Ali su u njenu upravu došli ljudi koji su dobrim dijelom bili barem pod posrednim, a neki i neposrednim uticajem Partije. Na toj listi bilo je čak i naprednih HSS-ovaca, koji su svoje nezadovoljstvo i neslaganje s politikom Mačeka i naročito Pernara, upravo na taj način vid-

ljivo ispoljili. Tako se ovdje zapravo počela u neku ruku praktički sprovoditi politika stvaranja širokog antifašističkog narodnog fronta.

U okviru raznih inicijativa i aktivnosti koje su na području kotara Ludbreg komunisti razvili, možda je najmanje uspjeha bilo u radu sa radnicima. To, međutim, ne znači da su Okružni komitet i partijska organizacija u kotaru to zapostavljali. Naprotiv, upravo po odluci Partije ovamo je najprije upućen jedan drug iz Zagreba sa zadatkom da pokrene i organizira rad među rudarima. Njemu je unaprijed bilo osigurano zaposlenje u ugljenokopu kod sela Rasinja, čiji je vlasnik bio Đuro Takač. Poznati nekadašnji komunista — ranije zbog toga i mnogo progonjen — Takač je i sada stalno pomagao sva naša nastojanja i akcije. On je redovno davao Partiji znatnu materijalnu pomoć, primao je i rasturao ilegalnu partijsku štampu i uopće uvijek je bio spreman da učini sve što je Partija od njega tražila. Poslije ovog pokušaja pokretanja rada među rudarima, koji je ostao skoro bez ikakvih rezultata, na traženje Partije iz Zagreba je upućen u Ludbreg Kasim Čehajić Turčin. Njemu je također bilo osigurano zaposlenje u postolarskoj radionici Josipa Kranjčeca. Čehajić je odmah po dolasku uspio da uspostavi žive kontakte sa radnicima i drugim građanima, i u radionici, i u čitaonici. Razvivši veliku aktivnost, Čehajić je, kao stranac, ubrzo vlastima upao u oči i da bi izbjegao hapšenje morao je iz Ludbrega otići. Sklonio se u Bjelovar.[2]

Okružni komitet Varaždin — Čakovec redovno je snabdijevao teren ilegalnom partijskom štampom. Mi smo je dobivali ili preko Varaždina, ili direktno iz Zagreba. Kao najsigurniji put za daljnje rasturanje tog materijala, naročito onog koji je trebalo redovno dostavljati terenskim organizacijama, služila je kancelarija ludbreškog advokata dr Ota Špiglera. Tu su, pod vidom klijenata, bez ikakvih teškoća, redovno mogli dolaziti nekompromitirani pojedinci i na osnovu ugovorene lozinke dobiti određeni materijal. Tako su partijske organizacije na području kotara dosta redovno stizale štampane direktive, proglasi, leci, brošure i glasila (među kojima i »Proleter« i »Srp i čekić«).

Osim ovih materijala, u toku 1939. i 1940. godine dobivali smo i iz inostranstva dosta redovno neke časopise koji su u Jugoslaviji bili zabranjeni, a među njima i neke poluzvanične publikacije Internacionale.[3] U njima su se redovno objavljivali

[2] U Bjelovaru je postao član, a zatim i sekretar Okružnog komiteta Partije, na kojoj su ga dužnosti ustaše uhvatile i strijeljale.

[3] »La Correspondence Internationale« iz Pariza, zatim »Rundschau« iz Švajcarske a kad je ovaj prestao izlaziti, onda »Die Welt« izdavan u Stokholmu.

govori i članci rukovodilaca komunističkih partija raznih zemalja i Kominterne, iznosile se analize političke i ekonomske situacije kao i stavovi o svim važnijim pitanjima borbe i politike komunističkih partija i radničke klase. Ovu štampu dobivali smo putem pošte, najčešće s istaknutom oznakom »Probni primjerak«, a poručivali smo je od određenih inostranih knjižara običnom dopisnom kartom, uz ugovorenu šifru.[4] Na isti način dobili smo i dva-tri primjerka »Historije SKP (b)« štampane na našem jeziku u Parizu. Sav taj materijal stizao je na nekoliko adresa nekompromitiranih ljudi, a najviše na Špiglera, koji nam je izvjesne članke i prevodio.

Istovremeno sa radom na osnivanju partijskih organizacija i na razvijanju njihove djelatnosti, Okružni komitet je posebnu brigu posvetio radu s omladinom i stvaranju mreže skojevskih organizacija. Mogućnosti i uslovi za to bili su povoljni.

Mnogi omladinci iz ovoga kraja, boraveći u Zagrebu na studijama, učestvovali su u radu i borbi napredne studentske omladine u raznim stručnim udruženjima, te u općestudentskim kulturnim, pacifičkim i drugim društvima. Neki od tih omladinaca učestvovali su i u političkim akcijama naprednih studenata, naročito u borbi protiv raznih fašističkih, režimskih, ili frankovačko-ustaških grupa. Na osnovu iskustava stečenih u Zagrebu, a u duhu direktiva i programa Partije i SKOJ-a, ti omladinci su, kad su boravili kod svojih kuća, počeli da razvijaju organiziranu djelatnost na okupljanju studentske, seljačke i radničke omladine. Pod rukovodstvom mladih komunista stvaralo se akciono jedinstvo omladine na širokoj osnovi borbe protiv fašizma, za mir, slobodu i demokratizaciju zemlje.

U Varaždinu, Čakovcu, Ludbregu, kao i u nekim selima, nastojalo se, prije svega, da se koriste što više razne legalne mogućnosti i oblici rada. Jednako se nastojalo da i sadržaj toga rada bude što raznovrsniji. »Ništa što omladinu zanima — nama ne smije biti strano«. To je bila osnovna parola kojom smo se rukovodili. A to je zapravo bila u najsažetijem obliku izražena nova linija u radu SKOJ-a sa omladinom.

U težnji da i putem lokalne štampe utičemo na omladinu varaždinskog okruga, tražili smo i uspjeli naći mogućnost da povremeno koristimo »Varaždinske novosti« — list Samostalne demokratske stranke, kojoj je u onom kraju stajao na čelu dr Ninko Krizman. Sa znanjem i odobrenjem partijskog i skojevskog rukovodstva s Krizmanom je u tom cilju razgovarano

[4] Prvu šifru i adresu jedne pariske knjižare od koje smo poručivali »Historiju SKP(b)« donio nam je Joža Šaban, nakon povratka sa Svjetskog omladinskog kongresa u Njujorku, kojem je prisustvovao kao jedan od predstavnika omladine Jugoslavije.

u ime napredne omladine okruga. Nakon tog razgovora objavljen je niz naših članaka u »Varaždinskim novostima«,[5] pod općim zajedničkim naslovom: »Problem narodnih studenata i narodne omladine«. U sadržajnom pogledu ti su članci napisani sasvim u duhu direktiva naše ilegalne partijske štampe. U njima su, zapravo, u legalnoj formi bile neposredno interpretirane direktive i program Partije i SKOJ-a za rad na okupljanju omladine, prilagođene specifičnim i konkretnim uslovima rada i života ovog kraja.

Posebno mjesto u radu s omladinom u Ludbregu imala je čitaonica. Osnovana još 1904. godine na inicijativu mladih, naprednih intelektualaca, pod imenom »Hrvatska pučka knjižnica i čitaonica«, ta je kulturno-prosvjetna ustanova od kada postoji stalno bila naprednjačka, slobodarska i antirežimska.[6] Unutar čitaonice bio je oformljen jedan ilegalni uži aktiv simpatizera KP. Rukovodeći se u početku naprednom štampom, pa onda direktivama i linijom partijskih i skojevskih publikacija — taj je aktiv razvio i sprovodio široku i živu djelatnost, bilo preko uprave čitaonice, bilo preko njenih sekcija, organiziranih takođe na inicijativu tog aktiva. Unutar čitaonice su se razvile i stalno djelovale: dramske, pjevačke, tamburaške, šahovske i stonoteniska sekcija. Nastojalo se da svaki član, svaki pošteni građanin, a u prvom redu svaki omladinac, nečim bude privučen i zainteresiran. U čitaonici su organizirana predavanja, priredbe, usmene novine, zabave i društvene večeri sa programom. Najuspješnije priredbe čitaonice bile su omladinske društvene večeri. S njima se počelo polovinom 1938. godine. Održavale su se nedeljno jedanput, i to uvijek s nekim raznovrsnim programom i plesom na kraju. Te su priredbe okupljale gotovo svu omladinu Ludbrega. Međutim, vlast ih je ubrzo zabranila. Neposredni povod za to bilo je veče sa programom posvećeno Čehoslovačkoj,[7] tada neposredno ugroženoj od Hitlera. Naime, po završetku programa, jedan omladinac je sasvim spontano predložio da se predsjedniku Republike Čehoslovačke pošalje telegram kojim će se izraziti naše simpatije i podrška češkom narodu u borbi protiv fašističkih agresora, kao i naša spremnost da ga u toj borbi pomognemo. Predlog je usvojen uz

---

[5] U brojevima od 18. avgusta, te 1, 8. i 15. septembra 1938. godine.

[6] Čitaonicu je šestojanuarski diktatorski režim zatvorio 1929. godine, a ponovo je otvorena 1934. Ustaše su je potpuno opljačkale, a ostatak knjiga i materijala spalile.

[7] U jednom referatu iznesen je kratak historijat Čehoslovačke; zatim, pregled češke i slovačke književnosti i umjetnosti, sa recitacijama pjesama naprednih pjesnika; zatim, pregled masovnih društvenih i političkih organizacija i njihovog djelovanja; i na kraju, u muzičkom dijelu programa, izvedena su neka kraća djela čeških kompozitora.

opće oduševljenje i sutradan predat na poštu. Odmah iza toga uslijedila su hapšenja neposrednih organizatora omladinskih društvenih večeri. To je bilo prvo hapšenje naprednih omladinaca u Ludbregu. No, ni hapšenje, ni prijetnje sreskog načelnika u toku saslušavanja, nisu na uhapšene, kao ni na svu ostalu omladinu, djelovale zastrašujuće. Simpatije velike većine građana, koje su ionako bile na strani omladine, ovim hapšenjem su samo još više porasle.

Sličan rad odvijao se i u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici, i Bjelovaru. Pod neposrednim rukovodstvom SKOJ-a u Varaždinu je u jesen 1938. godine osnovana kulturno pripomoćna zadruga »Studentski rad«. To je, izgleda, bila prva studentska kreditna zadruga u Hrvatskoj. Njezin glavni cilj je bio — kulturno i stručno uzdizanje studenata, stvaranje mogućnosti međusobnog materijalnog pomaganja članova i razvijanje društveno-zabavnog i sportskog života i razonode. Pored toga, zadruga je stalno nastojala da organiziranim i sistematskim djelovanjem mladih intelektualaca, putem raznovrsnih priredbi i akcija, ne samo okupi što veći broj studenata, nego i da ostvari što jači uticaj na što širi krug omladine uopće. Na isti način i s istim ciljem u Koprivnici je djelovao Akademski klub, a sličnu aktivnost razvijali su u Čakovcu napredni studenti i omladinci u Čakovečkom sportskom klubu.

Bilo je i međusobnih posjeta predstavnika ovih organizacija i grupa omladinaca iz jednih, na priredbe u druga mjesta. Same te priredbe privlačile su sve veći broj omladinaca. Jedna od najuspjelijih i, mislim, poslednja velika priredba zadruge »Studentski rad« održana je u februaru 1941. godine u velikoj varaždinskoj kazališnoj dvorani. Sredinom ljeta 1938. održan je i jedan zajednički sastanak od oko 60 studenata i drugih omladinaca iz Čakovca, Varaždina, Ludbrega i Koprivnice. Sastanak je organiziran u formi izleta na kupalište »Šoderica«, kod Koprivnice. Tamo je održan referat o položaju, problemima i ulozi omladine, a u živoj dvosatnoj diskusiji o pitanjima istaknutim u referatu, naročito i najviše je naglašavana potreba organizovanja i povezivanja sve omladine na što široj osnovi. Poslije referata i diskusije izabran je »Privremeni međumjesni akcioni odbor«. Uspjeh ovog sastanka nije toliko bio u broju prisutnih, koliko u njihovom saznanju da djelatnost koju oni razvijaju u pojedinim mjestima nije usamljena, nego da predstavlja jedan opći i rastući napredni omladinski pokret.

U toku nastajanja i razvijanja ovog pokreta, Okružni komitet Partije pružao je stalnu pomoć, te davao inicijativu za osnivanje i proširivanje skojevskih organizacija. Iz redova najaktivnijih, najborbenijih i najsvjesnijih omladinaca pojedinci su

primani u organizacije SKOJ-a i Partije. Neki od njih postali su istaknuti rukovodioci, kasniji organizatori ustanka i NOB-a u svome kraju. Tako su izrasli i kasniji sekretar OK SKOJ-a Santo Gabrijel, sekretar ludbreškog Kotarskog komiteta SKOJ-a Koloman Baranjai i drugi.

Mnogi članovi spomenutih omladinskih organizacija Varaždina, Čakovca i Koprivnice učestvovali su u narodnooslobodilačkom ratu. Omladinci članovi ludbreške čitaonice, uz veoma mali broj izuzetaka, bili su gotovo svi u partizanima. Mnogi od njih dali su i svoje živote u borbi, ili su bili pobijeni u ustaškim zatvorima i logorima. Više od 20 članova čitaonice — a ona ih je imala oko 150 — palo je kao žrtva fašističkog terora za vrijeme NDH.[8]

Cjelokupan rad, a naročito pojedine akcije komunista u ovom kraju, njihovi rezultati i stečena iskustva do 1941. godine, predstavljali su ozbiljnu osnovu za daljni rad i borbu — za prelaz od političke na oružanu borbu naroda protiv okupatora i ustaša.

Vlado MAĐARIĆ

---

[8] Među njima: Ljudevit Dojčić, član KP i predsjednik čitaonice, sekretar Kotarskog komiteta SKOJ-a i tajnik čitaonice Koloman Baranjai, članovi KP Franjo Horvatić i Franjo Horvat Dedek, kandidat KP Anton Kranjčec i skojevci: dva brata Matišić, Rado Satler, Anton Poje i Marija Kancijan, zatim Božo Lajner, prvi komandant Kalničkog partizanskog odreda, a osim njih i desetak omladinaca i građana.

TOPLICA 1941. GODINE

NEKI MOMENTI IZ RADA KOMUNISTA U TOPLICI PRE RATA

Da bi se bolje razumela NOB u topličkom kraju, neophodno je da se iznesu neke činjenice o radu naprednih snaga u periodu koji je prethodio oružanom ustanku naših naroda protiv okupatora. Nosioci naprednih shvatanja bili su uglavnom napredna studentska, radnička i srednjoškolska omladina i pojedini komunistički orijentisani intelektualci, koji su u okviru svojih mogućnosti krčili puteve svemu onome što je bilo zdravo, pošteno, slobodoljubivo i progresivno u ovom kraju. Ovakav rad je u znatnoj meri doprineo okupljanju i političkoj aktivizaciji širih narodnih slojeva koji su u danima oružane borbe bili spremni da se bore protiv okupatora pod zastavom KPJ.

Toplica je bila ekonomski nerazvijeno područje, bez ikakve industrije, izuzev nekoliko manjih pilana u Kosanici i malog broja mlinova u Prokuplju i okolini. Zbog takve privredne strukture ona nije imala radničku klasu, već samo zanatlije i zanatske radnike koncentrisane većinom u Prokuplju i Kuršumliji. Nosioci kapitalističkih ideja i shvatanja bili su samo pojedini krupni trgovci koji su nastojali da sačuvaju svoje ekonomske pozicije, ali je njihov kapital bio gotovo neznatan, te je malo uticao na privredni razvoj Toplice. Zbog takvog stanja i odnosa u privredi ovog kraja, politička borba se nije odvijala na relaciji kapitalistička buržoazija — proletarijat. Ovaj momenat davao je posebno obeležje borbi između naprednih i nazadnih snaga u Toplici.

Što se više približavao II svetski rat političke borbe su postojale sve oštrije i beskompromisnije, a polarizacija snaga sve očiglednija. Na jednoj strani progresivne snage na čelu sa naprednim intelektualcima i radnicima, a na drugoj reakcionarne snage na čelu sa trabantima buržoaskih partija koje su se smenjivale na vlasti između dva svetska rata. Borba protiv fašizacije zemlje koju su vodile radnička klasa i studentska omla-

dina Beogradskog i drugih univerziteta pod rukovodstvom KPJ u periodu od 1937. do 1940. godine, imala je svog odraza i u Toplici, čiji su napredni studenti učestvovali u raznim demonstracijama i potpisivanjima mnogih proglasa i rezolucija uperenih protiv vladajućih režima. Još od 1937. godine postoji neraskidiva veza Toplice sa Komunističkom partijom. Od tada pa do okupacije redovno se primaju preko OK KPJ za niški okrug partijski materijal, razni proglasi i literatura marksističke sadržine. Mnogo toga su prenosili studenti i drugi pojedinci koji su dolazili u kontakt sa članovima Partije u Beogradu i drugde. Materijal je proučavan pojedinačno ili grupno na sastancima koje je organizovao Okružni komitet KPJ za niški okrug.

Na političku aktivnost naprednih snaga u Toplici na liniji borbe kojom je rukovodila KPJ, imala je određen uticaj i činjenica da je iz ovog kraja bilo dva španska borca — Ratko Pavlović student iz Berilja, i Ratko Vukićević student iz sela Pretežana, koji je poginuo u Španiji. Njihova pisma upućivana roditeljima čitana su javno pred većim skupovima u nekim topličkim selima i Prokuplju. Pisma Ratka Pavlovića bila su uglavnom i namenjena narodu, jer su sadržavala aktuelna pitanja iz međunarodne politike sa posebnim osvrtom španskog naroda i međunarodnog proletarijata na fašizam.

Već u 1938/39. godini naš rad na okupljanju naprednih i za borbu protiv reakcije spremnih elemenata, ima organizovaniji i sveobuhvatni karakter. Njime je obuhvaćen širi krug ljudi — zanatska omladina iz Prokuplja i pojedini stari simpatizeri KPJ koji su nekad bili veoma aktivni u borbi protiv monarhije, zatim pojedinci iz građanskih partija sa liberalnijim shvatanjima koji su u ovom periodu davali više moralnu podršku našim akcijama nego što su se aktivno zalagali u borbi.

S obzirom na tadašnje političke prilike, morali smo da tražimo nove i elastičnije organizacione forme, koristeći pri tome neke pogodne legalne organizacije iz tog perioda. Zato se nastojalo da naš rad u masama dobije legalne forme zbog čega je i osnovana »Zadružna omladina« koja je održavala stalne veze sa svojim Glavnim odborom u Beogradu. Ova organizacija nije ograničila svoju delatnost samo na grad, nego i na okolna sela, tako da se njena mreža počela naglo širiti u Toplici. Njena aktivnost nije izmakla pažnji prokupačke policije, zbog čega je jednog dana naredbom sreskog načelnika izvršena premetačina zadružnih prostorija. Inventar je oduzet, a rad Zadružnoj omladini zabranjen. Međutim, ova zabrana nije uticala na našu aktivnost, jer su pronalažene nove forme i mogućnosti rada, kao u činovničkoj zadruzi, URS i drugim.

Veliki uticaj na našu aktivnost imao je dolazak pojedinih rukovodećih drugova iz Beograda i OK KPJ za niški okrug koji su prisustvovali našim sastancima i davali uputstva i objašnjenja po mnogim pitanjima i problemima u vezi s našim radom. Najznačajniji među njima bio je svakako dolazak Svetozara Vukmanovića Tempa i Milinka Kušića u proleće 1939. godine u Prokuplje. Oni su održali jedan sastanak sa oko 20 simpatizera KPJ na kome su detaljno pretresani spoljnopolitički događaji i naša unutrašnja organizacija, a posebno zadaci komunista u Prokuplju. Na tom sastanku dobili smo niz uputstava i sugestija o formama i sadržaju rada u narodnim masama, prvenstveno među srednjoškolskom omladinom. Nakon ovog sastanka naš rad je postao intenzivniji i organizovaniji. Organizovano je prikupljanje Crvene pomoći, prodiralo se i u druge organizacije, na primer, u Srpski kulturni klub, profesorsko udruženje, među sudije i advokate u Prokuplju itd. Krajem 1939. godine nije bilo nijedne organizacije, ni škole u Prokuplju i Kuršumliji kao i u mnogim selima gde komunisti nisu bili s nekim povezani i na određeni način sprovodili uticaj KPJ. Čak smo imali svoje ljude i u gradskoj policiji u Prokuplju, iz koje je u toku rata bilo nekoliko boraca u Topličkom partizanskom odredu.

Stupanje srednjoškolske omladine na pozicije borbe naprednih snaga i njeno aktiviranje dalo je toj borbi jače impulse i širi zamah. Pošto je gro đaka u prokupačkoj gimnaziji bio sa sela, radilo se i sa seoskom omladinom, a naročito za vreme školskog raspusta. To je ubrzalo vezivanje stotine omladinaca topličkih sela za napredni pokret. Na drugoj strani to je izazvalo reagovanje nekih reakcionarnih profesora i direktora gimnazije, kao i prokupačke policije. Školske vlasti preduzimale su oštre mere protiv prodiranja u škole »komunističke propagande«. Takva situacija je nametala studentskoj grupi nove zadatke u pogledu metoda i formi rada. Izvršena je podela rada, tako da su neki drugovi bili zaduženi za rad sa zanatskim radnicima, organizovanim u URS-u, drugi su orijentisani na selo, dok je glavna pažnja posvećena srednjoškolskoj omladini. Ovaj rad bio je plodan naročito u gimnaziji. Tu smo dolazili u direktan sukob sa nosiocima najreakcionarnijih shvatanja, ljotićevcima u prvom redu. Borba za uticaj na omladinu u prokupačkoj gimnaziji bila je veoma oštra, jer su ljotićevci pokušavali, uz pomoć nekoliko profesora i direktora, da stvore svoju organizaciju među omladinom. Na sastancima literarne družine često je dolazilo do sukoba naprednih đaka i ljotićevaca koji su istupali provokativno, huškani od policije. Ponekad je dolazilo i do fizičkih sukoba.

Negde u julu 1939. godine prokupačka policija je preko uprave gimnazije, došla do podataka da se među nekim srednjoškolcima, pristalicama KPJ, nalazi zabranjena literatura. To je bio povod za hapšenje. Tom prilikom je uhapšeno oko 20 đaka i studenata, od kojih su posle 2 dana svi pušteni kućama, osim jednog studenta (Vojina Bajovića) i dva učenika gimnazije (Dragomira Begovića i Hranislava Dinića). Oni su sprovedeni na Adu Ciganliju gde su ostali preko 2 meseca. To je bilo prvo hapšenje komunista u Toplici. Ono je naišlo na oštru osudu jer se radilo o omladincima koji su već stekli ugledan politički uticaj i o primernim i dobrim učenicima. Posle ovog događaja počeo je da raste ugled KPJ i njenih pristalica u ovom kraju. Dok su ova tri druga bila u prokupačkom zatvoru, dolazile su velike grupe građana i seljaka i tražile da ih posete. Tako je policija postigla suprotan efekat od onoga koji je želela, jer je protiv sebe mobilisala mnoge ljude koji su dotle bili nezapaženi i neaktivni.

Posle tog hapšenja direktor gimnazije, uz pomoć policije i inspektorata Ministarstva prosvete, preduzima najrigoroznije mere da bi sprečio dalji rad naprednih učenika. Tako dolazi do isključenja veće grupe učenika koji su bili najagilniji u borbi protiv ljotićevaca. U vezi s tim isključenjem štampani su protestni leci i pozivi građanstvu i roditeljima da stanu u odbranu poštenih učenika. I taj je slučaj iskorišćen za raskrinkavanje ljotićevaca među učenicima i nastavnicima prokupačke gimnazije koji su prokupačkoj policiji potkazivali napredne omladince. Pod pritiskom javnosti veći deo isključenih đaka vraćen je u gimnaziju.

Međutim, policija nije mirovala. Naprotiv, neprekidno zaoštravanje odnosa između naprednih i reakcionarnih snaga i sve veći naši uspesi na mobilizaciji masa u borbi protiv politike vladajuće buržoazije navodi je na preduzimanje novih represivnih mera. Tako, ubrzo po isključenju učenika iz prokupačke gimnazije, dolazi do drugog hapšenja naših drugova koji su kasnije pušteni usled nedostatka dokaza. Tada su uhapšeni Nikodije Stojanović učitelj, Svetislav Mirković student medicine i Ljuba Veljković geometar. Policija nije prezala ni od drugih sredstava samo da bi razbila i oslabila naše redove. Saslušala je nekoliko studenata i đaka, vršila pritisak, pa je čak zabranila i kretanje pojedincima za koje je znala da su simpatizeri Komunističke partije.

U okviru ovih razmatranja valja istaći još jedan momenat koji je od značaja za napredan pokret u Toplici. To je povratak iz Španije Ratka Pavlovića u proleće 1940. godine. U njegovu kuću u Berilju nedaleko od Prokuplja dolazili su često studenti,

đaci, seljaci i viđeniji građani Prokuplja. On je već bio poznat kao španski borac i uživao je popularnost ne samo kod napredne omladine već i u narodu. Tako je veliki broj ljudi uspeo da se upozna sa borbom španskog naroda protiv fašizma, kao i sa važnijim događajima u svetu. Ti razgovori s Ratkom, koji su bili organizovani po grupama, bili su veoma prisni. Želeli smo da ih što bolje iskoristimo. Iako je kontaktiranje s njim bilo kratkotrajno jer su ga vlasti brzo uputile na odsluženje vojnog roka, njegovo bogato revolucionarno iskustvo i razjašnjenje mnogih pitanja iz unutrašnje i međunarodne politike mnogo su nam pomogli.

Iako je partijska organizacija formirana tek krajem 1940. godine našla je dosta dobro obrađeno tlo u Toplici što joj je omogućilo da se u uslovima NOB i revolucije brzo omasovljava i učvršćuje. Neposredno pred rat i oružani ustanak u Jugoslaviji, komunisti u Toplici su ostvarili znatan uticaj u Prokuplju i većini sela. Ovaj momenat imao je odlučujući značaj u organizaciji i vođenju oružane borbe u ovom kraju.

PRIPREME ZA ORUŽANI USTANAK

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla je Toplicu u jeku vrlo aktivne borbe i afirmacije komunista. Iako je organizacija KPJ bila vrlo mlada, komunistički pokret nije bio slab, a naročito je bio živ i jak posle 1939. godine. Tome je najviše doprineo rad pomenute grupe naprednih intelektualaca i radnika koji su bili odani i disciplinovani, a uživali su veliki ugled u građanstvu.

Pripreme za oružani ustanak u Toplici počele su već u maju 1941. godine. Članovi Sreskog komiteta Prokuplje odlaze na teren gde se povezuju s aktivistima i simpatizerima KPJ kojima postavljaju konkretne zadatke u vezi s prikupljanjem oružja, municije i drugih potreba za oružanu borbu. Čitav period maj — jul uglavnom je ispunjen sastancima članova Sreskog komiteta sa studentima i naprednim omladincima koji su u to vreme živeli na selu. Na tim sastancima je tumačena linija KPJ i ukazivano na perspektivu borbe protiv okupatora. Zbog uloge koju su odigrala sela u okolini Prokuplja za vreme NOB, valja istaći njihova imena: Draguša, Pretežana, Beloljin, Mala Plana, Donja Rečica, Jugovac, Bajčinac, Lepaja, Čubura, Đeren-Devča, Aleksandrovo, Konjarnik, Kare, Novo Momčilovo, Pasjača, Berilje, Rastovnica, Glasović, Jovine Livade, Gojinovac, Šišmanovac i Prekadin.

Osnovni zadatak je bio prikupljanje i čuvanje oružja. Taj zadatak je olakšala i izvesna tradicija u Toplici, po kojoj ni-

jedna kuća ne treba nikada da ostane bar bez jedne puške. Topličani su bili vrlo često u situaciji da upotrebe pušku. Sve do 1912. godine turska granica je bila na Prepolcu — vratima Toplice, pa je i u to vreme u svakoj kući visila o klinu spremna puška. U topličkom ustanku 1917. godine Topličani su takođe uvideli kolika je vrednost puške. Zbog toga su mnogi seljaci posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske doneli puške, pa čak i puškomitraljeze i zakopali ih, očekujući momenat da ih upotrebe u borbi protiv okupatora.

FORMIRANJE TOPLIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Odluka o formiranju prvog partizanskog odreda u Toplici doneta je posle napada Nemaca na Sovjetski Savez, tj. krajem juna 1941. godine. Upravo, to je više bila direktiva Okružnog komiteta KPJ za niški okrug za okupljanje ljudi koji će predstavljati jezgro Topličkog partizanskog odreda. Prvi partizanski odred u Toplici formiran je od članova KPJ i aktivista koji su pre odlaska u odred aktivno radili u Prokuplju i okolnim selima i svojim radom najviše doprineli organizovanju ustanka i stvaranju Topličkog partizanskog odreda.

Paralelno sa ovim pripremama sečene su telefonske i telegrafske žice na komunikaciji Prokuplje — Niš i Leskovac — Niš, tako da Prokuplje nije nekoliko dana imalo vezu sa Nišem i Leskovcem. Uoči formiranja odreda, 2. avgusta, po direktivi OK KPJ za niški okrug, izvedene su dve akcije. Omladinac Aleksandar Vojinović bacio je usred dana dve bombe u niškom hotelu »Park« na grupu nemačkih oficira i podoficira, od kojih je nekoliko poginulo i ranjeno. Istog dana je omladinac Goce Stojanović teško ranio sreskog načelnika sreza dobričkog.

Toplički partizanski odred formiran je 3. avgusta kod manastira Ajdanovac, ispod Velikog Jastrepca, nedaleko od Velike Plane. Na dan formiranja odred je brojao oko 25 boraca, uglavnom omladinaca (studenata, srednjoškolaca i zanatske omladine iz Prokuplja). Bilo je i nekoliko seljaka, uglavnom iz sela Konjarnika, tako da su u odredu bile zastupljene sve socijalne grupe. Među prvim borcima Topličkog partizanskog odreda bila su i dva španska borca, Ratko Pavlović i Radivoje Uvalić.

Prva akcija odreda bio je napad na žandarmerijsku stanicu u Velikoj Plani, kada je bez otpora razoružano 10 žandarma. Posle toga odred se prebacio na Đulicu, najviši vrh Velikog Jastrepca gde je ostao 10 dana pripremajući se za nove akcije. Već krajem avgusta deo odreda se prebacio na Pasjaču odakle je izvršio napad na žandarmerijsku stanicu u Žitorađi i spalio

nekoliko arhiva seoskih opština. U to vreme je odred održao dva velika zbora: u selu Bublici na kome je govorio Vaso Smajević, i u Žitnom Potoku na kome je govorio Ratko Pavlović. Na oba zbora bio je prisutan i bublički četnički vojvoda sa odredom i slušao govore o izdaji Koste Pećanca. Ove prve akcije Topličkog partizanskog odreda kao i upoznavanje naroda sa izdajom Koste Pećanca pokazali su da su partizani jedini borci protiv okupatora. Odmah posle formiranja odred je počeo da brojno narasta prilivom novih boraca iz topličkih sela. Najviše je tu bilo đaka, radničke i seoske omladine i studenata, koji su aktivno učestvovali u pripremama oružanog ustanka. U to vreme je u Toplički odred došla i grupa omladinaca iz Beograda koju je uputila beogradska partijska organizacija. Svi su bili članovi Partije ili Skoja, a neki su učestvovali i u spasavanju Aleksandra Rankovića iz bolnice u Vidinskoj ulici.

Prvih dana septembra odred je izvršio napad na jedan nemački avion koji se prinudno spustio nedaleko od sela Bulatovca. To je, u stvari, bio prvi napad na Nemce. Stoga je ovaj događaj imao velikog odjeka u narodnim masama. Odmah zatim je izvršen napad na žandarmerijsku stanicu u Aleksandrovu. Tako do polovine septembra nije bilo nijedne seoske žandarmerijske stanice na teritoriji sreza dobričkog i topličkog. U svim dotadašnjim akcijama odred je dejstvovao po desetinama, s obzirom da se radilo o sitnijim akcijama. Polovinom septembra odred je narastao na oko 70 boraca sa 4 puškomitraljeza i dosta municije. 15. septembra odred je podeljen na dve čete: Jastrebačku i Pasjačku. Tada su borci položili partizansku zakletvu. Prema planu štaba odreda Jastrebačka četa je dejstvovala na levoj obali Toplice, ispod Velikog i Malog Jastrepca, dok je Pasjačka dobila rejon Pasjače i Vidovače.

Do napada na Prokuplje, 9. oktobra, obe čete su u svojim rejonima održavale političke zborove i konferencije na kojima je detaljno objašnjavana naša borba i prve akcije odreda. Svi ovi skupovi bili su dobro posećeni. Seljaci su se interesovali za događaje u svetu i borbu koju vode partizani. U drugoj polovini septembra četnici Koste Pećanca izvršili su napad na Jastrebačku četu u selu Draguši baš za vreme konferencije kako bi razbili četu i rasturili zbor. Iako su ovaj napad izveli iznenadno, četnici su odmah razbijeni i rasterani. To je bio prvi oružani napad četnika Koste Pećanca na partizane u Toplici, iako je pre toga rukovodstvo Topličkog partizanskog odreda nastojalo da pronađe platformu za zajedničku borbu četnika i partizana protiv okupatora. Međutim, krivicom četnika do sporazuma nije uopšte došlo, jer je njihovo rukovodstvo već stavilo svoje odrede u službu okupatora. Početkom oktobra pripreman je napad

na kazneni zavod u Nišu da bi se oslobodili politički zatvorenici. Štab odreda je već bio stvorio plan za napad, a bilo je mobilisano i oko 200 seljaka sa Pasjače, Jovine Livade i Konjarnika. Međutim, neki špijuni su već bili obavestili o tome nemačku komandu u Nišu, usled čega je napad odložen. Tako je propala jedna dobro zamišljena akcija čije bi uspešno izvođenje imalo značajne političke posledice u ovom kraju, jer bi oslobađanjem političkih zatvorenika najviše dobio Toplički partizanski odred.

NAPAD NA PROKUPLJE I PORAZ ČETNIKA NA PASJAČI

U prvim borbenim akcijama su borci Topličkog partizanskog odreda stekli određeno borbeno iskustvo i osposobili se za akcije većih razmera. Već krajem septembra je komanda odreda počela da vrši pripreme za napad na Prokuplje, administrativni i politički centar Toplice. Planirano je da se ovaj napad izvrši u zajednici sa Jablaničkim partizanskim odredom. Jedan događaj ubrzao je za nekoliko dana napad na Prokuplje. Naime, 8. oktobra su, na zahtev četničkog vojvode Koste Pećanca, nemački avioni gotovo ceo dan mitraljirali Pasjaču i okolinu kako bi zaplašili narod i dali podršku novom žandarmerijsko-četničkom garnizonu koji je formiran u Prokuplju posle ulaska četnika Koste Pećanca, 11. septembra, na osnovu sporazuma između njega i nemačkog komandanta Krausa. Ulazak četnika u Prokuplje i njihova otvorena služba okupatoru teško su padali rodoljubivom stanovništvu ovog grada. Da bi se dodvorili svojim gospodarima četnici su počeli da terorišu građane, naročito simpatizere NOP-a i roditelje partizanskih boraca. Četnički teror izazvao je javno negodovanje i protest Prokupčana koji su već tada u ogromnoj većini bili za narodnooslobodilačku borbu.

Početkom oktobra je izrađen definitivan plan za napad na Prokuplje. Prema proverenim podacima, jačina neprijateljskih snaga u ovom garnizonu iznosila je oko 200 četnika i 100 žandarma koji su bili raspoređeni u osnovnoj školi, gimnaziji i sokolani. Objekti za napad su, pored navedenih, bili još sresko načelstvo i zatvor u kome se nalazilo nekoliko desetina simpatizera NOP-a i roditelji partizanskih boraca. 8. oktobra, u prvi sumrak, Toplički i Jablanički partizanski odred bili su postrojeni ispod Pasjačkog visa gde su čete dobile zadatke. Plan napada je bio: likvidiranje neprijateljskih obezbeđenja, ukoliko se na njih naiđe, a potom zajedničkim snagama koncentričan napad na garnizon. Naše snage su brojale oko 150 boraca i to:

Toplički odred 70 i Jablanički 40 boraca. Sem toga, tu je bilo i oko 30 boraca iz partizanskih mesnih desetina iz Konjarnika, Pasjače i Jovine Livade. U napadu je učestvovalo i nekoliko grupa aktivista iz Prokuplja.

Odred je napadao sa četiri pravca i četiri kolone:

deo Pasjačke čete pravcem Hisar — Ulica Jug Bogdana napada novu gimnaziju i sokolanu;

deo Jastrebačke čete pravcem Čerkeska Mala — Ulica Jug Bogdana napada osnovnu školu i novu gimnaziju u zajednici sa Pasjačkom četom; drugi deo ove čete napada železničku stanicu;

Jablanički odred, sa jednom pasjačkom desetinom, napada sresko načelstvo i zatvor.

Napad je trebalo da počne 9. oktobra u 1 sat posle ponoći. Međutim, počeo je nekoliko minuta ranije, jer je stražar koji je šetao ispred stražarnice kod Sindikalnog doma čuo neke sumnjive šumove iz pravca odakle je nastupala Pasjačka četa i odmah je otvorio vatru. Na njegov pucanj odgovorio je komandir Pasjačke čete. Sve čete su brzo nastupale prema planu napada. Pasjačka četa je vrlo lako razoružala gradsku policiju i brzo izbila ispred sokolane u kojoj su se nalazili žandarmi. Sa suprotne strane je Jastrebačka četa stigla ispred osnovne škole gde se nalazila grupa četnika Koste Pećanca. Ove dve čete su za relativno kratko vreme uspele da razbiju četnike i žandarme koji su iz sokolane, osnovne škole i nove gimnazije davali žestok otpor.

Jablanički odred vršio je napad na sresko načelstvo i zatvor. Spalio je policijsku arhivu i oslobodio sve uhapšene simpatizere NOP-a od kojih su neki odmah stupili u odred.

Iako je napad počeo nešto ranije, sve su jedinice uspešno izvršile svoje zadatke. Koncentričan napad Pasjačke i Jastrebačke čete na ključne objekte neprijatelja potpuno je uspeo jer su četnici i žandarmi razbijeni, a to je i bio glavni cilj napada. Grupa Jastrebačke čete koja je napadala železničku stanicu sačekala je voz koji je u to vreme nailazio iz Kuršumlije. Voz nije nastavio prema Nišu, jer su svi putnici skinuti iz vagona, da bi im se održao govor, a lokomotiva je otkačena od kompozicije i puštena da sama ide prema Nišu.

Tom prilikom je zarobljeno oko stotinu četnika, žandarma, policajaca i ljotićevaca, a zaplenjen je veliki broj pušaka, jedan teški mitraljez, magacin odeće i obuće i dosta sanitetskog materijala. Među zarobljenim i uhvaćenim nalazio se šef prokupačke policije i nekoliko ljotićevaca — đaka koji su bili nemački agenti i dostavljači. Dok je partizanska kolona sa plenom i zarobljenicima išla uz kose Vidojevice, u Prokuplju je održan

veliki miting na trgu u centru grada, na kome je učestvovalo nekoliko stotina građana kojima je o ciljevima naše borbe i dotadašnjim uspesima govorio prekaljeni revolucionar Ratko Pavlović.

Ova do tada naša najveća akcija imala je snažan odjek u čitavoj Toplici. On je predstavljao novu afirmaciju Topličkog partizanskog odreda i znatno je doprineo popularnosti partizanskih boraca i jačanju njihovih veza s narodnim masama. S druge strane, poraz četnika silno je ogorčio Pećanca koji je odlučio da izvrši napad na partizane i da se na taj način osveti za pretrpljeni neuspeh u Prokuplju. Na brzu ruku je pristupio prisilnoj mobilizaciji seljaka pod parolom borbe protiv »Arnauta« Jevreja i Hrvata. Tako je skupio oko 3000 ljudi, među kojima je bilo najviše izbeglica sa Kosova, bivših žandarma, podoficira i oficira bivše jugoslovenske vojske. Prisilno mobilisani seljaci su koristili prvu priliku i bežali iz odreda, ili su se predavali u borbi. Mnogi su tek tada uvideli da su prevareni, jer ih je Pećanac u stvari poveo da se bore protiv partizana, istinskih boraca protiv okupatora, i da pale i pljačkaju svoju braću.

Prema Kostinom planu izvršen je obuhvatni napad na Pasjaču gde su se u to vreme nalazili borci Topličkog partizanskog odreda. Prvi sukob s četnicima imao je Jablanički partizanski odred koji je posle borbe za Prokuplje krenuo sa Vidojevice prema Radanu, na svoj teren. Do sukoba je došlo u selu Đurevcu. Četnici su nastupali iz Žitnog Potoka, ali su odmah razbijeni i naterani u bekstvo. Toplički partizanski odred, iako nije imao tačnih podataka o broju četnika i pravcima njihovog nastupanja prihvatio je na Jovinoj Livadi borbu sa jednom četničkom kolonom koja je nastupala od Bučinca. Do prvog sukoba je došlo 12. oktobra. Posle razbijanja četnika štab odreda je doneo odluku da se izvrši napad na glavnu četničku grupu koja se nalazila u Pasjači. Međutim, usled velikog snega i vejavice u noći 12/13. oktobra napad je odložen za sutradan u rano jutro, kada su Jastrebačka i Pasjačka četa, pod komandom štaba odreda, izvršile napad na Pasjaču, gde je bilo oko 100 četnika koji su, iznenađeni našim napadom i posle kratkotrajne vatre, potpuno razbijeni. Njihovi komandanti su iskoristili maglu i pobegli. Kosta Pećanac se sa svojim štabom nalazio u Žitnom Potoku i nije ni pokušao da krene u pravcu svoje glavnine, kada je obavešten o njenoj sudbini. Kosta je sa svojim štabom pobegao na konjima u Kosanicu, ostavljajući za sobom veliki broj zarobljenih četnika i gomilu zaplenjenog oružja.

U ovim borbama zarobljeno je više od 200 četnika, većinom prisilno mobilisanih seljaka koji su, pošto im je objašnjeno da su zavedeni i povedeni u bratoubilačku borbu, pušteni ku-

ćama. To je imalo svoj politički efekat, jer gotovo nijedan od ovih nije kasnije stupio u četničke odrede, iako su četničke vojvode pokušavale i pretnjom da ih ponovo pokrenu u borbi protiv partizana. Takav naš stav je uticao i na slabljenje četničkog uticaja, jer su baš ti ljudi koje smo pustili kućama bili često vrlo dobri agitatori u korist partizana, odnosno borbe koju vode protiv okupatora i njegovih slugu. Čak ni u danima opadanja ustanka i povlačenja odreda u dubinu Jastrepca, četnici Draže Mihailovića nisu uspeli da stvore svoju bazu u većem delu topličkog kraja. Bilo je dosta sela u dobričkom srezu koja su prvi i poslednji put videla četnike za vreme VII ofanzive u leto 1944. godine. Nakon ovoga uspeha u odred svakodnevno stupaju novi borci ne samo iz Prokuplja već i iz svih sela u kojima je NOP imao uticaj. Može se slobodno reći da je borba na Pasjači imala odlučujući značaj za pozicije NOP-a i četnika. Toplica je konačno izgubljena za četnike, a postala je i ostala kroz čitavo vreme rata baza partizanskog odreda.

STVARANJE SLOBODNE TERITORIJE

Posle oslobođenja Prokuplja i razbijanja četnika na Pasjači, Toplički odred je nastavio sa čišćenjem teritorije od razbijenih ostataka četnika koji su se skrivali po selima. Razoružano je na stotine seoskih četnika koji su uspeli da pobegnu sa Pasjače, a pohvatano je i razoružano nekoliko četovođa — organizatora četnika u mnogim selima. U drugoj polovini oktobra izvršen je napad na četnike u selu Džigolju. Oni nisu ni pokušali da daju otpor jer su bili demoralisani, a među njima je bilo i nekoliko simpatizera NOP-a koji su odmah stupili u partizanske odrede. Pošto je teritorija na kojoj su dejstvovale Pasjačka i Jastrebačka četa bila očišćena od četnika, naše jedinice su razvile živu političku aktivnost i uništile arhive mnogih seoskih opština. U to vreme počinju da se organizuju i pozadinski organi vlasti. Uporedo s tim čete su rušile prugu i mostove na komunikaciji Beograd — Skoplje.

Krajem oktobra je u Pasjači održana prva partijska konferencija odreda na kojoj su analizirana iskustva iz dotadašnjih borbi. Jedan od osnovnih zadataka je bio — omasovljavanje partijske organizacije u odredu, s obzirom da broj članova Partije nije odgovarao stepenu razvitka narodnooslobodilačke borbe i raspoloženju masa za borbu protiv okupatora.

Početkom novembra izvršena je reorganizacija Topličkog partizanskog odreda. Formirane su tri čete — Jastrebačka, Pasjačka i Kosanička. U ovom sastavu odred je krenuo u Jablanicu

da pomogne Jablaničkom partizanskom odredu u oslobađanju Lebana i rudnika Lece. Odred je stigao na Radan 7. novembra, na dan oktobarske revolucije, o čijem je istorijskom značaju govorio Vaso Smajović, član OK KPJ za Leskovac. Pasjačka i Jastrebačka četa, u zajednici sa Jablaničkim odredom, izvršile su napad na Lebane 9. novembra i posle kratkotrajne borbe uspele da ga oslobode od četnika. Kosanička četa je, sa delom Jablaničkog odreda, oslobodila rudnik Lece. Po oslobođenju Lebana, Jastrebačka četa se, sa štabom odreda, vratila na Jastrebac, dok je Pasjačka ostala i dalje u Jablanici. Ova četa je, sa delom Jablaničkog i Babičkog odreda, vodila tri dana uporne borbe na položajima ispred Lebana i sprečavala četnicima i nedićevcima, pojačanim Nemcima, da uđu u oslobođeno Lebane. Najzad, trećeg dana borbe formirana je čisto nemačka jedinica, kao kaznena ekspedicija, čiji je zadatak bio da uđe u Lebane. Prilikom napada Nemaca, Pasjačka četa i ostale jedinice nanele su i Nemcima znatne gubitke. Tom prilikom ubijen je i komandant nemačke feldžandarmerije major Kenig, organizator pokolja u Kragujevcu i Kraljevu. Poznato je da je ovaj krvolok bio upućen u leskovački okrug koji je u to vreme zahvatao teritoriju Toplice i Jablanice, kao stručnjak za ugušivanje ustanka. Ovo je bila prva veća borba sa čisto nemačkim jedinicama u ovom kraju. Ona je pokazala da su naše jedinice bile sposobne da se sa uspehom bore i protiv prekaljenih nemačkih jedinica. U toku ovih borbi zarobljen je jedan nemački feldžandarm i to je bio prvi nemački zarobljeni vojnik u Toplici. Nemci su preko parlamentara uputili jedno pismo štabu Jablaničkog odreda u kome su zahtevali da se oslobodi taj vojnik. U protivnom, oni će, kažu, Lebane i okolinu sravniti sa zemljom. Karakteristično je da se Nemci u svom pismu obraćaju našim jedinicama kao partizanima, a ne kao banditima, kako su oni obično nazivali partizanske borce. U odgovoru na nemački zahtev štab odreda se pozvao na međunarodno ratno pravo, napominjući da Nemci kao okupatori nemaju pravo da se svete nedužnom narodu.

Uspesi postignuti u toku oktobra i novembra dali su podstrek za dalje borbe i uspehe. Pripreman je napad na Blace koje je još uvek bilo četničko uporište. U njemu se tada nalazio četnički vojvoda pop Mika Popović koji se već pročuo u narodu po teroru i pljački. Bio je strah i trepet za okolna sela, tako da je na glas o njegovom dolasku u selo, narod bežao i sklanjao se. Napad na Blace ubrzan je jednim, za nas nepredviđenim i nepoželjnim slučajem. Naime, ovaj četnički odred uspeo je da 29. novembra iznenadi Jastrebačku četu kod sela Zdravinja i zarobi celu jednu desetinu. Pošto je zarobljene drugove i još

nekoliko simpatizera i pristalica NOP-a očekivala sigurna smrt u blackom zatvoru, štab Topličkog odreda ubrzao je pripreme za napad na Blace.

Pored jedinica Topličkog, u napadu je učestvovao i Rasinski partizanski odred koji se u to vreme nalazio na teritoriji Toplice. Pored njih, agažovano je i oko 300 boraca — pripadnika mesnih partizanskih desetina, uglavnom iz onih sela koja su bila naša najjača uporišta. Uoči napada dobijeni su tačni podaci o mestu objekata u kojima su bili zarobljeni partizani, kao i o lokaciji zgrade u kojoj se nalazila glavnina četnika.

Jedinice Topličkog i Rasinskog partizanskog odreda napale su određene objekte u samom Blacu, prema planu koji je razradio štab Topličkog odreda, dok su mesne desetine bile angažovane za spoljno obezbeđenje napada. Svi prilazi bili su posednuti, tako da je Blace bilo gotovo hermetički zatvoreno. Međutim, sticajem okolnosti je komandant četničkog odreda, sa grupom četnika, napustio Blace dan pre našeg napada i zanoćio u susednom selu Stubal. Da li je to učinio slučajno ili namerno, ne može se tačno reći, no u svakom slučaju on je očekivao naš napad. Napad je pripreman i izveden u potpunoj tajnosti. U rano jutro 5. decembra čete Topličkog i Rasinski odred uspeli su da u jurišu razbiju četničko obezbeđenje ispred zgrade u kojoj se nalazio štab četnika sa glavninom i oslobode drugove iz zatvora. Gotovo ceo dan vodila se borba za ovu zgradu koja je bila od tvrdog materijala. Ali smo, upotrebivši zapaljive flaše i uz jaku mitraljesku vatru uspeli da i nju osvojimo.

U toku napada pop Mika je sa svojom grupom, izvršio napad na naša spoljna obezbeđenja između groblja i jezera, ali je uz velike gubitke bio primoran da se povuče. Prilikom ovog njegovog iznenadnog napada ubijeno je oko 20 četnika. Naši ukupni gubici u ovoj borbi bili su 3 mrtva i 2 ranjena, dok su četnici imali oko 30 mrtvih i 60 zarobljenih, među kojima je bilo i nekoliko poznatih koji su mučili naše zarobljene drugove i pristalice NOP-a.

Oslobođenjem Blaca palo je i poslednje četničko uporište u bivšem prokupačkom, dobričkom i jastrebačkom srezu. Ostala je samo još Kosanica, i to njen planinski deo. Početkom decembra stvorena je u ovom delu Srbije prostrana slobodna teritorija od Južne Morave do Kopaonika, Velikog i Malog Jastrepca do Radana i Kukavice. Na slobodnoj teritoriji mogla se posvetiti veća pažnja učvršćenju postojećih pozadinskih organa vlasti i stvaranju novih, a postojali su kako u odredu tako i na terenu i povoljniji uslovi za stvaranje novih partijskih organizacija i njihovo omasovljavanje. U tom cilju je 12. decembra sazvana na Belom kamenu partijska konferencija kojoj su prisustvovali

delegati 20 partijskih organizacija sa terena i svi članovi Partije i Skoja iz odreda. Tu su sumirani rezultati dotadašnjih borbi i postavljeni novi zadaci radi učvršćivanja i proširivanja slobodne teritorije. Konstatovano je da samo čvrsto jedinstvo Partije može da povede sav narod Toplice u borbu do pobede.

Krajem 1941. godine Toplica je, može se reći, bila slobodna, bez ijednog okupatorskog vojnika, žandarmerijskih stanica i četničkih garnizona. I Prokuplje je bilo u našim rukama. U stvari, ovaj grad je posle našeg napada od 9. oktobra bio stalno pod našom kontrolom i uticajem. Pošto su razbijeni na Pasjači, četnici nisu ni pokušavali da uspostave jači garnizon u Prokuplju već su ostavili samo manju posadu. Prokuplje je bilo potpuno izolovano od Niša, Leskovca i Kuršumlije, železnička pruga porušena, a telefonske veze pokidane. Taj grad je, može se slobodno reći, bio partizanski. Mnogi ranjeni borci Topličkog odreda upućivani su u prokupačku bolnicu na lečenje i oporavak. Svakodnevno je funkcionisala kurirska veza između odreda i Sreskog komiteta u gradu. 15. decembra je, po odluci štaba odreda, formirana jedna četa koja je prebačena u Prokuplje i u zajednici sa jednim manjim četničkim odredom čiji je komandant bio simpatizer NOP-a održavala red u gradu. U stvari, postojanje ovog četničkog odreda bilo je samo simbolično, jer je partizanska četa faktički vršila celokupnu vlast u gradu u kome je za 20 dana organizovano nekoliko političkih konferencija i zborova na kojima su se manifestovale simpatije naroda prema narodnooslobodilačkoj borbi i izražavala spremnost za aktivno učestvovanje u borbi protiv okupatora. Do kraja 1941. godine Prokuplje je dalo oko 200 boraca, najviše omladinaca od kojih je većina dala svoje živote u narodnooslobodilačkoj borbi. Dočeku Nove 1942. godine prisustvovalo je nekoliko stotina građana i tom prilikom je, pored političkog komesara partizanske čete, govorilo nekoliko viđenih građana koji su kasnije odvedeni u logor i streljani. Dolazak Bugara januara 1942. godine prekinuo je držanje ovog grada, ali je naš uticaj i dalje ostao. Bilo je slučajeva da su naši drugovi, pored bugarskih straža i patrola, izvodili iz Prokuplja ljotićevce i sprovodili ih u štab Topličkog odreda gde im je suđeno kao izdajnicima.

Kao što se vidi, Toplica, sem planinskog dela Kosanice, bila je u svakom pogledu naša. U mnogim selima postojali su pozadinski organi narodne vlasti i svako je selo bilo spremno da pruži materijalnu pomoć u granicama svojih mogućnosti i pošalje na desetine svojih boraca u borbu protiv okupatora. Baš u to vreme u nekim topličkim selima pojavili su se predstavnici Draže Mihailovića radi stvaranja četničkih organizacija. Oni su

se povezivali s pojedincima, uglavnom sa onim ljudima koji su se neprijateljski odnosili prema narodnooslobodilačkom pokretu, ali smo ih mi u tome sprečili. Može se slobodno reći da Draža Mihailović nije u većem delu Toplice imao nikakvog uticaja, niti je uspeo da stvori svoje jedinice, osim na području Kopaonika.

Posle povlačenja glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske iz zapadne Srbije neprijatelj je sve svoje snage orijentisao na likvidaciju oslobođene teritorije u južnoj Srbiji, prvenstveno u Toplici i Jablanici gde su operisale najjače partizanske snage koje su držale prostranu slobodnu teritoriju. Na njoj je neprijatelj držao prva dva meseca 1942. godine samo gradove, ali ni u njima nije bio potpuno siguran. Železnička pruga Beograd — Skoplje bila je pod udarcima diverzantskih grupa naših jedinica. Transporti trupa i materijala izloženi su veoma čestim napadima i okupator se zbog toga osećao vrlo neprijatno. Izdajničke jedinice bile su veoma slabe da bi se mogle suprotstaviti nabujalim snagama NOP-a na jugu Srbije. Četnici, nedićevci i ljotićevci nisu mogli da obezbede komunikacije i uspostave vlast na izgubljenoj teritoriji koju su sigurno držali i kontrolisali partizanski odredi. U ovakvoj situaciji Nemcima nije ostalo ništa drugo do da traže novo rešenje koje je nađeno u pozivanju Bugara u Toplicu i Jablanicu.

Da bi ugušili oružani ustanak u Toplici koji je dostigao kulminaciju početkom 1942. godine, Bugari dovlače gotovo celu diviziju i raspoređuju je u leskovačkom i topličkom kraju. Namera novog okupatora bila je da postigne ono što nikako nisu mogle udružene snage kvislinga. Zato su I ofanzivu na slobodnu teritoriju Toplice u 1942. godini započeli Bugari, 13. februara, kada su obuhvatnim napadom pokušali da opkole i unište delove Topličkog partizanskog odreda na Pasjači i Vidovači. Baš u ovom prvom sukobu Bugari su doživeli poraz, pošto je Pasjačka četa razbila jedan bugarski bataljon kod Pasjače i nanela mu osetne gubitke.

Dolazak Bugara i dovlačenje mnogobrojnih četničkih, nedićevskih i ljotićevskih odreda iz ostalih delova Srbije stvorili su nepovoljan odnos snaga. Na svakog partizana dolazilo je 20—30 neprijateljskih vojnika. Naše jedinice morale su da pređu u defanzivu. Iako su u svakodnevnim borbama od februara do jeseni 1942. godine morale da vode borbu sa daleko jačim i bolje naoružanim neprijateljem, naše jedinice su uspele, koristeći veoma vešto partizanski način ratovanja, da se održe i sačuvaju svoje jezgro. Neprijatelj, iako stalno u ofanzivi, nikada nije uspeo da razbije i uništi Toplički partizanski odred kao celinu, iako je nekim njegovim delovima nanosio osetne gu-

bitke. Okupator i njegove sluge na području Toplice uspeli su da postignu samo delimičan cilj — da privremeno povrate ranije izgubljenu teritoriju, razbiju naše pozadinske organe vlasti i primenom strahovitog terora zaplaše pristalice i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta, od kojih su na stotine odveli u logore. Okupator faktički nije postigao svoj glavni cilj, naime, da razbije i uništi Toplički partizanski odred i narodnooslobodilački pokret. U najtežim danima narodnooslobodilačke borbe u Toplici tokom 1942. godine, Partija, NOP i partizanski odred uspeli su da se održe, da sačuvaju neraskidivu vezu s narodnim masama, da održe kod njega veru u krajnju pobedu Narodnooslobodilačke vojske nad okupatorom i njegovim slugama, sve to prvenstveno zahvaljujući postignutim uspesima u 1941. godini.

Vojin BAJOVIĆ VUK

NAŠI LJUDI

»VIDIŠ LI GARONJU KAKO JE ZINUO PREMA DUŠMANIMA?«

Prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske jedan drug je prikrio teški mitraljez »švarcloze« sa cjelokupnim priborom, ali o tome nikome nije govorio. Kad je od nekih rođaka saznao da je iz njegovog sela formiran gerilski odred, u koji on nije uključen, teško se uvrijedio i naljutio, jer je smatrao da nemamo povjerenja u njega. Pošto me je dobro poznavao i vjerovao da sam neka »činjenica«, potražio me i zbog tog »nepovjerenja« prijateljski izgrdio. Zatim, na kraju, reče: »Da znaš, imam teški mitraljez, redenike i dvije kašete municije, ali vam ga ne dam«. Smatrao sam da me samo ucjenjuje, jer nijesam vjerovao da bi mogao imati mitraljez, a da mi to ne saznamo. Ubjeđivao sam ga, kako sam umio i znao, da se ne radi ni o kakvom nepovjerenju, niti o nekoj tajnoj organizaciji, već smo samo smatrali da bi zbog bolesti, a i poodmaklih godina, teško izdržavao napore. Zato sam tražio da mi preda mitraljez, ako ga zaista ima, da bih ga negdje sklonio, jer će nam valjati. Međutim, nije htio ni da čuje, a ni ja nijesam pristao da ga primimo u odred, jer je bio poznat kao brz na jeziku i prznica.

Kad je počeo ustanak, gerilski odred iz njegovog i još jednog sela raspoređen je na lijevoj obali Moravice, od manastira Ždrebaonika do njenog ušća u Zetu, sa zadatkom da sprečava eventualni izlazak i prodor Italijana iz Danilovgrada lijevom obalom Zete. Prilikom obilaska ovog odreda (16. ili 17. jula) odmah sam na putu iznad mosta na Moravici, na okuci ispod sela Sekulića, primijetio mitraljez »švarcloze« u jednom rovu ozidanom kamenom. A on, ponosan i nasmijan, uputi se k meni i dočeka me veselo, riječima: »Vidiš li ovog garonju kako se raširio i zinuo prema dušmanima?«

Odmah poslije ustanka naši gerilski odredi su bili preuski da prime masu ustanika, koji su nagrnuli čim su zapucale prve puške na Spužu. Zato se 17. ili 18. jula pristupilo formiranju četa. Tako je od oko 200 ustanika (među kojima su skoro polovina bili stariji ljudi), iz sela Vučice, Međica, Gorice, Potkraja, Potkule, Kopita i Počijevke, formirana Donjopetrušinska četa.

Odmah poslije formiranja, 19. jula, četa se okupila u jednom voćnjaku u selu Gorici (kod manastira Ždrebaonika) da javnim glasanjem izabere komandira, pošto se nalazila »na položaju«. (To se dešavalo baš onog časa kada su se Italijani, pod pritiskom ostalih ustaničkih četa, izvlačili iz Danilovgrada ka Bralenovici — 2 km od Danilovgrada.) Njih 50 do 60 većinom mlađih ustanika, koji su odranije pripadali gerilskim odredima, kao i ostali mladi borci, jednodušno su me predložili za komandira. Mnogi su čak bili i protiv toga da se bira komandir, pošto sam već bio komandir odreda. Bilo je bučno i veselo, jer su svi bili orni i za borbu i za šalu.

Međutim, pošto su i »stari« htjeli da se pitaju, predložiše za komandira čete moga oca, koji je već imao preko 60 godina. Ovaj predlog su obrazložili time da je on stari ratnik, rezervni kapetan itd., a da sam ja još mlad, neiskusan i nerazborit. Iako mu je bilo milije da njegov sin bude komandir nego on, moj otac ipak nije propustio da kaže kako »ima boljih i od mene i od njega, ali, eto, kad već oćete Zariju, neka bude«.

Upravo kad je galama oko izbora komandira bila na vrhuncu, iznenada se razleže snažna eksplozija, a zatim jedna za drugom još nekolike slabije. Visoko iza Danilovgrada na sve strane su letjeli razni predmeti i kamenje, a gusti crn oblak dima peo se u visine. Niko se nije sjetio da su Italijani, napuštajući Danilovgrad, digli u vazduh barutanu (skladište municije i eksploziva) da ne bi partizanima pala u ruke. Naprotiv, mnogi su mislili da je to neko novo italijansko oružje, pa se borci počeše razilaziti. I dok smo se sjetili da je barutana zapaljena, da kažemo borcima kako je to dobar znak, da je to naša pobjeda i da je grad zauzet, prošlo je nekoliko vrlo mučnih minuta.

Oni koji su krenuli da se sklone ponovo su se okupili, ali bez one živosti i veselosti. Pošto su stariji odustali od svog kandidata, četa me jednoglasno izabra za komandira. Zatim izabrasmo i komandire vodova. Međutim, dok su vodovi kretali na položaj, moj otac se izdvojio (nije mu ni na kraj pameti bilo da sluša novog komandira) i kroz voćnjake i njive sam »odmaršovao« do pod Pažiće, do obale Zete, uzvodno od mosta kod Da-

nilovgrada. Zatim se popeo na jedno drvo i počeo da gađa Italijane koji su se na drugoj obali umivali i pokušavali da se prokradu do Zete, da bi zahvatili vode. Zbog toga su ga uhapsili borci iz Lalevića, kao strano i »provokatorsko« lice, koje krši disciplinu vatre na položaju. Pustili su ga i uputili k nama tek poslije »provjere« i pošto su saznali da je moj otac.

SUSRET S BAJOM STANIŠIĆEM I 12 »PRVAKA«

Poslije okupacije Jugoslavije u Pavkoviće se iz raznih mjesta vratio znatan broj policijskih i drugih činovnika i oficira, čiji se kapitulantski i negativan uticaj snažno osjećao. Među njima je došao i Bajo Stanišić, o kome su se — kao o komandantu puka koji je »maršovao poput Blaža Boškovića na Skadar« — i pjesme pjevale. Zato je i jedan dio naroda iskreno vjerovao da će se on trgnuti, zagrmjeti i osloboditi Crnu Goru od okupatora. Međutim, to je zadavalo dosta muke partijskoj ćeliji u Pavkovićima, jer su pripreme za ustanak tekle sporije nego u drugim opštinama. Tako, kada je počeo ustanak, Pavkovići nijesu mogli kao drugi formirati svoje čete koje bi išle na zadatke.

U narodu je vrelo i komešalo se. Čekalo se da Bajo grmne i krene. A Bajo je ćutao, češljao dugu bradu i oko sebe okupljao »prvake« — upravo policijske načelnike i pisare, oficire i druge, koji su se poslije kapitulacije vratili kućama. I dok su ustaničke čete stezale obruč oko Danilovgrada, 19. jula, u Pavkovićima još nije bila formirana ni jedna četa, već su pojedinci i grupice, neorganizovano i različito naoružani, silazili i pokušavali da prodru kroz raspored ustaničkih četa ka Danilovgradu. Duž puta, od Sekulića, kroz Goricu i pored Vučice ka Pavkovićima, morali smo da šaljemo jače patrole da bi ih zaustavljale, zadržavale i ubjeđivale da tako neorganizovano ne mogu ići u boj. Zato im je preporučivano da najprije formiraju četu. Neki su se ljutili, pa čak i prijetili zbog toga što ih zadržavamo.

U takvoj situaciji mi je Zarija Stojović donio poruku MK (ili OK) da odmah idem u Pavkoviće, pronađem Baja, razgovaram sa njim i ubijedim ga u potrebu da i Pavkovići pristupe ustanku i produže borbu protiv okupatora. Tom prilikom mi je Zarija dao i jednu ceduljicu, na kojoj je bilo ispisano pet argumenata koje sam imao da iznesem u razgovoru sa Bajom: 1. Slovensko bratstvo, 2. Savez sa SSSR-om, 3. Crnogorci nijesu nikad bili roblje, 4. Oslobođenje od tuđinske čizme i izdajnika koji su se stavili u službu okupatora i 5. Pošto se već sve diglo na oružje, dug je svih nas da se i dalje borimo za slobodu, jer ne priznajemo kapitulaciju.

Idući prema Jovanovićima, uz put sam se sretao sa grupicama ljudi iz Pavkovića, pa i sa nekim drugovima članovima KPJ. Zamolio sam ove drugove da pronađu Baja (koji je stalno držao na okupu grupu od dvanaest »prvaka«) i da ga zamole da dođe na razgovor pod veliki stari hrast iznad Vučice. Dok su neki otišli da potraže Baja, dogovorio sam se sa Milisavom Koljenšićem, Živkom Jovanovićem, Minjom i Vladom Pavićevićem i dr. o tome šta da radimo ako ne uspije razgovor sa Bajom. Složili smo se da oni kako-tako okupe bar one mlađe, makar i nenaoružane, i da od njih formiraju četu, koja će spasavati obraz Pavkovićima, a da ja govorim okupljenom narodu o ustanku (bez obzira na stav i držanje Baja i drugih) i potrebi učešća u borbi.

Uskoro poslije toga sa Bajom dođe i svih 12 »prvaka«, među njima i Dušan Đurović, profesor i književnik, koga sam jedino poznavao i u njega se uzdao. Dok sam objašnjavao i iznosio argumente za produženje ustanka kako sam najbolje umio, svi su mukom mučali osim Dušana Đurovića. Bajo je jednom rukom bradu gladio, a u drugoj je držao štap i njim po zemlji šarao. Dušan Đurović je jedini postavljao pitanja, diskutovao i kritikovao ustanak kao preuranjenu i nepripremljenu stvar i jedino odobravao kao pametnu parolu o slovenskom bratstvu i savezu sa SSSR-om, ali . . . koji je daleko, daleko, toliko daleko, da od toga vajde nema.

Pošto je strpljivo sačekao kraj mog izlaganja, Bajo ustade, priđe mi i upita me: »A čiji ti bješe, djetiću?!« Kad mu odgovorih da sam sin tamo nekog Đoka Škerovića, on me potapša po ramenu i reče: »A, tako sokole, tako« i pođe. Za njim krenuše i ostali. Zatim i mi brzo pođosmo prečicom do oveće grupe (oko 150 ljudi) kojoj sam govorio o potrebi formiranja jedinica i odlaska u borbu, o tome da samo njom mogu sačuvati obraz, ne čekajući ni časa više.

Ovi ljudi stigoše na Bralenovicu, ali pošto je već italijanski garnizon kapitulirao, a od onih 12 »prvaka« odmah je, i bez rezerve, pošao u borbu jedino veterinarski kapetan Radovan Pavićević, koji se muški i nepomirljivo borio, podjednako protiv okupatora i četnika, dok nije, teško ranjen, stradao prilikom proboja za Bosnu.

KAKO JE MILOVAN ŠARANOVIĆ STUPIO U PARTIZANE

Kao aktivni oficir Milovan Šaranović je služio u Đačkom bataljonu u Mariboru, u jednoj od rijetkih jedinica bivše jugoslovenske vojske koja se u kratkotrajnom aprilskom ratu od-

lučno suprotstavila fašistima i ustašama i organizovano i hrabro borila oko Mrkonjić-Grada, Jajca, Donjeg Vakufa i Travnika. Što se ovaj bataljon, u kome je bilo dosta đaka komunista, borio tako organizovano, može se uglavnom zahvaliti Milovanu. A kad je već svemu bio kraj, Milovan se rastao od svojih đaka i preko bespuća sa puškom (od koje se nije razdvajao) došao teško razočaran kod roditelja u Bjelopavliće. Velikom patrioti, koji nije mogao pretpostaviti da se nešto slično može dogoditi, preteško je pala žalosna katastrofa i izdajnička igra vladajućih i vojnih vrhova bivše Jugoslavije.

Tog proljeća Milovan je preživljavao tešku psihičku krizu, koja mu je utoliko teže padala što su njegova porodica i uža rodbina već od januara 1939. godine bile pod opštim narodnim političkim bojkotom. Naime, njegovi stričevi i najbliži rođaci su, iz »političkih« razloga, pod pokroviteljstvom sreskog načelnika, zloglasnog Milovana Ilića Belvederca, na pravoslavni Božić 1939. godine ubili komuniste Milana i Petra Šaranovića (Milan je bio studen, a Petar zemljoradnik sa petoro male dece). To je bio jedan od razloga što se Milovan osjećao tako utučen i usamljen. Iako nije učestvovao u pripremama za ustanak, niti je za njih znao, on se svrstao u redove ustanika od samog formiranja Donjopetrušinske čete 19. jula, pa do njenog povlačenja sa položaja na Veljem brdu. Komandovao je jednim njenim vodom, koji ga je jednoglasno izabrao. Istakao se u borbama na Veljem brdu i u toku povlačenja čete (Jelenačkog bataljona).

Kada se posle povlačenja iz ravnice naša četa rasformirala, i kad se krajem jula 1941. pristupilo reorganizaciji gerilskih jedinica i formiranju novih četa, Milovan opet nije bio obuhvaćen. Pošto smo s razlogom zazirali od mnogih Šaranovića, to se ni njemu, pored ostalog i kao oficiru nije vjerovalo.

Već je došla i jesen. I dok su naše preformirane čete već vodile borbe (kod Stubice i Jelinog duba) protiv okupatorskih jedinica, neki Milovanovi stričevi i rođaci su se otvoreno stavili u službu okupatora i po nalogu italijanskog komesara iz Danilovgrada počeli da pripremaju likvidaciju »kolovođa komunističkog ustanka«. Zato se moralo pristupiti njihovom kažnjavanju. To je otežavalo i Milovanov položaj. Nigdje se nije pojavljivao i sve više je patio.

O njemu se mnogo diskutovalo: šta radi, šta misli, ima li veze sa stričevima i rođacima, koji su se već aktivirali u službi okupatora . . . U to vrijeme rijetki su bili oficiri iz onog kraja koji su se odlučno i bez rezerve opredijelili za nas. A bijaše ih poviše! Partizani i rukovodstvo su uglavnom mislili da je i Milovan kao i drugi. Pošto se nalazio na »mom terenu«, nikad nijesu propuštali priliku da pripitaju: »Šta misliš, šta čekaš sa

Milovanom?«. Tako sam u oktobru 1941. dva puta dobio direktivu da s njim raščistim, što je u stvari značilo da ga likvidiram. Međutim, pošto se u meni uvijek nešto organski bunilo protiv takvog rješenja, bio sam protiv toga. Kada mi je i drugi put skrenuta pažnja, odlučno sam rekao da se ne slažem sa takvim rješenjem. Na to su me upozorili da će mi otići glava ako on išta uradi, ako pobjegne u grad, ili bilo kuda. Odgovorio sam da ću ga vjerovatno pozvati da dođe u partizane. »Radi šta znaš, ali... pazi!« — rekli su mi. Nije mi bilo svejedno da li će mi drugovi reći da sam oportunista i kolebljivac. Zato sam vodio neprestanu borbu sa samim sobom. U Milovana sam instinktivno imao povjerenja. Pa, on je bio jedini oficir iz Đačkog bataljona koji se borio, koji nije pobjegao, koji je došao sa puškom. Pokazao se i na Veljem brdu, iako je to bilo kratko za provjeru. A opet... oficir je, trpi pritisak rođaka, a možda je još nečiji...

Jednog dana me u štabu Jelenačkog bataljona potraži Milovanov otac Mihailo[1] da me pita da li je istina da ćemo Milovana da ubijemo i da mi kaže da on nije ništa kriv, da ni sa kim nema veze. Zatim sam negdje krajem oktobra odlučio da pozovem Milovana na razgovor i da na osnovu toga riješim da li da ga pozovem u partizane ili ne. Otišao sam u po bijela dana u s. Goricu (oko 1,5 km od Danilovgrada) i poslao Miladina Pavličića iz Gorice, Milovanovog kuma[2], inače najhrabrijeg borca iz čete, da pođe i zamoli Milovana da dođe u njegovu kuću na razgovor. Dok su Miladin i njegov brat bili na straži, jer nije bilo isključeno da mogu naići Italijani — bilo je tek 2 časa po podne — ušao sam u kuću i pozdravio se s Milovanom. I sad me jeza hvata kad se sjetim kako je izgledao: omršavio, pocrnio, u pohabanoj oficirskoj uniformi bez epoleta... Čim sam ga vidio, bilo mi je jasno da smo grdno pogriješili što ga odmah nijesmo zvali da ide u partizane... Čekao je napeto da mu kažem zašto sam ga zvao. Pitao sam ga da li je čuo da imamo namjeru da ga ubijemo. Rekao je da nije. Vjerujem da se nije niko usudio da mu to kaže, ali su u to uporno ubjeđivali njegove roditelje. Na pitanje šta misli zašto su kažnjeni neki njegovi rođaci, odgovorio je da ne zna, ali da je siguran da nijesu bili nevini.

Kada sam počeo da govorim o našoj borbi i naglasio da on, kao školovan oficir, treba da bude s narodom i da ga pomaže u borbi, odjednom se ozario, oči su mu zasijale i od uzbuđenja je jedva izgovorio da mu je to najveća želja. Ali, odmah zatim

---

[1] Ubili su ga četnici poslije našeg odlaska za Bosnu.

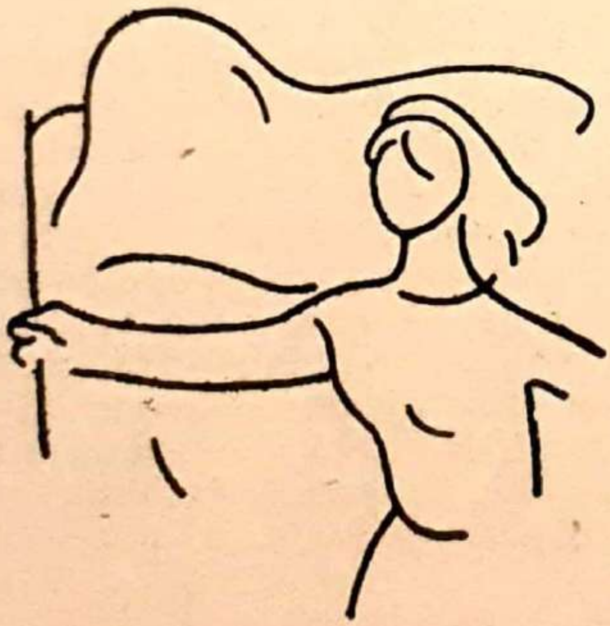
[2] Poginuo 1943. godine i proglašen za narodnog heroja.

snužđenim glasom dodade: »Jedino mi je teško to što ovu moju nesrećnu rodbinu svak mrzi, i kako će zbog toga i na mene gledati ...«

Rekao sam mu da veoma loše izgleda, da treba da se odmori dva-tri dana, a potom da dođe u Jelenak i povede Nova. Sjutradan su došli obojica.

Ja ne poznajem ni jednog druga koji je tako razborito, znalački, odlučno i pribrano ratovao kao Milovan. Teško mu je bilo naći ravnog po snalažljivosti u borbi, po prefinjenom smislu za obavještajno-izviđačku aktivnost, za obučavanje ljudi, a posebno po onoj gotovo neshvatljivoj i neprekidnoj aktivnosti i izdržljivosti. To su nedvosmisleno pokazale i probe privrženosti našoj borbi naročito u proljeće 1942. godine.

Zarije ŠKEROVIĆ

TREĆE „ČIŠĆENJE" KOZARE I NAPAD NA MRAKOVICU

Prije nego što je 5. decembra izvršena akcija na Mrakovicu stanje naših snaga na Kozari bilo je ovako:

Kozarski odred je u to vrijeme imao 6 četa. U komandama tih četa bili su:

u 1. četi: komandir Veljko Stojaković, politkomesar Dušan Misirača;

u 2. četi: komandir Miloš Šiljegović, politkomesar Nikola Luketić;

u 3. četi: komandir Ivica Marušić Ratko, politkomesar Obbrad Stišević;

u 4. četi: komandir Ranko Šipka, politkomesar Joco Marjanović;

u 5. četi: komandir Milorad Mijatović, politkomesar Milan Vrhovac;

u 6. četi: komandir Mirko Pekić, politkomesar Pero Ćurguz.

Prva četa (115 boraca, naoružanih sa 85 pušaka, 1 puškomitraljezom, 4500 metaka i 20 bombi) imala je logor na Kozari, na kosi Mednjaku, iznad rijeke Mlječanice. Druga četa (120 boraca, naoružanih sa 80 pušaka, 1 puškomitraljezom, 5000 metaka i 15 bombi) je imala logor na Kozari, na kosi Vitlovskoj iznad rijeke Mlječanice. Treća, Karanska četa (170 boraca koji su raspolagali sa 125 pušaka, 1 teškim mitraljezom, 1 puškomitraljezom, 7000 metaka i 20 bombi) imala je logor u šumi Karanu, između sela Grabašnice, Krive Rijeke i Marina. Četvrta, Baljska četa, (95 boraca naoružanih sa 75 pušaka, 1 puškomitraljezom, 4500 metaka i 25 bombi) imala je logor u šumi Balju, iznad Bosanske Kostajnice. Peta četa (110 boraca, koji su imali 95 pušaka, 1 puškomitraljez, 10 000 metaka) je imala logor u Kozari, na Brusovcu ispod vrha Lisine. Šesta, Mošta-

nička četa (60 boraca, sa 50 pušaka, 2000 metaka i 5 bombi) imala je logor na Kozari, iznad manastira Moštanice. Pored tih četa, pod komandom Kozarskog odreda, u to vrijeme nalazile su se još dvije čete, koje su dejstvovale preko rijeke Vrbasa oko Crnog vrha i Careve gore u centralnoj Bosni. Te čete su u decembru prešle pod komandu štaba Trećeg krajiškog odreda.

Prema tome u odredu na Kozari je bilo oko 700 boraca, naoružanih sa 530 pušaka, 5 puškomitraljeza, 1 teškim mitraljezom, sa 33 000 puščanih metaka i 115 bombi.

Štab Kozarskog odreda nalazio se na Kozari, na Širokom brijegu ispod vrha Proise, a iznad Travnog potoka i rijeke Golubače.

NEPRIJATELJSKA OPERACIJA OD 24. DO 30. NOVEMBRA

Akciji na Mrakovici je prethodila treća neprijateljska operacija na Kozaru, koja je trajala od 24. do 30. novembra. U toj operaciji, prema neprijateljevim podacima učestvovalo je 28 000 neprijateljevih vojnika. Cjelokupnom operacijom rukovodila je njemačka komanda. Izvršena je brza koncentracija i popuna garnizona u Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradiški, Kozarcu i Podgracima. Planom je predviđeno da se Kozara obuhvati od Prijedora, Kozarca, Bosanske Dubice i Podgradaca. Vojna dejstva su otpočela ujutro 24. novembra. Toga dana neprijatelj je krenuo iz navedenih garnizona prema Kozari, a cestu Prijedor — Bosanska Dubica zaposjeo je tenkovima. Izvan tog neprijateljskog obruča ostale su 3. četa na Karanu i 4. četa na Balju, dok su se 1, 5. i 6. četa nalazile u blizini svojih logora, a 2. četa u selima prema Bosanskoj Dubici. Svaka četa je patrolama pratila kretanje neprijatelja, koji je nastupao prema Kozari. Štab odreda je bio povezan samo sa 5. četom, jer je ona bila najbliža, dok ostale čete u ofanzivi nisu mogle sa štabom uspostaviti vezu.

Prije te ofanzive, pred kraj oktobra, pao je snijeg koji se u novembru otopio, izuzev na nekim proplancima i oko rijeka i u jarcima. Nastupili su magloviti dani, kada se sunce probijalo samo na trenutke. Noći su bile vrlo hladne.

Neprijatelj je iz garnizona u kolonama i u streljačkim strojevima prošao kroz sela. Drugog dana ofanzive, 25. novembra, neprijateljeve kolone koje su pošle iz Prijedora izbile su na Maslin-Bajir i Bešića poljanu. Od Kozarca jedna kolona je išla u pravcu Bešića poljane, a druga od sela Lamovite i izbila na Lisinu u Golu planinu. Neprijateljeve kolone iz Bosanske Dubice kretale su se cestom koja ide preko selâ: Hadži-Bajira,

Furda, Gornjoševaca, Bjelajaca i Koturova, a od Koturova preko kose Međenjaka ka Mrakovici. Sa strane su išle druge kolone koje su pratile glavnu kolonu.

Neprijateljeve kolone od Podgradaca išle su uz rijeku Vrbašku, Jasenovačku, Golubaču i Crnu rijeku, gdje su jednim dijelovima logorovale, a drugim krstarile visovima iznad rijeka i izbijale na Mrakovicu. Dvadeset petog novembra naveče neprijateljeve snage koje su izbile iz Prijedora na Maslin-Bajir spustile su se u Mlječanicu ispod Vitlovske i tu logorovale, dok su snage koje su izbile na Bešića poljanu, Golu planinu i Lisinu, ostale na tim položajima.

IZVLAČENJE ČETE IZ OBRUČA

Prva četa se prvog dana ofanzive nalazila na kosi Mednjaku, sa isturenim patrolama prema neprijatelju. U toku noći (uoči 25. novembra), četa se prebacila na Vitlovsku kosu, prije nego što su neprijateljeve kolone izbile na Maslin-Bajir i Bešića poljanu, jer je Vitlovska mnogo veća i bolja za manevrisanje. Drugog dana ofanzive četa je sa Vitlovske pratila neprijateljeve pokrete prema Maslin-Bajiru, Bešića poljani, Međenjaku, Pašinim konacima i Mrakovici. U noći između 25. i 26. novembra četa je morala napustiti Vitlovsku, jer su neprijateljske snage sa više strana zaposjele položaje — kose oko Vitlovske. Zato se četa morala probiti između neprijateljevih položaja. Ali, trebalo je procijeniti na kojem je mjestu mogućno zaobići neprijatelja, u kojem pravcu poći, a da se opet ne dođe u istu situaciju. Kako je neprijatelj na mjestima gdje je zalogorovao s večeri naložio vatre, a istovremeno je bacao i rakete, to se lako moglo raspoznati gdje su mu položaji. Uočivši ih 1. četa se spustila sa Vitlovske u rijeku Mlječanicu više neprijateljevih logora, a zatim se kosom neopaženo provukla između logora na Bešića poljani i logora u Mlječanici, izišla iz neprijateljevog obruča, izbila na Maslin-Bajir i našla se neprijatelju za leđima. U toku noći četa je ispitala situaciju u selima i sišla u selo Božiće, odakle je pratila neprijateljeve pokrete. U tom selu četa je ostala sve do neprijateljevog povlačenja sa Kozare.

Druga četa se za sve vrijeme ofanzive nalazila u selima, odnosno u gajevima između sela Maglajaca, Bjelajaca, Elezovače, Vlaškovaca i Gornjoševaca, tu je manevrisala i pratila neprijateljeve kolone. Štab odreda i 5. četa pratili su neprijateljeve pokrete od Podgradaca, Gole planine i Lisine. Neprijateljeve kolone koje su iz Kozarca i sela Lamovite izišle na Golu planinu i Lisinu, zadržale su se tu jednim dijelom, a drugim

su okrenule prema Mrakovici, gde su i ostale do kraja ofanzive. Poslije ofanzive neke kolone su se vratile preko Lamovite, a druge (sa Mrakovice) prema Kozarcu.

U kolonama koje su se kretale od Podgradaca bili su uglavnom Nijemci.

Neprijatelj je imao najveći logor na sastavcima rijeke Jasenovače i Golubače.

Patrola štaba odreda (Brane Kovačević, Dragoja Kesar i Simo Zgonjanin), spuštajući se niz jednu kosu naišla je noću na stražu koja je čuvala logor. Stražar je zaustavio patrolu. Međutim, borci iz patrole su se brzo snašli, pripucali su iz pušaka i ubili stražara, a zatim preko rijeke Vrbaške uspjeli da se izvuku, iako je neprijatelj odmah osuo žestoku vatru za njima.

Šesta četa, kojoj je logor bio u Kozari, nedaleko od manastira Moštanice (iznad naselja Čapljak), takođe je uspjela da se izvuče iz neprijateljevog obruča. Njen logor je neprijatelj kasnije pronašao i spalio.

Pokret neprijatelja u ovoj operaciji su budno pratile sve naše čete i na osnovu toga određivale svoje pokrete i položaje.

U toj operaciji neprijatelj je artiljerijom tukao pojedine kose Kozare, a u nastupanju je tukao i jakom mitraljeskom vatrom, sve do izbijanja i koncentracije kolona iz Bosanske Dubice, Podgradaca, Kozarca i Prijedora na Mrakovicu. Druge neprijateljeve snage, koje su učestvovale u toj operaciji, ostale su raspoređene na glavnim putevima i u selima oko Kozare. Već 29. novembra neprijatelj se počeo povlačiti da bi sutradan naveče završio povlačenje. Na Mrakovici je, međutim, ostavio posadu koja je imala oko 500 vojnika — to je, u stvari, bila 2. bojna 11. pješadijske pukovnije.

Ustaške jedinice koje su učestvovale u operaciji, u povratku su izvršile mnoge zločine nad narodom koji su pohvatali u selima. Naročito teška zločinstva su izvršili u nekim selima dubičkog sreza, gdje su djecu nabadali na noževe. Takođe su izvršili zločinstvo i u zaseocima Međuvođa, Odžincima i Košučoj, gdje su popalili kuće i ubijali stanovništvo i izvršili zločine nad porodicama Bokana u Gornjoj Mlječanici. Teške zločine izvršili su i u selima gradiškog sreza — Miloševom Brdu i Sovjaku.

Da bi zadao udarac partizanima na Kozari, neprijatelj je, kao što smo rekli, ostavio posadu na Mrakovici, glavnoj raskrsnici Kozare, od koje idu ceste za Bosansku Dubicu, Kozarac i G. Podgrace. Neprijateljeva posada od 500 vojnika je pored pušaka imala i veći broj puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza i 4

teška bacača. Posada je bila smještena u kućama i vilama, a oko njih su iskopani rovovi.

Tako se i ta treća operacija na partizane Kozare završila bez uspjeha po neprijatelja. Sve naše čete koje su bile obuhvaćene ovom operacijom, ostale su netaknute iako su se nalazile u neprijateljevom obruču, iz kojeg su izlazile vještim manevrisanjem. Teško je bilo partizanima da se uzdrže i ne otvore vatru na neprijatelja, ali je omjer snaga bio isuviše velik da bi se s njim tada razračunavali, jer — neprijatelj je imao preko dvadeset hiljada dobro naoružanih vojnika protiv naših šest četa, sa 60 do 170 boraca u svakoj. Neprijatelj je posle povlačenja nastojao da demoralište narod u selima kroz koja je prolazio, i u gradovima Prijedoru, Bos. Dubici, Bos. Gradiški i Banjaluci, pronoseći vijesti da je komandant odreda dr Mladen Stojanović, živ uhvaćen, da su Boško Šiljegović, Šoša Mažar i drugi (za koje su znali da su rukovodioci partizana na Kozari) pohvatani i postrijeljani — da su partizani u Kozari uništeni.

PORUKA KOMANDANTA ODREDA MLADENA STOJANOVIĆA

Komandant odreda Mladen Stojanović poslao je dopis komandama 1, 2, 5. i 6. čete, u kojem je stajalo da je neprijatelj ostavio na Mrakovici posadu s glavnim ciljem da napada naše snage na Kozari i da omogući eksploataciju šuma za okupatora, te da se ta posada mora što prije uništiti. Komandama četa je na kraju naređeno da nastave sa izviđanjem i da predlože plan akcije, koja treba da se izvede u što kraćem vremenu. Komande četa su zatim poslale svoje predloge. U konačnom planu za napad, koji je izradio komandant odreda, odlučeno je da se akcija na Mrakovici izvrši 5. decembra, tako da napad počne u 5.30 časova ujutru. Za akciju su određene 1, 2, 4, 5. i 6. četa. Sve ove čete su imale napadati, sem 6. koja je bila određena za osiguranje od Kozarca.

Četvrtog decembra naveče izvršene su poslednje pripreme u logorima četa, i u toku noći, svaka u svom pravcu, čete su krenule na zadatak. Na položaje su stigle u predviđeno vrijeme i međusobno uhvatile vezu. Tačno u 5.30 časova ujutro počela je akcija razoružavanja neprijateljevih stražara, kojima su se naše čete približile i iznenadile ih. Neprijatelj je očekivao naš napad, jer je primijetio izviđanje koje je vršeno u pravcu Mrakovice. Stoga je neprestano bio u pripravnosti, ali u trenutku napada ipak je bio iznenađen. Borba je bila vrlo oštra. Puščana, mitraljeska i minobacačka vatra bez prekida je trajala do 9.30 časova kada je nekoliko naših boraca bombaša uspjelo da se

probije do zgrada i neprijateljevih rovova i da u njih ubaci bombe. Od bombi su neke kuće počele gorjeti i tada su čete izvršile još snažniji pritisak na neprijatelja, koji se završio snažnim jurišem, i pored toga što je otpor iz rovova bio žestok.

Prije juriša čete su uspjele da likvidiraju neka mitraljeska gnijezda i od tada su čitavu vatru koncentrisale na rovove i kuće.

Juriš je bio snažan. Neprijatelj je napustio položaje i počeo odstupati; deo neprijateljeve vojske je uspio da se izvuče kroz šumu prema Kozarcu. U borbi su ubijena 72 neprijateljeva vojnika, 12 ranjeno, a 92 zarobljeno sa 2 oficira i 1 ljekarom. Od oružja je zaplijenjeno: 155 pušaka, 6 teških mitraljeza, preko 12 puškomitraljeza i 4 teška bacača, sa velikim količinama puščane i minobacačke municije.

Posle akcije naleteo je jedan neprijateljev avion od pravca Banjaluke i mitraljezom tukao po Mrakovici, ali bez rezultata.

U akciji na Mrakovici imali smo 5 poginulih i 6 ranjenih drugova. Tada je, pred kraj borbe, poginuo i Dragoje Miljatović Švarc, član Okružnog komiteta za Kozaru koji je zamjenjivao bolesnog komandira 2. čete Miloša Šiljegovića. U toj akciji poginuli su još i borci 5. čete — Branko Bućma i Aleksa Ćup, a ranjen je Dragan Garača.

U akciji su se istakli iz 1. čete: desetar Mlađo Stanić sa svojom desetinom, puškomitraljezac Slavko Banović, vodnik 3. voda, Rade Kondić i borci: Kojo Medić, Pero Jovišić, Mlađo Graonić, Mile i Đuro Vučenović, Mile Rajlić, Milan Đukanović i dr., iz 2. čete: Dragutin Ćurguz, Mihailo Vučićević, Ljuban Aćimović, Tomica Španović, Rade Rauš, Miloje Bokan, Uroš Bakić i Jovo Bijelić.

U akciju su povedene i dvije ili tri pozadinske čete da bi prihvatile ranjenike, zaplijenjeno oružje i drugi materijal.

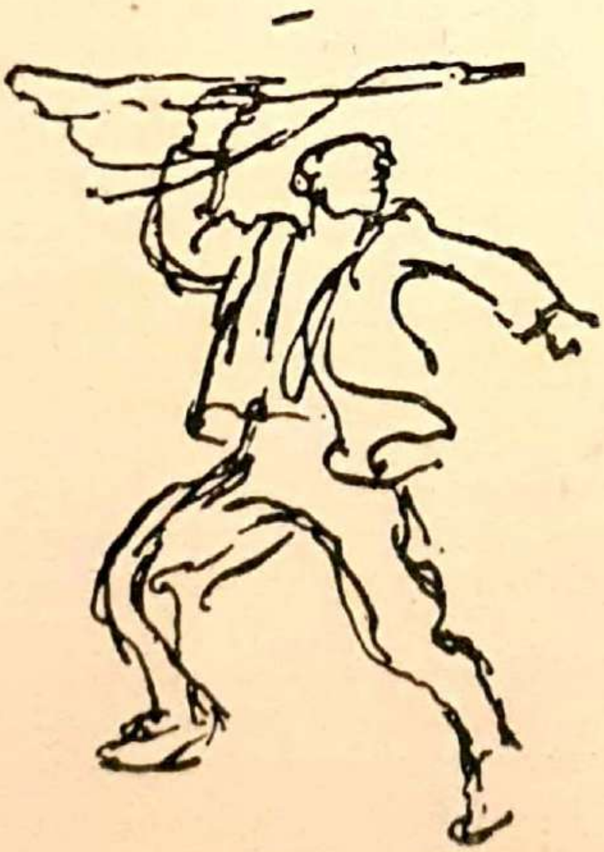
Tri dana poslije izvršene akcije, tj. 8. decembra, Mladen i Josip Mažar Šoša krenuli su na Karan. Pri polasku su navratili u 2. i 1. četu, pregledali logore i bajte. Tom prilikom je pred strojem četa komandant Mladen Stojanović održao govor o poslednjoj neprijateljskoj operaciji i o našoj akciji, zatim o potrebi borbe protiv neprijatelja, o izdaji Draže Mihailovića i njegovoj saradnji sa Nijemcima.

Kada je Mladen Stojanović krenuo za Karan da obiđe 3. i 4. četu, odlučio je da se kod škole u selu Međuvođu održi zbor naroda. Tu je bila izvršena i smotra 1, 2, 4. i 6. čete koje

su učestvovale u akciji. Na smotru je bilo doneseno i oružje koje je zaplijenjeno u akciji na Mrakovici.

Uspješna akcija na neprijateljevu posadu na Mrakovici imala je veliki vojnički i politički značaj. U toj akciji su kozarski partizani došli do novog oružja, pa je tako stvorena mogućnost i brojnog jačanja naših snaga, a naročito je bilo važno pojačanje u naoružanju zaplijenjenim puškomitraljezima, teškim mitraljezima i bacačima. Značaj ove akcije bio je u tome, što je akcija izvršena svega nekoliko dana poslije neprijateljske operacije u kojoj je bilo zaplanirano da se potpuno unište partizani na Kozari.

Dušan MISIRAČA

AKCIJA KOD STALKA

Bilo je to 27. septembra 1941. godine, kada je četa od 49 primorskih partizana iz logora sa Viševice krenula da izvrši akciju na komunikaciji Novi — Ogulin. Do tada su Italijani nesmetano saobraćali ovom komunikacijom, prevozeći trupe i hranu. Ni jedan napad na njih još nije bio izvršen.

Nekoliko dana prije ovog napada dobili smo obavijest da u naš logor na Viševici dolaze Sušačani iz logora na Tuhobiću. Ugovorenog dana Tomo Strizić i ja sačekali smo ih na padinama Bitoraja, iznad Ličkog polja. Bilo ih je oko 20, na čelu sa Radom Šupićem, sekretarom Okružnog komiteta KPH Sušaka. Pored pušaka bili su naoružani i sa 2 puškomitraljeza.

Odmah poslije njihovog dolaska održan je sastanak komunista posvećen formiranju partijske ćelije i vojničkoj organizaciji logora. Odlučeno je da se organizira jedinica pod nazivom — četa »Matija Gubac«. Za komandira čete određen je Veljko Marković Vučinić, a za političkog komesara Moša Albahari. Zamjenika komesara nismo određivali. Sekretar ćelije bio je Tomo Strizić, a ukupno brojno stanje čete bilo je 55 boraca. Četa je bila naoružana sa 4 puškomitraljeza i oko 50 pušaka.

Povećan broj boraca u logoru na Viševici pojačao je ionako već do tada tešku situaciju ishrane (koja je, uzgred rečeno, partizane Hrvatskog primorja i Gorskog kotara pratila kroz čitav rat), pa je rukovodstvo u tom pogledu moralo pojačati i svoju aktivnost. Međutim, sektor sa kojeg su se tada partizani Viševice snabdijevali ograničavao se na sela Bribir i Ledenice, a nešto je povremeno dobijano iz Selca. Sve to nije moglo potpuno zadovoljiti narasle potrebe logora; zato se moralo strogo voditi računa o racionalnoj potrošnji onoga što se dobijalo. Bilo je tu i gladi, ali cilj koji je stajao pred nama, vedrina i perspektivnost koju su unosili komunisti, kao i saznanje da se širom

zemlje vode borbe za oslobođenje, bili su jači od svega. Vojnička obuka, politički rad i revolucionarna pjesma bili su sastavni dio našeg svakodnevnog života do kasno u noć. Tako, nakon zajednički provedenih desetak dana, došao je i 27. septembar.

Toga dana osvanuo je lijep, sunčan dan. U logoru su vršene posljednje pripreme za pokret. Tomo Strizić, Nikola Car i Milan Mataija su otišli dva dana ranije da izvide teren i pripreme akciju na italijanski kamion koji je svaki dan između 4 i 5 po podne prevozio iz Novog za Jasenak redovno sljedovanje tamošnjem garnizonu. Put od Viševice do Stalka, gdje je izabrano da se akcija izvede, dug oko 15 km, vodio je preko neravnog i šumovitog terena, pa je bilo i lutanja. Vodič puta Jure Mataija Zirica prije polaska uvjeravao nas je kako poznaje dobro sve staze kroz šumu, no ipak je često zaustavljao kolonu, a on odlazio naprijed ili na neku uzvišicu radi orijentacije. Naravno, pravili smo šale na račun njegovog »poznavanja« puta. No, ipak smo stigli na vrijeme.

Dočekali su nas Tomo i Nikola, upoznali nas s terenom na kojem ćemo izvesti akciju i izložili plan. Cijela akcija je morala biti izvedena bez ijednog metka, jer se u neposrednoj blizini, na oko 500 m iza okuke, nalazila italijanska posada sa oko 50—60 vojnika. Teren na kojem je trebalo da postavimo zasjedu bio je za nas prilično nepodesan, jer ga je cesta nadvišavala negdje pola, a na nekim mjestima i do dva metra, ali je bio pokriven zelenilom pa smo mogli da ostanemo neprimijećeni. Za akciju četa je bila podijeljena u dva voda, sa po dvije desetine. 1. vod i jedna desetina 2. voda imali su zadatak da sačekaju kamion u zasjedi, raspoređeni kraj puta. Jedan borac, u trenutku kada kamion naiđe, trebalo je da izađe na cestu, zaustavi ga i zamoli da se preveze. Čim kamion stane, ostali treba da iznenadno iskoče i razoružaju posadu. Ukoliko to ne bi uspjelo, četvrta desetina (iz 2. voda) trebalo je da zapriječi put jednim deblom. Kako je plan napravljen, tako je i učinjeno: tri desetine prikrile su se u žbunju pokraj puta, a jedna je otišla malo niže i pripremila trupac za pregrađivanje ceste.

U međuvremenu dok smo bili u zasjedi, Jure Mataija bio je sa Strizićem i Carem na izvidnici i slučajno ispalio metak, što je izazvalo kod nas izvjesnu nervozu, jer smo se pobojali da će propasti akcija ako nas Italijani primijete. Na sreću, izgleda da su mislili da je netko od njihovih pucao.

Nije prošlo mnogo vremena, kad nam je izvidnica javila da kamion dolazi. I zaista, vidjeli smo ga kako se spušta prema nama.

Jedan borac iz prve desetine je izašao na cestu i podigao ruku, ali se kamion nije zaustavio. Tada je četvrta desetina zapriječila put — i kamion je stao. Prije nego što su iznenađeni i zbunjeni italijanski vojnici uspjeli da podignu puške koje su držali u rukama, već smo bili na kamionu i počeli smo da ih razoružavamo. Sve se to odvijalo veoma brzo tako da nisu uspjeli ni da se snađu. Na kamionu su, pored šofera, bila 2 oficira, 1 podoficir i 6 vojnika. Kamion je odvezen u obližnju šumu i, pošto je istovareno sljedovanje, zapaljen. Podoficir i vojnici su pušteni, a oficiri zadržani i predati revolucionarnom sudu, koji je u tu svrhu u četi obrazovan. Zaplijenili smo oružje zarobljenih Italijana; između ostalog i 2 puškomitraljeza.

Poslije ovog uspjeha još je više poraslo oduševljenje u četi. Prema ranije utvrđenom dogovoru predali smo nekolicini boraca partizanske čete Drežnice, koji su se tu našli, jedan puškomitraljez, pošto oni do tada nisu imali nijednog, a mi smo sada imali dva. Ovo se politički vrlo pozitivno odrazilo na narod Drežnice, jer su na djelu osjetili da u borcima Hrvatskog primorja imaju sigurnog saveznika u borbi protiv okupatora i ustaša. Tako smo polagali osnove bratstva i jedinstva između Hrvatskog primorja i Drežnice.

Poslije izvršene akcije povukli smo se oko 2 km od ceste u šumu i održali sastanak partijske ćelije. Pošto smo pretpostavili da će okupator već sutradan preduzeti mjere radi ispitivanja i čišćenja terena na kome je izvršena akcija, odlučili smo da ostane jedna grupa (od 7 drugova, na čelu sa Tomom Strizićem) i da postavlja zasjede. Ova grupa u naredna tri dana između Stalka i Mošuna izvršila je još dvije akcije, u kojima je neprijatelj imao 17 mrtvih i desetak ranjenih. Zaplijenjeno je 5 pušaka. Ove akcije snažno su uzdrmale okupatora i unijele nespokojstvo u njegove redove. One su bile dovoljne da Italijani prekinu saobraćaj na komunikaciji Novi — Ogulin.

Akcija na Stalku je bila jedna od prvih na Italijane u Hrvatskoj i imala je vrlo velikog odjeka i pozitivno se odrazila na dalji razvoj situacije u Hrvatskom primorju. Italijani su bili sada prisiljeni da pokažu svoje pravo lice i da od »zaštitnika«, kako su se nazivali, pređu na otvorene represalije. Počelo je masovno hapšenje i odvođenje u zatvore cijelih porodica iz Bribira i Ledenica za koje su pretpostavljali da nekoga imaju u šumi u partizanskim logorima. To je izazvalo još jaču mržnju naroda prema okupatoru i vezalo ga za NOP. Ugled partizana u narodu je porastao, a priliv u partizanski logor na Viševici, kao i u ostale logore, bivao iz dana u dan sve veći.

Andrija TUS

KAKO JE KOTAR MAKARSKA DOČEKAO 1941. GODINU

Nejednake su bile prilike i politička situacija u kojoj je stanovništvo pojedinih krajeva kotara Makarske dočekalo događaje 1941. godine. Ono ni teritorijalno ni partijski nije predstavljalo jednu cjelinu. Postojala su tri kotara i to: Makarska, od Brela do Ploča uključivši Vrgorsku krajinu, kotar Metković, od Ploča do Metkovića i kotar Imotski, kome je pripadala Imotska krajina.

Kako su političke prilike na pojedinim od ovih kotareva bile nejednake, tako se ni partijske organizacije između dva rata nisu razvijale i rasle istim intenzitetom, niti su imale jednaku podršku u masama. To se 1941. godine odrazilo i na pripremama i razvitku ustanka.

U momentu napada na Jugoslaviju Makarsko primorje sa Vrgorcem imalo je Okružni komitet Partije sa dosta razvijenom mrežom partijskih organizacija. Komunistička partija u ovom kraju rano je stekla popularnost i masovnu podršku naroda, stavljajući se na čelo niza naprednih akcija. Uslijed velike aktivnosti KP i njenog utjecaja na mase 1936. godine došlo je do hapšenja 36 komunista među kojima su bili drugovi iz Baćine, Vrgorca, Makarske i Makarskog primorja. Svi su oni dovedeni u zatvor u Makarsku gdje su zvjerski mučeni. Istina o ovim brutalnostima prodrla je u javnost, što se odrazilo i u javnom životu van zatvora, tako da su vlastodršci od tog hapšenja na ovom području imali upravo suprotne efekte. Utjecaj komunista i dalje se veoma snažno osjećao na specifičan način, pod ovakvim okolnostima, ostvarivši jak politički efekat na mase. Proces protiv ovih drugova nakon 4 mjeseca od njihovog hapšenja održan je u Splitu. Za sve to vrijeme čitav narod budno je pratio događaje i s njima aktivno živjeo, zgražajući se nad postupcima vlastodržaca i oduševljavajući se snagom i odlučnošću zatvorenih drugova. Time se mogu tumačiti doga-

đaji koji su se zbili na Makarskom pristaništu prilikom povratka komunista sa splitskog procesa. Masa je manifestirajući svoju privrženost Komunističkoj partiji, dočekala komuniste, a Vida Mihaljevića je nosila obalom na rukama, izražavajući i na taj način svoje osjećaje.

Na čitavom području bivšeg Makarskog kotara Partija je, pored velikog utjecaja na široke mase, naročito upliv imala na omladinu čijem je odgoju, u progresivnom duhu, posvjećivala posebnu pažnju. Ona je takav utjecaj razvijala kroz razne forme djelatnosti, a najefikasnije kroz razna napredna društva, kao što je u Makarskoj bio radnički športski klub »Zmaj«, koji su komunisti osnovali još 1921. godine. U Vrgorcu se takva djelatnost provodila kroz kulturno društvo »Napredak«, a u mnogim selima preko čitaonica i manjih kulturno-prosvjetnih grupa itd. Ova društva često su bila rasturana, jer su predstavnici režima bili svjesni što se kroz njih provodi.

Isto tako KP je u predratnim godinama veoma uspješno kontaktirala sa raznim omladinskim studentskim organizacijama koje su u Makarskom primorju organizovale ljetovanje. U tim kontaktima bilježi se niz uspješnih zajedničkih političkih aktivnosti. Tako je 1936. godine u doba španskog građanskog rata organizirana uspjela priredba koju su izveli beogradski studenti, na temu o borbi španskog naroda za slobodu. Građani i omladina Makarske oduševljeno su pozdravili ovu priredbu, a nakon nje manifestirali suističući parole o jedinstvu, slobodi i socijalizmu. Tako je već tada dolazila do izražaja politika bratstva i jedinstva koju je Partija uvek njegovala. Takvih susreta bilo je svake godine, što je imalo značajnih političkih vrijednosti, jer je napredna omladina iz svih krajeva naše zemlje uvijek svom snagom podržavala i učestvovala u mnogim akcijama koje je Partija organizirala.

U ovakvim prilikama Partija je uvijek bila u mogućnosti da na čitavom području organizira razne masovne političke manifestacije ili demonstracije. Redovno svake godine slavljen je Prvi maj, uz veliko učešće naroda i omladine koji su taj praznik slavili odlazeći na razne izlete, nakon čega su, vraćajući se u svoja mjesta, masovno manifestirali, kličući Prvom maju i borbi radničke klase.

Svaku priliku gdje je trebalo ispoljiti političke proteste ili podrške, komunisti su uvijek efikasno koristili. Tako je prilikom napada fašističke Njemačke na Čehoslovačku u Makarskoj priređena manifestacija kroz koju je izražena solidarnost sa čehoslovačkim narodom. Niz drugih demonstracija, kao ona protiv skupoće, za bolje uslove života radnika i seljaka i druge

aktivnosti, jačale su daljnji ugled partijske organizacije i upoznavale narod s njenim ciljevima.

1938. godine kada je partijska organizacija prikupljala dobrovoljne priloge za Crvenu pomoć, pri čemu je darovaocima dijelila značke oktobarske revolucije, na području kotara podijeljen je veliki broj ovih značaka i to ne samo komunistima, nego su one dijeljene masovno. U svim ovim akcijama značajno je učešće žena, a naročito su na čitavom području bile efektne akcije koje su izvodile organizacije SKOJ-a. Partija je imala veliki oslonac upravo u SKOJ-u, a preko ovog i na čitavu omladinu.

Zahvaljujući ovako stvorenom političkom raspoloženju i utjecaju Partije, može se tumačiti i odluka CK KPJ da se u Makarskoj 1940. godine organizuje Viša partijska škola sa 25 polaznika u najstrožoj ilegalnosti, što je uz učešće partijskog rukovodstva Makarske uspješno sprovedeno i dovedeno do kraja.

I na ovom području postojala je organizacija HSS, ali ne kao neka utjecajna politička formacija, već više kao formalno društvo političara bez značajnijeg oslonca u narodu. Ukoliko je s njihove strane bilo neke aktivnosti, to je uvijek bilo ovisno o stavu partijske organizacije, koja je jedno vrijeme, radeći kroz HSS, koristila tu formu za svoje političke utjecaje. Saglasno direktivama viših partijskih foruma i na ovom području neki članovi KP nalazili su se u rukovodstvima HSS, koristeći ovu organizaciju da kroz nju provode direktive Partije. Tako se često događalo da su se zborovi i druge akcije HSS-a pretvarale u revolucionarne akcije Partije, jer su na takvim zborovima često istupali istaknuti partijski radnici.

Sve je ovo učinilo da je Partija mogla spremno dočekati događaje u 1941. godini i da se masovno pristupilo pripremama za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih slugu. Događaji koji su se poslije, kroz NOB, odvijali na Biokovu uvijek su bili kontinuirani, tako da je oslobodilački pokret od prvih dana do završetka rata bio stalno u usponu i bez ikakvih prekida.

15. APRIL 1941.

U vrijeme kapitulacije bivše vojske u Makarskoj su postojale jake partijske i skojevske organizacije. Postojalo je takvo političko jedinstvo naroda, okupljenog oko Partije i njene politike, da nije bila moguća egzistencija bilo kakve druge organizirane političke formacije u ovom kraju, koja bi imala i najmanju podršku u narodu. Nije bilo ustaša, osim par

obezglavljenih pojedinaca, koji doslovno ništa nisu predstavljali. Tako u danima kapitulacije u ovom kraju nije se imala od koga formirati ustaška vlast. Međutim, dva dana prije nego su u Makarsku došli Talijani, neka je nazovi vlast ipak formirana, time što je jedan funkcioner HSS zasjeo u bivše sresko načelstvo, a onda je javno 15. aprila[1] izjavio na ulici jednoj grupi ljudi, među kojima je bilo i komunista: »Ja odlazim, a vi činite kako znate«. Žandarmi, koji su do tada predstavljali nekakvu oružanu zaštitu te »vlasti«, ovim su bili dezorijentirani, pa su se zabili u kasarne riješeni ne da brane ovu ili onu vlast, već da sačuvaju svoje glave čekajući nove gospodare.

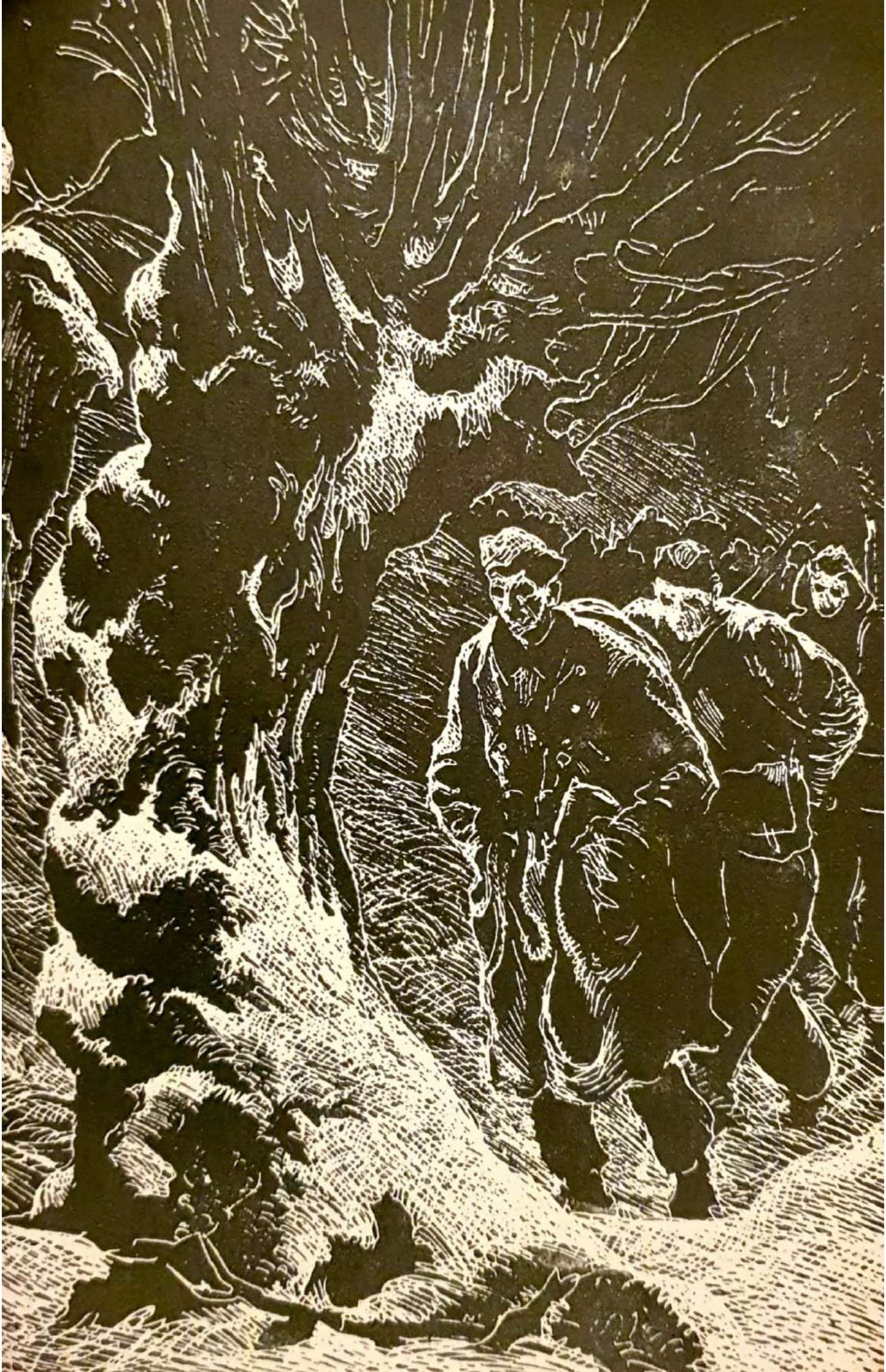
U takvoj situaciji, članovi KP i SKOJ-a, svijesni zadataka koji ih čekaju u neposrednoj budućnosti, odmah su se grupirali odredivši sebi kao glavni zadatak da organiziraju akciju oduzimanja i sakrivanja oružja. Tako je parola za odbranu zemlje dobila drugi smisao. Trebalo je oduzeti što više oružja, sačuvati ga i dati ga u ruke onim ljudima koji su odlučili da svjesno i odlučno brane svoj narod i svoju zemlju.

Tako su komunisti pošli po oružje, a za njima sva ona masa koja je izišla na ulice zbunjena vijestima koje su se po mjestu širile. Mjesna škola bila je za potrebe rata, u njegovu predvečerju, pretvorena u kasarnu, gdje su se okupljali rezervisti i gdje je za njih spremljeno oružje. Masa je uklonila obezglavljene stražare i provalila u školske prostorije. Neki ponešeni snagom oduševljenja, neki iz radoznalosti, a komunisti i skojevci tačno su znali zašto se tamo provaljuje i kakav je bio cilj. 65 vojničkih pušaka, 3 puškomitraljeza, preko 40 hiljada puščanih metaka, 10 sanduka ručnih bombi i druge vojne opreme palo je u ruke ljudi spremnih da nastave borbu. Istog dana jedna grupa skojevaca na čelu sa Antom Torkarom[2] dobila je zadatak da razoruža jednu mornaričku izvidnicu na brdašcu Osejava i tom prilikom oduzeto je 10 vojničkih pušaka, nekoliko hiljada puščanih metaka, nešto ručnih bombi i jedna radio-stanica. Nakon ove uspješno izvedene akcije Torkar je, podnoseći izvještaj komitetu, između ostalog rekao, da su opkoljenim mornarima skojevci vikali: »U ime Komunističke partije, predajte se!«, što su ovi nakon objašnjavanja i učinili. Skojevci su tada objasnili mornarima nastalu situaciju, te kakvi su ciljevi naše buduće borbe i radi čega nam je to oružje potrebno. Nakon toga pokupili su oružje i odnijeli ga na mjesto

---

[1] U nekim ranijim napisima iznesen je 10. april kao dan oduzimanja ovog oružja, ali je naknadno ustanovljeno da se to zbilo 15. aprila.

[2] Strijeljan u Sinju u avgustu 1941. godine kao pripadnik Prvog partizanskog odreda (Splitskog).

Božidar Jakac: NA POHORJE 1944. (bakropis)

zvanom Spile, gdje je bilo koncentrirano i drugo oružje oduzeto iz škole. Tu je sve oružje raspoređeno i predato na čuvanje partijskim i skojevskim organizacijama sela: Puharić, Veliko Brdo, Makar i Kotišina, da ga sklone i sačuvaju, što su one sa najvećom odgovornošću savjesno izvršile.

Posao oko oduzimanja i prenašanja oružja iz škole provodio se najvećom brzinom, jer se znalo da će svakog časa u mjesto upasti neprijateljske formacije, koje će svakako tragati za oružjem. Tako je i bilo. Međutim, mora se istaknuti da je u akciji oduzimanja oružja učestvovao veliki broj ljudi, da se to događalo usred bijela dana i da je još veći broj građana vidio one koji su oružje nosili, ali nitko nikada ni jedne riječi nije rekao okupatoru ili ustašama. Ta istina potvrdila se nešto kasnije kada su pojedini učesnici ove akcije uhapšeni i podvrgnuti strogom ispitivanju. Ali iz postavljenih pitanja bilo je očigledno da nikakvi detalji ustašama nisu poznati.

Bio je to najbolji dokaz privrženosti naroda Makarske i okolnih sela politici Partije, njegove vjere u siguran put kojim ga je Partija vodila. Ta činjenica ujedno je govorila kolika je bila mržnja koju je ovaj narod gajio prema ustašama i okupatoru.

Nekoliko mjeseci kasnije ovo oružje je preko Podgore i Živogošća morskim putem prebačeno u Baćinu, gdje su bili koncentrirani svi Biokovski partizani.

U danima kapitulacije i u mnogim drugim mjestima na području kotara Makarska na sličan način oduzimano je oružje: u Vrgorskoj krajini, Gradcu, Podgori, Baškoj Vodi, u dolini Neretve i drugdje, pa je sa svim tim oružjem kasnije stvorena dobra materijalna baza za borbu s neprijateljima; njime su bili naoružani prvi biokovski partizani.

Toni ANDRIJAŠEVIĆ
Vice SRZIĆ

STANJE U PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI U ĐEVĐELIJI I NJEN RAD U 1941. GODINI

Organizacija Komunističke partije Jugoslavije u đevđelijskom srezu imala je u danima okupacije 21 člana, od kojih 14 Makedonaca i 7 Srba. Pojam kandidat za člana Partije u ovoj organizaciji nije bio sasvim jasan. Svi drugovi koji su radili van Partije i pomagali je nazivani su simpatizerima. Međutim, takvih simpatizera je bilo dve vrste. Jedni, koji su obavezno plaćali redovnu mesečnu članarinu i sa kojima se sistematski, sa svakim pojedinačno, radilo i koji su pripremani za prijem u Partiju, i drugi, koji su simpatizirali Partiju i materijalno je pomagali. Mesni komitet je prve ubrajao u kandidate, iako taj termin nije bio odomaćen. Takvih kandidata je bilo oko 51, dok je simpatizera čvršće privrženih Partiji bilo preko stotinu. U ovom periodu u Đevđeliji je postojala organizacija SKOJ-a koja je brojala 9 članova, od kojih 8 u gradu i 1 na selu. U selima organizacija SKOJ-a nije postojala, a sa omladinom su radili članovi Partije. Uostalom, čitava partijska organizacija je bila sastavljena od omladinaca, tako da je i njen rad, pre svega, bio orijentisan na omladinu.

Mesni komitet u Đevđeliji je imao 5 članova. Zadatak ovog komiteta je bio da radi u đevđelijskom i obližnjem — valandovskom srezu. Tada je na teritoriji valandovskog sreza postojao samo jedan član Partije, u selu Karađorđevac (sada Josifovo).

Rad partijske organizacije u periodu od novembra 1940. do aprila 1941. godine bio je isprekidan, jer je MK bio izgubio vezu sa PK. Do prekida veze sa PK došlo je zbog toga, što sam ja, u oktobru 1940. godine, bio uhapšen i zbog odlaska nekih članova Partije na vojnu vežbu.

U takvoj situaciji u radu partijske organizacije ispoljilo se niz slabosti i oportunističkih shvatanja, naročito kad je bila u pitanju mobilizacija u staru jugoslovensku vojsku. Stav or-

ganizacije je bio da komunisti ne idu u vojsku i da se ne bore u slučaju rata, jer se nemaju za šta boriti. Ovo je bila direktiva Pokrajinskog komiteta, koja je putem kurira preneta Dimitriju Dermendžijevskom, članu MK. Ovakav stav Pokrajinskog komiteta naišao je na pogodno tlo u poremećenoj organizaciji, tako da se, kod vojnih obveznika, u tom smislu, živo agitovalo. Zatim, u demonstracijama 27. marta, koje su organizovali velikosrpski vladajući krugovi, a u kojima je učestvovao izvestan broj meštana, partijska organizacija nije uzela učešća. Naprotiv, iznenađena događajima, dala je direktivu da se spreči učešće naših ljudi u manifestacijama.

U periodu, od 27. marta do okupacije zemlje, nastavljena je propaganda za rušenje stare Jugoslavije i raskrinkavanje vlade generala Simovića kao nenarodne.

Tih dana se sa studija iz Skoplja vratio u Đevđeliju Radovan (Obrena) Kovačević, član Partije, koji je osudio ovakvu propagandu partijske organizacije, kao i stav u vezi s demonstracijama 27. marta. On je doneo letak u kome se narod poziva da brani zemlju od napada fašizma. Njegovim dolaskom nastupilo je izvesno kolebanje, pojavila se sumnja u pravilnost ranijih direktiva. Svojim kategoričkim stavovima i autoritetom koji je uživao među komunistima Radovan je uspeo da izmeni raspoloženje u pozitivnom smislu.

Posle oslobođenja iz prilepskog zatvora, 8. aprila 1941. godine, koje je usledilo nakon energične akcije Mesnog komiteta, u Prilepu sam se zadržao još nekoliko dana. Pošto sam bio u stalnoj vezi sa Mesnim komitetom, nekoliko dana kasnije drugovi su me pozvali na jedan sastanak kome su prisustvovali: Vera Aceva, Borko Simon, Dimče Mirčev iz Velesa i Koce Metalec iz Skoplja. Tom prilikom nam je saopštena odluka MK da prilepska partijska organizacija ostaje verna Centralnom komitetu KPJ i da će sprovoditi njegovu liniju. Zatim, da MK neće priznati eventualno priključenje Makedonije Bugarskoj i da će raskrinkavati bugarske okupatore kao fašističke osvajače. Mi smo se složili sa ovakvim stavom i obećali da ćemo ga sprovoditi kada se vratimo u svoje gradove.

Ovi zaključci sa sastanka sa partijskim aktivistima u Prilepu imali su odlučujući uticaj na razvoj organizacije i njen rad u đevđelijskom srezu.

Usled odsustva nekoliko članova MK koji su bili mobilisani u vojsku ili su se nalazili u zatvoru nastala je, posle kapitulacije stare Jugoslavije i okupacije zemlje, izvesna dezorijentacija u redovima članova Partije. Nije se znalo kakav stav treba zauzeti prema događajima. Gajile su se iluzije da bugarski okupator donosi izvesne slobode, jer je »levičarski pokret

u Bugarskoj jači i slobode veće«. Ove iluzije su bile rezultat propagande samozvanih »socijalista« koji su ranije živeli u Bugarskoj, a bili su u suštini pričalice i frazeri. I u narodu je bilo jakih struja koje su smatrale da je sa okupacijom došla sloboda i da će komunisti preuzeti vlast u gradu. One su očekivale i tražile da komunisti preuzmu vlast smatrajući da je i Partija na toj liniji.

U tom pogledu karakterističan je bio slučaj koji mi se desio kada sam se vratio posle oslobođenja iz prilepskog zatvora u Đevđeliju. Na gradskom trgu okupilo se mnoštvo sveta. Kad su me primetili građani su mi pohitali u susret, radosno me pozdravili i čestitali slobodu, podrazumevajući pri tome ne samo oslobođenje iz zatvora, već i dolazak bugarskog okupatora. Ja sam u kratkom govoru ukazao ko su okupatori, šta donose i šta nas čeka, te da ćemo mi komunisti nastaviti još žešću borbu i pozvao ih da nas podrže. Prisutni ljudi nisu mogli da shvate takav moj stav. Sa trga su me prosto dovukli u opštinsku zgradu, gde se okupilo mnogo sveta, među kojima i domaća velikobugarska reakcija. Znajući da Partija uživa veliki ugled među narodom, ta reakcija je krojila planove kako još u početku da slomi i kompromituje komuniste. Bez okolišenja ponudili su mi položaj sekretara gradske opštine. Ja sam to odbio i pred svima izjavio da borba makedonskog naroda nije završena, i da će se još žešće nastaviti protiv fašističkog porobljavanja. U tom momentu velikobugarski agenti nisu shvatili ozbiljnost ovakvog našeg stava što se odrazilo i u labavim represivnim merama protiv nas u nizu akcija koje smo narednih nedelja preduzeli.

Odmah posle kapitulacije stare Jugoslavije stigla je direktiva PK o okupaciji zemlje i sakupljanju oružja. U mom odsustvu direktivu je primio Mito Dermendžijevski. Direktiva je tretirala okupaciju kao »dolazak Bugara«, a o oružju je rečeno da ga komunisti ne smeju sakupljati i time se kompromitovati, jer »ako sutra oružje ustreba, daće nam ga Sovjetski Savez toliko da nećemo znati šta ćemo s njim raditi«. Direktiva je odmah sprovedena u život, tako da su komunisti i skojevci, kao i veliki broj simpatizera uglavnom predali oružje, koje su pre toga bili nabavili. Međutim, izvestan broj članova Partije i SKOJ-a prećutno se složio s ovakvom direktivom, ali su ipak zadržali oružje.

Krajem aprila u kući Riste Vangelova održali smo sastanak Mesnog komiteta radi reorganizacije i obnavljanja rada. Od gotovo potpune učmalosti i dezorijentacije prešlo se na aktivan rad. O pravilnosti direktive o predaji oružja MK nije diskutovao, već ju je primio kao gotovu stvar. Međutim, MK

je temeljno razmatrao pitanje okupacije i doneo približno ovakve zaključke:

— partijska organizacija Đevđelije ostaje verna Komunističkoj partiji Jugoslavije i njene će direktive izvršavati;

— ne priznaju se okupacijom stvorene nove granice;

— komunisti i građani bliski Partiji neće učestvovati u organima okupatorske vlasti, a protiv nje će se povesti aktivna borba i raskrinkavati njeni ciljevi;

— situacija u srezu je veoma povoljna za otvoreno raskrinkavanje okupatora, pošto oni neće moći odmah da posegnu sa represivnim merama, jer bi se time kompromitovale njihove pretenzije »oslobodilaca«.

U organe okupatorske vlasti ubačena su, odlukom MK, dva druga bliska i odana Partiji, sa konkretnim zadacima. Oni su kasnije bili od velike koristi snabdevajući ličnim kartama drugove u ilegalstvu, obaveštavajući partijsku organizaciju o raznim namerama okupatora, i slično.

Početkom maja uspostavljena je veza sa PK u Skoplju, te je odmah zatim MK Đevđelija doneo zaključak o sakupljanju oružja i u tom duhu je data direktiva članstvu i simpatizerima.

Partijska tehnika je bila vrlo skromna. Dok su bugarski okupatori uvodili administraciju i sređivali svoju organizaciju, odlučeno je da se dobavi bolja tehnika. Risto Vangelov i ja upali smo jednog dana u prostorije bivše žandarmerije i odneli jednu dobru pisaću mašinu, jedan šapirograf i veću količinu pisaćeg materijala. Ovu tehniku MK je obilato koristio sve do 1. jula kada je otkrivena i zaplenjena.

Posle I svetskog rata u đevđelijskom srezu je koloniziran veći broj seljaka iz siromašnih krajeva Crne Gore i Srbije. Oni su naselili čitava sela. Premda su od države dobijali pomoć u zemlji i druge povlastice, materijalno stanje kolonista je bilo loše. Oni su delili sudbinu Makedonaca domorodaca, koji su nemilosrdno eksploatisani putem bagatelnog otkupa svilenih kokona i duvana, koji su bili glavni proizvod velike većine seljaka u ovom kraju. Najvećim delom kolonisti su bili pošteni ljudi, rodoljubi koji su voleli zemlju. Neki od njih su bili u zabludi da su oni došli u starosrpske krajeve gde je njihova misija da očuvaju srpstvo. Aktivnošću Partije u redovima kolonista, oni su se oslobađali od tih zabluda. Evo jednog dokaza o tome Na prvomajskom izletu 1939. godine u blizini kolonističkog sela Gorničet, koji je organizovala partijska organizacija grada, prisustvovalo je oko 150 omladinaca i omladinki. Učestvovali su i omladinci-kolonisti iz sela Gorničet i Negorci. Tom prilikom

je izletnicima pristupio naseljenik čika Obren Kovačević i u razgovoru rekao da je njemu jasno kakva je uloga namenjena kolonistima u ovom kraju, no da on smatra da je naša borba pravedna i da je on podržava. Ovo je za učesnike izleta bilo prijatno iznenađenje. U srezu je uoči rata 7 članova Partije, od ukupno 21, bilo iz redova kolonista, a simpatizera je bilo znatno više. Zahvaljujući radu komunista odnosi između Makedonaca i kolonista bivali su iz dana u dan sve bolji.

Bugarski okupatori su svim snagama »dokazivali« da su Srbi krivi za bedu u kojoj makedonski narod živi. Naročito su se zverski okomili na koloniste. Poveli su besnu akciju za njihovo iseljavanje, obećavajući Makedoncima njihova imanja. Propagandnu akciju je pratio i žestok teror. Zbog ubistva jednog bugarskog okupatorskog vojnika streljali su, u selu Udovu, pet kolonista Srba. Bilo je slučajeva silovanja žena kolonista, prebijanja ljudi i pljačke njihove imovine.

Partijska organizacija je javno zahtevala zaštitu kolonista od terora okupatora. Ovaj stav Partije je naišao na podršku širokih slojeva naroda. Komunisti su objašnjavali da kolonisti nisu krivi za bedu naroda, pošto i sami žive u bedi, da su oni pošteni i radni ljudi. Partija je bila obaveštavana o merama koje su Bugari pripremali protiv kolonista i uvek je preduzimala odgovarajuće protivmere, pre svega sklanjajući Partiji bliske ljude koji su bili na udaru. Naročito uspešnu akciju Partija je sprovela za zaštitu imovine kolonista, kada je većina njih došla do zaključka da ne mogu ostati na svojoj zemlji i odlučila da se iseli u Srbiju. Organizovani su pošteni građani i ljudi bliski Partiji da otkupljuju ili na drugi način da se sporazumevaju sa kolonistima o preuzimanju setve i obradi njihove zemlje, kao i o čuvanju ostale imovine.

22. juna, na dan napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, Đevđeliju je napustila većina kolonista. Ispraćaju na železničkoj stanici koji je organizovala Partija prisustvovalo je preko stotinu građana.

Bugarski okupator je pokazao veliku aktivnost i u organizovanju raznih boračkih i kulturno-prosvetnih organizacija sa ciljem da kroz njih utiče na političko raspoloženje masa. Najmasovnija od njih i sa najjače izraženim velikobugarskim karakterom trebalo je da bude gradska biblioteka, tzv. »Čitalište« u kojoj bi se odvijao i ostali kulturno-zabavni život građana, a naročito omladine.

MK je razmatrao ovu aktivnost okupatora i sagledao pozitivne mogućnosti za rad Partije među masama, naročito u

»čitalištima«. Postavljen je zadatak partijskim organizacijama u gradu i na selu da u svoje ruke preuzimaju ove organizacije. Ubrzo je, u svako mesto gde je bilo komunista, njihov uticaj na rad »čitališta« bio obezbeđen. Posebno je interesantan slučaj otvorenog sukoba između partijske organizacije i seoskog rukovodstva okupatorske vlasti i Dimitrija Gjuzelova, poznatog izdajnika makedonskog naroda.

Krajem maja 1941. god. vlasti su organizovale jedan sastanak kome su prisustvovali pozvani građani, među kojima i pomenuti Gjuzelov, i nepozvani — grupa komunista i simpatizera Partije (Risto Vangelov, Koljo Andonov, Petre Musev, Ilija i Risto Bajalski i drugi). Posle duge i bučne rasprave oko pitanja kakvu pismenost i kulturu želi narod, bugarsku ili makedonsku, zakazana je osnivačka skupština. Partija je organizovala dolazak oko 600 svojih privrženika na skupštinu, dok je okupatorska vlast uza se imala mali broj velikobugarskih elemenata. Rasprava sa prethodnog sastanka se produžila. Za vreme rada skupštine pozvao me u hol sreski načelnik Dragomirov, koji mi je pretio da neće dozvoliti rad »Čitalištu«, ako se ne prihvati lista Upravnog odbora koju će oni predložiti. Ja sam kategorički odbio odstupanje od naše liste, a i ponuđeni kompromis oko sastava Upravnog odbora nisam prihvatio. Masa prisutnih je aplaudirala našim stavovima i izglasala listu, koju smo mi predložili.

Ova pobeda dala je na znanje bugarskom okupatoru da je Partija u stanju da mobiliše mase protiv njih. »Čitalište« se počelo razvijati u jak partijski propagandni centar aktivnosti sve do zabrane njegovog rada, koja je usledila sledeće godine.

Dvanaestog juna 1941. godine u kući Dimitrija Dermendžijevskog održan je prošireni sastanak Mesnog komiteta kome je prisustvovalo 14 drugova. Sastanku je, kao delegat PK, prisustvovao Strašo Pindžur. Razmotrena je politička situacija u gradu posle više javnih istupa komunista u zaštitu kolonista, raskrinkavanju okupatora, sabotaži bugarskog praznika 24. maja, i dr. Zaključeno je da su uslovi za ovakve otvorene manifestacije protiv okupatora povoljni i da treba s njima nastaviti. Strašo Pindžur je postavio zadatak da se sakuplja oružje i drugi vojni materijal, da se vrše sabotaže paljenjem magacina, rušenjem komunikacijskih objekata i slično; zatim dalje i smelije jačanje partijske organizacije i SKOJ-a u gradu i na selu. Posle dvodnevnog boravka u Đevđeliji Pindžur je otputovao za Strumicu.

U ovom periodu na traženje PK uspostavljena je veza sa strumičkom partijskom organizacijom, sa Josifom Josifovskim

Sveštarom, članom Partije, rodom iz Đevđelije, koji je u Strumici bio advokatski pripravnik. Ovaj kontakt je bio uspostavljen radi eventualnih zajedničkih akcija dveju partijskih organizacija. Pored prethodnog ličnog kontakta između Josifa i mene uspostavljena je kurirska veza. (Vojo Ristić iz Đevđelije poslat je na vezu u Strumicu, a Kata Pockova iz Strumice poslata nama u Đevđeliju — u oba slučaja sa razmenom materijala.) Posle dogovora sa Josifom o tome da strumička organizacija preuzme delovanje na teritoriji valandovskog sreza, s obzirom da je Valandovo ekonomski vezano za Strumicu, bliže je ovoj, Josif je otišao u Valandovo gde je od grupe drugova simpatizera Partije sa kojima je prethodno radio Jovo Minović, član Partije iz sela Josifovo, formirao partijsko povereništvo primivši četvoricu za kandidate Partije.

Na poziv PK, 28. i 29. jula 1941. godine, boravio sam u Skoplju. Prvog dana sam se susreo sa Strašom Pindžurom, koji mi je zakazao ponovni sastanak za sutradan na »francuskom groblju« kome će, kako je on rekao, prisustvovati još jedan drug. Sutradan, u zakazano vreme, na »francuskom groblju« sreo sam se sa Pindžurom i sa još jednim drugom koga nisam poznavao. Drugove sam detaljno upoznao sa stanjem organizacije u đevđelijskom srezu i sa akcijama koje je Partija vodila. Naročito sam naglasio dva momenta u radu naše partijske organizacije. Prvi, zaštita Srba kolonista i, drugi, mobilizacija masa protiv okupatora i velikobugarskih slugu Gjuzelova i drugih. Ovakvu aktivnost Partije drugovi su povoljno ocenili. Pored ostalog su izneli mišljenje da bugarska policija verovatno neće hteti više da toleriše takve javne istupe Partije protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, te da se treba pripremiti za eventualne njihove represalije. Smatrali su da ja treba odmah da se povučem u ilegalstvo i da iz ilegalstva rukovodim partijskom organizacijom. Ja se nisam u celini složio sa ocenom o opasnosti koja je meni pretila, motivišući svoj stav time da bugarski okupator još nema smelosti za bilo kakve represalije, s obzirom da mu je stalo da očuva iluzije o svojoj ulozi oslobodioca. Drug koji je došao sa Strašom Pindžurom bio je Lazar Koliševski. On je insistirao da ja odmah pređem u ilegalnost. Zatim su mi njih dvojica postavili zadatke koji su proizilazili iz proglasa CK KPJ od 22. juna. Na kraju je odlučeno da ja, čim sredim neka pitanja organizacije i prenesem novoprimljene direktive, pređem u ilegalnost. Potom sam se rastao sa njima i sutradan, 30. juna ujutro, otputovao u Đevđeliju.

Uskoro se pokazalo da je ocena Lazara Koliševskog i Straše Pindžura da će bugarski okupatori pristupiti represalijama

kako bi uništili partijsku organizaciju bila sasvim realna. Međutim, bilo je već kasno.

U podne sam stigao vozom u Đevđeliju noseći izvesnu količinu materijala među kojim i proglas CK KPJ od 22. juna. Istog dana popodne član MK Mito Dermendžijevski tražio je preko svoje drugarice Irine da mu dam neki aktuelni partijski materijal. Nešto kasnije svratio sam u njegovu prodavnicu duvana i predao mu jedan primerak proglasa CK KPJ. Tom prilikom kod njega sam upoznao jednog bugarskog podoficira, koga mi je Mito predstavio kao dobrog druga, inače mobiliziranog učitelja. Kasnije smo doznali da je taj podoficir bio agent bugarske policije, koji se već duže kretao oko Dermendžijevskog, koji, na žalost, nije mogao da prozre da je u pitanju provokator. Dimitrije je posle mog odlaska predao policijskom agentu letak, a sutradan u zoru uhapšen sa četiri člana MK, kao i nekoliko članova i simpatizera Partije na koje je policija sumnjala da su učestvovali u akcijama protiv okupatora. Ovom prilikom provaljena je i partijska tehnika i zaplenjena. Dva člana MK su kasnije internirana u koncentracioni logor u Bugarsku, dok su ostali oslobođeni.

Posle prvojulske provale i hapšenja članova Mesnog komiteta nastupilo je izvesno kolebanje kod pojedinih drugova, a neki su se jednostavno povukli. Član Partije i sekretar skojevske organizacije u gradu Živko Uzunov pokrenuo je u SKOJ-u akciju za povezivanje sa bugarskom omladinskom organizacijom — REMS-om. Razbijačkoj akciji Uzunova u skojevskoj organizaciji suprotstavili su se neki skojevci (Vaso Karajanov, Aleko Kajev, Mitro Brzilov i drugi). Zbog toga je došlo do zaoštravanja odnosa unutar organizacije. Ipak, Uzunov je uspeo da zavara jednu grupu skojevaca i da, u avgustu sa njima pođe u Sofiju kako bi ostvario povezivanje sa REMS-om. Međutim, skojevci, koji su sa njim pošli u Sofiju, nisu znali njegove prave namere, već su mislili da je to vraćanje posete grupi omladinaca iz Sofije, koja je bila pre toga u Đevđeliji i s kojima su se oni upoznali. Među ovima je bilo remsista i njihov boravak u Đevđeliji je uticao na kolebanje Uzunova. Saznavši za nameru Uzunova, ova grupa skojevaca nije ga podržala, tako da do nameravanog povezivanja nije došlo.

Policijska provala je ponovo dovela partijsku organizaciju u Đevđeliji i srezu u fazu nepovezanog i neorganizovanog rada. Veza sa PK bila je za izvesno vreme prekinuta. Mesni komitet nije više funkcionisao kao jedinstveno telo jer su se neki članovi iz straha pasivizirali. Otvorene akcije Partije protiv okupatora su prestale, što je dovelo do kolebanja vanpartijskih masa i simpatizera. Dezorijentacija preostalih drugova u MK

i drugih članova Partije bila je velika. To se vidi iz toga što su se saglasili da neki članovi Partije i simpatizeri odu u bugarsku okupatorsku vojsku i da se tamo povezuju sa naprednim ljudima, a da će biti pozvani kad bude bilo potrebno; oni su se saglasili i sa odlaskom jednog druga bliskog Partiji na dobrovoljni rad u Nemačku i jednog člana Partije na studije u Sofiju. Zatim, nisu preduzimali nikakve mere da bi razbili akcije Uzunova, na povezivanju organizacije SKOJ-a sa bugarskim REMS-om, i nisu izvršili direktivu PK za formiranje Vojnog štaba i slično. Veza između MK i organizacija na selu bila je labava, a u nekim slučajevima i prekinuta. Novembra 1941. godine organizaciono je obnovljen rad partijske organizacije. Na nekoliko uzastopnih sastanaka održanih u mojoj kući i kući Riste Kajeva donete su odluke o prerastanju MK u Sreski komitet Partije. U SKOJ-u je takođe izvršena reorganizacija, a dotadanji sekretar Uzunov isključen je iz Partije i SKOJ-a. U međuvremenu je uspostavljena veza sa PK. U decembru, po nalogu PK, došla je u Đevđeliju Olga Petruševa radi dogovora sa Sreskim komitetom o planovima za diverzantske akcije na policijskim stanicama i formiranje Vojnog štaba. Formiran je Vojni štab od pet drugova, a takođe i Odbor za rad sa ženama od 5 drugarica. Uspostavljena je normalna veza sa svim partijskim organizacijama na terenu, a primljen je, takođe, veći broj novih drugova u članstvo Partije i SKOJ-a.

Risto BAJALSKI

LESKOVAČKI OKRUG 1941. GODINE

POJAVA INDUSTRIJE I PROLETARIJATA

Početkom XX veka u Leskovcu (»srpskom Mančestru«) se razvija jaka tekstilna industrija koja je sa 8 tekstilnih fabrika predstavljala 40% jugoslovenske vunarske industrije. Sem tekstilne, bilo je i metalne, keramičke, hemijske i grafičke industrije i oko 60 vrsta zanata. Uoči poslednjeg svetskog rata bilo je 4677 najamnih radnika, od toga oko 1700 sa sela iz okoline Leskovca. Najviše radnika sa sela je bilo u Vučju i Grdelici. Radno vreme je bilo 12 do 14 sati. Uslovi rada su bili teški, a nadnice veoma male. To uslovljava stvaranje radničkih organizacija koje se bore za poboljšanje društvenog i ekonomskog položaja svojih članova.

Od 1937. godine, pod rukovodstvom KPJ, Leskovac postaje grad štrajkova i političke borbe radničke klase. Godine 1938. izbija štrajk tekstilaca u Staroj štofari, zatim štrajk u Platnari, za njim štrajk drvodeljaca (koji je trajao tri meseca), pa štrajk pekarskih radnika. U jesen 1939. godine izbija treći štrajk grafičkih radnika. Ove i 1940. godine uspešno su organizovani štrajkovi grafičara, metalskih, tekstilnih i obućarskih radnika.

Od 1930. do 1938. godine, i pored terora buržoazije, u mnogim seoskim opštinama KPJ je isticala svoje simpatizere za predsednike, odbornike, kmetove.[1]

RAD PARTIJSKIH AKTIVA

U svim akcijama radnika neposredno su učestvovali i njima rukovodili istaknuti borci radničke klase: Kosta Stamenko-

---

[1] 1936. god. Svetozar Krstić, advokatski pripravnik iz Vučja koji je bio blizak KP a kasnije i njen član, dobio je na opštinskim izborima 430, a radikalski kandidat koga je pomagao vlasnik tekstilne fabrike u Vučju 438 glasova (služeći se pretnjom otpuštanja radnika s posla). Ovo je jasan dokaz »skretanja ulevo« radnika i siromašnih seljaka koji su i glasali za Krstića.

vić, Vasilije Smajević, Rista Antunović, Blagoje Nikolić, Stanimir Veljković i Vlada Đorđević. U fabrikama jačaju partijske organizacije, koje uz pomoć članova Pokrajinskog komiteta daju akcijama karakter političke borbe. Nekoliko puta je u Leskovcu boravio Aleksandar Ranković, (a 1940. godine prisustvovao je i Okružnoj partijskoj konferenciji kada je izabran Okružni komitet i delegat za Petu zemaljsku i Pokrajinsku konferenciju Srbije.)[2]

Na poslaničkim izborima 1938. godine radnici ističu svoju listu i kandiduju Kostu Stamenkovića. KPJ je uoči glasanja razvila živu agitaciju u narodu, naročito među radnicima i omladinom. Kosta Stamenković je održavao niz konferencija i zborova i govorio o potrebi jedinstva radnika i seljaka na izborima. Vladajući režim i policija pretili su svakome ko glasa za listu Koste Stamenkovića da će biti uhapšen ili najuren s posla, što su i učinili. Na dan izbora, pod rukovodstvom Partije, radnici su krenuli sa transparentima kroz grad i uputili se prema opštini gde je trebalo da se objave rezultati glasanja. Zahtevali su da se puste na slobodu uhapšeni drugovi.

Oko zgrade opštine i sreza bilo je tri reda naoružanih finansa, gradske policije i žandarma.

Na zahtev masa da se uhapšeni drugovi puste odjeknuo je plotun i oborio 12 demonstranata: tri mrtva, tri teže i šest lakše ranjenih. Masa se za momenat zbunila i povukla, ali se ponovo sredila i pošla prema opštini da uzme tela poginulih i ranjenih. Policija je ponovo odgovorila vatrom. Masa je morala da se povuče.

I pored svih nasilja, za listu Koste Stamenkovića glasalo je preko 600 glasača uglavnom radnika i seljaka čija je solidarnost jačala u borbi protiv režima i kapitalista. Radnički pokret se širi i na okolinu Leskovca: Vranje, Vlasotince, Lebane, Vučje i Grdelicu. Vranje i Vlasotince nisu imali industriju i napredne ideje u tim mestima šire zanatlije. U Vučju, Grdelici, Bojniku i rudniku Lece radilo je nekoliko stotina radnika. Oni uoči rata stupaju u borbu za ekonomska prava radnika i seljaka. Ovom borbom rukovode novoformirane partijske organizacije i aktivi.

Uoči rata je u leskovačkom okrugu bilo oko 1500 poljoprivrednih radnika, 2500 pečalbara, ciglara i zidara koji su radili u Beogradu, Nišu i drugim krajevima i dolazili u dodir sa naprednim ljudima. Siromašni seljaci sa Kukavice i Jabla-

---

[2] Delegat V zemaljske konferencije bio je Kosta Stamenković (politički sekretar OK), a Pokrajinske konferencije Srbije Vasilije Smajević (org. sek. OK).

nice, da bi stekli sredstva za izdržavanje svojih porodica, dovozili su ogrevno drvo u grad i prodavali ga. Prenaseljenost i siromaštvo u okolini Vučja uslovili su da se razvije domaća radinost: drvene lopate, vile, stolice i drugi predmeti koje su ljudi prodavali i tako životarili.

Čisti zemljoradnici primoravani su da uzimaju zemlju u napolicu od trgovaca, industrijalaca, advokata, činovnika, zatim crkvena i manastirska imanja. Mnogi siromašni seljaci iz brdskih krajeva okruga odlazili su u žandarme i graničare. Oko 75% stanovnika u leskovačkoj okolini bilo je nepismeno. Zanatskih radnji na selu bilo je vrlo malo, pa se za svaku i najmanju sitnicu odlazilo u grad. Ženska omladina i sirotinja nadničarile su za bednu platu kod bogatih seljaka ili varoških gazda.

To su upravo bili povoljni uslovi, uz pomenute borbene tradicije, za rad partijskih i skojevskih organizacija na okupljanju naroda na ustanak i izvođenju narodne revolucije.

OKUPACIJA

U aprilskom ratu, na području leskovačkog okruga povlačila se Moravska divizija sa delovima 1, 45, 62. i 92. pešadijskog puka.[3] Nije bilo značajnijeg otpora nemačkim jedinicama. Partijski aktivisti u vojsci su prilikom rasformiranja govorili vojnicima da ponesu oružje i sklone ga. Partijski i skojevski aktivisti na terenu su skupljali razbacano oružje pa se uoči samog ustanka dobar deo oružja našao u narodu.[4]

Nemci su područje leskovačkog okruga okupirali od 11. do 14. aprila 1941. godine: Leskovac je pao 11. aprila, a zatim Vlasotince, Lebane, Vučje, Grdelica i Vranje. Već 14. aprila u Leskovcu je uspostavljena Krajskomandantura I-V-867. Ona je

[3] Glavnina 1. puka rasformirana je u Šumanskoj šumi (kraj Lebana); 62. peš. puk se povlačio pravcem Čemernik — Grdelica — Lebane, rasformiran je 12. IV 1941. god. kod Lebana po naređenju generala Pavla Pavlovića. Glavnina 92. peš. puka rasformirana je kod Vranjske Banje, a ostali delovi kod Lebana. Ostali delovi Moravske divizije rasformirani su prema Toplici i Kosmetu.

[4] Na teritoriji Leskovca skupljanje i sklanjanje oružja organizovali su Kosta Stamenković, Blagoje Nikolić, Vlada Đorđević, Toma Kostić i Nikola Đurić Pavka; na teritoriji Puste reke Stanimir Veljković Zele, Boško Krstić i Voja Ristić; na teritoriji Lebana Vasilije Smajević i Gojko Drašković; u Gornjoj Jablanici Milija Radovanović i Vladimir Bukilić pop Mića; u Porečju Svetozar Krstić i Stojan Nikolić Jole; u Vlasotincu Siniša Janjić i Novica Ilić; u selima prema Turekovcu i Belanovcu Žika Ilić Žuti, a prema Bogujevcu Žika Petrović Brica; u okolini Pečenjevca Tihomir Rakić itd.

imala svu vojnu i civilnu vlast na teritoriji okruga Leskovac, u dolini Toplice i Kosaonice. Njoj su bili podređeni: Okružno načelstvo, policija, sud i drugo. Njen zadatak je bio da održava red, snabdeva nemačku vojsku putem rekvizicije i skuplja oružje iz naroda. Istovremeno su uspostavljene ortskomandanture u Leskovcu, Lebanu, Vlasotincu i Grdelici.

21. aprila 1941. godine na sastanku u Beču izvršena je nagodba o komadanju Jugoslavije između sila Osovine i njihovih satelita. Određena je demarkaciona linija (»nova granica«) između nemačkih i bugarskih okupacionih snaga koja se protezala i kroz teritoriju okruga Leskovac: od Preke Vode, grebenom planine Kukavice, prema Grdelici; od Grdelice pored Vlasotinca ka Beloj Palanci. Tako je jedan deo okruga leskovačkog i ceo vranjski okrug (koji je držao Okružni komitet KPJ Leskovac) bio pod bugarskom okupacionom vlašću. Bugari su odmah organizovali svoje opštine, sreska predstavništva i sudove s težnjom da pobugarče srpski narod u tim područjima, a kasnije da to prošire na čitavo područje Južne Morave i na taj način ostvare svoje aspiracije za stvaranje »velike Bugarske«. Severno od demarkacione linije Nemci su locirali svoje garnizone u važnijim industrijskim mestima: Leskovcu, Grdelici i Vučju. Kasnije su na to područje preneli »srpsku upravu« na čelu sa Nedićem i Aćimovićem. Od nemačkih jedinica u Leskovcu su razmešteni delovi 920. padobranskog bataljona čiji je štab bio u Nišu.

Demarkaciona linija nije stalna. U junu 1941. godine bugarske granične jedinice uspostavljaju »definitivnu« granicu duž koje podižu karaule i razmeštaju granične jedinice. Radi boljeg obezbeđenja »nove granice« Nemci naoružavaju srpske finanse i graničare i stacioniraju ih u važnijim mestima duž planine Kukavice[5], Čukljeniku, Vučju i Moroševcu.

Pojačana je i mreža žandarmerijskih stanica sa naoružanim posadama u svim važnijim mestima sreza: Leskovcu, Lebanu, Vučju, Vlasotincu, Grdelici, Crnoj Travi, Bojniku i Pečenjevcu. (Posle sporazuma sa Kostom Pećancem, Nemci su ove garnizone pojačali četnicima i prepustili im čuvanje pruge duž Južne Morave).

Sve ove mere okupator je preduzimao radi zaštite komunikacija koje vode dolinom Južne Morave i dalje Vardarskom dolinom, jer su one imale veliki operativni i strategijski značaj za vezu sa Bliskim istokom. To je područje bilo za nepri-

---

[5] Planina Kukavica je na taj način bila opasana sa svih strana vojskom: s juga bugarske granične jedinice; sa severa srpski graničari; sa istoka bugarski garnizoni za obezbeđenje pruge.

jatelja značajno i zbog industrije koja je služila za snabdevanje nemačke vojske.

Čim su uspostavili vlast, Nemci su izdali niz naredbi: o predaji oružja (čak i lovačkih pušaka), o vraćanju na posao državnih službenika, o strogoj poslušnosti naroda okupatorskoj vlasti, o prijavljivanju vojnih obveznika i oficira bivše jugoslovenske vojske. Sem toga, Nemci su preko ljotićevaca razvijali agitaciju kod radnika i omladine za odlazak na »dobrovoljni rad« u Nemačku. Takvim merama okupator je nastojao da učvrsti svoju vlast kako bi nesmetano preduzimao dalje vojne operacije.

KPJ I SKOJ U USLOVIMA OKUPACIJE

Prvo što je Okružni komitet KPJ u Leskovcu preduzeo posle okupacije zemlje bio je poziv članovima i simpatizerima KPJ da sakupljaju i sklanjaju oružje, municiju i drugu vojnu spremu i vrše pripreme za oružani ustanak. Partijski kadrovi u leskovačkom i vranjskom okrugu nisu bili mnogobrojni, ali su bili prekaljeni. Dugogodišnjim ilegalnim radom komunisti su stekli veliko borbeno iskustvo i simpatije radnih ljudi u Leskovcu, sedištima srezova, pa i u mnogim selima. Okružni komitet Leskovca objedinjavao je rukovođenje partijskim organizacijama okruga Leskovac i Vranje. Na ovom području postojali su mesni komiteti u Leskovcu i Vranju, kao i Sresko povereništvo u Jablanici. Postojale su jake partijske organizacije fabrika u Leskovcu, Vranju, Vlasotincu, Bujanovcu i nekim selima leskovačkog i vranjskog sreza. Mnoge članove i simpatizere Partije kapitulacija je zatekla u vojsci, ali se većina krajem aprila vratila u svoja mesta, što je doprinelo sređivanju tih organizacija.

* *

*

U okrugu je bila jaka skojevska organizacija sa aktivima u velikom broju sela i svim gradskim naseljima. Ona je za kratko vreme samo u Leskovcu narasla na oko 300 članova. Srednjoškolska omladina je potpuno bila pod uticajem Komunističke partije, spremna da sledi njene akcije. Takođe je veliki broj omladine bio zahvaćen kroz sindikalni pokret.

Radom omladine rukovodio je Okružni aktiv SKOJ-a koji je maja 1941. godine, na sastanku u Podvorcu (južnom predgrađu Leskovca) u prisustvu Dragog Stamenkovića i Va-

silija Buhe (delegata PK Srbije), proglašen za Okružni komitet SKOJ-a, a za sekretara je izabran Stanimir Veljković Zele.

U mesecu maju održava se niz sastanaka partijskih ćelija, skojevskih aktiva, sindikalnih grupa, grupa Crvene pomoći i počinje akcija na prikupljanju oružja, stvaranju udarnih borbenih grupa, kao i rad na omasovljavanju Partije i SKOJ-a. Jedan sastanak je održan u Sinkovcu sa studentima i njime je rukovodio Stanimir Veljković Zele. Partija je naročitu pažnju posvetila SKOJ-u koji je postao čvrsta i masovna organizacija. Sastanci SKOJ-a u Leskovcu održavani su u kućama na periferiji, na Streilištu i drugim mestima. Organizacija je bila po uličnim aktivima koji su sredinom leta grupisani u 3 rejonska aktiva. Većina članova SKOJ-a bila je iz redova radničke omladine.

Aktivnost i rad SKOJ-a bili su poznati građanima, ali to niko nije prokazao policiji. Provala nije bilo sve do kraja 1941. godine.

Okružni komitet Partije je, radi stvaranja udarnih borbenih grupa, uputio neke svoje članove u razne rejone sreza. Tako su u mnogim selima već u junu stvorene grupe koje su organizovale vojnu obuku sa omladincima, proučavanje proglasa CK KPJ o pripremama za oružani ustanak i sl. Takvih grupa je u Leskovcu bilo preko 10 (po rejonima grada i fabrikama); po nekoliko udarnih borbenih grupa bilo je u Vlasotincu, Grdelici, Vučju, Lebanu i Bojniku, zatim u Pustoj reci (u Konjuvcu, Petrovcu, Lapotincu, Suvom Polju, Dobroj Vodi, Magašu, Dubravi, Stubli i Kacabaću); u Jablanici (u Tularu, Retkoceru, Gajtanu, Stijerini, Novoj Topoli, Brajini); u Porečju (u Miroševcu, Bunuši, Radonjici, Velikom Trnjanu, Presečini, Šišincu, Donjoj Jajini, Strojkovcu); u Pomoravlju (u Pečenjevcu, Priboju, Bogujevcu i Živkovu); u Vlasini (u Orašju, Šišavi i Crnoj Travi). Posle 22. juna udarne grupe prerastaju u ilegalne desetine.

Pri Okružnom komitetu formiran je Vojni komitet na čelu sa Boškom Krstićem, koji je pored ovih zadataka radio i na okupljanju naprednih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske.

Prve akcije članova Partije i SKOJ-a bile su cepanje okupatorskih naredbi o predaji oružja, o vraćanju na dužnost državnih službenika; zatim, bojkotovanje sabiranja oficira i vojnika za transport u zarobljeništvo i dr. Naročito je uspešno izvođena akcija za sakupljanje oružja. Srednjoškolci su vodili borbu protiv agitacije ljotićevaca za »dobrovoljni rad u Nemačkoj«, pa su ih stoga ovi prokazivali okupatorskim vlastima.

U Vranju je Mesni komitet (maja meseca) održao sastanak i doneo odluku da otpočne organizovanje oružane borbe protiv okupatora. Odmah se pristupa bojkotu bugarske okupacije, pa jedna delegacija građana, na čelu demonstranata, zahteva od Nemaca da Vranje ostane u sastavu Srbije. Odštampani su leci i drugi propagandni materijal protiv bugarske okupacije, u kojima su oštro napadnuti prisilni otkupi i pljačka vune, konoplje, svinja, mesa, radio-aparata i drugih vrednosnih stvari koje su oduzimali Bugari.

Juna meseca Mesni komitet Vranja, preko veza sa bugarskim vojnicima, ubacuje u kasarnu Proglas CK KPJ i drugi propagandni materijal. Ta je akcija naišla na dobar prijem kod vojnika, mahom rezervista, pa je bugarska komanda morala da ih zameni sa fašistički orijentisanim vojnicima i oficirima.

U Vranju su odmah organizovane borbene grupe (6 uličnih i 4 u Duvanskoj stanici). U Bujanovcu i okolnim selima formirano je nekoliko borbenih grupa. Zatim je to isto urađeno u Vranjskoj Banji, Vladičinom Hanu, Ristovcu, Surdulici, Velikoj Masurici, Priboju, Golemom Selu, Kunovu, Sodercu, Slivnici i drugim mestima. Na formiranju grupa neposredno je radio član MK Sima Pogačarević.

USTANAK

22. juna je, u selu Bratmilovcu, nedaleko od Leskovca, održan sastanak Okružnog komiteta, kome su prisustvovali Vasilije Buha i Dragi Stamenković. Tom prilikom je analiziran rad partijske organizacije na čitavoj teritoriji Leskovca i Vranja. Članovi OK su za fašistički napad na SSSR saznali tek uveče kada su se iz Bratmilovca vratili u Leskovac. Odmah je održan kraći sastanak na kome je odlučeno da svi policiji poznati članovi Partije napuste grad, što je u toku nekoliko sati i izvršeno. Partijski kadar je spasen od prvog naleta policije koja je već imala spisak 14 ljudi osuđenih na smrt. Na čelu tog spiska nalazio se Kosta Stamenković sa nekoliko članova OK, a bilo je i popularnih građana, inače simpatizera KP. Policija je uspela da uhapsi samo 5 poznatih simpatizera KPJ: Čedomira Šundrića radnika, Dragana Tomića studenta, Kostadina Nedeljkovića fotografa, dr Milana Dimitrijevića zubnog lekara i Boru Miljkovića radnika — svi iz Leskovca. Njih su Nemci posle teškog mučenja streljali na Banjici.

Komunisti iz Leskovca odlaze u razne rejone okruga i nastavljaju sa pripremama za oružanu borbu: Kosta Stamenković

u Vlasotince, Vasilije Smajević i Stanimir Veljković Zele u Prokuplje, Vlada Đorđević i Boško Krstić u Vranje (gde je Vlada izabran za sekretara Mesnog komiteta).

U Leskovcu je obrazovan Privremeni okružni komitet (u koji ulazi i nekoliko članova Partije nepoznatih leskovačkoj policiji) koji 12. jula izdaje proglas pozivajući radnike, seljake i sve poštene ljude Leskovca i okoline u borbu protiv okupatora: »... radnici, zbijte svoje redove oko vaše Partije, Komunističke partije i pođite u odlučni poslednji boj ...« A seljacima: »... mi komunisti pozivamo vas da stvarate zajedno sa nama partizanske oružane odrede i da proteramo i uklonimo neprijatelja naroda ...« i dalje: »Upamtite, sve što dolazi od okupatora i njegovih slugu na štetu je našeg naroda«. Na kraju proglasa pozivaju se i omladina, poštena inteligencija i svi rodoljubivi građani na oružanu borbu.[6]

Mesni komitet KPJ Leskovac drži nekoliko sastanaka radi sprovođenja direktive CK KPJ o početku oružane borbe. Tih dana je održano i okružno skojevsko savetovanje u Čifluku Miri kod Leskovca. Ređaju se i sastanci sa studentima, radničkom i srednjoškolskom omladinom. Stvoreno je više ilegalnih desetina, delimično naoružanih.

Uskoro je došlo i do prvih akcija. U Leskovcu se rasturaju leci, ispisuju se parole koje pozivaju na ustanak. To se isto čini i u selima. Psihoza oružane borbe zavladala je u čitavom okrugu. Kao pomoć za organizovanje oružane borbe u leskovačkom okrugu, Pokrajinski komitet Srbije upućuje svog delegata Dragog Stamenkovića.

Okružni komitet Leskovca ispituje teren za bazu partizanskog odreda. To mesto je trebalo da omogući iznenadne i efikasne napade na neprijatelja. Uzeti su u obzir tereni planine Kukavice i Babičke gore, pa je održan sastanak s aktivistima u Vučju. — Dragi Stamenković odlazi na Kukavicu, a Jovan Cekić Vanča ispituje teren Babičke gore.

U Leskovcu se izvode oružane akcije. Jedne julske večeri je nekoliko skojevaca zapalilo tri ogromne kamare sena na rampi železničke stanice. Paljenje je izvršeno pomoću fosfora koji je nabavljen u hemijskom kabinetu gimnazije, ispred nosa nemačkog stražara koji ga je čuvao. Odmah zatim zapaljeno je »Novo vreme«, dnevni list domaćih izdajnika, na dvadesetak mesta u gradu, pa čak i u samom centru. Novine su prethodno polivane benzinom.

---

[6] Zbornik, I/2, str. 35, 36. i 37

Polovinom jula omladinci su u Miri kod Leskovca zapalili 10 000 snopova pšenice koju su Nemci bili rekvirirali. Svake noći sečene su telefonske žice na pruzi.

22. jula su članovi OK SKOJ-a Nikola Đurić i Sava Đorđević ubili policijskog agenta Ćućuliju koji se pre rata isticao hapšenjem naprednih radnika i omladinaca, a po okupaciji odmah se stavio u službu Nemaca. Fašiste je obuzeo strah. Ruka narodne pravde visila je nad njihovim glavama.

Na sastanku u Dobroj Vodi Vojni komitet okruga je odredio trojicu iskusnih vojnika da likvidiraju zloglasnog žandarmerijskog vodnika Đuru Pištala. Grupa odlazi u Leskovac i uspešno izvršava zadatak. Pao je okoreli neprijatelj naroda i komunista.

PRVE PARTIZANSKE JEDINICE

Ove akcije, čiji su učesnici uglavnom bili omladinci, organizovao je Mesni komitet Leskovac čiji je sekretar bio Toma Kostić. On je u većini akcija i lično učestvovao kao već oprobani borac Komunističke partije. Iako malih razmera, akcije su imale velikog odjeka. Neprijatelj postepeno uviđa da neće moći lako da održi svoj okupacioni sistem i zato pojačava garnizone. Međutim, narod daje svestranu podršku prvim partizanskim akcijama.

Počela je oružana borba naroda Leskovca i okoline protiv neprijatelja. Okružni komitet je zauzeo stav da svaki aktivista učestvuje u nekoj akciji pre nego što stupi u partizane.

Posle izveštaja sa obilaska terena Kukavice i Babičke gore, Okružni komitet zaključuje da je za partizanski odred najpodesnija planina Kukavica, jer bi se odatle najlakše napadala železnička pruga, branilo plodno leskovačko polje i održavala veza sa narodnooslobodilačkim pokretom u Makedoniji.

Polovinom jula je na Kukavicu izašla prva grupa članova Partije i SKOJ-a sa Dragim Stamenkovićem. To su Miloš Jovanović Stavra, Blagoje Đurić Đuke, Žarko Zdravković Mile, Žika Ilić Žuti, Stojan Nikolić Jole, Milorad Kostadinović Neša i Danilo Bućan. To su prvi leskovački partizani koji su svoj logor smestili na Kozjaku, jednom od rejona Kukavice. Dragi Stamenković i nekoliko aktivista vratili su se na teren da bi organizovali slanje novih boraca u partizanski odred.

* *

*

U međuvremenu Dragi Stamenković drži sastanke s komunistima i simpatizerima Partije u selima Puste reke i Jablanice: Dobroj Vodi, Lecu, Golom Ridu, Donjem Konjuvcu i Lebanu. Stamenković prenosi direktivu Okružnog komiteta da svi članovi Partije ovih sela idu na Kukavicu radi formiranja partizanskog odreda.

U istom cilju Milija Radovanović drži sastanke u gornjoj Jablanici, obaveštavajući komuniste i omladince Tulara, Buvca i Sijarine da se spremaju za dolazak na Kukavicu.

Kosta Stamenković je bio i u Vlasotincu gde se našao i Novica Ilić, član OK SKOJ-a. Održan je niz sastanaka s komunistima i rodoljubima. I ovde je bilo sve spremno za početak oružane borbe.

* *

*

Dolazak prvih partizana na Kukavicu delovao je mobilizatorski na omladinu Porečja. Malo industrijsko naselje Vučje, sa modernom fabrikom tekstila u kojoj je radilo oko 300 radnika, nalazi se u podnožju šumovite Kukavice (16 km od Leskovca), a četiri zaseoka, sa oko 50 domova, razasuti su na obroncima planine. Radnički pokret u Vučju je oživeo u isto vreme kad i u drugim centrima leskovačkog okruga. Mesna skojevska organizacija je sada prerasla u Povereništvo SKOJ-a za Porečje. Članovi povereništva odlaze na teren radi organizovanja ilegalnih desetina po selima. Omladina se svesrdno odaziva pozivu za borbu. Niču ilegalne omladinske desetine u Vučju, Miroševcu, Bunuši, Strojkovcu, Presečini, Tranjanu. Omladina Porečja daje svesrdnu podršku prvim partizanima, među kojima je i dobar broj omladinaca iz ovog kraja.

Sve je to uticalo na priliv novih boraca. Održavanje sastanaka radi okupljanja novih boraca nastavlja se u Leskovcu, Vlasotincu, Pustoj reci, gornjoj Jablanici, Vranju, Porečju i Pomoravlju. Početkom avgusta na Kukavicu stižu dve grupe iz Puste reke i gornje Jablanice. Prvu grupu dovodi Radovan Kovačević i u njoj su: Miloš Manojlović, Vujadin Blečić, Sava Blečić Ivan, Vlasta Radonjin Dobri Španac, Obrad Lučić Milutin, Krsta Miljanić, Milovan Bjelica Jova i braća Karadžić.

Drugu grupu dovodi Milija Radovanović i u njoj su: Vladimir Bukelić pop Mića, Vukosav Janketić, Zejnel Ajdini, Milivoje Perović, Vukosav Dragić, Pera Stanković, Velja Ristić i Vukašin Janković.

Za ovim grupama stiže više grupa iz Leskovca, Porečja i Vranja. Tako se na Kukavici našlo oko 40 boraca, uglavnom članova Partije i aktivista iz čitavog okruga.

LESKOVAČKI PARTIZANSKI ODRED

10. avgusta 1941. godine na Kukavici, na mestu zvanom Jasička dolina, kod Vilarskih koliba, formiran je Leskovački partizanski odred.[7] Izabran je privremeni štab odreda u sastavu: komandir Miloš Manojlović, narednik bivše jugoslovenske vojske; politički komesar Krsta Miljanić, učitelj.

Do formiranja odreda delegati OK Vlada Đorđević i Boško Krstić konsolidovali su vranjsku partijsku organizaciju u kojoj je bilo izvesnih nesuglasica. Uoči rata u Vranju je postojao Mesni komitet koji je preko mreže partijskih organizacija rukovodio sitnijim akcijama. Vranje je od industrije imalo samo sitne zanate, pa je gro članova Partije bio iz redova zanatlija. Njih je trebalo pripremiti za oružanu borbu koja se sve više rasplamsavala na Kukavici. Sima Pogačarević, sekretar Mesnog komiteta Vranje, koji nije bio poznat leskovačkoj policiji, povučen je tih dana na rad u OK.

Mesni komitet Vranje je 2, 17, 23. i 26. jula održao sastanke i izvršio raspored svojih članova po rejonima radi formiranja ilegalnih desetina: 2. jula je zaključeno da se formiraju desetine po selima od Preševa do Grdelice, kao i da se bojkotuje regrutacija za bugarsku vojsku (pri čemu partijska organizacija nije bila jedinstvena pa ova akcija nije u potpunosti uspela); 17. jula je odlučeno da desetine počnu sa prvim akcijama pri čemu će se odmah likvidirati dva bugarska špijuna i prekinuti telefonsko-telegrafska veza na pruzi Niš — Skoplje (kod Vranja, Hana i Bujanovca).

Pošto je Mesni komitet istovremeno bio i Vojni, organizovano je i prikupljanje oružja i novčane pomoći za narodnooslobodilački pokret. Sakupljeno je blizu milion dinara. 26. jula, posle jedne od planiranih akcija, Bugari su uhapsili više lica iz Vranja, osumnjičenih da su simpatizeri NOP-a, ali među uhapšenima nije bilo ni jednog učesnika u akciji. Stvorena su partijska uporišta u mnogim selima vranjskog sreza, a u oko 30 sela i većih mesta borbene grupe prerasle su u ilegalne de-

---

[7] Leskovački (Kukavički) partizanski odred koji je dejstvovao na Kukavici bio je matični odred u okrugu leskovačkom i vranjskom; iz njega su kasnije ponikli: Vranjski, Grdelički, Babički i Jablanički pododred koji su docnije prerasli u samostalne partizanske odrede.

setine. Razvijen je rad na vojnoj obuci i proučavanju propagandnog materijala. Svaka desetina je izabrala desetara (koji je obično bio rezervni podoficir).

Na aktivnost partijske organizacije Vranja Bugari odgovaraju racijama, uspevši da preko leta 1941. godine pohapse većinu članova Mesnog komiteta. Odlaskom prve grupe na Kukavicu još više je oslabljena partijska organizacija Vranja.

Mesni komitet Vranje, u saglasnosti sa okružnim komitetom, donosi odluku da jedna grupa komunista krene 12. avgusta u odred na Kukavicu. Bugari su otkrili odlazak i uhapsili Boška Krstića i nekoliko članova Mesnog komiteta Vranje. Vlada Đorđević je izbegao hapšenje. I pored toga određena grupa — jačine oko 15 ljudi — stiže na Kukavicu, a odmah za njom stiže i Vlada Đorđević (sekretar Mesnog komiteta Vranje i član Okružnog komiteta Leskovac). Za Vranjancima na Kukavicu stiže i Vasilije Smajević sa grupom aktivista iz Jablanice, zatim i Kosta Stamenković sa aktivistima iz Vlasotinca.

Tako je, krajem avgusta, dolaskom većine članova OK Leskovac i članova Partije i SKOJ-a, Kukavica postala centar oružanog ustanka za leskovački i vranjski okrug.

KUKAVICO — MAJKO PARTIZANA

Dolaskom članova Okružnog komiteta Koste Stamenkovića, Vasilija Smajevića, Vlade Đorđevića i drugih na Kukavicu izvršena je popuna štaba odreda koji je već brojao blizu 100 boraca. Sastav štaba odreda je sada bio: komandant Miloš Manojlović, zamenik komandanta Obrad Lučić Milutin, politički komesar Vlada Đorđević, zamenik političkog komesara Vasilije Smajević.

Kosta Stamenković, sekretar OK Leskovac i član CK KPJ, iako nije bio član štaba, smatran je glavnim rukovodiocem odreda.

Izabrano je partijsko rukovodstvo odreda sastava: Kosta Stamenković, Vasilije Smajević i Vlada Đorđević, i rukovodstvo SKOJ-a, sastava: Vladimir Bukelić pop Mića, Lepša Stamenković, Jelica Mitić, Stojan Nikolić i Borko Cekić.

U to vreme došla je i grupa Kumanovčana s Karpošem na čelu, a nešto kasnije u odred dolaze četiri makedonska komunista koji su pobegli iz Kaznione u Sremskoj Mitrovici: Orce Nikolov, Bogoje Fotev, Koljka N., advokatski pripravnik, i Kosta N.

Pošto se ukazala potreba za širim vojničkim i političkim akcijama, odred je svoj logor postavio na Kiti (iznad Vučja).

SMRT MILANA MAJCENA

Jula 1941. Nemci su počeli planski da preseljavaju Slovence iz Štajerske i pojasa pored Save. Među prvima, proterali su u Srbiju i u Hrvatsku inteligenciju i imućnije trgovce i zanatlije, dok su, s masovnim preseljavanjem seoskog stanovništva, naročito iz Zasavja i Bizeljskog, počeli u toku novembra. U prvom talasu ove akcije iseljeni su Ivan i Marija Majcen, koji su imali sinove Milana, Niku, Joška i Petera. Niko je tada bio u nemačkom zarobljeništvu, a Joško i Peter bili su učenici Srednjotehničke škole u Ljubljani. Sva trojica su kasnije poginuli kao borci NOV. Otac i majka su se uskoro vratili u Sloveniju iz progonstva i naselili blizu svoje kuće, sa ove italijanske strane demarkacione linije. Oca Ivana su krajem 1943. ubili belogardisti u Šent Rupertu, a majku Mariju streljali su Nemci krajem oktobra 1943. godine.

Letnjih dana 1941. Ljubljana je već bila snažno obuhvaćena organizacijom Osvobodilne fronte. Hladnoća i prezir sa kojima je Ljubljana u početku primila okupatora, uskoro su se pretvorili u organizovani otpor, čiji su znaci bili: sve češći antifašistički natpisi i sve veći broj letaka u kojima su se građani pozivali na otpor. Ovim akcijama su se pridružile i prve sabotaže: presecanje telefonskih i telegrafskih žica, oštećenja pruge i miniranje transformatora, a i napadi na pojedine neprijateljske vojnike. Na Molniku, u blizini Ljubljane, okupljali su se prvi naoružani partizani. Glasovi koji su kružili da se u Gorenjskoj, Dolenjskoj i Štajerskoj već vode oružane borbe, potpalili su i Ljubljanu.

U toj atmosferi Marjan Majcen je 29. jula 1941. nešto posle 22 časa, pucao iz revolvera u potiljak jednog nemačkog vojnika, na samim stepenicama zgrade pozorišta. Ovaj prvi pucanj na ljubljanskim ulicama prouzrokovao je u redovima okupatora razumljivo uzbuđenje. Kvester ljubljanske kvesture

Etore Mesana je u svom opširnom izveštaju od 27. septembra 1941. istakao da je došao do zaključka, da su ovo mogli izvršiti samo oni »koje je raspalila borba za političku nezavisnost s ciljem da postignu ujedinjenje slovenskih naroda, od ruskog do srpskog, hrvatskog i slovenačkog, te zato daju oduške svom divljaštvu sa napadima protiv predstavnika naroda Osovine koji se bore za dobro cele Evrope.«

Kvestura je bila upozorena na gostionicu »Keršič« i braću Majcen čitavih mesec dana pre ovog napada na nemačkog vojnika, tako da su agenti odmah počeli sa istragom. Noću, između 1. i 2. avgusta uhapšen je Milan Majcen. U njegovoj sobi našli su dva broja »Slovenskog poročevalca« i 6 revolverskih metaka koji su bili isti kao i onaj, s kojim je ubijen nemački vojnik. Zato su Milana Majcena najpre optužili za ovaj napad i odveli ga u policijski zatvor Šentpeterske kasarne. Marjan je u to vreme bio u Dolenjskoj. Čim je čuo za hapšenje svog brata vratio se u Ljubljanu i počeo da preduzima mere da spase brata i drugove iz zatvora. Pošlo mu je za rukom da prokrijumčari u ćeliju potrebno oruđe i 7. avgusta uveče Milan Majcen je uspeo da sa drugovima pobegne, pošto je presekao rešetke na prozoru. Prema izveštaju kvesture, grupa zatvorena u istoj ćeliji pobegla je »uz pomoć spolja i zbog nepažnje slovenačkih agenata«.

Posle toga, Milan više nije mogao ostati u Ljubljani. Otišao je u Iški Vintgar i pridružio se četi s kojom je komandovao Ljubo Šercer. Policijski agenti su pored Milana, sada udvostručenom snagom tražili i Marjana, koji se u to vreme krio kod porodice Ivana Prelca u Pavšičevoj ulici. Kvestura nije znala kome da pripiše napad na nemačkog vojnika. 9. avgusta policijski agent Viktor Jagodic primetio je Marjana u Pavšičevoj ulici i izdao ga. Popodne 10. avgusta Jagodić je otišao s jednim slovenačkim i dvojicom italijanskih agenata u zasedu u Pavšičevu ulicu s namerom da uhapsi Marjana. Kada je Marjan naišao na zasedu, pokušao je da pobegne. Tom prilikom je pucao na Jagodića i pogodio ga, ali je u Tugomerjevoj ulici pao izrešetan mecima iz revolvera kvesturina Eugenia Basčetija i Gaeta Muscija. Supružnici Ivan i Marija Prelec bili su uhapšeni. Prelec je kasnije otišao u partizane i poginuo kao borac NOV.

Milan Majcen, visok i snažan, uvek spreman na šalu, hrabar i otresit, često je dolazio u planinsku kuću u Iškom Vintgaru, gde su izletnici iz Ljubljane donosili izveštaje o tamošnjoj situaciji, kao i hranu i oružje za partizane na Mokrcu. Tu se Milan sastajao i sa pesnikom Ivanom Robom, koji je kasnije kao propagandista Cankarjeve brigade zarobljen i februara 1943. streljan kao talac. U nedelju 7. septembra Milan je doznao,

prema pričanju narodnog heroja Dakija, da se među turistima u kući kod Iškog Vintgara nalazi nekoliko špijuna, odnosno policijskih agenata. S jednim drugom je odmah sišao u dolinu, ostavio druga u šipražju u blizini kuće, a sam goloruk i bez kaputa, pomešao se sa izletnicima. Uskoro je našao šta je tražio.

U vezi sa izveštajem italijanskog špijuna, Roboti se uzbuđivao tvrdeći da su policijski agenti svojom nespretnošću (suviše očito i upadljivo špijuniranje po Iškom Vintgaru) pokvarili sve što su karabinijeri i vojnici pripremali za akciju protiv partizana. Zbog svoje nespretnosti oni su čak upozorili partizane na opasnost. Kada su videli da su partizani obavešteni o njihovim namerama, Italijani su hteli brzo da reaguju. Već idućih dana prodrli su na kamionima u Vintgar i zapalili turističku kuću. Tom prilikom je došlo do puškaranja, jer je nekoliko partizana bilo obavešteno od domaćice doma o predstojećem napadu. Ljubo Šercer je otvorio vatru sa uzvišenijih položaja i prinudio Italijane na povlačenje.

Iz nekih izveštaja se vidi da je još pre toga Milan vodio grupu partizana sa Mokrca u napad na italijansku stražu, koja je čuvala prugu između Škofljice i Lavrice, ali zbog nepredviđenih prepreka napad nije uspeo.

U vreme kada je počela prva velika ofanziva protiv partizana na Mokrcu i Krimu, meseca oktobra, Milan više nije bio na ovom mestu. Sa manjom grupom, u kojoj se nalazio i Jože Nose — Tone Špan, otišao je u septembru u svoj rodni kraj, Mirensku dolinu, da tamo organizuje novu samostalnu partizansku četu, koja je poznata pod imenom »Mokronoška četa«. U okolini Šent Janža i Mokronoga Milan je do početka oktobra radio uglavnom na propagandi. Uskoro je oko sebe prikupio grupu šentjanških i mokronoških mladića, koji su se pripremali za oružane akcije. U to vreme, Milan je u Mokronogu usred dana pucao na žandarma, italijanskog konfidenta.

U prvoj polovini oktobra Milan je otišao sa svojom grupom na nemačko okupaciono područje u blizini Kuma. Više puta je putovao železnicom između Zidanog Mosta i Zaloga, a prema nekim izjavama dolazio je i u Ljubljanu na ugovorene sastanke i za uputstva rukovodstva OF i Glavnog štaba, mada su italijanske i nemačke vlasti izdale za njim poternicu. Po povratku na domaći teren njegova grupa partizana je bila podeljena na dva dela. Jedan deo sa Tonetom Španom i Mihom Marinkom — koji je tada došao u četu zbog akcije na Bučku — otišao je prema Novom Mestu, da bi sa ostalim dolenjskim partizanima ušao u nemačko okupaciono područje i uništio uporište na Bučki; drugi, manji deo, pod Milanovim rukovodstvom otišao je ponovo prema Šent Janžu i Savi, da bi organizovao tajno

preseljavanje seljaka i time izbegao njihovo prinudno iseljavanje u Šleziju.

Pred kraj oktobra Milan je otišao sa svojim bratom Ivanom i Ivanom Mevžljem, koga su zvali Janče, u selo Murence kod Šent Janža. Sastanke sa seljacima Milan je održavao u kući Rebšeta, koji je uoči iseljavanja, koje su Nemci preduzeli, pobegao na italijansko područje. Za Milanovo prisustvo doznao je mlinar Novak, — veliki hitlerovac. Novakova žena je nagovorila nekog šesnaestogodišnjeg dečka da javi nemačkoj pograničnoj policiji gde se Milan nalazi. To je bilo 28. oktobra, u popodnevnim časovima. Dečak je za ovo dobio nagradu od 50 maraka i kasnije je pobegao u Nemačku, gde verovatno i danas živi. Novak je kasnije kao nemački konfident osuđen na smrt.

Nemačka pogranična policija dobila je pomoć od obližnjih stanica i u toku večeri opkolila je Vodenikovu kuću u kojoj su bili Milan i Mevželj. Pre toga, Milan je poslao svog brata Ivana prema Mokronogu da mobiliše nove borce. Oko šest časova uveče izvršen je prvi napad na kuću. Napad je bio odbijen. Milan i Mevželj su bili naoružani samo revolverima i ručnim granatama.U toku borbe oni su hvatali ručne granate kojima su ih Nemci obasipali i pre eksplozije bacali ih natrag. Ovaj poduhvat je iziskivao veliku spretnost, prisustvo duha i brzo reagovanje. Prilikom drugog napada Mevželju je u ruci eksplodirala nemačka granata, pre nego što je uspeo da je vrati natrag i otkinula mu šaku i deo glave. (Prema drugim informacijama Janče je pogođen metkom u glavu.) Milan je ostao sam, boreći se cele noći, sve do idućeg dana.

Kada su Nemci prvi put zapalili kuću (ugao krova), Milan je sprečio požar na taj način što je bacio u vatru ručnu granatu, koja je raznela deo zapaljenog krova. Kada je bio ranjen, Milan se povukao prema podrumu, stalno pucajući na Nemce koji su prodirali, no uskoro su ga potpuno izrešetali mitraljezom. Prema pričanju očevidaca veći broj Nemaca je poginuo, a bilo ih je i dosta ranjenih. Nemački izveštaj o ovom događaju u prevodu glasi:

Izveštaj nemačke sigurnosne policije SIPO o sukobu na Murncama, 28. oktobra 1941.

Vreme događaja 28. X 1941, mesto događaja: Št. Janž kod Radeča.

28. X 1941. godine pogranični stražar je utvrdio da se u kući Alojza Vodenika, Murnce broj 15, opština Št. Janž, kriju dvojica naoružanih komunista.

Kuća je bila opkoljena, ali je pogranična straža morala sačekati dolazak policije (Schutzpolizei), jer je straža

naoružana samo pešačkim puškama. Po dolasku policije izvršen je zajednički napad na kuću koji nije uspeo.

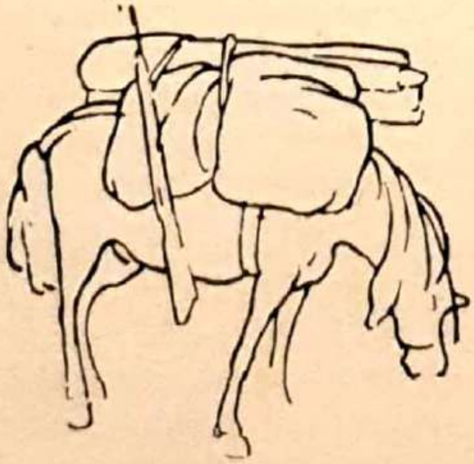
Policija je imala 5 ranjenih.

Prilikom ponovnog napada na kuću bili su lakše ranjeni Oberfahnrich der Wermacht i seljak Vodenik. Pokušaj da se zapali kuća ostao je bez rezultata. Tek posle dolaska teških minobacača i teških mitraljeza, banditi su prestali da pucaju.

U kući su pronađeni mrtvi obojica bandita. To je bio Slovenac M. Majcen, čija je porodica bila iseljena već s prvim transportom i Janez Mevželj. Obojica bandita su u poslednje vreme živeli u Ljubljani, gde je Majcenov brat ubijen od strane italijanskih pograničnih vlasti.

Nemci su oba pala borca sahranili blizu mesta borbe, ali su ih 14 dana kasnije iskopali i fotografisali. Zatim su ih sahranili na groblju u Šent Janžu.

Janko **JARC**

SJEĆANJA NA USTANAK U BANIJI

POČETAK USTANKA

Teror koji je u Baniji započeo dolaskom ustaša na vlast nagonio nas je da tražimo izlaz iz strahota koje su se nadvile nad naša mirna sela i domove. S početkom ljeta učestali su pokolji nevinog naroda. Pokušali smo da borbom damo oduška i nagomilanom strahu, i mržnji prema zločincima.

Nekih desetak dana prije ustanka sastala se naša grupa od po 7 drugova iz sela Drenovca i Vlaovića da se dogovorimo kako da dođemo do oružja, da bismo mogli kasnije krenuti u akcije. Tako smo došli do podataka gdje bismo i kakvo oružje mogli da nađemo. Naša grupa iz Drenovca pribavila je nekoliko lovačkih pušaka, a grupa iz Vlaovića provalila je u kuću jednog bivšeg pukovnika i tamo nabavila nekoliko prerađenih karabina. Ovako naoružani očekivali smo od našeg partijskog rukovodstva signal za ustanak. U srijedu 23. jula signal je primljen.[1] Istog dana odlučili smo da izvršimo napad na opštinu u Banskom Grabovcu i stražu na pruzi između Grabovca i Vlaovića. Dogovorili smo se da se za napad prikupimo na jednoj livadi kraj Vlaovića, da ponesemo oružje, ključeve za rastavljanje šina i pile za rezanje TT stubova, a da plan napravimo pred sam napad.

Krenuli smo iz Drenovca na ugovoreno mjesto. Za rukovodioca grupe izabrali smo Petra Babića, ljudinu strogog izgleda. Kad smo došli do Baždareva mosta na riječici Bručini, gdje je i granica između naša dva sela, naš vođa je stao i izjavio da on dalje ne ide. Na naša pitanja zašto, samo je ponavljao da dalje ne ide. Od bijesa zamahnuo sam da ga udarim pilom koju sam nosio, no, uzdržao sam se i istrgao mu iz ruku lovačku dvocijevku koju je nosio.

---

[1] 21. jula održan je sastanak Kotarskog komiteta KPH Glina, na kojem je donijeta odluka za ustanak. Odluka je prenijeta svim partijskim organizacijama, pa tako i ćeliji u Drenovcu.

Produžili smo bez njega. Na ugovoreno mjesto vodio nas je Petar Vladić. Bilo je mračno, maglovito, lutali smo po livadama puna dva sata, no, grupu iz Vlaovića nismo našli. Sve do zore lutali smo od vrbe do vrbe u blizini željezničke stanice Vlaović, u kojoj se tada nalazilo oko 120 ustaša i žandarma. Vidim — od zajedničke akcije nema ništa, pa sam predložio drugovima da sami nešto učinimo. Složili su se, pa smo se istim putem vratili do mosta Zrnčište na Bručini, odakle je do pruge bilo oko 400—500 metara. Skrenuli smo ka jednoj šumici, koja se nalazila između nas i pruge. Od nje do pruge rasli su kukuruzi. Skupili smo se u šumici i dogovorili što da učinimo. Svitalo je. Uto primijetismo da prugom od stanice Vlaović idu prema nama dvojica ustaša. Na moj predlog da im postavimo zasjedu samo mi se pridružio Adam Baždar Ranko — ostali se nisu ni pomakli. Očigledno, trebalo je imati odlučnosti, koju još nismo bili razvili. Nas dvojica se privukosmo kroz kukuruze pruzi. Ustaše su bile kojih 100 metara udaljeni od nas — polako su se približavale. Sjetih se da još nisam ni pregledao moju dvocijevku, za koju sam imao samo dva naboja. To isto nije učinio ni Ranko sa svojim starim francuskim karabinom, za koji je imao samo jedan metak. Ustaše su spokojno dolazile, zastale su za trenutak ispred nas, a mi se nismo usudili da išta učinimo — bojali smo se da nas ovo staro oružje ne izda. Ustaše su pošle dalje, a mi smo požurili do naših drugova da bismo ih nagovorili da zajedno sačekamo ustaše kad se budu vraćale. No, u šumici ih više nije bilo — vratili su se u selo. U isto vrijeme čusmo pucnjavu od Banskog Grabovca — naši drugovi iz Vlaovića sigurno su počeli s akcijom, pa nam je ovaj neuspjeh utoliko teže padao.

Ipak smo nekako pronašli još četvoricu drugova, vratili se na prugu, presjekli pet telefonskih stubova i pokušali da rastavimo prugu, no, bez željeznih šipki to nije išlo. Navalismo na odšrafljenu prugu porušene stubove i brzo se povukosmo do našeg sela, jer je već bilo vidno. Čekali smo rezultat svoje »diverzije«. Ujutro je vlak naišao, stao ispred prepreke, pratnja vlaka je prepreku uklonila i on je nesmetano nastavio put.

Uskoro su na kamionima stigle ustaše iz Gline — zaustavljale su se na svakih 200 metara i otvarale mitraljesku vatru po kućama, šumarcima, žbunju i kršu. Narod je iz sela počeo bezglavo bježati. Mi smo se iz grupe dogovorili da se sastanemo u prvi sumrak i da se prebacimo u šumu Šamaricu. Nismo se skupili, pa sam krenuo sam. Putem su mi se pridružila još dva druga.

Nakon lutanja od 3—4 dana po Šamarici konačno sam se našao s drugovima iz Vlaovića, kao i sa braćom Vladići iz mog

sela. Osnovali smo logor i dogovorili se kako da riješimo problem ishrane, koji nas je najviše mučio, pored drugih problema na koje smo, nenaviknuti na ovakav život, nailazili.

PRVA PUŠKA

Negdje koncem avgusta dobio sam u logoru naređenje da, od tada već proslavljenog komandanta Vasilja Gaćeša, u zaselku Kačari (selo Drenovac) postavim zasjedu neprijateljskoj patroli koja svaki dan odlazi sa željezničke stanice Banski Grabovac prema selu Mali Gradac, gdje se nalazila žandarmerijska stanica. U patroli su redovno bili četvorica ustaša i jedan žandarm. Sam Gaćeša odabrao je još 6 drugova i stavio ih pod moju komandu. Ovi drugovi imali su od oružja starinske »štucove«, na kapisle, a ja dvocijevku sa patronama.

Na određeno mjesto stigli smo prije svanuća. Izvidio sam teren i odabrao mjesto za zasjedu. Bili smo blizu zaselka, koji je bio potpuno pust. Na mjestu koje sam odabrao za zasjedu cesta je prolazila neposredno uz riječicu Bručinu. Na jednom mjestu uz obalu cesta je bila ranije prekopana, a sada je ostalo ulegnuće. Tu sam postavio dvojicu drugova da zaustave patrolu (koja se redovno vozila kolima), ako nama ostalima izmakne. S ostalom četvoricom dogovorio sam se da oni pucaju na ustaše, a ja ću da gađam vođu patrole, žandarma. Zauzeli smo položaje u živici, na kojoj smo napravili proreze kao puškarnice. Živica je bila na zapadnoj, a obala na istočnoj strani ceste.

Čekali smo punih 6 časova. Rominjala je sitna, maglovita kiša. No, prije nailaska očekivanog neprijatelja, naišla je jedna žena sa suprotne strane i primijetila onu dvojicu drugova kod prekopa na cesti. Pošto su već i ustaše nailazile u kolima, ženu nismo mogli da zaustavimo. Ustaše su je zaustavile, upitale je gdje ide, a kako je od straha počela mucati, počeli su na nju da viču i pitaju: »Ima li gdje te vaše komunističke bande?« Odgovorila je da nije nikog vidjela, sem dvojice kod prekopa, za živicom. Na to su ustaše sišle s kola, potjerale ženu ispred, a one su iza kola s puškama na »gotovs«, krenule k nama. Žandarm je išao lijevom stranom ceste, uz samu obalu, a ustaše desnom, ispod živice koja je cestu nadvišavala za oko metar, pa su tako bili kao u nekom jarku. Držao sam žandarma na nišanu. Kad je došao skoro do mene primijetio me je, trgao pušku, no, istog sam časa povukao oba oroza, opalio i srušio ga. Pao je ničice, licem u prašinu. Čudilo me što ne čujem pucnje ostalih drugova, no, kad sam pogledao, vidio sam da su trojica napustila zasjedu, a četvrti je povukao glavu kroz živicu i vikao: »Druže Ilija, pobjegoše nam ustaše!«

Dok sam iskočio na cestu, zgrabio žandarmovu »zbrojovku« i od radosti je triput poljubio, ustaše su već skočile u Bručinu i njenim vijugavim, plitkim koritom podaleko izmakle. Kod ubijenog žandarma našli smo 150 puščanih metaka, jedan belgijski pištolj sa 50 metaka i kožni torbak sa tri sekcije i zapisnik s imenima porodica drugova koji su odbjegli u šume. Naslovljen je bio na »Žandarmerijsko krilo« u Petrinji, a došao je u »prave« ruke. Tako sam došao do svoje prve vojničke puške.

U to začusmo paljbu iza brda s istočne strane. Znao sam da je tamo, u zaselku Begovići, postavljena jedna druga naša zasjeda, pa smo joj pohitali u pomoć. Uspjeli smo se na brijeg i zauzeli položaj da pomognemo grupi naših boraca, koji su se na njega povlačili. U pomenutom zaselku ubili su jednog ustaškog tabornika koji je tamo zalazio na motoru, uvijek naoružan puškomitraljezom. Oružje su uzeli i sad su se povlačili ispred jedne veće grupe ustaša koja je, prekasno, pohitala svom taborniku u pomoć. Uskoro su ustaše dovukle neku cisternu s benzinom, te su polile i zapalile sve kuće. Narod, koji se dotle dosta pasivno držao, došao je poslije toga k nama u Šamaricu.

Ostao sam na brdu do mraka gledajući kako gori prvo spaljeno selo na Baniji.

U ŠUMI ŠAMARICI

U avgustu u Šamarici su bila dva veća logora: jedan koji su osnovali drugovi iz Siska i Petrinje u predjelu Kaline, više sela Komogovine i drugi negdje u sredini šume, u kojem su bili drugovi iz sela Drenovca, Vlaovića i Lušćana. Mi smo se iz logora uzajamno posjećivali, pa je došlo do sporazuma da zajednički miniramo njemački transportni vlak, koji je redovno prevozio ratni materijal između Sunje i Siska (Capraga). Akcija je trebalo da bude izvršena kod sela Brđana.

Tačnog datuma akcije se ne sjećam — mislim da je bio 9. septembar. Dan prije akcije, oko 17 časova, krenuli smo u logor Siščana bilo nas je nekoliko desetina; naoružani smo bili uglavnom puškama i sa nekoliko revolvera. Našim logorom rukovodio je Vasilj Gaćeša. Prije pokreta govorio nam je o značaju akcije, o naporima koji nas čekaju, savjetovao da se oslobodimo svakog suvišnog tereta, jer se očekivalo da će biti dosta plijena i slično. Siščani su nas veselo dočekali. I njih je bilo koliko i nas, no bili su bolje naoružani — imali su jedan teški i jedan laki mitraljez. Teški mitraljez nisu ponijeli u ovu akciju.

Formiran je jedan odred od preko 60 boraca i tako smo krenuli prema Komogovini. Kad smo došli na kraj šume krenuli smo kroz jedan usjek niz brdo, kroz koji su se nekad spuštala debla. Komandu je preuzeo Đuro Kladarin (politkomesar Komande Banije). Svrstao nas je po dvojicu, redom odbrojavao po deset, a jedanaesti je bio desetar. Tako su formirane desetine. Meni se to nije svidjelo, jer sam se našao u desetini s potpuno nepoznatim drugovima. Nekako sam imao predosjećanje da akcija neće uspjeti, pa sam to poluglasno i izrekao. Na to mi je jedan od tih nepoznatih drugova dobacio da ne govorim besmislice.

Poslije nekoliko riječi koje nam je Kladarin uputio, brzo smo krenuli prema cilju. Zapravo, više smo trčali no hodali. Veza se prekidala nekoliko puta i teško smo je uspostavljali. Blizu cilja zaustavili smo se kraj nekakve živice na livadi, mokri od znoja. Naređeno nam je da legnemo i da bude najveća tišina. Ležali smo oko jedan sat, a neki su počeli da gunđaju što smo toliko trčali, a sada mokri ležimo i zebemo. Tada se šapatom prenijela komanda: »Pokret, tišina!« Nakon desetak minuta stigli smo u neke male njive zasađene kukuruzom, do same pruge. Polegali smo jedno pedesetak metara od nje. Baš kad nas je obilazio Simo Todorović, čuo se pucanj puške na pruzi i jauk: »Joj, vojsko, poginuh!«, a iza toga neko trčkaranje prugom prema Sunji. Nisam mogao ocijeniti šta se događa, ali je napetost bila na vrhuncu.

Istovremeno se začulo kako dolazi vlak od Sunje. Očekivali smo svakog časa da mina eksplodira. Svi smo se pretvorili u uho, iskolačenih očiju prema užarenoj lokomotivi koja je vukla dugu crnu željeznu zmijurinu iza sebe. No, vlak je prošao i ništa se nije dogodilo. Simo Todorović ponovo nas je obilazio, kad začusmo da od Sunje nailazi i drugi vlak. »To je sigurno onaj koga čekamo«, zaključio sam u sebi. No, i taj je skoro prošao, eksplozija je opet izostala, kad opali jedna puška i za njom se spontano osu paljba po vlaku, koji uskoro nestade u mraku. Već me je bila spopala groznica od bijesa, jer sam vidio da nam je akcija propala.

Uto se prenese i naređenje za povlačenje. Povlačili smo se bez vojničkog reda — za desetare nismo ni znali. Polagano sam išao preko nekog šljivika, jer su mi se noge ukočile, kad naiđoh na jednog druga koji je na taricu namotavao neko uže. Pade mi na um da bi to mogao biti miner, pa ga upitah šta radi i šta se to noćas dogodilo. Pružio mi je kraj užeta i rekao: »Evo, vidiš, netko je prerezao uže, pa mina i nije mogla da eksplodira kad je uže povučeno«. Zaključio je, da je to sigurno uradila neka izdajica (kasnije se ustanovilo da su uže prerezala dvojica

koji su bili postavljeni da paze da na minu ne nabasa neprijateljska patrola; kažnjeni su kao izdajnici). Požurili smo za kolonom.

Dok smo se peli uz jedno manje brdo više sela Graduse, Artur Turkulin[2] zaustavio je kolonu, sakupio borce u krug i objasnio kako je došlo do neuspjeha. Naglasio je da nas ovaj neuspjeh ne smije da obeshrabri.

Dok je on govorio sjeo sam na jednu kladu, na sunce, ugrijao se i od umora zaspao. U međuvremenu seljaci su donijeli jabuka i kukuruznog kruha; to je podijeljeno i pojedeno dok sam spavao. Probudilo me je nečije drmanje. Pogledah i spazih kraj sebe Vasilja Gaćešu. Do njega je sjedio Artur Turkulin, koga nisam poznavao. Počeo je da me ispituje zašto sam se odvojio od ostalih drugova, zašto nisam jeo, šta sam po zanimanju i slično. Kad sam mu odgovorio da sam obrtnik i da sam zanat učio u Budimpešti, pogleda me i reče:

— Daj ti meni reci istinu: zašto si sinoć unaprijed rekao da u ovoj akciji neće biti uspjeha?

Odgovorio sam mu:

— U našem logoru ima desetak članova Partije, a sigurno najmanje toliko i u vašem; zašto ti drugovi, partijci, nisu izabrani za desetare, nego su određivani nasumice, kako na koga padne broj? Da je jedan takav desetar čuvao minu, sigurno bi je sačuvao od sabotera. Ne sviđa mi se ni što smo bili pomiješani s vašim drugovima, jer se ne poznajemo, pa smo se i rasturili. Žao mi je što je propala ovakva prilika, koja će se teško ponoviti.

Na ovo mi Turkulin nije ništa rekao, samo je dodao da ne treba gubiti nadu i moral poslije prvog neuspjeha.

Odmah poslije razgovora pokajao sam se što sam to o partijcima rekao pred Gaćešom: on tada nije bio član KP, pa sam osjetio da su ga se moje riječi kosnule.

ZAKLETVA

Na dan polaganja zakletve, 28. septembra 1941. okupili smo se u našem logoru, gdje se našlo i mnoštvo naroda iz zbjegova po Šamarici, svi uzbuđeni i radosni. Zakletvu je čitao Srećko Manola, komandant grupe odreda Korduna i Banije, španski borac, a mi smo je punim srcem za njim svečano izgovarali.

---

[2] Narodni heroj.

Kad je završeno, pozvao me je Gaćeša iz stroja i poslao da donesem rakiju da počastimo drugove prije jela. Bilo je spremljeno dosta na ražnju pečenih svinja i ovaca. Otišao sam po rakiju, za koju sam jedini znao gdje je skrivena (čuvali smo je za sanitetske potrebe), a dotle su se borci svrstavali po desetinama: vršeno je preformiranje jedinica i formiranje Banijskog partizanskog odreda. Natočio sam rakiju u pleteni balon i spremao se da vratim sud, iz kojeg sam točio, na staro mjesto, kad začuh jednog druga kako me zove. Požurih k njemu da ne bi primijetio gdje sam ostavio rakiju. Upitah ga što viče, a on mi veselo odgovori:

— Izabran si za desetara.

Tome se nisam obradovao.

Gaćeša je još bio pred strojem. Kad me je vidio, pružio mi je nasmijano ruku i poveo pred jednu odbrojanu desetinu.

— Evo, ovo je tvoja desetina, reče mi — ti si sad njihov desetar.

Kad sam mu rekao zašto baš ja da budem desetar, prvo mi je nešto opsovao a onda rekao:

— Nisam te ja odredio. Sami su te izabrali. Evo ti ih, pa ih sam pitaj.

Borci su se smijali i potvrđivali njegove riječi. Stojao sam kao ošamućen ispred stroja, a onda kao da me je neko probudio: shvatio sam da sam postao desetar i primio na odgovornost tuđe živote. Odredio sam sebi zamjenika, popisao borce, oružje i municiju, a zatim smo se pridružili ostalim borcima i narodu u općem veselju.

Sutradan smo održali sastanak desetine i odlučili da podignemo kolibe za spavanje, kako bismo noću bili na okupu. Naredio sam svojim borcima da se niko bez odobrenja ne smije udaljavati iz logora, čega je prije bilo. Nastavili smo da živimo pravim logorskim životom.

Krajem septembra ili početkom oktobra odred se podijelio na dvije grupe: jedna je krenula za selo Mali Gradac, a druga za Klasnić, radi likvidiranja žandarmerijskih stanica u njima. Napad je izvršen istovremeno na obe stanice. Napadom na Klasnić rukovodio je Vasilj Gaćeša.

Stanice su bile veoma utvrđene, no, sa slabim posadama (mislim da je bilo po 15—20 žandarma). Ipak, njihovo naoružanje, utvrđenost i iskustvo, nasuprot našeg oružja neprikladnog za zauzimanje utvrđenih zgrada, odlučili su ishod: i pored žestokih napada bili smo odbijeni. Ranjen je u koljeno jedan naš borac koji je kroz rešetke na prozoru gurao upaljenu slamu u zgradu. Već je svanjivalo kad je stanica u Klasniću počela

da gori, no morali smo se povući. Bio sam sa još trojicom boraca na osiguranju u jednoj bašti. Odjednom je nastala čudna tišina, koja mi se učinila sumnjiva. Digao sam se i primijetio kako stanica gori a iz nje bježe tri upola gola žandarma, a istovremeno i kako posljednji borci iz moje jedinice zamiču u jednu šumu. Povukao sam i ostalu trojicu i u najvećem trku pohitasmo za jedinicom.

Ni u selu Mali Gradac nije bilo većeg uspjeha, a poginula su i naša tri druga od kojih dvojica Hrvata. Tako je učvršćivano bratstvo naših naroda na Baniji.

PRVI PUŠKOMITRALJEZ

Početkom oktobra prenoćili smo na sjevernom dijelu šume Prolom, iznad sela Buzeta. Tu je trebalo podići logor.

Sutradan me je pozvao komandant Gaćeša i rekao:

— Slušaj dobro. Noćas ćeš izvršiti jedan zadatak. Željeznički most na rijeci Glini, iznad Gornjeg Selišta, čuva straža u kojoj nema više od pet domobrana. Razoružaćeš ih, teren poznaješ. Plan napravi sam.

Skupio sam borce, objasnio zadatak, pa smo nas 9 krenuli na izvršenje. Obilazili smo sela da se ne otkrije pravac našeg kretanja. Stigli smo u jednu šumicu ispod sela Gornjeg Selišta, udaljeni od rijeke i mosta oko 1 km. Uputio sam dvojicu boraca da se privuku do mosta i da tamo ostanu do kraja akcije, da nam po potrebi štite odstupnicu. Straža je pripadala posadi od dvadesetak ustaša i domobrana na željezničkoj stanici Gređani, nepun kilometar od mosta.

Kad su ova dvojica otišla, krenuli smo nizvodno da bismo prešli rijeku. Voda je bila dosta visoka, pa smo se svukli i tako prešli na drugu obalu. Kukuruzi su bili već obrani, pa nam je bilo teško da se straži neopaženo privučemo. Puzili smo oko 400 m. Poslao sam po dva borca da obiđu most i približe mu se sa zapada i sjevera. Nas trojica polako smo se i dalje puzeći približavali. Stigli smo na tridesetak metara od mosta. Prestali smo da puzimo. Očekivao sam da i ostali drugovi pristignu. Kad sam proračunao da su na svojim mjestima, obratio sam pažnju na stražu. Jedan od stražara podigao se, a drugoga sam vidio kako čuči. Gurnuo sam druga do sebe, ćuteći pokazao ciljeve, on je upozorio slijedećeg, nanišanili smo i skoro istovremeno opalili. Napunili smo puške i sačekali par sekundi, a pošto se ništa nije događalo, jurnuli smo k mostu. Tamo od stražara nismo nikog našli. Naši drugovi nisu stigli na vrijeme, pa su stražari, poslije naših nepreciznih hitaca, pobjegli kroz šipražje.

No, nešto nas je silno obradovalo: kraj nekoliko prostrtih deka, na kojima su se stražari sigurno izležavali, nalazio se jedan puškomitraljez s punim šaržerom.

Brzo smo uzeli dragocjeno oružje, pokupili deke, prešli preko mosta, pridružili se dvojici drugova koji su tamo bili u zasjedi, zauzeli položaje i sačekali ostalu četvoricu. Iz Grеđana su pucali u našem pravcu, no, nisu kretali k nama. Tako je moja jedinica došla do svog prvog puškomitraljeza.

U NOVOM LOGORU

Koncem oktobra ili početkom novembra od postojećih jedinica u Šamarici, koje su brojno ojačale i bolje se naoružale, formirano je 5 odreda. Odredi su bili mali, lako su se kretali, sposobni za partizanski način dejstva. Postavljen sam za komandira Petog odreda, koji je u sastavu imao 45 boraca, a bio je dosta slabo naoružan, slabije od ostalih odreda. Za komesara odreda postavljen je Pero Sladojević. Za bazu nam je određena šuma Osoje, jugozapadno od sela Gornjeg Klasnića. Određen nam je i sektor, na kojem je trebalo da pronalazimo i prikupljamo oružje, da kopamo zemunice za zimovanje, borimo se protiv neprijatelja i njegovih agenata itd.

Krenuli smo u novu bazu. Vodio nas je jedan borac iz Klasnića. Usput nam je rekao da u toj šumi već neki seljaci grade zemunice. I zaista, na mjestu predviđenom za logor našli smo 15 mlađih ljudi. Veselo smo se pozdravili, a zatim smo zatražili da nam pokažu šta su uradili. Ono što sam vidio nije mi se svidjelo — osim što je voda curila u zemunice, jer nisu bile tehnički dobro izvedene, zabrinjavalo me je što su sada za logor znali ljudi van sastava odreda — konspiracije više nije moglo biti. No, naređenje je dato i mi smo produljili s tim radom.

Kroz nekoliko dana uputili smo dvije patrole: jednu prema selu Žirovcu, a drugu prema Glini. Patrole su se vratile nakon nekoliko dana. Prva je donijela jedan austrijski karabin, lovačku pušku i revolver. Druga je donijela podatke o upadima ustaša iz Gline u obližnja sela, te koga su ubili ili odveli. Patrole su redovno krstarile po terenu. Jednog dana patrola, koja se kretala prema Žirovcu, predložila je da postavimo zasjedu samozvanom predsjedniku iz Gvozdanskog, ustaškom krvniku koji je terorizirao narod. Predlog smo prihvatili i jedna grupa bolje naoružanih boraca pred noć je krenula prema Žirovcu, kroz šumu. Privukli smo se selu u kojem je bila žandarmerijska stanica. Žandarma se nismo naročito bojali — još tada nisu bili

odviše okrvavili ruke — čak su povremeno i štitili narod od pljačkaških upada ustaša i naoružanih seljaka iz Vranograča, iz Bosne.

Privukli smo se kući Gojka Tintora, suradnika NOP-a (koncem godine izabran je za komandira novoformirane Žirovačke čete). Gojko i njegov otac obradovali su se našoj posjeti. Počastili su nas, a zatim smo poveli razgovor o mjesnim žandarmima. Tako sam doznao da je komandir stanice, Slovenac Metod Brezovac, izjavio da će seljacima razdijeliti oružje da se brane ako bi došlo do napada ustaša iz Vranograča. Za njega i još jednog žandarma, Slovenca, rekoše mi da veoma dobro postupaju s narodom. Večerali smo i prespavali u Tintorovoj kući, a ujutro je Gojko pošao da nam pokaže ustašu zbog kojega smo došli, koga nismo poznavali, a uvijek je bio u civilu. Otišli smo prema Gvozdanskom na mjesto koje smo izabrali za zasjedu, postavili Gojka kao izviđača na jednu vrbu i čekali do 11 sati, no, ustaše nije bilo, mada je svaki dan tu prolazio na konju. Kad nam je dosadilo čekanje svratili smo u jednu kuću u selu Donja Komora, ali je baš tad očekivani ustaša projurio na biciklu kroz selo. Dok smo ga opazili nije više bilo mogućnosti da se za njim puca. Izletjeli smo ljutiti na cestu, kad začusmo zvuk automobila. Na brzinu smo zauzeli položaje. Auto se zaustavio pred samom kućom. Izletjeli smo pred njega. Unutra je bio šofer i još jedan civil, koji je govorio da je inženjer. Potrpali smo se u kola i naredili šoferu da krene prema Klasniću. Zaprijetili smo im da će biti ubijeni, ako usput budu dizali uzbunu ili ako pokušaju da žandarme u Žirovcu pozovu u pomoć.

I tako smo krenuli. Prvo smo prešli most između Donje i Gornje Komore koji se gradio. Na mostu je bilo dvadesetak radnika, koji su pozdravili našeg zarobljenika, inženjera, jer je on izvodio radove na tom mostu. Kad smo prolazili pored žandarmerijske stanice u Žirovcu žandarmi su nas vojnički pozdravljali, čemu smo se od srca smijali, kao i nekim žandarmima koji su stojali ispred jednog dućana i takođe nas propisno pozdravili.

Blizu Klasnića zaustavili smo se, vratili šofera s autom natrag (ovdje smo pogriješili, jer smo kasnije doznali da je šofer bio ustaša, koljač), a inženjera sproveli u Komandu Banijskog partizanskog odreda. To je bila prva akcija 5. odreda.

RAZORUŽANJE ŽANDARMA U ŽIROVCU

Preko Gojka Tintora uspostavljena je veza sa žandarmima u Žirovcu. Išao sam dvaput na pregovore s njima; sastanke smo

održali u Gojkovoj i u kući Olge Ostojić. Sporazum nismo postigli, jer je komandir žandarmerijske stanice, kao uvjet da preda stanicu i oružje, zahtijevao da se njemu i njegovom pomoćniku ostavi oružje i da im se dozvoli da nesmetano odu. Na ovo nismo pristali. Komandant Gaćeša izgubio je strpljenje, naredio da ponovo zakažem razgovore sa žandarmima, a kad je to učinjeno došao je s 1. odredom i zajedno smo otišli u Žirovac.

Na ugovoreno mjesto otišao je 1. decembra Gaćeša s nekoliko boraca, s komandirom žandarma nije uopšte htio da razgovara, već je i njega i njegovog pomoćnika razoružao i stavio pod stražu, a Gojka Tintora s nekoliko boraca iz 15. odreda poslao da razoružaju ostale žandarme. Gojko je s grupom boraca iznenada upao u stanicu i zatekao žandarme dok su se kartali, tako da nisu stigli da pruže otpor, sem jednog koji je zgrabio karabin, ali ga je preduhitrio hitac jednog borca. Žandarm je teže ranjen, pa je odmah upućen kolima u Dvor na Uni, ali je na putu umro. Istovremeno sam sa 4 borca upao u poštu i razoružao poštara.

Tako smo za nepun sat zarobili 8 žandarma i zaplijenili 15 karabina, 3 lovačke puške, 30 bombi, dosta municije i 16 uniformi. Plijen su podijelili 1. i 15. odred. Ovo oružje popunilo je dotadašnje praznine, tako da je 15. odred sada imao oko 80 naoružanih boraca. Bilo je nekako podjednako vojničkog i lovačkog oružja.

Koncem novembra dobila je komanda odreda naređenje da promijeni bazu i pređe u selo Balinac, prema Topuskom. U našu dotadašnju bazu, u selo Klasnić, došao je 1. odred.

Nastupila je zima — snijeg je već počeo da pada, hladnoća je zavladala dosta naglo. Smjestili smo se kraj Balinca i jedno vrijeme nismo vršili akcije; uređivali smo logor i zemunice, prikupljali dobrovoljce, tragali za oružjem, sređivali se i pripremali za događaje koji su dolazili.

POLITIČKI RAD PO SELIMA

Ipak, ovo bavljenje u logoru, izležavanje u hladnim zemunicama, mnogima je dosadilo. Bio je početak decembra. Razmišljajući kako da oživimo logor i pokrenemo neku aktivnost koja bi unijela svježine u dosadašnji rad, sjetio sam se zadatka koji je postavila partijska organizacija: o političkom radu s narodom[3]. Komesaru odreda, Peri Sladojeviću, Adamu Baždaru i

[3] Sredinom novembra 1941. godine, formiran je Okružni komitet KPH za Baniju koji je dao direktivu za intenzivniji politički rad po se-

Ivici Greguriću (jedinom Hrvatu u odredu, omladincu) predložio sam da odmah počnemo održavati političke sastanke s narodom, da im govorimo o ciljevima borbe i o svemu što je vezano za NOP, da ih neupućene ne prepuštamo ustaškoj propagandi. Napravili smo plan ove akcije, dogovorili se gdje, kada i o čemu da govorimo narodu.

Prvi sastanak s narodom održali smo u selu Balincu, u jednoj velikoj kući. Radi obezbeđenja uputili smo dvadesetak boraca da patroliraju na pravcima odakle se mogao očekivati upad neprijatelja.

Kuća je bila puna naroda, koji nas je s nestrpljenjem i radoznalošću očekivao. Unaprijed smo se dogovorili o čemu bi trebalo govoriti, no, vični govornici nismo bili, pa smo govorili onako kako smo znali i kako bi nas narod što bolje razumio.

Iznijeli smo ciljeve naše borbe, podvlačeći važnost da se treba čuvati od neprijatelja, da treba čuvati živote, a ne dozvoliti da bande iznenađuju i uništavaju narod. Objasnili smo da je ekonomska borba skoro isto tako važna kao i oružana, pa da zato treba dobro skrivati namirnice, ne dozvoliti neprijatelju da pri upadima u selo išta nađe, da niko ne smije da ide u neprijateljska uporišta i tamo trguje, da se neprijatelju ne smije prodati ni jedno jaje. S tim u vezi odmah su nam neke žene postavile pitanja kako će da dođu do soli, petroleuma i drugih potreba. Odgovorio sam da i to treba podnijeti, da ćemo u tome zajednički oskudijevati, a kako je i to dio borbe protiv neprijatelja i da u toj borbi treba da učestvuje cijeli narod, mlado i staro, muško i žensko.

Na ovo je nastalo neko podgurkivanje među ženama. Čule su se primjedbe: »Vražji ćemo mi borci biti! Ko će još nas u suknjama da se boji?« Neke su prigovarale da su stare, a da su mlađe »već bi bandi pokazale ...« Pustili smo da se izgovore i malo smire. Onda smo im počeli objašnjavati kako se i one mogu boriti pomažući narodnu vojsku hranom, odjećom, brigom o bolesnim i ranjenim borcima. Ipak nas je jedna starija žena prekinula:

— Ja ne mogu da vas, djeco, shvatim kako da se mi babe borimo?

— Pa, dobro, reci nam šta radiš kod kuće, upitah je.

— Pa, eto, kuham jelo svojoj družini, predem vunu, pletem čarape, krpim svom djedu rublje i drugo što se nađe u kući.

— E, sad dozvoli da ti pokažem tvoju pušku i borbu, prekidoh je i objasnih da uz svoju čeljad može da nahrani gladnog

---

lima. Zbog nedostatka iskustva u ovom radu i pomanjkanju iskusnog političkog kadra, u nekim jedinicama se ovom radu prišlo nešto kasnije.

borca, da mu isplete čarape, vestu, okrpi ili opere rublje i slično. To treba da bude briga svih naših žena i devojaka.

Razgovor je i dalje neusiljeno tekao. Baždar je objasnio kako treba organizovati seoske straže, koje neće moći da vode borbu s jačim neprijateljskim snagama, ali će upozoravati selo na opasnost. Rečeno je i kako treba stražom rukovoditi, a da njen starješina treba da s našom jedinicom održava stalnu vezu. Postojanje straže omogućilo bi i našoj jedinici da spava u selu, a ne da se mrzne po zemunicama u šumi.

Komesar odreda i Ivica Gregurić uzeli su za temu pitanje bratstva Srba i Hrvata, o izrodima hrvatskog naroda, ustašama, o tome da većina Hrvata ne podržava ustaše, da osuđuje njihove zločine i slično.

To je bilo naše prvo političko istupanje među narodom na ovom terenu, koji je još iste noći dao rezultate: odmah je organizovana seoska straža, postavljena je na mjesta za koje su se mještani dogovorili, borci odreda su iste noći spavali u selu, a jedna naša patrola krstarila je od straže do straže, upućivala ih u vršenje dužnosti i kontrolisala.

Sutradan smo dobili poziv da održimo sastanak u drugom zaselku — sam narod nas je zvao. Sastanak je tekao slično prethodnom, s tim što je jedna naša patrola od 8 boraca, koju je vodio komesar odreda, zarobila u selu Brubnju 4 žandarma i dovela ih u logor. To su bili naši prvi zarobljenici. Žandarme su doveli u kuću gdje je održavan sastanak, da ih i narod vidi. Uvedeni su u kuću (među njima bio je jedan narednik i jedan podnarednik). Zamolili smo domaćina kuće da im da nešto da jedu. Zatim smo ih ispitali: bili su pošli u potjeru za nekim ukradenim volovima. Jedan seljak iz Bosanske Bojne prijavio im je, da mu je volove otjerao neki seljak iz Klasnića. Naime, bilo je zločinaca koji su koristili upade ustaških pljačkaša iz Vranograča i ostalih uporišta u naša sela, pa su nakon povlačenja ustaša, pljačkali ono što je ostalo od napuštene imovine. Takav jedan seljak i jedna žena postojali su u Bosanskoj Bojni, a s njima je bio povezan i ovaj pljačkaš iz Klasnića i od njih je dobio volove. Tako su žandarmi bili krenuli da obave pošten posao, a poveli su i lopove iz Bojne, ali ih je naša patrola u Brubnju susrela i zarobila.

Objasnili smo sve narodu, sastavili izveštaj i Komandi PO Banije u selu Trnovcu poslali zarobljene žandarme, sva tri lopova i izvještaj. Seljaku su vraćeni volovi, a odredu su ostala 4 karabina, oko 400 metaka i 4 uniforme. Nastavili smo s uspješno započetim političkim radom po selima, a i napustili smo zemunice i stalno se naselili u selima.

Nepunih dva mjeseca nakon formiranja 5. odred je narastao na 160 boraca, došao do boljeg oružja i stekao borbeno iskustvo. To isto se zbilo i s drugim odredima u Baniji, pa je uslijedilo naređenje Komande Banijskog NOP odreda o reorganizaciji. Naš 5. odred prerastao je u 2. četu odreda 19. decembra 1941. Postavljen sam za komandira čete, a Milan Despot za komesara. Četa je imala 4 voda.

Sjećam se, kad sam pročitao naređenje o formiranju čete i imenovanju starješina, da je među borcima nastalo nekakvo podgurkivanje — očigledno su ovaj korak ka stvaranju regularnih jedinica dosta neozbiljno shvatili. Čule su se i primjedbe da kako bi od seljaka mogli postati oficiri (i danas sretnem ponekog oficira naše armije, svog zemljaka, kome tada nikako nije išlo u glavu da bi mogao postati oficir).

Nakon uspjeha koji su ustanici postigli u toku 1941. godine, ustaše su povećale posadu u žandarmerijskoj stanici u selu Obljaju na 120 ljudi. Stanica je bila veoma utvrđena i teško osvojiva za naše tadašnje naoružanje, a osim toga nalazila se nedaleko od jakih ustaških uporišta: Gline (oko 12 km) i Topuskog (oko 8 km).

Stanica nam je veoma smetala, jer se nalazila na našoj, slobodnoj teritoriji, a otežavala nam je vezu s ustanicima na Kordunu. Zato je Komanda Banijskog NOP odreda donijela odluku da je blokiramo pa ili prisilimo na predaju, ili je natjeramo da se pokuša probiti ka svojim jačim uporištima.

Blokada je započela koncem decembra 1941. i protegla se na prve dane januara 1942. godine. Oko stanice obrazovana su dva obruča — vanjski i unutarnji. Dobio sam zadatak da sa svojom četom budem na vanjskoj blokadi, u Orlovoj šumi. Jedna jedinica blokirala je samu kasarnu, a jedna se nalazila na položajima kod groblja ispred sela Hajtića, oko 6 km od Gline, sa zadatkom da spriječi prodor ustaša iz Gline prema Obljaju.

Ustaše su nekoliko puta pokušavale da probiju iz Gline preko sela Donjeg i Gornjeg Celišta, ali su bile odbijene. Nakon kraćeg zatišja, mislim 3. januara 1942. krenule su jakim snagama iz Gline preko Topuskog u Staro Selo, odakle su planirale da se probiju u Obljaj. Na tom pravcu položaj je držala moja četa. U izviđanje su uputile jednog naoružanog lugara, čije smo kretanje primijetili, pa smo mu u susret poslali 4 borca da ga uhvate i dovedu. Prteći duboki snijeg lugar je naišao na našu zasjedu, koja ga je razoružala i dovela u komandu. Upitao sam

ga da nije krenuo da čuva šumu i od koga da je čuva, kad nas »šumara« ima dosta. Drhteći je priznao da su ga uputile ustaše da izvidi gdje se nalaze naše jedinice i koliko nas je. Upoznao nas je da jedna ustaška bojna nastupa preko Starog Sela, a druga preko sela Velike Vranovine. Uto je već i naša predstraža otkrila neprijateljevo nastupanje i izvijestila nas.

Četa je posjela unaprijed određene i pripremljene položaje. Neprijatelja, razvijenog u strelce, pustili smo na blisko odstojanje i otvorili iznenadnu vatru, no, efekat je bio mali, jer teški i laki mitraljez, zbog oštrog mraza, nisu radili, a puškomitraljeza u četi tada nismo imali — bili su dati jedinicama na unutarnjoj blokadi. Započeli smo tešku borbu s daleko nadmoćnijim neprijateljem, tukući ga samo iz pušaka. Obe ustaške bojne uskoro su se spojile, otpočele s obilaženjem i zaprijetile da nas opkole. Morali smo se pod borbom povlačiti. Borba je trajala od 13 do 17 časova, kad je neprijatelj uspio da četu odbaci sa pravca svog prodiranja. Tada smo se poslužili varkom: signalima iz raketnih pištolja, imitirajući neprijateljeve znake, unijeli smo izvjesnu pometnju u njihovo komandovanje, pa je došlo do međusobne borbe između opkoljene posade i jedinica koje su im došle u pomoć. Puškaranje je trajalo do jedan čas iza ponoći. U borbi koju je neprijatelj vodio s nama pretrpio je sigurno gubitke, jer je s bojišta neprestano u pozadinu odvlačio mrtve i ranjene, no, nismo doznali koliki su bili.

Povukli smo se u zaselak Krnjajići, gdje smo prenoćili. Ujutro su se ustaše iz kasarne rasule po selu, u pljačku. Nismo ništa mogli da preduzmemo, jer smo ostali skoro bez municije. Oko 16 časova začula se pucnjava cestom od kasarne prema selu Hajtić. Jedinica je trčeći izašla na cestu ispred sela Hajtići, postavili smo zasjedu i kad je neprijatelj naišao (pokušao je da se preko tog sela izvuče ka Glini), s jedno 80 metara otvorili smo plotunsku vatru. Borba je trajala oko pola časa, neprijatelj nije uspio da se probije prema selu, pa se dao u bijeg kroz šumu Šašava, s lijeve strane ceste. Jurnuli smo za njim do šume, no, dalje nismo išli, prvenstveno zbog municije. Na poprištu smo našli nešto metaka, pa smo se vratili u zaselak Krnjajići.

Uto je stigla patrola, koju smo ostavili u selu Hajtićima i izvijestila, da se kroz šumu Šašavu čuje rika blaga, koje neko goni ka Glini, a i da na cesti stoji čitava kolona saonica, natovarenih opljačkanom imovinom seljaka. Poslali smo dvije desetine da sve to vrate u selo. Jedan seljak me je, u međuvre-

menu, izvijestio da u kasarni, po svemu sudeći, nema nikoga, jer se kroz krov probija gust dim. Otišli smo u Obljaj — kasarna je stvarno bila napuštena, ustaše su se povukle, a prethodno su pokušale da je zapale, no, mokra slama samo je tinjala i stvarala gust dim.

Sazvali smo seoski NO odbor, naredili im da sa kasarne skinu krov, sva vrata i prozore, kako se neprijatelj ne bi mogao više u nju useliti, da sruše zid oko kasarne, visok preko dva metra i načičkan puškarnicama, kao i da vrate narodu opljačkanu imovinu i otjerano blago, koje su u međuvremenu borci čete vratili u selo.

Tako se završila blokada i protjerivanje neprijatelja s područja dejstva 2. čete i tako je, s uspjehom, završena 1941. godina, prva ustanička godina u nepokorenoj Baniji.

Ilija TARABIĆ

LJETO ČETRDESET PRVE

— Iz ratnog dnevnika —

Kraj juna.

Sa drugaricom se nisam ni pozdravio. U zakazano vrijeme ona nije došla. Bilo mi je to odmah sumnjivo. Nisu čista posla, predosjećao sam.

Naveče sam svratio do njene kuće. Moja sumnja se obistinila. Ivanka je svratila kod neke svoje drugarice, koja je bila kompromitovana i u njenom stanu uhapšena. »Putuj odmah, Petre,[1] putuj svakako! — govorili su mi skoro moleći — ne čekaj ni časa ... «

U kući su svi bili utučeni, naročito Ivankina majka. Nije me to čudilo. Nijemci će se nemilosrdno obračunavati. Rat na istoku je presudan za njih. To su sada drukčija hapšenja. To treba da bude početak krajnjeg razračuna.

Putovanje je bilo sasvim drukčije. Gotovo sve je u duhu nemačke discipline i ratne pustoši. Sve podseća na okupiranu zemlju. Stanična zgrada u ruševinama, još miriše na zgarište. U voz se mora zaobići nekud daleko okolo, iako se može upriječiti — svega desetak koraka. Teretni vagoni puni ratnog materijala. Odnekud se čuje snažna vojnička pjesma. U furgonima ugojeni vojnici, raskomoćeni, ima ih i u kupaćim gaćicama; jedan briše neko porcelansko posuđe — poneki tanjir baca u koš i staklarija se uz tresak lomi.

Na malim stanicama — ista slika. Masa svijeta, sve se komeša; sve neki krupni ljudi, u suknenim čakširama i vunenim dokolenicama. Brkati — Hercegovci i Crnogorci. Zabrađene žene, sitna djeca. Bijedni ostaci pokućstva — sanduci, kolijevke. Sve govori da su to moji zemljaci, koji su protjerani iz prijeka, sa zemlje koju su ranije dobili, a koju su sada zaposjeli Nijemci, Mađari, ustaše.

---

[1] Drugovi su me u to vrijeme zvali »Petar«.

Marin Benzon: POSLE BORBE (ulje)

Voz je krcat. Opet izbjeglice. Čujem da ih ima dosta koji dolaze iz drugog pravca, iz Bosne i da idu dublje u unutrašnjost Srbije. Oni iz Sarajeva idu u Čačak. Kako se to sve izmiješalo.

Mnogo sam strahovao zbog svoje lažne legitimacije. Samo da se ne pojavi kakav poznat agent! Da bar prođemo Lajkovac...

U Milanovcu, na stanici, vidim mladiće sa đačkim kapama. Tu sam, u prolazu, viđao i druga sa fakulteta, Mišu Lazića. Da mu se i sada javim, možda poslednji put? Oni ga poznaju, tu je, nije uhapšen, iako se hapsi već uveliko. U Čačku je, kažu, već pohapšeno nekoliko desetina naših drugova. Znači — više nema šale!

»Dragi Mišo, ja idem na »naš« južni front. Doviđenja i mnogo sreće. Zdravo, tvoj ... «

U Višegradu, ponovni susret sa »novim poretkom u Evropi«, ali sada i sa njegovim novim predstavnicima — ustašama. Srpski željezničari se smješkaju, žele srećan put i napuštaju naš voz. »Čija je ovo čuturica? A ova torbica? Sve će vam to ustaše pokupiti« — kažu srpski željezničari i žurno izlaze u mrak.

Eno ih sa fesovima. Pretresaju sve redom. Ama baš sve. Neki uplašeni ljudi se vraćaju iz njemačkog zarobljeništva. Ustaše im oduzimaju šinjele, torbice — sve što je vojničko. Šarenilo jedno u mrkloj ljetnoj noći na višegradskoj stanici. Žandarmi bez jugoslovenskih kokardi, vojnici sa prišivenim hrvatskim trobojkama, civili opasani pištoljima, puške o ruci...

U susjednom kupeu sjedio je žandarmerijski narednik Mile, Ličanin. Prepoznao sam odmah sjajno crveno lice dugajlije: do rata je bio u Stocu na službi. Jednom me je i sprovodio, pa smo se dobro upoznali. Ljudski se ponio. A ovaj susret sada je zbilja bio prijateljski. Narednik Mile ide nazad, u Stolac, da otud izvuče familiju. Odvraćao sam ga: »Jesi li lud, ubiće te! Bolje bi bilo da ideš sa mnom, u šumu«. On je zamišljeno klimao glavom. Nije se mogao odlučiti, po srijedi su žena, djeca. Nisam smio dugo s njim razgovarati. Još sam mu prišapnuo: »Svrati kod mojih. Pozdravi ih. Neka ne brinu — ja ću sada biti blizu njih, gore. U planini, u šumi. Krvavo će nam ovi platiti ... « Nedugo iza Višegrada, narednika više nisam vidio. Nestao je, bez traga.

Sarajevo je neobično šareno. Najprije su mi u oči upali vazduhoplovni oficiri NDH: ne bi se razlikovali od njemačkih, da ne nose ustaški grb na šapkama. Pavelićevi vojnici podsjetili su me na požutjele fotografije iz vremena Austrougarske.

Crni, visoki fesovi. Talijani s nekakvim uvijačima. Svašta. Trista raznih uniformi! Čovjek se prosto ne može snaći. Njemački vojnici i ovdje pjevaju »Hoj-la-la« ... Sretao sam kolone, pod punom ratnom spremom, marširaju prema stanici.

Trebalo je pronaći drugove. Imao sam dvije-tri adrese, a ko zna — smijem li se na njih obratiti?! Rato, sigurno, nije u starom stanu. Jevreji su se razbježali — slušao sam u prolazu, a neki Srbi su već stradali. Najbolje je da dva-tri puta prođem gradom, srešću valjda nekog poznatog.

Ubrzo sam sreo jednog. Zbog tamnih naočara i šešira nisam odmah bio siguran — je li to drug Mali (Uglješa Danilović). Idem za njim i zagledam ga. Onda mu se unosim u lice. On je!

Ovdje je još gotovo normalno — po našoj liniji. Naših je, kaže, malo uhapšenih. Ustaše kupe Srbe. Vidio sam poslije Sokolski dom, pred njim straže, a kroz prozore se vidi veliki broj glava — ćelavih, sijedih, sa šeširima. Sjetio sam se tada i jednog razgovora u tramvaju, u Beogradu. »Srbe hapse u Sarajevu, na stotine. Vele da će ih sve za Vidovdan svečano poklati ... «

Drug Mali kaže da je Miro Popara tu, u Sarajevu. »Naći ćeš ga, sigurno, u parku, gore na vrhu. Pođi tamo oko 11 ... «

Jedva sam sačekao taj susret. Ima nekoliko mjeseci da se s Mirom nisam viđao.

Ali, tada je sve izgledalo drukčije: susret je bio zvaničan, potpuno u duhu atmosfere. I razgovor je bio kratak, samo ono najvažnije. »Ideš u Nevesinje. Radićeš na organizaciji narodne vojske u tom srezu. Znaš šta nas čeka?«

O situaciji u Nevesinju nije se mnogo znalo. Veze su neredovne. »Tamo gdje su se stvari ispravno postavljale, tamo je dobro«. »A u Nevesinju!« »Izgleda, da su neka sela već stradala. Neka su popaljena; na Udrežnju, znam, pobijeno je tridesetak seljaka ... «

Bio je to četvrtak, 26. jun. Vijest o napadu na Nevesinje još nije bila stigla.

»Imamo tamo i među ustašama naših ljudi. Na primjer, logornik na Divinu — Halid Čomić — znaš ga; on ti može pomoći«.

Putujem, dakle, pravo u Crnu Goru. Odatle ću se prebaciti u novi, malo poznati kraj, u kojem sam ranije bio svega jednom ili dvaput. Eto, zabilježi to ime i selo. Potraži tog čovjeka, možda će ti poslužiti za početak. Čuvaj se. Seljaci će te kriti i hraniti. Ako slučajno oni saznaju za tebe, popaliće seljacima kuće, a tebi će kožu oderati«.

Selo Rogače? Gdje li mu to dođe? Da li je blizu Kasabe?[2] Kako li izgleda? Razmišljao sam. Svašta mi je prolazilo kroz glavu, u vezi sa tim novim zadacima. Mašta je radila, pogotovu kad Miro napomenu da se odmah moramo pripremiti za vojne operacije. »Da, zauzimanje sela, varoši, sječenje veza, borbe — nego šta si mislio?« Rastali smo se brzo, poslije tridesetak minuta šetkanja, zabačenim sokacima iznad velikog parka. Naišao je još neki drug, odozgo — iz Hercegovine. Stisak ruke i još jedna napomena: »Pazi se ovdje, sumnjivo izgledaš« — odmjeri me Miro pogledom. Imao sam na sebi trenčkot i teget kačket, studentski.

A onda — naprijed.

Sreo sam poslije još neke drugove, ali razgovora skoro i nije bilo. Ponešto sam još čuo o pokoljima i hapšenjima, ali sve je to bilo nekako daleko, neodređeno i — neubjedljivo. Tek kod Marindvora, odnekud izbi Duka Pudar. Bio je unezvijeren, bez daha. Pričao je: »U Čapljini sve poklaše. Srba je ostalo jedva svega sedam-osam . . . « »Kako, sve? Da li znaš, na primjer, ko je sve ubijen?« »Ilija, Vaso, Ljubo, Đorđo . . .« — poče da ređa. »Ilija, Vaso?!« — zaprepastih se. On je i dalje govorio: »doktor Maksim, Neđa, Novica, učitelj Mile . . . « »Čekaj, čovječe, nije mogućno!« — nisam, prosto, mogao vjerovati. Ali, Duka se nije šalio. Pitao sam odmah za naše: »A Bogdan, znaš li šta je s njim? Maksim Ljačić, Goja Rus?« Duka nije mnogo razmišljao: »I Bogdan i Lune . . . I Goja. Maksim? Čekaj . . . I on, da.«

Nisam znao šta da mislim. Šta se to događa? Odjednom toliko ljudi, zvjerski . . . Ali Duka je bio očevidac. Prvi put sam iz usta očevica čuo o strašnim pokoljima u Hercegovini. Bila je to užasna stvarnost.

Duka mi je, međutim, samo jedno ponavljao: »Ne idi preko Čapljine. Ne idi, molim te, poznaće te. Živ nećeš proći dalje . . . «

Ni slutio nisam, kolikoj se opasnosti izlažem. Inače se ne bih odlučio da produžim u tom pravcu. Ovako sam samo ukratko još jednom razmotrio: da pođem nazad, na Višegrad, pa okolo — na Crnu Goru . . . Daleko. Treba plaćati auto, a para imam veoma malo. Osim toga, ne bih mogao stići prije pet do šest dana. A za to vrijeme, šta se sve može dogoditi ! . . .

Izabrao sam prvi noćni voz. Krenuo sam njime, pa šta bude.

Sve neki sumnjivi ljudi se voze sa mnom. Srba, sigurno, ni za lijek. Ustaše i vojnici: njemački, talijanski, domobrani,

[2] U Hercegovini narod grad Nevesinje zove »Kasaba«.

žandarmi, bivši zarobljenici. Poneki seljak, koji priča o nestašici. Jun je pri kraju, a žita — nestalo; praznih vreća se vraćaju iz prečanskih krajeva, gdje su išli u potragu za kukuruzom. Psuju.

Svoju pravu legitimaciju sam sakrio u klozet, ispod umivaonika, za svaki slučaj. Šta znaš, svašta se može dogoditi.

Na stanici u Bradini primijetio sam Veru Andrić. Sjetih se, ona je tu bila učiteljica. Znači: još je tu. Javio sam joj se, krišom. I rekao da idem u šumu. Ona reče da čeka da pođe za Srbiju. Vidim, kako joj dobacuju, kako je prijeteći gledaju . . . Stradaće, mislim . . . Još na toj stanici, počeli su u voz da ulaze žandarmi. Pa na svakoj redom. Dva, četiri, pet — kako gdje. Slušao sam kako pričaju između sebe: »U Nevesinju se nešto bune, đavo ih ponio. Neće da priznaju ovu NDH. Srbi, lopovi, majku im . . . «

Šta, zar malo žandarma imaju tamo? Neće valjda i svi ovi tamo? Da, da, to je nešto ozbiljno, krupno . . . Nevesinje mi je izgledalo sve tajanstvenije. Sada tek nisam mogao da zamislim neku određeniju sliku.

Negdje blizu Mostara, ušao je u voz i neki tip, sa pištoljem. Debeljuškast i crven, u kratkim pantalonama. Poznao sam ga odmah. Sjećao sam ga se još iz mostarske gimnazije, bio je to sin Švabe Pahera, bogatog knjižara. Još onda je bio zagriženi hitlerovac. Sada mora da je neki gestapovski šef . . . Živ sam umro. Ako me pozna! Dva do tri puta je prolazio kroz moj kupe i zagledao nekako podozrivo — ili mi se to samo činilo. Ja se skupio u uglu, mrak se hvata, ne dišem. Na jednoj stanici, slušao sam kako na sav glas razgovara s nekim svojim kolegom: »Je si li vidio? Napredujemo! Skoro smo pred Moskvom. A u Španiji demonstracije — vikali su: Gibraltar, Tunis . . .«

To o demonstracijama u Španiji pisalo je toga dana u novinama. Jedna mala, obična bilješka. Ali, to je za njih bilo značajno. Demonstracije u Španiji! . . . Za Franka, naravno. To njih oduševljava . . .

Koliko sam puta prolazio ovom prugom! U raznim raspoloženjima, i po raznim poslovima. Sada je sve neobično, nekako tuđe, strano — kao da se sve izvrnulo.

Samo da prođemo Mostar. Bilo bi, čini mi se, pola brige, manje.

Stanica je bila prepuna svijeta, uglavnom uniformisanog. I tu pretresaju. Čovjek u košulji zasukanih rukava, izgleda kao običan »hamal« mostarski, rije po koferima, kutijama, zave-

žljajima. Psuje. Čuju se neke oštre, nerazumljive komande. Nema onog smijeha, kao nekad.

Iza Mostara, na nekoj stanici, opet pretresanje. Opet ustaše, seljaci, valjda domaći. Pa onda — Čapljina, koju sam sa zebnjom očekivao. Zbog onog, što mi Duka Pudar ispriča u Sarajevu . . .

Tamni obrisi kuća, nigdje ni jedne svjetlosti. A tišina — prava ponoć. Samo poneki pucanj. Čovjek nikada ne bi rekao da tu postoji naselje živih ljudi. Prošlog leta, tu se, do kasno u noć orila pjesma, svirka, smijeh. Sjetih se Slobodana, Rode, Mišija i drugih . . . Šta li je s njima? . . . Ni na stanici, ni pred stanicom, ne vidi se svjetlost. Samo dovikivanje, ljutito, i psovka. »Broćanski« žargon, kojim se govori s desne strane Neretve.

Zaista je stravično te noći izgledala varošica. Buljio sam kroz prozor u crno drveće, prema Neretvi koja se, ponegdje, probijala svojim srebrom. Bilo mi je hladno, iako je noć topla; nesvjesno sam očekivao da se nešto strašno dogodi.

Ni pomisliti nisam mogao kakve su se grozote odigravale baš u toj noći, tu i u drugim našim krajevima. Povremeno je do mene dopirao šum Neretve, ali ni slutio nisam da je ona, možda, baš tada nosila mrtva tjelesa mojih dragih, najbližih . . .

U mračni kupe su upale dvije prilike sa puškama i ustaškim kapama. Jednog sam odnekud poznavao, onoga s kineskim očima; i on mene, valjda. Bio je to jedan seljak iz Grabovice, frankovac. On je zakreštao: »Ko ima tu? Proputnicu vamo!« Ja sam pružio hartije, ruka je drhtala. Jedna, zatim druga šibica. Ustaša ipak nije bio u stanju da pročita, pa je pitao »Ime?« — »Petar Mijušković«. »Kuda putuješ, odakle?« Italijanski grb, sigurno, nije izmakao njegovoj pažnji. Ali, tada je neko povikao. Iz susjednog kupea se čula larma. Jure, tako mu bješe ime, naglo mi vrati papire i sa svojim drugom požuri tamo. Odahnuo sam. Ali, voz još nije kretao. Nekoga su silom izvlačili, psovali gadno — sve što je srpsko, prijetili. »Sve troje vodite, pse srpske, pokazaćemo mi njima, šta su šapljinske ustaše . . . « Najzad je voz krenuo. Ali ne, samo je pokušao da krene. Ustaše su odmah vozovođu zasule grdnjama i ponovo zaustavile voz. Na kraju, poslije više od sata zadržavanja, ipak smo produžili.

Sada se moglo malo slobodnije disati. Tamo južnije nisam imao toliko poznanika, pa mi nije ni prijetila direktna opasnost. Nije mi se spavalo, slušao sam kako u susjednom kupeu domaći seljaci razgovaraju. Žale se jedan drugome: »Mnogo ima tih vražjih odmetnika . . . Kod nas se ne spava već heftu dana, moraju se straže držati . . . «

Eto, opet o odmetnicima! I ovdje. Stvari se, izgleda, veoma brzo mijenjanju.

Trebinjska stanica poluprazna, u ranom jutru. Vrzmaju se pospani Talijani, poneki žandarm i ustaše u civilu. Premjestio sam se među talijanske vojnike, tu je, ipak, sigurnije.

Zatim, još jedna granica koja ranije nije postojala — Bileća. Opet legitimisanje, pretresanje. Neka žena, u građanskom, nosi u kartonskoj kutiji stvari svog muža — bio je oficir, kaže. Ustaša otima, hoće da odnese sve; Talijani radoznalo zaviruju. Jedan podoficir, natuca nešto francuski, pita me o čemu je reč i ja mu objašnjavam: sirota žena, nezaštićena, muž joj je poginuo. Onda serđente viče na ustašu: »Via, via! Italia comandare qui« — tako nešto.

S druge strane granice — iako je gospodar isti i okupator isti, ipak drukčije izgleda. Još nema domaće, kvislinške vlasti da mu se nađe pri ruci. Na idućoj stanici, na brdu, u kršu stoji grupica ljudi, sa željezničarima. Čekaju voz i gledaju ko dolazi. Izbjeglice iz Hercegovine, pobjegli »ispod noža«. Među njima poznadoh Voju Osmokrovića, nekadašnjeg robijaša, koga sam upoznao proljetos u Trebinju, uz onaj »aprilski rat«. Domahnuo sam mu: bilo mi je veoma prijatno da vidim nekog druga kako slobodno stoji, poslije svega što se odigralo.

Zatim je naišla stanica koju mi je Miro označio kao izlaznu, odnosno početnu, za put u Hercegovinu. Tu blizu nalazi se selo i učitelj Lalićević, koga sam odranije poznavao. Tu su još neki drugovi koje treba vidjeti. Oni će mi pomoći da stignem na cilj.

Već sam s ruksakom odmicao, kad se sjetih: ostala mi je legitimacija u vozu, tamo gdje sam je sakrio. Trči nazad. Uskočio sam u voz, kada je već hvatao brzinu. Zaustavi me jedan Talijan sa šeširom i peruškom: »Pregledati?«, ili tako me nešto upita. Odmahnuo sam nehajno rukom: »Niente, niente!« i produžio, a on samo pucnu prstima i nasmija se šeretski. Cesta je vodila nazad, kroz prostranu Rudinu . . .

*

Ljetnje vrućine se u ovim krajevima već uveliko osjećaju. Juče je bio Vidovdan i još samo jedan voz je prošao za Nikšić. Odavde više ni u kom pravcu nema saobraćaja, kud god okreneš — moraš pješke. Nemam vremena da se zadržavam, a ovdje je tako lijepo. Prijatni su ljudi ovdje, oko granice. U stvari, tu i nema neke granice, između Hercegovine i Crne Gore. Ti ljudi su me primili srdačno, kao svog čovjeka. Našao sam i odgovorne drugove. Raspitujem se o situaciji. Pred

veče svi idemo u jednu zabitu pojatu, u šumu, i slušamo radio-vijesti. Ljudi su nestrpljivi: šta je sa ruskom ofanzivom i slomom njemačkog fronta? Sovjetski izvještaj je pomenuo da je Crvena armija povratila neki Rogačev i onda su svi odjednom živnuli: počela je protivofanziva. Međutim, pominje se Dnjepar; nema nikakve karte, čini mi se ipak da je to negdje duboko, daleko od granice...

Okupljene tu, oko radija, našao sam mnoge izbjeglice iz bližih krajeva Hercegovine. Našao sam i mnogo drugova. Obnavljaju se uspomene i sjećanja. Nešto neodređeno pričalo se o jami u Koritima: stotine ljudi pobijeno, pa bačeno u bezdan. Zatim su sipali kreč, da se zadah ne bi daleko širio. Sve je to prepričavano u trista raznih verzija. I nikako da utvrdiš šta je prava istina. Jedan mladić, šofer iz Bileća, priča kako je ustaše vozio prema Gacku, do Stepena, gdje su naišli na »odmetnike«. Ta priča o borbi je za mene bila zanimljiva.

Neki su ljudi dobjegli iz Trebinja, ima ih čak iz ljubinjskog sreza. O Nevesinju niko ništa ne zna. »Borbe se vode« — govore ljudi. Kako, kuda, u kom opsegu — o tome niko ništa bliže.

Upoznao sam se i sa starim profesorom, Petrom Komnenićem. Znao sam za njega, još iz gimnazije. Čini mi se da je još onda važio kao komunista. Sa mnom je razgovarao kao sa drugom, sa sebi ravnim. Razumije se, to mi je godilo.

... Riješio sam da odem najprije u grad, u Nikšić; želio sam da vidim neke drugove. Trebalo je da tamo nađem i neke naše Hercegovce. Voz nije išao u tom pravcu. Moralo se pješke. Pošao sam prugom. Sa mnom se udružio i jedan željezničar iz Gacka. »Ja sam Rebić, iz Gacka« — predstavljao se on svima redom. »Izbjegao sam davno još, izmakao sam im kroz prozor, kad su došli da me vode«. Dosadila mi je bila ta njegova priča, čuo sam je već petnaestak puta. U svakoj kući, jer je htio svuda da svraća, na čast. I ja sam bio neka senzacija: upravo iz Beograda došao. Svi se raspituju za ovo, za ono. U jednoj kući namjerismo se na neke zelenaše. Među njima i stari crnogorski kapetan, Daković, s kojim se sporečkah. Na mojoj strani se brzo nađoše neki omladinci. Jedan od njih nas zatim otprati do žandarmerijske stanice. Tamo su sjedjeli veoma prijatni ljudi — sada bez posla, bez ikakve više vlasti. I oni se mnogo interesuju za Beograd. Onda smo pošli u željezničku stanicu na spavanje. Ali, kakvo spavanje! Tamo je bio samo jedan željezničar i ponudio mi je onaj sto iza šaltera. Lijepo sam sklonio mastionicu, pečate, spise i druge stvari ustranu, kaput stavio pod glavu. Još bi se nekako i spavalo, da čitavu noć nije zvrjao telefon iznad moje glave. Besposleni željezničari, na

stanicama između Bileće i Nikšića, ćaskaju i prepričavaju novosti. Izjutra mi je glava zvonila.

Na idućoj stanici sačekali smo voz, koji je tu negdje dovezao vojsku, pa se prazan vraćao nazad.

U varoši sila starih poznanika. I zemljaci, »ratni drugovi«, koji su, kao i ja, ostali »u emigraciji«. Ovdje skoro vlada glad, iako ima mnogo banknota stare Jugoslavije, koje vlast nije stigla da uništi (u pećini) pa ih se narod dočepao. Nekoliko mojih stotinarki su jadno izgledale prema milionima. Poveo me je jedan drug. Reče — zna neku gostionicu. Tamo, tanjirić nekog pasulja, sa zalogajem hljeba — dvadeset pet dinara. Sreo sam dosta drugova iz Beograda. Milinko Đurović, koga sam vidio negdje pred polazak odozgo, došao je sjutradan poslije mene. Posljednjim vozom, kaže, koji je prošao Bileću. Našao sam i Slobodana Šakotu. On me povede kod svoje sestre, van grada, gdje se bio sklonio. On se tu povezao sa organizacijom i radi — punom parom. Propisno sam se najeo.

Od Hercegovaca sa mnom niko nije pošao. Čekaju direktivu, naređenje, niko neće na svoju ruku. Jedino je išao Bogdan (Đoka Skočajić), i to samo do Rudina, da se informiše o situaciji, pa da se vrati.

Ja sam se žurio, jer sam već imao konkretan zadatak. Trebalo je još naći neko oružje.

Našao sam svoj »mauzer«, kojeg sam proljetos, polazeći u rat, dobio od oca, pa sam ga, kada su nas ovdje pristigli Talijani, sakrio kod druga Veljka (Milatovića), čija je kuća van grada. Eto, nije dugo čekao na mene! Samo, bio je problem — kako ga pronijeti vozom. Ponio sam ga ranije na stanicu da ga dam jednom željezničaru, Prebilovčaninu, koga je Slobodan poznavao. Mora da sam se učinio sumnjiv talijanskom stražaru, ili mi se to u strahu činilo. Nešto je vikao za mnom, tako da su mi se noge odsjekle.

U vozu je bilo lako. Sjednem opet među Talijane. Raspričam se s njima. Tu su bila i dva do tri žandarma. Sa njima je i narednik, lijep neki čovjek. Upoznao sam se s njim i sa drugom njegovim prekjuče. Čitali su »Lenjina« od Osendovskog i isticali su time kako se slažu s novim vremenom koje nastaje. Talijani, pričljivi i radoznali, stalno zapitkuju kako se šta kaže. Drug Bogdan, izlazeći na svojoj stanici, reče im ozbiljna lica: »Revolucione in Romania, radio . . . « On ode, a Talijani se gledaju, u nedoumici. »Rivolucione? In Romania?« šaputali su . . .

*

Kroz dan-dva sam pošao. Nije bilo više lažnih isprava i prerušavanja. Poći u nepoznato, u neizvjesnost, moglo se samo tako ako si načisto — da si se odmetnuo. Tamo su radile jame i ustaški »lovci«, taj novi pronalazak varvara, fašista. Kada se samo sjetim čovjeka u željezničarskoj uniformi, sa modrim kolutima oko očiju, krvavim potiljkom i nogom kroz koju je prošao kuršum ... I njegove strašne priče o jami u Pridvorcima, kod Trebinja, s koje je pobjegao nedotučen maljem, obliven krvlju ... »Lijepa glava, šteta samo što će zavaliti neki škrip!« — šali se sa mnom drug Gnjato (Jovan), stari borac, veteran. Uoči polaska spavali smo zajedno u kršu, iznad kuće. Naši ljudi su i tu već bili na oprezu. E pa, šta, ako zavali! Pusti čovjek bi prije umro od straha da će zaglaviti, nego što bi zaista zaglavio. Danas je tako, a biće, svakako, još i teže.

Išli smo nas troje — profesor, Radovan Papić, učitelj, komunista, tih, skroman, ali radin čovjek. Išli smo zajedno do iznad Bileća. Tu, kod jednog zaseoka, prvi put sam čuo fijuk metka. Pucanj negdje u kršu, a onda prozvižda iznad glava. »Šta li je to?« Straža, vjerovatno. Strašno su se plašili seljaci »špijuna turskih«, ustaških patrola. Dan i noć stražarili su, s puškom u ruci.

U kolibama poviše Baljaka nađosmo Kosta Grubačića, koga sam znao iz Beograda. I taj susret je bio u skladu sa ovom neobičnom situacijom: doktor filozofije sa Praškog univerziteta, sa kosom u rukama, govori narodski, kao da gusla. Najeo sam se kuvanog krompira, sa kajmakom. Tu već imaju organizovanu četu. Baljačani su živjeli u zbjegu; istina, njima nije bilo daleko izaći iz sela, ovamo, u kolibe.

Odatle dalje, kršem, prodolima. Video sam i Vučji Do. Dotle sam ga znao samo iz istorije. Nisam se još razumijevao u rat, vojne stvari, ali ove čuke, stijene, ovo zemljište je kao stvoreno za zasjede i dvoboje, za gerilski rat ... Koliko je ovuda vojske prošlo, koliko je pucalo. Sada će ovaj kamenjar opet nešto slično doživjeti. Ali, posljednji put. »Da se nikad više ne doživi« — reče jedan od drugova.

U Vrbici sretoh druga sa tehnike, Ljuba Bjelicu. Neki njihovi rođaci odozdo, iz Dabra, pobjegli su tu i još su, pod utiskom pokolja, u panici. Dušan Bjelica, krupna ljudina, očevidno je preuveličavao: »Ništa srpsko nije ostalo. Ni pilićnika. Sjekli su djecu na komadiće i kuvali, pa nagonili majke da jedu ... « On me je poznavao, pa me je pitao da li znam šta je sa mojima. Naravno, nisam ništa znao. »E, ja ću ti kazati«, veli on, »od Stoca do Neretve, više nema živog Srbina ... «

Sjutradan sam produžio. Blizu ceste Bileća — Gacko čekao sam mrak da se prebacim na drugu stranu. Na cesti su,

kažu, domobranske straže. Ovdje su me poznavali. »Coto« Samardžić preselio je svoj dućan sa Meke Grude i trguje. Dugački Mićko Vuković, crnpurast, živ, u crno obojenoj uniformi, pričao mi je usput o borbi sa domobranima. »Eto, tu smo osmoricu smirili. Tu su, baš u tom škripu« — pokazivao je. Šunjali smo se oko ceste. Jedno popaljeno selo. Na mjesečini, zidine pustih kuća izgledaju avetinjski. Preskakali smo iz sjenke u sjenku. Iz jedne pojate iskoči nekoliko prilika. »Zamalo vas bombom ne pobismo« — vele, kad smo se upoznali.

Mladić koji me dalje pratio imao je pušku, ja samo revolver. Pretrčali smo cestu. Pa dalje, uz brdo. Kroz šumu. Dva sata daleko od ceste trebalo je da naiđemo na kuću Riste Gaćinovića. Lako smo je našli. I njega.

*

Čitav dan sam proveo ovdje, u jednom omaru iznad Ristove kuće. On je otišao da ispita situaciju, da pokuša uhvatiti vezu sa Fatnicom i Divinom. Neobičan, gluv dan u samoći i iščekivanju — prvi dan odmetničkog života. Ko je mogao slutiti da se vlast, državna sila, razbila već o prvi otpor naroda!

Risto me je otpratio dalje, do idućeg sela. Sretali smo uz put starije seljake i žene. Mnogi vuku djecu na leđima; tjeraju stoku pred sobom, nose zavežljaje i denjkove. Idu svi ka Babi planini — prema Crnoj Gori. Bježali su, van sebe od straha. Nisu skoro umjeli da govore. Ipak se nešto moglo zaključiti: u Nevesinju je ustanak, ali ustaše prodiru, kolju i pale.

U jednom zaseoku Davidovića, gdje me je Risto ostavio, osumnjičili su me da sam »turski špijun«. Bila im je naročito sumnjiva moja topografska karta, po kojoj sam tražio staze, raspitujući se za front. Jedan je poslije došao na vrata i odvio bombu. Ali malo kasnije se prepoznasmo: Vlado Šarenac, vidio me je tu, na jednoj konferenciji. I stari Mato Šarenac me je zatim poznao. Za svaki slučaj sam im pokazao i sliku Mira Popare, koja se slučajno uza me našla. Njega su ovdje svi znali.

Ređale su se zatim slike, koje se lako ne zaboravljaju. Baba planina ozelenjela i zgusla se, prepuna, »kao šipak«, što kažu. U njoj, kao u velikom mravinjaku. Udoline i rupine pretvorene u ljudska obitovališta. Sve je užurbano, u pokretu. Uređivali su neobična naselja, udešavali kolibe od granja, kopali jame za ognjišta, prostirali lišće, ležaje. Tražim vode, ali — nigdje. Voda je daleko, a mnogo je treba, naročito za stoku. Djeca plaču, kukaju starice. Mene sa interesovanjem gledaju. Neki ne kriju podozrenje, pitaju znam li gdje su »turci«. Ali

svak hoće nešto da pita, najviše o Crnoj Gori, o Rusiji. Nama se žuri da za vida stignemo u Rogače. Do onog čovjeka, mislim, najprije. Ko zna, nije li on već obaviješten o mom dolasku! I nije li možda neko već stigao tamo?!

Ubrzo saznadosmo da na Rogačama nema nikog. I taj Vuković je negdje u zbjegu, sa svojom čeljadi. »Negdje tu su... mislim u...« — kaže seljak koga pitamo, pominje neko mjesto u šumi, za koje samo domaći znaju. I neodređeno prelazi rukom okolo.

Nisam nimalo bio vičan ovom bespuću, punom mlade bukovine. Sunce se spustilo nisko. Bilo je nekako golemo i krvavo. Tamo, naprijed, čuli su se pucnji.

Moj vodič, krupan i crven u licu, skakao je kao koza. Svi su ga seljaci znali. Pitali su ga za mene, ko sam. A on je raspitivao za Rogačane i sa mnom krstario desno-lijevo.

Najzad. Bijedna kolibica, sklepana od »krova« ispletenog prućem. Brkat dugajlija srednjih godina, ogrnut suknenim kaputom. Pio sam vodu iz plitke rupe, iskopane u žutoj, pjeskovitoj glini. Podsjećala je na gustu bozu.

»Mene je, Nikola, poslala ova naša Komunistička partija. Znaš, o tome ti je Miro pričao...« On je samo klimao glavom. Izgleda da se nije mnogo razumijevao u te stvari. Miro je ovamo ponekad izlazio ljeti, kad su odozdo izgonili stoku na planine, pa je tako i upoznao ovog čovjeka.

Dizao se sjeverac, planinski, oštar. Bilo mi je hladno, onako znojavom u tankom mantiliću.

Ali — kako sada započeti? Kako se upoznati sa ljudima? I — gdje su ti ljudi, narod, ustanici? Nisu se valjda svi razišli po planini, nije li sve otišlo tamo, u Babu, u zbjegove?..

Ovaj čovjek je bio puki siromah, sigurno nije imao šta dati ni da se pojede, a o drugome i da se ne govori. Ali on nije dugo razmišljao. Odveo me je do svog komšije Jovana Zupca. Taj je, vidjelo se na prvi pogled, bio imućan; imao je poveću kolibu, sa još nekim kolibicama okolo, sa mnoštvom čeljadi. »Neka si pošten« — pozdravljali su me. Prije nego što smo se spustili na siniju, svi su se dugo i glasno molili bogu, preklinjući da ih spase od »turaka«. »Spavaće u previjači« — rekli su poslije za mene. »Ujutru ću ja s tobom, da potražimo Dukicu Grahovca« — napomenuo je domaćin.

Vidio sam i to šta je previjača. Nešto kao kućica za tornjaka, samo poduža, da se čovjek može ispružiti, na saonama — da se može premještati. A buva, do mile volje!

Ali ja sam ipak dobro spavao.

»Naši su tamo, prijeko« — pokazivao mi je Jovan ujutru, dok smo srkali mlijeko. Rogače su na brdu, ispod njih je duboka kotlina, iza koje su se nizale zelena i šumovita brda. U kožnu kesu je strpao nešto za jelo, preko ramena prebacio šatorsko krilo i pušku. Uz put je još svratio do nekog komšije. Pričao mi je, kako je to bilo, prije desetak dana. Čim su čuli — iz Kasabe je došao glas — da je Rusija zaratila, razoružali su ustaške žandarme u Lukavcu, ovdje dolje, uništili kasarnu, pa onda, onako u gomilama, sa svih strana krenuli na grad. Ustaše su ih dočekale strašnom vatrom. Zatim su u Bišini dva-tri dana držao front — nisu dali ustaškim i domobranskim snagama da prođu iz Mostara, u pomoć. Kada je neprijatelj počeo da prodire s druge strane — iz Stoca preko Berkovića, uz Trusinu — Lukavčani i borci iz ovih sela su se tamo prebacili i pripremili odbranu, iznad Trusine. Krvave borbe je bilo tamo. Ubili su i neke ustaške komandante i jedan kamion uništili, ali su se morali povući, juče-prekjuče. Sada su ono momaka što je ostalo sa Dukicom, tamo prijeko, po onim kosama, s druge strane Lukavačkog polja. . .

Došli smo nad dubodolinu i tu, u jednom šumarku, sačekali dok jedan siđe i izvidi nema li koga dolje, u Kljenu, na putu. Moglo se nesmetano dalje. Neprijatelj ovamo nije dolazio. Ubrzo smo se našli na kosi s druge strane, na zelenom proplanku, opkoljenom ljeskovinom. Tu je negdje »štab«, kako li ga nazvaše. Poslali su po komandira. Jedan po jedan, iz ljeskovine su se izvlačili ljudi, mlađi i stariji, u uniformama, koje su na razne načine kombinovane sa seljačkom odjećom. Većina njih su imali redenike i bombe, pored pušaka. Prijateljski su mi stresli ruku i sjedali okolo. Izgleda, već su čuli za moj dolazak. Nešto kasnije, pojavio se i Dukica, komandir, iako niko nije pominjao tu funkciju. Bio je to mlađi čovjek, lijepa pojava — visok i vitak gorštak, u seljačkom odijelu, ogrnut šinjelom. Guste obrve i opušteni smeđi brkovi nisu činili nimalo surovim njegov lik. Imao je nečeg blagog, bezazleno-prijateljskog u izgledu . . .

Ukratko ispričam sve, pošto su Dukica i Jovan rekli ljuđima ko sam i zašto sam došao. Sve, tako i tako. O ratu, o Rusiji i Hitleru, o Komunističkoj partiji i organizovanoj borbi za slobodu. Dok sam to govorio, iz gustiša su ćutke izlazili još poneki borci. »Ostavite udvojene straže na položaju« — naredi Dukica. To je ovdje ostatak fronta, koji je još prekjuče stajao na Trusini. Pokazali su mi odakle su se povukli . . .

»Neki dan, poslije podne, ustaše su dovukle pojačanja« — priča mi Dukica — »bili su među njima i oni specijalni »lovci« u žutim uniformama, jurišali su na naše položaje, uz

paklenu vatru. Jedan Ivezić iz Zovog Dola pogodio je nekog važnog ustaškog komandanta,[3] a zatim je izvukao njegovu mašinku. Eno mu je sada kod kuće, nema municije. I kamion je jedan uništen, tamo na cesti, nedaleko od trusinske kasarne... Ali iduće noći, knez sa Gornje Trusine nagovorio je svoje ljude da propuste ustaše, da ne bi palile selo. Tako se front morao povući. Gotovo da se rasuo... Ovo je sve što je od njega ostalo. Međutim, ni ustaše nisu dalje išle... «

Dok smo mi tako razgovarali, negdje blizu odveza mitraljez. Rafal za rafalom — zvonila je prostrana ljut ispod nas. »Šišaju ljeskovinu, iz straha... Ćaća ih turski, imaju dosta jugoslovenske municije, pa troše bez računa«, borci prave šale i psuju.

Razgovor je bio opširan, još pri tom prvom susretu. Oko podne sam prohodao položajima, sa Dukicom. Upoznao sam već neke borce. Mirko Radovanović, brko sa šajkačom, Vido Kovačević, oniski momak u kožnom kratkom kaputu, Blagoje Radovanović — neki delija krupne glave, sa redenicima i kožnom kapom sa naušnicama... Svi ti koji su ovdje ostali sa Dukicom, bili su hrabri ljudi — to se lako moglo vidjeti, na prvi pogled. Negdje po podne ponovo su se okupili i konferisanje se nastavilo. Ponavljao sam koliko je korisna povezana i organizovana borba. A Partija naša organizuje borbu svuda, po čitavoj Jugoslaviji. Sada su samo komunisti ostali sa narodom. Imamo i jake saveznike, s nama je i Crvena armija. Dukica nije mnogo upadao u riječ; on se stalno vraćao na jedno te isto: eto, ovaj čovjek će nam isposlovati oružje i municiju, dovešće nam pomoć iz Crne Gore...

Neko se iznenada sjeti i odjednom glasno poče da priča nadvikavši ostale: neki stari Cvijetić je prorekao da će se Rusi jednog rata, kad se pojave crne uniforme (to su ovi ofarbani šinjeli, a možda i ustaške uniforme), spustiti iz neba na Lukavačko polje. I svi su živnuli — to je sigurno sada tu, blizu!.. Nastao je žagor, počela je da radi mašta. Mitraljez dolje, ponekad je prestajao, čuli su se i pojedinačni pucnji. Šta bih ja, bez puške, u slučaju kakvog juriša? — pomišljao sam. Vjerovatno je neko i predosjećao moju bojazan. Govorili su mi kako smo ovdje u punoj sigurnosti i kako čovjek nema potrebe da se povlači s ove linije, dok traje municije. »Pušku ćeš lako naći, ne brini« — govorio mi je Vido Kovačević.

Nikad prije nisam slušao kako izgleda kada ozbiljno puca. Niti sam mnogo znao o tim vojnim, ratnim stvarima. Ali, kad se nađeš lice u lice sa stvarnošću, onda se lako orijentisati. Eto,

---

[3] 3. jula 1941. ubijen je Mijo Babić, Pavelićev ađutant.

to je oružana snaga, to su ljudi koji su sve drugo ostavili i uzeli pušku, pošli u borbu na život i smrt. I ja sam to učinio, kao i svi drugi komunisti. Sada ćemo zajedno, do kraja.

Organizovali smo četu. Narodna vojska, tako smo je nazivali. Ja sam objašnjavao šta su to gerilci, partizani, prema onome što sam znao iz literature. Trideset i osam boraca. Popisali smo ljude. Dukica je, to se zna, komandir. Mirko Radovanović je njegov zamjenik, zatim još komesar, ekonom i komesar za veze, a ja sam nešto kao politički povjerenik . . .

Te večeri sam dugo razmišljao o tome kako tim ljudima zaista nečim konkretnim dokazati sve ono što sam govorio. Oni su stalno pominjali pomoć iz Crne Gore . . . Većina njih prije su jedva nešto čuli o Komunističkoj partiji. Mene nisu poznavali. Trebalo bi, znači, stvarno nešto učiniti. Nešto sa drugovima iz Crne Gore. Sišli smo ja i Dukica, sa još jednim borcem, ispod kose, u jednu praznu kuću i tamo noćili. Dugo nisam zaspao, pritisnut svakojakim utiscima i planovima. Ustao sam u zoru i bilježio u svoj notes . . .

*

Drugog jutra rano izašli smo opet na Plane. Tu se inače svakog ljeta, o Petrovdanu, skuplja narod. Četa se opet iskupila. Primijetio sam i neka nova lica. Predložio sam da nekog sa mnom pošalju, da pođem u Crnu Goru i vidim kod drugova tamo, za pomoć. Odmah su se složili. Odredili su mi jednog dugačkog momka, mnogo je galamio, ali je bio hrabar. Bivši mornar — na sebi je još imao ponešto od uniforme — Petar Gaćina.

Išli smo dva dana do prve baze, na Vraćenovićima, odakle sam pošao u Nevesinje. Računao sam, odatle ću ponovno do Nikšića, ispričaću i objasniću sve drugovima, skupićemo valjda nekoliko pušaka i nešto municije. Koliko da se pokaže! Međutim — situacija se izmijenila. Tu sam sreo neke ljude koji su izašli iz Nikšića. Oluja je već i tamo počela. Žestok nalet okupatora i reakcije. Hapšenja uveliko. Širom Crne Gore. O tome pričaju oni koji dolaze. Naši drugovi se sklanjaju, šume su svuda oživjele, vadi se oružje. Dakle, u Nikšić se nije moglo. Pa dobro, kuda sad, ko mi to može svršiti? — pričao sam sa drugom Gnjatom. On je bio odgovoran u toj periferijskoj opštini. »Svršićeš to u Grahovu. Ja ću te poslati tamo, na jednog partijskog čovjeka . . . « Otprilike, tako nešto sam i očekivao.

Trebalo je poći na Grahovo. Ujedno, tu negdje su držali sastanak i drugovi iz Hercegovine, koji su se ranije sklonili u Crnu Goru, pa su se sada raspoređivali na teren da organizuju, da kanališu borbu . . .

. . . Krenuo sam zorom prema Petrovićima. Jedan dio puta vodio je prugom, zatim — cestom. Kiša, kiša bez prestanka. Opanci slabi, prijesni, izlizali se (moje beogradske cipele sam još ranije ovdje zamijenio za opanke!), kaput tanak. Ali, cestom nije tako zamorno — naučio sam odranije. Srećem ljude, pozdravljamo se. Neki se zaustavljaju, htjeli bi pričati, nude duvan u razmjenu. Po podne sam bio nadomak Grahova. Sretoh se sa grupicom seljaka. Jedan od njih je bio na konju. Kada smo se već mimoišli, jedan me pozva. Vratim se: »Što me zoveš?«, pitam. »Ko si? Odakle si?« Ukratko rekoh, ali — onaj strogo zapovijedi: »Okreni natrag, ideš pred nama. Mi ćemo ti pokazati, majku ti tursku« . . . Badava je bilo moje objašnjavanje. Sve više sam uviđao da je stvar ozbiljna. Naročito kada onaj brkati objasni: »Vidiš, ja sam ga odma' poznao. Prije desetak dana bio je gologlav, kad je išao u Nikšić, brdom« . . . To su bile komšije onog starog kapetana. Sada su bili sigurni da je reč o ustaškom špijunu, koji se provlači kroz njihova sela. Trebalo me je otjerati u Nikšić i predati nekakvim vlastima. Bunio sam se. Protestovao i dokazivao. Oni su ispitivali, čak su tražili i gaće da raskopčam — da vide jesam li obrezan! . . . Ali ni to nije pomoglo. Onda sam okrenuo drukčije. Kažem: »Vidim ja, koliko je sati, kad vi slobodno nosite pištolje cestom, kuda Talijani prolaze!« Mislim, pokolebaće ih to. Ali, postigao sam obrnut efekat. Propade mi čitav dan. Danas ništa nisam uradio. Opet molim. Pomenuo sam i Pavla Kovačevića, a oni kažu: »Lažeš, mi bi za Pavla svi dali svoje glave . . .« Na kraju sam i prijetio: »Božju vam mater« kažem »platićete za ovo. Da znate kakvu ste stvar pokvarili, objesili biste se sami!«

Smrklo se i kiša opet sipi. Kasno u mrak stigli smo do one žandarmerijske stanice i tu su me ostavili. A tamo su bili oni žandarmi s kojima sam se već upoznao. Narednik je, kažu, pas. Ova trojica su lijepi ljudi, jedan je poznavao moje, a drugi — Radovana Papića, rođaci su čak. Spavao sam u nekom njihovom sobičku. »Ne brini ništa« — kažu — »ako te narednik ne pusti, svi ćemo otići zajedno s tobom, sa stanice!« Ujutru su došli po mene oni mladići, odatle, iz Riječana. Oni su me izveli.

Ispratili su me, duboko u planinu. Pješačio sam dugo, sam. Tek u jednom zabitom selu, kažu mi: tu je taj drug koga sam tražio, Pavle Kovačević. Dosta sam već slušao o njemu. Stari borac, veoma popularan u tom kraju. Iskusan, vidi se. Povukli smo se, nas trojica, u pojatu i ljudski, opširno porazgovarali. Izložio sam sve potanko, onako kako sam ocijenio na terenu. Tražio sam da mi tu stvar na neki način učine. Po Pavlovom mišljenju, bilo je za to malo izgleda. Oružja i municije nemaju mnogo pod svojom kontrolom. To bi samo okružna konferen-

cija mogla odobriti i izvršiti, a i oni se sada pripremaju — za borbu. Ipak, veli, učiniće što se može. Izlazeći iz pojate, Pavle pred sobom primijeti jedan ekser, koji je strčao iz daske. Saže se i pažljivo ga ukuca, pričajući dalje. Da se ko ne nagrdi! . . .

Odatle opet planinom, naniže. U Jabuku. To je seoce u maloj udolini, sred ravnog polja. Kao iz priče. U dnu polja kućica, poluseljačka. Taj drug — Bulajić — živio je u Beogradu. Poznavali smo se, učio je srednju tehničku školu, zajedno smo išli na izlete, sa srednjoškolcima. Upoznao sam još dvojicu drugova, obojica su učitelji: Stevo Kovačević i još jedan. Sjutra izjutra, došao je i drug Sava Kovačević, umoran, neispavan, neraspoložen nešto. Posljednji put vidio sam ga proljetos, u Trebinju, imao je tada zeleni hubertus i kačket. Sada me je podsjetio na likove iz romana — komunista, radnik, zahvaćen prvim kovitlacem revolucije koja je nailazila. Vidim, u trku je svršavao poslove. Ljudi su ga jurili, njegova staza nije se nikad tačno znala. Hladan, odsječan, oštar čovjek, pustio brkove, veliki revolver na opasaču. Tek na kraju našeg razgovora, nešto se oraspoložio. »Dobro, učiniću vam to. Izložiću drugovima i objasniti čitavu stvar . . .« Opet je odlazio na neki važan sastanak. A došao je, izgleda, sa neke konferencije na kojoj su donesene krupne odluke. Jer, za vrijeme razgovora, u jednom trenutku prostrijelio me očima i strogo rekao: »Počelo je, da znaš. Sada više nema mnogo diskusije«.

To je trinaesti jul bio na pragu.

Vraćajući se, uhvatim neki lokalni voz. Bio je to 7. jul. Naiđoh na grupu drugova iz Hercegovine — Slobodana Šakotu, Voja Osmalinovića, Steva Bratića i druge — koji su odlazili na sasanak u Bijeloj gori. S njima sam zajedno išao do jednog sela ispod Petrovića. Opet sam predlagao da neko od njih pođe sa mnom. Diskutovali smo, objašnjavali, ali — oni su se držali partijske odluke. Da me nisu poslali u Nevesinje, pošao bih, svakako, s njima.

*

»Ustanak je tu!« — reče mi u povjerenju, te večeri, Jovan Gnjato. I on je upravo stigao s neke partijske konferencije. Što se tiče Nevesinja, drugovi su od mene tražili da pošto-poto što prije dođem u vezu sa Mirom. Jedino je on, kao odgovoran za čitav naš kraj, mogao na svoju odgovornost tražiti oružje, pomoć, ukoliko se nešto bude moglo odvojiti. O tome je, dakle, i Gnjato već razgovarao. Morao sam što prije nazad. Moj pratilac, mornar Petar, bio je već otišao, pa sam opet krenuo sam. Od oružja sam još uvijek imao samo moj mauzer.

...Talijanske trupe su već »poslovale«. Kolone su tutnjale cestom, krstarili su — pričaju seljaci — svaki dan. Te noći, negdje daleko, čulo se pucanje i gruvanje. Kao da je front otvoren. Blizu Meke Grude, u jednom grmu uz cestu, čekao sam više od sata dok je prošla dugačka kolona; ne znam tačno: Talijani ili domobrani. Nabrojao sam četrdesetak kamiona i dvanaest tenkova.

Spavalo mi se malo. Dan i tako dugačak, noć — kratka; čim zazori, skače se na noge. Brzo se čovjek privikne i na taj nemiran san i na vonjave pojate. Prašinu, iako je mnogo ima — čitavi oblaci — gotovo i ne primjećujemo u svježoj raženoj slami i u sijenu, koje još previre.

...Tada sam sišao pravo u Lukavac. Ljudi se vratili u sela. Zatekao sam Dukicu gdje kosi, zajedno sa komšijama. Skinuli koporane i odložili puške, pa zasukali rukave. Prihvatio sam da im pomognem; čudo — brzo sam obnovio ono što sam znao. »Šta je to, kako izgleda situacija, šta se promijenilo?«, ja sam počeo sa pitanjima, jer je promjena zaista bila velika. Ustaše su se povukle, napustile front. »Hrvatska« država je poslala vojsku, domobrane, da oni uspostave »red«.

*

Taj predah i zatišje je trebalo iskoristiti. Povezati nešto, organizovati; što više razbistriti čitavu situaciju. Razgovarali smo o tome kuda da pođemo. Napravili smo i neki plan. Odmah po mom povratku iz Crne Gore, došao je Obren Ivković iz Drežnja, sela koje se nalazi dva-tri sata hoda od Lukavca. On je bio narednik u bivšoj vojsci; inteligentan i staložen čovjek, tih i nenametljiv. A lik, sa orlovskim nosom, podsjeća na Indijanca! »Ja imam jedno četrdesetak ljudi«, priča Obren. »Kažu oni — ovako ćemo, onako ćemo. A ja im velim: čekajte, ljudi, vidjećemo. Znam, boga ti, da mora doći neko od Partije. U Trebinju, dok sam tamo služio, imao sam vezu sa drugovima...« Sa Obrenom je i njegov rođak, Vlado, mladić, dječak u stvari. Radio je u Zenici. Obren se s njim hvali i kaže u šali: »On mi je, kako se ono zove, politički komesar...« I još jedan njihov rođak; tamo u Drežnju su skoro sve sami Ivkovići! Priča Obren kako su još negdje početkom juna puškama dočekali ustaše, i — natjerali ih u bijeg. Tako su se spasli... Obren je odličan drug, nema šta. Vidim, na njega ćemo se u svemu moći osloniti.

Dukica i ja smo se dogovorili sa Obrenom. I tamo ćemo otići, iako je on, tako reći, već sve uredio, samo ga treba povezati. Dukica, prijatan i otvoren, otresit seljak, udovac, već je bio stekao popularnost i podalje od svojih sela. Zajedno smo pošli,

pa smo načinili jedan povelik krug. Sazivali smo seljake, borce, objašnjavali. Objašnjavali satima. »Komunisti će povezati borbu. Razlika je, ljudi, između organizovane i neorganizovane borbe.« Najviše je muke bilo, kada bi se povela riječ o Hrvatima i muslimanima. »Turčin, je li, i Latinin? Da idemo zajedno, da se zajedno, kažeš borimo?! A-a, teško, teško boga mi...«, nećkali su se. Ali nije teško primijetiti kada se među okupljenim seljacima nađe neko ko je živio na strani. Odskače takav, umiješa se u razgovor odmah, i — pomogne.

Popisivali smo borce, sa oružjem i municijom. Četu po četu.

Slao sam i u varoš jednu ženu. Tamo su bili neki drugovi; do rata je postojala partijska organizacija. Na jednog druga sam bio i upućen, na studenta Ševka Pašića. Miro mi je rekao da će oni otud možda još prije doći u vezu sa mnom. Jedva smo pronašli ženu koja je pristala da ode, jer se teško na to ko usuđivao. Platio sam joj dobro. Ali — ništa. U Kasabi su joj neki ljudi, na koje se obratila, rekli, prestrašeni: »Da jadna nijesi... Ne usuđuj se da pitaš nekoga za te mladiće. To je opasno, veoma opasno!« Dakle, otud se za sada nema šta očekivati. Ostao sam bez veze, tako reći, odsječen od organizacije i svijeta. U šumi, s narodom.

...Naš seljački narod, gorštaci. Stalno nešto prepričavaju i prenose. Probudila se u njih iskonska, buntovnička fantazija. Vijesti izmišljaju, glasine šire, ispredaju... Da se nešto na kraju Hercegovine dogodi, oni će ovdje brzo načuti i ispričati. Istina, po nešto i iskrivljeno. Tako sam saznao da su neki drugovi izašli gore. Otkud i gdje, još se nije znalo. Zaključio sam, mora da su naši. Počeo sam da tragam, da se raspitujem.

Obišli smo već dosta sela. Organizovali smo dvanaestak četa. To je čitav odred! U Drežnju, kod Ivkovića, sakupilo se svijeta podosta; nedjelja je, narod dokon, u varoš se inače ne može, a ni popa nema da služi. Kada se pogleda taj skup, čovjek se sjeti slika iz starih ustanaka. U šumi, u debelu hladu, ljudi sa puškama i bombama, polijegali, ispružili se, naslonili se uz bukova stabla. Mnogi su sa bradama. Šarenilo veliko — ostaci raznih uniformi i odijela; najviše vojničkih, ali ima i poštanskih, željezničarskih, civilnih, svačeg. Iz nevesinjskog kraja je dosta seljaka išlo na rad po svijetu; najviše su silazili dolje, u Mostar, gdje su radili i najteže fizičke poslove. Sada se većina tih vratila nazad, u brda.

Čekali smo još na Dušana Brstinu. Kažu, doći će i taj, govoriće i on nešto o borbi. Čuo sam bio već za toga čovjeka. Bio je mornarički narednik. Prije nego su ustaše popalile njegovo selo, tamo blizu ceste za Mostar, pobjegao je od kuće za-

jedno sa braćom i još nekim prijateljima. S puškama su otišli u šumu. I tako postala četa, postali — četnici, kako ih većina ljudi zove. Brstina ima bradu, opasan je redenikom... Dosta njegovih ljudi su takođe bradati. Uostalom, i ja se odavno već ne brijem. To je nekako postalo znamenje šume, to je najbolja legitimacija da smo se odavno odmetnuli.

»Pomaže bog, ljudi, junaci!« pozdravlja se Dušan sa narodom. »Dobra ti sreća!«, odgovaraju u horu. »Dobro i zdravo, braćo?« To je sve red, običaj, ovdje. To sam naučio još prvih dana.

Odakle tu, s njim, jedno poznato lice?! Mladić jedan, plav, bubuljičav, nasmijan. Sjetih se: sa fakulteta. Kolega Vojo Čolović. Kuda ga je, eto, zanio vrtlog rata, raspad stare države, pokolji! Roditelji su mu ostali negdje prijeko, u Vojvodini a on dospio ovamo, u zavičaj. Ispričali smo se srdačno i naširoko.

Porazgovarali smo i s narodom. Ovdje naša organizacija vrlo dobro ide. Samo, samo... opet ono tvrdoglavo gledanje na muslimane i Hrvate. Opet na tome najviše otpora. Meni poslije prilazi jedan i namiguje, šeretski: »Ja sam te razumio«, kaže. »To ti misliš da mi najprije sa »turcima« zajedno uredimo Hrvate, pa ćemo onda lakše njih... To ti nije ludo, boga mi...«

...Iz Drežnja sam pošao sa Brstinom, do logora njegovih ljudi. Zavukli su se bili, poslednjih dana, ispod same Babe, u Zajasen. Tamo kolju brave. Mislio sam, popričaću malo i s njima, oni su stalno na nogama, mobilisani odavno. Osim toga, čuo sam za neke prijatelje, komšije odozdo, iz mog kraja. Upoznao sam već i jednog druga, metalac iz Beograda, iz »Ikarusa« — Drago Papić. Vatra živa, proleter, borac. Kada smo stigli u Zajasen, u sumrak, zatekosmo borce na guvnu. Prilazi mi jedan Čorluk, iz Kozica je; ljubi se sa mnom i veli, sa suzama u očima: »Mile, znaš li da su tvoji pobijeni? I stari i stara, baba, rođaci, svi«. Slutio sam to, od kako sam došao u Hercegovinu. Ali — sada je to stvarnost. Nemilosrdna i gorka istina. Čudo, bio sam nekako tup, da ne kažem — ravnodušan. Bol — nešto neodređeno. Rat je.

Događaji i utisci, ranije nepoznata lica, sve se to brzo smjenjivalo... Dok sam još razgovarao s Čorlukom, okupili se gotovo svi borci. I ja počeo da izlažem, kao i obično. Međutim, jedan po jedan, vidim, izmiču. Ne sluša im se, dosadno im to. Ostala je bila ipak lijepa grupica, tako da smo ljudski pretresli sve. Mogao sam da završim, što sam počeo.

Spavanje te noći, muka jedna. Tridesetak ljudi u nevelikoj pojati, na malo slame. Nabacani dolje-gore, bez reda. Nečije opančine cijelu noć mirisale su mi pod nosom. Bez pokrivača,

pod glavom žulja nekakva daska. Svakakvi mogući i nemogući snovi su me mučili čitavu noć. I majku sam, pokojnu, sanjao.

Ujutru gledam: na gorskom izvoru umivaju se momci iz čete; dotjeruju se, češljaju. Redenici i bombe odloženi pokraj njih. A mlade žene, zabrađene, stidljive do krajnosti, stoje sa žbanom u ruci, polijevaju, smješkaju se i zbunjeno odgovaraju na šale četnika. Prava hajdučka idila — iz prvog ustanka.

... Zakasnio sam, zajedno sa Brstinom, na sastanak seoskih predstavnika. Kod crkve, na starom prostranom groblјištu, bilo se već iskupilo prilično svijeta. Rekoše mi, tu su i neki drugovi, koji mene traže. Kažu, ima i muslimana među njima.

Susreli smo se i pozdravili veoma srdačno. Zagrlio sam se sa drugovima, iako su bili »turci«, i poljubili se još, pred svijetom. Bio je to mali »Karo«, Muja Husković, krojački radnik iz Mostara, stari moj drug i prijatelj, stari radnički borac. Eto, gdje se sretosmo. On je bio u jednoj grupi naših, koji su noću 19. jula pokušali da se iz Mostara preko Veleža probiju ovamo. Razbile su ih ustaše, morali su se vratiti. Karo je zatim sam dospio u Nevesinje. S njim su ovdje još tri druga. Hido Bašagić, student agronomije, nedavno je izbjegao iz Kasabe. Zatim Brana Kovačević, mlad, dječačkog lika, srednjoškolac — poslali su ga drugovi iz Mostara još ranije u Kasabu, gdje je imao neku rodbinu, da posluži za održavanje veze. I još jedan mladić, iz Bratača. Malo smo se povukli, zajedno, na stranu. Porazgovarali. Pred skupom je govorio i Karo, baš kao musliman. I čudo, nije bilo nekog otvorenog negodovanja što se »turci« nalaze među nama i drže govor. A možda nisam na to ni obraćao pažnju, pa nisam ni primijetio kako seljaci reaguju...

... Opet jedna skupština. U dnu polja, u šumi povrh Zaloma. Neki profesor došao, kažu. Crnogorac iz Nikšića, zove se Pavić. I s njim još nekakvi ljudi pod oružjem: vođe, glavari, organizatori. Tamo smo otišli Dukica, Obren i ja, da vidimo kakva je to njihova organizacija. Zapravo, oni su pozvali Dukicu. Mislio sam, razgovaraće se o ideologiji — lijepo ćemo diskutovati s ljudima, objasniti se, ubijediti ih. Dobar ljetnji dan smo izgubili tražeći taj skup. »Eno, iznad one prodoli!« »Eno, tamo, pod onom glavicom!« »Tamo, vidite, ispod one bukovine, u jednoj rupini...« Tako su nas seljaci upućivali. Lutali smo kroz šumu, niz strmine, peli se opet. Na kraju, evo ih u jednoj rupini, u gustišu. Ima ih podosta — neka neobična, šarena, ali dobro naoružana skupina. Profesor je sredovječan čovjek, u vojničkom odijelu, sa sitnim, mišjim očima i malom crvenom bradicom. Izdvojio se bio, s nekim vođama, posebno. S njim je i Petar Samardžić — toga sam već sreo i već smo se svađali — jedan od domaćih »vojvoda«.

Razgovor sasvim kratak, suv. Zamalo odmah ne planu. »Kako situacija u Crnoj Gori, gospodine profesore?« — pitam. On nešto promrmlja, umjesto odgovora. Vidim, spremio se. Petar već nešto pametuje na račun mladih i zelenih, na račun komunista — propalih đaka. Tu je i Vidak Kovačević, dugajlija, bivši sekretar u ministarstvu, glava i po, veliki političar. Zatim još neki sumnjivi tipovi. Jedan oficir, kicoš — komplet oficir, sa epoletama i sa kokardom! Neki su sa šubarama. Tu je već stigao i Brstina. Čudno, svi se već nekako narogušili, spremni na kavgu, kao da su znali da Dukica neće sam doći. Profesor je brzo prešao na stvar: »Mi treba da nastavimo« — reče. »Ko je tu pozvan?« Izbi svađa. Nešto su oni između sebe raspravljali, a Dukica se već umiješao, ubacio neku svoju, vješto. Profesor planu: »Šta se ti, brko, miješaš? Ko tebe pita?» I sve tako nekako. Taman kao da veli: ko tebe šta pita, šta ti, gejak, znaš? Onda se obraća ostalim i naređuje, pokazujući na nas: »Ova gospoda mogu da nas napuste. Koji je to Dukica Grahovac? Vi?« Bilo mu je, očevidno, veoma neprijatno što maločas nije znao da je to taj Dukica.

Obren i ja smo se povukli.

Izmakli smo se i čekali, malo podalje. Tih nekoliko časaka su mi izgledali — kao dani. Šta li će Dukica uraditi? Ne mogu da kontrolišem šta će mu oni glavari predložiti, ne mogu se umiješati i pomoći mu, ako na njega navale. Ako mu šta primamljivo obećaju . . . Ako Dukica ode s tom bandom, onda — ostadosmo bez jednog organizatora, i ja i sve ono što je do sada načinjeno. »Šta misliš?« — pitam Obrena i iznosim mu svoje slutnje. »A-a, ne, neće Dukica. Neće, ne vjerujem. Pošten je to i iskren čovjek!« — vrti Obren svojom crnom glavom. U to, eto ga Dukica. Mumla, bijesan. »Vidi, pas im oca lopovskog! Lopovi, koji su . . .« »Šta je bilo?« — Ispriča on na brzinu: profesor vodi nekakvu organizaciju, formira čete, osniva štabove i — pomisli samo! — zaklinje borce kralju Petru . . . Vraćajući se, uz put, čitavo vrijeme smo pričali samo o tome.

. . . Čuo sam još mnogo stvari o profesoru i njegovoj družini. Bilo je jasno — šta je posrijedi. I kolika opasnost otuda prijeti. Ali, daj ti stani mu na put. Profesor je nastavljao svoj pohod po našim brdima — od crnogorske granice, pa eto sve dovde; organizovao je, kažu, čete. Povezivao, postavljao štabove i zaklinjao ih Petru II. Nije šala, to je profesor, učena glava! I to još — Crnogorac . . .

Tako je uvaženi profesor najzad stigao do granice naše teritorije, gdje su naše čete već bile organizovane i dobro povezane. Otud on, odovud Dukica, Obren i ja. I susreli se. Lijep, sunčan dan. Šuma poviše Drežnja puna; iz nekoliko sela sakupio

se narod. Ja sam došao sa grupom najboljih ljudi iz »naših« sela. Dukica i jedan dio čete, kako smo mislili nije mogao poći s nama. Kazaše toga jutra — ustaše ili vojska, šta li, idu odozdo, s Dabra, i Dukica je morao s jednim jačim odjeljenjem da prokrstari ljut podno Bežđeđa. (U stvari, nije bilo ništa; najvjerovatnije, podvala.)

Profesor, to je bio stari, prepredeni lisac. Iskusan demagog. Kako je gdje seljak bio raspoložen, tako je on nastupao i govorio. Prema vjetru. Ali, eto, došli neki momci iz Dušanove čete, isti oni s kojima neki dan razgovarah; Drago Papić se odmah zakači za profesora. Upade i Đoka Pašajlić, radnik iz pirotehničkog zavoda iz Sarajeva. On je neprekidno radio s nama, od prvog dana. Nastavio je svađu.

»Molim, šta vi, gospodine, znate? Ko ste vi i ko vas šta pita?!« — obrecnu se profesor u jednom času na njega. Tada Đoka planu: »Nemoj, druže, da galamiš ovdje!« »Nisam ti ja drug, razumiješ!« — skoči profesor. — Razvadiše ih, brzo. Ne treba, ipak, da se tu svađaju, poći ćemo pred ostali narod, pa ćemo tu vidjeti.

Skupštinu je otvorio Brstina. Kao pravi vojnik. Vidim, pripremio se dobro. Oni ostali u govoru već pominju — »naša organizacija, naše vođe«. Oslovljavaju se po činovima. I Petar Samardžić je dobio neki čin. Profesor je najžešći. Pravi govor poslaničkog kandidata, uz to još i profesorska spremnost — sam veli da mu je struka jezik i književnost. Gotovo pola sata, on samo o istoriji, o »Gorskom vijencu«. Zatim se dotače i komunista. Osu vatru na studente. »Ovi balavci, šta su oni, ne dajte da vas takvi za nos vuku!« . . . veli i prstom upire na mene. Pa sve nešto tako. I naročito upadno skreće pažnju na mladog Branu Kovačevića, koji zaista gotovo dječački izgleda. Iznenadio se profesor: ali to naiđe na suprotan efekat kod mase. Ljudi počeše da gunđaju. Neki mu upadaju u riječ. Imali su i razloga! Drugi, međutim, ne dàju, brane ga. Kažu: neka, ne upadajte, pustite gospodina profesora da završi, pa onda neka govori ko još hoće. Ja sam upadno i izazivački gledao u profesora. Nekoliko puta, pogledi su nam se susreli. Čitao sam u njegovim očima mržnju — da je mogao, sigurno bi me smrvio. Ali i ja njega. Smišljao sam, na brzinu, kako najjednostavnije i najdirektnije profesora da demaskiram, da ga nokautiram tu, pred narodom. Da idem opširno, neće biti snažno; i on je opširno »guslao«. Treba što kraće i što razumljivije. Da narod shvati ono što je glavno između nas. Ono što nam je danas najjači argumenat i oruđe, time ga treba udariti!

Pošto je profesor završio, seljaci traže da i ja reknem neku, da se čuje, dakle, i druga strana. Počeo sam s napome-

nom da neću opširno — samo ću nekoliko pitanja profesoru postaviti. »Šta? Ti meni pitanja? I ja ću tebi pitanja ...«, buni se on odmah. Hajde, de, pustim ga, odgovoriću valjda na sve. A ljudi se još više uskomešali, dobacuju, gunđaju ... Pušku sam držao u krilu, ali — ranije već, izvukao sam mauzer iz tašne i stavio ga otkočenog u džep. To je pogodnije. Ne, za leđa mi nećete zaći, mislim, motreći na tjelesnu profesorovu gardu — na nekoliko dvometarskih ljudi. Odgovorio sam na sva profesorova pitanja, a onda se i ja njemu obratih:

»Jeste li vi, gospodine profesore, za Sovjetsku Rusiju?«.

On je na to nešto polovično, nejasno odgovorio.

»Ko vlada, ko predvodi i ko rukovodi Rusijom?«

»Narod!« — odgovori on odmah. Zamalo da me zbuni, takav odgovor zaista nisam očekivao! Srećom, odmah se prisjetih:

»A ko predvodi narod? Jesu li to komunisti?«

On se malo zbuni. Nije rekao ni da, ni ne. Promucao je nešto kao: »Pa, to je bilo prije ...

Sada je drugo ... Kakvi boljševici!« ...

Narod je napeto slušao i glasno gunđao. Na pomolu je bila bura.

»Pa jeste li vi, profesore, protiv komunista, a niste protiv Rusije?«

On, međutim, odgovori onako kako je stvarno mislio i osjećao. Još dodade kako mrzi komuniste, iz dna duše.

I — to je bilo dosta. Seljaci poskakaše, nastade opšta gužva. Profesor poče da uzmiče. Čulo se, na kraju, kako on i njegovi ađutanti viču: »Ko je sa nama, neka se izdvoji!«

Desetak ljudi ode za njima. Drugi poskakaše i hoće da se objašnjavaju. Mnogi nisu htjeli da se razdvajaju tek tako — na brzinu. Svađa i galama. Samo je Petar Samardžić, otud iz njihove gomile, izvirivao za mnom. Zakrvavljenih očiju, mahao je puškom u uzdignutoj ruci i vikao:

»Ja ću tebi pokazati, doći ćeš mi na mušicu!

Eto vam toga propalog studenta, eto tog došljaka neka vas vodi!«, doviknuo je seljacima.

Polako je čitava banda uzmicala prema šumi, opkoljena nekolicinom naših drugova, koji su, kao stršljenovi, nalijetali na njih.

Mi smo ostali zajedno, na okupu. Predlagao sam da se ti razbijači narodne borbe razoružaju i da se stražarno sprovedu u Crnu Goru. Ali, narod kao narod nije se slagao. Nije se, dakle, ništa moglo dalje preduzeti. Seljaci su onda zahtijevali da mi

govorimo o našem programu. Ja sam nešto izlagao, opširno. Zatim su govorili i Brana, Đoka i još neki.

Brstina je bio pomalo zbunjen. Pravdao se da s onom grupom nema ničeg zajedničkog. I nije ni pokušao da pođe za njima.

Pročitali smo tu, uzgred, i jedan izvještaj o prvim uspjesima u Crnoj Gori. Julski ustanak je plamsao, razoružavani su italijanski garnizoni, uništavane kolone i transporti. I Grahovo je već bilo oslobođeno — to mi je napisao Vojo Kovačević i nacrtao još i to kako Crvena armija uništava nemačke tenkovske klinove . . .

Tako je bio završen prvi sukob s razbijačima oslobodilačke borbe. Prvi taj dvoboj mi smo dobili. Ali — trebalo je ići dalje.

*

Prešli smo i na neoslobođenu teritoriju. Dukica i još nas trojica-četvorica, išli smo pod oružjem dobar komad cestom. Seljaci su, iznenađeni, dolazili sa livada, izlazili iz kuća. Neki su i bježali — mislili su, valjda, da smo tuđi vojnici. Dotle je, izgleda, stizao talas ustaških bandi; moglo se to lijepo vidjeti po zgarištima, porušenim i napuštenim kućama. Bande su skoro palile sve redom. Svraćali smo i u neke kuće, koje su nekako ostale nezapaljene.

Neće biti dobro, huču domaćini, ako se ovdje sretnemo s domobranima, koji tu češće nailaze. Neće valjati za seljake . . .

Načinili smo povelik krug, kroz gajeve, preko prostranih livada u podnožju brda, zašli smo daleko u polje. Tamo se mali dio naroda vratio kućama. Još je u zbjegovima. Svratili smo kod jednog seljaka. Žene se odmah uskukale. Starac, domaćin, izgubio se od straha: »Bjež'te, zaboga, unutra, u kuću! Tu vas može neko vidjeti! Izgorjećemo, božja ti vjera . . .« Sakrio nas je brižljivo unutra i dobro nas pogostio. Ispričaše nam da je baš juče ovuda prošao Petar Samardžić sa svojom družinom. I da je govorio o njihovoj organizaciji i o nama; meni je prijetio. Skrojili su neke crvene košulje i pričaju, kako su i oni za Rusiju. I to — poslije onog zbora! . . Ne daju se, dakle. Stvarno, prijete. Znači, počinje opasna, ali i zanimljiva igra . . .

Kada smo krenuli nazad, opet cestom, začu se motor. Dolazio je kamion s domobranima. Poskakali smo u stranu. Hoćemo? Nećemo? Da udarimo! . . dogovorili smo se više pogledima. Gorio sam od nestrpljenja. Istina, nisam tačno smislio ni gdje, ni kada da pucam. Prvi put u živi cilj, u neprijatelja . . . Stigli smo da opalimo samo po jedan-dva metka, a kamion je

već projurio u oblaku prašine. Čuo se vrisak. Onda smo se udaljili od ceste.

*

Jul se bliži kraju. Ovo ljeto brzo prolazi. U nedjelju smo sjedili na ledini, u Udbini, kod Radovanovićeve vodenice. Pričali smo u predvečerje. Trebalo je da pođemo na Bežđeđe, tamo smo zakazali konferenciju. Pričali su se utisci sa našeg »izleta«, koji smo dan prije izveli preko Sniježnice, u Dabricu. To je bila Dukičina ideja da idemo tamo i da malo podbodemo ustaše dabričke... Ali, to je posebna priča!..

Onda je naišao jedan borac sa Meke Grude. Odmah sam ga poznao. Skočio sam: »Šta ima novo?« On je nosio pismo, drugi kurir ga je donio iz Crne Gore. Poruka od druga Mira. Čitao sam, riječ po riječ. Miro je, dakle, stigao pre neki dan. Traži da odmah dođem, da pripremim izvieštaj o svemu. Piše ukratko o novostima u Crnoj Gori, i u Bosni, i naročito — u drugim krajevima Hercegovine. Miro je, dakle, pokupio konce! Nisam mogao a da skoro sve to ne pročitam ponovo, svima. Poslije smo krenuli uz brdo.

Izašli smo visoko, u bukovinu, zatim u jednu prodo. Tamo je seoce. Svega nekoliko kuća, naroda malo. Svi su se okupili. Bio je tu i jedan oficir, artiljerijski poručnik — Krsto Đerić. Još prilikom mog dolaska sreo sam se s njim, u jednom zbjegu pod Babom. On je u tom kraju važio kao neki vođa i bio sam namjerio, da s njim nešto pokušam. Ali, slabe vajde. Ja seljacima govorim kao komunista, a on uzme — pa to prepravi, na svoj način. Bio je još jedan mladić, mornarički podoficir — Dušan Škrba, prijatan i pažljiv. On nam je pomagao i ponešto objašnjavao seljacima. Te večeri, bio sam potpuno nesređen. Rastresle su me iznenadne, krupne vijesti. Miro je već uspostavio neko rukovodstvo sigurno; sad će se sve povezati i brzo krenuti naprijed.

Bio sam kod Mira, tamo u Rudniku. On se privremeno smjestio u kući onog našeg prijatelja. Izgledao je ozbiljan i užurban, kao nikad prije, ali je staloženo izlagao i obrazlagao. Sve sam mu potanko iznio — kako je išlo, od onog našeg sastanka u Sarajevu. Naročito o traženju oružja od drugova iz Crne Gore. Kada je bilo riječi o onom profesoru Paviću iz Nikšića, i o Petru Samardžiću, Miro je planuo: »Banditi! Zašto ih niste pobili?! Da znaš, ako nećete vi njih, oni će vas. . .« Poslije se malo smirio. »Treba ih što bolje raskrinkati, zvanično, politički« — veli. »Napisaću letak!« dodade. Poslije ručka je sjeo i napisao letak, manje od pola strane. Letak sam otkucao na mašini, koju je on donio. Zatim smo ga izvukli, na šapirografu ... »Rodoljubima i

borcima Nevesinja! Kratko: Petar Samardžić, Marko Gluhović i drugi, uz pomoć nekih nenarodnih elemenata iz Crne Gore — onemogućavaju narodnu borbu. Oni nemaju nikakve veze sa pokretom, sa Partijom, lažno se predstavljaju da su za Sovjetski Savez, ustvari su protiv njega i protiv narodne borbe«. Ispod teksta je potpis: »Okružni komitet KPJ za Istočnu Hercegovinu«. To je, dakle, to naše rukovodstvo . . . Dok je pisao koncept letka, dok smo se dogovorili o imenima koja će se u letku pomenuti, nije se složio da se stavi i ime Jovana Draganića. A Jovan je bio ugledan seljak iz Koleška, stari prvak zemljoradničke stranke. »Treba pokušati s njima, direktno. Obavezno!«, rekao je Miro. »Treba da odeš tamo, najbolje sa Obrenom, neće vas valjda pobiti«.

Tako, sad ćemo i mi imati s nečim konkretnim, pismenim, da se pokažemo. Koliko to znači! Miro je rekao da ćemo uskoro dobiti i proglas štaba odreda, vojnog rukovodstva. Pominjao je i neka imena: dr. Mujić, Sava Medan, Muja Pašić. Ta imena su mi odavno bila poznata, a doktora sam i lično znao, iz Mostara.

Mi nismo dugo razgovarali. »Što prije treba ponovo oživjeti akcije. Što prije« — ponavljao je stalno. Ja opet o onoj pomoći. »Treba oteti« — on će: »Ali, vidjeću, ipak«. Njega su čekali još neki drugovi, koje nisam poznavao. Iz nekog drugog kraja Hercegovine. Tamo kod Mira je pravi centar: kuriri motaju, drugovi sa terena, izvještaji, direktive. Krupne, krupne stvari! »Zvaću vas skoro, za koji dan, pripremite se« — reče on, kad smo se pozdravljali. »Ustanak je nešto zamro, ali — zato smo mi tu. Dukicu, svakako, dovedi«.

Treći put sam išao istom stazom u Nevesinje. Ali ranije ni jednom nisam tako žurio i bio bez umora. Lagan, veseo.

*

Opširno smo porazgovarali, kad sam se vratio od Mira Popare. Došao je i Obren. On je prosto oduševljen. Dukica samo klima glavom, taj ne umije bogato da izražava svoja raspoloženja. Možda još i ne shvata toliko, koliko mi. Ali, očevidno, ubijeđen je da je to sve sasvim ozbiljno. Mi se sada i zvanično osjećamo kao neki štab, kao odred. Imamo već i petnaestak četa. Vojska je to!

Došao je i Sveta Kovačević iz Gacka. Lijep i inteligentan mladić, skroman, učiteljac je bio. Skojevac je. Oni tamo imaju organizaciju, pa se interesuje za stanje u Nevesinju. Pita ima li kakvog partijskog materijala, i taman se namjerio na onaj mali letak! Priča Sveto o borbama u Gacku, i tamo su digli usta-

nak, kao i u Nevesinju. Čak su i jedan avion oborili, na Vidovdan . . . S njim je i neki mlad oficir, uparađen i dotjeran, Koprivica se zove. Ima dvogled oko vrata. Sveto reče da gledaju da ga što čvršće vežu uza se. Idemo poljem, ispod Slata, po sunčanom danu. Na sočivima potporučnikovog dvogleda vidim svoj lik. Odavno se već nisam vidio kako izgledam.

Idemo podaleko, preko Zaloma, pa na sjever, na razgovore Jovanu Draganiću.

*

Od pregovora sa Draganićem — ništa. Išli smo tamo Obren, ja i još jedan drug. Gotovo dva dana hoda, sjeverno od ceste Nevesinje — Gacko, iznad Koleška. Ispod samih Morina. Bogu za leđima, što se kaže. Mislio sam da nema zabitijih naselja od onih što sam već upoznao, ali — to je civilizacija prema šumama na sjeveru. Draganić se sklonio iz sela, čak je otišao i dalje od koliba, u gustu bukovinu, u strani. Fenjer kolski okačio o bukvu, navukao nekoliko gunjeva, donio žban sa vodom i još ponešto. Pričali smo sve do pijevaca, bila je to debela politika. »Šta će Engleska, šta će Amerika? Rusija . . . Rusija sovjetska je velika, ali . . . Ne znate vi, vi ste još mladi . . . « i sve tako. »Rano je još za borbu. Talijani su dobri sada, i domobrani, ne diraju nikog. Ja sam za organizaciju, za pripremanje, ali da vidimo najprije, da sačekamo, pa možda na proljeće, kad opet gora ozeleni« . . . Stara, seoska lisica. Nešto nakrupno kombinuje! Ali, bar lijepo razgovara i prima domaćinski. Ujutru smo bili mokri od rose, iako su grane nad nama. Kada smo se spustili blizu ceste, Obren predloži: »Daj da sačekamo ovdje prugu za Gacko, autobus, pa da zapucamo. Jovan misli da će ostati netaknut gore u svojoj bukovini . . . «

*

Na nekoliko mjesta, seljaci pitaju o našem letku. A kakvo je tek dejstvo imao! Ljudi prepričavaju, prenose. Neki se smješkaju. »Tako, tako. Organizacija je to, brate. Komunistička partija, ja ko će drugi!« »Petar bi htjeo činove. I imanje da uveća, to mu je.« Svašta tako čuješ od seljaka. Ima ih koji sumnjivo vrte glavom. »Ne valja ovo partijanje. Ne valja se dijeliti, treba — svi za jedan štap« — i slično. A Petar i njegova ordija, bijesni — pročitali letak, prijete i psuju još žešće. Prijete da će najprije pohvatati i pobiti one naše drugove, muslimane.

Drug Karo je sada bio kod nas, u Lukavcu. Stalno je tražio da mu omogućimo da se probije u Mostar i da kroz Bišinu

izvede drugove odozdo. Poslali smo ga bili, njega i Hidu Bašagića u Crnu Goru, kod profesora, još prije no što je Miro Popara došao. Ovdje je bilo postalo opasno za njih. Muslimani, »turci«! Ali, otuda ih drugovi vratili, odmah, kroz tri do četiri dana. I kažu: »Nezgodno je da ovdje budu, nemaju ovdje šta da rade« . . . Hido je prije nekoliko dana otišao prema Kasabi, rekao sam mu da pokuša tamo uhvatiti vezu s nekim drugovima, da izvuče što materijala, možda i oružja . . . Danas smo se najzad i sa Karom dogovorili. I Miro je bio u toj grupi, koju su ustaše razbile, pa je on sam odmah poslije toga otišao vozom, prema Trebinju i izašao gore. Karo nas je ubijedio da će on odred iz Mostara izvesti drugim pravcem, kroz Bišinu; samo je tražio dva do tri borca, da ga prate. Donijeće i radio; a to nam je potrebno, kao i oružje. Jer — šaljemo kurire u Crnu Goru, na Crkvice i u Rudinu, po radio-vijesti! . . Dukica je izabrao četiri mladića, koji su odmah pristali da pođu sa Karom. Milan Pašajlić, hrabar, uvijek smrknut nekako, prkosnog lica; Rajko Romović, malo vrljav — bio je trgovački pomoćnik u Mostaru; Drago Radovanović — sin onog mlinara iz Udbine, tek odrastao, ali hrabar, kažu; i još jedan, takođe Lukavčanin. I pođoše. Izljubili smo se, Karo i ja. On je sav treperio od oduševljenja i radosti, skoro da je odletio. U ruci mu je štapić, pušku nije imao — samo revolver, vojno-državni, što ga je donio iz Mostara . . .

*

Stigla je od Mira poruka. Da dođemo prekosjutra, u nedjelju u Vrbicu na savjetovanje. Mnogo je važno, kaže. I čovjeka sa konjem da pošaljem na Rudinu — odatle će ga uputiti dalje, da primi petnaestak pušaka, nešto municije i jedan puškomitraljez. »Puškomitraljez i nekoliko pušaka su od trofeja sa Grahova, talijanski; to su one kratke karabinjerske puške, a puškomitraljez se nešto razlikuje od našeg. Treba ljude uputiti, kako se njime rukuje. To je svakako dobra propaganda i podstrek, a i pomoć; drugovi su usvojili tvoje traženje, Sava se naročito založio« . . . tako piše Miro. Odmah smo o tome ispričali svima. Dakle, ipak eto pomoći, koju smo tražili! Ljudi trljaju dlanove. »Moraćemo i mi da otimamo, ja šta!«

Sjutradan smo pošli Dukica, Obren i ja. S nama su još dvojica boraca, s konjem — oni će produžiti dalje iz Vrbice. Bilo mi je naročito drago zbog Dukice, njega će to još više učvrstiti. Vidjeće svojim očima: jaka organizacija, ozbiljni drugovi, naoružanje . . . Išli smo stazama koje sam već dobro poznavao. Znao sam već sve ljude uz put, a i oni mene. U Vrbici smo se okupili poviše Bjeličinih kuća. Tu je, osim Ljube, studenta, i njegov brat Jevrem, bivši vazduhoplovni kapetan. Miro ga, vidim, ci-

jeni i respektuje. Došao i Vojin Nikolić — on je, ne znam u kom svojstvu, ispred partijske organizacije iz Crne Gore. Bio je to prijatan susret, poslije onog proljetos, u Beogradu, pred polazak. I poslije Uprave grada, lanjske godine . . .

Miro se već skoro potpuno uniformisao, ozbiljan je, tako da mi se ponekad učini kako se iz temelja promijenio. Šta ćeš, vrijeme je takvo. Radovana Papića sam već znao — on je tu sa još dvojicom Bilećana. Iz Gacka — Stanko Kovačević, omalen čovjek, nosi talijansku puščicu; on je od onih grahovskih Kovačevića. Pa Mirko Avdalović, bivši podoficir, govorljiv mladić. Ima još nekih drugova, prije ih nisam sretao. Komunisti su valjda svi. I svi su pod oružjem! »Treba da dođe još Slobodan Šakota s nekim drugovima iz Trebinja« — kaže Miro, jer još ne počinjemo. Čekali smo, sigurno, još dva sata, pričali i hodali okolo. Ali, Slobodan nije stigao. Nešto ih je, valjda, omelo. Počeli smo bez njih.

Podnijeli smo izvještaje. Redom, svi koji su prisustvovali savjetovanju. Ja iz Nevesinja, Dukica i Obren su samo ukratko. Obren je mnogo staloženiji i realniji, ili mi se to samo čini. Dobro procjenjuje situaciju! . . Neki od prisutnih postavljali su pitanja, prekidali. Miro najviše. Na kraju je on počeo sa svojim: opšta situacija, vijesti iz drugih krajeva, stanje kod nas — sve po redu. Ustanak treba ponovo rasplamsati, ovog puta planski, organizovano, pod našim čvrstim rukovodstvom. Miro je već pripremao plan, na ovom i još jednom ovakvom savjetovanju — trebalo je taj plan definitivno uobličiti i usvojiti. Za svaki kraj postaviti glavne, najvažnije čisto operativne zadatke. U Nevesinju, zna se: Bišina, Trusina, Kifino Selo — Surdup. Na ovih nekoliko mjesta, sigurno, moći ćemo dobro da se naoružamo — sa domobranima neće biti teško.

»Je li dosta nedjelja dana za ove opšte pripreme?« — pita Miro. Zatim gleda u svoj kalendar. »Ako to bude 19. avgust« — smeje se — »onda se može nazvati — preobraženjski ustanak. Junski — vidovdanski i preobraženjski, šta kažete?!« Drugovi dobacuju i prave šale. Ali Miro se brzo uozbilji; priseća se nekih datuma iz bogate istorije buna i ustanaka u Hercegovini. Sila je Miro! Sav je u tradiciji junaštva, u epskom raspoloženju — u istoriju gleda, i naprijed i nazad. »Ali, u svakom slučaju, moraćemo još jednom da se okupimo — ovdje fale drugovi iz nekih krajeva i ne možemo ništa definitivno utvrditi« — zaključuje on na kraju.

Rastali smo se odmah po završetku savjetovanja, negdje poslije podne. Žurimo nazad, u Lukavac, prepričavajući utiske, raspravljajući o zadacima koji se pred nama postavljaju.

Pripremamo planove. Treba još samo da se odredi datum, da se utvrdi čas — i da ponovno plane. Po čitavoj Hercegovini.

Neki dan sam poslao kurira Savi Beloviću, na Hrgud, dolje u mom kraju, stolačkom; pričali su mi kako je organizovao neku četu i još na Vidovdan se odupro ustašama. Pozvao sam ga da dođe do Lukavca, da porazgovaramo. Bili smo odranije dobri znanci. Ali, eto, on odgovara: »Najbolje da ti dođeš ovamo, na Hrgud, jer ja se sa Hrguda udaljavati ne mogu . . . « A Karo se nije vratio iz Mostara! Neki dan dođoše ona četvorica, što su išla s njim; pričaju kako su se probili kroz Podveležje i sišli u Gostinu šumu, iznad samog grada, čitav dan su tamo čekali Karu. On je sišao da uhvati vezu i izvede drugove. Pred veče, kažu, primijetili su neke vojnike, ustaše valjda, kako se odozdo šunjaju. I jedva su uspjeli da se izvuku. Karo je, znači, uhvaćen u Mostaru. Milanu Pašajliću je dao onaj svoj revolver, prije odlaska — bilo je opasno da ga nosi u grad.[4]

Hido Bašagić se javio iz Kasabe, uspostavio je vezu. Sastali smo se preksinoć na vojnom strelištu nedaleko od varoši, ispod Udrežnja. Iznio nam je 3 do 4 puške, nešto municije i nekoliko bombi. Kada sam se vraćao sa Udrežnja u Lukavac, svratim kod onog Ivezića, u Zovi Do. Izvadio je ispod krova, iza grede, onu malu ustašku mašinku, što je donio sa Trusine i dao mi u zamjenu za jedan karabin. Lijepa stvarčica, koliko podiže ugled čovjeku. Samo još da nekako dođem do municije . . . Za dva-tri dana ćemo na Trusinu, možda domobrani imaju takve mašinke. Oni i ne slute, šta im se sprema! A seljaci su, čini se, namirisali da ćemo negdje udariti. Značajno pripitkuju i namiguju: »Kada ćemo na Trusinu?«

Miro nas je 19. avgusta obavijestio: održao je savjetovanje u Ublima, odlučeno je da se odmah počne.

Avgust je pri kraju — još 7—8 dana. Naše čete su jedva dočekale — kad su kuriri donijeli naređenje za pokret. Brstina se uputio u Bišinu sa svojim odredom; drugi dio — uglavnom Bratačani i susjedna sela — prema cesti Nevesinje — Gacko. Kad je počelo da sviće, mi smo već bili prošli Zovi Do i Rakovu Nogu žureći prema Trusini. Iznenadio sam se kad sam vidio koliko nas ima! Ali, mnogo ih je bez oružja. Zbog toga su najviše

---

[4] Kada su kroz desetak dana, 27. avgusta u Lukavac došli drugovi iz Mostara, čitav odred, ispostavilo se da Muja — Karo Husković nije ni došao u grad. U stvari, njegovi pratioci su ga ubili u šumi blizu Udrežnja, pa se poslije nekoliko dana vratili sa izmišljenom pričom. Otada su se krili pred nama, izbjegavali nas, dok nije počela otvorena borba sa četnicima.

i žurili ovi mladići. Na Trusini, u bivšoj kasarni — znali su — nalazi se stotinjak domobrana, koji imaju dosta oružja i municije! Neki naši dijelovi kretali su se slobodno cestom koja iz Nevesinja vodi na Trusinu i dalje — za Berkoviće i Stolac. Kao da je već sve oslobođeno, kao da neprijatelj više ne smije izviriti iz svojih utvrđenja . . .

Stvarno, domobrani nas nisu smjeli sačekati nigdje izvan kasarne. Primijetili smo ih kako trče sa isturenih položaja, ostavljajući provizorne šančeve i bunkere koje su bili podigli. Nismo dali da se puca. Neka, to će biti lak posao — pokupiti ih kad se svi zbiju u kasarnu! Odande nemaju izlaza a predaće se, sigurno, čim ih potpuno stegnemo. Glavno je ono dolje, u kotlini, u Dabru. Berkovići, ustaška kula!

*

Bila je mrkla noć bez mjesečine, 25. avgust, kad smo se spustili niz Trusinu, na puškomet od Berkovića. Izabrali smo najzgodnije mjesto gdje je cesta usječena u stijenje i podzidana visoko — da tu postavimo eksploziv i raskinemo kameni mostić, kako bi onemogućili prolaz kamionima. Negdje u daljini vidjelo se jedno svjetlo. Poneka usamljena puška oglasila bi se u brdima oko Dabarskog polja: tam-tum . . . dugo su ječala brda. Bilo nas je ovdje samo 5—6 i nismo se osjećali baš najprijatnije. Ako ovi odozdo zaspu mitraljezima, kad bljesne trotil . . . onako nasumce, po mraku, po ovoj goleti! Sava Medan ima iskustva sa miniranjem, iz Španije. »Samo mirno i hladno« — govori on. »Treba pažljivo namjestiti paketiće i izvući štapin« . . .

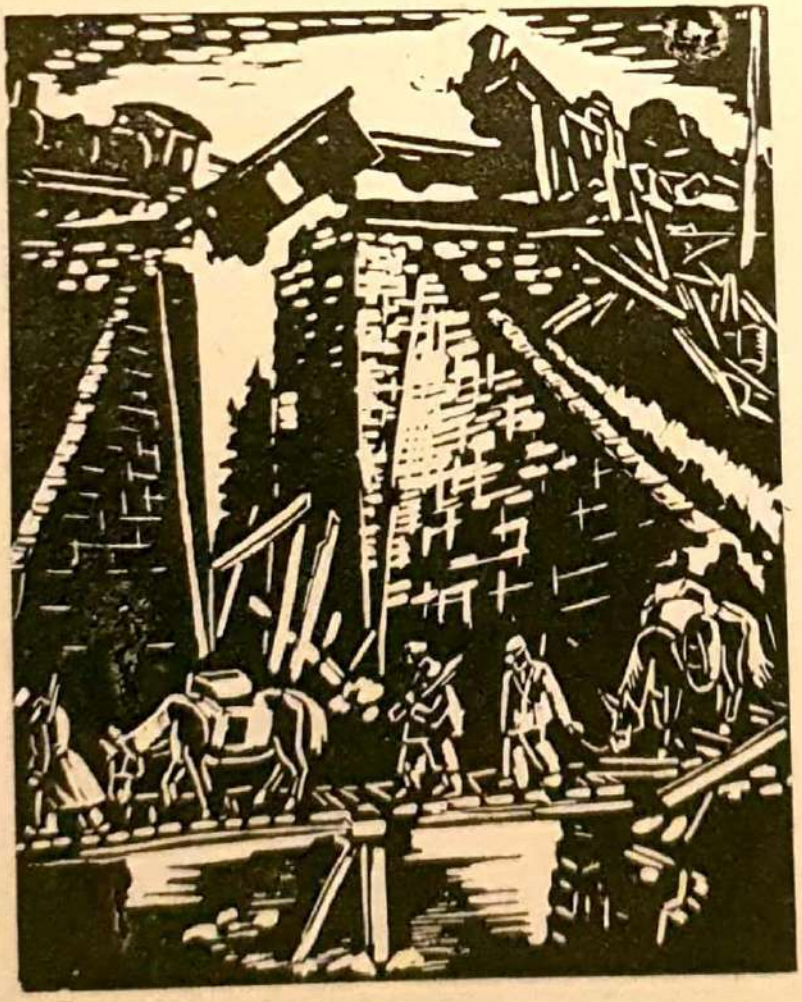
Snažno su zatutnjala brda oko Dabra. Odmah zatim oglasile su se ustaše, mitraljezima i puškama. Ove noći više nije bilo spavanja. Pojavile su se vatre, na obroncima Sitnice, Hrguda, tamo poviše Divina. U tihoj noći čula su se zatim dozivanja — poimenice, Hrguđani, Dabrani, Sitničani. Kako li su drhtali oni dole, na Berkovićima, ustaše i domobrani!

*

Sjutradan — bio je to zaista krvav obračun u Dabru. Pucalo je na sve strane. Najduže se držala »kula« Ciganina Đulepe, ustaškog tabornika. Savo Belović ga je dokrajčio svojom bombom. Domobrane smo puštali da idu u kasarnu na Trusini — najveći dio njih prolazio je s oružjem . . . bili smo ubijeđeni da će nas tamo sačekati (zaista, kroz tri dana sve smo ih razoružali: 2 »satnije«, preko 340 domobrana)! Sada je bilo najvažnije stići

i uništiti raštrkane grupice koje su još davale otpor i sprečavati strašan pokolj muslimanskog življa . . . U Dabru su ustaše pobile mnoštvo Srba, njihovi rođaci su sada bili zaslijepljeni željom za osvetom. Sada se tek sve bilo ustalasalo. I oni što su do maloprije bili protiv borbe. Vidio sam: Mato Romović (Solunac) i poručnik Đerić već okupili svoje povjerenike i posluju kao nekakav štab. Rade užurbano, izdaju naređenja. Zabavili su se oko klanja one jadne sirotinje . . . A tamo u pravcu Divina i Plane tutnji neprestano. Naši su sigurno već i Bileću napali . . .

Milenko SOTRA

OSLOBOĐENJE KRUPNJA

Sa odredom, kome smo na čelu bili Ratko Martinović i ja, krstarili smo po selima Rađevine i često se sretali sa patrolama Valjevskog partizanskog odreda, i uvek se bratski pozdravljali i razgovarali. Tako smo jednog avgustovskog dana sreli rukovodeće drugove iz Valjevskog partizanskog odreda: Miloša Minića Crnog, Čedu Milosavljevića (učitelja) političkog komesara i Mišu Dudića (aktivnog potporučnika) komandanta Rađevskog bataljona. Slučaj je hteo da taj naš susret bude baš na istorijskom Mačkovom kamenu.

Seli smo u hlad bukove šume i počeli razgovor koji se postepeno pretvarao u pregovore, a završio se potpunim sporazumom o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ni pisali ni potpisivali nismo ništa; stegli smo jedan drugom ruku i ostavili da delom potvrdimo reči. Minić, da bi proverio poručnika Martinovića i mene, postavio je pitanje:

— Ako se u Beogradu stvori kakva srpska vlada i ona pozove narod i četničke mase da se vrate svojim kućama, obećavajući im sigurnost, šta ćete vas dvojica tada raditi?

Bez rezerve smo odgovorili:

— Ma nas svi naši borci napustili, mi ćemo ostati verni ovom sporazumu i bićemo s partizanima do pobede.

Tako je i bilo. Minić kao da je osećao u vazduhu kužni zadah vlade generala Nedića koja je koncem avgusta i obrazovana. Rastajući se zakazali smo sastanak radi donošenja odluke i stvaranja plana za napad na Krupanj.

Valjevski partizanski odred je 31. avgusta napao i zauzeo Stolice, rudnik 6 km udaljen od Krupnja. Napad, zbog nedovoljne pripreme, ipak nije sasvim uspeo, jer se glavnina nemačke posade spasla bekstvom u Krupanj. Da je na putu bila postavljena zaseda, svi bi Nemci bili uništeni ili zarobljeni.

1. septembar. Mi smo iz sela pristigli u najbližu okolinu Krupnja, tako da je naš štab bio na 2 km od Krupnja i glavnine nemačke posade.

2. septembar. Stigao je kurir od Zdravka, komandanta Valjevskog partizanskog odreda, sa šemom za napad i odlukom da počne u 8 časova uveče. Odgovorili smo da smo spremni i da određeni sektor primamo. Naš odred je imao zadatak da napadne topionicu, zauzme put Ljubovija — Krupanj i varošicu Krupanj i da s lica vrši napad na bolnicu — glavno utvrđenje Nemaca. Znači imao je da drži celu desnu stranu. Isto tako je trebalo da postavimo zasedu na trećem kilometru od Krupnja ka Zavlaci, da bismo sačekali Nemce kada budu bežali iz Krupnja, a i da sprečimo dolazak pomoći opkoljenim Nemcima.

Partizani su imali da drže levu stranu i da s leđa napadnu bolnicu.

Mi smo sa jednom četom odmah poseli šljaku kod topionice (antimona). Sa drugom četom smo poseli put Ljubovija — Krupanj sa zadatkom da zauzmemo varoš, a glavnina snaga je izašla na Đulin (više bolnice) da tuče bolnicu s lica, Krupanj bočno levo i topionicu bočno desno. Položaje smo poseli na vreme. Ugovoreni znak za napad bio je signal belom raketom.

Izlazim na pogodno mesto i pucam iz signalnog pištolja: bolnica i topionica ispod nas na 300 metara bele se — kao po danu. Nemci su iznenađeni, ali se odmah snalaze i otvaraju jaku mitraljesku vatru sa tornja topionice i krova bolnice. Mi u streljačkom stroju ležimo na blatnjavom putu i čekamo odgovor partizana. Prolaze minuti, pa i sati, ali ni na više raketa nema odgovora. Kiša pada te od vlage i neizvesnosti počinjemo da drhtimo. Tako smo čekali do 11 sati noću, kada smo izdali naređenje za napad. Ležim uz Martinovića koji s vremena na vreme komanduje: »Prekini paljbu«. Tek kada prestanemo s pucanjem uviđamo s kakvom se žestokom puščanom, a naročito mitraljeskom vatrom, brane Nemci. Kurir nas izveštava da su naši zauzeli Krupanj i da sada i oni vrše napad na bolnicu s boka. Iz mraka čujem da se neko raspituje »gde su Martinović i pop Vlado«. Puzimo preko brisanog prostora u pravcu glasa. Preda me staje dečak iz Krupnja, Slavko Orlović, i šapće mi da je mali top, sa dosta granata, zakopan u šancu više sreskog načelstva, a on da ume da puca iz njega. (Odstupajući preko Krupnja, vojska je ostavila silno oružje i municiju na putu Krupanj — Ljubovija.) Milijeg izveštaja u životu nisam čuo.

Posle dva sata top (37 mm) je bio na položaju. Izdajemo naređenje da gađa gornji sprat i krov bolnice gde su nepri-

jateljska mitraljeska gnezda. Prolaze minuti koji traju kao večnost, a naš top ne puca. Čuje se dva-tri puta škljocanje bez pucnja. Naša radost splašnjava. I kad smo već bili izgubili svaku nadu, ču se pucanj koji je uplašio koliko Nemce, toliko i nas. Posle nekoliko pucnjeva na bolnicu okrećemo cev i tučemo topionicu. Negde oko 3 sata ujutro čujem neku užurbanost na levom krilu. Taj deo položaja poseli su četnici Koste Pećanca iz Azbukovice pod komandom četovođe Sretena Drinskog. Došli su pred sam početak napada, njih oko 60, i stavili se pod našu komandu. Pored mene promiču trkom i ćuteći. Noć je tamna i kišna, pa ne mogu da poznam ljude. Na moje pitanje »šta je?« — odgovaraju: »Bežite, opkoljeni smo«. U stvari, s te strane nije ni moglo doći do opkoljavanja, jer smo poseli Krupanj. Međutim, panika se brzo prenosi na centar pa i na desno krilo. Nastaje ludačko bežanje kroz šumu ka reci Bogoštici i dalje uz planinu.

Martinović i ja se brzo dogovaramo: on trčeći odlazi do čete koja vrši napad sa desnog krila na topionicu, a ja jurim za beguncima, pa kada ne uspevam da ih zaustavim, grdim i vadim pištolj-pretim da ću pucati u koga pre stignem. Ali uviđam da bi to bilo beskorisno i da bi samo povećalo paniku. Trčim i uveravam ih da nema više opasnosti. I ne samo što ne uspevam da ih zadržim, već se strah postupno prenosi i na mene. Zora se beli, a meni se polako vraća prisebnost te shvatam kuda me je dovelo ovo trčanje za četnicima. Pognute glave krećem natrag ka Krupnju. Idem ćuteći, a moja se pratnja naoružanih seljaka naglo povećava. U toj kišnoj i teškoj zori nestala je noćašnja panika. Borba se čuje iz Krupnja i oko topionice. Odmh zatim otvara se jaka vatra s leve strane Krupnja. Partizani stupaju u borbu. Zdravko Jovanović je bio poslao kurira da nas obavesti da je sat napada pomeren za ponoć, ali je kurira zahvatila reka Likoda, nabujala i nadošla od kiše. Zbog toga što nije mogao doći do nas, napad nije počeo istovremeno.

Brzo zauzimamo svoje ranije položaje i borba uzima sve žešći zamah. Na svetlosti zore i po tome odakle dolaze pucnjevi Nemci uviđaju da su opkoljeni sa svih strana.

3. septembar. Dan protiče u jakoj i žilavoj borbi. Oko podne sam stigao u moj Krupanj, i dok me je narod gledao kao oslobodioca, ja sam se lično osećao vrlo nelagodno sećajući se noćašnjice. Naredili smo da se stanovništvo odmah iseli iz varoši. Naređenje je izvršeno nepojmljivom brzinom. Već posle pola sata bombardovali su nas ustaški avioni. Sa drugovima iz partizanskog štaba sedeli smo, Martinović i ja, u kafani i mirno se dogovarali pijući kafu. Bombe su padale i po okolnim

kućama, ali su to bile male ručne pa smo znali da ne mogu da probiju krov. Stvorili smo plan za večerašnji napad u kome je glavnu ulogu imalo da odigra partizansko bombaško odeljenje koje je već učestvovalo u dve manje borbe (pri napadu na Belu Crkvu i Stolice). Ovoga dana je i naš top imao reč: srušio je toranj na topionici i ućutkao nemački mitraljez, a direktnim pogocima kroz prozore bolnice uneo je paniku među Nemce; takođe je ućutkao dva mitraljeska gnezda na krovu. Situacija je bila sve više u našim rukama.

Nemaca, što u topionici što u bolnici, ima oko 400—500. Imaju dosta mitraljeza i municije, a održavaju i radio-vezu sa Valjevom. Mi smo ih čvrsto blokirali pa im ne damo ni da uzimaju vodu s pumpe u dvorištu. Toliko smo blizu da svako naše zrno, samo ako se ko pomoli, pogađa sigurno. Vide se leševi Nemaca koji su već platili glavom. Nastaje noć paklene vatre. Prasak bombi je strahovit: to su bombe koje su partizani sami napravili od dinamita. Njihova eksplozija je daleko jača od eksplozije nemačkih, pa čak i kragujevačkih bombi. Porazno deluju na Nemce koje smo topom sterali s krova i spratova u podrum, jer su se bombaši partizani privukli pod prozore pa ubacuju bombe u podrum. Šta su sve pričinile te bombe pričali su nam docnije zarobljeni Nemci.

Noću oko 3 sata, stiže kurir od Zdravka s nalogom da obustavimo paljbu, jer Nemci traže da pregovaraju o predaji. Odgovaram da ne pristajem ni na kakve pregovore jer im ne verujem. Razloga za to imamo, jer smo uoči samog napada, Martinović i ja, poslali parlamentara (dečaka Žiku Matića iz Kržave, starog 15 godina) sa pismom, tražeći da se predaju. Mi smo im obećali da ćemo s njima postupiti kao sa ratnim zarobljenicima, a ako budu dali otpor sve ćemo ih pobiti. Oni su primili poruku, a našeg Žiku zadržali.

Na navaljivanje drugova ipak sam obustavio vatru i primio komandu nad celim desnim sektorom, dok su Martinović, Zdravko i Žikica (Španac) otišli na pregovore. Nemci su namerno odugovlačili pregovore, te nas je i zora zatekla a nismo ništa postigli.

Osvanuo je 4. septembar, a s njim se javila i huka avionskih motora. Jedna za drugom, njih sedam, nailaze nemačke »štuke«. Nemci im raketama označavaju pravce naših položaja. Partizani i mi brzo povlačimo borce s položaja u dubinu, a ostavljamo samo osmatrače. Počinje strahovito bombardovanje, praćeno mitraljiranjem. Kalimo se u borbi sa zloglasnim nemačkim »štukama«. Ostao sam na centru položaja. Martinović je uz mene. Svega nas je 9. Na naše položaje padaju i krupnije bombe. Samo jedna pade u našu neposrednu blizinu i izvali iz

korena jedan ogroman hrast. Od mitraljeza se sklanjam iza hrasta, bežeći na suprotnu stranu od »štuke«, ali često po dve »štuke« lete jedna drugoj u susret i mitraljiraju tako da je nemoguće zakloniti se. Nas devetorica smo još nepovređeni i tučemo Nemce koji pokušavaju da izađu iz bolničke zgrade i zahvate vodu.

To obrtanje oko hrasta traje nekoliko sati. Najzad ga napuštam i počinjem brzom paljbom da gađam »štuke« koje nailaze. Drugovi pored mene čine to isto. Nastaje dvoboj devetorice s puškama i jednim puškomitraljezom protiv sedam »štuka«. Svi imamo osećanje da se borimo, iako sa gotovo nedostupnim neprijateljem. Puščane cevi se usijale i to nas primorava da se malo odmorimo i priberemo. Ratko Martinović rukuje »zbrojovkom« i, sa ramena Radišića koji služi kao postolje puškomitraljezu, tuče čas »štuke« čas Nemce ispred bolnice. Radišić strpljivo i kuražno u stojećem stavu vrši dužnost pokretnog postolja.

Toga dana su »štuke« imale glavnu, ali ne i odlučujuću reč. Tukle su nas od 5 sati ujutru do 7 uveče, naizmenično odlazeći i ponovo dolazeći sa punim tovarom bombi i punim redenicima mitraljeskih metaka. One su imale zadatak da bombarduju i poruše Krupanj; da bombama i mitraljezima zaspu naše položaje i pomognu da se opkoljeni Nemci izvuku pod njihovom zaštitom. Konačno su potrošile i poslednji metak i sad su se spustile veoma nisko pa hukom i zviždukom motora hoće da nas zaplaše, ali im to ne uspeva. Čuje se glas Martinovića:

— Ua, majku im švapsku, nemaju više bombi ni metaka, udrite ih.

I naš plotun se sliva sa jezivom sirenom i hukom »štuke«. Najednom najbliži osmatrač zavika:

— Nemci beže iz bolnice! Bolnica gori.

Nas devetorica se bez komande delimo u dve grupe. Martinović sa četvoricom trči u pravcu topionice i bočno tuče put kojim Nemci u trku odstupaju. Ja sa trojicom jurim niz breg, trčim pravo na bolnicu koju plamen iz podruma sve više zahvata. Kroz pucnjavu se čuje iz dima i plamena prodirući glas:

— Pop Vlado, ovamo, molim te!

Poznajem glas našeg parlamentara, omladinca Žike. Jurim brzinom, čini mi se, puščanog zrna i nogama i rukama razvaljujem vrata bolničkog podruma iz koga izleću Žika i Nešić. Dolaze novi borci, sve ih je više. Pristiglim drugovima nare-

đujem da spasavaju stvari iz bolnice i da gase vatru koja još nije iz podruma zahvatila spratove. Ostalima komandujem: »U kolonu po jedan, trčećim korakom za mnom! Pravac topionica — Marića stena.«

U Banjevačkom polju sreli smo kurira iz čete koja je bila u zasedi na Marića steni i on nam saopštava da su Nemci zaustavljeni i da ih naši razoružavaju. Vratio sam ljudstvo u Krupanj i smestio ga u osnovnu školu.

Krupanj je pao 4. septembra. Nemački garnizon je dobrim delom uništen, a dosta je Nemaca zarobljeno. Malo ih se probilo. Bacajući usput oružje, stigli su bosi i pocepani u Valjevo. Zarobili smo 112 oficira i vojnika; zaplenili: 18 konjskih kola, natovarenih s novim nemačkim uniformama, cokulama i rubljem, mnogo oficirskih i vojničkih ranaca, takođe napunjenih raznim stvarima (rubljem, civilnim odelima, sapunom, čokoladom, šećerom, kafom, zatim dosta konzervi sa sirom, šunkom i dr.); 8 kamiona, 3 luksuzna automobila, 5 motocikla, nekoliko jahaćih konja. Od oružja smo zaplenili: 23 teška i laka mitraljeza, oko 10 mašingevera, preko 200 pušaka, oko 120 000 mitraljeskih metaka i dosta ručnih bombi.

Ovo je bila prva naša veća borba s Nemcima i pobeda nad njima je izazvala ogromno oduševljenje kako kod boraca tako i kod naroda. Svi su sa poverenjem i pouzdanjem gledali u svoje borce. Priliv novih dobrovoljaca bio je velik. Isto veče sastali smo se u Krupnju i po dogovoru obrazovali zajednički štab »Vojno-četničkog odreda Zečević — Martinović i Valjevskog partizanskog odreda«. U štab su ušli: komandant Zdravko Jovanović, zamenik Dragojlo Dudić, načelnik štaba poručnik Ratko Martinović, komesar Milosav Milosavljević, zamenik politkoma pop Vlada Zečević.

Pre toga je upućena jedna kolona pravcem Krupanj — Zavlaka — Osečina — Kamenica — Valjevo, sa zadatkom da goni potučene Nemce i razbije žandarmerijske stanice na celom ovom prostoru. Za komandanta kolone određen je Žikica Jovanović Španac. Ova kolona je sjajno izvršila svoj zadatak, jer je njena zasluga što su Nemci zarobljeni ispod Marića stene, kao i što nam je u ruke dospela većina plena. Četa koja se nalazila u zasedi pod komandom Rajka Markovića (policijskog zvaničnika) nije izvršila povereni zadatak, zbog čega je i omogućeno da jedan deo Nemaca pobegne put Valjeva.

Te noći je u Krupnju novoformirani štab dugo većao i diskutovao o novoj vlasti. »Da stvorimo novu našu vlast!.« Bez mnogo diskusije je prihvaćeno da se na zborovima građana biraju najbolji i najpošteniji ljudi, oni koji odobravaju našu borbu i hoće da u njoj učestvuju. Neka narod sam odlučuje koga će da izabere za predsednika, sekretara i članove odbora; neka reši koji će ljudi poimenično zameniti staru vlast: predsednike, kmetove, načelnike i sreske pisare. Ali smo nadugo i naširoko razgovarali o tome kako da nazovemo organe te nove vlasti. Nisam siguran ko je predložio, da li Čiča (Dragojlo Dudić) ili Crni (Miloš Minić), da ih nazovemo narodnooslobodilačkim odborima. Takav smo im naziv dali negde oko ponoći 4. septembra 1941. godine.

Vlada ZEČEVIĆ

DURMITORSKI BATALJONI U NAPADU NA PLJEVLJA 1941.

MOBILIZACIJA JEDINICA

Zbog velikih uspjeha crnogorskog naroda u trinaestojulskom ustanku italijanska komanda je novodovedenim snagama preduzela organizovane napade protiv crnogorskih ustanika. Iako je pod pritiskom znatno nadmoćnijih okupatorskih snaga i njihovih surovih postupaka prema stanovništvu došlo do splašnjavanja ustanka (u tom momentu su uglavnom komunisti ostali u šumama sa puškom u ruci), narod ipak nije izgubio svoj slobodarski duh i uvjerenje u opravdanost oslobodilačke borbe koju je organizovala i povela Komunistička partija. Naprotiv, uprkos vrlo oštrim represalijama okupatora — od paljevina i pljačkanja do strijeljanja i internacije istaknutih rodoljuba — narod je ostao privržen NOB-u. Tu svoju privrženost je ponovo manifestovao masovnim učešćem u borbama u jesen 1941. godine. S druge strane, svjesna svoje velike i odgovorne uloge, a već prekaljena i naviknuta na najteže, Partija se snašla i u događajima koji su nastupili poslije julskog ustanka. Ona je, zahvaljujući svojim povećanim naporima, borbenosti i velikom uticaju na mase, brzo povratila borbeno raspoloženje naroda i razvila mržnju prema osvajaču u svim krajevima Crne Gore, pa i u durmitorskom. Zato je ubrzo poslije ustanka bilo moguće organizovati znatan broj gerilskih odreda, koji su kasnije, kao jezgro narodne vojske, vojnički jačali i prerastali u partizanske čete, bataljone i odrede.

Zbog borbenog raspoloženja naroda i jačanja naših vojnih jedinica, okupator je bio prisiljen da se iz manjih garnizona povlači i grupiše u veće, komunikativno i taktičko povezanije, odnosno sigurnije za odbranu. Tako je polovinom oktobra u strogoj tajnosti napustio teritoriju šavničkog sreza,[1] koja

---

[1] Na ovoj teritoriji je imao garnizone u Šavniku i Žabljaku.

mu je bila nesigurna i nepovoljna naročito u zimskim uslovima. Poslije ovoga, uglavnom od teritorijalnih četa, odmah se pristupilo formiranju pet teritorijalnih bataljona (Jezerošaranskog, Drobnjačkog, Uskočkog, Župopivskog i Planinopivskog, koji su i u julskom ustanku postojali). Na osnovu odluke Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku za napad na Pljevlja i dalja dejstva u Sandžaku, trebalo je sa teritorije Crne Gore formirati devet bataljona jačine po 300 boraca, od kojih tri iz durmitorskog kraja (sa teritorije šavničkog sreza). Tako su polovinom novembra otpočele pripreme za formiranje Jezerošaranskog, Drobnjačko-uskočkog i Pivskog bataljona (»Bajo Pivljanin«), s tim što je za borce ovih bataljona trebalo odabrati, po mogućnosti, iskusnije za borbu i fizički izdržljivije. Naravno, time nije bilo spriječeno dobrovoljno stupanje boraca u jedinice, koje je bilo masovno. U isto vrijeme su na teritoriji sreza preduzete razne mjere predostrožnosti: jačim vojničkim stražama obezbijeđeni su osjetljiviji pravci od eventualnog ispada okupatora, naročito od Pljevalja,[2] Nikšića i Foče; zavedena je odgovarajuća kontrola nad kretanjem putnika, naročito sa drugih teritorija (postojeće vojne komande su izdavale specijalne propusnice); likvidirano je i nekoliko narodnih neprijatelja — saradnika okupatora. Ovim mjerama trebalo je od teritorije sreza stvoriti sigurnu bazu za prikupljanje svih bataljona sa teritorije Crne Gore i polaznu osnovicu za pokret u Sandžak, odnosno napad na Pljevlja. U izvršavanju priprema i zadataka naročito se isticala omladina, koja je svojim poletom, požrtvovanjem, oduševljenjem i moralnom snagom privlačila i starce, kojima je sve ovo izgledalo neostvarljivo. Ako je nekoga trebalo odrediti na stražu, ili za kurira na daleki put, ili za ma koji zadatak, nije trebalo tražiti borce, jer je bilo toliko dobrovoljaca da se od prijavljenih morao vršiti izbor. Ako bi se na nekog omladinca ili omladinku ljutili njihovi roditelji što napuštaju domaće poslove, ljutnja je nestajala čim bi vidjeli kako njihovi sinovi i kćeri, bez obzira na napore, sa ponosom i žarom izvršavaju dobijene zadatke i traže nove.

DOČEK I SMOTRA BATALJONA NA NJEGOVUĆKOM POLJU

Doček šest bataljona iz drugih krajeva Crne Gore na teritoriji šavničkog sreza nije bilo teško pripremiti i organi-

---

[2] Jedna italijanska motorizovana kolona iz Pljevalja je polovinom novembra prodrla do mosta na Đurđevića Tari, ali ju je prilikom pokušaja prelaska mosta iz zasjede dočekao jedan vod Jezerošaranskog bataljona, i poslije borbe od dva sata primorao da se povuče u Pljevlja.

zovati, jer je narod ovoga kraja sve odluke i zahtjeve vojne i narodne vlasti oduševljeno prihvatao i sprovodio.

Prvi bataljoni počeli su da pristižu 23. novembra. Dvadeset petog novembra svih šest bataljona već je bilo prikupljeno i smješteno po selima. Oni su svuda radosno i predusretljivo dočekivani, uz pjevanje revolucionarno borbenih pjesama, ispjevanih još u prvim danima ustanka. Bilo je uzbudljivo posmatrati kako se prijateljski sretaju duge kolone naoružanih boraca, na čijim su se raznolikim kapama iznad malih nacionalnih trobojki crvenjele čohane petokrake zvijezde, simboli oslobodilačke borbe i nove narodne vojske. Isto tako bilo je dirljivo posmatrati kako se naoružani poznanici i prijatelji — jedan ispod Lovćena, a drugi ispod Durmitora — pri neočekivanom susretu grle i ljube, uzbuđeni što će se zajednički boriti za slobodu.

U sličnom borbenom raspoloženju vršeno je i prikupljanje jedinica tri durmitorska bataljona, koji su se sa ostalim crnogorskim bataljonima 27. novembra postrojili na relativno prostranom Njegovućkom polju. Tako su se 25. novembra na sjevernim padinama Durmitora u selu Crna Gora, iz Župopivskog i Planinopivskog teritorijalnog bataljona prikupile po dvije čete. Iako je Pivski bataljon (»Bajo Pivljanin«) trebalo da ima tri čete, niko nije pristajao da se njegova četa rasformira i da ostane na svom terenu do konačne odluke u Njegovuđi, te su u sastav bataljona, i poslije održane bataljonske konferencije, ušle sve četiri čete. Pošto je položio vojničku zakletvu, bataljon je 26. novembra prije podne krenuo u pravcu Žabljaka. Iako je bilo naređeno da se maršuje u tišini, borci su uz pjesmu, bez zamora, maršovali uskom stazom preko vrleti Štuoca. Skoro svaki od njih nosio je pušku i suknenu torbu sa hranom i municijom. Nijesu ih zamarali ni dva teška mitraljeza »breda« i puškomitraljez »fiat«, koje su u julskom ustanku oteli Italijanima, razoružavajući ih pri napadu na Goransko i selo Trsu. Pošto je u predvečerje istog dana stigao na Žabljak i razmjestio se u okolna sela na prenoćište, bataljon je sjutradan 27. novembra rano ujutro krenuo za Njegovuđu, gdje je poslije nekoliko časova stigao i postrojio se za smotru.

Prilikom smotre, po odluci štaba Operativnog crnogorskog odreda, Pivski bataljon je formiran samo od tri čete: Prva (Župska), Druga (Planinožupska) i Treća (Planinopivska), tako da je ukupno imao 261 borca. Tako se nekoliko preostalih boraca (jačine jednog jačeg voda) moralo vratiti za obezbjeđenje teritorije od pravca Nikšića. U štab bataljona su ušli:

komandant Vukosav Topalović, politkomesar Veljko Mićanović, zamjenik komandanta Mitar Kecojević i zamjenik politkomesara Radivoje Dakić.

Drobnjački bataljon (Ivička i Turijska četa) krenuo je 26. novembra iz Šavnika i istoga dana zanoćio u selu Bukovici, a sjutradan rano produžio za Njegovuđu. Isto tako je i Uskočki bataljon 26. novembra krenuo iz Boana i preko D. Bukovice stigao na prenoćište u sela Merulju i Novakoviće, a 27. novembra rano ujutro stigao na zborno mjesto u Njegovuđu. Tamo je od ova dva bataljona, poslije dugog ubjeđivanja (jer su i Uskoci i Drobnjaci — pozivajući se na svoju plemensku tradiciju — željeli da imaju poseban bataljon), formiran zajednički bataljon od tri čete: Prva (Turijska), Druga (Ivička) i Treća (Uskočka), čije je ukupno brojno stanje iznosilo 297 boraca. Zatim se bataljon sa svojim štabom, u koji su ušli: komandant Vojo Popović, politkomesar Bogdan Kotlica, zamjenik komandanta Veljko Žižić i zamjenik politkomesara Velimir Lazarević postrojio za smotru. Borci ovog bataljona su pored pušaka imali dva mitraljeza »breda« i dva puškomitraljeza »fiat«, koje su u julskom ustanku, prilikom napada na Šavnik, pored dosta pušaka, oteli okupatoru.

U prvim jutarnjim časovima 27. novembra preko jezerske visoravni i od Sinjajevine krenule su jedinice Jezerošaranskog bataljona i već oko 9 časova stigle u Njegovuđu. Zatim se odmah pristupilo formiranju bataljona, ali se i ovdje nailazilo na teškoće, jer je svako želio da uđe u njegov sastav i to smatrao velikim priznanjem. Teško je bilo ubijediti čak i starog roditelja da dadne pušku svome sinu, jer je i on želio da kao aktivan borac izvršava borbene zadatke. Najzad je i ovaj bataljon formiran od tri čete: Prva (Jezerska), Druga (Žabljačka) i Treća (Šaranska), sa ukupnim brojnim stanjem od 306 boraca. U štab bataljona su ušli: komandant Dušan Obradović, politkomesar Vojo Đerković, zamjenik komandanta Đoko Novosel i zamjenik politkomesara Vuk Knežević. Od preostalog ljudstva Jezerošaranskog bataljona formirana je i jedna posebna, pretežno omladinska četa, jačine oko 130 boraca, sa zadatkom da poslije oslobođenja Pljevalja uđe u grad i preuzme ulogu posadne jedinice.

Poslije formiranja izvršena je smotra svih postrojenih bataljona. Veličanstveno je bilo posmatrati kako se toga sunčanog, ali prilično hladnog, jesenjeg dana po bataljonima prikupljaju i postrojavaju borci iz svih krajeva Crne Gore. U isto vrijeme se prikupljao i narod iz obližnjih sela da bi svojoj vojsci, pred polazak, poželio srećan borbeni put. Iako je sa gledišta vojne tajne bilo pogrešno otkrivati okupljanje vojske, ipak

su planina Kučajevica i okolna brda odjekivali od borbenih pjesama. Brzo je odmicao dan i približavao se momenat kad će bataljoni, jedan za drugim, krenuti i sviti se u dugu marševsku kolonu.

Pošto je izdata zapovijest za marš, svi bataljoni — među kojima i tri durmitorska — krenuli su ka očekujućim rejonima. Dok su oni koji su morali da ostanu za druge zadatke sa tugom posmatrali kako njihovi drugovi odlaze u pravcu Pljevalja, dotle su se majke i sestre grlile i opraštale sa svojim sinovima i braćom, zavlačeći ruke u njihove torbe i džepove, da bi se uvjerile da njihovi najmiliji nijesu zaboravili ono što im je najnužnije za put i borbu. Bilo je dirljivo posmatrati kako se lica boraca, okvašena majčinim ili sestrinim suzama, blistaju na poznom jesenjem suncu. Bili su to dirljivi i vrlo osjećajni trenuci, uzvišeni i dostojanstveni, jer je težnja za slobodom bila iznad svega.

Duge kolone bataljona, koji su se kretali određenim marševskim pravcima, brzo su počele da iščezavaju sa Njegovućkog polja. Na čelima bataljona, sa razvijenim i uzdignutim bataljonskim barjacima, kretali su se najprobraniji i najhrabriji borci. Maršovalo se prilično brzo i u dobrom vojničkom redu, tako da su svi bataljoni u toku noći 27/28. novembra prešli preko visokog i lijepog mosta na Tari. Poslije izlaska iz kanjona Tare, kolone odreda su se — prema ranije izdatoj zapovijesti za napad na Pljevlja — počele svrstavati u tri bataljonske grupe za dalji marš prema Pljevljima.

Desna kolona odreda, u kojoj su se nalazili Jezero-šaranski i Pivski bataljon (»Bajo Pivljanin«), kretala se pravcem Đurđevića Tara — s. Maoče, u koje je stigla 28. novembra po podne. Pošto su se ovdje i u okolnim selima odmarali do prvih večernjih časova 29. novembra, bataljoni su nastavili pokret pravcem s. Maoče — s. Mataruge, tako da su 30. novembra u toku noći stigli u očekujući rejon u s. Adroviće.

Drobnjačko-uskočki bataljon kretao se u lijevoj koloni pravcem Đurđevića Tara — s. Glibaći. Pošto je prenoćio u ovom selu, sjutradan je rano produžio pravcem: Kraljeva gora s. Kakmuži — s. Hoćevina, gdje je 29. novembra stigao na prenoćište u očekujući rejon s. Brvenica.

ZADACI BATALJONA ZA NAPAD I NJIHOVE POSLJEDNJE PRIPREME U OČEKUJUĆIM REJONIMA

Prema zapovijesti koju je dobio prilikom smotre u Njegovuđi, Pivski bataljon je imao zadatak da jednom četom, u

sadejstvu sa Prijepoljskom četom, izvrši napad na italijansku posadu u selu Bučju i obezbijedi pravac Rudo — Pljevlja od eventualne intervencije Italijana iz Rudog ili Priboja, a glavninom bataljona zauzme tvrđavu Jagnjilo iznad Trlice. Potom da sa jednom četom posjedne komunikaciju Pljevlja — Prijepolje radi sprečavanja odstupanja Italijana iz Pljevalja.

Drobnjačko-uskočki bataljon je imao zadatak da najprije sa jednom četom zatvori pravac Čajniče — Pljevlja, a zatim da sa glavninom nastupa sa zapada preko Ševara pa, pošto razbije spoljnu odbranu, prodre u Pljevlja i ovlada električnom centralom. Zatim da, poslije razbijanja neprijatelja u osnovnoj školi na Seratu i u zgradi Sreskog načelstva, dijelom snaga izvrši napad na Stražicu sa sjeverozapadne strane.

Jezero-šaranski bataljon je, prema nešto izmijenjenoj zapovijesti iz Njegovuđe, imao zadatak da po izbijanju na sjeveroistočnu periferiju grada jednom četom od dva voda (treći njen vod je bio dodijeljen Šaranskoj četi) napadne italijansku posadu u novoj i staroj gimnaziji, a glavninom da nastupa preko Čitluka i izbije na raskrsnicu kod Trebovine. Poslije toga jedna njegova četa imala je da nastupa od ove raskrsnice u pravcu velike džamije radi obuhvata neprijatelja i sadejstva sa sjeverozapadne strane četi koja je imala zadatak da zarobi komandanta divizije »Pusterija« (»Pusteria«) i izvrši napad sa sjeveroistočne strane na italijanske snage u crkvi i osnovnoj školi. Poslije likvidacije neprijatelja u staroj i novoj gimnaziji i u osnovnoj školi, trebalo je da dio snaga bataljona produži dejstvo iz centra grada u pravcu Stražice, sadejstvujući Komskom bataljonu.

U toku 30. novembra su sva tri bataljona u očekujućim rejonima vršila posljednje pripreme za napad.

Drobnjačko-uskočki bataljon je privremeno formirao četu (od dva voda Uskoka), koja je u toku dana iz sela Brvenice otišla na položaje na planinu Kovač za obezbjeđenje od pravca Čajniča, dok je Pivski bataljon (»Bajo Pivljanin«) uputio Prvu (Župsku) četu preko Golog brda da napadne italijansku posadu u selu Bučju i radi obezbjeđenja od pravca Rudog. Borci su ovoga dana sa nestrpljenjem očekivali početak napada. Njihovo nestrpljenje je poraslo kad su pred veče saznali da će napad otpočeti tek u zoru, tim prije što su smatrali da bi noću grad mnogo lakše osvojili.

Komesari četa su u prvim večernjim časovima 30. novembra, na kratkim sastancima sa komunistima, prenijeli direktivu o borbenoj ulozi komunista u napadu, o stavu prema zarobljenim italijanskim vojnicima i o postupku sa ratnim pli-

jenom. Posebno su naglasili da komunisti moraju služiti za primjer i da se, kao nosioci borbe, moraju nalaziti u prvim redovima. Pošto se pretpostavljalo da će napad sigurno uspjeti i da će grad biti osvojen, nije bilo ni govora o nekom eventualnom neuspjehu, niti o uputstvima šta bi u tom slučaju trebalo raditi. Bilo je riješeno da se ranjenici privremeno smještaju po privatnim kućama i da se kod stanovništva nađu sredstva za previjanje, ali za njihov prihvat i evakuaciju nijesu bili predviđeni nikakvi posebni organi u četama.

IZVOĐENJE NAPADA

Nešto iza pola noći 1. decembra, Prva (Župska) četa bataljona »Bajo Pivljanin«, u sadejstvu sa Prijepoljskom četom, napala je italijansku posadu u selu Bučju, koja je iz tvrde kamene zgrade davala žilav otpor. Ali, negdje pred zoru, kada je neprijateljeva posada već imala šest žrtava, njen otpor je savladan. Naše jedinice su zarobile i razoružale 24 italijanska vojnika. Župska četa je imala samo dva teže ranjena druga.[3] Za to vrijeme se bataljon, bez pomenute čete, u toku noći postepeno spuštao i po četama razvijao za napad na tvrđavu Jagnjilo, koja je već bila prazna, jer je italijanska posada ranije pobjegla u grad. Pošto je izašao na tvrđavu, bataljon je sa Drugom četom, prema ranije dobijenom zadatku, posjeo komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, dok je Treća četa i dalje ostala na položaju kod tvrđave. Iako je na taj način izvršio svoj zadatak, bataljon je težio da svojim učešćem potpomogne bataljone koji su u gradu vodili tešku borbu. Međutim, u toku dana, kada su se neke naše jedinice počele povlačiti iz grada, borbeno raspoloženje bataljona je počelo da opada. To se osjetilo naročito poslije pristupanja pojedinaca koji su se povlačili prema njemu. No, i pored toga, bataljon je i dalje ostao na svojim položajima do oko 17 časova, kada je od štaba odreda dobio naređenje da se povuče i prebaci u s. Golubinje, gdje se nalazio i prihvatni sanitetski centar odreda. Poslije prikupljanja u ovom selu bataljon je, po naknadnom naređenju, 2. decembra u rasvit stigao u s. Adroviće. U Adrovićima se već nalazila Župska četa sa zarobljenim italijanskim vojnicima iz s. Bučja. Tu je od 30 dobrovoljaca, pošto su izrazili želju da se uključe u operativnu grupu za dalja dejstva u Sandžaku, formirana četa, na čelu sa zamjenicima komandanta i komesara bataljona, dok se sa komandantom i komesarom ba-

[3] Jedan od njih bio je Vasilije Pejović, komandir voda, koji je za hrabro držanje u ratu proglašen za narodnog heroja.

taljona (koji su se po zadatku vraćali u svoj kraj) vratilo ostalo ljudstvo bataljona.

Novoformirana dobrovoljačka četa je 3. decembra krenula za s. Babine, pošto su Italijani ponovo pokušali da se probiju iz Prijepolja za Pljevlja. Međutim, oni su se, zbog snažnog otpora bataljona »18. oktobar«, i ovog puta morali povući uz vrlo osjetne gubitke. Zatim je četa u toku noći 3/4. decembra nastavila pokret ka s. Bučju sa zadatkom da se poveže sa Prijepoljskom četom i da sa Lovćenskim bataljonom spriječi prodor Italijana koji su iz Rudog nastupali u pravcu Pljevalja. Tako je sjutradan, 4. decembra, došlo do borbe sa Italijanima na položajima između s. Bučja i Čemerna. Pošto je izgubila vezu sa Lovćenskim bataljonom, četa se pod pritiskom znatno nadmoćnije italijanske kolone morala povući u pravcu Kamene gore, odakle se preko Sandžaka vratila u Pivu.

Drobnjačko-uskočki bataljon je sa zbornog mjesta kod škole u selu Brvenici 30. novembra uveče krenuo desnom obalom rijeke Ćehotine pravcem: s. Brvenica — s. Prisoje — s. Židovići — Ševari. Kad je izbio ispred Židovića, reflektori su osvetljavali teren. Bataljon je nastavio užurbano da nastupa. Oko 3 časa poslije pola noći Italijani su, sa položaja ispred izvora Prkosa, otvorili vatru. Tada je najprije ranjen zamjenik komesara bataljona Velimir Lazarević,[4] a ubrzo zatim i Miljan Grbović,[5] komandir Prve (Turijske) čete.

Pošto je brzo osvojio italijanske položaje kod Prkosa, bataljon je nastavio nastupanje, nailazeći na sve veći otpor i na jaku puščanu, mitraljesku, minobacačku i artiljerijsku vatru. Naročito je bila opasna neprijateljeva bočna vatra sa položaja na Balibegovom brdu, tako da je bataljon počeo da trpi teške gubitke. Naravno, najviše su padali oni koji se nijesu plašili smrti. Među njima je bio i Milovan Janjić.[6] Zatim je u toku juriša ranjen i komesar bataljona Bogdan

---

[4] Oproban na zadacima za ciljeve radničkog pokreta, postao je član KPJ još prije rata. Bio je veoma bistar seljak i poznat u svom kraju kao istaknut borac.

[5] Izvučen sa bojišta, podlegao je ranama poslije dva dana. Njegovi ratni drugovi nikada neće zaboraviti njegovo hrabro držanje i optimizam u posljednjim časovima života, kad im je u selu Kruševu na pitanje kako se osjeća, teško ranjen, sa osmijehom odgovorio: »Dobro«. To mu je bila posljednja riječ.

[6] Posljednje riječi ovog hrabrog borca i komuniste bile su: »Naprijed, drugovi, živi prolaze, a mrtvi ostaju. Živjela Komunistička partija Jugoslavije, živio Sovjetski Savez!«. Ovaj mladić je još prije rata postao član Komunističke partije Jugoslavije. Bio je vrlo bistar i blizak ljudima, koje je osvajao svojim vrlinama.

Kotlica, koji je u novembru 1942. godine, kao organizacioni sekretar sreskog komiteta, prezirući smrt, poginuo u borbi sa četnicima. Za junaštvo proglašen je narodnim herojem.

Težak vatreni okršaj, smrt i ranjavanje istaknutih boraca i starješina nijesu pokolebali većinu u bataljonu, iako više nije bilo bataljonskog rukovodstva. Rukovođenje su preuzeli niže starješine i pojedinci koji su se istakli hrabrošću i vještinom na čelu pojedinih grupa. U nepokolebljivom prodiranju bataljon je još u toku noći zauzeo električnu centralu i školu na Seratu, u kojoj je zarobio oko 30 italijanskih vojnika. Vod 1. čete, pod komandom pitomca vojne akademije Jevta Malovića, zvanog Muse, vješto je prodro u grad, razbio italijansku zasjedu na mostu na Breznici i brzo se našao pred utvrđenom i dobro posjednutom zgradom Sreskog načelstva. Malović je naredio da se ova zgrada zauzme na juriš, ali borci samo sa puškama, bez automatskog oružja, nijesu mogli savladati tehnički i brojno neuporedivo nadmoćnijeg neprijatelja. Razvila se teška borba za osvajanje ove zgrade i rejona zapadno od rijeke Breznice, gde je borbu vodila glavnina bataljona. U rasvit su uslovi za borbu postajali sve teži. Italijani su se pribrali i okuražili, te su jakom vatrom prinudili naše jedinice da pređu u odbranu. Sa svih strana zasipali su ih puščanom i mitraljeskom, minobacačkom i topovskom vatrom, naročito sa Stražice i Balibegova brda.

Ivička (2) četa je pod komandom Matije Jakića[7] zapadno od Breznice davala žestok i vješt otpor.

Pritisak sa Balibegovog brda bio je sve jači, ali se neprijatelj nije usuđivao da izvrši juriš na preostali dio bataljona,[7a]

---

[7] Ovaj iskusni i prekaljeni borac iz ranijih ratova pokazao je veliku vještinu i u ovoj borbi i time mnoge, naročito one kojima je to bila prva borba, spasio očigledne smrti. Kao stari komita iz prvog svjetskog rata (imao je preko 70 godina), koji ni tada nije htio da poklekne pred osvajačem, brzo je shvatio partizansku taktiku. Zato je još u početku našeg ustanka sa malim brojem boraca puna dva dana uspio da zadrži jaču italijansku kolonu od Krnova do Šavnika, koja je u avgustu, od pravca Nikšića, prodirala na oslobođenu teritoriju šavničkog sreza. Rijetko pošten, bistar i oštrouman seljak, iako siromašan i opterećen porodicom, nikada nije htio da prihvati razne položaje koje mu je nudio stari jugoslovenski režim. Iako nije bio član Komunističke partije Jugoslavije, ipak se nesebično i junački borio za njene ciljeve, tako da je u prvim danima borbe postao starješina u našim redovima. Ovog dana, poslije podne, ne odvajajući se od svog starog komitskog karabina, smrtno je pogođen i ostao je na bojištu. Tako je bataljon izgubio i poslednjeg komandira čete.

[7a] U toj teškoj borbi poginuo je i komandir voda Jevto Malović Musa. Ovaj mladi akademac prezirao je izdaju svojih vaspitača i došao je u svoj kraj da se nesebično bori protiv okupatora.

koji je u toku čitavog dana pružao snažan otpor. Kada je nastupila noć, neprijatelj se povukao u svoje utvrđene rejone i smanjio pritisak. To su iskoristili preostali borci bataljona i u toku noći 1/2. decembra povukli su se iz grada pravcem kojim su i nastupali. U ovoj borbi palo je 29 boraca (među njima skoro čitav komandni sastav bataljona), dok je 30 boraca i starješina bilo teže ili lakše ranjeno.

Poslije povlačenja bataljona iz grada, 2. decembra, jedna grupa boraca je istoga dana sa ranjenicima krenula iz sela Brvenice za selo Kruševo i odatle ih prebacila u žabljačku bolnicu. Druga grupa od oko 25 boraca krenula je sa komesarom 2. čete Vukom Žižićem[8] u pravcu Čemerna, ali se poslije nedjelju dana vratila na teritoriju svoga sreza, pošto nije uspjela da uhvati vezu sa drugim našim jedinicama.

Jezero-šaranski bataljon je u prvi sumrak 30. novembra krenuo iz sela Adrovića do malog sela Ručevca, gdje se zadržao. Pokret je nastavio oko jedan čas po ponoći prilično vrletnim putem pored Bezdana. Ubrzo je stigao do gornjeg toka Breznice i ograde manastirskog imanja Čitluk. Za vreme zastanka od 15—20 minuta (da bi se bataljon prikupio). Neprijateljska artiljerija je sve više tukla po okolnim brdima. Prva četa (Jezerska), sa komesarom bataljona Vojom Đerkovićem, krenula je sokakom ulijevo, pored istočne ivice Čitluka, da napadne italijansku posadu u staroj i novoj gimnaziji, dok je glavnina bataljona (Žabljačka i Šaranska četa), sa komandantom i zamjenikom komesara, produžila nastupanje zapadnom ivicom Čitluka. Zahvaljujući prilično vidljivoj noći, nastupalo se dosta brzo preko prilično dugačke livade Čitluka. Ponekad se mogla primijetiti i 1. četa kako se u koloni približava novoj gimnaziji. Za to vrijeme neprijateljska artiljerija je sve više pojačavala dejstvo. Kad je bataljon skoro u trku izbio pred Dom narodnog zdravlja, neprijatelj je iznenada otvorio puškomitraljesku i puščanu vatru. Iznenađeni, naši borci su se ipak brzo snašli, otvorili vatru, prešli u juriš i primorali jedan italijanski vod na povlačenje. Zatim je bataljon bez zadržavanja produžio nastupanje jednim sokakom. U ovom prvom okršaju poginuo je hrabri komandant bataljona Dušan Obradović,[9] koji je na čelu bataljona prvi krenuo na juriš.

Zanijet početnim uspjehom, bataljon je veoma brzo izbio na raskršće kod Trebovine. Žabljačka četa sa 3. vodom Jezer-

---

[8] Poginuo na Sutjesci 1943. godine kao komesar čete 5. bataljona 4. crnogorske proleterske brigade.

[9] Ovaj poznati junak je još prvih dana ustanka, 19. jula, isto tako hrabro jurišao na italijansku posadu u Žabljaku, kada je ova razoružana. Proglašen je za narodnog heroja.

ske čete je brzo nastupala uz Grujičića sokak prema crkvi i osnovnoj školi, a Šaranska četa od Trebovine u pravcu velike džamije, gdje je poginuo poznati revolucionar Vuk Knežević, zamjenik komesara bataljona.[10] Tako je glavnina bataljona u samom početku ostala bez rukovodstva.

Pošto su ulice bile osvijetljene, borci su gađali sijalice da bi izbjegli neprijateljsko osmartanje i dejstvo. Ubrzo su Žabljačka četa i 3. vod Jezerske čete u prvom naletu zauzeli crkvu i kuću Šećerovića odakle se komandant divizije ranije sklonio u osnovnu školu. Italijani su pružali žestok otpor iz osnovne škole, u koju je hrabri borac Batrić Žugić[11] kroz prozor ubacio u prizemlje dvije upaljene bombe. Poslije njihove eksplozije čuo se vrisak i jauk. Dobijao se utisak da su Italijani spremni na predaju. Međutim, uslijed jake vatre teških mitraljeza, postavljenih ispod krova škole i zaštićenih džakovima pijeska, kao i neprijateljskog dejstva iz okolnih zgrada, naši redovi su počeli da se prorjeđuju. Tada smo čvrsto držali crkvu i skoro sve obližnje zgrade oko škole, kao i prostor između Karađorđeve, Princa Đorđa, Glasničke i Vilsonove ulice.

Desno od našeg bataljona, na prostoru zvanom Moćevac, vodile su borbu jedinice bataljona »Peko Pavlović«, a lijevo, oko pošte, rudnika uglja i Stražice, jedinice Komskog bataljona. Ali, u toku borbe nismo imali nikakve veze sa njima. Situacija je postajala sve teža što se bližila zora. Otpor protivnika bivao je sve jači, naročito u svitanje. Pošto je prijetila opasnost od pristizanja neprijateljskih pojačanja, pristupilo se podizanju prepreka na početku ulice Princa Đorđa (kod crkve), ali se teško dolazilo do materijala za zaprečavanje. Zato su obarani čak i telefonski direci.

I Jezerska četa je sa dijelovima jedne čete Komskog bataljona vodila tešku borbu kod stare gimnazije, dok je Šaranska sa zapadne strane vršila snažan pritisak na školu i prema Domu »Društvo i bratstvo«. Siloviti juriši Lovćenskog bataljona na uporišta kod Senjaka i bataljona »Bijeli Pavle« na Mali Bogićevac bodrili su borce našeg bataljona da istraju u borbi.

Kako se razdanilo, Italijani su se sve više pribirali, a njihova artiljerija, naročito minobacači, sve je jače dejstvovala. Iako je dan bio potpuno vedar i pogodan za preciznije gađanje, borba u gradu je počela da splašnjava, izuzev na njego-

---

[10] Proglašen je za narodnog heroja.

[11] Poginuo 19. marta 1942. godine u borbi sa četnicima u G. Lipovu. Proglašen je za narodnog heroja.

vom sjevernom i zapadnom dijelu, gdje su se još uporno borili Lovćenski i Drobnjačko-uskočki bataljon, kao i neki manji dijelovi ostalih bataljona.

Zbog teške situacije[12] pojedinci iz našeg bataljona su već pomišljali na povlačenje. Ali, pošto je ono u toku dana, iz centra grada, uz strmu, golu i preglednu stranu Golubinja, ili nekim drugim pravcem, bilo nemoguće, odlučili smo se na kružnu odbranu, jer nam je prijetila opasnost sa svih strana. Borci su imali puno povjerenja u preživjele starješine, naročito u komuniste. Objašnjavali smo im da će se napad ponoviti slijedeće noći, jer smo pretpostavljali da su se neke naše jedinice momentalno povukle iz taktičkih razloga.

Pošto su Italijani poslije podne zauzeli crkvu (iz koje se branio Batrić Žugić sa nekoliko boraca) i raskršće, morali smo se grupisati u masivnije zgrade i dvorišta u Avalskoj ulici i u Grujičića sokaku (Karađorđevoj ulici), gdje se prikupila i Šaranska četa. Međutim, Italijani su precizno pogađali zgrade zapaljivim bombama iz minobacača, tako da su ih naši borci morali napuštati i prelaziti u prve susjedne kuće. Tek oko 16 časova Italijani su izvršili juriš iz škole i uspjeli da prodru na raskršće Avalske i Vuka Karadžića ulice i tu postave dva teška mitraljeza »breda«, koji su jednom dijelu bataljona sprečavali eventualno povlačenje uz Golubinje. Neprijateljski pritisak je postajao sve jači, a situacija bezizlaznija. Naši borci u Grujičića sokaku su jurišali na zgrade, ali su odbijani uz velike gubitke. Municiju poginulih smo dijelili onima koji je već nijesu imali ili kojima je bila pri kraju.

Pošto je pred mrak dio bataljona bio potpuno opkoljen, a veliki broj boraca teško ranjen (nije im se mogla ukazati nikakva pomoć), odlučili smo se na povlačenje uz Golubinje. Ono je ubrzo otpočelo bez smetnje, samo su neprijateljski reflektori često osvjetljavali golet Golubinja. U tim momentima prilegali smo na zemlju.

Nešto poslije pola noći stigli smo u prve kuće sela Golubinja, gdje su bili pristigli i oni dijelovi bataljona koji su se nešto ranije povukli, kao i nekoliko boraca iz nekih drugih jedinica. Kad se bataljon sjutradan, 2. decembra, prije podne, prikupio u selu Adrovićima, konstatovano je da su u ovoj borbi poginula 52 borca i starješine i da ih je 40 bilo teže ili

---

[12] Od oko 30 boraca Bukovičkog voda Jezerske čete poginulo je 22 (među njima i hrabri komandir voda Tripko Zarubica), dok su Žabljačka i Šaranska četa do 12 časova takođe imale veliki broj poginulih i ranjenih. Situacija je bila takva da se ni teško ranjenim nije mogla ukazati pomoć. Kad je stari Petar Jakić sa nekoliko boraca pokušao da izvuče teško ranjenog sina jedinca, Rajka, i on je bio smrtno ranjen.

lakše ranjeno. Tako je u bataljonu ostalo nešto više od sto boraca, ne računajući one koji su upućeni kao sprovodnici ranjenika u žabljačku bolnicu.[13] Tu smo privremeno formirali novi štab bataljona, pošto je od ranijeg sa nama ostao samo komesar. Pošto je istoga dana izviješten štab Operativnog odreda o gubicima, bataljon je zadržan na odmaranju u Adrovićima, s tim da sjutradan, 3. decembra, krene prema komunikaciji Rudo — Pljevlja u pravcu s. Bučja. Međutim, taj zadatak je izmijenjen kad su Italijani pokušali da iz Prijepolja prodru u pravcu Pljevalja, tako da je bataljon krenuo za s. Babine. Kad je stigao na položaj nije stupao u borbu, jer je bataljon »18. oktobar« već bio uspio da odbaci Italijane. U selu Babinama prenoćio je sa dijelovima Pivskog bataljona, a zatim — orijentišući se u pravcu s. Bučja — 4. decembra uveče stigao u s. Vrbovo. Pošto se toga dana jedna jača italijanska kolona iz Rudog probila ka Pljevljima, naš bataljon je 5. decembra krenuo prema Pljevljima. Prilikom prelaska komunikacije Rudo — Pljevlja u rejonu s. Granice sukobio se sa novom italijanskom kolonom koja je takođe nastupala od Rudog u pravcu Pljevalja. Mada je naš bataljon posjeo položaj i prvi otvorio vatru, ipak se zbog jake minobacačke vatre i većeg neprijateljskog pritiska morao povući u pravcu s. Gotovuše. Zatim je prenoćio u s. Cvijovića Doline, a sjutradan, 6. decembra, produžio za s. Brvenicu.

U vrijeme prelaska komunikacije Čajniče — Pljevlja, bataljon je u s. Gotovuši naišao na veću kolonu golorukog i izbezumljenog muslimanskog življa, koje je od četničkog pokolja iz istočne Bosne bježalo u pravcu Pljevalja. U tom zbjegu od nekoliko stotina bilo je najviše staraca i majki sa djecom. Kad su nas ugledali naoružane, neki su počeli u paničnom strahu da bježe nazad, a drugi su tražili milost. U tim teškim danima, kada se naša narodnooslobodilačka borba tek počela da razbuktava, jeziva je bila slika izgubljene mase koja je pred strahom od četničkog pokolja napustila svoje domove i bezglavo bježala da bi spasila makar goli život. Nije znala da smo mi borci nove narodne vojske koja se počela rađati u beskompromisnoj borbi za slobodu. Zaustavili smo je i pozvali da se okupi. Ljudi su očekivali najteže. Tek kad smo im objasnili kakvoj vojsci pripadamo i zašto se borimo, počelo se osjećati kao da se svečano bratimimo. Kad je sa njihovih lica veselost potisnula trenutni strah, ljubazno i toplo smo se

[13] U ovoj teškoj borbi najviše je poginulo omladinaca, među kojima sljedeći članovi SKOJ-a i Partije: Jovan K. Jauković, student medicine, Gojko Ćorović, Rajko Jakić, Radosav Durković, Vojislav Raonić i Mijat Knežević.

pozdravili i rastali. Bataljon je nastavio put za s. Brvenicu, a izbjeglice su nesmetano pošle za Pljevlja.

Pošto je dvije noći proveo u Brvenici, bataljon je 8. decembra stigao u selo Meljak, ispod planine Ljubišnje, gdje se nalazio i Lovćenski bataljon. Prilikom prelaska reke Ćehotine, iznurenim i bolesnim borcima je dozvoljeno da se vrate u svoj kraj. Neki su se vratili i bez odobrenja, tako da je u bataljonu ostala samo grupa komunista, skojevaca i probranijih boraca. Ovaj tzv. »Mali bataljon« se zadržao u Meljaku do 18. decembra. Borci su za to vrijeme politički radili sa narodom u ovom i okolnim selima, objašnjavajući mu na seoskim konferencijama ciljeve naše borbe.

Lovćenski bataljon je 17. decembra dobio naređenje od Štaba Operativnog odreda da najkraćim pravcem krene za Rudo sa našom grupom koju su zvanično tretirali kao Jezersko-šaranski bataljon. Poslije marša, koji je otpočeo 19. decembra pravcem: s. Meljak — s. Brvenica — s. Gotovuša — s. Ristovići — s. Penezići — s. Zabrđe, oba bataljona su 21. decembra stigla u Rudo. Neki momenti ovog marša ostali su mi nezaboravni u sjećanju. Kada smo se 20. decembra spustili u rasturena sela u dolini male rijeke Poblaćnice, ponovo smo naišli na muslimanski živalj koji je izbezumljeno bježao i sklanjao se ispred nas u obližnje šume. Bilo je mučno posmatrati kako iznemogli starci i žene sa djecom bježe po sniježnom i hladnom decembarskom danu. Kada bismo ih sustizali, milovali smo djecu, a starce nudili duvanom, ne žaleći ono malo što smo imali. Pošto su ih iznenadile naša ljubaznost i toplina, počeli su da dozivaju one koji su se već sklonili u obližnje šume. I ovdje smo im na kratkom zastanku objašnjavali kojoj vojsci pripadamo i kakvi su ciljevi partizanske borbe. Poslije toga su bez zebnje počeli da se vraćaju svojim kućama.

Koliko se sjećam stigli smo u selo Peneziće na prenoćište. Narod nas je u početku primio sa izvjesnom rezervom. Seljaci su slavili krsnu slavu Sv. Nikolu, pa su nas — poslije razgovora — počeli čašćavati. Rado smo prihvatili jer smo bili prilično umorni, gladni i prozebli. Naročito nas je okrijepila vruća rakija. Početna rezervisanost postepeno se pretvarala u bučno veselje kao na svadbi. U ovako prijatnom raspoloženju brzo nam je prošla duga zimska noć.

Negdje oko 8 časova prikupili smo se na platou usred sela i počeli postrojavati za pokret ka Rudom. Sa nama je izašlo čitavo selo. Seoski mladići sa frulama pratili su harmonikaša koji je svirao i pjevao neku veselu pjesmu. Stariji ljudi, neki i bez kapa na glavi, ali sa čuturicama i flašama rakije u rukama, pjevali su svaki na svoj način, nadjačavajući svojim

krupnim glasovima i haromnikaša i frulaše. Slično raspoloženje zahvatilo je i borce i starješine. Najedanput jedan seljak upita: »Ko je ovoj vojsci komandant?« Pokazasmo Pera Ćetkovića,[14] ogrnutog sivom vojničkom pelerinom. Seljacima su imponirali naročito njegov stas, brkovi i vojničko držanje. Počeli su da ga grle i ljube. Neki su se čudili i pitali: »Pa kakav vam je to komandant koji je jednak sa svojim vojnicima«. Odgovorili smo im da je to novi narodni komandant i da su takvi svi naši partizanski komandanti. Navalili su na njega sa čuturicama rakije da bi ga što bolje počastili. Iako se branio i ustezao, morao je svaku ponuđenu čuturicu makar da prinese ustima. Dobro raspoloženi i bez naročitog postrojavanja, počeli smo da se krećemo i svijamo u marševsku kolonu.

Pošto je oko podne 21. decembra stigla u Rudo, naša grupa se razmjestila na sjeveroistočnoj periferiji ove male bosanske varošice. Okolna brda pokrivao je snijeg, a varošica je bila išarana kopninom. Ručali smo i pred veče izašli da vidimo šta se u njoj zbiva. Partizanske kolone slivale su se sa više strana. Tada smo se prvi put sreli sa partizanima iz Srbije i ponekim od ranije poznatim drugom. Razdragano i toplo smo se pozdravljali partizanskim pozdravom. Mnogo su nas oduševljavale i njihove dugačke puške »partizanke«, koje je izrađivala naša partizanska fabrika u Užicu.

Pred mrak ugledasmo i jednu grupicu partizana na konjima, koji su sasvim blizu nas prošli prema centru varošice. Pozdravili smo ih, ali toga trenutka nijesmo znali ko su. Jedino smo prepoznali Lolu Ribara, a jedan od drugova — čini mi se da je to bio Vojo Đerković, komesar bataljona — reče nam da je to vrhovni komandant drug Tito sa svojim štabom. Više i radosnije se zagledasmo u njega, ali nam i on i štab brzo izmakoše ispred očiju.

Sjutradan, 22. decembra, formirana je Prva proleterska brigada, ali naša grupa nije ušla u njen sastav. Ovo nas je teško pogodilo, izgledalo nam je da smo poniženi što i mi nijesmo postali proleteri. Gunđali smo i bunili se na ovu »nepravdu«. Nijesu nas mogli ubijediti da je to bilo opravdano. Teška srca smo gledali postrojene srpske i crnogorske bataljone — sada proleterske.

U jednoj prostranijoj sobi, u kojoj se nalazila komanda mjesta, spremljen nam je ručak. Sa nama su sjeli Lola Ribar i Mitar Bakić. U razgovoru objašnjavali smo im zašto smatramo nepravdom što nijesmo uključeni u proletersku brigadu.

---

[14] Poginuo je 1943. godine kao komandant 3. udarne divizije. Proglašen je za narodnog heroja.

Na to je Lola prvo govorio o vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas i o daljim ciljevima naše borbe. Mi smo pažljivo pratili svaku njegovu riječ. Zatim je dodao da se moramo vratiti na svoj teren zbog toga što je mnogo rukovodećeg kadra izginulo u bici na Pljevljima. Najviše nas je zadovoljio kad nam je objasnio da neće dugo proći do formiranja novih proleterskih brigada, u koje ćemo i mi, sigurno, ući.

Čim je svanuo dan, 23. decembra, spojili smo se sa većim brojem rukovodilaca koji su se takođe vraćali u Crnu Goru, a zatim smo, pod rukovodstvom Peka Dapčevića i Baja Sekulića,[15] krenuli preko Sandžaka i poslije četvorodnevnog napornog marša stigli u Žabljak na nove zadatke.

Za neuspjeh naših snaga u pljevaljskoj bici ima više razloga. Prije svega napad je izvršen protivno stavovima i naređenjima vrhovnog komandanta druga Tita. Međutim, kad je do napada ipak došlo, trebalo ga je izvršiti znatno ranije, i to noću, kao što su to i sami borci željeli. Osvajanje pojedinih tačaka i prodor u grad nekih bataljona bili su rezultat noćnog dejstva. To se očito vidi na primjeru Jezero-šaranskog bataljona, koji je otpočeo napad oko 2 časa poslije pola noći, tj. skoro dva sata ranije nego ostali bataljoni, koji su uglavnom krenuli u napad u vrijeme koje je bilo predviđeno opštom zapovješću. Bataljon se vrlo brzo probio u centar grada, jer je u toku noći inicijativa bila na našoj strani. A kada je nastupio dan, neprijatelj je preuzeo inicijativu, tako da su sve naše jedinice koje su prodrle u grad bile prinuđene da se brane od uništenja.

Iako su naše snage, među njima i dva durmitorska bataljona, Jezero-šaranski i Drobnjačko-uskočki, pretrpjele velike gubitke, ipak je moral u narodu ostao na visini. Tako su krajem decembra 1941. i u januaru 1942. godine iz durmitorskog kraja dva bataljona (»Vojvoda Momčilo« i »Bajo Pivljanin«) od po 300 boraca pošla u istočnu Bosnu, tri samostalne čete od po 50 do 150 boraca u Sandžak, a uskoro poslije toga znatne snage na sinjajevinski sektor.

Stojan ŽUGIĆ

---

[15] Poginuo je u s. Crkvinama kod Kolašina 1942. godine kao član Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Proglašen je za narodnog heroja.

MOSLAVAČKA PARTIZANSKA ČETA „KASIM ČEHAIĆ TURČIN"

U drugoj polovini juna 1941. u šumi Bedeniku kraj Bjelovara formirana je konspirativna baza Okružnog komiteta KPH Bjelovar i u njoj je sekretar OK Kasim Čehaić Turčin[1] uskoro formirao Bjelovarsku partizansku grupu od 6 boraca (pored ostalih u njoj su bili Gustav Perl Benda i Đuka Prilika). Odluku o osnivanju baze donela je 5. juna okružna partijska konferencija na Kalniku, na kojoj je kao delegat CK KPH bio

---

[1] Rođen je 7. marta 1912. u Bihaću, gdje je završio zanat. Ne zna se tačno gdje i kada je postao član KP, ali je poznato da je bio vrlo napredan i odvažan omladinac i radnik. Član KP postao je prije 1935, jer je već tada zbog svoje političke aktivnosti bio osuđen od Suda za zaštitu države u Beogradu na šest mjeseci zatvora. U zatvoru se našao s više istaknutih partijskih funkcionera, među kojima i sa dr Pavlom Gregorićem.

U Bjelovar je došao 1938. po direktivi Partije sa zadatkom da učvrsti Okružni komitet i razvije aktivnost među masama a osobito u sindikatu. Radio je kod privatnog postolara Ivana Iruteka. Nakon dva mjeseca policija mu je dala izgon za Bihać. Umjesto da ode, on se izvjesno vrijeme skrivao u kućama nekih naprednih radnika u Bjelovaru. U međuvremenu je radnička komora uputila delegaciju u policiju sa zahtjevom da dozvoli Čehaiću boravak u Bjelovaru. Policija je dala pristanak uz uslov da obavezno mora da bude negdje uposlen. Delegacija je na to otišla kod postolara Iruteka i zamolila ga da ponovo primi Čehaića na posao. Irutek ga je primio.

Nekako je u to vrijeme Čehaić izabran za člana Okružnog komiteta KPH u Bjelovaru, a već je slijedeće 1939. godine postao njegov sekretar. U tom je svojstvu ostao sve do hapšenja neposredno iza novigradske akcije 27. novembra 1941.

Od Pokretnog prijekog suda u Bjelovaru osuđen je 19. decembra 1941. sa još 14 komunista i simpatizera na strijeljanje. Kada ih je policija iz zatvora provodila na Vojinović (mjesto egzekucije), svi su osuđenici pjevali Internacionalu, a Čehaić ih je predvodio. Na gubilištu je prema presudi kao glavni vođa trebalo da bude posljednji strijeljan. Ni jednog časa ga nije obuzela malodušnost i kako je po redosljedu vršeno strijeljanje, on je za svakog uzviknuo »Slava mu!« Hrabro se držao do posljednjeg časa.

dr Pavle Gregorić Brzi. Na konferenciji su donete važne odluke o pripremama za ustanak u bjelovarskom okrugu, pa su kao rezultat istih, pored Bjelovarske, ubrzo formirane Kalinička i Javorovačka grupa, a iz baze u Bedeniku uspješno je puna dva mjeseca rukovođeno pripremama za ustanak, kao i akcijama.

Neposredno iza poziva CK KPJ na oružani ustanak, na području OK osnovane su do konca avgusta 1941. partizanske grupe: Bjelovarska, Kalnička, Javorovačka, Severinska, Istočno-bilogorska, Čazmansko-moslavačka i Garešničko-moslavačka. Ove grupe dejstvovale su na svom području prema situaciji, povremeno se sjedinjavale ili dijelile. Pred kraj 1941. formiran je 3. čazmansko-garešnički odred,[2] koji je ušao u sastav Slavonskog NOP bataljona. Poslije pogibije sekretara OK Kasima Ćehaića Turčina sredinom januara 1942. prešla je grupa od 6 boraca iz Bjelovarske grupe (pod rukovodstvom Petra Biškupa Vene) u Moslavinu, priključila se 3. odredu (četi), koji tada dobija ime Moslavačka partizanska četa »Kasim Ćehaić Turčin«.

Četa »Kasima Ćehaića Turčina« stvorena je iz jezgra Moslavačke partizanske grupe. Ova grupa je osnovana u avgustu 1941. u selu Andigoli, općina Čazma, pod rukovodstvom Partijskog komiteta za Moslavinu (tada se nalazio u selu Gornjem Šarampovu), čiji je sekretar bio Alojz Vulinec Sloga[3] (po njemu se odred negdje naziva i odred »Sloga«). Kod osnivanja grupu su sačinjavali: Grga Vukelić iz sela Ivanić Kloštra (rukovodilac), Pavle Marinčić Pjetlika iz sela Malog Pašijana i Ante Bušljeta Bušo, iz Dalmacije. (Grupa je iz Čazme dobila jednu vojničku pušku, 80 metaka i 7 bombi; to je bilo njeno početno naoružanje. Boravila je u kućama članova Partije u Andigoli. Jedan pištolj sa 5 metaka donijeli su Marko Čuljak i Josip Augustinović Dugi kad su se 20. oktobra pridružili grupi. Tada su u blizini Andigole u šumi Lugarici (na Moslavačkoj gori) uređene dvije zemunice za boravak grupe. Njihovom uređenju su pomagali sekretar partijske ćelije u Andigoli, Antun Klepac i nekoliko članova KP.

---

[2] Čazmansko-garešnički odred bio je 3. odred, odnosno 3. četa Slavonskog NOP bataljona koji je u svom sastavu imao 3 čete (odreda), nastalih spajanjem partizanskih grupa u centralnom i zapadnom dijelu Slavonije. Do formiranja ovog bataljona i njegovih formacijskih odreda (nazivaju se i čete) došlo je po odluci savjetovanja partijskih i vojnopolitičkih rukovodilaca iz Slavonije u selu Brusniku (kraj Pakraca) 24. decembra 1941.

[3] Komunista od 1921. godine. Teško ga je ranio, nesretnim slučajem, jedan borac dok je čistio oružje 23. decembra 1941. od čega je umro.

Nekoliko dana iza toga počeli su da pristižu novi borci, većinom članovi KP koji su živjeli u ilegalnosti, pa nisu više mogli ostati na svom terenu. Iz Zagreba je preko veze došao neki Bunja, porijeklom Mađar, zatim Stjepan Barilić Vago iz Dugog Sela i Josip Martinović Tuk iz Opatinca. Iza njih uskoro je došlo 7 članova partijskog komiteta iz Gornjeg Šarampova, na čelu sa sekretarom Alojzem Vulincem, sa 6 pušaka, a i još nekoliko iz drugih mjesta. Tako je grupa narasla na 20 boraca.

U toku novembra došla je u sastav grupe Garešnička partizanska grupa od 13 boraca, koju je vodio Slavko Kezela Slavni. Sada je ukupno u grupi bilo 33 borca, pa je po predlogu Alojza Vulinca formirana četa i četno rukovodstvo, u koje su izabrani:

za komandira Ivan Pokaz Bosi, za komesara Mato Svjetličić Svijetli, za zamjenika komesara Slavko Kezela Slavni, za vodnika 1. voda Marko Čuljak Mak i za vodnika 2. voda Josip Augustinović Dugi. Četa je sada imala 16 pušaka, 1 duplicu, 3 pištolja, oko 30 bombi i 1500 metaka.

Četa je odmah počela sa akcijama. 10. decembra u Garešničkom Brestovcu razoružala je stražu na pilani i zaplijenila 5 pušaka, a nešto kasnije je razoružala stražu u Bršljanici i uzela 4 puške.

Krajem decembra je pripremljena akcija na lonjski most u selu Prečecu, koji je čuvalo 27 domobrana. Među njima se nalazio Mato Požgajac, koji je surađivao s partijskom ćelijom u Andigoli i pripremio napad. Međutim, prije izvršenog napada smrtno je ranjen Alojz Vulinec, koji je trećeg dana umro. Napad je ipak izvršen 23. decembra i potpuno je uspio. Nije bilo nikakvog značajnog otpora, osim neznatnog pripucavanja s obje strane. Poginuo je jedan domobran i jedan naš borac. Većina domobrana je zarobljena, a manji dio se razbježao. Zaplijenjen je prvi puškomitraljez, zatim 14 pušaka, oko 700 metaka, 28 bombi i druga ratna oprema. Iza ove akcije odred je prešao u šumu Garjevicu, oko Piramide i tamo se zadržao sve do sredine januara 1942. godine.

U međuvremenu, Bjelovarska partizanska grupa, koja je također brojčano ojačala, izvršila je nekoliko akcija. Ona je noću 27/28. novembra izvršila napad na općinu u Podravskom Novigradu kod Virja i zaplijenila 16 pušaka sa sandukom municije. Neposredno iza ove akcije sekretar OK je teško obolio. Ustaše su doznale za njegovo sklonište u selu Plavšincu, uhvatile ga i strijeljale 19. decembra 1941. Na inicijativu Alojza Vulinca Sloge borci Bjelovarske partizanske grupe prebacili su se u Moslavinu sredinom januara 1942. Ukupno se

na Garjevici priključilo četi 48 boraca (iz Bjelovarske grupe i neki pojedinci), tako da je četa sada imala 79 boraca.

Prema odlukama savjetovanja u Brusniku četa je ušla u sastav Slavonskog NOP bataljona.[4] Za komandira je sa Papuka došao španski borac Pavle Vukomanović Stipe. Nekoliko dana iza toga četu su (kod Piramide) obišli delegat CK KPH dr Pavle Gregorić Brzi i Zvonko Brkić. Održali su četnu konferenciju, izložili političku situaciju, govorili o liku narodnog borca i istakli potrebu da se kroz borbenu aktivnost razvijaju hrabrost, odvažnost, drugarstvo i ostale odlike revolucionera. Napomenuli su da će, prema pouzdanim podacima, četu uskoro napasti neprijateljska vojska, da se za to treba pripremiti i pojačati budnost. Napad ustaša je uslijedio već slijedećeg dana, no četa je spremno sačekala neprijateljsku kolonu, otvorila blisku vatru i natjerala je u bijeg. Ustaše su ostavile 9 mrtvih, jednog zarobljenog i veći broj ranjenih — mrtvih je bilo i više, ali ih je neprijatelj odnio. Četa je zaplijenila nešto oružja, između ostalog i jedan puškomitraljez »brno«. Slijedećeg dana ustaše su obnovile napad s još jačim snagama, pa se četa povukla u Prokop i preko Ilove prešla na područje oko Gornjeg Daruvara, gdje je ostala do proljeća, kada se u Moslavinu vratilo svih 45 boraca (dio boraca nije se povukao sa četom, već je ostao u Moslavini, zakonspirisan u novim zemunicama kod Lugarice, 3 km od sela Kopčič-Brda).

Tokom marta 1942, iz čete je upućena jedna ojačana desetina u istočni dio Bilogore, pod rukovodstvom Petra Biškupa Vene, u sastav Istočnobilogorske partizanske grupe, koju je u

---

[4] U jednom izvještaju Zvonka Brkića, koji nije označen datumom, ali obilježava razdoblje pod konac 1941. godine, spominje se Moslavačko-garešnička partizanska četa pod nazivom »III. odred — Čazmansko-garešnički« i navodi da broji 35 boraca sa 27 pušaka. Razlozi zbog kojih se u izvještaju ne spominje četa nego odred, vjerovatno su ti, što je prema općem planu razvoja ustanka u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, trebalo da se izvrši fuzioniranje svih partizanskih grupa u tri partizanska odreda i to:

1. odred — Slavonija,
2. odred — Papuk — Krndija,
3. odred — Čazmansko-garešnički.

U izvještaju se između ostalog kaže:

»Odlučili smo da zadržimo tri odreda: I, II i III. Čazmansko-Garešnički odred ćemo spojiti s ostatkom Bendine grupe (Bjelovarska grupa — prim. S. V.) i dobit ćemo odred od 50 ljudi, koji može samostalno (dabome pod vodstvom štaba) da vrši akcije između Garešnice, Bjelovara i Čazme (to fuzioniranje je izvršeno 15. januara 1942. godine — prim. S. V.).

Nastojat ćemo da svaki od ova tri odreda naraste do 100 pušaka. To će biti dovoljno da poduzmemo veće akcije i da počnemo sa zauzimanjem teritorije.«

julu 1941. osnovao Gedeon Bogdanović Geco. U selu Maloj Jasenovači kraj Grubišnog Polja 1. aprila 1942. osnovana je od ove grupe Bilogorska partizanska četa, za čijeg je komandira izabran Geco, a za komesara Veno.

Uskoro po povratku čete u Moslavinu u sastav je došla grupa partizana iz Žutice od 8 boraca pod rukovodstvom Tome Budena Hitrog i Maje Veseli. Ta se grupa sastala s jednom grupom od 8 boraca Čazmansko-garešničke čete, koji su bezuspješno pokušali da se probiju na Kalnik i pomognu u organiziranju borbe tamošnjim partizanima. U povratku, prije nego što su stupili u dodir s glavninom čete koja se nalazila u selu Mikleuški, naišla je na Garjevicu neprijateljska ofanziva. Obje grupe su se sjedinile i izvršile napad na ustaše koje su se nalazile na brdu Stara straža kod Andigole. U borbi je jedan ustaša ubijen, a jedan zarobljen. Zaplijenjene su 4 puške i nešto opreme. Od partizana je bio ranjen Marko Čuljak, koji je rukovodio grupom. Grupa je krenula prema Piramidi, gdje se nalazila glavnina čete, koja je tamo vodila žestoku borbu s ustašama. U ovoj borbi poginula su dva borca, dok su gubici na strani ustaša bili daleko veći.

Iza ove borbe četa je napustila Moslavinu, jer su ustaše za 1. maj pripremile veliku ofanzivu. Podijelila se u tri grupe, od kojih je jedna otišla za istočni dio Bilogore, jedna za Kalnik, a jedna u rejon Brezovice, prema Savi, gdje su sudjelovale u akcijama koje su vršili tamošnji partizani. Tako su završena dejstva čete »Kasima Ćehaića Turčina«, jedinice iz koje je ubrzo, u ljeto 1942. godine, formiran Moslavački bataljon (sa 3 čete), koji je ostavio dubokog traga u istoriji NOB ovoga kraja.

Savo VELAGIĆ

FORMIRANJE NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA U BUČKOM KRAJU

Po povratku iz vojske u svoje selo Veliki Budići, na padinama Ravne gore, saznao sam da je mnogo vojnika iz jedinica koje su kapitulirale u Podravini prešlo preko sela nudeći na prodaju svoje oružje. Njemačke patrole su već krstarile po selima i rasturale prijeteće plakate da će svatko biti strijeljan kod koga bi se našlo bilo što od oružja i vojničke opreme, te da se to mora odmah predati u općinu. Pronosili su se glasovi da Nijemci imaju tako dresirane pse, da se od njih ne može ništa sakriti. Od straha pred takvim prijetnjama većina ljudi je predala oružje, pa i lovačke puške i slično. Tih dana povezao sam se sa Bonifacijem Prečom, članom Kotarskog komiteta KP u Pakracu, koji mi je rekao da je dobijena direktiva da se kupi i sakriva oružje.

Po izbijanju rata sa SSSR-om održana je partijska konferencija za kotar Pakrac, na kojoj je razmotrena situacija, razrađen proglas CK KPJ i prodiskutovane mjere koje treba preduzeti za pripremanje i dizanje ustanka.

Tih dana Preč mi je rekao da tražim sakriveno oružje i odjeću i da na tome zadatku angažiram što veći broj povjerljivih ljudi. Obratio sam se simpatizerima Partije u selima: Velikim Budićima, Braneščima, Ožegovcima, Popovcima, Koturiću, Jakovcima, Cikotama i Bučju. Tako sam stvorio prvu mrežu od dvadesetak suradnika u Bučkom kraju, s kojima sam radio na sakupljanju oružja u prvim danima priprema za ustanak u ovom kraju 1941. godine. Nešto kasnije mreža se proširila znatno većim brojem ljudi.

U jednoj šikari polja Velikih Budića zakazao sam 15. avgusta sastanak radi osnivanja grupe za kandidate KPJ. Tome sastanku prisustvovali su Simo (poginuo u Siraču 1943) i Stevan

Prodanović iz Velikih Budića, Maksim i Milan Bojanić iz Popovaca, simpatizeri KPJ. Prisustvovao je i Pero Kin Olgin,[1] član Kotarskog komiteta KPH Pakrac, radnik pilane u Pakracu. On nam je saopćio da se za članove KPJ i SKOJ-a mogu primati ljudi koji već imaju pojma o klasnoj borbi i koji se u zadacima na pripremanju ustanka pokažu dovoljno smjeli i borbeni. Vrlo mali broj ljudi u bučkom kraju imao je pojma o klasnoj borbi pa se takav, sektaški stav negativno odrazio kod nas pri stvaranju partijskih i organizacija SKOJ-a u 1941. godini.

Kandidatsku grupu smo formirali (određen sam za njenog rukovodioca), a zatim nam je Kin prenio direktivu da nam je jedan od osnovnih zadataka da pronalazimo i spremamo oružje i municiju. Da bi se zadatak uspješnije izvršavao, a pošto nije bilo partijskih organizacija, prenio nam je direktivu da radimo na stvaranju ilegalnih akcionih odbora po selima, u koje bi ulazili pouzdani i odvažni ljudi, koji će na sebe primiti ovaj zadatak, kao i zadatak da prihvate prve organizatore ustanka i prve borce koji će dolaziti na ovaj teren, da za njih pripremaju odjeću, rezervnu hranu i dr.

Usmena uputstva za formiranje odbora još prije su davali Mane Trbojević i Bonifacije Preč, članovi komiteta iz Pakraca, a nakon pomenutog sastanka u sela bučkog kraja dolazili su Blagoja Gerdijan Balja i Vlado Lončar iz Pakraca, sa istim zadatkom. Tako se odlučno prišlo stvaranju ilegalnih akcionih odbora (kasnije su prerasli u narodnooslobodilačke odbore), čija je osnova u ovom kraju već bila postavljena ranijim organiziranjem mreže suradnika. Prvi rezultati rada do polovine septembra u prikupljanju oružja bili su: 8 vojničkih i 10 lovačkih pušaka, oko 700 metaka i jedan pištolj. Nešto kasnije Adolf Terer iz Bučja dao je 3 pištolja, 2 vojničke i 2 lovačke puške.

Prvi akcioni odbor formiran je polovinom septembra 1941. u Velikim Budićima, a zatim u Popovcima i Koturiću, a u oktobru u Jakovcima, Roguljama, Cicvarama, Bjelajcima, Cikotama i Branešcima.[2] U selu Bučju NOO formiran je pred kraj

---

[1] Početkom 1942. pobjegao u Austriju.

[2] Članovi ilegalnih odbora bili su:

— u Velikim Budićima: Mirko Prodanović, predsjednik, član KP, Simo i Stevan Prodanović, kandidati KP, Nikola Prodanović i Luka Zec;

— u Koturiću: Joco Knežević, predsjednik, Dušan, Rade i Milan Knežević, Milan Vučković;

u Popovcima: Maksim Bojanić, predsjednik, kandidat KP, Milan Bojanić, kandidat KP, Mile Oklopdžija i Božo Pjević;

decembra.[3] Nije bilo partijskih organizacija, ali su stvoreni akcioni odbori, na koje su se organizatori ustanka oslanjali počev od septembra 1941. godine i kasnije.

Radi formiranja ovih ilegalnih odbora Blagoja Gerdijan Balja obilazio je i sela kamenskog kraja; posebno je odlazio kod Dake Puača, i zajedno s njim pomagao simpatizerima NOP-a oko organiziranja i razrade zadataka odbora.

Svaki aktivniji odbornik povezivao se sa svojim najbližim rođacima i prijateljima, povjeravao im zadatke da pronalaze i sakupljaju oružje i municiju, da sakupljaju odjeću, hranu i sve drugo što je potrebno partizanima, te da prikupljaju podatke o razmještaju, broju i kretanju neprijateljskih snaga. Zadatke za svoj rad odbori su primali od članova Kotarskog komiteta iz Pakraca koji su stalno obilazili teren, a takođe i od ljudi koji su (mada neki tada i nisu bili članovi KP) bili tijesno povezani. Tako su inž. Vladimir Lončar i njegova žena Danica, profesor (oboje iz Pakraca), prenosili instrukcije za rad bivšim lugarima, aktivistima NOP-a — Đuri Slavujeviću, Daki Puaču i Stanku Gostimiru. Danica je bila u stalnoj vezi sa Slavujevićem iz Jakovaca i Puačom iz Kruševa — Kamenska.

Početkom novembra počele su prve akcije i borbe protiv fašista, pa su mnogi odbornici ili aktivni suradnici otišli u partizane, a NOO su se popunjavali novim ljudima — simpatizerima NOP-a.

Članovi NOO i najaktivniji simpatizeri na sastancima upoznavali su se s ciljevima NOP-a i veliki broj njih je već u 1941. godini stupio u partizanske redove, a neki su te ustaničke godine učestvovali s partizanima u akcijama i borbama protiv neprijatelja, a poslije toga vraćali se u svoja sela, dalje vršili svoje odborničke dužnosti i bili u stalnom kontaktu s partizanskim jedinicama. Tako smo početkom novembra 1941. nas sedam odbornika iz NOO sela Veliki Budići stupili u partizanske jedinice.

— u Jakovcima: Božo Slavujević, predsjednik, Đuro, Stevo (Mićin) i Stevo (Petrov) Slavujević i Stojan Zec;

— u Roguljama: Mile Rusmir, predsjednik; Dragan Nenadović i Matija Rusmir;

— u Branešcima: Stevo Relić, predsjednik; Jovo i Pajo Romanić (ubijeni u fašističkim logorima);

— u Cicvarama: Milan Cicvara, predsjednik, Mojica, Mlađan, Jovica i Nikola Cicvara i Veljko Marković;

— u Bjelajcima: Stevo Golić, predsjednik (poginuo), Ignjatija i Stojan Dreković, Đuro Gunjević.

[3] Članovi su bili: Luka, Stojan (član SKOJ-a) i Petar Prodanović.

No, vremenom se, s razvojem ustanka, osjećala sve veća potreba da se ilegalni NOO pretvore u javne, slobodno izabrane, odbore. Kako je pokret uzimao maha, tajna manje grupe ljudi sve više je postajala »tajna« cijelog sela.

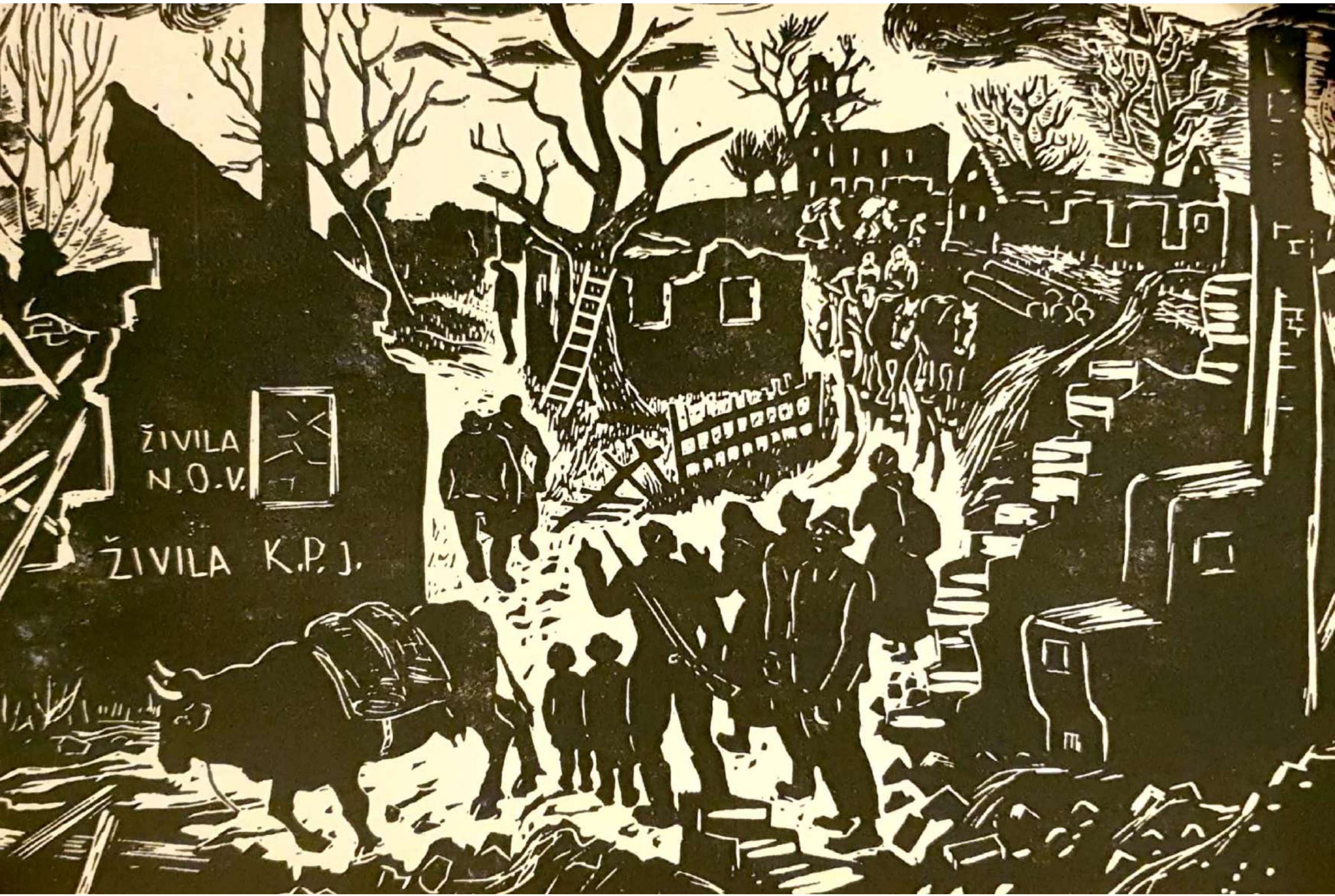
U Velikim Budićima 16. novembra biran je prvi put javno NOO. Ovaj izborni sastanak održan je sutradan nakon uspješne borbe Psunjskog odreda s ustašama na Psunju, kod Duge poljane.

Po završenoj borbi na Dugoj poljani prebacili smo se iste noći do sela Jakovaca, gdje smo stigli oko šest sati ujutro. Tu sam zamolio politkomesara Manu Trbojevića Maksu da mi dozvoli da odem u Budiće, a da ću se isti dan uveče povezati s njima u Ravnoj gori, gdje je naš odred tada namjeravao da se prebaci. Makso mi je dozvolio da odmah odem, s tim da za odred organizujem i pripremim potrebnu hranu, kao i da prikupim informacije o stanju neprijatelja u Bučju i Kamenskoj.

Kad sam došao u selo naši suradnici skupili su se oko mene i tražili informacije o jučerašnjoj borbi na Psunju, koju su dobro čuli. Rekao sam im da smo svi živi i zdravi, da smo fašiste uspješno rastjerali i neke potukli. Među njima je nastalo oduševljenje.

Taj isti dan oko šest sati uvečer skupili su se kod moje kuće svi suradnici i simpatizeri NOP-a, pa je održan sastanak i izabran NOO. Bilo je prisutno preko dvadeset lica. Iako sam pripadao Psunjskoj partizanskoj grupi, ponovo su me izabrali za predsjednika odbora, s tim da me u mojoj odsutnosti zamjenjuju Stevan Prodanović ili Anđa Prodanović, a da po mogućstvu ipak češće navratim u selo i da im pomognem u radu. U odbor su izabrani još Simo Prodanović, Stojan, Pavle i Luka Zec.

I u ostalim selima bučkog kraja izabrani su legalni NOO. U Koturiću, oko 20. novembra, održan je miting i javno biran NOO. Miting su održali rukovodioci Psunjskog odreda Jovan Zec Jole i Dušan Mirijan Zuco, a bili su prisutni i članovi komiteta Mane Trbojević i Blagoja Gerdijan. U odbor su izabrani isti drugovi koji su do tada bili članovi ilegalnog odbora. U Jakovcima legalni NOO izabran je javno od svih pripadnika NOP-a takođe u novembru, kao i u Roguljama. Dotadašnji ilegalni odbor je proširen sa još dva člana. U selu Cicvarama, Bjelajcima i Grđevici legalni NOO izabrani su javno u decembru 1941. Svim ovim izborima prisustvovali su i borci i rukovodioci Psunjskog partizanskog odreda, kao i neki članovi Kotarskog komiteta iz Pakraca.

ŽIVILA
N.O.V.
ŽIVILA K.P.J.

Franjo Mraz: POVRATAK (drvorez)

Od 38 izabranih članova NOO tokom 1941. u navedenim selima je u toku NOR-a poginulo 12 — skoro jedna trećina (od kojih 8 u 1941. i 1942. godini). Poginuo je i niz odbornika koji su birani kasnijih ratnih godina. Poginuli su prvi predsjednici NOO iz sela Čikota, Bjelajaca, Jakovaca i Branežaca.

Pogibiji tolikog broja članova i predsjednika odbora dijelom je doprinijelo i izdajstvo pojedinih zavrbovanih mještana. Neprijatelj je na vrijeme osjetio da akcioni (NO) odbori naglo i efikasno uzimaju vlast u svoje ruke, pa je preduzeo mjere da odbornike otkrije i likvidira. Zavrbovao je pojedince i zahvaljujući njihovoj izdaji uspio je da u toku decembra sazna sve što se zbiva u selima Bjelajcima, Cicvarama, Jakovcima, Roguljama i Kričkama. Mi smo osjetili da se u pojedinim selima nalazi po neki izdajnik i preduzeli smo mjere da ih otkrijemo i onemogućimo. Neki su od njih pobjegli iz svojih sela i stupili u žandarme i ustaše. Zanimljivo je da su među izdajnicima bili i seoski knezovi iz Jakovaca i Kričaka. Oni su naročito poslužili neprijatelju obavještavajući ga što se sve u njihovim selima radi za NOB, te dajući mu spiskove članova NOO, tako da je neprijatelju uspjelo da pohapsi i potuče gotovo cijeli NOO biran u selu Jakovcima 1941, a i članove novog odbora biranog 1942. godine (koje je također polapsio, otjerao u Lipik i potukao). U Kričkama je bilo teško stvoriti bilo koju organizaciju NOP-a, sve dok seoski knez i jedan lugar, ustaški špijun, nisu otkriveni i likvidirani. Zato je legalni NOO u ovom selu izabran tek u ljeto 1942. godine. No, unatoč teroru neprijatelja narodnooslobodilački pokret u bučkom kraju uzimao je sve više maha.

Početkom novembra (2. ili 3) sazvano je savjetovanje članova NOO iz sela Velikih i Malih Budića, Koturića, Popovaca i Bučja. Pozvani su i kandidati Partije, kao i nekoliko aktivnijih suradnika među kojima je bio i jedan Hrvat iz Bučja, Ivan Draksler, općinski pandur. Sastana kje održan u Velikim Budićima u štali Milana Prodanovića Grahe. Savjetovanje je sazvano s ciljem da se članovima NOO daju direktive i uputstva za rad i izvršavanje zadataka koji su svakog dana postajali sve veći. Prisustvovao je i organizator ustanka u tome kraju Blagoja Gerdijan Balja.

Mnogi od pozvanih drugova nelagodno su se osjećali kad su vidjeli da sastanku prisustvuje i općinski pandur, no brzo sam ih umirio: saopćio sam im da je pandur naš čovjek i da će korisno poslužiti radeći za naš pokret.

Na ovom sastanku, pored uputa i direktiva koje su date akcionim odborima za rad i za pripreme u vezi sa ustankom i prvim borbama, bilo je posebno riječi o napadu na općinu u

Bučju, a za to nam je Draksler dao dragocjene podatke. Savjetovano je da se, u slučaju da neprijatelj otpočne represalije, narod sklanja u šumu. Utvrđeno je i sa koliko oružja raspolažemo na tom sektoru.

Rezultat tih dogovora i priprema za ustanak bio je napad Psunjske partizanske grupe na općinsku zgradu u Bučju 10. novembra uspješna borba na Psunju (kod Duge poljane) 15. novembra, drugi napad na općinu Bučje 23. decembra i borba s ustašama u Roguljama i u šumi istog dana, zatim napad partizana na ustašku kolonu u Bogazu 30. decembra (gdje su neprijatelju nanijeti gubici od 12 mrtvih i teže ranjenih), te više drugih manjih akcija na ovom području. Kao rezultat priprema za ustanak, rezultat niza sastanaka NOO, žitelja sela i saradnika NOP-a, bio je da su NOO bučkog kraja u sporazumu i dogovoru sa partizanskim jedinicama u rano proljeće 1942. godine organizovali akcije za rušenje svih komunikacija od Branežaca do Kamenske. Nakon što smo u više navrata noću porušili mostove na cesti i šumskoj pruzi, prekopali cestu i potrgali TT-linije, neprijatelj bi dolazio već naredni dan i osposobljavao te komunikacije. Narednih noći NOO ponovo su organizovali ljude i ponovo rušili iste komunikacije. Neprijatelj je opet dolazio i popravljao ih. Da bi se jedanput to privelo kraju, odbori su izvršili opsežnije pripreme, tako da je jednog dana krajem marta 1942. godine došlo u akciju preko 150 seljaka iz okolnih sela koji su usred dana rušili prugu i TT-liniju, prekopali cestu i porušili mostove na sektoru od Bučja do Kamenske. Tračnice i telefonske žice su razvučene i sakrivene u šumi, tako da neprijatelj nikada više nije mogao osposobiti te komunikacije. U više navrata poslije te akcije neprijatelj je pokušao da osposobi mostove na cesti ali je uvijek bio rastjeran, a bučki kraj je postao slobodna teritorija.

Razvijajući široko svoju djelatnost, aktivirajući cjelokupno stanovništvo i dajući punu podršku partizanskim jedinicama, NOO u bučkom kraju u potpunosti su izvršili zadatke koje su dobili u ustanku i s punim uspjehom zamijenili partijske organizacije, koje su se tek u 1942. i 1943. godini počele osnivati u selima bučkog kraja.

Mirko PRODANOVIĆ SEVER

PRVO SUĐENJE KOMUNISTIMA IZ PRILEPA U BITOLJU 1941.

Već krajem avgusta i početkom septembra 1941. prilepska partijska organizacija uveliko je vršila pripreme za oružani ustanak.

Bilo je to u ono doba godine, kada se u Prilepu užurbano privodi kraju berba duvana. Ulična vreva tada počinje u prvim časovima posle ponoći, jer su gotovo svi Prilepčani bili proizvođači duvana. Koristeći se time, obično su se u praskozorje razilazili komunisti i ostali aktivisti, koji su se noću sastajali radi dogovora.

Pripreme za ustanak bile su u punom jeku. Radilo se grozničavo i neumorno, noću i danju. Delatnost vojnog štaba koji je formiran na sastanku Mesnog komiteta KPJ 22. juna od najsmelijih komunista, osetno se proširila: stvarana su skladišta oružja, koje su prilepski komunisti i drugi napredni građani sakupili posle kapitulacije bivše vojske i sačuvali ga, uprkos direktivi dotadašnjeg sekretara pokrajinskog rukovodstva KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova Šarla — da se oružje preda okupatoru; počela je intenzivna obuka komunista i simpatizera u rukovanju oružjem. Široku i raznovrsnu aktivnost razvio je i Mesni odbor Narodne pomoći, sa razgranatom mrežom pododbora; grupa radnika komunista izgrađivala je gojzerice za buduće partizane; više od sto žena plelo je čarape i džempere, pripremalo hranu, zimnicu itd.

Oni članovi Mesnog komiteta koji su već biti poznati kao istaknuti komunisti i rukovodioci, morali su u prvim danima okupacije preći u ilegalnost da ne bi pali u ruke okupatora. Njihov broj se kasnije, u jeku priprema za oružani ustanak, povećao.

Tako sam i ja, sa Stevanom Stojanovskim po odluci Mesnog komiteta, čiji smo članovi bili obojica, prešao u ilegal-

nost. Promenili smo dve-tri kuće, da bismo se najzad zadržali kod Dimčeta Mirčevskog. Njegova se kuća nalazila na periferiji grada. On je bio odan pokretu, nekompromitovan i živeo je potpuno sam.

U tu kućicu povremeno je dolazio i Trajko Boškovski Tarcan, takođe član Mesnog komiteta, koji je već bio u ilegalstvu. Tako smo se u jednoj kući našli nas trojica, svi članovi Mesnog komiteta. U našoj sobi je postavljen i radio-aparat sa baterijama da bismo mogli slušati vesti. U početku je sve išlo dobro. Ali pošto je svaki od nas, kao član mesnog rukovodstva, morao održavati veze sa po nekoliko sekretara ćelija i sa drugim komunistima, ova kućica je, zbog čestih poseta, privukla pažnju suseda. Našao se i neki potkazivač, koji je to saopštio policiji. U optužnici bugarskog vojnog suda u Bitolju, koja se čuva u Istorijskom arhivu CK KPM piše:

»Policiska vlast grada Prilepa doznala je preko svojih obaveštajaca da se u kući Dimitra Mirčeva Nikolova, u mahali »Rido«, okupljaju lica, poznata po svojoj komunističkoj delatnosti na čelu sa Trajkom Tarcanom, organizatorom grupe. Da bi se obaveštenja proverila i da bi ta lica bila uhvaćena, bilo je predviđeno da 8. oktobra 1941. godine policija blokira tu i druge susedne kuće i rano izjutra izvrši pretres.«

Te večeri uoči 8. oktobra, pošto Mesni komitet nije imao sastanak, drugovi koji su spavali samnom vratili su se ranije kući. Zakasnio sam samo ja. Bio sam na sastanku sa grupom radnica iz monopola, koje su kao dobre aktivistkinje iz mahale Tabana te večeri primljene u Partiju. Sastanak je održan u kući Giga Menkovskog.

Kada sam se vratio u naše skrovište kao i obično malo smo pričali, slušali vesti, šalili se i najzad legli. Naš domaćin Dimče je spavao na drvenom krevetiću, a nas trojica u istoj sobici, na podu.

Posle ponoći, negde pred zoru jasno sam čuo korake pored samog prozora. Probudio sam odmah drugove da im to saopštim. Za trenutak se koračanje umirilo. Međutim, ubrzo se ponovilo. Svima je bilo jasno da se događa nešto neobično.

Ustali smo i rekli Dimčetu da kao vlasnik kuće izađe i vidi šta se to napolju dešava. Samo što je otvorio vrata, čuli smo glasove i pretnje policajaca. Sa uperenim puškama naredili su Dimčetu da se vrati u sobu, preteći da će u protivnom pucati. On nam je saopštio da ima mnogo policajaca.

Posle kratkog dogovora rešili smo da bežimo. Prvi je izišao Tarcan sa revolverom u ruci. Pucao je na prvog policajca i pojurio napred. Za njim je potrčao Dimče, ali je nale-

teo na policajce i bio uhvaćen. Pokušao sam da se skokom u susednu kuću dohvatim udolice koja je bila iza nje, ali sam pri tom bio uhvaćen, jer je i ta kuća bila blokirana. Tako je uhvaćen i Stevan Stojanovski. Pobegao je samo Trajko Boškovski koristeći zabunu koju je uneo pucanjem.

Nas trojica tako smo bili premlaćeni da nismo mogli prepoznati jedan drugog. Lica su nam bila svi iskrvavljena. Vezanih ruku odveli su nas na uzvišicu iznad kuće. Tamo su nas postavili da ležimo na leđima. Iznad svakog su bila po dva policajca sa puškama uperenim u naše glave. Policijski načelnik je naredio da pucaju ako se samo pomaknemo.

Dok smo tako ležali ispod puščanih cevi, ostali policajci su tragali za Tarcanom. Sve je bilo uzalud, jer je on, koristeći se jutarnjim mrakom, već bio odmakao. Pošlo mu je za rukom da se skloni u kuću jednog druga. Razjareni policajci su svoj bes iskalili na nama — takmičili su se u zverskom udaranju.

Svitalo je. Jutro je bilo tmurno i hladno. Počeo je da duva »mariovecot«, kako Prilepčani zovu taj hladni jesenji istočni vetar. Policijski načelnik je naredio da ustanemo. Poveli su nas u stanicu. Oko nas je obruč policajaca: jedan red napred, drugi pozadi i po jedan sa strane, a u sredini nas trojica. Napred su išli policajci sa motociklima. Naređivali su građanima da zatvore sva vrata i prozore na kućama, preteći da će onog ko prekrši naređenje uhapsiti.

Skupivši poslednju snagu koračali smo gordo dignutih glava, mada nam je bilo naređeno da idemo pognuto. Ulice su bile puste. Niko se nije smeo pojaviti.

Tako su nas doveli do policijske stanice. Za nama su išla kola sa siromašnim pokućstvom Dimčeta Mirčevskog, koje se moglo sakupiti u jedan sanduk. Tu je bio i naš radio sa baterijama.

U policiji je odmah počeo pretres. Sve što je nađeno po džepovima, oduzeto nam je. Tu su bili najsitniji predmeti za ličnu uporebu. A dole, u manžetni mojih pantalona, bila je skrivena ceduljica sa imenima drugova iz grada i sela i drugim važnim podacima. Srećom, tu ceduljicu nisu pronašli.

Zatim je počelo pojedinačno saslušavanje. Kada su načelniku pružili pendrek, on je odbio govoreći da neće da prlja ruke. Dvojica su nas držali, a on nas je revolverom udarao u prsa.

Dok smo bili u prilepskoj policijskoj stanici za mene je bilo najvažnije da uništim ceduljicu. Ali to nisam mogao, jer su mi ruke bile vezane. Tražio sam da idem u klozet. Najpre mi nisu dozvoljavali, jer bi trebalo da mi odvežu ruke. Zatim

su mi dozvolili da idem vezanih ruku. U klozetu sam uspeo, velikom mukom, pomažući se rukama i nogama, da dohvatim ceduljicu i da je uništim.

Tog dana, 8. oktobra u podne, grad je bio blokiran vojskom i policijom; pretučen je veliki broj građana, a i uhapšeno ih je oko 90.

Tri dana su nas držali u policijskoj stanici u Prilepu. Trećeg dana stigle su policijske glavešine iz Bitolja: Ćurčijev — načelnik policije oblasti, Stojčev — načelnik grupe i drugi. Po njihovom naređenju izvršen je pretres u našim kućama, a mi smo istog dana, 10. oktobra uveče, sprovedeni u Bitolj. Do železničke stanice odveli su nas zaobilaznim putem, krišom od naroda; prikriveno su nas proveli i kroz Bitolj, do policijske oblasne uprave.

Bilo je kasno uveče, oko 20 časova, kada su načelnici, njih trojica i policijski agenti skinuli kapute, zasukali rukave i počeli nas udarati pendrekom po tabanima — do iznemoglosti. Pošto bi se jedan umorio udarajući, dolazio je drugi da ga zameni. Zatim gaženje i udaranje po celom telu, po glavi i vilicama, čupanje kose sa glave— sve dok onaj koga muče ne izgubi svest. Čim bi se osvestio, stavljali su mu noge u kofu sa slanom vodom da bi ga zatim opet tukli. To je trajalo sve do jedan sat posle ponoći. U kancelariji oblasnog načelnika Ćurčijeva ćilim je bio poprskan našom krvlju. Tako premlaćene odveli su nas u zatvor — zgradu bivše bogoslovije: najpre mene i Dimčeta. Stevan je i dalje bio u besvesti, te su ga doveli u zatvor tek sutradan. Tamo su nas držali u odvojenim sobama.

Jedanaesti oktobar. Vreme je bilo lepo. Dan je sporo prolazio. Ako, neka bude samo dan, neka ne dolazi zloslutna noć, noć policijskog načelnika! Šta nas čeka večeras . . . Opet saslušanje!? . . . Začudo, ništa. . . Eto i noći, neobične, tajanstvene. . . Nešto je uskomešalo i uznemirilo policiju. Kasnije smo saznali: bio je to prvi pucanj ustanika u Prilepu, kojim je oboren okupatorski policajac na straži pred policijskom stanicom. Zatim, drugi — pred zatvorom, pa treći. . .

Nisu nas pozvali na saslušanje ni sutradan, 12. oktobra, pošto je veći deo bitoljske policije bio prebačen u Prilep kao pojačanje. Načelnici i agenti bili su izbezumljeni. Očevidno se tome nisu nadali. Zato su sledećeg dana nastavili saslušanje još svirepije. Za 17—18 dana imali su puno posla kako s nama, tako i sa ostalim komunistima koji su uhvaćeni posle akcije u Prilepu i dovedeni u Bitolj. Tu su bili: Mice Dimevski, Blagoje Talevski, Boris Petrovski, Blagoje Korubin, Duško Nau-

movski, Blagoje Arizankov, Asparuh Josifovski, braća Nikola i Blagoje Popovski i drugi.

U prvoj grupi komunista koju je policija predala vojnom sudu bili smo nas trojica: Dimče Mirčevski, Stevan Stojanovski Roskop i ja — Asparuh Korubinovski Pruvka.

U zaplenjenim materijalima Vojnog suda u Bitolju, koji se čuvaju u Istorijskom arhivu CK KPH u Skoplju, nalazimo i sudski protokol (zapisnik) br. 1. U njemu piše da je suđenje počelo 6. novembra 1941. godine u 11.40 sati u bitoljskom vojnom sudu. Potpisi: predsednik: potpukovnik Vl. Zahov; članovi: poručnik K. Hamamdžijev, poručnik N. Kirkov; vojni tužilac: kapetan Mih. Gugov.

Posle uzmanja generalija, suđenje je prekinuto u 12.15 sati, s tim da se nastavi posle podne u 14 sati. U nastavku je tužilac pročitao optužnicu i počelo je ispitivanje. U protokolu je zapisao: »Pretsednik je upitao optužene da li se osećaju krivim, a oni su u odgovoru izjavili da se ne osećaju krivim«.

Zatim su saslušani svedoci — sve sami policajci i agenti. Pošto dvojica nisu došla — jedan je od njih, kako stoji u protokolu, tih dana umro (može se pretpostaviti da je to onaj koji je ubijen 11. oktobra pred policijskom stanicom), a drugi je premešten u Skoplje — suđenje je odloženo za 8. novembar 1941. godine, sa početkom u 8.30 časova. Tog dana je posle čitanja izjave umrlog svedoka i saslušanja policajaca dovedenog iz Skoplja, suđenje završeno.

Mi sudu nismo priznavali pravo da nam sudi. Takav je bio naš stav. U vezi s tim u protokolu stoji:

»Pretsednik suda je upitao optužene da li žele da prisustvuju čitanju presude, a oni su odgovorili da ne žele«.

U optužnici smo svi okrivljeni zbog umišljenog pokušaja ubistva službenih lica za vreme vršenja njihovih dužnosti. Te otpužbe smo, zbog nedostatka dokaza, oslobođeni Dimče Mirčevski i ja, dok je Boškovskom i Stojanovskom izrečena kazna smrti vešanjem. Boškovski je optužen i zbog stvaranja, u ratnom vremenu, zabranjene Komunističke partije u Prilepu; zbog slušanja tuđih radio-stanica u noći 7/8. oktobra 1941. uprkos zabrane Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja. Svima nama je izrečena kazna od 10 godina strogog zatvora i novčana kazna u visini od po 275 000 leva. Zbog komunističke delatnosti, stvaranja komunističkih organizacija, svima je, sem Boškovskom, izrečena kazna od po 12 godina i šest meseci i novčana od po 200 000 leva. Svaki je prema odluci suda morao izdržati najveću od ovih kazni.

Kao što se vidi, jedini materijal na osnovu kojeg nas je osudio okupatorski vojni sud, jeste ono što se desilo prilikom blokade kuće Mirčevskog, u zoru 8. oktobra iste godine, i što je nađeno u toj kući.

U presudi su navedeni i materijalni dokazi. Tu stoji: »... jedan pištolj 7,65 mm sistema »Dolmano«, fabr. br. 9850, s jednim šaržerom i 5 metaka, 4 čaure — 99 mm, 1 metak — 7,65 mm, 1 radio-prijemnik marke »Telefunken«, 1 voltmetar, 1 akumulator i 3 metra antenske žice« ... Odlučeno je da se taj materijal konfiskuje »u korist države«, posle stupanja presude na snagu.

Pošto je predsednik pročitao presudu u našem odsustvu, sutradan je u zatvor došao njihov branilac da nam je saopšti.

Na dan 25. novembra 1941. presuda je potvrđena i od Vojnog kasacionog suda u Sofiji, rešenjem br. 236, koje se takođe nalazi u pomenutim dokumentima.

Tri dana posle izricanja presude, svi smo odvedeni u centralni zatvor u Skoplju. Stevan Stojanovski, koji je bio osuđen na smrt, 1. januara 1942. godine je pomilovan, te mu je kazna zamenjena doživotnom robijom.

To je bilo prvo suđenje komunistima iz Prilepa. Odmah je zatim usledilo drugo, pa treće... Naredno suđenje je bilo u vezi sa napadom Prilepskog partizanskog odreda na policijsku stanicu i druge objekte u noći 11/12. oktobra 1941. godine. Tada su bili osuđeni: Boris Petrovski, Mice Dimevski, Blagoje Korubin, Duško Naumovski, Goga Janevski i drugi.

Asparuh KORUBINOVSKI

IZ DOGAĐAJA U BEOGRADU I OKO ČAČKA

Zemaljska komisija NR Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača — odlukom o utvrđivanju zločina Zl. br. 1429 (reg. br. 70951—73592) od 16. V 1946. godine, konstatovala je:

6. aprila 1941. godine u 6 časova izjutra Ribentrop je pred mikrofonom u Berlinu pročitao i preko svih nemačkih radio stanica objavio proglas vođe Rajha Adolfa Hitlera o tome, da je naređeno nemačkim trupama da napadaju i osvoje Jugoslaviju i Grčku »da bi u tim zemljama bio zaveden red i mir«. To je značilo objavu rata tim zemljama.

Već oko 6.30 časova izjutra počele su da zavijaju sirene u Beogradu. Stanovništvo grada, u velikoj većini još u postelji, a jedan dobar deo, naročito domaćica, na pijacama, neobavešteno o objavi rata od strane Nemačke Jugoslaviji, bilo je u neizvesnosti o značaju zavijanja sirena. Međutim, ubrzo je bilo načisto o čemu se radi, jer su se uskoro pojavile u više pravaca sa strašnom hukom eskadrile »štuka«, koje su odmah počele da seju smrt i pustoš. Iz visine ili pikirajući one su obasule zapaljivim i razornim bombama razne krajeve grada, paleći i rušeći, naročito zgrade za stanovanje. Pijace su bile pune sveta i »štuke« su s planom bacale na masu razorne bombe i spuštajući se veoma nisko mitraljirale su i kosile svet. To je bio prvi talas nemačkih bombardera od nekoliko eskadrila sa više od 100 »štuka«. Postupajući na isti način oko 8.30 časova naleteo je drugi talas »štuka« od prilike iste jačine. Oko 10.15 časova došao je treći talas »štuka« i teških bombardera. Oko 12.30 časova naleteo je četvrti talas »štuka« i teških bombardera, — u njemu je bilo oko 50 aviona. Najteži po broju »štuka« i teških bombardera i po težini razornih bombi bio je po redu peti napad, izvršen oko 16 časova, — u njemu je učestvovalo oko 150 aviona. Oko 17.30 časova došao je šesti napad »štuka« i teških bombardera u manjoj formaciji, bilo je svega dve eskadrile. Preko noći je izvršen još jedan napad, a za njim, sutradan i idućih dana, do zauzeća Beograda izvršeno je još nekoliko napada.

Na osnovu prikupljenog materijala utvrđuje se da je podmuklo i brutalno bombardovanje i kasnijim bombardovanjima nebranjenog grada Beograda ubijeno 1217 odraslih muških lica, 600 žena, 152 deteta i 5 staraca, koliko je sahranjeno. Osim toga, može se računati da je blizu 1000 lica ostalo pod ruševinama, što znači da je ukupno ubijeno bombardo-

vanjem i mitraljiranjem blizu 3000 nevinih građanskih lica. Istim bombardovanjem popaljeno je i porušeno 2919 domova i domaćinstava građanskih lica.

Takvim postupkom nemački Rajh je težio da uništi grad Beograd i njegovo mirno stanovništvo, a ujedno je počinio akt teškog terora, koji se kosi sa propisima međunarodnog prava.[1]

. . .

Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača utvrđuje kao ratne zločince i odgovorne za ovaj ratni zločin, i to:

Adolfa Hitlera, kao komandanta svih oružanih snaga i najvišeg državnog političkog funkcionera Trećeg Rajha,
Reg. zl. 14102

Joakima fon Ribentropa (von Ribentrop), ministra spoljnih poslova Rajha,
Reg. zl. 2677

Hermana Geringa, kao komandanta svih vazduhoplovnih snaga Rajha,
Reg. zl. 1403

fon Klajsta (von Kleist) general-feldmaršala, kao komandanta svih operativnih jedinica na Balkanu,
Reg. zl. 9162

fon Lera (von Löhr), general-majora, kao komandanta vazduhoplovnih snaga na Balkanu,
Reg. zl. 14104

Rihthofena (Richthofen), general-majora, takođe kao komandanta vazduhoplovnih snaga na Balkanu, u vreme napada na Beograd.

* * *

27. mart:

Rano jutro 27. marta 1941. godine zateklo me je u Beogradu, Lazarevićeva ulica br. 8 (blizu starog dvora), kada sam sa ostalim građanima izašao na ulice i klicao protiv kapitulantske vlade Cvetković—Maček i politike Trojnog pakta. Toga dana snažno se manifestovalo jedinstvo i ugled partijske organizacije Beograda koja je stajala na čelu masa. Govorima na Kalenića pijaci, Terazijama, Slaviji, kod Kneževog spomenika i drugdje komunisti su davali sadržinu i ton manifestacijama. Policija i žandarmerija su bile nemoćne, čak i kada je čitav puk žandarmerije iz kasarne u ulici Cara Dušana pokušao da spriječi demonstrante koji su sa Terazija stigli na Dorćol, a odavde se uputili prema Karaburmi.

Puk je, sa bajonetima na puškama, pregradio ulicu Cara Dušana u namjeri da nas razbije. Začelje manifestanata je pri-

[1] Vojnoistorijski institut JNA, dok. 61/6—36, k. 25.

tiskalo prednje redove. Natrag se nije moglo. Uperivši nam bajonete u grudi, žandarmi su računali da će nas zaplašiti i okrenuti u drugom smjeru. Sa Svetom Savičevićem i mnogim drugovima s raznih antirežimskih akcija, oduševljavamo se snagom i jedinstvom mase. Ubrzo je Simovićeva vlada — preko svojih emisara — insistirala na »umerenosti« manifestanata, da bi već sjutradan, 28. marta, objavila zabranu daljih demonstracija, a Uprava grada Beograda izdala je saopštenje da je došlo »do ispoljavanja neraspoloženja prema pojedinim ratujućim državama«, pa se građanstvu skreće pažnja da se ne povodi »za eksponentima inostrane propagande«.

A pravo stanje u ovim događajima sadržano je u proglasu CK KPJ od 30. marta, kojim se sumiraju zahtjevi demonstranata:

»pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom;

ukidanje svih vanrednih zakona i davanje narodima Jugoslavije njihovih demokratskih i nacionalnih prava i slobode;

sloboda sindikalnog i političkog organizovanja;

potpuna amnestija svih političkih i vojnih osuđenika i povratak iz francuskih logora herojskih sinova naših naroda — španskih dobrovoljaca;

stavljanje pod sud svih petokolonaša, raznih krvoloka koji su po glavnjačama Jugoslavije mrcvarili političke uhapšenike;

čišćenje državnog i vojnog aparata od svih protivnarodnih elemenata i tuđih agenata«.

6. april:

Postajalo je sve očiglednije da predstoji napad fašističke Njemačke i njenih satelita na Jugoslaviju. Ljudi su u sve većem broju napuštali Beograd i prebacivali djecu i žene u unutrašnjost. Vozovi su iz Beograda odlazili krcati putnicima i mobilisanim. Ispraćao sam mnoge drugove i prijatelje na željezničku stanicu koja je tih dana ličila na košnicu. Naši drugovi su pjevali: »Lanci nam se kuju kleti, krvavi se sprema rat, al' pre ćemo mi umreti nego svoje zemlje dat. . .«, što je u nemirnu masu unosilo borbeno raspoloženje.

U rano jutro 6. aprila Beograd je bio zasut hiljadama zapaljivih i razornih bombi. Bila je to Hitlerova odmazda narodu i gradu koji nije htio fašizam. Zgrada br. 8 u Lazarevićevoj ulici, u kojoj sam stanovao, iako čvrsto građena, podrhtavala je od snažnih eksplozija, pa se činilo kao da će se svaki čas srušiti. Unezvijereni stanari su bježali na ulicu. Sigurnog zakona nigdje nije bilo.

Radio-Beograd je objavio samo početak napada, a potom je prestao da emituje vijesti. Uputio sam se Krunskom ulicom

Iskomadane i unakažene trupove ljudskih telesa gledam na svakom koraku: na uglu Miloša Velikog i Krunske ulice leži mrtav mlekadžija iz Žarkova pored izvrnutih čeza i ubijenog konja; na ruševinama zgrada krvavi jorgani i čaršavi; majke sa djecom u zagrljaju, izbezumljene od straha. Naleti »štuka« se ponavljaju. Gomile ljudi napuštaju domove, ne znajući kuda da pobjegnu. Našao sam se u podrumu zgrade u ulici Miloša Velikog br. 7, gdje se već sklonila velika grupa građana. Među nama i nekoliko gardijskih oficira. Prilazim jednom i pitam ga:

— Kome da se javim? Rezervni sam oficir, a nemam ratnog rasporeda.

— Idite u Beogradski vojni okrug — odgovorio mi je.

Krenuo sam tamo. Ulice su se dimile od zapaljenih zgrada i robe. Grupe zabrinutih i demoralisanih građana gaze po polomljenom staklu i rasutom malteru. Dezorganizaciju su povećavali petokolonaški elementi, širenjem demoralizatorskih vijesti.

U Beogradskom vojnom okrugu su mi savjetovali da se javim nadležnom vojnom okrugu u Crnoj Gori. Uputio sam se, kao i hiljade drugih Beograđana, u pravcu Banjice. »Štuke« su mitraljirale kolone izbjeglica u rejonu Banjice.

»Čekaj kod kuće«

Krenuo sam za Crnu Goru. Jedina kompozicija voza koja je iz Beograda krenula 6. aprila poslije podne, formirala se u Žarkovu. Ugurao sam se u možda posljednji voz koji je, zastajući češće nego obično, teško vukao pretrpane vagone prema Sarajevu.

Razmišljam o događajima koji se odvijaju velikom brzinom. Izdaja se, na žalost, desila približno onako kako smo i predviđali (tek je 7. aprila objavljena opšta mobilizacija). Sjetih se dobrovoljačkog studentskog bataljona — čiji sam bio pripadnik — formiranog protiv volje vladajućih faktora za odbranu zemlje. Ja sam, eto, i rezervni oficir, a nemam ratnog rasporeda.

Voz sporo odmiče. Kada smo stigli u Obrenovac osvrnuo sam se prema Beogradu. Nebo iznad grada ličilo je na zapaljenu buktinju. U Danilovgrad sam stigao 8. aprila i odmah se javio komandantu pješadijskog puka sa zahtjevom da budem upućen na front.

— Poziv za ratni raspored čekaj kod kuće — odgovorio mi je hladno.

Nijesam se mirio s time. Nakon dva-tri dana, s grupom drugova iz Danilovgrada, javio sam se ponovo komandantu

puka tražeći da nam izda oružje i opremu za dobrovoljačku omladinsku četu koju smo formirali. Ni govora; komandant puka neće ni da čuje.

Dani čekanja poziva i ratnog rasporeda prolaze sporo. Dočekasmo i kapitulaciju! PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak dao je direktivu za prikupljanje oružja i obavijestio narod o izdaji vladajuće klike. Komunisti i skojevci smještaju oružje i municiju u partijske magacine — tajna skrovišta za koje su bili odgovorni pojedini članovi Partije. Na sakupljanju oružja angažovao sam se do povratka u Beograd.

U tajne magacine na području sreza Danilovgrad je smješteno oko 2000 pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, mnogo ručnih bombi i puščane municije.

UDARNA GRUPA BERZE RADA

Krajem maja 1941. vratio sam se u Beograd gdje sam zatekao: Bogdana Velaševića, Slobodana Škerovića,[2] Vasilija Četkovića,[3] Mijuška Brajovića i druge. Dobio sam zadatak da ostanem u Beogradu i nastavim sa radom kao dnevničar u Berzi rada, gdje sam se povezao sa Verom Crvenčanin, Milanovićem i Milićem i još nekim koji su već bili u Berzi rada — na službi. Odmah smo počeli da izvršavamo postavljene zadatke, prije svega ubjeđivali smo radnike da se ne odazivaju pozivu za rad u Njemačkoj. Napredna omladina Beograda je radi toga uputila radnicima proglas koji smo rasturali po svim krajevima grada. Izdavali smo i falsifikovane legitimacije drugovima koji su nam bili upućeni. Tako smo lažnim ispravama snabdjeli Bogdana Kapelana i niz drugova — aktivista narodnooslobodilačkog pokreta koji su bili zaduženi da ostanu na radu u Beogradu ili one što su dobili zadatak da napuste grad i priključe se partizanskim odredima na terenu. Radili smo i na organizovanju i osposobljavanju jednog aktiva kao borbene grupe u samoj Berzi rada.

Početkom juna danima je trajalo prebacivanje njemačke vojske iz Grčke preko Beograda na sjever. Nije se dugo čekalo da se ovi pokreti objasne. Kada je Njemačka 22. juna napala Sovjetski Savez, na ulicama Beograda treštala je muzika, a s vremena na vrijeme preko zvučnika su ponavljana saopšte-

---

[2] Bogdan i Slobodan bili su među prvom 28-ricom strijeljanih komunista u Beogradu.

[3] Poginuo; poznat iz borbi protiv studenata štrajkbrehera, jerezovaca i ljotićevaca.

nja da je počeo rat protiv boljševičke Rusije, da će »crvena opasnost« biti definitivno likvidirana i stvoren »novi poredak«! A među nama, komunistima, vladala je posebna radost, jer smo ocijenili da su stvoreni uslovi za oružanu borbu protiv okupatora. I zaista, ubrzo smo rasturali proglas CK KPJ narodima Jugoslavije: »Patrioti svih zemalja Jugoslavije!... Spremajte se hitno za poslednji i odlučni boj!... Komunisti Jugoslavije!... Izvršavajte svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije!...«

Krajem juna, prema partijskoj direktivi, počeli smo da formiramo borbene grupe — desetine i u Beogradu. Svaki član borbene grupe imao je zadatak da pronalazi i odabira borce za stvaranje novih grupa od kojih su se kasnije organizovale čete. Bio sam određen za rukovodioca vojne obuke članova jedne borbene grupe, od kojih većina nikad nije imala prilike da rukuje oružjem. Istovremeno sam bio i zamjenik komandira čete. Grupa je u početku imala samo jedan pištolj i nešto hladnog oružja, što je bilo nedovoljno za obuku. Neko se dosetio da taj nedostatak nadoknadimo vazdušnim puškama iz šatorčića velikog cirkusa na Tašmajdanu. Gađali smo metu olovnim kuglicama. To je bilo zgodno za uvježbavanje i obuku koja, zbog mjesta na kome se izvodila i bezopasnosti tih »dječjih rekvizita«, nije izazivala nikakvu sumnju. Članovi moje borbene grupe su uredno dolazili i, poslije potrebnih objašnjenja šta je to »nišanska linija« i kako treba nišaniti i okidati, postizali dobre rezultate u gađanju olovnim kuglicama.

Obuku u rukovanju bombom izvodili smo na terenu Zvezdare, naravno bez pravih bombi, iskopanih rovova i sl. Okruglo kamenje, teško otprilike kao ručna bomba, ili parče gvožđa i mali rov služili su za obučavanje.

5. ili 6. jula dobio sam naređenje da se izvrši neka vrsta smotre članova borbene grupe. Drugarica Crvenčanin saopštila mi je da do 15 časova svi dođemo u park kod železničke stanice, ali da ne stižemo u isto vrijeme i iz jednog pravca. Kad smo se u zakazano vrijeme okupili i posijedali na klupe u parku, niko od prolaznika nije ni slutio da partizanska grupa u okupiranom gradu vrši svoju prvu smotru! Tačno u određeno vrijeme naišao je i komandir čete. Lagano je prošao pored prve klupe. Zagledao je drugove u oči i produžio kao da ih ne poznaje. Smotru oružja i opreme nije vršio, toga nije bilo, ali je zagledao u dušu svojih boraca i čitao njihovu spremnost za borbu koja nam je predstojala.

Poslije kraćeg vremena Vera nam je saopštila da će se ubrzo na području čitavog Beograda, tačno u 8 časova izjutra,

izvršiti paljenje okupatorske i kvislinške štampe. Za ovu akciju su izvršene pripreme: odabrani ljudi, izviđeno mjesto i stvoren plan za akciju. Trebalo je na jednom od najprometnijih mjesta u Beogradu kod Cvetnog trga (sada ugao ulica Maršala Tita i Svetozara Markovića) zapaliti razne novine: »Novo vreme«, »Našu borbu«, »Donaucajtung« i dr. Svaki od nas je dobio određen zadatak: Vasilije Četković Tenk da sa tezge zgrabi i baci svežanj novina na trotoar i prodavcu podvikne da više ne prodaje neprijateljsku i izdajničku štampu; Vera Crvenčanin da drži kvaku od vrata trafike i spreči prodavca da interveniše; ja da benzinom polijem novine i zapalim ih, dok bi se Petar Vujić kao rezerva nalazio u parku, blizu trafike. Međutim, jedan od članova naše grupe pokolebao se u poslednjem času i reče:

Drugovi, ne mogu!... Imam staru majku, dete... Ako budemo uhvaćeni, streljaće nas!

Teškoće takve vrste nijesmo predviđali. Odustajanjem ovoga stavljeni smo u težak položaj, jer se nije smjelo zakasniti.

— To je kukavički, izdajniče!

— Nisam izdajnik, ali priznajem da sam kukavica — odgovorio je bolećivo i udaljio se od nas, ali akciju nije odao.

Komandir, s pištoljem, trebalo je da stupi u dejstvo ako bi neko od nas u momentu paljenja novina bio uhvaćen. Šetkao je preko puta trafike nestrpljivo očekujući 8 časova. Dežurni žandarm kretao se Garašaninovom ulicom — od trafike prema školi. Komandir je motrio na žandarma. Sekundi su odmicali sporo. U trenutku kada je žandarm leđima bio okrenut trafici, Tenk je zgrabio svežanj neprijateljskih novina i bacio ih na trotoar, a zatim zaprijetio iznenađenom prodavcu da ih više ne smije prodavati. Svi smo radili prema utvrđenom planu i dogovoru.

Suknuo je plamen. Komandir nije imao potrebe da interveniše. Brzo smo se izgubili u gužvi koja je nastala. Drug koji je bio zadužen za obezbeđenje izvršenja akcije čuo je u blizini trafike komentare: »Komunisti su to! Pale oni, bogami, nemačke i Ljotićeve novine«. Građani su ovo jedan drugom s radošću prenosili dalje po gradu.

Pošto je paljenje novina toga dana i časa izvršeno jednovremeno i iznenadno na desetak mjesta na području Beograda, policija nije uspjela da uhvati ni jednog od učesnika.

Pristupili smo paljenju i kamiona: obično bi jedan član grupe razbio flašicu benzina o motor kamiona, drugi kresnuo upaljač i zapalio benzin, dok je treći obezbjeđivao akciju. Čim

bi kamion planuo, izvršioci su nestajali u raznim pravcima. Napadali smo i njemačke vojnike usred dana na ulicama, oduzimali im oružje (automate ili pištolje) i tako se naoružavali. Nijemce je opasnost vrebala s raznih strana, te su zato poslije prvih akcija izdali upozorenje građanima Beograda da se sklanjaju na suprotnu stranu ulice kad im ususret idu njemački vojnici i oficiri. Neobavješteni građani ili oni koji nisu htjeli da izvršavaju tu naredbu udarani su na licu mjesta kundakom. Pored toga, građanima je i preko štampe i radija, i preko zvučnika, skretana pažnja da njemačkim oficirima moraju ukazivati poštovanje i pozdravljati ih pri susretu. Međutim, toga se malo ko pridržavao, aktivnost borbenih grupa bila je sve življa. Među mnogim akcijama ističe se paljenje slagališta municije na Tašmajdanu i automobilske garaže u Grobljanskoj ulici (sada Ruzveltova) u kojoj je izgorio veći broj njemačkih kamiona. Diverzantske akcije su nastavljene, naročito: kidanje telefonskih veza, paljenje okupatorskih vozila, izvođenje raznih sabotaža, napada na pojedine vojne i industrijske objekte, postavljanje na ulicama »ježeva« i eksera za bušenje automobilskih guma. Rasturali smo proglase CK KPJ narodima Jugoslavije. U proglasu od 12. jula 1941. godine između ostalog se kaže:

> Ne prezajte ni pred kakvim terorom neprijatelja. Na teror odgovarajte masovnim udarom po najosetljivijim tačkama fašističkih okupatorskih bandita. Uništavajte sve što koristi fašističkim osvajačima... Stvorimo od naše zemlje opsednutu tvrđavu za fašističke osvajače!...

Pripremao se i napad na okupatorske ustanove u gradu. U tu svrhu borbene desetine i čete imale su zadatak da svaka na svom terenu izradi plan napada za uništavanje najvažnijih objekata.

* *
*

Nijemci su ocjenjivali naše diverzantske akcije »samoubilačkom smjelošću« i »ludošću očajnika«. Prijetili su, hapsili, strijeljali — ali akcije nijesu prestajale. Gestapovci su 27. jula popodne na ulici napali i dosta teško ranili Aleksandra Rankovića. Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda je naredio jednoj grupi komunista da ga oslobode. Ova grupa je uspješno izvršila postavljeni zadatak, o čemu su već pisali sami učesnici u ovoj akciji.

17. avgust:

Okupator je primijenio surove mjere zastrašivanja. 17. avgusta je na Terazijama objesio pripadnike narodnooslobo-

dilačkog pokreta (od toga trojicu članova KPJ): Milorada Pokrajca, studenta iz Beograda, Radomira Jovanovića, seljaka iz Drlupe, Velimira Jovanovića, seljaka iz Parcana, Svetislava Milana, obućarskog radnika i Jovana Jankovića, krojačkog radnika (obojica iz Beograda).

Tim povodom organizacija SKOJ-a izdala je proglas:

Srpska omladino!...

Tvoji zakleti neprijatelji, dželati i tlačitelji svog naroda — nemački fašisti, izvršili su usred srpskog i slobodarskog Beograda jedan od svojih najgnusnijih zločina. Posle krvavih pokolja nad golorukim stanovništvom srpskih gradova i sela, oni su, uz pomoć svojih krvavih pasa — Aćimovićeve policije i ljotićevskih izdajnika — u nedelju, 17. avgusta, obesili na Terazijama pet srpskih sinova, već pre toga grozno iznakaženih zverskim mučenjem u podrumima Gestapoa i beogradske glavnjače.

I dalje:

Ne strah, već sveti pravedni gnjev, ne pokornost — već plamena želja za osvetom, ne »umiranje«, već još nepomirmjivija borba protiv mrskog tuđinskog jarma, — to je odgovor Srba, to je naš odgovor i na ovo poslednje svirepo zverstvo dostojno Hitlerovih hordi!... Udesetostručimo svoje akcije protiv okupatora! Širimo sveti oslobodilački rat za slobodu Srba!... Sloboda se ne dobija na zlatnom tanjiru, već se osvaja oružjem u ruci... Naša stvar je pravedna — ona će pobediti!...

Naše akcije u Berzi rada nijesu ostale nezapažene. Pojedini drugovi morali su da pređu u ilegalnost. Prva je to učinila drugarica Crvenčanin. Napustila je Berzu rada, prefarbala kosu i stavila crne naočari. Policijski agenti su je tražili, ali dockan. Ova divna i enegična drugarica je ubrzo stupila u partizanski odred i do kraja aktivno učestvovala u borbi na raznim odgovornim političkim dužnostima.

To sam morao učiniti i ja. U drugoj polovini avgusta krenuo sam za Čačak. Na putu do Čačka gotovo svuda mogli su se zapaziti tragovi borbe partizana s okupatorskim snagama, jer Srbija nije mirovala. Borbe su se vodile svuda. U Lajkovcu je kompozicija voza stajala nekoliko časova blokirana u stanici.

Upravo tih dana dobio sam Bilten Glavnog štaba i s grupom drugova čitao članak »Zašto se partizani bore«. Bila su to dragocjena uputstva i objašnjenja:

Organizujući oružane partizanske odrede — piše u tom članku — Komunistička partija je, u prvom redu, poslala u njih svoje članove da se bore u prvim redovima ne štedeći svoje živote i svoje porodice...

I dalje:

... Mi partizani stupamo u borbu odmah sada bez oklevanja i pozivamo sve poštene rodoljube da stupe svi u jedan front narodnooslobodilačke borbe! ...

Ovo je za nas bila i direktiva i podsticaj.

* *
*

SA SLATINSKOM PARTIZANSKOM ČETOM

Stigao sam u Čačak i povezao se s Vidom Popović, drugaricom Matović i drugima, a nakon oslobođenja Čačka štab odreda »dr Dragiša Mišović« odredio me je za političkog komesara Slatinske čete Trnavskog bataljona. Zbog priliva novih boraca povećala se i Slatinska četa. Trnavski bataljon[4] u prvoj polovini oktobra imao je oko 500 boraca. Slatinska četa je bila naoružana puškama, bombama, jednim puškomitraljezom, a imala je oko 70 boraca, mahom seljaka i đaka iz ovoga kraja i nekoliko radnika i intelektualaca. U četi je vladalo drugarstvo i harmonija. Njen politički i kulturno-prosvjetni život i rad bio je sadržajan. Imali smo i jednu harmoniku, a postojao je i četni hor. Naročito je bio omiljen borac Vojmir Petronijević koji je lijepo pjevao, osobito omiljenu pjesmu »Sa Jelice kliče vila«.

Po oslobođenju Čačka, 1. oktobra, moja četa je imala zadatak da na oslobođenoj teritoriji — u opštinama slatinskoj, lazačkoj i goričanskoj objašnjava političku situaciju i liniju Komunističke partije Jugoslavije u borbi protiv okupatora; da radi na stvaranju narodnooslobodilačkih odbora (seoskih i opštinskih) i pribiranju materijalnih sredstava za potrebe vojske. U tu svrhu održavali smo političke konferencije u selima slatinske, lažačke i goričanske opštine koje su bile dobro posjećene od naroda. Ljudi su izražavali spremnost za borbu. Na konferencijama su jednodušno birani novi odbori narodne vlasti. Birani su pošteni i stvari oslobodilačke borbe odani ljudi.

U oslobođenom Čačku, pored partizanske, postojala je i četnička komanda. Iako su partizani bili spremni za saradnju

---

[4] Komandant Trnavskog bataljona bio je Predrag Jevtić (poginuo je u NOB i proglašen za narodnog heroja), a politički komesar Lule Stojić.

sa svima koji hoće da se bore protiv okupatora, ipak je četničko rukovodstvo imalo planove protivne ciljevima oslobodilačkog pokreta, što se ubrzo potvrdilo i na djelu.

OKO KRALJEVA

Početkom oktobra su jedinice Trnavskog i Dragačevskog[5] bataljona, nastupajući prema Kraljevu, izvršile snažan pritisak na njemačko uporište u Mrsaću, na tzv. »plac-magacine«. Njemačka posada je pobjegla u Kraljevo i pri bjekstvu spalila sve svoje magacine. Zgrade i ogromna količina municije iz 8 skladišta letjele su u vazduh. Plameni stubovi dizali su se visoko uz povremene jake eksplozije. Neki od snalažljivijih je komandovao: »Lezi i otvori usta!« Čitavo jedno popodne i noć gorjela je municija. Vrlo malo smo je spasli. Uz takve »salve« krenuli smo prema Kraljevu.

Kod Mataruga smo se prebacili skelom preko Ibra. Lijepo vrijeme i prekrasna panorama u dolini Ibra odgovarali su vedrom raspoloženju naše narodne vojske koja je imala šaroliku odjeću i naoružanje, ali jedinstven cilj. Dolazak Trnavskog i Dragačevskog bataljona u žički (kraljevački) srez politički se dobro odrazio. Time se jačalo i učvršćivalo jedinstvo i povezanost naroda u borbi za oslobođenje, a to je bilo korisno i za učvršćivanje jedinica nasuprot shvatanjima pojedinaca da jedinice treba da ostanu na svom terenu. Partizani Kraljevačkog odreda su nas toplo dočekali.

Slatinska četa je posjela položaj jugozapadno od Kraljeva na liniji: Zmajevac — Metikoš — Čava. Po dolasku na kraljevački sektor, u borbi s Nijemcima između sela Kruševice i Ribnice, poginuo je njen komandir Rade Bogetić. Smrtno ga je pogodila granata iz njemačkog tenkovskog topa. Bio sam u neposrednoj blizini. Krv ovog hrabrog partizanskog komandira i komuniste poprskala me po glavi i tijelu. Rade Bogetić je prenijet u Slatinu i svečano sahranjen. Za komandira Slatinske čete postavljen je dotadašnji komandir voda, seljak iz Zaočana, Dušan Aleksić, član KPJ.

Oktobar smo proveli na položajima u neposrednoj blizini Kraljeva. Nijemci su bili satjerani u grad. Čačanski[6] i Kraljevački odred jurišali su na Kraljevo. Ulazili smo u grad sa tenkovima (koje smo zaplijenili od Nijemaca u dotadašnjim borbama) i pješadijom. U borbama za Kraljevo upotrebljena

---

[5] Komandant Dragačevskog bataljona bio je Bogdan Kapelan.

[6] Odred »dr Dragiša Mišović« imao je u jesen 1941. godine 4 bataljona (Trnavski, Ljubićki, Takovski i Dragačevski) sa oko 2000 boraca.

je i prva partizanska baterija[7] od četiri topa 72 mm i dva tenka. U toku borbi za Kraljevo baterija je dejstvovala sa položaja kod sela Konareva i Ružića brda. Ona je 21. oktobra pogodila Ratarsku školu u Kraljevu, u kojoj su bili Nijemci. Takođe je direktnim pogocima tukla aerodrom u Kraljevu i jednoga dana pogodila njemački avion u trenutku uzlijetanja. A topovi su bili bez nišanskih sprava! I neprijatelj je registrovao dejstva naše artiljerije. Tako se u prilog ratnog dnevnika 18. armijskog korpusa kaže da je partizanska artiljerija 18/19. oktobra tukla zapadni dio i centar grada, da je 20. oktobra »neprijateljska artiljerija u toku dana gađala varoško područje«, a za 21. oktobar je konstatovano: »Uznemiravajuća vatra jedne baterije od 4 oruđa na varoš još nije ućutkana. Pukovsko komandno mjesto u Ratarskoj školi znatno oštećeno artiljerijskom vatrom. Hotel »Pariz« pogođen (1 oficir i 2 vojnika mrtvi, 8 ranjeno)«.

Borbe su svakodnevno vođene i na prilazima Kraljevu i u samom gradu. U nastojanju da razbiju blokadu, a i radi pljačke, Nijemci su povremeno vršili ispade prema našim položajima. Tako su sredinom oktobra jednim odredom uz podršku tenkova prodrli preko sela Ribnice i Trešnjara prema Zmajevcu. Na putu su pljačkali stoku, palili seljačke kuće i stogove sijena. Trnavski bataljon odreda »dr Dragiša Mišović« držao je tada položaje Zmajevac — Metikoš — Goletar. Slatinska četa je bila u rejonu Zmajevca. Pošto smo vidjeli da Nijemci pale kuće, krenuli smo im u susret da bismo napadom zaštitili domove i blago seljaka. Nakon kraćeg podilaženja, Slatinska četa se sukobila s Nijemcima u Trešnjarima i Ribnici i u oštroj borbi ubila oko 20 Nijemaca; hitlerovci nijesu bili u stanju da pokupe ni ranjene vojnike, a neke mrtve su bacili u zapaljene stogove sijena, samo da ih što manje ostave na bojnom polju. U ovoj borbi se istakao 1. vod (oko 25 boraca) Slatinske čete, sa komandirom Dušanom Aleksićem koji se približio Nijemcima i sa odstojanja od oko 100 metara otvorno ubitačnu vatru. Iznenađeni Nijemci su pobjegli glavom bez obzira i na bojištu ostavili jedan oštećeni tenk i sve što su bili napljačkali.

Pošto je Trnavski bataljon posio položaj na desnoj obali Ibra, a Dragačevski između Ibra i Zapadne Morave, Kraljevo je sa zapadne i južne strane bilo čvrsto obuhvaćeno. Na sjevernoj i istočnoj strani nalazile su se jedinice Kraljevačkog

---

[7] U znak sjećanja na borbene akcije ove prve partizanske baterije i njene uspjehe na frontu kod Kraljeva, 7. oktobar je proglašen za Dan artiljerije JNA.

odreda i neke četničke jedinice, dok je glavnina četničkih snaga držala front između Trnavskog i Dragačevskog bataljona.

Iako smo u toku oktobra 1941. godine izvršili četiri noćna napada na Kraljevo (10/11, 11/12, 18/19. i 31. oktobra) 1. novembra) ipak ga nijesmo uspjeli zauzeti kako zbog jakog otpora Nijemaca, tako i uslijed otvorene četničke sabotaže.

U jednom od tih napada Dragačevski bataljon, pod komandom Bogdana Kapelana[8], nastupao je cestom Čačak — Kraljevo preko sela Konareva, a Trnavski od Žiče prema Ribnici, Kovanluku, Ratini i Vrbi, gdje se nadovezivao kraljevački odred »Jovo Kursula«. Mada su jedinice Dragačevskog i Kraljevačkog bataljona ulazile u sam grad, napad nije uspio. Naša dva tenka su se probila u toku noći kroz njemačku odbranu, došla do spomenika u centar grada i pobila veći broj Nijemaca koji su mislili da su to njihovi tenkovi. Ta njihova zabuna je nastala zbog toga što su tenkovi bili bez uobičajene pratnje naših pješadijskih dijelova — jer su ih Nijemci odvojili. Tenkovi su ipak uspjeli da se probiju natrag iz grada i da ponovo dođu u sastav naših jedinica. (Tih dana ubijen je i njemački komandant garnizona u Kraljevu.) Tada su jedinice Trnavskog bataljona doprle do mosta na Ibru, ali nijesu mogle prodrijeti u grad. Ni u ovoj borbi, kao ni u prethodnim, četnici se nijesu založili. Za njih je bilo važnije kako će napljačkati što više narodne imovine (svinja, kokošaka i rakije) nego kako će podržati akciju naših jedinica i nanijeti neprijatelju što više gubitaka. Većina četnika bila je pijana i u borbi i van nje.

Kraljevo smo držali u čvrstoj blokadi. Nijemci nijesu mogli da se probiju niti da komuniciraju sa garnizonom u Kragujevcu, Trsteniku i Kruševcu, ali su poslije svakog našeg napada za odmazdu strijeljali u gradu stotine naših građana, mahom pristalica NOP. Samo poslije trećeg napada strijeljali su oko dvije hiljade građana, od kojih su mnogi akcijom iznutra pomagali napade naših jedinica. Štab 717. divizije saopštio je 17. oktobra pretpostavljenoj komandi da je »dosad strijeljano ukupno 1736 ljudi i 19 žena — komunista«.

Dok se pripremao ponovni napad na Kraljevo, Slatinska četa je vršila akcije na komunikaciji Kraljevo — Trstenik. Pošto smo imali veliki broj avionskih bombi, zaplijenjenih u magacinima zapadno od Kraljeva, počeli smo da rušimo komunikacije i mostove. Obično smo postavljali teške avionske bombe, zamaskirane u neposrednoj blizini ceste ili u gomili

---

[8] Bogdan Kapelan poginuo 3. novembra 1941. godine u borbi s četnicima.

kamenja na samoj cesti, pa onda stavljali upaljače, vezali bombu žicom (dužine 50 do 100 metara), a na drugom kraju žice postavljali zasjedu, i čekali nailazak neprijatelja. Tako smo sredinom oktobra, rano izjutra, postavili dvije avionske bombe na rastojanju 20—30 metara na cesti Kraljevo — Trstenik i pritajili se. Dva voda Slatinske čete nijesu dugo čekala priliku da još jednom potvrde svoje borbene kvalitete. Oko 8 časova kolona njemačkih kamiona probila se od Trstenika. Kada su se njena dva kamiona, krcata vojnicima, našla između ovih avionskih bombi, potegli smo žice. Nastala je snažna eksplozija, kamioni su poletjeli u vazduh. Veći broj Nijemaca je poginuo. Živi su jaukali. Izvršili smo juriš, slistili ostatak i zaplijenili njihovo naoružanje, hranu i novac. U toj akciji se, pored ostalih, naročito istakao partizan Miloš Čolović iz sela Zaočana, koji je oteo pušku jednom Nijemcu, ali je i sam teško ranjen (kasnije je podlegao ranama i sahranjen u svom rodnom mjestu). Neposredno posle ove akcije, sa kraljevačkog aerodroma uzletjela su dva aviona i bombardovala naš položaj i obližnja naselja, ali nijesmo imali gubitaka jer smo se vješto zamaskirali u okolnim šumarcima od ugleda i dejstva iz vazduha. Ni docniji pokušaji Nijemaca da izađu iz grada nijesu imali uspjeha.

ČETNIČKA IZDAJA

Napad na Kraljevo, krajem oktobra 1941. godine, nije bio dovoljno koordiniran, uglavnom krivicom četničkih komandanata, tako da su njihove jedinice otvoreno sabotirale borbu. I četnici Draže Mihailovića, i ljotićevci i nedićevci pokušavali su da ubace svoje agente u partizanske jedinice i onemoguće borbu protiv okupatora. U političkom radu, u jedinicama i na terenu, kao i u dodiru s četnicima, činili smo sve da objasnimo da je naš najglavniji zadatak borba protiv okupatora i da je na takvoj osnovi moguća saradnja partizana i četnika, upravo onako kako je to postavljao Vrhovni štab. Iako su »Borba«, organ KPJ, i Bilten Vrhovnog štaba objašnjavali tih dana ciljeve i zadatke oslobodoličke borbe, političku situaciju i stanje na frontovima i ukazivali na perspektive naše borbe, ipak se četnici nijesu mogli ubijediti koliko je štetan njihov stav koji se sve više pretvarao u potpunu izdaju.

Gotovo svakodnevno smo napadali njemačke položaje oko grada i komunikacije. U pauzama između okršaja, u jedinicama se odvijala dosta živa aktivnost partijskih organiza-

cija — ćelija, na čelu sa sekretarom, a u bataljonu je postojao biro kao rukovodstvo partijske organizacije bataljona.

Četnička izdaja je bivala sve otvorenija. Tako nam je, na primjer, Jelički četnički odred početkom novembra, kada je napustio front kod Kraljeva, oteo tenkove i artiljerijska oruđa i s njima krenuo na Čačak. Ovo odvlačenje jedinica s fronta, u trenutku kada je blokada bila najčvršća i kada je izgledalo da će Nijemci popustiti, predstavljalo je otvorenu izdaju četničkih komandanata. Taj udarac u leđa partizanima i jedinstvenom oslobodilačkom pokretu imao je teške posljedice. Blokada Kraljeva bila je znatno oslabljena, a položaj okupatora bitno poboljšan. Da bi osujetilo četnički plan izdaje — koji je išao za tim da na oslobođenoj teritoriji namjesto NOO uspostavi četničku vlast — partizansko rukovodstvo je bilo prinuđeno da dio snaga skine s fronta i prebaci u pozadinu radi odbrane slobodne teritorije, prije svega Užica, Čačka i drugih mjesta.

Zbog četničke izdaje Trnavski bataljon je početkom novembra napustio svoj odsjek fronta i, u vezi s nastalom situacijom, vratio se na teritoriju trnavskog sreza. Ogorčeni na izdajnike, hitali smo usiljenim noćnim maršem podnožjem Jelice i Stenika ka Čačku, gdje smo stigli sjutradan u zoru. Na kosama ispred Čačka i na lijevoj obali Zapadne Morave bile su prikupljene znatne četničke snage. Ali, pošto smo na trnavskim kosama zarobili jednog četničkog stražara i od njega dobili znake za raspoznavanje, uspjeli smo da se provučemo kroz četnički raspored i da bez borbe uđemo u Čačak. Računajući da su potpuni gospodari situacije, četnici su partizanskom komandantu Čačka, Milentiju Nikšiću, poslali ultimatum da se preda, navodeći i to da je Trnavski bataljon »uništen«. A mi smo upravo u tim trenucima bili na položaju zvanom »Nasip« (desno od komunikacije Čačak — Guča) i to od hotela »Belvi« do desne obale Zapadne Morave. Pošto nijesu ni slutili da se već nalazimo u gradu, četnici su došli do pogrešnog zaključka da im se ukazao povoljan trenutak za napad. I, zaista, oni su pred noć sa nekoliko svojih odreda napali Čačak, ali su ubrzo doživjeli težak poraz. Jedinice partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović«, sa Trnavskim bataljonom, ne samo što su odoljele napadima, već su prešle u protivnapad i razbile četnike. Tada smo zarobili veliki broj četnika, njihovu komoru u artiljerijskim kasarnama i povratili tenkove i artiljeriju koju su nam četnici na prevaru bili oteli. Zarobljene četnike smo pustili kućama, dok se manji broj javio u partizane.

(Sjećam se kako je tih dana delegacija žena i omladine Čačka pokušala da spriječi četnike u njihovim podlim namje-

rama. Prema četničkim položajima koji su se nalazili kod artiljerijskih kasarni (okolina Čačka) uputila se velika grupa sa transparentima na kojima je pisalo: »Mi žene, majke i sestre tražimo obustavljanje bratoubilačkog rata!« Četnici su ih dočekali vatrom i tom prilikom ranili nekoliko žena i omladinaca.)

Razbijene četnike gonili smo prema Gornjem Milanovcu i i Ravnoj gori. Pored Trnavskog bataljona, u akciji su učestvovali Ljubićki bataljon i jedinice Drugog šumadijskog odreda. Četnici su se nalazili u veoma teškoj situaciji. Postojali su realni uslovi da ih dotučemo i zarobimo štab Draže Mihailovića. Međutim, u toj, za četnike, vanredno kritičnoj situaciji došla je drektiva da se prekinu neprijateljstva i nastave pregovori koje su četnički komandanti ranije uporno odbijali ili odugovlačili i sabotirali. Ovoga puta su molili za pregovore. Bio je to njihov vješt taktički potez — da bi dobili u vremenu i izbjegli najveći poraz.

Tada se dio Trnavskog bataljona vratio na položaje prema Kraljevu. Komanda bataljona se smjestila u selu Slatini, a Slatinska četa je posjela Goričane i Kačulice, patrolirajući cestom do Smaila i Musine Reke, povezujući se s jedinicama Kraljevačkog odreda. Tih dana je bio veoma razvijen politički rad u jedinicama i na terenu. Raskrinkavana je četnička izdaja, učvršćivana vlast NOO i vršena mobilizacija pod parolom: »Sve za front — svi na front!«

Sredinom novembra, kada je »Borba« donijela uzbudljive izvještaje o tome kako su Nijemci i ljotićevci poubijali 20. oktobra oko 7000 ljudi i žena u Kragujevcu, partizani su bili još više ogorčeni. Tih dana održana je u Učiteljskom domu u Čačku okružna partijska konferencija. Delegati su podrobno proanalizirali novonastalu situaciju, osudili četničku izdaju i manifestovali jedinstvo i čvrstinu organizacije koja se nalazila pred vanredno složenim zadacima. Konferenciji su prisustvovali Ivo Lola Ribar i Cana Babović, kao predstavnici CK i Vrhovnog štaba. Izabran je nov okružni komitet KPJ za Čačak i postavljeni najpreči zadaci — kako u pogledu izgradnje oružanih jedinica, tako i u smislu jačanja NOO i konsolidacije oslobođene teritorije uopšte.

KROZ NEPRIJATELJSKU OFANZIVU

Kada su Nijemci krajem novembra 1941. godine otpočeli nastupanje od Kraljeva prema Čačku, Slatinska četa se nalazila na položaju Samaila. Dan ranije (mislim 26. novem-

bra) pozvao me je preko telefona da dođem u Čačak komesar Čačanskog odreda Ratko Mitrović i saopštio da se svakako radi o zamašnoj njemačkoj ofanzivi i da je zadatak moje čete da postavi nagazne i protivtenkovske mine na komunikaciju i pruži što žilaviji otpor neprijatelju. Pošto mi je dao i nekoliko sanduka protivtenkovskih mina tzv. »tanjirača«, rekao je da će u Samailu biti upućena i četa narodne milicije iz Čačka kao pojačanje, jer u tom času nije bilo drugih neangažovanih jedinica.

Istoga dana sam željeznicom prebacio protivtenkovske mine na određeno mjesto i vratio se u jedinicu. Gotovo smo u poslednjem trenutku u toku noći 26/27. novembra postavili protivtenkovske mine na cesti prema Kraljevu ispred položaja Samaila. Nijemci su pred noć 27. novembra pristigli s jakim snagama pješadije, topova, tenkova i kamiona i zanoćili na »plac-magacinima«, a zatim su 28. novembra u ranu zoru krenuli prema Samaili i Čačku. Na čelu kolone nastupali su tenkovi, a pozadi njih njemačka pješadija i nedićevci.

Kada su naišle njemačke prethodnice, naši istureni dijelovi su otvorili vatru i natjerali ih da se razviju. Nijemci su tom prilikom ispitali komunikacju i otkrili one protivtenkovske mine koje smo nabrzinu postavili i slabo zamaskirali. Tu su Slatinska i dijelovi čete milicije iz Čačka nekoliko časova vodili neravnu borbu s Nijemcima. Bili smo i brojno i po naoružanju neuporedivo slabiji, ali smo ipak odoljevali njihovim napadima. Naš mitraljez koji smo skinuli sa zaplijenjenog njemačkog aviona kod Čačka izazivao je pravu pometnju kod neprijatelja. Iz njega smo sipali jaku vatru po njemačkom rasporedu, prebacujući ga s položaja na položaj, tako da se činilo kao da tih oruđa imamo više. Pošto nas je njemačka pješadija natkrilila i izvršila snažan pritisak, Slatinska četa je počela da se prebacuje sa samailskih položaja prema Goričanima i padinama Jelice, dok je glavnina čete gradske milicije iz Čačka na položajima u Goričanima pružila snažan otpor. Time je dobijeno dragocjeno vrijeme jer su se njemački tenkovi probili u Čačak kasnije nego što su planirali, što je našim snagama, bolnici i pozadinskim dijelovima omogućilo da se blagovremeno evakuišu iz Čačka. Drugoj koloni Nijemaca (koja je preko Knića nastupala ka Čačku) dali su otpor Čačanski i Kragujevački odred na Bumbarevom brdu i kod Mrčajevaca.

Poslije prodora Nijemaca u Čačak i Užice, glavnina jedinica Čačanskog odreda odstupila je prema Zlatiboru, dok je Slatinska četa dobila naređenje od političkog komesara odreda Ratka Mitrovića da se zadrži na terenu Čačka i da, osla-

njajući se na Jelicu, vrši napade na komunikaciju Čačak — Kraljevo i postavlja zasjede neprijateljskim kolonama. Međutim, četa se nije mogla održati jer su nas dragačevski četnici (»vojvode« Mojsilovića) napadali s leđa i ubijali zarobljene partizane ili ih predavali Nijemcima u znak lojalnosti i saradnje. Prvo su ubili komandira voda Slatinske čete Tadiju Boškovića. Oni su premlaćivali i ubijali i članove partizanskih porodica, a neke predavali Nijemcima tako da je — uporedo sa njemačkim terorom — bjesnio i teror četnika. Nijemci su u Čačku objesili političkog komesara odreda Ratka Mitrovića[9], rukovodioca SKOJ-a Čačanskog odreda Azanjca i političkog komesara čete Desimira Kaplarevića, dok su mnoge drugove strijeljali ili internirali. Bijesnio je teror okupatora, nedićevaca i četnika. Svi zatvori u sreskim mjestima bili su prepuni srpskih rodoljuba — simpatizera NOP, a mnogi od njih su upućeni u zloglasne logore na Banjici ili Sajmištu (kod Beograda), u Niš ili kod Šapca, da se najvećem broju od njih zametne svaki trag. Neki su završili u Dahauu ili u logorima u Norveškoj.

Ponovo okupirana teritorija postala je poprište haranja i zlostavljanja stanovništva. Partizanske jedinice, partijske i političke organizacije stavljene su u najveću kušnju. Neprijatelj je svim sredstvima težio da »normalizuje« situaciju — i represalijama, i propagandom i ubacivanjem svojih špijuna u organizacije NOP — da ih zaplaši i demorališe, da izazove međusobno razračunavanje i prinudi na saradnju, ili da ih pasivizira. U jednoj njemačkoj ocjeni vojno-političke situacije u Srbiji na kraju 1941. godine, u kojoj se ističe da su Srbi »najnesrećniji narod u Evropi«, kaže se da treba preduzeti »plansko istrebljenje partizanskih vođa koji se još slobodno motaju po terenu i koji bi s proleća eventualno mogli da ponovo ožive svoju akciju«.

Zato su drugovi Tito i Aleksandar Ranković u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, 14. decembra 1941. godine, između ostalog istakli: »S obzirom na razvitak budućih borbi preporučuje se formiranje pojedinih čvrstih radničkih četa i bataljona, koji će biti udarna pesnica partizanskih snaga u Srbiji.« »Ti zadaci su nesumnjivo teški« podvlače na kraju pisma drugovi Tito i Marko — »ali naša partijska organizacija u Srbiji može ih sa uspjehom riješiti i mora ih riješiti«.

To se i obistinilo.

Boško BRAJOVIĆ

---

[9] Proglašen za narodnog heroja.

GRAD BOLNICA

U toku priprema narodnog ustanka vršene su i pripreme za rad sanitetske službe. Tako se naš aktiv SKOJ-a u selima Ugnji i Vrela, koji je brojao 18 članova, pored vojne obuke, učio upotrebi zavoja i pružanju prve pomoći, izvlačenju ranjenika i prikupljanju sanitetskog materijala. Kasnije, u Konadžiskom odredu, koji je formiran u danima julskog ustanka 1941. godine, za sanitetsko-higijensko obezbeđenje bili su određeni Danica Marinović Dika i Pavle Batrićević, koji je služio u sanitetskoj jedinici bivše vojske. Oni su, pored ostalog, imali da nas upoznaju sa prvom pomoći, upotrebom zavoja i drugim sanitetsko-higijenskim mjerama, koje su odmah dobro organizovane u našem logoru. Zahvaljujući tom u njemu nijesmo imali nijedan slučaj trovanja hranom ili neku epidemiju.

Uporedo sa razvojem partizanskih jedinica razvijao se i sanitet. Tako je pri formiranju Lovćenskog bataljona novembra 1941. godine organizovan i bataljonski sanitet, u kome su bili: Ivo Popović Đani, kao ljekar i Mila Ćetković, kao bataljonska bolničarka, koja je bila odgovorna i za higijenu. U svakoj četi postojale su četne bolničarke (Danica Martinović, Stanka Milutinović i druge).

Prilikom napada na Pljevlja, 1. decembra 1941. godine, formirano je bataljonsko previjalište, koje je smješteno u gradu, u kućama ispred Senjaka. U njemu su, pored Đanija i Mile bili Pavle Batrićević i još nekoliko drugova, koji su kao i on služili u sanitetskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske. Iz svakog voda bila su određena po dva druga za nosioce ranjenika. Svi u sanitetu bili su naoružani pištoljima.

Već u prvim našim jurišima imali smo desetak ranjenika, među kojima i Sava Burića, komandira Katunske čete. U momentu ranjavanja našao sam se kod njega kao bataljon-

ski kurir. Bolničar ga je odmah previo. Sa sanitetskim materijalom i opremom bili smo prilično siromašni. U ambulanti, smještenoj u jednoj seljačkoj sobi, nalazio se običan dugački sto, umjesto operacionog, a na drugom je bio poređan sanitetski materijal: zavoji, jod, alkohol, vata, nešto instrumenata, daščice za utege i drugo. Sanitetsko osoblje bilo je u velikom poslu — žurilo je da što prije previje ranjenike. Teži ranjenici ležali su na nosilima, a nekoliko najtežih hitno je upućeno na Žabljak. Za nošenje dobro su nam došli zarobljeni Italijani, koje su po grupama sprovodili jedan ili dva borca.

Đani je odmah previo Sava, preporučivši mu da ostane u previjalištu. Međutim, Savo nije pristao, te se vratismo u bataljon.

*

U toku 24 časa borbe na Pljevljima naš bataljon je imao 69 ranjenika, među kojima više od polovine teških. Ni jedan ranjenik nije ostao neprevijen. Kad se ima u vidu da je to bilo prvo ozbiljnije »sanitetsko krštenje«, da Đani nije bio hirurg već student medicine, da su većina bolničarki bile početnice u previjanju i njezi ranjenika, onda se može bolje shvatiti neosporni uspjeh njihovog rada.

Poslije borbe na Pljevljima preko 250 ranjenika upućeno je za Žabljak, gdje je formirana prva partizanska bolnica u Crnoj Gori.[1] Kolone ranjenika — na nosilima, pješke i na konjima — kretale su se dan i noć. Moralo se žuriti, jer je i neprijatelj sa raznih strana slao pojačanja pljevaljskom garnizonu. Uz to su bili nastupili hladni zimski dani, pao je prvi snijeg, a ranjenici su se morali uz put odmarati, trebalo im je obezbijediti prenoćište, duže zastanke, hranu i drugo. Dobrom organizacijom evakuacije i aktivnošću mjesnih narodnooslobodilačkih odbora Maoča, Mataruge, Đurđevića Tare i drugih usputnih sela, koja su bila pretvorena u vojne logore i prihvatilišta, prebacivanje ranjenika je izvršeno uglavnom na vrijeme.

Nas 13 drugova iz Lovćenskog bataljona stigli smo na Žabljak 8. decembra, i tu se zadržali oko 24 časa. Riješili smo da obiđemo ranjenike iz našeg bataljona. Bolnica je bila smještena u jednoj vili i još 5—6 većih privatnih kuća. Ranjenici sa Pljevalja priticali su neprekidno još od 2. decembra, te za posljednje prvih dana nije bilo dovoljno ležišta, odnosno mjesta gdje bi se postavili kreveti. Naša grupa — Marko Vuletić, Jovan Vučković, Pavle Batrićević, Savo Nikaljević, Đuro Pe-

[1] Po sjećanju dr Irine Knežević, čije sam podatke koristio prilikom obrade ovog napisa.

trović, Blažo Crvenko, ja i drugi — krenula je da potraži svoje drugove. U upravi bolnice, koja se tada nalazila u vili Spasojevića, našli smo Irinu Knežević, upravnika bolnice, koja nam na osnovu već napravljenih spiskova reče za svakog gdje je smješten. Razišli smo se svaki kod ponekog druga. U sobama je vladao pravi bolnički red: bolničarke (dojučerašnje učenice i čobanice) previjale su ranjenike, održavale pristojnu čistoću, dežurale i svojski se starale da pomognu ranjenim drugovima.

I ne samo to. Ove djevojke su od svojih kuća donosile hljeb, kajmak, sir, i drugo za ishranu ranjenika. Mnoge su i od ruha svojih ukućana — čarape, džempere, košulje i drugo — donosile ranjenicima. Za smještaj i snabdijevanje hranom i odjećom tolikog broja ranjenika angažovalo se sve stanovništvo Žabljaka i obližnjih sela, tako da je cio Žabljak ličio na bolnicu. Joko Borota, Veljko Kaluđerović, Lubarda, Stojanović i drugi ranjeni drugovi htjeli su da izađu iz bolnice i pođu sa nama u bataljon, ali je dr Irina to kategorički odbila zbog stanja njihovih rana.

Smještaj i liječenje ovolikog broja ranjenika[2] pod tadašnjim uslovima pravi je podvig dostojan svakog divljenja i pohvale. Posebna zasluga za to pripada Moši Pijade, koji se sa svojstvenom mu energijom i brigom zalagao da se, još prije napada na Pljevlja, pripreme prvi ležaji, obezbijedi najpotrebniji sanitetski materijal i instrumenti i osposobe ljudi za stručnu pomoć pri ratnim povredama. Pored njega, za ustrojstvo i rad ove prve partizanske bolnice, ovakvih razmjera 1941, imaju velikih zasluga i njen upravnik dr Irina Knežević, zatim dr Ružica Rip,[3] koja je u rukovodstvu zamijenila dr Irinu kada se ova razboljela od difterije, dalje dr Đura Meštrović, koji je primio rukovodstvo bolnice, i drugarica Borka Demić, koja se naročito istakla u zavođenju bolničkog reda. Naročito se osjetio rad ekipe dr Meštrovića i Borke Demić — španskih boraca, koji su sa puno umješnosti prenosili teško stečeno iskustvo iz borbi u Španiji. Na kraju, ništa manja zasluga nije ni naroda Žabljaka i okoline, koji je pomagao da se, u ovako teškim uslovima, bolnica održi i izvrši svoj zadatak.

Krajem decembra 1941. godine, pošto su lakši, pokretni ranjenici otišli na svoj teren i pošto su nabavljene potrebne peći, bolnica je sa teškim ranjenicima preseljena u hotel na Žabljaku.

Špiro LAGATOR

---

[2] Broj ranjenika koji je prošao kroz Žabljak sa kraćim i dužim zadržavanjem na liječenju, po sjećanju dr Irine Knežević, prelazio je 280.

[3] Ljekar Komskog odreda, zarobljena i obješena u Kolašinu.

AKTIVNOST GORIČKIH RODOLJUBA

Posle jedanaest godina revolucionarnog rada u marksističkom kružoku u Renčama, u kome se razvijala vrlo živa aktivnost, 1941. godine smo prešli u otvoren sukob sa okupatorom. U borbi za prava radničke klase i za prava ugnjetavanog slovenačkog naroda pod fašističkim terorom, grupe naših revolucionara često su bile iza rešetaka, ali smo uprkos tome kroz borbu jačali našu snagu, uzdizali se idejno-politički, sticali hrabrost za vršenje novih zadataka koji su se stalno nizali i prouzrokovali mnogo briga neprijateljskom režimu. Na ovom putu ka pobedi ljudskih prava pao sam još 1934. godine u ruke fašističkim krvnicima, koji su me posle godinu dana okrutnog maltretiranja ipak pustili na slobodu.

Početak narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji značio je za nas primorske revolucionare poziv na oružani ustanak, za kojim smo čeznuli niz godina. Tako sam posle jedanaest godina aktivnog političkog rada došao maja 1941. godine na prvi sastanak, na kome je bilo reči o oružanom ustanku protiv okupatora, o okupljanju ljudi za NOV, o širenju načela Osvobodilne fronte među poštenim ljudima u Gorici, o nužnosti pružanja materijalne pomoći NOP i o drugim zadacima koji su bili s tim u vezi. Sastanak je održan u stanu Štefana Turela, trgovca iz Gorice, koji je stanovao na Travniku. U njegov stan se moglo doći sa više strana. Stan se nalazio ispod samog goričkog zamka i bio je vrlo pogodan za sastanke. Na sastanak, kojim je rukovodio Anton Veluščak Matevž (proglašen za narodnog heroja), doveo me je Angel Kodrič. Bilo je najpre predviđeno da se sastanak održi u mom stanu, ali je on bio na prometnom mestu, postojala je opasnost za sve učesnike — stoga sam sporazumno s Kodričem pridobio Štefana Turela, koji je pristao da se sastanci održavaju kod njega. Moj stan je i dalje služio za javku, jer sam u pri-

zemlju imao lokal u kome je moja žena držala trafiku. Stan je bio iza lokala, kao stvoren za dolaženje i odlaženje ljudi. Posle sastanka, svaki svojim putem i organizovano odlazili smo na posao. Tada sam privukao na našu stranu Alojza Badaliča, mesara iz Gorice, koji je još ranije simpatisao napredni pokret. On je dalje pridobio Oskara Šinigoja, takođe mesara iz Gorice. Obojica su zatim materijalno pomagala NOP. Zbog svog aktivnog rada bili su 1942. godine uhapšeni.

Posle ovog prvog sastanka privukao sam na organizovani ra di Stanka Vižintina. Kasnije sam otišao i do Odina u Krminu, sa kojim sam bio 1934. godine u zatvoru. On je organizovano radio u Krminu i pristao je na veze i saradnju s nama. Od tada su se u mom stanu počešće održavali uži sastanci, na koje su dolazili: Angel Kodrič, Franc Brumat, Mirko Tomažič i Lucijan Bratkovič; oni su donosili i odnosili razna obaveštenja. Kodrič je donosio meni obaveštenja i zadatke Antona Matevža, a ja sam ih posredovao dalje. Drugove, koji su dolazili kod mene, interesovalo je, pored ostalog, stanje vojske u gradu, kretanje jedinica, naoružanje i sve što je bilo u vezi sa neprijateljskom vojskom. Ove podatke sam prenosio, a prikupljao sam ih i sam, koristeći informacije drugih. Cela 1941. godina je bila veoma aktivna. Često smo se dogovarali o načinu rada, o zadavanju neprijatelju što više i što krupnijih udaraca, o akcijama za privlačenje novih sigurnih ljudi itd.

Početkom 1942. godine došao je do mene Pepi Mlečnik, naš saradnik, koji je imao bliske dodire sa italijanskom vojskom, odnosno policijom. Policajci su dolazili kod njega u stan gde ih je on opijao da bi što više doznao. Tada mi je rekao da smo Štefan Turel i ja u opasnosti, jer su policajci u pijanom stanju pominjali Štefana i mene kao sumnjiva lica koja rade za oslobodilački pokret. O tome sam odmah obavestio Štefana. Smatrali smo da će biti bolje ako se povučemo iz grada, bilo da odemo u partizane, ili na koji drugi teren. O tome je Štefan obavestio Matevža, koji nas je pozvao u stan Štefana Turela i ukazao na potrebu rada u gradu, zbog čega ni u kom slučaju ne smemo da napuštamo svoja mesta. Morali smo da pooštrimo konspiraciju i da radimo dalje.

28. oktobra 1942. godine, iznad Renča se vodila borba između Italijana i Kraške čete. U toj borbi su Italijani ubili jednog partizana, a drugog, Latka Birsu, uhvatili živog. Zarobljeni Birsa nije izdržao strahovita mučenja i rekao je da partizani dobijaju duvan preko mene, jer su kod čete našli veću količinu duvana koji sam slao. Tako sam uskoro uhapšen i u zatvoru proveo do kapitulacije Italije, kada sam nastavio rad za NOP.

Alojz MARTINUČ

PARTIJSKI SASTANAK U SELU BAĆINI

Kada je u zemlji pred aprilski rat otpočela mobilizacija, Mjesni partijski komitet u selu Baćini[1] sazvao je hitno sastanak partijske organizacije. U partijskom komitetu bili smo: Jakov Tomašević, sekretar, Petar i Mijo Bogunović, Neđeljko Bošković, Niko Katić, Mijo Giljević, Jure Marinović i ja.

Sastanak je održan 1. aprila 1941. u 21 čas uvečer na Poljicu, pod maslinom Ivana Nikića. To je bilo prvi put da su se svi članovi partijske organizacije u Bačini sastali i međusobno se upoznali kao članovi KP, jer se sve do tada partijski rad odvijao konspirativno, organizacija je bila podijeljena na ćelije od tri do pet članova, tako da se nisu znala imena ni rad komunista u drugim ćelijama. Sastanku je prisustvovao i Duje Gabrić iz Metkovića.

Sastanak je imao svrhu da članove upozna s događajima koji neposredno predstoje i zadacima Partije i svakog komuniste kad sutra bude mobiliziran i primi oružje. Ukazano je da partijske frakcije postoje u skoro svakoj državnoj instituciji, pa tako i u vojnim jedinicama i da svaki naš član treba da ima na umu prije svega Partiju i njezine zadatke, pa kada već primi oružje, da ga ne pušta iz ruku, nego da na svakom koraku nastoji da se poveže s drugim članovima KP, da stvara partijske ćelije, da proširuje partijsku organizaciju i da strogo i konspirativno čuva partijske veze i kanale.

Partijsko članstvo je s najvećom napetošću pratilo tok sastanka. Pri završetku, negdje oko dva časa iza ponoći, se-

---

[1] Selo Baćina, sjeverozapadno od ušća Neretve, kod luke Ploče, imalo je pred napad na Jugoslaviju 7 ćelija sa 39 članova KP, kao i Mjesni komitet od 8 članova, 7 kandidatskih grupa sa 30 članova, 7 simpatizerskih grupa sa 50 članova, 92 člana SKOJ-a sa Mjesnim komitetom od 9 članova. Selo je tada imalo 802 stanovnika.

kretar Mjesnog komiteta Jakov Tomašević zaključio je sastanak ovim riječima (kako su mi ostale u sjećanju):

»Drugovi i drugarice, nakon 22 godine postojanja partijskih i skojevskih organizacija i organizovanog rada u našem mjestu, ovo je prvi put da su se svi članovi Partije skupa sastali i jedan drugog upoznali. Pred nama se nalaze najkrupniji zadaci. Hitlerovske horde porobljavaju svijet. U našoj zemlji pripremljena je izdaja. Sutra ćemo biti i mi porobljeni, jer buržujska vlada naše zemlje neće dati otpor — sve je pripremila za kapitulaciju. Nas mobilišu i pozivaju u taj rat, koji neće biti uperen protiv okupatora, nego protiv radničke klase. Odazovite se pozivu, uzmite oružje i čvrsto ga držite u svojim rukama. Širite radničku svijest. Zbijte svoje redove. Tražite partijske kanale. Povezujte se s ostalim članovima KP, koje ćete nalaziti u svojim vojnim jedinicama. Organizirajte partijske ćelije u armiji, prikupljajte nove članove. Povezujte se s partijskim rukovodstvima u zemlji i budite spremni da izvršite svaki zadatak koji budete primili od rukovodstva naše Partije.

Drugovi i drugarice, ovaj naš noćašnji sastanak ostaće u radu naše partijske organizacije kao historijski događaj. U njemu su oličena tri vanredno značajna momenta — prvo, što smo se prvi put ko partijci skupa sastali i upoznali jedan drugoga; drugo, što smo noćas na ovom sastanku uočili tešku i presudnu situaciju u kojoj se nalazi radnička klasa naše zemlje; i treće, što se, vjerojatno, mi ovdje prisutni nikada više nećemo zajedno sastati, s obzirom što nas očekuje krvava borba u kojoj će na barikadama i u prvim redovima biti pokošeni mnogi naši životi«.

Iza ovih riječi sekretara, u stavu mirno, otpjevana je Internacionala. . . Članovi Partije otišli su na svoje zadatke.

Jozo TOMAŠEVIĆ

NOP U KASTAVŠTINI

Kastavština, koja se prostire sjeverozapadno od Rijeke, jedini je mali dio Istre koji se, nakon I svjetskog rata i trogodišnje italijanske okupacije, našao 1921. godine u granicama kraljevine SHS. Zato je narod ovog kraja s pravom očekivao slobodu i ekonomsku pravdu poslije beskrajnog robovanja. Nakon završetka rata iz zarobljeništva su se vraćali bivši vojnici, od kojih su mnogi bili svjedoci, a neki i učesnici oktobarske revolucije. Istovremeno je usljedio i povratak izvjesnog broja iseljenika iz Amerike. I jedni i drugi donijeli su ideje revolucionarnog radničkog pokreta, koje su ubrzo našle plodno tlo i nove pristaše. Tako je stvaran interes kod naroda Kastavštine za nove, marksističke ideje i razvijane simpatije prema prvoj socijalističkoj zemlji. Raspoloženje naroda vidno se manifestovalo već prilikom prvih izbora za Narodnu skupštinu, 1921. godine, kad je KPJ dobila izvjestan broj glasova, a time je doprinijelo i nekoliko već tada istaknutih aktivista (Ivan Lučić, Anton Srok, Franjo Matetić i dr.). U pojedinim mjestima (Saršoni) isticane su i crvene zastave.

Obznana i stavljanje komunista van zakona, a s njima i ostalih naprednih ljudi i ovdje dovodi do hapšenja i maltretiranja, pretresaju se stanovi, oduzima propagandni materijal, pa mnogi aktivisti napuštaju svoje domove i razilaze se po Jugoslaviji (Anton i Josip Srok i drugi). Drugi traže nove mogućnosti za rad i uključuju se u legalne organizacije i političke stranke (Hrvatsku republikansku seljačku stranku, pa i režimsku nacionalističku stranku). No, pod uplivom djelovanja URS-ovih sindikata (dosta ljudi iz Kastavštine radilo je na Sušaku, gdje su pristupali URS-u) otpočinje raskrinkavanje politike HSS-a (izrazito klerikalne) i režimskih stranaka, a naročito nakon diktature. Od 1933. godine počinje masovno okupljanje mladih ljudi oko Antona Sroka, komuniste, koji se

te godine vratio iz zatvora. Organizuju se grupe simpatizera koje se okupljaju radi proučavanja partijske literature, proglasa, održavanja predavanja i diskusije o raznim pitanjima. Centri okupljanja ovih grupa postaju sela Sroki, Jardasi i Saršoni, a u radu se ističu prvo Anton Srok i Ivan Cetina, a nešto kasnije i Franjo Cetina, Miro Srok, Albert Desardo, Ivan Lučić i mnogi drugi.

Ovakav rad ubrzo je dao rezultate. I pored snažnog pritiska koji sprovode eksponenti vladajućih stranaka i kler, i pored terora žandarmerije i brutalnosti obračunavanja, proslava 1. maja 1935. godine masovno je okupila narod Kastavštine i izvela ga na ulice, a 1936. godine organizacija Crvena pomoć uspješno prikuplja priloge za borce republikanske Španije, kao i za članove URS-ovih sindikata koji su se nalazili u štrajku. 1936. godine odlaze u Španiju dobrovoljci Dušan Matejčić, Albert Lučić i Nando Širola. U Jardasima se 1937. otvara čitaonica preko koje KP vrši snažan utjecaj, a preko granice prenosi se ilegalni materijal za sela Klanu, Bresu, Jušiće, Matulje i druga. Ove forme rada sve se više šire i do izbijanja aprilskog rata ovo područje prekriveno je mrežom dobro organizovanih centara za okupljanje naprednih ljudi i omladine. Tim radom obuhvaćeni su i đaci Obrtne škole u Kastavu.

Kad su postali očiti znaci da predstoji skori napad fašističkih sila na Jugoslaviju i kad je započeta mobilizacija, bilo je i kolebanja kod dijela vojnih obveznika da se odazovu, a mnogi se nisu ni odazvali mobilizaciji. Ipak, se veći dio obveznika odazvao, da bi aprilskih dana potpuno izgubio povjerenje i u bivšu državu i njeno rukovodstvo i u bivšu vojsku i njenu komandu. Sami vojnici na položajima, bez municije i teškog naoružanja, bez orijentacije i jasnih naređenja, nisu mogli spriječiti prodor agresorskih snaga. Narod se vratio kući razočaran, pod okupacijom fašističke Italije. No, i u tim teškim danima mislilo se na budućnost, pa se među vojnicima propagiralo da spremaju oružje za budućnost, što su mnogi i učinili.

Do kapitulacije stare Jugoslavije u Kastavštini nije postojala partijska organizacija, ali je postojao vrlo široki krug simpatizera KP, koji su bili voljni da stupe u redove Partije i izvršavaju sve zadatke. Na temelju ovakvog raspoloženja naroda Kastavštine, a posebno Halubja, postojali su svi uvjeti da se odmah pristupi stvaranju partijske organizacije. Tako je formirana prva partijska ćelija u maju 1941. godine u selu Trampov Breg (Trampi), u koju su ušli: Silvo Milenić Lovro, kao sekretar, Emerik Marčelja Joco, Franjo Cetina Matešić i

Albert Desardo. Ova partijska organizacija kasnije je prerasla u Kotarski komitet Kastav, u koji su koncem iste godine kooptirani Miro Srok i Albert Lučić. Sekretar ovog komiteta ostao je Silvo Milenić Lovro, tih ali uporan i čvrst partijski radnik koji je radi svog blagog i skromnog karaktera bio vrlo omiljen i popularan u narodu, a naročito među članovima Partije.

Dobro se sjećam jednog partijskog sastanka u avgustu 1941. godine, koji se održavao u kući poznatog revolucionara i prvog borca Halubja Ivana Cetine Matešića. Sekretar komiteta Silvo Milenić u svom uvodnom govoru tada je, između ostalog, rekao: »Naša Partija, pored Komunističke partije boljševika, danas je najrevolucionarnija partija u svijetu, koja je na sebe preuzela historijsku ulogu da se kao avangarda radničke klase i naroda Jugoslavije bori protiv svih neprijatelja naše zemlje do konačne pobjede. Za takvu Partiju, ako to bude trebalo, treba da smo spremni dati i svoj život« (od petorice koliko nas je bilo prisutno na tom sastanku četvorica su poginula u toku NOB).

Nakon formiranja prve partijske organizacije prišlo se stvaranju i drugih organizacija, naročito u istočnom dijelu Kastavštine. Tako se u junu i julu formiraju partijske organizacije u Viškovu, Saršonima, Marčeljima, Srokima, Brnčićima, Rubešima i Zametu, kao i u Trampi, čija je organizacija prerasla u Kotarski komitet Kastav.

Mada su ove partijske organizacije bile dosta mlade i u radu neiskusne, za vrlo kratko vrijeme razvile su vrlo živ politički rad među narodom. Tada su partijske organizacije dobijale preko Kotarskog komiteta veoma malo štampe (pojedine biltene, radio-vijesti i sl.), pa se to umnožavalo da bi svaka organizacija dobila bar po jedan primjerak, koji su zatim članovi Partije grupno čitali s narodom i tumačili. Na ovakav način velika većina Kastavštana bila je pravilno obaviještavana o događajima u zemlji i u svijetu.

Odmah poslije napada na Sovjetski Savez i proglasa CK KPJ da se počne sa oružanim ustankom protiv okupatora, italijanski okupator hapsi poznate revolucionare — prvo Antona Sroka Počara i Franju Matetića Ronjgova, a zatim i druge. Ovim nije nanesen uništavajući udarac NOP, jer već u to vrijeme u Kastavštini postoji osam partijskih organizacija sa vrlo širokim krugom odanih simpatizera, koji su bili spremni da aktivno potpomažu NOP.

Pored političke djelatnosti partijske organizacije vrše aktivne pripreme za oružanu borbu, pa se svom silom bacaju

na sakupljanje oružja, koje su pojedini članovi Partije ili simpatizeri sakrili pri kapitulaciji bivše vojske. Osim toga nije bio rijedak slučaj da su pojedini drugovi kupovali puške za svoj novac. Tako je sakupljeno oko 180 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez i veća količina municije, kao i ostale vojne opreme.

U septembru 1941. formirane su prve skojevske grupe i to u selima: Marčelji, Saršoni, Vudelji i Rubeši, a nakon toga formiran je Kotarski komitet SKOJ-a sa sekretarom Milićem Jardasom Matijačevim. Prve akcije ove skojevske grupe izvele su pišući parole i paleći krijesove uoči oktobarske revolucije; one su se vježbale u rukovanju oružjem itd.

15. oktobra 1941. godine održan je sastanak Kotarskog komiteta u šumi Labinjšćici, u blizini sela Jugi, na kome je razmotrena politička situacija kod nas i u svijetu i rad partijskih organizacija na terenu. Konstatirano je da su stvoreni uvjeti za početak mobilizacije za stupanje u NOB. Ova odluka prenesena je na partijske organizacije na terenu, kojima se dalo u zadatak da počnu sa pripremama pojedinih drugova za odlazak u partizane. Nakon kratkog vremena partijske organizacije su u ovome postigle značajan uspjeh. Tako je partijska organizacija sela Saršoni pripremila 19, Viškova 8, Brnčića 5 i Marčelji 1 — ukupno 33 druga koji su bili spremni da stupe u redove boraca NOB. Dan odlaska zakazan je za 2. novembar 1941. godine. Toga dana sakupili su se svi ovi drugovi u Dražani, iznad zaselka Globići, odakle su krenuli u logor na brdu Tuhobić. Na čelu ove grupe bio je član Kotarskog komiteta Franjo Cetina Matešić.

Odlazak prvih boraca iz Kastavštine imao je ogroman odjek ne samo u samom kraju, već i sa one strane bivše italijansko-jugoslovenske granice. Narod Istre koji je do tada 20 godina čamio i stenjao pod okupacijom fašizma, toplo je pozdravio prvi korak u oslobodilačku borbu naroda Kastavštine. Narod Istre vidio je u ovome signal da i on krene u borbu za oslobođenje fašističke okupacije.

Italijanski okupator preplašen naglim razvitkom narodnog ustanka u srcu okupirane teritorije, u neposrednoj blizini Rijeke načičkane vojnim garnizonima, preduzeo je mnoge mjere pomoću kojih se nadao da će zaustaviti ustanički zamah. Tih dana strašio je narod i preko malog lista »Agrikoltore«, koji je izlazio u Rijeci na italijanskom i hrvatskosrpskom jeziku, da će se poduzeti stroge mjere protiv svih obitelji čiji su članovi otišli u šume, ukoliko se ne vrate kući; zatim, da će biti internirane sve obitelji čiji su članovi otišli u partizane, a njihove kuće spaljene. Isto tako ovaj list naziva

narodne borce »ribelima« (odmjetnicima, razbojnicima), optužujući ih da pljačkaju i ubijaju miran i pošteni narod. Međutim, tada okupator još nije poduzimao oštrije mjere većih razmjera. Ali zato nastoji da uhvati glavne organizatore narodnog ustanka, pa vrši niz blokada sela Jardasi, Kosi, pretresa svaku kuću da bi pronašao prvoborce Kastavštine — braću Ivana i Franju Cetina Matešić.

Nakon privremenog raspuštanja logora na Tuhobiću, kao i zbog nedovoljne povezanosti sa ostalim logorima u Gorskom kotaru, naši borci bili su prisiljeni da se za kratko vrijeme povrate natrag na teren, gdje su bili smješteni kod pojedinih drugova. Ovo je bio trenutno težak udarac za NOP u Kastavštini, koji je u prvi mah poljujao moral u narodu. Međutim, komunisti nisu pokleknuli: 3. decembra 1941. godine formiran je prvi Kastavski logor iznad izvora Riječine. Ovaj logor prilikom formiranja okupio je samo 8 boraca: Mate Širola Brko kao komandir logora, Ivan Cetina Matešić komesar logora, Marijan Širola Hobić, Albert Desardo Bertić, Rude Saršon Belanov, Anton Marčelja Višković, Dragutin Lučić Gruščev i Baldo Fućak Paščan. Logor na izvoru Riječine u svojoj daljoj aktivnosti ostvario je veoma snažan utjecaj na stvaranje ostalih logora, kao i na mobilizaciju novih boraca, od kojih su kasnije stvarani bataljoni i brigade u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju.

Uporedo sa formiranjem prvih logora stvaraju se na terenu i prvi centri za prihvat kurira, prikupljanje hrane itd., takozvane baze. One su postojale u selu Kosi kod Vjekoslava Sušnja, u Benašima kod Alberta Lučića, kod Milana Saršona Žutog, Josipa Lučića Tobijeva i Josipa Petrovića Rapinkina. Baze su bile izgrađene u vidu zemunica i veoma uspješno su korišćene kao prihvatilište kurira koji su bili stalna veza između partizanskog logora i terenskih organizacija, za prihvat novih boraca i pojedinih ranjenika (kod Alberta Lučića se liječio u 1941. jedan od rukovodilaca ustanka u Primorju Moša Alabahari). U bazama je prikupljana i čuvana hrana i ostali materijal koji se preko njih slao u logore.

U jesen 1941. godine partijske organizacije stvorile su na području Kastavštine široku mrežu simpatizera NOP. Nije bilo sela, pa ni najmanjeg zaseoka, a da neko od mještana nije surađivao i potpomagao NOP. Narod je dobrovoljno davao sve što je bilo potrebno i što je mogao dati: hranu, odjeću i obuću, a naročito tople odjevne predmete. Glavni organizator u izvršavanju tog zadatka bila je Jedinstvena narodna oslobodilačka fronta (JNOF), koja je već koncem 1941. formirana u više mjesta u Kastavštini. U njoj su posebnu ulogu igrale

žene i omladina, veoma aktivni kako u potpomaganju NOP, tako i neustrašivi u izvršavanju mnogih specijalnih zadataka (iz Rijeke je prenošen razni materijal potreban partizanima — oružje, municija, lijekovi i dr., nošen je u Rijeku razni propagandni materijal, koji je davan pojedinim simpatizerima NOP i rasturan među italijanske vojnike, prenošena pošta itd.).

Odgajan godinama prije rata u naprednim idejama, narod Kastavštine nisu nikad mogle za sebe pridobiti nenarodne političke partije, pa ni HSS. Radi toga ovdje nije došlo do bratoubilačkog rata — narod je bio, sa izuzetkom rijetkih pojedinaca, jedinstven uz NOP. Narodni izdajnici bez milosti su likvidirani, a narod predvođen komunistima, idejno srastao sa ciljevima oslobodilačke borbe, dao je svoj puni doprinos.

Josip CETINA

DVIJE PARTIJSKE ĆELIJE U LJUBUŠKOM

U Ljubuškom je 1937. godine osnovana Narodna biblioteka čiji su članovi bili radnici, đaci, studenti kao i neki napredniji građani iz varoši. Bilo je i seljaka, naročito iz sela Bijače. Biblioteka je bila snabdjevena sa nešto knjiga, vrlo naprednih. Bila je pretplaćena na nekoliko časopisa i na dnevne listove. Uprava biblioteke povremeno je organizovala priredbe sa prikladnim programom koje su bile uspješne i dobro posjećene od članova biblioteke i stanovnika Ljubuškog i nekih okolnih sela. Ponekad su na te priredbe dolazili i drugovi iz Čapljine. Nosilac cjelokupnog rada i glavni organizator rada ove Narodne biblioteke bio je Hasan Mesihović (Mehmedov) koji je u to vrijeme u gradu imao svoju stolarsku radnju i koji se prilikom izbora 1938. godine kandidovao za poslanika na listi radnog naroda.

Čestim odlaskom u Mostar radi nabavke materijala za biblioteku i svoju stolarsku radionicu, Hasan je održavao neprekidnu vezu sa drugovima iz Mostara koji su mu davali uputstva i direktive o načinu rada i formama djelovanja Narodne biblioteke u Ljubuškom. U toku nekoliko godina rada ove biblioteke izvršen je jak uticaj na stanovništvo, naročito na mlađe ljude, u mjestu Ljubuškom, selu Bijači i u izvjesnoj mjeri na stanovništvo sela Grab, Klobuk i još neka. Međutim, jačim aktiviranjem ustaških elemenata 1939. godine biblioteka je zatvorena, jer je tada proglašena kao »crvena kuća«. Tom prilikom zaplijenjene su neke knjige.

Ovim je vlast u Ljubuškom mislila da će uništiti svaku klicu naprednog pokreta. Međutim, dogodilo se suprotno. Zbog čestih odlazaka Hasana Mesihovića (Mehmedova) u Mostar i održavanja veze sa drugovima u Mostaru, on u januaru 1941. godine dobiva zadatak da oformi partijsku organizaciju u Ljubuškom, pošto su za to bili sazreli svi uslovi.

U drugoj polovini januara formiraju se dvije partijske ćelije, jedna u donjem gradu od pet članova i druga u gornjem od četiri člana Partije. Sekretar partijske ćelije u donjem gradu bio je Hasan Mesihović (Mehmedov), stolar a članovi: Mirko Mucić obućar,[1] Marijan Primorac,[2] Salem Delalić,[3] Risto Viktović,[4] i Halid Mesihović.

Sekretar ćelije u gornjem dijelu grada bio je Šefik Mahić, a članovi: Salem Čerić, Hamo Sadiković.[5] Na sastanke partijske organizacije u Ljubuškom povremeno je iz Mostara dolazio Karlo Batko, član Oblasnog komiteta Komunističke partije.

U gradu je postojala i organizacija SKOJ-a. Bila su formirana tri aktiva. Članovi SKOJ-a bili su: Salko Gilje, Omer Sadiković, Alija Jakić, Hasan Daupović, Halid Sadiković, Šerif Bilić, Sidkija Sadiković, Hajro Mujezinović, Ibrahim Alendar i Šaban Šukalić. Pored članova KPJ i SKOJ-a bilo je nekoliko drugova koji su bili kandidati za KPJ i to: Salko Mujezinović, poštanski službenik, Hasan Mesihović (Muhamedov) Čiše, stolarski radnik i Halil Hrnjičević, soboslikarski radnik.

Naša partijska organizacija početkom mjeseca juna 1941. godine dobila je zadatak da organizuje rasturanje letaka (prvomajski proglas CK KPJ). To rasturanje trebalo je izvršiti uoči 13. juna, jer toga dana crkva svake godine organizuje velike vjerske manifestacije na Humcu u neposrednoj blizini mjesta Ljubuškog. Ovaj praznik trebalo je još više uveličati, jer je to bio i imendan Ante Pavelića. S obzirom na političko raspoloženje u to vrijeme i u tome kraju ta je crkvena manifestacija bila mnogo masovnije posjećena nego ranijih godina. Ali i pored toga partijska organizacija je uspješno izvršila svoj zadatak. Leci su bili rastureni po čitavom južnom dijelu sreza, u crkvenom dvorištu i oko crkve.

---

[1] Rodom iz sela Humca iz neposredne okolice Ljubuškog 1929. godine, uhapšen u Zagrebu kao komunista. U Lepoglavi bio na robiji 1929—1930. godine. 1942. godine uhvaćen od ustaša na Posušju i ubijen.

[2] Učestvovao u NOB od 1941. godine. Poginuo 1946. godine kao oficir UDB-e u borbi sa odmetničkom bandom u selu Paoči u zapadnoj Hercegovini. Proglašen je za narodnog heroja.

[3] Rodom iz Ljubuškog. Završio 8 razreda gimnazije. U drugoj polovici 1941. godine prešao u Mostar i bio član Mjesnog Komiteta Partije u Mostaru. U 1942. godini provaljen i odveden od ustaških vlasti i likvidiran u Jasenovcu.

[4] Bačvarski radnik, ubijen od ustaša kao Srbin u julu 1941. godine u Ljubuškom.

[5] Primljen u Partiju 1940. godine u Zagrebu. Poginuo na Majevici 1942. godine. Prema njegovoj izjavi primio ga u Partiju Božidar Adžija.

U toj akciji oko rasturanja letaka učestvovao je jedan broj članova Partije, a i jedan broj simpatizera, uglavnom Hrvata iz sela Bioče i Graba. Ta naša akcija ustaše je jako iznenadila, jer nisu očekivali da na ovom području, gdje su imali svoje najjače političko uporište, može do ovog da dođe. Već sjutradan ustaške vlasti su uhapsile dvanaest drugova, među njima i tri člana Partije: Hasan Mesihović Mehmedov, Marijan Primorac i Jure Galić. Ostali pohapšeni su bili simpatizeri Partije i skojevci. Ovi drugovi u zatvoru u Ljubuškom bili su podvrgnuti strašnoj torturi. Ustaše su se smjenjivale po grupama i tukli ih, a naročito Marijana Primorca i Hasana Mesihovića tražeći da odaju članove Partije. Ovu dvojicu tako su strašno tukli da su padali u nesvijest od batinanja, a potom ih polijevali vodom kako bi se opet osvijestili. Jednom su bili tako premlaćeni da su im u blizini Sreskog načelstva počeli da kopaju rake da ih potpuno dotuku. Međutim, oni su se herojski držali naročito Marijan Primorac, koji nije ni jednom riječi kazao niti otkrio ostale članove Partije. Koliko se sjećam, ustaše su nakon 15—20 dana prebacili zatvorenike u Mostar u Okružni zatvor da im sudi Okružni sud. Ovim hapšenjem stvorila se vrlo teška situacija za bilo kakav naš rad. Moglo bi se skoro reći da je partijska organizacija postala pasivna, jer je veći broj članova KPJ otišao iz Ljubuškog u Sarajevo, Mostar i još neka druga mjesta. I sam sam morao da napustim Ljubuški i odem u Sarajevo na nekoliko mjeseci. Početkom oktobra su ovi uhapšeni drugovi bili pušteni iz zatvora. Međutim, ja sam takođe dobio zadatak od drugova u Sarajevu da moram da idem u Ljubuški.

U Ljubuškom sam ostao do druge polovine novembra 1941. god. kad mi je postavljeno da idem u partizane a moju dužnost preuzeće Šefik Mahić, člank KPJ koji nije bio kod ustaške vlasti kompromitovan. Iz Ljubuškog je bilo oko 25 prvoboraca koji su otišli u razne naše vojne jedinice, a najveći broj u mostarski bataljon, od čega su samo četvorica preživjeli rat. U toku NOR-a iz Ljubuškog je otišlo u partizanske redove preko 60 mladića i od toga izginulo preko 80%.

Halid MESIHOVIĆ

REPRESALIJE BUGARSKIH VLASTI U PRILEPU POSLE NAPADA PARTIZANA 11. OKTOBRA 1941.

Uspešni napad prvih prilepskih partizana na policijsku stanicu, zatvor i poštu u Prilepu, 11. oktobra 1941. godine, ozbiljno je uzdrmao vlast bugarskog okupatora. U toku noći on je preduzeo niz drastičnih policijskih i vojničkih mera radi suzbijanja narodnooslobodilačkog pokreta i likvidacije njegovih aktivista.

Sutradan posle pomenutog napada partizana, koji je oglasio početak oružanog ustanka u Makedoniji, Prilep je osvanuo pod nezapamćenom vojnom i policijskom blokadom. Raskrsnice na ulicama i kuće bile su opsednute bugarskim okupatorskim vojnicima pod punom ratnom opremom. Ulicama su krstarile vojne i policijske patrole sa zadatkom da spreče svako kretanje i napuštanje domova. Celokupni život u gradu je zamro. Samo bat vojničkih potkovanih čizama i cokula narušavao je tišinu.

Fašistički zločinci koji su bili prilično uplašeni s vremena na vreme su pucali da bi zastrašili građane koji su pokušavali da otvore prozore ili kapije. Na osnovu prethodno pripremljenih spiskova određene grupe agenata bugarske državne sigurnosti, u pratnji policajaca, hapsile su i pretresale »neblagonadežne« građane i njihove stanove. Međutim, kako je većina traženih lica već bila u ilegalnosti ili u partizanskom odredu, a da ne bi ostali praznih ruku, agenti su hapsili njihove roditelje, a naročito njihovu braću i sestre.

Prve žrtve besa razgnjevljenih bugarskih fašista bili su članovi Partije i SKOJ-a i drugi pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta kao i građani koji su u ranim jutarnjim časovima neobavešteni o situaciji napuštali svoje domove. Povorke uhapšenih i zadržanih građana kretale su se u pravcu gradskog zatvora, sreskog policijskog načelstva i policijske

stanice. Bez ikakvog pitanja i objašnjenja zadržani građani su bili sprovođeni sa rukama uvis. Nemilosrdno su premlaćivali uhapšene.

Obuzeti besom bugarski okupatorski silnici nisu poštedeli ni pojedine službenike njihovog državnog aparata i domaće izdajnike. Ovima nisu pomogle izjave da su »svoji«, da idu na posao radi izvršavanja svojih službenih zadataka. Tragikomičan je slučaj bugarskog vojvode Milana Đurluka (saradnik bugarske policije i rukovodilac kontračete, koji je posle oslobođenja osuđen na smrt i streljan). I pored izjave vernosti bugarskim vlastima, on je bio privremeno zadržan u zatvoru i pretučen.

Prostorije sreskog načelstva, policijske stanice i gradskog zatvora nisu bile dovoljne da prime zadržane građane, čiji je broj iznosio preko 700 lica. Zbog toga su priličan broj uhapšenih držali pod stražom u dvorištima policijskih ustanova. Pojedince, na očigled svih, ponovo su zlostavljali bugarski vojnici i policajci, iako nisu predstavljali nikakvu opasnost.

Još u jutarnjim časovima pojavili su se na sceni domaći izdajnici i sluge okupatora: Aleksandar Hadžizdravev, Mice Korubin, Kiro Temburka i Nikola Mamin Koljo. Oni su, zajedno sa bugarskom policijom, učestvovali u odvajanju sumnjivih iz ogromnog broja uhapšenih građana.

U toku dana, posle saslušanja propraćenih maltretiranjem, određen broj lica iz sreskog bugarskog načelstva i policijske stanice sproveden je i pritvoren u memljivim, dupke punim ćelijama gradskog zatvora. Tek ovde se jasnije moglo sagledati kakva su nemoćna i stara lica, muškarci i žene, bila izložena do tada nepoznatom teroru i zlostavljanju. Nezaboravan je slučaj sa nagluvim starcem Ristom Stojanovskim, koji je godinama održavao česme u Prilepu. On je izašao da kupi lekove za bolesnu suprugu. Na ulici je bio zadržan, pretučen i sproveden u zatvor. Njegovi vapaji za pomoć njegovoj bolesnoj supruzi nisu smilovali bugarske vojnike i policajce da učine bilo šta. Naprotiv, grubo je odbijen najpogrdnijim rečima. Bila je to grozna slika.

Prvu noć u zatvoru zatvorenici su proveli na nogama. Studen ih je prožimala, jer nijedan od njih nije imao potrebnu odeću. Isprebijana tela su sve više bolela. Međutim, mučna i teška zatvorska atmosfera u kojoj su se našli i oni koji se tome nisu nadali bila je brzo prebrođena. Pod uticajem učesnika NOP-a rasla je ogorčenost protiv okupatora i osuda njegovih mera.

Izloženi teroru građani Prilepa uvideli su i na delu besmislenost priče okupatora o »slobodi« koju su doneli. Fašistička vlast je pred narodom otkrila svoj pravi zločinački lik.

Bugarske vlasti bez podrške u narodu, i pored izvesnih usluga šake izolovanih agenata, nisu mogle da dođu do konkretnijih podataka i informacija o aktivistima pokreta, pa čak ni za one koji su se momentano nalazili u zatvoru. Zato su morali da traže pomoć sa druge strane da bi raščistile sa tako velikim brojem uhapšenih građana, što svakako okupatoru nije išlo u prilog, s obzirom na njegovu »oslobodilačku misiju« u Makedoniji.

Sledećeg dana, 13. oktobra posle podne, usledilo je grupisanje zadržanih sumnjivih lica u zatvoru. Jedna od ćelija bila je potpuno ispražnjena. Neposredno posle toga bugarski agenti i policajci doveli su u zatvor jedno nepoznato lice obavijeno ćebetom, kako ga zatvorenici ne bi mogli identifikovati. Zajedno sa grupom agenata to lice je bilo smešteno u ispražnjenoj ćeliji. Zatim su sva zadržana lici izvedena u popločano dvorište zatvora radi »slikanja«, kako je to pritvorenima objašnjavala bugarska policija. Nepoznati, kroz otvor na vratima, posmatrao je pojedinačno izvođene zatvorenike. Prema njegovim informacijama agenti bugarske državne sigurnosti izdvajali su na jednu stranu građane čiji rad u NOR-u njemu nije bio poznat, a na drugu su odvojili nekoliko članova Partije i SKOJa. Ovi poslednji su odmah svrstavani licem uza zid. Posle izvršene selekcije zadržano je samo 9 lica. Sam akt izdvajanja aktivista jasno je pokazivao da je nepoznati bio iz redova NOP-a, što se kasnije u bitoljskom zatvoru i dokazalo. Među oslobođenima bio je i izvestan broj komunista i pristalica NOP-a (kao na primer Kiro Gavrilovski, narodni heroj poginuo u NOB-u), što govori da Bugari i ovim putem nisu uspeli da se potpuno informišu o pripadnicima NOP-a.

Pritvoreni komunisti su bili smešteni u zajedničku zatvorsku sobu i izdvojeni od kriminalaca.

U prvim večernjim časovima u gradu su odjeknuli puščani plotuni. Među zatvorenicima je nastala živost. Pretpostavljalo se da se partizanske akcije nastavljaju. U samom zatvoru se zaorila revolucionarna pesma. Time su članovi Partije i SKOJ-a protestovali protiv okupatora i podržavali prve partizanske akcije u Makedoniji. Na to su Bugari oštro reagovali. Kasnije se utvrdilo da su plotunima Bugari odavali posmrtnu počast njihovom stražaru koga su partizani ubili prilikom napada na policijsku stanicu.

14. oktobra 1941. godine pritvoreni aktivisti, među kojima Blagoje Talevski Ivan, koji je uhapšen još u blokadi 8. oktobra, zatim Dimče Acev (poginuo u NOB-u), Vasil Popovski, Blagoje Arizanskovski, Ilija Ristovski i drugi bili su sprovedeni iz Prilepa u Bitolj. Odmah po dolasku u oblasnu državnu sigurnost u Bitolj otpočelo se sa saslušanjima i maltretiranjem pri čemu su uzeli učešće poznati bugarski krvnici Čurčijev, Petar Stojčev i dr. Kasno u noć premlaćeni uhapšenici bili su sprovedeni u prostorije bivše bogoslovije u Bitolju, koja je bila osposobljena za zatvor. Tu su se već nalazili pod istragom ranije uhapšeni komunisti iz Prilepa: Asparuh Korubinovski, Dimče Mirčevski i Stevan Stojanovski, koji su bili smešteni u drugim prostorijama.

Naredni dani u bitoljskom zatvoru tekli su u svakodnevnim promenama: dovođeni su novi komunisti i drugi građani iz Prilepa. Tih dana sprovedeni su u Bitolj Asparuh Josifovski, Goga Janevski, Mice Dimevski i Borko Simonovski. Nakon toga pristigla je i druga grupa uhapšenih iz Prilepa: Kire Gavrilovski, Petar Atanasovski, Panda Česnova, Dimče Bojanovski, Danica Orovčanac, Blagoje Korubinovski i drugi.

Mere koje je kasnije bugarska policija preduzimala i protiv lica koja su još pre rata, po različitim osnovama, bila kompromitovana, iako nisu imala nikakve veze sa pokretom, jasno su govorile da se ona u izvesnim slučajevima koristila podacima bivše jugoslovenske vlasti. Među njima je bilo nekoliko onih koji ne samo da nisu pripadali pokretu, već su bili i protiv njega. Inače, kako bi se moglo objasniti hapšenje Kira Debelomesova iz Prilepa, poznatog oportuniste i neprijatelja NOP-a, koji je u zatvoru odmah izolovan i bojkotovan od komunista kao eventualni provokator.

Uplašena bugarska vlast i policija u nedostatku konkretnih dokaza, iznuđivala je iskaze od zatvorenih komunista fizičkim mučenjem. I ove mere nisu pomogle. Moral isleđivanih, sa izvesnim sasvim beznačajnim izuzecima, bio je i ostao na zavidnoj visini. Pojedinci, podvrgnuti mukama, dali su izvesne iskaze ograničivši se na svoj sopstven rad. Druga pak lica koja su ispoljila izvesnu kolebljivost, kao što je to bio slučaj sa Borkom Simonovskim, koji je ranije isključen iz KPJ zbog malodušnosti i partijskih grešaka, bila su izolovana i njihovo držanje je osuđeno.

Posle boravka od nekoliko dana u bitoljskom zatvoru usledila je nekakva užurbanost i priprema kod personala, što je nagoveštavalo nesvakodnevne događaje. Nesposoban da slomi moral i otpor rodoljuba okupator je zatražio usluge i po-

moć crkve. U pratnji poznatog makedonskog izdajnika Dimitra Čkatrova i grupe funkcionera bugarski vladika posetio je zatvor. Prilikom obilaska zatvora, u razgovoru sa uhapšenima, nastojao je da ih nagovori na pokajanje kao »Bugare zaslepljene anarho-srpskom propagandom«. »Božjom pomoći« obećavao je milost posle pokajanja. Razume se, i ova je akcija Bugara propala kao i toliko sličnih pre nje. Bio je to stvarno smešan pokušaj okupatora da na tako providan način deluje na moral komunista.

Čvrstina komunista u zatvoru za vreme opisanog perioda najbolje se ilustrovala reagiranjem i preduzimanjem mera prema pojedincima koji su imali nedostojno držanje pred neprijateljem. Rukovodeći i iskusniji komunisti u zatvoru saslušavali su svakog pojedinca o njegovom držanju pred policijom. U vezi s time svakome su davane instrukcije u tom smislu. Na tome je radila posebno formirana partijska komisija u zatvoru. Rad komisije bio je omogućen time što su uhapšeni, usled nedostatka prostora, bili zajedno smešteni, tako da su u jednoj sobi bila lica koja su zajednički ilegalno radila na slobodi. Veza sa drugim prenatrpanim sobama neprekidno je funkcionisala. Policija je jedino izdvajala ona lica koja su već počela da daju poneke iskaze ili su od drugih bila provaljena. Nad njima se istraga vodila u oblasnom policijskom načelstvu u Bitolju. Međutim, ovaj broj je bio sasvim mali, skoro beznačajan. Prilikom njihovog povratka u zatvor posle istrage i njima su davane izvesne sugestije i direktive. Prema tome, komisija je u celini nesmetano radila i obuhvatila sve zatvorenike, ceo bitoljski zatvor. Sa druge strane partijska organizacija u Prilepu bila je obaveštena o držanju komunista i datim iskazima.

Na ovaj način bile su sprečene ozbiljnije provale, i, što je osnovno, bugarskom okupatoru nisu pružene mogućnosti da nanese veće udare partijskoj organizaciji u Prilepu. Zbog čvrstog držanja komunista okupator nije bio kadar da brzo sprovede suđenje. Tako je posle oktobarskih događaja u Prilepu na suđenju prvi izveden Krsto Georgievski, krojač iz Prilepa, koji je osuđen na 12 godina zatvora zato što je prepričavao sadržinu sna o nepovoljnom ishodu rata za Nemce i tome slično. Kasnije na suđenju komunisti i pripadnici NOP-a negirali su ranije iskaze.

Epilog svega toga bio je: beznačajan broj osuđenih učesnika u pokretu, veliki broj interniranih u Bugarsku i na kraju manji broj oslobođenih.

Ilija RISTEVSKI

NIKŠIĆKI PARTIZANI U PRVOM UDARNOM HERCEGOVAČKO-CRNOGORSKOM BATALJONU

U jesen 1941. godine teritorija celokupnog nikšićkog sreza, izuzev grada Nikšića, bila je slobodna. Okupatorski garnizon u Nikšiću bio je potpuno blokiran, odsečen i izolovan od ostalih garnizona. Nikšićki partizanski odred u to vreme je ubrzano vršio mobilizaciju novih snaga i formirao nove partizanske čete i bataljone. Tri bataljona (od osam koliko ih je tada imao) na čelu sa komandantom odreda, bila su u novembru i decembru 1941. godine sa hercegovačkim partizanima angažovana u borbama sa okupatorom u jugoistočnoj Hercegovini (u bilećkom i trebinjskom srezu).

Na sastanku člana Glavnog štaba za B i H Slobodana Principa Selja sa komandantom i komesarom Nikšićkog partizanskog odreda Savom Kovačevićem i Milinkom Đurovićem i predstavnikom Operativnog štaba za Hercegovinu Đokom Puticom, koji je održan krajem 1941. godine u Lastvi, raspravljalo se o dotadašnjim zajedničkim akcijama, o rezultatima, i o potrebi i načinu izvođenja novih akcija. Tom prilikom je, pored ostalog, konstatovano da se ustanak u severnoj Hercegovini sporo razvija, zato što su tamošnje partizanske snage bile nedovoljne i što nisu vodile borbu protiv okupatora, već su svu svoju vojničku delatnost usmerile protiv ustaša. Pošto se okupator nesmetano kretao po severnoj Hercegovini, a uporedo sa tim i četnička organizacija uzimala sve više maha, odlučeno je da se od boraca iz južne Hercegovine (iz bilećkog i trebinjskog sreza) i nikšićkog sreza što pre formira jedan udarni bataljon koji bi se uputio na taj teren. Na osnovu te odluke, sa kojom se saglasio i Glavni štab za Crnu Goru i Boku, 28. januara 1942. godine u selu Baljcima (u blizini Bileće) formiran je Prvi udarni hercegovačko-crnogorski bataljon od 120 boraca iz južne Hercegovine i 55 boraca iz Nikšićkog partizanskog odreda. Već u aprilu ovaj bataljon je imao

300 ljudi. Na dan formiranja štab bataljona su obrazovali: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Milija Stanišić, zamenik komandanta Ljubo Kovačević Mizara i zamenik komesara Stevo Kovačević.

Odabiranje ljudstva iz nikšićkog sreza za ovaj bataljon izvršeno je na taj način što je štab Nikšićkog odreda početkom januara 1942. godine naredio štabovima bataljona i komandi Nikšićke (gradske) partizanske čete da u njegov sastav upute po 5—8 boraca, s tim da ovi budu moralno-politički čvrsti i u prethodnim akcijama provereni. Pre odlaska u novu jedinicu, u štabu Nikšićkog partizanskog odreda u Gornjem Polju, odabranim borcima je objašnjen njihov zadatak i uloga u severnoj Hercegovini. Oni su to sa oduševljenjem prihvatili i sa pesmom krenuli. Bili su ispunjeni ponosom što je baš njima poveren zadatak da sa hercegovačkim partizanima učestvuju u borbama prve udarne partizanske jedinice na teritoriji Hercegovine. Kad su došli u selo Baljke, štab bataljona ih je ravnomerno rasporedio po svim četama, da bi se na taj način brže zbližili i saživeli sa hercegovačkim partizanima. Na dan formiranja bataljona znatan broj ovih boraca postavljen je za starešine, tako da su oni sačinjavali polovinu od celokupnog rukovodećeg kadra bataljona.

Partizani i njihovi simpatizeri u severnoj Hercegovini primili su ovaj bataljon veoma toplo i srdačno. Imponovalo im je da je u njihov kraj došla »regularna« jedinica njihove vojske. Tada se kod njih ponova učvrstila volja za borbu i raslo je poverenje u sopstvene snage. To se najbolje manifestovalo u javljanju mnogih dobrovoljaca u bataljon, kao i u poletnijem i energičnijem radu mesnih starešina na učvršćenju i proširenju partizanskih jedinica.

Posle formiranja Prvi udarni bataljon je dobio zadatak od Operativnog štaba za Hercegovinu da energičnim dejstvom pomogne i ubrza razvoj ustanka u severnoj Hercegovini: da pokrene borbu protiv okupatora i potpomogne brže sređivanje i učvršćenje tamošnjih partizanskih jedinica; da razbije četničku organizaciju i da svojim dejstvom i radom pripremi uslove za napad na snažno ustaško uporište Borač. On je, u skladu sa tim zadatkom, za vreme četvoromesečnog postojanja neprekidno bio u pokretu i borbi i uspešno je izvodio čitav niz krupnih i sitnijih akcija. Po rezultatima i značaju posebno se ističu: borba za likvidaciju štaba majora Todorovića, borba u Brataču, u Kazancima (gatački srez), na Borču, na komunikaciji Nevesinje — Gacko i oslobođenje od četnika glavne hercegovačke partizanske bolnice u Zvijerini.

Za uspešan razvoj ustanka u severnoj Hercegovini trebalo je što pre likvidirati grupu majora Todorovića, koga je Draža Mihailović uputio na ovu teritoriju kao svog ličnog delegata, sa zadatkom da u Hercegovini stvori moćnu četničku organizaciju i da uništi partizanske snage. Posle dolaska Prvog udarnog bataljona major Todorović je vrlo oprezno smestio svoj štab u Kifinom Selu, gde se nalazila manja italijanska posada. Sada je bio oprezniji zato što ga je u januaru 1942. godine jedna četa Nikšićkog partizanskog odreda bila uhvatila u gatačkom srezu, ali su ga četničke snage popa Perišića uspele da oslobode. Međutim, ni ovog puta nije dobro prošao. Naime, jedna ojačana četa Prvog udarnog bataljona je noću 19/20. februara, po dubokom snegu, smelo upala u Kifino Selo, i dok je delom snaga vršila demonstrativni napad na Italijane, glavninom je likvidirala štab majora Todorovića. Udarnu grupu za likvidaciju četničkog štaba sačinjavala je grupa nikšićkih boraca, na čijem se čelu nalazio neustrašivi Slavko Kocka, koji je tom prilikom bačenu četničku bombu podigao sa patosa i vratio je natrag među četnike.

Posle žestoke borbe sa oko 300 Italijana i 200 četnika koji su 27. februara 1942. godine krenuli iz Kifina Sela sa zadatkom da proteraju delove Prvog udarnog bataljona i jedne mesne partizanske čete iz Bratača (koje je do tada smatrano četničkom »tvrđavom«), neprijatelj je odbačen i ponovo proteran u Kifino Selo. Iako je naš bataljon ovom prilikom bio iznenađen, ipak su Italijani imali oko 40 mrtvih i ranjenih. Ova prva borba protiv okupatora u ovom kraju bila je od velikog značaja, jer se narod toga dana prvi put stvarno uverio da su se četnici udružili sa okupatorom i da su partizani toliko jaki da ih i jedne i druge mogu uspešno tući.

Krajem marta bataljon je dobio zadatak da se prebaci u gatački srez i da sa ostalim jedinicama likvidira »slobodnu teritoriju« popa Perišića, koju su ranije bezuspešno napadale snage Pivskog bataljona (Durmitorski odred) i jedna četa nikšićkih partizana sa Gatačkim bataljonom. U ponovnom napadu početkom aprila Prvi udarni bataljon je, pod rukovodstvom komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu Petra Drapšina, napao u toku noći centar »tvrđave« pravcem Samobor — Goreva i skršio otpor glavnih četničkih snaga. Iz zaplenjene prepiske četničkih starešina videlo se da su dolazak i pojava Prvog udarnog bataljona na teren gatačkog sreza uneli pometnju i demoralizaciju u četničke jedinice.

U napadu na Borač 17. aprila 1942. godine bataljon je u sastavu istočnog sektora[1] napadao pravcem Pogana glava — s. Šipovica. On je snažnim udarom brzo uspeo da zauzme Šipovicu, a zatim je inicijativno sadejstvovao snagama koje su napadale selo Igri, ali je u ovoj borbi imao nenaknadiv gubitak: poginuo je komandir Prve čete Blagoje Đurđevac.

Prvi udarni bataljon je izvojevao najveću pobedu 25. aprila 1942. godine na komunikaciji Nevesinje — Gacko, u blizini Fojnice. Toga dana razbio je italijansku kolonu jačine oko jednog puka, koja se probijala iz Nevesinja ka Gacku. Tom prilikom ubijeno je 60 i zarobljeno 50 vojnika; zaplenjeno je 60 konjskih tovara municije i opreme.

Kad su četnici 29. i 30. maja u Zvijerini zarobili glavnu partizansku bolnicu u Hercegovini, bataljon se odlepio od neprijatelja na frontu u Nevesinjskom polju i usiljenim maršem stigao u južnu Hercegovinu, gde je sa 4. bataljonom Prve proleterske brigade razbio četnike i oslobodio bolnicu.

U ovim i mnogim drugim krupnijim i sitnijim četvoromesečnim borbama i akcijama rasla je snaga i borbena vrednost Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona. On je brzo izrastao u snažnu, dobro naoružanu mobilnu jedinicu, sa razvijenim ofanzivnim duhom i sa visokim borbenim moralom. Odlučno je izvršavao postavljene zadatke i u to vreme je predstavljao najjaču vojničku snagu među mnogobrojnim hercegovačkim partizanskim jedinicama. Velika zasluga za to svakako pripada borcima i rukovodiocima Nikšićkog partizanskog odreda, koji su svojom odanošću, hrabrošću, disciplinom, skromnošću i drugarskim odnosom prema hercegovačkim partizanima doprineli da se izgradi jedinica tako visoke vrednosti.

Među njima su se posebno i najviše isticali sledeći pali drugovi:

Blagoje Đurđevac, seljak iz Lukova, član KPJ od 1941. godine, komandir čete od dana formiranja bataljona. Poginuo kao komandir čete na Borču 17. aprila 1942. godine.

Đorđije Premović, radnik iz Nikšića, ponovo primljen u KPJ aprila 1942. godine — vodnik. Poginuo u Petoj crnogorskoj brigadi kao zamenik komandanta bataljona u napadu na Planu marta 1943. godine. Proglašen za narodnog heroja.

Veljko Todorović, seljak iz Oraha, član KPJ od aprila 1942. godine — puškomitraljezac. Bio je jedan od najhrabrijih puškomitralje-

---

[1] Tada su u štabu bataljona bili komandant Ljubo Kovačević Mizara, politički komesar Stevo Kovačević, zamenik komandanta Nikola Ljubibratić, zamenik komesara Marko Baletić (narodni heroj, u bataljon došao neposredno pred napad na Borač. Pre toga bio komesar čete Nikšićkog partizanskog odreda koja je dejstvovala u gatačkom srezu).

zaca u bataljonu. Poginuo kao komandir čete u Petoj crnogorskoj brigadi 1944. kod Andrijevice. Proglašen za narodnog heroja.

Slavko Kocka, radnik iz Nikšića skojevac, a od aprila 1942. godine član KPJ. Sa Stevom Kovačevićem najviše se istakao u likvidaciji štaba majora Todorovića. Poginuo na Borču 17. aprila 1942.

Ljubo Kovačević Turo, radnik iz Nikšića, član KPJ od 1941. godine — vodnik. Poginuo 1944. godine u borbama oko Bijelog Polja kao komandir čete u Petoj crnogorskoj brigadi.

Petar Kostić, seljak iz Župe, član KPJ od marta 1942. godine — zamenik komandira čete. Poginuo u napadu na Prozor 1942. godine kao komandir čete u Petoj crnogorskoj brigadi.

Andrija Kovačević, đak iz Nikšića, skojevac, član KPJ od marta 1942. godine — sekretar skojevske organizacije. Poginuo jula 1942. godine u selu Zabrđu u Petoj crnogorskoj brigadi.

Živko Vukićević, seljak iz Gornjeg Polja, član KPJ od aprila 1942. godine — vodnik i komandir čete. Poginuo u selu Zvijerini krajem maja 1942. godine u borbi za oslobođenje glavne hercegovačke partizanske bolnice.

Jefto Radulović, seljak iz Broćanca, član KPJ od marta 1942. godine — vodnik. Naročito se istakao u najznačajnijoj borbi bataljona protiv okupatora na komunikaciji Nevesinje — Gacko gde je izgubio oko. Poginuo u bici na Neretvi 1943. godine na intendantskoj dužnosti.

Dušan Perović, radnik iz Nikšića, kandidat za člana KPJ — desetar. Poginuo 27. februara 1942. godine.

Božo Krivokapić Cuca, radnik iz Nikšića — vodnik. Poginuo maja 1942. godine u borbi za oslobođenje glavne hercegovačke partizanske bolnice u selu Zvijerini.

Najrečitija potvrda i priznanje uloge koju su odigrali borci i rukovodioci iz Nikšićkog partizanskog odreda u sastavu Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona ogleda se u tome što je za četiri meseca postojanja bataljona polovina njih primljena za članove KPJ. Posle povlačenja naših snaga iz Hercegovine, kada je bataljon rasformiran, oni su nastavili borbu za oslobođenje zemlje u redovima Pete crnogorske brigade.

Milija STANIŠIĆ

GOVORI RADIO-OSVOBODILNA FRONTA

»Govori Radio-Osvobodilna Fronta! Govori Osvobodilna fronta slovenačkog naroda! Slovenci, slušajte naše emisije . . .«

Tri puta nedeljno, od novembra 1941, do aprila 1942, tim rečima se javljao »Kričač«.

Rado se sećam tih dana. Bili su puni planova, snalažljivosti, nemira, hrabrosti i zadovoljstva zbog uspešno obavljenih zadataka. Nismo znali za strah i umor. Možda je to bila mladost, a možda vera u pravednost i pobedu naše borbe, koja nas je hrabrila i ispunjavala uverenjem — da će se sve srećno svršiti. Nije bilo lepših trenutaka od onih, kada smo posle završene emisije žurili kućama, ispunjeni pobedonosnim osećanjem.

Ne sećam se više detalja. Vreme je pokrilo mnoge radosne i tužne događaje koje smo doživljavali u svom radu. Neki su ipak ostali sveži u toku ovih proteklih godina. Među njima i jedna emisija polovinom marta 1942. godine.

Tog dana bili smo u potkrovlju kod porodice Šemrl u Šiški. Došli smo u toku popodneva da bi do mraka sve pripremili, jer nismo smeli da palimo električno osvetljenje. Milan Osredkar je montirao antenu, a ja sam postavljala i povezivala pojedine delove aparata. Drago Hartner se borio sa spletom žica, probao je napon i nešto gunđao jer mu nije sve polazilo za rukom onako kako je to on hteo.

Kada su sve pripreme bile završene nastao je mrak, a do početka emisije bilo je još sat i po vremena. Posedali smo na tavanske grede i tiho razgovarali. Razmišljali smo gde ćemo sutra odneti »Kričača«, za iduću emisiju, pogađajući gde će biti najsigurnije zbog blokade.

Nakon izvesnog vremena u »studio« je ušao i spiker Milan. Taj naš »studio« bio je običan drveni sanduk s poklopcem i dva manja unutrašnja sandučeta od kojih je jedno služilo

kao stočić za mikrofon, a drugo kao stoličica za spikera. Gledao je program emisije. Pošto je u programu bio i dijalog u kome bih ja preuzela jednu ulogu, pozvao me je da tekst prethodno zajednički pročitamo. Tako sam ušla u »studio«, koji se, naravno, više nije mogao zatvoriti, jer nije bio rađen za dvoje. Rukom sam zatvarala poklopac koliko se moglo i proba je počela pod svetlošću baterijske lampe. Nisam još pročitala svoju ulogu do kraja, a u potkrovlje je utrčao Miloš Brelih s vešću da nas lovi veliki broj automobila sa aparatima za traženje stanice. Automobili su već otišli u sve krajeve grada. Italijani su bili uvereni da će nas te večeri sigurno uhvatiti.

Šta sada? Napustiti emisiju ili rizikovati? Milan je pogledao na sat. Bilo je još nekoliko minuta do početka emisije. Za trenutak je bacio upitni pogled na mene i Draga, a zatim je brzo odlučio:

— Ipak ćemo raditi, samo ćemo malo skratiti emisiju. Da li je obaveštajac već došao? — upitao je Miloša.

— Da, video sam ga pred kućom.

— Dobro, nastavio je Milan. Jelka će paziti na njegove znake, a ti posebno upozori na opasnost.

Miloš Brelih nam je stegnuo ruku i brzo izašao. Bacili smo se svaki na svoj posao. Drago je uključio predajnik, a ja sam u brzini stavila dva sanduka jedan iznad drugog, popela se na njih i skinula dva crepa da bih kroz rupu posmatrala ulicu. Milan se zatvorio u »studio« i počeo da govori: »Govori Radio-Osvobodilna fronta! Govori Osvobodilna fronta slovenačkog naroda!«

Tada sam se popela na prste i oslušnula. Sasvim blizu čuo se rad automobilskog motora. Automobil je polako skrenuo u ulicu i stao. Nisam ga videla, ali sam smatrala da mora biti u neposrednoj blizini, verovatno iza ugla susedne zgrade. Pogledala sam na ulicu. U ruci našeg obaveštajca brzo je zatreperila zelena svetlost — znak opasnosti. U mojim grudima je istom brzinom kucalo srce dok sam netremice zurila u tamu i slušala. Automobil je pošao, malo zaokružio, a onda opet zastao. Prišao je bliže. Obaveštajac je dao znak crvenom svetlošću — znak neposredne opasnosti. U meni su se zaoštrila sva čula. Morala bih obavestiti Milana da prestane sa emisijom, ali se na to nisam mogla odlučiti. Kada bi usred emisije prestali sa programom većina slušalaca bi pomislila da su nas uhvatili. Proširile bi se najrazličitije vesti, bilo bi mnogo nepotrebnog straha. Trebalo je, pre svega, Italijanima pokazati da se ne plašimo. »Neće nas uhvatiti!« — tvrdoglavo sam govorila. Buljila sam u tamu i ušima hvatala i najmanji šum.

Za trenutak me uznemiri misao: »Ako nam se ipak nešto desi ja ću biti kriva što nisam Milana upozorila!« Klimnula sam glavom, odbacila ove misli i s nekom dečjom trdoglavošću poverovala u sreću i bila uverena da nas nikad neće uhvatiti. Glava mi je bila vrela, a žile na slepoočnicama su tukle kao lude. Popela sam se još više i gotovo visila na ivici otvora. Polako, beskonačno polako prolazili su minuti. Dole na ulici bilo je mirno, nikakvog šuma ili znaka. »Još malo, samo malo«, ponavljala sam u sebi, »pa će još jedna emisija srećno proći!«

Najzad sam čula da je Milan izašao iz »studija«. »Brzo sve raspremite!« šapnula sam, »a ja ću još malo pripaziti. Auto je dole iza ugla«. Za nekoliko minuta Milan i Drago su demontirali »Kričača« i stavili aparaturu u tri akten-tašne. Tašne su zavukli iza greda, jer nismo imali neko posebno skrovište.

»A sada požurimo dok nisu zatvorili ulicu«, rekao je Drago. Otišli smo pojedinačno — zbog obazrivosti nikad nismo išli zajedno — i veselo se uputili svaki svojoj kući. Usput smo videli kamione pune vojske i automobile sa aparatima za traženje, koji su nas još jedanput bezuspešno »lovili«. Pobedonosnim pogledom i smehom pratili smo njihova bezglava kretanja, a oni su ljutito rasterivali građane koji su se kasno vraćali svojim kućama.

Idućeg dana našla sam se s Milanom da bismo se dogovorili gde da prenesemo »Kričača«. On je još uvek bio rastavljen na tri dela. Ja sam prenosila mikrofon i predajnik, Milan modulator i kablove, a Drago usmerivač. Milan je rekao da su Šišku još u toku noći blokirali i pretražili. Još uvek je pod stražom. Granica blokade ide neposredno uz kuću u kojoj smo prethodne večeri vršili emitovanje, ali s obzirom da je ulaz u kuću iz sporedne ulice, možda bi se moglo u nju ući. Postavljalo se samo pitanje da li ćemo aparat moći da prenesemo. Bili smo u velikoj nedoumici. Šta da činimo? Da li da ostavimo aparaturu, ili da pokušamo da je prenesemo pored straže? Milan i Drago kao muškarci nisu dolazili u obzir za prenošenje. Predlagala sam da odem sama i odnesem sve tri tašne odjedanput, da bi »Kričač« bio što pre na bezbednom mestu. Istovremeno bih skinula brigu s vrata vlasniku kuće koji nam je stavio potkrovlje na raspolaganje. Milan se malo mislio, a onda je pristao na moj predlog jer drugog rešenja nije bilo. Reskirati! Na ovo smo već navikli, jer nam je najčešće polazilo za rukom.

Dogovorili smo se gde ću preneti aparaturu i svako je otišao na svoju stranu.

Kupila sam nešto krompira i luka za kamuflažu, unapred se radujući kako ću Italijanima ispred nosa odneti toliko traženog »Kričača«.

Vlasnika sam našla u bašti. Bio je bled i neispavan. Celu noć je slušao buku automobila i vikanje fašista, plašeći se pri pomisli da će ući u njegovu kuću i naći predajnik. Odahnuo je kada sam rekla da ću sve to odmah izneti iz kuće. Ušli smo u podrum gde je on odneo aparaturu, sve smo lepo zavili u hartiju i stavili u dve mreže, u koje sam rasporedila luk i krompir. Teret je bio prilično težak ali nije izgledao sumnjiv. Obazrivo sam pogledala kroz otškrinuta vrata na ulicu, a zatim napravila bezbrižan izraz lica i prošla pored straža u pravcu glavne ulice. Pored mene je prošao EIAR-ov automobil, onaj koji je prvi počeo da traži »Kričača« i koji ga je i prethodne noći bezuspešno tražio. Lice se samo razvuklo u osmeh: »Opet smo srećno sačuvali glave!«

Išla sam dalje vedra srca i s mnogo planova za iduće dane. Jer, sutra ili prekosutra — sve će se ovo ponoviti. Kamioni puni do zuba naoružanih vojnika, automobili s aparatima za traženje naše stanice i troje hrabrih ljudi koji i pored blokada i straža bezbedno prenose »Kričača«, da bi uveče hiljade i desetine hiljada građana pored prijemnika slušalo naše emisije, kojima smo im ulivali hrabrost, pozivajući ih na još veći otpor protiv okupatora.

Vida LASIĆ JELKA

KAKO SE PRIPREMAO ATENTAT NA PAVELIĆA

Grupa radnika počela je aprila 1941. godine da oblaže pločama providnu ogradu jedne lepe, moderne vile skrivene starim drvećem koje je ostalo od nekadašnje Tuškanske šume. U neposrednoj blizini te vile nije bilo drugih zgrada i zbog toga je izgledala kao stvorena za neku naročitu namenu. Jedino joj je smetalo srednjoškolsko sportsko igralište. Ali, bilo je naređeno da se ono zatvori i pretvori u sastavni deo parka stanara buduće vile. Inače, kuću su ustaše otkupile od Vajsa. A Vajs, iako Jevrejin, imao je sreću da uživa imunitet kao počasni konzul jedne južnoameričke države, koja još nije bila stupila u rat protiv sila Osovine.

Tako kupljenu kuću blokirala je jednog dana »Poglavnikova tjelesna bojna«. Bio je blokiran i park i deo Tuškanca, a u obližnje ulice izbačeni su agenti čiji je zadatak bio da motre i legitimišu sva lica koja prolaze ulicom i stazama Tuškanca. U ovaj deo grada i onako nije se moglo bez specijalne propusnice. Jako obezbeđenje postavljeno je i u Gornjem Gradu i na putu do njega.

Pavelić je dobro znao da se mora osigurati. Za njega se odmah počela interesovati partijska organizacija i ubrzo je postavila zadatak: stvoriti uslove da se na Pavelića kad-tad izvrši atentat.

Početkom jula 1941. Nikola[1] me pozvao na sastanak. Poručio je da dođe Mali vrtlar — kako su me zvali drugovi

[1] Nikola Šakić je bio član Mesnog komiteta KPH Zagreba, a član Partije od pre rata. Hapšen je i za vreme stare Jugoslavije i proteran iz Zagreba na tri godine. Međutim, ostao je u Zagrebu ilegalno. U ilegalstvu je dočekao i okupaciju. U septembru 1941. prepoznali su ga na ulici agenti policije, dali se u poteru za njim, ranili ga i tako ranjenog uhvatili. Jedine reči koje je rekao u toku istrage bile su: »Vi nemate sredstava da od mene iznudite istinu«. Pošto su ga poznavali kao sta-

u partijskoj organizaciji. Postavio mi je zadatak da preduzmem sve kako bih se ubacio na rad u Pavelićevu vilu.

— Tamo će se podizati park, na mestu gde je sad srednjoškolsko igralište, a obnoviće se i stari park uz vilu. Ti si vrtlarski tehničar i nastoj da preuzmeš taj posao, da dobiješ specijalnu propusnicu za ulaz u poglavnikov stan.

Na kraju mi je napomenuo:

— Gledaj da se tamo stalno zaposliš. Nisi kompromitovan, što je naročito dobro. Potrudićemo se i da se učlaniš u Kvaternikovu gardu, kako bi imao legitimaciju više.

Primio sam zadatak i razmišljao. Bilo mi je jasno da je to veoma ozbiljna stvar; bio sam srećan zbog poverenja Partije, ali me je i strah obuzimao. Da li ću uspeti da zauzmem to mesto, da se uvučem u tu tvrđavu?

Učlanio sam se u Kvaternikovu gardu, ali tako da niko, sem mog šefa i Nikole, o tome ništa nije znao. Ta konspiracija bila je potrebna da ne bih zbunio radnike koje sam vodio u demonstracije i sakupljao pomoć za Partiju, jer im ne bih smeo objasniti prave razloge za svoj ulazak u tu »gardu«.

U svojoj kancelariji najmarljivije sam radio na planovima za parkove. Često sam se i bez naročitog razloga savetovao sa šefom, iznosio mu neke predloge i ideje kako bih mu se što više približio i stekao njegovo poverenje. Tako sam već krajem maja, sa grupom radnika među kojima su bila i četiri člana Partije, ušao u taj zatvoreni osinjak. Radnici su prozivani i pretresani, a ja sam dobio specijalnu propusnicu. Mogao sam ulaziti i izlaziti kad sam hteo, bez pretresa i sasvim sigurno.

Tada sam počeo da proučavam vilu i njenu okolinu i da pamtim sve što mi se činilo važno: koliko ima stražarskih mesta, ustaša, kakvo je njihovo oružje, položaj zgrade, visina prozora, način života »Poglavnika« i njegove porodice. Istovremeno, trudio sam se da steknem poverenje tog odvratnog sveta u žutozelenkastim uniformama.

Pavelićeva žena Kata volela je da se meša u uređenje parka, pa je sa mnom češće o tome razgovarala. Katkad bi me posle razgovora pozvala u kuću i počastila slatkišima, a svakih nedelju dana davala mi je kao nagradu 3—4000 kuna. To je tada bila prilična suma, jer mi je mesečna plata iznosila 1300 kuna. Sav taj novac davao sam preko Nikole za Partiju

---

rog komunistu, agenti i islednici nisu više insistirali na odavanju partijskih tajni. Streljali su ga 12. septembra u šumi Rakovom potoku. Proglašen je za narodnog heroja.

i drugovi u organizaciji šalili su se na račun nagrade, govoreći kako i »Pavelić daje pristojan prilog«. Nikola mi više nije davao nikakve druge zadatke, osim onog stalnog: »Održati to mesto po svaku cenu!«

Jednom je Pavelić prošetao još nedovršenim stazama parka i razgovarao sa mnom. Predlagao sam mu kako da se uredi park, ali ga to nije mnogo interesovalo... Njega su, očevidno, morile druge brige...

U to vreme hitlerovska Nemačka ulazi u rat protiv Sovjetskog Saveza. U Hrvatsku je trebalo da dođe Italijan za kralja. Za ovaj događaj ustaše su vršile »dostojne« pripreme: po selima i u crkvama na Kordunu i Baniji poklano je nekoliko stotina srpskih žena, dece i staraca; Jevreji su strpani u logore; punili su se lički ponori nedužnim žrtvama; nizala se masovna streljanja taoca; svuda je tekla krv.

Pratio sam te događaje preko ilegalnih biltena i razmišljao o svom planu i zadatku. Naređenja nema, ali uslove treba stvoriti...

Krajem juna »milostiva«, poglavnikova žena, pozvala me je na duži razgovor. Kroz desetak dana ovde će biti priređena večera za ministre NDH i neke strane predstavnike — počela je Pavelićeva žena. — Doći će nemački poslanik Zigfrid Kaše, jedan italijanski general i slovački i bugarski predstavnici. Napomenula mi je da se to još drži u tajnosti, ali da bi ona htela da večera uspe, pa od mene traži savet kako da se dekoriše trpezarija.

Odmah mi je palo na um da bi to bila divna prilika da se sve te »ugledne« ličnosti odjednom pobiju. Samo, kako to sprovesti u delo? Setio sam se paklene mašine. Ali gde bih je stavio? I dok je »milostiva« Kata bogzna po koji put prebirala po sali, ja sam u svojim mislima tražio mogućnost za ostvarenje svog plana. I izabrao sam: u dvoranu treba uneti ogromne palme u čije se sanduke može staviti veća količina eksploziva. Pitanje je samo kako da se one unesu, a da ne izazovu sumnju, jer se dekoracija može dobro izvršiti i sa manjim ukrasnim predmetima.

Tada sam rešio da pribegnem malog lukavstvu i ovako počeo objašnjavati »milostivoj« svoju zamisao o dekoraciji sale:

— Bilo bi vrlo lepo, a i simbolično na takvoj večeri, kada su tu već strani predstavnici, da salu dekorišemo palmama. Mi smo zemlja koja ima lepo more, pa je zgodna prilika da to ovim i simbolično pokažemo...

Dok sam to govorio posmatrao sam je trudeći se da joj na licu pročitam i najmanji znak nepoverenja. Međutim, ona se nasmejala mom »diplomatskom talentu« i rekla da je to odličan predlog. To me je ohrabrilo, pa sam nastavio:

— Stavili bismo tri takve palme; najveću na sredinu sale i ona bi svojim lišćem natkrilila sto. »U tu palmu«, mislio sam u sebi, »staviću paklenu mašinu!«

Da ne bih previše otezao razgovor iz bojazni da »milostivoj« nešto ne postane sumnjivo, čim sam dobio njenu saglasnost za svoj predlog prešao sam na razgovor o drugim dekoracijama. Poglavnikova žena mi je tad rekla kad sve treba da bude gotovo i otkrila čas kad je večera zakazana. Dekoracija mora biti završena do 10 pre podne, jer onda dolaze na red čistači, za njima konobari itd. A večera će početi u 20 časova.

Sad sam tek počeo da kujem podroban plan. Noć pred dekoraciju je idealna za stavljanje paklene mašine, tim pre što sam stanovao pokraj jedne staklene bašte u kojoj su se nalazile palme.

Kad sam izišao iz poglavnikove vile počeo sam da razmišljam o detaljima. Voz za Split polazi oko podne. Moraću da izvadim policijsku dozvolu za putovanje. Drugovi će mi odrediti dokle treba da idem, gde da siđem, gde da se javim na oslobođenoj teritoriji i kome, gde ću dobiti paklenu mašinu... Ona mora da eksplodira tačno u 21 čas uveče, jer će tada sigurno biti svi za stolom, pri večeri. Dotle mogu biti daleko od Zagreba, a proći će verovatno nekoliko sati dok se ustaše snađu i utvrde koga treba da progone...

Ostalo je samo da se odmah povežem s drugovima da bi se rešilo najvažnije pitanje: kako na vreme nabaviti paklenu mašinu.

Postao sam nestrpljiv. Otići, što pre otići i naći Nikolu. On mora da sazna sve, da prihvati plan, odobri ga, nabavi paklenu mašinu za ovih desetak dana koliko još ostaje.

Iz poglavnikovog stana odjurio sam spuštajući se niz Tuškanac, razmišljajući gde bih sada mogao da nađem Nikolu. On je ilegalac i ko zna gde stanuje. U mislima sam prebirao sve stanove drugova u kojima sam ga ponekad viđao. Imao sam sa njim ugovoren sastanak za prekosutra, ali vreme je previše skupo da bi se tek tako gubila dva dana. Obišao sam nekoliko stanova. Nikole nije bilo. Najzad, u Škrljčevoj ulici, našao sam ga kod Šmita. Izašli smo na ulicu. Nikola se zagrejao za plan i rekao mi da će me na vreme obavestiti. Dogovoreni sastanak za prekosutra otpada.

Dani su brzo prolazili. Već sam nabavio i policijsku propusnicu za Split, gde bih uzeo paklenu mašinu, pod izgovorom da treba da odem po neko specijalno bilje za poglavnikov park. Bio sam sve nestrpljiviji. Nikola se nije javljao.

Bojao sam se da mu se nešto nije dogodilo i da bi zato izvršenje akcije bilo dovedeno u pitanje. Već sam izabrao i palme za »dekoraciju« i u sanduku najveće iskopao duboku rupu za eksploziv. . . A Nikole nema i nema. Opet sam krenuo da ga tražim, ali ovog puta bez uspeha.

Iznenada, dva dana pred svečanu večeru, Nikola me je telefonom pozvao na sastanak. Kao vetar odjurio sam na ugovoreno mesto, pun nade.

Susret je ispao nekako čudan. Nikola je bio hladan i ozbiljan. Nismo se čestito ni pozdravili, a on je već počeo da objašnjava:

— Druže, stvar sa tvojim planom otpada. To nisu naši metodi u borbi sa neprijateljem! . . . To je individualni teror, a samo avanturistička omladina može biti spremna na terorističke akcije!

Ja sam crveneo, uzdržavao se izvesno vreme, a onda iz mene provali ljutnja. Prvi put sam pobijao mišljenje starijeg druga. Nekako instiktivno nisam se mogao složiti sa Nikolinim obrazloženjem. Setio sam se i poslednjeg sastanka komiteta na kome je, između ostalih zadataka, bio postavljen i ovaj: »Ubijati ustaše, njihove agente i izdajnike naroda uvek i na svakom mestu!«

Ljutito sam odgovorio Nikoli:

— Ne slažem se sa objašnjenjem, jer su na sastanku kome si i ti prisustvovao, atentati na ustaše bili postavljeni kao zadatak.

Nikola je najpre ćutao, a onda je tihim glasom počeo da govori o razlozima zbog kojih se akcija odlaže. Objašnjavao mi je kako, bez obzira na dosadašnja krvoprolića, Pavelić nije još dovoljno poznat kao zločinac u očima hrvatskog naroda, a posle te akcije NDH bi ostala i bez vlade. Bile bi pogođene još četiri države. Pokazalo bi se da su ustaše nesposobne i Nemci bi preuzeli čitavu vlast. Postreljali bi deset hiljada talaca i nastao bi još strašniji teror. U narodu bi se onda govorilo: »Da je Ante ostao živ, bilo bi sve bolje«. To bi bilo loše.

Razočaran zbog odlaganja akcije, rastao sam se od Nikole noseći u sebi iskru sumnje u tačnost njegovih razloga.

Prošle su odonda dve godine i mnogo šta se dogodilo za to vreme. Nikola je pao u ruke policiji. Streljali su ga bez

istrage i bez suda. Pali su i mnogi drugi. Neki su oterani u logore, drugi na robiju. Ipak, najveći deo zagrebačkih komunista otišao je u partizane.

Jednoga dana ustaše su uhvatile i mene...

Stigao sam posle mnogo muka i tegoba na robiju u Lepoglavu — što je bilo pravo olakšanje posle »istrage« i »suđenja«. I tek posle oslobođenja te zloglasne tamnice, 14. jula 1943, saznao sam prave razloge za odlaganje atentata na Pavelića.

Čim sam sa ostalim oslobođenim komunistima stigao na slobodnu teritoriju potražio sam nekoga iz zagrebačke partijske organizacije ko bi mi to mogao objasniti. Jer, iskreno rečeno, Nikoline reči nisu mi bile uverljive, a ni način na koji mi je čitav slučaj tumačio.

U Moslavini sam najzad našao Marka Belinića, člana CK Hrvatske, koji je bio na sastanku MK Zagreba kada je na dnevnom redu bio atentat na Pavelića.

— Da, znali smo, znao je za tu akciju i pokojni Rade Končar — rekao mi je — ali je rok za nabavku paklene mašine bio suviše kratak — a drugim sredstvima atentat se nije mogao da izvrši. Objašnjenje koje smo ti tada dali bilo je izmišljeno, jer ti istina ne bi mnogo koristila...

Dragutin LENARD

ČAPLJINSKO LJETO 1941.

LJeto 1941. definitivno je razotkrilo svu trulost političkih i društveno-ekonomskih prilika koja se u Čapljini godinama taložila. Tu su, u nacionalno šarolikoj provincijskoj sredini, bez ikakve industrije, glavnu riječ vodili eksponenti JNS, HSS, JRZ, JMO i drugih nacionalističkih građanskih partija, kao i kler. Od 24. juna do prvih dana avgusta trajali su ustaški pokolji Srba. Prva ubistva izvršena su u ostacima rimske tvrđave Mogorilo, a leševi bačeni u Neretvu. Krajem juna ubijeno je u Gabeli 125 osoba, u Dračevu 25, Klepcima 45, Rečici 52, Tasovčićima 58 itd. — ukupno preko 600 osoba. Ustaše su mučile svoje žrtve u duhanskoj stanici u Domanovićima, silosu na Modriču i podrumima na Pileti, a zatim ih, pretučene i vezane, prevozile kamionima do kraške jame u Bivoljem Brdu, na Neretvu kod Čapljine i Opuzena i tu ubijale.

Poslije prvih pokolja don Ilija Tomas, fra Tugomir Soldo i drugi pozivali su srpsko stanovništvo da pređe na katoličku vjeru, obećavali onima koji to učine mir i sigurnost, a zatvorenim puštanjem na slobodu. Prisilno prekrštavanje izvjesnog broja žena i ljudi — izbezumljenih od straha — iz Čapljine, Klepaca, Višića i Dračeva izvršeno je u julu. Prekršteni su prisustvovali misama, izvršavali »savjesno« sve obaveze vjernika u nadi da će spasti živote — svoje i svoje djece. Međutim, početkom avgusta ustaše su izvršile nove pokolje. Prekršteni su bili među prvim žrtvama. Ustaše su ubile u Klepcima 234 osobe, iz Tasovčića 116 a iz Pribilovaca 637. Samo iz nekoliko porodica Brstina ustaše su ubile 20 osoba. U Pribilovcima je potpuno istrijebljeno 36 porodica, a spasilo se, pored 149 muškaraca, samo 8 djece i 3 žene koji su se krili po pećinama i u trsci Hutova blata. Računa se da je ukupno ubijeno i bačeno u Neretvu i jame u Mogorilu, Opuzenu, Dračevu, Pribilovci-

ma, Bivoljem Brdu i Šurmancima do 1500 osoba, većinom žena, djece i staraca.[1] U Šurmancima je ubijena i veća grupa sarajevskih Jevreja.

Oslanjajući se na okupatorske snage, u Čapljini se nešto ranije formirala ustaška politička i vojna organizacija. Mnogi istaknuti mačekovci poslušali su šefa svoje stranke koji je već 10. aprila pozvao svoje pristalice na lojalnost ustaškim vlastima, priključili se ustašama, postali visoki ustaški funkcioneri i organizatori ili direktni učesnici u pokoljima, stavili svoju organizaciju u službu nove vlasti, u stvari formirali tu vlast u zajednici sa nekolicinom predratnih frankovaca. Još u prvim danima aprilskog rata neki funkcioneri HSS s klerikalnim elementima i formacije Seljačke zaštite učestvovali su u razbijanju i razoružavanju glavnine 85. pješadijskog puka i jednog artiljerijskog diviziona koji su se raspadali,[2] prekinuli željezničku prugu kod Dretelja i telefonske linije, 14. aprila vodili borbu sa jedinicama jugoslovenske vojske čiji su dijelovi intervenisali mlako i neefikasno, i 17. aprila dočekali ulazak italijanskih trupa držeći faktički vlast u gradu. Mačekova Seljačka zaštita na čelu sa većinom mjesnih funkcionera HSS, među kojima je bilo i članova ustaške organizacije i nekim popovima, bila je nosilac ovih akcija. Tako se u Čapljini ostvarila ranije formulisana uloga i zadaci Mačekovih poluvojnih formacija: »Zaštita ima pravu zadaću da rastjera jugoslovensku vojsku u momentu kada to bude zgodno...«[3].

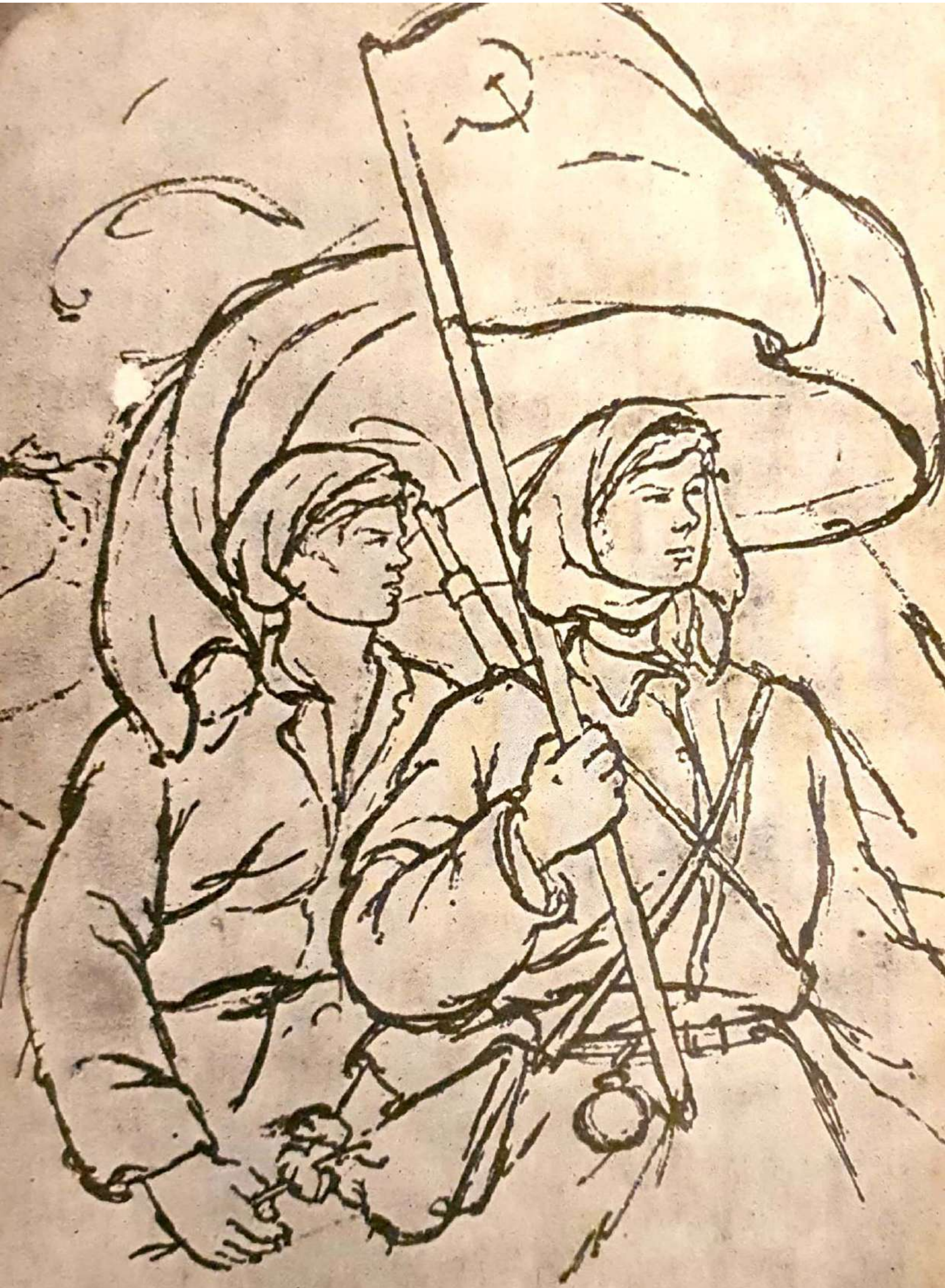
Opunomoćenici Glavnog ustaškog stana bili su najbogatiji ljudi: dr Pavao Canki, advokat i posjednik, od 1922. do

---

[1] Kotarski predstojnik iz Čapljine u izvještaju pretpostavljenim 1943. godine navodi: »Na 21. lipnja 1941. odpočeo je tadašnji logornik Franjo Vego sa kupljenjem i ubijanjem srbskog pučanstva po selima i Čapljini ... Za vrijeme ovog čišćenja poubijano je (bačeno u jame i rijeke) oko 1.600 osoba ... Prilikom ovog rada bilo je pljačke i ucjenjivanja, kao i pristrasnosti. Novac, zlatninu i dragocjene predmete, kao i pokretni materijal dizan je od Srba i pohranjivan u ustački logor a da račun o tome nije nikom polagan.« (Arhiv VII reg. br. 1/6—1 K 202).

[2] Komandant puka potpukovnik Dragutin Ivanišević i veća grupa oficira svojim kapitulantskim držanjem dopustili su i direktno podsticali raspadanje jedinica. Puk nije ni posjeo položaje prema zadatku (zatvaranje neretvanskog pravca) niti je komanda puka poduzela bilo što ozbiljnije da sredi jedinice i interveniše protiv naoružanih klerofašističkih i drugih izdajničkih grupa i pojedinaca. Jedino se 2. bataljon pod komandom majora Rudolfa Primorca održao, i pored osipanja, kao kompaktna jedinica i probio 11. aprila preko Nevesinja u Mostar gdje je nekoliko dana sa još nekim dijelovima vodio borbe s petokolonaškim elementima — i to inicijativno, jer se komanda armije na čelu sa generalom Milojkom Jankovićem držala sasvim pasivno, odbijala da se angažuje protiv klerofašista i čak pregovarala s njima.

[3] Izjava Vlatka Mačeka 1939. godine, poslije ostvarenog sporazuma s Cvetkovićem (»Borba«, 15. februara 1961. godine).

Pivo Karamatijević: KRAJIŠKINJE (crtež)

1934. god. funkcioner jugoslovenskog Sokola, do 1940. funkcioner HSS, a u 1940. god. postaje »ustaški stožernik za Hercegovinu«,[4] Pero Jukić, trgovac i kućevlasnik u Zagrebu, Sarajevu i Čapljini, do 1931. godine policijski agent u Sarajevu; trgovci Janko i Dane Vego, župnik Ilija Tomas i drugi. Za logornika je dekretom Andrije Artukovića postavljen Franjo Vego, koji je uz pomoć svojih pobočnika Ahmeta Kapetanovića, Andrije Buljana, Emila Storelija, Ešrefa Zahrića i drugih radio na reorganizovanju Mačekove Zaštite, stvaranju ustaških vojnih formacija i sprovodio masovna ubistva.

Ustaše su ubile osam članova KPJ[5]: Maksima Ijačića, Bogdana Simića, Mirka Elezovića, Vasu Spahića, Lazara i Iliju Lojpura, Mitra i Branka Bekana i više skojevaca. Nekoliko drugova je moralo napustiti Čapljinu; komunisti iz Bivoljeg Brda povezali su se s mostarskom organizacijom, a u Čapljini su ostali Ivan Sušac i Pero Jelčić, koji je nešto ranije došao iz Metkovića, ali i oni bez veza.

U toku avgusta je uspostavljen kontinuitet partijskog rada. (U ovo vrijeme upućen sam iz Sarajeva na partijski rad u Čapljinu.) Obnavljanje i formiranje partijske organizacije u nekoliko sela na lijevoj obali Neretve i u Čapljini ostvareno je relativno brzo, ali su zato rezultati napora da se prodre i ostvari politički uticaj u selima na desnoj obali bili vrlo skromni.

Do kraja 1941. godine postojale su partijske ćelije u Čapljini,[6] Tasovčićima,[7] Pribilovcima[8] (formiranju ove ćelije, kao

---

[4] U toku rata postao član ustaške vlade; poslije oslobođenja osuđen na smrt kao ratni zločinac.

[5] Partijsku organizaciju u tom kraju formirao je Miro Popara jula 1940. godine. U prvoj partijskoj ćeliji bili su: Milenko Šotra, Slobodan Šakota, Maksim Ijačić i Bogdan Simić. Do aprila 1941. god. formirane su još dvije ćelije, a u junu je organizacija imala 14 članova. U Čapljini su djelovale dvije ćelije, dok su u trećoj bili drugovi iz sela Tasovčići, Bivolje Brdo i Pribilovci. Organizacija SKOJ-a brojala je 25 članova. Čitavom ovom organizacijom rukovodili su Slobodan Šakota i Maksim Ijačić koji su bili vezani za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i to prvo preko Mira Popare, a kasnije preko Karla Batka. Pred rat uticaj komunista u Čapljini i okolini naglo je porastao. Tako je, na primjer, na opštinskim izborima avgusta 1940. godine partijska organizacija uspjela da istakne listu radnika i seljaka. Za postavljanje liste bilo je potrebno 200 predlagača i 40 kandidata i zamjenika. U Tasovčićima, selu poznatom po naprednim tradicijama koje sežu do u doba prije I svjetskog rata, većina birača glasala je za tu listu.

[6] U ćeliji su bili: Pero Jelčić, Ivan Šušac (ubijen od četnika juna 1942), Adem Kapetanović, Mustafa Latić, Ibro Metiljević, Mehmedalija Šišić (umro 1942) i Enver Škrbo.

[7] U ćeliji su bili: Branko i Slavko Ijačić, Milan Bekan (poginuo maja 1942. u borbi s Italijanima kod Pribilovaca) i Stojan Bošković.

i Pribilovačke partizanske čete, mnogo je doprinio Stanko Burić,[9] koji je neko vrijeme djelovao u Pribilovcima) i Bivoljem Brdu[10] (ova ćelija bila je do početka septembra vezana za Sreski komitet u Mostaru).

U nekoliko sela djelovali su partijski aktivi: u Trebižatu, na primjer, od 4 člana (rukovodio je Mato Jović), a u Počitelju od 5 članova (rukovodio Karlo Vuletić).[11]

U septembru je formiran Sreski komitet,[12] koji je bio vezan za Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu.[13] Veze sa OK redovno su funkcionisale. Pored ličnih kontakata članova komiteta, pismene veze i prenos partijskog materijala su obezbjeđivali željezničari, đaci i drugi. Tako su se kuriri Okružnog komiteta iz Mostara obraćali na javke na željezničkoj stanici i u nekim radnjama u Čapljini. Preko čapljinske organizacije išle su često partijske veze Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu sa Kotarskim komitetom Metković i Dalmacijom uopšte.

Svaka partijska ćelija imala je jednog do dva člana koji su rukovodili radom jednog ili više aktiva SKOJ-a. Tako je, na primjer, za ćeliju u Bivoljem Brdu (čija se djelatnost širila na gotovo sva sela Dubrave) bio vezan, pored aktiva u tom selu, i izvjestan broj skojevaca po drugim selima. U jesen i zimu 1941. djelovala su dva skojevska aktiva u Čapljini, a u Tasovčićima, Trebižatu i Višićima po jedan. Snažan uticaj na

---

[8] Članovi ćelije: Ilija Ćuk, Veljko Bulut, Manojlo Bulut, (nekoliko porodica Buluta bile su siguran oslonac NOP-a i dale više aktivista i hrabrih boraca: Stevo, Milko, Mladen, Dušan, Simo, Arsen, Todor i Rade poginuli su kao borci NOV) i Gojko Nadaždin (isključen iz KP zbog kolebljivosti).

[9] Poginuo marta 1943. u Vrelima na Kosmetu kao član Okružnog komiteta KPJ; proglašen za narodnog heroja.

[10] U ovoj ćeliji bili su: Meho Krpo (poginuo juna 1943. na Sutjesci kao politkomesar čete; u NOR-u su poginula njegova dva brata i jedina sestra Ajša, koja je bila prva partizanka iz dubravskih sela), Hamo Kebo (poginuo marta 1945, kod Kreševa kao politkomesar bataljona 14. hercegovačke brigade; prvi je postao član KPJ u svojoj borbenoj i brojnoj porodici: njegov otac Hasan prošao je put od seoskog hodže do komuniste, braća Musair i Munib su nosioci »Spomenice 1941«, a mlađa braća i sestre su postali članovi KPJ i SKOJ-a u toku rata), Salko i Omer Mrgan i Meho Čiber (ubijen od ustaša 1943).

[11] Poginuo 1945. godine kao delegat voda u 13. hercegovačkoj brigadi.

[12] Meho Krpo, Branko Ijačić i sekretar Džemil Šarac; nešto kasnije kooptiran je Pero Jelčić.

[13] Sekretar Hamo Grebo, članovi Džemal Bijedić (sekretar MK Mostar), Franc Novak (sekretar SK Mostar) i Džemil Šarac (sekretar SK Čapljina).

omladinu vršili su skojevci i napredni omladinci koji su polazili gimnaziju u Mostaru, gdje je NOP bio vrlo jak.

Uslovi za ilegalni rad bili su vrlo teški. Ustaše su u Čapljini skoncentrisale jake snage, a oslanjale su se i na uticajne klerikalne krugove, kao i široku mrežu konfidenata. I u mnogim selima ustaše su imale svoje vojne formacije (tzv. zbirove) i veći broj konfidenata. Italijani su od septembra, i kasnije, držali u Čapljini manje dijelove jednog pješadijskog puka i jedne legije crnih košulja oslanjajući se na kvislinge. Pribilovci su bili jedino selo tog kraja koje je, zahvaljujući svom položaju, a prije svega činjenici da su se, poslije pokolja, preživjeli počeli da naoružavaju, predstavljalo neku vrstu slobodne teritorije, koju su ustaše već krajem ljeta daleko obilazile. U tom selu je, u drugoj polovini avgusta, održana usred dana konferencija gotovo svih seljaka, na kojoj je istupio predstavnik KP.

Partijska organizacija je djelovala u situaciji u kojoj je italijanski okupator vodio politiku da izgradi čvrste pozicije među Hrvatima i muslimanima oslanjanjem na ustaške elemente, a među Srbima oslanjanjem na četničke elemente; 1942. godine forsirao je i formiranje tzv. muslimanske milicije.

Četnička djelatnost u Čapljini i okolini vezana je za ponovni dolazak Italijana, septembra 1941. godine. Oni su tada onemogućili nove ustaške pokolje, otvarali pravoslavne crkve, dopuštali sahranu nekih žrtava ustaškog terora u seoska groblja i time nastojali da spriječe naš uticaj na srpsko stanovništvo, odvoje ga od NOP-a ili bar pasiviziraju. Tada se vraća u Čapljinu trgovac Nikola Šotra, četnički emisar i povezuje sa Vidojem Šarićem, bivšim žandarom Trifkovićem i još nekima, nastojeći da umanji naš uticaj u Pribilovcima i Tasovčićima. Sve do junskih događaja 1942. godine ta rovarenja nisu imala ozbiljnijih rezultata (u drugoj polovini 1942. četnički pokret će steći izvjesne pozicije u tom kraju, a grupe četnika izvršiti zločine nad stanovništvom Dubrava, Višića i Svitave i borcima i pristalicama NOP-a).

Naša organizacija je pored konstantnog objašnjavanja opštih ciljeva NOP-a i razgolićavanja ustaškog i četničkog pokreta, morala ukazivati i na specifične probleme koji su bili rezultat taktike i nastojanja okupatora da predstavi okupaciju i svoje trupe kao »oslobodioce Hrvata«, »zaštitnike Srba od ustaša« i »zaštitnike muslimana od četnika«.

Pod italijanskim pokroviteljstvom i uz njihovu pomoć vođe ustaša i četnika raspaljivale su vjersku i nacionalnu mržnju, najniže strasti, gramzljivost u pljački tuđih kuća,

vinograda, stoke, novca. Okupator i ustaše nastojali su da pridobiju hrvatske i muslimanske mase za politiku istrebljenja srpskog stanovništva. U tome su se ustaše služile svim sredstvima: od isticanja i nakaradnog tumačenja činjenice o neravnopravnom položaju Hrvata i muslimana u staroj Jugoslaviji, do nuđenja i dijeljenja opljačkane stoke i imanja poklanih srpskih porodica svima onima koji podrže ili učestvuju u ustaškim zločinima. Poslije pokolja u Pribilovcima ustaše su promijenile ime sela i naseljavale svoje pristalice koje su preuzele opljačkanu imovinu ubijenih i rastjeranih. Ustaški funkcioner, trgovac Jukić, pljačkajući imovinu ubijenih postao je daleko najbogatiji u čitavom kraju. Oni koji su za vrijeme stare Jugoslavije stvarali i produbljavali jaz između naših naroda, nastojali su sada da svoju zločinačku politiku dovedu do kraja: pozivali su i provodili kurs na međusobno istrebljenje. U čapljinskom kraju je ta politika dovela do pokolja koji po broju žrtava i počinjenim svirepostima spadaju među najveće i najteže do kojih je došlo u Bosni i Hercegovini.

Partijska organizacija je nastojala da svu mržnju ovih koji su izbjegli pokolje, kanališe na put istinskog zadovoljenja pravde, uzdigne na nivo svjesne, revolucionarne akcije. Pored usmenog političkog djelovanja članova KPJ, SKOJ-a i naših simpatizera, organizacija je redovno rasturala propagandne materijale koje je upućivao Okružni komitet; to su bili leci, bilteri i drugi materijali Operativnog štaba, Oblasnog i Okružnog komiteta, radio-vijesti i dr. Tako su u ljeto i jesen 1941. godine radio-vijesti iz Čapljine, pisane najčešće rukom, upućivane svakodnevno u Tasovčiće. Pojedini materijali rasturani su i u više stotina primjeraka.

Kada je 1941. godine zavladao ustaški teror, a strah od ustaškog noža i jame sprečavao mnoge da se odupru, komunisti su ustali u odbranu nevinih žrtava, objašnjavali politiku i ciljeve NOP-a i KPJ, neumorno isticali potrebu bratstva Hrvata, Srba i muslimana, pozivali na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača i bili organizatori te borbe. Komunisti su okupljali sve one koji su počeli da traže izlaz iz ove situacije i da se odupru ili protestuju. Posebno su nastojali da ubrzaju i prodube proces diferencijacije među bivšim pristalicama HSS, koji je otpočeo intenzivnije da se razvija već poslije prvih ustaških pokolja.[14] Bilo je važno pokrenuti i one koji su, doduše, osuđivali okupatora i ustaše, zgražavali se nad onim što čine, ali nisu vjerovali da je moguć uspješan ishod borbe protiv fašista.

---

[14] Taj proces se najbrže razvijao u Trebižatu gdje ustaše nisu uspjele da stvore svoje uporište.

U ovo vrijeme uspostavljen je kontakt sa pojedinim uglednim ljudima koji su bili spremni da sarađuju s komunistima na platformi borbe protiv okupatora i njegovih pomagača. Među njima su bili: Nikola Rebac, Avdo Šarac, Jozo Jelčić, dr Petar Redžić, dr Asim Opijač[15] i drugi. Oni su doprinosili propagiranju ideja i ciljeva NOP-a, prikupljanju sredstava za Narodnooslobodilački fond, organizovali proteste kod italijanskih vlasti prilikom hapšenja naših drugova, prenosili partijski materijal, sklanjali ilegalce, ustupali stanove za sastanke itd. Ti su drugovi u proljeće 1942. godine spriječili da se muslimanska čitaonica u Čapljini pretvori u ustaško uporište.

Sa pojedinim oficirima i vojnicima, uglavnom iz 14. domobranskog puka, vojnim bjeguncima i vojnim obveznicima koji se uopšte nisu odazvali pozivima, ostvarivan je povremeno koristan kontakt i među njima razvijan politički uticaj. Preko našeg simpatizera, oficira Safeta Fazlagića, dobijeno je nešto oružja i informacije o snagama neprijatelja. Nekolicina mladića iz dubravskih sela, simpatizera našeg pokreta, napustili su domobranstvo, krili se neko vrijeme oko svojih kuća, a kasnije se priključili našim jedinicama.

Veliki broj drugova učestvovao je u prikupljanju materijalnih sredstava za pokret. Prikupljeno je, tako reći, sve što je moglo da koristi našim borcima u jedinicama i organizacijama na okupiranom dijelu teritorije. Sakupljao se novac, platno, odjeća i obuća, kancelarijski i sanitetski materijal itd. Prilozi su obično upućivani u Mostar. Prikupljanje oružja bio je poseban problem koji je rješavan na različite načine: malo oružja ostalo je sačuvano poslije sloma stare Jugoslavije, ostalo je kupovano za novac, stoku i žito, nešto je dobijeno od naših organizacija u Dalmaciji i simpatizera iz domobranstva, dok je kasnije, kada su otpočele borbe, oružje zarobljavano od neprijatelja.

U periodu 1941—1942. godine partijska organizacija je upućivala omladince iz Čapljine i okolnih sela, većinom članove KPJ i SKOJ-a, pojedinačno ili u manjim grupama, u partizanske jedinice.[16] U oktobru 1941. formirana je partizan-

---

[15] Ubijen od ustaša 1944. godine.

[16] Među prvima su otišli: Slobodan Šakota, Milenko Šotra, Rodo i Mirko Andrić, Miloš Pudar (poginuo 1945. kao politkomesar bataljona u 21. srpskoj diviziji), Meho Krpo, Salko i Omer Mrgan, Ivan Šušac, Pero i Ljubo Jelčić, Pero Božić (poginuo maja 1942. kod Nevesinja), Šukrija Šehović, Jovo Pudar, Ilija Ulaković i Asim Buć (poginuli maja 1942. kod sela Zimalje), Veselin Bećević (poginuo juna 1943. na Sutjesci kao borac 1. proleterske brigade) braća Kobe, Šahin Cerimagić (poginuo juna

ska četa u Pribilovcima u kojoj su, pored Pribilovčana, bili i borci iz Tasovčića i još nekih sela. Komandir čete bio je Ilija Ćuk, zamjenik komandira Manojlo Bulut, politički komesar Veljko Bulut, zamjenik političkog komesara Branko Ijačić. (Četa se aktivirala krajem aprila 1942. godine kada su snage Južnohercegovačkog partizanskog odreda iz rejona Ljubinja i Stoca razvijale dejstva lijevom obalom rijeke Bregave ka Neretvi i nanijele italijanskim jedinicama takve udarce koji po snazi i rezultatima spadaju među najjače koje je ustanička Hercegovina zadala okupatoru.)

*

U prvoj godini rata u čapljinskom kraju izvršeni su prvi koraci u otvaranju puteva ka novom društvu i novim odnosima. Zbog teških posljedica dvadesetogodišnje nenarodne vladavine, neravnopravnog položaja hrvatskog naroda, negativnog uticaja HSS, dijela klera i frankovačkih grupa, proces razobličavanja kvislinga tekao je postupno i trebalo je da prođu mjeseci i godine oslobodilačkog rata pa da dio masa u tom kraju počne da shvaća i da se bori za stvarna rješenja nacionalnih i socijalnih problema zemlje.

Okupator i njegovi brojni domaći pomagači nisu uspjeli da terorom, koji je u 1941. dostigao šire razmjere nego u bilo kojem drugom kraju Hercegovine, uguše otpor rodoljuba predvođenih komunistima i spriječe njihovo učešće u NOP. U potvrdu ovoga govori i činjenica da je u toku narodnooslobodilačkog rata iz čapljinskog kraja učestvovalo u jedinicama NOV 762 borca, od kojih je poginulo 184.

Džemil ŠARAC

1943. na Sutjesci kao borac 10. hercegovačke brigade), Risto Karadeglija (poginuo 1943. kod Trebinja kao politkomesar čete 10. hercegovačke brigade), Meho Hasanagić, Mirko Praljak i drugi.

KRALJEVO (DO FORMIRANJA ODREDA)

Na vest da će 25. marta jugoslovenska vlada potpisati u Beču pristupanje Jugoslavije Trojnog paktu, Udruženje srpskih ratnika Kraljeva i episkop Nikolaj Velimirović su zakazali »protestni« zbor u dvorištu episkopovog konaka, čime su verovatno hteli samo da stišaju revolt građana. Organizacija KPJ je odlučila da iskoristi ovaj skup za odlučni protest protiv izdaje zemlje, pa je pozvala radnike da dođu što masovnije. Kad je zvonima oglašen početak zbora, u dvorištu konaka je već bilo oko hiljadu ljudi. Gimnazija je imala nastavu po podne, pa skojevci nisu mogli da stignu na početak zbora, a kako je bila preko puta konaka, nastavnici su prekinuli časove zbog graje. Pošto nam je bila preneta direktiva da se priključimo zboru, odmah smo iz škole otišli u dvorište konaka. Upravo je govorio episkop Nikolaj Velimirović. Osuđivao je potpisivanje pakta, ali nije pozivao na otpor. Anglofilski elementi izbacivali su parole: »Živeli naši veliki saveznici Francuska i Engleska!«, ali su se sve češće čule parole: »Dole pakt!« »Savez s Rusijom!« i sl., što su prisutni masovno prihvatali. Kad je Nikolaj, na kraju govora, uplašen raspoloženjem mase, pozvao prisutne da se raziđu mirno kućama, na što je skočio profesor Rašović[1] i, verovatno po direktivi nekog člana KPJ, pozvao prisutne da pođu ulicama i demonstriraju protiv pakta. Masa kao da je to samo i čekala. Preskačući ograde konaka pokuljala je ka glavnoj ulici. Bio je to nezadrživi revolucionarni zanos podstaknut patriotskim osećanjima svih građana. Radnici i studenti su otvoreno krenuli u protest. Mi omladinci smo im se priključivali i ne shvatajući možda dovoljno značaj tog istorijskog trenutka. Duž glavne ulice, zbunjeni i preplašeni lavinom mase, trgovci su počeli da spuštaju roletne na radnjama.

---

[1] Poznati antifašist, za vreme rata bio u zarobljeništvu.

Odjednom se iznad povorke zavijoriše zastave. Napred je vodoravno nošena trobojka, duga desetak i više metara, sa crvenim poljem iznad glava demonstranata, pa je iz pozadine izgledala kao proleterska zastava.

Povorka se stalno povećavala, a s njom i borbeno raspoloženje. Gromoglasne parole podsticalo je i prigušivalo skladno skandiranje demonstranata: »Branićemo zemlju — čuvaćemo narod«, »Narod s vojskom — vojska s narodom«, »Savez s Rusijom« i druge, a odmah zatim odjeknula bi pesma »Budi se Istok i Zapad« ili »Lanci nam se kuju kleti«. Pri prolasku povorke ugledao sam na njenom začelju policijskog pisara Dimitrijevića sa dva žandarma, kako zbunjeno koračaju iza mase demonstranata. Nekolicina članova Udruženja srpskih ratnika brzo je napustila povorku.

Masa od gotovo dve hiljade ljudi prolazila je pored komande mesta i kasarni i nije htela ići dalje dogod se na prozoru ne bi pojavio neki od oficira. A tada smo ga dočekali frenetičnim aplauzom i poklicima: »Narod s vojskom — vojska s narodom«. I tako kroz ceo grad. Kada smo u sumrak ponovo stigli na trg već osvetljen sijalicama, na postolje spomenika se popeo profesor Rašović i počeo da govori. Zvonki glas, prekidan čestim aplauzom i poklicima, cepao je noćnu tišinu i raspaljivao masu. »Ne priznajemo pakt! Sa fašistima možemo pregovarati samo preko mušice puške«, bila je dugo ponavljana parola u Kraljevu posle tog govora.

Kad je Rašović završio,, na kamene blokove spomenika popeo se Moma Petrović Trša, student prava,[2] za koga smo tada mislili da je član MK. Masa je pljeskom i poklicima prihvatila njegove revolucionarne reči. Govorio je protiv izdaje i o potrebi da branimo zemlju, uz savez s Rusijom. U jeku Tršinog borbenog poziva za odbranu zemlje od fašizma, na ivici trga počeli su da se prikupljaju žandarmi i policijski pisari. Namere im očigledno nisu bile poštene, pa je Trša, videći ih da se probijaju kako bi izazvali sukob, borbeno završio govor, pozivajući prisutne da se raziđu ali da nastave sa osudom izdaje zemlje.

Sutradan, 26. marta, borbeno raspoloženje nije napuštalo građane. Pod utiscima velike večeri, u školi nismo ništa radili. Skojevci iz IV/v razreda organizovali su čak i bojkot nemačkog jezika: pocepali su nemački udžbenik, a na postavljana pitanja su ćutali kao nemi. Videći ovakvu upornost dece nastavnica je počela da plače.

---

[2] Poginuo 1942. kod Bugojna kao zamenik političkog komesara 4. (Kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade.

U rano jutro 27. marta pronela se vest da je zbačena vlada potpisnik pakta s Nemačkom. Bio je to samo znak za nastavljanje manifestacija raspoloženja za borbu protiv fašizma. Izišli smo na ulice. Istovremeno se na trgu pojavila kolona od nekoliko stotina đaka niže gimnazije koju je predvodio direktor Knežević.[3] Nosili su sliku kralja Petra i piskavim detinjim glasom podržavali parole koje je uglavnom direktor uzvikivao. Sa druge strane grada nailazila je dostojanstveno ogromna povorka radnika fabrika aviona i vagona, sa zastavama i transparentima, na brzinu napravljenim od dasaka i platna. Pred naraslom gomilom, na trgu ukrašenom raznovrsnim zastavama, ređali su se govornici. U ime komunista govorio je Ljubiša Petrović Kico, student prava,[4] poznat kao dobar govornik. Sa trga je masa krenula ulicama. Kraljevom su čitav dan odjekivale borbene parole za odbranu zemlje.

* *
*

Dani su prolazili ispunjeni grozničavim iščekivanjima, ali i užurbanim pripremama. Znali smo da predstoji rat, samo se nije znalo kad će početi. Jednog dana nad gradom se iznenada pojavio nemački izviđački avion. Protivavionska artiljerija je otvorila vatru i pogođeni avion je pao negde u okolini Kraljeva. Piloti, dva mlada podoficira, ostali su živi i sprovedeni u grad. Svi su tražili da ih vide. Bombardovanje Beograda, 6. aprila, primljeno je u Kraljevu sa novim borbenim raspoloženjem. Izbeglice iz Beograda pričale su o užasu rata, ali to nije obeshrabljivalo Kraljevčane.

Rat se vodio. Gradom su se prenosile vesti o uspesima jugoslovenske vojske prema Caribrodu, Skadru, u Makedoniji, i o bombardovanju Sofije. Ubrzo se počelo govoriti o probojima naših frontova: kod Pirota, u Vojvodini, Makedoniji. Petokolonaši su uporno proturali vesti da su Nemci već u Nišu, Kruševcu, Kragujevcu, Skoplju. Opet je doprla vest o borbi naših aviona i nemačkih tenkova u Kačaničkoj klisuri, o hrabrosti rezervista iz 12. i 58. puka, ali i o sabotaži u vojsci: da vojnici dobijaju opremu bez naoružanja, oružje bez municije, sanduke sa konzervama umesto sa granatama i sl. Ovakve vesti kombinovane sa vestima petokolonaša o prodo-

---

[3] Jedno vreme je bio u Kraljevačkom partizanskom odredu pa je prišao četnicima gde je stalno istupao protiv bratoubilačke borbe te ga je Keserović zaklao 1943. godine.

[4] Iako nije član KPJ, bio je jedan od najpoznatijih levičara u gradu. Uhvaćen u raciji 1941. godine i streljan u Beogradu 1941.

rima Nemaca, dezorijentisale su ljude. Nije se znalo čemu da se veruje. Mešao se patriotski zanos sa nepoverenjem u rukovodstvo države i vojske.

Već prvih dana rata KPJ je dala direktivu da se radnici i omladinci javljaju u dobrovoljce za odbranu zemlje. Velike grupe radnika, đaka i studenata su odlazile u opštinu, odakle su upićivane u komandu mesta. Otuda su ih vraćali sa obrazloženjem da nemaju oružja ni za regularne jedinice. Opasnost od bombardovanja stalno je rasla. Porodice koje su imale rodbinu ili prijatelja u selima (u prvom redu trgovačke) sklanjale su se iz grada. Uputstvo za napuštanje grada dala je i uprava fabrike aviona. Većina građana ostala je u gradu. Direktiva KPJ bila je, stoga, da treba ostati u gradu i s narodom deliti sudbinu, a u slučaju bombardovanja pružiti prvu pomoć i učestvovati u gašenju požara.

Četvrtog ili petog dana rata počelo je danonoćno povlačenje naših jedinica iz Niša, Paraćina i Kruševca preko Kraljeva na zapad. Teška vozila, koja su teglila topove svih kalibara i primitivne taljige s konjskom vučom, luksuzni automobili i kamioni, pešaci i sanitetska kola — sve se to izmešalo. Glavna ulica Kraljeva bila je zakrčena, a na mostu preko Ibra vladao je pravi krkljanac. Vojska je prosto bežala. Svi su govorili da je front prema Nišu probijen i da su im Nemci za petama. Delovi Generalštaba i Komande ratnog vazduhoplovstva koji su bili smešteni u širem rejonu Vrnjačke banje, još ranije su pobegli ka Užicu i Sarajevu. General Ilić (koliko se sećam imena), komandant jedinica oko Kraljeva, koji je sa ženom i ćerkom bio smešten u hotelu »Pariz«, takođe se izgubio iznenadno. Vojska je ostala bez komande. Jedinice u okolini Kraljeva su počele da se osipaju ostavljajući opremu i oružje. Neko je obio vojni magacin opreme i hrane i stavio ga na raspolaganje narodu. Špekulanti su koristili situaciju da napune svoje magaze i podrume. Peta kolona je pojačala delatnost.

Kraljevčani su prvih dana rata bili prosto ošamućeni dezorganizacijom vojske. Ne samo obične vojnike već i državne organe koji su se povlačili preko Kraljeva zahvatila je panika. Vlastodršci su se u limuzinama, pretrpanim svim i svačim, bezglavo žurili ka Sarajevu i »prema moru«.

U okolinu Kraljeva kao da je bila prebačena jedna ili više nemačkih diverzantskih grupa sa specijalnim zadatkom da dezorganizuju pozadinu naše vojske. Telefonske veze Kraljeva sa okolnim mestima bile su iskidane na više mesta. Grupa rodoljubivih oficira koja je bila preuzela vlast u gradu, tražila je bilo koju jedinicu da s njom interveniše na ugrože-

nom pravcu od Kruševca. Od nekud su se pojavile jedinice 6. puka i preduzele energične mere. Na obali Ibra su uhvaćena dva nemačka agenta. Prisluškivali su telefonske razgovore ispod mosta. Jedan je bio preobučen u uniformu jugoslovenskog potpukovnika. Advokat Radičević,[5] poznati opozicionar, ubio je iz revolvera jednog petokolonaša koji je pokušao da unosi paniku. Otkrivena je i špijunska radio-stanica u zvoniku katoličke crkve.

Šesti puk je bio zaveo u gradu vanredno stanje. Naređeno je da se sva raznesena vojna oprema i namirnice vrate u magacine, pa su otpočeli masovni pretresi u celom gradu. Nekoliko špekulanata je uhapšeno, a pohvatani petokolonaši su streljani. Istovremeno se organizovala odbrana duž leve obale Ibra i desne obale Morave; postavljeni su teški mitraljezi (doduše neukopani i nemaskirani), a na Ratarskom imanju protivavionska artiljerija. Dobijao se utisak da će se neprijatelju pružiti otpor. Ponovo se javljamo u dobrovoljce. Neki dobijaju puške i idu na položaje iza bolnice i kolonije vazduhoplovnog zavoda. Ali je takvo stanje trajalo samo 2—3 dana.

Petokolonaši su svakog dana proturali dezinformacije, sračunate na demoralizaciju i dezorijentaciju naše vojske: general Nedić razbio neprijatelja u Makedoniji; Englezi pristižu iz Grčke; Slovenci i Hrvati pustili Nemce na severu; komunisti odbili da ratuju; Nemci prodrli do Kragujevca i Kruševca i sl. Ljudi se stoga nisu mogli da snađu u tolikim protivrečnostima. Dan uoči upada Nemaca u Kraljevo pronela se vest da je radnička klasa Kragujevca uzela oružje iz magacina i pod rukovodstvom komunista vodi ulične borbe protiv Nemaca. Ubrzo se iz pravca Kragujevca, izgleda kod Knića, čula artiljerijska vatra.

Oficiri jedinica koje su se povlačile na zapad, a najviše komunisti i antifašisti govorili su da se kod Užica organizuje novi front. U takvoj situaciji partijsko rukovodstvo Kraljeva dalo je direktivu da se članovi KPJ i Skoja povuku iz grada ka Čačku da bi se uključili u taj novi front. Time bi se izbegao i prvi udar fašista ako bi počeli da hapse komuniste. Oko 10—15 članova KPJ i nas nekoliko skojevaca (koliko se sećam: Gvozden Paunović, Olga Jovanović, Žika Kika Jovanović, Moma Petrović Trša, Rade Vilotijević, Danica Jasnić, Bora

---

[5] Početkom ustanka bio je zamenik komandanta Kraljevačkog partizanskog odreda, a kasnije, sa direktorom gimnazije Kneževićem, prešao u Ibarski četnički odred. Pošto se uverio u četničku izdaju pobegao je od njih, ali su ga uhvatili Nemci 1943. godine i streljali na Banjici.

Stefanović, Slobodan Luković, Žikica Stojanović, Dušan Milišić, Milka Trailović, Ljubiša Petrović, Olga Luković, Koča Jončić i dr.[6] sklonili smo se 11. aprila uveče u Progorelicu kod rodbine Slobodana Lukovića. Ta dva dana bila su za mene pravi seminar. Razgovaralo se o novostvorenoj situaciji i sagledavani dalji zadaci.

Noć neposredno pred ulazak Nemaca u Kraljevo, jedinice koje su organizovale odbranu porušile su sve železničke i drumske mostove na Ibru i Zapadnoj Moravi. Zapaljene su glavne hale fabrike aviona i cisterne ratnog vazduhoplovstva u Vitanovcu i Bogutovcu (navodno je na oba mesta bilo po pola miliona litara benzina, ali su Nemci po ulasku ugasili požar). Ogroman oblak pokrivao je klisuru i dolinu oko Kraljeva nekoliko dana. Sve je smrdelo na sagoreli benzin.

Oko podne, 12. aprila, naišle su nemačke kolone od Vrnjačke banje i Kragujevca. Došlo je do manjih borbi u rejonu Sijaćeg Polja. Kraće vreme dejstvovala je artiljerija, ali su naše snage bile brzo ućutkane dejstvom nemačkih oklopnih jedinica. Borba nije trajala više od pola časa, i to van samog grada. Položaj je nadletala »roda« i posle kraćeg izviđanja izbacila jednog padobranca na ušće Ibra u Moravu, kod bivšeg aerodroma. Nakon toga nemačke jedinice su bez otpora ušle u grad.* Jedino kad su Nemci došli da posednu poštu, neki poručnik iz sastava 6. puka i jedan poštanski službenik ubili su nemačkog oficira, ali su i sami poginuli.

Dva dana posle ulaska Nemaca u Kraljevo upućeni smo, Bora Stefanović i ja, iz Progorelice da izvidimo situaciju u gradu i pošto nije bilo nikakvih hapšenja komunista, a prema Užicu se nije vodila nikakva borba, obavestili smo ostale drugove i svi su se drugog dana vratili u grad.

---

[6] Gvozden Paunović, sekretar OK KPJ, poginuo za vreme rata u okolini Čačka; Olga Jovičić, član KPJ, prva žena politkomesar čete 4. (Kraljevačkog) bataljona, poginula 1943. kod Prozora; Žika Kika Jovanović, član OK KPJ, poginuo 1941. kao politkomesar Čibukovačke čete u Kraljevačkom odredu; Rade Vilotijević, član KPJ, poginuo kao politkomesar Centralne bolnice NOVJ 1943; Danica Jasnić, profesor, član KPJ, mučki ubijena od četnika kod Kraljeva 1941, kao rukovodilac agitpropa štaba Kraljevačkog odreda; Bora Stefanović Vule, sekretar CK Skoja, član KPJ, poginuo kao politkomesar Jastrebačkog odreda kod Stubla 1943; Slobodan Luković, član KPJ, brat Mirka Lukovića, uhvaćen u raciji 1941. i streljan u Beogradu; Žikica Stojanović, član Skoja, danas generalni konzul FNRJ u Solunu; Dušan Milišić, član MK KPJ, poginuo u Bosni 1943; Milka Trailović, član Skoja, zaklana od četnika kao bolničarka odreda 1941; Olga Luković, učenica, član Skoja.

* Mi smo čitav razvoj događaja posmatrali sa brda u Progorelici, sa jedinim dvogledom.

Prve nemačke jedinice smeštene su uglavnom u javne objekte (hotele, škole itd.). To su bile sve motorizovane jedinice, sa vrlo mladim ljudstvom. Posle nekoliko dana su otišle dalje, a zamenile ih posadne jedinice sa ljudstvom od tridesetak i više godina, čiji su se oficiri i podoficiri smeštali i po kućama.

Prilike u gradu su se znatno izmenile. Mnogi radnici i službenici, rodom iz krajeva van Srbije, napustili su Kraljevo i otišli u rodna mesta. U Kraljevo su počele da stižu izbeglice sa Kosova i Metohije, iz Makedonije, Bosne i Hrvatske. Ljotićevci, iako su se otvoreno stavili u službu okupatora kao tumači i pomoćni službenici, nisu preduzimali tih dana nikakve mere protiv komunista.

Zbog uglađenosti nemačkih vojnika i oficira, pojedinci iz buržujskih kuća počeli su da šire famu o »kulturi« okupatora, ali su se brzo razočarali. Nemci su, posle transportovanja zarobljenika, otvorili u hotelu »Nacional« javnu kuću, a zatim su pijani počeli napadati devojke i mlade žene po ulicama. Narod se počeo sklanjati u kuće pa su ulice Kraljeva ostajale puste. Oficiri, nastanjeni u kućama buržoazije i istaknutije inteligencije Kraljeva počeli su priređivati večere i uspostavljati prijateljstvo sa svojim domaćinima.

Iznenađen brzom kapitulacijom vojske narod je tražio krivca. Bio je ozlojeđen na režim, naročito na vojno rukovodstvo od koga se jedino nadao spasu posle 27. marta. Već prvih dana po ulasku Nemaca dobili smo preko Bore Stefanovića, sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a, direktivu Partije da treba skrivati oružje. Njega je u Kraljevu bilo vrlo mnogo. Obalom Ibra, na svakih pedesetak metara, ležali su mitraljezi. Teško je bilo pomeriti ih, a da se to ne primeti, jer su Nemci iza stare centrale imali mitraljesko gnezdo. Na Ratarskom imanju i neposredno duž pruge takođe je bilo razasuto oružje. Skojevska grupa u kojoj smo bili: Zoran i Cane Katić, Pera Pajtin[7] i ja, dogovarala se kako da skloni neki od ovih mitraljeza u Ratarsku šumu? Poljoprivredna škola je bila puna Nemaca, a mi smo neodlučni. Jedino je Zoran Katić uspeo da sakrije jedan vojnodržavni revolver. Drugovi iz gimnazije, Miša Raković i Sloba Antonijević,[8] uspeli su da sakriju jedan laki mitraljez koji su našli u Staroj čaršiji.

Prva žrtva nemačkog terora bio je radnik Fleger koji je još za vreme prvog svetskog rata izgubio ruku u nemačkoj

[7] Cane streljan u Kraljevu, a Zoran Katić i Pajtin poginuli su kao borci 1. proleterske, prvi kod Rudog, a drugi na Sutjesci.

[8] Oba prvoborci: Miša zarobljen i streljan u Nemačkoj, a Slobodan poginuo na Prenju kao zamenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

ili austrijskoj fabrici te je dobijao od njih odštetu. Do ovog rata bio je poznat kao pijanica i vlasnik ruleta na vašarima mada je vrlo mnogo čitao, pa i naprednu literaturu. Ulaskom Nemaca nastavio je da pije. Jednom prilikom je u pijanom stanju nazivao nemačke vojnike fašistima te su ga ovi ubili.

Drugog maja došlo je do prvog otvorenog sukoba okupatora i građana. Neke nemačke motorizovane jedinice koje su se tih dana u ogromnim kolonama vraćale iz Grčke, zanoćile su na obali Ibra, pored stare električne centrale. Uveče su dva pijana vojnika uskočila kroz otvoren prozor u stan, ubila radnike fabrike vagona Petra Vasiljevića i Vladimira Ristića i opljačkali im odela i ostale stvari. Sutradan je njihova jedinica otišla iz Kraljeva, a u gradu je nastao strašan revolt naroda. Komandant mesta je gledao da zataška zločin nemačkih vojnika. Objavio je da je izdao nalog za hapšenje ubica i dozvolio javnu sahranu ubijenih radnika, ali da »na sahrani ne sme učestvovati više od 45 lica« i da ne sme biti nikakvih posmrtnih govora.

Partijska organizacija je, međutim, dala direktivu da sahrana bude što masovnija. Mada su policajci i žandarmi blokirali čelo i začelje povorke, radnici i omladinci su upadali u povorku kroz dvorišta i radnje ili izlazili ispred nje i usporavali njen brz odlazak ka groblju. Pogrebna povorka se izmešala sa masom naroda koja je stalno narastala. Žandarmi i policijski pisari su bespomoćno molili da se raziđemo. Povorka je prošla kroz ceo grad: od tadašnje bolnice, Putnikovom ulicom, preko trga, do crkve i groblja. U crkvenoj porti je došlo do otvorenog sukoba sa žandarmima. Ovi su molili učesnike povorke da se raziđu, objašnjavajući da će Nemci i njih i nas pohapsiti i pobiti. Otvoreno smo ih napadali zbog toga što su do juče kao sluge režima hapsili radnike i omladince i što su sada prvi izdali otadžbinu i postali sluge okupatora. Žandarmi su kipteli od srdžbe. Smejali smo im se u lice govoreći da nam ne mogu ništa jer znamo da im je okupator dao prazne fišeklije i puške. Na ulazu u groblje je došlo do novog sukoba. Žandarmi su blokirali groblje. Unutra su pustili samo članove porodice. Time su hteli da spreče održavanje govora. Zloglasni kaplar Spasoje pokušao je da uhapsi Branka Radomirovića,[9] poljoprivrednog tehničara, koji je počeo da se rve sa žandarmima. Priskočili smo mu u pomoć i oteli ga iz ruku žandarma.

Period od aprila do juna organizacija SKOJ-a je iskoristila za intenzivan politički rad. Čini mi se da nikad više nisam čitao marksističke literature nego u to vreme. Od pro-

---

[9] Streljan 1941. god. u Kraljevu.

fesorke Koke Jasnić člana KPJ, dobili smo »Političku ekonomiju« od Segala i »Istoriju Rusije« od Pokrovskog. Uz to smo čitali i mnogo napredne beletristike. Prosto smo otimali knjige jedan drugome iz ruku. Ovo nam je bilo omogućeno i time što gimnazija nije radila, jer su Nemci zaposeli sve školske zgrade. Na vreme smo izuzeli knjige iz školske biblioteke »Osvit« zahvaljujući tome što je knjižničar bio član SKOJ-a Zoran Katić. Tih dana dobili smo i primerak knjige Ostrovskog »Kako se kalio čelik«. Bio je napravljen strog raspored čitanja. Niko nije mogao zadržati knjigu duže od 4 do 5 dana. Čitali su je čak i u grupama.

Održavali smo vrlo često sastanke centralnog gimnazijskog aktiva SKOJ-a (»Gimcentaka«, kako smo ga zvali) i skojevskih aktiva, kojih je tada bilo u gimnaziji vrlo mnogo, čak i po dva — tri u odeljenju. Sastanci centralnog aktiva su obično održavani u kući Anđe Radojčić, preko Ibra, ili Mije Sukijasovića, na spratu.[9a] Zbog opasnosti od Gestapoa, svako je morao unapred da izmisli razlog za dolazak u ove kuće, gde smo obično dolazili u parovima, drug i drugarica. Centralni aktiv je tada brojao desetak drugova i drugarica. Njime je od leta 1940. rukovodio Nikola Bugarčić, čija nam je zrelost i staloženost mnogo koristila, jer smo svi bili mlađi od njega, skloni i nepromišljenim postupcima koji bi nas mogli kompromitovati. Uspesi skojevske organizacije u gimnaziji nisu bili mali i to nas je podsticalo na još ozbiljniji rad. Mislim da je tada samo u višim razredima bilo oko sto članova SKOJ-a. Sastancima centralnog aktiva je više puta prisustvovao i Bora Stefanović.

O zrelosti skojevske organizacije dovoljno svedoči i sukob koji smo imali u VIII-b razredu sa profesorom istorije. Negde u maju, po obnavljanju nastave zbog mature, profesor istorije je na jednom času počeo da raspreda kako su komunisti i omladina krivi što je zemlja propala. Prvo smo počeli sa upadicama, iz klupa, a zatim jedan po jedan da se dižemo i otvoreno pobijamo njegove navode, iznoseći da su ministri i generali izdali zemlju. Razred je bio složan, jer u to vreme nije bilo ni jednog otvorenog ljotićevca da bi se suprotstavio skojevskoj organizaciji za koju se znalo da postoji i koju su svi poštovali.

Vest o napadu Nemačke na SSSR došla je u trenutku kada smo održavali sastanke radi prenošenja direktive iz cirkularnog pisma Pokrajinskog komiteta o pripremama Nemačke da napadne SSSR i potrebi veće budnosti. Odmah smo čestitali jedan drugome, jer smo se nadali da će Sovjetski Savez za nekoliko nedelja razbiti zahuktalu nemačku mašinu. Uveče smo kod naše

---

[9a] Oboje su se kasnije razišli sa pokretom: Sukijasović u toku rata a Radojčićeva posle rata.

školske drugarice Nade Lazić slušali preko radija govor Molotova i pesmu »Široka strana moja radnaja« koju je izvodio hor crvenoarmejaca. Bili smo vrlo uzbuđeni. Osetio sam da me podilaze žmarci. Sutradan, 23. juna, u kući Anđe Radojčić održali smo poslednji sastanak centralnog gimnazijskog aktiva SKOJ-a. Prisustvovao je i član Sreskog komiteta SKOJ-a Milosav Borisavljević, opančarski radnik.[10] Preneo je opštu ocenu situacije iz cirkulara, a o novonastaloj situaciji nije nam znao ništa reći jer još nije bilo direktiva. Podvukao je potrebu još veće opreznosti, jer će fašisti verovatno udariti na komuniste.

Te večeri 23. juna dok smo se šetali obalom Ibra, našim omiljenim sastajalištem, pojavio se Rade Vilotijević. Bilo nas je desetak, koje studenata koje đaka, između ostalih Dragoslav Bogavac[11] i Jova Radulović, džemperdžija.[12] Vilotijević nam je uzbuđenim glasom saopštio da će ujutru biti racija na komuniste i da hitno treba obavestiti drugove da ne noće kod kuće. Radilo se o brzini obaveštavanja. Ja sam upućen kod Mome Petrovića Trše, kod koga je stanovao i Stanko Košanin, tada član Okružnog komiteta.[13] Posle njih, trebalo je da obavestim Nikolu Bugarčića, u čijoj je kući stanovao ortskomandant te je pred kućom stajao stražar. Rekli su mi da je za Bugarčića manje važno pošto nas, omladince, verovatno neće hapsiti u prvom naletu. Stigao sam pre policijskog časa kod Mome i Stanka i obavestio ih. Kad sam došao do ugla kod hotela »Nacional« i pogledao na sat bilo je svega još tri minuta do policijskog časa, što znači da bih jedva stigao do Bugarčićeve kuće. Kolebao sam se i nisam otišao, već sam požurio svojoj kući. Soba mi je bila iz dvorišta. Legao sam da spavam složivši obuću i odeću pored otvorenog prozora da bih mogao brzo da se obučem i kroz prozor pobegnem ka obali Ibra, ako bi neko zakucao na kapiju.

Rano ujutro, 24. juna, probudila me majka i rekla da u gradu hapse. Došle su da mi to jave žene Stanka Nikolića, kafedžije i dr Nikodijevića. Rekle su da je Nikola Bugarčić sa Čedom Kasalicom sproveden u zatvor. Kao grom me pogodila ova vest. Iz Ribnice je biciklom došao da me obavesti o hapšenju i mali Srđan, sin Jovana Hadžića,[14] učitelja, simpatizera KPJ. Nisam

---

[10] Borisavljević je bio član KPJ, poginuo kao prvoborac.

[11] Član KPJ od 1936. u ustanku sekretar OK KPS. Poginuo kod Foče, početkom 1942; proglašen za narodnog heroja.

[12] Poginuo u Bosni u 1. proleterskoj brigadi. U ratu izgubio sina i ćerku — skojevce.

[13] Stanko Košanin se po našem povlačenju za Sandžak demoralisao i napustio Partiju.

[14] Jovan Hadžić Vanja, jedan od prvoboraca u Kraljevačkom odredu, poginuo u Bosni 1943. godine.

imao vremena da razmišljam, već sam se brzo obukao i otišao u grad da nađem nekoga, da vidimo šta ćemo dalje. Kasnije sam često razmišljao o ovoj raciji i uvek sam se sa čuđenjem pitao otkuda ovolika patriotska svest naših građana koji često nisu bili ni istomišljenici s nama, ali su u trenucima opasnosti, znajući da smo napredni omladinci i pretpostavljajući da možemo i mi biti uhapšeni, samoinicijativno preduzimali mere da nas upozore na to. Bio je to najočigledniji dokaz da KPJ i SKOJ dominiraju svojim političkim uticajem u Kraljevu i okolini.

U gradu toga dana nisam mogao da nađem nikoga od odgovornih drugova, svi su se već bili sklonili. Oko podne, dok sam sedeo u parku pred gimnazijom, sprovedeno je oko 20 uhapšenih iz zgrade načelstva u sud (među njima 11 članova KPJ i nekoliko članova SKOJ-a). Video sam Bugarčića, Kasalicu, Olgu Jovičić, Slobodana Lukovića, Žikicu Stojanovića, Milomira Rajevića.[15] Većina komunista je uspela da se skloni u okolinu.[16] U podne sam se našao sa Anđom Radojčić iz gimnazijskog rukovodstva. Razgovarali smo o tome šta da radimo. Trebalo je nešto preduzeti. Ni ona ni ja nismo imali vezu s organizacijom. Ostali skojevci su čekali od nas direktive. Mi ih nismo mogli dobiti jer je Bugarčić bio u zatvoru, a Bora Stefanović se sklonio pre hapšenja. Govorili smo im da čekaju. Te noći sam sa skojevcima — radnicima Milomirom Božovićem Balom i Milom Radojčićem Bricom,[17] koji isto tako nisu imali nikakve veze, prenoćio u vili »Studenica« u Mataruškoj banji, kod nekog Balovog rođaka. Sutradan ujutru vratio sam se u grad i preko Ibra uhvatio vezu sa učenicom Lepom Perišić, inače članom SKOJ-a, a preko nje sa Anđom. Sedeli smo na obali Ibra kao kupači i čekali rezultat tražene veze sa drugovima. Oko podne sam se preko Laze Jovanovića,[17a] koji je polagao maturu, povezao sa Kokom Jasnić, jedinim članom Partije među profesorima u gimnaziji i Pavlom Jakšićem, koji je bio suplent gimnazije i aktivni simpatizer KPJ. Laza, Olga, Pavle i ja smo oko podne održali sastanak pred zgradom stare kasarne u kojoj se tada i polagala matura. Šta da radimo? Ja sam prethodnog dana čuo od nekih omladinaca u Kovačima da je cela četa radnika, studenata i đaka sa oružjem otišla na Goč što sam sada saopštio na sastanku. Kasnije se pokazalo da je ovaj podatak netačan ali je on bio povod naše od-

---

[15] Pre rata jedan o najomiljenijih članova SKOJ-a, uhapšen krajem 1942. kao partijski radnik na terenu Kraljeva i streljan na Banjici.

[16] U Kraljevu je tada bilo oko 60 članova KPJ i preko 300 članova SKOJ-a.

[17] Milomir Božović poginuo 1943. u 4. (Kraljevačkom) bataljonu. Mile Radojčić poginuo 1942. kao borac 2. proleterske brigade.

[17a] U toku rata razišao se sa pokretom.

luke da sutradan krenemo na Goč. Koka Jasnić je i pored našeg navaljivanja odbila da ide, pravdajući se da ima još dosta skojevaca na maturi i da je ona kao profesor obavezna da im pomogne da završe ispite. Ostala je uporna u svojoj odluci iako se nismo slagali s njom.

Sledeće noći Balo, Brica i ja prenoćili smo preko Ibra u jednoj livadi, između kukuruza, uvučeni u plastove sena. Čim je ugrejalo sunce, 26. juna, došli smo na Ibar u kupaćim gaćicama. Čuo sam da me policija traži. Brica je ostao, a Balo i ja smo krenuli na Goč. Oko podne, na prolazu kroz Ribnicu, svratili smo na ručak kod mog druga Mila Đurovića. Kada je njegov otac Drago čuo da pričamo o odlasku na Goč i da će Rusi iskrcavati padobrance sa naoružanjem[17b] predložio je da sačekamo ovo kod njega skriveni u štali, što smo tumačili kao dokaz patriotske predusretljivosti, ali nismo ostali, već smo preko Stolova nastavili put ka Goču. Drago nam je savetovao kako da izbegnemo žandarmerijsku stanicu u Kamenici. Na Zmajevcu smo, u kući Savića, doznali da su pre nas u istom pravcu ka Stolovima i Goču otišli Duško Ristić i Milenko Nerandžić.[18] Požurili smo nadajući se da ćemo ih negde usput stići. U Sokolju smo čuli da su dve-tri grupe prethodne večeri otišle ka strugarama, što nas je još više umirilo te odlučismo da ovde zanoćimo.

Sutradan, 27. juna ujutro, čim smo preko tunela izbili u Gvozdačku reku, naišli smo na Pavla Jakšića i Lazara Jovanovića. Prihvatili su daske koje su ostali drugovi spuštali od Savića strugare; gradila se prva partizanska koliba. Našem oduševljenju nije bilo kraja. U toku dana smo izvukli daske u Gvozdac i napravili prvu kolibu. Bilo nas je devet: Žika Čukulić[18a] radnik, član KPJ, Pavle Jakšić suplent gimnazije; Mile Maslar, radnik,[19] Lazar Jovanović, Slobodan Damjanović[20], krojački radnik, Boža Korać, izbeglica iz Like,[20a] Milomir Božović Balo[21] i ja. Đura Dukić učenik,[22] koji je bio kod brata na strugari, prihvatio je drugove koji su pristizali i od prvih dana bio jedan od organizatora prve partizanske grupe i odreda.

Na sastanku koji smo uveče, 27. juna, održali, analizirali smo situaciju. O povratku u grad nije moglo više biti ni govora.

[17b] Ova verzija je prvih dana odnekuda bila brzo raširena u Kraljevu i okolini, čak su i okupatori verovali u nju.

[18] Poginuo 1942. u Dalmaciji.

[18a] Poznati filmski radnik, umro 1960.

[19] Poginuo 1942. godine u Bosni kao borac 1. proleterske brigade.

[20] Ostao pri povlačenju 1941. u Srbiji.

[20a] Poginuo u toku NOB.

[21] Poginuo kao borac Kraljevačkog bataljona u Bosni.

[22] Streljan decembra 1942. godine na Banjici.

Predstojala je oružana borba protiv okupatora, za koju nas je Partija već puna tri meseca pripremala. Zaključili smo da grupa ostane na Goču, da se odmah preduzmu mere za prikupljanje oružja, da se zavede vojnički život, da svakoga jutra po dva sata imamo vojne vežbe i da se traži veza sa rukovodstvom partijske organizacije. Stvaranje ove partizanske grupe bilo je od ogromnog značaja za ustanak u okrugu Kraljevo jer je iz nje brzo izrastao partizanski odred. Rešeno je da u Kraljevo idemo Žika Čukulić i ja, da se povežemo sa partijskim rukovodstvom i izvestimo gde se nalazimo i da tražimo uputstva za dalji rad. Istog dana uveče kod nas je stigao i advokat Vladimir Radičević s puškom i dve bombe. To je bilo prvo naoružanje grupe. Posle nekoliko dana stigli su Milorad Ašanin,[23] učenik, član SKOJ-a i direktor gimnazije Knežević sa sinom Racom.[24]

28. ili 29. juna Žika i ja smo gočkom železnicom stigli u selo Ribnicu. Već po izlasku iz voza, kod mosta na Ribnici, iza mlina, sreli smo Dobricu Ristovića[24a] abadžijskog radnika i Duška Milišića. Pošto smo ih poznavali odmah smo im rekli odakle dolazimo. Poveli su nas u Gornju Ribnicu i ubrzo nas kod Kočovića kuća povezali sa Momom Petrovićem, a preko njega sa Gvozdenom Paunovićem, u kući Dane Đubanjuk člana KPJ.

Veza je bila uspostavljena. Dato nam je uputstvo da ostanemo na Goču. Rečeno je da će nam neko od drugova preneti nove direktive, te da zbog toga posle nekoliko dana opet treba da dođemo u Ribnicu, da bih toga druga poveo na Goč.

Početkom jula iz Ribnice je sa mnom krenuo na Goč Dragoslav Bogavac koji je preneo odluku OK da se pripremamo za ustanak ali da još nema uputstva o početku borbe. (Verovatno je da su to bile prve direktive koje je OK-u preneo Mirko Tomić sa sastanka CK KPJ i PK KPS od 22. i 24. juna, kada su instruktori PK Srbije bili krenuli na teren.) Dok sam pratio Bogavca nazad sa Goča rekao mi je da će neki komunisti i skojevci biti vraćeni sa Goča i upućeni u sela da pripremaju ustanak, a da će ostali drugovi ostati na Goču do novih direktiva. Međutim, ubrzo sam Bogavca doveo ponovo s grupom drugova iz Ribnice na Goč. Tada su došli Miro Dragišić,[25] Moma Petrović i još neki drugovi, a sa Stolova su stigli Duško Ristić i Milenko Nerandžić. Preneta je direktiva CK KPJ o početku ustanka i od-

---

[23] Poginuo u Crnoj Gori 1942. godine.

[24] Prešao četnicima 1941. sa ocem, ali 1944. ponovo stupio u NOVJ i hrabro poginuo pri oslobođenju Čačka.

[24a] Prvoborac, član KPJ od 1937.

[25] Politkomesar Kraljevačkog partizanskog odreda i 4. (Kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, poginuo u Bosni 1942. godine.

luka Okružnog komiteta Kraljevo da se formira partizanski odred na Goču. Duško Ristić i Žika Čukulić su upućeni u studenički srez radi povezivanja sa partijskom organizacijom i pripremama za oružanu borbu u tom kraju.

Formiranje Kraljevačkog partizanskog odreda, dakle, pada negde između 4. i 8. jula 1941. godine. On je počeo brzo da se omasovljava. Partijska organizacija iz Ribnice stalno je upućivala ljude s puškama, pa je s tim naoružanjem odred, 12. jula, i krenuo u prvu akciju u Ratinu, gde su Dobrica Ristović i Rade Vilotijević bili terenski radnici. Ovde smo, u stvari, uzeli samo radio-aparat i opremu koja je bila ostala u školi od bivše jugoslovenske vojske, a koju je prikrivenu čuvao učitelj Simović.

Koča JONČIĆ

OD RUDOG DO GOSTILJA SA TOVAROM SREBRA I MILIONOM DINARA

Poslije borbe na Pljevljima, 1. decembra 1941. godine, bataljon »Bijeli Pavle«, čiji sam politički komesar bio, pošao je prema Priboju. Tih decembarskih dana vodili smo borbu na Jabuci, na putu Pljevlja — Prijepolje, napadali Pribojsku Banju i Priboj na Limu i izveli nekoliko manjih prepada. Nekoliko dana prije 22. decembra, datuma o kome se uveliko pričalo, kontrolisali smo komunikaciju Sarajevo — Priboj, da bismo se 19. decembra uveče našli na maloj željezničkoj stanici Mioč. Te noći prema Mioču su se kretale srpske partizanske jedinice. Išle su u Rudo da uđu u sastav Prve proleterske brigade. Kako jedni za druge nismo znali, umalo što nije došlo do sukoba. Srećom patrole su bile oprezne. Čim je zabuna prošla, nastalo je neopisivo oduševljenje. Bila je to radost zbog prvog susreta srpskih i crnogorskih partizana. Među rukovodiocima srpske jedinice prepoznao sam Raju Nedeljkovića i Vladimira Dedijera. Na pozdravni Dedijerov govor odgovorio sam kako sam najbolje umio. Kraj govora zagušili su oduševljeni poklici. Borci su se ljubili. Susret je bio kratak. Srbi su brzo, burno pozdravljeni, nastavili put. U koloni smo vidjeli i nekoliko dječaka sa kratkim puškama o ramenima.

Prošla su još dva dana. Dvadeset prvog uveče stigao je kurir sa porukom iz Vrhovnog štaba, u kojoj je pisalo da hitno dođem u Rudo. Odabrao sam nekoliko vojnika i iste noći krenuo na put. Vozili smo se prugom, u malom vagonu koji smo pokretali motkama.

Bila je zora. U Rudom kao da su svi na nogama. To me nije iznenadilo, znao sam da ćemo danas formirati prvu regularnu jedinicu Narodnooslobodilačke vojske.

Na ulazu u grad sreli su me Bajo Sekulić i Peko Dapčević.

— Treba da se javiš Vrhovnom komandantu — rekli su.

— To ti je onaj šator tamo.

Krenuo sam u pokazanom pravcu. Da budem iskren, imao sam tremu. Ovo je bio moj prvi susret sa drugom Titom. Slušao sam dosta o njemu, ali nisam znao kako izgleda. Pomalo me mučila i pomisao zbog čega sam pozvan u Vrhovni štab. Neki drugovi su me prije dva-tri dana obavijestili da me »planiraju« za komesara jednog bataljona u Prvoj proleterskoj, pa sam vjerovao da me zato i zovu. Za trenutak sam zastao pred velikim šatorom i popravio uniformu. Tada je iz šatora izašao čovjek srednje visine. Učinio mi se neispavan. Mahinalno sam pozdravio, i obratio mu se, ni sam ne znajući kako sam zaključio da je baš to drug Tito.

— Rekli su mi da Vam se javim!

— Zdravo druže! — odgovorio je Tito mirnim glasom. Jesi li ti komesar bataljona »Bijeli Pavle«?

— Jesam!

— E, vidiš, ti treba da obaviš jedan zadatak i da se vratiš u Crnu Goru, traže te drugovi iz Glavnog štaba . . .

— Ja sam mislio da ću ostati u ovoj jedinici, koju danas osnivamo . . .

— I mi smo tako mislili — osmjehnu se on. — Iskrsla je, međutim, nova potreba.

— Je li to partijska direktiva — bio sam uporan — ja bih stvarno želio . . .

— Partijska, druže, partijska — ponovio je Tito. Prvo ćeš s ovim pismom u Novu Varoš, u Glavni štab srpskih jedinica. Pismo ćeš predati Milovanu Đilasu. On će ti dati novac koji treba da odneseš crnogorskoj organizaciji. Ne zaboravi da ovo pismo ne smije pasti neprijatelju u ruke!

Obećao sam da ću pismo uništiti ako na putu dođe do opasnosti, a zatim je Vrhovni komandant detaljno opisao put do Nove Varoši i rekao da Lim treba da pređemo kod Crkvenih Toca. Na kraju je dodao:

— Napolju te čeka devet boraca. Krenite odmah!

Već je uveliko bio 22. decembar kada sam se pozdravio sa Titom i ponovo prišao Peku i Baju. Oni pozvaše drugove koji će me pratiti. Među njima su bili Blažo Janković, profesor, Petar Sekulić, učitelj iz Bjelopavlića, Boško Kuljača, seljak iz Brajića i drugi.

U toku dana, dok se u Rudom formirala Prva proleterska, nas desetorica odmicali smo lijevom obalom Lima prema Novoj Varoši. Noću smo kod Crkvenih Toca, prešli Lim, gazeći vodu do pojasa. U Novu Varoš stigli smo poslije dvadeset devet časova pješačenja. Brzo sam pronašao Đilasa i dao mu Titovo pismo.

On nam je rekao da ćemo uveče produžiti za Crnu Goru. Nosićemo sto kilograma srebrnog novca i jedan milion u papiru. To je pomoć Vrhovnog štaba Glavnom štabu za Crnu Goru.

Zamolio sam da mi daju dobrog brdskog konja za tovar sa novcem.

Uveče, pred polazak, opet sam bio u štabu. Ne brojeći ih, pažljivo sam trpao hiljadarke u komesarsku torbu. Dva okovana sanduka od po pedeset kilograma, u kojima su se nalazili srebrenjaci, natovareni su na konja. Ja nisam znao tačno otkud su te pare, ali sam čuo da su zaplijenjene od neprijatelja.

Đilas mi je rekao da sto hiljada dinara dam u Kamenoj Gori Velimiru Jakiću i Bošku Đuričkoviću, rukovodiocima sandžačke jedinice, sto hiljada da ostavim partizanskoj bolnici u Žabljaku na Durmitoru, a ostalo da predam komandantu Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, Ivanu Milutinoviću.

Naša grupa krenula je na dug i neizvjestan put. Drugovima iz pratnje sam rekao da nosimo municiju. Određeno je još deset partizana da nas prate do Lima, a onda nas deset treba da sami nastavimo put do Glavnog štaba za Crnu Goru.

Bila je uveliko noć kad smo pregazili Lim. Dok je konj prelazio vodu, pažljivo smo podizali tovar da voda ne prodre u sanduke. Na drugoj obali čekalo nas je iznenađenje: još deset boraca. Drug Tito ih je poslao iz Rudog da ojačaju pratnju. Od njih se sjećam Vlada Gatulina i Sima Mrenovića, radnika iz Podgorice, i nekog Caričića. Sad nas je ukupno bilo dvadeset. Bili smo naoružani puškama, bombama, revolverima i jednim puškomitraljezom. Dobili smo naređenje da uz put ne zamećemo kavgu i da se krećemo što je moguće neprimjetnije.

Idući u pravcu Kamene Gore sreli smo Mila Peruničića sa grupom partizana; pomogli su nam oko smještaja i ishrane. Kasnije smo naišli i na nekoliko partizanskih patrola koje su se kretale ovim terenom. U Kamenoj Gori ostavili smo Velimiru Jakiću sto hiljada dinara. Tu smo se i odmorili.

Na putu ka mostu na Lever-Tari primijetili smo, na dvjesta do trista metara od nas, grupu od pedesetak četnika Periše Džakovića. Razrijedio sam kolonu i spremio se za borbu. Gledali smo se izvjesno vrijeme, na istom odstojanju, u prolazu, a zatim su obje kolone mirno nastavile put.

Kod mosta na Lever-Tari zatekli smo naše patrole koje su kontrolisale prelaz. Bio je 29. decembar, sedmi dan otkako smo pošli iz Rudog. Prenoćili smo u nekim barakama pored mosta i sjutradan nastavili obalom Tare, preko Negovuđe. Bilo je vrlo hladno. Snijeg visok. Stalno smo kontrolisali kolonu iz straha da neko ne zastane i smrzne se. Odjeća i obuća su se sledile na

nama. Kretali smo se sporo. Pred samu noć, poslije napornog uspona, stigli smo pod Durmitor, u hotel kod Žabljaka, gdje se nalazila partizanska bolnica.

Hotel je bio prepun ranjenika, najviše boraca iz teške borbe na Pljevljima. U četrdesetak prostorija ležalo je preko dvjesta pedeset partizana. Radilo se pod teškim uslovima. Neprestano su prokuvavani stari zavoji, jer novih nije bilo. Ranjenici su previjani pocijepanim čaršavima i košuljama; umjesto alkohola i joda ljekari su na teške rane stavljali rakiju, lijekova je bilo malo. Među ljekarima sam prepoznao Irinu Knežević, ženu Vuka Kneževića, koji je kao zamjenik političkog komesara Jezero-šaranskog bataljona poginuo na Pljevljima. Ostale nisam poznavao. Novac sam predao Živanu Kneževiću, članu komiteta i uprave bolnice, dr Irini Knežević i još nekim drugovima, čija imena više ne pamtim.

Iste večeri potražio sam drugove koji su ovamo preneseni poslije borbe na Pljevljima. Našao sam Iliju Kostića iz Lovćenskog bataljona, ostao je bez ruke; Zariju Grdinića, iz Polja (kolašinskog), starog poznanika još iz naše prve ustaničke akcije u danilovgradskom srezu, kad smo 13. jula napadali žandarmerijsko-karabinijersku stanicu u Spužu. Na Pljevljima je izgubio oko. Kasnije, 1942. godine, zarobljen je i strijeljan u Kolašinu. Posjetio sam Milivoja Grozdanića, iz bataljona »Bijeli Pavle«, i mnoge druge borce.

Ujutru sam sa divljenjem posmatrao grupice iz okoline Žabljaka, koje su sa korpama punim hrane dolazile u bolnicu.

— Durmitorci neprestano donose hranu ranjenicima — rekla mi je tada Irina. — U samoj bolnici imamo mnogo djevojaka iz ovog kraja koje su postale bolničarke.

Trideset prvog decembra prije podne krčili smo snijeg od Žabljaka prema selu Boanu. Išli smo preko Jezera i poslije napornog i sporog puta stigli uveče u Boan. Narodnooslobodilački odbor nas je smjestio da spavamo po kućama. Te večeri razgovarao sam sa profesorom Stojanom Cerovićem, koji tek što se vratio iz koncentracionog logora u Klosu (Albanija), gdje je izvjesno vrijeme proveo sa mojim ocem.

Ujutru, prvog dana nove 1942. godine, jedan seljak iz Boana vodio nas je preko planine Javorja, na domaku Sinjajevine. Na hladnoću i dubok snijeg već smo bili navikli. Na samom vrhu planine zahvatila nas je strahovita vijavica. Jedva smo vidjeli kuda idemo. Da nevolja bude veća, iznenada se stropoštao i naš konj. Sva nastojanja da ga podignemo ostala su bezuspješna. Morali smo otvarati sanduke. Bajonetima smo razbili obruče drvenih okvira i limene sanduke, koji su se nalazili unutra.

Drugovi, mi nosimo pare, a ne municiju! — viknuo sam borcima prije nego što su počele da ispadaju lanene vrećice sa plombama, teške po pet kilograma.

Na mnogim licima vidio sam čuđenje.

Stavio sam jednu vrećicu u svoj ranac i svakom borcu dao po jednu. Rastovarenog konja smo nekako podigli i nastavili put. Na drugoj strani Javorja, prema Gornjoj Morači, odahnuli smo. Bilo je manje snijega. Zanoćili smo u prvoj kući, a iznurenog konjića smjestili u pojatu.

Kad smo nastavili put, natovarili smo konja, prebacivši preko samara dva šatorska krila u koja je bio uvijen novac.

Put nas je vodio preko Donje Morače i Manastira Morače do sela Vlahovića, gdje smo proveli dvanaestu noć.

Trećeg januara, posljednjeg dana našeg putovanja, uginuo nam je konj. Ostao je nepomičan, sasvim neočekivano, u trenutku kad smo se pojavili na Kokotovom ždrijelu, prema izlazu ka Radovču. Mislio sam da ću ponovo morati da dijelim vrećice, ali me od toga spasio seljak sa konjem, koji se pojavio u blizini. Naredio sam da ga dovedu. Bio je preplašen, vjerovao je da ćemo mu oduzeti konja. Rado je pristao da pođe sa nama do Gostilja, kako bi sam vratio konja.

Išli smo preko Radovča. Trebalo je da pješačimo još sat-dva najviše, i da se naš trinaestodnevni trud završi. Bilo je veče kad se Gostilje, selo sa raštrkanim kamenim kućama, pojavilo pred nama. Uskoro smo vidjeli grupice vojnika i straže pred školom, u kojoj je bio smješten Glavni štab za Crnu Goru. U susret nam je išla poznata mršava figura čovjeka sa naočarima. Bio je to Ivan Milutinović. Srdačan stisak ruku i zagrljaj izrazili su našu obostranu radost.

Đuro ČAGOROVIĆ

BOLNICE PETROVE GORE

Na sastanku u šumi Abez kraj Vrginmosta, 19. jula 1941, Okružni komitet KPH za Karlovac je odlučio da na Kordunu otpočne oružani ustanak. Narod se okupljao oko naprednih ljudi, komunista, vjerujući da su oni jedini izlaz. Šume Petrove gore su oživjele, a prve partizanske jedinice su već krstarile tim terenom i kontrolirale ceste koje su za fašiste bile od velikog značaja.

Mjesec dana kasnije, 18. avgusta, stigao sam iz Karlovca u Tušilović. Bili su to teški i naporni dani. Vratio sam se iz Njemačke, gdje sam bio upućen na rad iz francuskog logora Verne, poslije katastrofe u Španiji, umoran i iscrpljen.

Kad sam 1937. došao kao dobrovoljac u Interbrigadu u Albacetu bio sam određen da svršim sanitetski kurs. Špansku revoluciju sam prošao kao sanitarac. Teško sam tad mogao i naslutiti što će ta služba značiti u mom životu i kojim ću putem poći u svojoj zemlji, nekoliko godina kasnije. U Španiji sam kraće vrijeme proveo u jedinici koja je kopala »opservacije« (osmatračnice) na isturenim položajima. Onda zacijelo nisam mogao pretpostaviti od kolike će mi velike pomoći biti znanje koje sam stekao na toj dužnosti.

Prije polaska iz Karlovca sastao sam se u karlovačkom parku s Nadom Drakulić. Tog dana predala mi je prvi sanitetski materijal, kojeg je sakrila u dječja kolica. Bio je to samo priručni sanitetski materijal, ali je, možda, simbolički označio početak mog budućeg rada. Iz Tušilovića sam pošao s drugovima u partizanski odred »Debela kosa«. U selu pod šumom Debelom kosom obavio sam svoju prvu intervenciju. U jednoj je kući ležao ranjen Većeslav Holjevac Veco, komesar odreda. Imao je nekoliko krhotina od bombe u leđima, koje je zadobio prilikom napada na poštu u Tušiloviću. Bolnicu još nismo imali, a ranje-

nike smo smještali i obilazili po kućama. U to su vrijeme još postojale mogućnosti za ovakvo zbrinjavanje ranjenika. Uz put smo pregledavali i ostale bolesnike po selima. Tako je partizanski sanitet još prije izgradnje bolnice djelovao na terenu Petrove gore. Politički je to bilo veoma važno. Bolnice u gradovima narodu su bile nepristupačne. Odlazak liječniku u grad bio je kompliciran i opasan. Neprijateljske su vlasti pazile i kontrolirale svakog tko bi došao iz ovih krajeva; bojale su se partizanskih kurira, veza i uopće ilegalnog rada. Tako su nastajali prvi temelji bolnice, koja će u toku 4 godine odigrati važnu ulogu u našoj revoluciji na području Korduna.

Međutim, za ranjene i bolesne borce prilike su postajale sve teže. Ustanak na Kordunu se širio, pa je i neprijateljski pritisak postajao sve snažniji i opasniji. To je bio povod da vojno rukovodstvo Korduna i Banije u septembru 1941. donese značajnu odluku u selu Crnoj Lokvi, na prilazu Petrovoj gori, da se izgradi bolnica. Dotadašnja praksa, da ranjenici leže u kućama po selima, postala je opasna. Neprijatelj je ozbiljno ugrožavao njihovu sigurnost, provaljujući iznenada u sela i kontrolirajući teren, a ranjeni borci nisu smjeli ovisiti o sretnim ili nesretnim slučajevima. Osim toga i borbe s neprijateljskim posadama i jedinicama, koje su krstarile terenom, postale su oštrije, pa se povećavao i broj ranjenih drugova. Njima je stoga trebalo osiguravati bezbjedniji smještaj i eventualnu evakuaciju sa ugroženog terena.

Nisam bio prisutan sastanku vojnog rukovodstva u Crnoj Lokvi, pa mi je sutradan prenesena odluka o osnivanju centralne bolnice na Petrovoj gori. Pošto sam u ovom kraju bio stranac, određena je ekipa drugova koji su dobro poznavali teren, a neki su od njih bili i ovdašnji ljudi, da zajedno sa mnom izabere mjesto u šumi koje će najbolje odgovarati potrebama zamišljene bolnice. Ono je, prije svega, moralo biti relativno sigurno od neprijateljskih upada u šumu i sa pitkom vodom u blizini.

Ekipa u kojoj smo bili: Milan Oreščanin Crni, Dušan Rkman, Mile Roknić, dr Savo Zlatić i ja, pošla je na teren i izabrala Vrletne stijene. Mjesto je bilo dobro zaštićeno šumom; s jedne strane nalazila se stara bukova i grabova šuma, a s druge strane mladik. U neposrednoj blizini se nalazio i dobar izvor.

Poslije toga smo iz odreda dobili desetinu povjerljivih boraca, koji su radili na izgradnji bolnice. Kad su obavili posao, vratili su se u odred. Meni je povjerena izgradnja bolnice i rukovođenje radovima. Vrletne stijene su udaljene 1,5 — 2 km u dubinu od glavnog šumskog puta: Petrova — Magarčevac —

Bublinac — selo Široka Rijeka, a samo mjesto gotovo idealno za smještaj bolnice.

Najprije je izgrađena jedna pletara. Između zidova od pletera nabijena je zemlja. Zatim je izgrađeno 10 zgrada od trupaca. Ukupno 11 zgrada, a između njih, kasnije, i jedna kompletna montažna bolnica. Dopremili smo je na Vrletne stijene u januaru 1942. kao ratni plijen poslije oslobođenja Vojnića. Radovi su brzo napredovali. Centralna bolnica je bila izgrađena do zime 1941. i dobro opremljena. Upravo je nevjerojatno kako je pod tako teškim okolnostima stvorena bolnica u kojoj su tokom revolucije ranjeni borci našli sigurno sklonište i potrebnu njegu.

U bolnici je prvo organizovano odjeljenje za operacije. Bilo je opremljeno potrebnim instrumentima i lijekovima. Iza toga je uređena uprava bolnice, zatim tri bolnička odjeljenja, dvorana za priredbe, kuhinja, odjeljenja za bolnički personal, praonica rublja (voda je sprovedena ravno u kotao za pranje), bazen za kupanje ranjenika i ledara u jednoj udubini. Led se upotrebljavao za liječenje rana s upalama i krvoliptanja kod drugova kojima su bila prostrijeljena pluća, a takvih je slučajeva bilo mnogo.

U početku su ležajevi bili od nakošene bujadi (paprati), koja se pokrivala šatorskim krilom; trebalo je ranjenika što bolje izolirati od vlage. Krovovi su pokrivani tesanom daskom.

Prilike su se brzo mijenjale, a događaji naglo nailazili. Bolnica, odnosno prva zgrada bolnice, još nije ni bila pod krovom, kad su 4. oktobra 1941. donesena dva prva ranjenika: Lazo Trbojević i Dragić Jurjević. Jedan s probijenim plućima, a drugi s metkom u peti. Oni su bili prvi kojima je ukazana pomoć.

U početku je bilo mnogo teškoća: bez kreveta, bez svjetla, bez ljekara. Sjećam se časova kad je mjesečina bila jedino osvjetljenje pri previjanju ranjenih drugova. Kasnije smo, početkom novembra 1941, dobili iz Široke Rijeke 16 kreveta sa posteljinom. Tad je bolnica već mogla da primi oko 80 ranjenika. Uprkos teškim prilikama bila je osigurana potrebna bolnička higijena. Instrumenti su sterilizirani iskuhavanjem, a zavoji, gaze i ostali prevojni materijal su prani i glačani vrućom glačalicom. Instrumenti su bili zatvoreni u staklenoj vitrini.

Lijekovi su u Centralnu bolnicu stizali na različite načine, no uglavnom smo imali dva izvora snabdjevanja: grad i borbu. Dio lijekova dobijali smo iz Karlovca, preko veza, a ostalo su jedinice nabavljale kao plijen u borbama. Sve što je u borbi od sanitetskog materijala i lijekova bilo zaplijenjeno, najprije je dolazilo u bolnicu, a zatim se slalo dalje. Tako se uvijek radilo.

Sve su se jedinice brinule da bolnica bude uvijek opremljena s najnužnijim materijalom.

Međutim, s lijekovima koje smo dobivali iz grada bili smo oprezni. Osobito s onim, koji nisu imali etiketu. I to je neprijatelj mogao koristiti kao sredstvo za uništenje. Tako se jedna količina, možda i dragocjenih lijekova, morala baciti. Koristili su se samo oni za koje smo bili sasvim sigurni.

Za ono što nam je nedostajalo dovijali smo se na razne načine: kad je ponestalo zavojnog materijala, cijepali smo plahte. Bolnica je napravila i dezinfektor, takozvano partizansko bure. Bila je to obična limena bačva u kojoj je nešto više od dna postavljena rešetka, a ispod nje nasuta voda. Na rešetku se slagala odjeća i kad se bure napuni, otvor se zatvori. Ispod bureta se ložila vatra i kad su odijela i rublje bili dobro opareni, bili su oslobođeni gamadi i klica.

U početku se hrana kuhala u kazanu, a kasnije, kad je bolnica bila izgrađena, u loncima i dijelila u porcijama. Kuhinja je pripremala i dijetalnu hranu za one ranjenike ili bolesnike, kojima je takva hrana bila potrebna. U snabdijevanju bolnice hranom narod Korduna odigrao je najznačajniju ulogu, pokazavši visoku svijest. Narod je donosio hranu, obilazio bolesnike.

Iako za neprijatelja konspirativna, bolnica je za narod bila javna, ali njegova vlastita tajna. Tu nisu vladali zakoni neumoljive konspiracije; bolnica je bila tajna cijelog naroda. Svi su znali da samo jedna nepromišljeno izgovorena riječ ili bilo kakav nesmotren propust pred neprijateljem znači izdaju sina, muža, žene ili brata — izdaju sopstvene revolucije. Narod Korduna je čuvao bolnicu, čuvao je Petrovu goru, jer mu je ona bila jedino sklonište ispred neprijateljskih rafala i razbuktalih plamenova zapaljenih sela. Uvale i šume Petrove gore su krile zbjegove pred pobješnjelim neprijateljem.

A neprijatelj nije mogao shvatiti što se zbiva u tim šumama. Legenda je kao bujica sve snažnije zapljuskivala njegove štabove, svaki dan je sve snažnije rasla priča o narodnoj vojsci, o snazi, a neprijatelj je obuzet strahom motrio valovitu goru i bojao se njenih šuma. Nesigurne su bile i ceste i staze. Oprez se pretvarao u strah, a nevidljive snage u šumama postajale osjetljivo stvarne. Svaki grm, svaka kota, svaki čovjek bio je za neprijatelja opasnost. Kao zagonetka provlačilo se pitanje: gdje su ranjenici? . . .

Tako je narod izvršavao svoju obavezu prema bolnici u kojoj je i on našao pomoć. Dolazili su na Petrovu goru po lijek, a kordunske su žene rađale djecu u Centralnoj bolnici.

Postupak u liječenju se nije razlikovao ni u čemu od normalnog načina. Najčešći slučajevi su bili vađenje stranog tijela iz rane, a vršilo se kirurškim putem. Rana se kasnije njegovala istim postupkom kao u svakoj bolnici. Kod ostalih se bolesti primjenjivao postupak davanja odgovarajućih lijekova.

Ipak je ova bolnica imala nešto, što do tada nije bilo poznato: visok moral boraca, želju za ozdravljenjem i za povratkom u borbenu jedinicu. Ovdje se ranjenik nije izvlačio iz borbe dolaskom u bolnički krevet, on je odavde želio što prije otići, ponovo uzeti pušku u ruke i postati borac. A to je bila ogromna razlika. Taj psihološki moment je nesumnjivo odigrao izvanrednu ulogu natkompenzacije. Nema sumnje da je pojava partizanske bolnice, njena organizacija i psihologija njenih pacijenata, veoma zanimljiva za izučavanje, za obradu iskustava potrebnih savremenoj ratnoj medicini, posebno psihologiji.

Vojne jedinice su osiguravale bolnicu bilo indirektno, čuvajući i kontrolirajući cijelo područje ili direktno, dajući oružano osiguranje samoj bolnici, koje se sastojalo od 6 naoružanih boraca sa komandirom. Ja sam bio komesar bolnice.

Ostalo se osoblje dijelilo na dvije grupe: bolničko i kuhinjsko. Bolničko je osoblje sa liječnicima vršilo sve poslove u bolnici i brinulo se za ranjenike, a kuhinjsko je sa ekonomom rješavalo probleme bolničke ishrane i nabavke materijala potrebnog za normalan rad bolnice.

Razvojem događaja nametala se još jedna nova potreba, koju je Centralna bolnica uspješno riješila. Organiziran je u januaru 1942. kurs za bolničare. Trajao je mjesec dana, a drugovi što su vršili sanitetsku službu stekli su najosnovnija znanja, prilagođena našim potrebama. Uz liječnika i ja sam kursistima prenosio svoja iskustva iz španskog građanskog rata, pa smo kursiste osposobljavali za brzu prvu sanitetsku intervenciju u borbama. Najvažnije je bilo ranjenika znati brzo izvući iz neprijateljske vatre, previti ranu, naučiti kako da se postupi u slučajevima raznih fraktura, jer su to bila najpotrebnija znanja bolničara. Na taj smo način osposobili dio kadra za nadopunu bolnice i ljude koji će kao bolničari služiti u borbenim jedinicama. Tako se u izvjesnoj mjeri bolnica rasteretila. Znali smo, ako će borbene jedinice imati sanitetsku službu, da neće svaki lakši ranjenik dolaziti na liječenje u bolnicu, već će mu potrebnu pomoć ukazati bolničar u jedinici. Trebalo je prostor bolnice upotrebljavati racionalno.

Uvjeti partizanskog ratovanja su bili veoma promjenljivi, pa su se i potrebe bolnice morale prilagođavati nastalim okolnostima. Neprijatelj je češće upadao u šumu, vršio sve snažniji pritisak i bolnica je često bila ugrožena, iako njegove jedinice

nisu nikad prodrle na njen teritorij. Stoga je jednog dana na partijskom sastanku bolnice postavljena teška i odgovorna obaveza za sve nas koji smo radili na organizaciji bolnice i sanitetske službe: ni jedan ranjenik ne smije pasti neprijatelju živ u ruke!

Nama je svima bilo jasno da smo moralno vezani uz ljude, koji ranjeni ili bolesni leže u Centralnoj bolnici. To je etika revolucije, to je obaveza u koju nijedan drug nije nikad u tim danima posumnjao. Svi smo znali da je spasavanje ranjenih boraca naša moralna obaveza i da ćemo prije svi izginuti, nego da neprijatelju dopustimo da se dočepa i jednog ranjenika. Ali, iza ove etičke postavke, koja je s najčvršćim uvjerenjem živjela u svakom partizanu, u svakom čovjeku revolucije (nijedan naš borac nije ni načas pomislio da prije bilo što učini osim da spasi ranjena druga) — pojavljivala se i jedna druga postavka. Svi su ti ranjenici, a oni će sutra biti ponovo uključeni u borbene snage revolucije, živa snaga, borbeni potencijal narodne revolucije i jednostavno njih treba vratiti borbi, oni su potrebni na cijelom frontu. Svaki je borac bio dragocjenost. Zato nije bilo rješenje da svi izginemo da bi se ranjenici spasli ili da zajedno s nama budu poubijani, pokošeni neprijateljskim rafalima i rastrgani eksplozijama bombi. Ne, revoluciji smo bili obavezni sačuvati borce i osposobiti ih za buduće borbe. To je bila i njihova želja, jer, kako sam već naprijed rekao, nikad nije bilo sličnih primjera tolike natčovječanske želje da se ozdravi i ponovo uključi u borbene redove. Tome je svakako pridonio još jedan psihološki opravdan element. Biti ranjen, značilo je biti nemoćan nasuprot neprijatelju. Iako je svaki ranjenik bio siguran da ga drugovi neće napustiti, ipak je u svakom čovjeku uvijek tinjala misao da neprijatelj može jednog časa i sasvim iznenada da upadne u bolnicu. To je gerila. Neprijatelj se mogao privući i neprimjetno do bolnice, jer su naši odredi bili veoma mobilni i kretali se na širokom području i nisu uvijek mogli tačno kontrolirati svaki sektor. Ta je podsvijesna bojazan bila u svima nama. Zato je i svaki ranjenik želio da što prije ozdravi i osposobi se da ponovo uzme pušku u ruke.

Dakle, zadatak je bio spasiti ranjenike. Na sastanku se mnogo diskutiralo o raznim predlozima i načinu kako ranjena borca sačuvati od neprijatelja. Shvatio sam sasvim jasno i konkretno, da je jedini način — da se ovdje u šumama Petrove gore primijeni jedno iskustvo iz španskog građanskog rata. Mislio sam na »opservacije«.

I tako sam drugovima počeo da objašnjavam o čemu sam razmišljao. Treba kopati zemunice i ranjenike u slučaju opasnosti skloniti pod zemlju. Bio je to neobičan predlog. Nitko u prvi

čas nije znao da kaže je li to dobro ili ne. Činilo se stravično žive ljude zakopati u zemlju. Osim toga, takav bi postupak mogao lako izazvati šok kod ranjenika. Objasnio sam predlog, braneći potrebu njegova ostvarenja. Svi su se složili da će ranjenici na ovaj način skoro potpuno sigurno dočekivati neprijateljske ofanzive.

Tako smo, skoro paralelno sa izgradnjom Centralne bolnice, u novembru 1941. prišli izradi zemunica. Bilo ih je šest. Najvažnije je bilo da se one nalaze u blizini bolnice, da se ranjenici u slučaju iznenadnog prepada neprijatelja mogu brzo evakuirati i skloniti. Razumije se, da je i mjesto moralo biti pogodno i odgovarati nekim određenim uvjetima. Osnovno je bilo da je pristup k zemunici nevidljiv i da se ulaz sasvim uklapa u okolinu, jer u protivnom slučaju njeno postojanje ne bi imalo smisla. Zemunice su bile konspirativne. Svaka je imala svoje bolničko osoblje koje se brinulo za njenu opskrbu i za evakuaciju ranjenika. Svak je znao samo za svoju zemunicu. Tajnost je zemunica bila nužda. Ona je posljednje utočište.

Zemunica se uvijek kopala na kosini ili u uvalama iznad izvora. Ona se kopala kao okno rudnika. Razlika je bila u tome, što je ulaz u zemunicu bio toliki, koliko je trebalo da se unese čovjek ili pak da sam uđe unutra. Iza ulaza se zemunica širila. U dubinu se kopalo koliko je struktura zemljišta dopuštala. Bilo je slučajeva gdje smo naišli na kamenit teren, pa je razumljivo što su radovi u tim slučajevima sporije napredovali i bili veoma naporni.

Iskopana zemlja je nasipana ispred zemunice, tako da je ona dijelom stvarala neki plato ispred ulaza, a dijelom padala niz kosinu. Najvažnije je bilo tu svježe iskopanu zemlju sakriti i učiniti da se ona prirodno uklopi u postojeći pejzaž. Svrha bi svakako bila promašena, a rad besmislen, kad bi se vidjela iskopana zemlja. Zato se ona nabijala po nekoliko puta, posipala lišćem i granjem. Trebalo je stvoriti nekoliko slojeva nabijena lišća da se teren sasvim izjednači po izgledu sa ostalim. Kad je to bilo učinjeno onda smo teren ispred zemunice kamuflirali granjem, posadili mlado drveće i šikaru. Uspjevali smo da pristup zemunici učinimo sasvim nevidljivim.

Unutra je zemunica bila podbočena gredama, kao i rov u rudniku. Zidovi su bili obloženi daskama, a isto tako i plafon zemunice. Na taj smo način donekle zemunicu izolirali od vlage. Ležajevi su građeni na kat, kao brodski kreveti. Tako se moglo smjestiti više ljudi i bilo je mjesta za kretanje u prostoru zemunice.

Provetravanje je bilo, nesumnjivo, jedan od najvažnijih problema. Ono je moralo biti zagarantirano. Na plafonu smo

probijali ventilacione otvore i to dva, svaki na jednom kraju plafona. To je trebalo učiniti radi što uspješnije izmjene zraka u zemunici. Koji put su ventilacioni otvori i po nekoliko metara prolazili kroz zemljine slojeve do površine. Često se koristilo i šuplje stablo iznad same zemunice, kao neki ventilacioni dimnjak. Kod izgradnje ventilacionih otvora pojavio se i problem kamufliranja, isparivanja iz ventilacionih otvora, posebno za vrijeme studenih dana, kad bi ono pod normalnim okolnostima bilo sasvim vidljivo. Zato smo otvore kamuflirali granjem, pa se isparavanje rasipalo između grana, tako da je izgledalo kao normalna šumska izmaglica i nije bilo upadljivo.

Svaka je zemunica imala u jednom uglu iskopanu septičku jamu. Fekalije smo zatrpavali zemljom. Na jednoj je stijeni bila iskopana udubina u koju su smješteni potrebni lijekovi, zavojni materijali, alkohol ili rakija za ispiranje rana i suha hrana za slučaj da zemunica ostane zatvorena nekoliko dana (nije se nikad dogodilo da je ostala zatvorena dulje od tri dana).

Ulaz je bio isto tako kamufliran kao i teren na kome je zemunica izgrađena. Na ulazu je bio jak poklopac, zatrpan zemljom i travom, tako da se pod nogama, u slučaju da je netko nagazio, ne bi osjetila akustična promjena.

Izgrađene su i zemunice na kat ili na dva dijela, jedna iznad druge. U tim zemunicama ranjenici nisu znali jedni za druge. Bilo je to zbog sigurnosti. U sistemu zemunica izgrađena je i zemunica za spremanje inventara, osobito lijekova, instrumenata i nekih drugih važnih stvari, koje su bile neophodne za život i rad bolnice.

Zemunica se osvjetljavala petrolejskim svjetiljkama. Kad nije bilo petroleja, onda se u limenim kutijama rastopila mast, loj ili stavilo ulje, a stijen je bio od gaze.

Veličina zemunice je bila uvjetovana terenom, ali obično se njeno prostranstvo kretalo od redovitih 2,5 m širine do 6 ili 8 m duljine.

Kad su zemunice bile izgrađene onda su teži ranjenici bili odmah prebačeni iz bolnice u zemunice. Često je evakuacija bila iznenadna i forsirana. Prenos teških ranjenika u takvim prilikama otežao bi tok normalne evakuacije bolnice. Da se to ne dogodi, jer je tim bila uvjetovana i sigurnost bolnice i ostalih ranjenika, odlučeno je da se teži odmah smjeste u zemunice. Njihov je boravak bio određen i razvojem ozdravljenja. Čim bi ranjenik bio u boljem stanju, vraćali smo ga u bolnicu.

Pregledi su u zemunicama bili redoviti, kao i u bolnici. Obavljani su svakog jutra. Tad su vršena previjanja, davali

bi se lijekovi, a zaduženi bolničar je obavljao sve potrebne poslove.

Tako je organizacija i uspostavljanje bolnice kao zadatak bio izvršen već 1941. Da smo posao obavili u redu, dokazalo se na kraju rata. Zemunice nisu nikad bile provaljene. Nikad neprijatelj nije ušao u zemunice, niti je zatekao ranjenike, iako se događalo da je prolazio vrlo blizu ili upravo preko njih samih ili je čak neprijateljski mitraljezac postavio mitraljez na samoj zemunici i rafalima kosio narod u zbjegu; on nije ni slutio da ispod njega, pod zemljom, leže ranjeni partizani, što zaustavljena daha slušaju štektanje mitraljeza. Bili smo uvjereni da smo zadatak dobro izvršili, a na kraju je ostalo još uvijek ono najgore; da svi izginemo braneći ranjene drugove. Ali, to se nije dogodilo. U toku rata je neprijatelj uništio neke zemunice, ali prazne. To je u neprijateljske komande unijelo još veću zabunu. Potvrđivala se legenda da partizani na Petrovoj gori imaju bolnicu sa svim potrebnim uređajima i da postoje i podzemna skloništa u kojima su ranjenici sigurno sklonjeni.

Kad je pao prvi snijeg pojavio se i novi problem, o kojem do tada nije nitko razmišljao. U prvi čas je izgledao nerješiv. Na snijegu su ostajali tragovi. Izdajnički. Činilo se kao da ravno vode od bolnice do neprijateljske komande, ispreplićući se oko stabala, krivudajući šumom, sapinjući mozak i svaku misao.

Trag u snijegu kroz šumu do bolnice, trag do ulaza u zemunicu, prokazivao je ranjene drugove i bio najstrašniji neprijatelj sigurnosti života nemoćnih boraca. Meni je postao opsesija. Znao sam da će u šumi nastati spletovi tragova. Narod će i dalje prolaziti šumskim putevima i bit će ih mnogo. Tad će se teško pogoditi koji je onaj pravi i koji vodi u bolnicu. Moja je svaka misao bila na ulazu u zemunice. Tamo su ležali oni najteži, oni što su na bojištima ostavljali nesebično i hrabro dijelove svog tijela, oni što su ležali proreśetani rafalima i vjerovali u revoluciju i pobjedu, oni što su dočekivali neprijatelja u opasnim zasjedama i postepeno, sigurno rušili snažnu neprijateljsku tvrđavu još onda, kad na to nisu sa sigurnošću mislili ni pripadnici mnogo jačih nacija.

Prolazio sam smrznutim šumskim stazama i slušao kako od studeni pucaju debla i granje, osjećajući pod nogama svaku stopu na bijeloj površini i gledao kako iza sebe ostavljam izdajnički trag, koji vijuga šumom kao zmija sve do ulaza u zemunicu.

Bili su to strašni dani, puni osjećanja nemoći ali i uvjerenja da moramo riješiti taj problem, jer je to naša dužnost. Osjećao sam da ranjenici danas sigurno i mirno leže na svojim ležajevima, jer su znali da ih nećemo prepustiti slučaju. Znao

sam da je tako, i grozničavo sam gledao preda se vjerujući da će i taj trag postati oružje kojim ćemo tući neprijatelja. Slušao sam kako ispod leda žubori potok i nehotice sam pogledao korito. Grmlje i žbunje je bilo golo, smrznuto i ukočeno od studeni, a meni se počela nametati misao: potok, potok . . .

Odjedanput se dosjetih kako ću se riješiti traga.

Odmah sam svaku zemunicu opskrbio daskama. Otad je uvedena praksa da se od puta do zemunice polažu daske na panjeve, jedna po jedna sve do ulaza u zemunicu. Isto se tako daska po daska dizala kad bi se prošlo. Pošto su daske položene na panjeve trag u snijegu nije mogao ostati. Svatko je morao paziti da prolazeći preko dasaka ne ostavi ni najmanji trag dolje u snijegu. Tako se prilazilo zemunici kao preko nekog mosta, čiji su stupovi bili panjevi.

Ali, jedan je trag morao nastaviti put šumskom stazom i na njoj ostavljati trag stopala. Stotinjak metara dalje od mjesta gdje se skretalo u zemunicu, trag je na šumskom putu skretao i nestajao u potoku. Na taj način ni najoštrije oko nije moglo primijetiti ništa neobično. Trag koji je završavao u samom potoku sasvim je zbunio i dezorijentirao neprijatelja, dok je snijeg svuda naokolo izvan šumske staze ležao netaknut ili s tragom neke životinje.

Veoma značajan događaj za dalji razvoj prve bolnice na Vrletnim stijenama bio je oslobođenje Vojnića. Te, 1942. godine, januar je bio studen, a snijeg je već zameo puteve i staze. Kad su naše snage ušle u mjesto, obavijestila me je komanda da siđem u Vojnić. U Vojniću je postojala kompletna montažna bolnica, koja se mogla u dijelovima prenijeti na Vrletne stijene. Pošli smo u grad obuzeti radošću. Bio je to prvi veliki uspjeh u samom početku 1942. Bolnicu smo demontirali, našli kompletni instrumentarij, opskrbili se ležajevima i posteljinom, a narod je na saonicama, konjskom zapregom prenio sve na Petrovu goru.

Oslobođenje Vojnića je bilo važno iz nekoliko razloga. Prvo, to je bila vojna, politička i moralna pobjeda, koja je neprijatelja sasvim određeno uvjerila u naše snage. Zatim, bolnica je tim časom bila kompletno opremljena i, što je za nas bilo u to vrijeme veoma važno, u Vojniću je postojala apoteka, dobro snabdjevena, koja je bila neophodna za normalan rad bolnice. Tog dana smo našu bolnicu snabdjeli svim potrebnim lijekovima. Činilo se kao fantazija, ali bolnica je bila stvarnost u šumama Petrove gore, u nacističkoj »evropskoj tvrđavi«, čije smo uništenje morali još čekati. Osigurati liječenje ranjenom ili bolesnom borcu i narodu u punoj strahoti tek započete okupacije, bio je divan uspjeh.

Bolnica je postojala.

Neprijatelj je odlučio da poduzme širu akciju protiv naših snaga i počeo je početkom 1942. u Kordunu s drugom ofanzivom. Ovaj je kraj strateški tako lociran da predstavlja veoma značajnu komunikaciju za vezu s jedranskom obalom i njenom pozadinom. Rat je brzo mijenjao fizionomiju i neprijatelj je shvatio da bi jedranska obala mogla postati nesigurna i opasna u slučaju eventualnog savezničkog iskrcavanja, a ono nije bilo nemoguće. S njim je računala i neprijateljska komanda na Balkanu i već sad poduzimala akcije. Ona je nastojala da se pozadina obale osigura i da naše snage potisne što više u pozadinu, prema Bosni ili ih sasvim likvidira. Ovaj plan pripremljen je veoma pedantno i smišljeno. Naše snage su, posebno tim terenom, bile već toliko ovladale da su stvorile veoma prostranu slobodnu teritoriju, koja se gotovo kontinuirano prostirala od Korduna, preko Like i dalmatinske Zagore, da se preko Neretve nastavi i na talijanskoj okupacionoj zoni do Crne Gore. Zato je poduzeta ofanziva, koja je morala potisnuti naše snage iz obalne pozadine i prepustiti je kontroli četničko-ustaških kolaboracionističkih snaga.

Prva akcija te ofanzive je bila usmjerena na likvidaciju opasnog žarišta na Petrovoj gori. Neprijatelj je pripremio znatne dobro opremljene snage koje su krenule prema Petrovoj gori iz nekoliko pravaca, s ciljem da likvidiraju partizane na Petrovoj gori, zajedno s bolnicom koja je za nas bila veoma značajna. U maju 1942. stvoren je opasan obruč koji je počeo da se snažno steže oko Petrove gore. Za likvidaciju naših snaga i Centralne bolnice neprijatelj je upotrebio i avijaciju. Šuma je bila već osuta mladim lišćem, a ranjenici se oporavljali i grijali na proljetnom suncu, očekujući ozdravljenje i naređenje za odlazak u jedinicu.

Najprije je preletio jedan izviđač. Odmah su poduzete mjere opreza i bolnica je evakuirana. Ranjenici su smješteni u zemunice, opskrbljeni hranom i lijekovima. Nije dugo potrajalo i bolnica je mitraljirana i spaljena i kad je ofanziva prošla, nije se više mogla upotrijebiti.

Obruč se stezao. Situacija je bila krajnje kritična. Narod je panično bježao iz popaljenih sela i sklanjao se u šumu. Sve je to situaciju još više otežalo i naše jedinice nisu mogle slobodno manevrirati, jer je u šumama bio zbjeg. Odlučeno je da se 13. maja 1942. sazove sastanak svih komandanata i komesara. Na sastanku je izdato naređenje: probiti obruč.

Bila je to jedna od najtežih noći u Petrovoj gori. Trebalo je spasiti živu borbenu snagu i narod zaštititi od neprijatelja, stvoriti mu mogućnost da se nekako izvuče iz obruča.

Odlučeno je da ostanem u zemunicama i sačekam ishod borbe. Vojska je te noći krenula u dva pravca: prema Magarčevcu i na sektor između Petrovca i Biljega. Ostao sam s borcima što su osiguravali bolnicu. Kroz noć su treštali rafali, a kiša je sablazno šumorila, kao da se smrt vuče šumom.

Poslao sam izvidnicu da pogleda što je s nekim zemunicama. Kad su se kasno u noć vratili, rekoše mi da su zemunice već na neprijateljevoj strani i da se do njih ne može. Na tom su sektoru bile neprijateljske jedinice. Tamo se čula strahovita pucnjava ogorčene borbe. Povukli smo se i mi, a šuma je tonula u neizvjesno iščekivanje.

U noći 13/14. maja obruč je bio probijen u strahovitim borbama, zahvaljujući izvanrednoj borbenosti naših jedinica. Tri dana kasnije neprijatelj se povlačio i napuštao terene Petrove gore.

Ranjenici su bili spaseni. Zemunice su izdržale, a neprijatelj je bio poražen. Napuštao je uvale i obronke Petrove gore obuzet neobjašnjivim pitanjem — gdje su ranjenici? Tako se svršilo jedno od najtežih razdoblja u historiji Centralne bolnice.

Poslije te ofnazive teži ranjenici su ostali u zemunicama, a pokretniji su premješteni u prihvatnu bolnicu pod Španovim brdom. Ova je izgrađena u proljeće 1942. Sad je morala primiti ranjenike s Vrletnih stijena, jer je ova bila sasvim onesposobljena. Odmah se pristupilo izgradnji bolnice na Pišingaju. Ponovo su izgrađena sva odjeljenja, kao i na Vrletnim stijenama.

Bolnica na Pišingaju je imala operacionu salu, koju smo odmah mogli opskrbiti potrebnim instrumentarijom i lijekovima, jer smo na Vrletnim stijenama imali zemunicu ispod same bolnice, a požar je nije uništio. Bolnica je bila opskrbljena instrumentima s kojima se mogla izvršiti svaka operacija. Vršio sam i amputacije, spasavajući tako živote drugovima kojima je prijetila očita smrt od gas-gangrene, plinske flegmone koja se razvija uslijed infekcije rane bacilom gasne flegmone. To su najčešći slučajevi u ratu gdje su rane zagađene zemljom. Mnogi su drugovi ostali živi u sasvim beznadnim slučajevima, zahvaljujući brzoj kirurškoj intervenciji i stvorenim mogućnostima u bolnici. Uz razne frakture i pneumonije, zatim jake influence i smrzavanja, u kojim je slučajevima također trebalo brzo kirurški intervenirati, kasnije je počeo pustošiti još i tifus.

Bolnica na Pišingaju je imala niz radionica koje su osiguravale normalan rad u njoj. U Reci je postojala radionica za izradu »kramerovih šinja« koje su se upotrebljavale u liječenju raznih fraktura za ispravljanje polomljenih kostiju, kao i tkaonica zavoja u Zagorju kod Veljuna. Uz kirurško odjeljenje bol-

nica je imala i nekoliko odjeljenja za zarazne bolesti. Postojala je u Reci stolarija i pekara koja je osiguravala kruh.

Veoma važan objekt u sklopu bolnice na Pišingaju bio je Dječji dom u Reci. Uz sve teškoće naše su jedinice u zbjegovima sakupljale izgubljenu djecu po šumi i dovodili ih u ovaj dom. Ovdje su nastajali najmlađi socijalistički ljudi, odgajani u patnjama i strahu pred neprijateljskim pokoljima.

Tako je, neposredno poslije spaljivanja prve bolnice, organizirana i stvorena bolnica na Pišingaju, koja se do kraja rata sve više usavršavala da na kraju postane bolnica u koju su dolazili ranjenici ne samo sa Korduna. Ona je sve do konca rata ostala netaknuta i neprijatelj nije nikad prodro na njen teritorij.

U junu 1943. bolnica na Pišingaju je bila u opasnosti. Tom su prilikom ranjenici evakuirani s Petrove gore preko Korane u Miriće i tamošnje šume, jer je bolnica bila ugrožena od jedinica Huske Milikovića. (On je bio musliman, šumski radnik od Velike Kladuše i pristupio je revoluciji u početku. Međutim se kasnije pokolebao i prešao k neprijatelju. Iza toga opet je pris[illegible] poznavao je bolnicu, a znao je i za neke zemunice. Kad je bilo javljeno da sa svojom odmetničkom jedinicom krece na Petrovu goru, morali smo sve ranjenike evakuirati. Demontirali smo osim toga sva vrata, osobito prozore sa staklima i sakrili ih na sigurno mjesto da ih ponovo možemo upotrijebiti kad se vratimo. Ti su časovi bili teški, posebno za mene, ali, na sreću, bolnica je ostala pošteđena. Huska nije stigao do nje. Ja sam se tih dana upravo razbolio od tifusa. Izvršio sam pokret bolnice gotovo u nesvjesnom stanju. Mjesec dana kasnije vratili smo se natrag na Pišingaj. Tako je bolnica dočekala i oslobođenje Karlovca, kad je 1945. i napuštena.

Uz ovu na Pišingaju bilo je još nekoliko bolničkih odjeljenja. Na Kaluđercu je smještena centralna apoteka s jednim odjeljenjem za tifusare i 4 zemunice. Poslije probijanja obruča, 1943, nastalo je još jedno odjeljenje na Kupinjaku za tifusare i ranjenike. U selu Pecka pod Petrovom gorom osnovano je oporavilište sa 60 kreveta za lakše ranjenike i rekonvalescente. Sva su ova odjeljenja imala svoje bolničko osoblje i straže, koji su ranjenike u slučaju potrebe smještavali u zemunice. Jedan je zemuničar uvijek ostajao izvan zemunice da prati neprimjetno kretanje neprijatelja i da javlja kad je minula opasnost. Bio je to opasan zadatak i morali su ga vršiti samo povjerljivi i veoma spretni partizani. U Crnoj Lokvi postojala je ambulanta s nekoliko kreveta za civilno pučanstvo.

Paralelno s bolnicom na Pišingaju i spomenutim odjeljenjima organizirane su bolnice i na drugim sektorima Četvrtog

korpusa, a bile su na brizi bolnice na Pišingaju. Tako su izgrađene bolnice u Dunjaku, Kestenovoj gori, Slunju, zatim bolnice Zbijeg, Marinkovići, postojale su i bolnice na Žumberku i niz manjih odjeljenja. Kad su bolnica i zemunice na Petrovoj gori poprimili konačni oblik, moglo se smjestiti oko 500 ranjenika i bolesnika, dok je kroz sva bolnička odjeljenja na Petrovoj gori prošlo oko 10 000 ljudi do svršetka rata.

Na Petrovoj gori postojalo je i partizansko groblje. Ono se stvaralo paralelno s bolnicom. Na njemu je pokopano oko 1000 ljudi. Današnje groblje na Pišingaju narodni park sa spomenikom kao uspomenom na ratne dane Centralne bolnice. Položeni brončani reljef na postamentu od 1000 granitnih kocaka simbolično govori o svemu što se ovdje zbilo.

Na Kordunu, grob do groba.

Rekonstruirana je i bolnica na Pišingaju, upravo kakva je bila za vrijeme rata, zajedno s bazenom u kome su se kupali ranjenici. Danas su groblje i bolnica uspomene na herojsku prošlost.

Nema sumnje da bolnica ne bi u cjelosti izvršila svoj zadatak da nije bilo predanog i požrtvovanog rada drugova liječnika: Franca Klajnhapela, Bonke Oreščanin, Marije Šlezinger (pokopana je ispred ulaza u rekonstruiranu zemunicu), Štajnera i Save Zlatića, koji su svoj zadatak izvršili do kraja, kao i zubari Vlado Pilinger i drugarica Berta. Neobičan su zadatak izvršili i zemuničari: Matija Relić (umro 1942), Mića Perić (danas zemljoradnik u Ključaru), Miloš Ivošević (umro 1958), Milić Opačić i Mića Božić (zemljoradnici u selu Miholjskom), Milan Orabović (zemljoradnik u Poljani), Milić Cvijanović, Marko Lukač (Koranski Brijeg), Stanko Krivokuća Ćane i drugi, o čijem je poštenju i odanosti narodnoj revoluciji ovisila sudbina, tajnost i sigurnost zemunica i životi stotina ranjenih boraca.

Naš je narod vjerovao u svoju revoluciju, čuvajući živote boraca. Iz tog uvjerenja pjesnik Ivan Goran Kovačić stvorio je riječi: »... životom ćeš se smrti da osvjetiš ...«

Jakob KRANJČEVIĆ BRADO

P R I L O G

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

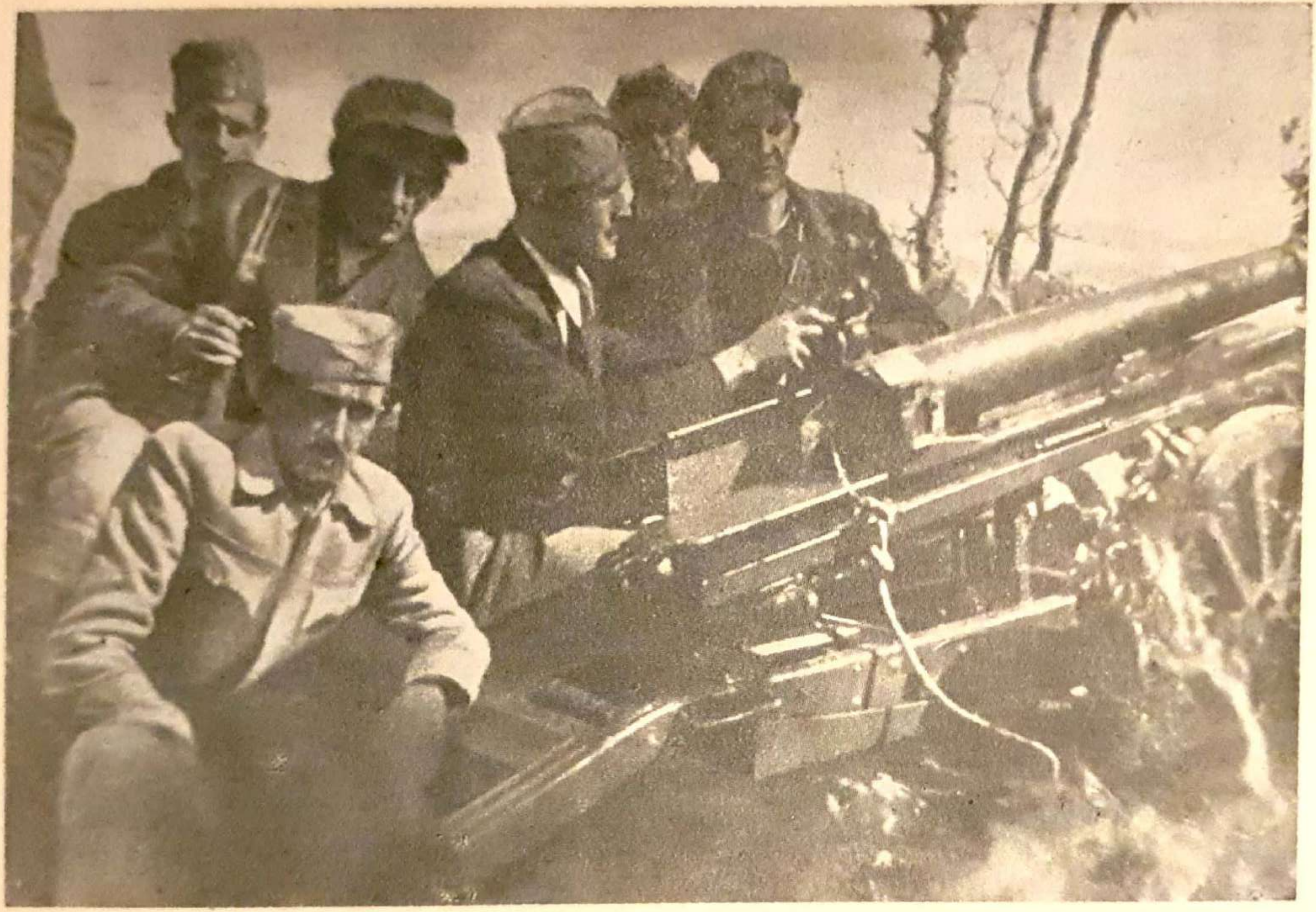
Kolubarski partizanski odred na maršu

(Vojni muzej JNA, Beograd)

Demonstracije u Čačku protiv četničke izdaje

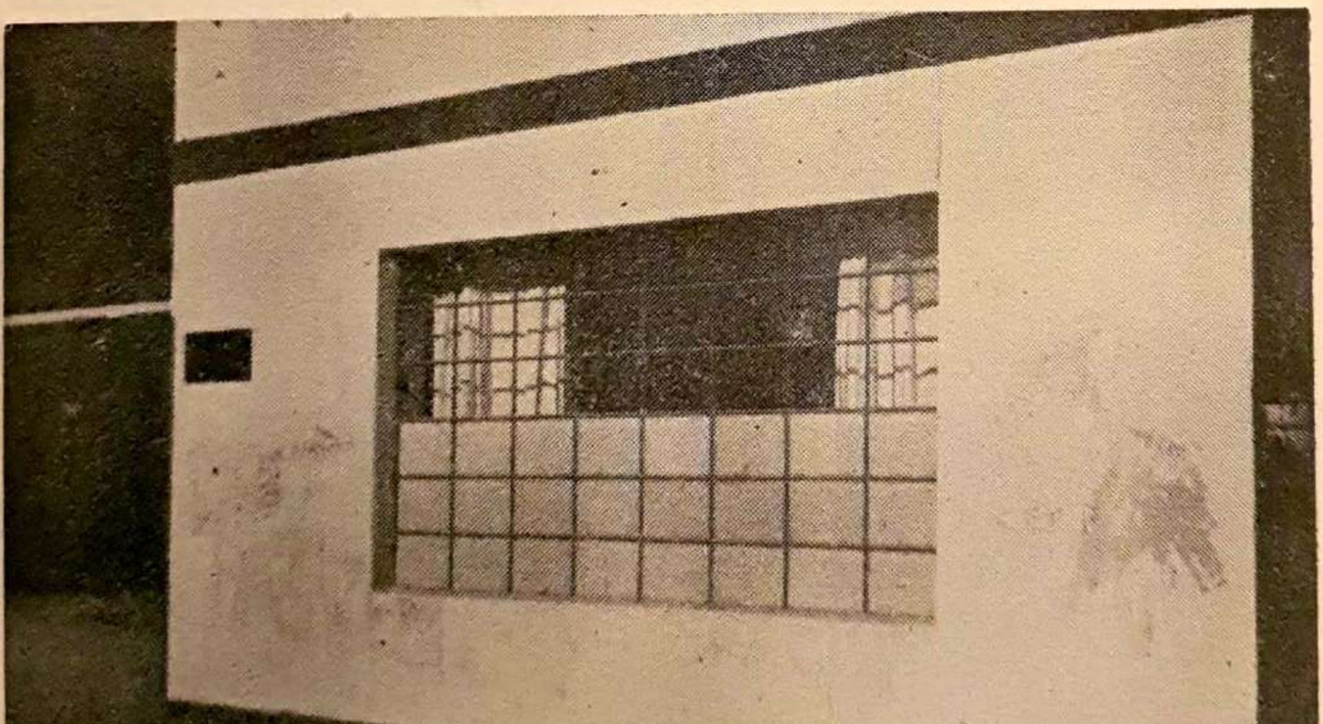
(Vojni muzej JNA, Beograd)

Zaplenjeni talijanski top, u dejstvu na položaju (Uzdomir) kod Nikšića

Priprema konferencije SKOJ-a u Užičkoj Požegi 1941.

Antifašističke parole na Celovškoj cesti u Ljubljani

(Muzej revolucije LRS, Ljubljana)

Miladin Popović u Albaniji, sa grupom albanskih partizana

Kolona makedonskih partizana

(Istorijski muzej NRM, Skoplje)

Sastanak članova Partije i Skoja gatačkog sreza na Klinji

(Muzej narodne revolucije BiH, Sarajevo)

Učesnici druge konferencije predstavnika Crne Gore, Boke i Sandžaka u Tjentištu

Diverzija na pruzi Ogulin — Rijeka

(Muzej revolucije NRH, Zagreb)

Psunjska partizanska grupa na Gradini (Psunj)

(Muzej revolucije NRH, Zagreb)

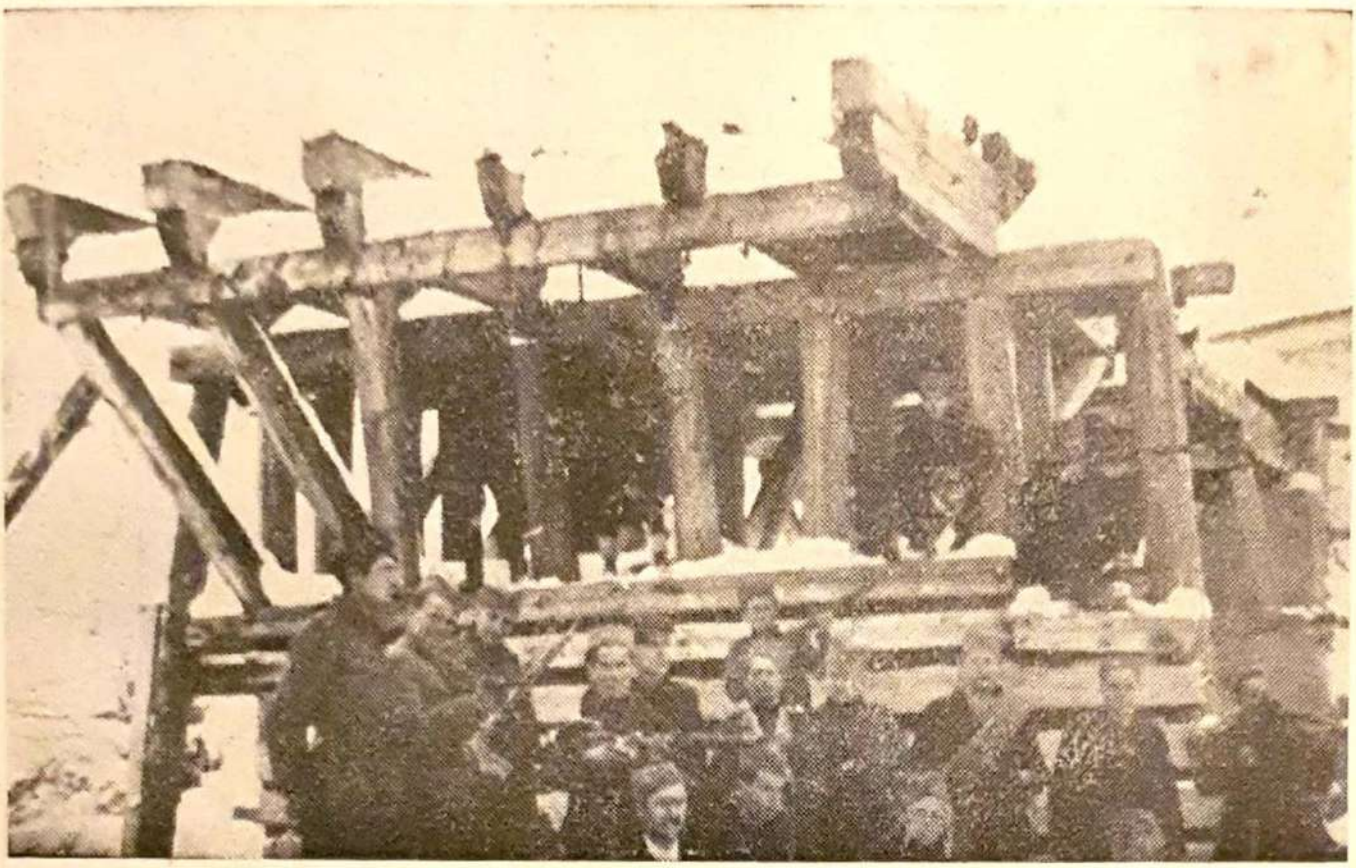
Partizani na Orjenu (Crna Gora) 1941.

(Vojni muzej JNA, Beograd)

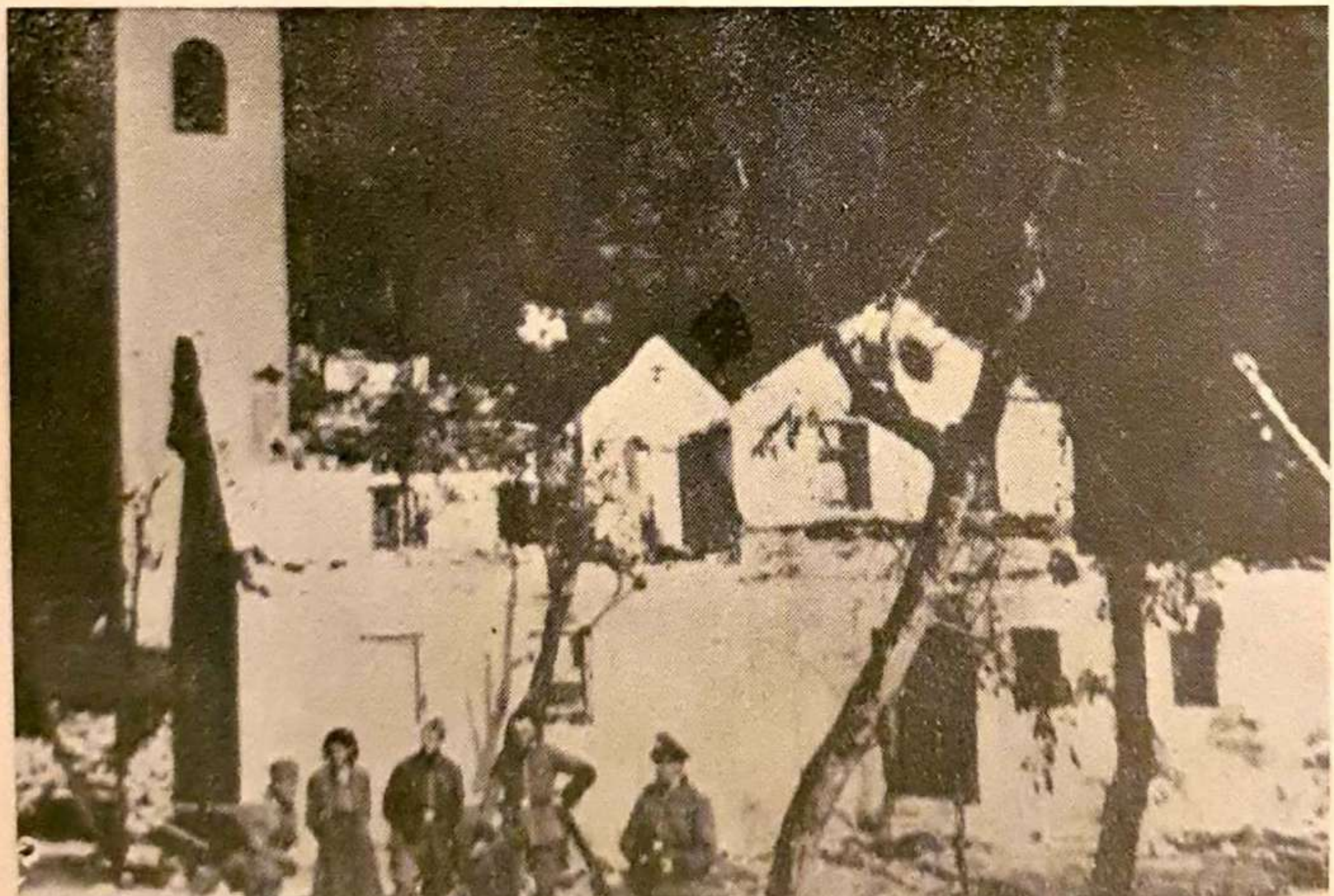

Grupa livanjskih partizana na Cincaru

(Muzej revolucije NRH, Zagreb)

Druga Požeška četa kraj srušenog mosta na Kokinom brodu

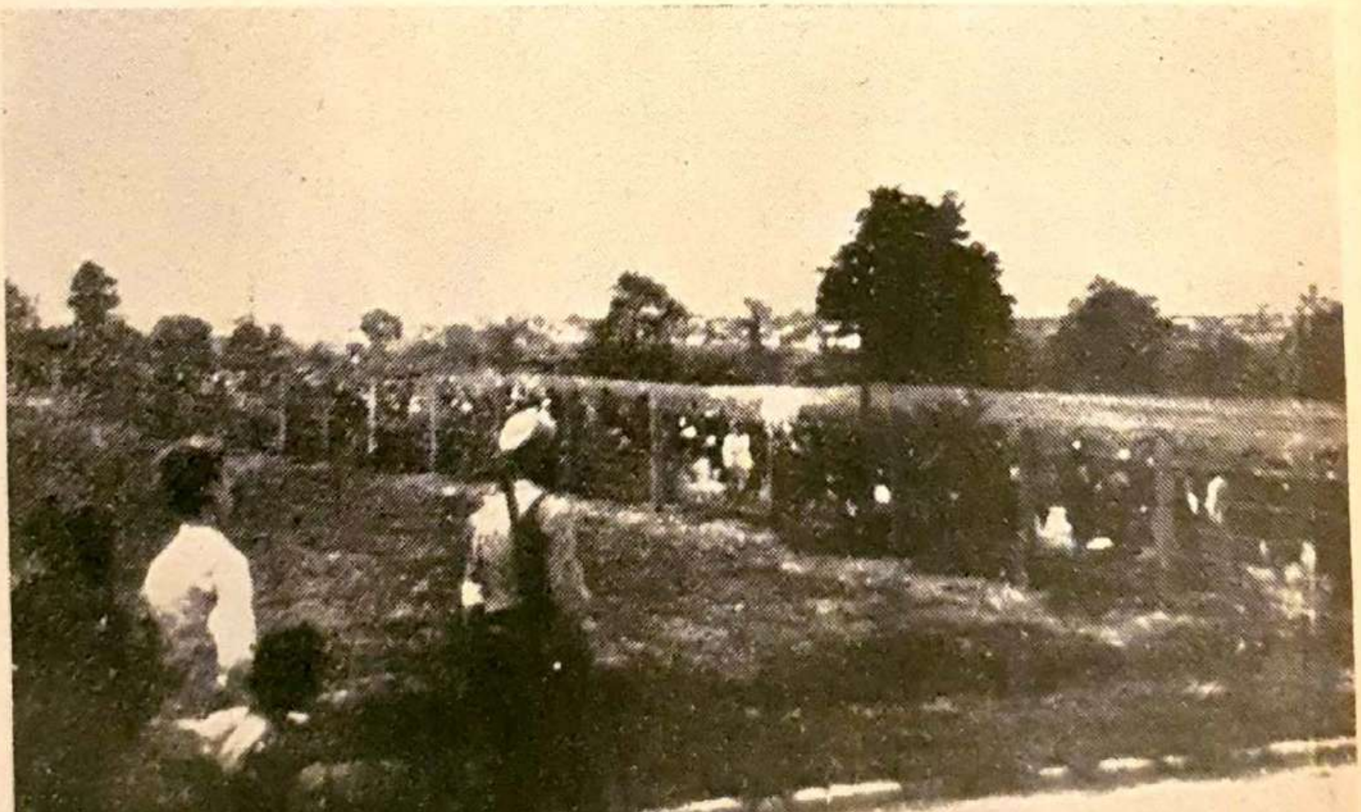

Nemačke palikuće na zgarištu sela Rašice, kraj Ljubljane

(Muzej revolucije LRS, Ljubljana)

Interniranje građana Kosovske Mitrovice

Logor interniranih rodoljuba u Slavonskoj Požegi

(Muzej revolucije LRS, Ljubljana)

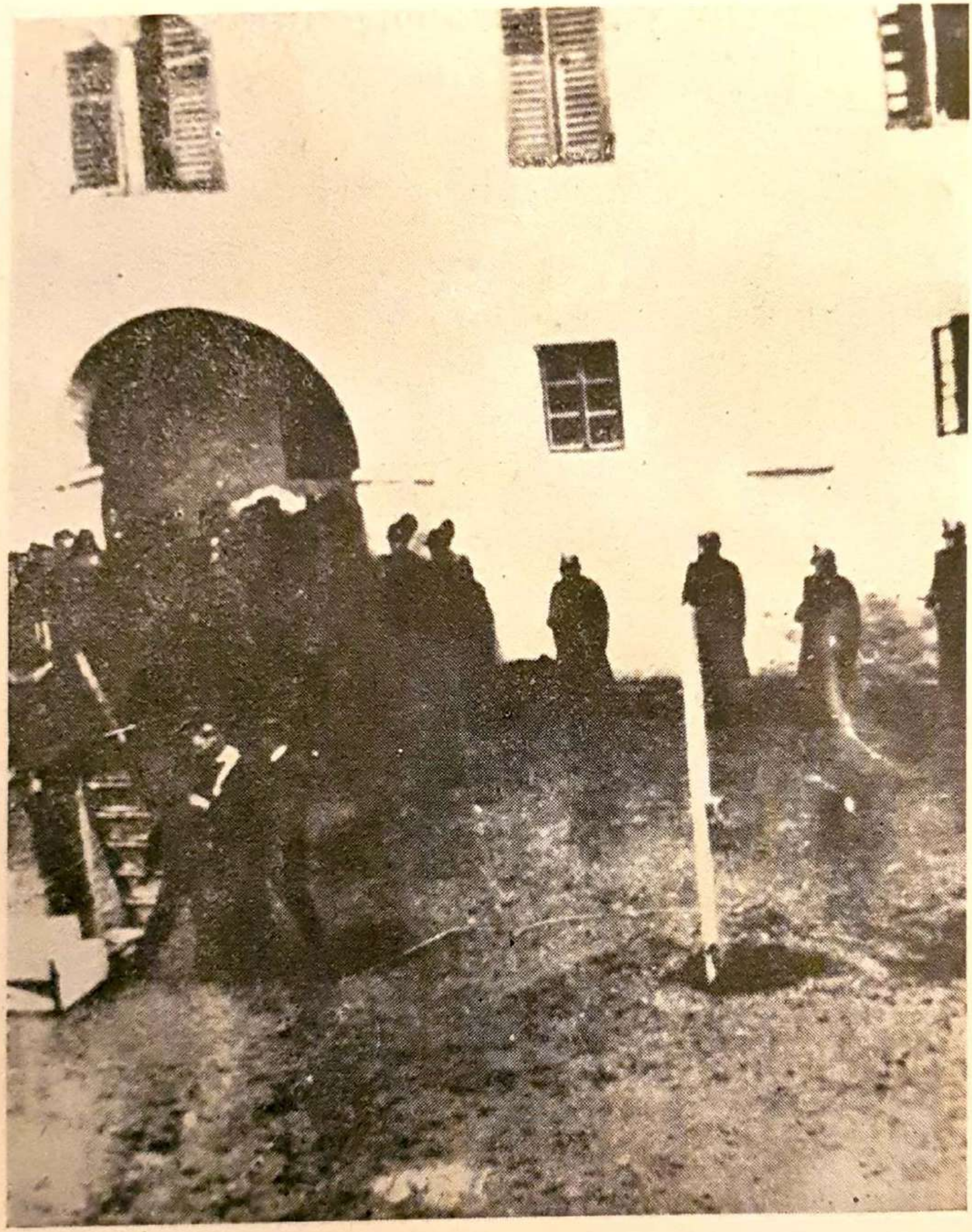

Hapšenje simpatizera NOP u Ljubljani

Streljanje rodoljuba u Požarevcu

(Vojni muzej JNA, Beograd)

Streljanje zarobljenih partizana diverzantske grupe u Murskoj Soboti

(Muzej revolucije LRS, Ljubljana)

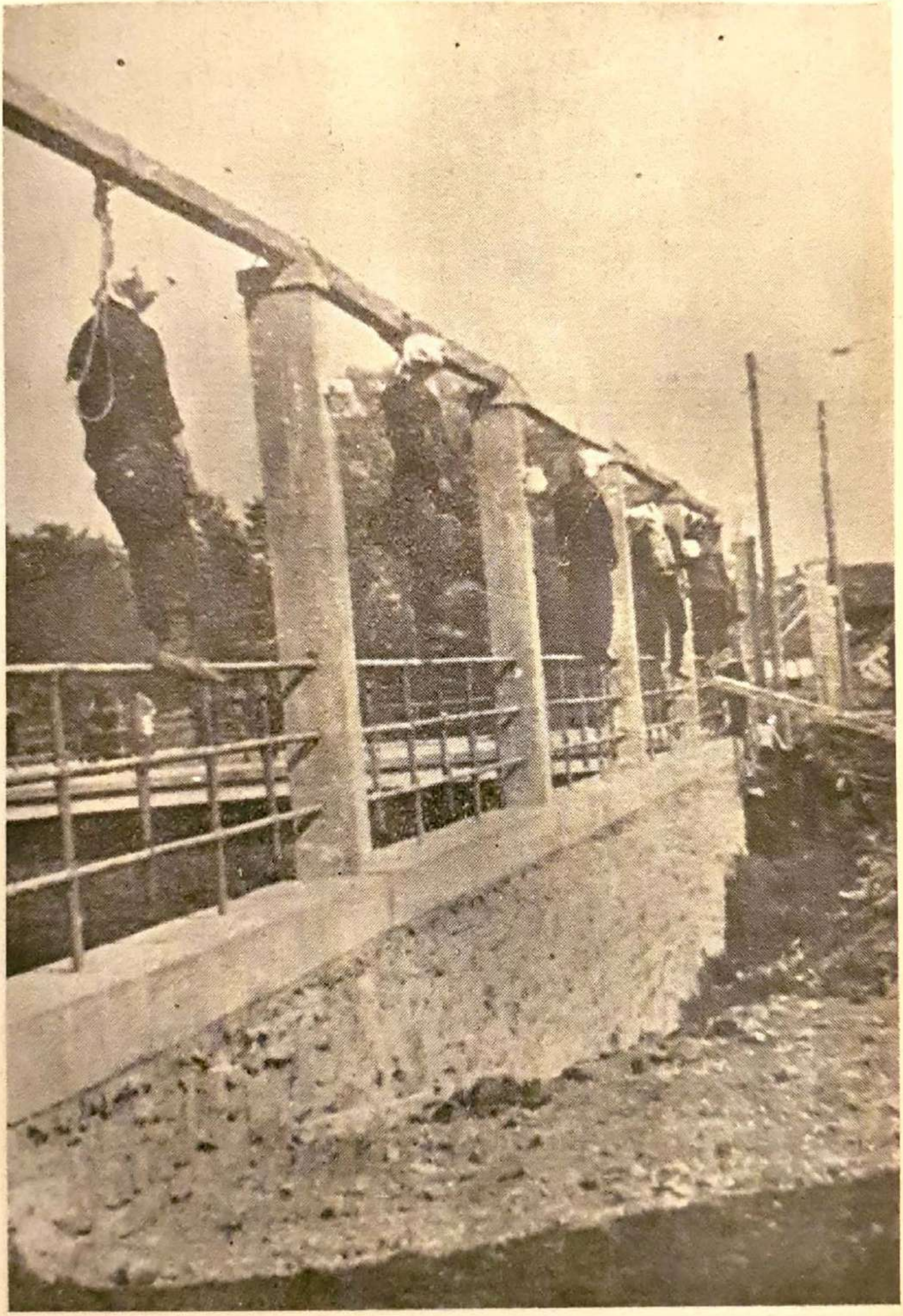
Tone Dolinšek, sekretar OK KPS za Gorenjsku, jedan od organizatora ustanka, 1941. uhvaćen i zatvoren u Begunjskom zatvoru

(Muzej revolucije LRS, Ljubljana)

Nemci i ustaše nad streljanim rodoljubima u Jarku kod Rume

(Vojni muzej JNA, Beograd)

Vešanje streljanih partizana u Ćupriji 1941.

Borci Resavske partizanske čete

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

PREGLED DOKUMENATARNIH FOTOGRAFIJA

SADRŽAJ

Strana

Strana

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

*

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić

*

VINJETE

Đorđe Andrejević Kun, Pivo Karamatijević, Branko Šotra

*

REDAKTORI

Ivan Gligorijević, Živojin Ljubinković, Radomir Petković, Ivan Rešetić, Abdulah Sarajlić

*

LEKTORI

Stevan Kojić, Stana Stanić, Blagoje Svorcan, Radmila Brajović, Veljko Aleksić

*

TEHNIČKI UREDNIK

Andro Strugar

*

KOREKTORI

Vera Đurić, Vera Radulović, Biljana Đorđević

*

Štampanje završeno juna 1963.

TIRAŽ: 10 000

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd

IŠPRAVKE

Strana	Red	Stoji	Treba
56	5 odozgo	problemi	(problemi
185	1 odozdo	prinunudilo	prinudilo
193	21 odozgo	ušeće	učešće
197	5 odozgo	Materizima	Meterizima
229	9 odozgo	poštolj	pištolj
237	8 odozdo	drupa	grupa
353	6 odozdo	slinkar	slikar
358	14 i 15 odozdo	Valterski Vrh	Valtrski Vrh
422	5 odozdo	jakod	jakom
607	11 i 32 odozgo	Oruglice	Okruglice
631	13 odozdo	partijske	u partijske
730	22 i 23 odozgo	15. odred	5. odred
771	17 odozdo	odmh	odmah
801	23 odozdo	polapsio	pohapsio
801	13 odozdo	sastana kje	sastanak je
805	7 odozgo	svi	sva
817	18 odozgo	nepomirmjivija	nepomirljivija
829	11 i 14 odozdo	Meštrović	Mešterović
831	10 odozgo	ra di	radi